O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

UNIVERSITY OF INNOVATION TECHNOLOGIES

Respublika kólemindegi ilimiy-ámeliy konferenciya materialları toplamı “Sanlastırıw sharayatında bilimlendiriw sisteması rawajlanıwınıń zamanagóy mashqalaları hám tendenciyaları”

Nókis, 24-aprel 2026-j.

Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami “Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari”

Nukus, 24-aprel 2026-y.

I TO‘PLAM

3-Sho‘ba: Global ta’lim makonida pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb muammolari.

6-Sho‘ba: Ilmning raqamlashtirilishi sharayotida ijtimoiy fanlarning mintaqaviy muammolari.

7-Sho‘ba: Maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda zamonaviy ta’lim tendentsiyalari.

8-Sho‘ba: Filologik ta’limda raqamli lingvistika, media ta’lim va axborot texnologiyalarining imkoniyatlari.

NUKUS

2026

UDK:62:001
KBK:30+72 S 28

“Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. I to‘plam. – Nukus 2026 – 581 b.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyatning deyarli barcha sohalariga jadal kirib kelmoqda. Xususan, ta’lim tizimida ham ushbu texnologiyalar muhim o‘rin egallab, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, interfaol o‘qitish metodlarini keng joriy etish va masofaviy ta’limni rivojlantirish imkonini bermoqda. An’anaviy ta’lim shakllari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan boyitilib, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish va ularning individual qobiliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashmoqda. Raqamli texnologiyalar ta’lim tizimiga faqat o‘qitish jarayonini takomillashtirish uchun emas, balki axborotni yanada tezkor va qulay yetkazish, o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish hamda ta’lim resurslariga kengroq imkoniyat yaratish maqsadida joriy qilinmoqda. Xususan, onlayn platformalar, sun’iy intellekt, virtual va kengaytirilgan reallik, masofaviy ta’lim dasturlari, elektron darsliklar hamda raqamli kutubxonalar zamonaviy ta’lim muhitining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Dunyo miqyosida ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiyalash bo‘yicha turli innovatsion yechimlar ishlab chiqilmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat ta’lim jarayonini avtomatlashtirish, balki individual yondashuvni kuchaytirish, har bir talabaning ehtiyojlariga mos ta’lim olish imkoniyatini yaratish uchun ham xizmat qilmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosida ishlovchi ta’lim tizimlari, o‘yinlashtirish elementlari (gamification) va adaptiv o‘qitish usullari bugungi kunda eng dolzarb yondashuvlardan biri sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga keng joriy etishda muayyan qiyinchiliklar ham mavjud. Ta’lim muassasalarining texnik ta’minoti, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalari, internetga ulanish sifati va ma’lumotlarning xavfsizligi kabi omillar bu jarayonga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga samarali integratsiyalash uchun uzluksiz modernizatsiya, pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish va texnologik resurslardan optimal foydalanish strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Ushbu to‘plamda raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta’lim jarayoniga ta’siri, ularning samaradorlik darajasi, joriy etishning muammolari va yechimlari, shuningdek, ta’lim tizimini innovatsion rivojlantirishda ushbu texnologiyalarning tutgan o‘rni atroflicha tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim muhitida raqamli texnologiyalarni qo‘llash va ularni o‘zaro integratsiyalash bo‘yicha ilg‘or tajribalar va istiqbolli yo‘nalishlar ham ko‘rib chiqiladi.

TASHKILIY QO‘MITA A’ZOLARI

A.M.A’zamov	Rektor, rais
A.T.Yuldashev	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, rais o‘rinbosari
I.I.Yusupov	Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor
J.K.G‘afurov	Xalqaro hamkorlik aloqalari bo‘yicha prorektori
Sh.X.Madraximov	O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
N.E.Xudayqulov	Moliya va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor
D.Q.Jumaniyazov	Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i
A.T.Kaipbergenov	Ilmiy-tadqiqotlar va innovatsiyalar departamenti boshlig`i
S.T.Kalmuratov	O‘quv ishlari bo‘limi boshlig‘i
R.R.G‘aniyev	Xalqaro aloqalar bo‘limi boshlig‘i
G‘.A.Sultanov	Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat va ma’rifat bo‘limi boshlig‘i
B.B.Joldasov	Talabalar orasida ijtimoiy ma`naviy muxit barqarorligini ta`minlashga ma`sul bo`lgan rektor maslahatchisi
B.A.Daumenov	Korrupsiyaga qarshi kurashish “Komplayens nazorat” tizimini boshqarish bo‘limi boshlig‘i
D.J.Janabayev	Rektorat tashkiliy xizmati bo`limi boshlig`i
O.A.Achilov	Registrator ofisi direktori
A.B.Urazimbetov	Iqtidorli talabalar bilan ishlash bo`limi boshlig`i
N.O.Duysenbaev	Raqamli ta’lim texnologiyalar markazi boshlig‘i
B.N.Tlegenov	Ta`lim sifatini nazorat qilish bo`limi boshlig`i
A.R.Naurizbaev	Marketing va talabalar amaliyoti bo`limi boshlig`i
S.U.Izmatova	Hisob-kitob bo’limi xisobchisi
K.M.Bekimbetov	Innovatsion texnologiyalar va biznes fakulteti dekani
O.K.Zaripov	Innovatsion pedagogika fakulteti dekani
G.K.Izetayeva	Dasturiy injiniring va raqamli iqtisodiyot kafedrasi
J.T.Berdiyev	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri
A.S.Shamshetov	Iqtisodiyot va moliya kafedrasi mudiri
M.Z.Aytimbetov	Pedagogika va psixologiya kafedrasi mudiri
T.A.Nurabullaev	Maktabgacha va boshlang‘ish ta’lim kafedrasi mudiri
A.A.Yusupov	Filologiya kafedrasi mudiri
D.E.Rizamurotov	Devonxona va arxiv bo‘limi boshlig‘i
Sh.B.Saidahmadov	Matbuot kotibi
P.J.Kalxanov	Dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti
D.K.Tureniyazova	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
A.I.Bayniyazov	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi assistenti

Mas’ul muharrirlar:

J.T.Berdiyev, D.Q.Jumaniyazov, P.J.Kalxanov, A.I.Bayniyazov, T.N.Yuldashev

“Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug‘iga asosan tashkillashtirildi hamda universitet Kengashining 2026-yil 18-apreldagi navbatdan tashqari 9-sonli bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya qilindi.

ZAMONAVIY TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

A’zamov Anvar Muzaffarovich
Innovatsion texnologiyalar universiteti rektori

Bugungi kunda ta’lim tizimini rivojlantirish masalasi mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 26-dekabrdagi Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida yoshlarning bilim va salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ularni zamonaviy kasb va ko‘nikmalar bilan qurollantirish, ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilab berilgan. Mazkur yondashuv zamonaviy global rivojlanish sharoitida ta’lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni raqamli texnologiyalarni barcha sohalarga keng joriy etish, innovatsion rivojlanishni ta’minlash hamda raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishda muhim dasturiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur strategiya doirasida ta’lim tizimini raqamlashtirish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son Farmonida mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish, ularni yangi bosqichga olib chiqish, strategik rejalashtirish tizimini takomillashtirish hamda barcha jarayonlarni keng ko‘lamda raqamlashtirish zarurligi alohida ta’kidlangan.

Mazkur hujjatda, xususan, rivojlanish jarayonlarini monitoring qilishni to‘liq raqamlashtirish, samaradorlik ko‘rsatkichlari asosida boshqaruv tizimini joriy etish hamda ta’lim va inson kapitalini rivojlantirishga ustuvor e’tibor qaratilgan. Bu esa ta’lim tizimini nafaqat bilim beruvchi tizim sifatida, balki innovatsion taraqqiyotning muhim drayveriga aylantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug‘iga muvofiq, Innovatsion texnologiyalar universiteti tomonidan 2026-yil 24-aprel kuni “Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya o‘tkazilishi hamda ilmiy maqolalar to‘plami nashr etilishi rejalashtirilgan.

Hurmatli ishtirokchilar!

Ishonamanki, ushbu konferensiya doirasida ilgari suriladigan ilmiy g‘oyalar va takliflar ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadrli ilmiy anjuman ishtirokchilari, barchangizning ilmiy faoliyatingizga omad va zafarlar tilab, anjuman ishini ochiq deb e’lon qilaman!

3-SHO‘BA: GLOBAL TA’LIM MAKONIDA PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA FANLARINING DOLZARB MUAMMOLARI

YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA TALABALARNING MAFKURAVIY IMMUNITETINI RIVOJLANTIRISH

A’zamov Anvar Muzaffarovich – Innovatsion texnologiyalar universiteti rektori

https://doi.org/10.5281/zenodo.19666423

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda talabalarning mafkuraviy immunitetini rivojlantirish ning mezon va omillari hamda kompetensiyalari ilmiy asosda tahlil qilingan. Mafkuraviy immunitet talabalarning g‘oyaviy ta’sirlarga qarshi turish qobiliyati sifatida ko‘rib chiqilib, uning shakllanishida ta’limning ijtimoiy-pedagogik, psixologik va ma’naviy omillari muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlab o‘tilgan. Shuningdek, talabalarning mafkuraviy immunitetini rivojlantirish mezon va omillari ilmiy-pedagogik yondashuvlar asosida ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar. Mafkuraviy immunitet, g‘oyaviy-mafkuraviy bilim, g‘oyaviy-mafkuraviy ta’lim va tarbiya, g‘oyaviy-mafkuraviy faoliyat, ta’limda ma’naviy tarbiya, g‘oyaviy ko‘nikma, ijtimoiy faollik, g‘oyaviy-profilaktik bilim, milliy qadriyatlar, faol fuqarolik pozitsiyasi, axloqiy-ijtimoiy kompetensiya.

Abstract. This article scientifically analyzes the criteria and factors of the development of ideological immunity of students in Uzbekistan, as well as their competencies. Ideological immunity is considered as the ability of students to resist ideological influences, the importance of socio-pedagogical, psychological and spiritual factors of education in its formation is emphasized. The criteria and factors of the development of students' ideological immunity based on scientific and pedagogical approaches are also indicated.

Key words. Ideological immunity, ideological and ideological knowledge, ideological and ideological education and upbringing, ideological and ideological activity, spiritual education in education, ideological skills, social activity, ideological and preventive knowledge, national values, active citizenship, moral and social competence.

Kirish (Introduction). Hozirgi kunda shu narsa ravshanki, jahon miqyosida globallashuv jarayonlarining chuqurlashib borishi har bir davlat, millat va etnik guruh vakillariga, jumladan, yoshlar ongiga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Bunda axborot oqimlarining tezlashuvi, ularni olish manbalarining turli-tumanligi turli g‘oyalar, mafkuraviy va madaniy oqimlarning keng tarqalishiga sharoit yaratib bermoqda.

Insonning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun dastlabki asos bo‘lib, u insonga o‘zini turli faoliyat turlarida amalga oshirishiga imkon beradi;

Insonning tashqi muhit bilan munosabatlarga kirishish va unda maksimal tezkor moslashish hamda unda ishlash qobiliyati, bu shaxsning ijtimoiy

munosabatlar tizimida normal amal qilishini ta’minlovchi, shaxsning ma’lum madaniy muhitda hayot faoliyatini amalga oshirishi uchun minimal zarur hisoblangan bilimlarning atomar darajasidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqot mavzusi bilan bog‘liq adabiyotlarni o‘rganish va tahlil etish shuni ko‘rsatdiki, 2016 yilgacha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda g‘oyaviy-mafkuraviy immunitet masalasi falsafiy-pedagogik nuqtai nazardan keng o‘rganilgan. Jumladan, mafkura tushunchasi, milliy mafkuraning barkamol shaxsni tarbiyalashdagi ahamiyati, shaxs ma’naviyati va milliy tarbiya muammolari M.Quronov, milliy ma’naviyatimiz va mafkuramizning nazariy va tarixiy-tadrijiy masalalari M.Bekmurodov, ijtimoiy-milliy onglilik, faollik, milliy g‘urur hamda iftixor tuyg‘usini shakllantirishning asosiy manbalari bo‘lgan milliy g‘oyaning mohiyati I.Ergashev, X.Xudayberdiev, A.Qahramonovlar, ma’naviyat hamda mafkura tushunchalarining uzviy bog‘liqligi va aloqadorligi, mustaqillik va shaxs ma’naviyatini shakllantirish masalalari A.Ochildievlarning tadqiqot ishlarida o‘z ifodasini topgan.

Pedagog olima Z.Qosimova o‘zining “Talaba-yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishning pedagogik asoslari (Oliy o‘quv yurtlari ma’naviy-ma’rifiy ishlari misolida)” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida “g‘oyalar haqidagi bilimlar”ni mafkuraviy ko‘nikmaning elementi sifatida talqin qiladi. Shuningdek, tadqiqotchi “mafkuraviy immunitet”, “mafkuraviy tarbiya” tushunchalarini keng qo‘llagan holda, “g‘oyaviy immunitet” atamasini hech bir o‘rinda ishlatmaydi. Aslida, g‘oyaviy immunitetni shakllantirish orqali mafkuraviy tahdidlarning oldini olish lozimligiga ishda alohida e’tibor qaratilmagan [2].

B.Mirzaolimov “Yoshlar ongida milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirishning pedagogik asoslari (“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati misolida)” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyada “g‘oyalar tizimi mafkurani yaratadi”, degan fikrga tayangan holda, mafkuraning aynanligini inkor etadi. Shu bilan birga, ularning o‘zaro aloqadorligi va o‘ziga xosligini e’tirof etgan holda, “g‘oyaviy-mafkuraviy ta’lim va tarbiya”, “g‘oyaviy-mafkuraviy bilim”, “g‘oyaviy-mafkuraviy faoliyat” tushunchalarini keng qo‘llagan [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Yuqoridagi tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, pedagogik tadqiqotlarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni mafkuraviy immunitet va profilaktika bilan bog‘liqlikda talqin etishga alohida e’tibor qaratilgan. Milliy g‘oya zamonaviy talqinda sosial kapitalni, ya’ni “xalqni uyushgan harakatga keltiruvchi normalar, norasmiy qadriyatlar majmui”, degan ma’noga ham ega. Shu ma’noda milliy g‘oya va mafkura O‘zbekiston xalqining umumiy maqsadga erishish resurslarini ifodalaydi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, ilmiy-pedagogik adabiyotlarda “g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlik” atamasi juda kam qo‘llanilgan. Respublikamizda amalga oshirilgan ayrim tadqiqotlarda mazkur tushunchaning qo‘llanilishiga guvoh bo‘lish mumkin. Dastlab mazkur pedagogik voqelik professor B.X.Xodjaevning ilmiy ishlarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish bilan aloqadorlikda subkompetensiya sifatida talqin qilingan [4].

D.Mamatqulovning “Malaka oshirish jarayonida umumta’lim maktab rahbarlarining mafkuraviy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish” mavzusidagi pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasida “mafkuraviy kompetentlilik” tushunchasi ilmiy iste’molga kiritilgan. Biroq tadqiqotchi tomonidan mazkur tushunchaga berilgan ta’rif alohida izohni talab etadi: “Mafkuraviy kompetentlilik – bu shaxsning mafkura sohasida chuqur bilimga egaligi va muayyan mafkura bo‘yicha kuchli e’tiqod (mafkuraviy immunitet)ning shakllanganligi hamda o‘z mafkurasidagi g‘oya va qarashlarni boshqa insonlarda ham shakllantira olishini ko‘rsatuvchi xususiyat hisoblanadi” [5]. Mazkur ta’rifda “mafkuraviy kompetentlik” tushunchasiga ta’rif berishda bilim, ko‘nikma va malaka talqini ustuvorlik kasb etgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot doirasida talabalarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirishning to‘rtta ustuni – faol fuqarolik pozisiyasi, mafkuraviy profilaktika, mafkuraviy pedagogika, hamkorlik pedagogikasiga asoslangan holda, uning emosionol-motivatsion, informasion-kognitiv, faoliyatga doir, aksiologik komponentlari aniqlashtirildi (1-rasmga qarang).

Dastlab talabalarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirishning to‘rt ustuniga to‘xtalib o‘tamiz.

1. Faol fuqarolik pozisiyasi. Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasining 29-moddasida “fuqarolik pozisiyasi” tushunchasi quyidagicha ifoda etilgan: “Har bir inson jamiyat oldida burchlidir, faqat shu holatdagina uning shaxsi erkin va to‘liq kamol topishi mumkin”. O‘z navbatida, “Har bir inson o‘z huquqi va erkinliklaridan foydalanishda o‘zgalarning huquq va erkinliklarini demokratik jamiyatda yetarli darajada bo‘lishini hamda hurmat qilinishini ta’minlash, axloq, jamoat tartibi, umum farovonligining odilona talablarini qondirish maqsadidagina qonunda belgilangan cheklanishlarga rioya etishi kerak” [4].

A.Akramovning fikricha, fuqarolik pozisiyasi – bu shaxsning o‘zini-o‘zi anglash orqali fuqaro sifatida jamiyatda tutgan o‘rnini munosib baholay olishi va uning hayotida faol ishtirok etishidir. Shaxsda fuqarolik pozisiyasini shakllantirish bevosita fuqarolik tarbiyasi doirasida amalga oshiriladi [5].

Bizning fikrimizcha, oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilan amalga oshiriladigan tarbiyaviy ishlarning muhim vazifalardan biri hayotiy faoliyat jarayonida faol fuqarolik pozisiyasini egallash, o‘zining harakatlari uchun to‘liq javobgarlikni o‘z ximmasiga olish hamda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida ishtirok etishga qobiliyatli fuqaroni shakllantirish zarur.

1-rasm. Talabalarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirish tuzilmasi

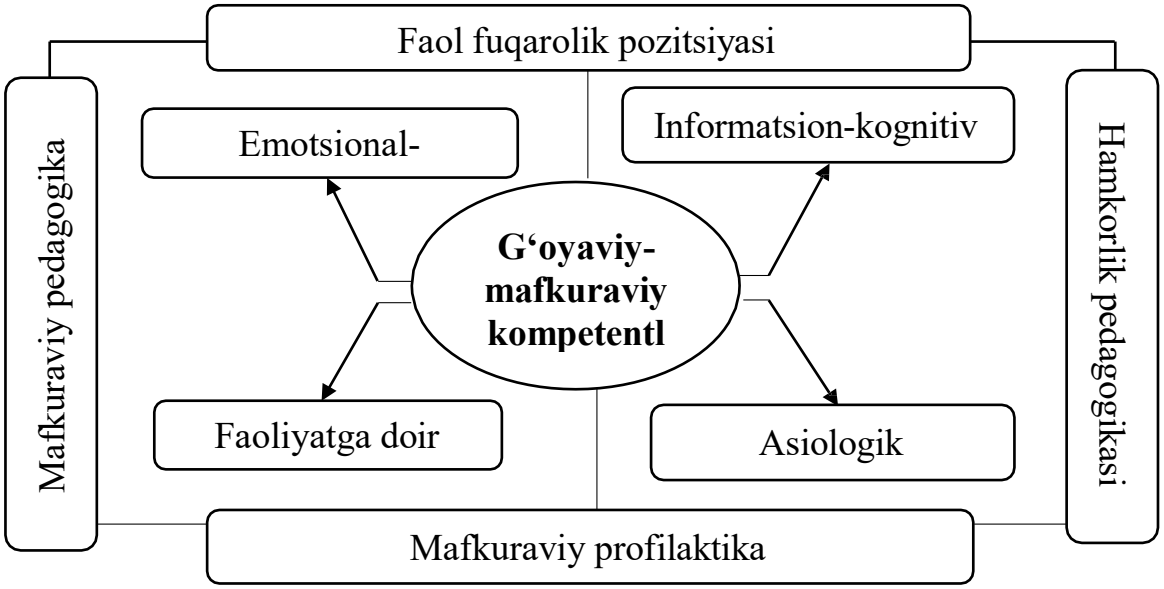

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yoshlarni yot g‘oyalar ta’siridan asrab avaylash, mustaqillikni tinchlikni saqlash, zararli ta’sirga berilib ketmaslik ko‘nikmasini rivojlantirish; qarorlarni qabul qilishda demokratiya asoslari prinsiplardan to‘laqonli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish, ma’naviy va intelektual salohiyatli yetuklikka erishish darajasi oshib borgan sari ilmiy adabiyotlarga fuqarolik huquqlariga bo‘lgan qiziqish oshib boradi.

Talabalar mafkuraviy immunitetini rivojlantirishda ta’limning ta’siri, pedagogik shart-sharoitlarning aniq belgilanishi va muvofiqlashtirilgan faoliyat muhim omil hisoblanadi. Mazkur jarayonlar yoshlarni ijtimoiy faollikka undovchi va milliy qadriyatlar asosida barkamol shaxs sifatida yetishtirishga xizmat qiladi.

Yakuniy tavsiya sifatida, oliy ta’lim muassasalari va pedagoglar uchun mafkuraviy immunitetni rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks pedagogik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadga muvofiqligi ta’kidlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References).

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-son “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” farmon.

2. Shermuxammedov B.Sh. Yoshalar orasida milliy g‘oya targ‘iboti samaradorligini oshirish (“Kamolat” yoshlar ijtimoiy xarakati faoliyati misolida) ped. fan. dok... diss. Avtoreferat. -T.: 2016. -31b.

3. Akramova Sh.A. O‘smirlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish: Pedagogika fanlari nomzodi diss. -Toshkent, 2012. – 163 b.

4. Mirzaolimov B. Yoshlar ongida milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirishning pedagogik asoslari (“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati misolida)” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi – Toshkent, 2005. – B. 156.

5. Muxsieva A. ilada milliy tarbiyani tashkil etishning metodik asoslari./Ped. fan. nom diss. -T.: -2005.

AKMEOLOGIYALÍQ PIKIRLEWDIŃ SOCIALLÍQ-MÁDENIY SISTEMASÍ HÁM ONÍŃ PEDAGOGIKALÍQ ÁHMIYETI

Aytımbetov Maxsetbay Zinatdin uli – Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Pedagogika hám psixologiya kafedrası baslıǵı, p.i.b.f.d. (PhD), docent
Batirova Sevinch Ulug‘bekovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636813

Annotaciya: Maqalada akmeologiyalıq pikirlewdiń qáliplesiwinde sociallıq hám mádeniy ortalıqtıń tutqan ornı, bul boyınsha júrgizilgen tiykarǵı ilimiy izertlewlerdiń analizi berilgen. Akmeologiyalıq kózqaras subyektıń professional hám jeke rawajlanıwındaǵı eń joqarı shıńlarǵa ("akme") erisiw mexanizmlerin sociallıq-mádeniy sistema retinde úyrenedi. Analiz dawamında dástúriy hám zamanagóy akmeologiyalıq mekteplerdiń teoriyalıq tiykarları salıstırılǵan.
Tayanısh sózler: Akmeologiya, akmeologiyalıq pikirlew, sociallıq-mádeniy sistema, professional rawajlanıw, akme, subyekt optimallasıwı.
Annotation: The article provides an analysis of the role of the social and cultural environment in the formation of acmeological thinking and the main scientific research conducted in this area. The acmeological approach studies the mechanisms of achieving the highest peaks ("acme") in the professional and personal development of the subject as a socio-cultural system. During the analysis, the theoretical foundations of traditional and modern acmeological schools were compared.
Keywords: Acmeology, acmeological thinking, socio-cultural system, professional development, acme, subject optimization.

Jámiyetimizdiń intellektual potencialın arttırıw hám básekige shıdamlı kadrlar tayarlaw wazıypası akmeologiyalıq izertlewlerdiń jańa basqıshqa shıǵıwın talap etpekte. Akmeologiyalıq pikirlew shaxstıń kásiplik jetiskenlik nızamlılıqların túsindiriwshi oraylıq qubılıs bolıwı menen birge, ol belgili bir sociallıq-mádeniy kontekstte júzege keledi. Bul temanıń úyreniliwi bolajaq muǵallimlerdiń kásiplik strategiyasın qurıw, olardıń innovaciyalıq potencialın júzege shıǵarıw hám quramalı sociallıq jaǵdaylarda durıs qarar qabıllaw uqıplılıǵın dálillewde joqarı ilimiy-ámeliy áhmiyetke iye

Zamanagóy pánler sistemasında shaxstıń óz potencialın tolıq júzege shıǵarıwı hám kásiplik jetiwkenlikke erisiwi eń áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı. Akmeologiyalıq pikirlew — shaxstıń óz múmkinshilikleri, ómirlik maqsetleri hám kásiplik rawajlanıw strategiyasın tereń, sanalı hám sistemalı analiz ete alıw uqıplılıǵı bolıp, ol adamnıń "akme" — joqarı rawajlanıw shoqqısına jetisiw procesinde qáliplesetuǵın arnawlı pikirlew túri bolıp tabıladı. Bul pikirlew shaxsqa "Qanday adam bolıwdı qáleymen?", "Kásiplik xızmette qanday nátiyjelerge erisemen?", "Óz múmkinshiliklerimdi qalay durıs baǵdarlawım kerek?" sıyaqlı sorawlarǵa juwap tabıwǵa járdem beredi.

Belgili psixolog Kurt Levinniń maydan teoriyasına muwapıq, insan minez-qulqın belgilewshi faktor — bul shaxs tárepinen ańlanǵan reallıq esaplanadı. Akmeologiyalıq pikirlew de dál usı pricipke súyenedi: shaxstıń kásiplik

rawajlanıwı onıń bul processti qalay túsiniwine hám qabıl etiwine baylanıslı. [1, 104]

Ananyev pikirinshe, "akme" basqıshına erisiw ushın tek kásiplik bilimlendiriw jeterli emes, bálki shaxstıń ómirlik strategiyaların sanalı túrde basqara alıwı (akmeologiyalıq pikirlewi) kerek, bul basqıshta adam tek mánisli nátiyjege erisip qoymay, bálki óziniń bar potencialın júzege shıǵaradı dep esaplaydı. [2, 154]

Maslow akmeologiyalıq pikirlewdi "joqarı mútájliklerdi" (metamotivaciya) qanaatlandırıw usılı retinde qaradı. Onıń kózqarasınsha, intellektual jetik adamlar hár qanday jaǵdayda dóretiwshilik hám ózin rawajlandırıw jolın tańlaydı. [3, 314]

Zamanagóy AQSH hám Evropa izertlewshileri akmeologiyalıq pikirlewdi refleksivlik ámeliyat túsinigine jaqınlastıradı. Olar pedagogtıń "akme"sine — úzliksiz kásiplik rawajlanıw (CPD - Continuing Professional Development) hám kritikalıq pikirlew arqalı erisiledi dep esaplaydı. Bunda oqıtıwshınıń óz qátelerin analizlep, jańa innovaciyalardı qabıllawı akmeologiyalıq pikirlewdiń baslı faktor retinde kórsetiledi. [4, 112]

Respublikamız alımlarınan Akademik R.X. Djuraev professional bilimlendiriw sistemasında akmeologiyalıq jantasıwdıń teoriyalıq tiykarların islep shıqqan. Onıń kózqarasınsha, akmeologiyalıq pikirlew — bul muǵallimniń óz kásibiniń ustası bolıwı ushın zárúr bolǵan akmeologiyalıq poziciyasın qáliplestiriwshi faktor dep esaplaydı. [5, 87-92]

Professor Sh. Shodmonova joqarı oqıw orınları studentlerinde akmeologiyalıq jantasıwdı qáliplestiriw máselelerin úyrengen. Ol akmeologiyalıq pikirlewdi óz-ózin rawajlandırıwǵa bolǵan ishki mútájlik hám kásiplik sıpatlardı úzliksiz jetilistiriw procesi dep bahalaydı. [6, 72-74]

Professor N. Ergashev akmeologiyalıq jantasıwdı shaxstıń jetiklik dárejesi hám basqarıw iskerligi menen baylanıstırıp úyrenedi. Onıń pikirinshe, akmeologiyalıq pikirlew shaxstıń krizisli jaǵdaylardan shıǵıw hám strategiyalıq maqsetlerge erisiw uqıplılıǵın belgileydi dep kórsetedi. [7, 76]

Joqarıdaǵı ilimiy izertlewlerdiń barlıǵı akmeologiyalıq pikirlew, pikirlew procesi sıpatında insannıń eń joqarı rawajlanıw shoqqısına akmege erisiwge qaratılǵanlıǵı menen túsindiriledi. Yaǵnıy, insan oy-pikirinde júz beretuǵın maqsetlerdi sanalı tańlaw, óz potencialın talqılaw, rawajlanıw strategiyasın qurıw, ózin-ózi jetilistiriw jolların izlew, kásiplik hám jeke ósiwdi ańlaw processlerin óz ishine aladı. Demek, ol iskerlikti akmege baǵdarlawshı pikirlew procesi esaplanadı.

Akmeologiyalıq pikirlew qábilet sıpatında insanda qáliplesiwshi jeke hám intellektual qábiletler jıyındısı esaplanıp, ol tómendegi qábiletlerdi óz ishine aladı: maqsetke baǵdarlanǵan pikirlew, refleksiv talqılay alıw, innovaciyalıq hám dóretiwshilik pikirlew, ózin rawajlandırıwǵa ishki mútájlik, ózin-ózi basqarıw, sociallıq-mádeniy beyimlesiwsheńlik. Bul qábilet tuwma emes - bilim, tájiriybe hám jeke ósiw arqalı qáliplesedi.

Akmeologiyalıq pikirlewdiń insannıń **eń joqarı jeke, kásiplik hám sociallıq rawajlanıw shoqqısına (akmege)** erisiw procesine tán bolǵan pikirlew usılın ańlatatuǵın tiykarǵı ózgeshelikleri bar.

Maqsetke bagdarlangan pikirlew - bul insannıń sana-seziminde maqsetti oraylıq ólshem sipatında tańlap, barlıq pikir, qarar hám háreketlerdi usı maqsetke jetiw ushın xızmet etetuǵın tárizde shólkemlestire alıw qábileti. Bunday pikirlew, maqsetti anıq kóz aldına keltiriwdi, oǵan jetisiw jolların jobalastırıwdı, hár bir iskerlikti maqset penen baylanıstırıp tallaw jasawdı, kerek bolǵanda strategiyanı qayta qarap shıǵıwdı, motivaciyanı turaqlı saqlawdı óz ishine aladı. Ol shaxstıń keleshekti aldın-ala kóre alıwı, iskerlikti jobalastırıwı, motivaciyasınıń turaqlılıǵı hám erki-ıqtıyarınıń bekkemligi menen tıǵız baylanıslı.

Konstruktiv tallaw jasay alıw — bul máseleni, jaǵdaydı yamasa iskerlik barısın sın kózqarastan emes, al unamlı nátiyje beriwge baǵdarlanǵan nátiyjeli usılda tallaw jasap, ondaǵı tiykarǵı sebeplerdi, imkaniyatlardı hám jetilistiriw jolların anıqlay alıw qábileti. Bunda pikirlewshi adam máselege bitarap hám obyektiv qatnasta boladı, jaman táreplerin emes, olardı saplastırıw jolların izleydi, bar resurslardı hám imkaniyatlardı kóre aladı, hár bir tallawdı rawajlanıw hám jaqsılanıwǵa baǵdarlaydı, sındı buzıwshı emes, al qurıwshı mazmunda alıp baradı. Hár qanday jaǵdaydı oń sheshim kózqarasınan kóre aladı.

Refleksiyalıq pikirlew - bul shaxstıń óz pikirlerin, sezim-tuyǵıların, qararların hám is-háreketlerin sanalı túrde talqılay alıwı, olardıń sebeplerin ańlap, nátiyjelerinen juwmaq shıǵarıp, keleshektegi xızmetin jetilistiriwge baǵdarlay alıwı esaplanadı. Refleksiyalıq pikirlew ózin-ózi baqlaw, ishki processlerdiń mánin túsiniw, óz pikir hám háreketlerine sın-unamlı baha beriw, ózin-ózi basqarıw hám rawajlandırıwdı támiyinlew processlerinen ibarat.

Innovaciyalıq-kreativ jantasıw - bul akmeologiyalıq pikirlewdi kórsetiwshi, shaxstıń máselelerdi sheshiwde, xızmetin rejelestiriwde hám óz rawajlanıwın támiyinlewde jańasha, ádettegidey emes hám dóretiwshilik sheshimler jaratıwǵa umtılıwı hámde usı jańa ideyalardı ámeliyatqa nátiyjeli engize alıw qábileti esaplanadı. Adam pikirleviniń bul ózgesheligi onıń sana-sezimiндegi bar stereotiplerdiń sheńberinen shıǵıp pikirlew, máselelerge alternativ, original sheshimler jaratıw, jańalıqlardı qabıl etiw hám olardan nátiyjeli paydalanıw, óz xızmetin úzliksiz jetilistiriwge umtılıw, dóretiwshilik pikirlewdi innovaciyalıq ámeliyat penen úylestiriw processleri arqalı kórinedi.

Ózin-ózi rawajlandırıw zárúrligi - bul akmeologiyalıq pikirlew sheńberinde shaxstıń **ishki motivaciyasına tiykarlanǵan, ózin úzliksiz jetilistiriwge hám eń joqarı jeke, kásiplik hám intellektual potencialǵa erisiwge umtılıwın bildiriwshi qásiyet.** Bul ózgeshelik shaxsta jańa bilim, kónlikpe hám tájiriybelerdi iyelewdi, óz xızmetin hám júris-turısın talqılaw hám jetilistiriwdi, kásiplik hám jeke ósiwi ushın sanalı joba dúziwdi, ishki motivaciyaǵa tiykarlanǵan turaqlı rawajlanıw jolın izlewdi xoshametleydi. Sebebi akmeologiyalıq pikirlew - bul shaxstıń **eń joqarı shoqqısına jetiwine baǵdarlanǵan oylaw procesi.** Usı proceste **óz-ózin rawajlandırıw zárúrligi** shaxstı úzliksiz túrde jańalıq izlewge, ósiwge, ózin jetilistiriwge iytermeleydi hám pikirlewdiń ámeliy mexanizmin támiyinleydi.

Sociallıq-mádeniy beyimlesiwsheńlik - bul akmeologiyalıq pikirlew sheńberinde shaxstıń hár túrli sociallıq hám mádeniy ortalıqlarǵa beyimlesip, olardıń qaǵıydaları, qádiriyatları hám talapları menen úylesip nátiyjesheń xızmet

kórsetiw uqıplılıǵı. Bul ózgeshelik shaxsta sociallıq hám mádeniy jaǵdaylardı durıs qabıl etiw hám olarǵa beyimlesiw, jámiyet hám topardıń qádiriyatları menen normaların esapqa alǵan halda qarar qabıllawdı, óz xızmetin túrli sociallıq kontekstlerge beyimlewin, jańa sociallıq hám mádeniy jaǵdaylarda nátiyjesheń birge islesiw hám innovaciyalıq sheshimler jaratıwdı támiyinleydi.

Sociallıq-mádeniy beyimlesiwsheńlik akmeologiyalıq pikirlewdiń áhmiyetli ózgesheligi bolıp, shaxsqa, sociallıq-mádeniy kontekstte ósiw imkaniyatın asırıw, quramalı sociallıq jaǵdaylarda nátiyjeli qararlar qabıl etiw, innovaciyalıq hám dóretiwshilik sheshimler tabıw imkaniyatın beredi.

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, akmeologiyalıq pikirlew — bul shaxstıń tek ǵana intellektual qábileti emes, al onıń kásiplik hám jeke rawajlanıwınıń eń joqarı shoqqısı bolǵan "akme"ge jetiwin támiyinleytuǵın integrativ process bolıp tabıladı. Maqalada analiz etilgen barlıq ilimiy jantasıwlar bul pikirlew túrin iskerlikti strategiyalıq baǵdarlawshı mexanizm sıpatında tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, akmeologiyalıq pikirlewdıń mánisi tómendegi tiykarǵı faktorlar menen belgilenedi:

Sanalı strategiya: Shaxstıń óz potencialın talqılay alıwı, anıq maqsetler qoyıwı hám keleshekti aldın-ala kóre alıwı onıń kásiplik rawajlanıw strategiyasın belgileydi.

Integrativlik qásiyet: Akmeologiyalıq pikirlew tuwma berilmeytuǵın, al bilim, tájiriybe hám úzliksiz jeke ósiw procesinde qáliplesetuǵın quramalı qábiletler jıyındısı (refleksivlik, konstruktivlik, kreativlik) esaplanadı.

İshki mútájlik hám motivaciya: Ózin-ózi úzliksiz rawajlandırıw zárúrligi shaxstı turaqlı jańalıq izlewge hám stereotiplerden shıǵıp pikirlewge iytermeydi, bul bolsa kásiplik kemallıqtıń ámeliy mexanizmin támiyinleydi.

Sociallıq-mádeniy beyimlesiw: Akmeologiyalıq pikirlew shaxsqa quramalı sociallıq ortalıqta óz qádiriyatların saqlap qalǵan halda, jańa jaǵdaylarǵa nátiyjeli sáykeslesiw imkaniyatın beredi.

Ásirese, bolajaq pedagoglar ushın akmeologiyalıq pikirlewdi qáliplesitiriw — bilimlendiriw sapasın arttırıwdıń baslı shárti bolıp tabıladı. Sebebi, óz "akme"sine umtılǵan ustaz ǵana studentlerdi dóretiwshilikke, refleksivlikke hám jetiskenlikke baǵdarlawǵa qábiletli. Sonday-aq, bul pikirlew usılı shaxstıń sociallıq hám kásiplik ortalıqtaǵı barlıq resursların bir orınǵa integraciyalaw arqalı onıń jámiyetlik mánisin asıradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Lewin, K. *Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers*. New York: Harper & Brothers. – pp. 238-304.

2. Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2001. – СС. 154-172.

3. Maslow, A. H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press. – pp. 299-340.

4. Day, C. (1999). *Developing Teachers: The Challenges of Lifelong Learning*. London: Falmer Press. – pp. 115-132.

5. Djuraev, R. X. *Professional bilimlendiriw sistemasında akmeologiyalıq jantasıw*. Tashkent: Fan va texnologiya. 2015. - 128 b.

6. Shodmonova, Sh. S. *Joqarı oqıw orınları studentlerinde akmeologiyalıq jantasıwdı qáliplestiriw máseleleri*. Monografiya. Tashkent: Ilim. 2012 – 164 b.

7. Ergashev N.S. *Basqarıw iskerliginde akmeologiyalıq jantasıw hám shaxs jetikligi*. Tashkent: Universitet. 2018 – 142 b. (Krizisli jaǵdaylar hám strategiyalıq maqsetler analizi).

8. Деркач, А. А. Акмеология: учебное пособие. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – СС. 210-245.

TALABALARDA O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISHNI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Z.Sherimbetova- Innovatsion texnologiyalar universiteti professori, ps.f.d.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636939

Annotatsiya. Maqolada talabalar o’quv fanlarini o’zlashtirishining pedagogik-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar, ta'lim metodlari, va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi bo‘yicha keng olib borilayotgan tadqiqotlar, o‘quvchilarning motivatsiyasi, o‘qitish metodlari, va ta’lim texnologiyalari orqali ta’lim samaradorligini oshirish masalalari talqin etilgan.

Annotation. The article examines research conducted on the development of pedagogical and psychological characteristics of student’s mastery of academic subjects, educational methods, extensive research on the level of student’s mastery, student’s motivation, teaching methods, and improving the effectiveness of education through and educational technologies.

Kalit so‘zlar: talim psixologiyasi, ta'lim metodlari, mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash, motivatsiya, “o‘quv yutug‘i”, “ta’lim muvaffaqiyati”, “ta’lim samaradorligi”, “akademik muvaffaqiyat”, “o‘rganish samaradorligi”, bilim, ko‘nikma va malaka.

Key words: educational psychology, teaching methods, independent, critical, creative thinking, motivation, "academic achievement," "educational success," "educational effectiveness," "academic success," "learning effectiveness," knowledge, skills, and abilities.

Respublikamizning so‘nggi yillarida ta’lim sifatini oshirish va talaba yoshlarda yuksak bilim va iste’dodni rivojlantirish hamda faol fuqarolik jamiyatining shakllantirilishiga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlari belgilanib, zarur huquqiy-me’yoriy asoslari yaratildi: «Yoshlar uchun ochiq va sifatli o‘qitish tizimini qaror toptirish, ta’limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal bilim olishini ta’minlash, iqtidorli va iste’dodli o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish» vazifalariga asoslanib, shaxsda o‘quv faoliyatida o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatini rivojlantirish va takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish imkoniyatlari yaratildi.

Jahonda talabalar o’quv fanlarini o’zlashtirishining pedagogik-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida, jumladan, quyidagi ilmiy natijalar olingan: Harvardning ta’lim sohasi bo‘yicha ilmiy markazi talim psixologiyasi, ta'lim metodlari, va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi bo‘yicha keng tadqiqotlar olib brogan (Harvard University, AQSH); Pedagogika va psixologiya sohasida Stanford universitetida olib borilayotgan tadqiqotlar, o‘quvchilarning motivatsiyasi, o‘qitishmetodlari, va ta’lim texnologiyalari orqali ta’lim samaradorligini oshirish masalalarini o‘rganishgan, (Stanford University, AQSh); Oksford universiteti talimdagi psixologik omillar va o‘quv fanlarini o‘zlashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan (University of Oxford, Buyuk Britaniya); o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zlashtirishni oshirishda pedagogik strategiyalar va psixologik omillarni o‘rganilgan (University of Cambridge, Buyuk Britaniya); talimda pedagogik-psixologik usullarning o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga ta’sirini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar (University of Melbourne, Avstraliya); talabalarning o‘qitish jarayonidagi psixologik va pedagogik xususiyatlari empirik jihatdan tahlil qilingan (University of Toronto, Kanada); ta’lim sifatini oshirish, o‘qituvchilarning professional rivojlanishi va o‘quv jarayonidagi kognitiv va emotsional omillarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilgan (University of Helsinki, Finlandiya); o‘quv fanlarini o‘zlashtirish va pedagogik yondashuvlarning samaradorligini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar olib borishgan (National University of Singapore, Singapur); o‘quvchilarning motivatsiyasi, o‘qitish jarayonida psixologik va pedagogik omillarni o‘rganish va texnologiyalarni ta’limda qo‘llash masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan (University of Hong Kong, Xitoy), pedagogik yondashuvlar va o‘quvchilarning kognitiv rivojlanish jarayonlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar amalga oshirilgan (University of California, Berkeley, AQSh)

Jahonda talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirish uchun motivatsiya va metakognitiv yondashuvlar, ilm-fanga, ilmiy kashfiyotlarni rag’batlantirishga bo’lgan munosabatning kuchayishi, ilmiy duyonqarashi, psixologik muammolarni amaliy yechimini topish bo’yicha quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borilmoqda, jumladan, oliy ta’lim muassasasi o‘zlashtirish darajasiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash orqali yangicha zamonaviy psixologik usullarni taklif etish, shaxsning individual-tipologik, hissiy-emotsional holatlari, intellektual xususiyatlari asosida ularning o’qitish sifatini yaxshilash imkonini beruvchi usullarni tadqiq etish orqali psixodiagnostik metodikalarning pedagogik-psixologik jihatlarini takomillashtirish kabilar shular jumlasidandir.

Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonining asosiy maqsadi shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilishi talab qilinmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning tarixiy rivojlanish yo‘lini tahlil qilganimizda, ularda yoshlar ta’lim-tarbiyasiga va ilm-fanga, yangi texnologiyalar rivojlanishiga beriladigan e’tibor nihoyatda ulkan bo‘lganini ko‘ramiz. Shu sababdan, mamlakatimiz davlat siyosatida ilm-fan rivoji, yoshlarning ta’lim-tarbiyasi va yetuk bilimli, malakali kadrlar yetishtirishga ustuvorlik berish maqsadida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

“Har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta’minlaydigan yosh avlodning sog‘lom va barkamol bo‘lib voyaga yetishi hal qiluvchi o‘rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko‘lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz.

Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim”.

Hozirgi vaqtda ta’lim tizimida o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalar qatoriga quyidagilar kiradi: ta’lim samaradorligini oshirish, “natijaga ega bo‘lish” tushunchasini ta’limning barcha bo‘g‘inlaridagi nisbatan mazmunini aniqlash; ta’lim maqsadlariga mos keladigan zamonaviy baholash vositalarini asoslash, tanlash, ishlab chiqish va joriy etish usullarini izlash, ya’ni ijobiy ijtimoiylashuv va zarur kompetensiyalar majmuasini rivojlantirish; talabaning o’zlashtirish darajasi darajasini, shuningdek, butun ta’lim davomida samaradorlik darajasining barqarorligini bashorat qilish mumkin bo‘lgan sharoitlarni yaratish kabi masalalar.

Avvalo, tadqiqot ishimizga doir asosiy tushunchalarni asoslashga harakat qilib va nima uchun “talabalar o’zlashtirish darajasiining psixologik determinantlarini tadqiq etish jarayoni” tadqiqot predmeti sifatida tanlanganligi haqidagi savolga javob beraylik. Shu munosabat bilan tadqiqotimiz maqsadlari uchun muhim bo‘lgan tadqiqotning asosiy tushunchalari va toifalari: “o‘zlashtirish”, “akademik”, “determinantlar” va boshqalarni ko‘rib chiqish, ularning tuzilishi va mazmunini ochib berishni lozim deb topdik.

Talabalar o’zlashtirish darajasi – ular egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarning to‘laligi, chuqurligi, ongliligi hamda mustahkamligi darajasini anglatuvchi pedagogik mezondir. O‘zbekistonda talabalar o‘zlashtirishini yuqori sifat darajasiga olib chiqish milliy ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardandir. Chunki talabalarning intellektual rivojlanishi hamda kasbiy tayyorgarligi ularning o’zlashtirish darajasi darajalariga bevosita bog‘liq.

Ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlarida ta’lim mazmuniga qo‘yiladigan talablarning o‘zgarishi bilan “ta’lim natijasi” tushunchasining mazmuni ham o‘zgaradi. Ta’lim natijalari - bu talabalar o‘quv jarayonini tugatgandan so‘ng bilim, ko‘nikma va munosabatlar nuqtai nazaridan ma’lum ko‘rsatkichlarni namoyon qilishidir.

Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv natijalari joriy, oraliq va yakuniy ko‘rinishida bo‘lishi mumkin, ammo baribir “natija” atamasining o‘zi ma’lum bir ko‘rsatkichlarni anglatadi. Shuning uchun, biz tadqiqotimizda protsessual ma’noga ega bo‘lgan, ya’ni “o’zlashtirish darajasi” ga ega bo‘lgan o‘rganish samaradorligini, ta’limdagi muvaffaqiyatlarini, shuningdek, talabaning ta’limdagi muvaffaqiyatini tavsiflovchi va o‘rganish predmeti bo‘lgan bir nechta atamalarni: “o‘quv yutug‘i”, “ta’lim muvaffaqiyati”, “ta’lim samaradorligi”, “akademik muvaffaqiyat”, “o‘rganish samaradorligi” kabilarni ham tahlil qildik. Har qanday

talabaning o‘zlashtirishidagi muvaffaqiyati va uning o‘quv jarayonida erishgan yutuqlari ta’lim natijalarining belgilovchi ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim muassasalarida o‘quv samaradorligi nafaqat ta’lim natijalari bilan cheklanib qoldi, balki u faoliyat-amaliy, motivatsion, qimmatli va hissiy tomonlarga ega.

Bizning fikrimizcha, talabalarda o‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasini rivojlantirish ta’lim jarayonining uzviy qismi bo‘lib, bu jarayon pedagogik-psixologik fenomen sifatida talabalarning individual xususiyatlari va o‘quv jarayonidagi faoliyatlariga bog‘liqdir. O‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasi nafaqat talabaning bilim olish qobiliyatini, balki uning o‘z bilimlarini hayotda qo‘llash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Bu jarayon o‘quv materialining mazmuni, ta’lim usullari va pedagogning talaba bilan muloqot samaradorligiga bevosita bog‘liq. Talabalarning psixologik jihatdan motivatsiyasi yuqori bo‘lsa, o‘quv jarayonida ko‘proq ishtiyoq bilan qatnashib, o‘zlashtirish darajasini oshirish imkoniyati ortadi. Shu bilan birga, talabalarning bilim olish jarayonida o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega, chunki bu ularga mustaqil ravishda bilim olish va murakkab muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Talabalar zarur bilim va ko‘nikmalarni nafaqat majburiy o‘quv dasturini o‘zlashtirganda, balki fakultativ, ixtiyoriy fanlar shaklida o‘qitiladigan qo‘shimcha bilimlarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish hamda faol va qo‘shimcha o‘qitishning boshqa usullari orqali ham olishlari mumkin. Yuqori darajadagi motivatsiya bo‘lmasa, bunday hajmni yengish va yaxshi o’zlashtirish darajasiga erishish qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: Monografiya. – T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021 y. – 162 b.

2. Сафоев Н.С. Психологические особбеиности националного самосознания студентческой молодежи. Афт. дис. док. пс. н. Т.: 2005 й., - 48 б.

3. Ионина О.С. Проявления индивидуалного стиля учебно-профессионалной деятелности студента / О. С. Ионина. – М.: - 2015. - № 212. - С. 16-20.

4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboyeva R.N. Mustaqil fikrlash. -T.: Sharq, 2000.-78 B.

SPORTCHILARDA O‘ZINI-O‘ZI MUHOFAZA QILISHGA TA’SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Elmuratova Aysulu Usaxovna - Innovatsion texnologialar universiteti professori, ps.f.d. (DSc)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636432

Annotatsiya: Mazkur tezisda sportchilar guruhida o‘zini-o‘zi muhofaza qilish jarayoniga ta’sir etuvchi psixologik, jismoniy va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Sport faoliyati yuqori xavf, kuchli raqobat, stress va jismoniy yuklama

bilan tavsiflanadi, bu esa sportchilarning xavfsizligini ta’minlash uchun o‘zini-o‘zi muhofaza qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni zarur qiladi. Tezisda sportchining psixologik barqarorligi, emotsional boshqaruv, stressga chidamlilik, motivatsiya darajasi, jismoniy tayyorgarlik, murabbiy bilan munosabatlar, jamoaviy qo‘llab-quvvatlash, sport muhiti talablari kabi omillarning o‘zini-o‘zi muhofaza qilish mexanizmlariga ta’siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sportchi, motivatsiya, o‘zini o‘zi anglash, stressni boshqarish, ko‘nikma, harakat, natija.

Annotation: This thesis analyzes the psychological, physical, and social factors influencing the process of self-defense in a group of athletes. Sports activity is characterized by high risk, intense competition, stress, and physical exertion, which requires the development of self-preservation skills to ensure the safety of athletes. The thesis highlights the influence of such factors as psychological stability of the athlete, emotional control, stress resistance, motivation level, physical fitness, relationships with the coach, team support, and requirements of the sports environment on the mechanisms of self-defense.

Key words: athlete, motivation, self-awareness, stress management, skill, effort, result.

Kirish. Sportchi talabalar o‘zini-o‘zi psixologik muhofaza qilish haqidagi bilim va tushunchalarini ijtimoiy tajriba, xulq-atvor motivatsiyasi hamda o‘z-o‘zini tarbiyalash va rivojlantirishga jiddiy yondashish asosida shakllantiradi. Agar bu yondashuv yetarlicha rivojlanmagan bo‘lsa, psixologik muhofaza tizimi ham to‘laqonli shakllanmaydi. Natijada, shaxsning ijtimoiy taraqqiyoti, faolligi va o‘z imkoniyatlaridan samarali foydalanish jarayoni cheklanadi. Shu bois, ushbu to‘sqinlik qiluvchi omillarni nazariy va ilmiy jihatdan o‘rganish va tahlil qilish asosiy maqsatimiz hisoblanadi.

Psixologik muhofaza – bu shaxsni ziddiyatli holatlarga tushib qolishdan saqlaydigan, o‘zini bilish va boshqara olish jarayonidir. Uning asosiy vazifasi inson ongiga salbiy ta’sir etuvchi omillarni bartaraf etish va shaxsning ichki barqarorligini saqlashga xizmat qilishdir. Psixologik muhofaza har qanday xulq-atvor shakllarida namoyon bo‘lishi va shaxsni noadekvat harakatlardan himoyalashga yordam berishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda psixologik himoya mexanizmlarining turli shakllari, jumladan, perseptiv tizim, identifikatsiya, o‘zini adekvat boshqarish hamda ongli “menlik” tushunchalari haqida ko‘plab nazariy fikrlar ilgari surilgan.

Psixologik himoya tushunchasi dastlab freydizm doirasida ongsiz instinktiv holatlar (ayniqsa, jinsiy instinktlar) ustidan ongli “Menlik” (ichki senzura) orqali nazorat o‘rnatish jarayoni sifatida o‘rganilgan. Biroq, bizning fikrimizcha, psixologik himoya tushunchasi va uning mohiyati freydizmdan ancha avval Gippokrat, Ibn Sino va Beruniy tomonidan ham tadqiq qilingan.

J. Bruner tomonidan ilgari surilgan "yangi qarashlar" konsepsiyasiga ko‘ra, psixologik himoya insonning "perseptiv himoya" vositasi sifatida idrok qilinishi bilan uzviy bog‘liq. Bu nuqtai nazardan qaralganda, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro

munosabatlar, muloqot jarayonlari va ijtimoiy aloqalar psixologik himoyaning shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Shuningdek, psixologik muhofaza shaxs faoliyatida xulq-atvor motivlarini muvofiqlashtirish, ularni boshqarish va uyg‘unlashtirish jarayoni bilan ham bevosita bog‘liq. Bu masala V. E. Chudnovskiy tomonidan chuqur tadqiq etilib, shaxs xarakterining individual va guruh doirasidagi motivatsiyalarining shakllanishi va ularning amalga oshirilishi haqida ilmiy asoslar yaratilgan. Olimning ta’kidlashicha, shaxsning barqarorligi psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilinadi va ushbu barqarorlik ikki asosiy jihatdan shakllanadi.

Birinchi jihat – shaxsning o‘z mavqeini saqlash, o‘z qarashlariga zid bo‘lgan omillarga qarshi turish va ularga moslashish qobiliyati bilan bog‘liq.

Ikkinchi jihat esa – shaxsning o‘z mavqeini mustahkamlash, faoliyat holatlarini o‘zgartirish hamda shaxsiy xulq-atvorini moslashtirish bilan bog‘liq. Shu bois, V. E. Chudnovskiy bu ikki jihatni turlicha talqin etib, birinchisini "mudofaa aspekti", ikkinchisini esa "hujumkorlik aspekti" deb ataydi va bu tushunchalarni empirik ma’lumotlar asosida asoslab beradi.

G‘arb psixologiyasida psixologik himoya ichki va tashqi "Men" o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan real "Men" ning shakllanishi sifatida talqin qilinadi. Bu nazariyada insonning xulq-atvori va xarakteriga oid psixoanalitik va neobixivoristik (xulq-atvoriy) qarashlar asosiy o‘rin egallaydi.

So‘nggi yillarda psixologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik himoya shaxsning o‘z atrofidagilar bilan hamkorlikda yuzaga keladigan ziddiyatlarni qondirish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Shu boisdan, psixologik himoya muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz shakllarga ajratilishi mumkin.

- Muvaffaqiyatli psixologik himoya shaxsdagi ortiqcha asabiylik, zo‘riqish va bezovtalikni oldindan oldini olishga xizmat qiladi.
- Muvaffaqiyatsiz psixologik himoya esa ushbu zo‘riqish va asabiy holatlarning shaxs faoliyatiga salbiy ta’sirini bartaraf eta olmagan holatlarda kuzatiladi.

Sport faoliyati o‘z tabiatiga ko‘ra yuqori xavf, kuchli jismoniy yuklama, raqobat, ruhiy bosim va tezkor qaror qabul qilishni talab qiladigan jarayon bo‘lib, bunday sharoitda sportchining o‘zini-o‘zi muhofaza qilish mexanizmlarining shakllanganligi katta ahamiyatga ega. O‘zini-o‘zi muhofaza qilish — sportchining o‘z sog‘lig‘i, psixologik holati, xavfsizligi va faoliyat barqarorligini ta’minlashga qaratilgan ongli, ixtiyoriy va avtomatik harakatlar majmuasidir. Ushbu jarayonga bir qator psixologik, fiziologik va ijtimoiy omillar kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Stressga chidamlilik. Sportchilarda yuklama, musobaqa bosimi, murabbiyning talablari va raqobatning kuchliligi ruhiy stressga olib keladi. Stressga chidamlilik yuqori bo‘lgan sportchilar xavfli vaziyatlarda ham o‘zini yo‘qotmay, vaziyatni tez baholay oladi va o‘zini himoya qilishga qodir bo‘ladi. Stressni boshqara olmaslik esa jarohatlar, xatolar va ruhiy tushkunlikka sabab bo‘ladi.

Emotsional barqarorlik va o‘zini boshqarish. Emotsiyalarni nazorat qilish sportchining xavfsizligi uchun muhim. G‘azab, qo‘rquv yoki hayajonning haddan tashqari kuchayishi koordinatsiya buzilishiga, noto‘g‘ri harakatga va o‘zini nazorat

qila olmaslikka olib keladi. Emotsional barqarorlik esa sportchiga vaziyatni aniq baholash imkonini beradi.

O‘zini anglash va ichki nazorat lokusi. Sportchi o‘z imkoniyatlarini, kuchli va zaif tomonlarini yaxshi anglaganda, u o‘zini xavfli vaziyatlardan himoya qilishni samaraliroq yo‘lga qo‘yadi.

– Ichki lokusi kuchli sportchi: “Natijam o‘zimga bog‘liq” deb hisoblaydi → xavfsiz qarorlar qabul qiladi.

– Tashqi lokusi kuchli sportchi: “Hammasi tasodif” deb o‘ylaydi → xavfli holatlarga ko‘proq duch keladi.

Motivatsiya darajasi. Yuqori motivatsiya sportchining o‘z sog‘lig‘i va xavfsizligiga mas’uliyatli yondashuvini kuchaytiradi. Demotivatsiya esa charchoq, beparvolik va o‘zini asrash ko‘nikmalarining pasayishiga olib keladi.

2. Fiziologik va jismoniy omillar

Jismoniy tayyorgarlik darajasi. Sportchining jismoniy formasi qanchalik yuqori bo‘lsa, uning harakatlar nazorati, koordinatsiyasi va reaktsiya tezligi shunchalik barqaror bo‘ladi. Bu jarohatlarning oldini olishda asosiy omildir.

Charchoq va tiklanish jarayoni. Doimiy charchoq sportchining xavfni baholash qobiliyatini pasaytiradi, konsentratsiyani buzadi. Tiklanish (uyqu, ovqatlanish, reabilitatsiya) yetarli bo‘lmaganda xavfli vaziyatlar soni ortadi.

Stress paytida mushaklar haddan tashqari taranglashadi, yurak urishi oshadi, bu esa harakat aniqligiga putur yetkazadi. Sportchining organizmi qanchalik barqaror bo‘lsa, u shunchalik o‘zini himoya qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

3. Ijtimoiy-psixologik omillar

Jamoa ichidagi hamjihatlik, do‘stona muhit sportchining ruhiy barqarorligini mustahkamlaydi. Jamoa bosimi yoki ziddiyatli munosabatlar esa xavfli xatti-harakatlarga sabab bo‘ladi.

Murabbiy tomonidan beriladigan noto‘g‘ri topshiriqlar, haddan tashqari bosim, agressiv munosabat sportchi xavfsizligiga salbiy ta’sir qiladi. Aksincha, qo‘llab-quvvatlovchi, tushunadigan murabbiy sportchida ehtiyotkorlik, mas’uliyat va o‘zini himoya qilish madaniyatini oshiradi.

Sport etikasi, tartib-intizom, xavfsizlik qoidalariga amal qilinishi sportchilarda o‘zini muhofaza qilishni shakllantiradi. Qoidabuzarlikka ko‘z yumiladigan muhitda esa xavf ortadi.

Psixologik himoyaning ijtimoiy-psixologik qiymati shaxsning guruh a’zosi sifatida o‘zini adekvat his qila olishi, o‘zini to‘g‘ri baholashi, muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi va ortiqcha bezovtalik, asabiylik hamda zo‘riqishlardan saqlanishi orqali namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, psixologik muhofaza imkoniyatlarini baholash uchun shaxsdagi hissiy faollik, o‘zini anglash, o‘ziga munosabat hamda o‘zini muvaffaqiyatli boshqara olish qobiliyatining faoliyat jarayonida qay darajada shakllanganligini tahlil qilish lozim. Shu bilan birga, psixologik muhofaza talabalarda o‘zini anglash, o‘zini boshqara olish, o‘zidan faxrlanish va o‘z imkoniyatlarini to‘la ishga solish qobiliyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Agar bu jarayon o‘z me’yorida shakllanmasa, psixologik himoyaning ijtimoiy ahamiyati haqida gapirish qiyin bo‘ladi.

Sportchi talabalar orasida psixologik muhofaza imkoniyatlarini tahlil qilish zarurati ham aynan shu jihatdan yuzaga kelgan. Shu bois, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali psixologik muhofazaning samaradorligini belgilovchi mezonlar ustida fikr yuritish va tadqiqotlar olib borish muhim sanaladi.

Bizningcha, psixologik muhofaza samaradorligini belgilovchi mezonlar tizimi psixologiya tarmoqlari kabi ko‘p qirrali bo‘lishi mumkin. Masalan, psixologik muhofaza samaradorligini shartli ravishda quyidagi mezonlarga ajratish mumkin: ijtimoiy-psixologik mezonlar, tibbiy-psixologik mezonlar, pedagogik-psixologik mezonlar,va boshqa turli jihatlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTAR

1. Б.А.Ашмарин. Теорга и методика физического воспитания. Москва. 1979.

2. Л.Матвеев. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси. Москва. 1982.

3. Б.А.Ашмарин. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси. Москва.1984.

4. Филин В.П. Воспитана физических качеств у юних спортсменов. Москва., 1984.

5. Теория и методика физическая воспитания. Л.П.Матвеева А.Д.Новикова. Москва; ФиС.

6. Теория и методика физического воспитания. Под ред. Б.А.Ашмарина. М.,1987.

7. П.К.Благуш. К теорию тестирования двигательних способностей. Москва; ФиС, 1987

8. В.П.Филин, Н.А.Фомин. Основи юношеского спорта. Москва; ФиС. 1988

9. Б.А.Ашмарин. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. Москва; Фи 1988

TALABALAR O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISHINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Z.Sherimbetova – Innovatsion texnologiyalar universiteti professori, ps.f.d.
D.Ubbieva - Innovatsion texnologiyalar universiteti, Psixologiya talim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636892

Annotatsiya. Maqolada talabalarning ta’lim yutuqlarini baholash muammosi, talabalarning e’tibor, xotira va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish samaradorligi, talabalarda o‘quv faoliyatini shakllantirish muammosining pedagogik-psixologik nazariyasi, talabalarning bilish faoliyatini shakllantirish, eng avvalo, ushbu faoliyatning subyekti sifatida talaba shaxsini shakllantirish va rivojlantirish muammosi, o‘qituvchilar oldida talabaning subektiv pozitsiyasini ta’minlovchi o‘quv jarayonini tashkil etish vazifalari tahlil etilgan.

Annotation. The article analyzes the problem of assessing student's educational achievements, the effectiveness of developing student's attention, memory and thinking abilities, the pedagogical - psychological theory of the problem of forming student's. Learning activities, the formation of student's cognitive activity, primarily the problem of forming and developing the student's personality as a subject of this activity, and the tasks of organizing the educational process that ensure the student's subjective position before teachers.

Kalit so‘zlar: o‘quv faoliyati, e’tibor, xotira va fikrlash qobiliyatlari, ta’lim samaradorligi, deadaptatsiya, mustaqillik va ijodkorlik.

Key words: learning activity, attention, memory and thinking abilities, learning effectiveness, readaptation, independence and creativity.

O‘quv faoliyatini shakllantirishga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar o‘tkazilib, yechimlari ishlab chiqilgan bo‘lsada, o‘quv faoliyatining ishlash mexanizmlari va turli guruhlardagi talabalarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish jahon psixologiyasida dolzarbligicha qolmoqda.

Ta’lim tizimini yuksaltirish uchun izchil tadqiqotlar o‘tkazgan faylasuf Iogann Gerbart zamonaviy psixologiya vakillari tomonidan “pedagogik psixologiyaning otasi” deb ta’kidlanadi. Nemis olimi o‘z tadqiqotlarida o‘quvchi-talabaning mavzuga bo‘lgan qiziqishi ta’lim natijasiga katta ta’sir ko‘rsatadi, deb hisoblaydi va ta’lim beruvchilar (o‘qituvchilar) dars mashg‘ulotlarida qaysi turdagi ta’lim eng mos kelishini hal qilishda oldingi bilimlar bilan bir qatorda o‘quvchi-talabaning qiziqishini hisobga olishlari kerakligini, bu esa o‘zlashtirish yuqori bo‘lishiga, ta’limda muvaffaqiyat qozonishiga olib kelishini bayon qiladi.

Talabalarning ta’lim yutuqlarini baholash muammosiga oid turli yondashuvlarni tahlil qilish yordamida bilim faolligi, mustaqillik va ijodkorlik kabi muvaffaqiyatning sifat ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini berdi.

Ijodiy mustaqillik shaxs mulki va faoliyat subyekti sifatida mustaqillikning o‘ziga xos ko‘rinishlaridan biri xolos. Mustaqillik ta’lim faoliyatining turli jabhalarida, uning barcha bosqichlarida – maqsad qo‘yishdan to baholashgacha, xususan, uni tashkil etishda, aniqrog‘i o‘zini-o‘zi tashkil etishda namoyon bo‘ladi. O‘zini o‘zi tashkil etish – bu talabalar o‘zlarining bilish faoliyatini tashkil etish usullarini anglatadi.

Bizning fikrimizcha, talabalarda o‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasini rivojlantirishning psixologik asoslari ularning kognitiv qobiliyatlari va idrok jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Talabalarning e’tibor, xotira va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda o‘quv materiallarini mavhumdan konkretga o‘tkazib tushuntirish va ularni qiziqarli tarzda taqdim etish muhimdir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarning individual o‘quv uslublarini hisobga olish orqali ularning bilim olish jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirish mumkin. Shuningdek, talabalarning psixologik tayyorgarligi, o‘z bilimlarini tanqidiy baholay olish qobiliyati va fikrlash darajasini rivojlantirish o‘quv fanlarini samarali o‘zlashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ta’lim sifatining pastligi ta’lim tizimida bir-biriga uzviy bog‘langan bo‘g‘imlar orasida muammolar yuzaga keltirayotganligini ko‘rsatadi: umumta’lim maktablaridagi ishlarning yomonligi oliy ta’lim tizimida ko‘plab muammolarni keltirib chiqaradi, oliy o‘quv yurtlari talabalarining o‘quv natijalarining pastligi esa ishlab chiqarish darajasi va samaradorligining, demakki, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va sur’atlarining pasayishida namoyon bo‘ladi.

Talabalar o‘quv faoliyatining psixologik asoslarini (o‘quv samaradorligini) o‘rgangan O.S.Ionina, quyidagi omillar orqali o‘quv samaradorligiga erishish mumkinligini ta’kidlaydi:

- o‘qituvchi tomonidan ta’lim texnologiyalarini to‘g‘ri qo‘llay olish;
- talaba aqliy mehnatining intensivligi va sur’ati;
- talabalarning faolligi;
- talaba aqliy mehnatining davomiyligi va ketma-ketligi” .

Olima tomonidan akademik o‘zlashtirish subyektiv kategoriya sifatida e’tirof etiladi, u nafaqat tashqaridan qarashni, balki o‘z muvaffaqiyatlaridan qoniqish hissini, o‘z ahamiyatini anglash, obro‘-e’tiborni ham aks ettiradi. Shunday qilib, ushbu tadqiqotchining nuqtai nazaridan, agar talabaning o‘zi o‘z ta’lim faoliyati natijalaridan qoniqish hosil qilsa va nafaqat o‘zining yutuqlarini ijobiy baholasa, balki, o‘zini o‘zi qadrlaydigan yuqori bahoga ega bo‘lsagina samarali o‘zlashtirish natijalarini ko‘rsatishi, ta’limda muvaffaqiyat qozonishi mumkin.

Talabalar orasida izchil tadqiqod olib borgan D.M.Grebnevaning fikriga ko‘ra: “…ta’limda o‘zlashtirish va akademik muvaffaqiyat – subyektiv-shaxsiy rejada ta’lim yutuqlarini va o‘quv muvaffaqiyatining obyektiv (rasmiy) ko‘rsatkichlari aks ettiradigan emas, balki shaxs va uning eng yaqin ijtimoiy g‘oyalari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos murakkab jarayon va voqelikdir” . Olimaning yozishicha, “kundalik hayotda buni turli talabalarga “Qanday baholarda o‘qiysiz, ko‘rsatkichlaringiz qanaqa?” degan savol berilganda, ularning ko‘pchiligi juda samimiy tarzda javob berishadi: “Oddiy”, “Ko‘rsatkichlarim maromida”. Garchi ularning o‘zlashtirish darajalari, ilmiy darajasi sezilarli ko‘rinishda bir-biridan farq qilishi mumkin”.

D.M.Grebneva o‘quv faoliyati tarkibida quyidagi komponentlarni ajratib ko‘rsatadi: kognitiv, hissiy, baho.

Talabalarning o‘zlashtirishi ko‘p jihatdan ularning o‘quv va kognitiv faoliyatini samarali boshqarish, minimal xarajatlar (moddiy, moliyaviy, jismoniy, psixologik va boshqalar) bilan yuqori ta’lim va psixologik natijalarni ta’minlashga bog‘liqdir.

P.Gor ta’lim samaradorligi haqida fikr bildirib: “Ta’lim samaradorligi bir qator jihatlarni o‘z ichiga oladi: faol va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, intellektual ishtirok va motivatsiya, shuningdek, turli akademik ko‘nikmalar, oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limga intilish, o‘z-o‘ziga va bilimiga ishonch, o‘quv qobiliyatlarini, umumiy bilim darajasidagi yutuqlarni, o‘zgarishlarni (akademik o‘zlashtirishini) namoyon qilishi, tahliliy ko‘nikma va muammoni yechish ko‘nikmalari, tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish”.

Bizning fikrimizcha, o‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasini rivojlantirishda motivatsiyaning psixologik rolini chuqur o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Talabalarning bilim olishga bo‘lgan ichki motivatsiyasi qanchalik kuchli bo‘lsa, ularning o‘zlashtirish darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Ta’lim jarayonida talabalarning shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish va o‘zlashtirish jarayonini ularning kelajakdagi kasbiy maqsadlari bilan bog‘lash samarali natijalarni ta’minlaydi. Motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash uchun rag‘batlantiruvchi psixologik usullar, masalan, yutuqlarni e’tirof etish, kichik g‘alabalarni nishonlash va ijobiy turtki berish muhimdir. Talabalarning muvaffaqiyatsizliklardan qo‘rqishini bartaraf etish va ularni o‘z maqsadlariga yetaklash uchun pedagogik qo‘llab-quvvatlov zarur. Shuningdek, o‘quv fanlarining talaba uchun dolzarbligini tushuntirish orqali ularning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ishtiyoqini oshirish lozim. Psixologik muhitning qo‘llab-quvvatlovchi va konstruktiv bo‘lishi o‘quv jarayonini ijobiy boshqarishda muhim omildir.

Ta’limning bir bosqichidan (umumiy o‘rta ta’limdan) ikkinchisiga (oliy ta’lim) o‘tishda yuzaga keladigan disadaptatsiya akademik o‘zlashtirish samaradorligiga ta’sir qiladi, shuning uchun biz tadqiqot ishimizda bu jarayonga batafsil to‘xtalib o‘tishga qaror qildik. Moslashuv atamasining kelib chiqishi va qo‘llanilishi T.V.Daxina ilmiy ishlarida juda batafsil bayon etilgan. Ijtimoiy psixologiyada “moslashish” tushunchasi “shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashishi” deb talqin qilinadi. Ijtimoiy psixologiyada atamaning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan moslashuv jarayonlarining faollik komponentidir.

Talabalarning muqarrar tabiiy moslashuv jarayonlari bilan bir vaqtda, birinchi bosqich o‘quv guruhlari o‘qituvchilari, tyutorlarining kasbiy vazifasi ham dolzarb bo‘lib, talabalarga obyektiv muammolarni hal qilishda yordam berish va o‘quv natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan moslashish davrini qisqartirish hisoblanadi.

Talabalarning yangi sharoitlarga qiyin va sekin moslashishi (deadaptatsiya) sabablarini o‘rganish rus psixologlari tomonidan izchil o‘rganilgan. Mualliflar nafaqat o‘quv materialini o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni, shuningdek o‘quv guruhlarida ijtimoiy keskinlikning kuchayishi va hatto talabalarning ruhiy salomatligiga tahdid solayotganini, ayniqsa universitetda o‘qishning ilk yillarida sodir bo‘layotganligini qayd etadilar.

Talabalarda o‘quv faoliyatini shakllantirish muammosining pedagogik-psixologik nazariyasi va amaliyoti eng dolzarb muammolardan biridir. I.I.Ilyasov, V.P.Trusov, N.B.Nesterova va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta’kidlashicha, birinchi bosqich talabalari, qoida tariqasida, nafaqat ijodiy darajadagi, balki reproduktiv darajadagi turli xil o‘quv vazifalarini hal qilishni ta’minlaydigan o‘quv faoliyatini yaxshi bilishmaydi. Ko‘pchilik o‘rganish uchun ijobiy kognitiv va kasbiy bilim olish motivatsiyaga, o‘zini o‘zi boshqarish va o‘zini o‘zi tahlil qilish ko‘nikmalariga, ish natijalariga qarab o‘zini o‘zi baholashga ega emas. Talabalarning bilish faoliyatini shakllantirish, eng avvalo, ushbu faoliyatning subyekti sifatida talaba shaxsini shakllantirish va rivojlantirish muammosidir. Binobarin, o‘qituvchilar oldida talabaning subektiv pozitsiyasini ta’minlovchi o‘quv jarayonini tashkil etish vazifasi turibdi.

Bizning fikrimizcha, talabalarning ta’lim motivatsiyasini shakllantirish, umumiy ta’lim ko‘nikma va malakalarini oshirish, talabalarning reflektiv qobiliyatlarini rivojlantirish muammolarini ko‘rib chiqish zarur.

Talabalarlar o’rtasida individual fanlarni tushunishga bo’lgan selektiv qiziqish chuqurlashishda davom etmoqda.

Talabalar o’z tafakkurida turli fanlarga oid bilimlarni mujassamlashtirib, nazariy umumlashtira oladigan, hodisa va hodisalar o’rtasidagi bog’liqlik va bog’liqlikni o’rnata oladigan, to’plangan bilimlarga ma’lum bir to’liqlik berib, bir tizimga keltira oladigan bo’ladi.

Bugungi kunda psixologiyada shaxsning o’zlashtirish darajasiini shakllantirish, psixologik jihatdan barqarorligini yaxshilash dolzarb muammolardan sanaladi. Ushbu muammolarga yechim topish maqsadida shaxsning o’zini o’zi boshqarishni o’rganishi natijasida amalga oshiriladi. Shaxsdagi orientatsiya, psixologik himoya, xarakter, qobiliyatlarni shakllantirish va ichki “Men”ning nomuvofiqligini oldini olish uchun o’z-o’zini shakllantirish, o’zini o’zi anglash kabi muammolar tadqiq qilinmoqda.

Shaxsning psixologik barqarorligi pedagogik-psixologik jihatdan olib qaralganda, boshqalar bilan bo’ladigan munosabatlarda faol va samarali tomonlarini namoyon qiladi. Bu munosabatlarning jamlanmasi axloqiy va ijtimoiy munosabatlar, hayotiy tajriba hamda jamoaviy o’zaro ta’sirlardagi muloqotning o’ziga xos xususiyatlari bilan o’zaro bog’liq bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: Monografiya. – T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021 y. – 162 b.

2. Сафоев Н.С. Психологические особбеиности националного самосознания студентческой молодежи. Афт. дис. док. пс. н. Т.: 2005 й., - 48 б.

3. Ионина О.С. Проявления индивидуалного стиля учебно-профессионалной деятелности студента / О. С. Ионина. – М.: - 2015. - № 212. - С. 16-20.

4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboyeva R.N. Mustaqil fikrlash. -T.: Sharq, 2000.-78 B.

BO‘LAJAK SPORTCHILARDA SHAXSIY INTIZOM VA O‘ZINI BOSHQARISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Jumabaev Timur Jalgasbaevich - Innovatsion texnologialar universiteti dotsenti,
ps.f.b.f.d. (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19666329

Annotatsiya: Ushbu tezisda bo‘lajak sportchilarda o‘zini boshqarish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik asoslari yoritiladi. Shaxsiy intizom, motivatsiya, irodaviy sifatlar hamda emotsional barqarorlikning

sport faoliyatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, sportchilarda o‘zini boshqarish mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik yondashuvlar va samarali usullar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ushbu ko‘nikmalar sportdagi muvaffaqiyat va shaxsiy rivojlanish uchun muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sportchi, motivatsiya, o‘zini o‘zi anglash, stressni boshqarish, ko‘nikma, harakat, natija

Annotation: This thesis explores the psychological foundations for developing self-management and self-improvement skills in prospective athletes. It analyzes the role of personal discipline, motivation, volitional qualities, and emotional stability in athletic performance. Furthermore, the thesis examines psychological approaches and effective methods that facilitate the development of self-regulation mechanisms in athletes. The research findings indicate that these skills are crucial factors for success in sports and for personal growth.

Key words: athlete, motivation, self-awareness, stress management, skill, effort, result.

Kirish. Hozirgi kunda sport dunyo miqyosida tobora raqobatbardosh bo‘lib bormoqda. Sportchilarning muvaffaqiyatiga olib keluvchi omillar orasida psixologik tayyorgarlik va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalari muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy sportda muvaffaqiyat ko‘p jihatdan sportchining psixologik tayyorgarligi va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalariga bog‘liq.

Sport ta’limi va trening metodlariga yangiliklar kiritish zarurati, o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish, sportchilarda stress, depressiya va boshqa psixologik muammolarning oldini olish uchun o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir. Sportchilarni tarbiyalashda ijtimoiy va psixologik omillarning ta’sirini o‘rganish, ularni sport faoliyatida qo‘llash zarurati. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda amaliy tajribalar va metodlarning samaradorligini o‘rganish orqali sportchilar va murabbiylar uchun yangi yondashuvlarni taqdim etish. Ushbu mavzuda olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish orqali sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonini yanada chuqurlashtirish. Sportchilarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash, bu sohadagi bilimlarni kengaytirish va rivojlantirish uchun zarur.

Sportda muvaffaqiyat nafaqat jismoniy tayyorgarlikka, balki ruhiy holatga ham bog‘liq. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalari sportchilarning stress va raqobatga qanday munosabatda bo‘lishini belgilaydi. Sportchilarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ularning musobaqa sharoitida o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati oshadi. Bu esa sportda muvaffaqiyatga erishishda muhim ahamiyatga ega [9]. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalari sportchilarning psixologik barqarorligini oshiradi va motivatsiyasini kuchaytiradi. Bu, o‘z navbatida, natijalarning yaxshilanishiga olib keladi. Sportchilarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, kuchli mental qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Bular orasida diqqat, o‘rganish, qaror qabul qilish va o‘z-o‘zini anglash kiradi. Bu mavzu, sport psixologiyasi sohasida yangi yondashuvlar va usullarni ishlab chiqish

imkonini beradi. Pedagogik-psixologik asoslarni bilish, sport murabbiylariga samarali usullarni qo‘llash imkonini beradi. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalari sportdan tashqari, boshqa sohalarda ham muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lib, masalan ish joyidagi stressni boshqarish, vaqtni samarali tashkil etish va shaxsiy rivojlanishga yordam beradi.

Ko‘plab tadqiqotlar sport psixologiyasi sohasida o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarining nazariy asoslarini taqdim etadi [5]. Bu asoslarga psixologik o‘z-o‘zini anglash, motivatsiya va o‘z-o‘zini rag‘batlantirish kabi tushunchalar kiradi. Sportchilarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda qo‘llaniladigan pedagogik yondashuvlar, metodlar va strategiyalar haqida ko‘plab adabiyotlar mavjud. Bu yondashuvlar individual va jamoaviy o‘rganish, tajriba almashish va motivatsion strategiyalarni o‘z ichiga oladi. Psixologik jihatlar, masalan stressni boshqarish, o‘z-o‘zini anglash va psixologik barqarorlik haqida o‘rganilgan adabiyotlar, sportchilarning muvaffaqiyatiga ta’sir etuvchi omillar sifatida talqin qilinadi. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni trening va tayyorgarlik jarayonlarida qanchalik muhimligi haqida tadqiqotlar mavjud. Bu tadqiqotlar sportchilarning natijalarini yaxshilashga yordam beruvchi yangi metodikalarni tavsiya etadi. Amaliy tajribalar va tadqiqotlar, sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan muvaffaqiyatli dastur va uslublarni namoyish etadi. Bu tajribalar ko‘pincha trenerlar va psixologlar tomonidan o‘rganiladi. Sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda ijtimoiy va madaniy omillar ham tadqiqot obyekti bo‘ladi [4]. Bu sport muhitining sportchilarga ta’sirini o‘rganishga yordam beradi. O‘zbekistonda sportchilarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga oid tadqiqotlar hali cheklangan bo‘lishi mumkin, biroq bu sohada mamlakatimizda ham yangi ishlar olib borilmoqda.

Respublikamizning sport ilmiy-tadqiqot muassasalari va universitetlarida sport psixologiyasi va pedagogikasi bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar sportchilarning psixologik holatini va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Sport federatsiyalari va murabbiylar o‘z sportchilarini rivojlantirish uchun maxsus trening dasturlarini ishlab chiqmoqda. Ushbu dasturlar psixologik tayyorgarlik va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Sport sohasidagi mutaxassislar va psixologlar sportchilar uchun turli seminar va anjumanlar o‘tkazmoqda. Ushbu tadbirlarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalari va psixologik tayyorgarlik masalalari muhokama qilinadi. Sportchilar uchun psixologik yordam xizmatlari tashkil etilmoqda, bu ularning psixologik holatini yaxshilash va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda innovatsion metodlar, masalan, kognitiv-harakatli yondashuvlar va trening usullari qo‘llanilmoqda [3]. Bu usullar sportchilarning stressni boshqarish va o‘zini-o‘zi samarali anglashiga yordam beradi. Sport murabbiylari va psixologlari o‘rtasida o‘zaro tajriba almashish, metodikalar va yondashuvlar bilan almashish jadal rivojlanmoqda, bu esa sifatli natijalarga olib keladi. Hukumatimiz sport sohasida rivojlanish uchun yirik loyiha va dasturlarni amalga oshirmoqda, bu

esa sportchilarning tayyorgarlik jarayonida psixologik jihatlarni hisobga olishni ta’minlaydi.

Tadqiqot predmetida sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalari - ya’ni, o‘zini o‘zi tahlil qilish, maqsad qo‘yish, motivatsiya, stressni boshqarish va o‘zini o‘zi rag‘batlantirish kabi psixologik-pedagogik ko‘nikmalar e’tiborga olinadi. Tadqiqotda sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda qo‘llaniladigan pedagogik yondashuvlar, metodlar va strategiyalar hamda ularga ta’sir etuvchi omillar o‘rganiladi. Sportchilarning psixologik holati, o‘z-o‘zini anglash darajasi, stressga bardosh bera olish qobiliyati va jamoa ichidagi munosabatlar tadqiqot predmetining asosiy qismlarini tashkil etadi. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni, sportchilarni tayyorlash va ularning rivojlanishiga bog‘liq barcha jarayonlar - bu tadqiqotning muhim komponentlaridan biridir. Tadqiqot predmeti sifatida sportchilarning shaxsiy va professional rivojlanishi, ularning sportdagi muvaffaqiyati va jamiyatda o‘z o‘rnini topish jarayoni o‘rganilgan. Sportchilarning ijtimoiy muhitda, jamoaviy ishda va musobaqa muhitida o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini qanday shakllantirishi ham tadqiqot predmetiga kiradi.

Tadqiqot natijalari asosida sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun yangi trening dasturlari ishlab chiqilishi mumkin. Bu dasturlar psixologik tayyorgarlik va strategiyalarni o‘z ichiga oladi. Dissertatsiya natijalari murabbiylar uchun amaliy qo‘llanma sifatida xizmat qiladi. Ular sportchilarning psixologik holatini yaxshilash va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali usullarni qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Tadqiqot, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda individual yondashuvlarni tavsiya etadi. Bu, har bir sportchining o‘ziga xos ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi.

Xulosa. sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini baholash va kuzatish uchun yangi metodikalar ishlab chiqilishi mumkin. Bu metodlar sportchilarning rivojlanishini kuzatish va tahlil qilishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari sportchilar va murabbiylar o‘rtasida o‘zaro tajriba almashishni kuchaytirishga yordam beradi. Bu sportchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda ijobiy muhit yaratadi. O‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish sportchilarning ijtimoiy va jamoaviy rivojlanishiga ham yordam beradi, bu esa ularning jamoada ishlash qobiliyatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTAR

1. Б.А.Ашмарин. Теорга и методика физического воспитания. Москва. 1979.

2. Л.Матвеев. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси. Москва. 1982.

3. Б.А.Ашмарин. Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси. Москва.1984.

4. Филин В.П. Воспитана физических качеств у юних спортсменов. Москва., 1984.

5. Теория и методика физическая воспитания. Л.П.Матвеева А.Д.Новикова. Москва; ФиС.

6. Теория и методика физического воспитания. Под ред. Б.А.Ашмарина. М.,1987.

7. П.К.Благуш. К теорию тестирования двигательних способностей. Москва; ФиС, 1987

8. В.П.Филин, Н.А.Фомин. Основи юношеского спорта. Москва; ФиС. 1988

9. Б.А.Ашмарин. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. Москва; Фи 1988

OQÍWSHÍ-JASLARDÍ QARAQALPAQ XALÍQ PEDAGOGIKASÍ JÁRDEMINDE MIYNETKE TÁRBIYALAWDÍŃ PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ

Kenesbaeva Elmira Joldasbaevna – University of Innovation Technologies assistent-oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636394

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalq pedagogikası tiykarında jaslardı kishi waqtınnan miynetke tárbiyalaw, kásip-óner úyretiwdiń pedagogikalıq tiykarları haqqında maǵlıwmatlar keltirilgen. Sonıń menen birge maqalada, xalqımız balalardı miynetke tárbiyalaw, jaslardı kásip-óner iyelewge úyretiw dástúrleri, xalıqtıń milliy tárbiyasına tán kóz-qarasları boyınsha pikirler júritiledi.

Tayanısh sózler: Xalıq pedagogikası, úrp-ádet, dástúr, tárbiya, milliy tárbiya, miynet tárbiyası, bala tárbiyası.

Abstract: This article provides information on the pedagogical foundations of labor education and vocational training for youth from an early age, based on Karakalpak folk pedagogy. Furthermore, the article discusses the traditions of the Karakalpak people in fostering a work ethic in children, teaching vocational skills to the younger generation, and national perspectives on upbringing.

Keywords: Folk pedagogy, custom, tradition, upbringing, national education, labor education, child upbringing.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń baslı principleriniń biri — balanı erte jasınan miynetke baǵdarlaw hám bul processti tárbiyanıń ajıralmas bólegi sıpatında qaraw bolıp esaplanadı. Ázelden xalqımızda miynet tárbiyası milliy dástúrlerdiń túp negizi dep tán alınǵan. Sonday-aq, jas áwladqa diyxanshılıq, sharwashılıq, ónermentshilik hám ańshılıq sıyaqlı kásip-ónerlerdi úyretiw tek turmıslıq zárúrlik emes, bálki xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy turmısınıń tiykarǵı ózegi bolǵan. «Balanı jastan» degen danalıqqa súyengen ata-babalarımız, keleshek iyesiniń kámil insan bolıp jetilisiwi ushın miynet súyiwshilik sezimin balalıq dástúrleriniń baslı baǵdarı etip belgilegen.

Qaraqalpaq xalqınıń ata kásibi diyxanshılıq penen sharwashılıq jaslardı miynet etiwge hám miynetti súyiwge tárbiyalawdıń kúndelikli ámeliy usılı bolıp keldi. Áyyemgi dáwirlerde Aral jaǵalawları menen Ámiwdaryanıń quyarlıǵında mákan tutqan qáwimler bronza dáwiriniń ózinde-aq jıynaqlı xojalıq islerin júrgizgenligi arxeolog-ilimpazlar tárepinen anıqlandı. Bul mákanlarda jasaǵan

massagetler sharwashılıq hám diyxanshılıq penen shuǵıllanıp tarı, arpa sıyaqlı eginlerdi ekken. Qazılmalardan tabılǵan dán tuqımları, miywe dánleri hám basqa da ósimliklerdiń qaldıqları sol waqıtlardıń ózinde-aq ǵálle, baǵshılıq, palız ónimleriniń egilgenliginen dárek beredi. Xalqımızdıń tarıyxın, tálim-tárbiyasın, miynetsiz kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bizler xalqımızdıń ótmishtegi turmısı, kún kórisi, tálim-tárbiyası, úrp-ádeti hám dástúrlerin bayanlap beriwshi xalıq danalıqlarınıń jaslarǵa tárbiyalıq tásiriniń kúshli ekenine itibar beriwimiz kerek. Xalıq miyraslarınan sol dáwirdegi xalıqtıń bay tárbiyalıq tájiriybeleri orın alǵan [1].

Jaslardı kishi waqtınan miynetke hám kásip-ónerge úyretiw ayrıqsha dıqqatqa alınıp xalqımız óz perzentlerin jas waqtınan baslap terek egiw, nál otırǵızıw, jerdi islew, diyxanshılıqqa baylanıslı, sharwashılıqqa baylanıslı isler menen shuǵıllanıwǵa úyretip otırǵan. Miynet insannıń ósip rawajlanıwı hám ádep-ikramlılıq qásiyetleriniń payda bolıwınıń shárti bolıp esaplanadı. Orta Aziya xalıqlarınıń tariyxı, úrp-ádeti hám dástúrlerin óz ishine alatuǵın, áyyemgi ata-babalarımızdıń pedagogikası menen baylanısıqqa iye. Avestoda «Diyxanshılıqtıń paydası haqqında» degen arnawlı bap bolıp, onda insannıń jaqsılıǵı menen ullılıǵı miyneti arqalı kórinedi dep adamlardıń óz qolı menen zárúrli ónimlerdi jaratıw lazımlılıǵın aytadı. Zaratushtranıń ádep-ikramlılıq táliymatı boyınsha insan sharwashılıqtı kóbeytiwge, jaylawlardıń gúllep jaynawına járdem beriw menen erisedi dep kórsetedi. Demek adamgershilik qásiyetlerdiń kózge kóriniwi, onıń minez-qulqınıń bahalılıǵı miynet arqalı ólshenedi [1].

Xalqımız balalardı miynetke tárbiyalaw dástúrlerinde úlken áwladlar úlgi kórsetip ózleriniń awızdan-awızǵa ótip kiyatırǵan aqıl-násiyat, naqıl-maqalların islengen miynet penen baylanıstırıp aytıp jaslarǵa úyretip otırǵan. Mısalı:

Miynettiń túbi ráhát.

Daryanıń suwın báhár tastıradı,
Adamnıń kewlin miynet tastıradı.

Miynet penen er kógerer,
Jamǵır menen jer kógerer.
Altın otta belli,
Adam miynette belli [4].

– bul naqıl-maqallar arqalı dana xalqımız miynetti joqarı bahalap onıń nátiyjesi insan ómirine, ásirese jaslardıń kámal tabıwına jaqsı nátiyjeler beretuǵının aytadı. Miynet hár bir morallıq, materiallıq baylıqlardıń tiykarǵı buwını. Miynet barısında adamnıń eń jaqsı qásiyetleri júzege shıǵıp hár bir adamda ruwxıy lázzetleniw payda boladı.

Hár bir jas óspirim kishi dáwirinen baslap miynetke aralasadı, bul balalarda miynetke bolǵan muhabbattı oyatadı. Jaslardı miynet súyiwge tárbiyalaw hár kúngi dástúriy, minnetli wazıypa bolıp, miynetsiz huqıqıy insandı tarbiyalapta bolmaydı. Sonlıqtan ata-ana, tárbiyashı, ustaz balalarda miynetke bolǵan muhabbattı oyatıwda onıń materiallıq baylıq ákeliwshi hám estetikalıq táreplerin de kóre alıwı kerek. Bul balalardıń fizikalıq jaqtan tuwrı rawajlanıwına óziniń islew, háreket etiw zárúrligin qandırıwına is-hárekettiń anıq, tuwrı túsiniwin támiyinleydi. Xalıqtıń túsiniginshe miynet barısında balanıń denesi onıń xızmet uqıplılıǵı artıp otıradı. Shınında da miynettiń túri kóp hám miynettiń miynetten parqı, ózgesheligi bar. Miynet tárbiya quralına aylanıw ushın onı fizikalıq miynet penen baylanıstırıp, oǵan aqıl miyneti arqalı ruwxıy kúsh beriwimiz kerek. Sebebi, xalıq jumıstan

jalıǵıp qalmas ushın hám onıń túrli-túrli bolıwı ushın, «arba aydap sharshasań, tógin jayıp demińdi al», degen danalıqtı, almaslaw usılın aytadı. Hár kúni udayı islengen jumıs adamdı jalıqtıradı. Ásirese bul jaslardıń miynetke umtılıwın páseytiwi itimal. Xalıq pedagogikası usı psixologiyalıq qubılıslardı durıs bayqap miynet túrin ózgertip, almastırıp turıw lazımlıǵın názerde tutqan. Usılay etkende tárbiyashılar hám ata-analar tásirinde áste-áste balalar miyneti óz wazıypası, mazmunı, usıl hám shólkemlesiwi menen ajıralıp turadı. Xalıq balalar menen alıp barılatuǵın miynetke qızıqtırıwshı usıllardı izlestirip miynetke háwesleniw tuyǵıların payda etiw ushın kásip-óner úyretiw úlken áhmiyetke iye dep esaplaǵan.

Erte dáwirlerden-aq xalqımızda jaslardı kásip-óner iyelewge úyretiw dástúrin miynet tárbiyası arqalı alıp barǵan. Xalqımızdıń tálim-tárbiya tarıyxında miynet tárbiyasına baylanıslı diyxanshılıq, sharwashılıq, balıq awlawshılıq kásip-ónerleri úlken rol' oynap, bul kásipler áyyem zamanlardan-aq payda bolǵan, sonlıqtan xalıq pedagogikasında miynet, kásip-óner dástúrleri aradan neshshe júz jıllar ótiwine qaramastan óz kórki kórinisin joyıtpastan dawam etiwde. Xalıq dástúrlerinde ata-baba kásibin áwladtan áwladqa ótkerip el xalqınıń ishinde óz óneri menen abıray tapqan jas kóp bolǵan. Ata-ananıń kásibin iyelew dástúrleri hám onı dawam ettiriw qayırlı is dep túsinilgen. Xalqımızda el xalıqqa belgili, húrmet abıray tapqan haqıyqıy jası úlken kásip iyesi adamnıń keyninde isin dawam ettiretuǵın áwladları bolsa onı kórgen yaki esitken insanlar quwanıp qoya beredi. Xalıqtaǵı bunday jaqsı qásiyettiń ózi de jaslardı miynetke tárbiyalaw hám miynetke súyispenshilik oyatıwdıń úlgili xızmeti bolıp sanaladı. Usınnan kelip shıqqan xalıq danalıǵında:

Ata óneri balaǵa miyras. *Ónerli órge júzedi.*
Jigitke jeti óner az. *Ónerdi úyrende jiyren* [4].

- degen naqıl sózler jaslardı miynetke tárbiyalawda aldı menen ata kásibin qásterlewge, sonnı rawajlandırıwǵa úyretiw zárúrligi aytıladı.

Hár bir xalıqtıń milliy tárbiyasına tán kóz-qarasları xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólimi. Xalıqtıń tálim-tárbiyalıq dástúrleriniń, úrp-ádetleriniń eń áhmiyetli tárepleri jaslardı miynetke tárbiyalaw, kásip-ónerge úyretiw arqalıjúzege shıǵadı. Házirgi kúnge shekem saqlanıp kelingen xalıqtıń miynet dástúrleri jaslardı tárbiyalaw, olardı estetikalıq moral'lıq jaqtan jetilistiriwdiń negizine aylanǵan.

Erta dáwirlerde jaslardı miynetke tárbiyalaw óner, kásip úyretiwde ul balalar menen qız balalar ortasında ayırmashılıq bolsa da, olar ortasındaǵı islenetuǵın jumıslardıń bóliniwi turaqlı emes edi. Qaraqalpaq hayal-qızları er adamǵa tán miynettiń túrlerin atap aytqanda etik tigiw, kiyiz basıw jumısların sapalı hám kórkem etip islegen. Xalıq pedagogikasında: óner minseń atın, ushsań qanatıń, jeseń awqatın, ónerliniń oń qolı bar degen naqıl-maqallar miynet arqalı ǵana jaslardıń turmısta baxıtlı, xalqına qádirli jasaytuǵının túsindirgen.

Ósip kiyatırǵan jas áwladtı dáwir tarıyxına say kamal taptırıw ushın xalıq pedagogikası úlgilerinen paydalanıw insan maqsetlerin ámelge asırıwda úlken áhmiyetke iye. Xalqımız turmısına tán bolǵan ǵarrı-kempirler menen ata-analar óz perzentlerin qasına ertip júrip miynet islew dástúrlerin úyrenip otırǵan. Áyyem dáwirlerden beri diyxanlar, xalıq ustaları ónermentler óz balaların jumısqa jaramlı bolıwı menen qaslarına alıp paydalı miynet islewge úyrete baslaǵan, al qız balalar

bolsa analarınıń qasında úy ishi jumıslarına járdem berip úydi tazalaw, miyman kútiwge járdemlesiw, awqat asıw jumısların meńgerip alǵan. Bular kishi waqtınan usınday miynet túrlerine izbe-iz sistemalı qáliplestirilip otırılǵan. Xalıq pedagogikasınıń jetiskenlik belgisi, ol balalardıń ózine tán ayırmashılıqların kóriwi hám miynetke tárbiyalawdı xalıq turmısı menen baylanıslı alıp barıwı bolıp esaplanadı. Xalqımız is qosjaqpas, jalqaw, erinshek adamlardı bárqulla qaralıp olardıń qılıǵı, minezi, ádetlerine arnayı naqıl-maqallar dóretken.

Jalqaw óz úyine ózi qonaq.

Erinshektiń eki dostı bar,
Biri uyqı, biri kúlki.

Jalqaw qarap otırıp sharshaydı,
Erinshek etigine súrinedi [4].

Sonıń ushın da jaslardı kishkene waqtınan baslap jalqaw, qosjaqpas háreketlerden saqlaw ushın xalıq pedagogikasınıń túrli-túrli jol hám usıllarınan orınlı paydalanǵan. Mısalı, xalıqtıń awızeki dóretpeleri bolǵan xalıq erteklerinińbirinde Ata óz perzentine miynet etiw hám jalqawlıqtıń parqın salıstırıp tómendegidey ilaj kórgen: Kúnlerden bir kúni ata menen bala jolda kiyatırsa joldıń ústinde jatırǵan attıń taǵasın kórip qaladı da atası balasına, balam, taǵanı al deydi. Erinshek balası tómen eńkeyip jatırǵan taǵanı alıwǵa erinedi de, qoyısh nege keregi bar, dep juwap beredi. Atası úndemesten taǵanı alıp kete beredi. Qalaǵa kelgennen keyin atası taǵanı temirshi ustaǵa satıp pulına halwa satıp aladı. Balasına dıqqat bermegen halda alǵan halwasın ózi jep úyine qaray qaytadı al balası bolsa halwanı jegisi kelip atasına qaray beredi. Atası qolındaǵı halwadan azǵana jerge túsirip jiberedi, balası onı da dárhal eńkeyip alıp awzına saladı, usılay etip olar mánziline jetkenshe on márte halwanı túsirip alıp balasınıń hár sapar eńkeyip, alıp kiyatırǵanında ata toqtap: áne balam kórdińbe bir márte iyiliwdiń ornına on márte iyildiń, endi meniń gápime qulaq sal, «Birdi birew beredi, kópti miynet beredi»-degen balam, is qosjaqpaslıq, jalqawlıq bul jaman ádet»-dep ata násiyat etipti. Xalıq danalıǵı jaslardı miynetke tárbiyalawda atalar dástúrlerine ılayıq naqıl-násiyat hám parasat penen alıp barıwdıń usınday tásirsheń usılların oylap tapqanlıǵı menen ayrıqsha dıqqatqa ılayıq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Abdimuratov P. Qaraqalpaq xalqınıń destúrleri hám onıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyeti. – Nókis: Bilim, 1996. – 91 b.

2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. - Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988, 489-b.

3. Áleuov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı.- Nókis: Bilim, 1993. – 503 b.

4. Mámbetov Q. Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleri. – Nókis: Qaraqalpaǵıstan, 1990. – 216 b.

GLOBAL TA’LIM MAKONIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARNING KOGNITIV USLUBINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTLARI

Shayxımanova Shaxnoza Joldasbay qızı -Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o’qituvchisi

Jienbaeva Kamila Barliqbay qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti Psixologiya ta‘lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636836

Annotatsiya: Mazkur maqolada global ta’lim makonida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kognitiv uslubini shakllantirishning psixologik-pedagogik determinantlari tahlil qilinadi. Unda kognitiv uslubning mazmuni, uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar o‘quvchilarning individual xususiyatlari, motivatsiya darajasi, o‘qituvchining pedagogik yondashuvi va ta’lim muhiti ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so’zlar: kognitiv uslub, kichik maktab yoshi, o‘quvchi kompetensiyalari, o‘qituvchi kompetensiyalari, psixologik-pedagogik determinantlar, global ta’lim makoni, ta’lim texnologiyalari, mustaqil fikrlash, motivatsiya.

Annotation: This article analyzes the psychological and pedagogical determinants of the formation of the cognitive style of primary school students in the global educational space. It scientifically illuminates the content of the cognitive style, the main factors influencing its development, the individual characteristics of students, the level of motivation, the pedagogical approach of the teacher, and the educational environment. The role of digital technologies in modern educational conditions and the development of independent and critical thinking in students based on global requirements are also considered.

Key words: cognitive style, primary school age, student competencies, teacher competencies, psychological and pedagogical determinants, global educational space, educational technologies, independent thinking, motivation.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta’lim sohasidagi islohotlar doirasida yosh avlodni innovatsion fikrlashga, mustaqil qaror qabul qilishga, zamonaviy bilimlarni egallashga undaydigan dasturlar ishlab chiqilmoqda. Taraqqiyot strategiyasining birinchi ustuvor yo’nalishida «Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish»[1] va «iqtidorli yoshlarning tashabbuslarini qo’llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan ishlarni yanada jonlantirish, mamlakatda amalga oshiriluvchi innovatsion g’oyalar, loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiquvchi barkamol avlodni tarbiyalash» konseptual g’oya negizida ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan davlat siyosati O’zbekiston Respublikasining 2022–2026 yillarga mo’ljallangan Taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, sog’lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish muhim vazifalar belgilanganligi ularni amalga oshirishda shaxsning individual qiyofasini to’laqonli namoyon etishga xizmat qiluvchi omillarning ahamiyatini o’rganishga yo’naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirishga yetarli asos yaratilganidan dalolat beradi.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-sonli Farmoni.

Global ta’lim makonida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kognitiv uslubini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiyaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi, chunki bugungi kunda ta’lim tizimi faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki har bir bolaning individual fikrlash xususiyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilmoqda. Kognitiv uslub deganda o‘quvchining axborotni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanishdagi individual o‘ziga xosligi tushuniladi va bu jarayon bola shaxsining psixologik xususiyatlari, ta’lim muhiti hamda ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kichik maktab yoshida bolalarda tafakkur jarayonlari faol rivojlanadi va aynan shu davrda ularning kognitiv uslublari nisbatan barqarorlasha boshlaydi.

J.Piaget fikriga ko‘ra, bu yoshdagi bolalar konkret operatsiyalar bosqichida bo‘lib, ular mantiqiy fikrlash elementlarini egallay boshlaydi, ya’ni ular predmet va hodisalarni aniq tasavvurlar asosida tahlil qilishga o‘tadi. Shu bilan birga, L.Vigotsky ta’kidlaganidek, bolaning kognitiv rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ta’lim jarayonida o‘qituvchi va tengdoshlar bilan o‘zaro munosabatlar muhim rol o‘ynaydi, ayniqsa uning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi orqali bolaga yordam berish orqali yuqori natijalarga erishish mumkinligi isbotlangan. Shuningdek, J. Bruner o‘qitish jarayoni bolaning kognitiv uslubiga moslashtirilishi kerakligini ta’kidlab, bilimlarni bosqichma-bosqich va spiral tarzda o‘zlashtirish g‘oyasini ilgari suradi, bu esa har bir o‘quvchining individual rivojlanish sur’atini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Kognitiv uslub shaxsning atrof-muhitni idrok etish, ma’lumotlarni qayta ishlash va muammolarni hal etishdagi individual xususiyatlarini ifodalaydi. Ushbu xususiyatlarning shakllanishi turli omillar — psixologik, pedagogik, ijtimoiy hamda zamonaviy raqamli muhit ta’sirida yuz beradi. Global ta’lim makonida esa bu jarayon yanada murakkablashib, o‘quvchilardan moslashuvchan fikrlash, mustaqil o‘rganish va tanqidiy yondashuv kabi ko‘nikmalarni talab etadi.

Kognitiv uslub o‘quvchining axborotni qabul qilish, tahlil qilish, muammolarni hal etish va qaror qabul qilishdagi individual xususiyatlarini ifodalaydi. Har bir bola o‘qish jarayonida ma’lumotni turlicha idrok etadi: kimdir vizual obrazlar orqali, boshqasi mantiqiy tahlil asosida, yana biri tajriba va faoliyat orqali o‘zlashtiradi. Aynan shu farqlarni hisobga olish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ularning intellektual salohiyatini to‘liq namoyon etishga xizmat qiladi.

Kichik maktab yoshi 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha bo’lgan vaqtni o’z ichiga oladi. Bu davr mubaynida bola kichik maktab davri ya’ni ochiqroq qilib aytadigan bo’lsak,boshlang’ich sinf davrini boshidan o’tkazayotgan bo’ladi. Bu davrda bolaning o’qishga,maktabga bo’lgan qiziqishini oshirish, unga muhabbat uyg’ota bilish lozim. Kichik maktab yoshidagi bolalarning eng muhim xususiyatlaridan biri bu uning o’z ehtiyojlariga ega ekanligidadir. Bu ehtiyojlarga esa, bolaning o’z portfeli, o’quv qurollari, kitob javoni , dars stoli va shu kabi buyumlarining mavjudligi uning kattalar singari maktabga borishga qiziqishini, istagini oshiradi. Inson borki, u hayoti davomiga o’zini turli ehtiyojlarga moyilligini his etadi.

Kichik maktab yoshida ijtimoiy rivojlanish ham kuchli sur’atda kechadi. Bolalar sinfdoshlar bilan o‘zaro munosabatlar orqali jamoada ishlash, boshqa fikrlarni tinglash, o‘z nuqtai nazarini bildirish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni egallaydilar. Shu bilan birga, ular o‘z “Men” konsepsiyasini shakllantirish, o‘zini baholash va ichki motivlar asosida harakat qilishni o‘rganadilar. Bu davrda ota-onalar, ustozlar va tengdoshlar fikri bola uchun muhim axloqiy va emotsional mezonga aylanadi. Natijada, bolaning o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyati ko‘pincha uning o‘z-o‘zini baholashi va o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Ayniqsa, kichik maktab yoshida o‘quvchilarning qabul qilish, qayta ishlash va axborotni tizimlashtirish jarayonlari faol rivojlanadi. Shu davrda yaratilgan qulay psixologik muhit, differensial yondashuv va interfaol metodlar bolalarning individual kognitiv uslubini aniqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarning mazmuni, shakli va murakkablik darajasi o‘quvchining tafakkur faoliyatini rag‘batlantirishi, uni mustaqil izlanishga undashi zarur. Aks holda, standart va bir xil yondashuv bolalarning tabiiy kognitiv imkoniyatlarini cheklab qo‘yishi mumkin — bu esa hozirgi global raqobat sharoitida “yashirin tormoz”ga aylanadi. Shuningdek, global ta’lim makonida raqamli texnologiyalar, innovatsion pedagogik yondashuvlar va madaniyatlararo integratsiya jarayonlari ham kognitiv uslub shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Multimediya vositalari, onlayn platformalar va kreativ topshiriqlar o‘quvchilarning vizual, analitik va refleksiv fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, global ta’lim makonida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kognitiv uslubini shakllantirish murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u psixologik va pedagogik determinantlarning o‘zaro uyg‘un ta’siri orqali amalga oshadi. O‘quvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari, motivatsiyasi hamda ularni o‘rab turgan ijtimoiy-pedagogik muhit kognitiv uslub rivojida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim texnologiyalari va innovatsion yondashuvlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini yanada faollashtirib, ularning mustaqil, tanqidiy va moslashuvchan tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada, har bir o‘quvchining o‘ziga xos kognitiv uslubini aniqlash va qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan ta’lim jarayoni global raqobat sharoitida barkamol, ijodkor va fikrlovchi shaxsni shakllantirishning muhim omiliga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-sonli Farmoni.

2. Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullaeva,M.X.Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya « O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti.Toshkent – 2018

3. Abdullayeva N.S.. “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda diqqatni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari” mavzusidagi Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori doktori (PhD) dissertatsiyasi .- Toshkent., 2022.

4. Xaydarov F.I,Xalilova N.I. Umumiy psixologiya / darslik / 2 - kitob / Toshkent: "METODIST NASHRIYOTI", 2022, 288 bet.[40-41]
4. Internet saytlari: www.ziyo.uz

MAKTAB O’QUVCHILARINI VATANGA SADOQAT RUHIDA TARBIYALASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Islamgaziyeva Perizat Amangos qizi - Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636643

Annotatsiya : Ushbu maqolada maktab o‘quvchilarini vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash jarayonini zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirish masalasiga bag‘ishlanadi. Ishda yosh avlod ongida Vatanga muhabbat, milliy o‘zlikni anglash, fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy faollik kabi sifatlarni shakllantirishning nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilgan.

Kalit so’zlar: Vatan, vatanparvarlik, vatan tuyg’usi, tarbiya, ta’lim-tarbiya jarayoni, vatanparvarlik tarbiyasi

Abstract: This article examines the issue of improving the process of educating school students in the spirit of devotion to the Motherland based on modern pedagogical requirements. It highlights the theoretical and practical aspects of developing in the younger generation a love for the Motherland, national self-awareness, civic responsibility, and social activity.

Keywords: Motherland, patriotism, sense of homeland, upbringing, educational process, patriotic education.

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim va fan sohasining barcha jabhalarida olib borilayotgan islohotlarning asosiy negizida, jamiyatning ertasi hamda poydevori, kelajagi bo‘lgan yoshlarning talim-tarbiyasi, vatanparvarligi, shuningdek, jamiyat rivojlanishida, bosqichma-bosqich taraqqiy etishida pedagoglar jamoatchilik orasida ta’lim-tarbiya muammolariga qiziqish sezilarli ta’sir etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakat hayotida ko‘pgina vazifalarning hal etilishi yosh avlodda vatanparvarlik hissi rivojlantirish hamda vatanparvar fuqaro qiyofasini shakllantirish kabi sezilari darajada ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Xususan, yoshlarni vatanparvarlik ruhida, ma’naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonini takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyojning yuqoriligi asosiy o‘rin tutadi. Shuning uchun ham Vatan himoyasida, avvalo, inson omili yetakchi o‘rinda turadi.

Mamlakatimizda maktab o’quvchilarini vatanga sadoqat ruhini singdirishning tashkiliy mexanizmi ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchi yoshlarning vatan uchun qayg‘urishi, milliy g‘ururi, mashg‘ulotlar davomida interfaol usullar va pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri tanlangani, tashabbuskorligi va talabchanligi hamda muammoning hal qilish to‘g‘risida o‘z mustaqil fikr va qarashlari bilan javob bera olish kabi psixologik sifatlari, o‘quvchida motiv-motivasiyaning rivojlanganligi bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan holda o‘rganib borildi. Umumta’lim maktablari o‘quvchilarini-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda

motivatsion ko‘rsatkichining holati, kuzatish, suhbat (intervyu), o‘quvchilar faoliyati mahsulining tahlili, anketa so‘rovi, test sinovi yordamida aniqlandi. Umumta’lim maktalari o‘quvchilarining-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ularning amaliy ko‘rsatkichining holati kuzatish, o‘quvchilar faoliyati mahsulining tahlili yordamida aniqlandi. Umumta’lim maktalari o‘quvchilarining-vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishini baholash ko‘rsatkichining holati *suhbat (intervyu)*, *anketa so‘rovi*, *test sinovi* yordamida aniqlandi.

Shuni ta’kidlash lozimki, samarali tarbiya jarayoni faqat ma’naviy va axloqiy bilimlar bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarni faol ijtimoiy hayotga, jamoaviy ishga va madaniy merosga hurmat ko‘rsatishga undaydi. Shu bilan birga, vatanparvarlik ruhini mustahkamlashda maktablarda interaktiv metodlar, loyihalar, tarixiy va madaniy tadbirlar qo‘llanilishi o‘quvchilarni yanada qiziqtiradi va rag‘batlantiradi.

Natijada, maktab ta’lim-tarbiyasi orqali o‘quvchilarda vatanparvarlik hissini shakllantirish nafaqat ularning shaxsiy fazilatlarini rivojlantiradi, balki kelajak avlodni milliy ong va mas’uliyat bilan tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu esa jamiyatning barqarorligi va milliy qadriyatlarning uzluksizligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoshimov K., Nishonova S., Pedagogika tarixi: Darslik. 2-q. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005. – 304 b
2. Ortiqov N. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida o‘quvchi shaxsini axloqiy shakllantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. - T., 2000. - 305b.
3. Musurmonova O. Yuqori sinf o‘quvchilari ma’naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari: dis.: p.f.d. – T., 1993. – 364 b.
4. Atadjanova Sh. Oilada o'spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: ped.fan.nomz. dis-yasi. - T.: TDPU, 2001. -136 b.
5. Aminov B., Rasulov T. Vatan yurakdagi javohir. - T.: O qituvchi, 2001.- 232b
6. Hasanboev J., Hasanboeva O., Turopova M. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. - T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002. -112 b.

ТЕОРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ С РЕАЛЬНОСТЬЮ

Ахмедова Мухаббат Ахмедовна - старший преподаватель Нукусский филиал Института переподготовки и повышения квалификаций специалистов физической культуре и спорта

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635764

Аннотация: В данной статье теория с реальностью рассматривает процесс профессионального самоопределения как постепенный выбор профессии, при котором человек учитывает не только личные интересы и способности, но и социальные, экономические и культурные ограничения.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, компромисс с реальностью, выбор профессии

Abstract: In this article, the theory with reality considers the process of professional self-determination as a gradual choice of profession, in which a person takes into account not only personal interests and abilities, but also social, economic and cultural constraints.

Key words: professional self-determination, compromise with reality, choice of profession

У человека возникает новая психологическая проблема – проблема профессионального самоопределения. У подростков первые два периода - фантазии и гипотетический - протекают одинаково у юношей и девушек, а переход к реализму наступает раньше у менее материально обеспеченных юношей, но планы девушек отличаются большой гибкостью и разнообразием. Исследования показывают, что точные возрастные границы периодов профессионального самоопределения трудно установить - существуют большие индивидуальные вариации: некоторые молодые люди определяются в выборе еще до окончания школы, к другим зрелость профессионального выбора приходит лишь к 23 годам. А некоторые продолжают менять профессии в течении всей жизни. Гинзберг признал, что выбор карьеры не заканчивается с выбором первой профессии и что некоторые люди меняют род профессий на протяжении всей трудовой деятельности. Причем представители малоимущих социальных групп, национальных меньшинств менее свободны в выборе профессии, чем выходцы из более обеспеченных социальных групп. Ряд людей вынуждены по социальным и прочим причинам менять свои профессии в течение всей жизни, но существует группа людей, которые самопроизвольно меняют профессии из-за особенностей личности или из-за того, что слишком ориентированы на удовольствия и это не позволяет пойти на необходимый компромисс. Исследуя проблему, которая влияет на выбор профессии, следует рассмотреть множество факторов:

1 – влияние родителей, которые разными способами оказывают свое воздействие: прямое наследование профессии родителей, продолжение семейного бизнеса; родители оказывают влияние, обучая своей профессии; родители влияют на интересы и занятия детей с самого раннего возраста, поощряя или осуждая их интересы и увлечения, воздействуя своей семейной атмосферой; родители воздействуют своим примером; родители направляют, или ограничивают выбор своих детей, настаивая на продолжении или прекращении обучения, на определенной школе или вузе, определенной специализации (внутренние мотивы родителей могут быть при этом различны: неосознанное желание родителей осуществить свои профессиональные мечты через детей; неверие в возможности ребенка; материальные соображения; желание, чтобы ребенок достиг более высокого социального статуса и пр.); на выбор детей оказывает влияние также то, как родители оценивают тот или иной вид деятельности, определенные

профессии. Когда уровень образования матери или профессиональный статус отца достаточно высоки, это способствует согласию детей с их мнением по поводу выбора профессии.

2 – влияние друзей и учителей. Фактически большинство молодых людей согласуют свои профессиональные планы и с родителями, и с друзьями (под влиянием друзей могут за компанию идти в то или иное учебное профессиональное учреждение). 39% опрошенных отмечают, что на их профессиональный выбор оказали влияние учителя в старших классах. Но влияние родителей сильнее, чем влияние учителей.

3 – поло-ролевые стереотипы. На выбор молодыми людьми специальности в значительной степени влияют ожидания общества по поводу того, какую работу должны осуществлять мужчины, а какую - женщины. Поло-ролевые стереотипы могут способствовать тому, что юноши проявляют больший интерес к научно-техническим дисциплинам, а девушки более склонны к сфере искусства или обслуживания.

4 – уровень умственных способностей. Важным фактором профессионального выбора являются умственные способности, уровень интеллекта молодого человека, который определяет его способность принимать решения. Многие юноши делают нереалистические выборы, мечтают о высокопрестижных профессиях, для которых у них нет необходимых данных. Способность человека достичь успеха в выбранной работе зависит от уровня его интеллекта. Ряд специалистов считают, что для каждой профессии существуют свои критические параметры интеллекта, поэтому люди с более низким интеллектом успешно справиться с данной профессией не смогут. Но высокий коэффициент интеллекта еще не гарантия профессионального успеха. Интерес, мотивация, другие способности и личные качества определяет его успех не в меньшей степени, чем интеллект. Различные профессии требуют специфических способностей. Наличие определенных способностей может оказаться решающим фактором для достижения быстрого успеха в избранной сфере деятельности, дает возможность получить хорошие результаты после соответствующего обучения и приобретения необходимого опыта.

5 – структура интересов человека. Интерес является еще одним важным фактором успеха в профессиональной деятельности. Исследования показывают, что чем более люди заинтересованы в выполняемой ими работе, тем лучше будут результаты их труда. Вероятность успеха при прочих равных условиях выше у тех из начинающих свою карьеру работников, чьи интересы в большей степени подобны интересам тех, кто уже добился призвания в данной области. На этом основано тестирование интереса к профессии: для предсказания успеха оценивается сходство групп интересов тестируемых с интересами людей, добившихся успеха в какой-либо области. С интересом к избранной области должны сочетаться и интеллект, и способности, и возможности, и другие факторы. Профессиональные устремления зависят как от социального статуса, так и от интеллектуальных способностей и школьной успеваемости молодого человека. Следует учесть,

что и уровень взаимозависимости между интересом и пригодностью к той или иной профессии относительно невысок. Правильное выявление профессиональных интересов и склонностей является важнейшим прогностическим фактором профессиональной удовлетворенности. Причиной неадекватного выбора профессии могут быть как внешние (социальные) факторы, связанные с невозможностью осуществить профессиональный выбор по интересам, так и внутренние (психологические) факторы, связанные с недостаточным осознанием своих профессиональных склонностей или с неадекватным представлением о содержании будущей профессиональной деятельности.

Литературы

1. Бодров, В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособие для вузов / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.

2. Волкова О.А. Основы профессиональной ориентации молодежи: Учебно-методическое пособие / Под ред. Т.П. Дурасановой. – Балашов: Николаев, 2002. – 68 с.

3. Гриншпун С.С. Опыт создания государственной службы профориентации во Франции / С.С. Гриншпун // Педагогика. – 2004. - №7. – С. 85

4. Дьяченко, М.И., Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск, 1976. – 312 с.

5. Климов, Е.А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 304 с

JISMONIY TARBIYA TA’LIM JARAYONIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Seytmuratov Talgat Qutlimuratovich - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634899

Annotatsiya: Mazkur maqolada jismoniy tarbiya ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik asoslari, ularning o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishdagi o‘rni hamda ta’limni individuallashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining jismoniy mashg‘ulotlarni tashkil etish, o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish va baholashdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jismoniy tarbiya darslarini yanada samarali tashkil etish, o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishini tahlil qilish hamda ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, jismoniy tarbiya, pedagogik texnologiyalar, ta’lim jarayoni, raqamli ta’lim, innovatsion metodlar, sport texnologiyalari, ta’limni individuallashtirish.

Abstract: This article analyzes the pedagogical foundations of using artificial intelligence technologies in the physical education teaching process, their role in improving the effectiveness of the educational process, and the possibilities of individualizing education. In addition, the significance of artificial intelligence technologies in organizing physical training activities, monitoring and assessing students’ physical fitness is highlighted. The research results show that the use of artificial intelligence technologies contributes to the more effective organization of physical education lessons, the analysis of students’ physical development, and the organization of the educational process in accordance with modern pedagogical requirements.

Keywords: artificial intelligence, physical education, pedagogical technologies, educational process, digital education, innovative methods, sports technologies, individualized education.

Kirish. Hozirgi davrda ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayoniga kirib kelib, o‘qitish metodlari va ta’limni tashkil etish shakllarini tubdan o‘zgartirmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida o‘quv jarayonini optimallashtirish, o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, individual ta’lim yo‘nalishlarini ishlab chiqish va ta’lim samaradorligini oshirish mumkin.

Jismoniy tarbiya ta’limi ham zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni talab etuvchi muhim pedagogik sohalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda an’anaviy usullar bilan bir qatorda zamonaviy texnologiyalar, jumladan sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Chunki jismoniy tarbiya jarayonida o‘quvchilarning jismoniy faolligi, harakat ko‘nikmalari, sog‘lig‘i va jismoniy rivojlanish darajasi muntazam ravishda nazorat qilinishi lozim.

Sun’iy intellekt texnologiyalari bu jarayonda katta imkoniyatlar yaratadi. Ular yordamida o‘quvchilarning jismoniy mashqlarni bajarish jarayonini tahlil qilish, mashg‘ulotlarning samaradorligini aniqlash hamda o‘quvchilarga individual tavsiyalar berish mumkin. Shu sababli jismoniy tarbiya ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llashning pedagogik asoslarini o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Jismoniy tarbiya ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonini optimallashtirish, o‘quvchilarning jismoniy rivojlanish darajasini aniqlash hamda mashg‘ulotlarni individual yondashuv asosida tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, sun’iy intellekt texnologiyalari aynan shu jarayonni samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Avvalo, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jismoniy tarbiya ta’lim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Har bir o‘quvchining jismoniy tayyorgarligi, sog‘lig‘i, jismoniy rivojlanish darajasi va harakat faolligi

turlicha bo‘lganligi sababli barcha o‘quvchilarga bir xil mashg‘ulot yuklamasini berish har doim ham samarali natija bermaydi[1]. Shu sababli zamonaviy pedagogika o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etishni talab qiladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida o‘quvchilarning jismoniy ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, har bir o‘quvchi uchun individual mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqish mumkin.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt texnologiyalari jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini monitoring qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda aqlli sensorlar, mobil ilovalar va raqamli qurilmalar yordamida o‘quvchilarning jismoniy faolligini kuzatish mumkin. Masalan, aqlli soatlar va fitnes-trekerlar yordamida yurak urish tezligi, qadamlar soni, energiya sarfi hamda jismoniy faoliyat davomiyligi kabi ko‘rsatkichlar aniqlanadi. Ushbu ma’lumotlar sun’iy intellekt algoritmlari orqali qayta ishlanib, o‘quvchilarning jismoniy rivojlanish darajasi haqida aniq xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining yana bir muhim jihati jismoniy mashqlarni bajarish texnikasini tahlil qilish imkoniyatidir. Kompyuter ko‘rish texnologiyalari va videoanalitika yordamida o‘quvchilarning harakatlari tahlil qilinadi hamda mashqlarni bajarish jarayonida yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi. Masalan, yugurish, sakrash yoki turli gimnastik mashqlarni bajarishda tana holati, harakat amplitudasi va koordinatsiya darajasi avtomatik ravishda tahlil qilinadi. Natijada o‘qituvchi o‘quvchilarga aniq tavsiyalar berishi hamda ularning harakat ko‘nikmalarini yanada takomillashtirishi mumkin.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jismoniy tarbiya darslarini yanada interaktiv va qiziqarli tashkil etish imkonini yaratadi. Zamonaviy raqamli platformalar, virtual trenerlar va mobil ilovalar yordamida o‘quvchilar mashg‘ulot jarayonida faol ishtirok etadilar[2]. Bunday texnologiyalar o‘quvchilarning sportga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularni muntazam ravishda jismoniy faoliyat bilan shug‘ullanishga undaydi. Natijada jismoniy tarbiya darslarining samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘qituvchining pedagogik faoliyatini ham sezilarli darajada takomillashtiradi. O‘qituvchi sun’iy intellekt tizimlari yordamida o‘quvchilarning jismoniy rivojlanish dinamikasini kuzatib borishi, ularning jismoniy ko‘rsatkichlarini tahlil qilishi hamda mashg‘ulotlarni rejalashtirishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishi mumkin. Bu esa o‘qituvchining pedagogik faoliyatini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jismoniy tarbiya ta’limida nazorat va baholash tizimini takomillashtirishga ham xizmat qiladi. An’anaviy baholash usullarida o‘qituvchi o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini subyektiv baholashi mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa o‘quvchilarning jismoniy faoliyatini aniq ko‘rsatkichlar asosida baholash imkonini beradi. Natijada baholash jarayoni yanada adolatli va obyektiv bo‘ladi[3].

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Masalan, sportchilar tayyorgarligini tahlil qilish, mashg‘ulot yuklamasini nazorat qilish, sport jarohatlarini oldini olish hamda sport natijalarini

prognozlashda sun’iy intellekt tizimlari keng qo‘llanilmoqda. Ushbu tajribalarni ta’lim tizimiga joriy etish jismoniy tarbiya ta’limining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar o‘z jismoniy faolligi haqida doimiy ma’lumotga ega bo‘lib, o‘z sog‘lig‘ini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar[4]. Bu esa ularni muntazam ravishda jismoniy mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanishga undaydi hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida o‘quv jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishini monitoring qilish, mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirish hamda o‘qituvchining pedagogik faoliyatini takomillashtirish mumkin.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jismoniy tarbiya darslarini yanada qiziqarli va interaktiv tashkil etishga yordam beradi. Bu esa o‘quvchilarning sportga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning jismoniy faolligini kuchaytirish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelajakda jismoniy tarbiya ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarini yanada keng joriy etish, ularning pedagogik imkoniyatlarini chuqur o‘rganish hamda amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy va amaliy vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Johnson FM, Cáceres PG, González AO, Salazar CS. Critical incidents in the practicum of Physical Education Pedagogy students: a qualitative study. In: Retos-Nuevas Tendencias en Educacion Fisica Deporte y Recreacion. Federacion Espanola de Docentes de Educacion Fisica (2023). [Google Scholar]

2. Wang J, Yang Y, Liu H, Jiang L. Enhancing the college and university physical education teaching and learning experience using virtual reality and particle swarm optimization. Soft Comp. (2024) 28:1277–94. 10.1007/s00500-023-09528-4 [DOI] [Google Scholar]

3. Li S, Wang C, Wang Y. Fuzzy evaluation model for physical education teaching methods in colleges and universities using artificial intelligence. Sci Rep. (2024) 14:4788. 10.1038/s41598-024-53177-y [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

4. Li Y, Li X. The artificial intelligence system for the generation of sports education guidance model and physical fitness evaluation under deep learning. Front Public Health. (2022) 10:917053. 10.3389/fpubh.2022.917053 [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA PROGNOSTIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH

Seytmuratova Tazaxan Qutlimuratovna - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634833

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali prognostik kompetentlikni rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar talabalarning analitik fikrlash, muammolarni tahlil qilish va kelajakdagi vaziyatlarni oldindan baholash qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi. Tadqiqotda prognostik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy elementlari va AKT asosida rivojlantirish usullari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, interaktiv metodlar, modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalarining ahamiyati ta’kidlangan. Natijalar AKTdan samarali foydalanish ta’lim sifatini oshirish bilan birga talabalarning mustaqil fikrlash va prognoz qilish qobiliyatlarini rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, prognostik kompetentlik, ta’lim texnologiyalari, innovatsion ta’lim, raqamli pedagogika, analitik fikrlash, prognozlash.

Abstract: This article analyzes the development of prognostic competence through the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process. In the modern education system, digital technologies help students develop analytical thinking, problem-solving skills, and the ability to anticipate future situations. The study examines the concept of prognostic competence, its structural components, and methods for developing it using ICT. Additionally, the importance of interactive methods, modeling, and simulation technologies is emphasized. The results show that the effective use of ICT not only improves the quality of education but also enhances students’ independent thinking and forecasting abilities.

Key words: information and communication technologies, prognostic competence, educational technologies, innovative education, digital pedagogy, analytical thinking, forecasting.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti va ilm-fan rivojlanishi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Zamonaviy ta’lim jarayoni nafaqat bilim berishga, balki shaxsning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va kelajakdagi vaziyatlarni prognoz qila olish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Prognostik kompetentlik shaxsning kelajakdagi jarayonlar va hodisalarni tahlil qilish, ularning rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash hamda muayyan vaziyatlarda optimal qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetentlik zamonaviy mutaxassis uchun muhim professional sifat hisoblanadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. AKT vositalari orqali katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, turli jarayonlarni modellashtirish hamda prognozlash jarayonlarini tashkil etish mumkin. Shu sababli ta’lim

jarayonida AKTdan foydalanish prognostik kompetentlikni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining mazmuni va shaklini tubdan o‘zgartirib, o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, shaxsning analitik fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda kelajakdagi jarayonlarni oldindan baholash qobiliyatlarini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan prognostik kompetentlikni shakllantirish jarayonida AKTdan foydalanish pedagogik jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Prognostik kompetentlik shaxsning kelajakda yuz berishi mumkin bo‘lgan jarayon va hodisalarni oldindan tahlil qilish, ularning ehtimoliy natijalarini baholash hamda muayyan vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Zamonaviy jamiyatda turli sohalarda faoliyat yuritayotgan mutaxassislar doimiy ravishda o‘z faoliyatini rejalashtirish, natijalarni oldindan baholash va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni prognoz qilish zaruriyatiga duch keladi [1, 63-66]. Shu sababli ta’lim jarayonida prognostik kompetentlikni rivojlantirish kelajakdagi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta’lim jarayonida keng imkoniyatlarni yaratib, o‘quvchilar va talabalar uchun katta hajmdagi axborot manbalaridan foydalanish, ma’lumotlarni tahlil qilish hamda ularni tizimlashtirish imkonini beradi. Internet tarmog‘i, elektron kutubxonalar, ilmiy ma’lumotlar bazalari va raqamli ta’lim platformalari orqali ta’lim oluvchilar turli ilmiy ma’lumotlarga tezkor ravishda ega bo‘lishlari mumkin. Bu esa ularning ilmiy tafakkuri, mustaqil izlanish olib borish qobiliyati va analitik fikrlashini rivojlantiradi.

Ta’lim jarayonida AKT vositalaridan foydalanish o‘quv materiallarini vizual va interaktiv shaklda taqdim etish imkonini ham yaratadi. Multimedia texnologiyalari, animatsiyalar, grafik modellar va video materiallar yordamida murakkab jarayonlarni tushunarli tarzda izohlash mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam berib, ularning mantiqiy va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Natijada ta’lim oluvchilar nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiradi, balki o‘rganilayotgan jarayonlarning rivojlanish yo‘nalishlarini ham tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Prognostik kompetentlikni rivojlantirishda modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalari ham muhim o‘rin tutadi[2, 45-50]. Raqamli modellashtirish yordamida turli jarayonlar va hodisalarning ehtimoliy rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rsatish mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarga real hayotdagi vaziyatlarni tahlil qilish, turli variantlarni solishtirish hamda eng optimal yechimni tanlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, iqtisodiyot, ekologiya, texnika va sport kabi sohalarda modellashtirish metodlari prognozlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Bundan tashqari, ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish ham prognostik kompetentlikni rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, guruhli muhokamalar, loyiha asosida o‘qitish va keys-stadi metodlari orqali o‘quvchilar turli vaziyatlarni mustaqil ravishda tahlil qiladi va ularning ehtimoliy natijalarini prognoz qiladi[3, 32-36]. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ushbu metodlarni samarali tashkil etish imkonini yaratib, ta’lim oluvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Shuningdek, AKT vositalari yordamida ta’lim jarayonini individuallashtirish ham mumkin. Elektron ta’lim tizimlari orqali har bir o‘quvchi yoki talaba o‘zining bilim darajasiga mos ravishda ta’lim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ularning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiradi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Mustaqil ta’lim jarayonida o‘quvchilar turli ma’lumotlarni tahlil qilish, ularni taqqoslash va kelajakdagi natijalarni baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda ta’lim jarayonini raqamlashtirish muhim o‘rin tutadi. Raqamli ta’lim muhitining shakllanishi o‘quvchilar va talabalar uchun yangi imkoniyatlarni yaratib, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar yordamida katta hajmdagi statistik ma’lumotlarni tahlil qilish ham mumkin bo‘ladi. Bu esa ilmiy tadqiqot olib borish jarayonida prognostik tahlil metodlarini qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi [4, 67-72].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish prognostik kompetentlikni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. AKT vositalari orqali tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi hamda kelajakdagi jarayonlarni prognoz qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Natijada ta’lim oluvchilar zamonaviy jamiyat talablariga mos, raqobatbardosh va innovatsion fikrlaydigan mutaxassislar sifatida shakllanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga o‘quvchilarning prognostik kompetentligini rivojlantirishga ham katta ta’sir ko‘rsatadi. AKT vositalari orqali o‘quvchilar ma’lumotlarni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni baholash va kelajakdagi natijalarni prognoz qilish ko‘nikmalarini egallaydi. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bu esa raqobatbardosh, analitik fikrlaydigan va innovatsion yondashuvga ega mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Растопчина О.М. Прогностическая компетентность как составляющая профессиональной компетентности // Морские технологии: проблемы и решения 2020. С. 63-66.

2. Абдуллаев Д.М. Ўқитувчиларда рақамли саводхонликни ривожлантириш масалалари // Педагогика фанлари журнали. — Тошкент, 2022. — №2. — Б. 45–50.

3. Тошпўлатова Ш.И. Таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг самарали йўллари // Ўзбекистонда педагогик тадқиқотлар. — 2023. — №1. — Б. 32–36

4. Уварова А.Ю., Макарова Н.В. Формирование информационно аналитической компетентности студентов вуза в условиях цифровизации образования // Вестник ТГПУ. — 2021. — №4. — С. 67–72.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA’LIM SIFATIGA TA’SIRI VA PEDAGOGIK KONSEPSIYALAR

Latipova Xurshida Abdullayevna - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633680

Annotatsiya: Ushbu tezisda raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta’lim tizimiga integratsiyalashuvi va uning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda an’anaviy pedagogik yondashuvlarning raqamli transformatsiya sharoitida o‘zgarishi, xususan, konnektivizm va konstruktivizm konsepsiyalari doirasida o‘rganilgan.

Kalit so’zlari: Raqamli texnologiyalar, ta’lim sifati, pedagogik konsepsiya, konnektivizm, raqamli transformatsiya, masofaviy ta’lim, aralash ta’lim, shaxsiylashtirilgan o‘qitish, innovatsion metodika.

Annotation: This thesis analyzes the integration of digital technologies into the modern education system and its role in enhancing the quality of education. The research examines the transformation of traditional pedagogical approaches in the context of digital change, specifically within the frameworks of connectivism and constructivism.

Key words: Digital technologies, quality of education, pedagogical concept, connectivism, digital transformation, distance learning, blended learning, personalized learning, innovative methodology.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shunchaki ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni modernizatsiya qilish vositasi emas, balki jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi asosiy drayverga aylandi. Xususan, ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari o‘qitishning mazmuni, shakli va sifat ko‘rsatkichlarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil, 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni hamda yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) joriy etish orqali sifatli va inklyuziv bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1, 12]. An’anaviy pedagogika uzoq yillar davomida “o‘qituvchi — axborot manbai, talaba — passiv qabul qiluvchi” modeliga tayanib keldi. Biroq, axborot oqimining geometrik progressiya bilan o‘sib borishi va bilimlarning tez eskirishi sharoitida ushbu model o‘z samaradorligini yo‘qotmoqda. Raqamli muhitda ta’lim oluvchilarning diqqat-e’tibori, ma’lumotni qabul qilish fiziologiyasi va kognitiv

jarayonlari o‘zgargan. Shunga qaramay, ko‘plab ta’lim muassasalarida texnologiyalardan foydalanish faqatgina “elektron doska” yoki “slaydlar” namoyishi bilan cheklanib qolmoqda. Asosiy muammo — texnologik vositalar va pedagogik konsepsiyalar o‘rtasidagi nomuvofiqlikda namoyon bo‘lmoqda. Ya'ni, zamonaviy gadjetlar bor, lekin ulardan foydalanishning ilmiy-pedagogik metodikasi yetarli darajada takomillashmagan.

Raqamli texnologiyalarning ta’lim sifatiga ta’sirini pedagogik konsepsiyalar prizmasi orqali tahlil qiladigan bo’lsak. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda, quyidagi vazifalar belgilab olishimiz lozim:

1. Raqamli davr uchun yangi pedagogik paradigma hisoblangan konnektivizm nazariyasining mazmun-mohiyatini ochib berish;
2. Texnologiyalarning talaba kognitiv faolligini oshirishdagi rolini konstruktivizm tamoyillari asosida asoslash;
3. Blended Learning (aralash ta’lim) va Flipped Classroom (to‘ntarilgan sinf) kabi modellarning ta’lim sifati ko‘rsatkichlariga (o‘zlashtirish, tahliliy fikrlash, mustaqil ishlash) ta’sirini baholash.

Raqamli ta’limning nazariy asoslari xalqaro miqyosda J.Simons, S.Dauns, R.Mayer kabi olimlar tomonidan fundamental tadqiq etilgan. Mamlakatimizda esa ta’limni axborotlashtirishning metodik jihatlari va pedagogik dasturiy vositalarni yaratish muammolari ustida bir qator mahalliy olimlar tadqiqot olib bormoqdalar. Biroq, aynan raqamli vositalarning ta’lim sifati mezonlariga ta’siri va yangi pedagogik konsepsiyalar bilan integratsiyasi doimiy ilmiy yangilanishni talab qiladigan soha bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy pedagogikada raqamli transformatsiyani asoslovchi uch fundamental nazariya mavjud: Konnektivizm, Ijtimoiy Konstruktivizm va Multimediali ta’lim nazariyasi [2, 7].

XXI asr pedagogikasining eng yirik namoyandalari Jorj Simons va Stiven Dauns tomonidan ilgari surilgan konnektivizm nazariyasi an’anaviy bixeviorizm va kognitivizmdan farq qiladi. Simonsning ta’kidlashicha, “bilim endi faqat inson boshida emas, balki tarmoqlarda taqsimlangan”.

Raqamli muhitda ta’lim sifati talabaning qancha ma’lumotni yodlagani bilan emas, balki quyidagi qobiliyatlari bilan o‘lchanadi:

- Axborot tugunlarini bog‘lash: Turli manbalardan (ma’lumotlar bazasi, ijtimoiy tarmoqlar, kutubxonalar) olingan ma’lumotlarni umumlashtirish.
- Qaror qabul qilish: Axborotning “yangilik darajasi”ni aniqlash (chunki bugun olingan bilim ertaga eskirishi mumkin).
- Tarmoqli savodxonlik: Raqamli ekotizimda o‘zaro hamkorlik qilish va yangi bilimlarni birgalikda yaratish.

Lev Vigotskiyning “ijtimoiy konstruktivizm” g‘oyasi raqamli texnologiyalar yordamida yangi bosqichga ko‘tarildi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, bilim passiv qabul qilinmaydi, balki ijtimoiy muloqot va amaliy faoliyat jarayonida “quriladi” [6, 82]. Seymur Peypert ushbu nazariyani texnologik muhitga moslashtirib, “Konstruktsionizm” atamasini kiritdi. Uning fikricha, kompyuter va dasturlash vositalari — bu “fikrlash uchun qurollar” hisoblanadi. Talaba raqamli model yaratayotganda, simulyatsiya bilan ishlayotganda yoki loyiha ustida onlayn jamoada ishlayotganda, uning kognitiv rivojlanishi an’anaviy ma’ruza tinglashga

qaraganda bir necha barobar tezlashadi. Bu esa ta’lim sifatini “miqdoriy o‘zlashtirish”dan “sifatli tushunish”ga o‘tkazadi.

Ta’lim sifatini oshirishning psixofiziologik jihatlarini o‘rgangan olim Rixard Mayer **(**o‘zining kognitiv multimediali ta’lim nazariyasini ilgari surgan. Uning ta’kidlashicha, inson axborotni ikki mustaqil kanal — ko‘ruv va eshituv kanallari orqali qabul qiladi [3, 45]. Raqamli texnologiyalar (video, 3D animatsiya, interaktiv infografika) ushbu ikki kanalni bir vaqtda faollashtiradi. Mayerning “Multimedia prinsipi”ga ko‘ra, talabalar matnli ma’lumotga qaraganda, so‘z va rasm uyg‘unligidagi ma’lumotni 50% dan 80% gacha yaxshiroq o‘zlashtiradilar. Bu nazariya ta’lim sifatini ta’minlashda vizualizatsiyaning ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Raqamli texnologiyalarning ta’lim sifatiga ta’sirini faqat nazariy jihatdan emas, balki aniq metodologik modellar va ularning natijalari orqali baholash lozim. Ushbu jarayonda SAMR modeli va TPACK freymvorki asosiy tahlil vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Doktor Ruben Puentedura tomonidan ishlab chiqilgan SAMR (Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition) modeli texnologiyaning darsga qanchalik chuqur kirib borganini tahlil qilishga imkon beradi:

1. Almashtirish: Texnologiya an’anaviy vositaning o‘rnini bosadi (masalan, qog‘oz darslik o‘rniga PDF). Sifat o‘zgarishi minimal;
2. Kengaytirish: Vosita funksional yaxshilanadi (masalan, matnga video-havolalar va interaktiv testlar qo‘shiladi);
3. Modifikatsiya: Dars vazifalari sezilarli darajada o‘zgaradi (masalan, talabalar onlayn platformada birgalikda loyiha yozadilar);
4. Qayta belgilash: Ilgari imkonsiz bo‘lgan vazifalar bajariladi (masalan, VR orqali laboratoriya ishini masofadan bajarish).

Ta’lim sifati aynan Modifikatsiya va Qayta belgilash bosqichlarida sakrash hosil qiladi, chunki bu bosqichlarda talabaning tanqidiy fikrlashi va kreativligi maksimal darajada faollashadi [5, 14].

Ta’lim sifatini oshirishda faqat texnologiyaning mavjudligi yetarli emas. Mishra va Koehler tomonidan taklif etilgan TPACK modeli o‘qituvchi uchta bilim sohasini birlashtirishi kerakligini uqtiradi:

- Texnologik bilim (TK): Gadjet va dasturlarni ishlata olish.
- Pedagogik bilim (PK): O‘qitish metodikasini bilish.
- Mazmuniy bilim (CK): O‘z fanini mukammal bilish.

Sifat ushbu uchta soha kesishgan nuqtada (TPACK) yuzaga keladi. Agar o‘qituvchi texnologiyani bilsa-yu, uni qaysi pedagogik metod bilan bog‘lashni bilmasa, ta’lim sifati pasayadi [4, 1024].

Hozirgi kunda “Aralash ta’lim” modeli ham ta’lim sifatini oshirishda eng yuqori natijalarni ko‘rsatmoqda. Buning sababi shundaki, u shaxsiylashtirilgan ta’lim imkonini beradi.

Ko‘rsatkich	**An’anaviy ta’lim**	**Raqamli/Aralash ta’lim**
Bilimni o‘zlashtirish sur’ati	Hamma uchun bir xil (o‘rtacha)	Individual (har kim o‘z tezligida)

Qayta aloqa (Feedback)	Kechikkan (imtihondan so‘ng)	Instant (lahzali, avtomatik)
Materiallar xilma-xilligi	Cheklangan (kitob, ma’ruza)	Cheksiz (video, simulyatsiya, AI)
Talaba faolligi	20-30% (passiv tinglovchi)	70-80% (faollashtirilgan kontent)

Tadqiqotlar natijalari shularni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishning sharti emas, balki uning kuchli katalizatorlaridir.

1. Pedagogik ustuvorlik: Texnologiya pedagogik maqsadga bo‘ysunishi shart.

2. Kognitiv yuklama: Raqamli kontent talabani charchatib qo‘ymasligi, balki R.Mayer nazariyasiga ko‘ra uning idrokini osonlashtirishi lozim.

3. Uzluksizlik: Raqamli ta’lim o‘qituvchini tizimdan chiqarib tashlamaydi, balki uning rolini “axborot uzatuvchi”dan “yuqori darajadagi mentor”ga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2020). “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. PF-6079-son. – 86 b.

2. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*. International Journal of Instructional Technology. – 16.

3. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning*. 2nd Edition. Cambridge University Press. – 314.

4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). *Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge*. Teachers College Record. – 1054.

5. Puentedura, R. R. (2010). *SAMR: A Brief Introduction*. Hippasus Publications. – 25.

6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. – 159.

TALABALARDA O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISH DARAJASINI PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA YORITILISHI

Z.Sherimbetova[1]., G.Kuandikova[2]. N.Yuldasheva[2] -[1]ITU «Pedagogika va psixologiya» kafedrasi professori., [2]“Psixologiya” ta’lim yo’nalishi 1-bosqich talabalari

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636465

Annotatsiya. Maqolada talabalar o’zlashtirish darajasi fenomeni, o’zlashtirish darajasi tushunchasi shaxs tuzilishining dinamik muvozanati, bo’lajak o’qituvchilarning o’quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasini o’rganish orqali shaxs qadriyatlarini saqlab qolishga ahamiyat berish, ularning faoliyatni psixologik jihatdan takomillashtirish mexanizmlari va shaxsda o’zlashtirish darajasini shakllantirish shartlari haqida tushunchalar berilgan.

Annotation. The article provides an understanding of the phenomenon of the level of assimilation of students, the concept of the level of assimilation, the dynamic balance of the structure of personality, the importance of preserving personal values through the study of the motivation of educational and scientific activity of future teachers, the mechanisms of psychological improvement of their activity, and the conditions for the formation of the level of assimilation in the individual.

Kalit so‘zlar: talim psixologiyasi, ta'lim metodlari, mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash, motivatsiya, “o‘quv yutug‘i”, “ta’lim muvaffaqiyati”, “ta’lim samaradorligi”, “akademik muvaffaqiyat”, “o‘rganish samaradorligi”, bilim, ko‘nikma va malaka.

Key words: educational psychology, teaching methods, independent, critical, creative thinking, motivation, "academic achievement," "educational success," "educational effectiveness," "academic success," "learning effectiveness," knowledge, skills, and abilities.

Psixoanalitik ta’limotlarga asosan, o’zlashtirish darajasi tarkibi uchta asosga ega ekanligini ko’rishimiz mumkin: Bular “Id”, “Ego” va “Super ego”. Shu bilan birgalikda, shaxsning ijtimoiylashuv jarayonlarida “Super-ego” belgilangan me’yorlarga qarshi ta’sir ko’rsatadi. Bunday ziddiyatli vaziyatlarda turli darajadagi shaxsning imkoniyatlari bilan, birga “Men” obrazi va uning vazifasi psixologik barqarorlikni ta’minlaydigan himoya mexanizmlarini samarali qo’llashga xizmat qiladi.

Dunyoga mashhur rus fiziologi I.M.Sechenov va uning shogirdlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarida subsensorika, xatti-harakatlarni tartibga solish, shaxslararo munosabatlar, uyqu, gipnoz va o’zlashtirish darajasi asab faoliyati bilan bevosita bog’liq ekanligiga doir tadqiqotlar o’tkazilgan .

Shuningdek, rus psixologiyasida individual ongning kognitiv va intuitiv davomiyligi bilan bog’liq bo’lgan o’zlashtirish darajasi muammosi dolzarb sanaladi. Bilish jarayonlari, individual xususiyatlar, hissiy holatlar, irodaviy sifatlar yig’indisi psixologik barqarorlikning ajralmas komponentlari sanaladi. Biroq, bunday psixologik barqarorlikka doir yondashuvlar doimiy tarzda o’zgaruvchan shart-sharoitlarga javob reaksiyalar natijasida tabiiy ravishda paydo bo’ladigan xulq-atvor og’ishlarida namoyon bo’ladi.

O’zlashtirish darajasi fenomenini tadqiq etgan yana bir taniqli olim E.P.Krupnikning fikricha, xulq-atvorni ongli ravishda boshqarishi va aqliy jihatdan ma’lum darajada zaiflashishi bilan bog’liq hodisa sifatida talqin etgan .

E.P.Krupnik tadqiqotlarida o’zlashtirish darajasi tushunchasi shaxs tuzilishining dinamik muvozanatini ta’minlaydi deb ta’riflaydi. Shu bilan bir qatorda aqliy qobiliyatlar shaxsning o’z xatti-harakatlarini boshqarishi va o’z-o’zini tartibga solishi, moslashuvchanligi va o’zgaruvchanligi bilan izohlaydi. Shaxsning psixologik barqarorligi konsepsiyasining asosini E.P.Krupnik bir qator psixokibernetik tamoyillari bilan tasniflaydi.

O’zlashtirish darajasining asosiy mazmunini uning tabaqalashgan ichki dinamik qobiliyatlari belgilab beradi. Bu dinamika asosida muammoli vaziyatlarda

harakatlanish uchun ko’rsatma sifatida, shuningdek, shaxs tomonidan o’zining ongida oldindan yaratilgan obrazlar ma’lumotlar natijasida aniqlanadi.

Bizningcha, optimallik tamoyili individual ongni shakllantirishda integral, yaxlit bir butunlikni ta’minlaydi. Bunday asosiy jarayonlar shaxsning ichki dinamik xususiyatlarning optimal nisbati bo’lib, u har qanday vaziyatda psixologik barqarorlikni ta’minlaydi. Ushbu omillar bir-biriga o’zaro ta’sir qilishi natijasida yaxlit hodisa sifatida namoyon bo’ladi va o’zlashtirish darajasi ta’minlanadi. Psixologik mexanizmlarga tashqi ta’sirlar qayd etilganda shaxsda yuqori darajadagi barqarorlik qayd etiladi. Bunday sharoitda haddan tashqari irodaviy zo’riqishlar, faoliyat turlarida muvaffaqiyatga erishish va kutilmagan vaziyatlarga operativ moslashish psixologik barqarorlikni yaxshilash imkonini beradi.

Psixologik barqarorlikning uzviy davomiyligini yaxshilashda eng muhim bo’lgan holatlar: empatiya va begonalashuv sanaladi. Psixolog olimlar tomonidan empatiyaning turlarini (emotsional, kognitiv, predikativ) hisobga olgan holda uni empatiya va hamdardlik kabi shakllarga ajratadilar. Shu bilan bir qatorda empatiya bu - hissiy holatning ongli va ongsiz tarkibiy qismlari muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv jarayonlarning o’zaro ta’siri borasida samarali tadqiqotlarni olib borgan geshtalt maktabi psixologlari F.Kruglov, K.Levin va boshqalarning ilmiy izlanishlarida keng o’rganilgan.

Psixologik xavfsiz turdagi shaxsning keng qamrovli va qobiliyat nazariyasini V.F.Perevalov tomonidan o’rgangan bo’lib, shaxslararo o’zaro yordam, hamdardlik, rahm-shafqat, an’analarga mos yashashga undaydigan guruhiy motivlarni o’z ichiga oladi. Bunday shaxslar o’zining manfaat va qiyinchiliklarini, atrofdagi shaxslarning zaifligini, tajovuzkorlik holatlarining namoyon bo’lishiga qarshilik ko’rsatadigan shaxs o’zi yashayotgan jamiyat tarixi va an’analarini, shakllangan milliy qadriyatlar va qonunlar tizimini hurmat qilishi, o’zi bilan birga yashayotgan shaxslarning hayoti, sog’lig’i va psixologik xavfsizligi uchun qayg’uradi deb ta’kidlaydi.

Professor B.S.Abdullayevaning empirik tadqiqotlarida bo’lajak o’qituvchilarning o’quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasi, ularning psixofiziologik determinantlari, shunigdek, talabalarning ong ostiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash natijasida zamonaviy psixologik usullarni qo’llash, psixodiagnostika va korreksiya qilishga doir ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ayniqsa, bo’lajak o’qituvchilarning o’quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasini o’rganish orqali shaxs qadriyatlarini saqlab qolishga ahamiyat berish, ularning faoliyatni psixologik jihatdan takomillashtirish mexanizmlari ishlab chiqilgan va amaliyotda qo’llanilgan.

Professor Z.T.Nishanova va uning shogirdlarining ilmiy izlanishlarida mustaqil fikrlash, ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish, kognitiv jarayonlar psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi, talabalarni faollashtiruvchi omillar, mustaqil fikrlashga undovchi interfaol ta’lim metodlari hamda ta’lim jarayonidagi bixevioristik, kognitiv yondashuvlar orqali mustaqil fikrlash, ijodiy tafakkurni shakllantirishning o’ziga xos jihatlari tadqiq qilingan va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan .

V.M.Karimovaning tadqiqotlarida odamlarning o‘quv, mehnat va ijodiy faoliyatidagi o‘ziga xoslikni tushuntirish uchun psixologiya fani birinchi navbatda qobiliyatlar masalasiga murojaat qiladi. Chunki qobiliyatli odamdan avvalo jamiyat manfaatdor, qolaversa, o‘sha insonning o‘zi ham qilgan har bir harakatidan o‘zi uchun naf ko‘radi. Qobiliyatlar muammosi eng avvalo inson aqlu-zakovatining sifati, undagi malaka, ko‘nikma va bilimlarning borligi masalasi bilan bog‘liq. Ayniqsa, biror kasbning egasi bo‘lish istagidagi har bir yoshning aqli va intellektual salohiyati uning malakali mutaxassis bo‘lib yetishishini kafolatlagani uchun ham psixologiyada ko‘proq qobiliyat tushunchasi aql zakovat tushunchasi bilan bog‘lab o‘rganiladi. Qobiliyat - har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o‘z qobiliyatini takomillashtirib borish yo‘lida barcha qiyinchiliklarni yengish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo‘lga kiritiladi deb beriladi.

M.G.Davletshin bunday muhim shaxs xususiyatlari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatadi:

qiziquvchanlik, bu yo‘nalishdagi ishlarga faol munosabatda bo‘lish;

mehnatsevarlik, maqsadga intiluvchanlik, mustaqillik, noqulay shart-sharoitlarni yengib o‘tishda irodaviy zo‘r berishga qodirlik;

faoliyat uchun muvofiq keluvchi psixik holatlar (diqqatni jamlab tura olish, ijod zavqini his etish, aqliy zo‘r berishni talab qiluvchi ishdan qoniqish olish, yangilik hissi);

Shaxsda o’zlashtirish darajasini shakllantirish shartlari (mezonlari):

tabiat va shaxsning energiya jihatidan birligini anglash va uning sayyorada, mamlakat, jamiyat, guruh, oilada xavfsiz hayotini yaxshilashdagi rolini alohida tushunish;

quyidagi uch bosqichning xususiyatlarini hisobga olgan holda (insonlar va tabiat bilan) o’zaro munosabatlarning barcha holatlarida eng samarali xatti-harakatlarning amaliy ko’nikmalar va qobiliyatlarni o’zlashtirish, qarama-qarshilik o’zaro obrazlarning o’xshashligi, muvozanat (barqarorlik);

kundalik turmush tarzida ekstremal vaziyatlarda xavfsiz yashash uchun zarur imkoniyatlarni topish uchun maxsus qobiliyatga ega bo’lish.

Yuqorida keltirilgan farqlarni hisobga olgan holda, psixologik barqarorlikni yaxshilash jarayoni ijobiy xususiyatlarni shakllantirish uzoq vaqt davomida shaxsning mavqeiga ta’sir ko’rsatadi. Psixologik barqarorlikni yaxshilash jarayoni qisqa muddatli hayotiy vaziyatlarga ham bog’liq. Shuning uchun kundalik turmush paytida qiyin vaziyatlarning paydo bo’lishi natijasida barqarorlik fenomenining yaqqol xususiyatlari namoyon bo’ladi.

Xulosa qiladigan bo’lsak, quyidagi tadqiqotlar o’zlashtirish darajasini yaxshilash uchun maxsus pedagogik-psixologik dastur yaratishni (yuqoridagi darajalarning har biri alohida farqlanadi) taqozo etadi. Maxsus pedagogik-psixologik dastur korreksion ta’sirlarning o’ziga xosligini inobatga olgan holda yosh, kasbiy, individual, ijtimoiy, pedagogik-psixologik vaziyatlarda faollik va psixofiziologik omillarni o’z ichiga qamrab oladi. Psixologik jihatdan beqaror shaxslarning xatti-harakatlaridagi farqlar salbiy hissiy-emotsional holatlar paydo

bo’lgandan keyin seziladi. Turli qiyinchiliklarni yengish usullarini izlash, ulardan chiqish usullarini tanlashda ta’sir qilgan omillarni aniqlashdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: Monografiya. – T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021 y. – 162 b.

2. Сафоев Н.С. Психологические особбеиности националного самосознания студентческой молодежи. Афт. дис. док. пс. н. Т.: 2005 й., - 48 б.

3. Ионина О.С. Проявления индивидуалного стиля учебно-профессионалной деятелности студента / О. С. Ионина. – М.: - 2015. - № 212. - С. 16-20.

4. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboyeva R.N. Mustaqil fikrlash. -T.: Sharq, 2000.-78 B.

FANLARARO ALOQADORLIK - BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KOGNITIV FAOLLIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA

Jumamuratova Aibaxar Nurmuxanbetovna – University of Innovation Technologies assistent-o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632524

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda fanlararo aloqadorlikning kognitiv faollikni oshirishdagi o'rni tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogik kadrlarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda turli fanlar integratsiyasining ta’siri va talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlari yoritib berilgan. Fanlararo yondashuv asosida ta’limni tashkil etish o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishi va real muammolarni hal etishga qaratilgan kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishini dalillar asosida isbotlangan.

Kalit so‘zlar: fanlararo aloqadorlik, kognitiv faollik, bo‘lajak o‘qituvchilar, kasbiy kompetentlik, integratsiya, pedagogik texnologiyalar, ta’lim sifati, intellektual salohiyat, muammoli ta’lim.

Abstract: The article analyzes the role of interdisciplinary connections in enhancing cognitive activity during the training of future teachers. The impact of integrating various disciplines on the formation of pedagogical staff's professional competence and the mechanisms for developing students' critical thinking skills are highlighted. Evidence substantiates that organizing education based on an interdisciplinary approach increases educational efficiency and develops cognitive skills for solving real-world problems.

Keywords: interdisciplinary connection, cognitive activity, future teachers, professional competence, integration, pedagogical technologies, quality of education, intellectual potential, problem-based learning.

Zamonaviy jamiyatning shiddat bilan rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim tizimiga keng joriy etilishi hamda global miqyosdagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar oliy ta’lim muassasalari oldiga raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan va yuqori kognitiv salohiyatga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Xususan, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat o‘z ixtisoslik fani bo‘yicha chuqur bilimlarni egallashni, balki turli fanlar kesimida fikrlay olish, muammolarga kompleks yondashish va o‘quvchilarda ham shunday ko‘nikmalarni shakllantira olish qobiliyatini talab etadi [5,113]. Ushbu jarayonda fanlararo aloqadorlik ta’lim mazmunini boyituvchi, o‘quv materialini yaxlit bir tizim sifatida idrok etishga xizmat qiluvchi muhim didaktik vosita sifatida maydonga chiqadi.

Kognitiv faollik – bu shaxsning bilish jarayonlariga bo‘lgan ehtiyoji, intellektual salohiyatini namoyon etishi va muammoli vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qila olish darajasidir. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kognitiv faollikni rivojlantirish ularning pedagogik faoliyatdagi ijodkorligini, moslashuvchanligini va o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan motivatsiyasini belgilab beradi. Ta’limda fanlararo aloqalarga katta ehtiyoj mavjud bo‘lib, ularni izchil va tizimli ravishda amalga oshirish o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va talabalarning dialektik fikrlash tarzini shakllantiradi [4, 16].

Bugungi kunda ta’lim sifatini oshirish va yosh avlodni real hayotga tayyorlashda integrativ yondashuvlarning ahamiyati ortib bormoqda. An’anaviy o‘qitish tizimidan farqli o‘laroq, fanlararo integratsiyaga asoslangan ta’lim talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki ularni amaliyotda qanday qo‘llash sirlarini ham o‘rgatadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolaning maqsadi bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv faolligini oshirishda fanlararo aloqadorlikning o‘rni va ta'sir mexanizmlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Kognitiv faollik tushunchasi insonning bilish faoliyati, xotira, tafakkur, diqqat va idrok kabi psixik jarayonlarining dinamik holatini ifodalaydi. Pedagogika va psixologiya fanlarida kognitiv faollik o‘quvchining shunchaki ma'lumotlarni qabul qilib oluvchi passiv ob'yektdan, balki bilimlarni mustaqil izlab topuvchi, tahlil qiluvchi va amaliyotga tatbiq etuvchi faol sub'yektga aylanishini ko‘zda tutadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda kognitiv faollik asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Tadqiqotchilar ta’kidlashicha, bo‘lajak o‘qituvchilardan talab qilinadigan kompetentlik o‘z bilimini muntazam boyitib borish, zamon yangiliklaridan xabardor bo‘lish, tanqidiy fikr yurita olish va muammoli vaziyatlarni ijobiy hal eta olish kabi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi [5, 114]. Kognitiv faollik darajasi yuqori bo‘lgan talaba nafaqat berilgan topshiriqlarni aniq bajaradi, balki o‘zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarga ko‘chira oladi, mavjud ma’lumotlar asosida mustaqil xulosalar chiqaradi.

Harvard universitetining “Project Zero” tadqiqot markazi olimi V.Boix Mansilla o‘zining ilmiy izlanishlarida interdisiplinar (fanlararo) o‘rganishning kognitiv-epistemologik asoslarini yoritib, bu yondashuv talabalarda bilimlarni sintez qilish qobiliyatini rivojlantirishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, fanlararo sintez yuqori kognitiv talablarni qo‘yadi va maqsadli o‘qitishni talab qiladi. Bu esa

ikki yoki undan ortiq fanlardagi bilim va fikrlash usullarini yaxshiroq tushunish maqsadida integratsiya qilishni anglatadi [3, 4].

Bo‘lajak o‘qituvchining kognitiv faolligi quyidagi mezonlar orqali namoyon bo‘ladi:

1. **Intellektual tashabbuskorlik:** yangi bilimlarni egallashga bo‘lgan ichki ehtiyoj va qiziqish.
2. **Tahliliy-tanqidiy yondashuv:** o‘zlashtirilayotgan ma'lumotlarni mantiqiy filtrdan o‘tkazish va ob'yektiv baholash.
3. **Ijodiy sintez qobiliyati:** turli manbalardan olingan bilimlarni umumlashtirib, yangi g‘oya yoki yechimlar yaratish.

Fanlararo aloqadorlik – bu turli o‘quv fanlari mazmuni, o‘qitish metodlari va vositalari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik bo‘lib, u ta’lim oluvchilarda olamning yaxlit ilmiy manzarasini shakllantirishga xizmat qiladi. Oliy pedagogik ta’limda bu prinsip talabalarga ixtisoslik fanlarini umumkasbiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uyg‘unlikda o‘zlashtirish imkonini beradi. Ta’lim mazmunini modernizatsiyalashda uning uzviyligini ta'minlash asosiy omillardan biri hisoblanadi. Uzviylik deganda o‘quv materialining ketma-ketligi, tizimli qilib joylashtirilganligi, avval o‘zlashtirilgan bilimlarga tayanish va ularning kelajakda qo‘llanilishi tushuniladi [1, 345].

Olimlar A.M.Sattorov va Sh.S.Qo‘ziyevlar matematika fani o‘qituvchilarini tayyorlashda fanlararo integratsiyaning asoslarini tadqiq etib, o‘quv fanlararo aloqadorlikni ta'minlashga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyati talabalar uchun bir qadar murakkablik kasb etishini, biroq bu jarayon ularning idrok etish faoliyatlarini jadallashtirishini ta'kidlaydilar [1, 346]. Haqiqatan ham, fanlararo aloqadorlikka tayangan holda ilg‘or pedagogik texnologiyalar, muammoli masalalar yechish va mustaqil ishlash kabi shakllardan foydalanish kognitiv faollikni oshirishning samarali yo‘lidir.

Aloqadorlik turi	**Tavsifi**	**Kognitiv faollikka ta’siri**
Uzviylik	O‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarning asta-sekinlik bilan kengayib, chuqurlashib borishi.	Xotirani mustahkamlaydi, bazaviy bilimlarni tizimlashtiradi.
Fanlararo aloqadorlik	O‘rganilayotgan materiallarning turli jihatlarini har tomonlama ochib berish.	Keng qamrovli tahlil va taqqoslash ko‘nikmalarini o‘stiradi.
O‘zaro aloqadorlik	Bir fan bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilimlarni ikkinchi fanda qo‘llash.	Bilimlarni amaliyotga ko‘chirish (transfer) qobiliyatini rivojlantiradi.
Integrativ aloqadorlik	O‘quv dasturiga maqsadli kiritilgan, yuqori darajadagi uzviy birlashuv.	Tizimli tafakkurni, innovatsion va kreativ yondashuvni shakllantiradi.

Jadval 1. Pedagogikada aloqadorlik turlari va ularning kognitiv faollikka ta’siri [1, 346] asosida muallif tomonidan tuzildi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv faolligini oshirishda fanlararo integratsiya bir qator pedagogik va psixologik mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

1. ***Muammoli-integrativ ta’lim texnologiyalarini qo‘llash.*** Talabalarga bitta fanning doirasidan chiqib ketadigan, yechimi bir nechta fanlarga oid bilimlarni talab qiladigan muammoli vaziyatlar taqdim etiladi. Masalan, N.M. Al Husni va N. El Rouadi tomonidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko‘rsatdiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) joriy etgan holda fanlararo o‘quv dasturini qo‘llash o‘quvchilarning sintez va tanqidiy fikrlash kabi yuqori darajadagi kognitiv ko‘nikmalarini tezlashtiradi. Tajriba guruhida kognitiv rivojlanish 57% ni tashkil etgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 10% ni tashkil etgan [2, 34]. Ushbu natijalar shuni tasdiqlaydiki, turli fanlarga oid bilimlarni bir maqsad yo‘lida birlashtirish inson miyasining kognitiv faoliyatini keskin faollashtiradi.

2. ***Loyiha faoliyati va tematik o‘rganish.*** Fanlararo loyihalar ustida ishlash talabalardan turli manbalardan ma'lumotlarni qidirish, tahlil qilish va umumlashtirishni talab qiladi. P. Ye va uning hammualliflari ta’kidlaganidek, fanlararo tematik o‘rganish faoliyatlari talabalarning "4C" (Critical thinking - tanqidiy fikrlash, Communication - muloqot, Collaboration - hamkorlik, Creativity - ijodkorlik) ko‘nikmalarini rivojlantirishga kuchli turtki beradi [6, 2]. Bo‘lajak o‘qituvchilar bunday loyihalarni bajarish orqali o‘zlari ham kelajakda o‘quvchilarni qanday qilib loyiha faoliyatiga yo‘naltirish kerakligini amaliy jihatdan o‘rganadilar.

3. ***Tizimli yondashuv va mantiqiy tafakkurni kengaytirish***. G.B.Daminovaning ta’kidlashicha, o‘qituvchilar kamdan-kam hollarda talabalarni o‘quv materiallarini o‘rganishda fanlararo bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash bo‘yicha mustaqil ishlarga jalb qiladilar. Natijada, talabalarning bilimlarni aloqador fanlardan o‘zaro o‘tkazish va sintez qilish qobiliyati rivojlanmaydi [4, 16]. Shu sababli, ta’lim tizimida fanlararo kesimda ham uzluksizlikni ta'minlash muhimdir. Masalan, biologiya o‘qituvchilari talabalarni fizikaviy va kimyoviy tushunchalarga tayanishga undashi ularning mantiqiy tafakkurini sezilarli darajada kengaytiradi.

4. ***Axborot texnologiyalari va raqamli muhit integratsiyasi***. Bugungi kunda elektron o‘quv-metodik majmualar va raqamli platformalar fanlararo aloqadorlikni ta'minlashning eng qulay vositalaridan biriga aylandi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy-metodik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda psixologik-pedagogik va ixtisoslik fanlarini AKT yordamida integratsiya qilish ularning innovatsiya jarayonlariga yo‘nalganligini oshiradi [1, 347]. Virtual laboratoriyalar, interaktiv modellar va gipermatnli darsliklar talabaning kognitiv faolligini vizual va amaliy jihatdan rag‘batlantiradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy, uslubiy va ixtisoslik bilimdonligini shakllantirishda ham integrativ yondashuvning o‘rni beqiyosdir. Z.T.Aripov o‘z tadqiqotlarida qayd etganidek, pedagog doimo o‘sib, o‘zgarib boradigan inson

bilan ishlaydi, ularga yondashishda bir xil qolipdan foydalanish mumkin emas, bu esa pedagogdan doimo ijodiy izlanib turishni, ya’ni uzluksiz kognitiv faollikni talab qiladi [5, 115].

Xulosa qilib aytganda, fanlararo aloqadorlik bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv faolligini oshirishning eng muhim, zamonaviy va ta'sirchan omillaridan biridir. Turli fanlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta'minlash orqali talabalarda yaxlit ilmiy dunyoqarash, tanqidiy va mantiqiy tafakkur, muammolarni ijodiy hal etish ko‘nikmalari shakllanadi.

Zero, kognitiv jihatdan faol, turli soha bilimlarini sintez qila oladigan va innovatsion fikrlaydigan o‘qituvchigina kelajak avlodni zamon talablari darajasida, raqobatbardosh shaxs sifatida tarbiyalay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sattorov A. M., Qo‘ziyev Sh. S. Matematika fani o‘qituvchilarini tayyorlashda fanlararo integratsiyaning asoslari // Scientific progress. – 2021. – T. 2, № 1. – B. 345-350.

2. Al Husni N. M., El Rouadi N. Interdisciplinary Curriculum Empowers Cognitive Advancement to Solve Real Life Problems // Journal of Education and Learning. – 2016. – Vol. 5, No. 4. – P. 34-42.

3. Boix Mansilla V. Interdisciplinary Learning: A Cognitive-Epistemological Foundation // Project Zero, Harvard Graduate School of Education. – 2016. – P. 1-25.

4. Daminova G. B. Fanlararo aloqalarni tashkil etishda o‘qituvchining roli // Integratsiyalashgan ta’lim va tadqiqotlar jurnali. – 2023. – T. 2, № 4. – B. 15-20.

5. Aripov Z. T. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2, № 3. – B. 112-118.

6. Ye P. [et al.]. A case study of interdisciplinary thematic learning curriculum // PMC (National Center for Biotechnology Information). – 2023. – P. 1-15.

TALABALARNING METAREFLEKSIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Aytmuratov Baxtiyar Turganbayevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti dotsenti, p.f.b.f.d (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635920

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘quv faoliyati jarayonida talabalarning metarefleksiv tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi kognitiv-psixologik mexanizmlar har tomonlama tahlil qilinadi. Metarefleksiv tafakkur talabaning o‘z fikrlash jarayonini kuzatish, baholash va boshqarish qobiliyatini ifodalaydi hamda o‘quv strategiyalarining ongli ravishda tanlanishi, xatolarni anglash, o‘z-o‘zini baholash va bilimlarni qayta ishlash samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotda metakognitiv monitoring, reflektiv tahlil, kognitiv nazorat, intellektual moslashuvchanlik hamda o‘quv motivatsiyasi bilan bog‘liq psixologik jarayonlar

o‘rganiladi. Shuningdek, ta’lim muhitida metarefleksiv tafakkurni shakllantiruvchi pedagogik shart-sharoitlar – o‘qituvchining fasilitativ yondashuvi, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, reflektiv yozuvlar, raqamli platformalarda o‘z-o‘zini kuzatish vositalari va surunkali tahlil jarayonlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: metarefleksiya, metarefleksiv tafakkur, kognitiv jarayonlar, metakognitiv monitoring, o‘quv faoliyati, reflektiv tahlil, kognitiv-psixologik mexanizmlar, o‘z-o‘zini boshqarish.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the cognitive-psychological mechanisms underpinning the development of metareflective thinking among university students within the learning process. Metareflective thinking refers to the learner’s ability to observe, evaluate, and consciously regulate their own cognitive operations, adjust learning strategies, identify errors, and enhance information processing efficiency. The study explores core psychological components such as metacognitive monitoring, reflective analysis, cognitive control, intellectual flexibility, academic motivation, and self-regulation processes. Additionally, pedagogical factors that foster metareflective thinking—facilitative teaching approaches, problem-based learning tasks, reflective writing activities, and digital self-assessment tools—are examined for their role in enhancing students’ awareness of their learning trajectory.

Keywords: metareflection, metareflective thinking, cognitive processes, metacognitive monitoring, learning activity, reflective analysis, cognitive-psychological mechanisms, self-regulation.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimi global raqobat, axborot oqimlarining keskin ortishi va ta’lim muhitining murakkablashuvi sharoitida talabaning metarefleksiv tafakkuri — ya’ni o‘z fikrlash operatsiyalarini kuzatish, baholash va tartibga solish qobiliyati — ta’lim samaradorligini ta’minlovchi eng muhim psixologik resurslardan biriga aylanmoqda. Metarefleksiya talabaning o‘quv faoliyatidagi xatolarini anglash, bilimlarni qayta ishlash sifatini oshirish, o‘z-o‘zini baholash mexanizmlarini shakllantirish va o‘quv strategiyalarini ongli ravishda tanlash imkonini beradi.

Metarefleksiv tafakkurning rivojlanishi o‘z-o‘zini boshqarish, metakognitiv monitoring, reflektiv tahlil, intellektual moslashuvchanlik va motivatsion barqarorlik kabi murakkab psixologik jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayonlar talabalarning akademik mustaqilligi, bilim olishga bo‘lgan mas’uliyati hamda o‘quv faoliyatini samarali tashkil eta olish qobiliyatini belgilab beradi. Ayniqsa raqamli ta’lim texnologiyalari keng joriy etilayotgan bir paytda metarefleksiv tafakkur talabaning o‘z o‘quv yo‘lini anglash, jarayonni tahlil qilish va natijalarni baholash uchun zarur bo‘lgan asosiy ko‘nikmalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shunga qaramay, metarefleksiv tafakkurni shakllantiruvchi aniq kognitiv-psixologik mexanizmlar, ularning ta’lim jarayoniga ta’sir darajasi hamda talabalarda mazkur qobiliyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada chuqur o‘rganilmagan. Mazkur holat ushbu mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Shu boisdan ushbu

tadqiqot talabalarda metarefleksiv tafakkurni rivojlantirishga asos bo‘luvchi kognitiv-psixologik mexanizmlarni aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish hamda ta’lim jarayoniga integratsiya qilish imkoniyatlarini belgilashni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Metarefleksiv tafakkur tushunchasining shakllanishi metakognitsiya nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, xorijiy olim J. Flavell (Flavell, 1976, 1979) tomonidan “o‘z fikrlash jarayonlarini nazorat qilish va boshqarish” sifatida izohlangan. U metakognitiv monitoring va metakognitiv nazoratning o‘quv faoliyatidagi ahamiyatini asoslab, inson o‘z tafakkurini anglay olganida o‘quv strategiyalarini ongli tanlashi va xatolarni samarali tuzatishi mumkinligini ta’kidlagan. Shuningdek, J. Dewey (1933) refleksiv fikrlashning o‘z-o‘zini anglashdagi o‘rni haqida yozar ekan, refleksiya insonning bilishga bo‘lgan mas’ulligi va tanqidiy yondashuvini shakllantiruvchi asosiy kognitiv jarayon ekanini ko‘rsatgan.

Rus psixologik maktabi vakillari, xususan, L.S. Vygotskiy, P.Ya. Galperin, A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteynlarning asarlari ham metarefleksiv tafakkur tabiati va uning psixologik mexanizmlarini tushunishda muhim o‘rinni egallaydi. Vygotskiy (1934) tafakkurning yuqori psixik funksiyalar orqali shakllanishini, refleksiv nazorat esa ijtimoiy-madaniy tajriba bilan boyitilgan ichki nutq orqali rivojlanishini ta’kidlaydi.

Zamonaviy rus tadqiqotchilari orasida O.A. Konopkin, E.F. Zeer, A.V. Karpov, N.I. Gutkina kabi olimlar metakognitiv jarayonlarni ta’limda o‘rganib, o‘quv faoliyatida ongli nazorat, reflektiv tahlil va strategik fikrlashni rivojlantirish mexanizmlarini empirik asoslab bergan.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida O‘zbekistonlik olimlar — V. Karimova, B. To‘xliyev, M. Davletshin, N. Rajabov, M. Qodirova, X. Yo‘ldoshevlarning ishlari ta’lim jarayonida refleksiv yondashuvning ahamiyatini chuqur asoslaydi. Karimova (2015) talabalarning psixologik yetukligini ta’minlashda o‘z-o‘zini boshqarish, refleksiya va o‘quv motivatsiyasining o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi. Shuningdek, Yo‘ldoshevning ilmiy ishlari shaxsning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda refleksiya va metarefleksiya o‘quv jarayonining ajralmas qismi ekanini asoslaydi.

Xorijiy zamonaviy tadqiqotlarda J. Livingston, A. Bandura, D. Schraw, M. Pintrich, P. Zimmerman singari olimlar metarefleksiyaning o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulated learning) bilan integratsiyasini o‘rganib, metakognitiv monitoring, rejalashtirish, strategik qarorlar qabul qilish va reflektiv tahlil talabalarning akademik muvaffaqiyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatishini empirik dalillar bilan isbotlaganlar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, metarefleksiv tafakkur murakkab, ko‘p komponentli psixologik jarayon bo‘lib, uning rivoji metakognitiv monitoring, reflektiv tahlil, kognitiv nazorat va motivatsion omillar bilan chambarchas bog‘liq. Mahalliy, rus va xorijiy tadqiqotlar bir nuqtada birlashadi: talabaning o‘z fikrlash jarayonini ongli kuzatish va boshqarish qobiliyati o‘quv faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois metarefleksiv tafakkurni shakllantirish ta’lim tizimida ustuvor ilmiy-amaliy vazifa sifatida qaralmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metarefleksiv tafakkur faqat kognitiv jarayonlar majmui emas, balki motivatsion va emotsional omillar bilan ham chambarchas bog‘langan. O‘z o‘quv faoliyatini ongli ravishda tahlil qilishga odatlangan talabalarda o‘qishga nisbatan ichki motivatsiya, ma’suliyat hissi, muvaffaqiyatga erishishga yo‘naltirilganlik darajasi yuqoriroq bo‘ladi. Aksincha, refleksiya va metarefleksiyaga kam e’tibor beradigan talabalar ko‘pincha tayyor andozalar asosida yodlashga moyil bo‘lib, bilimlarining chuqurligi va transfer qobiliyati pastligi bilan ajralib turadi. Bu natijalar o‘z-o‘zini boshqariladigan ta’lim, metakognitiv strategiyalar va akademik muvaffaqiyat o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlikni ta’kidlagan psixologlar (masalan, metakognitiv nazariya vakillari) qarashlarini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, olingan ma’lumotlar metarefleksiv tafakkur bilan akademik mustaqillik, vaqtni boshqarish, stressni yengish va qaror qabul qilish sifatlari o‘rtasida sezilarli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Metarefleksiv darajasi yuqori bo‘lgan talabalar nazorat ishlari, imtihonlar va murakkab o‘quv vaziyatlarida o‘z emotsional holatini boshqarish, vaziyatni tahlil qilish va maqbul strategiyalarni tanlashga moyil. Bu esa ularning nafaqat o‘qishdagi, balki kelajakdagi professional faoliyatidagi barqarorligini ta’minlaydi. Shu nuqtai nazardan metarefleksiv tafakkur akademik muvaffaqiyatning ham, psixologik barqarorlikning ham muhim prognostik ko‘rsatkichi sifatida namoyon bo‘ladi.

Biroq muhokama jarayonida ayrim cheklovlarni ham inobatga olish zarur. Avvalo, metarefleksiyani baholash uchun qo‘llanilgan metodikalar ko‘proq o‘z-o‘zini hisobot qilish (anketa, so‘rovnoma, reflektiv yozuvlar) asosida tuzilgani tufayli natijalar talabaning sub’ektiv bahosiga qisman bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuningdek, metarefleksiv tafakkur darajasi fanlar kesimida va o‘qitish uslublari turlicha bo‘lgan guruhlarda farq qilishi, ayrim ijtimoiy-madaniy omillar (oila tarbiyasi, maktabdagi avvalgi tajriba, til muhiti va boshqalar) ham sezilarli rol o‘ynashi ehtimoldan xoli emas. Demak, kelgusidagi tadqiqotlarda turli yo‘nalish va kurs talabalari misolida solishtirma tahlillar, uzunlamasına (longityud) kuzatuvlar hamda aralash metodlar (sifat va miqdoriy yondashuvni birlashtirgan)dan kengroq foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. O‘rganilgan nazariy va empirik adabiyotlar metarefleksiyani shakllantirishda metakognitiv monitoring, reflektiv yozuvlar, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, raqamli analitik vositalar va o‘qituvchining fasilitativ pozitsiyasi muhim determinantlar ekanini tasdiqlaydi. Ushbu omillar ta’lim jarayoniga integratsiya qilinganda talabalarda o‘z o‘quv jarayonini idora qilish, maqsadli yondashuvni shakllantirish va motivatsion barqarorlikni mustahkamlash imkoniyati kuchayadi.

Shu sababli, metarefleksiv tafakkurni rivojlantirish nafaqat o‘quv samarasini oshiradi, balki kelajak mutaxassislarining intellektual yetukligi, kasbiy moslashuvchanligi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarining shakllanishida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Ta’lim jarayoniga metarefleksiv yondashuvlarni tizimli joriy etish bugungi kunda yuqori ta’limning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Morosanova, V. I. Личностная саморегуляция и стиль саморегуляции поведения. – Москва: Наука, 2010. – 284 с.

2. Метакогниция в обучении: теория и практика / под ред. А. В. Карпова. – Москва: РАО, 2004. – 368 с.

3. Карпов, А. В., Скитяева, И. М. Психология метакогнитивных процессов. – Москва: ИП РАН, 2002. – 207 с.

4. Йўлдошев, Ж. Г., Усмонов, С. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – 176 b.

5. Karimova, V. Psixologiya: Umumiy kurs. – Toshkent: Universitet, 2010. – 420 b.

6. Ostonova, D. Metakognitiv ko‘nikmalar va o‘quv motivatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik // O‘zbekiston Psixologiya Jurnali. – 2021. – №2. – B. 45–56.

TALABALARDA METAREFLEKSIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH VA UNING O‘QUV FAOLIYATIGA TA’SIRI

Aytmuratov Baxtiyar Turganbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD)

Nurimbetova Maftuna Ikrom qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635888

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirish va uning samaradorligiga ta’siri empirik asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda reflektiv ta’lim texnologiyalari, muammoli topshiriqlar, o‘z-o‘zini baholash va metakognitiv mashqlar asosida metarefleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari o‘rganildi. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi taqqoslovchi tahlil metarefleksiv ko‘nikmalarni maqsadli shakllantirish talabalarning o‘quv motivatsiyasi, tanqidiy fikrlashi va akademik natijalarining barqarorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Olingan natijalar reflektiv yondashuvni oliy ta’lim amaliyotiga keng joriy etish zaruratini asoslaydi hamda talabalarning mustaqil ta’limga tayyorgarligini kuchaytirish uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: metarefleksiya, metarefleksiv ko‘nikmalar, reflektiv ta’lim, metakognitsiya, o‘quv faoliyati, ta’lim samaradorligi.

Abstract. In this article, the formation of meta-reflexive skills in students and its impact on effectiveness are analyzed empirically. The study examined the possibilities of developing meta-reflexive skills based on reflexive learning technologies, problem tasks, self-assessment, and metacognitive exercises. Comparative analysis between the experimental and control groups showed that the targeted formation of meta-reflexive skills significantly increases students' learning motivation, critical thinking, and the stability of academic results. The obtained results justify the need for the widespread introduction of the reflexive approach into the practice of higher education and allow the development of

methodological recommendations for strengthening the readiness of students for independent learning.

Key words: metareflection, metareflective skills, reflective learning, metacognition, learning activity, learning effectiveness.

Kirish. Metarefleksiya shaxsning o‘z bilish jarayonlarini anglash, ularni tahlil qilish, rejalashtirish, monitoring qilish va natijalarni baholash orqali faoliyat strategiyalarini ongli ravishda boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Bu jarayon metakognitiv regulatsiya, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash mexanizmlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, talabaning o‘quv faoliyatida subyekt sifatida faol ishtirok etishini ta’minlaydi. Metarefleksiv ko‘nikmalari rivojlangan talaba bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki o‘z o‘rganish jarayonini rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi va takomillashtiruvchi faol subyektga aylanadi.

Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim jarayonida talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalar ko‘pincha spontan va tizimsiz shakllanadi. Ta’limning an’anaviy modellari ko‘proq bilimni uzatishga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quv jarayonining reflektiv tahlili, o‘z-o‘zini baholash va metakognitiv mashqlar yetarli darajada joriy etilmaydi. Natijada, ko‘plab talabalar o‘quv vazifalarini bajarishda rejalashtirish, xatolarni tahlil qilish va strategiyalarni moslashtirishda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa o‘quv faoliyati samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Shu sababli, metarefleksiv ko‘nikmalarni maqsadli shakllantirish va ularning o‘quv faoliyati samaradorligiga ta’sirini empirik asosda o‘rganish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Reflektiv ta’lim texnologiyalarini joriy etish, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlarni qo‘llash, o‘z-o‘zini baholash va monitoring mexanizmlarini rivojlantirish orqali talabalarda metarefleksiv rivojlanishni ta’minlash mumkin. Bunday yondashuv nafaqat akademik natijalarni yaxshilashga, balki talabalarning mustaqil ta’limga tayyorgarligini kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Shu asosda, mazkur tadqiqot talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni va ularning o‘quv faoliyati samaradorligiga ta’sirini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, oliy ta’lim amaliyotida reflektiv yondashuvni takomillashtirish uchun muhim nazariy va metodik asos yaratishni maqsad qiladi.

Xorijiy tadqiqotlarda metarefleksivlik ko‘pincha o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish (self-regulated learning, SRL) bilan integratsiyada ko‘riladi. B. Zimmerman SRLni talabaning maqsad qo‘yishi, strategiya tanlashi, o‘z faoliyatini monitoring qilishi va natijani baholashi orqali o‘qishni ongli boshqarish tizimi sifatida yoritadi; bu yondashuvda metarefleksiv ko‘nikmalar o‘quv muammolarini yechishda “faol subyekt” pozitsiyasini mustahkamlovchi mexanizm sifatida talqin etiladi. Metakognitsiyaning o‘quv natijalariga ta’siri faqat kognitiv nazorat bilan cheklanmasligi, balki motivatsiya va affektiv holatlar bilan ham uzviy bog‘liqligi Efklidesning MASRL modeli orqali chuqurlashtiriladi: unda metakognitiv monitoring va nazorat talabaning motivatsiyasi hamda emotsional tajribasi bilan o‘zaro ta’sirda o‘qish samaradorligini belgilashi ko‘rsatiladi.

Rus ilmiy maktabida metarefleksivlik va metakognitiv regulatsiya masalalari ko‘proq faoliyatni boshqarish, refleksiv regulyatsiya va metatayakkur kontekstida ishlab chiqilgan. A. V. Karpov refleksiv mexanizmlarni faoliyatning strukturaviy va jarayoniy tashkil topishi bilan bog‘lab tahlil qiladi; refleksivlikni psixik xususiyat sifatida ham, uni diagnostika qilish yo‘llari orqali ham asoslaydi. Bu yondashuv metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirishda “tashqi boshqaruvdan ichki boshqaruvga” o‘tish jarayonini tushuntirish uchun muhim nazariy tayanch beradi.

Umuman olganda, rus va xorijiy adabiyotlar tahlili metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirishga doir uchta yirik ilmiy yo‘nalishni ajratishga imkon beradi: (1) metakognitsiya va kognitiv monitoring nazariyasi (metarefleksiyaning psixologik mexanizmlari), (2) SRL va reflektiv ta’lim texnologiyalari (shart-sharoit, didaktik vositalar, feedback va formatif baholash), (3) diagnostika va samaradorlikni baholash (komponentlar, instrumentlar, empirik dizayn). Shu mantiqda, talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni amaliy shakllantirish bo‘yicha eng istiqbolli yondashuv reflektiv ta’lim muhitini yaratish, mezonli o‘z-o‘zini baholashni yo‘lga qo‘yish, sifatli qayta aloqa va metakognitiv mashqlarni tizimli qo‘llash orqali rejalashtirish–monitoring–baholash siklini barqaror pedagogik amaliyotga aylantirishdan iborat ekani adabiyotlarda konseptual jihatdan asoslangan.

Muhokama. Olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirish o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishda muhim psixologik-pedagogik omil ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Metarefleksiv rivojlanish talabaning bilish jarayonlarini ongli boshqarish, o‘quv strategiyalarini rejalashtirish, bajarish jarayonini monitoring qilish va natijalarni tanqidiy baholash mexanizmlarining uyg‘unlashuvi orqali namoyon bo‘ldi. Shu jihatdan, tadqiqot natijalari metakognitsiya va o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish nazariyalarida ilgari surilgan konseptual g‘oyalarni empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, metarefleksiv ko‘nikmalarning rivojlanishi tasodifiy yoki faqat tabiiy o‘sish natijasi emas, balki maxsus tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlarning bevosita mahsulidir. Reflektiv ta’lim texnologiyalarini joriy etish, muammoli topshiriqlar asosida o‘qitish, o‘z-o‘zini baholash va monitoring mexanizmlarini tizimli qo‘llash talabalarda o‘quv faoliyatiga ongli munosabatni shakllantirdi. Bu holat metarefleksiv rivojlanishning “tashqi boshqaruvdan ichki regulyatsiyaga o‘tish” jarayoni sifatida talqin qilinishini asoslaydi.

Tajriba guruhida rejalashtirish, monitoring, o‘z-o‘zini baholash va metakognitiv ongliylik ko‘rsatkichlarining barqaror oshishi talabalarda o‘quv jarayonining strukturasi va mantiqini anglash darajasi sezilarli kuchayganini ko‘rsatadi. Metarefleksiv ko‘nikmalari rivojlangan talabalar o‘quv vazifalarini bajarishda strategik yondashuvni qo‘llay boshladi, xatolarni tasodifiy hodisa emas, balki rivojlanish manbai sifatida qabul qildi va o‘z faoliyatini doimiy qayta qurishga intildi. Bu holat ta’lim jarayonida subyektiv faollikning oshishi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Nazorat guruhida kuzatilgan minimal o‘zgarishlar esa muhim ilmiy xulosaga olib keladi: metarefleksiv ko‘nikmalar o‘z-o‘zidan yetarli darajada shakllanmaydi, balki faqat maqsadli pedagogik ta’sir orqali barqaror rivojlanadi. Bu natija an’anaviy bilim uzatishga yo‘naltirilgan ta’lim modellari metarefleksiv rivojlanish uchun yetarli sharoit yaratmasligini ko‘rsatadi. Demak, reflektiv komponentlarni ta’lim mazmuni va metodikasiga tizimli kiritish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslanadi.

Muhokama davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundaki, metarefleksiv ko‘nikmalarning rivojlanishi nafaqat akademik natijalarga, balki talabalarning o‘quv motivatsiyasi, o‘ziga ishonchi va mustaqil ta’limga tayyorgarligiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Metarefleksiv ko‘nikmalari rivojlangan talabalar o‘z muvaffaqiyati va muvaffaqiyatsizligini tashqi omillar bilan emas, balki o‘z strategiyalari va harakatlari bilan bog‘lashga moyil bo‘lib, bu esa ichki motivatsiyaning kuchayishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirish o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishning samarali pedagogik vositasi ekanligini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Reflektiv ta’lim texnologiyalarini oliy ta’lim amaliyotiga tizimli joriy etish nafaqat bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga, balki mustaqil, o‘z-o‘zini boshqaruvchi va kasbiy jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarda metarefleksiv ko‘nikmalarni shakllantirish oliy ta’lim tizimida o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishning muhim va barqaror psixologik-pedagogik omillaridan biri ekanligini ilmiy asosda tasdiqladi. Metarefleksiya talabaning o‘z bilish jarayonlarini anglash, ularni rejalashtirish, monitoring qilish va natijalarni baholash orqali o‘z o‘rganish strategiyalarini ongli ravishda boshqarish qobiliyatini ifodalovchi yuqori darajali mexanizm sifatida namoyon bo‘ldi. Bu mexanizm talabaning bilimni passiv qabul qiluvchidan o‘z o‘rganish jarayonining faol subyektiga aylanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Dunlosky, J.; Metcalfe, J. Metacognition. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2009. – 334.

2. Карпов, А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности: монография. – Москва: Изд-во Института психологии РАН, 2004. – 421.

3. Карпов, А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 5. – С. 45–57.

4. Моросанова, В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека: монография. – Москва: Наука, 2010. – 519с.

5. Зимняя, И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. – Москва: Логос, 2000. – 384.

DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLARNING ILMIY IJODKORLIGINING PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDAGI TAHLILI

Dauletmuratova Eliza Allambergenovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti katta o‘qituvchisi

Orazbaeva Gulnara Berdaxovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti 3-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636341

Annotatsiya. Ushbu tezisda deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ilmiy ijodkorligi muammosi psixologik adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda ijodiylik tushunchasining shakllanishi, uning intellekt bilan bog‘liqligi hamda zamonaviy psixologik yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixologik xususiyatlari, ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish orqali ijtimoiy moslashuvini yaxshilash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar. Deviant xulq-atvor, o‘smirlar, ilmiy ijodkorlik, ijodiy fikrlash, psixologik tadqiqot, psixokorreksiya, shaxs rivojlanishi, innovatsion metodlar.

Abstract. This abstract analyzes the problem of scientific creativity in adolescents with deviant behavior based on a review of psychological literature. The study explores the formation of the concept of creativity, its relationship with intellect, and contemporary psychological approaches. Furthermore, it examines the psychological characteristics of adolescents with deviant behavior and the potential to improve their social adaptation by developing their creative abilities.

Keywords. Deviant behavior, adolescents, scientific creativity, creative thinking, psychological research, psychocorrection, personality development, innovative methods.

Kirish. Bugungi kunda deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish va ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatda o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi, ularning shaxs sifatida shakllanishi hamda ijobiy hayotiy yo‘nalishlarni tanlashi ko‘p jihatdan ularning ichki psixologik imkoniyatlari, xususan, ijodiy fikrlash darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli, deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ichki resurslarini aniqlash va ularni konstruktiv yo‘nalishga yo‘naltirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Psixologik adabiyotlarda ijodkorlik masalasi uzoq yillardan buyon turli nazariy yondashuvlar asosida keng o‘rganilib kelinmoqda. Ijodkorlik dastlab inson aqliy qobiliyatlarining yuqori darajasi bilan bevosita bog‘liq hodisa sifatida talqin qilingan. Xususan, D.Veksler, R.Vaysberg, G.Ayzenk va T.Tardif kabi taniqli olimlarning tadqiqotlarida ijodiylik inson intellektual rivojlanishining bir qismi sifatida ko‘rib chiqilib, aql darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, ijodiy salohiyat ham shunchalik yuqori bo‘lishi mumkinligi haqida ilmiy xulosalar ilgari surilgan. Bu yondashuv ijodkorlikni asosan kognitiv jarayonlar bilan bog‘lab tushuntirishga asoslangan bo‘lib, ijodiy fikrlashning intellektual omillarini markaziy o‘ringa qo‘yadi.

Asosiy qism. Psixologik adabiyotlarda ijodiylik tushunchasi XX asr o‘rtalaridan boshlab mustaqil ilmiy kategoriya sifatida shakllana boshladi va keyinchalik alohida tadqiqot yo‘nalishiga aylandi. Dastlab ijodiylik asosan inson intellektual faoliyatining bir qismi sifatida talqin qilingan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan uning murakkab va ko‘p qirrali psixologik hodisa ekanligi tobora yaqqol

namoyon bo‘la boshladi. Bu jarayon ijodkorlikni faqat aqliy qobiliyatlar bilan emas, balki shaxsning emotsional, motivatsion hamda ijtimoiy omillari bilan ham bog‘liq holda o‘rganish zaruratini yuzaga keltirdi.

Mazkur yo‘nalishning rivojlanishida J. P. Guilford va E. P. Torrance tomonidan ishlab chiqilgan psixometrik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning ilmiy izlanishlari ijodiylikni empirik jihatdan o‘rganish, uni o‘lchash va baholash imkonini beruvchi aniq metod va testlar tizimini yaratishga asos bo‘ldi. Ayniqsa, Guilford o‘zining intellekt strukturasi nazariyasi doirasida divergent fikrlash tushunchasini ilgari surib, ijodiy fikrlashni muammoni bir nechta turli yo‘llar bilan hal qilish qobiliyati sifatida talqin qildi.

Psixologik tadqiqotlarda deviant xulq-atvorli o‘smirlar, odatda, ijtimoiy me’yorlar va qabul qilingan xulq-atvor qoidalaridan chetga chiqishi bilan tavsiflanadi. Bunday o‘smirlarning xatti-harakatlari ko‘pincha tashqi muhit bilan moslashuvdagi qiyinchiliklar, ichki ziddiyatlar va emotsional beqarorlik bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu bilan birga, zamonaviy psixologik yondashuvlar deviant xulq-atvorni faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki ma’lum sharoitlarda yuqori ijodiy salohiyat bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan murakkab psixologik jarayon sifatida talqin etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, deviant xulq-atvorli o‘smirlar orasida yuqori darajadagi ijodiy qobiliyatga ega bo‘lgan shaxslar ham uchraydi. Ularning noodatiy fikrlashi, muammolarga original yondashuvi va standartlardan tashqarida fikrlash qobiliyati ijodiy salohiyatning muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Ijodiy fikrlash bunday o‘smirlarga muammolarni yangi usullar bilan hal qilish, murakkab vaziyatlarda alternativ yechimlarni topish hamda o‘z ichki ziddiyatlarini yengish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijodiy faoliyat ularning o‘zini ifoda etish ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi va ichki kechinmalarni konstruktiv tarzda namoyon etishga yordam beradi.

Z. Qosimova va Sh. Akramova esa yoshlarni deviant g‘oyalarga qarshi tayyorlashda samarali pedagogik usullar va vositalarni ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida o‘quvchilarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu yondashuvlar yoshlarning salbiy g‘oyalar ta’siriga tushib qolishining oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

S. Otamuratov va M. Yuldasheva o‘z tadqiqotlarida deviant axborotlar, “ommaviy madaniyat” hamda zamonaviy mafkuraviy tahdidlarning yoshlar ongiga ko‘rsatadigan ta’sirini keng qamrovda o‘rganib chiqqanlar. Ularning ilmiy izlanishlarida axborot makonida tarqalayotgan salbiy g‘oyalar yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va xulq-atvoriga qanday ta’sir ko‘rsatishi masalalari chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotlarda “ommaviy madaniyat” hodisasi yoshlar ongiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biri sifatida qaralib, uning ijobiy hamda salbiy jihatlari ajratib ko‘rsatildi. Salbiy ta’sir sifatida axloqiy qadriyatlardan uzoqlashish, iste’molchilik kayfiyatining kuchayishi, individualizm va beparvolik kabi xususiyatlarning shakllanishi qayd etilgan. Shu bilan birga, bu tadqiqotlarda yoshlar ongida sog‘lom dunyoqarashni shakllantirish, milliy

qadriyatlarni mustahkamlash va mafkuraviy immunitetni rivojlantirish zarurligi ta’kidlangan.

M. Yuldasheva o‘z ilmiy ishlarida deviant axborotlar va mafkuraviy tahdidlarning tarixiy o‘zgaruvchan xususiyatlarini tahlil qilib, ularning zamonaviy axborot jamiyatidagi yangi ko‘rinishlarini ochib bergan. Shu bilan birga, u yoshlar orasida mafkuraviy immunitetni shakllantirish, oila, ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining bu boradagi o‘rnini yoritib bergan. Tadqiqotda, shuningdek, yoshlarning deviant axborotlar ta’siriga tushib qolishini oldini olish uchun kompleks pedagogik yondashuv zarurligi asoslab berilgan.

Xulosa. Psixologik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ilmiy ijodkorligi ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim va hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ijodiy fikrlash jarayoni o‘smirlarga o‘z xatti-harakatlarini chuqur tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni turli yondashuvlar asosida hal etish hamda o‘z xulqini ongli ravishda boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Bu esa ularning kognitiv faoliyatini faollashtiradi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ijodiylik deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ichki ziddiyatlarini bartaraf etishda muhim psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ijodiy faoliyat orqali ular o‘z hissiyotlarini konstruktiv tarzda ifodalashni o‘rganadilar, bu esa hissiy barqarorlikni ta’minlashga va psixologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Natijada, o‘smirlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, ichki resurslari faollashadi hamda ular o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashni o‘rganadilar.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта// Вопросы психологии. – М.: 2009, – № 1. – С. 111-129.

2. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence/ Test (MSCEIT) user's manual. – Toronto: MHS Publishers, 2002, – 93 p.

3. Guilford J .P., Christensen P.R. The one -way relation between creative potential and JQ. Journal of Creative Behaviour. Buffalo (N.-Y.) 2019. Vol. 7. No 4. P. 247-252.

4. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества //Вопросы психологии. - 1999. - №2. - С. 35-41.

5. Guilford J.P. A Psychometric Approach to Creativity, Mimeographed, University of Southern California, Mar., 2012. // Guilford J.P. The structure of intelligence// Psychol. Bull. 2017. N 53. P. 267-293.

6. Савенков А.И. Детская одаренность: развитие средствами искусства. - М.: Педагогическое общество России, 2017. - 220 с.

7. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. - Ростов-на-Дону, 1983. -173 с.

8. Ravshanov F. “Ma'naviy va g‘oyaviy taraqqiyotiga tahdidlar” Respublika milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi. T.:2010, – B.19,22.

9. Qosimov U.A. “Komil insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari”: p.f.n. .diss. avtoref. – T.: 2004, - 132 b.

10. Akramova Sh. “Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish” “Muharrir” nashriyoti T.: 2012,-126 b.

11. Abdujabborova M.L. O‘smirlar orasida mafkuraviy profilaktika ishlarining ijtimoiy-pedagogik asoslari" PhD., dis. autf. T: OPFITI, 2007, - B.22.

O‘QUVCHILAR EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Bisekova Sarbinaz Tolebaevna - University of Innovation Technologies assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630788

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilar emotsional intellektini rivojlantirishning psixologik asoslari, uning tarkibiy qismlari va shaxs shakllanishidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish hamda boshqalar bilan samarali muloqotga kirishish qobiliyati sifatida o‘rganilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatini ta’minlashda emotsional intellektning psixologik mexanizmlari va metodologik yondashuvlari bayon etilgan.

Abstract: This article analyzes the psychological foundations of developing emotional intelligence in students, its components, and its role in personality formation. The study examines emotional intelligence as the ability to perceive and manage one's own emotions, as well as to engage in effective communication with others. Furthermore, it describes the psychological mechanisms and methodological approaches of emotional intelligence in ensuring the social and academic success of students.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, psixologik asoslar, o‘quvchi shaxsi, empatiya, hissiy anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, ijtimoiy muvaffaqiyat, muloqot qobiliyati.

Keywords: emotional intelligence, psychological foundations, student personality, empathy, emotional awareness, self-regulation, social success, communication skills.

Emotsional intellektni rivojlantirish masalasi psixologik adabiyotlarda keng qamrovli mavzulardan biri bo‘lib, uning asosiy mazmuni shaxsning his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish hamda samarali munosabatlar qurish qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Ushbu tushuncha shaxsning hissiy va ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan muhim omil sifatida qaraladi.

Emotsional intellekt insonning hissiy tajribasi va muloqot qobiliyatlarini uyg‘unlashtirish orqali o‘z-o‘zini anglash va boshqarish jarayonlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu tushuncha nafaqat shaxsiy hayotda, balki ijtimoiy faoliyatda ham muvaffaqiyat qozonishning asosi sifatida e’tirof etiladi. Psixologik tadqiqotlar emotsional intellektni rivojlantirishning yosh davrlariga xos xususiyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratgan. Ayniqsa, o‘quvchilik davri hissiy barqarorlik va empatiya rivoji uchun hal qiluvchi davr hisoblanadi.

Shaxsning hissiy-intellektual salohiyati bolalik davridan boshlab shakllanadi va uni rivojlantirish maxsus psixologik-pedagogik sharoitlarni talab qiladi. Shu sababli, ta’lim va tarbiya tizimida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan usul va yondashuvlar taklif etilgan.

O‘quvchilik davri shaxsning individual xususiyatlari va ijtimoiy tajribalarining shakllanishida asosiy bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda emotsional barqarorlik va empatiya kabi muhim sifatlar rivojlanadi, bu esa ularning jamiyatda moslashish qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik adabiyotlarda emotsional intellektni rivojlantirishning ichki va tashqi omillari keng o‘rganilgan. Ichki omillar shaxsning individual xususiyatlari, hissiy sezgirligi va o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lsa, tashqi omillar ta’lim-tarbiya, oilaviy muhit va ijtimoiy muhit bilan belgilanadi. Ushbu omillar uyg‘un bo‘lganda, emotsional intellekt rivojlanishi tezlashadi, aksincha, noqulay muhit shaxsning hissiy intellektini to‘laqonli rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Shuningdek, emotsional intellektni rivojlantirishda pedagogik va psixologik metodlarning ahamiyati katta. Bu jarayon ko‘pincha maxsus treninglar, muloqot mashg‘ulotlari, rolli o‘yinlar va boshqa interaktiv metodlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu yondashuvlar nafaqat o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi, balki ularda ijtimoiy muloqot malakalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Emotsional intellektni rivojlantirish masalasi o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanish jarayonida hissiy barqarorlik, empatiya, ijtimoiy muloqot va o‘zaro munosabatlar sifatlarini yaxshilashga qaratilgan muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon o‘quvchilik davrida intensiv ravishda kechadi, chunki bu davrda hissiy holatlar va ijtimoiy munosabatlarga ta’sir qiluvchi omillar sezilarli darajada kuchayadi. Bu yoshdagi emotsional intellektning rivojlanishi keyingi shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt shaxsning hayotiy tajribalari orqali rivojlanadi va uni maxsus metodlar yordamida shakllantirish mumkin. Masalan, o‘quvchilarni his-tuyg‘ularni aniqlash, nomlash va boshqarishga o‘rgatish ularda stressni yengish va murakkab vaziyatlarda samarali yechim topish qobiliyatini oshiradi. Ushbu jarayonni tizimli ravishda tashkil etish uchun maxsus dasturlar va treninglar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular hissiy xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi. Emotsional intellektni rivojlantirishning muhim jihatlaridan biri bu shaxsning ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatidir. O‘quvchilar uchun bu o‘z tengdoshlari bilan munosabatlar o‘rnatish, jamoaviy faoliyatda ishtirok etish va murakkab ijtimoiy vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini anglatadi. Psixologlar ta’kidlashicha, yuqori darajada rivojlangan emotsional intellekt o‘quvchilarga stressli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish va salbiy hissiy holatlarni yengib o‘tishda yordam beradi.

Bundan tashqari, emotsional intellektning rivojlanishi shaxsning akademik muvaffaqiyatlari va kelgusidagi kasbiy faoliyatida ham muhim rol o‘ynaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekti yuqori bo‘lgan shaxslar ish

joyida samarali muloqot qilishi, konfliktlarni hal etishi va jamoa bilan muvaffaqiyatli ishlashi ehtimoli yuqori bo‘ladi. Shu sababli, ushbu masalaning nazariy jihatlarini o‘rganish nafaqat psixologiya, balki ta’lim tizimi uchun ham dolzarbdir.

Avvalambor, emotsional intellekt tushunchasi mohiyatini anglash masalasida o‘ziga xos yondoshuv mavjud bo‘lib, unda ushbu fenomenning qo‘llanilish evolyusiyasini hisobga olish ahamiyatli sanaladi. Quyida emotsional intellekt tushunchasining psixologiya fanida e’tirof etilishi bilan bog‘liq ayrim xronologik bosqichlarga e’tibor qaratamiz.

Gumanistik psixologiya maktabining mashhur vakillaridan biri Abraxam Maslou, 1950 yilda “o‘zini o‘zi faollashtirish” tushunchasini fanga kiritgach, g‘arb psixologiyasida “insonparvarlik” yanada ortdi. Shaxsni tadqiq qilishda jiddiy integrallik, ya’ni inson tabiatiga xos “kognitiv” va “affektiv” jihatlar uyg‘unligi keng e’tiborga olindi[2, 411]. Demak, o‘zini o‘zi faollashtrish xususiyati bu, emotsional intellektga xos bo‘lgan tarkibiy elementlardan biridir. Mazkur tarkibiy tayanch mezon emotsional intellektni shakllantirishda xizmat qiladi.

Keyinchalik, tadqiqotchi Reven Bar–On 1985 yilda ilk bor EQ-emotional quotinent, emotsionallik koeffitsienti va shunga mos tarzda IQ-intellekt koeffitsienti tushunchasini fanga kiritdi. Muallifning bunday ishlari, emotsional intellektni tadqiq etishning amaliy masalalari uchun katta imkoniyat yaratdi.

P.Solovey va Dj.Mayersslar nazarida, emotsional intellekt – bu tuyg‘ularda ifodalanuvchi shaxsning qabul qilish va tushunish qobiliyatini, hissiy ifodalarni boshqarish qobiliyatini kabilarni anglatib, uning mazmuni to‘rt asos orqali tushuntiriladi [1, 240]:

-Emotsiyalarni his qilish yoki qabul qilish qobiliyati ya’ni o‘zini va o‘zgalarning emotsiyalarni his qilish yoki tan olish qobiliyati;

-Aqlga yordam beruvchi o‘z emotsiyalarini yo‘naltirish qobiliyati;

-U yoki bu emotsiyalar ifodalarini tushunish qobiliyati;

-Emotsiyalarni boshqarish qobiliyati.

Yuqorida tadqiqotchilar tomonidan tasnif etilgan har bir komponentlar, emotsional intellekt namoyon bo‘lishining asosiy omillari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, emotsional intellektni rivojlantirish muammosi psixologik adabiyotlarda nazariy va amaliy jihatdan chuqur yoritilgan. Ushbu masalaning dolzarbligi shaxsning nafaqat individual rivojlanishida, balki ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatida ham aks etadi. Emotsional intellektni rivojlantirish insonning shaxsiy farovonligini, stressni boshqarish qobiliyatini va ijtimoiy moslashuvini ta’minlaydigan asosiy omil sifatida tan olinadi. Shu sababli, ushbu masala psixologiya fanida yanada kengroq o‘rganilishi lozim bo‘lgan muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Майер Дж. Д., Сэловей П. Что такое эмоциональный интеллект? – М.: Когито-Центр, 2003.

2. Maslow, A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954.

3. Мещерякова, И. Н. (2012). Эмоциональный интеллект как интегративное образование личности. Вестник МГУ. Серия 14. Психология, №3.

DEVIANT XULQ-ATVORLI BOLALARNING PSIXIK XUSUSIYATLARI

Dauletmuratova Eliza Allambergenovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti katta o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636312

Annotatsiya. Mazkur tezisda deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixik xususiyatlari hamda ularning ijodiy fikrlash jarayoni psixologik nuqtai nazardan tahlil etiladi. Shaxs rivojlanishida ijodiy fikrlashning tutgan o‘rni alohida yoritilib, deviant xatti-harakatlarning yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar ochib beriladi.

Kalit so‘zlar. Deviant xulq-atvor, o‘smirlar, ijodiy fikrlash, psixologik tadqiqot, psixokorreksiya, shaxs rivojlanishi, innovatsion metodlar.

Abstract. This thesis analyzes the psychological characteristics of adolescents with deviant behavior and their creative thinking processes from a psychological perspective. The role of creative thinking in personality development is specifically highlighted, and the psychological factors that influence the emergence of deviant behavior are revealed.

Keywords. Deviant behavior, adolescents, creative thinking, psychological research, psychocorrection, personality development, innovative methods.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda o‘smirlar tarbiyasi, ularning ijtimoiy moslashuvi va psixologik salomatligini ta’minlash dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqadigan, ya’ni deviant xulq-atvor namoyon etuvchi o‘smirlar sonining ortib borishi ushbu muammoni chuqur psixologik tahlil qilish zaruratini kuchaytirmoqda. Bunday o‘smirlarning xulq-atvori nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki ijtimoiy muhit barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada ularning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, ta’lim jarayoniga munosabati hamda shaxs sifatida shakllanish jarayoni murakkablashadi.

Deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda ularning ichki resurslarini aniqlash va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish psixologik yondashuvlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ijodiy fikrlash muammoli vaziyatlarda noodatiy va samarali yechim topish, ijobiy fikrlashni shakllantirish hamda shaxsning ichki salohiyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiluvchi muhim psixik jarayondir. Ushbu jarayon orqali o‘smir o‘z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarish, ijobiy motivatsiyani shakllantirish va jamiyatdagi o‘z o‘rnini to‘g‘ri anglash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Asosiy bo‘lim. Chet el psixologiyasida ijodiy salohiyat masalasi uzoq vaqt davomida intellektual rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liq holda talqin etilgan. Jumladan, D. Veksler, R. Vaysberg, G. Ayzenk va T. Tardif tadqiqotlarida ijodiylik shaxsning aqliy qobiliyatlari darajasi bilan uzviy aloqador ekani ta’kidlanib, aql darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, ijodiylik ko‘rsatkichlari ham shunchalik rivojlangan bo‘lishi haqidagi ilmiy xulosalar ilgari surilgan [1].

Shu bilan birga, ijodiylik va intellekt o‘rtasidagi farq masalasiga ilk bor e’tibor qaratgan olimlardan biri D. J. Mayer hisoblanadi. U ilmiy muomalaga “ijodiy aql” tushunchasini kiritib, uni intellektual va ijodiy qobiliyatlarning o‘zaro uyg‘unlashgan tizimi sifatida izohlaydi [2]. Mazkur yondashuv ijodiylikni faqat aql darajasi bilan cheklab qo‘ymasdan, uni mustaqil psixik fenomen sifatida o‘rganishga zamin yaratdi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab “ijodiylik” tushunchasi psixologik bilimlar tizimida yangi mazmun kasb eta boshladi. U shaxsning yangi va original g‘oyalarni yaratish, muammoli vaziyatlarga noodatiy yechimlar topish qobiliyati sifatida talqin etila boshlandi. Bu esa ilgari inson ijodida markaziy o‘rinni egallab kelgan “aql” tushunchasi bilan muayyan darajada raqobatni yuzaga keltirdi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar M. Vertgeymer, D. Gilford, K. Dunker, V. Louenfeld, V. Keller, K. Koffka, N. Mayer, L. Sekey va P. Torrens kabi G‘arb psixologlarining “samarali fikrlash” muammolariga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlari bilan yanada boyitildi [3].

Keyingi ilmiy izlanishlar natijasida “intellekt” va “ijodiylik” tushunchalari nazariy jihatdan ajratilib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari alohida o‘rganila boshlandi. Tadqiqotchi A. I. Savenkov tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar esa ushbu ikki tushunchaning yangi ilmiy asoslarda integratsiyasiga xizmat qildi [6].

Shuningdek, ijodiylikni o‘rganishda “psixometrik yondashuv”ning shakllanishi muhim bosqich bo‘lib, u XX asrning 60-yillaridan boshlab rivojlandi. Ushbu yo‘nalish asoschilari J. Gilford va E. P. Torrens ijodiy salohiyatni o‘lchash va baholashning ilmiy metodlarini ishlab chiqib, mazkur sohadagi tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqdi [5]. Hozirgi kunda ham ijodiylik va intellekt o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalasi ilmiy bahs-munozaralarga sabab bo‘lib kelmoqda.

Bizning fikrimizcha, deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi. Ijodiy faoliyat o‘smirlarni muammoli vaziyatlarga yangi va samarali yechim topishga yo‘naltiradi, bu esa ularning kognitiv va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ijodiy jarayonlar o‘smirlarning ichki dunyosini chuqurroq anglash, o‘z fikr va hissiyotlarini ifoda etish imkoniyatini kengaytiradi. Deviant xulqli o‘smirlar ko‘pincha o‘z fikrlarini erkin ifoda etishda qiyinchilikka duch keladilar, ijodiy faoliyat esa ushbu muammoni bartaraf etishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Ijodiy jarayonlar o‘smirlarning erkin va tanqidiy fikrlashini rivojlantirib, ularning ichki dunyosini boyitadi hamda o‘z hissiyot va fikrlarini konstruktiv tarzda ifodalash imkoniyatini kengaytiradi. Bu esa o‘z navbatida o‘smirlarning xulq-atvorini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ijodiy

faoliyatga jalb etilgan o‘smirlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, ularning o‘ziga xosligi va mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar jamiyatda o‘z o‘rnini topishga, ijtimoiy muhitga samarali moslashishga hamda shaxs sifatida yetuklikka erishishga muvaffaq bo‘ladilar. Shu bilan birga, ijodiy yondashuv ularning salbiy xatti-harakatlarini ijtimoiy jihatdan maqbul faoliyat turlariga yo‘naltirishda muhim psixologik vosita sifatida xizmat qiladi.

Mazkur masala bo‘yicha bir qator mahalliy psixolog va pedagog olimlar tomonidan ham deviant xulq-atvor hamda destruktiv xatti-harakatlar ilmiy jihatdan o‘rganilgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlar natijalari bizning izlanishlarimiz doirasida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirilib, mavzuga daxldor jihatlar tizimlashtirildi hamda dissertatsiya doirasida keng ilmiy tahlil qilindi.

Deviant xulq-atvor muammosi va uni oldini olish masalalari bir qator mahalliy olimlar tomonidan ham keng o‘rganilgan. Jumladan, F. Ravshanov tadqiqotlarida shaxsni deviant axborotlardan himoya qilishning pedagogik va falsafiy jihatlari yoritilgan [4]. Z. Qosimova esa talaba yoshlarni deviant g‘oyalarga qarshi tayyorlashda samarali pedagogik usul va vositalarni ishlab chiqqan bo‘lib, bu yo‘nalishda amaliy yondashuvlarni taklif etgan [1]. Shuningdek, Sh. Akramova tomonidan yoshlarni deviant xurujlardan himoya qilish, ularda qarshi kurash va himoya mexanizmlarini shakllantirishning pedagogik tamoyillari asoslab berilgan [3]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ularning shaxsiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ijodiy faoliyat orqali o‘smirlar muammoli vaziyatlarni hal etishning yangi va samarali usullarini egallaydilar, bu esa ularning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, M. Abdujabborova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yoshlarni turli deviant axborotlardan himoya qilishga qaratilgan mafkuraviy profilaktika ishlari, ularning usul va vositalari ishlab chiqilgan [1]. Mazkur yondashuvlar deviant xulq-atvorning oldini olish va o‘smirlarni ijobiy ijtimoiy muhitga yo‘naltirishda muhim ahamiyatga ega.

S. Otamuratovning tadqiqotlarida deviant g‘oyalardan biri hisoblangan “ommaviy madaniyat”ning ijobiy va salbiy jihatlari, shuningdek, uning milliy o‘zlikni anglash, milliy birlik tuyg‘ulari, milliy xarakter va milliy mafkura tizimiga ta’siri atroflicha tahlil etilgan [3]. Muallif tomonidan milliy ma’naviyatning ildizlari, unga tahdid soluvchi omillar, shu jumladan tarixiy va zamonaviy xavf-xatarlar ilmiy jihatdan o‘rganilgan. M. Yuldasheva tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo‘lish xususiyatlari hamda ularning oldini olish yo‘llari yoritilgan. Ushbu izlanishlarda “deviant axborot” tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarixiy o‘zgaruvchanligi, zamonaviy sharoitdagi o‘ziga xos xususiyatlari hamda yoshlar ongiga ta’siri keng tahlil qilingan. Tadqiqotda shuningdek, mafkuraviy immunitetni shakllantirish, oila, mahalla va ta’lim tizimida tarbiya jarayonlarining o‘rni, ommaviy axborot vositalarining ta’siri va g‘oyaviy tarbiyaning ustuvor yo‘nalishlari muhim omillar sifatida ko‘rsatib o‘tilgan.

Shuningdek, Sh. G‘oyibnazarovning ilmiy izlanishlarida “ommaviy madaniyat” hamda xalqaro terrorizm kabi destruktiv axborotlarning insoniyat taraqqiyotiga salbiy ta’siri chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotlarda mazkur hodisalarning oqibatida yuzaga keladigan axloqsizlik, zo‘ravonlik, xudbinlik, vatansizlik va hayotga yengil qarash kabi salbiy xususiyatlar, shuningdek, milliy madaniyatga zid bo‘lgan begona g‘oyalar va buzg‘unchi mafkuralarning zararli ta’siri yoritilgan. Umuman olganda, yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar deviant axborotlar va g‘oyalarning yoshlar shaxsiga, ularning dunyoqarashi hamda xulq-atvoriga salbiy ta’sirini kamaytirish, shuningdek, milliy qadriyatlar asosida mafkuraviy immunitetni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish muammosining ilmiy-nazariy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijodiylik ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Deviant xulq-atvor odatda ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqish bilan tavsiflansa-da, bunday o‘smirlarni ijodiy faoliyatga jalb etish orqali ularning salbiy xatti-harakatlarini konstruktiv yo‘nalishga o‘zgartirish mumkin. Ijodiy fikrlash o‘smirlarni yangi yondashuvlar va samarali yechimlar topishga undaydi, bu esa ularning muammolarini hal etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijodiy jarayonlar o‘smirlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda ijtimoiy moslashuvchanlikni mustahkamlaydi.

Psixologik nuqtai nazardan, ijodiylik o‘smirlarning ichki ziddiyatlarini bartaraf etishda va hissiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ijodiy faoliyat orqali ular o‘z his-tuyg‘ularini konstruktiv tarzda ifoda etishni o‘rganadilar, bu esa ichki muvozanatni tiklashga xizmat qiladi. Ijodiylik o‘smirlarni mas’uliyatli, mustaqil va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Ular ijodiy jarayonlarda ishtirok etish orqali o‘z maqsadlarini belgilash, ularga erishish yo‘llarini rejalashtirish va mustaqil qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini egallaydilar. Natijada, deviant xulq-atvorli o‘smirlar jamiyatda o‘z o‘rnini topishga, ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli va barqaror shaxs sifatida rivojlanishga erishadilar.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

12. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта// Вопросы психологии. – М.: 2009, – № 1. – С. 111-129.

13. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence/ Test (MSCEIT) user's manual. – Toronto: MHS Publishers, 2002, – 93 p.

14. Guilford J .P., Christensen P.R. The one -way relation between creative potential and JQ. Journal of Creative Behaviour. Buffalo (N.-Y.) 2019. Vol. 7. No 4. P. 247-252.

15. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества //Вопросы психологии. - 1999. - №2. - С. 35-41.

16. Guilford J.P. A Psychometric Approach to Creativity, Mimeographed, University of Southern California, Mar., 2012. // Guilford J.P. The structure of intelligence// Psychol. Bull. 2017. N 53. P. 267-293.

17. Савенков А.И. Детская одаренность: развитие средствами искусства. - М.: Педагогическое общество России, 2017. - 220 с.

JURNALIST KADRLAR TAYYORLASHGA DEONTOLOGIK YONDASHUV

Q.B.Kenesbaev - Innovatsion texnologiyalar universiteti dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633627

Annotatsiya. Ushbu maqolada deontologik yondashuv asosida jurnalist kadrlarni tayyorlashning pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Unda jurnalistikaning zamonaviy talablari, axloqiy me’yorlar va kasbiy mas’uliyat tushunchalari o‘zaro uyg‘un holda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: deontologik yondashuv, jurnalistik ta’lim, axloqiy mas’uliyat, pedagogik jarayon, kasbiy kompetensiya, insonparvarlik, adolat.

Annotation. This article explores the pedagogical aspects of training journalists based on a deontological approach. It highlights the interrelation between modern journalism requirements, professional ethics, and social responsibility.

Key words: deontological approach, journalism education, professional ethics, pedagogical process, competence, humanism, social justice.

Zamonaviy axborot makonida jurnalist kadrlarni tayyorlash masalasi nafaqat kasbiy mahoratni oshirish, balki deontologik yondashuv asosida ularning axloqiy mas’uliyatini shakllantirishni ham talab etadi. Axborotning tezkor tarqalishi, ommaviy kommunikatsiya vositalarining kuchayishi va raqamli jurnalistikaning jadal rivojlanishi sharoitida jurnalist shaxsining kasbiy burchini to‘g‘ri anglash, insoniy qadriyatlarga tayanib faoliyat yuritish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababdan, jurnalistlar tayyorlash jarayonida deontologik tamoyillarni chuqur o‘rgatish, ularni kasbiy etika, halollik, xolislik va ijtimoiy adolat prinsiplari asosida tarbiyalash dolzarb vazifadir. Bu jarayon shunchaki nazariy bilim berish emas, balki amaliy faoliyatda to‘g‘ri axloqiy qarorlar qabul qilishga tayyor shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi. Pedagogik yondashuvda deontologik me’yorlar orqali talabalarda mas’uliyat, axborot madaniyati, muloqot etikasi va jamiyat oldidagi burchni chuqur anglash ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Jurnalistika sohasi jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy institutlardan biri sifatida inson ongiga bevosita ta’sir ko‘rsatgani bois, bu sohada faoliyat yurituvchi kadrlarning axloqiy yetukligi milliy qadriyatlar, fuqarolik burchi va kasbiy intizom bilan chambarchas bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, jurnalist kadrlarni tayyorlashda deontologik yondashuv shaxsning nafaqat kasbiy, balki ma’naviy barkamolligini ta’minlaydigan pedagogik tizim sifatida qaralishi zarur.

Deontologik yondashuv jurnalist shaxsini shakllantirishda axloqiy qadriyatlarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash, ularni nazariy va amaliy jihatdan uyg‘unlashtirishni taqozo etadi. Jurnalistikaning asosiy mohiyati – haqiqatni yoritish, axborotning ishonchliligini ta’minlash va jamiyatda fikrlar muvozanatini

saqlashdir. Shu ma’noda, jurnalist kasbiy faoliyatida deontologik tamoyillarga amal qilmas ekan, uning ishi jamiyatga ijobiy emas, balki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Pedagogik jarayonda talabalarga jurnalistikaning axloqiy me’yorlari, professional etik kodeks va inson huquqlariga sodiqlik tamoyillari chuqur o‘rgatilishi zarur. Shuningdek, axborotning haqqoniyligi, manbalar bilan ishlash madaniyati, shaxs sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish deontologik tayyorgarlikning ajralmas qismini tashkil etadi. Bu yo‘nalishda o‘qituvchilarning pedagogik mahorati, ularning shaxsiy namunasi ham o‘ta muhim ahamiyatga ega. Chunki, deontologik yondashuv faqat nazariy tushunchalar bilan cheklanmay, amaliyotda o‘z ifodasini topishi lozim. Shu orqali bo‘lajak jurnalistlarda mustaqil fikrlash, axborotning ijtimoiy qiymatini baholash va professional mas’uliyatni anglash ko‘nikmalari shakllanadi. Natijada, deontologik yondashuv jurnalist kadrlarni tayyorlashda insonparvarlik, xolislik va jamiyatga sadoqat ruhini kuchaytiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan qaraganda, deontologik yondashuv asosida jurnalist kadrlar tayyorlash ta’lim tizimini insonparvarlik va axloqiy qadriyatlar bilan boyitishga xizmat qiladi. Bu yondashuvda o‘quv dasturlari nafaqat kasbiy malaka, balki axborot bilan ishlashda ma’suliyatli yondashuv, tanqidiy fikrlash va empatiya kabi fazilatlarni ham o‘z ichiga olishi kerak. Zamonaviy o‘quv jarayonida deontologik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun treninglar, etik muhokamalar, keys-stadiylar va jurnalistik simulyatsiyalar muhim metod sifatida qo‘llaniladi. Bunday pedagogik usullar orqali talabalarda real hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, etik muvozanatni saqlash va ijtimoiy adolatni himoya qilish ko‘nikmalari shakllanadi. Shu bilan birga, o‘quv jarayonida xalqaro jurnalistik etika standartlari, milliy qonunchilik va fuqarolik mas’uliyatiga oid bilimlarning uyg‘unligi ta’minlanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, deontologik yondashuv asosida tayyorlangan jurnalistlar jamiyatda axborot xavfsizligi, ishonchli kommunikatsiya va ijtimoiy mas’uliyatni ta’minlashda yetakchi rol o‘ynaydilar. Shu tariqa, jurnalist kadrlarni deontologik asosda tayyorlash zamonaviy axborot makonida axloqiy barqarorlikni ta’minlashning eng samarali pedagogik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Deontologik yondashuv asosida jurnalist kadrlarni tayyorlash masalasi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo‘lib, bu yo‘nalishda bir qator mahalliy va xorijiy olimlarning nazariyalari shakllangan. Avvalo, I.Kantning deontologik etikasi ushbu masalaning falsafiy ildizini tashkil etadi. Unga ko‘ra, inson harakati axloqiy qonunga muvofiq amalga oshirilgandagina haqiqiy qadriyatga ega bo‘ladi. Kant “kategorik imperativ” tamoyili orqali har bir kasbiy faoliyat, jumladan jurnalistika ham, burch, mas’uliyat va halollik tamoyillariga asoslanmog‘i zarurligini ta’kidlaydi. Bu g‘oya jurnalistning shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yilgan ijtimoiy burchini shakllantirishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Jurnalist o‘z faoliyatida haqiqatni yetkazish, jamiyat manfaatini himoya qilish va inson sha’nini hurmat qilishni kasbiy vazifa sifatida qabul qilishi kerak. Kantning deontologik yondashuvi zamonaviy kasbiy etika tizimlarining asosi bo‘lib, jurnalistik ta’limda ham axloqiy qarorlarni ongli ravishda qabul qilishni o‘rgatish zarurligini belgilaydi. Shunday qilib, deontologik etikani pedagogik jarayonga singdirish

jurnalist shaxsini axloqiy mustaqil, ijtimoiy mas’uliyatli va professional qarorlar qabul qila oladigan mutaxassis sifatida shakllantiradi.

J.Bentam va J.S.Millning utilitaristik nazariyalariga tayanadigan ba’zi olimlar deontologik yondashuvni amaliy axloqiy muammolarni hal etishda muhim vosita sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, kasbiy etikada nafaqat burch, balki faoliyat natijasining ijtimoiy foydasi ham muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuvda jurnalist faoliyati insonlar ongini shakllantirish, adolatli jamiyat qurish va ijtimoiy muvozanatni saqlashda qanday natijalar berishi bilan baholanadi. Shu jihatdan deontologik va utilitar yondashuvlarning uyg‘unligi kasbiy etikaning yangi shaklini yuzaga keltiradi. Bentamning “eng katta baxt prinsipi” jurnalistning faoliyati nafaqat haqiqatni yetkazish, balki jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qilishi kerakligini ko‘rsatadi. Mill esa inson erkinligi va mas’uliyatini jurnalistik faoliyatdagi asosiy axloqiy me’yor sifatida belgilagan. Bu nazariyalar asosida jurnalistik ta’limda o‘quvchilarga axborotning ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilish, har bir xabar orqasidagi axloqiy mas’uliyatni anglash ko‘nikmalari singdiriladi. Shu bilan birga, utilitarizm deontologik asoslarni mustahkamlab, jurnalist faoliyatini jamiyat manfaati bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Natijada, jurnalist ta’limida “axborot foydasi va burch” muvozanatini anglash muhim kompetensiyaga aylanadi.

Mahalliy va rus olimlari ham jurnalistlarning kasbiy tayyorgarligida deontologik yondashuvning o‘rni haqida muhim ilmiy qarashlarni ilgari surganlar. Xususan, M.M.Bakhtinning “so‘z axloqi” konsepsiyasi jurnalistning axborot berish jarayonida so‘zning ijtimoiy mas’uliyatini chuqur anglashga asoslanadi. U so‘z orqali jamiyat bilan muloqot qiluvchi insonning javobgarligi eng oliy axloqiy tamoyil ekanini ta’kidlagan. Bakhtinning fikricha, jurnalist har bir so‘zida haqiqat, e’tibor, insonparvarlik va adolatni ifodalashi kerak. Shuningdek, V.N.Myasishchevning shaxslararo munosabatlar nazariyasi deontologik jihatdan jurnalistning kommunikativ mas’uliyatini yoritadi. Unga ko‘ra, jurnalist va auditoriya o‘rtasidagi axloqiy aloqadorlik ishonch va halollikka tayanishi lozim.

G‘arb olimlarining zamonaviy nazariyalari ham jurnalist kadrlarni deontologik jihatdan tayyorlashda muhim metodologik asoslarni taqdim etadi. P.Pritchard va S.Black kabi tadqiqotchilar jurnalistik etikaning zamonaviy konsepsiyasini ishlab chiqib, kasbiy axloqiy me’yorlarni global standartlarga moslashtirishga e’tibor qaratganlar. Ularning fikricha, raqamli jurnalistika, onlayn axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar davrida jurnalistning deontologik burchi avvalgidan ham murakkabroq tus olgan. Chunki bu sharoitda axborot tezligi, manba ishonchliligi va shaxsiy daxlsizlik o‘rtasida muvozanatni saqlash dolzarb masalaga aylangan. Shu sababli, zamonaviy jurnalistikaning deontologik tayyorlov tizimi tanqidiy fikrlash, media madaniyat va raqamli etikani o‘z ichiga olishi lozim. Pritchard jurnalist etikasini “axborotning haqiqatini himoya qilish san’ati” deb ta’riflagan bo‘lsa, Black “axborot erkinligi va mas’uliyat uyg‘unligi”ni jurnalistik etikaning markaziy tamoyili sifatida e’tirof etgan. Bu g‘oyalar jurnalistik ta’limda o‘qituvchilar tomonidan yosh jurnalistlarda axborot ustida ishlashning axloqiy mezonlarini singdirish uchun qo‘llaniladi. Shu bilan birga,

G‘arb nazariyalari milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirilganda, ta’lim jarayonining samaradorligi yanada ortadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, deontologik yondashuv nazariyalari jurnalistik ta’limda shaxsni axloqiy yetuk, mustaqil fikrlovchi va ijtimoiy mas’uliyatli mutaxassis sifatida shakllantirishni ta’minlaydi. Bu nazariyalarda o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki kasbiy madaniyatni shakllantiruvchi, axloqiy namunani ko‘rsatuvchi shaxs sifatida qaraladi. O‘quvchi esa deontologik qadriyatlarni o‘z ongida mustahkamlab, ularni amaliy faoliyatida qo‘llashni o‘rganadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar – muammoli o‘qitish, aks ettiruvchi tahlil, etik keyslar asosida o‘qitish – bu jarayonda samarali natija beradi. Natijada, bo‘lajak jurnalistlar axborot ustida ishlashda xolislik, haqqoniylik va inson sha’niga hurmat tamoyillariga qat’iy amal qiladilar. Shu tarzda, deontologik yondashuv asosida shakllangan ta’lim tizimi nafaqat kasbiy bilim, balki axloqiy madaniyatni ham rivojlantiradi. Pedagogik jarayonda bu yondashuv insoniy qadriyatlarga asoslangan, jamiyat manfaatiga xizmat qiluvchi jurnalistlarni tayyorlashga qaratilgan bo‘lishi lozim. Shu bilan, deontologik nazariyalar jurnalistik ta’limda nafaqat fan, balki ma’naviy tarbiya vositasiga aylanadi.

Deontologik yondashuv asosida jurnalist kadrlarni tayyorlash jarayonining tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu yo‘nalish o‘qitish tizimining axloqiy, ijtimoiy va pedagogik jihatlarini bir butun holda uyg‘unlashtiradi. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, jurnalistikaning mohiyati nafaqat axborot uzatish, balki jamiyatda ishonchni shakllantirish, ijtimoiy barqarorlikni saqlash va adolatni targ‘ib etish bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababdan, jurnalistlarni tayyorlashda deontologik prinsiplar – xolislik, haqiqatparastlik, inson sha’niga hurmat va mas’uliyatlilik – o‘quv dasturlarining markazida bo‘lishi kerak. O‘quvchi talabalarning tahliliy fikrlashi, etika kodeksini bilishi va axborot oqimida to‘g‘ri yo‘l topish qobiliyati aynan ushbu yondashuv orqali shakllanadi. Tahlil davomida aniqlanganki, deontologik yondashuv o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqotni insoniy qadriyatlarga asoslangan hamkorlikka aylantiradi. Bu jarayonda o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki axloqiy mezonlarni amaliy misollar orqali singdiruvchi rahbar sifatida faoliyat yuritadi. Natijada, ta’lim jarayonining har bir bosqichida mas’uliyatli jurnalistlikni tarbiyalovchi pedagogik muhit shakllanadi. Shu bilan birga, tahlillar deontologik yondashuvning nafaqat kasbiy, balki ma’naviy yetuklikni rivojlantirishdagi rolini ham ko‘rsatmoqda. Bu yondashuv jurnalistikaning insonparvarlik mohiyatini chuqur anglash va uni amaliy faoliyatda ifodalash uchun mustahkam zamin yaratadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, deontologik yondashuv asosida jurnalist kadrlarni tayyorlash – bu zamonaviy axborot makonida insonparvarlik, halollik va mas’uliyat tamoyillarini amaliyotga tatbiq etuvchi innovatsion pedagogik tizimdir. Ushbu yondashuv orqali o‘qitilayotgan jurnalistlar nafaqat kasbiy mahorat, balki etik qarorlar qabul qilishda mustaqillik, ijtimoiy barqarorlikni saqlashda faollik va jamiyat manfaatiga xizmat qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. O‘quv jarayoniga deontologik tamoyillarni chuqur singdirish o‘qituvchilarni axloqiy rahbar, talabalarni esa mas’uliyatli axborot tashuvchisi sifatida shakllantiradi. Bu jarayon

natijasida jurnalistik ta’lim faqat kasbiy bilim beruvchi tizimdan chiqib, ma’naviy tarbiya va axloqiy yetuklikni rivojlantiruvchi tizimga aylanadi.

Deontologik yondashuv asosida tayyorlangan jurnalistlar jamiyatda ishonchli, halol va prinsipial pozitsiyani egallab, axborot maydonini tozalash va adolatni qaror toptirishga hissa qo‘shadilar. Shu bilan birga, bu yondashuv milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan holda, global axborot muhitida ham o‘z ahamiyatini saqlab qoladi. Jurnalistik ta’limda deontologik yondashuvni tizimli tatbiq etish natijasida soha vakillarining kasbiy madaniyati, axloqiy immuniteti va ijtimoiy ishonchliligi ortadi. Natijada, deontologik jihatdan yetuk jurnalist shaxsini tarbiyalash pedagogik tizimning bosh maqsadi sifatida qaraladi. Shu sababli, deontologik yondashuv jurnalistik ta’limni nafaqat kasbiy, balki axloqiy jihatdan ham mukammal qilishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik konsepsiya sifatida e’tirof etiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev Q., O‘ktamov A. – Kasbiy etika va deontologiya asoslari. – Toshkent: 2020.
2. Juraev N. – Tibbiy deontologiya va etik axloqiy me'yorlar. – Toshkent: TMA nashriyoti, 2019.
3. Karimov M. – Etika va estetika asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.
4. Р.Г. Овчарова – Профессиональная этика и деонтология. – Москва: Академия, 2018.
5. Лебедев А.И. – Медицинская деонтология. – Санкт-Петербург: СпецЛит, 2020
6. Канке В.А. – Философия и методология науки. – Москва: 2019.

TALABALARDA O‘Z USTIDA ISHLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISHDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

Jumabaev Timur Jalgasbaevich - Innovatsion texnologialar universiteti dotsenti, ps.f.b.f.d (PhD)
Kuandikova Guljayna Gabitovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti, Psixologiya ta’lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19630636

Annotatsiya: Ushbu tezisda talabalarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirishda interaktiv metodlardan foydalanishning pedagogik-psixologik jihatlari o‘rganiladi. Interaktiv ta’lim usullari talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, motivatsiyasini oshirish va faol o‘quv jarayoniga jalb etishda muhim omil sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari interaktiv metodlar talabalarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini samarali shakllantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘z ustida ishlash, interaktiv metodlar, talaba, motivatsiya, mustaqil ta’lim, pedagogik texnologiyalar, faol o‘qitish, psixologik rivojlanish.

Abstract: This paper examines the pedagogical and psychological aspects of using interactive methods to develop students' self-study skills. Interactive teaching methods are analyzed as an important factor in fostering students' independent thinking, increasing their motivation, and engaging them in an active learning

process. The research findings indicate that interactive methods contribute to the effective formation of students' self-study skills.

Keywords: self-study, interactive methods, student, motivation, independent learning, pedagogical technologies, active learning, psychological development.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil o‘qish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon shaxsning nafaqat bilim olish darajasini, balki uning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Shu jihatdan, ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular zamonaviy pedagogik yondashuvlarning eng samarali shakllaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Asosiy qism. Interaktiv metodlar – bu o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik, muloqot va faol fikr almashishga asoslangan o‘qitish usullaridir. Ularning asosiy mohiyati shundan iboratki, ta’lim jarayonida talaba passiv tinglovchi rolidan faol ishtirokchi, ya’ni bilimni mustaqil ravishda egallovchi subyektga aylanadi. Bu esa zamonaviy pedagogikada keng qo‘llanilayotgan konstruktivistik yondashuv bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, unga ko‘ra bilimlar tayyor holda berilmaydi, balki talaba tomonidan faol kognitiv faoliyat orqali shakllantiriladi. Interaktiv metodlarning ilmiy asoslari bir qator psixologik va pedagogik nazariyalar bilan izohlanadi. Jumladan, L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga ko‘ra, talabaning rivojlanishi o‘qituvchi va tengdoshlari bilan o‘zaro hamkorlikda yanada samarali kechadi. Shuningdek, J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida ham faol o‘rganish, tajriba va mustaqil kashf etish muhim o‘rin tutadi. Interaktiv metodlar aynan shu nazariy tamoyillarni amaliyotda ro‘yobga chiqaradi.

Interaktiv ta’limning muhim xususiyatlaridan biri – talabalarning fikrlash faolligini oshirishdir. An’anaviy dars jarayonida ko‘proq reproduktiv faoliyat ustun bo‘lsa, interaktiv metodlar analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, guruhli muhokamalar talabalarda o‘z fikrini asoslash, boshqalar fikrini tinglash va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. “Aqliy hujum” (brainstorming) metodi esa muammoga turli yondashuvlarni topishga, yangi g‘oyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Rolli o‘yinlar va simulyatsiya metodlari talabalarda real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi. Bu esa nazariy bilimlarni mustahkamlash bilan birga, ularni amaliy ko‘nikmalarga aylantirishga xizmat qiladi. Interaktiv metodlar orqali talabalar nafaqat bilim oladi, balki uni mustaqil ravishda qo‘llashni ham o‘rganadi. Bu jarayon o‘z ustida ishlash ko‘nikmasining shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

O‘z ustida ishlash ko‘nikmasi – bu talabaning o‘z bilimini mustaqil ravishda boyitishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, nazorat qilishi va baholashi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayondir. Ushbu ko‘nikma talabaning ichki motivatsiyasiga, irodaviy sifatlariga hamda o‘ziga bo‘lgan ishonchiga bog‘liq. Interaktiv metodlar esa aynan shu jihatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Motivatsiya nuqtai nazaridan qaraganda, interaktiv metodlar o‘quv jarayonini qiziqarli va faol qiladi, bu esa talabalarda o‘qishga bo‘lgan ichki qiziqishni oshiradi. O‘qituvchi tomonidan yaratilgan qo‘llab-quvvatlovchi va ijobiy muhit talabaning o‘z imkoniyatlariga ishonchini kuchaytiradi. Natijada, talaba o‘z ustida ishlashga intiladi, yangi bilimlarni mustaqil izlashga harakat qiladi. Interaktiv metodlar kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Talabalar o‘z fikrini aniq va tushunarli ifodalash, boshqalar bilan hamkorlik qilish, jamoada ishlash ko‘nikmalarini egallaydi. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy-psixologik sifatlarni shakllantiradi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, interaktiv metodlarning samaradorligi o‘qituvchining pedagogik mahorati, darsni to‘g‘ri tashkil etish, metodlarni maqsadga muvofiq tanlash va qo‘llashiga bog‘liqdir. O‘qituvchi bu jarayonda yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi sifatida ishtirok etadi. Bu esa an’anaviy “o‘qituvchi markazli” ta’lim modelidan “talaba markazli” ta’lim modeliga o‘tishni ta’minlaydi.

Metodik qism. Ushbu tadqiqotda talabalarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirish jarayonini o‘rganish va interaktiv metodlarning samaradorligini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanish tavsiya etiladi. Mazkur metodlar tadqiqotning ishonchliligi va ob’ektivligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kuzatish metodi talabalarning dars jarayonidagi faolligini, ularning o‘quv topshiriqlarini bajarishdagi ishtirokini, mustaqil fikrlash darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu metod orqali talabalar interaktiv mashg‘ulotlarda qanday ishtirok etayotgani, guruhli ishlarda qanday faollik ko‘rsatayotgani tizimli ravishda tahlil qilinadi. Kuzatish natijalari asosida ularning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan qiziqish darajasi haqida xulosalar chiqarish mumkin [10].

Suhbat va anketa metodlari talabalarning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan munosabatini, ularning motivatsiya darajasini, shaxsiy ehtiyoj va qiziqishlarini aniqlashga imkon beradi. Anketa savollari orqali talabalarning mustaqil o‘qishga bo‘lgan yondashuvi, vaqtni boshqarish ko‘nikmalari hamda o‘z bilimlarini chuqurlashtirishga bo‘lgan intilishi o‘rganiladi. Suhbat metodi esa talabalarning fikrlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi [10].

Test metodlari talabalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini aniqlashda qo‘llaniladi. Bu metod orqali talabalarning o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasi, mantiqiy va analitik fikrlash qobiliyatlari baholanadi. Test natijalari interaktiv metodlar qo‘llanilishidan oldin va keyin solishtirilib, ularning samaradorligi aniqlanadi [10].

Tadqiqotning asosiy bosqichlaridan biri bo‘lgan pedagogik tajriba metodi orqali interaktiv metodlarning amaliy samarasi o‘rganiladi. Bunda eksperimental va nazorat guruhlari tashkil etilib, interaktiv metodlar qo‘llangan va qo‘llanilmagan guruhlar o‘rtasidagi farqlar tahlil qilinadi. Tajriba natijalari asosida talabalarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmasining rivojlanish dinamikasi aniqlanadi. Interaktiv metodlarni qo‘llash jarayonida o‘qituvchi muhim rol o‘ynaydi. U talabalarga bilim beruvchi emas, balki ularni yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va

motivatsiya beruvchi sifatida faoliyat yuritadi. O‘qituvchi tomonidan yaratilgan qulay va ijobiy o‘quv muhiti talabalarning faolligini oshiradi hamda ularning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi[7].

Ta’lim jarayonida individual yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir talabaning qobiliyati, bilim darajasi va psixologik xususiyatlarini hisobga olish orqali interaktiv metodlarni samarali qo‘llash mumkin. Bu esa talabalarning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Interaktiv metodlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarda mustaqillik, mas’uliyat va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, yuqorida keltirilgan metodlardan kompleks foydalanish tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarda o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirishda interaktiv metodlar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ular ta’lim jarayonini faollashtirib, talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Interaktiv yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarning o‘quv jarayoniga qiziqishini oshiradi va ularni bilimni mustaqil izlashga undaydi. Interaktiv metodlardan tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan foydalanish talabalarda o‘z ustida ishlash madaniyatini shakllantirib, ularning shaxsiy rivojlanishi hamda kasbiy kompetensiyalarining ortishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada, zamonaviy ta’lim talablari asosida yetuk, mustaqil fikrlaydigan va o‘zini rivojlantira oladigan mutaxassislar tayyorlash imkoniyati kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTAR

1. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. Москва: Лабиринт, 1999.
2. Зимняя И.А. *Педагогическая психология*. Москва: Логос, 2002.
3. Андреев В.И. *Педагогика креативного саморазвития*. Казань, 1996.
4. Полат Е.С. *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования*. Москва, 2000.
5. Новиков А.М. *Методология образования*. Москва: Эгвес, 2001.
6. Коджаспирова Г.М. *Педагогика*. Москва: Владос, 2003.
7. Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва, 1975.
8. Johnson D.W., Johnson R.T. *Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning*. Boston, 1999.
9. Каримов И.А. *Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори*. Тошкент: Шарқ, 1997.
10. Тожиев Б.А. *Педагогик технологиялар ва интерактив методлар*. Тошкент, 2010.

KOGNITIV JARAYONLARNING SHAKLLANISHI VA INSONDA AKS ETISH DARAJASI

Jangabayeva Dildora Muborakovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti asistent o‘qituvchisi
Orinbaeva Biybinaz Rawajatdinova - Innovatsion texnologiyalar universiteti, Psixologiya ta’lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636288

Annotatsiya: Ushbu tezista,inson psixikasining asosiy qismi bolgan Kognitiv (bilish) jarayonlarning shakllanishi va ular orqali reallikning ongda aks etish darajasini yoritadi.Kognitiv jarayonlar -idrok ,diqqat,xotira, tasavvur,nutq va tafakur-tug’ma biologik imkoniyatlarga tayangan holda,ijtimoiy muhit,tajriba va talim ta’srida bosqichma –bosqich rivojlanishi izohlanadi.SHuningdek,bilishning sezgi,idrok,tasavvur,xotira va tafakkur kabi aks ettirish darajalarining o’ziga xos xususiyatlari,ularning insonning ongli faoliyatidagi o’rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv jarayonlar**,** bilish faoliyati. idrok mexanizmlari, diqqatning shakllanishi, xotira jarayonlari, tafakkur rivoji, tasavvur va obrazlar, aqliy operatsiyalar, kognitiv rivojlanish bosqichlari

Annotation: This thesis illuminates the formation of cognitive processes, which are the main part of the human psyche, and the level of reflection of reality in consciousness through them. Cognitive processes - perception, attention, memory, imagination, speech, and thinking - are explained as developing gradually under the influence of social environment, experience, and education, based on innate biological capabilities. Additionally, the unique characteristics of the levels of reflection in cognition, such as sensation, perception, imagination, memory, and thinking, as well as their role in human conscious activity, are analyzed.

Key words: Cognitive processes, cognitive activity. Perception mechanisms, Formation of attention, Memory processes, Development of thinking, Imagination and mental imagery, Mental operations, Stages of cognitive development

Kirish*:* Jahon ilmiy tadqiqot markazlari va oliy o‘quv yurtlarida talabalarning kognitiv qobiliyatlari, o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va o‘z-o‘zini rivojlantirish masalalariga alohida ahamiyat berilmoqda. Avvalo, kognitiv jarayonlar atrof-muhitni to‘g‘ri idrok etishga yordam beradi. Boloniya deklaratsiyasi qoidalarida aks etgan «Dunyoda ta’limi sifati va uning samaradorligini yanada oshirish, o‘quv jarayonida talabalar o‘quv faoliyati natijadorligida kognitiv xususiyatlarning ahamiyatini kuchaytirish» usullarini joriy etish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada, talabalarning o‘quv kompetensiyalarini oshirish, ularning motivatsion sohasi imkoniyatlarini yanada takomillashuvini dunyo tajribasi asosida olib borish ehtiyoji kun sayin oshmoqda.

Bu jarayoning yana bir muhim vazifasi – muammolarni hal qilish va qaror qabul qilishda yordam beradi

Har bir insonda kognitiv jarayonlar qanshalik keng rivojlancha mamlakatimiz shunshalik yuqari bilimga ega boladi. Insonlarda bu ko’nikmalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Barcha psixologik mexanizmlar ma’lum bir tahlillarni talab qiladi, ular muayyan bir muammolarning yechimlariga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bu muammolar o‘zining holatlariga ko‘ra ijtimoiy tarixiy tabiatga egadir. Kognitiv psixologiya boshqa insonlar haqidagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur. Barcha kognitiv jarayonlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan kompleks tarzdagi ma’lumotlarni o‘zida jamlaydi. An’anaviy kognitiv jarayonlar tarixiy muammolarni tahlil qilish holatini yaratishi mumkin.

Psixika ta’rifidan kelib chiqqan holda, ikki asosiy funksiyani bajaradi: aks ettiruvchi va regulativ .

P.A.Ponomarev psixikaning quyidagi funksiyalarini ko‘rsatib o‘tadi: atrof-olam ta’sirlarining aks etishlari; insonlar xulq-atvorlari va faoliyatlarini tartibga solish; insonlarning atrof-olamdagi o‘zlari tutgan o‘rinlarini anglashlari. Voqelikni psixik aks ettirish o‘ziga xos xususiyatlarga ega: psixika obyektiv voqelikni haqqoniy aks ettiradi; haqqoniy aks ettirish amaliyotda tekshiriladi; u rivojlantiriladi va takomillashtiriladi; faol harakatda namoyon bo‘ladi; psixika shaxsiyat orqali o‘z ma’nosini o‘zgartiradi; u ilgarilab ketish xususiyatiga ega. Psixik voqelikni shartli ravishda: ekzopsixika, endopsixika va intropsixikaga ajratish mumkin. Ekzopsixika – inson psixikasining bu bo‘lagi organizmga nisbatan tashqi bo‘lgan voqelikni aks ettiradi. Endopsixika – inson organizmining holatini aks ettiruvchi psixik voqelikning bir bo‘lagi. Intropsixika – fikr, iroda kuchi, xayolot, tushlarni o‘z ichiga olgan psixik voqelikning bir qismi. Psixika rivojining ikki darajasi mavjud: tuban va yuqori. Psixikaning tuban darajasi anglanmagan ong ostini, yuqorisi esa ongni tashkil etadi.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, psixika ongdan ko‘ra anchagina kengroqdir. Ong – muzlikning ko‘rinayotgan qismi bo‘lib, uning katta qismini esa insonning anglangan nazoratidan yashiringan ong osti tashkil etadi. Inson psixikasi tarkibiga: psixik jarayonlar: bilish, hissiy, irodaviy va anglanmagan jarayonlar; psixik holatlar: motivatsion sohada – ehtiyojlar, qiziqishlar, istaklar, intilishlar; emotsional sohada – sezgilarning hissiy toni, emotsional aks ta’sir, kayfiyat, stress, affekt; irodaviy sohada – tashabbuskorlik, qaror qabul qilish, maqsadga yo‘nalganlik, qat’iyatlilik; ongning umumiy tarkibini ifodalovchi – diqqatning turli darajalari, frustratsiya, apatiya va boshqalar; psixik xossalar: yo‘nalganlik, temperament, fe’l-atvor, qobiliyatlar kiradi.

Kognitiv jarayonlarning shakllanishida insonlarda yoki shaxs bo’lib yetishayotgan insonlarga qanday yordam beradi? Fikirlash jarayonining rivojlanishi ,ayniqsa,yosh davrlarda kuchli bo’ladi.O’quvchi yoki talaba yangi bilimlarni o’zlashtirgan sari tafakkurning imkoniyatlari kengayib boradishaxs o’z xatti-harakatlarini anmglay boshlaydi,mustaqil qaqor qabul qiladi va muammalarni hal qiladi.Fikirlashni rivojlantirishda mantiqiy mashqlar,muammali vazifalar,o’yinlar va analitik topshiriqlar katta ahamiyatga ega.Kitop oqish ,matematik masalalar yechish va kuzatishlar olib borish bilan faoliyat olip borsa insoning fikirlashi kengayadi.

Xulosa: Inson ongining birlamchi psixologik xossasi o‘zini bilish subyekti sifatida his etish, mavjud va tasavvurdagi voqelikni xayolan tasvirlash layoqati, shaxsiy psixik va xulq-atvor holatlarini nazorat qilish, ularni boshqara olish, atrofdagi reallikni tasavvurlar shaklida ko‘rish va idrok qilish layoqati kabilarni o‘z ichiga oladi. O‘zini bilish subyekti sifatida his etish insonning olamni o‘rganish va bilishga, ya’ni olam haqida u yoki bu darajada aniq bilimlarni egallashga tayyor va layoqatli, bu olamdan bo‘lak qilingan mavjudot sifatida anglashini bildiradi.Kogentiv jarayonlar inson hayotining barcha jabhalarida muhim rol o’ynaydi. Ular atorf muhitni anglash,bilim olish,fikirlash,qarorlar qabul qilish,kreativlikni rivojlanish va o’z xatti-harakatlarni boshqarish ushun zarur

bolgan asosiy pisixlogik mexanizmlarining.Kogantiv jaroyonlarining rivojlanganligi insoninig shaxsiy kamolati,ta’limdagi Muvaffaqiyati va ijtimoiy hayotdagi faolligi uchun mustahkam poydevor yaratadi.Hayotiy mustahkamlik,Rivojlangan kognitiv jarayonlar insonning muammolarga tez va samarali yechim topish qobiliyatini oshiradi.Bu jarayonlar shaxsning umumiy muvaffaqiyati, ijtimoiy faolligi va professional rivojlanishi uchun poydevor yaratadi. Kognitiv jarayonlar insonning shaxsiy kamoloti, ta’limdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy hayotdagi faol ishtiroki uchun mustahkam asosdir. Ular hayotning har bir sohasida ongli, samarali va ijodiy faoliyatni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6108-son farmoni. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.10.2020-y.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan so‘zlagan Murojaatnomasi.// "Xalq so‘zi" gazetasi 2020-yil 1-oktyabr soni.

3. G‘affarov E. Innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya va innovatsion faoliyat: ilmiy-nazariy yondashuvlar. NamDU ilmiy axborotnomasi. 2019-yil, 10-son. 153-157-betlar.

4. Oblinger, D., Oblinger, J. (eds.). (2005). Net avlodni tarbiyalash. Educause.

5. Wempen, F. (2014). Digital Literacy for Dummies. John Wiley & Sons.

TALABALARDA STRESS HOLATI, EMOTSIONAL REGULYATSIYA VA KOGNITIV RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARINI O‘RGANISH

Jangabaeva Dildora Muborakovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19627067

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda stress holati, emotsional regulyatsiya va kognitiv rivojlanish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda ularning psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Stressning kognitiv jarayonlarga ta’siri, emotsiyalarni boshqarishning ahamiyati va ularning o‘quv faoliyatiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, talabalarda emotsional barqarorlikni oshirish va kognitiv rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga doir psixologik yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Natijalar stressni boshqarish va emotsional regulyatsiya kognitiv samaradorlikni oshirishda muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: stressning ikki turi mavjud, emotsional holatlar, emotsional barqarorlik, stress va emotsional barqarorlikning talabalar kognitiv rivojlanishiga ta’siri, kognitiv rivojlanish, pozitiv stress, beqaror stress

Annotation: This article analyzes the relationship between stress, emotional regulation, and cognitive development in students, as well as their underlying

psychological mechanisms. It explores the impact of stress on cognitive processes, the importance of emotional regulation, and their effects on academic activities. Additionally, the article examines psychological approaches to enhancing emotional stability and supporting cognitive development in students. The findings indicate that stress management and emotional regulation are crucial factors in improving cognitive performance.

Key words: there are two types of stress: emotional states, emotional stability, the influence of stress and emotional stability on students' cognitive development, cognitive development, positive stress, and unstable stress.

Kirish: Hozirgi globallashuv davrida talabalar nafaqat o‘quv faoliyatida, balki kundalik hayotda ham ko‘plab stress omillari bilan to‘qnash kelmoqda. Akademik bosim, imtihonlar, ijtimoiy munosabatlar, moliyaviy muammolar, o‘zini tasdiqlashga bo‘lgan ehtiyoj talabalarda stressni kuchaytiradi. Stressning yuqori darajasi esa kognitiv jarayonlar — diqqat, xotira, tafakkur, muammolarni hal qilish qobiliyati, qaror qabul qilish tezligi va ijodiy fikrlash samaradorligiga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional barqarorlik esa stressga qarshi psixologik himoya mexanizmi sifatida talabaning kognitiv faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi. Emotsional jihatdan barqaror talabalar bilimni o‘zlashtirishda samaraliroq, murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishga moyil bo‘ladi, tafakkur jarayonlari izchil shakllanadi.

Shu sababli stress, emotsional barqarorlik va kognitiv rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish zamonaviy psixologiya uchun dolzarb masala bo‘lib, bu boradagi bilimlar talabalarning psixologik salomatligini, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega. Dunyoda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda talabalarning ilmiy-innovatsion faoliyatini o‘rganish va yangi konsepsiyalarni ishlab chiqish borasidagi ilmiy izlanishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Stress va emotsional barqarorlikning talabalar kognitiv rivojlanishiga ta’siri juda muhim va qiziqarlidir. Kognitiv rivojlanish, ya’ni ong va tafakkur jarayonlarining rivojlanishi, ta’lim berishda muvaffaqiyatga erishishda muhim rol o‘ynaydi. Stress - bu inson organizmining ma’lum bir holat yoki muhitga javoban yuzaga keladigan ruhiy va jismoniy holat. Stressning sabablarini turli omillar keltirib chiqarishi mumkin: o‘quv jarayoni, ijtimoiy muammolar, shaxsiy hayotdagi o‘zgarishlar va boshqalar.

Stressning ikki turi mavjud:

Pozitiv stress (eustress) - bu turdagi stress odamni rag‘batlantiradi, u faollikni oshiradi va yangi maqsadlarga erishish uchun kuch beradi. Masalan, imtihonlarga tayyorlanish yoki yangi bir ishni boshlash ijobiy stressni keltirib chiqarishi mumkin.

Salbiy stress (distress) - bu stress turi kishini toliqtiradi, uning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, doimiy bezovtalik, asabiylashish yoki haddan tashqari bosim odamni stressga solishi mumkin. Stress - bu inson organizmining ma’lum bir holat yoki muhitga javoban paydo bo‘ladigan ruhiy va jismoniy holat. Stressning sabablarini

turli omillar keltirib chiqarishi mumkin: o‘quv jarayoni, ijtimoiy muammolar, shaxsiy hayotdagi o‘zgarishlar va boshqalar. Stressning ikki turi bor:

Stressning kognitiv rivojlanish va o‘qishdagi ta’siri juda muhim:

Diqqat: Stress miya faoliyatiga ta’sir qilib, diqqatni jamlashda qiyinchiliklar tug‘diradi. Bu esa o‘quv va topshiriqlarni bajaradi

Stressning kognitiv rivojlanish va o‘qishda ta’siri juda muhim:

Stress va emotsional barqarorlik esa o‘quvchilarning umumiy salomatligi, o‘qishdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy munosabatlarida katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Stressning ta’siri: Stressning davomli yoki yuqori darajada bo‘lishi talabaning diqqatini, xotirasini va o‘qish samaradorligini pasaytirishi mumkin. Ularning muammolarni hal qilish qobiliyatini pasaytiradi va qarorlar qabul qilishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Emotsional holatlar - bu insonning ichki sezgilari va ruhiy holatlari. Bu holatlar turli sabablarga ko‘ra yuzaga kelishi mumkin, masalan, tashvish, baxt, qayg‘u, qo‘rquv yoki quvonch. Emotsional holatlar odatda bizning fikrlarimiz, tajribalarimiz va atrof-muhit bilan bog‘liq bo‘lib, har bir inson ularga o‘ziga xos tarzda javob beradi [3].

Emotsional barqarorlik: Emotsional barqarorlikni saqlang Kognitiv rivojlanish: Kognitiv rivojlanish o‘z ichiga bilim olish, muammoni hal qilish, mantiqiy fikrlash, o‘z-o‘zini tushunish va boshqa jarayonlarni oladi. Stress va emotsional barqarorlik bu jarayonlarga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, yuqori darajadagi stress muammolarni hal qilishda qiyinchilik tug‘diradi, ayniqsa murakkab kognitiv topshiriqlarda. Stress - bu inson organizmining ma’lum bir holat yoki muhitga javoban paydo bo‘ladigan ruhiy va jismoniy holat. Stressning sabablarini turli omillar keltirib chiqarishi mumkin: o‘quv jarayoni, ijtimoiy muammolar, shaxsiy hayotdagi o‘zgarishlar va boshqalar[1].

Stressni boshqarish uchun bir necha samarali usullar mavjud. Har kim uchun har xil turli usullar samarali bo‘lishi mumkin, ammo quyidagi usullar ko‘pchilikka yordam beradi: Nafas mashqlari

1. Chuqur nafas olish: Stress paytida tez nafas olishning tezlashishi mumkin. Chuqur nafas olish stressni kamaytirishga yordam beradi. 4-4-4 texnikasi: nafasni 4 soniya davomida ichga oling, 4 soniya ushlab turing, so‘ngra 4 soniya davomida chiqarib yuboring.

2. Bu usul nerv sistemasini tinchlantiradi va organizmdagi stress reaksiyalarini pasaytiradi. Meditatsiya

Meditatsiya, ayniqsa, mindfulness (hozirda bo‘lish) orqali stressni kamaytirishga yordam beradi. Fikrlaringizni jamlash va hozirga e’tiborni jamlash orqali stressni boshqarishingiz mumkin. Jismoniy mashqlar

Jismoniy faoliyat stressni kamaytirishda juda samarali. Yurish, yugurish, yoga yoki fitnes mashqlari stressni pasaytiradi va endorfin (baxt gormonlari) ishlab chiqaradi.

Kreativ faoliyat (rassomlik, yozuv, hunarmandchilik) Ijodkorlik va ijodiy faoliyat stressni chiqarish va diqqatni boshqa narsaga qaratish uchun juda foydali. Bu emotsiyalarni boshqarish, ayniqsa, stressli yoki murakkab vaziyatlarda o‘zini muhim qilib ko‘rsatadi. Hissiyotlarni boshqarish uchun bir necha samarali usullar mavjud. Quyidagi usullar ko‘plab odamlarga yordam beradi [5]:

1. Nafas olish va relaksatsiya Chuqur nafas olish: Stressli vaziyatlarda nafas olish tezlashishi mumkin, bu esa emotsional tartibsizlikni kuchaytiradi. Nafas olishni tartibga solish va chuqur nafas olish yordamida emotsional holatni boshqarish mumkin. Bunday nafas olish organizmdagi nerv sistemasini tinchlantiradi.

Progressiv mushak relaksatsiyasi: Bunda tananing turli qismlarini siqib, keyin ularni bo‘shashtirib, stress va asabiy holatlarni kamaytirish mumkin.

2. Mindfulness (Hozirgi zamonda bo‘lish) Mindfulness - bu hozirgi zamonda bo‘lish va his-tuyg‘ularingizni hukm qilmay kuzatishdir. Bu sizga o‘z his-tuyg‘ularingizni tushunishga va ularga reaktiv javob berishdan saqlanishga yordam beradi. Mindfulness meditatsiyasi: O‘yingiz fikrlaringiz va his-tuyg‘ularingizni boshqarish uchun qisqa meditativ mashqlarni bajarish. Bu emotsiyalarning rivojlanishiga yo‘l qo‘ymaydi.

3. Kognitiv qayta baholash (Cognitive Reframing)

Stressli yoki salbiy his-tuyg‘ularni boshqarishda o‘z fikrlaringizni ijobiy yoki neytral nuqtai nazardan ko‘rishga harakat qiling. Masalan, "men yaroqsizman" degan fikrni

"Bu muammo meni yaxshiroq o‘rganishga va rivojlanishga olib keladi" deb o‘zgartirish mumkin. Bu usul sizga hissiyotlaringizni boshqarishga yordam beradi va ularni ijobiy tomondan ko‘rishga imkon beradi.

4. Yozish (Emotsional journaling)

O‘z his-tuyg‘ularingizni yozib olish stressni kamaytirish va emotsiyalarni boshqarish uchun yaxshi usul hisoblanadi. Yozish jarayoni sizga o‘zingizni anglash imkonini beradi

5. Ijobiy qarashlar (Visualization)

Hissiyotlarni boshqarish uchun fikrlash usuli juda samarali bo‘lishi mumkin. Tasavvur qilishda o‘zingizni tinch va quvonchli joyda tasavvur qiling yoki baxtli va ijobiy bir voqea haqida o‘ylang.

6 O‘z-o‘zini tasdiqlash orqali salbiy fikrlar va his-tuyg‘ularni yengib o‘tish mumkin. "Men kuchliman" yoki "Men bu holatni yengaman" kabi tasdiqlar orqali o‘zingizga bo‘lgan ishonchni oshirish va stressni kamaytirish mumkin.

7. Jismoniy faoliyat (Sport)

Jismoniy mashqlar emotsiyalarni boshqarishga yordam beradi. Tana faoliyati endorfin ishlab chiqaradi, bu kayfiyatni yaxshilaydi va stressni kamaytiradi. Masalan, piyoda yurish, yugurish, yoga yoki oyoq o‘ynash yordam beradi.

8. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash

O‘z his-tuyg‘ularingizni do‘stlaringiz yoki oilangiz bilan bo‘lishish, ularning fikrlarini tinglash va ular bilan muloqot qilish.

Xulosa: Umuman olganda, stress va emotsional barqarorlik o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Ular o‘quv samaradorligini, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatini va hissiy intellektni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalarning kognitiv rivojlanishiga stressning salbiy ta’sirini kamaytirish va emotsional barqarorlikni rivojlantirish orqali ijobiy ta’sir ko‘rsatish mumkin. Emotsional barqarorlik, o‘z navbatida, stressni boshqarish va his-tuyg‘ularni mos

ravishda ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday holatlarda talaba nafaqat o‘zining kognitiv salohiyatini yaxshilaydi, balki umumiy ruhiy va jismoniy salomatligini ham saqlab qoladi. Shuning uchun ta’lim jarayonida stressni kamaytirish va emotsional barqarorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish talabalar uchun juda muhimdir**.**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Ж.Андерсон. Когнитивная психология. СПб.: Питер, 2002.
2. Солсо Р. Когнитивная психология. М.: Тривола, 1996.
3. Величковский Б.М. «Когнитивная наука. Основы психологии познания». В 2 томах. М.: ИЦ «Академия», 2006
4. Eysenck M., Keane M. Cognitive Psychology: A Student‟s Handbook.
5. Karimova V.M. "Social psychology. Textbook.-T.:"." Science and Technology" Publishing House (2012).
6. Хаитов О.Е., and Н.Х. Лутфуллаева. “Психодиагностика и прикладная психология: Конспект лекций.” Т.: ТДИУ (2005).

ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ПСИХИКУ ПОДРОСТКОВ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

Курбанбаева Диларам Мухамовна - старший преподаватель Нукусского государственного педагогического института.
Тилектесова Мадина Мухамбетовна - студентка 2-го курса Нукусского государственного педагогического института
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636985

Аннотация: В статье рассматриваемся влияние компьютерных игр на психическое развитие подростков. Анализируем как положительные, так и отрицательные аспекты использования компьютерных игр, а также даем рекомендации по уменьшению отрицательного влияния.

Ключевые слова: компьютерные игры, подростки, психическое развитие, влияние, стресс, зависимость, креативное мышление, социализация

Annotation: The article examines the impact of computer games on the mental development of teenagers. It analyzes both the positive and negative aspects of the use of computer games and also provides recommendations for reducing their negative impact.

Keywords: computer games, adolescents, mental development, impact, stress, addiction, creative thinking, socialization

В настоящее время компьютерные игры занимают неотъемлемую часть в жизни любого подростка. Компьютерные игры - это способ снять стресс после тяжёлого школьного дня. В них подростки могут не только поднять свой досуг, но и завести новых друзей. Так же есть ряд познавательных качеств: изучение языков, развитие креативного мышления и т.д. Именно поэтому изучение влияния компьютерных игр на психику подростка является актуальной темой.

Развитие информационных технологий привело к значительным изменениям в жизни современного общества. Одним из наиболее распространённых видов досуга среди подростков стали компьютерные игры. Они представляют собой особую форму виртуальной активности, которая оказывает влияние на когнитивное, эмоциональное и социальное развитие личности.

Подростковый возраст является важным этапом формирования мировоззрения и психологических особенностей человека. В этот период происходит интенсивное развитие личности, формируются ценности, интересы и модели поведения. Поэтому влияние различных факторов окружающей среды, включая компьютерные игры, приобретает особое значение.

По мнению Носко И. В., начинается подростковый возраст с кризиса, который характеризуется как физиологическими изменениями, так и психосоциальными. Поэтому весь период обычно протекает трудно и для ребенка, и для близких ему взрослых. [1, 85]

Исследователи отмечают, что компьютерные игры могут оказывать как отрицательное, так и положительное воздействие на психическое развитие подростков.

По мнению Изабелы Г., игры могут стимулировать творческое мышление и воображение, а также способствовать развитию моторики и координации движений [2, 71]. Так же, необходимо помнить о негативном влиянии игр на психику. Психологи, врачи и педагоги выделяют игровую зависимость как один из главных негативных влияний на психику подростка. Подростки не замечают часов, проведённых в игре. Длительное времяпрепровождение за компьютером снижает физическую активность и социальное взаимодействие подростка.Одной из наиболее серьёзных проблем является формирование игровой зависимости. Многие компьютерные игры содержат сцены насилия, что может вызвать критичное влияние на психику молодого человека.Увлечённость игрой так же ведёт к спутанности сознания. Подросток забывает о существовании реального мира или начинает путать их. В таких случаях подросток может считать, что жизнь не является чем-то ценным, ведь в игре у тебя есть ещё одна. Так же, подросток может начать перенимать отрицательные черты персонажа игры, а именно употребление запрещённых веществ, использование ненормативной лексики и отсутствие эмпатии.

Длительное пребывание перед экраном может вызывать усталость, нарушение режима сна, снижение физической активности и ухудшение зрения.

Однако не всегда игры могут нести отрицательные последствия. Стоит вспомнить развивающие компьютерные игры для детей, где дети могут изучать цвета, новые слова, языки и т.д

Многие игры требуют высокой концентрации внимания, быстрого принятия решений и способности анализировать сложные ситуации.Кроме этого, компьютерные игры могут способствовать развитию

коммуникативных навыков. Онлайн-игры предполагают взаимодействие между игроками, где они способствуют формированию навыков сотрудничества, взаимопомощи и командной работы.Также важно отметить, что игровые технологии иногда используются и в образовательном процессе. К примеру можно взять видео уроки и разные игры, которые проводятся в классах с помощью электронной доской или теливизора, чтобы повысить интерес учеников к занятию.

Это очень полезно, если использовать правильно с дисциплиной, особенно при изучении иностранных языков, которые помогает усваивать материал быстро и с интересом. В данное время сущестует разные полезные приложений в виде видеоигр как Duolingo, Memrise, Quizlet, Ibrat Academy и др.

Не смотря на минусы, игры, в разумном потреблении, могут дать больше плюсов, чем минусов. Развитие скорости реакции, точности, творческого и стратегического мышления делают игры полезными и обучающими.

Роль семьи и образовательных учреждений. Для предотвращения негативных последствий важно формировать у подростков культуру разумного использования цифровых технологий. В этом процессе важную роль играют родители и педагоги.

Родителям рекомендуется контролировать время, проводимое подростками за компьютером, а также обращать внимание на содержание игр. Важно поддерживать баланс между виртуальной деятельностью и другими видами активности, такими как спорт, чтение и живое общение.

Педагоги также могут использовать образовательные компьютерные игры в процессе обучения. При грамотном использовании игровые технологии способны повысить интерес учащихся к учебному процессу и стимулировать развитие познавательной активности.

Таким образом, компьютерные игры оказывают многогранное влияние на психику подростков. Чрезмерное увлечение играми может привести к формированию зависимости, снижению учебной мотивации и возникновению психологических проблем. Однако при умеренном использовании они могут способствовать развитию когнитивных способностей, логического мышления и коммуникативных навыков.

В связи с этим особое значение приобретает контроль со стороны родителей и педагогов, а также формирование у подростков ответственного отношения к использованию цифровых технологий.

Список литературы:

1. Лев Выготский. Психология развития ребёнка. — Москва: Просвещение, 1984.- 256 с.

2.. Носко И. В. Психология развития и возрастная психология. – Владивосток, 2003.- 127 с.

3.Албогачиева М. А. Влияние компьютерных игр на психику подростка .Шаг в науку. – 2018. – С. 17-20.

4. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. — М.: Эксмо пресс, 2000–512с.

5. Иванов А. П. Психологические особенности подросткового возраста. — Москва: Академия, 2015.

GLOBAL TA’LIM MAKONIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA KOGNITIV USLUBNI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR

Shayximanova Shaxnoza Joldasbay qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634496

Annotatsiya. Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kognitiv uslubni rivojlantirishga ta’sir qiluvchi asosiy omillar ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyatiga ta’sir etuvchi pedagogik muhit, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik, oilaviy omillar, motivatsiya hamda emotsional holatning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida interfaol metodlar, muammoli ta’lim, o‘yin texnologiyalari va refleksiv yondashuvlardan foydalanish orqali kognitiv uslubni shakllantirish imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so`zlar: kognitiv uslub, kichik maktab yoshi, bilish jarayonlari, tafakkur rivoji, o‘quv faoliyati, motivatsiya, pedagogik muhit, individual yondashuv, boshlang‘ich ta’lim.

Annotation. This article analyzes the main factors influencing the development of cognitive style in primary school students from a scientific-theoretical and practical point of view. The article highlights the role of the pedagogical environment influencing the cognitive activity of primary school students, cooperation between the teacher and the student, family factors, motivation, and emotional state. The possibilities of forming a cognitive style through the use of interactive methods, problem-based learning, game technologies, and reflexive approaches in the educational process are also shown.

Keywords: cognitive style, primary school age, cognitive processes, development of thinking, learning activity, motivation, pedagogical environment, individual approach, primary education.

Kirish. «Jahonda axborot oqimining keskin ortishi, raqamli texnologiyalar asosida o‘zgarayotgan ta’lim muhiti va yangilanayotgan kompetensiyalar tizimi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kognitiv uslubni shakllantirish zaruratini oshirmoqda. AQShdagi National Center for Education Statistics (NCES) tomonidan 2020 yilda o‘tkazilgan tadqiqotlarda, kognitiv uslubga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlarini joriy etgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish va yozuv ko‘nikmalarida 27% yuqori natijalarni namoyon etganligi aniqlangan. Kognitiv tizimni rivojlantirish vositasida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning intellektual salohiyati, mantiqiy tafakkuri hamda ijodiy fikrlash qobiliyatlarini erta bosqichda shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi. Shu boisdan ham ta’lim

jarayoniga ilmiy asoslangan kognitiv uslublarni integratsiya qilish, didaktik materiallarni o‘quvchilarning kognitiv ehtiyojlariga moslashtirish va faol kognitiv faoliyatni rag‘batlantirish orqali o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish bugungi kunda eng muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda».

Kognitiv uslub o‘quvchilarning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish va muammoli vaziyatlarni hal etishdagi individual xususiyatlarini belgilovchi muhim psixologik ko‘rsatkich hisoblanadi. Bugungi ta’lim tizimida o‘quvchilarning nafaqat bilim olishi, balki mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi va muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qila olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, kichik maktab yoshida bolaning bilish faoliyati faol rivojlanadi va uning kognitiv uslubi shakllana boshlaydi. Kognitiv uslub o‘quvchining axborotni qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish hamda undan foydalanishdagi individual xususiyatlarini ifodalaydi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kognitiv uslubini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kognitiv uslubni rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari haqida fikr yuritilganda, avvalo har bir bola o‘ziga xos bilish faoliyati uslubiga ega ekani e’tiborga olinishi zarur. Bu yosh davrida psixik jarayonlar — idrok, tafakkur, xotira va e’tibor faollashadi va kognitiv uslubning shakllanishiga kuchli zamin yaratadi. Shu bois ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual kognitiv farqlarini hisobga olish pedagogik yondashuvning muhim tarkibiy qismidir. Bunday farqlar, asosan, bolalarning bilish jarayonlarini qanday amalga oshirishlari, ma’lumotni qay tarzda qabul qilishlari, uni tahlil qilish va yodda saqlash darajasi orqali namoyon bo‘ladi.

Individual kognitiv farqlarni aniqlovchi omillar orasida, birinchi navbatda, temperament va xarakter xususiyatlari muhim o‘rin tutadi. Ayrim o‘quvchilar muammoli vaziyatlarda tez va intuitiv qaror qabul qilishga moyil bo‘lsa, boshqalari chuqur tahlilga asoslangan reflektiv yondashuvni afzal ko‘rishadi. Bu ikki yondashuv shakli — impulsiv va reflektiv uslublar — o‘quvchining muayyan topshiriqqa bo‘lgan munosabati, uning o‘rganish usuli va fikrlash tezligi orqali namoyon bo‘ladi. Shuningdek, maktabgacha yoki erta maktab davridagi tajribalar, oilaviy muhit, tarbiya uslubi, hatto o‘qituvchining munosabati ham bolaning kognitiv yondashuvlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, kognitiv uslublarni rivojlantirishda differensial yondashuv juda muhim. Ya’ni, o‘qituvchi har bir o‘quvchining psixologik va kognitiv imkoniyatlarini chuqur o‘rganib, unga mos mashg‘ulot shakllarini tanlashi zarur. Bunda ko‘rgazmali vositalar, interaktiv topshiriqlar, muammoli savollar va tajriba asosidagi faoliyatlar kognitiv faollikni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o‘quvchilarni tahliliy va ijodiy fikrlashga undaydigan topshiriqlar orqali ularning bilish jarayonlari kengayadi va turli kognitiv uslublarning rivojlanishiga imkon yaratiladi.

R. Feuerstein o‘zining “Vositali boyitish” dasturi orqali bolalarda kognitiv modifikatsiyani qo‘llab-quvvatlaydigan maxsus metodlarni ishlab chiqqan. R. Feuerstein bolalarning aqliy salohiyatini tug‘ma emas, balki rivojlanadigan,

o‘zgartiriladigan tizim sifatida ko‘radi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar bilan olib borilgan tajribalari shuni ko‘rsatadiki, o‘rgatish jarayoni bolaning kognitiv strategiyalarini faollashtirish orqali ongli fikrlashni kuchaytiradi. R. Feuersteinning metodikasida “mediatsiyalangan ta’lim” markaziy o‘rin tutadi – ya’ni o‘qituvchi bolaning bilimga bo‘lgan munosabatini shakllantirishda oraliq vosita sifatida qatnashadi. R. Feuerstein bolalarga faqat tayyor bilim emas, balki ularni qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish qobiliyatini berishga intiladi. R. Feuerstein tafakkur faoliyatining tarkibiy qismlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashqlar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi. Uning fikricha, ayniqsa kognitiv qiyinchiliklarga ega bolalar bilan maqsadli ishlansa, ularning fikrlash uslubi keskin o‘zgaradi. Bu yondashuv psixologik-pedagogik jihatdan individual o‘sish dinamikasiga tayanadi [128].

B. Rogof kichik yoshdagi bolalarning kognitiv uslubi ijtimoiy-madaniy faoliyat doirasida shakllanishini asoslovchi olimlardan biridir. B. Rogof Vigotskiy g‘oyalarini g‘arb ilm-fani bilan uyg‘unlashtirib, bolalar kognitsiyasini kontekstual jarayon sifatida ko‘rib chiqadi. B. Rogofga ko‘ra, bola tafakkuri individual qobiliyatlardan ko‘ra, atrofdagi madaniy amaliyotlar va o‘zaro muloqot orqali rivojlanadi. B. Rogof “katta bilan qo‘shma ishtirok” modelini taklif qilib, bolalarning kognitiv uslubi tajriba, kuzatuv va ijtimoiy faol ishtirok orqali boyib borishini ko‘rsatadi. Rogoff fikricha, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar ko‘p hollarda ijtimoiy o‘rganish kontekstida o‘z tafakkur strategiyalarini shakllantiradilar. U bolalar ongining ijtimoiy xususiyatga ega ekanini, shu bois metodik yondashuvda jamoaviy o‘rganish muhitini yaratish zarurligini ta’kidlaydi. Rogoff tadqiqotlarida bola uchun ma’naviy va madaniy jihatdan boy kontekstlar taqdim etilganida, uning tafakkur uslubi samaraliroq shakllanadi. Shu tarzda, u ijtimoiy va kognitiv omillarni bir butun tizimda tahlil qiladi [132].

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kognitiv uslubni rivojlantirish ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning bilish jarayonlari ularning individual xususiyatlari, o‘qituvchining pedagogik mahorati, ta’lim muhitining tashkil etilishi, oilaviy qo‘llab-quvvatlash hamda motivatsion omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Boshlang‘ich ta’limda interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, o‘yin texnologiyalari va refleksiv mashg‘ulotlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, o‘quvchilarda ijobiy emotsional holatni shakllantirish kognitiv faoliyatning faollashuviga xizmat qiladi. Shu sababli, kichik maktab yoshida kognitiv uslubni rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli va maqsadli ishlar ta’lim samaradorligini oshirish hamda o‘quvchilarning intellektual salohiyatini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kognitiv uslubni rivojlantirish — ularning tafakkur, idrok, e’tibor, xotira va ijodiy fikrlash jarayonlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davrda bolalar shaxsiy tajriba orttiradi, bilimlarni faol o‘zlashtiradi va o‘qish jarayonida o‘ziga xos fikrlash uslublarini rivojlantira boshlaydi. Ularning kognitiv uslubini

shakllantirishda o‘qituvchi faoliyati, ta’lim muhiti, o‘quv dasturlarining mazmuni, oilaviy tarbiya hamda individual psixologik xususiyatlar muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Davletshin M.G., Dustmuxamedova Sh., Mavlonov M., Tóychieva S. «Yosh davrları va pedagogik psixologiya», óquv metodik qóllanma. – Toshkent, 2004, 82, 127b.

2. Feuerstein, R., Vig, E., & Rand, Y. (1980). Instrumental Enrichment: An Intervention Program for Cognitive Modifiability. Baltimore, MD: University Park Press. — 436 p.

3. Rogoff, B. (1990). Apprenticeship in Thinking: Cognitive Development in Social Context. New York, NY: Oxford University Press. — 242 p

4. M.X.Xolnazarova, M.Q.Muxliboyev. Yosh va pedagogik psixologiya. Tashkent- «Fan va texnologiya», 2014 y.

5. Выготский, Л.С. «Мышление и речь» Издательство Педагогика, Москва 1982 г. 352 с.

6. Зинкин, Н. І. (1972). Мышеловки-деревня в Грязовецком районе Вологодской области. Москва: педагогика, 41-63 с.

VOQEALI TA’LIM VOSITALARINI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH: METODOLOGIK YONDASHUV VA SAMARADORLIK

Umarov Abduraxman Haydarovich - Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636873

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida "Voqeali ta'lim" (Event-Based Learning) yondashuvining pedagogik imkoniyatlari va uni ta’lim jarayoniga integratsiyalash masalalari tahlil etilgan. Tadqiqot doirasida an’anaviy ta’limning abstrakt xususiyatlari va ularning o‘quvchilar kompetensiyasini rivojlantirishdagi cheklovlari yoritilgan. Maqolada matematika va iqtisodiy ta’limni “Yashil” iqtisodiyot va raqamli biznes kabi real hayotiy stsenariylar bilan bog‘lash metodikasi ishlab chiqilgan. PISA va TIMSS xalqaro standartlari asosida o‘tkazilgan qiyosiy tahlil, voqeali ta’limning o‘quvchilarning analitik ko‘nikmalari, motivatsiyasi va texnologik savodxonligini oshirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *Voqeali ta'lim (EBL), pedagogik integratsiya, PISA, TIMSS, raqamli ta'lim, yashil iqtisodiyot, kompetensiyaviy yondashuv, muammoli ta'lim.*

Abstract: This article analyzes the pedagogical possibilities of the "Event-Based Learning" approach in the modern education system and the issues of its integration into the educational process. Within the framework of the study, the abstract features of traditional education and their limitations in the development of students' competence are highlighted. The article developed a methodology for linking mathematics and economic education with real-life scenarios such as the "Green" economy and digital business. A comparative analysis conducted on the basis of international standards PISA and TIMSS confirms the effectiveness of

event learning in improving students' analytical skills, motivation, and technological literacy.

Keywords: Event-based learning (EBL), pedagogical integration, PISA, TIMSS, digital education, green economy, competency-based approach, problem-based learning.

Bugungi jadal rivojlanayotgan raqamli asrda ta'lim tizimi oldida turgan eng katta chaqiriq – o‘quvchilarni shunchaki ma’lumotlar to‘plami bilan qurollantirish emas, balki ularni real hayotiy murakkab vaziyatlarda muvaffaqiyatli qaror qabul qila oladigan shaxslar sifatida shakllantirishdir. Xalqaro baholash dasturlari (PISA va TIMSS) natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotga, xususan, noaniq va o‘zgaruvchan vaziyatlarga (real hayotiy voqealarga) tatbiq etish ko‘rsatkichi hamon qoniqarli darajada emas. An’anaviy ta'lim tizimi ko‘pincha fanlarni bir-biridan uzilgan, abstrakt va statik tarzda taqdim etadi.

Voqeali ta'lim (Event-Based Learning - EBL) o‘z mohiyatiga ko‘ra, bir nechta fundamental pedagogik va psixologik nazariyalarning sintezi hisoblanadi. U o‘quv jarayonini statik bilimlarni uzatishdan, dinamik tajriba orttirish jarayoniga o‘zgartirishni ko‘zda tutadi.

Voqeali ta'limning eng muhim nazariy asosi J. Piaget va L. Vygotsky asos solgan konstruktivizm nazariyasidir. Ushbu nazariyaga ko‘ra:

- Bilim kashf etiladi: O‘quvchi bilimni tayyor qolipda qabul qilmaydi, balki o‘z tajribasi, muhit bilan bo‘lgan o‘zaro ta’sir va voqealar orqali bilimni "quradi".

- Ijtimoiy ta’lim: Vygotskyning "Yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga tayanib, voqeali ta’lim o‘quvchilarni jamoaviy muhitda ishlashga undaydi. Bu yerda voqea (event) — o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlikni yuzaga keltiruvchi katalizatordir.

J. Lave va E. Wenger tomonidan ilgari surilgan "Kontekstli ta’lim" (Situated Learning) nazariyasi EBL ning markazida turadi. Nazariya shuni ta’kidlaydiki, **ta’lim kontekstdan ajralganda samarasiz bo‘ladi**.

- Voqeali ta'lim o‘quvchini sun’iy (akademik) muhitdan real hayotiy stsenariylarga (masalan, "Yashil iqtisodiyot" yoki "Raqamli biznes" loyihalari) o‘tkazadi.
- Nazariy bilimlar aynan o‘sha voqea ichida qo‘llanilgandagina uzoq muddatli xotiraga muhrlanadi va amaliy ko‘nikmaga aylanadi.

Voqeali ta'lim fanlararo chegaralarni olib tashlaydi. Zamonaviy dunyoda "Raqamli davlat" yoki "Ekologik barqarorlik" kabi global chaqiriqlar bitta fan doirasida hal bo‘lmaydi.

- Nazariy jihatdan EBL o‘quvchilarda **transdisiplinar (fanlararo) tafakkurni** shakllantiradi.
- Bu o‘quvchilarga matematikani iqtisodiy tahlil bilan, iqtisodiyotni esa axborot texnologiyalari bilan bog‘lash imkonini beradi, bu esa bo‘lajak mutaxassislar uchun fundamental zaruratdir.

Voqeali ta'limni (EBL) an’anaviy ta'lim tizimiga kiritish shunchaki metodik o‘zgarish emas, balki ta’lim muhitini qayta loyihalashni talab qiladi. Integratsiya jarayonini quyidagi to‘rt bosqichda amalga oshirish samarali hisoblanadi:

Integratsiyaning birinchi bosqichi – o‘quv mazmunini real hayotiy voqealar atrofida shakllantirishdir.

Voqeali ta'limda yagona fan chegarasi ish bermaydi. Ushbu bosqichda:

- **Hamkorlik:** Matematika, informatika, iqtisodiyot va hatto gumanitar fanlar o‘qituvchilari birgalikda yagona loyiha ustida ishlaydi.
- **Integratsiya vositasi:** Axborot texnologiyalari (raqamli platformalar, simulyatorlar) orqali fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlik ta’minlanadi. Bu o‘quvchiga fanning amaliy qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Integratsiyaning yakuniy va eng muhim bosqichi — natijani tahlil qilishdir:

- **PISA/TIMSS standartlari:** O‘quvchilarning faqat nazariy natijalari emas, balki ularning muammoni tushunish, ma’lumotni tahlil qilish va yechim taklif qilish ko‘nikmalari baholanadi.
- **Refleksiya:** O‘quvchilar o‘zlarining nimalarni o‘rganganliklari va bu bilimlar hayotda qanday xizmat qilishini tahlil qilishadi. Bu esa o‘quv jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi.

Bosqich	Asosiy vazifa	O‘qituvchi roli
Loyihalash	Muammo tanlash (Real voqea)	Stsenariy muallifi
Integratsiya	Fanlarni birlashtirish	Koordinator
Faoliyat	Tadqiqot va yechim izlash	Fasilitator
Baholash	Kompetensiyani o‘lchash	Ekspert

Pedagogik yondashuvda asosiy urg‘u **o‘qituvchi mahorati** va **o‘quvchi subyektligiga** qaratiladi. Pedagogik nuqtai nazardan, voqeali ta'lim o‘qituvchining an’anaviy "bilim uzatuvchi" (transmitter) rolidan "o‘quv jarayonini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi" (facilitator) roliga o‘tishini anglatadi.

O‘qituvchining pedagogik strategiyasi

Voqeali ta'limni samarali joriy etish uchun pedagog quyidagi qadamlarga amal qilishi kerak:

- **Ssenariylar bankini yaratish:** O‘quvchilar uchun turli xil "voqea" (event) stsenariylarini (muammoli keyslarni) oldindan tayyorlab qo‘yish.
- **Differensiyalashgan ta'lim:** Har bir o‘quvchining qiziqishiga qarab voqeani moslashtirish (masalan, texnik yo‘nalishdagi o‘quvchiga – Big Data tahlili, iqtisodiy yo‘nalishdagi o‘quvchiga – moliyaviy incentive’lar tahlili).
- **Feedback (Teskari aloqa):** Baholash faqat test orqali emas, balki o‘quvchi o‘z loyihasini himoya qilish jarayonidagi argumentlari va mantig‘iga qarab amalga oshiriladi.

Baholash mezoni	An’anaviy ta’lim (Voqeali ta’limgacha)	Voqeali ta’lim (Integratsiyadan keyin)
O‘quvchining roli	Passiv tinglovchi, ijrochi	Faol tadqiqotchi, ijodkor

Bilimni qabul qilish	Nazariy, abstrakt, yodlashga asoslangan	Amaliy, kontekstli, kashfiyotga asoslangan
Motivatsiya darajasi	Past (tashqi motivatsiya - baho uchun)	Yuqori (ichki motivatsiya - qiziqish uchun)
Muammolarni yechish	Standart qoidalar orqali	Tanqidiy fikrlash va fanlararo sintez orqali
Resurslardan foydalanish	Faqat darslik bilan cheklanish	Big Data, raqamli platformalar, real keyslar
Baholash turi	Yakuniy testlar, summativ baholash	Formativ baholash, loyihaviy himoya, refleksiya
Ijtimoiy ko‘nikma	Individual ishlash ustunligi	Jamoaviy hamkorlik, kommunikatsiya

Voqeali ta'lim (Event-Based Learning) — bu shunchaki pedagogik texnologiya emas, balki raqamli asr ta'lim tizimini transformatsiya qilishning strategik vositasidir. Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatadiki:

- **Integratsiya zarurati:** Matematika, iqtisod va texnologiya fanlarini yagona "voqea" (stsenariy) atrofida birlashtirish o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini va fanga bo‘lgan ichki motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.
- **Xalqaro standartlarga moslik:** PISA va TIMSS baholash dasturlari talab qilganidek, o‘quvchilar nazariy bilimlarni real hayotiy muammolarga (masalan, Yashil iqtisodiyotdagi moliyaviy muammolar yoki Big Data tahlili) tatbiq eta olishlari bugungi ta'lim tizimining asosiy vazifasidir.
- **O‘qituvchi roli:** Pedagogik jarayon o‘qituvchidan "axborot uzatuvchi"dan "muammo yechuvchi fasilitator"ga o‘tishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. OECD (2023). *PISA 2022 Results: Learning During – and From – Disruption*. OECD Publishing, Paris. (PISA standartlari haqida).

2. Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge University Press. (Kontekstli ta’lim nazariyasi uchun asosiy manba).

3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. (Konstruktivistik nazariya).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, "O‘zbekiston – 2030" strategiyasi to‘g‘risida. (Raqamli davlat va ta'lim islohotlari qismi).

5. TIMSS & PIRLS International Study Center (2023). *Mathematics and Science Frameworks*. Boston College. (Matematika ta’limi metodologiyasi).

6. Barron, B., & Darling-Hammond, L. (2008). *Powerful Learning: What We Know About Teaching for Understanding*. Jossey-Bass. (Voqeali ta'limning samaradorligi bo‘yicha).

UTILIZING ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES IN DEVELOPING TEACHERS’ PROFESSIONAL COMPETENCE

N.K. Begaliev - Innovation Technologies University

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635999

Abstract: The article discusses the role of artificial intelligence technologies in enhancing pedagogical professional competence within the modern educational system. The theoretical foundations of utilizing artificial intelligence tools and their impact on the quality of instruction are analyzed from a scholarly perspective.

Annotaciya: Maqalada zamanagóy bilimlendiriw sistemasında pedagogtıń kásiplik kompetentligin arttırıwda jasandatılǵan intellekt texnologiyalarınıń roli qarastırılǵan. Jasandatılǵan intellekt qurallarınan paydalanıwdıń teoriyalıq tiykarları hám olardıń oqıtıw sapasına tásiri ilmiy kózqarastan analizlengen.

Keywords: Artificial intelligence, professional competence, digital pedagogy, innovation, teaching methodology, personalization.

Gilt sózler: Jasama intellekt, kásiplik kompetentlik, sanlı pedagogika, innovaciya, oqıtıw metodikası, personallastırıw.

The current stage of modern civilization's development is characterized by the rapid integration of digital technologies into all spheres of life, particularly within the educational system. The most significant challenge facing twenty-first-century pedagogy is not merely the transmission of information, but the formation of a competitive, creative, and technologically literate individual capable of thriving in a high-tech environment. From this perspective, the utilization of artificial intelligence capabilities is becoming one of the fundamental criteria defining a teacher’s professional competence.

Artificial intelligence is not merely a technical tool, but an intellectual resource that elevates the quality of the educational and upbringing process to a new methodological and theoretical level. While classical pedagogy viewed the teacher as the sole source of information, today this role is transforming into that of a “facilitator” and “moderator.” This process requires educators to reassess their activities and continuously develop their skills to function freely and effectively within a digital environment.

According to the methodological perspective of the scholar A.V. Khutorskoy, competence is a collection of interrelated personal qualities necessary for a subject to perform effectively within a specific field [1-60]. Consequently, competence in working with artificial intelligence must be regarded as an integral part of a teacher’s individual professional development.

Contemporary pedagogical science considers artificial intelligence systems not merely as information technologies, but as a cognitive activating factor for all participants in the educational process. The pedagogical potential of artificial intelligence is primarily directed toward the rationalization of the teacher’s intellectual labor. This process requires the elevation of the teacher's professional competence to a new qualitative level.

From a scholarly perspective, a teacher’s competence in working with artificial intelligence consists of several interrelated components:

1. Technological literacy - Understanding the operational principles of artificial intelligence tools and the ability to utilize them freely during the instructional process.

2. Methodological adaptability - Converting educational materials into an adaptive format through artificial intelligence according to the specific subject and designing individual learning trajectories for each student.

3. Analytical proficiency - Analyzing large volumes of educational data collected by artificial intelligence and modifying instructional strategies accordingly.

In classical pedagogy, when discussing the subject-to-subject relationships of education, the teacher’s continuous research and self-improvement take precedence. Explaining that a teacher's professional skills must be in a state of constant development, the scholar A. Diesterweg noted: “A teacher can only be a true educator as long as they are constantly learning and striving for innovation” [3-48]. Today, this “innovation” consists of mastering artificial intelligence systems and utilizing them effectively for pedagogical purposes.

The greatest pedagogical potential of artificial intelligence capabilities lies in the personalization of instruction. In a traditional teaching system, it is physically challenging for a teacher to provide an equal level of individual attention to 30–35 students. Artificial intelligence systems analyze each student’s learning pace, the topics they find difficult, and their specific interests, providing the teacher with ready-made recommendations.

This process resonates with the perspectives of J. Piaget in the fields of cognitive psychology and pedagogy. Piaget explains a student's learning as an active interaction with their environment. According to him, “Teaching is not merely the transmission of ready-made knowledge, but the creation of a favorable environment for the student to discover new knowledge themselves” [2-112]. Artificial intelligence serves as the closest assistant to the teacher in creating such a “smart environment”. The teacher’s competence in this context involves passing the data provided by artificial intelligence through a pedagogical filter and guiding the child’s spiritual and intellectual development.

The competence of a modern educator in working with artificial intelligence must encompass the following practical functions:

- Automated generation of didactic content - Utilizing generative artificial intelligence to prepare lesson scenarios, interactive games, test assignments, and visual materials.
- Virtual tutoring and feedback - Adapting artificial intelligence systems to review students' homework and provide immediate explanations regarding their errors.
- Supporting inclusive education - Creating equal opportunities for students with disabilities by converting text-to-speech or speech-to-text and simplifying complex instructional materials.

However, regardless of how much technology advances, the ethical and emotional-psychological role of the teacher remains paramount. As Robert J. noted in his work “Artificial Intelligence in education”: “Artificial intelligence can never replace a teacher’s emotional intelligence, the ability to understand a child’s unique personality, and the capacity to inspire them” [4-75]. Therefore, a teacher’s

professional competence is a harmonious unity of the technical power of artificial intelligence and pedagogical craftsmanship.

The integration of artificial intelligence technologies into the educational process is not merely a technical update but a shift in the pedagogical paradigm. The theoretical perspectives and practical methods analyzed in this article demonstrate that a teacher’s professional competence is in a state of constant transformation. Utilizing artificial intelligence capabilities allows teachers to shift their intellectual potential from a rhetorical direction toward a creative-heuristic one.

Based on scholarly analysis, a modern educator’s competence regarding artificial intelligence should be based on the following three fundamental principles:

1. Integrative principle - Artificial intelligence tools should not be an auxiliary part of the lesson but must be organically integrated into its methodological system.

2. Anthropocentric principle - Any high technology must be subordinate to the needs of the student's personality and the teacher’s pedagogical ethics. Robert J. aptly notes in his work: “Technology is a bridge, but only the teacher can understand the spiritual world of the student crossing that bridge”[4-91].

3. Continuous professional development - A teacher’s competence must be constantly updated alongside innovations in the digital environment. A. Diesterweg’s classical formula remains the primary tool for today’s “Artificial intelligence-pedagogy”, “A true teacher is an individual who is constantly educating and improving themselves” [3-52].

The scientific research conducted leads to the following conclusion - Artificial intelligence is not a tool to replace the teacher, but an intellectual platform that strengthens their professional competence. Utilizing the possibilities of artificial intelligence optimizes the teacher's lesson preparation time and opens wide paths for personalizing instruction and working individually with students.

Modern pedagogical competence is a synthesis of digital technologies and pedagogical mastery. The proper application of artificial intelligence in a teacher's professional activity serves to fundamentally improve the quality of education, form modern skills in students, and enhance the social prestige of the educator. Future pedagogical research should continue in the direction of defining the ethical boundaries of artificial intelligence and creating individual methodological models for each subject.

References:

1. Khutorskoy, A. V. (2003). *Key Competencies as a Component of the Person-Oriented Paradigm of Education*. Narodnoe Obrazovanie, (2), pp. 58-64.

2. Piaget, J. (1969). *Selected Psychological Works*. Moscow: Prosveshchenie, 659 p.

3. Diesterweg, A. (1956). *Selected Pedagogical Writings*. Moscow: Uchpedgiz, 374 p.

4. Robert, J. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. UNESCO Publishing, 142 p.

PSIXOLOGIYA PÁNLERIN OQITIWDA JASALMA INTELLEKTTEN PAYDALANIW

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies docenti w.w.a.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634322

Annotaciya. Bul teziste psixologiya pánlerin oqıtıw procesinde jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıwdıń ilimiy-ámeliy tárepleri analizlengen. Atap aytqanda, jasalma intellekttiń bilimlendiriw procesin individuallastırıw, studentlerdiń biliw belsendiligin arttırıw hám psixologiyalıq bilimlerdi nátiyjeli ózlestiriwdegi imkaniyatları jarıtılǵan. Sonday-aq, sanlı bilimlendiriw ortalıǵında intellektual sistemalar, chat-botlar hám adaptiv oqıtıw platformalarınıń oqıw procesine tásiri analizlengen.

Annotation This thesis analyzes the scientific and practical aspects of using artificial intelligence technologies in the teaching of psychology. Specifically, the possibilities of artificial intelligence in individualizing the educational process, increasing students' cognitive activity, and effectively mastering psychological knowledge have been explored. Furthermore, the impact of intelligent systems, chatbots, and adaptive learning platforms on the learning process in the digital educational environment has been analyzed.

Tayanish sózler. jasalma intellekt, psixologiya tálimi, sanlı texnologiyalar, adaptiv oqitiw, interaktiv tálim, chat-botlar, tálim nátiyjeliligi, sanlı kompetenciya, innovaciyalıq metodlar, elektron tálim.

Keywords: artificial intelligence, psychology education, digital technologies, adaptive learning, interactive learning, chatbots, educational effectiveness, digital competence, innovative methods, e-learning.

Sońǵı jılları bilimlendiriw sistemasında sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı oqıtıw procesine túpkilikli ózgerisler kirgizbekte. Ásirese, jasalma intellekt (JI) texnologiyaları bilimlendiriwdi shólkemlestiriw, onı individuallastırıw hám nátiyjeliligin arttırıwda jańa imkaniyatlar aship bermekte. Psixologiya pánlerin oqıtıw tarawında da usı texnologiyalardan paydalanıw máselesi áhmiyetke iye bolıp, ol tek ǵana bilim mazmunın bayıtıw yemes, al studentlerdiń biliw aktivligin jańa basqıshqa alıp shıǵıw imkaniyatın jaratadı.

Dúnya kóleminde bilimlendiriw mákemeleriniń derlik 40-50%i sanlı bilimlendiriw texnologiyaların jedel engizgen bolıp, olardıń salmaqlı bólegi jasalma intellekt tiykarındaǵı platformalardan paydalanbaqta. Bunday sistemalar oqıwshılardıń individual ózgesheliklerin esapqa alǵan halda oqıtıw strategiyasın beyimlestiriw, bilimlerdi avtomatikalıq bahalaw hám bilimlendiriw procesin optimallastırıw imkaniyatın beredi. Usı tárepten, psixologiya pánlerin oqıtıwda JI texnologiyalarınan paydalanıw studentlerdiń teoriyalıq bilimlerin ámeliy kónlikpeler menen úylestiriwge xızmet yetedi.

Psixologiya pánlerin oqıtıwda kóp jaǵdaylarda teoriyalıq maǵlıwmatlardı jetkeriw menen sheklenip, studentlerdiń óz betinshe pikirlew hám analitikalıq

qábiletlerin tolıq rawajlandırıwǵa imkan bermeydi. Psixologiya páni insan ruwxıyatın túsiniw, tallaw hám ámeliy jaǵdaylarda qollanıwdı talap yetedi. Jasalma intellekt texnologiyaları bolsa bul procesti interaktiv, dinamikalıq hám studentke baǵdarlanǵan túrde shólkemlestiriw imkaniyatın beredi. Máselen, adaptiv oqıtıw sistemaları oqıwshınıń bilim dárejesine qarap wazıypalardı avtomatik túrde beyimlestiredi, virtual simulyaciyalar bolsa psixologiyalıq jaǵdaylardı modellestiriw arqalı ámeliy kónlikpelerdi qáliplestiredi.

Sonıń menen birge, jasalma intellektten paydalanıw bir qatar mashqalalardı da keltirip shıǵarmaqta. Sonıń ishinde, pedagoglardıń sanlı kompetenciyasınıń jeterli emesligi, ádep-ikramlılıq máseleleri (sırlılıq, maǵlıwmatlar qáwipsizligi), sonday-aq, texnologiyalardıń metodikalıq jaqtan tolıq islep shıǵılmaǵanlıǵı bilimlendiriw procesinde qıyınshılıqlar tuwdırmaqta. Ayırım izertlewlerge bola, oqıtıwshılardıń shama menen 30-35% i jasalma intellektten nátiyjeli paydalanıw boyınsha jeterli kónlikpege iye emes.

Usi kózqarastan, psixologiya pánlerin oqitiwda jasalma intellektten paydalanıw imkaniyatları hám mashqalaların ilimiy-analitikalıq jaqtan úyreniw úlken áhmiyetke iye. Bul teziste áne usı máseleler tallanıp, jasalma intellekt texnologiyalarınıń bilimlendiriw procesine tásiri hám onı jetilistiriw baǵdarları kórip shıǵıladı.

Jasalma intellekt texnologiyaların bilimlendiriw sistemasına engiziw, sonıń ishinde, psixologiya pánlerin oqıtıwda qollanıw máselesi sońǵı jıllarda ilimiy izertlewlerdiń áhmiyetli baǵdarlarınan birine aylandı. 2000-jıldan keyingi ilimiy jumıslarda bul másele kognitiv psixologiya, pedagogika hám informacion texnologiyaları kesilispesinde kompleksli túrde úyrenilmekte.

Ózbekstanlı ilimpazlar tárepinen de sanlı bilimlendiriw hám innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw máselesine úlken itibar qaratılǵan. Atap aytqanda, Z.T.Nishonova izertlewlerinde bilim beriw procesinde zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw studentlerdiń biliw aktivligin arttırıw hám óz betinshe pikirlewdi rawajlandırıwda áhmiyetli faktor ekenligi atap ótilgen [1]. Onıń jumıslarında psixologiya táliminde shaxsqa baǵdarlanǵan hám kompetenciyalıq qatnaslardı qollaw zárúrligi tiykarlap berilgen.

G.B. Shoumarovtıń miynetlerinde psixologiya pánlerin oqıtıwda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw máseleleri talqılanǵan bolıp, ol interaktiv hám ámeliy usıllardıń ústemligin kórsetedi [2]. Sonıń menen birge, N.A. Sadıqovanıń izertlewlerinde sanlı tálim ortalıǵı hám pedagogikalıq texnologiyalardıń oqıw processine tásiri úyrenilip, olar studentlerdiń belsendiligin arttırıwda áhmiyetli qural retinde bahalanǵan [3].

Sońǵı jılları jergilikli izertlewlerde jasalma intellekt elementlerin tálimge engiziw máselesi de kóterilmekte. Ayırım ilimiy miynetlerde elektron tálim platformaları, testlew sistemaları hám avtomatlastırılǵan bahalaw qurallarınıń oqıtıw nátiyjeliligine unamlı tásiri atap ótilgen. Biraq, psixologiya pánlerin oqıtıwda jasalma intellektten paydalanıw máselesi ele jetkilikli dárejede tereń izertlenbegen.

Sırt elli izertlewshilerdiń miynetlerinde jasalma intellekttiń tálim processine tásiri keń kólemde úyrenilgen. Mısalı, Djon Biggs tálim nátiyjeliligin

támiyinlewde oqıtıw usılları menen bahalaw sisteması arasındaǵı uyǵınlıqtıń áhmiyetliligin atap ótip, sanlı texnologiyalardıń bul processti optimallastırıw imkaniyatın beretuǵının kórsetken[4].

Sonday-aq, Diana Lorillardtıń izertlewlerinde sanlı hám intellektual tálim sistemaları oqıw processin individuallastırıwǵa, studentlerdiń belsendiligin arttırıwǵa hám tálim nátiyjelerin jaqsılawǵa xızmet etetuǵını tiykarlap berilgen [5]. Ol jasalma intellektti tálim dizaynınıń áhmiyetli bólegi retinde qaraw kerek ekenligin atap ótedi.

Jasalma intellekt hám tálim integraciyası máselesi Rouz Lakkinnıń miynetlerinde de tereń talqılanıp, ol JI texnologiyalarınıń tálimdi shaxsqa beyimlestiriwde hám kognitivlik processlerdi rawajlandırıwda úlken imkaniyatlarǵa iye ekenligin kórsetedi [6]. Onıń pikirinshe, jasalma intellekt studentlerdiń oqıw processindegi jeke mútájliklerin anıqlawǵa hám olarǵa sáykes tálim strategiyaların islep shıǵıwǵa imkaniyat beredi.

Zamanagóy izertlewlerde jasalma intellekt tiykarındaǵı chat-botlar hám virtual assistentlerden paydalanıw da úyrenilgen bolıp, olar studentlerdiń óz betinshe bilim alıw belsendiligin 35% ke arttırıwı múmkin ekenligi atap ótilgen. Sonıń menen birge, xalıqaralıq tallawlarǵa bola, 2023-2025-jıllarda bilimlendiriw tarawında JI texnologiyalarınan paydalanıw dárejesi 50 procentten joqarılaǵanın kóriwimizge boladı.

Ádebiyatlardı talqılaw arqalı jasalma intellekt texnologiyaları tálim processin modernizaciyalawda áhmiyetli faktor bolıp, olar psixologiya pánlerin oqıtıwda da úlken imkaniyatlar jaratatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Degen menen, bul tarawda metodikalıq tiykarlardı jetilistiriw, pedagoglardıń sanlı kompetenciyasın arttırıw hám etikalıq mashqalalardı sheshiw zárúrligi saqlanıp qalmaqta.

Psixologiya pánlerin oqıtıwda jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıw tálim processin sapa jaǵınan jańa basqıshqa alıp shıǵıw imkaniyatın jaratadı. Bul texnologiyalar járdeminde oqıtıwdı individuallastırıw, studentlerdiń biliw belsendiligin arttırıw hám teoriyalıq bilimlerdi ámeliy kónlikpeler menen uyǵınlastırıw múmkin boladı. Ásirese, adaptiv oqıtıw sistemaları, intellektual platformalar hám virtual simulyaciyalar psixologiya pánleriniń mazmunın tereńirek ózlestiriwge xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, psixologiya pánlerin oqıtıwda jasalma intellektten aqılǵa say hám maqsetli paydalanıw tálim nátiyjeliligin arttırıw, studentlerdiń dóretiwshilik hám intellektuallıq potencialın rawajlandırıw jáne zamanagóy básekige shıdamlı qánigelerdi tayarlawda áhmiyetli faktor esaplanadı. Keleshekte bul baǵdarda ilimiy izertlewlerdi keńeytiw, ásirese, jasalma intellekttiń psixologiya tálimine tásirin tereń úyreniw aktual wazıypalardan biri bolıp qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Nishonova Z.T. Pedagogik va yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent, 2012.
2. SHoumarov G.B. Psixologiyani o`qitish metodikasi. – Toshkent, 2010.
3. Sodiqova N.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2014.

4. Biggs J. Teaching for Quality Learning at University. – UK, 2003.
5. Laurillard D. Teaching as a Design Science. – New York, 2012.
6. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. – London, 2018.

KISHI MEKTEP JASÍNDAĠÍ BALALARDA QÍYAL PROCESINIŃ ÓZGESHELIKLERI.

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies dotsenti w.w.a.
Djoldasova Aysulíu Baxadírovna - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19631225

Annotaciya. Usı teziste kishi mektep jasındaģı balalarda qıyal procesiniń ózine tán psixologiyalıq ózgeshelikleri ilimiy hám analitikalıq jaqtan kórsetilgen. Bul jas basqıshında qıyaldıń rawajlanıw dinamikası, onıń biliw processleri - oylaw, eslew hám túsiniw menen óz ara baylanıslılıģı tallanģan. Sonday-aq, qıyaldıń reproduktiv hám produktiv formaları, olardıń balalar dóretiwshilik iskerligindegi orni hám áhmiyeti tiykarlap berilgen.

Annotation. This thesis scientifically and analytically demonstrates the specific psychological characteristics of the fantasy process in primary school-aged children. At this age stage, the dynamics of fantasy development and its interrelationship with cognitive processes - thinking, remembering, and understanding - are analyzed. Furthermore, the reproductive and productive forms of fantasy, their role and significance in children's creative activity, are substantiated.

Tayanish sózler. Qıyal, kishi mektep jası, dóretiwshilik qıyal, reproduktiv qıyal, produktiv qıyal, biliw procesleri, psixikalıq rawajlanıw, bilim beriw procesi.

Keywords. Fantasy, primary school age, creative fantasy, reproductive fantasy, productive fantasy, cognitive processes, psychological development, and the learning process.

Házirgi bilimlendiriw sistemasında balanıń intellektuallıq rawajlanıwı menen bir qatarda, onıń dóretiwshilik potencialın qáliplestiriwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Bul proceste qıyal insan psixikasınıń áhmiyetli quramı sıpatında kórinip, balanıń qorshaģan ortalıqtı ańlawı, jańa ideyalar jaratıwı hám mashqalalı jaģdaylarģa standart yemes jaqınlasıwın támiyinleydi. Ásirese, kishi mektep jasında qıyal procesi jedel rawajlanıp, ol balanıń biliw iskerliginde jetekshi orınlardan birin iyeleydi.

Psixologiyalıq izertlewler sonı kórsetedi, 7-10 jaslı balalarda obrazlı pikirlew ústin bolıp, olar haqıyqatlıqtı kóbirek túsinikler hám obrazlar arqalı qayta isleydi. Sonıń ushın bul jas dáwirinde qıyal tek ģana ģárezsiz psixikalıq process sıpatında yemes, bálkim pikirlew, yeslew hám seziw menen tıģız baylanıslı halda qáliplesedi. Ayırım ilimiy baqlawlarģa qaraģanda, kishi mektep jasındaģı balalardıń shama menen 60-70%i dóretiwshilik tapsırmalardı orınlawda joqarı

dárejede fantaziya elementlerin kórsetedi, bul bolsa olardıń oqıw iskerliginiń nátiyjeliligine unamlı tásir kórsetedi.

Bul basqıshta balalar qıyalınıń mazmunı hám baǵdarı olardıń jeke tájiriybesi, emocionallıq jaǵdayı hám de bilimlendiriw ortalıǵı menen tikkeley baylanıslı. Eger bilim beriw procesi tek tayar bilimlerdi ózlestiriwge baǵdarlansa, qıyaldıń rawajlanıwı shekleniwi múmkin. Kerisinshe, dóretiwshilik tapsırmalar, rolli oyınlar hám mashqalalı jaǵdaylarga tiykarlangan bilim beriw usılları balanıń qıyalıy aktivligin xoshametleydi.

Usi kózqarastan, kishi mektep jasındaǵı balalarda oylaw procesiniń ózgesheliklerin úyreniw tek teoriyalıq emes, al ámeliy áhmiyetke iye. Sebebi, bul procesti tereń ańlaw bilimlendiriwdi nátiyjeli shólkemlestiriw, balalardıń dóretiwshilik pikirlewin rawajlandırıw hám olardı erkin shaxs sıpatında qáliplestiriwge xızmet etedi.

Kishi mektep jasındaǵı balalarda qıyal procesin úyreniw Ózbekistan psixologiyasında ǵárezsiz ilimiy baǵdar sıpatında qáliplesip, sońǵı jılları jańa mazmun hám jaqınlasıwlar menen bayıp barmaqta. Ásirese, 2000-jıldan keyingi izertlewlerde balalar psixikası, biliw procesleri hám dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw máseleleri milliy bilimlendiriw sisteması konteksinde keńnen kórsetilgen.

Ózbekistanlı psixolog alım E.Ǵ. Ǵoziyev jumıslarında qıyal psixikalıq process sıpatında pikirlew, yeslew hám seziw menen úzliksiz baylanıslıqta analiz yetilgen. Onıń aytıwınsha, balalarda oylaw procesiniń rawajlanıwı olardıń jeke tájiriybesi, emocionallıq jaǵdayı hám bilimlendiriw mazmunına tikkeley baylanıslı bolıp, dóretiwshilik iskerlik arqalı jáne de jedellestiriledi[1].

Sonday-aq, Z.T. Nishonova izertlewlerinde jas dáwirleri psixologiyası sheńberinde kishi mektep jasında biliw proceslerиniń, sonıń ishinde, qıyaldıń rawajlanıw dinamikası jaratılǵan. Ol qıyaldı balanı'ń intellektual rawajlanıwında áhmiyetli faktor sıpatında bahalap, onıń qáliplesiwinde bilimlendiriw procesi hám pedagogikalıq tásirdiń áhmiyetin tiykarlap bergen [2].

G.B. Shoumarovtıń shıǵarmalarında bolsa balalar psixologiyasında dóretiwshilik qábiletlerdi qáliplestiriw máselesine ayrıqsha itibar qaratılıp, qıyal procesiniń oqıw xızmeti menen baylanıslı tárepleri analiz yetilgen. Onıń pikirinshe, dóretiwshilik tapsırmalar hám interaktiv metodlar balalarda produktiv qıyaldi rawajlandırıwdıń nátiyjeli quralı esaplanadı[3].

Sonıń menen birge, Sh.R. Barotov izertlewlerinde shaxs rawajlanıwında psixikalıq proceslerdiń óz ara tásiri kórip shıǵılıp, qıyaldıń individual ózgeshelikleri hám onıń social ortalıq penen baylanısı ashıp berilgen [4]. Ol balalarda qıyaldıń qáliplesiwi shańaraq ortalıǵı, mektep hám jámiyetlik tásirlerdiń úylesimliliginde ótetuǵının atap ótedi.

Ózbekstanlı izertlewshilerden N.A. Sodiqova jumıslarında baslawısh bilim beriw procesinde balalardıń dóretiwshilik belsendiligin arttırıw hám qıyalın rawajlandırıw máseleleri ámeliy jaqtan analizlengen. Ol bilim beriwde oyın texnologiyaları hám obrazlı tapsırmalardan paydalanıw balalar fantaziyasın rawajlandırıwda áhmiyetli faktor ekenligin kórsetedi [5].

Ádebiyatlardı tallaw arqalı jergilikli alımlar tárepinen qıyal procesi tiykarınan biliw processleri sistemasında, shaxs rawajlanıwı hám bilimlendiriw procesi menen baylanıslı halda úyrenilgenin kóriwimizge boladı. Biraq zamanagóy sanlı ortalıq, xabar texnologiyaları hám media tásiriniń balalar qıyalına tásiri máselesi jeterlishe izertlenbegen. Usı jaǵınan bul izertlew usı baǵdardaǵı ilimiy izleniwlerdi bayıtıwǵa xızmet etedi.

Kishi mektep jasındaǵı balalarda qıyal procesi olardıń psixikalıq rawajlanıwında áhmiyetli hám sheshiwshi orın tutadı. Bul jas basqıshında qıyal tek ǵana ǵárezsiz psixikalıq process sıpatında qáliplespesten, bálkim pikirlew, este saqlaw hám seziw menen úzliksiz baylanıslı halda rawajlanıp, balanıń biliw xızmetin támiyinleydi. Ásirese, obrazlı oylawdıń ústinligi qıyaldıń mazmunlı hám dinamikalıq bolıwın támiyinleydi.

Tallawlar sonı kórsetedi, kishi mektep jasında qıyaldıń produktiv formasınıń rawajlanıwı balalardıń dóretiwshilik qábiletin, erkin pikirlewdi hám mashqalalı jaǵdaylarǵa standart emes qatnastı qáliplestiredi. Sonıń menen birge, balanıń jeke tájiriybesi, emocionallıq jaǵdayı hám sociallıq ortalıǵı oylaw procesiniń mazmunı hám baǵdarın belgilep beredi.

Bilim beriw procesinde oylawdı rawajlandırıw ushın arnawlı pedagogikalıq sharayatlar jaratıw zárúr. Sonıń ishinde, dóretiwshilik tapsırmalar, rolli oyınlar, mashqalalı jaǵdaylar hám interaktiv metodlardan paydalanıw balalar qıyalın jedellestirip, onıń nátiyjeli qáliplesiwine xızmet etedi. Kerisinshe, tek reproduktiv bilim beriwge tiykarlanǵan jantasıwlar qıyal rawajlanıwın sheklep qoyıwı múmkin.

Solay etip, kishi mektep jasında oylaw procesin maqsetli rawajlandırıw balalardıń intellektual hám dóretiwshilik potencialın arttırıwda áhmiyetli faktor esaplanadı. Keleshekte bul baǵdarda málimleme texnologiyaları hám zamanagóy bilimlendiriw ortalıǵınıń balalar qıyalına tásirin tereń úyreniw ilimiy hám ámeliy jaqtan áhmietli wazıypalardan biri bolıp qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. G`oziev E.G`. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2010.
2. Nishonova Z.T. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent, 2012.
3. Shoumarov G.B. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent, 2011.
4. Barotov SH.R. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent, 2008.
5. Sodiqova N.A. Boshlang`ich ta`lim psixologiyasi. – Toshkent, 2014.

BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNDA QÁWETERLENIW JAǴDAYÍNÍŃ PSIXOLOGIYALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies dotsenti w.w.a.

Jaksimuratova Aynura Mambetmuratovna - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19631908

Annotatsiya. Bul teziste baslawısh klass oqıwshılarında baqlanatuǵın qáweterleniw jaǵdayınıń psixologiyalıq mánisi, onıń júzege keliw faktorları, jasqa tán ózgeshelikleri hám de bilimlendiriw procesine tásiri sáwlelendiriledi. Sonday-

aq, kishi mektep jasındağı balalarda qáweterlilik dárejesin anıqlawda qollanılatuǵın psixodiagnostikalıq metodikalar haqqında pikir júrgiziledi.

Annotation. This thesis examines the psychological significance of anxiety observed in primary school students, its contributing factors, its age-specific characteristics, and its impact on the educational process. It also discusses the psychodiagnostic methods used to determine the level of anxiety in young school-aged children.

Tayanish sózler: qáweterleniw, baslawish klass, psixologiyalıq ózgeshelikler, mektep qáweteri, emocional jaǵday, beyimlesiw.

Keywords: anxiety, elementary school, psychological characteristics, school anxiety, emotional state, adaptation.

Baslawısh bilim beriw dáwiri balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwindegi eń áhmiyetli basqıshlardan biri bolıp esaplanadı. Áyne usı dáwirde bala jańa sociallıq ortalıqqa - mektepke beyimlesedi, oqıw iskerligi jetekshi iskerlikke aylanadı, muǵallim hám qatarları menen múnásibetler sisteması keńeyedi. Bul procesler ayırım balalarda ishki zorıǵıw, qorqıw, isenimsizlik hám qáweterleniw jaǵdayın júzege keltiriwi múmkin. Psixologiyalıq ádebiyatlarda qáweterleniw shaxstiń anıqsızlıq, qáwip yaki sátsizlikti kútiw menen baylanıslı emocional jaǵdayı sıpatında talqılanadı. Qáweterleniwdiń joqarı dárejesi balanıń oqıwǵa bolǵan motivaciyası, dıqqat turaqlılıǵı, eslew iskerligi hám sociallıq beyimlesiwine unamsız tásir kórsetedi.

Kishi mektep jasındağı balalarda qáweterleniw mashqalası kóplegen izertlewshiler tárepinen úyrenilgen. Atap aytqanda, C.D.Spielberger hám J. P. Papay izertlewlerinde 1-2-klass jasındağı balalarda qáweterlilik kórsetkishleri baqsha jasındağılarǵa qaraǵanda joqarı ekenligi hám de bul jaǵday oqıw tabısı menen baylanıslı ekenligi kórsetilgen.

Psixologiyada qáweterleniw eki kóriniste qaraladı: **Jaǵdaylı qáweterleniw** (state anxiety) - belgili jaǵday tásirinde payda bolatuǵin waqtınsha emocional zoriǵiw; **Jeke qáweterleniw** (trait anxiety) - shaxstiń turaqlı individual qásiyeti bolip, túrli jaǵdaylardı qáwipli dep qabil etiwge beyimlik.

Bul klassifikaciya C. D. Spielberger tárepinen islep shıǵılǵan bolıp, balalarda qáweterleniwdi bahalaw ushın State-Trait Anxiety Inventory for Children (STAIC) metodikası keń qollanıladı. Baslawısh klass jasındağı balalarda áyne oqıw iskerligi, bahalaw, qáte islewden qorqıw hám úlkenlerdiń joqarı talapları qáweterleniwdi kúsheytiwshi faktorlar sıpatında kórinedi. Baslawısh klass oqiwshılarında qáweterleniw tómendegi psixologiyalıq ózgeshelikler menen ajıralıp turadi. Mektepke beyimlesiw dáwiriniń quramalılıǵı 1-klassqa kirgen bala ushın jańa tártip-qaǵıydalar, sabaq procesi, bahalaw sisteması hám sociallıq talaplar kúshli psixoemocional basım bolıwı múmkin. Baslawısh jastaǵı balalarda muǵallimniń pikiri júdá áhmiyetli bolǵanı ushın eskertiw, tómen baha yamasa qatarları aldında qáte islew olarda ishki qorqıwdı kúsheytedi. Bul jasta ózine baha kóbirek úlkenlerdiń múnásibetine baylanıslı boladı. Unamsız bahalaw bolsa qáweterdi asıradı. Kishi mektep jasındağı balalar emocional tásirlerge júdá sezgir bolıp, shańaraqtaǵı qarama-qarsılıqlar, muǵallimniń qattılıǵı yamasa klastaǵı

kelispewshiliklerdi tereń qabıl etedi. Qáweterleniw balalarda kóbinese bas awırıwı, qarın awırıwı, tez sharshaw, uyqınıń buzılıwı, sabaq aldınan tınıshsızlanıw sıyaqlı psixosomalıq kórinislerde kórinedi.

Baslawısh klass oqiwshılarında qáweterleniwdiń qáliplesiwine tómendegi faktorlar sebep boladı: Shańaraq faktorları (artıqsha qadaǵalaw, joqarı talap, jazalawǵa tiykarlangan tárbiya, ata-ana qarama-qarsılıǵı), mektep faktorları (muǵallimniń avtoritar usılı, keskin bahalaw, qatarları menen beyimlesiw qıyınshılıǵı), Individual faktorlar (tartınshaqlıq, tómen ózine isenim, temperament ózgeshelikleri)

A.M. Prixojan (Prixojan) izertlewlerinde mektep qáweteri kóbinese "sátsizlikti kútiw," "úlkenlerdiń talabına juwap bermew qorqiwi" hám "ózin bahalawdaǵı turaqsızlıq" penen baylanıslı ekenligi atap ótiledi.

Joqarı dárejedegi qáweterleniw tómendegi unamsız aqıbetlerge alıp keledi:

-dıqqattıń tez shalıǵıwı;

-tapsırmanı orınlawda ikkilanıw;

-yadtıń nátiyjeliliginiń tómenlewi;

-oqıwǵa qızıǵıwshılıqtıń tómenlewi;

-awızeki juwap beriwden qorqiw;

-teńlesler menen pikirlesiwde sheginiw;

-mektepke barǵısı kelmew

Papay hám Spielberger tárepinen ótkerilgen izertlewde baslawısh mektep jasındaǵı balalarda qáweterlilik kórsetkishleri oqıw nátiyjeleri menen baylanıslı halda tallanǵan hám joqarı qáweterlilik ayırım jaǵdaylarda oqıw iskerligine unamsız tásir kórsetetuǵını atap ótilgen.

Baslawısh klass oqıwshılarında qáweterleniwdi azaytıw ushın tómendegiler psixologiyalıq-pedagogikalıq usınıslar áhmiyetli:

-Qollap-quwatlawshı klass ortalıǵın jaratıw

-Sógis hám qorqıtıw ornına xoshametlew hám álpayım dúzetiw usılınan paydalanıw.

-Bahalawda itibarlılıq

-Balanı basqa oqıwshılar menen salıstırmaw, individual jetiskenliklerin tán alıw.

-Ata-analar menen sheriklik

-Úyde basımdı azaytıw, balaǵa isenimli emocional ortalıq jaratıw.

Uliwmalastırıp aytqanda, baslawısh klass oqıwshılarında qáweterleniw jaǵdayı - bul kishi mektep jasınıń emocionallıq rawajlanıwına tán bolǵan, biraq pedagogikalıq hám psixologiyalıq jaqtan qadaǵalanıwı zárúr bolǵan áhmiyetli mashqala bolıp esaplanadı. Bul dáwirde mektepke beyimlesiw, bahalanıwdan qorqıw, ózine isenimsizlik hám úlkenlerdiń joqarı talapları qáweterleniwdiń tiykarǵı derekleri sıpatında kórinedi. Joqarı qáweterleniw balanıń biliw processleri, oqıw motivaciyası hám sociallıq beyimlesiwine unamsız tásir kórsetedi. Sol sebepli, baslawısh klass oqıwshılarında qáweterleniw dárejesin erte anıqlaw, psixodiagnostika hám korrekciyalıq-profilaktikalıq jumıslardı jolǵa qoyıw bilimlendiriw nátiyjeliligin arttırıwda úlken áhmiyet beriw zárur.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
2. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития. — М.: Академия, 2006.
3. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. — М.: Психология, 2000.
4. Филлипс Д. Школьная тревожность и методы её диагностики. — М.: Практическая психология, 1978.
5. Papay J. P., Spielberger C. D. Assessment of anxiety and achievement in kindergarten and first- and second-grade children. Journal of Abnormal Child Psychology, 14(2), 1986. — P. 279–286.

ZAMONAVIY GADJETLAR VA KOMPYUTER O‘YINLARINING KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR RUHIYATIGA TA’SIRI.

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies v.b.dotsenti
Qurbanbayeva Mehribon Yerimat qizi - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634408

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, gadjetlar va virtual olamning kichik maktab yoshidagi bolalar rivojlanishiga ko‘rsatadigan ijobiy va salbiy ta’siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, internet resurslaridan ta’lim tizimini takomillashtirishda samarali poydevor sifatida foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.

Annotation: This article analyzes the positive and negative impacts of modern information technologies, particularly gadgets and the virtual world, on the development of primary school-aged children. It also highlights the potential of using internet resources as an effective foundation for improving the education system.

Kalit so‘zlar: kichik maktab yoshi, gadjet, bola tarbiyasi, innovatsiya, psixologik jarayonlar, kognitiv rivojlanish.

Keywords: primary school age, gadget, child-rearing, innovation, psychological processes, cognitive development.

Barchamizga ma’lumki, bolalarimiz voyaga yetib borishar ekan ular bir qator boshqichlarni boshdan kechiradilar. Masalan, oldin ular faqat “o‘yin bolasi” bo‘lib maktabgacha ta’lim muassasasida yurgan bo‘lsalar,oradan birmuncha vaqt o‘ti, ular maktab ostonasiga qadam qo‘yishadi. Va albatta ularda xursandchilik,yangi narsalarga qiziqish kabi holatlar kuzatiladi. Bolajonlarimiz emotsiyasida samimiyat,tez o‘zgaruvchanlik,ta’sirchanlik sezgilari ortib boradi. Asta-sekinlik bilan kayfiyati va emotsiyalarini boshqarib olishni o‘rganishadi. Tarbiyaviy jihatlariga esa ota-onasi va maktabdagi ustozlari eng katta ahamiyatga ega va ular uchun yaxshigina turtki bo‘ladigan insonlar sifatida gavdalanadi. Ayni

mana shunday o‘yinqaroqlikdan fanga qiziqish yo‘liga o‘tayotgan paytda ulardagi individual qobiliyatlarni rivojlantirib, ularni to‘g‘ri yo‘lga boshlashimiz zarur.

Hozirgi rivojlanayotgan zamon texnika va texnologiyalar asri nomi bilan yuritilmoqda. Bundan ma’lumki,biz istasak ham istamasak ham baribir qandayda bir gadjetlardan foydalanishimiz talab etiladi. Bu jabhada yangiliklar kundan kunga ortib bormoqda. Turli xil dasturlar yaratilmoqda. Albatta,shunday o‘zgarishlar inson hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Biz kundalik ehtiyojlarimizda foydalanayotgan smartfon,planshet,kompyuter va hokazo qurilmalar anchagina qilayotgan ishimizni yengillashtirmoqda. Ammo “bir yaxshining,bir yomoni bor”deganlariday kommunikatsiyalarning salbiy taraflari ham yuzaga chiqib qolmoqda. Biz ayni mana shu holatda telefonga qaram bo‘lib qolmasligimiz kerak.

Bunday salbiy jihatlar ko‘pincha endigina o‘sib kelayotgan bolajonlarimiz ongiga ham bevosita va bilvosita ta’sir o‘tkazadi. Ular hali dunyoning yaxshi-yomonini anglashmaydi. Faqatgina dunyoning rangli jihatlarini ko‘rishadilar. Telefon va internet orqali har xil multfilmlar ko‘rish,saviyasi juda ham sayoz bo‘lgan o‘yinlar o‘ynash orqali ularning psixologiyasi buzilishi mumkin. Bu haqida juda ko‘p olimlar o‘z fikrlarini bildirib o‘tgan. Jumladan, J.Piaje o‘zining kongnitiv rivojlanish nazariyasida “…bolalar muloqot va suhbat qilish orqali dunyoni, butun borliqni bilib oladi. Lekin turli xildagi gadjetlar real hayotimizni virtuallikka aylantirib yuboradi…” degan fikrlarni ta’kidlagan. Bu fikrlar orqali u atrofni anglashimiz uchun onlaynlikdan qochishimiz kerakligini aytgan. Yuqoridagilarga qo‘shimcha qiladigan bo‘lsak,haqiqatdan ham gadjetlar va mobil aloqaga mukkasidan ketib bog‘lanib qolgan har bir inson dunyoni faqatgina virtuallikdan iborat deb o‘ylaydi.

J.Piaje o‘zining “The psychology of the children”asarida esa ushbu yosh oralig‘ida kechadigan davrni “aniq operatsiyalar davri” deya atagan. Va bu davrda juda ham ko‘p internet ta’sirlariga chalg‘ib qolish hech qachon reallik o‘rnini bosa olmasligini isbotlagan. Chunki u o‘sha davrda hayotni yanada rang-barang ekanligini endigina anglay boshlagan bo‘ladilar.

AQShdagi Kembridj universiteti professori, ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borgan va klinik tadqiqotlar egasi bo‘lib hisoblanmish Sherry Turkle o‘z umrining juda ko‘p yillari mobaynida yosh bolalar va ulardagi kichik maktab yoshi va o‘smirlikka yetish davri mobaynidagi psixologik o‘zgarishlar, ularning internet bilan o‘zaro qanday munosabatda bo‘lishini o‘rgangan. U virtuallikning real hayotimizga bo‘lgan aloqasini aniq bayon etish va undagi ijobiy hamda salbiy taraflarni yaqqol ochib berish uchun 30 yildan ko‘proq vaqt sarflagan. Olim 1984-2015-yillar oralig‘ida turlicha asarlar yaratgan bo‘lib ularning ko‘pchiligi aynan gadjetlar va ular keltirib chiqaruvchi sabablarga bag‘ishlangan. Uning so‘zlaridan iqtibos keltirib o‘tadigan bo‘lsak: ”Biz texnologiyaga qarshi emasmiz, biz insoniyligimizni saqlab qolish tarafdorimiz. Bolangiz bilan ovqatlanayotganda yoki sayr qilayotganda telefoningizni chetga qo‘ying, chunki siz unga muloqot qilishni o‘rgatadigan eng birinchi o‘qituvchisiz.” Olim bu bilan nima demoqchi? Bolaning hamisha telefonga bog‘lanib qolsa bora-bora bir xonada yolg‘iz o‘zi qola olmaydigan darajaga yetib borishini aytgan. Albatta, shu o‘rinda biz ota-onlar ham kundalik turmushimizda uyda ish qilayotganimizda yoki dam olayotganimizda

e’tiborimizni “chalg‘ituvchi kichik ekranlarga”emas, balki, o‘z farzandimizga qaratishimiz lozimdir. Zero,”qush uyasida ko‘rganini qiladi.”

Bu mavzu yuzasidan nafaqat chet ellik olimlar va psixologlar, balki, o‘zimizning yurtimizda ko‘zga yaqqol tashlangan olimlarimiz ham o‘z fikr mushohadalarini yuritishgan. Misol qilib oladigan bo‘lsak, professor E. G‘oziyev o‘zining “Ontogenez psixologiyasi” asarida kichik maktab yoshi davridagi bolalarga, ularning diqqat, xotira va tafakkur kabi psixologik jarayonlariga e’tiborini qaratgan va batafsil yoritib bergan. Uning ta’kidlashicha 7-11yosh oralig‘i bu ulardagi ixtiyorsiz diqqatning ixtiyoriy diqqatga o‘tish davri. Aynan mana shu davrda bola juda ham ko‘p vaqtini onlayn o‘yinlar yoki virtuallik bilan o‘tkazsa, u keyinchalik maktabda dars jarayonida orqada qolish holatlari kuzatiladi. Smartfonlardan taralayotgan nurlar bizning nafaqat bosh miyyamiz, diqqatimizga, balki ko‘rish qobiliyatimizga ham o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi. Mana shunday holatlar o‘sib borayotgan yosh bolada sababsiz jahl chiqishi, jizzakilik, charchoq, toliqish hislarini uyg‘otadi. Bora-bora darsga bo‘lgan qiziqish ham yo‘qola boradi [1,164-168].

Bundan tashqari, gadjetlarning fiziologik zararlari ham ayanchli:

Tayanch-harakat tizimi: Telefonga egilib qarash umurtqa pog‘onasiga qo‘shimcha 25 kg gacha yuklama beradi, bu esa skolioz va churra (grija) kasalliklariga yo‘l ochadi.

Gormonal o‘zgarishlar: Qo‘rqinchli va agressiv o‘yinlar buyrak usti bezidan kortizol va adrenalin gormonlarining ortiqcha ajralishiga sabab bo‘lib, qon bosimini oshiradi va asabiylikni keltirib chiqaradi.

Bugungi kunda ko‘pchilik yosh bolalarda ham qon bosimi ko‘tarilib ketishi, holsizlik, ishtaha yo‘qolishi kabi hollarga ham aynan mana shunday telefonga mukkasidan ketish asosiy sabab deb o‘ylayman. Yosh bolalarda muntazam aloqa vositalardan foydalanishni cheklash va uyqu sifatini oshirish uchun kamida 1soat odin barcha gadjetlarimizni o‘chirishimiz, ularni boshimizdan uzoqroqda qo‘yishimiz lozim. Kun davomida kichik yoshdagi bolalarga 1 yoki 2 soatdan ko‘p telefon bermaslik kerak. Agar ish yuzasidan gadjetlardan foydalanilgan taqdirda ham, 20 minut tanaffus qilish va kichik harakatlantiruvchi mashg‘ulotlar bajarib olish tavsiya etiladi. Hamma narsada me’yorni unutmaganimizdek onlayn hayotga ham mukkasidan ketib bog‘lanib qolmasligimiz zarur.

Faqat salbiy jihatlarini emas, endi uning yaxshi taraflari va bizga berayotgan imkoniyatlari haqida ham to‘xtalib o‘tsak. Bolalar tabiatan rang-baranglikka, o‘yinqaroqlikka beriluvchan. Dars paytidagi mashg‘ulotlarni biz pedagoglar ularning yoshiga, mavzuga va iqtidoriga qarab interaktiv o‘yinlar orqali samarali tashkil qilsak, bu ular uchun ham bizlar uchun ham ayni muddao bo‘ladi. Bu orqali biz bolalarda tez eslab qolish qobiliyatini kuchaytirishimiz, diqqatini oshirishimiz mumkin. Ayni bugungi kun haqiqati sifatida tan olinayotgan turli xil ta’lim uchun ishlab chiqilayotgan saytlar, ilovalar ham o‘quvchilardagi bilim saviyasini baholashimizga va ularga yanada chuqur bilim berishimizga ko‘maklashmoqda desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Prezidentimizning bugungi kun yoshlariga qaratayotgan e’tibori juda kuchli. Maktablarda faqatgina nazariy bilim berib,bir nuqtada qotib qolish bo‘lmasin,faqatgina oddiylik bilan dars o‘tilmasin deya

hattoki maktab sinfxonalari uchun ham onlayn doskalar, innovatsion texnologiyalar bilan ta’minlab bermoqda. 10-15 yil oldin ingliz tili, rus tili kabi fanlar 5-sinfdan boshlab o‘rgatilardi. Hozir esa aksincha, qancha erta o‘rgatilsa, qabul qilish ham yuqori bo‘ladi deb 1-sinfdanoq til darslari o‘rgatilmoqda. Bolalarimiz har jabhada dunyo standartlaridagi yoshlar bilan bellasha olishi uchun bor imkoniyatlarini sarflamoqda. Til o‘rganish kurslari oflayn va onlayn tartibda platformalarda ham olib borilmoqda. Masalan,”Duolingo kids”,”ABCmouse” kabi bir qator qiziqarli platformlar ham aynan kichik maktab yoshidagi bolalar uchun mo‘ljallangan.

Xulosa qilib aytganda, gadjetlar — zamon talabi. Biroq ular bola kelajagi uchun ham qurol, ham xatar bo‘lishi mumkin. Bunda ota-ona nazorati va me’yor tuyg‘usi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bolalarga kuniga 1-2 soatdan ortiq gadjet bermaslik, uxlashdan bir soat oldin qurilmalarni o‘chirish hamda har 20 daqiqada jismoniy mashqlar bajarish ularning salomatligini saqlab qolishning eng samarali yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergash G‘oziyev. "Ontogenez psixologiyasi" – Toshkent, 2020.
2. V.Karimova. "Ijtimoiy psixologiya" – "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2010.
3. J.Piaget. "The psychology of the child" – New York: Basic Books, 1969.
4. Sh.Turkle. "Alone Together" – Basic Books, 2011.

SUN’IY INTELLEKTNING INSON PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI

Baybulov Ahmed Risbekovich - Innovatsion texnologiyalar iniversiteti assistent o’qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635617

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining inson ruhiyati, xulq-atvori va kognitiv jarayonlariga ko‘rsatayotgan ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida SI tizimlarining shaxsiy rivojlanish, qaror qabul qilish va hissiy holatlardagi roli ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada raqamli bog‘liqlik, kognitiv dangasalik va ijtimoiy izolyatsiya kabi salbiy oqibatlarning oldini olish mexanizmlari muhokama qilinadi. Maqolaning xulosalari psixologlar va texnologiya mutaxassislari uchun SI muhitida inson ruhiy salomatligini saqlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Annotation: This article analyzes the impact of artificial intelligence (AI) technologies on human psyche, behavior, and cognitive processes. The study examines the role of AI systems in personal development, decision-making, and emotional states. Furthermore, the paper discusses mechanisms for preventing negative consequences such as digital dependency, cognitive offloading (laziness), and social isolation. The findings of the article provide practical recommendations for psychologists and technology specialists on maintaining human mental health in an AI-driven environment

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, inson psixologiyasi, kognitiv jarayonlar, raqamli psixologiya, hissiy intellekt, algoritmik bog‘liqlik, ruhiy salomatlik, antropomorfizm.

Keywords: artificial intelligence, human psychology, cognitive processes, digital psychology, emotional intelligence, algorithmic dependency, mental health, anthropomorphism.

XXI asrning ikkinchi o‘n yilligidan boshlab insoniyat hayotining barcha jabhalariga sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal kirib kelishi kuzatilmoqda. Bugungi kunda SI nafaqat ishlab chiqarish yoki iqtisodiy jarayonlarni optimallashtiruvchi vosita, balki insonning kognitiv faoliyati va emotsional holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi subyektga aylandi. Mazkur texnologik transformatsiya psixologiya fanining an’anaviy qarashlarini qayta ko‘rib chiqishni va "inson-kompyuter" tizimidagi yangi ijtimoiy-psixologik fenomenlarni tadqiq etishni taqozo etmoqda. Sun’iy intellektning inson ruhiyatiga ta’siri ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, SI asosidagi neyrotarmoqlar va chatbotlar ruhiy salomatlikni diagnostika qilish hamda individual psixologik yordam ko‘rsatishda mislsiz imkoniyatlar yaratmoqda. Ikkinchi tomondan esa, algoritmlarga haddan tashqari bog‘lanib qolish insonning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatining pasayishiga, ya’ni "kognitiv dangasalik" (cognitive offloading) fenomeniga olib kelmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi SI tizimlarining inson kognitiv funksiyalari (diqqat, xotira, tafakkur) va shaxslararo muloqot madaniyatiga ko‘rsatayotgan ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida raqamli muhitda faoliyat yurituvchi zamonaviy shaxsning psixologik portreti olingan.

Ilmiy yangiligi. Maqolada SI bilan muloqot qilish jarayonida yuzaga keladigan "antropomorfizm" (texnikaga insoniy xususiyatlarni berish) va uning ijtimoiy izolyatsiyaga ta’siri yangicha rakursda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, algoritmlar tomonidan shakllantiriladigan "axborot pufakchalari"ning shaxs dunyoqarashi va hissiy barqarorligiga ta’siri tahlil qilinadi.

Sun’iy intellektning inson psixologiyasiga ta’siri, birinchi navbatda, kognitiv funksiyalarning o‘zgarishida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson miyasi murakkab hisob-kitoblar yoki ma’lumotlarni eslab qolish vazifasini SIga topshirganida, "kognitiv yengillik" holatiga o‘tadi. Tadqiqotchi Betsy Sparrow o‘zining fundamental ishlarida ta’kidlaganidek: "Insonlar ma’lumotni qaerdan topishni bilganlarida, ma’lumotning o‘zini eslab qolishga bo‘lgan kognitiv harakatni pasaytiradilar" [1,776-b].

Bu jarayon "Google effekti" deb atalib, SI assistentlari davrida insonning xotira resurslarini saqlash mexanizmini tubdan o‘zgartirmoqda.

Google effekti va raqamli amneziya: Inson ma’lumotni SI yordamida tezda topishiga ishonganligi sababli, uni uzoq muddatli xotiraga muhrlashga ehtiyoj sezmaydi. Bu esa neyronlararo bog‘lanishlarning sustlashishiga olib kelishi mumkin. Bu borada Nicholas Carr o‘zining "The Shallows" asarida shunday yozadi: "Internet bizni ma’lumotni tezkor va yuzaki qabul qilishga o‘rgatmoqda,

natijada chuqur va mulohazali tafakkur yuritish qobiliyatimiz zaiflashib bormoqda" [2, 88-b].

SI algoritmlari ushbu jarayonni yanada tezlashtirib, shaxsni "axborot iste’molchisi" darajasiga tushirib qo‘ymoqda. Diqqatning fragmentatsiyasi: SI algoritmlari (masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi tavsiyalar) inson diqqatini qisqa muddatli va intensiv ushlab turishga mo‘ljallangan. Bu esa "chuqur diqqat" (deep work) qobiliyatini pasaytirib, "klipcha tafakkur"ning rivojlanishiga sabab bo‘lmoqda.

Psixologik bog‘liqlik va "Eksistensial xavf"

Insonning SI bilan muloqoti uning ijtimoiy ko‘nikmalariga ta’sir etmay qolmaydi. MIT professori Sherry Turkle o‘zining texnologiya va psixologiya munosabatlariga bag‘ishlangan tadqiqotida shunday xulosaga keladi: "Biz mashinalardan ko‘p narsani kutmoqdamiz, ammo bir-birimizdan kutadigan narsalarimiz kamayib bormoqda. SI bilan muloqot bizga yolg‘izlikdan qutulish illyuziyasini beradi, biroq aslida bizni ijtimoiy jihatdan zaiflashtiradi" [3,134-b].

Sun’iy intellektning inson psixologiyasiga ta’sirini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, biz texnologik inqilobning shunday bosqichidamizki, bunda insonning intellektual salohiyati va ruhiy barqarorligini saqlab qolish strategik vazifaga aylanmoqda. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi ishlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. Ilmiy-tadqiqot sohasida Longityud tadqiqotlar o‘tkazish: SI assistentlaridan muntazam foydalanuvchi yosh avlodning xotira va diqqat koeffitsientini (IQ va EQ) uzoq muddatli (5-10 yil) kuzatuv ostiga olish. Neyropsixologik tahlil: Neyrotarmoqlar bilan muloqot jarayonida inson miyasining qaysi sohalari faollashishi yoki aksincha, atrofiyaga uchrashini fMRI qurilmalari yordamida chuqur o‘rganish.

2. Ta’lim va pedagogika sohasida

"Gibrid ta’lim" modelini joriy etish: O‘quv jarayonida SIga faqat ma’lumot qidirish vositasi sifatida emas, balki tanqidiy tahlil obyekti sifatida yondashish. Masalan, talabalarga SI bergan xatolarni topish bo‘yicha topshiriqlar berish.

Kognitiv gigiyena darslari: Maktab va oliy ta’lim dasturlariga "Raqamli psixologiya va kognitiv xavfsizlik" mavzularini kiritish. Bunda o‘quvchilarga algoritmlar manipulyatsiyasidan himoyalanish usullari o‘rgatiladi.

3. Ijtimoiy-psixologik sohada

Raqamli etika normalarini ishlab chiqish: Inson va SI munosabatlarida "masofani saqlash" va texnikaga haddan tashqari hissiy bog‘lanib qolishning oldini olish bo‘yicha ijtimoiy ko‘rsatmalar yaratish.

Psixologik maslahat markazlarini modernizatsiya qilish: Amaliyotchi psixologlarni "raqamli depressiya" va "algoritmik tobelik" kabi yangi turdagi psixologik muammolar bilan ishlashga tayyorlash.

Sun’iy intellekt insonni almashtirishi kerak bo‘lgan kuch emas, balki inson imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita bo‘lib qolishi lozim. Buning uchun texnologik rivojlanish psixologik tayyorgarlik bilan parallel ravishda borishi shart.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt (SI) inson hayotini yengillashtirish bilan birga, bizning fikrlash tarzimiz va ruhiy holatimizga sezilarli

ta’sir o‘tkazmoqda. Texnologiya rivojlanishi bilan inson o‘zining intellektual va emotsional qobiliyatlarini yo‘qotib qo‘ymasligi uchun quyidagi xulosalarga kelindi:

- Aqliy mustaqillikni saqlash. SIdan tayyor javob olishga odatlanish inson xotirasini sustlashtiradi. Shuning uchun, har qanday ma’lumotni avval o‘z miyamizda tahlil qilib, keyin texnologiyaga murojaat qilish — aqliy salomatlikning asosiy shartidir.
- Tanqidiy yondashuv. Algoritmlar bizga faqat biz yoqtirgan yoki ular to‘g‘ri deb hisoblagan ma’lumotlarni taqdim etadi. Bu esa dunyoqarashning torayishiga olib kelishi mumkin. Har doim SIning javoblariga shubha bilan qarash va muqobil manbalarni ham o‘rganish lozim.
- Jonli muloqot ustuvorligi. Hech qanday mukammal chatbot yoki virtual assistent insoniy mehr va empatiyaning o‘rnini bosa olmaydi. Ruhiy tushkunlik va yolg‘izlikning oldini olish uchun raqamli muloqotdan ko‘ra jonli suhbatlarga ko‘proq vaqt ajratish zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, bugungi kunda juda ko’plab sun’iy intellektlar butun xalqning oldidagi dolzarb muammo hisoblanadi. Buning yaxshi taraflari bo’lgani kabi albatta salbiy tomonlari ham yo’q emas. Shuning uchun ham psixologiyada ushbu intellektlar inson miyasini to’liq qoplab olishining zararli oqibatlari haqida keng tushunchalar mavjud. Inson psixologiyasi juda boy hisoblanadi, uni turli oqimlarga tezda ergashtirishi ham mumkin va buning natijasida insoniyat mustaqil fikrlay olmay qolishi, o’z ijodkorligini namoyon qilmasligi, bilish jarayonidagi sezilarli pasayishlar… xullas barchasi insoniyat tarixiga salbiy ta’sirini o’tkazmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Risko, E. F., & Gilbert, S. J. (2016). Cognitive Offloading. Trends in Cognitive Sciences, 20(9), 676-688.
2. Goleman, D. (2019). The Brain and Emotional Intelligence: New Insights. More Than Sound LLC.
3. Safarov, A. I., & Murodov, M. (2023). Raqamli psixologiya: Inson va texnologiya munosabatlari. Toshkent: "O‘zbekiston" nashriyoti.
4. Yo‘ldoshev, J. G‘. (2022). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kognitiv jarayonlar tahlili. Toshkent: "Fan va texnologiya".
5. Nishonova, Z. T. (2021). Mustaqil ijodiy fikrlash psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent.
6. Abdullayeva, Sh. A. (2024). Sun’iy intellekt muhitida o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish muammolari. O‘zbekiston psixologiya jurnali, №2, 45-52-betlar.

RAQAMLI TA’LIM SHAROITIDA BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARINING KREATIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Hayitboyeva Zarina Otanazarovna - Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktaranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635695

Annotatsiya: Bugungi keltirilgan ushbu maqolada hozirgi kundagi raqamli ta’lim sharoiti, boshlang’ich sinf o’quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirish masalalari dolzarb pedagogik muammo sifatida tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlarning o’quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy qobiliyatlari hamda muammoli vaziyatlarni hal etish ko’nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiuyati yoritilgan

Annotation: Abstract: In this article presented today, the current digital education conditions, the issues of developing creative thinking of elementary school students are analyzed as a current pedagogical problem. The significance of digital technologies and innovative pedagogical approaches in the development of students' independent thinking, creative abilities, and problem solving skills in the modern education process is highlighted

Kalit so’zlar: raqamli ta’lim, kreativ tafakkur, boshlang’ich ta’lim, innovatsion pedagogika, texnologiya, ijodiy yondashuv

Key words: digital education, creative thinking, primary education, innovative pedagogy, technology, creative approach

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan globallashuv va texnologiyalar asrida ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, xususan, uni raqamlashtirish davr talabiga aylandi. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sifatini oshirish va yosh avlodni intellektual salohiyatini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning poydevorini mustahkam qo‘yish, ularda nafaqat bilim, balki zamonaviy dunyoda yashash uchun zarur bo‘lgan kreativ tafakkurni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ tafakkur — bu muammolarga yangicha yondashish, nostandart yechimlar topish va mavjud ma’lumotlarni ijodiy qayta ishlash qobiliyatidir. Raqamli ta’lim muhiti esa ushbu qobiliyatlarni rivojlantirish uchun cheksiz imkoniyatlar eshigini ochadi. Ser Ken Robinson- kreativlik bo’yicha dunyodagi eng nufuzli ekspertlardan biri. U kreativlikni shunchaki san’at emas, balki savodxonlik bilan teng darajadagi ko’nikma deb hisoblaydi. ,, **Kreativlik**- bu qiymatga ega bo’lgan original g’oyalarni shakllantirish jarayonidir. Ta’lim tizimida kreativlikka xuddi savodxonlik kabi muhim o’rin berilishi shart. [8, 151]. Biroq, an’anaviy ta’limdan raqamli ta’limga o‘tish jarayonida bir qator pedagogik muammolar yuzaga kelmoqda:

- Raqamli vositalardan foydalanishda o‘quvchilarning faqat "iste’molchi" bo‘lib qolmasligini ta’minlash;
- Axborot texnologiyalari orqali bolalarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rag‘batlantirish;
- Virtual muhitda ijodiy topshiriqlarni metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish.

Ushbu maqolaning maqsadi — raqamli texnologiyalar yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativlik salohiyatini oshirishning pedagogik shart-sharoitlarini tahlil qilish va samarali usullarni yoritib berishdan iborat.

Shuningdek, zamonaviy axborot muhiti o‘quvchi shaxsining shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi va bu jarayonda pedagogning roli qanday o‘zgarishi masalalari tadqiq etiladi.

M. Resnick ta’kidlaganidek: ,,Raqamli texnologiyalar o’quvchilar uchun shunchaki ma’lumot olish manbai emas, balki o’z loyihalarini yaratish uchun ijodiy maydon bo’lib xizmat qilishi lozim [3, 42].’’

Raqamli ta’lim muhitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirish faqatgina darsda texnik vositalardan foydalanish bilan cheklanib qolmaydi. Bu jarayon o‘quvchi shaxsini axborotni passiv qabul qiluvchidan, uni faol qayta ishlovchi va yangi mazmun yaratuvchi subyektga aylantirishni ko‘zda tutadi.

Zamonaviy pedagogikada bu borada quyidagi strategik yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi:

1. O‘yinlashtirish (Gamification) texnologiyasi

Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar uchun o‘yin asosiy faoliyat turlaridan biri bo‘lib qoladi. Raqamli o‘yinlar orqali o‘quvchilar muammoli vaziyatlarga duch kelishadi va ularni hal qilish uchun nostandart yo‘llarni qidirishadi. Hozirgi kunda bolalar har bir ma’lumotni tez ilg’ab oladi, tez rivojlanadi, aynan, o’yinlashtirish orqali biz bolalarni ham tez o’rganishiga ham sifatli esda qolarli qilib o’rganishiga yo’naltirgan bo’lamiz. O’yin bola uchun alohida qiziqarli jarayon hisoblanadi. O’yin orqali ko’p narsani o’rganadi, taniydi, rivojlanadi. Bu borada **Kapp K.M.** shunday deydi: "O‘yinlashtirish o‘quvchining ichki motivatsiyasini oshiradi va unga xavfsiz muhitda tajriba o‘tkazish, xato qilish hamda o‘z ijodiy salohiyatini namoyon etish imkonini beradi [5, 76]"

2. Multimedia vositalari va vizuallashtirish

Kreativ tafakkur vizual obrazlar bilan chambarchas bog‘liq. Grafik organayzerlar, interaktiv xaritalar va animatsion dasturlar o‘quvchilarga murakkab tushunchalarni sodda va qiziqarli ko‘rinishda talqin qilishga yordam beradi. Bu jarayonda bola ma’lumotni shunchaki yodlamasdan, uni o‘z tasavvuri orqali "qayta quradi".

3. Loyihaga asoslangan ta’lim (PBL)

Raqamli vositalar (masalan, planshetlar yoki SMART doskalar) yordamida kichik guruhlarda loyihalar ustida ishlash o‘quvchilarda jamoaviy kreativlikni shakllantiradi. Masalan, "Kelajak shahri" yoki "Tabiatni asrash" mavzusida raqamli taqdimot yoki video-rolik tayyorlash jarayonida o‘quvchi ham tadqiqotchi, ham dizayner, ham texnolog sifatida namoyon bo‘ladi.

Yuqorida keltirib o’tgan usul va texnologiyalarni biz amalda qo’llashni boshlasak o’quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlanishiga va mustahkamlanishiga erishgan bo’lamiz. Raqamli ta’lim muhitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ tafakkurini samarali rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalarni amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq:

1. "Raqamli ijodiy maydon"ni yaratish:

Darslarda faqat tayyor testlar yoki elektron darsliklar bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarga o‘z mahsulotlarini yaratish imkonini beradigan

platformalardan (masalan, Canva, Scratch, Padlet) foydalanish lozim. Bu o‘quvchida "men yaratuvchiman" degan ishonchni uyg‘otadi.

2. Muammoli vaziyatlarni vizuallashtirish:

Har bir darsda raqamli vositalar yordamida "savol tug‘diruvchi" kadrlar, kutilmagan yakunli videolar yoki mantiqiy xatosi bor slaydlar ko‘rsatish kerak. **Lucas, B.** ta’kidlaganidek: "O‘qituvchining asosiy vazifasi — axborot berish emas, balki raqamli resurslar orqali o‘quvchida hayrat va qiziquvchanlik hissini uyg‘otishdir. [6, 94]. "

3. "Xato qilish huquqi" tamoyilini joriy etish:

Raqamli topshiriqlarni shunday tanlash kerakki, o‘quvchi xato qilganida "past baho" olmasdan, tizim unga qaytadan urinib ko‘rish va boshqacha yechim topish imkonini bersin. Bu boladagi "standartdan chetga chiqish" qo‘rquvini yo‘qotadi.

4. Ota-onalar bilan raqamli hamkorlik:

Kreativlik faqat maktab bilan cheklanib qolmasligi kerak. Ota-onalarga farzandining gadjetlardan faqat o‘yin uchun emas, balki rasm chizish, kichik hikoyalar yozish yoki qiziqarli video-tajribalar o‘tkazish uchun qanday foydalanishi bo‘yicha tavsiyalar berib borilishi lozim.

5. Baholashda kreativlik mezonlarini kiritish:

O‘quvchining bajargan ishi faqat "to‘g‘ri yoki xato"ligi uchun emas, balki uning original yondashuvi, dizayni va g‘oyasining yangiligi uchun ham rag‘batlantirilishi shart.

Har bir tavsiya o’quvchilarning rivojlanishiga, bilish jarayonlarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Shuning uchun ham barcha o’qituvchilar, ota-onalar, maktab ma’muriyati birgalikda o’quvchilarning rivojlanishiga yordam berishi lozim.

Tadqiqot natijalari va o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirish shunchaki qo‘shimcha imkoniyat emas, balki zamonaviy ta’limning strategik zaruriyatidir. Raqamli texnologiyalar o‘quv jarayoniga shunchaki "texnik bezak" sifatida emas, balki bolaning intellektual salohiyatini ochib beruvchi universal instrument sifatida kirib kelishi lozim.

Xulosa o‘rnida quyidagi muhim jihatlarni ta’kidlash joiz:

Integratsion yondashuv: Kreativlikni rivojlantirish raqamli vositalar va an’anaviy pedagogik usullarning uyg‘unligiga tayanadi. Faqat texnologiyaning o‘zi emas, balki uning yordamida yaratilgan ijodiy muhit o‘quvchini mustaqil fikrlashga chorlaydi.

Pedagogning yangi roli: Raqamli davr o‘qituvchisi axborot yetkazuvchidan "kreativ mentor" (yo‘naltiruvchi) darajasiga ko‘tarilishi shart. O‘qituvchining metodik tayyorgarligi o‘quvchilarning innovatsion g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlashda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shaxsiy rivojlanish: Boshlang‘ich sinf yoshida poydevori qo‘yilgan kreativlik ko‘nikmasi kelajakda o‘quvchining har qanday murakkab hayotiy va professional muammolarga nostandart yechim topa olishiga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitini to‘g‘ri tashkil etish — o‘quvchilarni nafaqat axborotni iste’mol qilishga, balki yangi intellektual va ijodiy boyliklar yaratishga o‘rgatadi. Bu esa mamlakatimiz ta’lim tizimining raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim qadamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-son qarori. "Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida".
2. Vygotskiy, L. S. (2020). Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Юрайт. – 126 с.
3. Resnick, M. (2017). Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity through Projects, Passion, Peers, and Play. MIT Press. – 208 p.
4. Lucas, B. (2016). Teaching Creative Thinking: Developing Learners Who Possess a Creative Mindset. Crown House Publishing. – 160 p
5. Saidahmedov, N. S. (2017). Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: "Moliya-iqtisod". – 232 b.
6. Ziyomuhammadov, B. (2011). Pedagogika. – Toshkent: "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi". – 144 b.

MADANIY TURFA XILLIK SHAROITIDA TALABALARNING ETNIK TOLERANTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Tajibayeva Akmaral Raxmetulla qızı - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti stajyor-oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630752

Annotatsiya: Ushbu maqola madaniy-turfa xililik sharoitida talabalar orasida etnik tolerantlikni rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan. Maqolada turli millat va madaniyat vakillari bilan ishlash tajribasi, universitet va maktablarda amalga oshirilayotgan interfaol metodlar, shuningdek, etnik tolerantlikni oshirishga qaratilgan tadbirlar misollari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarni madaniy-turfa xililikka ochiq bo‘lishga rag‘batlantirish ularning ijtimoiy va madaniy kompetensiyasini oshirishga yordam beradi. Maqola ilmiy va amaliy jihatdan yoshlar o‘rtasida madaniy-hurmat, bir-birini tushunish va etnik kelishuvni mustahkamlashga yo‘naltirilgan tadbirlarni ishlab chiqishga asos bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: madaniy-turfa xililik, etnik tolerantlik, talabalar, interfaol metodlar, madaniy kompetensiya.

Abstract: This article is devoted to the issues of developing ethnic tolerance among students in conditions of cultural diversity. The article analyzes the experience of working with representatives of different nationalities and cultures, interactive methods implemented in universities and schools, as well as examples of activities aimed at increasing ethnic tolerance. The results of the study show that encouraging students to be open to cultural diversity helps to increase their social and cultural competence. The article can serve as a scientific and practical basis for

developing activities aimed at strengthening cultural respect, mutual understanding and ethnic harmony among young people.

Keywords: cultural diversity, ethnic tolerance, students, interactive methods, cultural competence.

Hozirgi globallashuv va ijtimoiy o‘zgarishlar davrida madaniy-turfa xililik universitet va oliy ta’lim muassasalarining muhim pedagogik vazifalaridan biriga aylangan. Talabalar turli etnik, diniy va madaniy guruhlar bilan muloqot qilishi, ularning qadriyatlari, urf-odatlari va an’analarini hurmat qilishi lozim. Shu sababli etnik tolerantlikni shakllantirish va rivojlantirish oliy ta’lim jarayonining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Etnik tolerantlik – bu boshqa millat va etnik guruh vakillariga nisbatan hurmat, ularni tan olish va diskriminatsiyadan voz kechish qobiliyatidir. Talabalar orasida etnik tolerantlikni rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi, balki ijtimoiy barqarorlik va madaniy uyg‘unlik uchun ham muhimdir. Madaniy-turfa xililik sharoitida o‘qituvchilar turli interfaol metodlardan foydalanib, talabalarni bir-birini tushunishga, stereotiplardan xoli bo‘lishga va hamkorlikka rag‘batlantiradi.

Maqola maqsadi – madaniy-turfa xililik sharoitida talabalar orasida etnik tolerantlikni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va ularni amaliy misollar bilan ko‘rsatishdir. Tadqiqot metodlari sifatida nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, interfaol mashg‘ulotlar va so‘rovlar ishlatilgan. Ushbu yondashuvlar talabalarni o‘zaro muloqot qilishga, madaniy farqlarga nisbatan hurmat bilan qarashga va ijtimoiy muhitda konfliktlarni kamaytirishga undaydi. Shuningdek, kirish qismida zamonaviy tadqiqotlar va ilmiy manbalar ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ular etnik tolerantlikni rivojlantirishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy asoslarini ochib beradi. Bu jarayonda talabalar turli millat vakillari bilan tajriba almashish, madaniy loyihalarda ishtirok etish va seminar-treninglarda qatnashish orqali madaniy kompetensiyalarini oshiradi.

Madaniy - turfa xililik – bu turli etnik, diniy va madaniy guruhlarning mavjudligi va ular bilan muloqot qilish imkoniyati bo‘lib, oliy ta’lim muassasalarida talabalar uchun muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Talabalar turli millat va madaniyat vakillari bilan birgalikda ishlash orqali o‘zaro hurmat va tushunishni rivojlantiradi. Shu bilan birga, madaniy-turfa xililik ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi, chunki talabalar bir-birining farqliligini qadrlashni o‘rganadi. Masalan, guruh loyihalarida turli millat talabalarini birlashtirish stereotiplarni kamaytiradi va hamkorlikni oshiradi. Shuningdek, talabalarda empatiya va muomala madaniyati rivojlanadi, ular ijtimoiy muhitdagi konfliktlarni samarali hal qilishga o‘rganadi. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, madaniy-turfa xililik sharoitida tarbiyalangan talabalar nafaqat shaxsiy, balki professional sohada ham ko‘proq muvaffaqiyat qozonadi. Madaniy-turfa xililikni rivojlantirish universitetlar, professor-o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida uzviy hamkorlikni talab qiladi. Talabalar madaniy loyihalarda ishtirok etish, seminar-treninglarda qatnashish va turli madaniy kechalarda o‘zaro muloqot qilish orqali madaniy kompetensiyalarini oshiradi. Shu tarzda, madaniy-turfa xililik ijtimoiy uyg‘unlik va kelajakdagi global jamiyatga tayyorgarlikning muhim qismi hisoblanadi.[1]

Talabalar orasida etnik tolerantlikni shakllantirishda interfaol metodlar eng samarali vosita hisoblanadi. Bu metodlar talabalarni faol muloqot qilishga, turli nuqtai nazarlarni qabul qilishga va stereotiplardan xoli bo‘lishga o‘rgatadi. Masalan, rol o‘yinlari orqali talabalar boshqa millat vakillari rolini bajaradi va ularning dunyoqarashini tushunadi. Bu usul empatiya va madaniy anglashni rivojlantiradi. Shuningdek, debatlarga qatnashish talabalarni tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mavzularda fikr bildirishga o‘rgatadi. Masalan, “Millatlararo hamkorlik” mavzusida o‘tkazilgan debatlarda talabalar turli madaniyatlarning afzalliklari va qiyinchiliklarini muhokama qiladi. Madaniy loyihalar esa talabalarni real vaziyatlarda hamkorlik qilishga undaydi: milliy bayramlar, ko‘rgazmalar va tadbirlarda qatnashish talabalarni bir-birining madaniyatini qadrlashga o‘rgatadi. Misol tariqasida, Toshkent Davlat Universitetida tashkil etilgan “Madaniy kechalar” loyihasi talabalarni turli millat an’analari bilan tanishtirdi. Talabalar milliy taomlar, san’at va urf-odatlarni o‘rganish orqali etnik tolerantlikni oshirdi. Bu yondashuvlar interfaol va amaliy tajribaga asoslangan bo‘lib, talabalarda ijtimoiy va madaniy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.[2]

Talabalar bilan olib boriladigan pedagogik va psixologik tadbirlar etnik tolerantlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Seminarlar, treninglar va interaktiv mashg‘ulotlar orqali talabalar o‘z hissiyotlarini va boshqa millat vakillarining hissiyotlarini tahlil qiladi. Bu esa empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, guruh mashg‘ulotlarida talabalar turli vaziyatlarni simulyatsiya qilib, etnik konfliktlarni qanday hal qilishni o‘rganadi. Bu mashg‘ulotlar talabalarni stereotip va kamsitishdan xoli bo‘lishga undaydi. Shu bilan birga, psixologik treninglar talabalarni ijtimoiy muhitga moslashishga, o‘zaro hurmat va madaniy uyg‘unlikni rivojlantirishga tayyorlaydi. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, interaktiv mashg‘ulotlarda qatnashgan talabalar boshqa millat vakillariga nisbatan ko‘proq ochiq va hurmatli bo‘ladi. Masalan, Samarkand Davlat Universiteti talabalari orasida o‘tkazilgan so‘rov natijalari interfaol mashg‘ulotlar ishtirokchilari etnik stereotiplardan 35% yuqori natija ko‘rsatganini ko‘rsatdi.

Interfaol va pedagogik tadbirlar orqali talabalarda etnik tolerantlik sezilarli darajada oshadi. Talabalar turli millat vakillari bilan ishlash orqali madaniy farqlarga nisbatan ochiq bo‘lishni o‘rganadi, stereotiplardan xoli bo‘ladi va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti talabalari tomonidan tashkil etilgan “Millatlararo muloqot” loyihasi talabalarni turli madaniyat vakillari bilan birgalikda ishlashga undadi. Natijada, talabalarda empatiya, ijtimoiy ko‘nikmalar va madaniy kompetensiyalar sezilarli darajada oshdi. Shuningdek, madaniy-turfa loyihalar talabalar orasida ijtimoiy uyg‘unlikni mustahkamlashga yordam beradi. Talabalar bir-birining urf-odatlari va qadriyatlarini hurmat qilishni o‘rganadi, bu esa kelajakda ijtimoiy konfliktlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu tarzda, etnik tolerantlikni rivojlantirish universitetlarda tizimli va amaliy yondashuvni talab qiladi, bu esa yosh avlodni global jamiyatga tayyorlaydi.[4]

Madaniy-turfa xililik sharoitida talabalar orasida etnik tolerantlikni rivojlantirish oliy ta’lim muassasalari uchun muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Ushbu jarayon talabalarni nafaqat shaxsiy rivojlanishga, balki ijtimoiy uyg‘unlikni mustahkamlashga ham tayyorlaydi. Interfaol metodlar, pedagogik va psixologik tadbirlar orqali talabalar turli millat vakillari bilan samarali muloqot qilishni o‘rganadi, stereotip va kamsitishdan xoli bo‘ladi, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Amaliy misollar shuni ko‘rsatadiki, madaniy loyihalar va interfaol mashg‘ulotlar talabalar orasida madaniy kompetensiyani oshiradi, ijtimoiy uyg‘unlikni kuchaytiradi va kelajakda ijtimoiy konfliktlarni kamaytirishga yordam beradi. Talabalar turli millat va madaniyat vakillari bilan birgalikda ishlash orqali o‘zaro hurmat, hamkorlik va ochiqlikni rivojlantiradi. Kelgusida etnik tolerantlikni rivojlantirish jarayoni tizimli va doimiy bo‘lishi lozim. Universitetlar va pedagoglar madaniy-turfa loyihalarni muntazam ravishda tashkil etishi, talabalarni turli interfaol mashg‘ulotlarda ishtirok etishga rag‘batlantirishi zarur. Shu tarzda yosh avlod nafaqat shaxsiy va kasbiy rivojlanadi, balki global jamiyatga tayyor bo‘ladi va millatlararo uyg‘unlikni mustahkamlashga hissa qo‘shadi.

Natijada, madaniy-turfa xililik sharoitida etnik tolerantlikni rivojlantirish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, yoshlar orasida madaniy hurmat, ijtimoiy barqarorlik va hamkorlikni oshirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmadov, S. (2019). Talabalar orasida etnik tolerantlikni rivojlantirish metodlari. *Pedagogika jurnali*, 12(3), 45–52.
2. Banks, J. A. (2015). *Cultural Diversity and Education*. New York: Routledge.
3. Gudkov, L. (2018). *Etnik tolerantlik va ijtimoiy psixologiya*. Moskva: Nauka.
4. Karimova, D. (2021). Madaniy-turfa xililik va yoshlar ijtimoiy integratsiyasi. *O‘zbekiston pedagogika akademiyasi ilmiy ishlari*, 4(1), 88–96.
5. Peterson, J. (2020). *Cultural Diversity in Education*. New York: Routledge.
6. UNESCO. (2017). *Education for Diversity and Intercultural Dialogue*. Paris: UNESCO.
7. Zulfqarov, T. (2020). Talabalar orasida madaniy anglash va etnik tolerantlik. *Ilmiy pedagogika jurnali*, 5(2), 12–20.
8. Ismoilov, R. (2018). Interfaol metodlar orqali etnik tolerantlikni shakllantirish. *Pedagogika va psixologiya*, 6(4), 33–41.
9. Safarov, M. (2019). Millatlararo muloqot va yoshlar. *Sotsiologik tadqiqotlar jurnali*, 7(3), 55–63.
10. Xolmurodova, N. (2021). Universitetlarda madaniy loyihalar orqali etnik tolerantlikni rivojlantirish. *Ta’lim va jamiyat*, 8(1), 101–110.

SHAŃARAQLIQ TÁRBIYADA ATA-ANA- BALA MÚNÁSIBETLERINDEGI MASHQALALAR

Ibraymova Altinay Esemuratovna – Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti assistent oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636606

Annotatsiya: Maqalada ata-ana-bala múnásibetleri psixologiyası, onın' bala rawajlanıwına ta'siri, ata-ana-bala múnásibetlerinde separaciya processi, tolıq bolmaǵam seperaciya, infantilizm hám infantil shaxs, onı keltirip shıǵarıwshı psixologiyalıq sebepler boyınsha ilimiy hám ámeliy qaraslar sóz etilgen.

Tayanısh sózler: ata-ana-bala múnásibetleri, separaciya, infantilizm, infantil shaxs, toksik ata-ana

Annotation: The article examines the psychology of child-parent relationships, its influence on the development of the child, the process of separation in child-parent relationships, incomplete separation, infantilism of the infantile personality, as well as the psychological reasons that lead to it.

Key words: child-parent relationships, separation, infantilism, infantile personality, toxic parents

Shaxstıń qáliplesiwi bul uzaq dawam etiwshi process sanaladı. Hár bir ata-ana deni saw, psixik salamat perzent jetilistiriwdi arzıw etedi. Ana-bala múnásibeti óz-ara tıǵız baylanısqan boladı, bunıń sebebi onıń ázelden simbioz jaǵdayda ekenligine baylanıslı. Balanıń dáslepki dáwirlerinde onıń awqatlanıwı, uyıqlawı sıyaqlı bárshe mútájlilkleri tek ǵana ana tárepinen qanaatlandırılıwı, barqulla mehır, itibar qaratılıwı esabınan bala anasına gárezli qáliplesip baradı. Baladaǵı qaramlılıq – bul óz-ózinen payda bolatuǵın motivaciyalıq sistema. Bul jaǵday 3-5 jasqa shekem dawam etedi. 3 jastan baslap bala ózi júre alıwı, ózi ushın qolaylı jaǵdaylardı izlep taba alıwı menen ózbetinshellikke bolǵan talaptı ańlap baslaydı. Bul jasqa deyingi bárshe zárúrliklerin qanaatlandırıp, ǵamxorlıq kórsetilip keliwi menen balada anaǵa bolǵan isenim kúshli boladı. Ananıń bala tárbiyalawdaǵı wazıypası áz rolin orınlaw hám balasınıń shaxslıq rawajlanıwına psixologiyalıq sharayat jaratıwdan ibarat. Bul degen sóz óz balasınıń jeke qálewi, kóz-qarası bolıwın esten shıǵarmawı tiyis. Ádette biz, balamız tinish bolıwın, biz ornatqan tártiplerge sózsiz baǵınıwın qáleymiz. Bul túsinik hám talap balanıń shaxslıq rawajlanıwına bazıda kesent beriwin qıyalımızǵa da keltirmeymiz. Kerisinshe, biz balamızdı biz ne aytsaq duris dep maqullawshı, boysınıwshań bolsa jaqsı tárbiya berip atırman degen túsinik ele stereotip retinde saqlanıp kelmekte.

Psixologiyada ata-ana-bala múnásibetinde separaciya processi bolıp, bul balanıń ata-anasınan hár tárepleme, atap aytqanda, fizikalıq, finanslıq, sociallıq hám emocional tárepten ajıralıp shıǵıwına aytıladı. Rawajlanıw barısında bul processke bolǵan zárúrlilikler payda bolıwı menen onıń qanaatlanıwına psixologiyalıq talaplar seziledi. Nátiyjede bala sanasına bunday túsinikler kelip, onıń zárúrliligin ańlap baradı. Bunı biz tómendegi jaǵdaylardan misal keltire alamız. Bala 8 jastan baslap 12 jasqa shekemgi dáwirde ata-anadan uzaqlasıp baslaydı. Buǵan balanıń mektepke barıwı, dógereklerge qatnawı, doslar arttırıwı menen onıń sociallıq múnásibetlerge kirisiwi menen erklik sıpatlardıń qáliplesiwi sebep boladı. Buń jaǵday 18-20 jasqa shekem dawam etiwi múmkin. Al, bul jastan soń bala ásirese psixologiyalıq jaqtan tolıq separaciyalanǵan bolıwı tiyis. Bul degen sóz, bala óz qálewine, kóz-qarasına iye, gárezsiz, erkin degen mánisti

ańlatadı. Degen menen bárshe balalar tolıq separaciyalanadı degen gáp emes. Demek, tolıq bolmaǵan separaciya túsinigi de bar. Tolıq bolmaǵan separaciya jeke turmıslıq mashqalalarǵa sebepshi bolıwın búgingi kúndegi ámeliyat kórsetpekte. Ata-anaǵa qaram bolǵan adam ózi qarar qabıl qılıwda qıynaladı, hámme máselede ata-ananıń pikiri tiykarında sheshimge keledi. Psixologiyada bul infantil shaxs túsinigi menen baylanıslı. Shaxstıń balalıq dáwiri tek ǵana qolaylılıqlarǵa tolı bolıwı menen ájayip dáwir esaplanadı. Degen menen bul dáwir ornı kelgende keyingi úlkeyiw, eseyiw dáwirine óz ornın bosatıp beriwi tiyis. Infantilizmde bolsa, sol balalıq dáwirde qalıp ketiw, psixologiyalıq jaqtan rawajlanıwdıń keshigiwi sıyaqlı belgiler saqlanadı.

Infantillik bul tuwma qásiyet bolmaǵanlıqtan, ata-ananıń balaǵa qaratılǵan múnásibeti, tárbiya usılı onı keltirip shıǵaradı. Psixologlardıń pikirinshe, balada infantilliktiń rawajlanıwı 8-12 jas aralıǵında payda bolıp, kórine baslaydı. Usi dáwirde ata-ana balaǵa ózine bolǵan isenimin arttırıwǵa, juwapkershilik tiykarında qarar qabıl etiwine múmkinshilik jaratıp beriwi tiyis. Óytkeni, tek ata-ana ǵana perzentiniń átirapında sociallıq ortalıqtı jaratadı, yaǵnıy ata-analar balalarında infantillik sıpatlardıń qáliplesiwine tiykar jaratadı. Bul dáwirde ata-ana tárepinen qoyılǵan hádden zıyat qadaǵalawlar yamasa hádden tıs ǵamxorlıq tuwrı infantilizmge aparıwshı jol esaplanadı. Bul dáwir aralıǵında balanıń óz qálewleri bolǵanı sıyaqlı óz dáwirine say mashqalaları, qıyınshılıqları bar ekenligin ata-ana tolıq ańlap turıwı zárúr.

Ata-analar usı wazıypanı atqarıwda kópshılıgi derlik qátelerge jol qoyadı, yaǵniy balaǵa járdem qolın sozadı, ol mashqalanı sheship beriwge háreket jasaydı. Bunı sezingen bala qolaylılıq zonasında qalıwdı qáleydı, qıyınshılıqtan qashadı, juwapkershilik penen qarawdı ádet etpegen boladı. Bunnan kelip shıǵıp, ata-analar balanıń barlıq mashqalaların sheshiwge háreket ete bermewi de kerek ekenligin túsiniwi kerek. Ásirese, toksik ata-ana bala tárbiyasında úlken qátelerge jol qoyadı. Olardıń názerinde balanı jeke múlkke uqsas bolǵan kóz-qarasta, yaǵnıy balasınıń barlıq máselede ásirese emocional ózine qaram bolıwın qálew, aytqan nárselerin buljıtpay orınlawı, qarsı pikir bildirmewi sıyaqlı kóz-qaraslar stereotipi saqlanadı. Sonlıqtan, bunday ata-analar balasınıń ornına sóylewdi, pikirlewdi, jasawd hátteki balası jaslıq dáwirine jetse de dawam ete beriwi múmkin. Bunday jaǵdaylar sociallıq turmısımızda, shańaraqlıq mashqalalarda gúzetilip turǵanlıǵı sır emes.

Juwmaqlap aytqanda, shaxs birden jetilisiwshi process emes, ol uzaq jillar dawamında balalıq dáwirden baslap bizdi qorshaǵan ortalıq tásirine tıǵız baylanıslı bolǵan process esaplanadı. Bunda ata-ana, onıń psixologiyalıq bilimge iye bolıwı menen úlgi, órnek bola alıwı, unamlı tárbiyalıq tásir kórsete alıwı úlken áhmiyetke iye.

Paydalang'an a'debiyatlar:

1. В.П.Иванова, В.В Еременко. «Практикум по общей психологии». Bishkek, 2014

2. Z.Nishanova. G.Alimova. «Balalar psixologiyası ha'm psixodiagnostikası» Tashkent 2017.

3. Nıshanova.Z, Kamilova.N, Abdullayeva.D, Xolinazarova.M, «Rivojlanish psixologiyasi, Pedagogik psixologiya» Toshkent -2017.

INTELLEKTUAL DEPRIVATSIYA HÁM ONIŃ SHAXS RAWAJLANIWINA UNAMSIZ TÁSIRI

Ibraymova Altinay Esemuratovna – Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti assistent oqıtıwshısı
Jańabaeva Nilufar Toxtarbaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti 2-kurs studenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636788

Annotatsiya: Maqalaǵa intellektual deprivaciya haqqında túsinik, onıń shaxs rawajlanıwına unamsız tásir kórsetiw múmkinligin anıqlaw, insannıń pikirlew qábiletiniń tómenlewi , tálim processinde jetiskenliklerine, social maslasıw processindegi qıyınshılıqları hám onıń aldın alıwǵa qaratılǵan.

Annotation: The article focuses on the concept of intellectual deprivation, determining its possible negative impact on human development, reducing a persońs ability to think, his achievements in the educational process, difficulties in the process of social adaptation and their prevention.

Tayanısh sózler: rawajlanıw, aqılıy rawajlanıw, deprivaciya, intellectual deprivaciya, deprivaciyaǵa alıp keliwshı sebepler.

Key words: development, mental development, deprivation, intellectual deprivation, causes of deprivation

Insannıń zaman menen birge rawajlanıwı házirgi dáwir talabi. Sol menen bir qatarda insannıń aqılıy rawajlanıwı dáslepki balalıq dáwirinen baslap qáliplesip baradı. Insan dáslepki balalıq dáwirden baslap átirapindaǵı nárse, hádiyselerdi hám olar arasındaǵi baylanıslardı ańlawǵa háreket etedi. Bul dáwir aqılıy rawajlanıwdıń tiykarın, oylaw processleriniń jańa kórinislerin payda etedi. Zaman rawajlanıwı menen insannıń intellektual rawajlanıwı onıń jetiskenliklerine tikkeley tásir etedi. Bıraq ayırım jaǵdaylar sebepli shaxstıń aqılıy rawajlanıwı jeterli dárejede qollap quwatlanbaydı. Házirgi kúnde zaman rawajlanǵanı menen ayırım balalar intellektual rawajlanıwdan shette qalmaqta. Shańaraqta balada tálim alıwǵa jeterli resurslardıń jetispewshiligi, bilim alıwǵa bolǵan itibardıń pásligi, zamanagóy bilim alıwǵa arnalǵan qurallar menen támiynlenbewi hám ata-analardıń itibarsizlıǵi buǵan sebep bola aladı. Bul jaǵday intellektuallıq deprivaciya dep ataladı. Ol insannıń pikirlew qábiletinen baslap social beyimlesiwine shekemgi bolǵan processlerge tásir kórsetedi.

Deprivaciya – latın tilinen alınǵan bolıp «joǵaltıw» mánisin ańlatadı. Baqsha jasındaǵı balalarda intellektual deprivaciya aqıbetinde zárúr bolǵan ortalıq hám stimul jetispewshiligi nátiyjesinde onıń aqılıy potenciyalı tolıq rawajlana almawı múmkin. Bul jaǵday balanıń biliw processlerine hám social beyimlesiwine unamsız tásir kórsetedi. Baqsha jasındaǵı balalar ushın intellektual stimullar jeterli bolıwı kerek. Sebebi bul dáwirde balada tiykarǵı kognitiv funkciyalar qáliplesedi. Bul dáwirde balada intellektual rawajlanıw hár dayım bilmegen nárselerin úyreniw, jańa bilimlerdi ózlestiriwge ata-analar tárepinen hár tárepleme shárt-sharayatlar jaratıp beriliwi kerek. Sonıń ushın erte balalıq dáwirden-aq, balanıń

aqılıy funkciyaların aktivlestiriw ushın hár túrli emocional stimullardan paydalanıw zárúr. Intellektual deprivaciya, bir tárepten, adekvat pikirlew funkciyaların ámelge asırıwdıń ishki imkaniyatınıń bolmawı menen baylanıslı bolsa; ekinshi tárepten, basqalar menen intellektual baylanıstı sheklew menen ámelge asadı. Intellektual deprivaciya emocional deprivaciyadan keyingi dáreje boladı. Ol sırtqı ortalıq haqqında jeterli maǵlıwmattıń joqlıǵı, miy xızmetiniń ulıwma páseyiwi hám barlıq aqılıy processler sebepli qáliplesiwi múmkin. Deprivaciya shaxslar arasındaǵı múnásibetlerge keri tásirin tiygizedi, bul da áz náwbetinde intellektual buzılıwdı kúsheytedi.

Joqarıda aytıp ótilgenindey, bul dáwirde balada biliw processleri jaqsı rawajlanadı. Eger bunday shárt sharayatlar támiynlenbese balada bir qatar mashqalalar júzege keledi. Atap aytqanda;

- Sóylewdiń keshigiwi, bala óz pikirlerin emin erkin bildiriwde qıyınshılıqlarǵa dus keliwi múmkin.
- Dıqqat hám yad rawajlanıwınıń pásligi – oylaw processiniń páseyiwi (tarayıwı), jańa bilimlerdi ózlestiriwde qıyınshılıqlarǵa ushırawı.
- Social beyimlesiwdiń páseyiwi – bala óz teńlesleri menen sáwbetlesiwde qıyınshılıqqa ushırawı hám toparlıq oyınlarda qatnasıwdan kópshilik jaǵdaylarda bas tartıwı h.t.b.

Bunnan kelip shıǵadı intellektual deprivaciya balalardıń keyingi tálim alıw processlerinde anaǵurlım unamsız aqıbetlerge alıp keliwi múmkin. Máselen ózine isenimsizlik, bilim alıwında hár túrli aqılıy mashqalalı jaǵdaylarǵa dus keliwi h.t.b. L.Vigotskiy balalardıń intellektual rawajlanıwında social ortalıq, til hám mádeniyattıń ornın tómendegishe táriyp beredi. Bala rawajlanıwı, bilimlerdi ózlestiriwi, ózi jeke ámelge asıra almaytuǵın zatlardı úlkenler yaki bilimli teńlesleri járdeminde ámelge asırıwı múmkin.

Intellektual deprivaciyaǵa alıp keliwshi sebepler túrlishe boladı: shańaraqta balaǵa jaqınlarınıń unamsız hám itibarsiz múnasibette bolıwı, ata-anasınıń biyparwalıǵı, aqılıy rawajlanıw ushın jeterli sharayat jaratıp bermesligi sebep boladı. Social ortalıqta oqıtıwshı hám teńleslerinıń biyparwalıǵı yaki balanı baslanǵısh oqıw dáwirinde jeterli qollap quwatlamaǵanlıǵi sebep boladı. Nátiyjede balada joqarıda aytıp ótilgenindey kognitiv qábiletleriniń páseyiwine bunnan tısqarı psixologiyalıq jaǵdaylarınada keri tásir etedi. Tiykarınan emotsional jaǵdaylarınıń yaǵnıy óz-ózine pás baha beriwi, depressiya, stress hám qáweterleniw sezimleriniń joqarılap ketiwine, insanlar menen múnasibetke kirisiwde qiynalıwına alıp keledi. Bunıń aldın alıw ushın shańaraq aǵzaları balaǵa itibardı joqarılatıwı, ruwxıy basım bermewi, onıń qızıǵıwshılıqları, qábiletleri menen qızıǵıwı kerek. Mektep jasındaǵi balalarda ustazları baladaǵı jasırın qábiletlerin anıqlaw, aqılıy tárepten xoshametlep, hár túrli jasına say kitaplarǵa qızıqtırıp, balalar menen individual tárizde waqtın ajıratıp shuǵıllanıwı kerek.

Ulıwma alǵanda intellektual rawajlanıw bul tek búgingi kúndi emes, bálkim keleshegimizdi támiynlep beriwshi qural esaplanadı. Sol sebepli házirgi texnologiyalar rawajlanǵan dáwirde jas awladtı bilimli hám sanalı etip tárbiyalaw global jaǵdaylardıń biri bolıp qalmaqta.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

4. В.П.Иванова, В.В Еременко. «Практикум по общей психологии». Bishkek, 2014

5. Z.Nishanova. G.Alimova. «Balalar psixologiyası hám psixodiagnostikası» Tashkent 2017.

6. Nıshanova.Z, Kamilova.N, Abdullayeva.D, Xolinazarova.M, «Rivojlanish psixologiyasi, Pedagogik psixologiya» Toshkent -2017.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA O‘SMIRLAR O‘Z-O‘ZINI ANGLASHI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Umirbekova Nasiba Kenesbaevna - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchsisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635514

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida o‘smirlarning o‘z-o‘zini anglash jarayonida yuz berayotgan transformatsion o‘zgarishlar va ularning ijtimoiy-psixologik muammolari tahlil qilinadi. Raqamli muhitning shaxs rivojiga ta’siri, identifikatsiya jarayonidagi ziddiyatlar, ijtimoiy taqqoslash, virtual qaramlik hamda kiberbosim kabi omillar ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, muammoni bartaraf etishning psixologik-pedagogik yo‘llari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: O‘smirlik davri, o‘z-o‘zini anglash, axborotlashgan jamiyat, identifikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli muhit, media savodxonlik.

Abstract: This article analyzes the transformational changes occurring in the process of adolescents' self-awareness in the context of the information society and their socio-psychological problems. Such factors as the influence of the digital environment on personality development, conflicts in the identification process, social comparison, virtual dependence, and cyber-pressure are covered on a scientific basis. Psychological and pedagogical ways to overcome the problem are also proposed.

Keywords: Adolescence, self-awareness, information society, identity, social networks, digital environment, media literacy.

O‘smirlik davri shaxs shakllanishining eng nozik bosqichidir. Bu davrda o‘zlikni anglash, shaxsiy qadriyatlar tizimini yaratish, ijtimoiy rol va o‘z hayotiy maqsadini aniqlash jarayonlari sodir bo‘ladi. O‘smirlik — bu o‘zini kashf etish, o‘ziga baho berish va “men kimman?” degan savolga javob izlash davridir. Ammo axborot globallashuvining keskin tezlashuvi bu jarayonni o‘zgartirib, o‘smirni ko‘p manbali, turfa, ba’zan esa qarama-qarshi ma’lumotlar muhitida o‘zini aniqlashga majbur qilmoqda. Bu holat shaxsda refleksiv, emotsional va ijtimoiy-motivatsion tizimlarning o‘zaro muvozanatini talab qiladi.

Raqamli maydonda o‘smirlar o‘z “virtual men”larini yaratadilar. Ijtimoiy tarmoqlarda ular o‘zlarini boshqacha tasvirlaydilar, bu esa real “men” va virtual “men” o‘rtasida tafovutni keltirib chiqaradi. Natijada shaxsning o‘z-o‘zini anglash

jarayoni ikki sathda — real va virtual shaklda kechadi. Bu ikki yo‘nalish o‘rtasidagi nomuvofiqlik esa o‘smirlik davrida emotsional ziddiyat, ichki beqarorlik, o‘zini qadrlash muammolari va ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi. Shu sababli, axborot globallashuvi sharoitida o‘z-o‘zini anglashni psixologik fenomen sifatida tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘smirlik davridagi o‘z-o‘zini anglash transformatsiyasi quyidagi uchta asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lmoqda:

1. **Identifikatsiyaning virtualizatsiyasi:** O‘smir o‘z shaxsini real hayotda emas, balki ijtimoiy tarmoqlardagi "profil" orqali prezentatsiya qiladi. Bu "Raqamli Men"ning real shaxsdan ustunlik qilishi va natijada shaxsiyatning fragmentatsiyasiga olib keladi.

2. **Kognitiv o‘zgarishlar:** Axborotning haddan tashqari ko‘pligi o‘smirlarda “klipcha fikrlash”ni shakllantiradi. Bu esa chuqur tahliliy fikrlash va introspeksiya (o‘z ichiga nazar tashlash) qobiliyatini susaytiradi.

3. **Ijtimoiy-psixologik xavflar:** Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarning 65% dan ortig‘i o‘z qadr-qimmatini ijtimoiy tarmoqlardagi “like” va ijobiy izohlarga qarab baholaydi. Bu esa o‘z-o‘zini baholashning tashqi omillarga o‘ta bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘smirlik davridagi o‘zini anglash transformatsiyasi ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Bu davrda o‘smir uchun tengdoshlar bilan aloqa, do‘stlik, tan olinishi va muloqot muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shu jarayonda o‘smir o‘zini boshqalarning ko‘zlari orqali ko‘radi, ularning fikri va bahosiga katta e’tibor beradi. Agar bu baho ijobiy bo‘lsa, o‘smirning o‘ziga ishonchi ortadi; salbiy bo‘lsa, o‘zini past baholash, izolyatsiya yoki isyonkorlik holatlari paydo bo‘ladi. Shu bois, o‘smirlikda ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabat o‘zini anglashni shakllantiruvchi muhim determinantlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Axborot globallashuvi davrida o‘smir shaxsining o‘zini anglash jarayoni madaniy, ijtimoiy va psixologik o‘zgarishlarning kesishgan nuqtasida kechadi. Bu davrda o‘smir shaxs o‘z “men” tizimini turli madaniyatlar, qadriyatlar va ijtimoiy rollar bilan uyg‘unlashtirish orqali yangilaydi. Madaniyat va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir o‘smirning refleksiv tafakkurini kuchaytirib, uni mustaqil identitet izlanishiga yo‘naltiradi. Globallashuv sharoitida o‘zini anglash doimiy qayta qurilish jarayoniga aylanib, o‘smirda ijtimoiy mas’uliyat, bag‘rikenglik va madaniy moslashuv sifatlarini rivojlantiradi. Bu jarayon faqat ruhiy kechinmalar bilan emas, balki axborot oqimlari, ijtimoiy baho va madaniy signallar orqali ham shakllanadi. O‘smirning ichki barqarorligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va refleksiv fikrlash darajasi aynan shu o‘zaro uyg‘unlikdan kelib chiqadi. Shu bois, o‘smirlik davri — bu o‘zlikni yangilash, ijtimoiy xavflarni anglash va o‘z hayotining ma’nosini ongli ravishda qurish davri sifatida qaraladi.

Psixologik jihatdan, o‘smirlik davri “shaxsiy men”ning shakllanishi uchun o‘tish bosqichi bo‘lib, unda o‘zini anglash jarayoni o‘zaro ta’sir etuvchi omillar tizimi orqali kechadi. Biologik yetilish, gormonal o‘zgarishlar va hissiy beqarorlik o‘smirning o‘zini qabul qilishiga ta’sir etuvchi ichki omillar bo‘lsa, ijtimoiy muhit,

oila, maktab va axborot vositalari tashqi omillar sifatida bu jarayonga yo‘naltiruvchi kuch vazifasini bajaradi. O‘smirlikdagi o‘zini anglash jarayoni, shuningdek, shaxsning o‘z fikrlarini tahlil qilish, o‘z xulq-atvorini baholash va ijtimoiy me’yorlarga nisbatan munosabat bildirish kabi refleksiv faoliyatlar orqali chuqurlashadi. Shu davrda o‘smir shaxsiy qarorlar qabul qilishda ichki motivlar va tashqi ta’sirlar o‘rtasida muvozanatni topishga harakat qiladi. Bu esa o‘z navbatida, shaxsning avtonomiyasi va ichki nazorat mexanizmlarini shakllantiradi.

Bizning xulosamizcha, raqamli va globallashgan axborot muhiti o‘smir shaxsining o‘zini anglash jarayonini tubdan o‘zgartirib, uni tarmoq asosidagi yangi ijtimoiy munosabatlar tizimiga olib kirdi. Zamonaviy o‘smir o‘z “men”ini virtual maydon orqali ifodalaydi, shu bilan birga, tashqi baho va ijtimoiy tarmoqlardagi tasdiqqa nisbatan sezuvchanlik kuchayadi. Axborot oqimining cheksizligi tanlovlar ko‘pligini yuzaga keltirib, bu holat o‘z navbatida o‘smirda refleksiv fikrlash, tahliliy yondashuv va mas’uliyat hissini shakllantirishni talab etadi. Raqamli madaniyatda o‘zini anglash jarayoni nafaqat kommunikativ, balki ijtimoiy-psixologik hodisaga aylanib, shaxsning o‘zini kuzatish, tahlil qilish va qayta baholash qobiliyatini kuchaytiradi. Shu jarayon o‘smirni erkin fikrlovchi, tanqidiy yondasha oluvchi va global qadriyatlarga moslashuvchan subyektga aylantiradi. Shu bilan birga, o‘zini anglash endi shunchaki ruhiy kechinma emas, balki raqamli muhitda ongli tanlov va identitet qurilishining faol mexanizmidir. Natijada, o‘smir o‘zini global axborot tarmog‘ida ham ijtimoiy, ham ma’naviy jihatdan o‘z hayotining muallifi sifatida shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shoumarov G‘.B. (2020). O‘smirlik davrida shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – 220 b.

2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 2006. – 344 с. (Теория психосоциального развития, кризис идентичности подростков).

3. Ivanov I., Zufarova M. “Umumiy psixologiya”. O‘z.FMJ., 2008.

4. Do‘stmuxammedova SH.A. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. O‘quv qo‘llanma. –. Toshkent-2020

XALQ PEDAGOGIKASIDA YOSHLARNI RUHIY VA AQILAN TARBIYALASH USULLARI

Genjemuratov Bayram Orınbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti dotsenti v.v.b.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636564

Annotatsiya: Qoraqalpoq xalq milliy oyinlari pedagogikasi asosida yosh avlodni tarbiyalashdagi samarali vosita sifatidagi o‘rni yoritilgan. Qoraqalpoq madaniy merosida jasorat, vatanparvarlik, adolat va Vatanga sadoqat kabi qadriyatlar tarbiya jarayonida alohida ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi. Muallif jasorat, qo‘rquv, mas’uliyat va axloqiy fazilatlar tushunchalarini g‘arbiy faylasuflar hamda qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi misolida tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: jasorat, xalq pedagogikasi, tarbiya, yoshlar, vatanparvarlik, qoraqalpoq madaniyati, axloqiy qadriyatlar, doston, qahramonlik, an’ana.

Abstract: The article highlights the role of Karakalpak national games as an effective tool in educating the younger generation based on the pedagogy of the Karakalpak people. It is emphasized that in the cultural heritage of Karakalpaks, such values as courage, patriotism, justice, and loyalty to the Motherland are of particular importance in the process of upbringing. The author analyzes the concepts of courage, fear, responsibility, and moral qualities using the examples of Western philosophers and Karakalpak folk folklore.

Keywords: courage, folk pedagogy, upbringing, youth, patriotism, Karakalpak culture, moral values, epic, heroism, tradition.

Xalq pedagogikasi tarbiyaning maqsad va vazifalari borasida muayyan xalqning hayotiy tajribasi hamda turmush tarzida shakllangan amaliy qarashlar majmui; muayyan jamiyatda yashash uchun har bir odam amal qilishi shart sanalgan va urf-odat, udum, xulq-odob, marosim, an’ana, turmush tarzi, badiiy ijod, uyin singari empirik vositalarda namoyon bo‘ladigan amaliy faoliyat hamdir. Xalq pedagogikasi fanda *etnopedagogika* deb ham yuritiladi. Pedagogika fanida Xalq pedagogikasiga xos eng muhim belgilaridan biri uning qadimiyligidir. Har qanday xalq muayyan etnos sifatida mavjud bulishi uchun o‘ziga xos qiyofaga ega bo‘lishi kerak. Xalqning ijtimoiy, ma’naviy, intellektual qiyofasi esa uning pedagogika vositasidagina shakllanadi. Xalq pedagogikasi muayyan xalqning o‘zi bilan birga dunyoga kelgani uchun ham uning tarixi xalq tarixi bilan teng. Xalq pedagogikasining ikkinchi belgisi uning to‘liq amaliy xususiyatga egaligidir. Xalq ta’lim-tarbiya jarayoni va uning natijalariga pragmatik nazar bilan qaragani uchun Xalq pedagogikasi g‘oyalar shaklida emas, balki urf-odat, an’ana, amal, udum, xulq-odoblar tarzida namoyon bo‘ladi. Xalq pedagogikasi ta’lim-tarbiya haqidagi fikrlar yig‘indisi emas, balki amal qilinishi majburiy bo‘lgan va bajarilishi hamma tomonidan nazorat qilinadigan amaliy xulqiy ko‘nikmalar va sh.k. majmuidir. Xalq pedagogikasining uchinchi xususiyati uning muallifi noma’lum, anonim pedagogika ekanligidir.

Xalq pedagogikasi talablarining yaratuvchisi ma’lum bo‘lmaganligi uchun ham muqaddas sanalgan va so‘zsiz bajarilgan. Etnopedagogikaga doir biror talabning muallifi ma’lum bo‘lsa, uning ta’siri pasayib ketadi. Chunki u, kim bo‘lsada, qandaydir bir odamning istagi sifatida qabul etiladi. Anonimlik esa urf-odat, udum, xulq-odatlarga sirlilik, muqaddaslik tusini beradi. Xalq pedagogikasining to‘rtinchi belgisi uning sinkretik (qorishiq) xususiyatga egaligidir. Xalq hayoti ko‘p qirrali ekani holda yaxlit bo‘lgani singari uning pedagogikasi ham qorishiqdir. Xalqning turli yo‘nalishdagi pedagogik tadbirlari sinkretik tarzda birvarakaiiga olib borilgani uchun Xalq pedagogikasiga alohidalik emas, umumiylik xosdir. Xalq pedagogikasining beshinchi belgisi uning keng yoyilganligidir. Xalq pedagogikasiga oid amallar muayyan etnik birlikning hammasiga birday tatbiq qilinadi. Muayyan shaxslarning xohishirodasi qandayligidan qat’i nazar, xalqning har bir vakili uning tarbiya va yashash tarziga doir talablariga rioya etishga majbur. Xalq pedagogikasi talablarini bajarishda

tarbiyalanuvchining istaklari inobatga olinmaydi. Muayyan etnik birlikning turmush tarzida namoyon bo‘lishi Xalq pedagogikasining oltinchi xususiyatidir. Xalq pedagogikasi empirik tabiatga ega bo‘lib, jamiyat a’zolari hayotini yo‘lga qo‘yishga qaratilgan va uning qoidalari muhokama uchun emas, balki turmush mobaynida amal qilish uchundir.

O‘zbek Xalq pedagogikasi uzoq tarixga ega va millatdagi eng konservativ, sekin o‘zgaradigan, ana shu xususiyati tufayli xalqning o‘ziga xos qiyofasi saqlanib qolishini ta’minlaydigan hodisa ekanligiga qaramay, o‘z taraqqiyoti davomida bir qator o‘zgarishlarni boshidan kechirdi. O‘zbek Xalq pedagogikasi ning taraqqiyot tarixi islomgacha bo‘lgan davr xalq pedagogikasi, islom ta’siri davri xalq pedagogikasi, tashqi ta’sirlar davri xalq pedagogikasi, mustaqillik davri xalq pedagogikasi singari bosqichlardan iborat[2, 7-15].

O‘zbek Xalq pedagogikasining bu tarzda davrlashtirishda xalq ruhiyati, yashash va fikrlash tarzidagi tub sifat belgilarining o‘ziga xosligi hisobga olingan. Ko‘p ming yillik tarixga ega o‘zbek xalqi ilmiy va moddiy buyum tarzidagi dalillarga ko‘ra, islom dini qabul qilingungacha bo‘lgan vaqtda tamomila o‘ziga xos tarzda hayot kechirgan. Olam hodisalarini o‘zgacha yo‘sinda tushungan va izohlagan, hayotdan boshqacha ta’sirlangan va ta’sir ko‘rsatgan, tiriklik va o‘lim, u dunyo va bu dunyo, ezgulik va yovuzlik, go‘zallik va xunuklik, savob va gunoh, halol va harom singari tushunchalar o‘zgacha mazmun anglatgan. “Avesto” asari yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar, shuningdek, Selengur, Xorazm, Bolaliktepa, Issiqqo‘rg‘on, Chust, Rishton va Burchmulladan topilgan obidalar shundan dalolat beradi. Islom dinining qabul qilinishi o‘zbek xalqining turmush tarzini tamomila o‘zgartirib yubordi, uni olamning musulmonlar deb atalmish ko‘p sonli qavmi bilan yaqinlashtirdi, xalqning turmush 132edag, madaniyati, ma’naviyati, ruhiyati, iqtisodi va ijtimoiy turmushiga favqulodda katta ta’sir ko‘rsatdi. Ayni vaqtda, xalq o‘zining azaliy milliy qiyofasini ham saqlab qoldi. Chunki u qadimdan puxta shakllangan va qat’iy amal qilinadigan udumlar, odatlar, an’analar tizimiga ega edi[1, 5-11].

Xalq islomni qabul qilgandan keyin uning yashash, fikrlash, ta’sirlanish tarzida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar Xalq pedagogikasida aks etdi. Endi xalq halol va harom, gunoh va savob, taqdir, qismat, u dunyo va bu dunyo, hayot, o‘lim hamda qayta tirilish borasida tamomila yangi qadriyatlarni o‘zlashtirdi, ularni hayot tarziga, udumlarga, urf-odatlarga, an’analarga, marosimlarga, ya’ni pedagogikaga aylantirdi. Bu davrdagi xulqatvor, an’ana, udum, odatlar ma’naviy turmushdagi ayni shu jihatlarni aks ettiradigan bo‘ldi. O‘zbek millati juda uzoq vaqt mobaynida islom dini ta’siridagi Xalq pedagogikasiga amal qilgan holda yashadi. XIX asrning 2-yarmiga kelib, Rossiya bosqini sababli o‘zbek xalqining turmush pedagogik, fikrlash yo‘sini, tarbiya tamoyillarida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Faqat islom dini belgilagan turmush pedagogik, akida, an’ana va odatlar bilangina yashash mumkin bo‘lmay qoldi. Xalqning ongi, axloqi, fikri, turmushi o‘zgarishi bilan uning pedagogikasi ham o‘zgarishlarga uchradi. Yangi an’ana va odoblar paydo bo‘ldi, ayrim pedagogik qadriyat, axloqiy aqidalar esa yo‘qoldi. Xalq pedagogikasidagi yo‘qotishlar, ayniqsa, sho‘ro davrida keng tus oldi. Xalq pedagogikasi tufayli shiddatli o‘zgarishlar girdobida qolgan o‘zbek millati o‘z

qiyofasini saqlab qola bildi. Istiqlol natijasida esa o‘zbek xalqining fikrlash, yashash, olamni anglash va izoxlash yo‘sini yangilandi, xalq ruhiyati, ma’naviy qiyofasi o‘zgardi. Bu o‘zgarishlar xalqning turmush tarzida paydo bo‘layotgan yangi odat, an’ana, xulq-atvor, urf va udumlar tarzida namoyon bo‘lmoqda. Mustaqillik davri Xalq pedagogikasida ko‘plab islomiy an’analar qayta tiklanib, amaliy tarbiya jarayoniga tatbiq etila boshlandi. Xalq pedagogikasi tarixiy tushuncha sifatida hozirgi kunda ham zamon talablariga moye ravishda boyib bormoqda va jiddiy amaliytarbiyaviy ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa qilib ayadigan bo’lsak bu masala ayniqsa yoshlarni martlik va botirlk ruhida tarbiyalashda xalq pedagogikasi katta ahamiyatga ega sababi bu a’nana qadim zamonlardan shu kunga qadar katta ahamiyatga ega b’lib kelgan. Bu tajribalar hozirgi kunga qadar o’zining ahamiyatina yoqatmastan kelmoqda.

Shu, sababli bu ishlarni boqsha yoshidan keng orgatib borish katta ahamiyatga ega bolib hisoblnadi

Foydalangan adabiyotlar ro’yaxti:

1. Mutalipova.M.J., Xalq pedagogikasi.-T.: “Fan va texnologiya”, 2015, 160 bet. O‘quv qo‘llanma.

2. Djamilova N.N., Terexova O.E, Kim I.N , Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya.-T.: “NIF MSh”- 2020 y , 292 bet. O‘quv qo‘llanma.

MEKTEP OQÍWSHÍLARÍN QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍ TIYKARÍNDA LOGIKALÍQ PIKIRLEWGE ÚYRETIW

Mırzanova Gózzal – Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti, Pedagogika tálim baǵdarı 1-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633732

Annotaciya. Bul maqalada mektep oqıwshıların qaraqalpaq xalıq jumbaqları tiykarinda logikalıq pikirlewge úyretiw máselesi sáwlelenedi.

Tayanish sózler: qaraqalpaq xalıq jumbaqları, logikalıq pikirlew,oqıwshı, tálim-tárbiya.

Annotation. This article explores the issue of teaching students logical thinking based on Karakalpak folk riddles.

Keywords. Karakalpak folk riddles, logical thinking, student, education

Mektep oqıwshıların qaraqalpaq xalıq jumbaqları tiykarnıda logikalıq pikirlewge úyretiw máselesi búgingi kún bilimlendiriw tarawındaǵı eń aktual máselelerden biri esaplanadi. Bul baǵdarda mektep oqıwshısı kim ekenligine itibar qaratsaq – ol tálim-tárbiya procesiniń belsendi qatnasıwshısı, ulıwma orta bilim beriw orayinda tálim alıp,bilim hám kónlikpelerdi iyelep atırǵan, hámde jámiyette óz ornın tabıwǵa tayarlanıp atırǵan jas áwlad wákili. Usı mektep dáwirinde oqiwshılardıń aqılıy potencialin duris baǵdarlaw, erkin pikirlewin rawajlandırıw júdá áhmiyetli.

Logikalıq pikirlew – bul maǵlıwmatlardı talqılaw, olar arasındaǵı baylanıslıliqtı tabıw hám keri nátiyjelerge tiykarlanǵan kórsetpelerdi shiǵariw

uqıplılıǵı. Bul proceste sezimlerge emes, bálki faktlerge hám dálillerge súyenedi. Ol insannıń durıs sheshim qabıllawına hám turmısta óz ornin tabıwına tiykar boladı.

Qaraqalpaq xaliq jumbaqları – ata-babalarımizdıń ásirler dawamında toplaǵan turmıslıq tájiriybesi, tapqırlıǵı hám kórkem oylawınıń jemisi esaplanadı. Sonıń ushında jumbaqlardan hár qıylı dáwirlerde jasaǵan adamlardń ómiri, turmısı, jasaw jaǵdayları menen dúnya túsinigi jóninde qızıqlı maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı. Sonıń menen birge, jumbaqlar xalıq poeziyasınıń bir forması sıpatında áyyem zamanlardan tartıp, tap usı búginge shekem onıń hár qıylı mánilerdi aytılıw usılların, gáp qurıw ádisleri hám túsiniklerin ózinde qásterlep saqlap kiyatirǵanınıń gúwasi bolamız.

Adamlar turmısta qollanıp kiyatırǵan ápiwayı zatlardıń, miynet qurallarınıń, kúndelikli uslap tutqan buyımlarınıń ózlerine tán sırlı belgilerine dıqqatımızdı awdartıp onı hár tárepleme bilip aliwǵa májbúrleydi.

Jumbaq - bir zat yamasa hádiysenıń atın atamay, onıń ózine tán belgilerin jasırın túrde súwretlew arqalı tabıwdı talap etetuǵın kórkem sóz óneriniń túri.

Jumbaqlardıń oqıwshı sanasına, yaǵnıy logikalıq pikirlewine bolǵan tásiri oǵada keń. Birinshiden, jumbaq sheshiw procesinde oqiwshiniń zeyini hám de este saqlaw qábileti shınıg’adi. Ekinshiden, ol balani oylawǵa, salıstırıwǵa, abstrakt oylawǵa úyretedi.

Jumbaqtıń juwabın izlew – bul oqıwshı shaxsı ushın kishigirim izertlew jumısı siyaqlı boladı. Ol jasırilǵan mánini tapqanda, ózine bolǵan isenimi artadı.

Oqıwshılardı logikalıq pikirlewge úyretiwde qarqalpaq xalıq jumbaqlarınan nátiyjeli paydalanıw ushın oqıtıwshi olardı oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine mas ráwishte tańlawi, sabaq procesinde izbe-iz hám sistemali qollawi lazim. Dáslep ápiwayi hám túsinikli jumbaqlardan baslap, keyin ala tereńirek hám qıyınıraq mazmunǵa iye bolǵan jumbaqlarǵa ótiledi. Oqıwshılar menen birgelikte jumbaqtı analiz qılıw, ondaǵı jasırın mánini ashıw, talqılaw arqalı olardıń aqıl-oyı jáne de rawajlanadı.

Alımlarda insan aqıl-oyın rawajlandırıwda pikirlewdiń áhmiyetin ayrıqsha aytıp ótken. Misalı ushın, áyyemgi grek filosofi Demokrit logikalıq oylawdı “zatlardıń ishki mánisin kóre biliw” dep esaplaǵan. Oniń pikirinshe, insannıń aqılı sırtqı kórinisten ishki sebep-nátiyje baylanislarına ótiwi zárúr. Jumbaq sheshiw procesi tap Demokrit aytqanday, sirtqi jasirin belgilerden (metaforadan) zattiń haqiqiy mánisine qaray umtılıw bolıp tabıladı. Ol bilim alıwdı “ziyreklik hám izleniwsheńlik” penen baylanıstıradı. Jáne de, logika iliminiń atası Aristotel jumbaqlar haqqında arnawlı toqtalıp ótken. Ol óziniń “Poetika” miynetinde: “Jumbaqtıń mánisi – zatlar haqqında ayta otırıp, olardı múmkin bolmaǵan baylanıslar arqalı súwretlew” – deydi. Aristotel jumbaq sheshiwdi metoforalıq oylawdıń eń joqarı túri dep esaplaǵan. Onıń pikirinshe, jumbaq adamdı logikalıq qayshılıqlardı sheshiwge hám ziyreklikke úyretedi.

Y.A.Komenskiydiń pikirinshe, ol jumbaqlardı balanıń zeynin toplaw hám logikalıq oylawın jetilistiriwdegi eń nátiyjeli, xalqlıq metod dep bahalayı. Onıń pikirinshe, qızıqlı jumbaq arqalı berilgen bilim balanıń yadında bekkem saqlanadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq jumbaqları mektep oqıwshılarınıń logikalıq pikirlewin rawajlandırıwdağı ornı júdá úlken. Jumbaqlar arqalı oqıwshılar erkin pikirlewdi, durıs sheshim qabıl etiwdi, mashqalalardı sheshiwdi úyrenedi. Sol sebeplide, tálim-tárbiya processinde jumbaqlardan keńirek paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleri. Dúziwshi: Q.Mámbetnazarov. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990. – 216 b.
2. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı. – Nókis: Bilim, 1993. – 504 b.
3. Qazaqbaev S. Qaraqalpaq salt-dástúr jırları (metodikalıq qollanba). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2012. – 32 b.

O‘QUV FAOLIYATI DAVOMIDA O‘QITISH JARAYONINING MOTIVATSION KOMPONENTINI AMALGA OSHIRISH

Kuandikova Guljayna – Innovatsion texnologiyalar universiteti “Psixologiya” ta’lim yo‘nalishi talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636963

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quv faoliyati jarayonida motivatsiyaning o‘rni, uning pedagogik jarayondagi ahamiyati hamda ta’lim samaradorligini oshirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, o‘quvchilarda ichki va tashqi motivlarni shakllantirish usullari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida motivatsion komponentni amalga oshirish yo‘llari tahlil qilinadi.

Annotation: This article highlights the role of motivation in the process of educational activity, its significance in the pedagogical process, and its role in increasing the effectiveness of education. Also, methods of forming internal and external motives in students, ways of implementing the motivational component based on modern pedagogical technologies are analyzed.

Kalit so‘zlar: motivatsiya, o‘quv faoliyati, ichki motiv, tashqi motiv, ta’lim samaradorligi, pedagogik texnologiya, rag‘batlantirish, qiziqish, faol o‘qitish

Key words: motivation, learning activity, internal motive, external motive, learning effectiveness, pedagogical technology, encouragement, interest, active learning.

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning faolligini oshirish, bilimlarni mustahkam egallashini ta’minlash hamda mustaqil fikrlashini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda motivatsiya alohida o‘rin tutadi. Chunki motivatsiya o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan munosabatini belgilaydi, uning bilim olishga intilish darajasini shakllantiradi.

O‘qitish jarayonining samaradorligi nafaqat berilayotgan bilim mazmuniga, balki o‘quvchini shu bilimlarni o‘zlashtirishga undovchi ichki ehtiyoj va qiziqishlarga ham bog‘liqdir. Shu sababli motivatsion komponentni to‘g‘ri tashkil etish pedagogning asosiy vazifalaridan biridir.[1].

O‘quvchilarning o‘qishga ijobiy munosabatini shakllantirish yo‘llaridan biri o‘quvchilarning xulq-atvorini va ularning psixologik fanlarni o‘rganishga bo‘lgan munosabatini aniqlashni ta’minlaydigan shaxsning bilish faoliyati motivlari tizimini yaratishdir. Shuni ta’kidlash kerakki, o‘quvchilarda bilish qiziqishini rivojlantirish uchun ta’limning eng samarali usullarini birlashtirish o‘qishga undaydi va maktab o‘quvchilarining tegishli amaliy faolligini shakllantiradi. Ushbu faoliyatning muhim tarkibiy elementi motivatsiya bo‘lib, unda maktab o‘quvchilarining o‘qishga bo‘lgan munosabati namoyon bo‘ladi [2].

Motivatsiya - bu shaxsni muayyan faoliyatga undovchi ichki va tashqi omillar majmuasidir. Ta’lim jarayonida motivatsiya o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan ehtiyoji, qiziqishi va intilishlari orqali namoyon bo‘ladi.

Motivatsiya ikki turga bo‘linadi:

- **Ichki motivatsiya** - o‘quvchining o‘z qiziqishi, bilimga chanqoqligi asosida shakllanadi.

- **Tashqi motivatsiya** - baho, mukofot, rag‘bat yoki jazoga asoslangan holda yuzaga keladi.

Eng samarali ta’lim jarayoni ichki motivatsiya ustun bo‘lgan holatda yuzaga keladi.

Motivatsion komponent o‘qitish jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, u quyidagi funksiyalarni bajaradi: o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi, bilimlarni chuqur o‘zlashtirishga yordam beradi, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rivojlantiradi, o‘quv jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantiradi. Agar darsda motivatsiya yetarli darajada tashkil etilmasa, o‘quvchilarda befarqlik, sustlik va qiziqishning pasayishi kuzatiladi [2].

Ta’lim jarayonida motivatsiyani shakllantirish uchun quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

- **Muammoli vaziyat yaratish.** O‘qituvchi dars boshida muammoli savol yoki vaziyatni qo‘yish orqali o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otadi. Bu usul o‘quvchini faol fikrlashga undaydi.

- **O‘yin texnologiyalaridan foydalanish.** Ayniqsa maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda o‘yin orqali o‘qitish motivatsiyani oshiradi. O‘yin jarayonida o‘quvchilar bilimni oson va qiziqarli o‘zlashtiradi.

- **Rag‘batlantirish tizimi.** Ma’naviy va moddiy rag‘batlantirish (maqtov, sovrin, sertifikat) o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Ammo bu usul ichki motivatsiyani susaytirmasligi kerak.

- **Individual yondashuv.** Har bir o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olish motivatsiyani oshiradi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim bu borada muhim ahamiyatga ega.

- **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.** Multimedia, interaktiv taqdimotlar va raqamli vositalar darsni yanada qiziqarli qiladi va o‘quvchilarni jalb etadi [2].

Quyidagi omillar o‘quvchilarda motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin:

- darsning bir xil va zerikarli tashkil etilishi;

- o‘qituvchining faqat ma’ruza uslubidan foydalanishi;

- o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari e’tiborga olinmasligi;
- haddan tashqari tanqid va bosim;
- muvaffaqiyatsizlik hissining ortib borishi.

Shu sababli pedagog har bir darsda motivatsion muhitni yaratishga intilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, o‘quv faoliyati davomida motivatsion komponentni samarali amalga oshirish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. O‘quvchilarda ichki motivatsiyani shakllantirish, ularning qiziqishini uyg‘otish va faol ishtirokini ta’minlash orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. Zamonaviy pedagog o‘z faoliyatida innovatsion metodlardan foydalanib, har bir o‘quvchi uchun qulay va rag‘batlantiruvchi ta’lim muhitini yaratishi lozim. Faqat shunda ta’lim jarayoni samarali va mazmunli bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. под ред. В.В. Давыдова. - М., - 1999.
2. Маркова А.К. Формирование интереса к учению у учащихся. - М., - 2000.
3. F.R.Abduraxmonov, Z.E.Abduraxmonova Kasb psixologiyasi Toshkent. 2018 y

TA’LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING YOSHLAR ONGGIGA TA’SIRI

Aytımbetov Maxsetbay Zinatdin ulı – Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Pedagogika hám psixologiya kafedrası baslıǵı, p.i.b.f.d. (PhD), docent

Jo‘raqulova Navro‘zgul Najmiddinovna - Innovatsion texnalogiyalar universiteti Pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635834

Annotatsiya: Mazkur tezisda global ta’lim makonida pedagogika va psixalogiya fanlarining o‘rni ,ularning o‘zaro integratsiyasi hamda zamonaviy ta’lim tizimida yuzaga kelayotgan dolzarb muammolar tahlil qilinadi .SHuningdek,raqamlashtirish,masofaviy ta’lim va o‘quvchilarning psixologik holati bilan bog’liq masalalar yoritiladi.Hozirgi zamonaviy texnalogiyalarning yoshlar ongiga ta’siri o‘rganib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Psixologiya,pedagogika,global ta’lim,raqamlashtirish,milliy qadriyatlar va milliy madaniyat,global standartlar uyg’unligi,mativ va mativatsiya, kompetensiya,raqamli savodxonlik,

Abstract: This thesis analyzes the role of pedagogy and psychology in the global educational space ,their mutual integration ,and current problems in the modern education system .It also covers issues related to digitization ,distance learning ,and the psychological state of students.

Keywords: Psychology ,pedagogy ,global education,digitalizion,national values and national culture, harmonization of global standards,content and content and competence ,digital literacy.

Kirish: Bugungi kunda jahon miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonlari ta’lim tizimini tubdan isloh qilishni va yangi texnologik bosqichga ko‘tarishni taqozo etmoqda. Bilim va tajriba almashinuvining tezlashishi yagona global ta’lim makonining shakllanishiga olib keldi. Bunday sharoitda pedagogika va psixologiya fanlarining o‘zaro integratsiyasi ta’lim samaradorligini oshirishning asosiy omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga shiddat bilan kirib kelishi nafaqat o‘qitish metodikasini, balki yoshlarning axborotni qabul qilish va qayta ishlash mexanizmlarini ham o‘zgartirmoqda.

Zamonaviy axborot muhiti yoshlar onggiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, masofaviy ta’lim va raqamli platformalar bilim olish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, axborot ortiqchaligi, kiber-qaramlik va ijtimoiy izolyatsiya kabi psixologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Hozirgi kunda o‘quvchi-yoshlar orasida stress, motivatsiya pasayishi va diqqat tarqoqligi kabi holatlarning ko‘payishi pedagoglardan yangicha kompetensiyalarni — raqamli savodxonlik bilan birga yuksak psixologik tahlil qobiliyatini ham talab etmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi global ta’lim sharoitida zamonaviy texnologiyalarning yoshlar onggiga ta’sirini tahlil qilish, raqamlashtirish jarayonida yuzaga keladigan psixologik to‘siqlarni aniqlash hamda milliy qadriyatlar va xalqaro standartlar uyg‘unligini ta’minlash orqali ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha ilmiy-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism: Hozirgi globallashuv jarayonida ta’lim tizimi jadal o‘zgarishlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu jarayonda pedagogika va psixologiya fanlari oldida bir qator muhim muammolar yuzaga kelmoqda. Jumladan, sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi, hamda masofaviy o‘qitish shakllarining kengayishi pedagogik yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Zamonaviy ta’lim muhitida o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning psixologik holatini o‘rganish va qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, yoshlar orasida stress axborot ortiqchaligi va motivatsiya pasayishi kabi psixologik muammolar kuchayib bormoqda. Bu esa psixologik xizmatlarni ta’lim tizimiga integratsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, global ta’lim standartlari bilan milliy qadryatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash ham dolzarb masalalardan biridir. Pedagoglar nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni shakllantiruvchi mutaxassis sifatida yangi ko‘rinish paydo etadi. Nafaqat pedagoglar, balki psixolog uchun ham har tomonlama bilim, ko‘nikma va malakalarini oshirilib borilishi bugungi raqamlashtirish zamonining eng muhim vazifalaridan biridir.

Zamonaviy ta’lim tizimi an’anaviy yondashuvlardan innovatsion metodlarga o‘tishni talab qilmoqda. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va onlayn platformalar ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. Natijada pedagoglardan quyidagi yangi kompetensiyalar talab etilmoqda:

- raqamli savodxonlik
- individual yondashuvni ta’minlash
- interaktiv metodlardan foydalanish

- kreativ fikrlashni rivojlantirish .

Biroq, barcha hududlarda texnologik imkoniyatlarning bir xil emasligi ta’lim sifati o‘rtasida tafovutlarni yuzaga keltirmoqda.

Global ta’lim muhitida o‘quvchilarning psixologik holati muhim omil hisoblanadi. Axborot oqimining ortishi, yuqori raqobat va ijtimoiy bosim quyidagi muammolarni keltirib chiqarmoqda:

-stress va charchoq;

-diqqatning pasayishi;

-motivatsiyaning yo‘qolishi;

-ijtimoiy izolyatsiya ;

Shu bois ta’lim muassasalarida psixologik xizmatlarni kuchaytirish, o‘quvchilarga individual yondashuvni qo‘llash zarur.

Global ta’lim makonida pedagogika va psixalogiya fanlari o‘zaro uzviy bog’liq holda rivojlanmoqda. Zamonaviy muammolarni hal etish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, psixologik qo‘llab–quvvatlash tizimini kuchaytirish hamda ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, global va milliy qadryatlar uyg’unligini ta’minlash ta’limning barqaror rivojlanishini balkim, yoshlar ongining turli ta’sirlardan himoya qilishning bir bosqichini amalga oshiradi desak adashmagan bo‘lamiz. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchi yoshlarning psixologik salomatligi dolzarb masalalardan biridir. O‘zbekistonda ham yoshlar orasida:

- stress va xavotir darajasining oshishi ;
- o‘qishga bo‘lgan qiziqishning pasayishi;
- ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik;
- kasb tanlashdagi noaniqlik kabi muammolar kuzatilmoqda.

Bu muammolar esa ta’lim sifatini pasayishiga katta ta’sirini o‘tkazmoqda va o‘qituvchilardan har tomonlama samarali ish olib borishni kuchaytirmoqda.

Ta’lim jarayonida zamonaviy texnalogiyalarning yoshlar ongiga ta’sirini kamaytirish uchun nima qilish kerak?

Milliy qadryatlar va global standartlar uyg’unligini amalga oshirish ya’ni:

- Milliy madaniyat va an’analarni o‘rgatish ;
- Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ;
- Zamonaviy texnologiyalardan to‘g’ri maqsadda foydalanishni o‘rgatish va targ’ibot ishlarini amalga oshirish;
- Milliy va global muvozanatni saqlash.

O‘tkazilgan tahlillar va o‘rganilgan materiallar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

1. Integratsiyaning zarurligi: Zamonaviy ta’lim jarayonida faqatgina texnologik imkoniyatlarga tayanib qolish kutilgan samarani bermaydi. Raqamli muhitda ta’lim sifatini oshirish uchun pedagogika va psixologiya fanlarining o‘zaro uzviy bog‘liqligini ta’minlash, ya’ni texnologiyani inson psixologik xususiyatlariga moslashtirish eng dolzarb vazifadir.

2. **Psixologik immunitetni shakllantirish:** Yoshlar onggiga zamonaviy texnologiyalarning salbiy ta’sirini (stress, kiber-qaramlik, izolyatsiya) kamaytirish uchun ularda axborot filtrlash ko‘nikmasini va "raqamli gigiyena" madaniyatini

shakllantirish lozim. Bu jarayonda ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat ko‘rsatish tizimini tubdan isloh qilish va uni dars jarayoniga integratsiya qilish talab etiladi.

3. **Gibrid kompetensiyalar:** Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanining mutaxassisi, balki raqamli texnologiyalar operatori va o‘quvchining ruhiy holatini boshqara oladigan tyutor darajasida bo‘lishi shart. Individual yondashuv va kreativ fikrlashni rivojlantirish an’anaviy ta’limning o‘rnini bosuvchi emas, balki uni boyituvchi omilga aylanishi kerak.

4. **Ma’naviy-texnologik muvozanat:** Global ta’lim standartlarini o‘zlashtirish jarayonida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik tarbiyasini saqlab qolish yoshlar onggini yot g‘oyalar ta’siridan himoya qiluvchi eng ishonchli qalqondir. Milliy madaniyat bilan texnologik taraqqiyot o‘rtasidagi uyg‘unlik barkamol shaxsni shakllantirishning fundamental asosidir.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitida yoshlar onggini rivojlantirish – bu murakkab tizimli jarayon bo‘lib, u davlat, ta’lim muassasasi va oila hamkorligida amalga oshirilishi lozim. Faqatgina texnologik yutuqlarni insoniy qadriyatlar bilan muvofiqlashtirish orqali yuksak intellektual va psixologik sog‘lom avlodni tarbiyalash imkoni mavjud bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 b.

2. Djuraev R.X., Turgunbayev K.A. Pedagogik akmeologiya. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2012. – 180 b.

3. Shodmonova Sh.S. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2011. – 120 b.

4. Ergashev N. Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning psixologik jihatlari // Pedagogika va psixologiya fanlari integratsiyasi jurnali. – 2023. – №4. – 15-22-betlar.

BO‘LAJAK PSIXOLOGLARDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA PROFESSIONAL IMIDJ O‘RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Gaipov Sanjar Yusupbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti, assistent o‘qituvchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636502

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak psixologlarda emotsional intellekt va professional imidj o‘rtasidagi bog'liqlikning nazariy jihatlari yoritilgan. Emotsional intellektning o‘z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, empatiya va o‘zini-o‘zi rag'batlantirish kabi komponentlari professional imidjning ishonchlilik, kommunikativlik va insonparvarlik ko‘rsatkichlari bilan uzviy aloqada ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak psixolog, emotsional intellekt, professional imidj, empatiya, emotsional barqarorlik, kasbiy identitet

Annotation. The article highlights the theoretical aspects of the relationship between emotional intelligence and professional image in future psychologists. It is substantiated that such components of emotional intelligence as awareness of one's feelings, management, empathy, and self-motivation are inextricably linked with the indicators of reliability, communicativeness, and humanity of the professional image.

Keywords: future psychologist, emotional intelligence, professional image, empathy, emotional stability, professional identity

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida bo‘lajak psixologning professional tayyorgarligi faqat nazariy bilimlar yoki amaliy ko‘nikmalar bilan chegaralanmaydi. Uning kasbiy muvaffaqiyati ko‘p jihatdan atrofdagilar ko‘z o‘ngida qanday professional obraz yaratishi, ya'ni professional imidjining qanchalik barqaror, ishonchli va ijtimoiy maqbul shakllanganiga ham bog'liq. Shu nuqtai nazardan, emotsional intellekt bo‘lajak psixolog shaxsining ichki regulyativ resursi sifatida professional imidjni belgilovchi asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi. Emotsional intellektning rivojlanganligi mutaxassisga o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqa insonlarning kechinmalarini nozik sezish va muloqotni konstruktiv tashkil etish imkonini beradi [4; 5].

Asosiy bo‘lim. Ilmiy adabiyotlarda professional imidj shaxsning tashqi ko‘rinishi, kommunikativ uslubi, axloqiy pozitsiyasi, kasbiy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlar tizimida namoyon bo‘ladigan integral hodisa sifatida talqin etiladi [2; 3]. Psixolog kasbida ushbu hodisa ayniqsa muhim, chunki mijoz, talaba yoki hamkor mutaxassis haqida dastlabki tasavvurni ko‘pincha uning emotsional barqarorligi, tinglay olish qobiliyati, muloyimligi va ishonch uyg'ota olish darajasi asosida shakllantiradi. Demak, psixologning professional imidji tashqi atributlardan ko‘ra ko‘proq ichki psixologik yetuklik va emotsional madaniyatga tayangan holda namoyon bo‘ladi.

Ayniqsa, kelishuvchanlik va empatiya, shuningdek emotsional barqarorlik va o‘z emotsiyasini boshqarish o‘rtasidagi uyg'unlik professional imidjning insonparvar va ishonchli jihatini kuchaytiradi. Bunday talabalar muloqotda murosaga moyil, vaziyatga sezgir, hissiy jihatdan yetuk va boshqalarning ichki dunyosiga ehtiyotkor yondashuvchi mutaxassis sifatida qabul qilinadi. Aksincha, emotsional o‘zini boshqarish sust bo‘lgan shaxsda professional obrazning barqarorligi izdan chiqishi, muloqot madaniyatining pasayishi va kasbiy ishonchlilikning susayishi mumkin. Demak, professional imidj ko‘proq tashqi bezak emas, balki shaxsning ichki emotsional tashkiliy tizimining ijtimoiy ko‘rinishidir.

Shunday qilib, bo‘lajak psixologning professional imidji uning emotsional intellektidan ajralgan holda shakllanmaydi. Emotsional bilimdonlik professional o‘zini anglashni chuqurlashtiradi; o‘z emotsiyasini boshqarish ishonchlilik va vazminlikni ta'minlaydi; empatiya insonparvarlikni kuchaytiradi; o‘zini-o‘zi rag'batlantirish esa kasbiy o‘sishga yo‘naltirilgan faol pozitsiyani yuzaga chiqaradi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida psixologlarni tayyorlash jarayoniga emotsional intellektni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus diagnostik, trening va

refleksiv dasturlarni tizimli ravishda kiritish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Bo‘lajak psixologlarda professional imidjni shakllantirishga qaratilgan ishlar avvalo diagnostik bosqichdan boshlanishi kerak. Bunda talabalarning emotsional bilimdonligi, empatiya darajasi, o‘zini boshqarish uslubi, o‘ziga ishonchi va muloqot madaniyatini kompleks baholash maqsadga muvofiqdir. Diagnostika natijalari asosida individual rivojlanish xaritalarini tuzish, kuchli va zaif tomonlarni aniqlash hamda shaxsiy refleksiya topshiriqlarini berish professional imidjni ongli shakllantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish - ta'lim jarayoniga amaliy trening va interfaol mashg'ulotlarni tizimli kiritishdir. Rollli o‘yinlar, keys-stadilar, refleksiv kundaliklar, muloqot simulyatsiyalari, konfliktni hal etish bo‘yicha mashg'ulotlar va empatik tinglash texnikalari talabada emotsional intellektni nafaqat bilish darajasida, balki xulqiy ko‘nikma darajasida ham rivojlantiradi. Aynan shu jarayon orqali talaba o‘z professional obrazini boshqarish, auditoriya oldida o‘zini tutish va mijoz bilan ishonchli aloqa o‘rnatish tajribasini orttiradi.

Uchinchi yo‘nalish - o‘quv va tarbiyaviy muhitning o‘zida emotsional madaniyatni qo‘llab-quvvatlovchi psixologik iqlim yaratishdir. O‘qituvchi-talaba hamkorligining ochiq, hurmatga asoslangan va refleksiv shakli bo‘lajak psixologlarda ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy sezgirlik va professional o‘zlikni anglashni kuchaytiradi. Shu bois oliy ta'lim muassasasida mentorlik, superviziya, psixologik konsultativ uchrashuvlar va kasbiy o‘sishga yo‘naltirilgan klub faoliyatlarini yo‘lga qo‘yish professional imidjni barqaror rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak psixologlarda professional imidjning shakllanishi emotsional intellektning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liq. Emotsional intellekt psixologning nafaqat ichki hissiy hayotini tartibga soladi, balki uning atrofdagilar tomonidan qanday qabul qilinishini ham belgilaydi. Ya'ni professional imidjning ishonchlilik, mulohazalilik, empatiklik, kommunikativlik va barqarorlik kabi mezonlari aynan emotsional intellektning tarkibiy qismlari orqali mazmun kasb etadi.

Ikkinchidan, emotsional intellektni rivojlantirish professional imidjni shakllantirishning samarali mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Maxsus tashkil etilgan treninglar yordamida talabalarda o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqa insonlarning kechinmalarini sezish va ichki motivatsiyani kuchaytirish mumkin. Bu esa bo‘lajak psixologning o‘ziga ishonchini oshiradi, kasbiy identitetini mustahkamlaydi va amaliy faoliyatda ijtimoiy jihatdan maqbul professional obrazni shakllantiradi.

Shuningdek, professional imidjning barqarorligi talabaning o‘z ustida muntazam ishlashi, o‘z kasbiga nisbatan ongli munosabati va shaxsiy qadriyatlar tizimining mustahkamligi bilan ham belgilanadi. Shu bois emotsional intellektni rivojlantirish ishlari bir martalik tadbir ko‘rinishida emas, balki kursdan kursga izchil davom etadigan uzluksiz pedagogik-psixologik tizim sifatida tashkil qilinishi lozim.

Demak, bo‘lajak psixologning professional imidji - bu tashqi taqdimotning oddiy shakli emas, balki emotsional yetuklik, kasbiy o‘zlikni anglash va ijtimoiy mas'uliyatning integrallashgan ko‘rsatkichidir. Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan tizimli ishlar esa kelgusida psixologning jamiyatda ishonchli, barqaror, insonparvar va zamonaviy mutaxassis sifatida shakllanishiga mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T. Oliy ta'lim psixologiyasi. - Toshkent, 2011.
2. Davletshin M.G., Do‘stmuhamedova Sh., Mavlonov M., To‘ychiyeva S., Djumabayeva M. Yosh va pedagogik psixologiya. - Toshkent, 2007.
3. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1995.
4. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. - 1990. - Vol. 9(3). - P. 185-211.

ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MÁKEMELERI BASSHÍSÍNÍŃ KÁSIPLIK KOMPETENTLIGIN JETILISTIRIW

Kenesbaeva Elmira Joldasbaevna – University of Innovation Technologies assistent-oqıtıwshısı
Jumabaeva Dilfuza Ómirbayevna – University of Innovation Technologies “Pedagogika” tálim baǵdarı 2-kurs studenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636369

Annotaciya: Maqalada ulıwma orta bilim beriw mákemelerin basqarıwda basshı kásiplik kompetentligin asırıw máselelerine arnalǵan bolıp, basshı kásiplik kompetentligi, basshı kásiplik kompetentligi negizinde qáliplesken sıpatlar hám olardıń túrleri haqqında pikir júritilgen.
Tayanısh sózler: bashı kompetentligi, kásiplik kompetentlik, kompetentlik, kompetensiya, qábilet, jańasha pikirlew, bilimlendiriw sisteması.
Abstract: The article is devoted to the issues of improving the professional competence of leaders in the management of general secondary educational institutions. It discusses the professional competence of a leader, the qualities formed on the basis of professional competence, and their various types.
Keywords: leadership competence, professional competence, competence, competency, ability, innovative thinking, education system.

Respublikamızdıń hár tárepleme rawajlanıwı kadrlar dárejesine baylanıslı. Sonlıqtan da, Ózbekstan Respublikasiniń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamında belgilengen talaplarǵa muwapıq zamanǵa say ráwishte bilimlendiriw sistemasın basqarıwda kompetentli basshılardı tayarlaw zárúrligi búgingi kúnniń aktual máselelerinen biri bolıp tabıladı. Búgingi kúnde kásiplik iskerlik nátiyjeliligin támiyinlewshi tıykarǵı kórsetkishler sıpatında bilim, maǵlıwmatlılıq dárejesi yakı tájriybe ǵana emes, bálki olardıń óz ara úyǵunlasıwı tiykarında qáliplesken basshınıń kásiplik hám jeke kompetenligi belgilenbekte.

Ulıwma orta bilim beriw mákemelerin basqarıwda basshınıń kásiplik kompetenligi bilimlendiriw sistemasın basqarıw processı ushın júdá zárúr bolıp tabıladı. Bul bolsa óz náwbetinde basshı tárepinen ayırıqsha bilim, kónlikpe hám tájriybelerdiń ózi ǵana emes, iyeleniwi lazım bolǵan hár bir ǵárezsiz baǵdar boyınsha integrativ bilimler, basqarıwshınıń tásirsheń usıl hám quralları, basqarıwdaǵı qarım-qatnas ma'deniyati hám basshılıq xizmetine tiyisli dóretiwshi háreketlerdiń ózlestiriliwin názerde tutadı.

Kompetentliktiń «jaqsı biletuǵın insan», «tájriybege iye adam» sıyaqlı mánislerin bildiriwi eski ádebiyatlarda kóp márte túsindirilgen. Sol sebepli, kompetentlik bilimlendiriw processinde júz beretuǵın hár túrli hám kútilmegen jaǵdaylarda basshınıń ózin qanday tutıwı, qarım-qatnasqa kirisiwsheńligi, qol astındaǵılardıń ruwxıy jaǵdayların túsine alıw qábiletine iye bolıwı, básikiles tárepler menen ózara múnásibetlerde jańa jol tutıwı, bar bolǵan mashqalalardı sheshiwde ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám tájriybelerin anıq maqsetler tıykarında qollay alıw, úzliksiz rawajlanıp barıwshı hám quramalı processlerde háreketleniw rejesine iye ekenlikti ańlatadı.

«Kompetentlik» hám «Kompetenciya» túsinikleri kóplegen qánige alımlar tárepinen izertlenip, úyrenilip kelinbekte. Mısalı, N.A.Muslimov, Q.M.Abdullayeva, O.A.Qoysinov hám basqa alımlardıń pikirinshe: “Qánigelerdi kásiplik jaqtan tayarlaw barısında shet el mámleketlerde ámelde bolǵan oqıtıw mazmunın tuwrıdan-tuwrı úyreniw sonı kórsetedi, Batıs mámleketlerinde tıykarǵı orındı qánigeniń kompetentlik tájriybe dárejesi iyeleydi. Respublikamizdiń milliy bilimlendiriw sisteması mazmunına kóre, oqıtıw mazmunınıń minimal talapları bilim, kónlikpe hám tájriybelerge tiykarlanadı”, dep táriyipleydi [4, 8].

Al, A.A.Verbiskiy hám M.D.Ilyazovalar bul túsiniklerge tómendegishe táriyip bergen: “kompetenciya – bul insan tárepinen ol yakı bul xizmettiń ámelge asırılıwın támiyinlewshi onıń maqsetleri, qábiletleri, motivleri, jeke sıpatları, bilimleri, kónlikpeleri hám tájriybeleri sisteması; kompetentlik bolsa, ámeliyatta payda bolǵan hám ámelge asqan insanniń ámeliy xizmet texnologiyaların iyelew dárejesi hám de shaxstıń sociallıq, ádep-ikramlıq sıpatları rawajlanıwı menen túsindiriliwshi kompetenciyası”.

M.A.Xolodnaya pikirinshe kompetentlik tómendegishe: “kompetentlik – bul mas xizmette nátiyjeli qararlar qabıl qılıwǵa múmkinshilik beriwshi predmetli ózine bilimlerdi payda etiwdiń arnawlı tipi” [4, 8].

Evropa bilimlendiriw fondınıń glossariysinda bul terminge ulıwmalıq mazmun berilgen: “kompetentlik – qandayda bir xızmetti nátiyjeli orınlay alıw qábileti, iskerlikti atqarıwda talaplardı qanaatlandıra alıw qábileti, anıq xızmet funkciyaların orınlawda talaplardı qanaatlandıra alıw qábileti” [3, 6].

Joqardaǵı pikir hám táriyplerden kelip shıǵıp, kompetentlik túsinigine tómendegishe táriyip beriw múmkin: kompetentlik – bul basshınıń qánigelik sheńberinde alınǵan bilimlerin keńeytip, rawajlandırıp barıw, zárúr sociallıq jańalıqlardan xabardar bolıw, alınǵan xabarlardı úyrenip bayıtıp barıw, óz basqarıwındaǵılar haqqında ulıwmalıq maǵlıwmatlarǵa iye bolıw, jámáátti óz izinen erte alıw, jańa maǵlıwmatlardı izlep tabıw, jıynalǵan maǵlıwmatlardı qayta islew hám óziniń basqarıw xızmetinde maqsetli qollay biliw xızmeti bolıp tabıladı.

Sonday-aq, kásiplik kompetentlik – qánige tárepinen kásiplik iskerlikti ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám tájriybelerdiń iyeleniwi hám olardı ámelde joqarı dárejede qollay alınıwı bolıp tabıladı.

Demek, usı jerde ulıwma orta bilim beriw mákemelerin basqarıwda, basshı kásiplik kompetentligi negizinde tómendegi sıpatlar sáwlelenedi:

1. *Sociallıq kompetentlik* – sociallıq múnásibetlerde iskerlik kórsetiw kónlikpe, tájriybelerge iyelik, kásiplik xizmette subiektler menen qarım-qatnasqa kirise alıw.

2. *Arnawlı kompetentlik* – kásiplik-pedagogikalıq iskerlikti shólkemlestiriwge tayarlanıw, kásiplik-pedagogikalıq wazıypalardı aqılǵa say sheshiw, xızmet nátiyjelerin real bahalaw. Bul kompetenlik negizinde psixologiyalıq, metodikalıq, informacion, kreativ, innovacion hám kommunikativ kompetentlik kózge taslanadı:

– psixologiyalıq kompetentlik – oqıtıw processin ámelge asırıw dawamında zamanagóy bilimlendiriw sisteması basshısı salamat psixologiyalıq ortalıqtı jarata alıwı, pedagoglar, oqıtıw processiniń basqa qatnasıwshıları menen unamlı qarım-qatnastı shólkemlestiriwi, túrli unamsız psixologiyalıq kelispewshiliklerdi óz waqtında hám ornında ańlawı hám joq ete alıwı;

– metodikalıq kompetentlik – oqıtıw processin metodikalıq jaqtan nátiyjeli hám aqılǵa say shólkemlestiriw, tálim yakı tárbiyalıq xızmet formaların durıs belgilew, pedagogikalıq processte qollanılatuǵın usıl hám qurallardı maqsetke muwapıq tańlay alıw, dóretiwshi jantasıwlar tıykarında tálim quralların nátiyjeli qollay alıw, salamat ruwxiy pedagogikalıq-psixologiyalıq ortalıqtı jaratıw, nátiyjeli oqıtıwdı jolǵa qoya alıw;

– informacion kompetentlik – tezlik penen xabar ortalıǵında zárúr, oqıtıw processi ushın zárúr, kerekli, paydalı maǵlıwmatlardı izlew, jıynaw, olardı ayrıqsh-ayrıqsha saralaw, qayta islew hám olardan maqsetli, orınlı, nátiyjeli paydalana alıw;

– kreativ kompetenlik – oqıtıw processin basqarıwda pedagoglar xızmetine kritikalıq baha bere alıw, jámáátdegilerdiń sapalı xızmet alıp barıwları ushın dóretiwshi jantasıwdıń bolıwı, basshı óziniń dóretiwshilik tájiriybelerine iyeligin kórsete alıw;

– innovacion kompetentlik – oqıtıw processin sapa jaǵınan rawajlandırıw, turaqlı ráwishte tálim sapasın jaqsılawǵa xızmet qılıwshı jańalıqlardı kiritip barıw, tálim-tárbiya processiniń nátiyjeliligin asırıwǵa tiyisli jańa ideyalardı alǵa súriw, olardı ámeliyatta nátiyjeli qollay alıw;

– kommunikativ kompetentlik – pedagogikalıq processtiń bárshe qatnasıwshıları, sol qatarı, oqıtıwshılar hám oqıwshılar menen ashıq qarım-qatnasta bolıw, olardı tıńlay alıw qábiletine iye bolıw, ishki ruwxiy keshirmelerdi seze alıw, is-háreketleri hám qızıǵıwlarına túsiniwi hámde unamlı tásir kórsete alıw.

3. *Jeke kompetentlik* – úzliksiz ráwishte kásiplik ósiwge erisiw, tájriybe dárejesin asırıp barıw, kásiplik xizmette óz ishki imkaniyatların kórsete alıw;

4. *Texnologiyalıq kompetentlik* – kásiplik-pedagogikalıq BKMni bayıtatuǵın aldaǵı texnologiyalardı ózlestiriw, zamanagóy qural, texnika hám texnologiyalardan paydalana alıw;

5. *Ekstremal kompetentlik* – ayrıqsha jáǵdaylarda, pedagogikalıq kelispewshilikler júzege kelgende aqılana qararlar qabıl qılıw, durıs háreketleniw tájriybesine iye ekenlik.

Basshı kásiplik kompetentligin esletip ótiwden maqset, házirgi dáwirde bilimlendiriwdi basqarıw mámleket sıyasatı dárejesine kóterilgenligin bildiriw emes, insannıń ishki dúnyası, onıń ashılmaǵan tárepleri kóp ekenligin eske salıw edi. Sebebi, burıńǵı kóz-qaraslar óz áhmiyetin joǵaltıp, jańaları sheshiwshi tús almaqta. Nege degende, búgingi kún hár birimizden jańasha pikirlewdi talap etpekte.

Jańasha pikirlew bul dúnya kórinisin sana-sezimimizden shıǵarıp taslaw emes. Kersinshe, bar bolǵan hádiyselerge óz bilimimiz hám oy-órisimiz benen dáwir talaplarınan kelip shıǵıp jantasıwımız, baha beriwimizdi ańlatadı. Solay eken, puqaralıq, yaǵnıy insanpárwar, demokratiyalıq jámiyet, huqıqıy mámleket qurıw ushın ǵalabalıq háreket háwij alǵan Ózbekistan sharayatında mámlekettiń social-ekonomikalıq, mádeniy-mánawiy táǵdirin belgilep beriwshi jańasha pikirleytuǵın basshı insanlardı kásiplik kompetent penen qurallandırıw – puqaralıq jámiyet qurıw hám onı tezletiwdiń birden-bir jolı. Sonıda umıtpaw kerek, qúdiretli mámleket tuwrı basqarılatuǵıń ortalıqta júzege keledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. S.Y.Temurov: Bo‘lajak matematika o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.

2. N.Muslimov, M.Usmonoboeva, D.Sayfurov, A.To'raev: Pedagogik kompitentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent, 2015.

3. A.A.Shayusupova, S.R.Kamalova: Malaka va kompetensiyalarni baholash. – Toshkent, 2012.

4. N.A.Muslimov, Q.M.Abdullayeva, O.A.Qo‘ysinov, N.S.Gaipova, N.N.Karimova, M.Qodirov: Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetenligini shakillantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.

SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING INSON TAFAKKURI VA EMOTSIONAL HOLATIGA TA’SIRI

Baybulov Axmet Risbekovich - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

Xabibova Mavluda Jarqinbay qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti 2-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635566

Annotatsiya: Mazkur maqolada sun’iy intellektdan foydalanishning inson tafakkuri va emotsional holatiga ko‘rsatadigan ta’siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida kognitiv jarayonlar, qaror qabul qilish mexanizmlari hamda emotsional barqarorlikdagi o‘zgarishlar zamonaviy psixologik

yondashuvlar asosida o‘rganiladi. Shuningdek, sun’iy intellektdan ortiqcha yoki noto‘g‘ri foydalanish natijasida yuzaga keladigan psixologik muammolar hamda uning ijobiy jihatlari yoritilib, shaxsning ongli va muvozanatli foydalanishini ta’minlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, tafakkur, emotsional holat, kognitiv jarayonlar, qaror qabul qilish, psixologik ta’sir, raqamli muhit, stress, emotsional barqarorlik

Abstract: This article provides a theoretical and scientific analysis of the impact of artificial intelligence usage on human thinking and emotional state. The study explores changes in cognitive processes, decision-making mechanisms, and emotional stability based on modern psychological approaches. It also discusses both the positive aspects and potential psychological risks associated with excessive or improper use of artificial intelligence, offering practical recommendations for its balanced and conscious use.

Keywords: artificial intelligence, thinking, emotional state, cognitive processes, decision-making, psychological impact, digital environment, stress, emotional stability

Bugungi kunda dunyoda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning jadal rivojlanishi inson hayotining barcha sohalariga, jumladan, uning tafakkuri va emotsional holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ta’lim, kommunikatsiya va kundalik faoliyatda sun’iy intellekt tizimlaridan keng foydalanish insonning fikrlash uslubi, qaror qabul qilish jarayonlari hamda hissiy barqarorligida yangi o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois mazkur muammo zamonaviy psixologiya va pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqlarida raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va sun’iy intellektni joriy etish masalasiga alohida e’tibor qaratib, “Raqamli iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etmasdan turib, zamonaviy taraqqiyotga erishib bo‘lmaydi”, deya ta’kidlaydi. Ushbu fikr nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-psixologik jarayonlarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatishini anglatadi. Chunki inson ongiga ta’sir etuvchi har qanday texnologiya uning psixologik holatini ham o‘zgartiradi. Zamonaviy psixolog olimlar, xususan, J. Gilford tafakkur jarayonlarini divergent va konvergent fikrlash shakllari orqali izohlab, insonning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatlari tashqi omillar, jumladan, texnologik muhit ta’sirida shakllanishini ta’kidlaydi. Shuningdek, D. Kahneman inson tafakkurini tezkor (intuitiv) va sekin (analitik) tizimlarga ajratgan holda, texnologiyalar bu jarayonlarga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ilmiy asoslab beradi. Bu esa sun’iy intellektdan foydalanish insonning mustaqil fikrlash darajasi va qaror qabul qilish mexanizmlariga qanday ta’sir ko‘rsatishini chuqur o‘rganishni talab etadi. Bundan tashqari, so‘nggi tadqiqotlar sun’iy intellektdan ortiqcha foydalanish insonlarda diqqatning pasayishi, emotsional beqarorlik va ijtimoiy aloqalarning susayishi kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar to‘g‘ri va maqsadli qo‘llanilganda, aksincha, inson tafakkurini

rivojlantirish, stressni kamaytirish va psixologik qulaylikni oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, sun’iy intellektdan foydalanishning inson tafakkuri va emotsional holatiga ta’sirini ilmiy asosda o‘rganish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda samarali foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish bugungi kunning muhim ilmiy va amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson tafakkuri va emotsional holatiga ko‘rsatadigan ta’sirini chuqur o‘rganishni taqozo etmoqda. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, insonning fikrlash jarayonlari tashqi axborot muhiti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ayniqsa, raqamli vositalar ushbu jarayonlarning tezligi va sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, sun’iy intellekt inson tafakkurining kognitiv jihatlariga ta’sir etadi. Ya’ni, axborotni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanish jarayonlari avtomatlashtirilgan tizimlar orqali soddalashadi. Bu esa bir tomondan insonning vaqtini tejasa, ikkinchi tomondan mustaqil fikrlashga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirishi mumkin. Tadqiqotlarga ko‘ra, “inson tafakkuri tashqi texnologik vositalarga qanchalik ko‘p tayanadigan bo‘lsa, uning mustaqil analitik fikrlash qobiliyati shunchalik pasayadi” [4, 45-bet].

Shuningdek, sun’iy intellekt qaror qabul qilish jarayonlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, turli tavsiya beruvchi tizimlar (recommendation systems) inson o‘rniga ma’lum tanlovlarni amalga oshirishga yordam beradi. Bu esa qaror qabul qilishni tezlashtiradi, biroq insonning tanqidiy fikrlashini cheklashi mumkin. Shu nuqtai nazardan, “raqamli texnologiyalar insonning qaror qabul qilish erkinligini kengaytirish bilan birga, uni ma’lum algoritmik chegaralarga ham solib qo‘yadi” [2, 78-bet].

Bundan tashqari, sun’iy intellekt insonning emotsional holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va virtual muloqot vositalari orqali insonlarning hissiy reaksiyalari o‘zgarib bormoqda. Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, doimiy ravishda raqamli muhitda bo‘lish insonlarda stress, tashvish va emotsional charchoqni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, ayrim hollarda sun’iy intellekt asosidagi ilovalar (masalan, psixologik yordam beruvchi chatbotlar) insonning emotsional holatini barqarorlashtirishga yordam berishi mumkin. Bu borada olimlar “sun’iy intellekt texnologiyalari inson emotsiyalarini boshqarishda ham xavf, ham imkoniyat sifatida namoyon bo‘ladi” deb ta’kidlaydi [6, 112-bet].

Ijobiy jihatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, sun’iy intellekt inson tafakkurini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, ta’lim sohasida individual yondashuv asosida bilim berish, murakkab masalalarni tezkor tahlil qilish hamda kreativ fikrlashni rivojlantirish imkoniyati kengaymoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellekt asosidagi dasturlar o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va ularning intellektual salohiyatini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Salbiy jihatlari esa asosan insonning psixologik mustaqilligiga bog‘liq muammolar bilan ifodalanadi. Ya’ni, texnologiyalarga ortiqcha bog‘lanish natijasida insonda passivlik, diqqatning pasayishi va real ijtimoiy aloqalardan uzoqlashish holatlari kuzatiladi. Bu esa o‘z navbatida shaxsning emotsional

barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, sun’iy intellekt inson tafakkuri va emotsional holatiga ikki tomonlama — ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli undan foydalanishda muvozanatni saqlash, insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va emotsional salomatligini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu salbiy oqibatlarni hisobga olgan holda biz quyidagilarni tavsiya qilamiz va buni amalda qo’llay olsak biz sun’iy intellektning inson psixologiyasiga salbiy ta’sirlarini kamaytirishga erisha olamiz:

- Sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida inson tafakkurining mustaqilligini saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, har qanday texnologik vositadan foydalanishda uni yordamchi instrument sifatida qabul qilish, qaror qabul qilish jarayonida esa shaxsiy tahlil va tanqidiy fikrlashni ustuvor qo‘yish zarur. Bu yondashuv insonning kognitiv faolligini pasayishdan saqlaydi va uning intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi.

- Raqamli muhitda uzoq vaqt faol bo‘lish insonning emotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi sababli, kunlik faoliyatda texnologiyalardan foydalanish me’yorini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, dam olish, jonli muloqot va psixologik tiklanishga ajratilgan vaqtni ongli ravishda tashkil etish emotsional barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

- Shuningdek, sun’iy intellekt imkoniyatlaridan ta’lim va shaxsiy rivojlanish jarayonida samarali foydalanish orqali uning ijobiy jihatlarini kuchaytirish mumkin. Individual yondashuvga asoslangan o‘quv platformalari, intellektual mashqlar va kreativ vazifalar orqali inson tafakkurini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda esa texnologiyani yordamchi vosita sifatida qo‘llash yanada yuqori natijalarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Zamonaviy raqamli taraqqiyot sharoitida sun’iy intellekt inson hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda va u nafaqat kundalik faoliyatni yengillashtiruvchi vosita, balki inson tafakkuri va emotsional holatiga bevosita ta’sir etuvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektdan foydalanish insonning kognitiv jarayonlarini tezlashtiradi, axborotni qayta ishlash samaradorligini oshiradi hamda yangi bilimlarni egallash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, texnologiyalarga ortiqcha tayanish insonning mustaqil fikrlash qobiliyatining susayishi, qaror qabul qilishdagi passivlik hamda emotsional beqarorlik kabi salbiy holatlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, raqamli muhitda uzoq vaqt faol bo‘lish insonning ijtimoiy munosabatlariga va ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli yuqori.

Mazkur ikki tomonlama ta’sir sun’iy intellektni inson hayotida to‘g‘ri va muvozanatli qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Inson tafakkurining faolligini saqlab qolish, tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirish, shuningdek, emotsional barqarorlikni ta’minlash sun’iy intellektdan samarali foydalanishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.

2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2016.
3. Abduqodirov A.A. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
4. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2014.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
6. Harari Y.N. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. – London: Harvill Secker, 2016.
7. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – New Jersey: Prentice Hall, 2020.
8. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – New York: Basic Books, 2011.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: ВОЗМОЖНОСТИ, ОГРАНИЧЕНИЯ И РОЛЬ ЧЕЛОВЕКА В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

Замира Акрамова Истам кизи,
Changwai Bilingual World IB School, Changzhou, Китай.

https://doi.org/10.5281/zenodo.20112398

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие искусственного интеллекта как комплексного технологического явления, включающего различные методы моделирования, анализа данных и автоматизации. Особое внимание уделяется применению искусственного интеллекта в сфере образования, где ИИ может выступать инструментом поддержки педагогов и обучающихся. В статье анализируется концепция «человек в контуре» Human in the Loop, согласно которой человек должен оставаться активным участником процесса принятия образовательных решений. Подчеркивается, что искусственный интеллект способен выявлять закономерности, предлагать рекомендации и автоматизировать отдельные процессы, однако он не может заменить педагогическое мышление, профессиональную ответственность и контекстную оценку учителя.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, образовательные технологии, человек в контуре, педагог, автоматизация, цифровое обучение, ответственное использование ИИ.

Введение. В современном мире искусственный интеллект становится одной из наиболее значимых технологий, влияющих на развитие общества, экономики, науки и образования. Его возможности активно используются в различных сферах: от медицины и промышленности до коммуникации, управления и образовательных технологий. Особенно актуальным является вопрос применения искусственного интеллекта в системе образования, поскольку именно здесь технологии напрямую связаны с развитием

личности, формированием знаний, навыков и будущих возможностей учащихся.

Первоначально искусственный интеллект можно определить как автоматизацию, основанную на ассоциациях. Однако такое определение является недостаточным, поскольку ИИ включает в себя широкий набор методов, моделей и систем, способных анализировать данные, выявлять закономерности, строить прогнозы и предлагать решения. Искусственный интеллект не является одной отдельной технологией. Это обобщающий термин, который объединяет различные направления моделирования и вычислительной обработки информации.

Для педагогов понимание сущности ИИ имеет особое значение. В образовательной сфере многие цифровые продукты и платформы сегодня продвигаются как системы, использующие искусственный интеллект. Поэтому учителям, руководителям образовательных учреждений и разработчикам образовательной политики важно понимать, какие функции действительно относятся к ИИ, какие возможности они предоставляют, а также какие риски могут возникать при их использовании.

Постановка проблемы. Искусственный интеллект можно рассматривать как совокупность технологий, позволяющих компьютерным системам выполнять задачи, которые традиционно требовали участия человеческого интеллекта. К таким задачам относятся распознавание образов, обработка естественного языка, анализ данных, принятие решений, планирование, прогнозирование и адаптация к изменяющимся условиям.

В контексте образования ИИ может использоваться для анализа учебной активности, персонализации образовательного маршрута, автоматической проверки заданий, поддержки обратной связи, составления рекомендаций и помощи в планировании учебного процесса. Однако важно подчеркнуть, что ИИ не обладает человеческим сознанием, педагогической интуицией и полноценным пониманием социального контекста [1].

ИИ работает на основе данных и моделей. Он выявляет закономерности в больших массивах информации и использует эти закономерности для выполнения определенных задач. Например, образовательная платформа может анализировать ответы учащегося, определять типичные ошибки и предлагать дополнительные упражнения. Однако интерпретация этих результатов и принятие значимых педагогических решений должны оставаться за человеком.

Искусственный интеллект представляет собой не одну технологию, а целую совокупность направлений. К ним можно отнести машинное обучение, обработку естественного языка, компьютерное зрение, экспертные системы, робототехнику, автоматическое планирование и оптимизацию.

Машинное обучение является одним из ключевых направлений ИИ. Оно основано на способности системы обучаться на данных и улучшать свои результаты без прямого программирования каждого действия. В образовании машинное обучение может применяться для прогнозирования успеваемости, выявления трудностей учащихся и подбора индивидуальных заданий [2].

Обработка естественного языка позволяет системам ИИ работать с текстом и речью. Благодаря этой технологии создаются чат-боты, автоматические переводчики, голосовые помощники и системы анализа письменных работ. В учебном процессе такие инструменты могут помогать учащимся получать пояснения, задавать вопросы и развивать языковые навыки [4].

Компьютерное зрение связано с анализом изображений и видео. В образовательной среде оно может использоваться для распознавания визуальных материалов, анализа схем, изображений, лабораторных работ или интерактивных заданий. Однако использование таких технологий требует особого внимания к вопросам этики и конфиденциальности.

Экспертные системы и системы, основанные на знаниях, используют заранее заданные правила и базы знаний. Они могут помогать в принятии решений в конкретной предметной области. Например, такие системы могут использоваться для диагностики пробелов в знаниях или рекомендации учебных материалов.

Таким образом, ИИ следует понимать как многоуровневую систему, включающую различные методы и подходы. Это особенно важно для педагогов, поскольку не каждое цифровое средство, называемое «интеллектуальным», действительно обладает сложными возможностями искусственного интеллекта.

Использование ИИ в образовании открывает широкие перспективы. Одним из главных преимуществ является персонализация обучения. Традиционная образовательная система часто ориентирована на средний уровень класса, тогда как учащиеся имеют разные темпы освоения материала, разные интересы и различные образовательные потребности. ИИ может помочь учитывать эти различия [3].

Системы искусственного интеллекта способны анализировать действия учащихся, определять уровень понимания темы и предлагать индивидуальные задания. Например, если ученик часто допускает ошибки в определенном типе задач, система может предложить дополнительные объяснения или упражнения. Такой подход способствует более точной поддержке каждого обучающегося.

Еще одной важной возможностью является автоматизация рутинных процессов. ИИ может помогать в проверке тестов, сортировке заданий, формировании отчетов, подготовке материалов и организации учебной деятельности. Это позволяет педагогам уделять больше времени творческой, воспитательной и аналитической работе.

ИИ также может использоваться для выявления закономерностей в образовательных данных. Например, система может показать, какие темы вызывают наибольшие затруднения у группы учащихся, какие задания оказываются наиболее эффективными или какие факторы влияют на снижение мотивации. Однако такие данные сами по себе не являются окончательным выводом. Они требуют педагогической интерпретации.

Кроме того, ИИ может способствовать развитию инклюзивного образования. Голосовые помощники, автоматическая расшифровка речи, переводчики, адаптивные интерфейсы и интеллектуальные подсказки могут расширить доступ к обучению для учащихся с разными потребностями [5].

Способ решения. Одной из ключевых рекомендаций при использовании ИИ в образовании является подход «человек в контуре» — Human in the Loop. Данная концепция означает, что человек должен оставаться активным участником процесса работы с искусственным интеллектом. ИИ может анализировать данные, выявлять закономерности и предлагать варианты действий, но окончательная интерпретация и принятие решений должны принадлежать человеку.

В образовательном процессе это особенно важно. Учитель должен оставаться у руля важных педагогических решений. Искусственный интеллект может показать, что ученик испытывает трудности в определенной теме, но именно педагог должен определить причины этих трудностей и выбрать подходящую стратегию поддержки.

Концепция «человек в контуре» также важна для формирующего оценивания. Формирующее оценивание направлено не только на выставление оценки, но и на понимание процесса обучения, выявление пробелов и поддержку дальнейшего развития ученика. ИИ может помочь собрать и структурировать данные, однако педагогическая оценка требует профессионального опыта и понимания контекста.

Один из важных циклов в обучении заключается в следующем: распознавание закономерностей в действиях учащихся, осмысление этих закономерностей и выбор следующих шагов. ИИ может участвовать в первом этапе — выявлении закономерностей. Но осмысление и принятие решений должны осуществляться педагогом.

Другие циклы включают планирование уроков, анализ результатов, корректировку методов обучения и рефлексию учителя. Во всех этих процессах ИИ может быть полезным инструментом, но не самостоятельным субъектом педагогической ответственности.

Распространение ИИ не уменьшает значение учителя, а наоборот, подчеркивает его ключевую роль. Учитель в современной образовательной среде становится не только источником знаний, но и наставником, аналитиком, организатором учебной деятельности и гарантом гуманистического характера образования.

ИИ может предложить материал, проверить задание или сформировать рекомендацию. Однако именно учитель способен понять эмоциональное состояние ученика, поддержать мотивацию, развить критическое мышление, сформировать ценностные ориентиры и создать доверительную образовательную атмосферу.

Педагог также должен выступать посредником между технологией и учеником. Это означает, что учитель помогает учащимся осознанно использовать цифровые инструменты, критически относиться к результатам

работы ИИ и понимать, что технология является помощником, а не заменой человеческого мышления.

Таким образом, в условиях цифровой трансформации возрастает необходимость повышения ИИ-грамотности педагогов. Учителя должны понимать принципы работы искусственного интеллекта, его возможности, ограничения и этические аспекты применения.

Заключение. Искусственный интеллект является одним из наиболее перспективных направлений развития образовательных технологий. Он способен поддерживать персонализацию обучения, автоматизировать рутинные процессы, анализировать большие объемы данных и помогать педагогам принимать более информированные решения.

Однако ИИ не является универсальным решением всех проблем образования. Он не обладает человеческим суждением, моральной ответственностью, эмпатией и глубоким пониманием контекста. Поэтому искусственный интеллект не должен рассматриваться как замена учителю, опекуну или руководителю образовательного учреждения.

Наиболее продуктивным является подход, при котором ИИ используется как инструмент поддержки, а человек остается центральным участником образовательного процесса. Концепция «Human in the Loop» позволяет объединить технологические возможности ИИ с профессиональной мудростью, ответственностью и гуманистической миссией педагога.

Таким образом, будущее образования должно строиться не на замене человека искусственным интеллектом, а на разумном сотрудничестве человека и технологий. Только в этом случае ИИ сможет служить повышению качества образования, развитию учащихся и созданию более справедливого общества.

Список использованной литературы

1. Regona, M., Yigitcanlar, T., Xia, B., & Li, R. Y. M. Artificial Intelligence in the Built Environment: A Review of Applications and Future Directions. 2022.
2. CIRCLS. Glossary of Artificial Intelligence Terms for Educators.
3. Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
4. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers.
5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.

6-SHO‘BA: ILMNING RAQAMLASHTIRILISHI SHARAYOTIDA IJTIMOIY FANLARNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI

МӘТКӘРИМ ХОЖАНЫҢ ӨМИРИ ҲӘМ ХАЛЫҚҚА ИСЛЕГЕН ХЫЗМЕТЛЕРИ

Бердиев Ж.Т – Инновацион технологиялар университети «Тарийх ҳәм жәмийетлик пәнлер» кафедрасы т.и.к доценти

Исметов Р.А - Инновацион технологиялар университети «Тарийх ҳәм жәмийетлик пәнлер» кафедрасы ў.ў.а доценти (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632606

Аннотация: Мәткәрим хожа бул Қатба хожаның әўладларынан болып. Оның ата-бабалары өзиде халық жолында ийгиликли ислерди көп ислеген. Мәткәрим хожа тек ғана қаракалпақ ҳәм өзбек халықларында емес пүткил Орта Азия халықлары арасында белгили шахс улама инсан болған.

Гилт сөзлер: әўлийе, кәраматли, улама, хожа, Қазақстан, Туркменстан

Annotation: Mətkərim khoja this is one of the children of Qatba khoja. His forefathers worked very successfully in the country. Mətkərim Khoja is not only Karakalpak, but also among the peoples of Central Asia.

Keywords: saint, saintly, scholar, master, Kazakhstan, Turkmenistan

Елимиздиң аймағында бир неше белгили уламалар, әўлийелер, кәраматлы инсанлар дүньяға келген. Олар тек ғана республикамызға ғана емес, ал пүткил Орта, Орайлық Азия, соның менен бирге, мусылман мәмлекетлирине де белгили инсанлар саналады. Усы тулғалардың ишинде Мәткәрим хожа да өз орнына ийе ҳәм халық арасында Ҳажы баба аты менен белгили улама есапланады.

Усы орында хожалардың келип шығыў тарийхына тоқталып өтсек. Қазақ тилинде жарық көрген «Қажы Мәдиқожа (диуана) үрпақтарының шежіресі» атлы китаптан бир қанша қунлы мағлыўматларды алыўымызға болады. Онда Мәткәрим ҳажы ҳәм оның шежиреси бойынша көплеген баҳалы дереклер келтирип өтилген.

Мәткәрим хожаның шежиреси:

1. Қатба хожа (Қылыштымухаммед);
2. Шәкен хожа;
3. Нур хожа;
4. Пирман хожа;
5. Сары хожа
6. Абдулла хожа;
7. Ибайдулла хожа (Оның еки баласы болған);Мәткәрим хожа ҳәм Насыр хожа.
8. Мәткәрим хожаның үш баласы болған: Айтбай, Дәриябай, Карамаддин.
9. Карамаддиниң төрт баласы бар: Бийсенғалы, Ерғалы, Аманғалы, Жанғалы [1].

Мәткәрим хожа 1929-жылы Әмиўдәрья районы аймағында, Ибайдулла хожаның шаңарағында дүньяға келген. Ол тек Өзбекстан Республикасы аймағына ғана емес, Түркменстан, Қазақстан еллерине де белгили улама саналады. Мәткәрим хожа халық арасында Хожа ата ямаса Ҳажы баба аты менен де белгили диний тарийхый тулға болып табылады. Ол өз өмир жолы даўамында кеңес ҳүкимети тәрепинен тыйым салыныўына қарамастан ислам дини парызларын толық орынлаған. Ол халық арасында өзиниң ийгиликли ислери, адамларға еткен жақсылықлары, халық ушын еткен мийнетлери менен ел арасында өзинен жақсы ат қалдырған ҳақ кеўилли инсан болған. Соның менен бирге, Ҳажы баба емшилик пенен шуғыланып, аўыр жағдайда келген қаншадан-қанша наўқаслардың дәртлерине дәрман болып, шыпа берген тәўип болып табылады. Атаның басламасы менен Қатба хожа қойымшылығы ҳәм Қылышбой мәкан пуқаралар жыйыны аймағына мешит салынған [2].

Ҳәзирги ўақытта Мәткәрим ҳажы қәбири сол өзиниң бабасы Қатба хожаның атына қойылған, халық арасында болса, Қалшылы аты менен аталыўшы қойымшылықта жайласқан. Бул орынға басқа да ата-бабалары, соның менен бирге, өмирлик зайыбы Жиек Атаханова ҳәм улы Дариябай хожа Мәткәрим улы, иниси Насыр хожалар да жерленген. Бул қойымшылықты жерлеслеримизден тысқары Туркеменстан ҳәм Қазақстан сыяқлы қоңсы республикалардан келген адамлар да зиярат етеди.

2000-жылы Мәткәрим хожа дүньядан өткеннен соң оның қәбир басына Туркменстанның биринши президенти Сапармурат Ниязовтың басламасы менен маҳбара салынған. 1991-жылы усы орында ҳажы баба тәрепинен салынған мешит те толық сақланып қалынған. Дала жазыўлары процесинде ески қәбир орынларына дыққат аўдарғанымызда, бул қәбирстанның оғада ерте дәўирлерде пайда болғанлығының гүўасы болдық.

Мәткәрим хожаның ески үйи бурынғы Әмиўдәрья районы, Қылышбай мәкан пуқаралар жыйыны аймағында, ҳәзирги Туркменстан Республикасы, Туркменстан мәкан пуқаралар жыйыны, Бай аўыл аймағында, шегарада жайласқан. Ата усы жерде емшилик етиў менен шуғыланған. Бул жерде 16 түп тут терек бир жерде өсип тур. Усы терек кәраматлық күшке ийе. Наўқасланып келген бийтаплар усы теректи үш мәрте айланады. Соң ҳәр бир наўқас усы тереклерди услап, қушақлап турады. Кейин оларды тоғыз мәрте айланып жүрип, бирме-бир ҳәр қайсысын басына, белине, аяғына урып шығады. Және бул жерде жолбарыс аўнаған төбелик бар. Наўқасланған, перзентсиз ҳаяллар усы төбеликтен төменге қарап аўнайды екен. Соң усы тут терек қасында от жағылып, ҳәр бир адам усы от үстинен жети мәрте атлайды ҳәм усы жерде де ҳәр атлаған сайын оларды және қамшы менен урып турады екен. Информаторларымыздың айтыўынша, бул ырымлардың пайдасы бар екен [3].

Және, бабаның ески үйинде өзи оқыған китаплар, пайдаланған қамшысы ҳәм өзиниң сүўрети сақланған. Ҳәзир күнде бул жерде ҳеш ким жасамайды, тек бул жерге наўқслар усы теректи айланыў ҳәм басқа да әмеллерди орынлаў ушын келеди екен.

Информаторларымыз атап өткениндей, усы теректиң түбинде ертеде жолбарыс түнеген қусайды ҳәм усы жерде балалы болған деседи.

Дала жазыўларымыз даўамында бир неше эпизодлардың гүўасы болдық. Бул орынға келген қыз-келиншеклердиң усы дөгереклерди сыпырып, тазалап атырғанының гүўасы болдық. Олардан буны не себеп ислеп атырғанлығын сорадық. Олар биринши нәўбетте тазалыққа итибар екенлигин, зыяратларының қабыл болыўын тилек еткенлигин атап өтти.

Мағлыўматларға қарағанда, наўқаслар терекке бармастан бурын биринши атаның үйин айланады. Соң терекке барып, әмеллерди орынлайды. Бул жерге түрли дәртке шалынғанлар, тийкарынан арқасы көтерилетуғынлар, судорога (конвульсия) болатуғынлар, бийперзент ҳаяллар, ишиўшиликке берилип кеткенлер (алкоголизм) ҳәм тағы басқа да дәртке шалынған наўқаслар келеди екен. 16 түп терек әтирапында, қойымшылықта болған ўақтымызда орамал, түрли материаллар, шүбереклерди байлап кеткенлигин көрдик. Зыяратшылар нийети қабыл болыўы ушын усылай ырым қылады екен. Яғный, ерте дәўирлерден баслап халық үрп-әдетлер, дәстүрлерге беккем исенген. Бундай исенимлер, әсиресе республикамыздың қубла районларында жоқары дәрежеде сақланған.

Жуўмақлап айтқанымызда, республикамыз бойлап Мәткәрим ҳажы сыяқлы улама инсанлар жерленген қойымшылықлар еле де изертлениўи керек, үйренилиўи тийис усындай орынлар жийи ушырасады. Олардың халық ушын ислеген хызметлерин, ийгиликли ислерин еле де кең түрде изертлеп, бундай қунлы мағлыўматларды келешек әўладқа қалдырыўымыз парыз саналады. Олар ҳаққында телекөрсетиўлер таярлап, кинофильмлер түсирилип, кең жәмәәтшиликке ен жайдырылса келешек әўлад ушын руўхый азық болары сөзсиз.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Исметов Р Дала жазыўлары. №32 информатор Караматдин хожа Мәткәрим улы. Әмиўдария районы Қылышбой АПЖ.
2. Исметов Р Дала жазыўлары. №33 информатор Аманбоев Илҳом. Әмиўдария районы Қылышбой АПЖ.
3. Исметов Р Дала жазыўлары. №34 информатор Саллаев Ҳамза. Әмиўдария районы Қылышбой АПЖ.

VIRTUAL DUNYONING ADABIY PROTOTIPLARI: DANTE ASARIDA ONTOLOGIK SIMULYATSIYA MODELI SIFATIDA

Alimbaeva Liza Azat qizi - Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632106

Annotatsiya: Maqolada asosan Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asari zamonaviy virtual dunyo va simulyatsiyalarning ilk adabiy prototipi sifatida qaraladi. Shunki undagi tuzilish shunchaki diniy safar yaniy sayohat emas, balki mukammal darajadagi ontologik modeldir. Dante asari ontologik simulyatsiya

sifatida falsafiy tahlil qilingan. Natijada virtual dunyoning mavjud ekanligi lekin inson shu dunyolar chegarasida o’zini anglashi za’rurligi ko’rsatilgan.

Kalit so‘zlar: virtual dunyo, simulyatsiya, immertsiya**,** Subyektiv va Obyektiv borliq, ontologiya, gnoseologiya

Abstract: The article mainly considers Dante Alighieri's "Divine Comedy" as the first literary prototype of modern virtual worlds and simulations. Because its structure is not a religious journey, but an ontological model of perfection. Dante's work is philosophically analyzed as an ontological simulation. As a result, virtual worlds exist, but a person feels the need to understand himself within the boundaries of these worlds.

Keywords: virtual world, simulation, immersion, subjective and objective existence, ontology, epistemology

Bugungi kunda biz virtual dunyo haqida ko’p eshitamiz, shunki uning insoniyat hayotiga kirib borishi tezlashmoqda. Buning natiyjasida inson o’zini haqiyqiy dunyoda emas, virtual maydonda bexovotir sezishni boshlamoqda. Sababi virtual olamda insonda faqat bir gina “men” bo’lmaydi, unda ko’pgina “men” lar yani avatarlar bo’ladi. U virtual maydonda xohlagancha qiyinchiliklardan yashirina oladi. Dante tasvirlagan Do'zax, Arosat va Jannat zamonaviy videoo'yinlar va virtual olamlardagi "level" (bosqich) tizimiga juda o'xshaydi. Shunki ularning har qaysisi o’z qonun-qoidalari, vizual muhiti va "foydalanuvchilari" ga ega. Bu esa ontologik jihatdan chegaralangan va tartibga solingan muhit modelidir.[1.41] Dante asaridagi "Contrapasso" (qilmishga yarasha jazo) prinsipi — bu simulyatsiya ichidagi algoritmdir. Har bir xatti-harakat muayyan natijaga dasturlangan. Masalan, g'iybatchilarning tili kesilgan, bu ularning hayotdagi harakati natijasidir. Bu tizim virtual dunyodagi sabab-oqibat (cause-and-effect) zanjirining ilk ko'rinishidir. Yaniy biz AI tamonidan yaratilgan dunyoni mukammal deb qabul qilsak, bir o’z olamimizdan noliy boshlaymiz va bu katta ko’ngilsizliklarga sabab bo’lishi mumkin.

Dante o'z asarida o'quvchini "birinchi shaxs" (First-person perspective) sifatida ko’rsatadi. U shunchaki kuzatuvchi emas, balki simulyatsiya ichidagi agent. Dantening yo'lboshchilari (Vergiliy va Beatriche) esa zamonaviy tilda NPC (Non-Player Character) vazifasini bajaradi. Bunda biz subyektiv va obyektiv borliqni ko’rishimiz mumkin.[1.86] Virtual dunyolar kod va raqamlarga asoslangani kabi, Dantening olami ham muqaddas raqamlar ustiga qurilgan. Bu simulyatsiyaning tasodifiy emas, balki qat'iy mantiqiy va matematik strukturaga ega ekanligini ko'rsatadi.[2.70] Dante olamining detallarga boyligi o'quvchida **immertsiya** (haqiqiylik hissi)ni uyg'otadi. Bu bugungi VR texnologiyalari intilayotgan eng oliy maqsad — sun'iy muhitning haqiqiyligiga ishonch hosil qilishdir. Bunga mislol biz kimbilandir online muloqat qilish paytida uning haqiyqiy shaxs yoki AI maxsuli ekanligin ajratishimiz qiyinlashmoqda.

Dante asarini **ontologik simulyatsiya** sifatida falsafiy tahlil qilish uchun Jan Bodriyyar, Platon va zamonaviy simulyatsiya nazariyalariga tayanish lozim. Jan Bodriyyar nazariyasiga ko'ra, simulyakr — bu asl nusxasi bo'lmagan nusxadir. "Ilohiy komediya"dagi dunyolar (Do'zax, Arosat, Jannat) moddiy dunyoning aksi

emas, balki **axloqiy va metafizik haqiqatlarning giper-reallashgan** ko'rinishidir. Dante yaratgan olam — bu "giper-reallik". Unda insonning ichki holati tashqi muhitga aylanadi.[3.24] Masalan, g'azab — qonga to’lgan daryo shaklida moddiylashadi. Bu simulyatsiyaning eng yuqori nuqtasi: g'oya materiyadan ustun turadi. Platon g'orida insonlar soyalarni haqiqat deb bilishsa, Danteda biz teskari jarayonni ko'ramiz. Yer yuzidagi hayot — bu vaqtinchalik va "soya" kabi o'tkinchi dunyo, asl "haqiqiy" va doimiy borliq esa simulyatsiya qilingan oxiratdir.

Falsafiy nuqtayi nazardan Dante o'quvchini "haqiqiy borliq nima?" degan savol ustida o'ylashga majbur qiladi. Agar simulyatsiya (oxirat) abadiy bo'lsa, u biz yashayotgan o'tkinchi dunyodan ko'ra "haqiqiyroq" emasmi? degan savolni ortaga tashlaydi. Virtual dunyolarda "avatar" o'zgargani kabi, Dante ham har bir qatlamda (sferada) o'zgarib boradi. Uning borlig'i yangi muhitga moslashadi. Dantening sayohati — bu subyektning **ontologik yuksalishi**. Jismoniy tana ma'naviy nurlar dunyosiga o'tib boradi. Bu zamonaviy "transgumanizm" va ongni raqamli muhitga ko'chirish g'oyalarining ilk falsafiy ildizidir. Dantening olamida tasodif yo'q. Har bir tosh, har bir jazo va har bir nur - ilohiy "dasturchi" tomonidan o'rnatilgan qonuniyatdir.[4.8]

Dantening ontologik modeli — bu **mutloq tartib (Cosmos)** simulyatsiyasi. Bu dunyoda "error" yani xato yo'q, hamma narsa adolat algoritmi asosida ishlaydi. Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asari asrlar davomida dunyoning eng yirik faylasuflari va yozuvchilari tomonidan tahlil qilib kelinadi. Masalan: **Jan Bodriyyar:** U bevosita Dante haqida alohida kitob yozmagan bo'lsa-da, uning **"Simulyakr va simulyatsiya"** nazariyasi Dantening ontologik modelini tushunishda eng asosiy kalit hisoblanadi. **Xorxe Luis Borxes (Jorge Luis Borges):** "Dante haqida to'qqizta esse" (*Nueve ensayos dantescos*) asarida Borxes asarning fazoviy va vaqtinchalik tuzilishini, uning matematik va metafizik jihatlarini tahlil qilgan. U Dantening olamini "borliqning eng mukammal badiiy nusxasi" deb atagan. Dantening asarida vaqt tushunchasiga alohida e'tibor qaratiladi. Do'zaxda vaqt to'xtab qolgan (statik), Arosatda u chiziqli (dinamik), Jannatda esa vaqt yo'q (abadiyat).[5.127] Bu zamonaviy simulyatsiyalardagi **"frame rate" (kadrlar chastotasi)** yoki vaqtni boshqarish algoritmiga juda yaqin falsafiy tushunchadir. Dante o'z asarida ham **Yaratuvchi (muallif)**, ham **Ishtirokchi (sayyoh)**. Bu virtual olamdagi "User" (Foydalanuvchi) tushunchasining prototipidir. Buni "metafizik o'yin" deb atasak bo’ladi: yaratuvchi o'zi yaratgan simulyatsiya ichida adashib yuribdi. Simulyatsiya nuqtai nazaridan: Bu tizim yaratuvchisi va o'yinchi o'rtasidagi ziddiyatdir. Yaratuvchi tizim qoidalarini (ontologiyani) o'rnatadi, lekin o'yinchi sifatida shu qoidalar ichida hissiyotga beriladi.

Dante o‘zini asar ichiga personaj sifatida joylashtirib, o‘z ongini "kod" (she’riy satrlar) yordamida abadiylashtirdi. Bu bugungi kunda transhumanistlar orzu qilayotgan "ongni yuklash" g'oyasining adabiy-falsafiy ko'rinishidir. Biz VR ko'zoynaklarini taqqanimizda, xuddi Dante kabi o'z tanamizni tashqarida qoldirib, subyektiv borlig'imizni obyektiv simulyatsiya ichiga ko'chiramiz. Dante Aligyery — insoniyat tarixidagi ilk "Sistem dizayner"dir. U yaratgan ontologik model olim va faylasuflar tamonidan tahlil qilinib, bugungi raqamli olamlarimizning falsafiy

murakkab tuzilishini tushunishga yordam beradi. "Ilohiy komediya"—bu o'tmishdagi kitob emas, balki kelajakdagi virtual dunyolarimizning ma'naviy va strukturaviy loyihasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alighieri, Dante. *The Divine Comedy (Ilohiy komediya)*. (O'zbek tilida Abdulla Oripov tarjimasi).
2. Borges, Jorge Luis. *Nine Dantesque Essays (Nueve ensayos dantescos)*.
3. Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*
4. Eco, Umberto. *The Aesthetics of Chaosmos: The Middle Ages of James Joyce*
5. Eliot, T.S. *Dante (Essay)*.

HARBIY SAN’AT VA URUSH MAHORATI

Amangeldieva Azima Baxtiyarovna - Inovatcion texnologiyalar universiteti talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632492

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘rta Osiyo hududida shakillangan milliy harbiy san‘at va urush mahoratining tarixiy rivoji yaratiladi. Tadqiqotta qadimgi davrlardan to o‘rta asrlargacha bo‘lgan harbiy tajribalar, jang olib borish usullari strategiya va taktikaning takomillashuvi manbalar asosida tahlil qilinadi. Xususan, buyuk sarkardalar faoliyati qo‘shin tuzulishi, jangavor tayyorgarlik, harbiy intizom hamda urush olib borish san‘atining nazariy va amaliy jihatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, harbiy san‘atning davlat boshqaruvi va jamiyat barqarorligidagi o‘rni ochib beriladi. Maqola milliy harbiy tarixni o‘rganishda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, yosh tadqiqotchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: harbiy san‘at, urush mahorati, harbiy strategiya, harbiy taktika, qo‘shin tuzilishi, harbiy boshqaruv, harbiy intizom, sarkardalik san‘ati, milliy harbiy an‘analar, harbiy tayyorgarlik

Abstract: This article explores the historical development of national military art and military prowess in Central Asia. The study analyzes military experiences from ancient times to the Middle Ages, methods of warfare, and the improvement of strategy and tactics based on sources. In particular, special attention is paid to the theoretical and practical aspects of the activities of great commanders, army structure, combat training, military discipline, and the art of warfare. The role of military art in public administration and the stability of society is also revealed. The article has scientific and practical significance in the study of national military history and serves as an important source for young researchers.

Keywords: military art, military skill, military strategy, military tactics, army structure, military administration, military discipline, the art of command, national military traditions, military training

Harbiy san‘at bu urush va janglarni rejalashtirish, tashkil etish va olib borish haqidagi ilmiy-amaliy bilimlar majmuasidir. U qo‘shinlarni boshqarish, jang qilish

taktikasini tanlash,strategik qarorlar qabul qilish va g‘alabaga erishish yo‘llarini o‘rganadi. Harbiy sa‘at tarixi urushning paydo bo‘lishi, rivojlanishi, shakllari va usullarining o‘zgarishini o‘rganadi[1]. Ushbu jarayonning ishlab chiqarish darajasi davlat va harbiy rahbarlarnig siyosatga bog‘liqligini ochib beradi, strategiya, operatsion san‘at va taktikaning rivojlanish tendensiyalarini ochib beradi. U urushlar tarixi, qurolli kuchlarni yaratish tarixi, qurol va harbiy texnikaning rivojlanishi, qo‘shinlarni tayyorlash va o‘qitish tarixidan xulosalar va darslarni tahlil qiladi. Ko‘pgina avlodlarning harbiy tajribasini o‘rganish va umumlashtirish zamonaviy harbiy tarix fanining yanada rivojlanishiga yordam beradi.

Harbiy san‘at tarixi to‘g‘ridan to‘g‘ri qurolli kurashning shakllari va usullarini anglatadi. “Urush san‘ati” atamasi bizga o‘rta asrlarning boshqalridan yetib kelgan[2]. O‘sha paytda har qanday faoliyat-poyabzal, temirchilik, duradgorlik, kulolchilik, harbiy va boshqa faoliyat-san‘at deb nomlangan. Barcha zamonaviy mehnat turlari hunarmandchilik deb nomlana boshlagan davrda urush san‘ati o‘z nomini saqlab qolgan. Bunga asoslanib, shuni yodda tutish kerakki, bu holda **“san‘at”** tushunchasini **“mohir”** tushunchasi bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Urush san‘ati-harbiy xizmatchilarning bu qurolli kurashga tayyorgarlik ko‘rish uni o‘tkazishdagi faoliyati ba‘zi hollarda mahoratli g‘alaba boshqalarda esa mag‘lubiyatga olib borishi mumkin. Harbiy san‘at-harbiy fanning bir qismi. Zamonaviy harbiy san‘atning tarkibiy qismi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan harbiy strategiya, operatsion san‘at va taktikadan iborat.

Strategiya (yunon tilidan-armiya yetakchisi) bu harbiy san‘atning eng yuqori shakli bo‘lib umamlakat va qurolli kuchlarni urushga tayyorlash, strategik operatsiyalarni va umuman urushlarni rejalashtirish va o‘tkazish nazariyasini va amaliyotini qamrab oladi.

Amaliy san‘at-bu qurolli kuchlarning turli sohalarida qo‘shma harbiy-dengiz kuchlari tayyorlash va o‘tkazish nazariyasi va amaliyotini o‘z ichiga olgan urush san‘atining ajralmas qismi.

Taktika (yunoncha-qo‘shinlarni qurish san‘ati) qurolli kuchlarning turli xil bo‘limlari va bo‘linmalarining tarkibiy qismlari tomonidan jangovar tayyorgarlik va jangovar harakatlar nazariyasi va amaliyotini qamrab olgan harbiy san‘atning ajralmas qismi hisoblanadi.

Harbiy san’atning tarixiy shaklanishi va klassik nazariyalarining o‘rganilishi nafaqat harbiy sohada, balki siyosatshunoslik, tarix, iqtisodiyot va xalqaro munosabatlarda ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyalar orqali zamonaviy harbiy va strategik muammolarni tushunish, yangi taktikalar va strategiyalarni ishlab chiqish va qo‘llash imkoniyati yaratiladi[3].

Qadimgi zamon harbiy san‘ati.

Ibtidoiy qabilalar jangchilari avvalda tashkil etilmagan to‘da bo‘lib jang qilganlar, ularning har biri yakka-yakka bo‘lib jang qilgan. Davlatlar paydo bo‘liishi bilan professional armiya va tashkili jangovar tartiblar paydo bo‘ldi. Masalan; Vavilonda piyodalar 100 sherengagacha chuqurlikda saflanganlar. Ba‘zi bir davlatlarda armiyani bir qismini yaxshi ta‘lim berilgan otliq qo‘shinlar tashkil etgan[4].

Qadimgi Gretsiyada urush boshlanishi bilan deyarli barcha ishsiz fuqarolar jangchiga aylanganlar. Qo‘shinlarning asosini goplitlar deb nom olgan og‘ir piyodalar tashkil etgan.

Qadimgi rimliklarda asosiy jangovar birlik legion bo‘lgan. Legion uzluksiz falang ko‘rinishidagi otli sherenga ko‘rinishida saflangan. Yengil piyodalar old tomonda, otliqlar esa qanotlarda joylashgan.

Legionlar o‘zlarining harakatchanligi bilan ajralib turgan, intizomni oson saqlagan.

Arablarda otliq qo‘shinlar ustun turgan. Ularni jangovar tartibda birinchi chiziqda otliq askarlar joylashgan. Jangga birinchi bo‘lib otliq jangchilar kirganlar.

Ikkinchi chiziqda “yordam kuni” va uchinchi chiziqda otliqlar kalonnasi va piyodalar falangi joylashgan. Eng sara drujinalar zahirada turganlar.Ulardan so‘ng askarlarning olia a‘zolari o‘rnashgan arobalar joylashgan.

XIV asrda o’qotar qurollar hali mukammal bo’lmagan bo’lsa-da, keyingi davrlarda ular tez sur’atlar bilan rivojlana boshladi. XV asrga kelib, to’plar ancha kuchli va aniqroq bo’lib, qal’a devorlarini qisqa vaqt ichida vayron qilish imkonini berdi.Bu esa o’rta asr qal’alarining avvalgidek himoya vazifasini bajara olmasligiga olib keldi.Natijada Yevropada harbiy me’morchilik ham o’zgardi: baland va yupqa devorlar o’rniga pastroq, lekin qalin va mustahkam devorlar qurila boshlandi. Bunday istehkomlar to’p o’qlariga bardosh berishga mo’ljallangan edi. Shuningdek, qal’alar atrofida yuldizsimon mudofa tizimlari paydo bo’ldi.

XVI asrga kelib esa o’qotar qurollar nafaqat qamalda, balki ochiq janglarda ham muhim ahamiyat kasb eta boshladi.Piyoda askarlar o’qotar qurollar bilan qurollanib, ritsarlarning og’ir zirhli qo’shinlariga qarshi samarali kurasha oldilar. Bu esa feodal ritsarlik davrining asta-sekin tugashiga sabab bo’ldi. Shu tariqa, o’qotar qurollarning rivojlanishi Yevropada harbiy qizimni tubdan o’zgartadi:yangi qo’shin turlari shakillandi,jang olib borish usullari yangilandi va markazlashgan davlatlar kuchaya boshladi.

Amir Temur davlati o’z davrining eng kuchli harbiy tizimlaridan biriga ega bo’lgan. Uning harbiy tuzilishi tartib, intizom va aniq boshqaruvga asoslangan edi.Amir Temur qo’shini o’nlik tizim asosida tashkil etilgan. Bu tizim qadimgi turk va mo’g’ul an’analariga tayangan:

- O’nlik (10 kishi)-eng kichik birlik
- Yuzlik (100 kishi)
- Minglik (1000 kishi) - eng katta birliklaridan biri

Qo‘shini asosan quyidagi qisimlardan iborat edi:

- Otliq qo’shin (asosiy kuch)-tezkor va hujumkor harakatlar uchun.
- Piyoda askarlar-qal’a mudofasi va yaqin janglarda
- Maxsus qisimlar:

Razvedka (dushman haqida ma’lumot to’plash), muhandislar o’qchilar va nayzadorlardan iborat bo’lgan.

Harbiy san’at va urush mahorati insoniyot tarixida muhim o’rin tutadi. U nafaqat jang qilish usullari,balki strategiya, taktika,intizom va boshqaruv tizimini

ham o’z ichiga oladi. Turli davrlarda buyuk sarkardalar, jumladan Amir Temur, harbiy san’atni rivojlantirib, uni yuqori darajaga olib chiqqanlar.

Harbiy san’atning asosiy mazmuni-dushmanni kuch bilan emas, balki aql, reja va to’g’ri tashkil etilgan qo’shin orqali yengishdir.Urush mahorati esa askarlarning tayyorgarligi, jasorati va intizpmi bilan chambarchas bog’liq. Yaxshi tashkil etilgan qo’shin va puxta o’ylangan strategiya har qanday jangda g’alabaning asosiy omili hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, harbiy san’at va urush mahorati davlatlarning kuch-qudiratini belgilovchi muhim omillardan biri bo’lib u nafaqat tarixda, balki hozirgi zamonda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan.

Qo‘llanilgan manbalar:

1. arxiv.uz
2. Uzoqov.A. Nurullayev.L. Harbiy tarix. O‘quv qo‘llanma. Durdona. Buxoro. 2022.
3. Xodjamkulov.A. Harbiy san’atning tarixiy shaklanishi va klassik nazariyalari. Vol. 94 no. 2 (2026): Journal of new century innovations
4. Botirova.N. Arxaik va Antik davrda O’rta Osiyoda kechgan siyosiy jarayonlarda O’rolboyi ko’chmanchi qabilalarining harbiy salohiyati“Inovatsions in Science and technologies” science electronic journal

SANLASTÍRÍW SHÁRAYATÍNDA MEDIATÁRBIYANÍŃ FILOSOFIYALÍQ TIYKARLARÍ HÁM ÓZBEKSTANDAǴÍ RAWAJLANÍW PERSPEKTIVALARÍ

Bayniyazov Alisher Imamaddinovich - University of Innovation Technologies assistent-oqıtıwshısı

Smetov Adil Tairovich - Respublikalıq orta medicina hám farmacevtika xızmetkerleriniń qánigeligin arttırıw hám olardı qánigelestiriw orayı Nókis filialı marketing hám monitoring bólimi baslıǵı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633668

Annotaciya. Maqalada «Jańa Ózbekstan»nıń social-gumanistlik modelin qáliplestiriw sharayatında media bilimlendiriwdiń filosofiyalıq analizi ámelge asırılǵan. Onda media bilimlendiriwdiń ontologiyalıq, epistemologiyalıq hám aksiologiyalıq tiykarları, onıń jaslardıń sınshıl pikirlewin, informaciyalıq mádeniyatın hám puqaralıq jetikligin bekkemlewdegi roli qarap shıǵılǵan. Media bilimlendiriwdiń shaxstı tárbiyalaw hám onıń intellektual rawajlanıwınıń zamanagóy filosofiyasındaǵı eń áhmiyetli element ekenligi dálillenedi. Media bilimlendiriwdiń milliy filosofiyalıq modelin jaratıwdıń tiykarǵı máseleleri menen perspektivaları anıqlap berilgen.

Tayanısh túsinikler: mediatárbiya, media filosofiyası, media sawatlılıǵı, kritikalıq pikirlew, sanlı mádeniyat, xabar qáwipsizligi, Jańa Ózbekstan

Abstract. The article provides a philosophical analysis of media education in the context of the formation of a socio-humanistic model of "New Uzbekistan." The ontological, epistemological, and axiological foundations of media education, its role in strengthening critical thinking, information culture, and civic maturity of

young people, are examined. It is proven that media education is a crucial element of the modern philosophy of education and intellectual development of the individual. The main problems and prospects for creating a national philosophical model of media education are formulated.

Keywords: media education, philosophy of media, media literacy, critical thinking, digital culture, information security, New Uzbekistan

Zamanagóy xabar jámiyeti adamnıń dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriw usılların túp-tiykarınan ózgertti. Media siyasiy júris-turıstı, mádeniy normalardı hám kognitiv ámeliyatlardı belgileytuǵın sociallıq reallıqtıń ajıralmas bólegine aylandı. Bunday sharayatta mediatárbiya tek ǵana pedagogikalıq emes, al filosofiyalıq áhmiyetke de iye boladı, sebebi ol haqıyqat, bilim, qádiriyatlar hám insan erkinligi máseleleri menen baylanıslı.

Tereń siyasiy hám jámiyetlik reformalardı ámelge asırıp atırǵan Ózbekstan ushın mediatárbiya kritikalıq kózqarastan pikirleytuǵın áwladtı qáliplestiriw hám "insan-jámiyet-mámleket" jańa gumanistlik paradigmasın rawajlandırıwdıń strategiyalıq quralına aylanıp atır [1, 100].

Sanlı texnologiyalardıń rawajlanıwı nátiyjesinde bolmıstıń jańa forması - **mediareallıq** payda boldı. Bul reallıqta xabar endi dúnyanıń ápiwayı sáwleleniwi bolıp qalmaydı, al ol dúziledi, tańlanadı hám belgili formada kodlanadı [2, 3–25]. Mediatárbiya adamdı reallıq hám onıń mediadaǵı sáwlelesi arasındaǵı ayırmashılıqtı túsiniwge, xabar mánilerin jaratıw mexanizmlerin kóriw qábiletin qáliplestiriwge baǵdarlaydı.

Epistemologiyalıq kózqarastan, mediatárbiya házirgi zaman bilimleriniń kóp qatlamlı, qarama-qarsılıqlı hám manipulyaciyaǵa beyim ekenligi haqqındaǵı pikirge tiykarlanadı [3, 36–58]. Sol sebepli kritikalıq pikirlew media sawatlılıqtıń oraylıq elementi sıpatında qaraladı: oqıwshılar dereklerdi analizlewdi, faktlerdiń isenimliligin bahalawdı, úgit-násiyat usılların anıqlawdı úyrenedi. Mediatárbiya shaxstıń epistemiyalıq ǵárezsizligin - haqıyqıylıqtıń óz ólshemlerin belgilew qábiletin qáliplestiredi.

Aksiologiyalıq jaqtan, media tek ǵana maǵlıwmat jetkerip bermeydi, al qádiriyatlar, ádep-ikramlılıq normaları hám sociallıq boljawlardı qáliplestiredi. Sol sebepli mediatárbiyanıń aksiologiyalıq wazıypası gumanistlik baǵdarların bekkemlew, keńpeyillikti tárbiyalaw, adam qádir-qımbatına húrmetti qáliplestiriw hám manipulyaciyalıq tásirdiń aldın alıwdan ibarat [4, 17–29].

“Ózbekstan – 2030” strategiyasında media hám informaciya sawatlılıǵın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw strategiyası áhmiyetli wazıypa sıpatında belgilengen [1, 100]. Mediatárbiya bul kontekstte puqaralıq jaqtan ǵárezsiz siyasiy hám jámiyetlik pikirlewdi qáliplestiriw, mádeniy jaqtan milliy media mádeniyattı rawajlandırıw, qáwipsizlik kózqarasınan buzǵınshı ideyalar, jalǵan málimleme hám kiber qáwiplerden qorǵanıw, bilimlendiriw jaǵınan bolsa jańa texnologiyalardan paydalanǵan halda oqıtıw usılların jetilistiriw wazıypaların orınlaydı. Usı tárizde, mediatárbiya ulıwma milliy jańalanıw joybarınıń ajıralmas bólegine aylanıp barmaqta.

Unamlı ózgerislerge qaramastan, mediatárbiyanı rawajlandırıw bir qansha qıyınshılıqlarǵa dus kelmekte. Búgingi kúnde mediatárbiya maqsetleri, media sawatlılıq ólshemleri hám mediapedagoglardı tayarlaw principlerin belgileytuǵın birden-bir filosofiyalıq-pedagogikalıq model qáliplespegen. Sonday-aq, mediapedagogika jańa qánigelik bolǵanı sebepli miynet bazarı onıń áhmiyetin tolıq túsinbey atır, bul bolsa kásiplik kadrlardıń jetispewshiligine alıp kelmekte [5, 112–130].

Metodologiyalıq jaqtan da kelispewshilikler bar ekenliginde aytıp ótiw orınlı. Birewleri mediatárbiyanı manipulyaciyalardı analizlew sıpatında (kritikalıq kózqaras baǵdarı), ekinshisi bolsa dóretiwshilik media óndirisi sıpatında analizleydi. Hár bir model filosofiyalıq tiykarlarǵa iye bolsa da, birden-bir kózqarastıń joqlıǵı tarawdıń rawajlanıwın páseytpekte. Bunnan tısqarı, media tásir processlerın teoriyalıq jaqtan túsindirip bere alatuǵın rawajlanǵan media filosofiyası mektebi joq, bul bolsa tiykarǵı izertlewlerdiń jetispeytuǵının kórsetedi.

Filosofiyalıq kózqarastan, mediatárbiyanı rawajlandırıw sistemalı sheshimlerdi talap etedi. Eń aldı menen, mediatárbiyanıń milliy koncepciyasın islep shıǵıw zárúr bolıp, onda sanlı qáwip-qáterlerdiń bar ekenligi, mámlekettiń mádeniy ózgeshelikleri hám reformalardıń insanıylıq baǵdarı esapqa alınıwı kerek. Sonıń menen birge, media filosofiyası ilimiy mektebiniń qáliplesiwi úlken áhmiyetke iye, sebebi bul tarawdaǵı izertlewler filosofiya iliminiń ózinshe baǵdarına aylanıwı zárúr.

Jáne bir áhmiyetli baǵdar - jańa bilimlendiriw standartları tiykarında media pedagoglardı tayarlaw bolıp esaplanadı. Oqıw baǵdarlaması media filosofiyası, kognitiv ilimler hám sanlı mádeniyat etikasın qamtıp alıwı kerek. Sonday-aq, milliy media sawatlılıq platformaların jaratıw hám bilimlendiriwdiń barlıq basqıshlarında – mektepten magistraturaǵa shekem mediatárbiyanı engiziw múmkinshiligi bar.

Juwmaqlap aytqanda, Jańa Ózbekstan sharayatında mediatárbiya tek ǵana pedagogikalıq ámeliyat emes, al erkin hám kritikalıq kózqarastan pikirleytuǵın shaxstı qáliplestiriwdiń áhmiyetli filosofiyalıq quralı sıpatında kórinedi. Ol intellektuallıq immunitetti bekkemlew, puqaralıq jetiklikti rawajlandırıw, manipulyaciyalarǵa shıdamlılıqtı qáliplestiriw hám insanıylıq qádiriyatlardı keńnen en jaydırıwǵa xızmet etedi. Mediatárbiyanıń milliy filosofiyalıq modelin jaratıw bolsa keleshek áwladlar sıpatın belgileytuǵın hám sanlı dáwirde jámiyet turaqlılıǵın támiyinleytuǵın strategiyalıq wazıypa esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2024-jıl 11-sentyabrdegi “Mámleketti rawajlandırıwdıń 2030-jılǵa shekem mólsherlengen tiykarǵı baǵdarları sheńberinde reformalardı izbe-iz dawam ettiriw hám jańa basqıshqa alıp shıǵıwdıń qosımsha ilajları haqqında”ǵı PF-158-sanlı Pármanına 1-qosımsha «Ózbekstan — 2030» strategiyası 100-bet

2. Castells M. Information Age: Economy, Society, and Culture. Oksford: Blackwell, 2010. – Vol. 1, p. 3–25.

3. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture Cambridge: Polity Press, 2003. — p. 36–58

4. YUNESKO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO, 2011. — p. 17–29

5. Корконосенко С. Г. Основы теории массовой коммуникации. - Санкт-Петербург, 2016. — С. 112–130

L. N. GUMILEVTIŃ PASSIONARLIQ TEORIYASINIŃ ESKI AWQAM DÁWIR ILIMINE KIRIP KELIWINDEGI ÓZGESHELIGI

Djanabaev Ajiniyaz Tolıbaevich - University of Innovation Technologies assistent oqıtıwshısı

Omarova Gúlsáwir Ǵaybulla qızı - University of Innovation Technologies Baslawısh tálim qánigeligi studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633764

Annotaciya: Passionarlıq teoriyasınıń eski Awqam dáwirinde kóp ezilgenli hám onıń ózgesheligi usı maqalamızda orın alǵan. Etnoslar formaciya menen túsinilgende onıń ózine tánligin ashıp bere almawı da kózge taslanadı.

Tayanısh sózler: passionar, dialektika, eski Awqam, etnos, socium, etnik mutaciya

Annotation: The suppression of the theory of passionarity during the USSR period and its distinctive features are discussed in this article. It is also observed that when ethnoses are explained through the formation approach, their unique characteristics cannot be fully revealed.

Keywords: passionarity, dialectics, USSR period, ethnos, society, ethnic mutation.

Passionarlıq teoriyası jamiyetti túsindiriwdi ámelge asırıwda hám oǵan shekem, lokallasıw qatnasıqları bir tutas sociallasıwı menen anaw yáki mınaw regionnıń, dáwirdiń bahalıqlarına, adamzat háreketindegi miynetiniń nátiyjesine topıla bergeni hesh kimge sır emes. Sonlıqtan jámiyettegi qatnasıqlardıń qásiyetin bahalıqlardıń jıyındısı dep qarawdıń belgili dárejede qunlıǵın hám onıń haq tárepleri bar ekenligin biykarlawǵa da bolmaydı. Sonı ataw kerek elimizge eski Awqam ilimi kirip kelmesinen aldın onıń tariyxiy zárúrlikleri tómendegishe edi.

1- Social-ekonomikalıq tariyxiy zárúrliktegi dáldálshiliginde batıs evropadaǵı fiodallıq qatnaslardıń ıdrawı hám sanaattıń rawajlanıwı jámiyettegi ústem problemalardıń oǵada awır bolǵan júgin tartıwınan revalyuciyalardıń júz bere-beriwi, (XVII-XIX a’sirler) bul óz náwbetinde qol miynetinen mashina jumısınıń iyeleniwinde kapitalistlik óndiris usılınıń, kapital hám miynet arasındaǵı qarama-qarsılıqlar(jallanba jumısshılardıń, óndiristiń qısqarıwı, jumıssızlıq) kúsheydi. Sol waqıttaǵı social-filosofiyalıq kancepciyaları bunday mashqalalardı sheshiwde tayyar emes edi.

2- Social-siyasiy tariyxiy processtegi dáldálshiliginde proletariattıń qunlıǵı joq bolıwı hám burjawziya kúshleriniń u’stem siyasiy subyekt ekenligi, bunday qarama-qarsılıqlar tınısh jol menen sheshiliwi utopiyalı tárizde bola bergeni sebepli bunday mashqalalardı shubaylastırıp otıra berdi.

3-eski Awqam kóz-qaraslarınıń tiykarlanıwında bolsa klassik siyasiy-ekonomiykadağı Smit ha’m Rikardolar, al utopiyalı socializmge tiyisli Ouen, Sen Simon, Furieler úlken ról oynap hám de bularǵa qosımsha nemec klassik filosofiyasıda ádewir óz úlesin qostı.

4-eski Awqam kóz-qaraslarındağı tábiyiy ilimlerdiń júzege keliwindegi Ch. Darvinniń evolyuciya teoriyası; kletkalardıń organizmdegi dúzilisi; energiyanıń saqlanıw nızamı teoriyalarınıń sol waqıttağı metafizikaǵa qarsı keliwleri ha’m filosofiyalıq kóz-qaraslarda jańasha túsindiriwshi hám oratalıqtı ózgertiwshi principlerdi istep shıǵıw zárúrlikleri kelip shıqtı.[2,87]

Endi eski Awqam dáwir tımsalı sıpatındağı marksistlik filosofiyanıń xarakterine tiyisli ózgeshelikleri bolıp olardıń ómir súriw usılları tómendegishe:

K. Marks, F. Engels, V. I. Lenin ideaları sheńberi astında ǵalaba xabar qurallarınıń xalıq massasın xabarlandırıwda olardı mánáwiy ǵáziynesin bayıtıwta shet el informaciyalarınan, pikirlerinen cenzuralar ornatılıwı, jámiyettegi infirmaciyalıq ortalıqtı tolıqlıq, ashıqlıq siyasiy xabarlarınan izolyaciyalap otırǵanı hámmege málim. Bir mısal sıpatında aytatuǵın bolsaq sol dáwirde Mixail Afanasevich Bulgakovtın’ “Iyt júrek” shıǵarmasındağı professor sózlerinen bizge málim bolıp kelmekte. Eski Awqam dáwirindegi xabar almasıqlarında úlken sekiriwlerge alıp keldi yaǵınıy ashıqlıq siyasatı kózabaǵa istelingeni sebepli kóplegen narazılıqlar kelip shıqtı. Kishigirim mısal sıpatında aytatug’ın bolsaq eski Awqam dáwirinde 1962-jılǵı 1-2-iyundağı Novocherkassktegi gósh ha’m sút ónimleriniń bahası keskin kóteriliwine bolǵan xalıq kóterilisleri edi. Ja’nede qosımsha qılatın bolsaq bul du’zimde “Jumısshı klasslıq” ko’z-qarastın’ idealogiyası u’stem su’rip basqa etnik topar ko’z-qarasları, milliy da’stu’rleri, o’zine ta’nlikleri shette qaldırıldı. Eski awqam da’wirinde bunday sheklewler elimizdi de shetlep o’tpedi. Birqansha jazıwshı, shayırlarımızdı zar jıllattı bul tek bizin’ hám basqa xalıqlarda da ju’z bergen edi.

Bul dáwirdegi kemshilikler ashıqtan-ashıq sáwbetlerde qoyılmaǵanlıǵı hám onı ilimiy jol menen sheshimler keltiriwde diskussiyalar jolına túsirmegeni sebebinde edi. Bunday turmıslıq waqıyag’a iye mısallar juúdá kóp keltiriwge bola beredi, biraq biz bul dáwir kemshiligin konkret mısallar menen sheklemey ilimiy anıqlamalar keltiriwge de ha’reket etsek maqsetke muwapıq is bolar edi. Belgili rossiyalı filosof-ilimpaz V. I. Lapinniń pikirinshe eski Awqam turmıs salalarınıń bir-birine uyqaspawında birqansha qáte-kemshilikler jiberilgen bolıp olar tómendegishe názerge iye:

- siyasiy basqarıwdag’ı tarawlarda mádeniy jaqtan baǵdar alıp iske kirisiwi tómen bolǵanı hám narazılıqlardıń kúsheyiwi, qurallı soqlıǵısıwlar dárejesine keliwi;

- etnik tarawda olardıń ózine tánliklerinin qádirsizleniwin bildirilmey ámelge asırılıwı nátiyjesinde etnik toparlardıń eski Awqam ıdırawına qaramastan óz aldına jasaw principlerin engizgenine sebep boldı.

Bunday hal-jaǵdaylarda Ózbekistan Respublikasıda artta qalmadı 1989-jıl 24-iyun kúni I. Karimovtıń Ózbekistan SSR Ministrler Keńesiniń Ferǵana alabı walayatların social-ekonomikalıq rawajlandırıwdı jedellestiriw boyınsha

máselelerine bağıshlanǵan Keńeste sóylegen sózinde “Biz eskishe jasay almaymız hám bunnan bılay zamannıń ózi jol qoymaydı” degen edi.[1,16-17]

Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin ózine tán bolǵan rawajlanıw jolın, yaǵnıy bazar ekanomikası printsiplerine tiykarlanǵan erkin, ashıq demokratiyalıq mámleket qurıw wazıypasın tiykarǵı maqset etip belgilep aldı. Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti atap ótkenindey “Biz tek demokratiyalıq jámiyet emes, demokratiyallıq ádil jámiyet qurmaqshımız. Ádillik hám haqıyqat ideyası jámiyetlik turmısımızdıń barlıq tarawların óz ishine alıwı dárkár. Adalat hám haqıyqat ideyası nızamshılıq jumıslarımızdıń negizi, bas baǵdarı bolıwı shárt.”[1,23]

L. N. Gumilevtiń miynetlerinde bolsa marksistlik teoriyaǵa qarama-qarsı keliwshi kóz-qaraslardı alǵa súrgeni ushın ol da Eski awqam dáwirinde júdá kóp quwdalawǵa ushraǵan alımlardıń biri edi. Tiykarınan ol marksistlerdiń adam tábiyatın túsindiriwdegi sociallıq kategoriyasına qarsı boladı. Batıs evropa ilimpazları “socium” terminin haywanlarǵa hám adamlara qollanǵan, al Burıńǵı awqam ilimpazları tárepi bolsa tek ǵana bul tusinikti adam jámiyetine qollanıwdı baǵdarlaǵan. Haywanlar, ósimlikler ushın “uyım” tu’sinigi menen kesilisedi, ol bir-birleri menen azıq-awqatlanıw baylanısın beredi.[5,180]

Bunda onıń birligi barma? sistemalıg’ı durıs beken? degen sorawlardı qoyıp kóreyik, sebebi angliychan yáki fransuz etnoslarının’ xronologiyası yáki teritorriallıǵı formaciyanıń feodalizmge sáykes keliwi haqtan beken degen soraw átirapında is júrgizetin bolsaq onda ol kapitalizm bálámáti kelgen gezinde olardıń etnoslıǵı joq bolıwı lazım edi. Ondaǵı socio-tariyxiylıq kategoriyasınıń XIV ásirdegi fransuz patshalıǵınıń provansal, burgunt, bask, kelt-bertonlardıń etnos emes al jámiyettiń jıyınaǵınıń jemisi bolıp ómir súriwinde olardıń etnik parıqlıqları, ózgesheligi de V. I. Kozlovta bir tárepleme ekeni aytılmag’anı seziler edi. Eger biz formaciya koncepciyasın moyınlay turatın bolsaq onda XII a’sirdegi feodalizmnin’ Tınısh okeannan Atlantika okeanına shekem qaplag’an bir payıtta fransuz baronlarının’ Skandiynaviya diyqanlarının’ erkin ju’riwlerine uqsaslıg’ı, yamasa Qıtay diyqanshılǵı evropadan pás bolıwı tariyxiy saxnalarınan bizge málim bolmay qalatın edi.[6,213]

L. N. Gumilev tek awqam teoriyaların barlıq tárepin biykarlay bermey onıń háreket etiwshi materiyanıń formaların moyınlawı hám háreket etiwshi materiya formaların etnostı ózine tán instinkt ekenin, olar haywan instinktinen parıqlanatın bolıp, ol instinkttiń jańasha túri ekeni hám kosmoenergiya menen jerdiń tiktonik plitaları, radioaktivligi, quyash energiyaları arqalı azıq alıwında etnostıń biosfera ishinde jasawı ha’m onıń bunday pikirlerdi keltiriwinde Vernackiy, Bertalanfiy ideaları menen soqlıǵıstırǵanın kóremiz. Vernadskiy shegirtke, qurmısqalardıń biosferadag’ı energiya menen migraciyalanıwın, al Bertalanfiy kibernetikanı baslap bergenligi arqalı Gumilev ózinıń kóz-qarasların rawajlandırǵan. Geobiocenoz processinde etnos joqarǵı dárejesi bolıp ózinıń qorshaǵan lanshaftlarına aktiv ta’sir tiygiziwi menen onıń dinamikası kózge kórinedi hám olarda populyaciyalanıw (mutaciya) jaǵdayı júz berip ózinen aldıńǵı steriotiplerdi buzıwı hám ózine uqsas kollektivli etnoslarǵa simpatiya-antipatiyalı komplementarlasıwı hám passionarlar menen birge etnik poliyasında aktiv bolıwı

hám olar ózin saqlaw instinktinen waz keship ólim betine tik qaraw iskerliklerinde óz-ózin ámelge asırıwları aytıladı. Mine usı xarakteri olardıń dinamikadan statikaǵa keliwin sheshedi.

Qollanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Sh. Mirziyoev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va farovonligining garovi. T.: “Ózbekiston”2017.

2. С. П. Кулик. Н. У. Тиханович. История философии. Витебск.2009.

3. В.А. Козлов. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953-начало 1980-х гг.). 2009-г Москва.

Nókis. Mádeniyat hám civilizaciya. 16-17-bet.

5. Л. Н. Гумилев. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению. Москва. Айрис .2008.

6. Л. Н. Гумилев. Этногенез и биосфера Земли.

TARIX FANINI O‘QITISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING METODIK ASOSLARI

Erlepesova Dilnura – Muhammad al-Xorazmiy nomidagi ixtisoslastirilgan maktab Nukus filiali tarix fani o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633831

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarix fanini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy, metodologik va metodik asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan kompetensiyalarni shakllantirish zarurati asoslab beriladi. Tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, tarixiy manbalar bilan ishlash, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy faollik kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali metodlari ko‘rsatib beriladi. Muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, keys-metod, bahs-munozara hamda zamonaviy baholash tizimining tarix ta’limidagi o‘rni ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, tarix ta’limi, metodika, tarixiy tafakkur, faol metodlar, baholash, fuqarolik kompetensiyasi.

Abstract. This article analyzes the theoretical, methodological, and methodological foundations of the competency-based approach in teaching history. In the modern educational process, the necessity of forming competencies in students oriented not only towards knowledge but also towards practical activity is substantiated. Effective methods of developing competencies of historical thinking, critical thinking, working with historical sources, civic position, and social activity are shown. The role of problem-based learning, project activities, case studies, discussions, and the modern assessment system in history education is covered on a scientific basis.

Keywords: competency-based approach, historical education, methodology, historical thinking, active methods, assessment, civic competence.

XXI asrda ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa – mustaqil fikrlay oladigan, ijtimoiy jarayonlarni tahlil qila oladigan, mas’uliyatli va faol shaxsni

shakllantirishdir. Globallashuv sharoitida axborot oqimi keskin ortib borayotgan bir davrda o‘quvchini faqat ma’lumot bilan ta’minlash yetarli emas. Ularni axborotni tanlash, tahlil qilish, baholash va amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalariga ega bo‘lishga o‘rgatish zarur. Shu sababli kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi tarix darslarini an’anaviy reproduktiv yondashuvdan faol va interaktiv ta’lim modeliga o‘tkazishning nazariy asoslarini ishlab chiqish hamda o‘quv jarayonida muammoli ta’lim, keys-metod, loyiha faoliyati, bahs-munozara va tarixiy manbalar bilan ishlash metodlarining didaktik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir. Bu orqali tarix fanining nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni ijtimoiy hayotga tayyorlovchi va fuqarolik ongini shakllantiruvchi vosita sifatidagi imkoniyatlarini ochib berish maqsad qilinadi.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Kompetensiya va kompetensiyaviy yondashuv tushunchalarining pedagogik mazmun-mohiyatini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda ularning tarix ta’limidagi o‘rnini aniqlash.
2. Tarix fanini o‘qitishda shakllantirilishi zarur bo‘lgan asosiy kompetensiyalar – tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, manbalar bilan ishlash, fuqarolik va ijtimoiy faollik kompetensiyalarining tarkibiy tuzilmasini aniqlash.
3. Tarixiy tafakkurning strukturaviy komponentlarini (xronologik tafakkur, sabab-oqibat aloqadorligini anglash, tarixiy kontekstni tahlil qilish, ko‘p nuqtai nazarlilikni hisobga olish) tizimli ravishda yoritish.
4. Tarix ta’limida faol o‘qitish metodlarining (muammoli ta’lim, keys-metod, loyiha, rol o‘yinlari, munozara) pedagogik samaradorligini aniqlash va ularni kompetensiyaviy model bilan uyg‘unlashtirish.
5. Tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarda axborot savodxonligi va tanqidiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish.
6. Kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash tizimini takomillashtirish, xususan, kriterial va formativ baholashning tarix ta’limidagi imkoniyatlarini ochib berish.
7. Tarixiy shaxslar va jarayonlarni o‘rganish orqali o‘quvchilarda milliy o‘zlik, ma’naviy qadriyatlar va fuqarolik mas’uliyatini shakllantirishning metodik asoslarini belgilash.

Tadqiqot vazifalarining izchil amalga oshirilishi tarix fanini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuvning ilmiy asoslangan modelini yaratish, uni amaliyotga joriy etish hamda ta’lim jarayonining sifat ko‘rsatkichlarini oshirishga xizmat qiladi. Natijada tarix ta’limi o‘quvchilarning faqat bilim darajasini emas, balki ularning tahliliy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy jarayonlarga ongli munosabat bildirish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan integral tizimga aylanishi kutiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari quyidagi tamoyillarga tayanadi: birinchidan, ta’limning natijaviyligi tamoyili, ya’ni o‘quv jarayoni aniq o‘lchab bo‘ladigan kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltiriladi; ikkinchidan,

faoliyatga yo‘naltirilganlik tamoyili, bunda bilimlar amaliy vazifalar orqali mustahkamlanadi; uchinchidan, integrativlik tamoyili, ya’ni bilim, ko‘nikma va qadriyatlar yagona tizim sifatida qaraladi; to‘rtinchidan, shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili, bunda o‘quvchining individual qobiliyatlari va ehtiyojlari inobatga olinadi.

Pedagogik nazariyada kompetensiyalar odatda uch asosiy guruhga ajratiladi: tayanch (metapredmet), umumfan va faniga oid kompetensiyalar. Tayanch kompetensiyalar shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi uchun zarur bo‘lgan umumiy ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. Umumfan kompetensiyalari mantiqiy fikrlash, muammoni hal qilish, tahlil va sintez kabi intellektual faoliyatni qamrab oladi. Faniga oid kompetensiyalar esa muayyan o‘quv fanining mazmuni bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Tarix fanida kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari ayniqsa muhimdir, chunki tarix o‘quvchilarda ijtimoiy ong, tarixiy xotira va fuqarolik mas’uliyatini shakllantiradi. Tarixiy kompetensiya, avvalo, tarixiy tafakkurni o‘z ichiga oladi. Tarixiy tafakkur esa voqea va jarayonlarni vaqt va makon doirasida tushunish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, tarixiy kontekstni hisobga olish hamda turli manbalarni solishtirib tahlil qilish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Shu ma’noda tarixiy tafakkur o‘quvchining faktlarni eslab qolishidan ko‘ra, ularni anglash va izohlash darajasini ifodalaydi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv ta’lim jarayonini uzluksiz rivojlanish tizimi sifatida ko‘radi. Kompetensiyalar bir martalik o‘zlashtirish emas, balki bosqichma-bosqich shakllanadigan va takomillashadigan jarayondir. Shu bois nazariy asos sifatida uzluksizlik va tizimlilik tamoyillari muhim o‘rin tutadi.

Tarixiy tafakkur kompetensiyaviy yondashuvning markaziy tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘quvchilarning tarixiy voqea va jarayonlarni chuqur, tizimli va mantiqiy asosda anglash qobiliyatini ifodalaydi. Tarixiy tafakkur faktlarni yod olish bilan cheklanmaydi, balki ularni tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, tarixiy kontekstni hisobga olish hamda voqealarning uzoq muddatli oqibatlarini baholashni o‘z ichiga oladi. Mazkur tafakkur turi o‘quvchida vaqt va makon kategoriyalarini to‘g‘ri anglash, tarixiy jarayonlarning uzviyligini tushunish hamda turli davrlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Tarixiy tafakkur quyidagi asosiy komponentlarni qamrab oladi: xronologik tafakkur, sabab-oqibatli bog‘liqlikni aniqlash, tarixiy manbalarni tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va tarixiy baho berish. Xronologik tafakkur o‘quvchining voqealarni vaqt ketma-ketligida joylashtira olishi va ularning o‘zaro aloqadorligini tushunishi bilan tavsiflanadi. Sabab-oqibatli tahlil esa tarixiy jarayonlarning ichki mantiqini ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, siyosiy islohotlarning ijtimoiy yoki iqtisodiy oqibatlarini aniqlash o‘quvchilarda kompleks yondashuvni shakllantiradi.

Tanqidiy fikrlash tarixiy tafakkurning ajralmas qismi bo‘lib, u o‘quvchining axborotni mustaqil tahlil qilishi, uning ishonchliligi va ob’ektivligini baholashi hamda dalillarga asoslangan xulosa chiqarishi bilan namoyon bo‘ladi. Tarix fanida tanqidiy fikrlash ayniqsa muhim, chunki tarixiy ma’lumotlar turli talqin va ideologik yondashuvlarga ega bo‘lishi mumkin. O‘quvchi tarixiy manbaning

muallifi, yaratilgan davri, maqsadi va ijtimoiy kontekstini aniqlay olishi zarur. Bu esa tarixiy fakt va tarixiy talqin o‘rtasidagi farqni anglashga yordam beradi.

Natijada tarixiy tafakkur va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining rivojlanishi o‘quvchilarning mustaqil, asosli va ijtimoiy mas’uliyatli qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Bu esa tarix ta’limining nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni intellektual va fuqarolik jihatdan kamol toptiruvchi vosita sifatidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Faol o‘qitish metodlari

Muammoli ta’lim

Muammoli savollar orqali o‘quvchilar mustaqil izlanishga jalb qilinadi. Masalan: “Markazlashgan davlatning mustahkamlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatgan?”

Bahs-munozara

Tarixiy masalalar yuzasidan fikr almashish o‘quvchilarda dalillash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Keys-metod

Real tarixiy vaziyatni tahlil qilish orqali qaror qabul qilish kompetensiyasi rivojlanadi.

Loyiha faoliyati

O‘quvchilar mustaqil tadqiqot olib boradi, taqdimot tayyorlaydi va natijalarni himoya qiladi.

Tarixiy shaxslar misolida fuqarolik va ijtimoiy kompetensiyalar ham rivojlanadi. Davlat arboblari, olimlar va adiblar faoliyati orqali o‘quvchilar jamiyat taraqqiyotida mas’uliyat, liderlik, ilm-fan va ma’naviyatning o‘rnini tushunadilar. Masalan, Beruniyning ilmiy izlanishlari orqali ilmiy tafakkur va tadqiqot metodologiyasining ahamiyati yoritiladi. Mirzo Ulug‘bek faoliyati ilm-fan rivojining davlat taraqqiyotiga ta’sirini ko‘rsatadi. Alisher Navoiy ijodi esa milliy o‘zlik, ma’naviy qadriyatlar va insonparvarlik g‘oyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash va tarixiy merosga hurmat tuyg‘usini mustahkamlaydi.

Zamonaviy baholash tizimining asosiy xususiyati uning natijaga yo‘naltirilganligidir. Baholash jarayoni o‘quvchining nafaqat “nimani bilishi”, balki “bilimni qanday qo‘llay olishi”ni aniqlashga qaratiladi. Tarix fanida bu, masalan, voqealarni sabab-oqibat bog‘liqligida tahlil qilish, tarixiy manbalarni solishtirish, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va o‘z fikrini asoslab bera olish orqali namoyon bo‘ladi. Demak, baholash o‘quvchining tafakkur jarayonini ham qamrab olishi lozim.

Umuman olganda, tarix fanini kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish o‘quvchilarni zamonaviy jamiyat talablariga mos, mustaqil fikrlovchi, tarixiy jarayonlarga ongli munosabat bildiruvchi va ijtimoiy mas’uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv tarix ta’limining didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi hamda uning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Shu bois kompetensiyaviy yondashuvni tarix ta’limi amaliyotiga chuqur va izchil tatbiq etish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ishmuhamedov R.J. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent.
2. Saidov A. Tarix fanini o‘qitish metodikasi. – Toshkent.
3. Xo‘jaev B. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim. – Toshkent.
4. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.
5. Temur tuzuklari.
6. Ulug‘bek M. Ziji Ko‘ragoniy.

TEMURIYLER DÁWIRINDE ILIM-PÁNNIŃ RAWAJLANÍWÍ

Iskenderova Gulsara Quwatbaevna – University of innovation technologies Tariyx toparı 1-basqısh talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633901

Annotatsiya: Usı maqalada Temuriylar dáwirinde Mawarawnahr hám oǵan tutas aymaqlarda ilim rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorları, tariyxıy shárt-shárayatları hám de nátiyjeleri keń jaqtılandırıladı. Atap aytqanda, Ámir Temur hám Temuriy húkimdarlardıń ılımge bolǵan itibarı, ilimiy oraylardıń qáliplesiwi, ataqlı ilimpazlar iskerligi hám olardıń jáhán civilizaciyasına qosqan úlesi analiz etiledi. Sonıń menen birge, bul dáwir ilimiy miyrasınıń búgingi zamanagóy tálim sistemasındaǵı áhmiyeti tiykarlap beriledi.

Tayanısh sózler: Temuriylar dáwiri, ilim, Mawarawnnahr, observatoriya, medreseler, ilimiy miyraslar, astronomiya, matematika, Shıǵıs oyanıw dáwiri.

Annotation: This article extensively covers the main factors, historical conditions, and outcomes of scientific development in Transoxiana and its surrounding regions during the Timurid era. Specifically, the attention given to science by Amir Timur and the Timurid rulers, the formation of scientific centers, the activities of renowned scholars, and their contributions to world civilization are analyzed. At the same time, the significance of this period's scientific heritage in today's modern education system will be substantiated.

Keywords: Timurid era, science, Mawarawnnahr, observatory, madrasas, scientific heritage, astronomy, mathematics, Eastern Renaissance.

Temuriylar dáwiri Oraylıq Aziya tariyxında tek ǵana siyasiy hám ekonomikalıq tárepten, bálki ilim hám mádeniyat rawajlanıwı kózqarasınan da bólek orın tutadı. Bul dáwirdi kóbinese Shıǵıs oyanıw dáwirdiń eń joqarı basqıshlardan biri retinde bahalaw múmkin. Ámir Temur tárepinen tiykar salınǵan oraylasqan mámleket ilim rawajlanıwına bekkem tırnaq jarattı. Ol óz siyasatında ılım xalıqtı qollap-quwatlaw, olardı sarayǵa qosıw hám ilimiy jumıs ushın qolay sharayat jaratıwǵa ayrıqsha itibar qarattı. Nátiyjede, Mawarawnnaxr aymaǵı qısqa waqıt ishinde ilimiy orayǵa aylandı.

Temuriylar dáwirinde ilim rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorlarınan biri-mámleket basshılardıń ilimge bolǵan joqarı itibarı edi. Ámir Temur jawlag’an aymaqlardan tekǵana materiallıq baylıqlardı, bálki ılım xalqı hám ónermentlerdi de Mawarawnnaxrǵa alıp kelgen. Bul bolsa túrli ilimiy mekteplerdiń uyqaslasıwına hám jańa bilimler almasıwına sebep boldı. Ásirese, Samarqand qalası bul dáwirde iri ilimiy hám mádeniy orayǵa aylandı.

Temuriylar dáwirinde ilim rawajlanıwı, ásirese, Mırza Ulug’bek iskerligi menen bekkem baylanıslı. Ulug’bek tekǵana húkimdar, bálki ullı olim retinde de tariyxta zárúrli orın iyeleydi. Olkáraınan Samarqandta islengen observatoriya sol dáwir ushın eń aldıńǵı ilimiy oraylardan biri esaplanǵan. Bul observatoriyada alıp barılǵan ilimiy izertlewler nátiyjesinde “Astronomiyalıq tablica-i Jadid Kuraganiy” shıǵarması jaratılǵan bolıp, ol astronomiya pániniń rawajlanıwına úlken úles qosqan[1].

Temuriylar dáwirinde tekǵana astronomiya, bálki matematika, medicina, tariyx, filosofiya sıyaqlı pánler de rawajlandı. Qazızada Rumiy, G'iyosiddin Qoshiy, Ali Qusshı sıyaqlı ilimpazlar óz ilimiy jumısları menen jáhán ilimi rawajlanıwına úlken tásir kórsetdi. Mısalı, G'iyosiddin Qoshıy matematikada joqarı anıqlıq esaplaw usılların islep shıqtı, Ali Qusshı bolsa astronomiya hám matematika tarawlarında zárúrli ilimiy dóretpeler jarattı[2].

Medreseler Temuriylar dáwirinde ilim rawajlandiriwdiń tiykarǵı orayları esaplanǵan. Samarqand, Buxara, Gerat sıyaqlı qalalarda júzege keliw etilgen medreselerde tekǵana diniy, bálki dúnyalıq pánler de oqıtılǵan. Bul bolsa ilim-pániniń keń qamtıwda rawajlanıwına xızmet etken. Tálim sistemasınıń rawajlanǵanlıǵı ilimiy kadrlar tayarlawda zárúrli faktor bolǵan.

Temuriylar dáwirinde ilim rawajlanıwına tásir etken taǵı bir zárúrli faktor-mádeniy ortalıqtıń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵı bolıp tabıladı. Ádebiyat, kórkem óner hám ılım bir-biri menen tıǵız baylanıslı halda rawajlandı. Alisher Navaiy, Abdurahmon Jámiy sıyaqlı ullı oyshıllar ilimiy hám kórkem ádebiyatqa baylanıslı ortalıqtıń qáliplesiwine úlken úles qosqan. Bul bolsa ilim rawajlanıwına unamlı tásir kórsetdi[3].

Temuriylar dáwirinde jaratılǵan ilimiy miyraslar búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵatpaǵan. Zamanagóy ilim rawajlanıwında bul dáwirde jaratılǵan dóretpeler zárúrli derek retinde xizmet etip atır. Ásirese, astronomiya hám matematika tarawlarında erisilgen tabıslar búgingi ilimiy izertlewler ushın tiykar bolıp xizmet etip atır.

Sonıń menen birge, Temuriylar dáwirinde ilim rawajlanıwı xalıq aralıq ilimiy baylanıslardıń rawajlanıwına da sebep bolǵan. Túrli mámleketlerden kelgen ilimpazlar Movarounnahr ilimiy oraylarında iskerlik júrgizgenler. Bul bolsa ilimiy tájiriybe almasıwına hám jańa Bilimlerdiń qáliplesiwine alıp kelgen.

Juwmaq etip aytqanda, Temuriylar dáwiri ilim rawajlanıwı ushın eń joqarı basqıshlardan biri bolıp, bul dáwirde jaratılǵan ilimiy miyraslar jáhán civilizaciyasınıń ajıralmas bólegine aynalǵan. Bul dáwir tájiriybesi búgingi kúnde de tálim sistemasın rawajlandırıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ulug‘bek M. Zij-i Jadidi Ko‘ragoniy 1437
2. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. 2005
3. Navoiy A. Mahbub ul-qulub 1500y
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. 2008
5. Bosworth C.E. The Islamic Dynasties 1996.
6. Raxmonov R. Temuriylar davri tarixi.2000

ILMIY BILISHDA HAQIQAT MUAMMOSI: GNOSEOLOGIK YONDASHUVNING DOLZARB SAVOLLARI

Janabaev Jalgas Tolibaevich - Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633947

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilmiy bilishda haqiqat muammosi gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida haqiqat tushunchasining falsafiy mohiyati, uning asosiy nazariyalari hamda ilmiy bilish jarayonidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy ilm-fan rivoji sharoitida haqiqatning nisbiyligi, uning mezonlari va dolzarb muammolari ko‘rib chiqilgan. Muallif turli gnoseologik yondashuvlarni tahlil qilish asosida ilmiy haqiqatni aniqlashning murakkab va ko‘p bosqichli jarayon ekanligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar. Ilmiy bilish, haqiqat, gnoseologiya, nisbiy haqiqat, mutlaq haqiqat, verifikatsiya, falsifikatsiya, metodologiya.

Annotation. This article analyzes the problem of truth in scientific knowledge from a gnoseological perspective. The study explores the philosophical essence of truth, its main theories, and its role in the process of scientific cognition. It also examines the relativity of truth, its criteria, and contemporary challenges in the context of modern science. Based on the analysis of various epistemological approaches, the author argues that determining scientific truth is a complex and multi-stage process.

Keywords. Scientific knowledge, truth, epistemology, relative truth, absolute truth, verification, falsification, methodology.

Kirish. Ilmiy bilish insoniyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo‘lib, uning asosiy maqsadi obyektiv haqiqatni aniqlashdan iboratdir. Haqiqat tushunchasi falsafada markaziy o‘rin egallaydi va u turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Aristotel haqiqatni fikrning voqelikka mosligi sifatida izohlagan [1].

Yangi davr faylasuflari ushbu muammoni yanada rivojlantirdi. Masalan, R. Dekart bilishning ishonchliligini aql bilan bog‘lasa [2], F. Bekon tajribani asosiy manba sifatida ko‘rsatadi [3]. Shu sababli haqiqatni anglash masalasi gnoseologiyada murakkab va ko‘p qirrali muammo sifatida shakllangan.

Haqiqat muammosi empirizm va ratsionalizm o‘rtasidagi bahslarda alohida o‘rin tutadi. J. Lokk bilimning manbai tajriba ekanligini ta’kidlaydi [4], I. Kant haqiqatni subyekt va obyekt o‘rtasidagi munosabat orqali tushuntiradi [5].

Zamonaviy ilmiy falsafada K. Popper falsifikatsiya prinsipini ilgari suradi [6], T. Kun ilmiy inqiloblar orqali haqiqat tushunchasining o‘zgarishini ko‘rsatadi [7], P. Feyerabend esa ilmiy metodning yagona emasligini ta’kidlaydi [8].

Haqiqat tushunchasining mohiyatini tushuntirishda uning asosiy belgilarini takidlab o‘tamiz. Haqiqat — bu bilimning obyektiv borliqqa mos kelish darajasidir. Ilmiy bilishda u amaliyot bilan sinovdan o‘tadi. Mutlaq haqiqat to‘liq bilimni anglatadi, nisbiy haqiqat esa rivojlanib boruvchi bilimdir.

Ilmiy haqiqatni aniqlash muayyan mezonlarga asoslanadi va bu mezonlar ilmiy bilimning ishonchliligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Avvalo, amaliyot haqiqatning asosiy mezoni sifatida e’tirof etiladi, chunki har qanday ilmiy g‘oya

yoki nazariya amaliy faoliyat jarayonida sinovdan o‘tadi va tasdiqlanadi [3]. Shu bilan birga, ilmiy bilim verifikatsiya, ya’ni tajriba va kuzatishlar orqali tasdiqlanish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Bunga qo‘shimcha ravishda, falsifikatsiya prinsipi ham muhim ahamiyat kasb etadi, ya’ni ilmiy nazariya noto‘g‘ri ekanligi isbotlanishi mumkin bo‘lgan holatda ilmiy hisoblanadi [9]. Bundan tashqari, ilmiy bilim mantiqiy izchillik va ichki uyg‘unlikka ega bo‘lishi zarur, chunki bu uning nazariy asoslanganligini ta’minlaydi.

Bugungi kunda ilmiy bilishda haqiqat muammosi yangi omillar ta’sirida yanada murakkablashib bormoqda. Xususan, axborot oqimining keskin ortishi turli xil, ba’zan esa qarama-qarshi ma’lumotlarning keng tarqalishiga olib kelmoqda, bu esa haqiqatni aniqlash jarayonini qiyinlashtiradi. Shu bilan birga, ilmiy paradigmalar almashinuvi jarayoni natijasida mavjud bilimlar tizimi yangilanib boradi va haqiqat haqidagi tasavvurlar o‘zgaradi. Zamonaviy falsafiy yondashuvlar, ayniqsa postmodernizm, haqiqatning mutlaq emasligini, balki ko‘p talqinli va nisbiy ekanligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, kommunikativ haqiqat nazariyalari haqiqatni insonlar o‘rtasidagi muloqot va kelishuv natijasi sifatida talqin qiladi, bu esa uning ijtimoiy xususiyatini yanada kuchaytiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ilmiy bilishda haqiqat muammosi gnoseologiyaning eng muhim va murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Haqiqat tushunchasi tarixiy taraqqiyot davomida turli falsafiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, ularning barchasi ilmiy bilishning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Klassik yondashuvlarda haqiqat obyektiv borliqqa moslik sifatida talqin etilgan bo‘lsa [1], zamonaviy qarashlarda uning nisbiyligi, ijtimoiy shartlanganligi va dinamik xususiyati tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ilmiy bilish jarayonida haqiqatga erishish bir martalik natija emas, balki uzluksiz va bosqichma-bosqich rivojlanib boruvchi jarayondir. Bu jarayonda nisbiy haqiqatlar yig‘indisi orqali mutlaq haqiqatga yaqinlashish amalga oshadi. Shu jihatdan, ilmiy bilimlar doimiy ravishda tekshiriladi, boyitiladi va takomillashtiriladi. Ayniqsa, amaliyot mezoni haqiqatni aniqlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, gnoseologik yondashuvlarning xilma-xilligi ilmiy bilishning murakkabligini ko‘rsatadi. Korrespondensiya, koherensiya, pragmatik va konstruktivistik nazariyalar haqiqatning turli qirralarini ochib beradi va ularning uyg‘unligi ilmiy haqiqatni yanada chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Bu esa yagona universal mezon mavjud emasligini, balki haqiqatni aniqlashda kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti, xususan, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, sun’iy intellekt va global ilmiy integratsiya jarayonlari haqiqat muammosini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ilmiy bilimlarning tez yangilanishi va turli paradigmalar almashinuvi sharoitida haqiqatni aniqlash yanada murakkablashmoqda, biroq ayni paytda uning ahamiyati yanada ortmoqda. Shu sababli ilmiy bilishda tanqidiy yondashuv, dalillarga asoslanish va metodologik aniqlikni saqlash muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy bilishda haqiqat muammosi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, u ilm-fan rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Haqiqatni anglash jarayoni inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlarini namoyon etadi va ilmiy izlanishlarning davomiyligini ta’minlaydi. Kelgusida ushbu muammoni yanada chuqurroq o‘rganish fanlararo yondashuvlar asosida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. *Metafizika*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. — B. 45–52.
2. Dekart R. *Metod haqida mulohazalar*. — Toshkent: Fan, 2008. — B. 23–30.
3. Bekon F. *Yangi Organon*. — Toshkent: O‘zbekiston, 200. — B. 56–64.
4. Lokk J. *Inson aqli haqida tajriba*. — Toshkent: Sharq, 2009. — B. 78–85.
5. Kant I. *Sof aql tanqidi*. — Toshkent: Fan, 2012. — B. 101–110.
6. Popper K. *The Logic of Scientific Discovery*. — London: Routledge, 2002. — P. 33–41.
7. Kuhn T. *The Structure of Scientific Revolutions*. — Chicago: University of Chicago Press, 1996. — P. 52–60.
8. Feyerabend P. *Against Method*. — London: Verso, 1993. — P. 70–78.
9. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. *Falsafa (darslik)*. — Toshkent: 2020. — B. 120–135.

“ҚАРАҚАЛПАҚНАМА” ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ПИКИРЛЕРДИҢ ЖАСЛАР САНАСЫНА ТӘСИРИ

Жаксимов Исабай Токтабаевич, НМПИ үлкен оқытыўшысы
Хабибназарова Саийра Бахытбаевна, НМПИ ассистент оқытыўшысы
https://doi.org/10.5281/zenodo.19631771

Аннотация: Мақалада жазыўшы Төлепберген Қайыпбергеновтың “Қарақалпақнама” шығармасындағы көркем философиялық көз-қарасларының тәлим-тәрбиялық әҳмийети анализ қылынған.

Таяныш сөзлер: жаслар, идеология, иммунитет, көркем әдебият, глобалласыў

Annotation: The article analyzes the educational importance of the philosophical views of the writer Tolepbergen Kayipbergenov in his work "Karakalpaknama".

Key words: youth, ideology, immunity, literary work, globalization

Бүгинги күнде жаслар мәселеси жәмийетлик турмыстың барлық тараўларында әҳмийетли орын ийелейтуғын мәселелердиң бирине айланып бармақта. Себеби, жаслар – мәмлекеттиң ҳәм жәмийеттиң келешек қурыўшылары, драйверлери, физикалық ҳәм ақылый-интеллектуаллық ресурсы болып есапланады. Сонлықтан, мәмлекетимизде Президентимиз басшылығында алып барылып атырған бүгинги реформалар жасларға заманагөй билим бериў, жасаў ҳәм кәсип ийелеў ҳуқықларын жақсылаў,

ўатансүйиўшилик, миллий ҳәм улыўма адамзатлық қәдириятларға садықлық руўхында тәрбиялаўға қаратылмақта. Жасларға тәлим-тәрбия бериў процессин көркем әдебият пенен байланыслы әмелге асырыў ең тийимли усыллардан бири. Себеби, “инсанның руўхый дүньясын ашып беретуғын күдиретли қурал сыпатында әдебият жас әўладта миллий мақтаныш сезимин қәлиплестириў ҳәм раўажландырыўда әҳмийетли орын ийелейди”[1.5.].

Ҳәзирги глобалласыў шараятында жас әўладларды тарийх, тил, мәденият, миллий өзлик, үрп-әдет, дәстүрлерди қәдирлеў руўхында тәрбиялаўда Төлепберген Қайыпбергеновтың шығармаларының әҳмийети үлкен. Әсиресе, жазыўшының “Қарақалпақнама” роман-эссеси бул бағдарда жасларға көркем-философиялық азық бола алады.

Бул шығарма XX әсирдеги қарақалпақ әдебиятындағы үлкен жаңалық сыпатында қарақалпақ тилинен басқа өзбек, қазақ, қырғыз, рус, түркмен, тәжик, англичан, поляк ҳәм тағы басқа да көплеген тиллерге аўдарылып миллион нусқаларда басылып шыққан. Миллий әдебиятымыздың, ҳәтте пүткил түркий тиллес әдебиятлар әлеминиң туңғыш жанры болған бул роман-эсседе автор қарақалпақ халқының өтмиши, бүгини ҳәм келешеги ҳаққында терең ой жуўыртады.

Бул дөретпеде орын алған көркем философиялық ой-пикирлерди жасларға тәрбия сыпатында қолланыўдың төмендеги усылларын атап көрсетиўге болады:

1) Жасларға аңыз-әпсаналар, рәўиятлар арқалы тәрбия бериў.

Шығармада аңыз-әпсаналар, рәўиятлардан көп пайдаланылған. Бул ҳаққында жазыўшы былай дейди: “Жасымда атамнан, анамнан, әкемнен, көп жасап, көпти көрген қатықулақ қариялардан, көше бийлеринен, әдебият муғаллиминен еситкен есапсыз көп әңгимелер менен әпсаналарды, даналықлар менен кеңеслерди, биринши вожатыймның үйретиўи бойынша жүргизген күнделегимди усы китапқа киргизерде, мен енди салыўым тийис жаңа имараттың ҳәм тырнағы, ҳәм гербишлери сыпатында пайдаландым”[2.10]. Демек, аңыз-әпсаналар – бул китаптың тийкарын қурайды. Дурыс, китапқа киргизилген аңыз-әпсаналарды тарийхый шынлық сыпатында қабыл етиўге болмайды. Көпшилик әпсаналар дүньяда еле жазба әдебияты пайда болмаған ўақыттағы халықлардың бир-бирине руўхый жақтан жақынласыў, биригиў, бир мақсет жолында ҳәрекет етиў бағдарында дөретилген аўызеки үлгилери болып есапланады. Оларда халықтың арзыў-әрманлары, тилеклери, келешек ойлары, тарийх, тил, әдебият, мәденият, философия, үрп-әдет, дәстүрлер, бәри-бәри қарысып кеткен. Сонлықтан, бул дөретпелер бизге тек ғана тарийхый шынлық көзқарасынан емес, ал, халықты руўхый жақтан тәрбиялаў тәрепи менен әҳмийетли.

2) Жасларға даналық сөзлер арқалы тәрбия бериў.

Даналық сөз – бул философияның жемиси. Даналықтың тийкарғы мәниси өзликти аңлаўдан ибарат болып, бул ҳақыйқый жақсылыққа ерисиў жолы болып табылады. Жақсылық болса, билим яки данышпанлық белгиси. Данышпанлық болса жақсылық қылыў жолларын үйретиў, басқаларды оннан пайдаланыўға ийтермелеў демек.

Т.Қайыпбергенов – данышпан жазыўшы. Оның барлық шығармаларында философиялық ой-пикирлер сәўлеленген. Бул даналық пенен айтылған пикирлер инсанға ой салады, пикирлеўге үйретеди. Бул шығармада да көплеп даналық пикирлерди көриўге болады. Буны жазыўшы ҳәр бир айтылған мәселе бойынша ой-пикирлериниң жуўмағында береди ҳәм бәнт басар сыпатында пайдаланады. Мәселен, қәтелесиў ҳаққындағы пикирлерден кейин автор мынадай даналық сөзлер менен жуўмақ жасайды: “Балам, қәтеликлерден кейин даналық келеди”, дейтуғын еди атам. “Жаратқанның тәнҳа өзинен басқаларға қәтелесиў тән”, дейтуғын еди кемпир апам. «Қәтелесе беретуғын жигит-сүрине беретуғын ат, ондай ат пенен ҳешким узақ сапарға шықпайды» дейтуғын еди анам. Мен өзиме ҳай берип, енди қәтелеспеў ушын мушымды түйип тисленетуғын едим”[2.24]. Демек, шығармадағы усы сыяқлы даналық сөзлер биринши ден, китаптың қызығыўшылық пенен оқылыўына тийкар жаратса, екиншиден, жасларға тәлим-тәрбия бериўде тийимли педагогикалық усыл сыпатында әҳмийетли орын тутады.

3) Тарийхый дереклер, илимий болжаўлар арқалы тәрбия бериў.

Тәрбия – бул тек билим бериў емес, ал шахстың руўхый, әдеп-икрамлылық ҳәм социаллық раўажланыўын тәмийинлеўши процесс. Тарийхый дереклер болса бул процессте әҳмийетли қурал есапланады. Тарийхый дереклер менен танысыў арқалы өтмиштен өрнек алыўға бағдарлаўға болады. Тарийхый ўақыялар, қаҳарманлар, мәмлекетлик ғайраткерлер, илимпазлар искерлиги арқалы жасларға сабақ бериў мүмкин. Мәселен, Әмир Темурдың “Күш әдилликте” сүрени жасларда әдиллик сезимлерин қәлиплестиреди. Т.Қайыпбергеновтың “Қарақалпақнама” шығармасында да тарийхый дереклер көп ушырасады. Қарақалпақлардың келип шығыўы ҳәм “қарақалпақ” атамасының пайда болыўы ҳаққында баҳалы мағлыўматлар бар. Қарақалпақ халқының өтмиште қай жерлерге көшип-қонғанларынан тартып ең соңғы ата мәканы – Хорезмге, Арал теңизи жағалаўларына келип қоныс басқанына шекемги тарийхый мағлыўматлар орын алған. Шыңғыс хан, Әмир Темур, Наўайы, Хусайын Байқара, Лев Толстой, Суворов, Мақтымқулы, Бердақ, Әжинияз, Маман бий, Айдос бий, Ерназар Алакөз ҳ.т.б. тарийхый шахслардың ҳәм қаҳарманлардың атлары, булардың ҳәммеси жасларға миллий өзликти аңлаўға, олардың халқы ушын ислеп кеткен мәртлик ҳәм қаҳарманлық ислеринен үлги алыўға нусқайды. Миллий мақтаныш ҳәм ўатан сүйиўшиликке тәрбиялайды. Тарийхый дереклер арқалы өз миллий қәдириятларын билиў, ўатанды сүйиў сезимин арттырады. Улыўмаластырып айтқанда, Т.Қайыпбергеновтың бул шығармасындағы тарийхый дереклер жасларға өтмиштен ибрат, илимий болжаўлар болса келешекке исеним бағышлайды. Усы еки тийкарды бирлестирген ҳалда тәрбия бериў - заманагөй билимлендириўдиң әҳмийетли бағдары болып табылады. Бул усыл арқалы жаслар ҳәм өз миллетиниң тамырын, ҳәм дүнья илиминиң келешегин аңлайды.

Солай етип, Т.Қайыпбергеновтың “Қарақалпақнама” роман-эссесиндеги көркем-философиялық ой-пикирлер жасларға руўхый-әдеп-икрамлылық

жақтан тәрбия бериўде әҳмийетли дерек сыпатында хызмет етеди. Себеби, «көркем әдебият барлықты образлар арқалы көркем түсиниў жәрдеминде бизиң дүнья, адам, жәмийет ҳаққындағы билим ҳәм көзқарасларымызды байытады»[3.97].

Әдебиятлар дизими:

1. Эгамбердиева Н.М., Адабий таълим – жамият маънавий ривожланишининг муҳим омили сифатида. Замонавий таълим / Современное образование. 2017, 3-сон.

2. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Роман-эссе. – Нөкис: Жети ықлым.

Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018.

ЕДИНСТВО В РАЗНООБРАЗИИ: КАК СОСЕДСТВО ОБЪЕДИНЯЕТ НАРОДЫ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ТУРТКУЛЬСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН)

Жаббарбергенов Тимур Рустемович

Phd в.и.о. доцент кафедры «История и социальные науки» University of Innovation Technologies. г.Нукус

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635939

Аннотация. В статье рассматривается феномен межнационального согласия и толерантности в Узбекистане на примере полевых материалов, собранных в Торткульском районе Республики Каракалпакстан. Через воспоминания местных жителей показано, как совместная жизнь, общие традиции и взаимопомощь формируют духовное родство между народами, укрепляя общенациональное единство и культурную идентичность страны.

Ключевые слова: толерантность, межнациональное согласие, культура народов, Каракалпакстан, этнография, традиции, Узбекистан.

Abstract. The article examines the phenomenon of interethnic harmony and tolerance in Uzbekistan using field materials collected in the Tortkul district of the Republic of Karakalpakstan. Through the recollections of local residents, it is shown that joint life, common traditions, and mutual assistance form spiritual kinship between peoples, strengthening national unity and cultural identity of the country.

Keywords: tolerance, interethnic harmony, culture of peoples, Karakalpakstan, ethnography, traditions, Uzbekistan.

Введение

Межнациональное согласие является одной из важнейших основ независимого Узбекистана. В многонациональном обществе страны веками формировались традиции дружбы, уважения и взаимопонимания. Сегодня, в условиях глобализации, сохранение этих ценностей становится не просто культурной задачей, а гарантом устойчивого развития и внутреннего мира.

Особенно ярко идеалы толерантности проявляются в повседневной жизни — в махаллях, где бок о бок живут представители разных народов. Совместные праздники, семейные обряды, гостеприимство и помощь соседям создают атмосферу духовного единства, где различия не разделяют, а обогащают общество.

Основная часть

Совместное проживание различных этносов на территории Узбекистана исторически способствовало взаимному заимствованию культурных практик, традиций и обрядов, формируя уникальное межкультурное пространство [1]. По мнению Бобомуродова Ф. «Толерантность и уважение к культурным особенностям соседей — ключевые элементы сохранения мира в многонациональных общинах. Понимание и участие в обычаях друг друга создают социальную гармонию и укрепляют общенациональное единство» [2]. По свидетельству информанта Ибайдуллаева Хадича (Узбечка), на одной улице в основном проживают туркмены, каракалпаки и узбеки, и с течением времени их традиции и обычаи постепенно смешивались. Так, сохранились местные обычаи, такие как «женгешилик», «калын мал» и «Мурындык ата», а туркмены особенно активно посещают «Лозим», в котором принимают участие все соседи, что демонстрирует тесное межэтническое взаимодействие и формирование общего культурного пространства [3]. Другой информант поведал нам, следующее: «В нашем окружении живут представители четырёх наций — в основном казахи, узбеки, туркмены и каракалпаки. Наша улица всегда отличается дружбой и взаимным уважением. Именно поэтому родители не спешили давать мне имя в течение недели после моего рождения — они хотели выбрать такое, которое символизировало бы равенство между всеми народами. В итоге они назвали меня Адилбек [4].»

Эта история показывает, что межнациональное согласие в Узбекистане глубоко укоренено в семейных ценностях. Даже выбор имени отражает стремление родителей воспитать уважение и справедливость — качества, объединяющие разные народы. По свидетельству информанта, туркмены, проживая на одной улице с узбеками и каракалпаками, постепенно адаптировали свои традиции и обычаи к общему сообществу, при этом сохранив некоторые особенности речи. Детские игры, такие как бекташ, чирта, чуллик, а также водные развлечения — калак, куыспа и другие, — вместе с коллективными посиделками, называемыми «зияпат», «ошна» «отириш» и «ташкил», стали отражением тесного культурного взаимодействия [6]. Эти примеры демонстрируют, как на бытовом уровне формируются элементы духовной интеграции общества, укрепляется межнациональное доверие и создаётся общее культурное пространство, объединяющее разные этнические группы. Эти слова иллюстрируют, как с детства формировалось взаимопонимание между народами. Игры, язык и обычаи создавали общий культурный мир, где не было места делению по происхождению. Этот пример показывает, как совместное участие в обрядах укрепляет дружбу между семьями и нациями. Здесь важен не только сам

обряд, но и участие соседей, готовность разделить радость, уважить традиции друг друга.

Таким образом, культурное взаимодействие проявляется не только в языке и быту, но и в ценностях, которые передаются из поколения в поколение. Толерантность становится частью менталитета, не требующей напоминаний — это естественная норма жизни.

Вывод

Полевые материалы подтверждают: толерантность и межнациональное согласие в Узбекистане — результат повседневной практики, а не внешнего воздействия. Соседство, совместные праздники, взаимопомощь, уважение к традициям и духовным ценностям друг друга создают основу прочного общественного единства. Именно такие примеры — когда узбек, каракалпак, туркмен и казах живут как одна семья — являются живым воплощением девиза *«Единство в многообразии»*. В этих простых историях — глубина народной мудрости и сила дружбы, которая делает современный Узбекистан страной мира, согласия и общенационального единства.

Использованная литература:

1. Ганиева М.Х., Сухомлинова М.В. ЭТНИЧЕСКИЕ ДИАСПОРЫ КАК СТРАТЕГИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ: ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В УЗБЕКИСТАНЕ // С.В. Гузенина. ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ: ЛИКИ КУЛЬТУРЫ: ХРЕСТОМАТИЯ. Учебное пособие. - Ульяновск, 2015.

2. Бобомуродов Ф. *Межнациональные отношения и культура мирного сосуществования*. Самарканд, 2021.

3. ПМА 2024 – Полевые материалы экспедиции автора в Туркульский район Республики Каракалпакстан, июль 2024 г. (запись № 23).

4. ПМА 2024 – Полевые материалы экспедиции автора в Туркульский район Республики Каракалпакстан, июль 2024 г. (запись № 24).

5. ПМА 2024 – Полевые материалы экспедиции автора в Туркульский район Республики Каракалпакстан, июль 2024 г. (запись № 25).

6. ПМА 2024 – Полевые материалы экспедиции автора в Туркульский район Республики Каракалпакстан, июль 2024 г. (запись № 26).

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШАРАЯТТА ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ АЎЫЛ ХОЖАЛЫҚ ТӘЖИРИЙБЕСИ

Жумахметова Айым Әдилбай қызы - Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети, Этнография, этнология ҳәм антропология қәнийгелиги 2-курс магистранты

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635663

Аннотация. Бул мақалада Арал теңизиниң қурыўы ақыбетинде Қарақалпақстанда жүзеге келген экологиялық кризис шараятында қарақалпақлардың дәстүрий аўыл хожалығы тәжирийбеси анализленген. Онда аграрлық қатнасықлардың тарийхый раўажланыўы, тәбийғый орталыққа бейимлескен дийқаншылық усыллары ҳәм олардың өзине тән

өзгешеликлери сәўлелендирилген. Сондай-ақ, Әмиўдәрья дельтасы шараятында қәлиплескен жасалма суўғарыў, ылғал жерлерден пайдаланыў ҳәм дельта экосистемасын нәтийжели басқарыў усылларының әҳмийети көрсетип берилген.

Гилт сөзлер: Арал теңизи, экологиялық кризис, дәстүрий дийқаншылық, суўғарыў системалары, аграрлық қатнасықлар, ылғал жерлер, палызшылық.

Abstract. This article analyzes the traditional agricultural practices of the Karakalpak people in the context of the ecological crisis in Karakalpakstan resulting from the desiccation of the Aral Sea. It reflects on the historical development of agrarian relations, farming methods adapted to the natural environment, and their distinctive features. Furthermore, it demonstrates the significance of the artificial irrigation, wetland utilization, and effective delta ecosystem management methods that have formed in the Amu Darya delta region.

Keywords: Aral Sea, ecological crisis, traditional farming, irrigation systems, agrarian relations, wetlands, melon and gourd cultivation.

Арал теңизиниң қурыўының нәтийжесинде жүзеге келген Қарақалпақстандағы экологиялық дағдарыс 1970-жылларда алымларды ойланыўға салды. Бул дәўирде тәбийий ресурслардан ойланбай кеңнен пайдаланылды. Кейинги жылларда да дағдарыслық жағдай күшейиўди даўам етпекте.

Арал теңизи дағдарыслық жағдайы бойынша заманагөй илимий әдебиятларда жүдә үлкен көлемдеги илимий жумыслар әмелге асырылды. Қарақалпақстан тарийхы илиминде бул машқаланың тарийхтаныўшылығы кең ҳәм ҳәр тәреплеме үйренилген. Атап айтқанда, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң бир ғана «Хабаршы» (Вестник) журналында: «Арал катастрофасы: ақыбетлери, машқалалары ҳәм олардың шешимлери» атамасындағы жүдә үлкен көлемдеги усы мәселелер менен байланыслы қунлы илимий мақалалар баспадан шықты.

Орта Азия аймағындағы аграр мүнәсибетлер тарийхтаныўшылығына тоқталсақ, олардың көпшилиги XX әсирдиң биринши ярымына туўры келеди. В.В.Бартольд [3] изертлеўлеринде, Г.В.Шарапов [6], А.М.Юлдашев [7] ҳәм басқалар Орта Азия экономикасы ҳәм аўыл хожалығы, Қубла Арал бойы халқының аўыл хожалығының раўажланыў дәрежеси өзлери тәрепинен жүдә жоқары деп белгиленип берилген мәселелерге тоқталып өткен.

Қарақалпақларда аграр мүнәсибетлерди орнатыў әҳмийетли болыўына қарамастан, бағшылық ҳәм палыз өнимлерин көбейтиў мәселелери Қарақалпақстан аўыл хожалығына бағышланған жумысларда толық қамтып алынбады.

Қарақалпақлардың дийханшылық дәстүрлериниң әййем дәўирлерден берли бар екенлиги ҳаққында мағлыўмат бериўши тарийхый дереклер менен биргеликте археологиялық дереклерденде тастыйықланған. С.П.Толстов дийханшылық мәдениятының жүдә ескилигин атап өтип, былай жазған еди:

«Афригид естеликлери материаллары Хорезмниң VI-VIII әсирлердеги социал-экономикалық тарийхының бир қатар әҳмийетли мәселелерин толық ашыў бериў имканын береди. Қарабаханаларда жақсы сақланған органикалық қалдықлардың табылмалары үйренилип атырған дәўир экономикасын толық ашып береди. Тары, мәш, жүзим, пахта, қақланған алмурт, қабақ ҳәм басқалар бул дәўирдеги аўыл хожалық егинлериниң қурамын анық көрсетип бере алады» [5,150]. Мәдений егинлер ҳаққындағы мағлыўматлар Е.Е.Неразик изертлеўлеринде ушырасады: «Өсимликлердиң тухымлық ҳәм егислик жерлеринен табылған мағлыўматларға қарағанда, оазис халқы тары, арпа, бийдай, палыз ҳәм базы бағшылық егинлери жетистирилген. Бағларда қәрели, шийе, алма, жүзим, ерик, шабдал писип жетилистирилген [4,42].

Аграр қатнасықлар раўажланыўының көп әсирлик тарийхында қарақалпақлар экономиканы басқарыўдың ҳәм қоршаған орталыққа ғамхорлық етиўдиң өзине тән усылларын ислеп шықты. Бул өз гезегинде ықлым ҳәм тәбийий ландшафт жағдайынан пайдаланыў ҳәм хожалық искерлиги усылларында тарийхый изин қалдырды. Қарақалпақлардың дийханшылығы жасалма суўғарыў, сондай-ақ, ызғарлы жерлерден, дәрья дельтасындағы атаўлар ҳәм тегисликлерден, қурыған көллердиң түбинен, сондай-ақ, көплеп қолтықлардан пайдаланыўы менен ажыралып турады. Жасалма суўғарыўдың тийкарғы суў дереги – Әмиўдәрья менен байланыслы еди. Оннан тийкарғы суў артериялары – Кегейли, Қуўанышжарма, Шортанбай, Шоманай, Қыятжарған ҳәм басқа да сағалар пайда болған. «Ызғар ҳәм дәрья бойындағы дийханшылықтың (дәрья суўы толып-тасып, мәлим мүддеттен кейин, дәрья суўы қайтып, ығалланған жерлеринде дийханшылық пенен шуғылланыў) әййемги көринислери тийкарында, батпақлы жерлерди мелиоратив жағдайына келтириў, суў тасқынларын тәртипке салыў ҳәм қурып қалған дельта каналлары ҳәм көллерди тәртиплестириў усыллары ислеп шығылды. Олардан киши далаларда жайласқан жағыс бойлап қысқа каналлар алынған» [1, 223].

Ызғар ҳәм дәрья бойларындағы жерлер аўыл хожалығы экономикасының жәрдемши тармағы еди. XIX әсир орталарындағы авторлардың шығармаларында дәрья бойларындағы дийханшылықтың қызықлы ўақыяларын келтиреди: «Бул пәс тегисликлер ҳәр жылы Әмиўдәрьяның суўы толып-тасқан ўақтында суў астында қалады. Суўдың тартылыўы менен қарақалпақлар ызғар топыраққа ислеў берип, оған тийкарынан палыз егинлери, тары ҳәм арпа егеди» [2,163]. Бир ўақытлары аўыл хожалығы әмелиятында әҳмийетли орын тутқан бул усыл шараяттың заманагөйлесиўи менен қолланылмай қалынды. Буның себеби, Әмиўдәрьяның сайызлығы, суў тасқынының жоқлығы; суў базы қурғақшылық мәўсимлерде, ҳәттеки, суўғарыў, системаларына да жетип бармайды.

Жуўмақлап айтқанымызда, Қарақалпақстан аймағында аграр қатнасықлардың раўажланыўы көп әсирлик тарийхқа ийе болып, ол тийкарынан Әмиўдәрья дельтасы шараятына бейимлескен дәстүрий

дийқаншылық системалары менен байланыслы болды. Дәстүрий қарақалпақ дийқаншылығы – жасалма суўғарыў, шорланған жерлерди жуўыў, дельта экосистемасынан рационал пайдаланыўға тийкарланған система еди. Бул система узақ жыллар даўамында экологиялық теңсалмақлылықты сақлап келген. Бирақ индустриаллық масштабтағы аграр сиясат (пахта монокультурасы, суўды шектен тыс бурып алыў) бул теңсалмақлылықты бузды. Ҳәзирги жағдайда аймақ ушын ең әҳмийетли мәселе – экономикалық раўажланыў менен экологиялық турақлылық арасында тең салмақлықты сақлаў есапланады.

Пайдаланған әдебиятлар:

ндрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (В связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М., 1969.

2. Базинер Т.Ф. Путешествие через киргизские степи в Хиву в 1842-1843 гг. // Туркестанские ведомости, 1873. № 31, 46.

артольд В.В. Работы по исторической географии. М., 2002.

еразик Е.Е. Хорезм в VII-VIII вв. Средняя Азия в раннем средневековье. Археология. Красная серия. М., 1999. Б. 30-49.

олстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.

арапов Г.В. Разрешение аграрного вопроса в России после победы Октябрьской революции. М., 1961.

7. Юлдашев А. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX-начало XX вв.). Ташкент, 1969.

QIPCHOQLAR ETNOGENEZI: TARIXIY MANBALAR VA ZAMONAVIY TALQINLAR

Nuriev Timur Kongratbaevich - University of Innovation Technologies “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasi assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636283

Annotatsiya. Ushbu tezisda qipchoq etnosining shakllanish tarixi, ularning ilk bor Oltoy hududlarida paydo bo‘lishi va g‘arbga tomon migratsiya jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqotda qipchoqlarning kimak, o‘g‘uz va boshqa turkiy qabilalar bilan o‘zaro aloqalari, shuningdek, Dashti Qipchoq hududining shakllanishi tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Muallif qipchoq tilining yagona birlashtiruvchi omil sifatidagi rolini va Oltin O‘rda tarkibidagi etnik jarayonlarni asoslab beradi.

Tayanch so‘zlar: qipchoqlar, Dashti Qipchoq, etnogenez, Oltoy, kimaklar, Oltin O‘rda, turkiy tillar, Kodeks Kumanikus.

Abstract. This thesis examines the history of the Kipchak ethnos formation, their initial appearance in the Altai region, and their westward migration processes. Based on historical sources, the research analyzes the interactions between the Kipchaks and Kimaks, Oghuz, and other Turkic tribes, as well as the emergence of the Desht-i-Kipchak territory. The author substantiates the role of the Kipchak

language as a unifying factor and explores the ethnic processes within the Golden Horde.

Keywords: Kipchaks, Desht-i-Kipchak, ethnogenesis, Altai, Kimaks, Golden Horde, Turkic languages, Codex Cumanicus.

Tadqiqotchilarning bir necha avlodi tomonidan olib borilgan ko‘plab ilmiy ishlar natijasida qipchoq ajdodlarining Oltoy hududida «syuyshe» yoki «kyueshe» nomlari bilan paydo bo‘lganligi o‘z isbotini topgan va bugungi kunda bu ma’lumot shubha uyg‘otmaydi. Ushbu etnos miloddan avvalgi 201-yilda hunn hukmdori Mode-shanyuy tomonidan «shimoliy o‘lkalarda» bo‘ysundirilgan beshta xalq tarkibida tilga olingan.

VIII asrga kelib, Ikkinchi turk xoqonligi davrida ushbu xalqlarning «qipchoq» etnonimi ostida shakllanish jarayoni kuzatiladi. Ularning g‘arbiy yo‘nalishdagi migratsiyasi XI asr boshlarida Volga Bulgariyasi chegaralariga yetib kelgan davrdan boshlab rasman qayd etilgan. Uyg‘ur xoqonligi hukmdori Eletmish Bilge xoqonga (747-759 yillar) bag‘ishlangan Selenga toshbitigidagi ma’lumotlarga ko‘ra, qipchoqlar dastlab Uyg‘ur xoqonligiga tobe bo‘lgan kimak ittifoqi tarkibida bo‘lganlar.

Uyg‘ur xoqonligi inqirozga uchragach, kimaklarning g‘arbga tomon siljishi kuzatiladi va 850-yilga kelib ularning G‘arbiy Sibir, Janubiy Ural, Qozog‘iston hamda Orol dengizi atroflarida ustuvorlikka erishgani ma’lum bo‘ladi. Ularning g‘arbga tomon shiddatli ilgarilashi natijasida o‘g‘uzlar bilan oradagi chegara faqat Ural (Yoyiq) daryosigacha qisqaradi.

X asrga oid «Hudud al-Olam» asarida qayd etilishicha, «qipchoqlarning janubiy chegaralari bijanaqlar (pecheneglar) bilan, qolgan barcha chegaralari esa hech kim yashamaydigan shimoliy yerlar bilan tutashgan». IX asr oxirlariga kelib, qipchoqlar hozirgi Markaziy Qozog‘istonning butun hududini egallagan edilar. Abulg‘oziy tomonidan keltirilgan mashhur afsonada uyg‘urlarning ajdodi O‘g‘uz xoqon qipchoqlarga «it-baraklar o‘lkasi va Yoyiq daryosi» oralig‘ida maskan tutishni buyurgani bayon qilinadi.

O‘g‘uzxon itoatsiz bo‘lgan madjarlar (boshqirdlar), xazarlar, ruslar va boshqa qabilalarni jilovlash maqsadida qipchoqlarni Itil daryosi tomon qo‘shin bilan yuboradi. Manbalarda Qipchoqning «300 yil hukmronlik qilgani» haqida ma’lumotlar uchraydi [1, 14].

Al-Nuvayriy va Ibn Xaldun kabi o‘rta asr mualliflari qipchoqlar tarkibiga bijanaqlar («patsinaki», «pachinakiti», «bajnak»), kimaklar, yemaklar, poloveslar va boshqa qabilalarni kiritganlar [2, 35].

V.V. Bartoldning tadqiqotlarida qayd etilishicha, qipchoqlar tarixiy manbalarda «sir», «shir», «shary» yoki «sary» nomlari bilan ham mashhur bo‘lgan. Tadqiqotchi «sary» atamasi «och rangli», «oqarishgan» yoki «sarg‘ish» ma’nolarini anglatganini va bu qipchoqlarning umumiy tashqi tavsifi sifatida qabul qilinganini ta’kidlaydi [3, 284].

Konstantin Bagryanorodniy asarlarida qipchoqlar «kuman» nomi bilan tilga olingan bo‘lib, ularning tarkibiga bijanaqlar, qang‘lilar va o‘g‘uzlar ham kirgan. Qipchoqlar g‘arbga tomon siljigan sari «kumanlar» nomini olganlar; bu atama

asosan qipchoqlar tarkibiga keyinchalik qo‘shilgan bijanaqlar, o‘g‘uzlar va qang‘lilar birlashmasini anglatgan (Mahmud Koshg‘ariy ma’lumotlariga ko‘ra, «Qang‘li — qipchoqlar orasidagi aslzoda shaxsdir») [4, 225].

Qipchoqlarning keyingi taqdiri va etnik tarixidagi o‘zgarishlar Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liqdir. Buyuk Turk xoqonligi, G‘arbiy va Sharqiy Turk xoqonliklari kabi davlatlarning chekka hududlarida istiqomat qilgan ushbu etnos asta-sekin g‘arbga tomon ko‘cha boshladi. 1030-yillarning boshiga kelib, qipchoqlar Xorazmshohlar davlati chegaralariga yetib keldilar. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, Orol dengizi atrofi o‘sha davrda «o‘g‘uzlar va qipchoqlarning maskani» hisoblangan [5, 406].

Rus yilnomalarida qipchoqlar haqidagi dastlabki ma’lumotlar «pecheneglar, torklar, poloveslar, qora klobuklar» nomlari ostida uchraydi. XI asr o‘rtalari va XII asr boshlariga kelib, sharqda Irtish daryosidan boshlanib, shimolda Volga Bulgariyasi, g‘arbda esa Kiyev Rusigacha cho‘zilgan ulkan dasht hududi «Dashti Qipchoq» nomini oldi. Bu davrda qipchoqlar bir necha yirik birlashmalarga bo‘lingan edi: Oltoy-Sibir, Qozog‘iston-Ural (yemak), Don (Kavkazoldi bilan birga), Dnepr (Qrim bilan birga) hamda Dunay (Bolgariya-Bolqon hududlari bilan birga).

hunday qilib, qipchoqlar uchun umumiy birlashtiruvchi poydevor sifatida yagona sotsionormativ madaniyat xizmat qilgan. Bu madaniyat o‘z ichiga umumiy til, ijtimoiy-siyosiy tuzum hamda turli etnik guruhlar (qunlar, sharilar, sariylar, basmillar, bijanaqlar, torklar, poloveslar, qora klobuklar, kimaklar, yemaklar, kumanlar va boshqalar) o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalarining e’tirof etilishini olgan. Yuqorida ta’kidlanganidek, o‘sha davr guvohlarining ma’lumotlari ham buni tasdiqlaydi: xususan, Mahmud Koshg‘ariy qipchoq tilini «sof turkiy» deb atasa, boshqa manbalarda yuqorida sanab o‘tilgan etnik guruhlar va kichik guruhlarning tili «qipchoq tiliga juda yaqin» bo‘lgani qayd etiladi [6, 39]. Shuningdek, qipchoq tilida yozilgan «Kodeks Kumanikus» (Codex Cumanicus) va «Qang‘li tili lug‘ati» kabi yozma yodgorliklarning paydo bo‘lishi ham ushbu fikrni quvvatlaydi.

Mo‘g‘ullar istilosigacha bo‘lgan davr asosiy etnik guruhlarning, ya’ni turklar, tatarlar, xazar-bulg‘or guruhi, qipchoqlar, o‘g‘uzlar va boshqalarning aniq tabaqalanishi bilan yakunlandi. Oltin O‘rda davlati tashkil etilgach, ushbu guruhlar Jo‘chi ulusi tarkibiga kirdilar. Yagona qipchoq tili ustuvor bo‘lgan va dominant xalq sharafiga «Dashti Qipchoq» deb nomlangan ushbu ulkan hududda ular yagona siyosiy va madaniy makonga birlashdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алымкулова С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты). – Бишкек, 2013

2. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков УШ-Х1У вв. – Алма-Ата, 1987

3. Бартольд В.В. Древнетюркские надписи и их арабские источники // Бартольд В.В. Соч.: в 10-ти т.- М., 1968.- Т.5.

4. Худяков Ю.С. Древнетюркский культурный феномен в Центральной Азии. – Новосибирск, 2007

5. Чороев, Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: по мусульманским источникам IV-XII вв.- Бишкек,1995.

6. Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы/канлы // Тюркская ономастика.- Алма-Ата, 1984.

TARIX O‘QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHAROITLARI

Otegenov Berdibay Menglibaevich - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636316

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta’lim sharoitida tarix o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirish muammosi tahlil qilinadi. Ta’limning bilimga asoslangan modeldan kompetensiyaviy yondashuvga o‘tishi jarayonida o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, ayniqsa metodik kompetentligining ahamiyati ortib borayotgani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar. metodik kompetensiya, tarix o‘qituvchisi, pedagogik shart-sharoitlar, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik texnologiyalar, kasbiy rivojlanish.

Annotation. The article analyzes the problem of developing the methodological competence of history teachers in modern educational conditions. In the process of transitioning from a knowledge-based model of education to a competency-based approach, the increasing importance of the teacher's professional training, especially methodological competence, is substantiated.

Keywords. methodological competence, history teacher, pedagogical conditions, competency-based approach, pedagogical technologies, professional development.

Zamonaviy ta’lim bilim paradigmasidan o‘qitishning kompetensiyaviy modeliga o‘tish bilan tavsiflanadi, bunda asosiy e’tibor o‘zlashtirilgan bilimlar hajmiga emas, balki ularni turli vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatiga qaratiladi. Bunday sharoitda o‘qituvchining kasbiy kompetentligi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u keng qamrovli tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi, ular orasida metodik kompetentlik asosiy o‘rinni egallaydi.

Tarix o‘qituvchisi muhim ijtimoiy vazifani bajaradi - o‘quvchilarning tarixiy ongi, fuqarolik pozitsiyasi va madaniy o‘ziga xosligini shakllantirish. Bu esa undan nafaqat fanni chuqur bilishni, balki yuqori darajadagi uslubiy tayyorgarlikni ham talab etadi. Metodik kompetentlik darajasining yetarli emasligi materialni rasmiy o‘zlashtirishga, o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishining pasayishiga, tarixiy voqealarni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarining yo‘qolishiga olib keladi.

Zamonaviy davrda o‘qituvchi doimiy ravishda kasbiy rivojlanishga, raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirishga va ta’lim muhitining o‘zgaruvchan sharoitlariga moslashishga tayyor bo‘lishi kerak. Shu munosabat bilan tarix o‘qituvchilarining

metodik kompetensiyasini samarali takomillashtirishga yordam beradigan pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash zarurati tug‘iladi.

Metodik kompetensiya murakkab ko‘p komponentli ta’limdir. U nafaqat o‘qitish usullarini bilishni, balki ularni ta’lim jarayonida ijodiy qo‘llay olishni ham o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, L.V.Ibragimova va N.U.Yarychevlarning tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining uslubiy tafakkurining rivojlanishi jamoaviy qidiruv faoliyati sharoitida sezilarli darajada kuchayadi, bunda o‘qituvchi o‘quv jarayonini tashkil etishda, natijalarni tahlil qilishda va o‘z faoliyatini o‘z-o‘zini baholashda faol ishtirok etadi[1].

Pedagogika fanida kompetensiyaga asoslangan yondashuv doirasida o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari keng muhokama qilinadi. Shunday qilib, V.I. Andreev kasbiy kompetentsiya tuzilmasini o‘rganar ekan, o‘qituvchilarning zamonaviy ta’limning kompetentsiya talablari asosida pedagogik faoliyatini loyihalash, tashkil etish va sozlash qobiliyatini ta’minlaydigan uslubiy komponentni kiritish zarurligini ta’kidlaydi. U kompetensiyaga asoslangan ta’lim modeli o‘z ichiga ham bilimga, ham faoliyatga asoslangan komponentlarni, shuningdek, ushbu bilimlarni tizimlashtirish va amaliy o‘qitishda qo‘llash qobiliyatini o‘z ichiga olishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu tamoyillar uning pedagogika fanidagi kompetensiya paradigmasini falsafiy va uslubiy tahlilida o‘z ifodasini topgan[2].

Tarix o‘qituvchisi uchun ushbu tuzilma quyidagi elementlarga ega: tarixiy manbalar bilan ishlay olish, sabab-oqibat aloqalarini shakllantirish qobiliyati; munozara va bahs-munozaralarni tashkil etish, o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish.

Demak, tarix o‘qituvchisining metodik kompetentligi o‘qitish samaradorligi va ta’lim natijasiga erishishni ta’minlovchi integrativ sifatdir.

“Pedagogik shart-sharoitlar” tushunchasi pedagogika fanida keng qo‘llanilib, ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligining asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi.

Pedagogik o'qitish texnologiyalari optimal pedagogik sharoitlarda ta'lim maqsadlariga erishishga qaratilgan tizimli tashkil etilgan usullar, shakllar va usullarning yig'indisi sifatida qaraladi. Bu texnologiyalar o‘quv jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish va baholashni o‘z ichiga oladi va ularni o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini, jumladan, uslubiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omiliga aylantiradi. Pedagogik texnologiyalar haqidagi bunday tushuncha pedagogika va didaktika bo‘yicha nazariy tadqiqotlarda o‘z ifodasini topadi [3].

Shuni ta’kidlash kerakki, pedagogik shart-sharoitlar tasodifiy omillar emas - ular ta’lim amaliyotida maqsadli ravishda loyihalashtirilishi va amalga oshirilishi kerak. Tarix o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini shakllantirish sharoitida pedagogik shart-sharoitlar quyidagilarni ta’minlovchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi: kasbiy bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish, pedagogik tafakkurni shakllantirish, mustaqil ta’lim va o‘z-o‘zini takomillashtirishni rag‘batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta’lim tizimida tarix o‘qituvchisining metodik kompetensiyasini rivojlantirish muhim ilmiy va amaliy masalalardan biri

hisoblanadi. Ta’limning kompetensiyaviy modeliga o‘tish o‘qituvchidan nafaqat chuqur nazariy bilimlarni, balki ularni amaliyotda samarali qo‘llash, innovatsion yondashuvlardan foydalanish va o‘z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatini ham talab etadi.

Shu bois, tarix o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini takomillashtirish uchun ta’lim muhitini rivojlantirish, o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy o‘sishini qo‘llab-quvvatlash va innovatsion pedagogik yondashuvlarni keng joriy etish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ибрагимова Л. В., Ярычев Н. У. Педагогические условия развития методического мышления учителя в процессе коллективной поисковой деятельности (Современные проблемы науки и образования*)*. — 2013. — №3

2. Андреев В.И. *Компетентностная парадигма в образовании* П*едагогика*. 2005. № 4. С. 19–27

3. Кострома Н. В. Педагогические технологии обучения: сущность, характеристики и эффективность - 2007.

SHAXSTIN QÁLIPLESIWINDE TIYKARǴI FAKTORLAR: ABAY QUNANBAY ULINIŃ FILOSOFIYALIQ KÓZQARASINDA

Pirniyazova Turdigul - Qaraqalpaqstan medicina institutı “Ózbek tili, tiller hám jámiyetlik pánler kafedrası” docent, Tarix pánleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634077

Abstract. The article analyzes Abai Qunanbai uly's philosophical legacy from the perspective of his spiritual and ethical development. The relevance of the research is determined by the importance of Abai's thoughts on freedom, humanity, labor, and education in modernizing the system of humanistic values in the current era of globalization.

Key words: Abai Qunanbai uly, philosophical heritage, personal dimension, freedom, humanity, labor, knowledge, concept of the complete person, spiritual development, humanism.

Annotaciya. Maqalada Abay Qunanbay ulı filosofiyalıq miyrasınıń onıń ruwhıy hám etikalıq rawajlanıwı turǵısınan talqılanıwı berilgen. Izertlewdiń áhmiyeti — házirgi globallasıw dáwirinde gumanistlik qádriyatlar sistemasın modernizaciyalawda Abaydıń erkinlik, insanıylıq, miynet hám bilimlendiriw haqqındaǵı pikirleriniń zárúrligi menen belgilenedi.

Abay mádeniyatımızdıń rawajlanıwına sheksiz úles qosqan dúnya kólemindegi danıshpan, xalqımızdıń milliy sana-sezimlerin tiklegen ullı shayır. Ol zamanagóy qazaq ádebiyatına tiykar saldı, dúnyaǵa kózqarasımızdıń sheńberin keńeytti. Abay jas áwladtı bilimli, miynetkesh, hadal insan bolıp ósiwge shaqırdı, millettiń jańasha-kóz qarasti qáliplestiretuǵın pazıyletlerdi úgit-násiyatladı. Ol Watanǵa muhabbat hám mámleket mápleri jolında pidákerlik penen xızmet etiwdiń joqarı úlgisin kórsetti," delinedi qutlıqlawda.

Abaydıń bay miyrası pútkil insaniyat ibrat alıwı múmkin bolǵan biybaha baylıq ekeni atap ótildi. Sebebi oyshıl táliymatları házirgi kúnge shekem óz áhmiyetin joǵaltpagan.

2018-jıl 13-mart kúni Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Qazaqtıń ullı shayırı hám oyshılı Abay Qunanbaevtıń dóretiwshilik miyrasın keńnen úyreniw hám úgit-násiyatlaw haqqında" qarar qabıl etti.

Usı hújjet tiykarında elimizde Abay miyrası tereń úyrenilip, keńnen úgit-násiyatlanbaqta. Sonday-aq, Abay Qunanbaevtıń "Tańlamalı shıǵarmaları" hám "Ózbek hám qazaq ádebiy baylanısları" [1]

Ullı qazaq oyshılı, shayırı hám gumanist-filosofı Abay Qunanbay ulı (1845-1904) milliy mádeniyat hám ruwhıylıqtıń tiykarı bolıp tabıladı. Segiz jasında Abay sawatın ashıp, Semeydegi Imam Axmet Riza medresesiniń shákirti boldı.Bul medresede bes jıl dawamında bilim alıp, úlken tájiriybe topladı. Medresede ol arab, parsi hám túrk ádebiyatı menen jaqınnan tanıstı hám orıs tilin úyrene basladı. Óziniń zeyni hám umtılısı arqalı orıs klassikalıq ádebiyatın da úyrenip, qosıqlar jaza basladı. Ol ózine deyingi shayırlardı miynetke, ónerge, bilimlendiriwge hám insanıylıqqa shaqırıp, xalıqtıń kóziniń ashılıwına úles qostı. Onıń keleshekke degen úmiti zor edi hám jaqtı, erkin turmıs keshiriwine isendi.

Ol Firdawsiy, Sadiy, Fizuliy, Nawayı, Nizamiydiń shıǵarmaların úyrendi hám rawajlandırdı. Solay etip, óz eliniń xalıq shayırları menen tanıstı hám ádebiy sáwbetlerge jiyı-jiyı qatnasa basladı. Sol dáwirde Semey wálay jasawshı amerikalı sayaxachı-jurnalist Djordj Kennan bılay dep jazǵan edi: "Men bul jerde - kitapxanada qazaq tiliniń bilimdanı - Ibrahim Qunanbay ulı degendi bilemen. Ol kitaptı júdá jaqsı kóredi, ol júdá bilimli adam. Isenesiz be, meniń menen ushırasqanda ol indukciya hám dedukciyanıń ayırmashılıǵın soradı. Men hayran qaldım. Onıń filosofiyalıq gúrrińleri meni tań qaldırdı." [2].

Onıń dóretiwshilik-filosofiyalıq miyrası insan ómiriniń mazmunın, ruwxıy jetilisiw jolın, erkinlik hám insanıylıq únlesligin ashıp beredi. Abay óz dáwirindegi sociallıq qarama-qarsılıqlardı, bilimsizlikti, jalqawlıqtı sınǵa alıp, shaxs obraziniń jańa modeli - "tolıq insan" ideyasın usındı. Ol bul ideyanıń tiykarın tórt tiykarǵı túsinik penen baylanıstırdı: "erkinlik," "ádep-ikramlılıq," "miynet," "biliw." [3]

Bul tórt ólshem Abay filosofiyasında insan kamalınıń tiykarǵı shártleri sıpatında qaraladı.

Erkinlik - ruwxiy jetiklik deregi. Abay ushın erkinlik túsinigi sırtqı sociallıq ǵárezsizlik penen sheklenbeydi. Onıń shıǵarmalarında eń birinshi gezekte insannıń ishki ruwhıy erkinligi, yaǵnıy óz nápsisin jeńe alıw, aqılı hám júregin basqara alıw qábileti sáwlelenedi. Bul haqqında ol bılay deydi: "Qashan quwat, aqıl, júrek — úshewiń bir bolsań, mine sonda men aytqanday kamil insan bolasań."

Abaydıń bul pikirleri házirgi zaman filosofiyasındaǵı "gumanistlik baǵıt"qa sáykes keledi. Erkinlik - bul óz qálewlerin basqarıw, aqıl hám hújdan birligin saqlaw qábileti. Demek, Abay filosofiyasında erkinlik "ruwxıy jetikliktiń tiykarǵı shárti."

Insaniyat - Abay táliymatınıń ózegi.Abaydıń insan haqqındaǵı táliymatı qazaq ruwxıy mádeniyatındaǵı eń joqarı filosofiyalıq sistemalardan biri bolıp

esaplanadı. Onıń "Insan bol!" degen principi insanıylıqqa, jaqsılıqqa shaqıratuǵın turmıslıq princip. [4]

Yaǵnıy, insan tábiyattan jaqsı yamasa jaman bolıp tuwılmaydı, ol tárbiya hám ortalıq tásirinde qáliplesedi.

Oyshıldıń bul pikiri zamanagóy gumanistlik pedagogika hám ádep-ikramlılıq filosofiyası menen tıǵız baylanıslı. Insanıylıq insannıń jámiyetlik juwapkershiligi hám ózgelerge muhabbatın bildiredi.

Abaydıń "Hikmetli sózlerindegi "Adamzattı bawırında súy" degen qatarlar onıń pútkil filosofiyalıq sistemasınıń tiykarın belgilep beredi. [5]

Demek, insanıylıq adamdı insan etetuǵın eń joqarı ruwxıy ólshem.

Miynet insan turmısınıń tiykarı. Abay miynetti shaxstıń adamgershilik mazmunın anıqlawshı tiykarǵı ólshem sıpatında qaradı. Ol jalqawlıq hám biypárwalıqtı jámiyet rawajlanıwına tosqınlıq dep bildi.

Adamdı wayran etetuǵın úsh nárse bar, olardan uzaq bolıw kerek.

Olar: birinshisi - nadanlıq, ekinshisi - erinsheklik, úshinshisi - jawızlıq. Bilimsizlik - adamnıń bilimsizligi: onısız dúnyanı túsiniw múmkin emes; bilimsizlik bolsa haywanlıq! Jalqawlıq - dúnyadaǵı barlıq ilim hám kórkem ónerdiń jawız dushpanı! Abıraysızlıq, arsızlıq, jarlılıq sıyaqlı jaman pazıyletler usınnan kelip shıǵadı. Jalqawlıq ta adamzattıń jawız dushpanı, eger bir adam basqa bir adamǵa dushpan bolsa, ol adam álbette, jırtqısh haywanlar qatarına qosıladı. [6]

Abaydıń aytıwınsha, tek hadal miynet ǵana haqıyqıy jemiske iye boladı. Solay etip, miynet Abay filosofiyasında insannıń ózin-ózi júzege shıǵarıw jolı sıpatında kórinedi.

Bilim insan jetikligi hám erkinliginiń gilti.Abaydıń dúnyaǵa kózqarasında bilimlendiriw hám ilim ayrıqsha orın tutadı. "Ilimsiz maqtanba" qosıǵında insandı aqıl hám pazıylet rawajlandırıwǵa shaqıradı:

Bilim hám ilim insandı jawızlıqtan qutqaratuǵın, erkinlikke alıp shıǵatuǵın kúsh. Bilimli insan - aqılǵa, miynet resurslarına, joqarı ádep-ikramlılıqqa súyengen insan. Abay "Ilim bolmasa, dúnya bolmas," dep turmıstıń barlıq tarawlarında ilimniń áhmietin atap ótedi (7).

Oyshıldıń bilimge shaqırıw ideyası házirgi dáwirde de áhmietli. XXI ásir adamı ushın erkinlik hám insanıylıqtıń tiykarı - ilim hám danıshpanlıq. Demek, Abaydıń filosofiyalıq miyrası búgingi jámietti insanıylıqqa, jaqsılıqqa baslawshı máńgilik qollanba bolıp esaplanadı.

Abaydıń pikirleri tek millettiń emes, al pútkil insaniyattıń ruwxıy baylıǵı bolıp esaplanadı. Ol óziniń kórkemlik jaqtan kúshli poeziyalıq shıǵarmalarında doslıqsız, muhabbatsız jasap bolmaytuǵının esletip ǵana qoymastan, al "ómirde insan basqalardı súymesten, jámietke sadıqlıq penen xızmet etpesten jaqsı jasay almaydı" degen pikirlerdi alǵa qoyadı.

Abay ullı shayır bolıw menen birge, belgili kompozitor da edi. Ol qazaq xalıq qosıqların jaqsı kórgen hám ayrıqsha qádirlegen, ózi de bir neshe qosıqlar jazǵan, olardı atqarǵan ayrıqsha talant insan bolǵan.

Ótken jıllar dawamında Abay ózbek oqıwshılarınıń qálbine óz shayırınday bolıp sińdi, ásirese, ózbek xalqınıń ullı perzenti sıpatında qádirlenedi. Usıǵan baylanıslı Abaydıń 1922-jılı Tashkentte qazaq tilinde basıp shıǵarılǵan "Qosıqlar"

toplamın, 1945-jılı onıń 100 jıllıq yubileyi qarsańında Tashkentte basıp shıǵarılǵan "Qosıqlar" toplamın, 1960-jılı Qırǵızstanda ózbek ádebiyatı hám mádeniyatınıń on kúnligi múnásibeti menen ózbek tilinde basıp shıǵarılǵan "Tańlamalı shıǵarmaları"n, 1970-jılı Ǵafur Ǵulam atındaǵı ádebiyat hám kórkem óner baspasında basıp shıǵarılǵan "Qosıqlar" toplamın eslewdiń ózi jetkilikli.

Búgingi kúnde Ózbekstanda bir neshe Abay atındaǵı qazaq mektepleri bar. Tashkentte Áliysher Nawayı kóshesi menen kesilisetuǵın Abay kóshesi bar. 2013-jılı Qazaqstan elshixanasınıń jańa imaratı aldında Abay esteligi ornatıldı. Ol insanıylıq principleri arqalı insan hám jámiyet arasındaǵı úylesimlilik, ádillik hám jaqsılıq tiykarındaǵı qatnasıqlardıń áhmiyetliligin kórsetip berdi. [8]

Juwmaqlap aytqanda, Abaydıń filosofiyalıq oy-pikirleri zamanagóy adamzatqa jol kórsetiwshi ruwxıy shamshıraq wazıypasın atqaradı.Onıń erkinlik, insanıylıq, miynet hám bilimge tiykarlanǵan táliymatı XXI ásir adamlarınıń ruwxıy jaqtan rawajlanıwına, mádeniy hám ádep-ikramlılıq pútinligin saqlawına imkaniyat jaratadı.Solay eken, Abay miyrası - waqıt penen sheklenbegen, milletti hám áwladlardı jaqsılıq penen danalıqqa tárbiyalawshi máńgi qádiriyatlar sisteması bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. https://www.xabar.uz/uz/madaniyat/qozoq-shoiri-abay-ijodini-organish-boyicha-prezident-qarori.2018

2. Абай Уланлари. Козокчадан таржима. Редактор Рамз. Техредактор Я. Пинхасов. Тошкент: УЗДАВЛАТНАШР, 1945. 5-6-бет.

3. Абай Құнанбаев. Шығармалар жинағы. -1-том. -Алматы: Жазушы, 1977. -1-15 бет.

4. Абай Құнанбаев. Шығармалар жинағы. -1-том. -Алматы: Жазушы, 1977. -1-45 бет.

5. Абай Құнанбаев. Қара сөздер. -Алматы: Мектеп, 1986. -110 б. Б.2, 91.

6. Абай Кунонбоев. Танланган асарлар / Гафур Гулом тахрири остида. Тупловчи Носир Фозилов. Тошкент, Узадабийнашр, 1961 йил. - 14 бет

7. Абай Құнанбаев. «Қара сөздер». -Алматы: Мектеп, 1986. -2-97-бет.

8. Абай Құнанбаев. Сайланма. Узбекистан ёзувчилар уюшмаси «Ижод» жамоат фонди тупловчилар: М.Ахмад, А.Алимбеков. Тошкент «MASH HUR-PRESS », 2018.-7-8-бет.

TARIYXIMIZDIŃ AYANISHLI BETLERI HAQQINDA

Ramatullaev Maman Alisherovich - University of Innovation Technologies docenti w.a. PhD.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634165

Annotaciya: Bul maqalada XX ásirdegi sovet totalitar dúzimi dáwirinde Ózbekstanda alıp barılǵan siyasiy quwdalawlar hám onıń ayanıshlı aqıbetleri bayanlanǵan. Xalıq basınan ótken qırǵınlar, súrginler hám repressiya qurbanlarınıń táǵdiri tariyxı derekler tiykarında kórsetiledi. Sonıń menen birge, ǵárezsizlikten keyingi dáwirde olardı aqlaw hám esteligin máńgilestiriw isleri talqılanadı.

Tayanısh sózler: sovet totalitar dúzimi, siyasiy quwdalaw, repressiya, deportaciya, qırǵınlar, tariyxiy estelik.

Annotation: This article describes the political repressions carried out in Uzbekistan during the Soviet totalitarian regime in the 20th century and their tragic consequences. The history of the massacres, exiles, and victims of repression experienced by the people is presented based on sources. At the same time, efforts to rehabilitate them and perpetuate their memory in the post-independence period will be discussed.

Key words: Soviet totalitarian regime, political persecution, repression, deportation, massacres, historical monument.

XX ásir adamzat turmısında hár túrli waqiyalarga – urıslar, jawızlıqlar, apatshılıqlar, sonıń menen birge ullı ashılıwlar, dóretiwshilikler dáwiri boldı. Bulardıń barlıǵı unamlı yaki unamsız bolıwına qaramastan tariyx múlki esaplanadı. Búgingi áwlad olardıń barlıǵın úyreniwi, talqılawı kerek. Sebebi tariyx keleshek áwladlar ushın sabaq bolıwı kerek. Prezidentimizdiń atap ótkenindey, “babalarımızdıń Watan tınıshlıǵı hám azatlıǵı jolındaǵı gúresi búgingi kún jasları ushın ibrat mektebi esaplanadı” [1].

1917-jılǵı Oktyabr awdarıspaǵı nátiyjesinde Túrkstanda kúsh penen ornatılǵan Sovet hákimiyatı xalqımız basına qanshadan-qansha qırǵınlar alıp keldi. Bul qorqınıshlı dúzimdi úlkemiz xalıqları qabıl etpedi. Olar ǵárezsizlik, erkinlik hám milliy azatlıq ushın jıllar dawamında gúres alıp bardı. Bul gúresler dawamında ayırım avtorlardıń esaplawına qaraganda 1 million 900 mıń watanlasımız Túrkstannan shet elge shıǵıp ketken, 1 million 700 mıń watanlasımız Sibirge, Ukrainaǵa, Uzaq Shıǵısqa, Arqa Kavkazǵa, Uralǵa, Volga boyları hám basqa aymaqlarǵa súrgin etilgen [2; 12].

Búgingi kúnde tariyxımızdıń ayanıshlı, qayǵılı betlerin hár tárepleme, tereń úyrenip, haqıyqıy tariyxtı jazıw tariyxshılar aldındaǵı úlken wazıypa. Mine, usınday obyektiv kózqarastı talap etetuǵın betlerden biri sovetlerdiń Ózbekstanda alıp barǵan quwdalaw siyasatı hám onıń ayanıshlı aqıbetleri, el pidayılarınıń táǵdirleri bolıp esaplanadı. Bular Watanımız tariyxında, atap aytqanda, ekinshi jer júzilik urısqa shekemgi tariyxımızda ulıwma jarıtılmaǵan. Ǵárezsizlikke erisiw bosaǵasında hám ǵárezsizlik jıllarında ǵana Ózbekstanda siyasiy quwdalaw hám onıń qalay ótkenligin, ayanıshlı aqıbetlerin ashıp beriw, burınǵı quwdalaw qurbanların aqlaw, ismlerin máńgilestiriw ilajları kórildi.

Sovet hákimiyatınıń quwdalaw siyasatı siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxiy-aǵartıwshılıq tarawlarda alıp barıldı. Siyasiy quwdalaw qızıl terror, saylaw huqıqınan ayırıw, miynet láshkerlerine alıw, kulaklastırıw, súrgin etiw, úlken qırǵın hám deportaciyalar kórinisinde bolsa, ekonomikalıq quwdalaw salıq, májbúriy tólemler, ekonomikalıq jumıstı sheklew kórinisinde bolsa, ruwxiy-aǵartıwshılıq tarawındaǵı quwdalaw milliy, diniy qádiriyatlardı sheklew, mádeniy miyrastı joq etiw, cenzura hám basqa kórinislerde boldı. 1918-jılı 5-sentyabrde RSFSR XKSnıń “Qızıl terror haqqında”ǵı dekreti ǵalaba quwdalawlardıń “huqıqıy” tiykarın belgilegen hám siyasiy terrordı rásmiy kórsetken birinshi huqıqıy-normativ hújjet boldı [3; 426-427].

1920-1930-jılları Ózbekstanda siyasiy quwdalawlar obyektke qaratılıwı boyınsha ayırım shaxs yaki pútkil bir sociallıq toparǵa qaratıldı. Awıllarda úlken abırayga iye bolgan bay diyqanlar, diniy ulamalar hám basqa múlk iyeleri menen bir qatarda, kolxoz dúzimi hám sovet hákimiyatınıń basqa agrar tarawdaǵı ilajlarına ashıq qarsı shıqqan kámbaǵal hám orta hallarǵa da qollanıldı.

Siyasiy quwdalawlar qollanılıw xarakterine qaray, jeke hám massalıq túrge bólinip, bolsheviklik rejim hám onıń agrar siyasatına qarsı aktiv qarsılıq kórsetip atırǵan ayırım tulǵalar yáki barlıq qatnasıwshılar massalıq quwdalawǵa ushıraǵan. Ózbekstanda sovet dúzimi tárepinen siyasiy quwdalaw dáslep mámleketlik basqarıw, bilimlendiriw hám sud organlarında baslandı.

Quwdalawdıń eń joqarı basqıshına kóterilgen 1937-1938-jılları kópshilik ózbekstanlılar óltirildi, konclagerlerge taslandı. 1937-jil mart aylarınan baslap ayırım ziyalılar qamaqqa alına basladı. Usı jılları tek mámleket hám partiya, ilim hám mádeniyat ǵayratkerleri emes, al awıl xojalıǵı, sanaat hám transport xızmetkerleri, hátteki kirillshe xat-sawatı joq, alıs awıllarda jasaytuǵın ápiwayı adamlar da sovet mámleketiniń quwdalaw siyasatınıń qurbanı boldı. 1937-jil 10-avgusttan 1938-jil 1-yanvarga shekem Ózbekstan Respublikasınan 10700 adam qamaqqa alınıp, olardan 3613 adam atıwǵa, 7087 adam 8-10 jıl múddetke miynette dúzetiw lagerlerine húkim etildi. Usı waqıt ishinde Ózbekstan SSR NKVD janındaǵı “úshliktiń” 8 májilisinde Qaraqalpaqstan ASSR NKVDı boyınsha 412 adam ústinen húkim shıǵarıldı. Olardan 65 adam atıw jazasına, 245 adam 10 jıl múddetke, 32 adam 8 jıl qamaq jazasına húkim etildi, tek gana 9 adam qamaqtan azat etildi [4; 13].

Burıngı Awqam ekinshi jáhán urısınan aldın, urıs hám urıstan keyingi jıllarda da quwdalaw siyasatın dawam ettirip, oylap tabılǵan ulamalar, milletshiler isi boyınsha kóplegen ádebiyat, mádeniyat, ilim tarawı, din ulamaların quwdaladı. Bir ǵana Ózbekstanda 1937-1953-jılları Ózbekstan NKVD janındaǵı “úshlik” qararı boyınsha 100 mıńǵa jaqın adam qatańǵa ushıraǵan, olardan 13 mıńı atıp taslanǵan, Qaraqalpaqstannan bolsa 20 mıńǵa jaqın adam qamaqqa alınǵan [5; 8].

Burıngı Awqam Konstituciyası statyalarında puqaralardıń diniy isenimine qaramastan saylaw hám saylanıw huqıqına iye ekenligi, olardıń erkinliklerin sheklewdiń qadaǵan etilgenligi kórsetilgenine qaramastan, sovet totalitar dúzimi dáwirinde xalqımızdıń milliy tariyxıy baǵdarlamaların, ruwxıy baylıqların tarqatıwshı ilimli, diniy sawatlı kóplegen ulamalarımız ayıpsız qamaqqa alındı, súrgin etildi, awır jazalarǵa tartıldı [6; 3]. XX ásirdiń 80-jılları “Paxta isi”, “Ózbek isi” dep atalǵan oylap tabılǵan jınayıy isler boyınsha da mıńlaǵan biygúna watanlaslarımız quwdalawǵa ushıradı.

Quwdalaw qurbanların úyreniw, olardıń ismlerin máńgilestiriw Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 1999-jılı 12-mayda járiyalanǵan pármanı hám 22-iyulda Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń “Watan hám xalıq azatlıǵı jolında qurban bolǵan pidayılardıń esteligin máńgilestiriw haqqında”ǵı qararlarınan keyin keńnen jolǵa qoyıldı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentinin 2001-jil 1-mayda qabıl etilgen “Repressiya qurbanların eslew kúnin belgilew haqqında”gi pármanı tiykarında 31-

avgust Respublikamızda “Repressiya qurbanların eslew kúni” sıpatında belgilenedi.

Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq, quwdalaw – bul sovet totalitar dúziminiń ajıralmas quram bólegi esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtiń 31-avgust kúni “Sheyitler esteligi” estelik kompleksinde Repressiya qurbanları kúnine baǵıshlanǵan ilajdaǵı shıǵıp sóylegen sózinen.

2. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари. – Ташкент, 2012.

3. Ўзбекистон тарихи. Биринчи китоб. – Ташкент, 2019.

4. Бабашев Ш. Қарақалпақстанлы зиялылар үстинен сиясий процесс. Нөкис, 2012.

5. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против человечества. Нөкис, 2014.

6. Бабашев Ш. Дөҳмет дегиши. Нөкис, 2009.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА СЫЙ АЛМАСЛАЎ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ҲӘМ ОНЫҢ АЙЫРЫМ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Тажетдинова Бағила Нурғалиевна - Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының таяныш докторанты

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636463

Аннотация: Мақалада қарақалпақ жәмийетинде сый алмасыў трансформациясы ҳәм оның социаллық қатнасықларды байланыстырыўдағы рөли талқыланады. Сондай-ақ, сый алмасыў тек материаллық алмасыў емес, символикалық коммуникация формасы ретинде алып қаралады.

Гилит сөзлер: сый алмасыў, социаллық байланыс, Қарақалпақстан, этнография, дала материаллары, ҳүрмет тили

Abstract: This article discusses the transformation of gift exchange in Karakalpak society and its role in establishing social relations. Furthermore, gift exchange is considered not only as a material exchange but also as a form of symbolic communication.

Keywords: gift exchange, social connection, Karakalpakstan, ethnography, field materials, language of respect

Социаллық антропологияда сый алмасыў мәселеси жәмийетти бириктириўши механизм сыпатында алып қаралады. Француз антропологы Марсел Мосс өзиниң «Саўға ҳаққында очерк» атлы фундаментал мийнетинде Полинезия, Меланезия ҳәм Арқа Америка халықлары арасындағы сый алмасыў әмелиятына салыстырмалы анализ жүргизеди. Ол бул феноменниң дәстүрий ҳәм заманагөй жәмийетлердеги әҳмийетин айрықша атап өтеди [5]. Сый алмасыў теориясы жоқары дәрежедеги системалылығы ҳәм раўажланған концептуаллық аппараты менен ажыралып турады. Ол сый алмасыўды

социаллық әмелият сыпатында қарастырып, оның үш тийкарғы тәрепин: сый бериў, қабыл етиў ҳәм қайтарыўды ажыратып көрсетеди. Бул үшлик өз-ара саўға алмасыў арқалы беккемленетуғын қурамалы социаллық қатнасықлардың негизин қурайды.

А.А. Сусоколов өз изертлеўлеринде «саўға алмасыў»ды пул қунына тийкарланбаған, өнимлер ямаса хызметлер менен квазиеквивалент алмасыў деп түсиндиреди [6]. Өз гезегинде, С. Вернер социаллық алмасыў теориялары социаллық өз-ара қатнасықларды түсиниў ушын саўға, жақсы ислер ҳәм мийман-дослылық алмасыў модельлерин қарастыратуғынын атап өтеди. Бул теорияларға муўапық, саўғаны алыўшы оны бериўшиге әдиллик пенен қайтарыўға мораллық жақтан миннетли, бирақ бул қайтарыўдың шәртлери алдын-ала келисилмейди [7, Б.597-612].

У. Кусекеев [3], А. Бекмуратова [1], Х. Есбергенов, Т. Атамуратов [2], Р.С. Камалова [4] сыяқлы қарақалпақ этнографлары қарақалпақлар этнографиясының түрли тәреплерине, соның ишинде, той мәресимлериндеги өз-ара сый бериў ҳәм алмасыў дәстүрлерине бағышланған изертлеўлер алып барған. Солардың ишинде дәстүрий «сарпай бериў» социаллық байланыс механизми ҳаққында келтириледи. Себеби, қарақалпақларда, «сарпай- бул тек әпиўайы сый емес, бәлким туўысқанлық қатнасықларды беккемлеўдиң белгиси» сыпатында көриледи. Бул дәстүр арқалы биз қарақалпақ жәмийетинде, *экономикалық емес бәлким, символикалық қатнасық механизмин* бақлаўымызға болады. Қарақалпақларда әсирлер даўамында сақланып қалған қудашылық институтында сый бериў, оны алмастырыў дәстүри жақсы сақланып қалған. Информатор Қ.Базарбаеваның келтириўинше: *«Байрамларда, той-мерекелерде қуда-құдағайдың атын атап, сарпай апармасақ, ара қатнасықларымызға салқынлық түсетиндей сезинемиз»* [8, АДЖ: Базарбаева] деп келтириўи арқалы, қудашылық институтларындағы сый бериў дәстүри тийкарынан *узақ мүддетли социаллық контракт* ҳәм *үзиликсиз сый алмасыў системасы* екенлигин бақлаўымызға болады. Миймандослық мүнәсибетлеринде яғный қарақалпақларда күнделикли турмыста, мийманға барыў мүнәсибети менен сый алмасыў мәселеси, тийкарынан нан, мазалы затлар, мийўелер, балалар ушын арнаўлы базарлық сыйлары көплеп бақланады. Информант А.Қалбаеваның келтириўинше: *«Жақынларымыз, досларымыз ямаса қоңсыларымыз әпиўайы шайға үйине мират етседе азлы кем базарлық затлар, балаларына майда-шүйде алып барамыз»* [9, АДЖ: Қалбаева] деп келтириўи арқалы, бул жерде алып барылатуғын сый *симболикалық өз-ара ҳүрмет тили* ўазыйпасын атқарыў менен бирге *социаллық норманы сақлаў қуралы* да болып табылады. Қарақалпақлардағы сый бериў дәстүрлеринде ҳаяллардың рөли көплеп көзге тасланады. Сый таңлаў ямаса оны таярлаўда, эстетикалық дизайн мәселелеринде ҳаял орнының бар екенлиги сезиледи. Бул жағдай болса, жәмийетте *ҳаяллардың социаллық абырайды қәлиплестириўде актив* екенлигин бақлаўымызға болады.

Заманагөй турмыста қарақалпақларда сый бериўдиң түрлери тәриплери өзгериске ушыраған. Ақша (пуллы көринисте) түринде сый бериў көбейген.

Базар қатнасықлары шараятында таяр, арнаўлы таярланған сый пакетлерин сатып алып сый сыпатында бериў жағдайлары бар. Бирақ, сый бериў мәселеси қандай усылда әмелге асырылып, трансформацияланғанлығы менен, оның формасы өзгергени менен функциясы сақланғанлығы, сый бериўдеги социаллық мәжбүрият жоғалмағанлығы бақланады.

Жуўмақлап айтқанымызда, қарақалпақларда сый бериў дәстүри тийкарынан, өз-ара қатнасықларда туўысқаншылық мүнәсибетин беккемлейди, социаллық дистанцияны азайтады, сондай-ақ, мәдений дәстүрлерди сақлайды. Заманагөй өзгерислерге қарамастан, бул әмелият жәмийетти бириктириўши механизм болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакия, 1969.
2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975.
3. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль.1934г.// Рукописный фонд. Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз., инв. № 932.
4. Камалова Р. Социально-нравственные аспекты в традиционной свадьбе каракалпаков. //Вестник. Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 1996. №2. С.89-94.
5. Мосс М. Очерк о даре. 1925.
6. Сусоколов А. А. Культура и обмен. Введение в экономическую антропологию. М.: Русская панорама. 2006. С.429.
7. Werner Cynthia. Household networks and the security of mutual indebtedness in rural Kazakstan // Central Asian Survey. (1998), 17(4), 597-612.
8. АДЖ №28, 2025. Мойнақ районы, информант Қ. Базарбаева
9. АДЖ №29, 2025. Мойнақ районы, информант А. Қалбаева

QARAQALPAQSTANDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARINIŃ TIYKARǴI BAǴDARLARI.

Temirxanov.B.U. - University of Innovation Technologies w.w.a. docenti (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634376

Annotaciya: Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwı, Háreketler strategiyasınıń nátiyjeleri, Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası akademikleri, Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Annotation: Development of science in Karakalpakstan, results of the Action Strategy, Academicians of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Karakalpak branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Tayanısh sózler: Qaraqalpaqstan, párman, ilim, bilimlendiriw, fundamental izertlew, Ilimler akademiyası

Key words: Karakalpakstan, Decree, Science, Education, Fundamental Research, Academy of Sciences

Ózbekstanda ilimniń rawajlanıwına jańa túrtki birinshi gezekte Prezidentimiz hám húkimet tárepinen ilim salasına itibarı kúsheyiwi menen berildi. Sh.M.Mirziyoev mámleket Prezidenti etip saylanǵannan soń ilimniń rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke ie bolǵan 2016-jıl 29-dekabrdegi "Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası akademikleriniń jumısın bunnan bılay da jetilistiriw hám xoshametlew ilajları haqqında"ǵı PP-4907-sanlı Pármanǵa qol qoydı. Usı pármandan gózlengen tiykarǵı maqset respublikanıń ilimiy potencialın bunnan bılay da rawajlandırıw hám bekkemlew, mámleketti sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwda ilimniń rolin kúsheytiw, Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası akademikleriniń ilimiy jumısın hár tárepleme qollap-quwatlaw hám xoshametlew, joqarı mamanlıqtaǵı ilimiy kadrlar tayarlawdıń sapasın arttırıwdı xoshametlewden ibarat boldı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtiń qarar hám biylikleri keleshekte de óziniń izbe-izligi hám anıqlıǵı menen ajıralıp turǵanlıǵın atap ótiw kerek. Sonıń ishinde, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldaǵı "Ózbekstan Respublikasın bunnan bılay da rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında"ǵı PP-4947-sanlı Pármanında da bilimlendiriw, mádeniyat, ilim, ádebiyat, kórkem óner hám sport tarawların rawajlandırıw áhmietli ekenligi atap ótilgen. Ilim tarawın rawajlandırıw baǵdarları anıq belgilep berildi, atap aytqanda, ilimiy-izertlew hám innovaciyalıq jumıstı xoshametlew, ilimiy hám innovaciyalıq jetiskenliklerdi ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli mexanizmlerin jaratıw, joqarı bilimlendiriw mákemeleri hám ilimiy-izertlew institutları janında ilimiy-eksperimentallıq qánigelestirilgen laboratoriyalar, joqarı texnologiyalar orayları, texnoparkler shólkemlestiriw kórsetip ótildi[1,1].

ÓzR IA jumısın qayta shólkemlestiriw procesinde Qaraqalpaqstan bóliminde eki ilimiy-izertlew institutı - Qaraqalpaq tábiyǵıy ilimler ilimiy-izertlew institutı (QTII) hám Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutı (QGII) sol shtat birliklerinde saqlap qalındı.

Máselen, QTII de 46 ilimiy xızmetker jumıs alıp baradı, olardan 7 i ilim doktorı, 20 ı filosofiya doktorı hám ilim kandidatları bolıp tabıladı. Mámlekettiń hár tárepleme qollap-quwatlawı jas ilimiy kadrlar tayarlaw procesin xoshametledi, jaslardıń ilimiy dóretiwshilikke qızıǵıwshılıǵı payda boldı. Máselen, 1917-2020-jıllarda institut ilimiy xızmetkerleri tárepinen 3 filosofiya doktorı (PhD) hám 4 ilim doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın doktorlıq dissertaciyaları tabıslı qorǵalǵan[2,1].

Ásirese, Qaraqalpaqstan aymaǵınıń geologiyalıq dúzilisi hám neft-gazliligin jáne de tereń úyreniw, injenerlik obektlerdi únemli, isenimli joybarlaw hám qáwipsiz ekspluataciyalawdıń injenerlik-geologiyalıq ilimiy tiykarların islep shıǵıw zárúrligi áhmietli baǵdar sıpatında belgilendi.

Aralboyı regionındaǵı qolaysız ekologiyalıq jaǵday sharayatında Aralboyına duzlardıń alıp shıǵılıwı hám onıń topıraq-ıqlım sharayatına jáne xalıqtıń salamatlıǵına tásirin úyreniw úlken áhmietke ie boldı. Qaraqalpaqstan Respublikası regionallıq ekonomikasın izertlew hám demografiyalıq processlerdi modellestiriw sıyaqlı máseleler menen bir qatarda bul máseleler ilimpazlar ilimiy jumısınıń tiykarǵı baǵdarına aylandı.

2018-2020-jılları institut ilimpazlarınıń ilimiy-izertlew jumısı sheńberinde 3 fundamental hám 5 ámeliy joybarlar ámelge asırılǵan bolıp, 2020-jıldıń ózinde 173 ten aslam ilimiy jumıslar basıp shıǵarılǵan, olardan 6 maqala Scopus, Web of Science maǵlıwmatlar bazasına kiriwshi ilimiy jurnallarda hám 42 maqala basqa da sırt el ilimiy jurnallarında járiyalanǵan. Sonday-aq, izertlew nátiyjeleri 10 monografiya, oqıw qollanba, sabaqlıq, joqarı oqıw orınları ushın metodikalıq qollanba túrinde basıp shıǵarılǵan. Bunnan tısqarı, ilimiy-izertlew jumısı sheńberinde programmalıq ónimge 1 avtorlıq gúwalıǵı alınǵan[3,1].

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 29-oktyabrdegi "Ilimdi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyıqlaw haqqında"ǵı PP-6097-sanlı Pármanında Ózbekstanda ilimdi rawajlandırıwdıń áhmietli mashqalaları, atap aytqanda, ekonomikanıń real sektorı kárxanalarınıń ilimge, jergilikli ilimpazlardıń texnologiyalıq qollanbaları hám ilimiy izertlewleriniń nátiyjelerin ámeliyatqa engiziwge bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń tómenligi mámleket ekonomikasınıń texnologiyalıq rawajlanıwına tosqınlıq etip atırǵanı hám mámleketlik byudjetke awır júk bolıp atırǵanı kórsetip ótilgen. Bunnan tısqarı, ilimiy joybarlardıń úlken bólegi mámleket ushın tiykarǵı baǵdar sıpatında emes, al ilimiy shólkemlerdiń baslaması menen qáliplestiriledi, yaǵnıy bunday shólkemler óziniń funkcional wazıypaların ámelge asıradı hám nátiyjege baǵdarlanbaydı. Qaraqalpaqstan sharayatında ilimiy shólkemlerde ilimdi shólkemlestiriw, qárejetlerdi prognozlaw hám ekonomikalıq tallaw sisteması jeterli dárejede rawajlanbaǵan, ilimiy potencialdı rawajlandırıwda jeke menshik sektordıń qatnasıwı tómen dárejede, izertlewshilerdiń sanı xalıqqa salıstırǵanda az.

Ulıwma alǵanda, Ózbekstannıń ózinde ilim hám izertlewlerdi qarjılandırıw dárejesi tómen (2021-jılı - JIÓniń 0,13 procenti), basqa mámleketlerdegidey bul kórsetkish biraz joqarı. Máselen, ilimiy-izertlew jumıslarına jalpı ishki ónimniń 5,56% in Izrail, 4,93% in Qubla Koreya, 3,46% in AQSH, 1% in Rossiya, 0,14% in Qazaqstan, 0,07% in Qırgızstan ajıratadı. Ózbekstan Respublikası ilimdi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasına bola, ilimge qaratılatuǵın qarjılardıń úlesin JIÓniń 0,2 procentinen 2 procentine shekem arttırıw rejelestirilgen[4,1].

Koncepciyada maqsetli indikatorlardıń strategiyalıq optimal bazasın óz ishine alǵan milliy baǵdarlamanı islep shıǵıw, ilimniń rawajlanıwınıń házirgi dárejesi hám keleshek perspektivaların belgilew ushın ilimiy jumıs tarawında ekspertlik tallaw hám prognozlastırıw jumısların tayarlaw hám ámelge asırıw áhmietli tiykarǵı wazıypa sıpatında belgilengen. Ilimdi qarjılandırıw sistemasın jetilistiriw hám finanslıq resurslardı diversifikaciyalaw ilimiy qollanbalardı qarjılandırıwdı qayta kórip shıǵıwdı talap etedi. Házirgi waqıtta ilimiy-izertlew jumıslarına ajıratılatuǵın qarjılar tómendegishe bólistiriledi: mámleketlik qorlar hám izertlew túrleri: fundamental izertlewler tarawında ilimdi rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw (15%), ámeliy izertlewler (20%), qollanbalar (65%). Qarjılandırıw derekleri mámleketlik byudjet (45-50%), jeke menshik sektor (45-50%), sırt el investiciyaları (5%) esaplanadı.

Mámleket izertlewlerdiń tiykarǵı baǵdarları hám mámleketlik áhmiyetke iye baǵdarlamalardı (mineral resurslar, taw-kán hám janılǵı-energetika sanaatı, suw resursların basqarıw sistemaları, seysmikalıq hám ekologiyalıq qáwipsizlikti

támiyinlew, tábiyǵıy hám texnogen xarakterdegi ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám aqıbetlerin saplastırıw hám basqalar) qarjılandırıw ushın ilajlar kóredi. Joqarı mamanlıqtaǵı ilimiy kadrlar tayarlaw tarawı ele de ayrıqsha itibardı talap etpekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017-yildagi PF-4947-son // https://lex.uz/docs/3107036. Murojat: 21.02.2024

2. O‘zFA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqt institutining joriy arxivi. 2020-yil.

3. O‘zFA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqt institutining joriy arxivi. 2021-yil.

4. Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.10.2020-yildagi PF-6097-son // https://lex.uz/ru/docs/5073447#5073994. Murojat: 15.12.2024.

MAKTAB YOSHIDAGI OQUVCHILARNING MILLIY OZLIGINI ANGLASH TUYGUSINI RIVOJLANTIRISDA TARIXIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH MODELLARI

Toremuratova Gulnaz Barlıkbayevna - Innovacion texnologiyalar universiteti, Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634506

Annotaciya. Mazkur maqolada o‘quvchilarga tarixiy bilimlarni taqdim etish orqali, ularda o‘zlikni anglash tuyg’usini rivojlantirishga asos bo‘ladigan tarixiy tafakkur, uning rivojlanish dinamikasi, tarixiy tafakkurning belgilari, haqida fikr yuritilgan.

Kalt so‘zlar: milliy o‘zlik, qadriyat, ta’lim, tarixiy tafakkur

Abstract. This article examines historical thinking, which serves as a basis for developing students' sense of self-awareness through providing them with historical knowledge. The dynamics of development and features of historical thinking are also discussed.

Key words: national consciousness, values, education, historical thought

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida tarixga oid bilimlar vositasida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash tuyg’usini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ushbu yo‘nalishda xalqaro doirada bir qator kontseptsiyalar mavjud Shu bilan bir qatorda xalqaro tadqiqotlar tarixiy tafakkur, tarixiy empatiya, fuqaroli ta’limi va milliy-fuqarolik identivligi,madaniy merosga asoslangan ta’lim yondashuvlariga tayanilgan holda amalga oshirilmoqda.”Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta’siri bo‘lmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o‘rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur”[1] degan edi prezident Sh.M.Mirziyoyev.

O‘zbek xalqining etnopedagogik qadariyatlariga tayangan holda o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash, fuqarolik tuyg’usini shakllantirish, milliy

g’urur va milliy o‘zlikni rivojlantirishga oid tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.Milliy o‘zlikni anglash natijasida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, boshqalarga tobe bo‘lmaslik, o‘zining haq-huquqlarini tanish ko‘nikmasining shakllanishiga ko‘maklashadi.

Milliy o‘z-o‘zini anglash har bir shaxsni ma’rifatli bo‘lishga undaydi. Shaxsda milliy o‘z-o‘zini anglash tuyg‘usi qanchalik barqaror bo‘lsa, unda muammolarini hal qilish imkoniyati yuqori bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘quvchilarda milliy o‘z-o‘zini anglash uchun tarix darslarida qulay pedagogik muhit yaratish lozim. Bunda birinchi navbatda, ularni o‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti jarayonida vujudga kelgan yuksalishlar, faxr va g‘urur uyg‘otuvchi hodisalar, voqealar, tarixiy shaxslar faoliyati bilan yaqindan tanishtirish alohida ahamiyatga ega. Tarixiy voqelikni chuqur idrok etish natijasida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda o‘zlikni anglash tuyg‘usi tarkib topadi.

Tarixiy tafakkurning taraqqiyoti bilish jarayonining rivojlanishi, qonuniyatlari, pedagogik prinsiplari hamda o‘zbek xalqi tarixini o‘rganishning o‘ziga xos jihatlariga mutanosib tarzda amalga oshadi. Pedagogika fanlari doktori, professor B.Xodjaev ham tarixiy tafakkurning funksiyasi haqida to‘xtalib quyidagi fikrni bayon qilgan: “Faqatgina tarixiy tafakkur orqali odamlar o‘tmish va kelajak o‘rtasidagi bog‘lovchi vazifasini bajarishi mumkin”[2]

I.M.Umonaliev tarixiy tafakkurga quyidagicha ta’rif bergan: “tarixiy tafakkur” tushunchasini pedagogik nuqtai nazardan shunday sharhlash mumkin: shaxsning tarixiy-kognitiv bilimlarni egallash orqali u yoki bu millat tarixida ro‘y bergan voqea, hodisa va jarayonlar to‘g‘risidagi tasavvurga ega bo‘lishi, “sabab-oqibat” tamoyiliga muvofiq ular o‘rtasidagi birlik va aloqadorlikni anglashi, tarixiy manba, hujjat, xarita va xronologik ma’lumotlar bilan samarali ishlay olishini anglatuvchi fikrlash qobiliyati”[3]

Xulosa shuki, ko‘p millatli O‘zbekiston sharoitida tarixiy tafakkurning shakllanishida turli millat vakillarining ijtimoiy tajribasi, madaniyati, urf odatini o‘zbek xalqi madaniyati bilan qiyoslash, ularning o‘ziga xosligini anglash kabi omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek xalqi tarixi, madaniyati, urf odatlarini o‘rganish, ularga amal qilishga oid xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtirish ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur qadriyatlar o‘smir yoshdagi o‘quvchilarga o‘zlikni anglash tuyg‘usini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega, chunki, ularda xalqning madaniyati, ruhiyati, idealari, o‘y hayollari mujassamlashgan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo‘yicha maruzasi 2021.19-yanvar

2. Ходжаев Б. Развитие исторического мышления у студентов образовательных школ. – Латвия: LAP LAMBERT Academik Publishing, 2018. – С. 112.

3. Usmonaliyev I.M. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini tarixiy tafakkur asosida takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya avtoreferati. - Qo’qon, 2023 – 57 b. 13-b.

TARIXGA OID BILIMLAR VOSITASIDA TA’LIM OLUVCHILARNING TARIXIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH ASOSIY MEXANIZM SIFATIDA

Toremuratova Gulnaz Barlıkbayevna - Innovacion texnologiyalar universiteti.Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi assistenti.

Sa’dullayeva Ruhshonabonu Nosir qizi - Innovacion texnologiyalar va biznes fakulteti 2-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636363

Annotaciya. Mazkur maqolada o‘quvchilarga tarixiy bilimlarni taqdim etish orqali tarixiy tafakkurini rivojlanish dinamikasi, tarixiy tafakkurning asosiy mexanizmi va tarixiy ong haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar. tarixiy vorislik, qadriyat, ta’lim, tarixiy tafakkur.

Abstract. This article discusses the dynamics of the development of historical thinking by providing historical knowledge to young people, the main mechanism of historical thinking - historical consciousness.

Keywords. historical heritage, value, education, historical thinking.

Jahonda tarix, tarixiy xotiraga egalik har bir xalqning istiqboli va taraqqiyotiga ta’sir ko’rsatuvchi omil sifatida e’tirof etilayotgan globallashuv sharoitida yoshlarning tarixiy ma’lumotlar vositasida tarixiy tafakkurini shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik zaruriyatga aylanmoqda.

AQSH, Buyuk Britaniya, Rossiya, Germaniya, Yaponiya, Singapur, Koreya kabi rivojlangan davlatlarda o’quvchilarda tarixiy bilimlar asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirish bo’yicha loyihalar va tadqiqotlar amalga oshirilgan. O’quvchilarga tarixiy ma’lumotlarni taqdim qilish jarayonida tarixiy fenomenlarning ahamiyatini ko‘rsatish, tarixiy voqelikni tahlil qilish, tarixiy vorislik hissini uyg’otish, tarix va bugunni aloqadorligini asoslash, tarixiy ma’lumotlarning axloqiy tomonlarini tahliliy baholash va milliy o‘zlikni anglash kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyoda ta’lim shaxs kamolotini ta’minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xalqaro tashkilotlar hamda dunyoning aksariyat rivojlangan mamlakatlari tomonidan 2030-yilgacha belgilangan “Xalqaro ta’lim konsepsiyasida “bilimning mustahkam poydevoriga ega bo‘lish, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, hamkorlik qobiliyatlari va qiziqishlarini ko‘chaytirish” dolzarb vazifa sifatida qayd etilgan. Bu esa ta’lim tizimida o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash, tarixiy voqelikni anglash, o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlanishiga imkon yaratadi.

Mamlakatimiz ta’lim jarayonida o‘quvchilarda tarixiy bilimlar vositasida tarixiy tafakkurni shakllantirish va tarixiy bilimlardan foydalanishga doir nazariy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlari belgilab beruvchi bir qancha huquqiy-meyoriy asoslarga ega. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, O‘zbekiston

Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-son Farmoni,[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi” to‘g‘risidagi PF-5712-sonli Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4623-son Qarori, O‘zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 83-son (2022-yil 21-fevral) Qarori.

Shuningdek tarixiy va madaniy merosimizni saqlash hamda uni yosh avlod tarbiyasida keng qo’llash,milliy va umuminsoniy qadriyatlarni yoshlarimiz ongiga singdirish, etnik madaniy an’analarni asrab-avaylash va qo’llab-quvvatlash haqida 2018-yil 28-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4038 qarori[2] qabul qilinip, faqat tálim oluvchilar gina emas, jamiyat a’zolarining ham tarixiy bilimlar orqali tarixiy tafakkurini shakllantirish dolzarb vaziyfa sifatida namoyon bo‘lmoqda

Bugungi kunda jamiyat a’zolarida tarixiy tafakkurni shakllantirish orqali o‘zlikni anglash hissini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, shuningdek, ta’lim amaliyotida o‘quvchilarda milliy ǵurur hissini shakllantirishda muhim hisoblangan tarixiy bilimlar kompleksini aniqlash, tizimlashtirish, ulardan samarali foydalanishni taqozo etadi. I.Y.Lernerning ta’biricha, tarixiy tafakkur yordamida shakllanadigan sifatlar: tarixiy voqelikni hodisalarni o‘z nuqtai nazaridan turib baholash muhim ahamiyat kasb etadi.[3]

Xulosa qilib aytganda Tarixiy tafakkurni shakllantirish natijasida, o‘quvchilarda milliy mansublik, milliy g‘urur, milliy o‘zlikni anglash, vataparvarlik, fuqarolik, millat ravnaqi uchun mas’uliyat kabi insoniy tuyg‘ular tarkib topadi. Buning uchun esa o‘quvchilarning tarixiy bilimlarni chuqur o‘zlashtirishlari talab qilinadi. Milliy mansublik shaxsning muayyan millatga tegishliligini anglatib, ushbu o‘rinda tarixiy tafakkur o‘quvchilarga o‘zbek xalqining o‘tmishi, boshqa xaqlar bilan amalga oshirgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy aloqalariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lish tuyg‘usini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026- yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-son Farmoni

2 2018-yil 28-noyabr O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4038 qarori. 2018-yil 28-noyabr

3 Лернер И.Я. Развитие мышления у учащихся в процессе обучения истории / Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 2002. – С. 19

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭТНОСЫ

Торениязова Дилфуза Қуламетовна
- Инновациялық технологиялар университети, т.и.ф.ф(PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636510

Аннотация. Бул мақалада Қарақалпақстан аймағында қазақлардың жайласыў орынлары, олар ҳаққында илимий жумыслар алып барған илимпазлардың мийнетлерине тоқтап өтиледи.

Таяныш сөзлер. Қарақалпақстан, қазақ, шарўашылық, алим, бай улы, жети урыў

Annotation. This article discusses the settlements of Kazakhs in the territory of Karakalpakstan and the works of scholars who have conducted research on them.

Keywords. Karakalpakstan, Kazakh, animal husbandry, alimuly, bay uly, zheti ru (жети руў)

Қарақалпақстан аймағындағы қазақлар регионның ең әййемги ҳәм ири этникалық топарларынан бири болып есапланады. Олардың қәлиплесиўи Арал бойы ҳәм Сырдәрьяның төменги ағысындағы жәмийетлик-сиясий процесслер менен тығыз байланыслы. Қазақлар Қарақалпақстан аймағында 17-әсирдиң орталарынан баслап жасаған. Олар Арал теңизиниң батыс жағасында, Жаңадарья бассейнинде, Айбүйир қолтығы әтирапында ҳәм Үстиртте көшип-қонып жүрген. Төменги Әмиўдәрья қазақлары Киши жүзден шыққанлар деп есапланады[1]. Белгили илимпаз Т.А.Жданко: “қарақалпақ ҳәм қазақлардың жақынлығы ҳаққында” сөз етеди[2]. Қазақлар шарўашылық, дийханшылық пенен шуғылланыў менен бирге арқа аймақтағы Арал теңизине жақын жердеги жасаўшы қазақлар балықшылық пененде шуғылланған[1].

Бугинги күнде қазақлар Қарақалпақстан аймағының барлық орынларында ушырасады, бирақ Тахтакөпир, Қараөзек. Бозатаў, Хожели, Коңырат, Беруний, Шоманай аймақларында көпшиликти қурайды.

Қарақалпақстандағы қазақлар тийкарынан Киши жүз қурамындағы қәўимлерден қуралған болып, бул аймақтағы қазақлардың басым көпшилиги Алим улы, Бай улы ҳәм Жети руў (Табын) руўларына тийисли. Информаторлардың мағлыўмат бериўинше алимлер Тахтакөпир, Қараөзек аймақларында, табынлар Шымбай, Қоңырат аймағында, бай улы урыўындағылар Нөкис қаласы аймақларында көпшиликти қурайды.

Революциядан кейинги дәўирде бул үлкеде жасаўшы халықлардың тарийхы ҳаққындағы материалларды С.Толстовтың, С.Камаловтың, Т.А.Жданконың, Р.Қосбергенов, У.Шалекенов ҳәм Л.Толстова мийнетлеринен аламыз. Бул алымлардың илимий мийнетлеринде қазақ ҳәм қарақалпақлардың революцияға шекемги тарийхына байланыслы мағлыўматлар ушырасады. Қарақалпақстан аймағында жасаған қазақлар ҳаққында өзиниң илимий жумысларын алып барған илимпазлардан бири У.Шалекенов 1952-1965 жылларда Шымбай, Мойнақ, Коңырат, Хожели, Беруний, Төрткул аймақларында дала экспедиция ўақтында көплеген мағлыўматлар топлайды. Сол мағлыўматлар тийкарында илимпаз «Казахи низовьев амударьи» мийнетин жазады. Бул мийнетте XVIII-XX әсирлердеги

Хийўа ханлығы менен қатнасықлары, хожалығы, турмыс шараяты, мәденияты, сиясий искерлиги ҳаққында сөз етиледи[3] .

Қазақ халқының “Жети ата” дәстүри Қарақалпақстанда елеге шекем қатаң сақланып келинбекте. Изертлеўши А.Е. Бижанова өзиниң шаңарақлық мәресимлер бойынша излениўлеринде қазақлардың бул аймақтағы өзине тән той ҳәм жерлеў мәресимлерин талқылаған. Изертлеўлер соны көрсетеди бул мәресимлерде әййемги исламға шекемги исенимлер ҳәм ислам қағыйдалары араласып кеткен[4].

Қазақлар Орта Азия халықлары менен мәдений, сиясий, экономикалық байланыста жасаған. Олар жазлаў, қыслаў сыяқлы шарўашылық пенен байланыслы орныларда мәкан еткен. Киши жүз қазақлары үш үлкен руўдан ибарат болып олар өз гезегинде бөлинген. Жети руўға бириккенлер: табын, тама, кердерли, керейт, жағалбайлы, тлеў ҳәм рамазан. «Бай улы» информаторлардың мағлыўмат берилиўинше бир байдың он еки баласы болып сол бай улынан тараған деп көрсетиледи. Олар: адай, алаша(алчин), бай-бакты, бериш, жаппас, маскар, таз, тана, есентемир, қызыл-қурт, шеркеш, шихлер. Алим улы: шөмекей, кете, төрт қара, қарасақал, қаракесек, шекти сыяқлы руўлардан ибарат[3, 18-бет].

Қоңырат аймағындағы Жаслық МПЖ халкының 40 пайыз қазақлар болып, олар шарўашылық пенен шуғылланады. Бул аймаққа қазақлар 1970-1980 жылларда темир жол қурылысы себепли келип орналасқан. Бул жерде киши жүз қазақлардан табын, шекти, адай руўлары болып, олардың ишинде табынлар көпшиликти курайды[Д.Т].

Тахтакөпир районының Белтаў АПЖ 164 қазақ шанарағы бар болып, бул жерде алим улының толыбай жолшара, қаракесек, женей, жаманша руўлары жасайды. Олар шарўашылық пенен биргеликте дийханшылық пенен де шуғылланады[Д.Т].

Жуўмақлап айтатуғын болсақ Қарақалпақстанлы қазақ этносы Аралбойы аймақларының тарихий этник қурамында әҳмийетли орын ийелеген. Олардың қәлиплесиўи, хожалық жүритиў, материаллық мәденияты, мәресимлери қоңсы халықлар менен узақ даўам еткен қатнасықлар нәтийжесинде жүзеге келген. Соның менен бирге олар өз миллий көринисин сақлап қалған ҳалда мәдений интеграциясының өзине тән моделин жаратқан.

Пайдаланған әдебиятлар

1 . Джумашев А., Таджиева Р. Казахи Каракалпакстана (1925-1940 гг.): Исторический анализ//История, Философия, Правоведение, Религия, Социология и Политология, *1* (2), 86–90. https://academicsbook .com/index.php/indexing/article/view/469.

2. Жданко Т. Каракалпаки Хорезмского оазиса (материалы полевых исследований каракалпакского этнографического отряда Хорезмской экспедиции АНСССР 1945-1948)// Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. И. М., 1952 г.

3. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев амударьи. Ташкент.,1966

4. Бижанова А.Е. Семейно-бытовые обряды казахов низовья Амударьи (второая половина XIX середина XXвв) Автореф.дис. …канд.ист.наук. Нукус, 2001

AMIR TEMUR STRATEGIYASI: MÁMLEKET BASQARIWI HÁM ÁSKERIY ÓNERDIŃ INTEGRACIYASI.

Turdıbekov Aybek - Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti Tariyx toparı 1-basqısh talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634555

Annotaciya. Bul maqalada Temuriyler saltanatınıń tiykarın salıwshısı Ámir Temurdıń mámleketlik basqarıw sisteması hám áskeriy strategiyası tallanadı. Izertlewde onıń tek ǵana iri jeńisleri emes, al "Temur túzikleri" shıǵarması arqalı kórsetilgen oraylasqan basqarıw principleri, ádillik normaları hám mádeniy rawajlanıwǵa qosqan úlesi sáwlelendirilgen. Maqala birlemshi hám ekilemshi dereklerge su’yenip Temurdıń kóshpeli áskeriy sheberlikti otırıqshı hákimshilik sistema menen qalay birlestirgenin kórsetip beredi.

Tayanısh sózler: Amir Temur, Temur tuzikleri, basqarıw, Meritokratiya, renessans

Annotation. This article analyzes the state governance system and military strategy of Amir Timur, the founder of the Timurid Empire. The study reflects not only his major achievements but also the principles of centralized governance, the norms of justice, and his contribution to cultural development, as outlined in the work "Temur tuzuklari." The article, based on primary and secondary sources, demonstrates how Timur combined nomadic military prowess with a settled administrative system.

Keywords: Amir Timur, Timur's decrees, governance, meritocracy, renaissance

Sahıpqıran Amir Temur (1336-1405) jáhán tariyxındaǵı eń iri mámleketlik gayratkerlerden biri bolip esaplanadı. Ol tarqalgan Mawarawnnaxrdı birlestirip, Hindstannan Jer Orta teńizine shekem sozilgan qúdiretli imperiyaga tiykar saldı. Onıń dáwiri tek siyasiy turaqlılıq emes, al ilimde "Temuriyler Renessansı" dep atalıwshı misli kórilmegen mádeniy rawajlanıwdıń baslanıwı boldı.

Ámir Temurdıń áskeriy jetiskenlikleri tosınnan emes, al tereń oylanǵan reformalardıń nátiyjesi. Ol armiyanı onlıq sistema tiykarında qayta shólkemlestirdi hám hár bir bólimsheniń anıq wazıypaların belgilep berdi. Razvedka sisteması: Temur dushpan aymaǵı haqqında magliwmat toplaw ushın arnawlı "xabarshılar" tarmaǵınan paydalangan.Injenerlik hám texnika: Qorganlardı qamal etiwde ol manjanikler (tas atıwshı qurilmalar) hám naftandozlardan sheberlik penen paydalangan.

Ámir Temur "Kúsh - ádillikte" súrenin mámleket siyasatınıń tiykarǵı bagdarına aylandırdı. Onıń "Túzikler" shıǵarması búgingi kúnde de basqarıw óneriniń biybaha úlgisi bolıp xızmet etedi. Ádillik hám Nızam ústinligi: Saltanatta barlıq qatlamlar ushın teń nızamlar ámel etken. Hámeldarlardıń xalıqqa zulımlıq

etiwine jol qoyılmaǵan. Meritokratiya (Qábiletlilik sisteması): Mámleketlik lawazımlarǵa kadrlar tańlawda olardıń kelip shıǵıwına emes, bálki jeke mártligi hám aqıl-parasatına itibar qaratılǵan.

Temur Ullı Jipek jolınıń qáwipsizligin támiyinlew arqalı sawda-satıqtı rawajlandırdı. Samarqandtı dúnyanıń ilim-pán hám kórkem-óner orayına aylandırıw ushın ol óz qaramaǵındaǵı aymaqlardan eń sheber arxitektorlar, alımlar hám ónermentlerdi paytaxtqa tarttı. Bul bolsa keyinirek Uluǵbek akademiyası sıyaqlı ilim oraylarınıń payda bolıwına tiykar jarattı.

Ámir Temur tek ǵana áskeriy strateg hám bas komandir bolıp qoymastan, sonıń menen birge, sheber diplomat ta bolǵan. Onıń sırtqı siyasatı Evraziya kontinentindegi iri mámleketler menen ekonomikalıq hám siyasiy teńsalmaqlılıqtı saqlawǵa qaratılǵan edi.

Evropa menen baylanıslar: Ámir Temur Vizantiya, Franciya (Franciya koroli Karl VI) hám Angliya (Angliya koroli Genrix IV) menen diplomatiyalıq xat almasqan. Onıń maqseti Osmanlı túrklerine qarsı awqam dúziw hám Evropa sawdagerleri ushın Jipek jolında qáwipsiz ótiw dálizlerin ashıw edi.

Qıtay menen qatnaslar:Min dinastiyası menen qatnaslar quramalı bolǵanına qaramastan, ol sawda elshileriniń turaqlı kelip-ketiwin támiyinlegen.

Diplomatiyalıq xat almasıw usılı:Ámir Temurdıń xatları sol dáwirdiń joqarı kórkem hám siyasiy tili — parsı hám arab tillerinde jazılǵan bolıp, olarda mámleket suvereniteti hám óz-ara húrmet principleri sáwlelengen.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq Ámir Temur shaxsı tek ǵana ullı jawlap alıwshı sıpatında emes, al kúshli strateg hám ádil nızamshı sıpatında da úyreniliwi kerek. Onıń basqarıw modelleri hám diplomatiya usılları zamanagóy mámleketshilikti úyreniw ushın da úlken áhmiyetke iye.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Forbes Manz, B. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press. (This work provides an academic analysis of Temur’s path to power and the tribal politics of the era). 1989
2. Marozzi, J. Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World. HarperCollins. (A comprehensive study of Temur’s military campaigns and his persona as a world conqueror). 2004
3. Knobloch, E. The Archaeology & Architecture of Afghanistan and Central Asia. I.B. Tauris. (Focuses on the structural and artistic achievements of the Timurid era). 2001
4. Subtelny, M. E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Islamic Society. Brill. (Analyzes the cultural and political evolution of the Timurid state). 2007
5. Grousset, R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. Rutgers University Press. (Situates Temur within the broader historical context of Eurasian steppe empires). 1970

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ТРАКТОВКЕ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ «МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ»

Уразымбетов Айбек – преподаватель University of Innovation Technologies.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635504

Аннотация: В статье рассматривается важность изучения темы медиаграмотности для общества, степень распространения через интернет-каналы, а также выявления средства манипулирования и методы воздействия на сознание потребителя.

Ключевые слова: Медиаграмотность, медиатекст, медиаобразование, критическое мышление, информационно-коммуникационные технологии.

Annotation: This article examines the importance of studying media literacy for society, the extent of its dissemination through online channels, and the identification of means of manipulation and methods of influencing consumer consciousness.

Key words: Media literacy, media text, media education, critical thinking, information and communication technologies.

В научной литературе существует ряд определений медиаобразования, медиаграмотности и других смежных понятий. Каждый ученый интерпретирует их по-своему вкладывая индивидуальный смысл, но сходство у всех есть.

Медиаграмотность – это уровень медиакультуры, который касается умения пользоваться информационно-коммуникативной техникой, выражать себя и общаться с помощью медиасредств, сознательно воспринимать и критически толковать информацию, отделять реальность от ее виртуальной симуляции, то есть понимать реальность, понимать реальность, понимать реальность отношения, мифы и типы контроля, которые они культивируют [1].

Считается, что медиаобразование связано со всеми видами медиа (печатными, графическими, звуковыми, визуальными и т.п.) и разными технологиями. Она должна дать людям возможность понять, как массовая коммуникация используется в их социумах, научиться использовать медиа в коммуникации с другими людьми; обеспечивает знание того, как:

- анализировать, критически осмысливать и создавать медиатексты;
- определять источники медиатекстов, их политические, социальные, коммерческие, культурные интересы, их контекст;
- интерпретировать медиатексты и распространяющие медиа ценности;
- подбирать соответствующие медиа для создания и распространения собственных медиатекстов и приобретения заинтересованной в них аудитории;
- получение возможности свободного доступа к медиа как для восприятия, так и для продукции.

Медиаобразование является частью основных прав каждого гражданина любой страны мира на свободу самовыражения и права на информацию и является инструментом поддержки демократии.

Медиаобразование определяется как обучение, которое имеет целью развивать медиакомпетентность или как процесс выработки критического отношения к медиа для воспитания социально ответственных людей, которые могут высказать свою точку зрения, получив информацию. То есть, не просто воспринимать информацию, анализировать ее и делать индивидуальные выводы без постороннего влияния. Это позволяет обществу использовать необходимую информацию, анализировать ее, идентифицировать экономические, политические, культурные или социальные процессы, в которых человек заинтересован. Медиаобразование обучает интерпретировать и создавать сообщения, выбирая наиболее удачные для коммуникации медиа. Медиаобразование помогает обществу осуществлять их право на свободу самовыражения и информацию, которая не только способствует личностному развитию, но и помогает увеличить социальное участие и интерактивность в жизни страны и мира. В этом смысле медиаобразование готовит к демократическому обществу и политическому пониманию. Необходимо развивать медиаобразование как часть концепции обучения на протяжении всей жизни человека [2].

Главные задачи медиа-образования состоят в содействии формированию:

- медиа-иммунитета личности, который делает ее способной противостоять агрессивной медиа-среде, обеспечивает психологическое благополучие при потреблении медиа-продукции, что предполагает медиа-осведомленность, умение выбирать нужную информацию, обходить информационный «мусор», защищаться от потенциально вредных;
- рефлексии и критического мышления как психологических механизмов медиа-грамотности, обеспечивающих сознательное потребление медиа-продукции на основе эффективного ориентирования в медиа-пространстве и осмысления собственных медиа-потребностей, адекватного и разностороннего оценивания содержания и формы информации, ее полноценного и критического толкования;
- способности к медиа-творчеству для компетентного и здорового самовыражения личности и реализации ее жизненных задач, улучшение качества межличностной коммуникации и дружественности социальной среды, сети отношений и качества жизни в значимых для личности сообществах;
- специализированных аспектов медиа-культуры: визуальной медиа-культуры (восприятие кино, телевидения), музыкальной медиа-культуры, развитых эстетических вкусов относительно форм искусства, опосредованных масс-медиа, и современных направлений медиа-арта и т.д.

Медиаобразование дошкольное принципиально интегрировано и направлено на сбалансированное эстетическое и интеллектуальное развитие личности ребенка (включая различные формы интеллекта, в частности

эмоциональный, социальный и практический интеллект), обеспечивает его защиту от агрессивной медиа-среды (в том числе от информационного «мусора», несоответствующих возрастным возможностям психики ребенка информационных воздействий, в частности продукции, содержащей элементы насилия), умение ориентироваться, выбирать и использовать адаптированную в соответствии с возрастными нормами медиапродукцию.

Медиаобразование школьное охватывает интегрированное медиаобразование (использование медиа-дидактики в рамках существующих предметов), специальные учебные курсы, факультативы, кружковое, студийное и другие формы внеклассной работы. Эта форма медиаобразования направлена преимущественно на формирование критического мышления, коммуникационной медиакомпетентности. Важную роль должны играть школьные библиотеки как современные компьютеризированные центры, в которых концентрируется информационно-розыскная деятельность учащихся.

Медиаобразование внешкольное направлено на развитие способов творческого самовыражения личности, должно сопровождать школьное медиа-образование, усиливать его эффект. Базируется преимущественно на деятельности общественных организаций, волонтерских и коммерческих началах, охватывает семейное медиаобразование, используется в рамках психотерапевтической и психологоконсультационной помощи.

Медиаобразование в вузе предполагает подготовку как специалистов для масс-медиа, так и медиа-педагогов и медиа-психологов. Кроме того, медиаобразовательные элементы должны войти в учебные программы цикла профессионально-ориентированной гуманитарной подготовки по другим специальностям в соответствующих им объемах.

«Родительское медиаобразование обеспечивает эффективность медиаобразования семьи как ведущего фактора и социальной среды ранней социализации ребенка, должно стать частью целостной системы медиаобразования, в частности, составляющей психологического блока подготовки специалистов в вузе, деятельности общественных школ отцовства, центров по работе с семьями и т.д.».

Медиаобразование взрослых – форма непрерывного образования, основанная на использовании современных информационно-коммуникационных технологий и новейших медиа; обеспечивает выравнивание опыта поколений (в том числе старшего поколения, социализация которого происходила в условиях другой системы масс-медиа), постоянное личностное развитие и повышение квалификации.

Медиаобразование средствами медиа – ведущая форма стихийного медиа-образования детей и взрослых, которая, однако, при соответствующих усилиях может приобретать признаки целенаправленности и конструктивности. Целенаправленное медиа-образование средствами медиа обеспечивается учебными, информационно-аналитическими, информационно развлекательными программами и медиа-проектами, требует повышения качества образовательной медиа-продукции, привлечения к

производству и экспертизы качества медиа-продукта профессиональных медиа-педагогов и медиапсихологов.

Выводы. Обзор теорий медиаобразования показал, что они носят фрагментарный характер и не опираются на целостное обобщение современного опыта изучения механизмов действия масс-медиа и достижения ими эффектов, то есть влияния на аудитории.

Между тем понимание закономерностей функционирования массмедиа, звеньев, где возникают шумы, то есть искривление информации, является, на наш взгляд, обязательной составляющей удачного медиаобразования.

Список использованной литературы:

1. Вартанова Е.Л. Медиаэкономика зарубежных стран: глоссарий. - М., - 2003.
2. Баранов О.А. Медиаобразование в школе и в вузе. - Тверь, 2002.
3. Ахметова Л.С. Медиаобразования и медиаграмотноста: теория, методология, практика. Uchebnoe posobie. Kaz GU. 2016

SANLASTIRIW SHARAYATINDA SOCIALLIQ AKTIVLILIKTI RAWAJLANDIRIWDIŃ REGIONALLIQ MASHQALALARI

Usnatdinov Azamat Sipatdin ulı - Berdaq atındağı QMU assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634636

Annotaciya. Bul maqalada sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwdıń regionallıq mashqalaları talqılandı. Izertlewde sanlı texnologiyalar, málimleme-kommunikaciya sistemaları hám innovaciyalıq platformalardıń jámiyetlik turmısqa tásiri jáne puqaralardıń sociallıq aktivliligin qáliplestiriwdegi róli analizlenildi. Izertlew procesinde sistemalı hám sociallıq-filosofiyalıq tallaw metodlarınan paydalanılıp, sanlastırıw processleri menen sociallıq aktivlilik arasındağı baylanıslılıq regionallıq rawajlanıw faktorları kóz-qarasınan úyrenildi. Nátiyjede, sanlı infrastrukturanıń rawajlanǵanlıǵı, xalıqtıń sanlı kompetenciyaları, málimleme resurslarınıń ashıqlıǵı hám sociallıq institutlardıń sanlı ortalıqqa beyimlesiw dárejesi sociallıq aktivliliktiń qáliplesiwi hám rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetetuǵınlıǵı anıqlanıldı. Izertlew sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwda aymaqlıq ayırmashılıqlardı esapqa alıw zárúrligin kórsetti hám bul process jámiyettiń turaqlı rawajlanıwın támiyinlewde áhmiyetli faktor ekenligin tastıyıqlaydı.

Tayanısh sózler: sanlı transformaciya, sociallıq aktivlilik, sanlı infrastruktura, sanlı ayırmashılıq, málimleme-kommunikaciya texnologiyaları, regionallıq rawajlanıw.

Annotation. This article analyzes regional problems in the development of social activity in the context of digitalization. The study analyzed the impact of digital technologies, information and communication systems, and innovative platforms on social life and their role in shaping citizens' social activity. In the research process, systemic, comparative, and socio-philosophical analysis methods were used to study the relationship between digitalization processes and social activity from the perspective of regional development factors. As a result, it has

been determined that the development of digital infrastructure, the population's digital competencies, the openness of information resources, and the level of adaptation of social institutions to the digital environment directly influence the formation and development of social activity. The study demonstrated the necessity of considering regional differences in the development of social activity in the context of digitalization and confirms that this process is an important factor in ensuring the sustainable development of society.

Keywords: digital transformation, social activism, digital infrastructure, digital difference, information and communication technologies, regional development.

Zamanagóy jámiyettiń rawajlanıwı sanlı texnologiyalar, málimleme-kommunikaciya sistemaları hám innovaciyalıq platformalardıń jedel rawajlanıwı menen xarakterlenedi. Sanlastırıw processleri jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarına, atap aytqanda, puqaralardıń sociallıq aktivliligi, puqaralıq qatnasıwı hám jámiyetti basqarıwda qatnasıw mexanizmlerine sezilerli tásir kórsetpekte. Sonıń menen birge, sanlı transformaciya processleri barlıq regionlarda birdey emes. Ayırım aymaqlarda sanlı infrastrukturanıń jeterli dárejede rawajlanbaǵanı, internet resurslarınan paydalanıw imkaniyatlarınıń sheklengeni, sanlı sawatlılıq dárejesiniń tómenligi jáne sociallıq institutlardıń sanlı ortalıqqa beyimlesiw procesindegi mashqalalar sociallıq aktivliliktiń nátiyjeli rawajlanıwına tosqınlıq etpekte. Nátiyjede, sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıw procesinde aymaqlıq teńsizlikler júzege kelip, jámiyettiń ayırım qatlamları hám regionları sanlı imkaniyatlardan tolıq paydalana almay atır. Bul bolsa sociallıq teńsizliktiń kúsheyiwi, puqaralıq aktivlilik dárejesiniń aymaqlar kesiminde parıqlanıwı jáne jámiyettiń rawajlanıwında jańa mashqalalardıń payda bolıwına alıp kelmekte. Bul jaǵday sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwdıń regionallıq mashqalaların ilimiy jaqtan tallaw hám olardıń sociallıq-filosofiyalıq tiykarların anıqlaw zárúrligin júzege keltiredi.

Usı kóz-qarastan qaraǵanda, sociallıq aktivliliktiń sanlı ortalıqtaǵı transformaciyası zamanagóy sociallıq-filosofiyalıq izertlewlerdiń áhmiyetli máselelerinen birine aylanbaqta. Ilimiy ádebiyatlarda jámiyettiń sanlı transformaciyası hám onıń sociallıq processlerge tásiri máselesi keńnen úyrenilgen. Sonday-aq, sanlı infrastruktura hám málimleme resurslarınan paydalanıw imkaniyatları aymaqlar arasında ayırmashılıqtı keltirip shıǵaradı. Bul bolsa puqaralardıń sociallıq aktivliligi hám sociallıq processlerde qatnasıwına tikkeley tásir kórsetedi. Sanlı texnologiyalar jámiyettiń sociallıq hám kommunikativ strukturasın ózgertip, málimleme texnologiyaları insan iskerliginiń barlıq tarawların jańa basqıshqa alıp shıǵadı. Bul sanlastırıw processleri sociallıq aktivliliktiń qáliplesiwi hám rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi.

Sanlastırıw processleri zamanagóy jámiyettiń rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorlarınan biri. Kóplegen izertlewshiler sanlı texnologiyalar puqaralardıń sociallıq processlerdegi qatnasıwın keńeytip, sociallıq aktivlilikti jańa túrlerde kórsetiw imkaniyatın jaratatuǵının atap ótedi. Ayırım izertlewshiler sanlastırıw sociallıq teńsizlikti kemeytiw menen birge, jańa túrdegi ayırmashılıqlardı da júzege

keltiriwin atap ótedi. Sonlıqtan sanlastırıw processleri ayırım aymaqlarda puqaralıq aktivliligin arttırsa, basqa aymaqlarda kerisinshe, sociallıq sheklewdi kúsheytiwi múmkin. Sonday-aq, M.Hindman sanlı ortalıqta siyasiy hám sociallıq qatnasıw máselelerin úyrenip, internet platformalarınıń keń tarqalıwı puqaralıq aktivliliginiń artıwın avtomatik túrde támiyinlemeytuǵının atap ótedi.[1;16-18] Informaciya aǵımınıń tegis emes bólistiriliwi hám cifrlı platformalardıń koncentraciyası sociallıq aktivlilikti sheklewi de múmkin. Bul sonı kórsetedi, sanlastırıw processleri sociallıq aktivlilikti rawajlandırıw ushın jańa imkaniyatlar jaratıw menen birge, aymaqlıq rawajlanıw dárejesine baylanıslı túrli nátiyjelerge alıp keledi. J.Jenkins zamanagóy sanlı ortalıqta puqaralardıń sociallıq aktivliligi jańa interaktiv platformalar arqalı kórinetuǵının atap ótedi.[2] Bul kóz-qaras sanlı kommunikaciya qurallarınıń puqaralıq qatnasıw mexanizmlerin keńeytetuǵının kórsetedi. Sanlastırıw processleri menen sociallıq aktivlilik arasındaǵı baylanıslılıq regionallıq rawajlanıw faktorları kóz-qarasınan sociallıq-filosofiyalıq jaqtan sáwlelendiriledi hám aymaqlıq ayırmashılıqlardıń puqaralıq aktivliliktiń qáliplesiwine tásiri sistemalı túrde tiykarlap beriledi. Demek, aymaqlıq rawajlanıw ózgesheliklerin esapqa alǵan halda sociallıq aktivlilikti rawajlandırıw áhmiyetli.

A.V.Chugunov cifrlı kommunikaciya qurallarınıń rawajlanıwı puqaralıq jámiyeti institutlarınıń jumısın jedellestiriwge xızmet etiwi múmkin ekenligin kórsetedi.[5;45] M.Nabieva ilim hám texnologiyalardıń rawajlanıwı sharayatında jámiyettiń rawajlanıwı, jaslardıń sociallıq aktivliligi hám sociallıq juwapkershilik máselelerin analizlep, zamanagóy texnologiyalar puqaralıq sananı qáliplestiriwde áhmiyetli faktor ekenligin atap ótedi.[4] Sonday-aq, N.Jóraev globallasıw hám informaciyalasıw processleri jámiyettiń rawajlanıwında jańa imkaniyatlar menen birge, sociallıq qatnasıqlardıń transformaciyasına alıp keletuǵının atap ótedi.[3;413]

Izertlewde sanlastırıw processleri sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwdıń regionallıq mashqalaların analizlewde sociallıq-filosofiyalıq qatnaslar hám zamanagóy ilimiy izertlew metodlarınan paydalanıldı. Sonday-aq, sociallıq aktivliliktiń qáliplesiwi hám rawajlanıwına tásir etiwshi faktorlardı anıqlawda aymaqlıq ózgeshelikler tallandı. Bul metodologiyalıq qatnaslar sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilik rawajlanıwınıń regionallıq táreplerin kompleksli hám sistemalı túrde ashıp beriwge xızmet etedi.

Sanlastırıw processleri jámiyettiń sociallıq turmısına sezilerli tásir kórsetip, puqaralardıń sociallıq aktivliligin rawajlandırıw ushın jańa imkaniyatlar jaratatuǵının kórsetti. Sociallıq aktivliliktiń dástúriy formaları menen bir qatarda sanlı ortalıqqa tán bolǵan jańa aktivlilik formaları da qáliplespekte. Sonıń menen birge, sanlastırıw processleri barlıq aymaqlarda birdey dárejede emesligin esapqa alıw kerek. Ayırım regionlarda sanlı texnologiyalar puqaralıq qatnasın keńeytip atırǵan bolsa, basqa aymaqlarda sanlı imkaniyatlardıń sheklengeni sociallıq aktivlilik dárejesiniń tómenligine sebep bolmaqta. Sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivliliktiń rawajlanıwına tásir etiwshi tiykarǵı faktorlar sıpatında sanlı infrastrukturanıń rawajlanǵanlıǵı, xalıqtıń sanlı kompetenciyaları, málimleme resurslarınıń ashıqlıǵı hám sociallıq institutlardıń sanlı ortalıqqa beyimlesiw dárejesi úlken áhmiyetke iye. Bul faktorlardıń úylesimli rawajlanıwı sociallıq

aktivliliktiń turaqlı qáliplesiwine xızmet etedi. Sanlastırıw processlerin aymaqlıq rawajlanıw ózgesheliklerin esapqa alǵan halda ámelge asırıw zárúrligin kórsetedi. Sanlı infrastrukturanı rawajlandırıw, sanlı sawatlılıqtı arttırıw hám málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw imkaniyatların keńeytiw sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwdıń shárti sıpatında kórinedi.

Sanlı infrastruktura hám málimleme resurslarınıń keńeyiwi sociallıq aktivlilikti bekkemlewge xızmet etedi. Sanlı sawatlılıqtı arttırıw aymaqlıq sociallıq baslamalardıń nátiyjeliligin kúsheytedi. Sanlı infrastruktura, málimleme resurslarınan paydalanıw imkaniyatları hám sanlı sawatlılıq dárejesi regionallıq ayırmashılıqlardı anıqlawda tiykarǵı faktorlar sıpatında kórinedi. Aymaqlar kesiminde sanlı imkaniyatlardıń teń emesligi "sanlı ayırmashılıq" mashqalasın júzege keltirip, regionlarda sociallıq aktivlilik dárejesiniń hár qıylı bolıwına sebep boladı. Sonlıqtan, sanlastırıw processleri sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwda tek ǵana texnologiyalıq faktor emes, al aymaqlıq rawajlanıw, xalıqtıń kompetenciyası hám málimleme resurslarınan paydalanıw imkaniyatları menen tıǵız baylanıslı process sıpatında bahalanadı.

Sanlastırıw processleri jámiyettiń sociallıq strukturası hám puqaralıq aktivlilik túrlerin túp-tiykarınan ózgertiwshi áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Sanlı texnologiyalar sociallıq aktivlilikti jańa kommunikaciyalıq platformalar arqalı rawajlandırıw, puqaralardıń sociallıq processlerdegi qatnasın keńeytiw hám jámiyetlik qadaǵalawdı kúsheytiw imkaniyatın jaratadı. Biraq, regionlarda sanlastırıw processlerin aymaqlıq ózgeshelikler hám sociallıq mútájliklerdi esapqa alǵan halda ámelge asırıw, sanlı infrastrukturanı rawajlandırıw hám xalıqtıń sanlı kompetenciyaların arttırıw sociallıq aktivlilikti turaqlı rawajlandırıwdıń áhmiyetli shárti esaplanadı. Bul kóz-qaras regionlarda sociallıq institutlardıń nátiyjeli jumıs alıp barıwın támiyinlew hám jámiyettiń turaqlı rawajlanıwına xızmet etedi. Juwmaqlap aytqanda, sanlastırıw sharayatında sociallıq aktivlilikti rawajlandırıwdıń nátiyjeli strategiyası aymaqlıq ayırmashılıqlardı esapqa alǵan halda sanlı infrastruktura, sanlı sawatlılıq hám málimleme resurslarına teńdey imkaniyat jaratıw arqalı qáliplesiwi kerek. Bul tek ǵana ilimiy emes, al ámeliy jaqtan da úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Hindman M. *The Myth of Digital Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2009. ISBN: 9780691138688, 16–18-pages

2. Jenkins H. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide.* 29-p.

3. Jo‘rayev N. *Tarix falsafasinig nazariy asoslari*. Toshkent: Manaviyat, 2008. – 413-bet

4. M.Nabieva Yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasi-Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining muhim omili sifatida. 2024-yil, Yangi O‘zbekiston pedagoglari axborotnomasi, 2-jild, 1-son

5. Чугунов А.В. Электронное участие граждан в государственном управлении: учебное пособие и практикум по курсу «Социальная информатика». — СПб: Университет ИТМО, 2017. — 75 с.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA BIOETIKANI RIVOJLANTIRISHNING FALSAFIY MUAMMOLARI

Utegenova Jamila – University of innovation techlogies docenti, PhD

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634709

Annotatsiya. Globallashuv davrida bioetika inson hayoti, qadri va texnologiyalar o‘rtasidagi nozik muvozanatni anglashga chorlaydi. Ushbu tadqiqot ilm-fan taraqqiyoti fonida axloqiy chegaralar, madaniy xilma-xillik va global mas’uliyat muammolarini falsafiy tahlil qiladi. Bioetika kelajak insoniyati uchun ma’naviy kompas sifatida talqin etiladi.

Annotation. In the era of globalization, bioethics emerges as a dynamic field balancing human values and technological advancement. This study explores philosophical challenges such as ethical limits of science, cultural diversity, and global responsibility. Bioethics is presented as a moral compass guiding humanity through the complexities of an evolving world.

Kalit sózlar. Globallashuv, bioetika, falsafiy muammolar, ijtimoiy jarayonlar, axloqiy qadriyatlar, ilm-fan taraqqiyoti, tibbiyot, madaniy xilma-xillik, global mas’uliyat, inson qadr-qimmati

Har bir ijtimoiy davr yangicha ilm sohalarini qamrab olishi natijasida bioetika sohasidagi tadqiqotlar rivojlanib, tibbiyotning o‘z obyektini kengaytirishga, sog‘liqni saqlash sohasidagi izlanishlarning ijtimoiy-gumanitar fanlarga ko‘chishiga olib keldi. U o‘zining yangi obyektlarini vujudga keltirib, dastlabki mavjud chegaralarini ilmiy tadqiqotlar negizida zamonaviy falsafiy bilimlar bilan boyitdi. Bugungi kunda bu soha murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayonlarning amaliy yutuqlariga tayanib, axloqiy mulohazalarning shakllanishiga, jamiyatdagi ijtimoiy qadriyatlar boyishiga, madaniy e’tiqodlarning xilma-xil bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bioetikaning falsafiy rakursda voqelikda aks ettirilishi, uning borliqqa dinamik o‘zaro ta’siri ilmiy tadqiqotlar jarayonida tobora kuchayib bormoqda. Ushbu nuqtai nazardan bioetikani nafaqat professional standartlar negizida, balki hayot va o‘lim haqidagi axloqiy qarashlar bilan uyg‘unlashgan holda jamiyatning mafkuraviy manzarasiga o‘z ta’sirini o‘tkaza boshladi. Zamonaviy jamiyatlar o‘zining tuzilishi va axloqiy normalar asosida integratsiyalashuvi natijasida mavjud qiyofasini milliy qadriyatlar nuqtasida yangi bosqichga olib chiqdi.

Bugungi kunda jahonda har bir zamonaviy jamiyatlar uchun axloqiy landshaftlarni shakllantirishda ijtimoiy-falsafiy jarayonlarga ega bo‘lish maqsadga muvofiqdir. U jamiyatda keyingi yillarda rivojlangan fan va texnologiya yutuqlarini insoniy qadriyatlarga singdirib, ular orqali muayyan maqsadlarni amalga oshirishga imkon yaratadi. Uning ijtimoiy taraqqiyotga qo‘shadigan hissasi ijobiy ahamiyatga ega bo‘lib, unda qadr-qimmatni izlashdan ko‘ra mas’uliyat hissini anglash, adolatni ta’minlash va jamiyatda inson rolini rag‘batlantirish muhimdir. Lekin odatda madaniy to‘qnashuvlarning sodir bo‘lishi, insonlardagi milliy yoki diniy-axloqiy kechikishlar ba’zida tengsizlik tamoyillaridan noto‘g‘ri foydalanishga sabab bo‘lmoqda. Bu muammolarning yechimini topishda

murakkabliklarni hisobga olish, ba’zan paydo bo‘ladigan qarama-qarshiliklarni hal etish lozim. Shuning uchun bioetika jamiyatga moslashuvchanlikni, inkluzivlik va globallashuv darajasining yuqori bo‘lishini talab etadi. Bu esa turli jamiyatlarda insonparvarlikning kengayishiga, adolatli ijtimoiy taraqqiyot imkoniyatlarining ortishiga hamda innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga olib keladi. Shuningdek, jamiyatdagi ayrim kutilmagan zararlarni minimallashtirishga imkon yaratadi. Ana shunday inson uchun mutanosiblikni ta’minlash, puxta falsafiy yondashuvga ega bioetikani zamonaviy jamiyatda rivojlantirish muhim va ijobiy kuch bo‘lishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, bioetika fan sifatida tibbiyot va ijtimoiy jarayonlarni axloqiy boshqarishda o‘zining imkoniyatini voqelikda bevosita namoyon etadi. Uning inson qadr-qimmatini saqlashi, salomatlikning tengsiz boylik ekanligini isbotlashda hamda demokratik islohotlarga mas’uliyat bilan yondashgan holda innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etishida ijobiy ahamiyati katta. Shuningdek, bioetikaning ta’sir kuchi zamonaviy falsafiy muammolarni ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog‘lab, ularni izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov A. **Bioetika asoslari**. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Yo‘ldoshev S. **Falsafa va bioetika muammolari**. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
3. Qodirov B. **Tibbiyot etikasi va deontologiya**. – Toshkent: Ibn Sino nashriyoti, 2018.
4. Karimov I.A. **Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch**. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
5. Jo‘rayev N. **Globallashuv va ijtimoiy taraqqiyot**. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
6. Rasulov R. **Zamonaviy falsafa muammolari**. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
7. Xudoyberdiyev M. **Ijtimoiy falsafa**. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2017.
8. Tursunov A. **Inson qadri va bioetik yondashuvlar**. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
9. Saidov U. **Sog‘liqni saqlash tizimida axloqiy masalalar**. – Toshkent: Fan, 2019.
10. Ergashev I. **Madaniyat va qadriyatlar falsafasi**. – Toshkent: Tafakkur, 2016.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В МЕДИАДИСКУРСЕ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ (РУССКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ)

Вапаева Анахон Насуриллаевна – преподаватель кафедры «Русский язык и литература Ургенчского государственного педагогического института
https://doi.org/10.5281/zenodo.19634849

Аннотация. Статья посвящена анализу лексических инноваций в медиадискурсе цифровой эпохи на материале русского и узбекского языков. Рассматривается роль СМИ в формировании и распространении

неологизмов. Выделяются основные типы неологизмов (заимствованные, словообразовательные, семантические) и особенности их адаптации. Сопоставительный анализ выявляет общие тенденции, обусловленные глобализацией, а также национально-специфические черты. Подчеркивается значение медиадискурса как ключевого фактора обновления лексики.

Ключевые слова: неологизмы, медиадискурс, лексические инновации, русский язык, узбекский язык, заимствования, словообразование, семантические изменения, цифровизация, средства массовой информации.

Abstract. The article analyzes lexical innovations in the media discourse of the digital age based on Russian and Uzbek languages. It examines the role of mass media in the formation and dissemination of neologisms. The main types of neologisms (borrowed, word-formation, and semantic) and their adaptation features are identified. A comparative analysis reveals both global trends driven by digitalization and language-specific characteristics. The study highlights the importance of media discourse as a key factor in lexical renewal.

Keywords: neologisms, media discourse, Russian language, Uzbek language, borrowings, word formation, digitalization, mass media.

Активные социально-политические, экономические и технологические изменения, происходящие в современном мире, находят непосредственное отражение в языке. Одним из наиболее динамичных процессов в лексической системе является появление неологизмов – новых слов и значений, обозначающих ранее не существовавшие или не актуализированные реалии. Существенную роль в этом процессе играют средства массовой информации, выступающие не только каналом распространения информации, но и важным механизмом языкового обновления.

«Средства массовой информации формируют языковую моду, закрепляют новые номинации и способствуют их переходу из окказионального употребления в общеязыковую норму» [2, 310]. В условиях цифровизации и глобализации влияние медиадискурса на развитие лексики усиливается как в русском, так и в узбекском языках.

В лингвистике под неологизмами понимаются «новые слова, словосочетания или новые значения существующих слов, появившиеся в языке на определённом этапе его развития и осознаваемые носителями как новые» [1]. Неологизмы могут быть результатом внутренних *словообразовательных процессов*, *семантического переосмысления* или *заимствования* из других языков.

Современные исследователи подчёркивают, что именно медиадискурс является основной средой первичного функционирования неологизмов. Газеты, телевидение, интернет-порталы и социальные сети оперативно реагируют на изменения общественной жизни, что делает их важнейшим источником фиксации новых языковых единиц.

Медиатексты характеризуются высокой степенью актуальности, экспрессивности и ориентированности на массового адресата. В связи с этим журналисты активно используют *новые слова* для привлечения внимания

аудитории, повышения выразительности текста и точного обозначения новых реалий.

В русскоязычных СМИ значительное количество неологизмов связано с *общественно-политической сферой, экономикой, цифровыми технологиями и интернет-коммуникацией*. Подобная тенденция наблюдается и в узбекских средствах массовой информации, где активно формируется новая лексика, отражающая процессы модернизации, реформирования и глобального взаимодействия.

Особенностью медиадискурса является высокая скорость распространения неологизмов: слова, впервые появившиеся в новостных заголовках или аналитических материалах, быстро переходят в повседневную речь.

На основе анализа медиатекстов можно выделить несколько основных типов неологизмов:

1. Заимствованные неологизмы, преимущественно из английского языка, связанные с цифровыми технологиями, бизнесом и социальной сферой.

Стартап. В русском языке слово *стартап* заимствовано из английского *startup* и обозначает **новый инновационный бизнес-проект**, находящийся на стадии развития. В медиатекстах термин активно используется при освещении экономических и технологических новостей. В узбекском языке слово *startap* употребляется в том же значении и графически адаптировано в соответствии с орфографическими нормами, что свидетельствует о прямом заимствовании без семантических изменений.

Стартап-экосистема / экосистема. Термин *экосистема* в медиадискурсе обозначает **совокупность условий, участников и ресурсов для развития бизнеса или технологий**. В узбекском языке слово *ekotizim* или *ekosistema* употребляется в аналогичном значении, что свидетельствует о расширении терминологической лексики под влиянием англоязычных источников.

2. Словообразовательные неологизмы, созданные на базе существующих языковых моделей с использованием суффиксации, словообразовательного сложения и аббревиации.

Цифровизация. В русском языке слово *цифровизация* образовано с помощью суффикса **-ациj-а** и обозначает **процесс внедрения цифровых технологий в различные сферы общественной жизни**. В медиадискурсе лексема широко употребляется при освещении реформ и модернизации. В узбекском языке аналогичное значение выражается словом *raqamlashtirish*, образованным с помощью суффикса **-лаштириш**, что демонстрирует использование национальной словообразовательной модели при передаче нового понятия.

Самоизоляция. Слово *самоизоляция* образовано путём сложения морфем (*само-* + *изоляция*) и активно вошло в медиадискурс в период пандемии. Оно обозначает **добровольное ограничение социальных контактов**. В узбекском языке используется слово *o‘zini yakkalash* или *o‘zini*

izolyatsiya qilish, где наблюдается калькирование значения с опорой на глагольные конструкции.

Медиапространство. Неологизм *медиапространство* образован путём сложения основ (*медиа* + *пространство*) и обозначает **совокупность информационных каналов и коммуникационных платформ**. В узбекском языке функционирует словосочетание *media makon*, образованное по аналогичной модели сложения, что указывает на типологическое сходство процессов словообразования.

3. Семантические неологизмы, при которых происходит переосмысление уже существующих слов и расширение их значений.

Страница. Первоначально в русском языке *страница* обозначала часть книги или документа. В медиапространстве это слово приобрело новое значение – **персональный или тематический аккаунт в социальной сети, а также раздел интернет-сайта**. В узбекском языке слово *sahifa* также расширило своё значение: помимо книжной страницы, оно используется для обозначения **интернет-аккаунта или веб-раздела** (*ijtimoiy tarmoq sahifasi*), что отражает сходные процессы семантической неологизации.

Лента. Ранее слово *лента* обозначало узкую полоску ткани или материала. В современных СМИ и интернет-дискурсе оно переосмысляется как **поток новостей или публикаций в социальных сетях** (*новостная лента*). В узбекском языке аналогичную функцию выполняет словосочетание *yangiliklar lentasi*, где также наблюдается перенос значения от материального объекта к абстрактному информационному потоку.

Канал. Изначально слово *канал* использовалось для обозначения водного или технического сооружения, а также телевизионного вещания. В современных СМИ оно обозначает **цифровую площадку для распространения информации (мессенджеры, видеохостинги)**. В узбекском языке слово *kanal* также расширило семантику и активно используется в значении **ахборот тарқатиш платформаси**, особенно в интернет-СМИ.

«Для русского языка характерно активное словообразование на базе заимствованных корней, тогда как в узбекском языке наблюдается тенденция адаптации заимствований в соответствии с национальными словообразовательными моделями» [3, 259].

Сопоставление русских и узбекских СМИ показывает как общие, так и специфические черты неологизации. Общим является влияние глобальных процессов и международных информационных потоков. Специфика проявляется в степени нормативной закреплённости новых слов и в способах их адаптации.

В русском языке неологизмы быстрее входят в разговорную и публицистическую речь, тогда как в узбекском языке чаще наблюдается параллельное функционирование заимствованных и калькированных форм. Это свидетельствует о различиях в языковой политике и нормотворческих процессах.

Таким образом, средства массовой информации играют ключевую роль в формировании и распространении неологизмов в русском и узбекском языках. Именно медиадискурс становится пространством первичного употребления новых слов и их последующей легитимации в языковой системе. Сопоставительный анализ показывает, что процессы неологизации в двух языках развиваются в условиях общих глобальных тенденций, однако реализуются с учётом национально-языковой специфики.

Изучение неологизмов в СМИ позволяет глубже понять механизмы языкового развития и взаимодействие языка с обществом, что делает данное направление перспективным для дальнейших лингвистических исследований.

Список использованной литературы:

1. Брагина А. А. Неологизмы в русском языке. – М.: «Просвещение», 2000. – 310 с.

2. Nasurillayevna V. A. Молодёжный сленг в вузах: дешифровка (на примере студентов университета маъмуна) // Philological research: language, literature, education. – 2024. – Т. 11. – №. 12.

3. Фомина М. И. «Современный русский язык. Лексикология». – М.: «Просвещение», 2010. – 259 с.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ИСЕНИМЛЕРИНДЕ ЖИН ҲӘМ ШАЙТАН МӘСЕЛЕСИ

Хожаниязова Гулшана Муратбаевна - Инновацион технологиялар унисерситети, «Тарийх ҳәм жәмийетлик пәнлер» кафедрасы, тарийх илимлери философия докторы (PhD), доцент ў.ў.а.

Досаева Нуржамал Базарбай қызы - Инновацион технологиялар унисерситети, «Тарийх» қәнийгелиги 1- курс студенти

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636609

Аннотация. Бул мақалада ҳәзирги қарақалпақ орталығында кең тарқалған жинлер ҳаққындағы түсиниклер, олардың зыянлы тәсири, сондай-ақ, қарақалпақ жәмийетиндеги жин ҳәм шайтанларға болған исеним тийкарында, олардың жайғасыў, орналыў орынларына қарап классификацияланады. Изертлеў шеңберинде басқа түркий тиллес халықларда ушырасатуғын уқсас көзқарас ҳәм әмелиятлар менен салыстырмалы анализ өткерилип, бул арқалы түркий дүньясында жинлерди түсиниўдеги улыўмалық ҳәм өзине тәнликлерди анықлаўға имканият береди.

Гилт сөзлер. қарақалпақлар, исеним, жин-шайтанлар, албаслы, пери, мартыў

Abstract. This article analyzes the concepts of jinns that are widespread in contemporary Karakalpak society, their harmful effects, and also classifies them based on their believed locations and habitats according to the beliefs in jinns and devils within Karakalpak society. Within the scope of the research, a comparative analysis is conducted with similar views and practices found among other Turkic-speaking peoples, which makes it

possible to identify commonalities and unique characteristics in the understanding of jinns across the Turkic world.

Keywords. Karakalpaks, belief, jinn-devils, albasly, peri, martiw

Инсаният тарийхында ғайри тәбийий қубылысларға, қоршаған орталық, көринбес әлемниң бар екенлигине исениў ҳәм олардың тәсирин үйрениў көплеген изертлеўшилерде қызығыў оятқан объектлерден бири есапланады. Солар қатарында жин-шайтанлардың бар екенлиги, олардың тәсири ҳаққындағы түсиниклер көплеген халықлардың мәдениятында, диний исенимлеринде өз көринисин тапқан.

Усындай көз-қараслар тийкарындағы исенимлер бойынша Батыс антропологиясы илиминдеги изертлеўлер жин ҳәм соған уқсас руўхый жағдайлардың тәрийпленииўин түсиниў имканын береди. Әсиресе, Г. Харридиң этнографиялық изертлеўлери сыйқыршылық ҳәм оған байланыслы әмелиятлардың жәмийетте қандай функцияны атқарғанлығын көрсетеди [10]. Жинлерге тийисли исенимлердиң классификациясы ҳәм интерпретациясында А.Филипп алып барған изертлеўлер айрықша дыққатқа ылайық. Ол жин тәсириндеги жағдайларды сүўретлеў ушын ҳәр түрли мәдениятлардағы жинниң атлары, түсиниклердеги ҳәр-түрлиликти келтиреди. Ф.Алмондқа көре, жин түсиниги мәдений, диний ҳәм тарийхый контекстке қарап бир нешше атамаларда аталады ҳәм олардың ҳәр бири жин ҳәм жинниң тәсириниң өзине тән болған типологиясын билдиреди. Мәселен, *possessio, obssessio, arreptitio, daemoniaci, energumeni, indaemoniati, vexati* [2]. Келтирилген бул атамалар, жин тәсириниң адам денесине кирип алыўынан, оны психикалық жақтан басқарыўына шекемги болған ҳар түрли формаларын айырып түсиниў имканын береди. Рус изертлеўшилеринен Д.Крылова [5, 129-135] святой, одержимый, ведьма сыяқлы терминлерди келтириўи арқалы, XV-XVI әсирлерде Батыс Европада жин тәсири астындағы шахслардың қыялый түсиниклеринде сәўлелениў образын анализ етеди.

Ал, жин түсиниги түркий халықлар өзбек [3,23], қазақ [4,74], түркмен [2,185], қырғыз [1], халықларының дәстүрий мәдениятында да аҳмийетли орынға ийе. Түркий халықлар арасында жинлер ҳаққындағы көз-қараслар диний мифология тийкарында қәлиплескен. Оның тамырлары болса, исламнан алдынғы қоршаған орталықта «руўх», «әрўақ»лардың бар екенлигине исениўши анимизм, тотемизм, шаманизм сыяқлы исенимлерге барып тақалады. Ислам дининиң кирип келиўи менен «жин» ҳаққындағы жергиликли мифологиялық түсиниклер менен араласып кеткен. Бунда жинлер көбинесе, адамның денесине кирип алған, оның ақылы, денеси тиккелей жинниң басқарыўында болатуғын күш сыпатында сәўлеленген. Ал, қарақалпақ түсиндирме сөзлигинде болса, “жин” диний түсиник бойынша адамзатқа түрли жаманлық келтириўге тырысатуғын жин-шайтанның бир түри [Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, 360] деп келтириледи.

Қарақалпақлар турмысында жинлер менен байланыслы болған түсиниклер ҳаққында биринширлерден У.Кусекеев тәрепинен ҳаял

образындағы жинлердиң түрлери *пери, дәў, мартыў* [6, 34-35] ҳаққында келтирилген, Р.Камалованың изертлеўлеринде *пери, айдарҳа, албаслы, дәў* [7] ҳаққында айтылады. Буннан соңғы изертлеўлерде этнографлар З.Курбанова, Р.Камалова ҳәм М.Давлетияров [8, 135-137] лар тәрепинен *суў пери, мартыў, албасты, мәмелек, дәў кемпир* сыяқлы ҳаял жинлердиң түрлери ҳаққындағы изертлеўлерди амелге асырған.

Келтирилген бул изертлеўлер қарақалпақлар турмысында жин ҳәм шайтанның бар екенлигине болған исенимге тийкарланып әмелге асырылған.

Демек, қарақалпақлар арасында жинлер ҳаққында тийкарынан: *жин урған, жин шалған, жин кирген, жини бар, жин қаққан* сыяқлы сөзлер адамға қарата оның психикасындағы, ис-ҳәрекетлериндеги өзгерислерге қарата ислетиледи. Бул сөзлердиң қолланылыўы тийкарында жинлер инсан организмине кирип, оны басқарыўға ямаса оны өзгерте алатуғын сырлы мақлуқ сыпатында қабыл етилиўи түсиниледи.

Ал, жер-орын атамалары менен байланыслы жин басқан *(жинлер мәкан еткен орын),* жин айланған, жин аралаған *(кимниндур жеке мүлкинде берекетсизлик байқалса ислетилетуғын сөз)* деп те келтиреди. Бул сөзлер әсиресе, көп ўақытлардан берли бос, ийесиз, пайдаланылмастан куры турған имаратлар, ески қорғанларға қарата халық тәрепинен көп қолланылатуғын сөзлерден есапланады.

Және де, ўақытқа байланыслы халық арасында жинлер ҳаққында тыйымларда жақсы сақланған болып, таң сәҳәрде *(таң намазы оқылмастан алдын, ийт үрмейтуғын ўақыт)* геўгимде *(күн батып, түн кирип жулдыз енди аспанда көринип баслаған ўақыт) жин жүреди, жин гезеди* деген түсиниклер менен ўақыт интервалларының белгиленип, жалғыз жүрмеўге, жаңа турмыс қурған жас келиншеклер ҳәм ҳәмиледар ҳаяллардың үйден шықпаўына байланыслы тыйым салынатуғын хронология ислеп шығылған.

Қалаберсе, жин түсинигиниң халық тилинде образлық мәнислерде қолланылыўыда кең тарқалған. Мәселен, *жиним атланды, жиним қозыды, жиним келди* сыяқлы сөзлер қолланылғанында инсанның эмоционал жағдайы, тәшўиши, ғәзебин (ашыўы) сәўлелендириўши күш сыпатында көрсетиледи.

Жуўмақлап айтқанымызда, қарақалпақ жәмийетиндеги жин ҳәм шайтанларға исеним күнделикли турмыста өз орнына ийе. Халықлық емлеў усыллары тийкарында олардан қорғаныў әмеллерин атқарады. Қарақалпақ жәмийетиндеги бул қоршаған орталықта жин ҳәм шайланлардың бар екенлигине исеним сондай-ақ, порхпаншылық әмелияты изертлеўин күтип турған әҳмийетли темалардан есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

брамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990

емидов С.М. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-западных туркмен// ТИИАЭАН ТССР Ашхабад,1962. Т.6. 185с

несарев Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969.
олеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). Алма-Ата, 1991. С-74
рылова Д.Д. Колдуны, святые, одержимые: проблемы идентификации фигуры одержимого в локальных сообществах западной Европы XV-XVI вв.// Вестник Томского государственного университета. 2015. №397. –с. 129-135
усекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль, 1934 // РФФБККО АН РУз. Инв. №932. С-34-35.
амалова Р. Традиционные верования в семейно-бытовой обрядности каракалпаков (XIX –начало XX веков): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Нукус, 1996.
урбанова З., Камалова Р., Давлетияров М. Женские образы в мифологии каракалпаков // ККОАН Вестник Нукус, 2016, №2. С.132-137
арақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Н.2023
arry G. West. Ethnographic Sorcery. The University of Chicago Press. 2007. 132pp.
ola N. Discerning spirits. Divine and demonic possession in the Middle Ages.

QORAQALPOQ TO‘YLARIDA QO‘SHNILARNING YORDAM AN’ANASI: “KEŃES TOY” MASALASI

Xojaniyazova Gulshana Muratbaevna - Innovatsion texnologiyalar universiteti, “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasi, tarix fanlari falsafa doktori, Phd

Seytbekova Qumar Ermaǵanbetova - Innovatsion texnologiyalar universiteti, tarix ixtisosligi, 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636404

Annotatsiya: Mazkur maqolada qaraqalpoqlarning an’anaviy to‘y marosimlarida kuzatiladigan qo‘shnilar tomonidan beriladigan yordam haqida keltirilgan. Ayniqsa, “Keńes toy”, qo‘shni ayollarning *“qoniq jay”* lardagi mehmon kutish an’anasi asosida beriladigan yordami dala etnografik tadqiqotlar asosida batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoqlar, an’ana, o‘zaro yordam, qo‘shnichilik, pátek qaǵaz, urf-odatlar

Abstract: This article examines the assistance provided by neighbors during the traditional wedding ceremonies of the Karakalpak people. In particular, it provides a detailed account, based on ethnographic field research, of the help offered by neighboring women through the traditions of “Keńes toy” and hosting guests in “qonıq jay” (guest houses).

Keywords: Karakalpaks, tradition, mutual aid, neighborliness, pátek qaǵaz, customs

Mahalla a’zolarining o‘zaro munosabatlari ularning kundalik harakatlarida namoyon bo‘ladi. Ba’zi qo‘shni jamoat a’zolari qo‘shnilarning va butun jamoaning

yordamisiz ayrim masalalarni hal qila olmaydigan holatlar uchraydi. Masalan, mehmon uylari bilan bog‘liq masalalarda qo‘shnilarning yordamiga muhtoj bo‘lgan va oilaviy tadbirlar (to‘ylar, janoza va boshqalar) o‘tkazishda ham qo‘shnichilik jamiyatining yordamiga tayangan [1, 122]. Qoraqalpoqlar ham bunday an’analardan boshqa turkiy xalqlar singari yaxshi foydalangan.

Ayniqsa, biror-bir marosim, janoza yoki to‘y «keńes» – maslahatini o‘tkazish masalasi qo‘shnilarning o‘zaro yordam an’anasini to‘liq ochib beradi. Kengash yoki maslahat ma’rakasini o‘tkazish shaklini, xarajatlar miqdorini, taklif etilgan mehmonlar sonini va boshqalarni belgilaydi. Kengash yoki maslahat kuni marosimni o‘tkazish kunini aniq belgilagandan so‘ng, uzoq va yaqin joylarga marosimni xabar qiluvchi xabarchilar belgilanadi. To‘y xabarini yetkazuvchi xabarchilarga maxsus qog‘ozlar beriladi. Bu qog‘ozlarga to‘yga taklif etiladigan qarindosh-urug‘larning ro‘yxati, ya’ni yashash joyi, ismi-sharifi keltiriladi va u xalq tilida *«pátek qaǵaz»* degan nom bilan mashhur. Bugungi hayotda esa zamonaviy internet axborot vositalari, ya’ni *«telegramm chat»* tarmoqlari va mobil telefonlar orqali xabar berish yo‘lga qo‘yilgan. Ma’rakada maslahat berishdagi asosiy maqsad – ma’raka oldidagi qarindosh-urug‘lar, qo‘shnilarning o‘zaro yordami dalillangan. Shu bilan birga, ko‘mak turlaridan bo‘lajak to‘yda unumli foydalanish, qishloq aholisidan yoshi ulug‘, yoshi kichik, qishloq ayollari, qiz-kelinlarining beg‘araz xizmat ko‘rsatish jarayonini taqsimlash hisoblanadi.

Qolaversa, yosh yigitlarning ma’raka kunida qiladigan xizmatlari juda ko‘p bo‘lib, ular ma’rakaga kelgan mehmonlarni mehmon uylariga kuzatish, ularga ma’raka beruvchi xonadon tomonidan tayorlangan taomni *(umumiy ovqat X.G.)* yetkazib berish, agar to‘y o‘tkazilayotgan bo‘lsa, qonoq uylaridagi mehmonlarga suv sharoblarini olib borib, yangi tushgan kelinning *«bet ashar»* udumini o‘tkazishga chaqirsa, janozada marhumni so‘ngi manzilga kuzatishi oldidan o‘qiladigan «janoza nomozi»ni o‘qishga qo‘noq uydagi *(qonıq jay)* kongil aytishga kelgan mehmonlarni xabardor qilish vazifalarini bajaradi.

Shunday qilib, qoraqalpoqlarda to‘y yoki janoza, kichik hajmli tadbir vaqtida uy egasi tomonidan xizmatlarning ko‘rsatilishi kuzatiladi: 1. To‘y egasining uyida mehmonlarga xizmat ko‘rsatish; 2. Qo‘shnilarning uylariga mehmonlarni joylashtirish va ularga xizmat ko‘rsatish; 3. Ushbu marosimlarni tashkil etishda qo‘shnilar yordamini qabul qilish, ovqat tayyorlash bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish kabi imkoniyatlardan unumli foydalaniladi. Maslahat o‘tkaziladigan kuni ko‘cha oqsoqoli asosiy ro‘l o‘ynaydi va ma’rakaning ko‘ngildagidek o‘tkazilishida o‘z yordamchilari bilan maslahatlashgan holda ma’raka loyihasini ishlab chiqadi. Bu loyihada asosan, «*qonıq jay*» mehmon uy, ya’ni mehmonlarning kiruvchi uylarga borib tamaddi qilib ketilishi nazorat qilib o‘tiriladi.

Qolaversa, «qonıq jaylar» – bu to‘yga keladigan odamlar sonini, to‘y beruvchi uyning qarindoshlari, yaqin birodarlariga nisbatan belgilanadi. To‘yga sarflanadigan mahsulotlar ham ushbu to‘yga taklif etiladigan kishi soniga va «qonıq jaylar»ga bog‘liq bo‘ladi. Katta marosimlarni o‘tkazishda qo‘shnilar asosiy ro‘l o‘ynaydi, ularning yordamisiz marosim va tadbirlarni o‘tkazish qiyin bo‘ladi [2, 58]. Ayniqsa, katta tantanalar o‘tkazilishida «qo‘noq uy» masalasi marosimni o‘tkazayotgan xonadon uchun katta yordamni amalga oshiradi. Masalan,

Informator Qorao‘zak tumani fuqarosi Dawletova Gulmiraning ma’lumotiga ko‘ra: *«Qanday voqea bo‘lmasin, qo‘shnilar hammamiz mehmon kutamiz. To‘ylarda to‘y egasidan mehmonga, 9 ta non, to‘y konfetlari, choy, 2 kg go‘sht beriladi. Qolgan mehmon kutishdagi dasturxon anjomlarini o‘z mablag‘imiz hisobidan olamiz. Agar to‘y beruvchining yaqin qarindoshlari keladigan bo‘lsa, ikkita ovqat pishirishga to‘g‘ri keladi. To‘yxona bergan 2 kg go‘shtga «gúrtik» pishiriladi. Ikkinchi ovqatni pishiradigan bo‘lsak, ko‘pincha o‘z hisobimizdan «palaw» – osh pishiramiz. Ba’zi to‘ylarda ikkinchi ovqatning ham go‘shtini berishadi, bo‘lmasa go‘shtni so‘rab oluvchilar bo‘ladi. Mehmon kutib olishimizga 200-300 ming so‘m pulimiz ketadi»* [ADY: Dawletova], – deb ko‘rsatsa, bunga nisbatan Shumanay tumani Dehqonobod, Ketenler OFYlarida (ovul fuqarolar yig‘ini) mehmon kutib olishning boshqa shakliga dala amaliyoti jarayonida guvoh bo‘ldik. Informator, Maturzaeva Jadraning ma’lumotiga ko‘ra: *«Mehmon kutamiz. To‘y beruvchi uy 2 yoki 3 xonali mehmon olasiz deb oldindan «Keńes toy» – maslahat oshi kuni aytiladi. Aytgan qo‘noq kirish xonalarini tayyorlab qo‘yamiz. To‘yxonadan keladigan mehmonlariga qarab dasturxonga narsalarni to‘yning o‘zi olib kelib beradi. Bizdan hech qanday chiqim chiqmaydi. 60-70 kishigacha qo‘noq kutamiz. Ovqatni ham to‘yxona beradi. Yaqin qarindoshlar quda-anda kutib olinadigan uylarga qo‘shimcha go‘sht berib, «gúrtik» pishiriladi»* [ADY: Maturzaeva], – deb ko‘rsatishi orqali ushbu hududlardagi yashovchi qo‘shnilarning o‘zaro kelishuvi asosida shakllangan o‘zaro yordam an’anasi hisoblanadi.

Shu qatorda, qoraqalpoqlarda to‘y marosimlaridagi o‘zaro yordam masalasi tadqiqotchi B. Bekjanova «keńes toy» misolida ko‘rsatadi. Muallif o‘z tadqiqotlarida: «To‘ydan oldin tashkil etiladigan «keńes toy»da to‘y egasining qarindoshlari, qo‘ni-qo‘shnilar, jamoat a’zolari ishtirok etgan, keksalar, ovul oqsoqoli boshchiligida nikoh to‘yi marosimlariga tayyorgarlik bilan bog‘liq masalalar o‘zaro maslahatlashgan holda hal etilgan. Ya’ni, to‘y egasining iqtisodiy ahvoli, to‘y xarajatlari, mehmon chaqirish, to‘y tomoshalarini uyushtirish, to‘y egasiga qanday moddiy yordam ko‘rsatish kerakligi, zarur xarajatlar ro‘yxatini tuzish va boshqa masalalar bo‘yicha maslahatlashgan» [1, 19-20] – deb ko‘rsatishi bugungi kun transformatsiyaga uchragan qoraqalpoq to‘ylaridagi haqiqiy, jamoatchilik yordamining yaqqol ifodasidir.

Shunday ekan, qoraqalpoqlarda kengash yoki maslahat berish masalasi bo‘lajak to‘y yoki boshqа marosimlarning asosiy tashkil etilishini boshlab beruvchi eng muhim marosimlardan biri hisoblanadi. Bu esa qoraqalpoqlar jamiyatida ijtimoiy birlashuv mexanizmi xisoblanib o‘zaro jipslashuv, yordam an’analarini mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR TIZIMI:

1. Бекжанова Б. Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари (никоҳ тўйи маросимлари мисолида): Тар. фан. фалс. д-ри (PhD). … дис. автореф. – Нукус, 2020.

авлетияров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. – Нукус: Илим, 2019.

авлетияров М.М.Паралелли городской исельской соседской община Каракалпакстана // Вестник ККОАНРУз. – Нукус, 2013. - №2.

4. Avtorning dala yozuvlari-ADY 2022 № 43. Qorao‘zak tumani informant, Dáwletova Gulmira.

5. Avtorning dala yozuvlari-ADY 2022 №18. Shumanay tumani informant, Maturzaeva.

ERIX FROMMNING GUMANISTIK PSIXOANALIZIDA INSON BORLIG‘INING DIALEKTIK TALQINI

Yuldashev Tazabay Niyetbay o‘g‘li - University of Innovation Technologies “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasi assistent-o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634910

Annotatsiya. Maqolada Erix Fromm nazariyasi asosida inson borlig‘ining ontologik va gnoseologik jihatlari tahlil qilinadi hamda uning mazmuni dialektik sintez va faol shakllanish jarayoni sifatida asoslanadi.

Kalit so‘zlar. inson borligi, erkinlik, begonalashuv, gnoseologiya, ontologiya, dialektika

Abstract. This article analyzes the ontological and epistemological aspects of human existence based on the theory of Erich Fromm, and its essence is substantiated as a process of dialectical synthesis and active formation.

Keywords. human existence, freedom, alienation, epistemology, ontology, dialectics

Zamonaviy falsafiy tafakkurda inson borlig‘ining ontologik asoslari va uni anglashning gnoseologik mexanizmlari murakkablashib borayotgan ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan bevosita bog‘liq holda namoyon bo‘lmoqda. Raqamli kapitalizm, iste’molchilik va ijtimoiy begonalashuv kuchaygan sharoitda inson o‘z mavjudligining ichki mazmuniy tayanchlarini yo‘qotish xavfi bilan yuzlashmoqda. Masalan, insonning o‘z qadrini ijtimoiy tarmoqlardagi faollik yoki tashqi muvaffaqiyat ko‘rsatkichlari orqali baholashi uning ichki mazmunidan uzoqlashayotganini ko‘rsatadi. Shu bois insonni faqat biologik yoki ijtimoiy mavjudot sifatida emas, balki o‘z mazmunini faol shakllantiruvchi mavjudot sifatida talqin qilish zarurati kuchayadi.

Mazkur muammoni chuqur tahlil qilishda Erix Frommning gumanistik psixoanaliz nazariyasi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Fromm insonni biologik, ijtimoiy va ekzistensial omillarning oddiy yig‘indisi sifatida emas, balki ularning dialektik birligi natijasida shakllanuvchi tizim sifatida talqin qiladi. U inson mazmunini o‘zgarmas mohiyat emas, balki tarixiy va faol jarayon sifatida tushuntirib, ontologik va gnoseologik jihatlarning o‘zaro bog‘liqligini asoslaydi. Mazkur maqolaning maqsadi — Fromm nazariyasi asosida inson borlig‘ining ontologik va gnoseologik asoslarini tizimli tahlil qilish hamda inson mazmunining dialektik sintezini falsafiy jihatdan asoslashdan iborat.

Erix Fromm insonni tabiatdan evolyutsion ajralish natijasida shakllangan va o‘z mavjudligining ichki ziddiyatini anglashga majbur bo‘lgan mavjudot sifatida

talqin qiladi. Aynan shu ajralish instinktiv tayanchlarning zaiflashuvi va ongli refleksiya paydo bo‘lishiga olib kelib, insonni erkinlik bilan yuzlashtiradi. Biroq erkinlik faqat imkoniyat emas, balki og‘ir yuk ham bo‘lib, inson ko‘pincha undan qochishga intiladi [1, 21-35]. Zamonaviy sharoitda bu holat ayniqsa yaqqol ko‘rinadi: inson mustaqil qaror qabul qilish o‘rniga ijtimoiy stereotiplarga, ommaviy madaniyatga yoki tashqi autoritetlarga tayanadi. Masalan, yoshlarning kasb tanlashda shaxsiy qiziqishidan ko‘ra ijtimoiy nufuzli yoki daromadli yo‘nalishlarni tanlashga majbur bo‘lishi shu holatni ifodalaydi. Natijada tashqi erkinlik saqlangandek ko‘rinsa-da, ichki qaramlik kuchayadi. Shu jihatdan inson borlig‘i erkinlik va bog‘liqlik o‘rtasidagi doimiy keskinlik bilan belgilanadi.

Fromm bu ziddiyatni “biofiliya” va “nekrofiliya” qarama-qarshiligi orqali yanada chuqurlashtiradi. Bir tomondan, inson yaratishga, rivojlanishga va hayotni tasdiqlashga intiladi, boshqa tomondan esa destruktivlik va yemirilish tendensiyalarini ham namoyon etadi [2, 37-60]. Bu qarama-qarshilik uning mavjudligini statik emas, balki ichki kurashga asoslangan jarayon sifatida ko‘rsatadi. O‘zbek falsafiy yondashuvlarida ham inson erkinligi va ijtimoiylik o‘zaro bog‘liq holda talqin qilinadi: shaxsiy tanlov imkoniyati doimo muayyan ijtimoiy sharoitlar bilan chegaralanadi [3, 75-90]. Shu bois Fromm ta’limotida inson borlig‘ining ontologik asosi biologik ajralishning o‘zi emas, balki erkinlik va begonalashuv o‘rtasidagi dialektik munosabatda namoyon bo‘ladi.

Erix Fromm Marksning inson haqidagi qarashlarini rivojlantirib, begonalashuvni nafaqat iqtisodiy, balki psixologik hodisa sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, kapitalistik jamiyatda inson o‘z mehnati, faoliyati va boshqa insonlar bilan munosabatlaridan uzoqlashadi, natijada uning ichki yaxlitligi buziladi [5, 5]. Fromm bu jarayonni “ega bo‘lish” va “bo‘lish” o‘rtasidagi qarama-qarshilik orqali izohlaydi. “Ega bo‘lish” modelida inson o‘zini tashqi obyektlar orqali belgilaydi, “bo‘lish” modelida esa u o‘zini ichki rivojlanish va faoliyat orqali namoyon etadi [4, 25-60]. Zamonaviy jamiyatda bu ziddiyat ayniqsa yaqqol ko‘rinadi: inson o‘z qadrini moddiy boyliklar yoki ijtimoiy mavqe bilan o‘lchay boshlaydi. Bu esa uning ichki imkoniyatlari va mazmuniy rivojlanishini ikkinchi darajaga tushiradi. Natijada begonalashuv kuchayadi va inson o‘z faoliyatining subyekti emas, balki vositasiga aylanadi. Aksincha, ijodiy va ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanish insonni “bo‘lish” modeliga yaqinlashtiradi. Bunday faoliyat jarayonida shaxs nafaqat natija yaratadi, balki o‘zini ham rivojlantiradi. Shu sababli faoliyat inson mazmunini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek falsafiy yondashuvlarida ham inson jamiyat bilan uzviy bog‘liq mavjudot sifatida talqin qilinadi va uning mohiyati ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllanishi ta’kidlanadi [3, 75-90]. Bu Frommning begonalashuv haqidagi qarashlari bilan uyg‘unlashadi.

Shu nuqtai nazardan, begonalashuv inson borlig‘ining ijtimoiy ontologik asosini ifodalaydi. Inson o‘z mazmunini faqat ijtimoiy aloqalar va mahsuldor faoliyat orqali amalga oshira oladi, bu esa uni o‘zini ijtimoiy jarayonda yaratuvchi subyekt sifatida ko‘rsatadi. Erix Fromm ta’limotida inson borlig‘ining markaziy jihati uning o‘zini anglash va o‘z mazmunini shakllantirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Bu jihat ekzistensializm bilan yaqin bo‘lsa-da, Fromm erkinlikni faqat

individual tajriba sifatida emas, balki ijtimoiy va ma’naviy jarayon sifatida talqin qiladi. Shu sababli inson o‘z mazmunini nafaqat anglaydi, balki uni faol ravishda yaratadi; bu yerda bilish mavjudlikni shakllantiruvchi jarayonga aylanadi. Fromm “mahsuldor yo‘nalish” tushunchasi orqali inson rivojini uning ijodiy va ongli faoliyati bilan bog‘laydi. Bunday faoliyatda o‘zini anglash va o‘zini yaratish bir butun jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Aksincha, tayyor stereotiplarga tayanish va ijtimoiy bosimga moslashish gnoseologik passivlikni kuchaytirib, insonni o‘z imkoniyatlaridan uzoqlashtiradi.

Fromm sevgi fenomeniga ham bilishning alohida shakli sifatida yondashadi: sevgi orqali inson boshqani va o‘zini chuqurroq anglaydi [2, 25-40]. Bu yondashuv bilishni faqat intellektual jarayon emas, balki butun shaxs ishtirok etadigan faoliyat sifatida tushunishga imkon beradi. Zamonaviy raqamli muhitda esa inson ko‘pincha tayyor axborotni iste’mol qiluvchi subyektga aylanib, mustaqil fikrlash imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Natijada gnoseologik avtonomiya susayadi. Biroq ilmiy izlanish, ijodiy faoliyat va tanqidiy tafakkur orqali inson bu holatdan chiqib, o‘z mazmunini ongli ravishda shakllantira oladi. O‘zbek falsafiy an’analarida ham insonning o‘zini anglash va ma’naviy kamolotga erishishi uning ijtimoiy faolligi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi [3, 75-90]. Shu jihatdan Fromm nazariyasida gnoseologiya va ontologiya ajralmas birlikni tashkil etadi: inson o‘z mazmunini anglash orqali uni yaratadi va shu jarayonda o‘zini faol subyekt sifatida namoyon qiladi.

Mazkur tadqiqot Erix Frommning gumanistik psixoanaliz nazariyasi inson borlig‘ini ontologik va gnoseologik birlikda tushuntirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Fromm insonni biologik ajralish natijasida shakllangan, ijtimoiy munosabatlar tizimida rivojlanadigan va o‘z mazmunini ongli ravishda yaratishga qodir mavjudot sifatida talqin qiladi. Tahlil natijalari inson borlig‘ining asosini erkinlik va begonalashuv o‘rtasidagi dialektik ziddiyat tashkil etishini ko‘rsatadi. Shu ziddiyat insonni passiv mavjudotdan faol, o‘z mazmunini shakllantiruvchi subyektga aylantiradi. Bunda bilish jarayoni faqat idrok emas, balki mavjudlikni yaratish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Fromm yondashuvi asosida inson mazmuni statik mohiyat emas, balki biologik, ijtimoiy va ekzistensial omillarning o‘zaro ta’sirida shakllanuvchi dinamik potensial sifatida talqin qilindi. Shu asosda inson “mavjud borliq” emas, balki “o‘zini yaratuvchi borliq” sifatida asoslandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi Fromm nazariyasini ontologiya va gnoseologiya birligida dialektik sintez sifatida talqin qilish hamda inson borlig‘ining bio-psixo-ijtimoiy-aksiologik modelini asoslashdan iborat. Ushbu model insonni o‘z mazmunini ongli ravishda shakllantiruvchi faol subyekt sifatida ko‘rsatadi. Zamonaviy sharoitda, xususan raqamli muhit va iste’molchilik kuchaygan davrda, Frommning “bo‘lish” yo‘nalishi insonning ma’naviy va ijodiy rivoji uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, inson erkinligi uning egalik darajasi bilan emas, balki o‘zini anglash va o‘z mazmunini yaratish qobiliyati bilan belgilanadi. Shunday qilib, Frommning gumanistik psixoanalizi insonni erkin, ijtimoiy mas’ul va o‘zini yaratuvchi subyekt sifatida talqin qiluvchi yangi falsafiy yondashuvni asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фромм Э. **Бегство от свободы**. – Москва: АСТ, 2006.
2. Фромм Э. **Искусство любить**. – Москва: АСТ, 2009.
3. Фалсафа: ўқув қўлланма / Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
4. Фромм Э. **Иметь или быть?** – Москва: АСТ, 2010.
5. Маркс К. **Экономико-философские рукописи 1844 года.** – Москва: Политиздат, 1988.

INTELLIGENSIYANING YANGILANISHI ULARDA MEHNAT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-FALSAFIY AHAMIYATI, YANGI O‘ZBEKISTON TIZIMI ASOSIDA

Qutimova Gulnara Tatlimuratovna - QDU, Ijtimoyi fanlar kafedrasi assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635740

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunda Yosh intelligentlarda mehnat madaniyatini shakillaandirish jarayonida tahliliy, qiyosiy, empirik, statistik hamda tarkibiy-tashkiliy tadqiqot usullaridan foydalanishga urgatish va nazariy qarashlar, amaliy tajribalar uyg‘unligi asosida ilmiy xulosalar chiqarishga eynaltiriladi.Yoshlar tarbiyasiga e’tibor qaratish jarayonida, avvalo, ularning ma’naviy-axloqiy dunyosiga, xususan, mehnat madaniyatiga murojaat etish zarurligi tahlil qilindi.

Kalit so’zlar: intellygentsya, iqtisodiyot, modernizatsiya, empirik, statistik, milliy o‘zlikni anglash, globallashuv, ommaviy madaniyat.

Abstract: This article aims to guide young intellectuals in the process of developing a culture of labor by teaching them to use analytical, comparative, empirical, statistical, and structural-organizational research methods. It also focuses on drawing scientific conclusions based on the integration of theoretical perspectives and practical experience. In the process of paying attention to youth education, it is essential, first of all, to address their spiritual and moral world, particularly the culture of labor, which is analyzed in this study.

Keywords: intelligentsia, economy, modernization, empirical, statistical, national identity, globalization, mass culture.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining ustuvor vazifalaridan biri yosh intellygentlarda bugingi kunga mos mehnat madaniyatini yuksaltirish hisoblanadi. Bu jarayon iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, yuqori malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bilan uzviy bog‘liqdir. Yoshlarning kasbiy faolligi, halol mehnatga intilishi va milliy qadriyatlarga asoslangan mehnat madaniyati davlatning strategik maqsadlarini amalga oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda, mehnat madaniyatini rivojlantirish nafaqat jamiyat va iqtisodiyot taraqqiyoti, balki yoshlarning shaxsiy kamoloti, mas’uliyatlilik va ijodiy faolligini oshirish uchun ham katta ahamiyatga ega.Yosh intellygentlar mehnat madaniyatini o‘rganish jarayonida tahliliy, qiyosiy, empirik, statistik

hamda tarkibiy-tashkiliy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Shuningdek, nazariy qarashlar va amaliy tajribalar uyg‘unligi asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.Yoshlar tarbiyasiga e’tibor qaratish jarayonida, avvalo, ularning ma’naviy-axloqiy dunyosiga, xususan, mehnat madaniyatiga murojaat etish zarur. Bugungi kunda mehnat madaniyatini rivojlantirish jamiyat, iqtisodiyot va turli ijtimoiy tizimlar samaradorligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buni quyidagi omillar bilan izohlash mumkin. Birinchidan, ish joyida ijobiy muhitning shakllanishi. Rivojlangan mehnat madaniyati mehnat muhitini sog‘lomlashtiradi, xodimlarning ish unumdorligi, ijodkorligi va kasbiy qiziqishini oshiradi. Ikkinchidan, mehnat huquqlarini himoya qilish. Mehnat madaniyati ishchilarning huquq va manfaatlarini ta’minlashda muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi hamda kelajakdagi mojarolarning oldini oladi. Uchinchidan, yosh mutaxassislarning kasbiy o‘sishi. Yuksak mehnat madaniyati yoshlarning bilim va ko‘nikmalarini muntazam oshirishga, professional rivojlanishga zamin yaratadi. To‘rtinchidan, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash. Mehnat madaniyati ish beruvchi va xodimlar o‘rtasida samarali muloqot, jamoaviy hamkorlik va o‘zaro ishonchni ta’minlaydi. Beshinchidan, innovatsion tafakkurning shakllanishi. Tartibli va mas’uliyatli mehnat muhiti yangicha g‘oyalar, texnologiyalar va usullarni joriy etishga rag‘batlantiradi.

Mehnat madaniyatining rivojlanishi muayyan bosqichlar orqali amalga oshadi. Ushbu bosqichlar shaxsning mehnat idroki, amaliy faoliyati va axloqiy-estetik qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq.

Birinchi bosqich — mehnatga tayyorgarlik bo‘lib, u ta’lim muassasalarida olinadigankasbiy bilimlar va ma’naviy-axloqiy asoslarni qamrab oladi.

Ikkinchi bosqich — mehnat faoliyati, ya’ni yosh mutaxassisning ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish yoki ilmiy tadqiqot jarayonida ishtirok etishi bilan tavsiflanadi.

Uchinchi bosqich — shaxsning mehnatdagi rivoji, bunda mehnat etikasi, mas’uliyat va kasbga bo‘lgan munosabat mustahkamlanadi.

To‘rtinchi bosqich — mehnat madaniyatining yuksalishi, innovatsion talablar va ijodiy faoliyatning faollashuvi bilan bog‘liq.

Beshinchi bosqich — mehnat madaniyatining integratsiyalashgan holati bo‘lib, unda axloqiy me’yorlar, nazariy bilimlar va amaliyot o‘zaro uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, muqobil manbalarga tayangan holda mehnat madaniyatining shakllanishini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin: talab va motivatsiya, ta’lim va tayyorgarlik, mehnat tajribasi, ijtimoiy-professional muhit, axloqiy me’yorlar va madaniylashtirish va boshqalar. Yoshlikdan kasbga qiziqish, mehnatga nisbatan mas’uliyat va axloqiy me’yorlarni anglash mehnat madaniyatining dastlabki asosini tashkil etadi. Ta’lim tizimi esa mazkur jarayonda hal qiluvchi o‘rin tutadi.Mehnat madaniyatining rivojlanishi yosh mutaxassisning nafaqat kasbiy, balki shaxsiy kamolotiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Bu insonning milliy o‘zligini anglashi va ma’naviy yuksalishi bilan bevosita bog‘liqdir. “Milliy o‘zlikni anglash va milliy g‘oyaning ob’ekti hamda sub’ekti insondir. Ularni inson o‘zining ongi, tafakkuri va intellektual salohiyati bilan

shakllantiradi. Ayni paytda, ular insonning ma’nan yuksalib, shaxs darajasida shakllanishiga xizmat qiladi” [1].

Mehnat madaniyati ishga bo‘lgan munosabatni, mas’uliyat va intizomni shakllantiradi, ijtimoiy hamkorlikni mustahkamlaydi va iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, ma’naviy ehtiyojlar ham mehnat madaniyati bilan chambarchas bog‘liq: “Inson ma’naviy dunyosining eng muhim elementlaridan biri ma’naviy ehtiyojlardir…”[2]. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar inson manfaatlarini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, yoshlarda ma’naviy ehtiyojlarning shakllanishi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, milliy qadriyatlarning ommaviy madaniyat tahdidlaridan himoya qilinishi alohida ahamiyat kasb etadi[3].

Umimiylashtirip aytganda, Yangi O‘zbekiston sharoitida yosh intellygencyada mehnat madaniyatini rivojlantirish mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi. Mehnat madaniyati yoshlarning kasbiy va shaxsiy kamolotini ta’minlab, ularda mas’uliyat, halollik, ijodiy faollik va samarali hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ta’lim, mehnat tajribasi, ijtimoiy muhit va innovatsion faoliyatga asoslangan mehnat madaniyati milliy qadriyatlar bilan uyg‘un holda jamiyatda barqaror va samarali mehnat muhitini va zamanabiy intellygentlarni shakllantiradi. Shu bois mehnat madaniyatini rivojlantirish shaxs va davlat taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega xisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Suvanov I.A. Shaxs ma’naviyatini yuksaltirishda milliy g‘oya va o‘zlikni anglash dialektikasi.
Falsafa fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2018 - B.12.
2. Begmatov A., Anvarova D. Ma’naviy tarbiya. -Toshkent: Akademiya,2013- B.26.
3. Yaxshiev A.J. Globallashuv sharoitida yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish shartlari. - Toshkent, 2015. - B.304.

FILOSOFIYANÍ OQÍTÍWDA INFORMACIYALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANÍW

Muratbaeva Ardak Jubatkanovna – Ájiniyaz anındağı NMPI docent, f.i.k.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635603

Annotaciya: Maqalada filosofiyanı oqıtıwda informaciyalıq texnologiyalarınan paydalanıwdıń abzallıqları, olardı ámeliyatqa engiziwdegi házirgi kúndegi mashqalalar kórip shıǵılǵan.

Tayanısh sózler: informaciyalıq texnologiyalar, oqıtıw texnologiyaları, filosofiyanı oqıtıw, informaciyalıq sawatlılıq

Annotation: The article examines the advantages of using information technologies in teaching philosophy, as well as the current challenges that arise from their implementation.

Key words: information technologies, teaching technologies, teaching philosophy, information literacy

Házirgi zamanagóy sharayatlar sanlı texnologiyalardıń insan ómiriniń barlıq tarawlarına kirip keliwin shártleydi. Global tarmaq arqalı hár kúni háreketlenetuǵın millionlaǵan gigabayt penen ólsheniwshi úlken maǵlıwmatlar aǵımı jaǵdayında, zamanagóy informaciyalıq texnologiyalardı iyelegen kadrlardı tayarlaw máseleleri ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp tur. Bul bolsa bilimlendiriw sistemasında IT-tarawınıń ornın jáne de kúsheytedi. Eń jańa texnologiyalardı qollanıw oqıtıwdıń ónimli modellerine ótiwdiń hám pedagogikalıq tájiriybeni jetilistiriwdiń tiykarǵı faktorına aylanbaqta. Bul texnologiyalarǵa ayrıqsha orın beriledi, sebebi olar studentlerdiń qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa, oqıw processin optimallastırıwǵa, sonday-aq, joqarı dárejedegi kórgizbelilik hám óz-ara baylanıstı támiyinlewge qábiletli. Bul bolsa, óz gezeginde, oqıw materialların qabıllaw, ańlaw hám eslep qalıwǵa unamlı tásir etedi. Bilimlendiriw ortalıǵına innovaciyalıq usıllardı belsendi engiziw ulıwma oqıw processiniń sapasına tikkeley tásir kórsetedi.

Informaciyalıq texnologiyalardıń hám basqa da kóplegen elektron hám canlı resurslardıń rawajlanıwı joqarı bilimlendiriw aldına bir qatar jańa wazıypalardı qoydı. Ayırım studentler Internetten dástúriy ádebiy dereklerge tiykarǵı alternativa sıpatında paydalanadı hám usıǵan baylanıslı tabılǵan materialdıń kelip shıǵıwı, anıqlıǵı, sapası hám isenimliligi sıyaqlı bir qatar mashqalalarǵa dus keledi. Dástúriy baspa dereklerde informaciyanıń sapası avtorlardıń ilimiy dárejesi, baspalardıń abırayı sıyaqlı hám basqa da kóplegen faktorlar menen támiyinlenedi. Internet-resurslarǵa kelgende bolsa, bunday sapanı támiyinlew mexanizmleri islemeydi hám paydalanıwshı olardı ózi bahalawǵa májbúr boladı. Usıǵan bola, studentlerdi informaciyanı sın kóz-qarastan qabıl etiwshi tutınıwshılarǵa aylandırıw zárúrligi payda boladı.

Oqıtıw procesinde «informaciyalıq sawatlılıq» oqıtıwshı ushın da, student ushın da oǵada úlken áhmietke ie. Onıń áhmietliligi informaciya alıw hám almasıwdıń zamanagóy usılların biliw, olarǵa beyimlesiw hám ámeliyatta qollanıwǵa tayar bolıw sıyaqlı bir neshe aspektlerde kórinis tabadı.

Ilimpazlar hám analitikler informaciyalıq sawatlılıqtı arttırıwǵa járdem beretuǵın jeti tiykarǵı informaciyalıq kónlikpeni kórsetip ótedi:

1. Informaciyaǵa bolǵan mútájlikti ańlay alıw qábileti.
2. Informaciyadaǵı «boslıqtı» qalay toltırıw múmkin ekenin anıqlay alıw qábileti.
3. Informaciyanı tabıw strategiyaların dúziw qábileti.
4. Informaciyanı tabıw hám oǵan erisiw qábileti.
5. Hár qıylı dereklerden alınǵan informaciyanı salıstırıw hám bahalaw qábileti.
6. Informaciyanı shólkemlestiriw, qollanıw hám onı ámeldegi jaǵdayǵa sáykes usıllar menen basqalarǵa jetkeriw qábileti.
7. Ámeldegi informaciyanı sintezlew hám toplaw, onıń tiykarında jańa bilim jaratıw qábileti.

Studentlerdiń informaciyalıq sawatlılıǵın arttırıw maǵlıwmattı izlew hám toplaw procesin jeńillestiredi, onı studentlerge anaǵurlım anıq hám túsinikli jetkeriwge imkaniyat jaratadı, sonday-aq, bilim beriw sapasın arttıradı. Solay etip, zamanagóy málimleme texnologiyalarınan paydalanıw oqıtıwdıń nátiyjelirek usılların islep shıǵıw hám oqıtıw metodikasın jetilistiriwdiń zárúr shárti bolıp tabıladı.

Informaciyalıq civilizaciya dástúriy «oqıtıwshı-translyator» modelin interaktivlikke hám ǵárezsizlikke baǵdarlanǵan sanlı modelge ózgertip, joqarı oqıw orınlarındaǵı bilim beriwdi transformaciyalamaqta. Onlayn-platformalar, aralas oqıtıw hám bahalawdı avtomatlastırıw engizilip, bul nátiyjelilikti arttırǵanı menen, insanıylıqtan ayırılıw qáwpin tuwdıradı hám sanlı kompetenciyalardı rawajlandırıwdı talap etedi.

Informaciyalıq civilizaciyanıń joqarı oqıw orınlarına tásiriniń tiykarǵı baǵdarları:

• Rollerdi ózgertiw: oqıtıwshı bilimlerdiń birden-bir deregi rolinen fasilitator, ustaz hám oqıw procesiniń shólkemlestiriwshisi roline ótedi.

• Gibridlestiriw hám san: dástúriy lekciyalar aralas oqıtıw (blended learning), MOOK (ǵalabalıq ashıq onlayn-kurslar) hám elektron kitapxanalardan paydalanıw menen almastırılmaqta.

• Personallastırıw: Texnologiyalar hár bir studenttiń tezligi hám zárúrliklerine sáykeslendirilgen individual bilimlendiriw traektoriyaların jaratıw imkaniyatın beredi.

• Basqarıwdı avtomatlastırıw: AKT infrastrukturasın engiziw ózlestiriw esabın avtomatlastırıw, bilimdi bahalaw hám hákimshilik processlerdi optimallastırıw imkaniyatın beredi.

• Jańa bilimlendiriw nátiyjeleri: Tek ǵana maǵlıwmatlardı yadlaw emes, al sanlı sawatlılıq, maǵlıwmat tabıw hám sın kóz-qarastan pikirlew kónlikpelerin rawajlandırıw dıqqat orayında.

•Transformaciya mashqalaları: abzallıqlarına qaramastan, informaciyalastırıw «janlı» baylanıstıń kemeyiwi, qatnasıwshılardıń psixologiyalıq salamatlıǵına qáwipler, sonday-aq, sapalı sanlı resurslardan paydalanıwdıń teńsizligi qáwiplerin keltirip shıǵaradı.

Filosofiyanı oqıtıwda IKTdan paydalanıwdıń áhmietli mashqalalarına texnologiyalıq imkaniyatlar menen filosofiyalıq refleksiya arasındaǵı ayırmashılıq, «janlı» sáwbettiń jetispewshiligi, studentlerdegi «kliplik» pikirlew hám klassikalıq usıllardı sanlı ortalıqqa beyimlestiriw zárúrligi kiredi. Bul mashqalalar texnikalıq, metodikalıq hám mazmunlıq aspektlerdi qamtıp, IKTnı gumanitarlıq ózgeshelik penen úylesimli birlestiriwdi talap etedi.

Filosofiyaǵa IKT engiziwdiń tiykarǵı mashqalaları:

• Analitikalıq oylaw sapasınıń tómenlewi: Gadjetlerden úzliksiz paydalanıw maǵlıwmatlardıń artıqmashılıǵına alıp keledi. Bul studentlerdiń filosofiyalıq tekstlerdi tereń analizlew, ulıwmalastırıw hám sın kóz-qarastan uǵınıw qábiletlerin páseytedi.

• Sokratsha sáwbetlesiwdiń joǵalıwı: Filosofiya básekige tiykarlanǵan, al onı aralıqtan oqıtıw formatları yamasa elektron testler menen tolıq almastırıw qıyın. Bul dálillew kónlikpelerin rawajlandırıwda qıyınshılıqlar tuwdıradı.

• «Klipli oylaw» mashqalası: Studentlerdiń kólemli tiykarǵı dereklerge itibar jámlewi qıyın. Bul mazmun tereńligin joytpastan, kontentti sanlı formatqa beyimlestiriwdi talap etedi.

• Sanlı etika hám akademiyalıq hadallıq: Esse jazıwda jasalma intellekt hám internet-resurslarınan paydalanıw haqıyqattı óz betinshe izlewge bolǵan motivaciyanı páseytedi, sonday-aq, sanlı etika máselelerin kóteredi.

• Texnikalıq hám metodikalıq tayar emeslik: Sanlı ortalıqtan (Moodle sıyaqlı platformalar h.t.b.) nátiyjeli paydalanıw ushın filosofiya oqıtıwshıların qayta tayarlaw zárúrligi.

• Maǵlıwmattıń hádden tıs kóp bolıwı: Júdá kóp ústirtin materiallar arasınan sapalı, tastıyıqlanǵan dereklerdi tańlap alıwdaǵı qıyınshılıqlar.

Sonıń menen birge, IKT motivaciyanı attırıwǵa, jáhán sanlı kitapxanalarına kiriwdi támiyinlewge hám óz betinshe jumıstı shólkemlestiriwge imkaniyatlar jaratadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Знаменская Е.А. Роль информационных технологий в образовании // Международный журнал экспериментального образования. 2014. №12. С.90;

2. Климовец О.В. Методологические основы инновационного образовательного процесса в вузе // Вестник ИМСИТ. – 2011. № 1–2. – С. 11.

3. Мямешева Г.Х. Методика преподавания философии: теория и практика Учебно-методическое пособие Алматы «Қазақ университеті» 2016. https://dokumen.pub/9786010416789.html

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДАҢҚЛЫ ПЕРЗЕНТИ, МӘМЛЕКЕТЛИК ИСКЕР АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ 130 ЖАСТА

Тарийх илимлери философия докторы(PhD), профессор ў.а. ***Дамир Қуўатбаевич Жуманиязов***

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635831

Аннотация: Мақалада қарақалпақ миллетине өз мәмлекетшилигин қайта тиклеп берген ел азаматы Аллаяр Досназаровтың өмир жолы, Москва қаласында болып өткен сессиядағы ҳәмде 10 жыллық баянатының мазмуны сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: Аллаяр Досназаров, Әмиўдәрья ўәлаяты, мандат, Қарақалпақ автономиялық области, китапхана, саўатлылық.

Ўатанымыз келешеги, халқымыздың азатлығы, келешек әўладлардың тыныш ҳәм абадан турмысын тәмийинлеў жолында гүрес алып барып өз жанларын қурбан еткен, совет тоталитар басқарыўы дәўиринде репрессия қылынған ата-бабаларымыздың атларын мәңгилестириў, олардың хызметин, мийрасын үйрениўде ҳәм үгит-нәсиятлаўда бир қанша жумыслар әмелге

асырылмақта. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жылы 8-октябрьдеги «Репрессия қурбанлары мийрасын жәнеде терең үйрениў ҳәм олардың атларын мәңгилестириўге байланыслы қосымша ис-илажлар ҳаққында» ғы Ф-5598-санлы бийлиги бул бағдарда алып барылған жумысларды еле де жетилистириў ҳәм даўам етиў ушын кең көлемли имканиятларды пайда етти.

Қарақалпақ миллетине өз мәмлекетшилигин қайта тиклеп берген ел азаматы Аллаяр Досназаров болды. Аллаяр Досназаров 1896-жылы жумысшы шаңарағында дүньяға келген. Улыўмалық Түркистан советиниң XII съездине делегат болып қатнасқан А.Досназаровтың архивлик анкетасына тийкарланса қ, ол шаңарақлы үйленген, шаңарағында 4 адам болып жасаған. Тийкарғы кәсиби жумысшы, миллети қарақалпақ, саўаты орташа, қазақ, өзбек, татар тиллерин аўызеки билген. Әмиўдәрья ўәлаяты советиниң 9-съезди тәрепинен делагатлыққа усынылған. Алдын улыўмалық Түркистан советиниң VII съездинде қатнасқан. Соның менен бирге совет съездлеринде де қатнасқан. Мәселен волостлық съездлерде 2 мәрте, яғный Нөкис ҳәм Көкөзекте. Уездлик съездлерде 1 мәрте яғный, 1923-жылы Шымбай уездинде. Ўәлаятлық съездлерде 1 мәрте яғный, 1923-жылы Әмиўдәрья ўәлаятында. 1918 жыл декабрь айынан партия ағзасы болған, партия билети номери 455321. Шығыс мийнеткеш комунистлер университетинде оқыған. Жайы, мүлки, жери, саўда дүкәнлары болмаған. Ҳеш кандай суд ислерине тартылмаған. Делегат болып келгенинде Ташкент қаласындағы «Кооператор» мийманханасында тоқтаған. Тийкарғы жасаў мәнзили Шымбай уезди болған. Бул анкета 1923-жылдың 11-декабрьинде толтырылған ҳәм оған Досназаров деп қол қойылған. Әмиўдәрья ўәлаятының 9-съезди тәрепинен делегатлыққа сайланған А.Досназаровқа Түркистан Республикасының 12-Үлке советлер съездине қатнасыўшы делегат сыпатында «Мандат» қағазы берилген. Бул рәсмий ҳүжжетде сапар даўамында А.Досназаровқа нызамлы түрде әмелий жәрдем берилиўи тастыйықланған. Әмиўдәрья ўәлаяты атқарыў комитет кеңеси тәрепинен 1923 жыл 21-ноябрьде 1798-санлы номер менен дизимге алынған мандат ўәлаят атқарыў комитети ҳәм бир ўақыттың өзинде сайлаў комиссиясы баслығы А.Алифбаев, жуўаплы секретарь Кожуров, мандат комиссиясы баслығы Зедин тәрепинен қол қойылып тастыйықланған ҳәм Әмиўдәрья ўәлаяты атқарыў комитетиниң печаты қойылған. А.Досназаров 1924 жылы 7-16 октябрь күнлери Москвада өткерилген Пүткил Россия Орайлық атқарыў комитетиниң XI шақырық екинши сессиясында Қарақалпақстан автономиялық областы атынан қатнасады. 1924-жыл 14-октябрь күни усы сессияның жетинши жыйналысында А.Досназаровқа баслық Калинин тәрепинен сөз бериледи. Аллаяр Досназаров өз баянатын қарақалпақ тилинде сөйлейди, қазақ миллети атынан делегат болып келген С.Сейфулин баянатты орысша аўдармалап береди. Сөзге шыққан А.Досназаров өз баянатын төмендегише билдирди: «совет ҳүкимети өмир сүрген 6-жыл даўамында қарақалпақ халқы өз еркин, әрманын, мүтәжлигин ҳеш кимге айтыў мүмкиншилигине ийе болмады, енди усы жерде яғный сессияда биринши

мәрте өз ўәкили арқалы өз пикирлерин айтыў имканиятына ийе болды. Қарақалпақ халқы басқа халықлар қатары өз республикасын дүзиўди қәлейди. Усы халыққа да татар, башқурт, қазақ халқы сыяқлы итибар бериўин талап етемиз. Усы күнге шекем Орта Азиядағы қарақалпақ халқы қалай жасады деп ҳеш ким сорағанлығын биз еситпедик, енди миллий аймақлық шегараланыў нәтийжесинде бул артта қалған миллетке итибар қаратылса, биз тез арада жақсы раўажланамыз. Болажақ Қарақалпақ автономиялық областының сиясий ҳәм экономикалық раўажланыўына айрықша итибар бериўин сораймыз» - деп өз баянатын жуўмақлайды.

Аллаяр бабамыз қарақалпақ халқының гүллеп жаснаўын жүдә әрман еткен ҳәм бул жолда қандай тосықлар болған болса, солар ҳаққында өз баянатларында қорқпастан өз пикирин билдирген. Усындай баянатларының бири 1934 жылы жарық көрди. Бул баянат «Қарақалпақ АССР ның он жыллығына» деп аталады. Бул баянат тарийхый дерек сыпатында үлкен әҳмийетке ийе. Баянат мазмуны төмендегише:

Қарақалпақстан өтмиште патша Россиясының тоқымашылық кәрханаларын пахта шийки заты менен тәмийнлеўши колониясының бири еди. Соның менен бул жерден қаракөл терилери де Россия базарларына тасып алып кетилди. Сондай-ақ рус капиталистлериниң өз өнимлерин сататуғын базар майданына айланды, Хийўа ханы, молла-ишанлар, байлар өзлериниң байлығы ҳәм күшине сүйенип рус капиталистлери, жергиликли әмелдарлар менен биргеликте ҳәр қыйлы салық ҳәм жыймлар менен мийнеткеш қарақалпақ халқын езип келди. Колониаллық эксплуатация тийкарында жергиликли лаўазымлы адамлардың байлығы артып барды. Пахташылық королларының ҳәм қаракөл падаларының әжайып ҳәўлилери қурылды. Халықты тонаўшы қарақалпақ моллаларының, ишанларының байларының, саўдагерлериниң байлығы күннен күнге өсип барды. Мийнеткеш дийхан халқында болса жетиспеўшилик гүллеп жаснады. Хан, феодал, молла, ийшан, бай, патша чиновниклери тәрепинен тоналған халық өзлериниң шарўа малларынан, жеринен айрылып рус капиталистлери ҳәм жергиликли байлар қолында батрак хызметкерге айланды. Патша Россиясы халық өзлериниң экономикалық, социаллық турмысын жақсылаў мақсетинде колониаллық езиўге қарсы бирлеспеўи ушын жергиликли феодаллар хызметинен пайдаланып жасалма түрде қарақалпақ, өзбек, түркмен, қазақ, орыс миллетлериниң ортасында милллетлер аралық ала-аўызлық туўдырды. Феврал революциясы мийнеткеш халықтың турмысын жақсылаўға ҳеш қандай өзиниң унамлы тәсирин тийгизбеди. Бурынғысынша рус капиталистлери жергиликли байлардың ҳукимранлығы даўам ете берди. 1920 жылға шекем Хийўа ханлығының аймағындағы қарақалпақлар эксплотаторлар қол астында жасап келди. Жунайд хан рус ақ гвардияшылары менен биригип январда пүткил Шымбай уездин басып алды. ХХСР да коммунистлик партия әсте ақырын мийнеткеш халықтың исениминде үстем класс ўәкиллерин жоқ етти. Баспашылықты жоқ етиў ушын арнаўлы әскерий отрядлар шөлкемлестирилди, олар жарлы ҳәм орта ҳал дийханлардан дүзилди. Әмиўдәрья ўалаятында баспашылықты жоқ еткеннен соң

мийнеткеш халықтың алдында әҳмийетли мәселелер турды, олар; аўылларда совет ҳүкиметин беккемлеў, ўайран етилген хожалықты қайтадан тиклеў, экономикалық артта қалыўдан шығыў, миллий мәселени шешиў сыяқлы мәселелер еди. 1924-1925-жыллары Орта Азияда миллий аймақлық шегараланыў өткериў нәтийжесинде Қарақалпақ автоном ўәлаяты дәслеп Қазақстан совет республикасы қурамында, соң 1932-жылы Қарақалпақстан автоном совет социалистик республикасы РСФСР қурамында шөлкемлестирилди. Пахташылық жылдан жылға өсип барды. 1913-жылы 9266 га жерди ийелесе, 1930 жыл 51170 га яғный 5 ½ жерди ийеледи. Жоқышқа жетистириўши егин майданлары 1933 жылы 17000 га дан 1934 жылы 24000 га көбейди. Соның менен бирге дән өнимлерин жетилистириў 31000 га дан 35000 га кобейди. 1927 жылы 615 га жерге ийе 150 хожалықты бирлестирген 10 колхоз шөлкемлестирилген болса, 1933 жылы 584 колхозға өскен. Қаракөл қойларын жетистириў 1913 жылы 27943 болса, 1933 жылы 152600, 1934 жылы 164700 басқа көбейди. Қарақалпақстан ўәлаятында қысқа муддет ишинде 5-6 пахта тазалаў заводы, жоқышқа, пуў менен ислеўши ун қараз, электр станциясы. Мойнақта жылына 10 млн қуты шығарыўшы ири балық консерва заводы, Хожелиде май заводы, Нөкисте механика-ремонтлаў заводлары қурылмақта. Революцияға шекем Қарақалпақстанда еки дана ярым миссионерлик мектеп ҳәм бир дана жоқары басланғыш училище тийкарынан, байлар, молла, саўдагерлердиң балаларын оқытқан болса, 1933-жылға келип 16700 баланы оқытатуғын 1-басқышлы 45 мектеп, 8 қәнигелигин асырыўшы мектеп, рабфак, партия мектеби ҳәм илимий изертлеў институтына ийе болды. Саўатлылық дәрежеси революцияға шекем 1 пайыз болса, 1928 жылда 7 пайыз, 1934 жылы 32 пайызды қурады. Мектеплерге баллардың 70 пайызы яғный 597 мектепте 38500 оқыўшы билим алды. 4 республикалық ҳәм 3 жергиликли газета басып шығарылды. Барлық оқыўлықлар жергиликли тилде латын графикасында басып шығарылды. Республикада 50 китапхана, 61 клуб, 12 қызыл отаў, 10 дийхан үйи, 3 парткабинет ҳәм 63 оқыў үйлери хызмет көрсетти. Мәмлекетлик театр өзиниң районлардағы 6 филиаллары менен хызмет көрсетти.

А.Досназаров усы жетискенликлер менен бирге Қарақалпақстанда экономикалық ҳәм социаллық тараўдағы ислеўши кадрлардың халық мүлкин талан-тараж етиўлерин сынға алады. Қарақалпақстан ўалаятлық партия комитети басында отырған Чурбанов, Мориналар буларға көз жумып, ҳәтте солар менен шерик болғанлығын критикалап өтеди.

А.Досназаров совет тоталитар ҳүкимети дәўиринде жала дөхмет пенен репрессия қурбанына ушырады. Ғәрезсизлик шарапаты менен бабамыздың аты қайта тикленип қарақалпақ халқы алдында қылған хызмети жоқары баҳаланып алымларымыз тәрепинен бабамыздың өмир жолы тереңнен үйренилиўи даўам етпекте.

Жуўмақлап айтқанымызда бабамыз А.Досназаровтың баянатында келтирилген ҳәр бир мағлыўмат тарийхый әҳмийетке ийе болып, қарақалпақ тарийхында тарийхый дерек сыпатында қунлы мағлыўмат есапланады.

Қарақалпақ халқының даңқлы перзенти, мәмлекетлик ғайраткер А.Досназаров атын мәңгилестириў ушын төмендегилерди **усыныс** етемиз:

1. Нөкис қаласындағы А.Досназаров бюсти жанында А.Досназаров атындағы мәмлекетлик музейин қурыў;
2. Нөкис халықаралық аэропортын А.Досназаров атына қойыў;
3. 1930-1940-жылларда репрессияға ушыраған ҳәмде қурбан болғанлар ҳаққында изертлеў жумысларын алып барыў ушын А.Досназаров атындағы мәмлекетлик фонд дүзиў;
4. А.Досназаровтың қарақалпақ халқы алдындағы уллы хызметлерин есапқа алып жоқары оқыў орынларындағы студентлерге А.Досназаров атындағы мәмлекетлик стипендияны енгизиў;
5. Қарақалпақстан Республикасында А.Досназаров атындағы Ишки Ислер Академиясын шөлкемлестириў.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Анкеты и мандаты делегатов 12 съезда Советов Туркестанской Республики от Амударьинской области
2. Вторая сессия. Стенографический отчет. Издание ВЦИК. Москва-Кремль. 1925г.
3. А.Досназаров. К 10 летию Каракалпакской АССР.

AMIR TEMUR IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRI-TEMURIYLAR DAVRI RENESSANSINING BUNYODKORI

Jumaniyazov Damir Quwatbaevich - Inovatsion texnologiyalar universiteti, Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i

Amangeldieva Azima Baxtiyarovna - Inovatsion texnologiyalar universiteti talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635557

Annotatsiya: Mazkur maqolada Amir Temur davrida boshlangan ikkinchi Uyg‘onish davri-Temuriylar rennesansining shakllanishi va uning bunyodkorlik mohiyati, Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etish siyosati, ilm-fan, madaniyat me‘morchilik va shaharsozlikka qaratilgan islohatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Temuriylar davrida Samarqand va boshqa shaharlarda bunyod etilgan me‘moriy obidalar, ilmiy muhit va ma‘naviy yuksalish jarayonlari Ikkinchi Uyg‘onish davrining muhim omillari sifatida baholanashi hamda Temuriylar renessanisining jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o‘rni va tarixiy ahamiyati ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar saltanati, Chig‘atoy ulusi, Mavarounnahr, Temuriylar renessansi, Uyg‘onish davri

Abstract: This article analyzes the formation of the second Renaissance period—the Timurid Renaissance—begun during the reign of Amir Temur and its creative essence, Amir Temur's policy of creating a centralized state, and his reforms in science, culture, architecture, and urban planning. Furthermore, the architectural monuments built in Samarkand and other cities during the Timurid

era, the scientific environment, and the processes of spiritual growth are evaluated as important factors of the Second Renaissance, and the role and historical significance of the Timurid Renaissance in the development of world civilization are revealed on a scientific basis.

Keywords: Timurid Empire, Chagatai Ulus, Mawarannahr, Timurid Renaissance, Renaissance period

Amir Temur O‘rta, Janubiy va G‘arbiy Osiyo, shuningdek, Kavkaz, Volga bo‘yi va Rus tarixida muhim o‘rin tutgan O‘rta Osiyolik turkiy hukmdor, sarkarda va zobit, poytaxti Samarqand bo‘lgan Temuriylar saltanati asoschisi.

Amir Temur 1336-yil 9-aprel kuni Kesh (Shahrisabz) yaqinidagi Xo‘ja Ilg‘or qishlog‘ida tug‘ilgan. Rivoyatlarga ko‘ra u qo‘lida qip-qizil qon bo‘lagi bilan, sochlari esa mo‘ysafid kabi oppoq holatda tug‘ilgan, bunday holat Chingizxon haqida ham gapirilgan. Uning otasi amir Muhammad Tarag‘ay turk avlodining barloslaridan bo‘lib Mavarounnahrda o‘ziga yarasha obro‘-e‘tiborga ega, nufuzli ziyolilardan bo‘lgan. Uning ota-bobosi afsonaviy turkiy Alan quva shajarasidan kelib chiqqan bo‘lib Chig‘atoy ulusining saroydagi obro‘-e‘tiborli kishilari qatoridan joy olgan[1,6].

Temuriylar renessansi davri Osiyo va Islom tarixida XIV asr oxiridan XVI asr boshlariga qadar davrni qamrab olgan tarixiy davr edi. Islom oltin asrining asta-sekin tugay boshlashidan so‘ng O‘rta Osiyoda joylashgan hamda Temuriylar sulolasi boshqargan Temuriylar davlati san‘at va fanlarning qayta tiklanishi uchun turtki bo‘lgan. Mazkur harakat butun musulmon olamiga keng tarqalgan.

Temuriylar renessansi Yevropa renessansidan oldinroq sodir bo‘lgan. Ushbu davr shon-sharaf nuqtayi-nazaridan Italiyaning Kvadrosentosiga teng deya ta‘riflanadi. Italiyaning Kvadrosento (italyancha Quattrocento-“to’rt yuzinchi yillar”) davri-bu XV asr italiyan san‘ati va madaniyatidagi eng yorqin va burulish nuqtasi hisoblangan davrdir.Bu davr ko’pincha “Ilk Uyg‘onish” (Ilk Renesans) deb ham ataladi[2,250-255]. Temuriylar uyg‘onish davri XV asrda, mo‘g‘ul bosqinlari va istilolari yakunlangach o‘z cho‘qqisiga chiqqan.

Amir Temur hayotligi davrida asosiy qurilish ishlaridan Shahrisabzdagi Yozgi saroy, Bibixoniim jome masjidi va Ahmad Yassaviy maqbarasini ko‘rsatish mumkin. Bu davrda Hirot shahri musulmon dunyosida ilmiy va badiiy hayotning muhim markaziga aylangan. Samarqand shahrida amalga oshirilgan qayta qurish yuksak e‘tibor natijasida renessans va madaniyat markaziga aylangan.

Temuriylar Uyg‘onish davri avvalgi buvayhiylar sulolasining madaniy va badiiy taraqqiyotidan farq qilar edi. Chunki bu davr mumtoz madaniyatining bevosita qayta tiklanishi emas, balki yanada keng tarqalgan turkiy va rasmiy fors tiliga yangi so‘zlashuv uslublarini qo‘shish ham edi. Temuriylar Uyg‘onish davri Mo‘g‘ullar imperiyasidan meros qilib olingan va Islomiy porox imperiyalari davridagi boshqa davlatlarga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Amir Temur feodal tarqoqlikka barham berib, fors va mo‘g‘ul san‘atini uyg‘unlashtirib, hunarmandlarni qo‘llab-quvvatladi va Buyuk Ipak yo‘li orqali xalqaro aloqalarni rivojlantirdi.[3]

Amir Temur har bir sohaga alohida e‘tibor qaratadi, shu jumladan ta‘lim, ilm-fan sohasiga asosiy e‘tiborini qaratadi. Bu davrda ilm-fan taraqqiyoti juda katta ahamiyatga ega bo’lib, bu davrda o’sha zamonaviy ilmiy, madaniy va texnik rivojlanishi yuqori bosqishga ko’tariladi. Asosan 5 ta asosiy yo‘nalishda ilm-fan taraqqiyoti yuzaga keladi: 1.Astronomiya va matematikada yuksalish: Temuriylar davrida astronomiya va matematika sohalarida katta yutuqlar ro’y beradi.Ulug’bek o’zining Samarqanddagi observatoriyasida, osha davrning eng ilg’or astronomik asboblari bilan turli astronomik kuzatuvlar o‘tkazdi va natijalarini “Ziji Ulig’bek” asarida jamladi. 2.Tibbiyot va Farmatsevtika: bu sohaga ham alohida etibor berilgan. Temuriylar davrida shifoxonalar dorixonalar yaratilgan va ko’plap dori-darmonlar ishlab chiqarishga erishganlar. 3.Adabiyot va Falsafa: bu sohaga ham katta etibor beriladi.Alisher Navoiy,ozining asarlari bilan adabiyot tarixidagi yangi davrni boshlab beradi. Falsafada esa, Fuzulli, Mirzo Ulug’bek, Abdurahmon Jomi kabi shaxslar ham ulkan ilimiy va madaniy o’zgarishlarga hissa qoshdilar. 4.San’at va arxitektura rivojlanishi: Amir Temur davrida arxitektura va san’at ham juda katta rivojlanadi. Samarqand va Buxoro shaharlari zamoning ilmiy va madaniy markaziga aylanadi. Ulug’bek madirasasi, Registon maydoni, Shah-i Zinda kabi yodgorliklar va me’morchilik inshootlari bu davrning katta yutiqlaridan biri hisoblanadi. 5.Tarixshunoslik va geografiya: Temuriylar o’z davrini o’rganib ko’plab asarlar yozgan va bunga misol etib “Zafarnoma” asarini o’lsak bo’ladi bu asar o’zining tarixiy va badiiy qiymati bilan mashhur bo’lib hisoblanadi. Temuriylar davri ilm-fan va madaniyatining jahon miqiyosidagi rivojlanishiga katta ta’sir ko’rsatgan. Ayniqsa mo’g’ullardan so’ng ezilgan xalqning o’tmishini ajdodlarining qanday buyuk shaxs ekanligini bilish uchun tarix sohasini rivojlantirdi. Temurning o‘zi ham tarixiy adaabiyotlarni mutolaa qilib borar edi.

Tarixdan ma‘lumki, qayerda tinchlik osoyishtalik va barqarorlik hukm sursa o’sha davlatda yuksalish jamiyat hayotida yangilanish ro‘y beradi va davlat har tomonlama rivojlanadi. Amir Temur davlatida shunday barqarorlik va tinchlik asosi ilm-fan bilan shug‘ullanuvchilar uchun juda yaxshi sharoit yaratilgan edi. Qayerda tinchlik va qulay sharoit bo’lsa azaldan olimlar ilm ahli va hunarmandlar o’sha yerga talpinganlar. Amir Temur va Temuriylar davlatining poytaxti Samarqandda ko‘plab ijodkor ahli yig’ilgan edi. Ularning orasida olim-u fuzalolar, muhandislar, hunarmandlar to’plangan edi. Chunki, Amir Temur Samarqandni dunyoning eng yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylantirish uchun turli soha vakillarini jamlagan.Shu sababli Samarqand “Yer yuzining sayqali” deb atalgan.

Temuriylar davrida bundan tashqari juda ko’plab olimlar, yozuvchilar, tarixchilar, mashoyiqlar, hunarmand ustalar, xattotlar yetishib chiqdiki ular ham ikkinchi uyg’onish davrining vujudga kelishi rivojlanishi va taraqqiy topishida alohida ro’l o’ynaganlar desak aslo mubolag’a bo’lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davrida vujudga kelgan ikkinchi uyg‘onish davri ilm-fani, ma‘rifati, ma‘naviyati va madaniyati jahon sivilazatsiyasining rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Bunda ulug‘ bobomiz, davlat arbobi, sarkarda sohibqiron Amir Temurning xizmatlari beqiyos va benazirdir. Buni hammamiz tog‘ri anglamog’imiz lozim, ulug‘ zot ila faxrlanishimiz

barchamizning burchimizdir. Milliy mustaqillik tufayli jahon ma‘naviyati va ma‘rifatida o‘z o‘rinlariga ega bo‘lgan piru komil ajdodlarimizni va ular qoldirgan boy ma‘naviy-madaniy merosni teran anglash, o’rganish ulug‘lash, imkoniyati yuzaga keldi.

Muhtaram prezidentimiz Sh.M.Miromonovich ta‘kidlab o‘tgan yangi O‘zbekiston va yangi renessans ostonasida ekanmiz ajdodlarimizning ikkinchi uyg‘onish davrida amalga oshirgan ilm-fan sohasidagi islohotlarni chuqur o‘rganmogimiz va uni hayotga tatbiq etmog‘imiz darkor bo‘ladi. Ikkinchidan, o’sha davrda yaratilgan ulkan ma’naviy olamni yoshlarimiz, jamiyatimiz ongiga singdirishimiz va renessans nima ekanligini va unga qanday o‘z hissalarini qo‘sha olishlarini uqtirish, shuningdek qiziqtirish orqali yangi O‘zbekistonni birgalikda qurishga da‘vat etmog‘imiz zarur bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Muhammad Ali.Amir Temur solnomasi.Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.Toshkent.2008. 6.b

2. Ernst Gombrish-“San’at tarixi” (The Story of Art) (220-250-betlar)

3.Ahmedov.B Ahmedov.A Mukminova.R “Amir Temur Jahon tarixida” Toshkent.Sharq.1996

1960-YILLARDA OROL DENGIZIDA BALIQ OVLASH VA BALIQCHILIK SOHASI

Bekimbetov Konisbay Mirzabayevich- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti

https://doi.org/10.5281/zenodo.20656806

Annotatsiya: Suv olish inshootlarida baliqlarni himoya qiluvchi qurilmalarni o‘rnatish hamda ulardan foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratila boshlandi. Sug‘orish tizimlarining Amudaryo bo‘limida suv olish joylarida baliqlarni himoya qilish inshootlari zarurligiga urg‘u berildi. U yerda ushbu nasos qurilmalariga xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar va mahalliy aholi tomonidan o‘z iste’moli va uy parrandalarini boqish uchun ovlangan. Bularning barchasi baliq zaxiralarining tabiiy ko‘payishiga tuzatib bo‘lmaydigan zarar yetkazdi, respublika suv havzalarining baliqchilik ahamiyatini pasaytirdi.

Kalit so‘zlar: Orol tengizi, Zoobentos biomassasi, Mo‘ynoq baliq konserva kombinati, Nasoslar, Orol suv havzasini saqlab qolish, baliq konservalari.

Annotation: Particular attention began to be paid to the installation and operation of fish protection devices at water intake facilities. The need for fish protection structures at water intakes in the Amu Darya section of irrigation systems was emphasized. There, it was hunted for its own consumption and for feeding domestic poultry by the personnel maintaining these pumping units and the local population. All of this caused irreparable damage to the natural reproduction of fish stocks and reduced the fishery significance of the republic's water bodies.

Keywords: Aral Sea, zebenthos biomass, Muynak fish cannery, pumps, preservation of the Aral Sea basin, fish preserves.

1960 yilda Mo‘ynoq baliq-konserva kombinati davlatga baliq mahsulotlari topshirish rejasini bajarmadi. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, o‘sha yili baliq ovlash rejasi barcha baliqchilik zavodlari tomonidan bajarilmagan, natijada reja atigi 91,6 foizga bajarilgan, ya’ni davlatga 21001 sentner baliq berilmagan. Kombinat korxonalari tomonidan yalpi mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilgan bo‘lsa-da (103,3%), assortiment bo‘yicha reja bajarilmagan. Xususan, bug‘langan, muzlatilgan, tuzlangan, dudlangan baliqlar, baliq konservalari, baliq ikralari[1:21]. Asosan muzlatilgan baliq ishlab chiqarilgan - usach, sudak, laqqa, sazan, cho‘rtan, shuningdek, quritilgan oq marqa ham ishlab chiqarilgan.

1960 yillarda Orolning xo‘jalik ahamiyati hali ham baliqchilik bilan bog‘liq edi. S.Y.Gellerning yozishicha, Orolning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati Kaspiyga nisbatan kichik bo‘lib, u to‘liq baliqchilik xo‘jaligi bilan belgilanardi. Orol dengizi akvatoriyasida “suv transporti faqat kichik rol o‘ynaydi, - deb yozgan u, - ondatra ovini esa dengiz bilan bog‘lash uchun umuman asos yo‘q”[2:3]. Shu munosabat bilan 1962 yil 22-24 mart kunlari Nukus shahrida Orol dengizi baliq zaxiralarini ko‘paytirishning holati va istiqbollari hamda ulardan oqilona foydalanish yo‘llari masalalariga bag‘ishlangan ilmiy-ishlab chiqarish anjumani bo‘lib o‘tdi[3:3]. Anjumani ishtirokchilari qabul qilgan qarorda “O‘rta Osiyo va Qozog‘iston hayotida muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘libgina qolmay, balki muhim iqlimiy omil bo‘lgan Orol suv havzasini saqlab qolish” zarurligiga urg‘u berildi. O‘sha paytlardayoq olimlar “Orolning qurishi sho‘r botqoqlarning paydo bo‘lishiga va tuzlarning atrofdagi hududlarga tarqalishiga olib keladi” deb ogohlantirgan edilar[2:3]. Orol dengizi havzasida suv resurslaridan nooqilona foydalanish oqibatida 1966 yildayoq dengiz sathi 51,91 m ga, 1960 yilda esa 53,52 m ga teng bo‘lib qoldi. Olti yil ichida Orol dengizining hajmi 110 km3, ya’ni 1961 yildagi hajmning 10 foiziga kamaydi, Orol har yili 18,3 km3 dan ortiq suv yo‘qotardi[343:20].

1960 yillarda sun’iy suv havzalarida baliq yetishtirish ilmiy asoslariga e’tibor berila boshlandi. Suv olish inshootlarida baliqlarni himoya qiluvchi qurilmalarni o‘rnatish hamda ulardan foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratila boshlandi. Sug‘orish tizimlarining Amudaryo bo‘limida suv olish joylarida baliqlarni himoya qilish inshootlari zarurligiga urg‘u berildi. QQASSRning Qishloq xo‘jaligi vazirligi tizimidagi sug‘oriladigan maydonlarga suv yetkazib beruvchi barcha nasos qurilmalari oddiy baliqlarni himoya moslamalari bilan jihozlanmaganligi sababli, ko‘plab baliqlar nasoslar yordamida so‘rib olinib, shikastlangan va nobud bo‘lgan. Millionlab ovlanadigan baliq chavog‘lari esa nasoslar orqali sug‘oriladigan maydonlarga tushib, nasos stansiyalari faoliyati to‘xtatilgan davrda nobud bo‘lgan. Dalalarga suv yetkazib berish to‘xtatilganda, ovlangan baliq chavog‘lari ko‘p miqdorda nasos qurilmalari yaqinidagi yuqori befga to‘planib qolgan holatlari qayd etilgan. U yerda ushbu nasos qurilmalariga xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar va mahalliy aholi tomonidan o‘z iste’moli va uy parrandalarini boqish uchun ovlangan. Bularning barchasi baliq zaxiralarining

tabiiy ko‘payishiga tuzatib bo‘lmaydigan zarar yetkazdi, respublika suv havzalarining baliqchilik ahamiyatini pasaytirdi.

1960 yillarning oxirida Nukus shahri hududida urug‘ tashlash davrida (mart-aprel) suv berishni to‘g‘on bilan to‘sib qo‘yish amaliyotga joriy etildi, natijada urug‘ tashlash joylariga chuchuk suv berish butunlay to‘xtatildi. Bularning hammasi ovlanadigan asosiy baliq turlarining, ayniqsa, leshchning zaxirasini keskin kamaytirib yubordi. Jumladan, 1958 yilda Orol dengizining janubidan 244,2 ming sentner (shundan leshch - 129,1 ming sentner), 1964 yilda 218,7 (leshch - 50 ming sentner), 1965 yilda 160,8 (leshch - 21,5 ming sentner), 1966 yilda 130,6 (leshch - 13 ming sentner), 1967 yilda esa, to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarga ko‘ra, 106,8 ming sentner (leshch - 8,5 ming sentner) baliq ovlandi. Taqqoslash uchun, Orol dengizining shimolida, 1964 yilda 192,4 ming sentner, 1967 yilda esa atigi 111,3 ming sentner baliq ovlangan.

1960 yillarning oxiriga kelib respublika baliqchiligi uchun murakkab davr boshlandi: baliqlarning ozuqa bazasi keskin o‘zgarib turdi, plankton (baliq lichinkalarining asosiy ozuqasi) va bentosning sifat va miqdoriy tarkibi kamaydi. Agar 1956-1957 yillarda Orol dengizida zooplankton biomassasi 155-136 mg/kubometrni tashkil etgan bo‘lsa, 1966 yilda 15,9 mg/kubometrga teng bo‘ldi, ya’ni 10 marta kamaydi. Zoobentos biomassasi 1959 yildagi 25 g/kv.m.dan 1967 yilda 8,86 g/kv.m.gacha kamaydi, uning tarkibida ozuqa sifati ancha past bo‘lgan gidrobiy mollyuskasi ustunlik qila boshladi.

Ta’kidlash joizki, baliq ovlashning yuqori intensivligi va baliqchilik qoidalarining muntazam ravishda buzilishi, ayniqsa urchish davrida, baliqlar sonining kamayishi va ovning pasayishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Melioratsiya-iqlimlashtirish ishlarining juda sust olib borilishi, Amudaryo suvini sug‘oriladigan dalalarga chiqaradigan nasos qurilmalari o‘rnatilgan joylarda baliq to‘siqlarining yo‘qligi sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda, bu yerda mo‘ylovdor, qisqichbaqa, leshch, sazan kabi qimmatli baliq turlarining milliardlab lichinkalari nobud bo‘lmoqda.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

уйноқ тумани архиви, 10-ф., 1-йиғм., 79-иш. 21-б.
еллер С.Ю. Некоторые аспекты проблемы Аральского моря. //В кн.: Проблема Аральского моря. – М., 1969. – С.6.
ешение научно-производственной конференции, посвященной вопросам состояния и перспектив воспроизводства рыбных запасов Аральского моря и путей их рационального использования.- Н.,1962.
ульц В.И., Шалатова Л.И. Уровень Аральского моря в 1961-1966 гг. //Проблемы освоения пустынь, 1968, №3, - С.20.

7-SHO‘BA: MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA ZAMONAVIY TA’LIM TENDENTSIYALARI

KISHI MEKTEP JASINDA QARIM-QATNAS MASHQALASI

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich -University of Innovation Technologies v.b.dotsenti,
Sadaddinova Nursulíw Dawletbaevna - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635255

Annotatsiya. Usı ilimiy tezis kishi mektep jasındağı balalarda ushırasatuǵın kommunikaciya mashqalaların kompleks úyreniwge baǵıshlanǵan. Onda qarım-qatnas kónlikpeleriniń qáliplesiw procesi, mashqalalardıń tiykarǵı sebepleri hám olardı saplastırıwdıń nátiyjeli pedagogikalıq-psixologiyalıq usılları tallanǵan.

Annotation This scientific thesis is devoted to a comprehensive study of communication problems encountered in primary school-aged children. It analyzes the process of communication skills formation, the root causes of problems, and effective pedagogical and psychological methods for their elimination.

Tayanish sózler: qarım-qatnas, kishi mektep jası, sóylewdiń rawajlanıwı, qarım-qatnas mádeniyatı, sociallasıw, pedagogika, psixologiya, kommunikativ kompetenciya.

Keywords: communication, primary school age, speech development, communication culture, socialization, pedagogy, psychology, communicative competence.

Kishi mektep jası - balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwi hám onıń intellektual imkaniyatların rawajlandırıwda eń áhmiyetli dáwirlerden biri bolıp esaplanadı. Baslawısh klass (7-11) jası balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwinde áhmiyetli dáwir esaplanadı. Bul dáwirde bala mektep ortalıǵına beyimlesedi, jańa bilimlerdi iyeleydi hám qatarları hám úlkenler menen sóylesiwdi úyrenedi. Sóylesiw procesinde balalardıń sóylewi rawajlanadı, sóz baylıǵı artadı hám pikirlewi qáliplesedi. Qarım-qatnas insan turmısınıń áhmiyetli quram bólegi bolıp, ol arqalı adamlar bir-biri menen pikir alısadı, tájiriybe arttıradı hám sociallıq qatnasıqlardı qáliplestiredi. Sonıń ushın baslawısh klass jasındağı balalarda sóylesiw kónlikpelerin rawajlandırıw áhmiyetli pedagogikalıq wazıypa esaplanadı.

Baslawısh klass oqıwshıları óz pikirin bildiriw, qatarları menen birge islesiw, jámáátte islew sıyaqlı kónlikpelerdi áyne usı dáwirde úyrenedi. Biraq ayırım balalarda sóylesiw procesinde túrli mashqalalar ushırasıp turadı. Bul mashqalalar balanıń sabaq procesindegi belsendiligine, psixologiyalıq jaǵdayına hám sociallıq rawajlanıwına tásir etiwi múmkin. Sol sebepli baslawısh klass jasında qarım-qatnas mashqalaların úyreniw hám olardı saplastırıw áhmiyetli esaplanadı.

Mektep ortalıǵında oqıtıwshı hám oqıwshı arasındağı sóylesiw de áhmiyetli rol oynaydı. Oqıtıwshı oqıwshılar menen doslıq hám shın kewilden múnásibet ornatqan jaǵdayda, balalar óz pikirin erkin bildiriwge umtıladı. Bul bolsa oqıwshılardıń sabaqtaǵı belsendiligin arttıradı hám oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın kúsheytedi.Bunnan tısqarı, qatarlar arasındağı qarım-qatnas ta áhmiyetli esaplanadı. Balalar oyın, sáwbet hám jámáátlik jumıslar arqalı bir-biri menen

baylanısadı. Nátiyjede olar birge islesiw, basqalardıń pikirin húrmet etiw hám mashqalalardı birgelikte sheshiwdi úyrenedi.

Baslawısh klass oqiwshılarında hár qıylı sóylesiw mashqalaları baqlanadı. Olardan biri tartınshaqlıq. Ayırım balalar óz pikirin aytıwǵa uyaladı yamasa basqalar aldında sóylewge qorqadı. Bul bolsa olardıń sabaq procesinde belsene qatnasıwına tosqınlıq etedi.

Jáne bir mashqala - qatarları menen kelise almaw. Ayırım balalar óz pikirin májbúrlep qabıl etiwge háreket etedi yamasa basqalardıń pikirin tıńlaǵısı kelmeydi. Nátiyjede klassta kelispewshilikler júzege keledi. Bunnan tısqarı, qatarlar arasındaǵı qarım-qatnas ta áhmietli esaplanadı. Balalar oyın, sáwbet hám jámáátlik jumıslar arqalı bir-biri menen baylanısadı. Nátiyjede olar birge islesiw, basqalardıń pikirin húrmet etiw hám mashqalalardı birgelikte sheshiwdi úyrenedi.

Baslawısh klass oqiwshılarında qarım-qatnas mashqalaların saplastırıwda muǵallim hám ata-ananıń birge islesiwi úlken áhmiyetke iye. Oqıtıwshı sabaq procesinde oqıwshılardı jedel qarım-qatnasqa tartıwı kerek. Bunıń ushın didaktikalıq oyınlar, toparda islew hám toparlıq tapsırmalardan paydalanıw nátiyjeli esaplanadı.

Didaktikalıq oyınlar balalardıń sóylesiw kónlikpelerin rawajlandırıwda áhmiyetli qural esaplanadı. Oyın procesinde balalar erkin sóylesedi, pikir alısadı hám bir-biri menen birge islesedi.

Sonday-aq, rol oynaw shinigiwları da paydalı esaplanadı. Bunda balalar túrli jaǵdaylardı saxnalastıradı hám óz sezimlerin bildiriwdi úyrenedi.

Ata-analar da balalar menen kóbirek sáwbetlesiwi, olardıń pikirin tıńlawı hám qollap-quwatlawı kerek. Bul balanıń ózine bolǵan isenimin arttıradı hám sóylesiw kónlikpelerin rawajlandıradı. Juwmaqlap aytqanda, baslawısh klass jasında qatnasıq balanıń shaxs sıpatında rawajlanıwında áhmietli rol oynaydı. Bul dáwirde júzege keletuǵın qarım-qatnas mashqalaları balanıń oqıw iskerligine, psixologiyalıq jaǵdayına hám sociallıq rawajlanıwına tásir kórsetiwi múmkin.Sol sebepli muǵallim, ata-ana hám psixologlar birgelikte islewi zárúr. Didaktikalıq oyınlar, jámáátlik jumıslar hám erkin pikirlesiw ortalıǵın jaratıw arqalı balalarda nátiyjeli pikirlesiw kónlikpelerin rawajlandırıw múmkin. Nátiyjede balalar jámiyette belsendi, óz pikirin erkin bayanlay alatuǵın hám basqalar menen nátiyjeli birge islesiwge uqıplı shaxs bolıp qáliplesedi.Qarım-qatnas mádeniyatına, birinshiden, ózin-ózi biliw hám basqalar adamlardı túsiniy qábileti, yaǵnıy olardıń psixologiyalıq ózgesheliklerin durıs bahalay alıw, ekinshiden, olardıń minez-qulqı hám jaǵdaylarına sáykes múnásibette bolıw, úshinshiden, hár bir adamǵa onıń individual ózgesheliklerine eń maqul keletuǵın qarım-qatnas túri, usılı hám usılların tańlay biliw kiredi. Múnásibet eń birinshi adamnıń adam tárepinen qabıl etiliwinen baslanadı, bunda dáslepki óz ara bahalaw ámelge asırıladı, dáslepki sezimler, intellektual qatnasıqlar payda boladı hám sonnan keyin tiyisli baylanıs túri ámelge asırıladı.

Psixologiyada belgilengen qatnas quramalı hám hár tárepleme procesti quraydı, ol bilim beriw, bunda ayırım táreplerdi ayırıp kórsetiw, yaǵnıy onıń dúzilisin súwretlew múmkin. Qarım-qatnas dúzilisi sıpatlamasında ol bir-biri menen baylanıslı táreplerdi atap kórsetedi.

kommunikativlik.
interaktiv
perceptiv.

Qarım-qatnastıń bul tárepleri funkciya sıpatında belgilenedi, bunda qarım-qatnas adamlardıń birgeliktegi turmısında ámelge asırıladı. Qatnasıqtıń kommunikativ tárepi, yamasa kommunikaciya, sóylesiwshi individler arasındağı informaciya bólisiwden ibarat. Interaktiv tárepi sóylesiwshi individler arasındağı qatnası, yağnıy tek bilim, ideyalar menen emes, al háreketler menen almasıwdı shólkemlestiriwden ibarat. Qarım-qatnastıń persitiv tárepi sheriklerdiń sóylesiwi boyınsha hám sol tiykarda bir-birin túsiniwdi ornatıwda bir-birin qabıllaw processin ańlatadı. Real shınlıqta bul táreplerdiń hár biri basqalarınan bólek ómir súrmeydi hám tek ǵana tallawda olardı ayırıw múmkin. Qatnasıwdıń atap ótilgen barlıq tárepleri adam toparlarda sóylesiwdi shólkemlestiriw jaǵdaylarında, yağnıy adamlar arasında tikkeley baylanıs jaǵdayında kórinedi hám alınadı.

Kishi mektep jası balanıń sociallıq ortalıqqa beyimlesiwi hám sóylesiw kónlikpeleriniń tiykarı qáliplesetuǵın eń áhmietli dáwir esaplanadı. Ulıwma alǵanda, kishi mektep jasındağı balalarda sóylesiw kónlikpelerin sistemalı ráwishte rawajlandırıw olardıń keleshektegi jeke kamalǵa keliwi hám jámiette óz ornın tabıwında sheshiwshi faktor bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Davletshin M.G. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
2. G‘oziev E.G‘. *Psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
3. G‘aniyeva M. *Boshlang‘ich ta’limda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish*. – Toshkent, 2018.
4. Nurmuxamedova L. *Bolalarda nutq rivoji va muloqot madaniyati*. – Toshkent, 2015.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH VA ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARI

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies v.b.dotsenti
Kılıcheva Nurgul Esenmíratovna - University of Innovation Technologies talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635311

Annotatsiya: Ushbu tezisda boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari ilmiy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborotni izlash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Shuningdek, interaktiv metodlar, raqamli platformalar va innovatsion pedagogik texnologiyalarning ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni statistik va ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamli kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, zamonaviy texnologiyalar, interaktiv metodlar, axborot savodxonligi, media savodxonlik, innovatsion ta’lim, raqamli madaniyat, ta’lim samaradorligi.

XXI asr — raqamlashtirish va globallashuv davri bo‘lib, u ta’lim tizimiga ham tub o‘zgarishlar olib kirmoqda. Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, 2023-yil holatiga ko‘ra dunyo bo‘yicha maktablarning 60% dan ortig‘ida raqamli ta’lim elementlari joriy etilgan. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Aynan ushbu yosh davri bolaning kognitiv va intellektual rivojlanishida asosiy poydevor vazifasini bajaradi.

Raqamli kompetensiya — bu shaxsning axborotni izlash, uni tahlil qilish, baholash, saqlash va zamonaviy texnologiyalar orqali samarali qo‘llash qobiliyatidir. Yevropa Ittifoqining DigComp modeli bo‘yicha raqamli kompetensiya 5 asosiy komponentdan iborat bo‘lib, ular: axborot savodxonligi, kommunikatsiya, kontent yaratish, xavfsizlik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Ushbu komponentlar boshlang‘ich ta’lim jarayonida bosqichma-bosqich shakllantirilishi lozim.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun raqamli kompetensiya alohida ahamiyatga ega. Ular nafaqat dars jarayonida internetdan samarali foydalanishi, balki o‘quvchilarga raqamli xavfsizlik qoidalarini o‘rgatishi, ishonchli axborotni tanlashni ko‘rsatishi zarur. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yuqori bo‘lgan sinflarda o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichi o‘rtacha 20–25% ga yuqori bo‘ladi.

Zamonaviy texnologiyalarning afzalliklari shundan iboratki, ular ta’limni individuallashtirish imkonini beradi. Masalan, interaktiv platformalar orqali har bir o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlar berish mumkin. Bundan tashqari, vaqt va resurslar tejaladi, vizual materiallar orqali mavzular osonroq tushuntiriladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, multimedia vositalaridan foydalanilgan darslarda o‘quvchilarning diqqatini jamlash darajasi 40% gacha oshadi.

Biroq amaliyotda bir qator muammolar ham mavjud. Jumladan:

- ta’lim muassasalarining texnik jihozlanish darajasi yetarli emasligi;
- o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi turlicha ekanligi;
- internet xavfsizligi bilan bog‘liq tahdidlar.

Masalan, ayrim hududlarda maktablarning atigi 50–60% i to‘liq raqamli qurilmalar bilan ta’minlangan. Shu sababli raqamli ta’limni joriy etishda tizimli yondashuv zarur.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun maktablarda interaktiv qurilmalar sonini oshirish, o‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiya bo‘yicha treninglar tashkil etish hamda o‘quvchilarda media savodxonlikni shakllantirish muhim hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini samarali tashkil etish o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil izlanish va axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Boshlang`ich ta`limda raqamli kompetentsiyalarni shakllantirish muammosi so`nggi yillarda O`zbekiston pedagogikasida muhim ilmiy yo`nalish sifatida

rivojlanib bormoqda. Mazkur masala ta`limni raqamlashtirish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va o`quvchilarda axborot bilan ishlash ko`nikmalarini shakllantirish nuqtai nazaridan tadqiq etilmoqda.

Jumladan, B.X. Xodjaev tadqiqotlarida ta`lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o`quvchilarning kognitiv faolligini oshirish mumkinligi asoslab berilgan. Muallif ta`limda raqamli vositalardan foydalanish o`quvchilarning mustaqil bilim olish jarayonini faollashtirishini ta`kidlaydi [1].

SHuningdek, R.X.Jo`raev ishlarida axborot-kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish ta`lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida ko`rib chiqilgan. Uning fikricha, raqamli muhitda tashkil etilgan ta`lim jarayoni o`quvchilarning axborotni tahlil qilish va saralash qobiliyatini rivojlantiradi[2].

N.A. Muslimov tadqiqotlarida esa zamonaviy ta`lim texnologiyalari va raqamli vositalardan foydalanish orqali o`quvchilarda kasbiy va umumiy kompetentsiyalarni shakllantirish masalalari yoritilgan. U ta`lim jarayonida mul`timedia va interaktiv platformalardan foydalanish o`quvchilarning faol ishtirokini ta`minlashini ilmiy jihatdan asoslaydi [3].

Shu bilan birga, SH.S. SHaripov ishlarida ta`limni modernizatsiya qilish sharoitida raqamli kompetentsiyalarni shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilingan. Uning ta`kidlashicha, boshlang`ich ta`lim bosqichida axborot savodxonligini shakllantirish keyingi ta`lim bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratadi [4].

So`nggi tadqiqotlarda O.A. Qo`yliev tomonidan raqamli ta`lim muhitini shakllantirish va uning o`quv jarayoniga ta`siri o`rganilib, raqamli platformalardan foydalanish o`quvchilarning ta`limga bo`lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilishi qayd etilgan [5].

Adabiyotlar tahlili shuni ko`rsatadiki, mahalliy olimlar tomonidan raqamli kompetentsiyalarni shakllantirish masalasi asosan pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalari bilan bog`liq holda o`rganilgan. Biroq boshlang`ich ta`limda raqamli kompetentsiyalarni tizimli ravishda shakllantirish, uning metodik ta`minoti va amaliyotda qo`llash mexanizmlari yanada chuqur tadqiq etishni talab etadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, boshlang‘ich ta’lim tizimida raqamli kompetensiyalarni shakllantirish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning bilim olish faolligini oshiradi, ularning intellektual salohiyatini rivojlantiradi hamda kelajakda raqobatbardosh, zamonaviy fikrlaydigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati

1. Xodjaev B.X. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2016.
2. Jo`raev R.X. Ta`limda axborot texnologiyalari. – Toshkent, 2017.
3. Muslimov N.A. Kasbiy ta`lim texnologiyalari. – Toshkent, 2015.
4. SHaripov SH.S. Ta`limni modernizatsiya qilish asoslari. – Toshkent, 2018.
5. Qo`yliev O.A. Raqamli ta`lim muhiti. – Toshkent, 2021.

SHAŃARAQ TÁRBIYASI HÁM ONIŃ BALA PSIXOLOGIYASINA TÁSIRI

Nurabullaev Tanirbergen Allambergenovich - University of Innovation Technologies v.b.dotsenti
Nagmetova Dinara Bisenbay kízí - University of Innovation Technologies talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635406

Annotatsiya: Bul teziste perzent tárbiyasında ata-ana awızbirshiliginiń psixologiyalıq áhmieti hám shańaraq ortalıǵınıń bala shaxsı qáliplesiwindegi ornı sáwlelendirilgen. Izertlewde shańaraqlıq tárbiyanıń sistemalı xarakteri, ananıń ruwxıy-intellektuallıq potencialı hám ata-ana arasındaǵı óz-ara múnásibetlerdiń bala minez-qulqına tásiri tallanadı. Sonday-aq, zamanagóy jámiyette shańaraqlıq tárbiyanı shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq-psixologiyalıq principleri tiykarlap berilgen.

Annotation: This thesis reflects the psychological significance of parental harmony in child-rearing and the role of the family environment in the formation of a child's personality. The study analyzes the systematic nature of family upbringing, the mother's spiritual and intellectual potential, and the impact of parental relationships on child behavior. Furthermore, the pedagogical and psychological principles of organizing family upbringing in modern society have been substantiated.

Tayanish sózler: tárbiya, perzent, psixologiya, shańaraq, ortalıq, sociallıq tarmaqlar, ata-ana, mashqala, sheshim.

Keywords: upbringing, child, psychology, family, environment, social networks, parents, problem, solution.

Perzent tárbiyasında ata-ananıń bir jaǵadan bas shıǵarıwı, olardıń bul baǵdarda awızbirshilikte bolıwı úlken áhmiyetke iye. Ata-analar ilajı barınsha perzentleri mektepti pitkerip, birar kásip-óner iyelegenshe yamasa joqarı oqıw ornına oqıwǵa kirgenshe, ǵárezsiz turmısqa qadem qoyǵansha olardıń hár bir háreketin názerden qashırmay, kóbirek qızıǵıp, sorastırıp turıwları talap etiledi. Bunda tárbiyalıq násiyatlar, úgit-násiyatlar júdá náziklik penen balanıń shaxsiyatına, namısına tiymeytuǵın tárizde alıp barılıwı lazım. Jaslıǵınan tárbiyasına, islegen hár bir isine ata-anasınıń biypárwa qaramaǵanın sezgen perzent aqır-aqıbet olardıń aytqanın kókirek penen qabıl etetuǵın hám tásirine kiretuǵın bolıp baradı."

Máhállelerde alıp barılǵan izertlewlerden sonday nárse málim boldı: perzentler tárbiyasına bolǵan itibar qanshelli úlken bolsa, onıń nátiyjesi de sonshallı joqarı boladı.Shańaraqlıq tárbiya degende ata-analardıń óz turmısları, turmıs tárizleri tiykarında bala shaxsinda dúńya qaras tiykarları, siyasıy, ádep-ikramlılıq, estetikalıq hám basqa social faktorlardı qáliplestiriw maqsetinde sistemalı, izbe-iz, ideyalıq hám ruwxıylıq tásir kórsetiw processi túsiniledi. Biraq, bunda jámiyetimiz rawajlanıwı múnásibeti menen shańaraq, onıń bárshe turmıslıq

basqıshları keskin ózgerislerge ushırap atırǵanlıǵı hám esten shıǵarmaslıq kerek. Milletlerdiń tarıyxiy, milliy hám regional ózgesheliklerin esapqa alǵan halda shańaraqlar rawajlanıwı ulıwma hám menshilik rawajlanıwlar tiykarında shańaraqlıq tárbiyanı maqsetke muwapıq jaqsılaw tiyis. Bul mámleketimizdiń shańaraqta jas áwladti hár tárepleme kamal taptırıw processinde qaratılǵan ilimiy hám ámeliy usınıslarınan biri. Házirgi zaman rawajlanıwı hár bir shaxstan waqıyalıqtı tuwrı túsiniwdi, juwmaq shıǵarıwdı, ádep-ikramlılıq páklikti hám sezimlik- nervlıq shidamlılıqtı, jámiyetimiz turmısınıń bárshe salalarında bekkem hám aktiv bolıwın talap etpekte.

Bizge belgili, shaxstıń bunday social, emocional, minez-qulıq hám basqa sipatlarına shańaraq tiykar saladı, qáliplestiredi hám kamal taptıradı.

Shańaraqta balalarımız ata-anasınıń bir-birine bolǵan qatınasına qarap, izzet-húrmetti hám munasebtine úyrenip baradı. Eger ata-analarımız bir-birine miyirban bolsa, shiyrin sózli bolsa, balalar da buǵan kónigedi hám sonday munasebetlerge úyrenedi. Maselen, ómirlik joldasımızdı jumısqa gúzetip atırǵanda: «Jaqsı barıp keliń, ákesi» yamasa jumıstan qaytqanda: «Jumıslarıńız jaqsı boldı ma, ákesi?» dep kulimsirep gúzetsek hám kútip alsaq, úydegi ulı-qızlarımız da ananıń bul háreketin kórip, ákesine bolǵan húrmeti artadı. Ata-ananı húrmetlew kerek ekenin túsine baslaydı. Hár bir istiń ózine tán belgili nizam -qagidaları bolǵanınday, bala tárbiyasınıń da ózine tán bir qatar áhmiyetli qonun-qaidaları bar. Olara ámel qılıw tárbiya jumısınıń nátiyjeli bolıwın támiyinleydi hám olar tómendegiler:

• Tárbiya bir maqsetke qaratılǵan bolıwı tiyis;

• Tárbiya turmıs hám miynet penen, Ózbekstannıń ǵárezsizligi hám gúllenp-jasnawı jolında qılınıp atırǵan pidayı isler menen baylanıslı bolıwı;

• Shaxstı jámáátte hám jámáát arqalı tárbiyalaw;

• Tárbiyada bala shaxsın húrmet qılıw hám oǵan talapshań bolıw;

• Tárbiya jumıslarınıń izbe-izligi, turaqlılıǵı hám birligi;

• Tárbiyada oqıwshılardıń jasın hám ózine tán qásiyetlerin esapqa alıw.

Keleshegimizdiń qanday bolıwın házirgi kúnde bir tárbiyalanıp atırǵan jaslarǵa baylanıslı. Bunday úlken wazıypanı ámelge asırıwshı, materiallıq hám ruwxıylıq baylıqlardı dóretiwshi tiykar shańaraq. Shańaraq jámiyettń baslawish social buwini sipatında quramalı sostavqa iye bolıp, ol óz xızmetinde shańaraq aǵzalarınıń ıqtiyaji hám uqıplilıǵı, túrli xızmetiniń maqset hám wazıypaların ǵana emes, bálki tárbiyalıq xızmetin hám sáwlelendiredi. Onıń quramalı hám kóp qırli xızmetiniń turmıslıǵı eki tárepleme.

-Birinshiden, jámiyettiń kishi bir bólegi social ózgerislerin óte sezgirlik penen ilǵap alatuǵın, ózinde sáwlelendiretuǵın belgi. Soǵan tiykarlanıp shańaraqlıq tárbiyanı social tárbiyanıń tiykarǵı bóleklerinen biri dep esaplaw tiyis.

-Ekinshiden, shańaraq quramalı hám kóp qırli xızmeti onıń wazıypaları hám dúzilisine, social xızmetlerine, olardıń bárshe qızıǵıwlarına, ıqtiyajları hám múnásibetlerine baylanıslıǵın názerde qashırmaslıq kerek.

Shańaraq jámiyettiń sociallıq ózgerislerdi birinshilerden bolip ózinde sáwlelendiriwshi sezgir buwını. Keleshek áwladtıń ruwxiy kelbeti búgingi shańaraqtaǵı tárbiyalıq ortalıq dárejesi menen belgilenedi. Shańaraq tárbiyası sociallıq tárbiyanıń ajıralmas bólegi bolıp, ol shaxstıń emocionallıq turaqlılıǵın

hám sociallıq belsendiligin támiyinlewshi tiykarǵı faktor esaplanadı. Sol sebepli shańaraqlarda salamat psixologiyalıq ortalıqtı jaratıw hám ata-analardıń pedagogikalıq mádeniyatın arttırıw jámiyet rawajlanıwınıń kepili esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1) I.Alqarov, R.Mamatqulova, X.NorquIov. Shaxs va oila tarbiyasining pedagogikasi. -T.: «Fan va texnologiya», 2009,

2) Фитрат А. Оила ёки оила бошкариш тартиблари//Масъул мухаррир: Д. А. Алимова. Таржима ва изохлар муаллифи И. Вохидов, — 2-ичи нашр— Т.: «Маънавият». 2000

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJODIY FAOLIYATNI RIVOJLANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Aytmuratova Komila Atamuratovna - University of Innovation Technologies assistent-o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19652024

Annotatsiya. Mazkur tezisda maktabgacha ta’lim tizimining uzluksiz ta’limdagi o‘rni hamda bolalar shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Unda ayniqsa maktabgacha yosh davrining psixologik xususiyatlari, bolalarda ijodiy faoliyatni shakllantirishning nazariy asoslari hamda uning tarkibiy komponentlari tahlil etilgan. Shuningdek, badiiy adabiyot, xususan, she’riy asarlarning bolalar nutqi, tafakkuri, tasavvuri va estetik didini rivojlantirishdagi o‘rni asoslab berilgan. Amaliyotda she’riy asarlardan foydalanishdagi mavjud kamchiliklar ko‘rsatilib, ularni bartaraf etish yo‘llari sifatida innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish zarurligi ta’kidlangan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: maktabgacha ta’lim, uzluksiz ta’lim tizimi, ijodiy faoliyat, badiiy adabiyot, she’riy asarlar, nutq rivoji, estetik tarbiya, ijodiy tafakkur, tasavvur, obrazli fikrlash, bolalar psixologiyasi, pedagogik metodlar, innovatsion yondashuv, maktabgacha yosh, shaxs rivojlanishi.

Annatation. This thesis highlights the role of the preschool education system in continuous education and its significance in the comprehensive development of children's personality. It analyzes the psychological characteristics of the preschool period, the theoretical foundations of the formation of creative activity in children, and its structural components. Also, the role of fiction, in particular, poetic works, in the development of children's speech, thinking, imagination, and aesthetic taste is substantiated. Existing shortcomings in the use of poetic works in practice are indicated, and the need to use innovative pedagogical approaches as ways to eliminate them is emphasized. The research results serve to increase the effectiveness of the development of children's creative activity in preschool educational organizations.

Keywords: preschool education, continuous education system, creative activity, fiction, poetic works, speech development, aesthetic education, creative

thinking, imagination, figurative thinking, child psychology, pedagogical methods, innovative approach, preschool age, personality development.

Maktabgacha ta’lim tizimi uzluksiz ta’limning muhim birinchi bo‘g‘ini bo‘lib, unda bolalarning shaxs sifatida har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo‘lgan intellektual, nutqiy, ijodiy va estetik kompetensiyalar shakllantiriladi. Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan jamiyat sharoitida ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan asosiy talablardan biri — mustaqil fikrlay oladigan, ijodkor, tashabbuskor va kommunikativ qobiliyatlarga ega shaxsni tarbiyalashdan iboratdir. Ushbu talablarni amalga oshirish esa, avvalo, maktabgacha ta’lim bosqichidan boshlanishi zarur.

Maktabgacha yosh davri bolaning psixik rivojlanishida eng muhim va sezgir bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolaning tasavvuri, obrazli fikrlashi, nutqi va ijodiy faolligi jadal rivojlanadi. Shu bois, bolalarda ijodiy faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vositalarni izlash va ularni amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Maktabgacha ta’lim hayotiy maktab sifatida bolalar uchun kerakli ma’lumotlarni badiiy adabiyot orqali o‘rgatadi. Bolalar o‘rgangan ma’lumotlarini hayotda uchraydigan voqea-hodisalar bilan solishtiradilar. Natijada ijobiy qahramonlar hatti-harakatlariga mos faoliyat orqali atrofdagilar bilan muloqotga kirishadilar, odobli va yaxshi bola rolini ijro etadilar. Shuning uchun ham badiiy adabiyotni bola shaxsini shakllantirish va nutqni rivojlantirishning muhim vositasi, bolalarni estetik va axloqiy tarbiyalash vositasi deb aytish mumkin. Badiiy asarlar bolaning atrof-muhitga bo‘lgan to‘g‘ri munosabatini shakllantirishga yordam beradi, real hayot omillarini umumlashtiradi, hayotni, insoniy his-tuyg‘ular va munosabatlar dunyosini bilishga yordam beradi. U bolaning tafakkuri va tasavvurini rivojlantiradi, histuyg‘ularini boyitadi. Birgina misol, ya’ni “ona” so‘zining mohiyatini va ta’sirchanligini badiiy adabiyot orqali yaqindan taniydilar. Badiiy adabiyot shaxs sifatida ilk rivojlanish davridanoq real hayotga bolani yaqinlashtiradi. Yoshlik davridanoq bolalar so‘z orqali bolalar shoir va yozuvchilar bilan ma’naviy muloqotga lutfan kirishadilar. Bola ularning g‘oyalari va his-tuyg‘ularini, fikrlar va til tizimini tushunishni boshlaydi. Bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda badiiy adabiyot, xususan, she’riy asarlar alohida ahamiyat kasb etadi. She’rlar o‘zining qisqa, obrazli, ohangdor va emotsional ta’sirchanligi bilan bolalarning nutqiy faolligini oshiradi, so‘z boyligini kengaytiradi, ritm va ohangni his etish qobiliyatini rivojlantiradi. She’riy asarlar orqali bolalarda estetik did, badiiy tafakkur va ijodiy tasavvur shakllanadi.

Biroq maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyoti tahlili shuni ko‘rsatadiki, mashg‘ulot jarayonida she’riy asarlardan foydalanish ko‘pincha an’anaviy yondashuvlar bilan cheklanib qolmoqda. Ya’ni she’rni yod oldirish, ifodali o‘qish yoki takrorlash bilan kifoyalanilmoqda. Natijada she’riy asarlarning bolalar ijodiy faoliyatini rivojlantirishdagi keng imkoniyatlari to‘liq ro‘yobga chiqarilmayapti. Shu sababli she’riy asarlardan foydalanish metodikasini takomillashtirish, ularni ijodiy faoliyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion metodlar bilan boyitish zarurati yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida “ijodiy faoliyat” tushunchasi shaxs rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida talqin etiladi. Ijodiy faoliyat — bu shaxsning mavjud bilim va tajribaga tayanib, yangi g‘oya, obraz, mahsulot yoki yechim yaratishga qaratilgan faoliyatidir. Ushbu jarayon tafakkur, tasavvur, hissiyot va nutqning o‘zaro uyg‘unligi asosida amalga oshadi. Maktabgacha yosh davrida ijodiy faoliyat bolaning tabiiy ehtiyoji sifatida namoyon bo‘ladi. Bola atrof-muhitni o‘rganish, hodisalarni tushunish va ularga munosabat bildirish jarayonida o‘ziga xos, betakror fikrlar bildiradi. Psixolog olimlar (L.S. Vygotskiy, J. Piaje, A.N. Leontyev) ta’kidlaganidek, aynan maktabgacha yoshda bolaning tasavvuri faol rivojlanib, ijodiy fikrlashning poydevori yaratiladi.

Ijodiy faoliyatning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- tasavvur va fantaziya;
- obrazli fikrlash;
- nutqiy faollik;
- emotsional sezgirlik;
- mustaqil qaror qabul qilish.

Mazkur komponentlar maktabgacha yoshda bir butun holda rivojlanib, bolaning keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyati o‘ziga xos psixologik va pedagogik xususiyatlarga ega. Bu davrda bolaning faoliyati ko‘proq o‘yin, nutq, tasviriy san’at, musiqa va badiiy adabiyot orqali namoyon bo‘ladi.

Bolalarning ijodiy faoliyatiga quyidagi xususiyatlar xos:

- spontaniklik va erkinlik;
- taqlid va ijodning uyg‘unligi;
- emotsional ta’sirchanlik;
- obrazlarga boy fikrlash.

Ayniqsa, nutq va badiiy faoliyat orqali ijodiy faollik kuchli rivojlanadi. Bola eshitgan she’r, ertak yoki hikoya asosida yangi voqealarni tasavvur qiladi, obrazlarni qayta yaratadi va o‘z munosabatini bildiradi. Bu jarayonda tarbiyachining yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi roli muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijodiy faoliyatni rivojlantirishda majburlash yoki qat’iy talablar emas, balki erkin muhit, qiziqarli material va ijobiy rag‘bat muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori 22.12.2020-yil 802-son
2. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2022.
3. Sodikova Sh. “Maktabgacha pedagogika” darslik 2022

BOSHLANG‘ICH TA”LIMDA ZAMONAVIY TA”LIM TENDENTSIYALARI

G‘aybulloyeva Yulduz Mexriddinovna - Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrasi tayanch doktoranti (PhD*)*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635519

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim tizimidagi zamonaviy ta’lim tendensiyalari, jumladan, innovatsion va integratsion yondashuvlar, o‘yin texnologiyalari, raqamli vositalar hamda kompetensiyaviy yondashuvning o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlashi, mustaqil o‘rganishi va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi samaradorligi yoritilgan. Maqolada O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida ilg‘or xorijiy tajribalarning qo‘llanilishi masalalari ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, innovatsion yondashuv, integratsion ta’lim, o‘yin texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, STEAM, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar.

Abstract. This article analyzes modern educational trends in the primary education system, including the role of innovative and integrated approaches, game technologies, digital tools, and a competency-based approach. It also highlights the effectiveness of modern pedagogical technologies in developing creative thinking, independent learning, and communication skills of primary school students. The article also considers the issues of applying advanced foreign experiences in the process of reforms being implemented in the education system of Uzbekistan.

Keywords: primary education, innovative approach, integrated education, game technologies, digital technologies, STEAM, competency-based approach, interactive methods.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim tizimi oldida jamiyatning tez o‘zgaruvchan ehtiyojlariga moslashuvchan, mustaqil va kreativ fikrlaydigan, raqamli texnologiyalarni egallagan barkamol avlodni tarbiyalash vazifasi turibdi. Bu, ayniqsa, shaxs kamolotining poydevori hisoblanmish boshlang‘ich ta’lim bosqichida muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, jumladan, yangi avlod darsliklarining yaratilishi, o‘qituvchilarning malakasini oshirish tizimining takomillashtirilishi boshlang‘ich ta’lim mazmuniga zamonaviy yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy tendensiyalarni o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish muhim omillardan biri hisoblanadi.

Innovatsion yondashuvning boshlang‘ich ta’limdagi o‘rni. Zamonaviy boshlang‘ich ta’limning eng muhim xususiyatlaridan biri bu – innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishidir. Innovatsion yondashuv deganda ta’lim jarayoniga yangi g‘oyalar, metodlar va texnologiyalarni tatbiq etish orqali uning samaradorligini oshirish tushuniladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash, mustaqil o‘rganish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning samaradorligi yuqori. Tadqiqotchi olimlardan Abduraxmonov va Musayeva ta’kidlashicha, innovatsion pedagogik jarayon o‘qituvchi va

o‘quvchining hamkorligiga asoslanib, har ikki tomonning ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Innovatsion yondashuvning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

- Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim – har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini inobatga olish;
- Faoliyatli yondashuv – o‘quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil etish;
- Kompetensiyaviy yondashuv – nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Integratsion ta’lim va fanlararo bog‘lanish. Zamonaviy boshlang‘ich ta’lim tendensiyalaridan yana biri – integratsion yondashuv bo‘lib, u turli fanlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlash orqali o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Integratsion ta’lim o‘quvchilarning bilimlarni tizimli o‘zlashtirishiga, turli fanlardan olgan bilimlarini bir-biri bilan bog‘lashiga yordam beradi. Xususan, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida innovatsion texnologiyalar asosida integratsiyalashgan ta’lim berish usullari samarali qo‘llanilmoqda. Ona tili darslarini tabiiy fanlar, san’at va musiqa bilan integratsiyalash o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularning dunyoqarashini kengaytiradi.

STEAM ta’limi (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) integratsion yondashuvning eng ilg‘or shakllaridan biri hisoblanadi. Boshlang‘ich sinflarda STEAM elementlarini qo‘llash o‘quvchilarda muhandislik fikrlashi va ijodiy yondashuvni shakllantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatgan . Tabiiy fan darslarida STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning atrof-muhitga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularni tadqiqotchilik faoliyatiga jalb etadi.

O‘yin texnologiyalari va interfaol metodlar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga oladigan bo‘lsak, o‘yin texnologiyalari ta’lim jarayonida alohida o‘rin tutadi, o‘yinlar orqali ta’lim berish o‘quvchilarning faolligini oshirish, ularni o‘qish jarayoniga qiziqtirish va o‘quv samaradorligini yuqori darajaga ko‘tarish imkonini beradi.

Pedagogik amaliyotda keng qo‘llanilayotgan interfaol metodlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- “Aqliy hujum” va “Fikrlar hujumi” – o‘quvchilarning tez va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi;
- “Tarmoqlar” metodi – mavzuni tizimlashtirishga yordam beradi;
- “BBB” (Bilaman, Bilishni xohlayman, Bilib oldim) – o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi;
- “Beshinchisi ortiqcha” – mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi;
- FSMU (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) – tanqidiy fikrlashni shakllantiradi;
- “Rolli o‘yinlar” – kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Loyihalash metodlari ham zamonaviy boshlang‘ich ta’limning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Loyihalarga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarni

mustaqil izlanishga, ma’lumotlarni tahlil qilishga va o‘z fikrlarini himoya qilishga o‘rgatadi.

Raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalari. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Boshlang‘ich ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quv jarayonining imkoniyatlarini kengaytirib, uni yanada qiziqarli va samarali tashkil etish imkonini beradi. Raqamli kompetensiyalar zamonaviy o‘qituvchi va o‘quvchi egallashi lozim bo‘lgan asosiy malakalardan biridir. Boshlang‘ich sinflarda raqamli texnologiyalardan foydalanish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilmoqda:

- Elektron darsliklar va multimediali ilovalar;
- Ta’limiy o‘yinlar va simulyatsiyalar;
- Onlayn testlar va interaktiv mashqlar;
- Virtual laboratoriyalar va ekskursiyalar.

Og‘zaki nutqni rivojlantirishda audiovizual vositalarning samaradorligi ular orqali o‘quvchilarning tinglab tushunish va nutqiy ko‘nikmalari jadal rivojlanishini ko‘rsatgan.

Kompetensiyaviy yondashuv va amaliy ko‘nikmalar. Zamonaviy boshlang‘ich ta’limda bilimlarni oddiy yodlashdan ko‘ra, ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Bu kompetensiyaviy yondashuvning asosini tashkil etadi.

Boshlang‘ich ta’limda shakllantirilishi lozim bo‘lgan asosiy kompetensiyalar:

- Kommunikativ kompetensiya – o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda aniq ifodalay olish, muloqot madaniyatiga ega bo‘lish;
- Axborot bilan ishlash kompetensiyasi – turli manbalardan ma’lumot olish, uni tahlil qilish va amaliyotda qo‘llay olish;
- O‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasi – mustaqil o‘rganish, o‘z bilimini baholash va takomillashtirib borish;
- Ijtimoiy-fuqarolik kompetensiyasi – jamiyatda faol ishtirok etish, huquq va majburiyatlarni bilish;
- Matematik savodxonlik va fanlar asoslarini bilish – matematik bilimlarni kundalik hayotda qo‘llay olish.

Kompetensiyaviy yondashuv o‘qituvchidan yangi metod va texnologiyalarni o‘zlashtirishni, darslarni o‘quvchilarning amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqib tashkil etishni talab qiladi.

Xalqaro tajriba va O‘zbekiston ta’lim tizimidagi islohotlar. O‘zbekiston ta’lim tizimi jahon ta’lim maydoniga integratsiyalashuv jarayonida ilg‘or xorijiy tajribalarni faol o‘zlashtirmoqda. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda quyidagi yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi:

- Ta’lim mazmunini hayotiy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirish;
- O‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim;
- Inklyuziv ta’limni rivojlantirish;
- O‘qituvchilarning uzluksiz professional rivojlanishini ta’minlash;
- Ta’limda raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash.

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan yangi avlod darsliklari konsepsiyasi ana shu ilg‘or tajribalarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirgan holda joriy etishni nazarda tutadi.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy tendensiyalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda ta’lim tizimi an’anaviy yondashuvlardan innovatsion, integratsion va kompetensiyaviy yondashuvlarga faol o‘tmoqda. Ushbu jarayonda quyidagi yo‘nalishlar alohida ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, innovatsion yondashuvlar asosida ta’lim jarayonini tashkil etish o‘quvchilarning kreativ fikrlashi, mustaqil o‘rganishi va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, integratsion ta’lim va fanlararo bog‘lanish o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirish, bilimlarni tizimli o‘zlashtirish imkonini beradi.

Uchinchidan, o‘yin texnologiyalari va interfaol metodlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga mos bo‘lib, ularning ta’lim jarayoniga faol ishtirokini ta’minlaydi.

To‘rtinchidan, raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim jarayonining imkoniyatlarini kengaytirib, uni zamon talablariga javob beradigan darajaga ko‘taradi.

Beshinchidan, kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchilarda nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish orqali ularni mustaqil hayotga tayyorlashga xizmat qiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va xalqaro tajribaning joriy etilishi boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni chuqurlashtirish, innovatsion metodlarni amaliyotga keng joriy etish va o‘qituvchilarning malakasini muntazam oshirib borish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Savriyeva, G. Boshlang‘ich ta’limda o‘qitishga innovatsion va integratsion yondashuv. SCHOLAR, 3(15), 235–254. (2025).

2. Jabbarova, Z.O. Boshlang‘ich ta’lim tabiiy fan darslarida atrof muhitni innovatsion yondashuvlar asosida o‘rgatish texnologiyalari. Advanced Scientific Journal, 1(2). (2025).

3. Fozilova, N.T. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini zamonaviy o‘qitish metodlari va o‘yinlar orqali ta’lim berish jarayoni. International Innovation and Researches, 1(3), 37–42. (2024).

4. Tursunova, S. Innovatsion yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining og‘zaki nutqini rivojlantirishning asosiy mazmuni. MJST Journal, 2(4). (2024).

5. Karimova, S.Q. Boshlang‘ich ta’limda o‘qitish metodlari va yondashuvlari. Universal Science Perspectives, 1(1). (2024).

6. Abduraxmonov, U.Sh., & Valijonova, Z.A. Boshlang‘ich ta’limda innovatsion yondashuv. Qo‘qon DPI ilmiy xabarlari, 2(3). (2024).

7. Mavlonova, R., & Qosimova, M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. T.: O‘zbekiston nashriyoti. (2020).

BOSHLANG’ICH SINF ONA TILI DARSLARINI ILG’OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISH.

Yegenmuradova Nurgo’zal Annamurat qizi - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635854

Annotatsiya: Mazkur tezisda boshlang‘ich sinf ona tili darslarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishning ahamiyati, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi o‘rni hamda samarali usullari yoritilgan.

Kalit so’zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili darsi, ilg‘or pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, innovatsion ta’lim, o‘quvchilarning nutqini rivojlantirish, mustaqil fikrlash, ta’lim samaradorligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy pedagogik yondashuv.

Kirish

Bugungi kunda ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar o‘qitish jarayoniga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida ona tili darslarini samarali tashkil etish o‘quvchilarning savodxonligini oshirish, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bunday texnologiyalar o‘quvchilarning faolligini oshirish, dars jarayonida ularning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirish imkonini beradi. Ona tili darslarida “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “Baliq skeleti”, “Rol o‘ynash” kabi interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning darsga qiziqishini kuchaytiradi va bilimlarni mustahkam egallashiga yordam beradi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham ta’lim samaradorligini oshiradi. Multimedia taqdimotlari, interaktiv mashqlar, elektron darsliklar orqali o‘quv materialini tushuntirish o‘quvchilarning darsni tezroq va chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiyalar tushunchasi

Pedagogik texnologiya – bu ta’lim jarayonini loyihalash, tashkil etish va natijaga erishishni kafolatlaydigan tizimli pedagogik faoliyatdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, ularni mustaqil fikrlashga undash hamda dars jarayonini qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida quyidagi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish mumkin:

- interfaol ta’lim metodlari
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari
- muammoli ta’lim
- o‘yin texnologiyalari
- klaster va aqliy hujum metodlari

Bu texnologiyalar o‘quvchilarning bilimlarni oson o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Interfaol metodlarning ahamiyati

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda interfaol metodlar muhim ahamiyatga ega. Interfaol metodlar o‘quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etadi, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda muloqot ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Ona tili darslarida quyidagi interfaol metodlardan foydalanish mumkin:

“Aqliy hujum” metodi – o‘quvchilarning erkin fikr bildirishiga imkon yaratadi. Masalan, yangi mavzu boshlanishida o‘quvchilardan mavzuga oid fikrlar so‘raladi.

“Klaster” metodi – mavzuni tushunishni osonlashtiradi va bilimlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

“Sinkveyn” metodi – o‘quvchilarning so‘z boyligini oshiradi va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

“Savol-javob” usuli – o‘quvchilarning nutq faoliyatini faollashtiradi.

Bu metodlar yordamida dars jarayoni qiziqarli va samarali tashkil etiladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish

Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ona tili darslarida multimedia vositalari, taqdimotlar, elektron darsliklar hamda interaktiv mashqlardan foydalanish o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi.

Masalan:

- slaydlar orqali yangi mavzuni tushuntirish
- interaktiv testlar orqali bilimlarni mustahkamlash
- videomateriallar yordamida mavzuni tushuntirish

Bunday vositalar o‘quvchilarning eslab qolish qobiliyatini ham oshiradi.

O‘yin texnologiyalarining roli

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin faoliyati muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ona tili darslarida didaktik o‘yinlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Quyidagi o‘yinlardan foydalanish mumkin:

“So‘z top” o‘yini

“Kim tez topadi?” o‘yini

“Zanjirli so‘zlar” o‘yini

“Harfdan so‘z tuzish” o‘yini

Bu o‘yinlar orqali o‘quvchilarning lug‘at boyligi va nutq faoliyati rivojlanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarini ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning faolligini oshirib, ularning mustaqil fikrlash, muloqot qilish va ijodiy ishlash qobiliyatlarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Tolipov O‘., Usmonboyeva M.** *Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot.* – Toshkent: Fan, 2012.

2. **Ochilov M.** *Yangi pedagogik texnologiyalar.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.

3. **Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh.** *Ona tili o‘qitish metodikasi.* – Toshkent: Noshir, 2019.

4. **Matchonov S.** *Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
5. **Azizxo‘jayeva N.** *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.* – Toshkent: TDPU, 2014.
6. **O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi.** *Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti.* – Toshkent, 2021.
7. **Qosimova K.** *Ona tili o‘qitish metodikasi (boshlang‘ich sinflar uchun).* – Toshkent: Cho‘lpon, 2017.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING BOG‘LANISHLI NUTQINI INNOVATSION DIDAKTIK O‘YINLAR YORDAMIDA SHAKLLANTIRISH

Nizomatdinova Shirin Rustamovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636001

Annotatsiya: Mazkur tezisda innovatsion didaktik o‘yinlar yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarning bog‘lanishli nutqini shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilingan. O‘yinlar orqali bolalarda so‘z boyligi, grammatik tuzilish va fikrni izchil ifodalash qobiliyatlari rivojlantiriladi. Shuningdek, didaktik o‘yinlarning nutq rivojiga ijobiy ta’siri, tarbiyachining faol roli va oila bilan hamkorlik masalalari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion didaktik o‘yinlar, maktabgacha yosh, bog‘lanishli nutq, nutq rivoji, pedagogik texnologiyalar, tarbiyachi faoliyati, oila hamkorligi.

Annotation: This thesis explores the pedagogical foundations of developing coherent speech in preschool children through innovative didactic games. It analyzes how these games enhance vocabulary, grammatical structures, and the ability to express thoughts logically. The study also highlights the positive impact of didactic games on speech development, the educator’s active role, and the importance of family collaboration.

Keywords: innovative didactic games, preschool age, coherent speech, speech development, pedagogical technologies, educator activity, family collaboration.

Maktabgacha yoshdagi bolaning nutq rivoji uning ijtimoiy va intellektual rivojlanishining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bog‘lanishli nutq – bu fikrni izchil, mantiqiy va to‘g‘ri tarzda ifodalash qobiliyati bo‘lib, u bolaning fikrlash, tushunish va muloqot qilish jarayonlarida bevosita rol o‘ynaydi. Shu bois, maktabgacha ta’lim jarayonida bolaning bog‘lanishli nutqini shakllantirish dolzarb pedagogik masalalardan biridir.

Innovatsion didaktik o‘yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarning nutq rivojiga samarali ta’sir ko‘rsatadigan eng muhim pedagogik vositalardan biri sifatida qaraladi. Bolalar o‘yin orqali dunyoni o‘rganadi, fikr yuritadi va turli ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini sinab ko‘radi. Shu bois, o‘yin bolaning tabiiy faoliyati sifatida, u uchun eng qulay va samarali rivojlanish maydoni hisoblanadi. Bolaning nutq

rivoji ham shu faoliyatga bog‘liq bo‘lib, u o‘zaro muloqot, atrof-muhit bilan aloqalar va muammolarni hal qilish jarayonida shakllanadi [1, 34].

Didaktik o‘yinlar esa oddiy o‘yinlardan farqli o‘laroq, aniq pedagogik maqsadlarni ko‘zlab tashkil etiladi. Ular bolaning nutqini rivojlantirish uchun maxsus tayyorlangan topshiriqlar, mashqlar va vazifalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, o‘yin jarayonida bola yangi so‘zlarni o‘rganadi, jumlalarni to‘g‘ri tuzadi, fikrlarini ketma-ketlik bilan ifodalaydi, savol-javob mashqlari orqali muloqot qobiliyatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, didaktik o‘yinlar bolada tinglash, tinglangan matnni tushunish va uni o‘z so‘zlari bilan qayta ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Innovatsion o‘yinlar bolalarni turli ijtimoiy rollarni bajarishga undaydi. Masalan, rolli o‘yinlar orqali bola “ota-ona”, “shifokor-bemor” yoki “do‘stlar o‘rtasidagi suhbat” kabi vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini boshqaradi, muomala madaniyatini o‘zlashtiradi va muloqotda izchil nutqni qo‘llashni o‘rganadi. Bu jarayon bola uchun o‘yin bilan birlashtirilgan axloqiy va ijtimoiy tajriba bo‘lib, nutq rivojida bevosita ahamiyatga ega. Shu bilan birga, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan o‘yinlar bolani mustaqil fikrlashga, muammoni aniqlashga va turli yechimlarni baholashga o‘rgatadi. Natijada, bola har bir vaziyatga qarab mantiqiy, izchil va izchil ifodalangan nutqni shakllantiradi.

Innovatsion didaktik o‘yinlarning yana bir muhim jihati – ular bolaning ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. O‘yin davomida bola o‘z qahramonlarini yaratadi, turli vaziyatlarda qarorlar qabul qiladi va nutqiy ifoda vositalarini sinab ko‘radi. Shu bilan birga, o‘yin bolada o‘z fikrini qat’iyat bilan bildirish, o‘z so‘zini boshqalarga yetkazish va muloqotda muvozanatni saqlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Bog‘lanishli nutqni shakllantirish jarayonida didaktik o‘yinlar bolalarning nutq ko‘nikmalarini bir nechta yo‘nalishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Avvalo, ular bolalarning **so‘z boyligini oshirish**da muhim rol o‘ynaydi. Har bir o‘yin vazifasi bolani yangi so‘zlar bilan tanishtiradi, ularni kontekstda ishlatishga rag‘batlantiradi va nutqdagi iboralarni boyitadi. Masalan, “Do‘kon” mavzusidagi o‘yinda bola mahsulot nomlarini, ularning rangini, shaklini va miqdorini ifodalaydigan so‘zlarni o‘rganadi: “olma qizil rangda”, “uzum shirin”, “ikkinchi idishdagi banan yetarli” kabi iboralar orqali bola nutqini boyitadi. Shu tarzda, o‘yin bolaning so‘z boyligini kontekstda qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantiradi, chunki so‘zlarni faqat yodlash emas, balki ular bilan turli vaziyatlarda fikr ifodalash talab qilinadi [2, 57].

Shuningdek, didaktik o‘yinlar grammatik tuzilmalarning mustahkamlanishiga yordam beradi. Masalan, “Oiladagi rollar” o‘yinida bola “Men o‘qituvchiman” yoki “Biz do‘stmiz” kabi jumlalarni turli rollarda ishlatadi. Bu orqali u shaxs, ko‘plik, zamon va gap tarkibi kabi grammatik kategoriya tushunchalarini amalda qo‘llashni o‘rganadi. Shu tarzda, o‘yin bolaning grammatik tuzilmalarni mustahkamlashiga xizmat qiladi va so‘zlarni mantiqiy tartibda birlashtirish ko‘nikmasini oshiradi.

Bundan tashqari, didaktik o‘yinlar bolalarni fikrni izchil va mantiqiy ifodalashga o‘rgatadi. Masalan, “Hikoya davom ettirish” o‘yinida tarbiyachi boshlang‘ich jumlani aytadi: “Bir kuni kichik quyon o‘rmon bo‘ylab yurdi…” va

bolalar hikoyani davom ettiradi. Bola har bir jumlani mantiqiy ravishda bir-biriga bog‘lab, voqea rivojini izchil ifodalaydi. Shu tarzda, bolada izchil nutqni shakllantirish, voqealarni tartib bilan tushuntirish va fikrni boshqalarga aniq yetkazish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, didaktik o‘yinlar individual yondashuvga ham mos keladi. Har bir bola o‘z tezligida so‘zlarni o‘rganadi, jumlalarni quradi va voqealarni tasavvur qiladi. Tarbiyachi esa o‘yin davomida bolaning nutq faoliyatini kuzatadi, xatolarni tuzatadi va ijobiy xatti-harakatlarni rag‘batlantiradi. Masalan, agar bola yangi so‘zni noto‘g‘ri ishlatsa yoki jumlani mantiqsiz tuzsa, tarbiyachi unga to‘g‘ri variantni ko‘rsatadi: “To‘g‘ri ayting: ‘Men kitob o‘qiyman’, shundaymi?” Shu yondashuv bolada mustaqil fikrlashni rag‘batlantiradi va nutq ko‘nikmalarini barqaror shakllantiradi [2, 57].

Innovatsion didaktik o‘yinlarning afzalligi shundaki, ular bola faoliyatini qiziqarli, erkin va ijodiy tarzda tashkil etadi. Masalan, rolli o‘yinlar, sahnalashtirish va muammoli vaziyatlarga asoslangan mashg‘ulotlar bolalarda ijtimoiy va axloqiy xulq-atvor me’yorlarini shakllantirish bilan birga, nutqiy tafakkurini ham rivojlantiradi. Bolalar o‘z qahramonlarini yaratish, o‘zaro muloqot qilish va o‘z fikrlarini boshqalarga izchil yetkazish jarayonida nutq ko‘nikmalarini tabiiy tarzda mustahkamlaydi.

Tarbiyachining o‘rni maktabgacha yoshdagi bolalarning bog‘lanishli nutqini shakllantirish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tarbiyachi nafaqat o‘yin jarayonini nazorat qiladi, balki bolaning nutq faoliyatini kuzatish, to‘g‘ri yo‘naltirish va zarurat paytida tahririy yordam ko‘rsatishda faol rol o‘ynaydi. Bu jarayon bolada nutqiy xatolarni tuzatish, so‘z va jumla tuzilmasini mukammal o‘zlashtirish imkonini yaratadi. Masalan, bola o‘yinda “Men kitobni o‘qiydi” deb aytganda, tarbiyachi unga to‘g‘ri shaklni eslatadi: “To‘g‘ri aytish: ‘Men kitobni o‘qiyman’”, shuningdek, bu vaziyatda qo‘shimcha misollar orqali boshqa jumlalarni ham tuzishga rag‘batlantiradi. Shu tarzda, tarbiyachi bolaning grammatik va semantik xatolarini o‘rganish va tuzatish jarayonini silliq va samarali qiladi.

Shuningdek, tarbiyachi o‘yinlarni maqsadli tarzda tashkil etadi. Har bir topshiriq yoki mashg‘ulot bolaning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, uning tarkibi, mavzusi va murakkablik darajasi bolaning yoshiga va nutq ko‘nikmalariga moslab tanlanadi. Masalan, kichik guruh bolalari bilan o‘tkaziladigan o‘yinda tarbiyachi oddiy so‘z boyligini oshirish va qisqa jumlalarni to‘g‘ri ifodalashga e’tibor beradi, katta guruh bilan ishlaganda esa murakkabroq voqealarni tasvirlash va izchil hikoya qilish topshiriqlari beriladi. Shu orqali tarbiyachi bolaning nutq faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantiradi va mustahkamlaydi.

Tarbiyachining samimiy va doimiy ishtiroki bolalarda o‘z fikrini ifodalashga bo‘lgan qiziqishni oshiradi. Bola o‘z fikrini bildirganida, tarbiyachi uni diqqat bilan tinglaydi, rag‘batlantiradi va ijobiy fikr bildiradi. Masalan, o‘yin davomida bola sahnadagi qahramonning xatti-harakatini tasvirlab berayotganda, tarbiyachi uning nutqini maqtaydi va qo‘shimcha savollar bilan muloqotni davom ettiradi: “Sen qanday qilib bu vaziyatni hal qilarding?” yoki “Qahramon nima dedi, nima

qildi?” Bu yondashuv bolani faqat so‘zlarni yodlashga emas, balki mantiqiy fikrlashga, voqea ketma-ketligini tushuntirishga va izchil nutqni amalda qo‘llashga o‘rgatadi [4, 42].

Bundan tashqari, tarbiyachi bolaning ijodiy nutqini rivojlantirishga ham katta hissa qo‘shadi. U o‘yinda yangi so‘zlarni, jumlalarni va ifodalarni kiritish, o‘yin vaziyatlarini boyitish orqali bolaning nutqini yanada boyitadi. Masalan, “Hikoya davom ettirish” o‘yinida tarbiyachi boshlang‘ich voqeani taqdim etadi, bola esa hikoyani izchil va mantiqiy davom ettiradi. Tarbiyachi bu jarayonda bolaning fikrlarini aniqlashga yordam beradi, so‘z va jumlalarni tuzishda yo‘naltiradi va zarurat tug‘ilganda qo‘shimcha iboralarni taklif qiladi.

Shuningdek, bolaning nutqini rivojlantirish jarayonida oilaviy hamkorlikning ahamiyati katta. Ota-onalar bilan uzluksiz muloqot, uyda nutqiy mashg‘ulotlar tashkil etish va didaktik o‘yinlarni uy sharoitida davom ettirish bolaning nutq ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Oilada bolaga so‘z boyligini oshirish, o‘z fikrini izchil ifodalash, jumlalarni mantiqiy ketma-ketlikda qurish kabi ko‘nikmalarni amalda qo‘llash imkoniyatlari yaratiladi [5, 63].

Natijada, innovatsion didaktik o‘yinlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning bog‘lanishli nutqini shakllantirish jarayoni kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu jarayonda tarbiyachining faol roli, oila bilan hamkorlik va o‘yinlar orqali izchil va mantiqiy mashg‘ulotlarni tashkil etish birlashib, bolalarda nutq ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, bolalar nafaqat nutq jihatidan rivojlanadi, balki ijtimoiy va axloqiy fazilatlarini ham mustahkamlaydi, jamiyatda o‘z o‘rnini topadigan yetuk shaxs sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Babayeva D.R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. Toshkent: Sharq, 2020.
2. Nishonova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi. Toshkent: Tafakkur, 2018.
3. G‘aniyev U.A. Bolalar nutqini rivojlantirishning zamonaviy metodlari. Toshkent: Fan, 2019.
4. Sattarova N.O. Maktabgacha ta’limda o‘yin metodlarining pedagogik ahamiyati. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
5. Ismatova M.U. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning metodlari va ahamiyati. Toshkent: Ma’naviyat, 2017.

MAKTABGACHA TA’LIMDA NUTQ VA LUG‘AT RIVOJLANISHINI KO‘RGAZMALI VOSITALAR ORQALI SHAKLLANTIRISH

Nizomatdinova Shirin Rustamovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635909

Annotatsiya: Ushbu tezisda maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarda nutq va lug‘at rivojlanishini ko‘rgazmali vositalar orqali shakllantirishning pedagogik va metodik jihatlari o‘rganilgan. Rasmlar, kartochkalar, mini-rekvizitlar va boshqa vizual materiallardan foydalanish orqali bolalar so‘z boyligini oshiradi,

to‘g‘ri talaffuz va grammatik tuzilmani o‘zlashtiradi. Tezisda tarbiyachining roli, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va bolalarda nutqni rivojlantirishning samarali usullari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: nutq rivojlanishi, lug‘at boyligi, ko‘rgazmali vositalar, maktabgacha ta’lim, pedagogik metodlar

Annotation: This thesis examines the pedagogical and methodological aspects of developing speech and vocabulary in preschool children through the use of visual aids. The use of pictures, flashcards, mini-requisites, and other visual materials helps children expand their vocabulary, acquire correct pronunciation, and master grammatical structures. The thesis analyzes the role of educators, modern pedagogical approaches, and effective methods for promoting speech development in children.

Keywords: speech development, vocabulary, visual aids, preschool education, pedagogical methods

Nutq va lug‘at rivojlanishi maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ushbu yosh davrida bolalar tilni faqat eshitish va so‘zlash orqali emas, balki ko‘rish, taqqoslash va tasavvur orqali ham o‘rganadi. Shu sababli, ko‘rgazmali vositalar – rasmlar, illyustratsiyalar, kartochkalar, mini-rekvizitlar, figurali o‘yinchoqlar va boshqa vizual materiallar – nutq va lug‘atni shakllantirishda samarali vosita sifatida qaraladi.

Ko‘rgazmali vositalar bolalarda yangi so‘z va iboralarni osonroq o‘zlashtirish imkonini beradi, ularning tasavvurlarini rivojlantiradi, nutq faoliyatini rag‘batlantiradi va muloqotga bo‘lgan motivatsiyani oshiradi. Shu bilan birga, bu vositalar bolalarning eslab qolish qobiliyatini mustahkamlaydi va fikrlash faoliyatini kengaytiradi. Masalan, rasm orqali yangi predmet yoki harakatni tushuntirish bolalarning lug‘at boyligini oshiradi, talaffuz va grammatik tuzilmani to‘g‘ri shakllantirishga yordam beradi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, vizual vositalardan muntazam va maqsadli foydalanish bolalarda nutqning aniq, ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllanishini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, lug‘at boyligi kengayadi, yangi so‘zlar konteksti orqali o‘zlashtiriladi va bolalar ularni amaliy faoliyatda qo‘llashga o‘rganadi. Natijada, bolalarda muloqotga qobiliyat, tasavvur, ijtimoiy ko‘nikmalar va ijodiy fikrlash rivojlanadi.

Ko‘rgazmali vositalar bilan ishlashning samaradorligi shuningdek, ularning bolalarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish darajasiga mos ravishda tanlanishiga ham bog‘liqdir. Har bir bola o‘ziga xos pedagogik yondashuv va materiallar orqali nutq va lug‘atini boyitadi, shuning uchun tarbiyachi ushbu jarayonda doimiy kuzatuv va moslashtirishni amalga oshirishi zarur. Shu yo‘l bilan maktabgacha ta’lim muassasalarida nutq va lug‘atni shakllantirish jarayoni nafaqat samarali, balki bolaning individual rivojlanishiga mos keladigan tarzda tashkil etiladi.

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogika va psixologiya tadqiqotlari ko‘rsatadiki, vizual vositalar yordamida amalga oshirilgan nutq mashg‘ulotlari

bolalarda ijtimoiy o‘zaro munosabatlarni rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bolalar o‘z fikrlarini ifoda qilish, boshqalarni tinglash va muloqot qilishni o‘rganadi. Bu esa, o‘z navbatida, ularning kelajakdagi o‘qish va jamiyatda faol ishtirok etish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Nutqni rivojlantirish kartochkalari – bu bolalarning so‘z boyligini oshirish, talaffuz va muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan vizual vositalardir. Ular rang-barang, qiziqarli va bolalar e’tiborini tortadigan shaklda bo‘ladi. (1-rasm). Kartochkalar turlicha bo‘lib, ularni mashg‘ulotning maqsadiga qarab tanlash mumkin:

1. **Rasmli kartochkalar** – ular turli predmetlar, hayvonlar, mevalar, transport vositalari yoki kundalik hayotdagi vaziyatlarni tasvirlaydi. Bolalar kartochkani ko‘rib, predmet yoki harakatni nomlaydi, bu esa yangi so‘zlar va iboralarni o‘zlashtirishga yordam beradi. Masalan, rasmli kartochkalar orqali “olma”, “it”, “yugurish”, “o‘tirish” kabi so‘zlar o‘rgatiladi.

2. **Harakat kartochkalari** – unda harakatlar yoki faoliyatlarni ko‘rsatuvchi rasmlar mavjud. Bolalar kartochkani ko‘rib, tegishli harakatni so‘z bilan ifodalaydi yoki takrorlaydi. Bu talaffuzni rivojlantirish va harakat bilan bog‘liq nutq mashqlarini tashkil etishda foydalidir.

3. **Tavsifiy kartochkalar** – ular rang, shakl, kattalik, son kabi sifatlarni o‘rgatish uchun ishlatiladi. Masalan, “qizil olma”, “katta it” kabi kombinatsiyalarni bolalar kartochka orqali takrorlaydi va grammatik tuzilmani o‘zlashtiradi.

4. **Savol-javob kartochkalari** – bu kartochkalar bolalarda muloqot va fikrlashni rag‘batlantiradi. Masalan, kartochka tasvirini ko‘rsatib, tarbiyachi “Bu nima?” yoki “U nima qilmoqda?” deb savol beradi. Bola javob beradi va nutq faoliyati rivojlanadi.

1-rasm. Nutqni rivojlantiruvchi kartochkalar

PECS (Picture Exchange Communication System – Rasm orqali muloqot tizimi) kartochkalari bolalar, xususan nutq rivojlanishida kechikish yoki og‘irliklar bo‘lgan shaxslar uchun kommunikatsiyani shakllantirishda keng qo‘llaniladigan samarali vositadir. Ushbu tizim asosan autizm spektridagi bolalar va nutqni to‘liq shakllantira olmagan yosh bolalar uchun yaratilgan bo‘lib, ularning muloqot ko‘nikmalarini mustahkamlash, ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish va so‘z boyligini

oshirishga qaratilgan. PECS kartochkalari orqali bola o‘z ehtiyojlarini, istaklarini va fikrlarini rasm yordamida ifodalay oladi.

PECS kartochkalari odatda oddiy, rang-barang va aniq tasvirlangan predmetlar, harakatlar yoki tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Kartochka yordamida bola tarbiyachiga yoki ota-onaga o‘z xohishini ko‘rsatadi: masalan, “ovqat”, “o‘yinchoq”, “ichimlik” kabi so‘zlarni rasm orqali beradi. Bu jarayon bola uchun so‘z bilan ifodalashning dastlabki bosqichi bo‘lib xizmat qiladi va undan keyin verbal nutqni rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

PECS tizimi bir nechta bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich bola nutqini va muloqot qobiliyatini tartib bilan rivojlantiradi. Bosqichlarning asosiy maqsadi – bolaning rasm orqali muloqot qilish ko‘nikmasini o‘zlashtirishi, tasvirni ma’lum kontekstda ishlata olishi va so‘z bilan ifodalay boshlashidir. Tarbiyachi kartochkalarni maqsadli va tizimli ravishda ishlatib, bolaning muloqotga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularni rag‘batlantiradi.

PECS kartochkalari nafaqat pedagogik muassasalarda, balki uy sharoitida ham samarali qo‘llanilishi mumkin. Ota-onalar kartochkalarni muntazam ishlatib, bolaga o‘z ehtiyojlarini bildirish va yangi so‘zlarni o‘rganishga imkon yaratadi. Shu tarzda, PECS tizimi nutqni rivojlantirishning interaktiv va motivatsion usuli sifatida keng tarqalgan. (2-rasm)

2-rasm Pecs kartasi

Vizual jadval – bu ma’lumotlarni grafik, rasm yoki diagramma ko‘rinishida tasvirlash orqali bolalarning tushunish, eslab qolish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik vosita hisoblanadi. Maktabgacha ta’limda vizual jadval bolalarga kun tartibini, faoliyatlar ketma-ketligini, vazifalarni va ma’lumotlarni ko‘rish

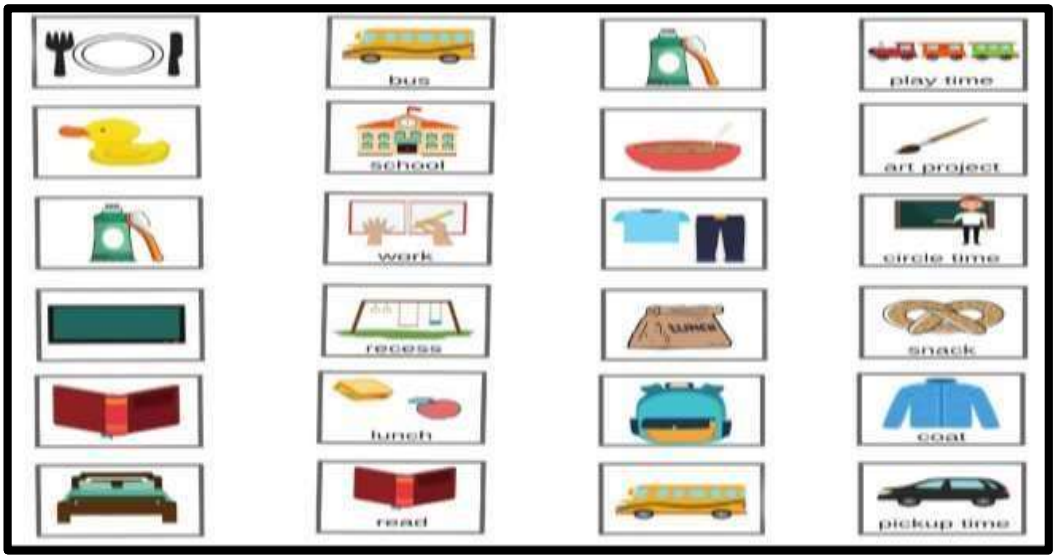

3-rasm. Vizual jadval (Bolalar kun tartibi uchun ishlatiladi)

Ijtimoiy hikoyalar kartasi – bu autizm spektridagi bolalarda ijtimoiy vaziyatlarni tushunish, muloqot qilish va xatti-harakatlarni boshqarish qobiliyatini shakllantirishga mo‘ljallangan pedagogik vosita. Ijtimoiy hikoya oddiy, qisqa, aniq va ko‘rgazmali shaklda yozilgan bo‘lib, u bolaning kundalik hayotida duch keladigan vaziyatlarni ifodalaydi va unga tegishli xatti-harakatni tushuntiradi. Kartochka ko‘rinishidagi hikoya bolaga vaziyatni vizual tarzda ko‘rsatadi, bu esa nutq, tushunish va ijtimoiy javoblarni osonlashtiradi.

Pedagogik amaliyotda ijtimoiy hikoyalar kartasi bir necha jihatdan samarali: bolalar vaziyatni vizual tarzda ko‘rib, unga mos xatti-harakatni o‘rganadi; nutq va lug‘at rivojlanadi, chunki hikoyadagi iboralar va so‘zlar kontekst orqali o‘zlashtiriladi; muloqot qobiliyati rivojlantiriladi, chunki bola vaziyatda nimani aytish yoki qilish kerakligini oldindan biladi. Shu bilan birga, ijtimoiy hikoyalar bolalarda hissiy javoblarni boshqarish, stressni kamaytirish va yangi vaziyatlarga moslashish ko‘nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Ijtimoiy hikoyalar kartasi tarbiyachi yoki ota-ona tomonidan maqsadli va tizimli ravishda ishlatiladi. Mashg‘ulot davomida bola kartochkani kuzatadi, hikoyani o‘qiydi yoki tarbiyachi orqali tushuntiradi, so‘ngra vaziyatni amaliy tarzda takrorlaydi. Kartochkalarni muntazam ishlatish bolalarda ijtimoiy qoidalarni mustahkam tushunishga, nutqni to‘g‘ri ishlatishga va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

4-rasm. Ijtimoiy hikoyalar kartasi (autizm)

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’limda nutq va lug‘at rivojlanishini ko‘rgazmali vositalar orqali shakllantirish pedagogik amaliyotda muhim, samarali va zamonaviy yondashuv hisoblanadi. Tarbiyachi tomonidan tizimli va maqsadli qo‘llanilgan vizual materiallar bolalarda so‘z boyligini kengaytiradi, talaffuz va grammatik qobiliyatlarni mustahkamlaydi, muloqot va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi hamda ularning ijtimoiy ko‘nikmalarini oshiradi. Shu sababli, ko‘rgazmali vositalardan foydalangan holda nutq va lug‘atni rivojlantirish metodikasi maktabgacha ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahodirova M. X. Autizm spektridagi bolalar bilan logopedik ish: empatiya, sabr va yondashuv san’ati.
2. Shakirova F. B. Maktabgacha yoshdagi bolalarda autizm: psixologik xususiyatlar va rivojlantirish yo‘llari.
3. Axmedova S. J. Autizmli bolalarda kommunikativ muloqotni shakllantirish metodlari va amaliy yondashuvlar.
4. Ortiqova S. U. Inklyuziv ta’limda autizm sindromli bolarning nutqini rivojlantirishda muloqotning ahamiyati.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĠI BALALARDA AGRESSIV MINEZ-QULÍQTÍN ALDIN ALIWDA ÁDEP-IKRAMLIQ TÁRBIYASINIŃ ROLI

Zuhrobova Mahliyo Abdulatif qizi - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti 1-basqısh studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635756

Annotaciya: Mektepke shekemgi jastaġı balalarda agressivlik minez-qulıqtı azaytıw hám aldın alıwda ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń áhmiyeti úlken. Balalar sociallıq hám sezimtallıq jaqtan qáliplesip atırġan dáwirde tárbiyashılar hám ata-analar tárepinen ádep-ikramlılıq qádiriyatlar, mehir-muhabbat, sabır-taqat hám húrmet sezimleri bekkemlenedi. Usı teziste agressivlik minez-qulqınıń sebepleri,

ádep-ikramlıq tárbiyanıń usılları, tárbiyashınıń roli hám balalarǵa úyretiletuǵın tiykarǵı qádiriyatlar analiz yetiledi.

Tayanish sózler: mektepke shekemgi bilimlendiriw, agressiv minez-qulıq, ádep-ikramlılıq tárbiya, balalar tárbiyası, sociallıq rawajlanıw.

Annotation: Moral education plays a significant role in preventing and reducing aggressive behavior in preschool children. During early childhood, children’s social and emotional development is strongly influenced by caregivers and parents, who instill moral values such as love, patience, and respect. This thesis analyzes the causes of aggressive behavior, methods of moral education, the role of educators, and the key values taught to children.

Keywords: preschool education, aggressive behavior, moral education, child upbringing, social development

Mektepke shekemgi jas - insannıń psixologiyalıq, sociallıq hám ádep-ikramlılıq jaqtan qáliplesetuǵın eń áhmiyetli dáwirlerinen biri. Bul dáwirde bala óz ortalıǵınan tásirlenedi, seziw reakciyaları hám minez-qulqı qáliplesedi. Agressiv minez-qulıq balanıń psixologiyalıq rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi, sociallıq qatnasıqlarda mashqalalar keltirip shıǵaradı hám keleshekte sociallıq beyimlesiwin qıyınlastıradı. Sol sebepli, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda agressivlik is-háreketlerdiń aldın alıwda ádep-ikramlılıq tárbiya tiykarǵı qurallardan biri bolıp esaplanadı.

Ádep-ikramlılıq tárbiyası - bul balaǵa duris hám naduris, jaqsılıq hám jamanlıqtı ayırıw, húrmet, sabır-taqat, mehir-muhabbat, járdem hám birge islesiw qádiriyatların sińdiriw procesi. Izertlewler sonı kórsetedi, ádep-ikramlılıq qádiriyatlar balalarda emocionallıq turaqlılıqtı arttıradı hám agressivlik is-háreketlerdi azaytıwǵa járdem beredi.

Agressiv minez-qulıqtıń sebepleri hám ózgeshelikleri

Balalarda agressivlik minez-qulıq tómendegi faktorlarǵa baylanıslı:

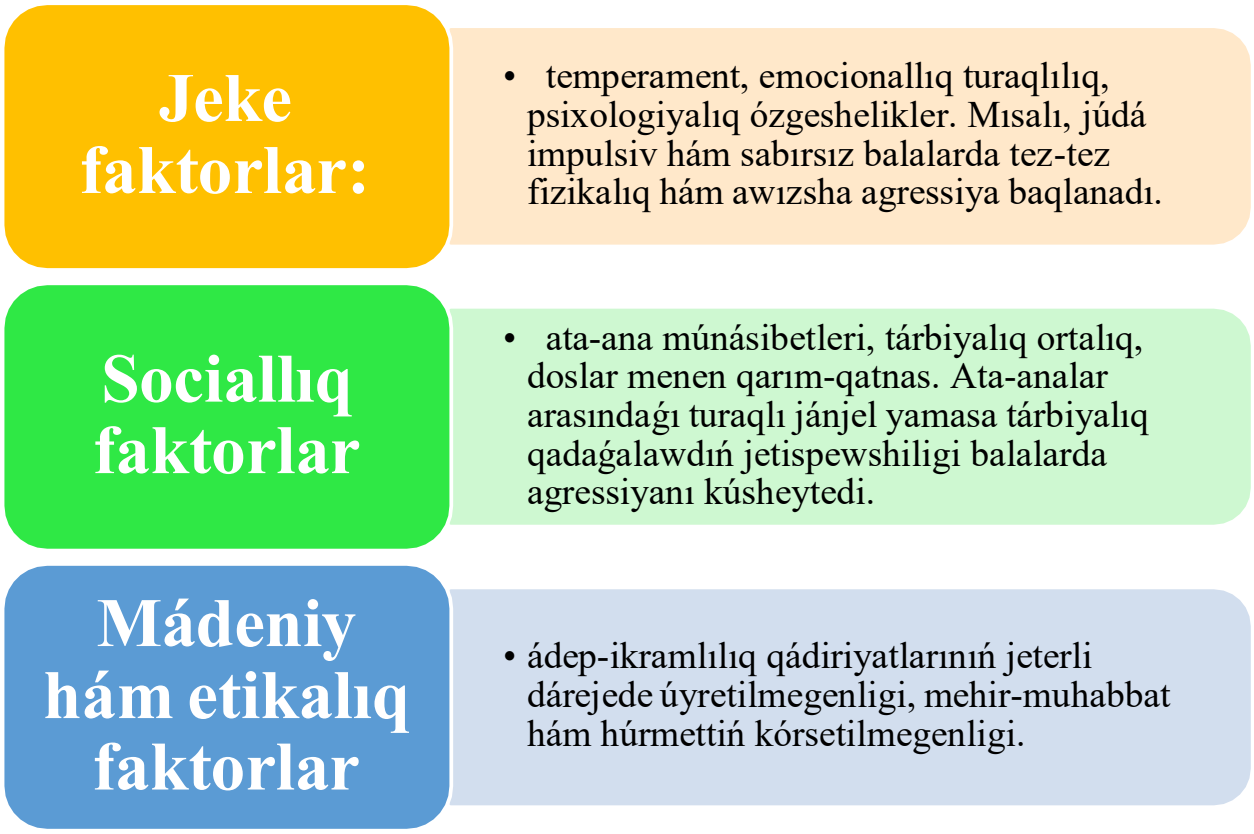

Shaxslıq faktorlarǵa temperament, emocional turaqlılıq hám psixologiyalıq qásiyetler kiredi. Máselen, júdá impulsiv, sabırsız hám ózin basqara almaytuǵın balalarda kishi kelispewshilikler yaki kútilmegen jaǵdaylarda fizikalıq hám awızsha agressiya tez-tez kórinedi. Bunday balalar sezimlerin duris kórsete almaǵanlıǵı sebepli urıw, súyrew, qorqıtıw yaki basqa balalarga qarsi turpayılıq etiw sıyaqlı is-háreketlerge múrájáát etedi. Sonıń menen birge, sezimlik jaqtan turaqlı, ózin-ózi basqarıw qábileti rawajlanǵan balalar, stressli jaǵdaylarda qáterjamlıqtı saqlay aladı hám kelispewshiliklerdi sociallıq jaqtan durıs sheshedi. Izertlewler sonı kórsetedi, impulsiv temperamentke iye balalarda 3-6 jas aralıǵında agressivlik minez-qulıq 30-35% jaǵdaylarda ushirasadı.

Balalardıń sociallıq ortalıqtaǵı ornı da agressivlik minez-qulıqtıń qáliplesiwinde úlken áhmiyetke iye. Ata-ana múnásibetleri, tárbiyalıq ortalıq hám doslar menen pikirlesiw balalardıń minez-qulqına tikkeley tásir etedi. Mısalı, shańaraqtaǵı turaqlı jánjeller yamasa ata-analar arasındaǵı jánjeller balanıń qáweterleniw hám túskinlik dárejesin arttıradı, nátiyjede olardı fizikalıq yamasa awızsha agressiya arqalı kórsetiwge alıp keledi. Tárbiyalıq ortalıqta itibar hám qadaǵalawdıń jetispewshiligi, qaǵıydalar hám shegaralardıń anıq belgilenbegenligi balalardıń agressivlik minez-qulıqların kúsheytedi. Sonıń menen birge, doslar menen pikirlesiw de áhmietli rol oynaydı, sebebi balalar bir-birin baqlap, tájiriybeden úyrenedi. Agressiv doslar menen kóp waqıt ótkizgen balalar, olardıń is-háreketlerin úyrenip, óz minez-kulkında da tákirarlawı múmkin. Izertlewler sonı kórsetedi, shańaraqtaǵı kelispewshilikler hám tárbiyalıq qadaǵalawdıń jetispewshiligi balalarda agressivlik minez-qulıqtı 40% ke asıradı (Feshbach, 2000).

Mádeniy hám ádep-ikramlılıq faktorlar da agressivlik minez-qulıqtıń qáliplesiwinde áhmiyetli. Eger balaǵa ádep-ikramlılıq qádiriyatlar - jaqsılıq hám jamanlıqtı ajıratıw, húrmet, sabır-taqat, mehir-muhabbat, járdem hám birge islesiw qádiriyatları jeterli dárejede úyretilmese, ol agressiv is-háreketler arqalı óz mútájliklerin bildiriwge beyim boladı. Miyrim-shápáát hám itibar kórmegen balalar kóbinese qorqıtıw yamasa urıw arqalı óz qálewlerin qanaatlandıradı. Sonday-aq, jámiyettegi mádeniy normalar hám qádiriyatlar balalardıń minez-qulqına tásir etedi: báseki hám qopallıqtı xoshametlewshi ortalıqta agressivlik minez-qulıq kúsheyedi, kerisinshe, miyrim-shápáát hám birge islesiw qádiriyatları ústin bolǵan ortalıqta agressiya azayadı. Izertlewler sonı kórsetedi, balalarǵa jaslıǵınan ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı úyretiw agressivlik is-háreketlerdiń júz beriw itimalın 25-30% ke azaytadı.

Solay etip, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda agressivlik minez-qulıqtıń aldın alıwda jeke, sociallıq hám mádeniy-ádep-ikramlılıq faktorlar birgelikte tásir kórsetedi. Jeke faktorlar balanıń tábiyiy psixologiyalıq ózgesheliklerin belgilese, sociallıq faktorlar shańaraqlıq hám tárbiyalıq ortalıqtı, mádeniy-ádep-ikramlılıq faktorlar bolsa jámiyet hám ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı sáwlelendiredi. Sol sebepli, agressiyanı azaytıw hám aldın alıw ushın kompleksli qatnas - jeke rawajlanıw, sociallıq ortalıqtı jaqsılaw hám ádep-ikramlılıq tárbiyaǵa itibar qaratıw zárúr. Tárbiyashılar hám ata-analar tárepinen qollanılatuǵın oyınlar, gúrrińler, sıylıqlar hám jeke órnek balalardıń emocionallıq turaqlılıǵın arttıradı, agressivlik minez-qulıqlardı azaytadı hám keleshekte sociallıq beyimlesiwin jaqsılaydı.

Agressiv minez-qulıq balalarda hár qıylı formalarda kórinedi hám hár bir forma balanıń sociallıq hám psixologiyalıq rawajlanıwına túrlishe tásir etedi.

Fizikalıq agressiya eń kózge kórinetuǵın forma bolıp, bunda bala basqa balalardı urıw, súyrew, iyteriw yamasa basqa fizikalıq zıyan jetkeriw arqalı óz sezimlerin bildiredi. Mısalı, oyın waqtında bir bala basqa balanıń oyındı buzǵanın sezse, ol balanı iyterip jiberiwi yaki urıwı múmkin. Bul túrdegi agressiya ádette balanıń impulsiv tábiyatı, emocionallıq turaqlılıǵınıń tómenligi yamasa stressli jaǵdaylardan kelip shıǵadı. Izertlewler sonı kórsetedi, 3-6 jastaǵı balalar arasında fizikalıq agressiya 15-20% jaǵdaylarda ushırasadı, biraq durıs tárbiyalıq qatnas arqalı bul kórsetkish sezilerli dárejede azaytıladı (Gartrell, 2018).

Awızeki agressiya bolsa bala sezimlerin sóz arqalı bildiriw forması esaplanadı. Bul túrdegi agressiyada bala abaylaydı, sógedi, buyrıqlardı itibarsız qaldıradı yamasa ayawsız sózlerdi qollanadı. Máselen, oyın dawamında bala basqa balanı "sensiz oyın qızıq emes" yamasa "sen jaman oynap atırsan" dep aytıwı awızeki agressiyaga misal boladı. Awızsha agressiya kóbinese bala óz qálewlerin bildiriwge yamasa itibardı tartıwǵa urınǵanda júzege keledi. Sonıń menen birge, balalar sezimlerdi sóz arqalı basqarıwdı úyreniw procesinde, tárbiyashı hám ata-ananıń durıs baǵdarlaması menen bul is-háreketler unamlı sociallıq kónlikpelerge aylanıwı múmkin.

Passiv agressiya bolsa kóbirek jasırın yamasa belgisiz formada kórinedi. Bunda bala biypárwalıq kórsetedi, basqalarǵa qarsı jasırın kelispewshilik oyatadı, yaki óz qálewlerin ámelge asırmaw menen narazılıǵın bildiredi. Máselen, bala oyın waqtında óz náwbetin kútpey, átiraptaǵılarǵa itibar bermewi yaki oyın procesinde

qatnaspawı menen narazılıǵın bildiredi. Passiv agressiya kóbinese ishki stress, itibarsızlıq yamasa emocional túskinlik nátiyjesinde júzege keledi hám balanıń sociallıq beyimlesiwin qıyınlastıradı**.**

Izertlewler sonı kórsetedi, 3-6 jastaǵı balalardıń 20-25% inde agressivlik minez-qulqtıń jeńil formaları - fizikalıq, awızeki yamasa passiv agressiya ushırasadı. Sonıń menen birge, tárbiyashınıń ádep-ikramlılıq tásiri, yaǵnıy balaǵa húrmet, sabır-taqat, mehir-muhabbat hám ózin-ózi basqarıw kónlikpelerin sińdiriw arqalı agressivlik is-háreketlerdiń jiyiligi sezilerli dárejede azayadı. Mısalı, oyın dawamında kelip shıqqan kelispewshiliklerdi tárbiyashı basqarıwı, balalarǵa óz sezimlerin sóz arqalı bildiriwdi úyretiwi hám fizikalıq agressiyaǵa jol qoymawı balalardıń minez-qulqın unamlı tárepke ózgertedi. Solay etip, agressivlik minez-qulıqtıń aldın alıwda tek qadaǵalaw emes, al ádep-ikramlılıq hám sezimlilik tárbiyası tiykarǵı áhmiyetke iye boladı.

Ádep-ikramlılıq tárbiyası mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sezimlik, sociallıq hám ádep-ikramlılıq kónlikpelerin qáliplestiriwde úlken áhmiyetke iye bolıp, ol arqalı bala jaqsılıq hám jamanlıqtı ajıratıw, húrmet, sabır-taqat, mehir-muhabbat hám birge islesiw sıyaqlı qádiriyatlardı ózlestiredi. Ádep-ikramlılıq tárbiya procesi hár qıylı usıllar arqalı ámelge asırıladı hám hár bir usıl balanıń sociallıq minez-qulqın unamlı tárepke ózgertiwge xızmet etedi. Oyınlar arqalı tárbiyalaw - bul balaǵa dizimdegi jaǵdaylardı baqlaw hám tallaw arqalı jaqsı hám jaman is-háreketti ajırata alıwdı úyretiw usılı. Máselen, "Kim duris, kim naduris?" sıyaqlı oyınlarda balalar túrli jaǵdaylarda qaysı minez-qulıq duris, qaysı naduris ekenligin analizlep, óz ara talqılaydı hám úyrenedi. Sonıń menen birge, máseleler, ertekler hám gúrrińler arqalı ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı túsindiriw de nátiyjeli esaplanadı.

Sonday-aq, tárbiyashınıń yamasa ata-ananıń óz is-háreketi balalarǵa eń kúshli úlgi boladı. Balalar úlkenlerdiń ádep-ikramlılıq, mehir-muhabbat hám sabır-taqatın kórsetetuǵın háreketlerin baqlap, úyrenedi hám óz minez-qulqında tákirarlaydı. Máselen, tárbiyashı bir balaǵa jánjel waqtında tınısh hám ádalatlı túrde qatnas jasasa, basqa balalar da keleshekte usınday jaǵdaylarda óz sezimlerin basqarıwdı úyrenedi. Sıylıqlaw hám xoshametlew de ádep-ikramlılıq tárbiyasında áhmiyetli qural esaplanadı: balalardıń jaqsı minez-qulıqları unamlı itibar hám xoshametlew menen bekkemlenedi, jaman minez-qulıqlarǵa bolsa artıqsha jazalawdan góre túsindiriw hám jol-joba beriw abzal esaplanadı. Bul qatnas balalarda agressivlik minez-qulıqtı azaytıw, sociallıq ortalıqqa beyimlesiw hám ózin-ózi basqarıw qábiletin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Izertlewler sonı kórsetedi, mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı turaqlı hám sistemalı túrde úyretiw agressivlik is-háreketlerdiń júzege keliw itimalın sezilerli dárejede azaytadı hám balalardı keleshekte sociallıq jaqtan beyimlesiwsheń, sezimi turaqlı shaxs sıpatında qáliplestiriwge járdem beredi.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Rahmatullayeva, M., Toshbekov, H. – Maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvor va uni korreksiyalash yo‘llari – 2023

2. Usmonova, N., Ilyosjonov, S. – Maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarda agressiv hatti-harakatlarni ko‘rinishlari va korreksiyalash – 2024

3. Choriyeva, D. A., Nurillayeva, K. H. – Maktabgacha yoshdagi bolalarga ahloqiy tarbiya berish – 2023

4. Qodirova, G. – Maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy sifatlarini shakllantirish – 2025

5. Peterson, C., Seligman, M. E. P. – Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification – Oxford University Press, 2004

6. Gartrell, D. – Guidance of Young Children – Cengage Learning, 2018

7. Feshbach, N. D. – The Development of Aggression in Children: Social, Emotional, and Cognitive Influences – Academic Press, 2000.

QORAQALPOQ TILIDA TA’LIM OLAYOTGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI XALQ OG‘ZAKI IJODI ASOSIDA SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Saburov Davronbek Bazarbaevich - Nukus davlat pedagogika instituti Pedagogika-psixologiya va ijodiy ta’lim fakulteti O‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636277

Annotatsiya. Ushbu tezisda xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning nazariy va amaliy mexanizmlari tahlil etiladi. Ayniqsa, qoraqalpoq tilida ta’lim olib boriladigan maktablar misolida xalq og‘zaki ijodining milliy, madaniy va ma’naviy ahamiyati, o‘quvchilarning tafakkurini faollashtirishdagi o‘rni, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi metodik yondashuvlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, tanqidiy fikrlash, boshlang‘ich sinf, tafakkur, qoraqalpoq tili, ertak, maqol, topishmoq, o‘qitish metodikasi, ta’lim texnologiyasi.

KIRISH

Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchilarni faqat bilim bilan qurollantirish emas, balki ularni mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlay oladigan shaxs sifatida shakllantirish dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida bu jarayon o‘ta muhim, chunki aynan shu davrda bolaning tafakkur tizimi, dunyoqarashi va axloqiy qarashlari shakllanadi. Shu bois o‘qituvchidan nafaqat didaktik bilim, balki madaniy, ma’naviy va kommunikativ yondashuv ham talab etiladi.

Xalq og‘zaki ijodi – bu milliy tafakkurning ildizi, xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari mujassam bo‘lgan bebaho boylikdir. U o‘zida milliy ruhni, ijtimoiy hikmatni, axloqiy qadriyatlarni va tafakkur tarbiyasini mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham xalq og‘zaki ijodi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda tabiiy, samimiy

va o‘zbek hamda qoraqalpoq xalqining milliy tafakkuriga yaqin manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarda xalq og‘zaki ijodi asarlari ikki darajada ahamiyatga ega: birinchidan, ular milliy o‘zlikni anglashni kuchaytiradi, ikkinchidan, til va tafakkur birligini mustahkamlaydi. O‘quvchilar bunday asarlar orqali o‘z xalqining tili, tarixiy tajribasi va hayotiy qadriyatlarini anglaydi, bu esa tanqidiy fikrlashni tabiiy ravishda rag‘batlantiradi [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Tanqidiy fikrlash – bu o‘quvchining mavjud bilimlarni shunchaki qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilish, solishtirish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash, shaxsiy xulosa chiqarish qobiliyatidir. Xalq og‘zaki ijodi esa aynan shu fikrlashni uyg‘otuvchi, tahliliy yondashuvni shakllantiruvchi, obrazli tafakkurni rivojlantiruvchi boy materialdir.

Masalan, ertak va maqollarda insoniy fazilatlar, yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, halollik va hiyla o‘rtasidagi ziddiyatlar obrazli tarzda ifodalanadi. O‘quvchi bu asarlarni o‘qibgina qolmay, ularni tahlil qilishga, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga, o‘z nuqtayi nazarini bildirishga o‘rganadi. Shu tariqa, xalq og‘zaki ijodi orqali o‘quvchilarda nafaqat tahliliy fikr, balki axloqiy va estetik qarashlar ham shakllanadi.

Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi asarlaridagi metafora, kinoya, ramz va obrazlar bolalarda assotsiativ tafakkurni rivojlantiradi. Bu esa tanqidiy fikrlash uchun zarur bo‘lgan tahliliy idrok, mantiqiy bog‘lanish va umumlashtirish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. O‘qituvchi ertaklar, topishmoqlar, maqollar ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarning diqqatini sabab-oqibat aloqalariga, voqealar oqimiga va qahramonlarning qarorlariga qaratadi — bu esa tanqidiy fikrlash jarayonining tabiiy bosqichidir [2].

Xalq og‘zaki ijodi boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning nutqiy, mantiqiy va axloqiy rivojlanishiga keng imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, qoraqalpoq tilida o‘qitiladigan maktablarda bu vositalar til o‘rganish va tafakkurni rivojlantirishning muhim manbasi hisoblanadi. Chunki o‘quvchi xalq og‘zaki ijodi asarlarini o‘rganar ekan, nafaqat so‘z boyligini kengaytiradi, balki o‘z fikrini mustaqil ifodalashni, dalil keltirishni, savol berishni va xulosa chiqarishni o‘rganadi.

Masalan, o‘qituvchi darsda “O‘tinchi va bo‘ri” ertagini o‘qitayotganda, bolalar bilan “Qahramonning xatti-harakatlari to‘g‘rimi?”, “Boshqa yo‘l bilan hal etish mumkinmidi?” kabi savollar asosida muhokama olib borishi mumkin. Bu jarayon o‘quvchini tayyor fikrni yod olishdan ko‘ra, o‘z qarashini shakllantirishga undaydi. Shuningdek, maqollar bilan ishlashda o‘quvchilarga ularning ma’nosini izohlash, o‘xshash mazmundagi holatlarni hayotiy misollar bilan bog‘lash topshiriqlari beriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonida o‘qituvchining roli beqiyosdir. U o‘zining metodik mahorati, nutq madaniyati va pedagogik uslubi orqali bolalarning fikrlashini yo‘naltiradi. O‘qituvchi xalq og‘zaki ijodi bilan ishlashda faqat rivoyat qilish bilan cheklanmasdan, o‘quvchini savol berishga, mustaqil fikr bildirishga, tahlil va taqqoslashga undashi kerak.

Masalan, o‘qituvchi dars jarayonida “Nima uchun bu qahramon yutqazdi?”, “Agar sen bo‘lganingda qanday qaror qabul qilarding?” kabi savollar berib, bolani mantiqiy mushohadaga chorlaydi. Shunday savollar o‘quvchining tafakkurini faollashtiradi, o‘z fikrini ishonch bilan bayon qilishga o‘rgatadi. Shu bilan birga, o‘qituvchi xalq og‘zaki ijodini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirsa, o‘quvchilarda mavzuga bo‘lgan qiziqish yanada ortadi.

Bugungi ta’limda interfaol metodlar — “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Besh savol”, “Sinkveyn”, “Baliq skeleti” kabi yondashuvlar xalq og‘zaki ijodi asosidagi darslarni jonlantiradi. Ular orqali o‘quvchilar ertak, maqol yoki topishmoqdagi mazmunni tahlil qiladi, turli qarashlarni solishtiradi, dalillar bilan fikrini himoya qiladi. Natijada, tanqidiy fikrlash nafaqat kognitiv jarayon, balki ijtimoiy muloqot ko‘nikmasiga ham aylanadi [3].

Qoraqalpoq tilida ta’lim olib boriladigan maktablarda xalq og‘zaki ijodi o‘zining ikki tomonlama funksiyasini bajaradi: bir tomondan, bu tilning leksik, fonetik va grammatik boyligini o‘rgatadi; ikkinchi tomondan, u xalqning madaniy o‘zligini mustahkamlaydi. Tanqidiy fikrlashning shakllanishida til va madaniyatning o‘zaro uyg‘unligi muhim rol o‘ynaydi.

O‘quvchilar xalq qo‘shiqlari, ertaklari, afsonalari orqali milliy qadriyatlar, urf-odatlar va hayotiy tajribalardan saboq oladi. Shu jarayonda o‘qituvchi xalq donoligini tahlil qilishni, axloqiy muammolarni hal etish usullarini muhokama qilishni tashkil etadi. Bu esa o‘quvchilarning axloqiy tafakkurini ham shakllantiradi. Natijada tanqidiy fikrlash – milliy o‘zlik va ma’naviy boylik bilan uyg‘unlashgan holda rivojlanadi.

Bugungi kunda xalq og‘zaki ijodi materiallarini o‘qitishda faqat reproduktiv yondashuv emas, balki muammoli va interfaol metodlar asosida ishlash samaraliroq natijalar bermoqda. Masalan, “fikr xaritasi”, “Venn diagrammasi”, “Klaster”, “Insert”, “T-sxema” kabi grafik tashkilotchilar yordamida o‘quvchilar ertak yoki maqolda ilgari surilgan g‘oyalarni tahlil qiladi, sabab va oqibatni aniqlaydi, o‘z pozitsiyasini himoya qiladi.

Shuningdek, o‘qituvchi xalq og‘zaki ijodidan foydalanganda ularning kontekstual mohiyatini hisobga olishi zarur. Har bir asar ma’lum ijtimoiy muhit, tarixiy davr va madaniy qadriyatlar mahsulidir. Shu sababli, ertak yoki maqolni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarni “Bu asar qanday davrda yaratilgan?”, “Qaysi ijtimoiy hodisani ifodalaydi?”, “Bugungi hayotda bu g‘oya qanday qo‘llanishi mumkin?” kabi savollar bilan mustaqil fikrlashga yo‘naltirish maqsadga muvofiq.

Bu yondashuv o‘quvchiga xalq og‘zaki ijodiga faqat “o‘tmish manbasi” sifatida emas, balki zamonaviy tafakkur bilan qayta talqin etiluvchi tirik madaniy hodisa sifatida qarashni o‘rgatadi. Shu tarzda xalq ijodi materiallari o‘quvchi tafakkurida yangi ma’nolar hosil qiladi, ularni hozirgi hayot bilan bog‘lash imkonini beradi. Bu esa tanqidiy fikrlashni tabiiy rivojlantiradi.

NATIJALAR

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari tabiiy tafakkur rivojlanishining uzviy bosqichidir. Shu sababli o‘qituvchi xalq og‘zaki ijodi vositalarini shunchaki axloqiy yoki badiiy manba sifatida emas, balki psixologik faol o‘rganish jarayonini tashkil etuvchi vosita sifatida ko‘rishi zarur.

Xalq og‘zaki ijodi — ertaklar, maqollar, topishmoqlar, afsonalar, dostonlar — bolaning idroki, xotirasi, mantiqiy tahlil qobiliyatini bir vaqtning o‘zida faollashtiradi.

Tanqidiy fikrlashni shakllantirishda o‘qituvchining metodik kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, qoraqalpoq tilida ta’lim olib boriladigan maktablarda o‘qituvchi xalq og‘zaki ijodini milliy kontekstda to‘g‘ri talqin qila olishi, uni bolalarning hayotiy tajribasi bilan bog‘lay bilishi zarur. O‘qituvchi nafaqat asarning mazmunini, balki uning tarbiyaviy, psixologik va falsafiy qatlamlarini ham tahlil qila oladigan darajada metodik tafakkurga ega bo‘lishi kerak [6].

Zamonaviy o‘qituvchi uchun xalq ijodidan foydalanish — bu faqat o‘quv materiali emas, balki interaktiv tafakkur muhitini yaratish vositasidir. Masalan, dars jarayonida xalq maqollaridan foydalangan holda munozarali vaziyatlar yaratish (“Senga qaysi maqol ko‘proq mos keladi?”, “Bu maqolda qanday hayotiy tajriba mujassam?”) o‘quvchini fikr bildirish, tahlil qilish va xulosa chiqarishga undaydi. Shu jarayonda bola nafaqat fikrlash, balki fikrini asoslash, dalil keltirish, boshqalarning fikrini tahlil qilishni ham o‘rganadi — bu esa tanqidiy tafakkurning yadro komponentlaridir.

XULOSA VA MUNOZARA

Xalq og‘zaki ijodi boshlang‘ich ta’limda nafaqat til o‘rganishning vositasi, balki tanqidiy, ijodiy va axloqiy tafakkurni shakllantirishning samarali pedagogik manbai hisoblanadi. U o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, dalil keltirish, xulosa chiqarish, shuningdek, hayotiy holatlarni baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Qoraqalpoq tilida olib boriladigan ta’lim muhitida xalq og‘zaki ijodi o‘z milliy ruhini, tarixiy tajribasini, ma’naviy boyligini o‘quvchiga singdiradi. Shu orqali bola o‘z xalqining madaniyatini anglaydi, o‘z fikrini mantiqan asoslashni, har bir voqeaga tanqidiy qarashni o‘rganadi.

Demak, xalq og‘zaki ijodi asosida tanqidiy fikrlashni shakllantirish – bu faqat metodik jarayon emas, balki milliy ongni tarbiyalash va intellektual mustaqillikni rivojlantirish mexanizmidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdukarimova, N. Boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. – 156 b.

2. Berdimurodova, S. Xalq og‘zaki ijodi va ta’lim integratsiyasi. – Nukus: Bilim, 2023. – 184 b.

3. Bozorova, M. Developing critical thinking skills in primary school pupils through folk pedagogy // International Journal of Pedagogical Research. – 2024. – Vol. 3(2). – P. 44–53.

4. Qilicheva, D. The role of oral folk creativity in developing students' logical and critical thinking // European Journal of Education Studies. – 2021. – Vol. 8(12). – P. 75–82.

5. Orazbaeva, A. Til va xalq og‘zaki ijodi o‘zaro bog‘liqligi. – Qoraqalpoq davlat universiteti nashriyoti, 2022. – 133 b.

6. Mamatova, F. Tanqidiy fikrlash va milliy qadriyatlar uyg‘unligi. – Toshkent: Fan va ta’lim, 2023. – 210 b.

ZAMANOGÓY OQITIWSHINIŃ BASLAWISH KLASSLARDA OQITIW TIYKARLARI.

Abdramanova Gulmira Nurman kizi - Ájiniyaz atindağı Nokis mámleketlik pedagogikalıq instituti Testologiya ham bilimlerdi bahalaw qániygeliginiń 1-kurs magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636314

Anotatsıya: Zamanogóy oqıtıwshınıń baslawısh klaslarda oqıtıw tıykarları, zaman talabına say pedagogikalıq texnologıya tiykarında oqıtıw, interaktıv metodlardan paydalanǵan halda oqıtıw, baslawısh klass oqıwshılarınıń zamanogóy oqıtıwshılardıń oqıtıwı hámde oqıwshılarda fundamental tálimdi payda etiw tiykarı, oqıtıwshınıń sheberligi- pedagoktıń tiykarınan bilim beriw processi bolip sonıń menen birge oqıshılarǵa tek bilim berip qoymastan olarǵa tárbiyaliq jumıslardı da alıp barıw hám hát tárepleme olardı rawajlandırıw.

Tiykarǵı túsinikler: zamanogóy oqıtıwshı, fundamental tálim, pedagogikalıq texnologıya, oqıtıwshı sheberligi.

Abstract: Fundamentals of teaching a modern teacher in primary grades, teaching based on pedagogical technologies that meet modern requirements, teaching using interactive methods, teaching primary school students by modern teachers, as well as the basis for creating fundamental education in students, the teacher's teaching skills are, first of all, a learning process where students not only acquire knowledge but also carry out educational work and even develop them comprehensively.

Key concepts: the modern teacher, fundamental education, pedagogical technology, pedagogical skill.

Házirgi kúnde bilim beriw sistemasınıń jańalanıwı oqıtıwshı shaxsına bolǵan talaplardı júdá kúsheyttirdi. Oqıtıwshıdan tek páni boyınsha bilim beriw emes, al oqıwshınıń shaxsiy qábiletlerin ashıw, onıń erkin oylawın hám kreativligin rawajlandırıw talap etilmekte.

Zamonagoy oqıtıwshı – bul zaman menen birge teńdey rawajlaniw, jámiyet talapların tereń túsinetuǵın, óz ustinde toqtawsız jumıs isleytuǵın ustazdır. Ol tek bilim beriwshi emes, al jas áwladtıń keleshegin qalıplestırıwshı adam. Búgingi kún oqıtıwshıdan jańa qaras, jańa usıllar hám jańa pikirlerdi talap etedi. Zamonagóy oqıtıwshı texnologiyanı sabaq processinde qollay alıwı, oqıwshınıń qızıǵıwshılıǵın oyata aladı. Ol sabaqti qara sóz benen emes, pikir almasıw, izleniw hám tájribe arqalı ótedi. Bunday oqıtıwshı hár bir oqıwshınıń qábiletin anıqlap, onı rawajlandırıwǵa háreket etedi. Oqıwshıǵa isenim bildirip, onı erkin oylawǵa, óz pikirin ashıq aytıwǵa úyretedi. Sebebi, zamonagóy oqıtıwshı ushın eń áhmiýetlisi – bilim emes, al bilimdi qollana alatuǵın shaxstı qalıplestiriw. Zamonagóy oqıtıwshı ádep, sabır hám juwapkershilikti ózinde kórsete aladı. Ol óz háreketi, sózi, múnasebetı menen oqıwshılarǵa úlgi boladı. Oqıwshı onı kórip, tek bilim emes, adamgershilikti de úyrenedi.

Zamanagóy oqıtıwshınıń aldina qoyǵan maqsetı – keleshik áwladtı durıs jolǵa baslaw hám olardıń bilim, tárbiyasi menen zamanǵa payda keltiriw.Pedagoglar hár tárepleme tálim-tárbiya procesin durıs shólkemlestiriwi menen birge ózleriniń sırtqı kelbetine de itibar beriwi lazım.

Zamanogóy oqıtıwshınıń baslawısh klaslarda oqıtıw tıykarları yaǵnıy zamanǵa say oqıtıw, interaktiv metodlardan paydalanıw, sanlı texnologıyanı rawajlandırıw, elektron doskalardan paydalanǵan halda oqıtıw sonıń menen birge zamanogóy oqıtıwshı dúnya jańalıqlarınan xabardar bolıwı, oqıtıwdıń jańasha túrlerinen paydalanǵan halda oqıtıw bolıp esaplanadı.

Baslawısh tálim oqıwshılarda ulıwma orta tálimdi dawam ettiriw ushın zarur bolǵan sawatqanlıq bilimi, ilimiy tájriybe hám kónlikpeler tıykarın qáliplestiriwge baǵdarlanǵan.[1]

Bunda baslawısh klass oqıwshılarınıń zamanogóy oqıtıwshılardıń oqıtıwı hámde oqıwshılarda fundamental tálimdi payda etiw tiykar bola aladı.

Fundamental tálim- bul shaxstıń bilim alıwdaǵı dáslepki basqıshı bolıp esaplanadı.Hár bir shaxstıń bilim alıwdaǵı fundamenti durıs bolmasa yaǵnıy bilimniń dáslepki buwınları tolıq ózlestirmese úzliksiz tálimniń keyingi basqıshlarda orta arnawlı, professional, joqari oqıw orılarındaǵı bilim júda sayız boladi. Nátiyjede sapasız kadrlar payda boladı.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev Ózbekstan xalqına jollaǵan murajatnamasında “Tálim sapasın asırıw-Jańa Ózbekistan rawajlanıwınıń jalǵız hám birden-bir jolıdır”-dep atap ótti. Baslawısh tálimniń maqsetin támiyinlewde zamanogóy oqıtıwshınıń tálim texnogıyaları zárur áhmiyetke iye. Ózbekistan Respublikasiniń “Tálim haqqındaǵı qarar”nıń 26-statıyasında Kadrlardı tayarlawdıń Milliy dásturinde oqıtıw processinde Zamanogóy pedagogikaliq texnologıyalardıń keń kólemde qollanıwı barlıq túrdegi bilimlendiriw mákemeleriniń aldına qoyǵan eń tiykarǵı wazıypalardan biri ekenligin aytıp ótti.[2]

Zamanogóy oqıtıwshı zaman talabına say pedagogikalıq texnologıya tiykarında oqıtıw oqıwshılardıń bilim dárejesin elede jetilistiriwge óz úlesin qosadı.

Pedagogikalıq texnologıya- bul anıq izbe-izliktegi bir pútin process bolıp, ol oqıwshılardıń talaplarınan kelip shıqqan halda bir maqsetke jóneltirilgen aldınnan puqta rejelestirilgen hám anıq nátiyje beriwge qaratılǵan process.

Pedagogikalıq texnologıya- oqıtıwshı sheberligine baylanıslı bolmaǵan halda pedagogikalıq jetiskenligine kepillik beretuǵın, oqıwshı shaxsın qáliplestiriw processiniń joybari(V.P.Bespolko) [3 b 192].

Oqıtıwshınıń sheberligi-bul pedagoktıń tiykarınan bilim beriw processi bolip sonıń menen birge oqıwshılarǵa tek bilim berip qoymastan olarǵa tárbiyaliq jumıslardı da alıp barıw hám hár tárepleme olardı rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Maǵlıwmat ornında sonıda aytıp ótiw kerek oqıtıwshınıń sheberligi sabaqtı júdá qiziqli hám hár túrli interaktıv metodlardan paydalanǵan halda oqıtıw ózin uslap tutıwı, oqıwshılarǵa múnasabeti, etika hám estikası, pedagogikalıq imdji bárshesi oqıtıwshınıń sheberligine baylanıslı.

Pedagogikalıq texnologiya- oqıw processınıń oqıwshılar hám oqıtıwshılar ushın sózsiz qolay sharayat támiyinlewshi joybar, shólkemlestiriw hám ótkiziw

boyınsha barlıq detalları oylap tabılǵan birgeliktegi pedagogikalıq iskerlik modeli.(V.M.Monaxov) [4 b 151].

Usı alımlardıń pikirine kóre pedagogikalıq texnologıyalardan hár bir

oqıtıwshı tuwrı paydalansa zamanogóy oqıtıwshınıń oqıtıw iskerligi elede rawajlanadı sonıń menen birge keleshek awladlarımızdıń bilimi ele jetilisedi hám oqıtıw sheberligi artıp baradı.

Ózbekistan Respublikasiniń bilimlendiriw sistemasindaǵi zamanagóy oqıtıwshılardıń oqıtıw processinen kórnisi. Bunda zamanogóy oqıtıwshınıń baslawısh klaslarda oqıtıwı sonıń menen birge oqıtıw sheberligi hámde baslawısh klass oqıwshılarınıń toparlarda islesiw kónlikpesin rawajlandırıp atır.

Ekinshi súwrette bolsa zaman talaplarına say oqıtılıp atırǵanı gúzetilip tur yaǵnıy kompyuter texnologiyalari hámde elektron doskalardan paydalanǵan halda oqıtılıp atır. Sonı da aytıp ótiw orınlı zamanogóy oqıtıwshı tek ǵana baslawısh klaslardı oqıtıp qoymastan joqarı klass hámde úzliksiz tálimniń professional, JOO da, mektepten tis tálimde de oqıtıladı.

Zamanogóy oqıtıwshınıń wazıypası: oqıwshılardı bilimin jetilistiriw, kásipke baǵdarlaw, JOO tolıqlay qamtıw sonıń menen birge elimizge jetik hám kerekli kadr bolıwına óz úlesin qosıw. Zamanagóy oqıtıwshı tek pán boyınsha bilim beriwshi emes, al oqıwshılardıń shaxs retinde qalıplesıwına basshılıq etiwshi, olardı ómirge tayarlawshı adam bolıwı kerek.Zamanagóy oqıtıwshınıń roli, balanıń bilim sapasını hám tárbiyasin

jaqsılaydı. Bul jumıs oqıtıwshınıń bilim hám tárbiyaliq qásiyetlerin birge qollanılıwın talap etedi.

Juwmaqlap aytqanda baslawısh klass balanıń bilimge bolǵan qatnasın hámde klass-sabaq sistemasın áste aqırınlıq penen jetilistiredi sonıń menen birge balalardıń adaptacıyasın(biyimlesiwin) qáliplestiredi. Sol sebepli oqıtıwshı sabaqtı qiziqli túsinikli hámde tártip qaǵıyda tiykarında oqıtadı. Zamanogóy oqıtıwshi zaman menen teń hámde jańalıqqa ıntılıwsheń oqıwshılardıń bilimin joqarı dárejede jetilistirip olardı jańa pedagogikalıq texnologıyada oqıtıw, kásipke baǵdarlaw, JOO qamtıw Ózbekistan Respublikasi hám Qaraqalpaqstan Respublikasina kerekli kadr qılıp jetilistiredi. Tek ǵana teoriyaliq bilim berip qoymastan jańa pikirleytuǵın házirgi zaman talaplarına say kásiplerdi úyreniwge úndeydi yaǵnıy oqıwshılardı sanli texnologiya, startap joybar hámde IT tarawlarında óz kásiplerin iyelewge járdem beredi hám jol joba kórsetip olardı qollap quwatlap qiziǵiwshiliǵin elede oyatadı.

Paydalanilǵan ádebiyatlar

1. Ministrler Kábinetiniń 2020-jılı 7-avgusttaǵı 466-san “Ózbekistan Respublikasi úzliksiz baslanǵısh tákim hám orta professional tálim sistemasin tártipke salıwshı normativ-huqıqıy húJjetlerdi tastıyıqlaw haqqındaǵı qararı” **Lex.uz** saytinan
2. Ministrler Kábinetiniń 2020-jılı 7-avgusttaǵı 466-san “Ózbekistan Respublikasi úzliksiz baslanǵısh tákim hám orta professional tálim sistemasin tártipke salıwshı normativ-huqıqıy húJjetlerdi tastıyıqlaw haqqındaǵı qararı” **Lex.uz** saytinan
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика .1989
4. Монахов, В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса / В.М. Монахов. — Волгоград: Перемена, 1995.

BASLAWÍSH KLASLARDA TÁBIYIY PÁNLERDI SANLÍ TEXNOLOGIYALAR TIYKARÍNDA OQÍTÍW METODIKASÍN JETILISTIRIW

Bazarbayeva Aysulıo’ Satbay qızı - Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı Tálim hám tárbiya teoriyası metodikası (baslawısh tálim) qanigeligi 1- kurs magistrantı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636332

Annotaciya. Bul teziste baslawısh klaslarda tábiyiy pánlerdi oqıtıwda sanlı texnologiyalardan paydalanıw metodikasın jetilistiriw máseleleri kórsetilgen. Onda sanlı texnologiyalardıń bilimlendiriw procesindegi ornı, interaktiv hám multimedia qurallarınıń oqıwshılardıń bilimlerdi ózlestiriwine tásiri analizlengen. Sonday-aq, sanlı resurslardan didaktikalıq maqsetke muwapıq paydalanıw, oyın texnologiyaların qollanıw hám de bilimlendiriw procesin individuallastırıw imkaniyatları tiykarlap berilgen. Izertlew nátiyjeleri baslawısh klass oqıwshılarınıń

erkin pikirlew, informaciyanı tallaw hám tábiyiy pánlerge qızıǵıwshılıǵın arttırıwda sanlı texnologiyalardıń nátiyjeliligin kórsetedi.

Tayanısh sózler: baslawısh bilimlendiriw, tábiyiy pánler, sanlı texnologiyalar, interaktiv bilimlendiriw, oyın texnologiyaları, sanlı kompetenciya.

Abstract. This thesis addresses the issues of improving the methodology of teaching natural sciences in primary education through the use of digital technologies. The role of digital technologies in the educational process, as well as the impact of interactive and multimedia tools on students’ acquisition of knowledge, are analyzed. In addition, the possibilities of using digital resources for didactic purposes, applying game-based technologies, and individualizing the educational process are substantiated. The research results demonstrate the effectiveness of digital technologies in enhancing primary school students’ independent thinking, information analysis skills, and interest in natural sciences.

Keywords: primary education, natural sciences, digital technologies, interactive learning, game-based technologies, digital competence.

Zamanagóy jámiyettiń jedel rawajlanıwı bilimlendiriw sistemasına, ásirese baslawısh klaslarda jańa talaplardı qoymaqta. Búgingi kúnde oqıwshılarda tek bilim emes, al erkin pikirlew, xabar texnologiyaların talqılaw hám onnan nátiyjeli paydalanıw kompetenciyaların qáliplestiriw úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Usı kózqarastan, tábiyiy pánlerdi oqıtıwda sanlı texnologiyalardan paydalanıw, bilimlendiriw procesiniń nátiyjeliligin arttırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı[1]. Baslawısh klaslarda tábiyiy pánler oqıwshılardıń qorshaǵan ortalıq, tábiyat qubılısları, janlı hám jansız tábiyat haqqındaǵı dáslepki túsiniklerin qáliplestiredi.

Sanlı texnologiyalar tiykarında bilim beriwdi shólkemlestiriw, sabaq procesiniń interaktivligin támiyinleydi. Multimedia quralları, animaciyalar, videorolikler hám virtual tájiriybeler arqalı tábiyiy proceslerdi kórgizbeli túrde túsindiriw imkaniyatı jaratıladı[2]. Bul bolsa baslawısh klass oqıwshılarınıń abstrakt túsiniklerdi ańsatıraq ózlestiriwine járdem beredi. Tábiyiy pándi oqıtıwda sanlı texnologiyalardı qollanıw tek ǵana texnikalıq qurallardan paydalanıw menen sheklenip qalmawı kerek. Oqıtıwshı sanlı resurslardan didaktikalıq maqsetke muwapıq, yaǵnıy sabaqtıń mazmunı, teması hám hár bir oqıwshınıń bilim dárejesi, qızıǵıwshılıǵı hám ózlestiriw tezligin esapqa alǵan halda tapsırmalar beriw zárúr bolıp esaplanadı. Didaktikalıq maqsetke muwaqpıq esapqa alınbasa, sanlı texnologiya sabaqtıń nátiyjeliligin arttırıwdıń ornına, shalǵıtıwshı faktorǵa aylanıwı múmkin. Sonday-aq, sanlı texnologiyalar baslawısh klass oqıwshılarında erkin bilim alıw kónlikpelerin rawajlandıradı. Bul bolsa oqıwshınıń ózin-ózi baqlaw hám bahalaw kompetenciyasın qáliplestiredi. Sanlı texnologiyalar tiykarında tábiyiy pánlerdi oqıtıwda oyın texnologiyaları ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Baslawısh klass oqıwshıları ushın sanlı texnologiyalar arqalı berilgen bilimler uzaq waqıt yadta saqlanıp qaladı. Máselen, elektron sabaqlıqlar, interaktiv shınıǵıwlar hám testler arqalı oqıwshı óz bilimlerin óz betinshe tekseriwi hám bekkemlewi múmkin[3]. Tábiyat qubılıslarına baylanıslı interaktiv oyınlar oqıwshılardıń logikalıq pikirlewin hám qızıǵıwshılıǵın arttıradı.Bunnan tısqarı,

sanlı texnologiyalar oqıtıwshıǵa bilimlendiriw procesin individuallastırıw imkaniyatın beredi.

Xalıqaralıq tájiriybeler sonı kórsetedi, sanlı texnologiyalardı bilimlendiriw procesine engiziw oqıwshılardıń pánlerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám bilimlendiriwdiń sapasın jaqsılaydı. Sonıń ishinde, UNESCO hám OECD izertlewlerinde baslawısh klaslarda bilim beriwde sanlı kompetenciyalardı qáliplestiriw áhmiyetli wazıypa sıpatında belgilengen[4]. Sanlı texnologiyalar oqıwshılardıń bilimlerdi tereńirek , erkin pikirlew hám informaciya menen islew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Sanlı texnologiyalardı maqsetke muwapıq, sistemalı hám pedagogikalıq qatnas tiykarında qollanıw arqalı baslawısh klass oqıwshılarınıń tábiyiy pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın jáne de arttırıw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdullaeva M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. Jo‘raev R.X., Zunnunov A. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2019.
3. Qodirov B. Raqamli ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
4. UNESCO. ICT in Education. – Paris, 2018.
5. OECD. Innovating Education and Educating for Innovation. – Paris, 2016

OYÍN ISKERLIGI ARQALÍ MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDA MIYNET TÁRBIYASÍN QÁLIPLESTIRIW

Eshmuratova Gauxar Maxsudovna - Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı aǵa oqıtıwshısı.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636402

Annotaciya: Bul maqalada mektepke shekemgi jastaǵı balalarda miynet tárbiyasın qáliplestiriwde oyın iskerliginiń áhmiyeti kórsetip ótilgen. Sonday-aq, balalardı miynetke úyretiwde didaktikalıq hám rolli oyınlardıń nátiyjeli qollanılıwı, tárbiyashınıń pedagogikalıq qatnası hám balalarda erkinlik, juwapkershilik sıyaqlı pazıyletlerdi rawajlandırıw máseleleri tallanǵan.

Tayanish sózler: miynet tárbiyası, oyın iskerligi, mektepke shekemgi bilimlendiriw, balalar rawajlanıwı, tárbiya usılları.

Annotation: This article highlights the importance of play activities in the formation of labor education in preschool children. Also, the issues of the effective use of didactic and role-playing games in teaching children to work, the pedagogical approach of the educator, and the development of such qualities as freedom and responsibility in children were analyzed.

Keywords: labor education, play activities, preschool education, child development, methods of upbringing.

Ózbekstan Respublikasında jámiyetlik qatnasıqlar mazmunı jańalanıp atırǵan bir waqıtta ósip kiyatırǵan jas áwladtı miynet súygishlik ruwxında tárbiyalawdı jańasha tiykarlarında, bir tárepten, milliy pedagogikalıq qádiriyatlarımız negizinde,

ekinshiden, rawajlanǵan mámleketlerdiń tájiriybesinen paydalanǵan halda alıp barıwǵa sociallıq zárúrlik sıpatında qaralmaqta. Sebebi miynet sociallıq rawajlanıwdıń deregi, barlıq materiallıq hám ruwxıy mútájliklerdiń qanaatlandırılıwınıń tiykarǵı shárti bolıp tabıladı. Demek, miynet insan aǵzasınıń wazıypası, shaxs rawajlanıwınıń tiykarı.

Miynet áyyemnen jámiyettiń ádep-ikramlılıq principi esaplanǵan, materiyallıq hám ruwxıy mádeniyattıń hám de sociallıq rawajlanıwdıń tiykarı esaplanadı.

Tálim-tárbiya procesinde miynet tárbiyasın balalarǵa jańasha sińdiriw, olarda miynet etiwge úyretiw, miynet nátiyjesinen zawqlana biliw bir sezimlerdi qáliplestiriw arqalı olarda miynet xalqına húrmetti, jámiyet paydasına miynet etiw qáliplestiriw lazım.

Balalardı miynetke úyretiwde, eń dáslep, olardı psixologiyalıq hám ámeliy tayarlıq, jámáátte miynet islew kónlikpelerin tárbiyalaw áhmiyetli rol oynaydı.

Miynetke ruwxıy, aqılıy hám ámeliy tayarlaw procesinde balalarda miynet súygishlik, jigerlilik, pidayılıq, hadallıq, intizamlılıq sıyaqlı sıpatlar qáliplesiwi menen birgelikte olarda ádep-ikramlılıq qásiyetler de qáliplesip baradı.

Bala miynettiń áhmiyeti hám mádeniyatın túsiniwi ushın pedagog úlkenlerdiń miyneti, balalardıń ózleri orınlaytuǵın miynet túrlerin baqlaw, boyınsha ekskursiyalar shólkemlestiredi. Balanıń hár túrli miynet procesinde qatnasıwı, úlkenler miyneti menen tanısıwı, olardıń átiraptaǵı turmıs, adamlardıń óz-ara qatnasıqları haqqında, zatlar hám olardıń ózgeshelikleri, materiallarǵa qayta islew beriw usılları, qurılmalar hám ásbaplar haqqında belgili bir tásirlerge iye bolıwlarına járdem beredi. Miynet balalardan dıqqat, ótkir zeyin, tapqırlıq, dóretiwshilik qábiletlerin iyelewdi talap etedi. Miynet procesinde balalar ayırım jumıs túrlerin (bir bet qaǵazdı búklew, qanday da bir figuranı úlgige qarap kesiw, kerekli uzınlıqtı ólshew sıyaqlı háreketlerdi) ańlatatuǵın bir qansha túsinik hám terminlerdi paydalanıwǵa, orınlanǵan jumıstaǵı izbe-izlikti beriwge tuwra keledi. Bul bala sóylewin jańa sózler menen bayıtadı, pikirlewi, dúnyaqarasın qáliplestiriwge múmkinshilik beredi. Miynet hár bir jas toparındaǵı balalardıń ózgesheliklerin esapqa alǵan, oǵan durıs qadaǵalaw yamasa basshılıq etkende ǵana jaqsı nátiyje beriwi múmkin.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın eń tábiyiy hám nátiyjeli iskerlik túri bul oyın esaplanadı. Sol sebepli balalardı miynetke úyretiwde oyın elementlerinen paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Oyın arqalı balalar miynet procesin túsinip baradı, úlkenlerdiń iskerligine elikleydi hám hár qıylı miynet kónlikpelerin iyeleydi.

Oyın iskerligi arqalı miynet kónlikpelerin qáliplestiriw.

Oyın balalar turmısınıń tiykarǵı bólegi bolıp, olar arqalı balalar dúnyanı ańlaydı. Oyın procesinde balalar úlkenlerdiń miynetin tákirarlaydı. Mısalı: «Shıpaker hám nawqas», «Aspaz», «Qurılısshı», «Dúkánshı» sıyaqlı rolli oyınlar arqalı balalar túrli kásipler menen tanısadı hám miynet procesin úyrenedi.Soniń menen birge, didaktikalıq oyınlar da miynet tárbiyasın qáliplestiriwde úlken áhmiyetke iye. Mısalı: "Kim tezirek jıynaydı", "Durıs jaylastır", "Miynet quralın tap" sıyaqlı oyınlar balalarda tártiplilik hám juwapkershilikti rawajlandıradı.

Oyın iskerligi mektepke shekemgi jastaǵı balalarda miynet tárbiyasın qáliplestiriwdiń tiykarǵı quralı bolıp, rolli hám syujetli oyınlar ("Dúkan," "Shıpaker," "Qurılısshı") arqalı miynetke qızıǵıwshılıq, juwapkershilik, jáméátlik hám erkinlik kónlikpelerin rawajlandıradı. Oyın procesinde balalar úlkenlerdiń miynetine uqsatıp, miynet kónlikpelerin ózlestiredi, bul bolsa olarda miynet súygishlikti qáliplestiredi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda miynet tárbiyasın oyın arqalı qáliplestiriwdiń tiykarǵı baǵdarları:

Rolli hám syujetli oyınlar: "Shańaraq," "Baqsha," "Emlewxana" sıyaqlı oyınlarda balalar túrli rollerdi atqarıp, miynet procesin oyın formasında úyrenedi.

Miynet elementleri bolǵan oyınlar: Oyınshıqlardı jıynastırıw, quwırshaq kiyimlerin juwıw sıyaqlı oyınlar arqalı ózine-ózi xizmet etiw hám tártiplilik kónlikpeleri qáliplesedi.

Jáméát bolıp oynalatuǵın oyınlar: Birgelikte qurılıs materialları menen oynaw ("Qurılısshılar" oyını) juwapkershilik hám topar bolıp islew qábiletin rawajlandıradı.

Dóretiwshilik oyınlar: Qaǵazdan buyımlar islew, súwret salıw yaki ılaydan buyımlar islew sıyaqlı is-háreketler dóretiwshilikti hám miynet nátiyjesinen quwanıw sezimin tárbiyalaydı.

Didaktikalıq oyınlar: Kásiplerge tiyisli súwretlerdi toplaw, miynet quralların ajıratıw arqalı miynet haqqındaǵı túsinikleri keńeyedi.

Oyınlar arqalı balalarda miynetke bolǵan unamlı múnásibet, erkinlik hám alǵa umtılıw qáliplesedi, bul bolsa olardıń keleshekte miynet iskerligine tayar bolıwın támiyinleydi.

Oyın mektepke shekemgi jasındaǵı balalardıń tiykarǵı iskerligi bolıp, ol arqalı bala shaxs sıpatında qáliplesedi oyın balanıń keleshektegi oqıw, miynet iskerligi, adamlarǵa múnásibetiniń qálipleskenlik dárejesin belgileydi.Oyın áyyem zamanlardan baslap pedagog, psixolog, filosof, etnograf, kórkem óner ilimpazlardıń dıqqatın ózine tartıp kelgen. Oyın alǵashqı jámiyetlik dúzim dáwirinde júzege kelgen bolıp, jámiyetlik ómirinde miynetten keyin turadı hám onıń mazmunın belgileydi. Bala óz oyınında aldın úlkenler miynetinde qatnasadı.

Oyın jas áwladtı miynetke tayarlaydı. Balalar oyınınıń bunday túsiniwı birinshi márte K.D.Ushinskiy tárepinen táriyiplep berilgen edi. Ol óz shıǵarmalarında balalar oyınınıń mazmunın olarnıń turmıstan alǵan tásirleri menen belgilenip,olar shaxsınıń qáliplesiwine tásir etedi, dep jazadı. Bul pikirdi P.F.Legaft te tastıyıqlap, balalar óz oyınlarında átiraptan alǵan tásirlerin sáwlelendiredi, deydi. Bunday iskerlik balanıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Oyın úlkenler turmısında belgili orın tutar eken, ol balalar ushın ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin ilimpaz hám pedagoglar ózleriniń baqlaw hám ilimiy izertlewleri arqalı dálillep berdi.

Tárbiyashılar balalar oyınına basshılıq etiwde tómendegilerge ámel etiwleri kerek.

1. Oyın menen miynet ortasındaǵı tuwrı qatnas ornatıw.

2. Oyında balalardıń bolajaq miynet adamlarına tán bolǵan fizikalıq hám ruwxıy sıpatların tárbiyalaw.

Oyın balalardı fizikalıq jaqtan tárbiyalaw sistemasında, baqshanıń tálim-tárbiya jumısında ádep-ikramlılıq, miynet hám estetikalıq jaqtan tárbiyalawda úlken orın tutadı.

Miynettiń ádep-ikramlılıq jaqtan bahası onıń jámiyet ushın áhmiyeti menen belgilenedi. Sonıń ushın da balalarǵa olardıń qolınan keletuǵın, sociyallıq wazıypalardı qoyıw áhmiyetli esaplanadı. Sebebi óz miynetiniń jámiyetlik áhmiyetin túsiniw balanıń jámiyetlik turmısqa kirip barıwı hám ózin onıń paydalı aǵzası sıpatında seziniwine múmkinshilik beredi. Qalaberdi, erte jastan baslanatuǵın puqaralıq tárbiyasınıń tiykarları da mine usında.

Hár bir bala, bárinen burın, ózin shańaraq, baqsha, mekteptegi miynet procesiniń qatnasıwshısı, óz miynetin ulıwma jumıstıń bir bólegi sıpatında bahalawı kerek. Miynetti bunday shólkemlestiriw balalarda jámáátlik iskerlik. kópshilik aldında ózin tuta biliwge úyretedi. Soǵan bola balalardı tárbiyalawda jámáát miynet túrleri, ásirese, áhmiyetli esaplanadı. Balanıń aqılıy rawajlanıwında miynettiń áhmiyeti úlken. Ol álem, barlıq qorshaǵan ortalıqtı ańlaw imkaniyatın beredi. Demek, mektepke shekemgi jastan baslap miynet etiw balalardı estetikalıq hám ádebiy jaǵınan rawajlanıwına alıp keledi.

Miynet tárbiyasınıń gezektegi wazıypası jas áwladta miynet mádeniyatın, kónlikpe hám uqıplılıǵın qáliplestiriw, miynetke húrmet hám onıń nátiyjeleri – sociallıq hám jeke múlkti qásterlep saqlaw sıyaqlı sıpatlardı qáliplestiriw, qábilet hám qızıǵıwshılıq arqalı ıqtıyarlı kásipti tańlaw maqsetinde jas áwladta miynet túrine qızıǵıwshılıqtı arttırıwdan ibarat.

Jas áwladtıń miynet tárbiyası wazıypaların ámelge asırıw ushın tómendegi qurallardan keń paydalanıladı. Miynet iskerligi, onıń túrleri, shólkemlestiriwdiń ilimiy tiykarları menen keńnen tanıstırıw, jas áwladtıń miynet tárbiyası, qolınan keletuǵın miynet túrlerin orınlaw.

Demek, balalar miyneti fizikalıq jetilisiw ushın da úlken áhmiyetke iye, muskullardıń aktivligi, fizikalıq kúsh salıw balanıń organizmdegi barlıq sistemalarınıń iskerligin asıradı, miynettegi háreketler, olardıń muwapıqlıǵı, únlesligi, ıqtıyarlılıǵı jetilisip baradı. Miynettegi maqsetke erisiw jumısta unamlı emocional jaǵdaydı keltirip shıǵaradı, balanıń jumıs iskerligin arttıradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı// – T.: O’zbekiston, 2020.
2. «Maktabgacha talim pedagogikasi» SH.SHodmanova, 2008.
3. Abdullaeva, G. M. (2020). Maktabgacha ta’limda o‘yin faoliyati asosida tarbiyalash metodikasi. – Toshkent: “Ilm ziyo”.
4. P.Yusupova. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. Toshkent: O‘qituvchi.

BELBOG‘LI KURASHCHILARDA OG‘IR ATLETIKA METODLARINI QO‘LLASH ORQALI PORTLOVCHI KUCHNI OSHIRISH

Qaljanov Raxman Pulatovich - University of innovation technologies “Maktabgacha va boshlang‘ish ta’lim kafedrasi” dotsenti v.v.b

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636447

Annotatsiya Ushbu maqolada belbog‘li kurashchilarda og‘ir atletika metodlaridan foydalanish orqali portlovchi kuchni oshirishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Maqola kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda og‘ir atletika mashqlarining ahamiyatini, ayniqsa, kuchning tezkor va samarali rivojlanishiga ta’sirini o‘rganadi. Mashqlar orqali sportchilarning kuch ko‘rsatkichlarini oshirish va natijalariga erishish yo‘llari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar. Belbog‘li kurash, Og‘ir atletika, Portlovchi kuch, Jismoniy tayyorgarlik, Snatch, Clean and jerk, Plyometrik mashqlar, Kuch va tezlik, Texnik salohiyat.

Annotation This article analyzes the scientific-theoretical and practical aspects of increasing explosive strength by applying weightlifting methods in belt wrestling athletes. The article examines the importance of weightlifting exercises in improving the physical fitness of wrestlers, particularly their ability to develop strength quickly and efficiently.

Key words. Belt wrestling, Weightlifting, Explosive strength, Physical conditioning, Snatch, Clean and jerk, Plyometric exercises, Strength and speed, Technical skills.

Belbog‘li kurash sportida sportchilarning jismoniy tayyorgarligi, ayniqsa, portlovchi kuchni rivojlantirish muhim o‘rin tutadi. Portlovchi kuch, sportchilarning bir necha soniya ichida maksimal kuchni ishlatish qobiliyatidir, bu esa kurashda yuqori samaradorlikka erishishga imkon beradi. Kurashchilarda tezkor kuchni oshirish, o‘z navbatida, kurashning ko‘plab texnikalari, masalan, raqibni tushirish yoki ko‘tarish kabi usullarni samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Og‘ir atletika mashqlari esa, bu borada nafaqat umumiy jismoniy tayyorgarlikni, balki kuchni tezda rivojlantirishni ham ta’minlaydi. **Snatch va clean and jerk** kabi mashqlar belbog‘li kurashchilarning tezkor kuchini oshirishda samarali vosita bo‘lishi mumkin. Bu mashqlarni qo‘llash, kurashchilarning o‘z texnikalarini mukammallashtirishga yordam beradi, chunki ular kurashda kerak bo‘lgan kuch va tezlikni rivojlantirishga imkon yaratadi.

Sportchilarda portlovchi kuchni oshirish uchun og‘ir atletika mashqlarining asosiy turlari, xususan**, snatch** (tutqich bilan ko‘tarish) va **clean and jerk** (to‘plam ko‘tarish) ko‘rsatilgan. Ushbu mashqlar orqali kuchning tezkorligi, harakatlarning aniqligi, jismoniy chidamlilik va kuchni tezda chiqarish qobiliyati oshadi.

Snatch — bu yuqori tezlikda og‘irlikni yerdan ko‘tarish harakati bo‘lib, kuchni va tezlikni oshirishga xizmat qiladi. **Clean and jerk** mashqi esa birinchi bosqichda og‘irlikni ko‘tarish (clean), so‘ngra uni yuqori holatga surish (jerk) orqali sportchining kuchini va tezligini rivojlantirishga yordam beradi. Har ikkala mashq ham portlovchi kuchni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega, chunki ular yuqori intensivlikda bajariladi va sportchilarning barcha mushak guruhlarini faollashtiradi.

Shuningdek, plyometrik mashqlarni qo‘llash orqali sportchilarni qisqa vaqt ichida kuchli zarba berishga va o‘z og‘irliklarini samarali boshqarishga o‘rgatish

mumkin. Plyometrik mashqlar kuchni tezda ishlab chiqarishga yordam beradi, bu esa belbog‘li kurashchilarning jismoniy salohiyatini oshiradi.

Og‘ir atletika metodlari belbog‘li kurashchilarda portlovchi kuchni rivojlantirishda samarali vosita sifatida ishlatiladi. **Plyometrik mashqlar** yordamida kurashchilarni qisqa vaqt ichida kuchli zarba berishga va o‘z og‘irliklarini samarali boshqarishga o‘rgatish mumkin. **Snatch (**tutqich bilan ko‘tarish) va **clean and jerk** (to‘plam ko‘tarish) mashqlari nafaqat kuchni, balki tezlik va reaksiya tezligini ham oshiradi.

Mashqlarni belbog‘li kurashchilarga moslashtirish, ularning texnik salohiyatini kuchaytirish va natijada kurashning samaradorligini oshirishga yordam beradi. **Portlovchi kuch** nafaqat belbog‘li kurashda, balki boshqa jangovar sportlarda ham zarur. Og‘ir atletika orqali sportchilarda zarba berish va raqibni yerga tushirishni amalga oshirish uchun kerakli kuchni rivojlantirish mumkin.

Maqolada keltirilgan misollar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, og‘ir atletika metodlari belbog‘li kurashchilarda portlovchi kuchni oshirishda sezilarli yordam beradi. Mashqlarni muntazam bajarish natijasida sportchilarning kuch va tezlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi. Ayniqsa, **snatch** va **clean and jerk** texnikalarini ishlatgan sportchilarning natijalari yuqori darajada bo‘ldi. Ushbu mashqlarni muntazam qo‘llash, sportchilarning umumiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Maqolada taqdim etilgan mashg‘ulotlar natijasida belbog‘li kurashchilarning portlovchi kuchi oshdi. Og‘ir atletika metodlarini qo‘llash orqali sportchilarning kuch va tezlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi. Mashqlarni muntazam bajargan kurashchilar, o‘zlarining texnikalari va harakatlarining samaradorligini oshirishga erishdilar.

Og‘ir atletika metodlarini qo‘llash nafaqat kuchni, balki sportchilarning texnik ko‘nikmalarini ham yaxshilashga yordam berdi. **Plyometrik mashqlar** va og‘ir atletika yordamida olingan natijalar, sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishga yordam berishini ko‘rsatdi. Mashqlar orqali sportchilarning portlovchi kuchi, zarba berish tezligi va jismoniy chidamliliklari yaxshilandi.

Og‘ir atletika metodlari belbog‘li kurashchilarda portlovchi kuchni oshirishda samarali bo‘lib, ularning umumiy jismoniy tayyorgarligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Mashqlarni o‘z vaqtida va to‘g‘ri qo‘llash orqali sportchilar kuch va tezlikni rivojlantirishga erishdilar. Shu bilan birga, belbog‘li kurashchilarning texnik ko‘nikmalarini kuchaytirish uchun og‘ir atletika metodlari kerakli vositalarni taqdim etadi.

Portlovchi kuchni oshirish orqali kurashchilarning kurashdagi samaradorligi ortadi va ular raqiblariga nisbatan ustunlikka ega bo‘ladilar. Bundan tashqari, og‘ir atletika metodlarini muntazam qo‘llash kurashchilarning tezlik, kuch va chidamlilik ko‘rsatkichlarini yaxshilashga yordam beradi, shu bilan birga ularning sport formalarini oshiradi.

Shunday qilib, og‘ir atletika metodlari belbog‘li kurashchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini yaxshilashda, ularning sportdagi natijalarini yuqori darajaga olib chiqishda muhim vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.Smith, B. T**.** (2020). *Explosive* Strength Training for Athletes. Sport Press, p. 45.
2.Johnson, I. J. (2019). Weightlifting and its Impact on Athletic Performance. Journal of Strength and Conditioning Research, 33(2), 201-215.
3.Kwon, R. S., & Lee, J. S**.** (2018). Application of Weightlifting Techniques in Combat Sports. Journal of Combat Sports and Martial Arts, 5(1), 100-112.
4.Dvornikov, T. M. (2021). Athletes’ Physical Preparation for Martial Arts. Physical Education Review, 45(4), 123-134.
5.Kovalenko, A. P. (2017). Plyometric Training for Developing Explosive *Strength*. Physical Education and Sport, 4(10), 22-34.

MAKTABGACHA TA’LIM YO‘NALISHIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

G. Genjebaeva – assistent o’qituvchi *University of Innovation Technologies*
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636481

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishning nazariy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Zamonaviy raqamli vositalarning bolalar intellektual salohiyatini oshirish, individual ta’lim traektoriyasini yaratish va pedagogik jarayonni samarali tashkil etishdagi o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), multimediya, interaktiv o‘yinlar, individual yondashuv, raqamli savodxonlik, pedagogik innovatsiyalar, intellektual rivojlanish

Abstract: This article highlights the theoretical and practical significance of using information and communication technologies (ICT) in the preschool education system. The role of modern digital tools in increasing the intellectual potential of children, creating an individual learning trajectory, and effectively organizing the pedagogical process is analyzed.

Keywords: preschool education, information and communication technologies (ICT), multimedia, interactive games, individual approach, digital literacy, pedagogical innovations, intellectual development

Axborot texnologiyalaridan foydalanish maktabgacha ta’limda individual yondashuvni ta’minlash imkonini ham beradi. Har bir bolaning qobiliyati, qiziqishi va rivojlanish darajasi turlicha bo‘lganligi sababli, elektron dasturlar va interaktiv mashg‘ulotlar yordamida ularning ehtiyojlariga mos ta’lim jarayonini tashkil etish mumkin. Bu esa ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan ta’lim tizimini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib borgan raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga ham yangicha mazmun va shakl olib kirmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim yo‘nalishida axborot texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Chunki maktabgacha yosh davri shaxs kamolotining poydevori qo‘yiladigan eng muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolalarning

dunyoqarashi, tafakkuri, nutqi, ijtimoiy faolligi va ijodiy qobiliyatlari shakllanadi hamda rivojlanadi.

Hozirgi globallashuv va internetlashuv jarayonlarida bolalar juda erta yoshdan boshlab raqamli muhit bilan yuzma-yuz kelmoqda. Turli mobil qurilmalar, multimediali dasturlar, animatsion ko‘rsatuvlar va interaktiv o‘yinlar bolalar hayotining ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, maktabgacha ta’lim muassasalarida axborot texnologiyalaridan maqsadli va pedagogik jihatdan to‘g‘ri foydalanish zamon talabiga aylangan. Bu jarayonni to‘g‘ri tashkil etish orqali bolalarning intellektual salohiyatini erta yoshdan rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish hamda bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish mumkin.

Maktabgacha ta’lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish bir qator pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Jumladan, multimediali taqdimotlar, rang-barang tasvirlar, audio va video materiallar orqali mashg‘ulotlarni qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin. Interaktiv o‘yinlar va elektron o‘quv dasturlari bolalarning diqqatini jamlashga, xotirasini mustahkamlashga, mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, vizual va eshitish orqali axborotni tez qabul qiladigan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bunday vositalar nihoyatda samaralidir.

Mamlakatimizda maktabgacha ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy kompyuterlar, interaktiv doskalar, planshetlar hamda internet tarmog‘i bilan ta’minlangan muassasalar soni ortib bormoqda. Biroq bu jarayonda pedagog kadrlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish bo‘yicha bilim va malakasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki texnik vositalarning o‘zi emas, balki ulardan to‘g‘ri va maqsadli foydalanish ta’lim samaradorligini belgilaydi. Shuningdek, axborot texnologiyalari bolalarda axborot madaniyatini shakllantirishda ham muhim o‘rin tutadi. Ularni internetdan to‘g‘ri foydalanish, axborotni tanlash va tushunish, texnik vositalardan xavfsiz foydalanish ko‘nikmalariga erta yoshdan o‘rgatish kelajakda raqamli jamiyatning faol va ongli a’zosi bo‘lib shakllanishiga zamin yaratadi. Bugungi kunda raqamli kompetensiyalar har bir shaxs uchun zarur bo‘lgan asosiy ko‘nikmalardan biri hisoblanadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim bosqichidayoq bolalarda elementar raqamli savodxonlikni shakllantirish dolzarb vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim yo‘nalishida axborot texnologiyalarining o‘rni beqiyosdir. Ular bolalarning intellektual, ijodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, ta’lim jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi hamda ularni zamonaviy axborotlashgan jamiyatga tayyorlashning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois maktabgacha ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish va bolalarda erta yoshdan axborot madaniyatini shakllantirish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-sonli “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.
2. Ishmuhamedov R. J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent: TDPU, 2011.
3. Gros, B. The design of smart learning environments. – Springer, 2016. (Xalqaro tajriba uchun).
4. Robert, I. V. Informatization of education: theory and methodology. – Moscow: BINOM, 2014.
5. Shayxova M. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda axborot texnologiyalarining o‘rni. // "Maktabgacha ta'lim" jurnali, 2021-yil.
6. Kalinina T. V. Upravlenie DOU. Novie informatsionnie texnologii v doshkolnom obrazovanii. – M.: Sfera, 2008.
7. Yuldashev J. G‘., Usmonov S. A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.

ONA TILI VA O‘QITISH DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING PASSIV SO‘Z BOYLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Tuzikenova Juldizay Amantaevna - Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi dotsent v.v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635521

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining so‘z boyligini oshirishda passiv so‘zlarning o‘rni, ushbu so‘zlarni bolalar tilida nutqiy faoliyat turlariga bog‘liq qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish va passiv so‘zlar bo‘yicha darsliklar tahlilidan iborat.

Tayanch so‘zlar: passiv so‘zlar, so‘z boyligi, nutqiy faoliyat, til rivoji, leksik ko‘nikmalar, darslik tahlili, lug‘at boyligini oshirish.

Abstract. This article analyzes the role of passive vocabulary in expanding the vocabulary of primary school students, the development of skills in using these words in children’s speech across different types of speech activities, and the analysis of textbooks related to passive vocabulary.

Keywords: passive vocabulary, vocabulary development, speech activity, language development, lexical skills, textbook analysis, vocabulary expansion.

Boshlang‘ich sinflarning ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida nutqiy faoliyatning nutqni tinglab tushunish va o‘qish turlari bilan bog‘liq ravishda o‘quvchilarning passiv so‘z boyligini miqdor va sifat jihatdan oshirib borish, matnlarning kattalashib borishini nazarda tutib passiv so‘z boyligini shakllantirish ustidagi ishlarni tashkil etish muammolari paydo bo‘ldi.

Ona tili lug‘at tarkibidagi katta miqdorni tashkil etadigan passiv so‘zlar eshitganda yoki o‘qiganda taniladigan, ma’nosi esga tushadigan so‘zlardir. O‘qib eshittiriladigan yoki o‘qiladigan matnlar ko‘plab passiv so‘zlarni ham qamrab

oladi. Nutqiy faoliyatning ushbu ikki turi (tinglab tushunish, o‘qish) ustidagi ishlarda o‘quvchilar nutqini passiv so‘zlar bilan boyitish choralari ko‘riladi. Ana shu nutqiy faoliyat turlariga monand nutqni (audiomatnni) tinglash jarayonida o‘quvchilarning passiv so‘z boyligini oshirish, bu ishlarni o‘qish jarayonida o‘zgacha usullar asosida olib borish, lug‘at ishini muntazam suratda uyushtirish zaruriyati tug‘iladi.

To‘g‘ri, o‘quvchilar maktabgacha yosh davrida ham, o‘qiyotgan paytda ham, radio tinglayotganda yoki teleko‘rsatuvlarni tomosha qilish jarayonida o‘zgalar nutqi orqali turli axborotlarni qabul qiladi, olamda bo‘layotgan yangiliklardan xabar topadi, tabiat hodisalaridan voqif bo‘ladi, ijtimoiy munosabatlar qanday bo‘lishini o‘rganadi.

Matnda ishlatilgan so‘zlarning ayrimlarini o‘quvchilar ilk bor uchratgan yoki ilk bor eshitgan, yohud uchratgan yoki eshitgan bo‘lsa ham, o‘shanda ma’nosini tushunmagan bo‘lishi mumkin. Masalan, 2-sinf «Ona tili va o‘qish savodxonligi» darsligidagi [1] “Chumolining jasorati” matnida berilgan ayrim gaplarni ko‘raylik:

Jazirama quyosh tig‘ida o‘simliklar qurib, qovjirab qolibdi.. Shunday kunlarning birida yaylovga o‘t ketibdi. Kutilmagan yong‘in jonzotlarni vahimaga solibdi.

To‘g‘ri aytasiz, bir zarra suv yong‘inni o‘chirmaydi. Lekin men urinib ko‘rmoqchiman. Chunki bu o‘tloq – mening Vatanim. Uni asrash uchun menda zarradek imkoniyat bo‘lsa, shu imkoniyatdan foydalanaman.

Xullas, barcha jonzotlar bir yoqadan bosh chiqarib olovga suv sepishganida xuddi osmondan yomg‘ir yog‘gandek bo‘libdi. Shu tariqa yong‘in o‘chirilibdi (7-bet).

Bu gaplarda *jazirama, tig‘ida, qovjirab qolibdi, o‘t ketibdi, kutilmagan, yong‘inni, jonzot, vahimaga solibdi, zarra, imkoniyat, bir yoqadan bosh chiqarib, xuddi, shu tariqa* so‘zlari, so‘z shakllari, iboralar o‘quvchilar uchun notanish hisoblanishi, ularning ayrimlari o‘quvchilarning nutq saviyasiga nisbatan aytganda passiv sanalishi mumkin.

“Nobel olaman” matnida:

Katta bo‘lsam, astronom bo‘laman. NASA, SpaceX kabi tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlayman. Ularga koinotni o‘rganishda yordam beraman. O‘zim ham fazoviy kemalar yasayman. Ularda fazogirlar Oy va Marsga uchishadi (14-бет).

Bu gaplarda *astronom, tashkilot, hamkorlik, koinot, fazoviy kemalar, fazogir, Mars* so‘zlari notanishlik qiladi.

Darsliklarda berilgan matnlarning aksariyat qismi ilmiy maqola tipida, ayrimlari xalq og‘zaki ijodi asarlarini (jumladan, ertaklarni) ifoda etadi. Ertaklarda badiiy asarlarda bo‘lgani kabi so‘z takroriga yo‘l qo‘ymaslik uchun sinonimlardan foydalaniladi. Masalan, yuqoridagi gaplarda o‘t (ketmoq) – yong‘in; ahil – bir yoqadan bosh chiqarib ma’nodoshligidan foydalanilgan, ular so‘z takroridan qutulish, matnga ifodalilik, ta’sirchanlik baxsh etgan. Aqlingni yo‘qotdingmi birikmasi o‘rnida ta’sirchanroq ibora – aqlingni yeb qo‘ydingmi iborasi (frazeologizmi) qo‘llangan; Ikkinchi holatda so‘z va ibora, ibora va ibora sinonimik holatlarini ko‘rish mumkin. Ilmiy matnlarda terminlargina sinonimlari bilan almashtirilmaydi, faqat bittasi tanlanadi va shunisigina matnning boshidan

oxirigacha qo‘llanadi. Masalan, prinsip va tamoyil terminlari sinonim sifatida bir-birini almashtira oladi. Lekin matn muallifi ularning bittasi: yo prinsip, yoki tamoyil terminini ishlatadi.

Yuqorida aytilganlardan xulosa chiqarish mumkinki, eshittirish uchun mo‘ljallanadigan matn (yoki audiomatn), o‘quv matni bir qator talablarga javob berishi kerak. Chunonchi:

– fikr predmeti (so‘z yuritilayotgan shaxs, narsa-buyum o‘quvchilar uchun tanish bo‘lmasa, unga izoh berilishi shart. Bu o‘rinda biz Nobel kabi shaxslarni, jonzot kabi so‘zlarni, jazirama kabi tabiat hodisalarini nazarda tutyapmiz.

– iboralar tushuntirilishi lozim. Masalan, bir yoqadan bosh chiqarib, aqlingni yeb qo‘ydingmi kabi iboralar izohtalabdir.

– matnlar asosan sodda gaplardan tuzilishi, murakkab gaplar bo‘lmasligiga harakat qilish zarur.

E’tirof etish kerakki, «Uni asrash uchun menda zarradek imkoniyat bo‘lsa, shu imkoniyatdan foydalanaman» kabi gaplar 2-sinf o‘quvchilari uchun ma’lum qiyinchilik tug‘diradi.

Matnda so‘z takroriga yo‘l qo‘ymaslik, ta’sirchanlikni oshirish uchun muallif turli leksik birliklardan, foydalanadi:

– sinonimlardan;
– so‘zlarning ko‘p ma’noliligidan (leksik polisemiyadan);
– so‘zlarning ko‘chma ma’nolaridan;
– iboralardan (frazeologizmlardan), iboralar polisemiyasidan;
– so‘zga stilistik bo‘yoq berish usulidan.

So‘zlashuv nutqida sinonimik qatorga kirgan sinonimlardan bittasi (neytral uslubga xosi), shuningdek, ijobiy va salbiy bo‘yoqli sinonimlarning ayrimlaridan faol foydalaniladi. Ba’zan sinonim so‘zlarning faqat bittasi faol qo‘llanib, boshqalari passiv bo‘ladi. Masalan, yuz (neytral), bet, aft, bashara (salbiy stilistik bo‘yoqli) sinonimlar so‘zlashuv nutqida faol bo‘lsa, jamol, chehra kabilari (ijobiy stilistik bo‘yoqlilari) passiv qo‘llanadi.

Ilmiy matnlarda termin bo‘lmagan so‘zlarni (masalan, kerak so‘zini) sinonimlari (zarur, lozim, darkor) bilan almashtirish holatlari ham uslub talabi hisoblanadi.

O‘quvchining og‘zaki va yozma nutqiga qo‘yiladigan muhim talablardan biri uning boy va rang-barang bo‘lishidir. Lekin ilmiy uslub uchun bunday keng darajadagi rang-baranglik xos emas. A.G‘ulomov, B.Qobilovalar izohlaganidek, «...Publitsistik va badiiy uslubgina ana shunday xususiyati bilan boshqalaridan ajralib turadi. Chunki nutqning boy va rang-barangligi avvalo fikrni bayon qilishda o‘zbek tilining leksik imkoniyatlari: sinonim, antonim va omonimlar, ko‘chma ma’noli so‘zlar, tasviriy ifoda va iboralardan, shuningdek nutqning badiiy qimmatini oshiruvchi vositalar: o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, istiora, mubolag‘a kabi badiiy til vositalaridan maqol va matallardan, atoqli shoir va yozuvchilarning maqol va aforizmga aylanib qolgan so‘zlari va hikmatlaridan, badiiy asarlardan olingan parchalar va yorqin timsollardan, ritorik so‘roqli gaplardan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Tilning bu tasviriy vositalari nutqqa go‘zallik, joziba va rang-baranglik baxsh etadi» [2]. Lekin ilmiy nutq bunday

so‘z boyligini inkor etadi. Ayni paytda so‘z takrorini kamaytirish yo‘lida ayrim neytral uslubga yaqin sinonimlar, ko‘p ma’noli so‘zlar, iboralarni qo‘llashga intilish ham mavjud bo‘ladi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘qituvchi matnni o‘qib eshittirishdan yoki o‘qitishdan oldin ma’nosini anglash qiyin bo‘lgan yoki umuman izohsiz o‘zicha tushunilmaydigan so‘zlarning izohini berish maqsadga muvofiqdir. Albatta, bu ish bir necha daqiqa vaqtni olar. Lekin, busiz matn mazmuni bilan tanishishdan ko‘zlangan natijani qo‘lga kiritish qiyin.

Matnni o‘quvchilarga o‘qitishdan avval uni ichdan o‘qib chiqishni topshiriladi. Ichdan o‘qish paytida ma’nosini tushunmay qolgan so‘zlarni so‘rashni vazifa qilib topshiradi.

Ayrim ilg‘or ish tajribali o‘qituvchilar o‘quvchilarga izohli lug‘at daftarini tuttiradilar. Ushbu daftarga matn o‘qilgandan keyin xotiradan tez ko‘tariladigan so‘zlar yozdirib boriladi. Matnga doir bunday lug‘at slayd yordamida namoyish qilinishi va bolalarning ko‘chirib olishlariga imkon berilishi mumkin.

Matn yuzasidan berilgan savollar ustida ishlash jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilardan yana qaysi so‘zlar tushunilmay qolganini so‘rab, lug‘atga aniqlik kiritishi foydadan xoli emas.

O‘qituvchi matnni o‘qib berayotgan paytda ayrim so‘zlarga izoh berib o‘tishi yaxshi samara beradi. Bunday izohlar matn mazmunini yaxlit idrok etishga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi, aksincha, idrok jarayonini yaxshilaydi.

Xullas, boshlang‘ich sinflar ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning passiv so‘z boyligini miqdor va sifat jihatdan oshirib borish matnlardan shunday so‘zlarni ajratish, ular ustidagi ishlarni to‘g‘ri tashkil etish muhim tadbirlar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 120 b.
2. Ona tili fani milliy o‘quv dasturi. 2022–2023 o‘quv yili. Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 4–28 betlar.
3. Ғуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш машғулотлари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 14–15-б.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA SYUJETLI ROLLI O‘YINLAR VOSITASIDA O‘ZARO HAMKORLIK HISSINI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI

Yuldasheva Shoxida Botirovna - University of innovation technologies
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistent o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19635594

Annotatsiya: Mazkur ishda maktabgacha yoshdagi bolalarda syujetli-rolli o‘yinlar vositasida o‘zaro hamkorlik hissini shakllantirishning mazmuni va pedagogik asoslari yoritilgan. Syujetli-rolli o‘yinlarning bolalar ijtimoiylashuvi, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish va jamoaviy faoliyatga tayyorlashdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, o‘yin jarayonida

bolalarning o‘zaro muloqotga kirishishi, rollarni taqsimlashi, muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilishi orqali hamkorlik ko‘nikmalari shakllanishi asoslab berilgan. Ishda syujetli-rolli o‘yinlar mazmunini to‘g‘ri tanlash, pedagogik jihatdan tashkil etish va boshqarishning samarali usullari ko‘rsatib berilgan. Natijada, mazkur yondashuv bolalarda o‘zaro yordam, empatiya, mas’uliyat va jamoaviylik kabi muhim ijtimoiy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: syujetli-rolli o‘yin, hamkorlik, maktabgacha ta’lim, ijtimoiylashuv, o‘yin faoliyati, kommunikativ ko‘nikma, jamoaviylik.

Abstract: This work highlights the content and pedagogical foundations of forming a sense of mutual cooperation in preschool children through role-playing games. The study scientifically analyzes the role of role-playing games in the socialization of children, the development of their communicative competencies, and preparation for collective activity. It is also substantiated that the formation of cooperation skills is carried out through the interaction of children in the process of play, the distribution of roles, and the joint solution of problem situations. The work shows the correct selection of the content of role-playing games, effective methods of pedagogical organization and management. As a result, it was found that this approach serves the development of such important social qualities in children as mutual assistance, empathy, responsibility, and collectivism.

Keywords: role-playing game, collaboration, preschool education, socialization, game activity, communication skills, teamwork.

Maktabgacha yosh davri inson hayotidagi eng muhim rivojlanish bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda bolaning shaxsiyati, ijtimoiy xulq-atvori, muloqot madaniyati hamda atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlari shakllana boshlaydi. Zamonaviy ta’lim tizimida bolani har tomonlama rivojlantirish, ayniqsa, uning ijtimoiy kompetensiyalarini, jumladan, o‘zaro hamkorlik qilish, jamoada ishlash, boshqalar fikrini hurmat qilish kabi ko‘nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bu esa maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya jarayonini yangicha pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etishni taqozo etadi.

Bugungi globallashuv sharoitida jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun shaxsda kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuvchanlik va hamkorlikka tayyorlik kabi sifatlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, maktabgacha yoshdan boshlab bolalarda mazkur sifatlarni shakllantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida e’tirof etilmoqda. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aynan 6–7 yosh oralig‘ida bolalarda ijtimoiy xulq-atvor asoslari, muloqot ehtiyoji va jamoaviy faoliyatga bo‘lgan qiziqish faol rivojlanadi [1].

Psixologik-pedagogik nazariyalarga ko‘ra, bola rivojlanishida o‘yin faoliyati alohida o‘rin tutadi. Jumladan, L.Vygotsky o‘zining madaniy-tarixiy nazariyasida o‘yin faoliyatini bolaning yaqin rivojlanish zonasi bilan bog‘lab, aynan o‘yin jarayonida bola o‘zining mavjud imkoniyatlaridan yuqori darajada faoliyat ko‘rsatishini asoslab bergan [2]. O‘yin orqali bola ijtimoiy tajribani egallaydi, kattalar hayotini aks ettiradi va o‘zaro munosabatlarni amaliy tarzda o‘rganadi.

Shuningdek, D.Elkonin syujetli-rolli o‘yinlarni maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati sifatida tavsiflab, bu o‘yinlar orqali bolalarda ijtimoiy rollar, munosabatlar va xulq-atvor normalari shakllanishini ilmiy asoslab bergan [3]. Olimning fikricha, aynan rolli o‘yinlar jarayonida bola o‘zini boshqalar o‘rniga qo‘yib ko‘rishni o‘rganadi, bu esa empatiya va hamkorlik hissining rivojlanishiga olib keladi. Syujetli-rolli o‘yinlar bolalarning ijtimoiylashuvi jarayonida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu o‘yinlar jarayonida bolalar o‘zaro muloqotga kirishadi, rollarni taqsimlaydi, umumiy maqsad sari harakat qiladi va yuzaga kelgan muammolarni birgalikda hal etadi. Natijada ularda nafaqat kommunikativ ko‘nikmalar, balki o‘zaro yordam, mas’uliyat va hamkorlik hissi ham shakllanadi. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida mazkur o‘yinlarni maqsadli va tizimli tashkil etish bolalarning ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [4].

Shu bilan birga, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, syujetli-rolli o‘yinlardan foydalanish ko‘pincha tizimli yondashuv asosida emas, balki fragmentar tarzda amalga oshiriladi. Bu esa o‘yinlarning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmasligiga olib keladi. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘zaro hamkorlik hissini shakllantirishga qaratilgan aniq pedagogik modelni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi aynan syujetli-rolli o‘yinlar vositasida bolalarda hamkorlik hissini shakllantirishning ilmiy asoslangan modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslash bilan belgilanadi.

Syujetli-rolli o‘yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ular orqali bola nafaqat real hayotdagi vaziyatlarni o‘rganadi, balki o‘zaro munosabatlarni, jamoada ishlashni va muammoli vaziyatlarni hal qilishni amaliy tarzda egallaydi [5].

Syujetli-rolli o‘yin – bu bolalarning kundalik hayotdagi ijtimoiy vaziyatlarni aks ettiruvchi, rollar asosida tashkil etilgan faoliyat turi bo‘lib, unda bola ma’lum bir obrazni bajaradi va shu orqali ijtimoiy tajribani o‘zlashtiradi [6]. Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolalar o‘zaro hamkorlik qilish, jamoada ishlash, boshqalarning fikrini hurmat qilish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni egallashadi, shuningdek, muloqot madaniyati va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda ijtimoiylashuvni rag‘batlantirishning eng samarali vositalaridan biri syujetli-rolli o‘yinlar hisoblanadi. Bu o‘yinlar orqali bola real hayotdagi vaziyatlarni amaliy tarzda o‘rganadi, o‘zaro muloqot qiladi, rollarni taqsimlaydi va birgalikda muammolarni hal etishni o‘rganadi.

Syujetli-rolli o‘yinlar bolaning ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishiga xizmat qiladigan faoliyat turi bo‘lib, unda bola ma’lum bir obrazni bajaradi va shu orqali ijtimoiy tajribani egallaydi. D.Elkonin o‘z tadqiqotlarida syujetli-rolli o‘yinlarni maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati deb atagan va bu o‘yinlar orqali bolalarda ijtimoiy rollar, muloqot ko‘nikmalari va hamkorlik hissi shakllanishini ilmiy asoslab bergan. Shu bilan birga, L.Vygotsky o‘yin faoliyatini

bolaning yaqin rivojlanish zonasi bilan bog‘lab, o‘yin jarayonida bola o‘zining mavjud imkoniyatlaridan yuqori darajada faoliyat ko‘rsatishi va yangi ijtimoiy kompetensiyalarni egallashini ta’kidlagan.

Syujetli-rolli o‘yinlar orqali o‘zaro hamkorlik hissini shakllantirish jarayoni bir necha o‘zaro bog‘liq pedagogik omillar asosida amalga oshiriladi. Avvalo, o‘yin mazmuni bolalarning kundalik hayotiga yaqin bo‘lishi zarur. Masalan, “oila”, “bog‘cha”, “do‘kon”, “kasalxona” kabi syujetlar bolalarga tanish bo‘lib, ular orqali bola ijtimoiy munosabatlarni osonroq anglaydi. O‘yin davomida bolalar rollarni taqsimlaydi, o‘zaro kelishadi, muloqotga kirishadi va umumiy maqsadga erishish uchun birgalikda harakat qiladi. Bu esa ularning o‘zaro hamkorlik qilish, bir-birini tushunish va qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Mazkur jarayonda pedagogning roli muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachi o‘yin faoliyatini to‘g‘ri tashkil etishi, bolalarni faol ishtirok etishga jalb qilishi va o‘yin jarayonini nozik boshqarishi lozim. Shu bilan birga, pedagog bolalarga mustaqillik berib, ularning tashabbusini qo‘llab-quvvatlashi zarur. Chunki ortiqcha aralashuv bolalarning erkin muloqotini cheklashi mumkin, aksincha, to‘g‘ri yo‘naltirish ularning o‘zaro hamkorlikka bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Syujetli-rolli o‘yinlar jarayonida bolalar o‘zaro fikr almashadi, vazifalarni taqsimlaydi, muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qiladi va natijaga erishish uchun jamoaviy faoliyat olib boradi. Bu jarayon ularda empatiya, o‘zaro yordam, mas’uliyat va jamoaviylik kabi muhim ijtimoiy sifatlarni shakllantiradi. Ayniqsa, kichik guruhlarda tashkil etilgan o‘yinlar bolalarning bir-biriga yaqinlashishiga, o‘zaro ishonch va hurmat hissining shakllanishiga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlillardan olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, pedagog tomonidan to‘g‘ri tashkil etilgan syujetli-rolli o‘yin muhiti bolalarning o‘zaro muloqot qilish, fikr almashish va muammolarni birgalikda hal qilish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Shu tariqa, syujetli-rolli o‘yinlar nafaqat bolalarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga, balki ularni kelajakdagi maktab va jamiyat hayotiga samarali tayyorlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, syujetli-rolli o‘yinlar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘zaro hamkorlik hissini shakllantirish ularning ijtimoiylashuvi, jamoaviy faoliyatga tayyorlanishi va shaxs sifatida rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuvni maktabgacha ta’lim amaliyotida keng qo‘llash bolalarda ijtimoiy faol, muloqotga layoqatli va hamkorlikka tayyor shaxsni tarbiyalash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar.
2. Smirnova, E.V. “Psixologiya igri v doshkolnom vozraste”.
3. Elkonin D.B. “Psixologiya igri”.
4. Vygotsky L.S. “Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes”.
5. Sokolova, T.A. “Razvitie sotsialnykh navykov u doshkolnikov”.
6. Petrova, N.V. “Igra i formirovanie sotsialnykh kompetentsiy”.
7. Bakanov, P.P. “Organizatsiya rolevykh igr v doshkolnom obrazovanii”.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĠI BALALARDIŃ ÁDEP-IKRAMLIQ TÁRBIYASIN QÁLIPLESTIRIW HÁM MILLIY QÁDIRIYATLARIMIZĠA MÚNÁSIP TÁRBIYALAW

Zuhrobova Mahliyo Abdulatif qizi - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti 1-basqısh studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635672

Annotaciya: Bul teziste mektepke shekemgi jastaġı balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasın qáliplestiriw procesi hám olardı milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawdıń pedagogikalıq tiykarları sáwlelendirilgen. Balalarda sociallıq minez-qulıq normaların qáliplestiriw, insanıylıq pazıyletlerdi rawajlandırıw hám milliy dástúrlerge húrmet oyatıwdıń nátiyjeli usılları tallanġan. Sonday-aq, shańaraq ortalıġı, tárbiyashı iskerligi hám didaktikalıq oyınlardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasındaġı ornı tiykarlap berilgen.

Tayanish sózler: ádep-ikramlılıq tárbiya, mektepke shekemgi jas, milliy qádiriyatlar, sociallıq minez-qulıq, tárbiya procesi, pedagogikalıq jantasıw, didaktikalıq oyınlar.

Annotation: This thesis explores the formation of moral education in preschool children and the importance of raising them in accordance with national values. It analyzes effective methods for developing social behavior, moral qualities, and respect for cultural traditions. The role of family environment, educator activity, and didactic games in moral education is also substantiated.

Keywords: moral education, preschool age, national values, social behavior, educational process, pedagogical approach, didactic games.

Mektepke shekemgi jas dáwiri shaxstıń ádep-ikramlılıq kelbetiniń qáliplesiwindegi eń áhmiyetli basqıshlardan biri esaplanadı. Áyne usı dáwirde balada jaqsılıq hám jamanlıqtı parıqlaw, sociallıq normalarǵa ámel etiw, úlkenlerge húrmet hám qatarlarına miyrim-shápáát sıyaqlı insanıylıq pazıyletler qáliplese baslaydı. Sonlıqtan, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasın nátiyjeli shólkemlestiriw hám olardı milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalaw áhmietli pedagogikalıq máselelerden biri sıpatında tán alınadı.

Ádep-ikramlılıq tárbiya procesiniń úzliksiz hám sistemalı túrde alıp barılıwı zárúrligi, bárinen burın, balanıń shaxs sıpatında basqıshpa-basqısh qáliplesiwi menen túsindiriledi. Mektepke shekemgi jas dáwirinde bala qorshaǵan ortalıqtı aktiv ózlestiredi, onıń minez-qulqı, qatnasları hám qádiriyatları áste-aqırın qáliplesedi. Sol sebepli tárbiya procesinde hár bir balanıń individual ózgeshelikleri, yaǵnıy oniń temperamenti, qızıǵıwshılıǵı, emocional jaǵdayı hám qabil etiw dárejesi ayrıqsha itibarǵa alınıwı kerek. Ayırım balalar tez tásirleniwshi hám sezimlerge beriliwshi bolsa, basqaları tınısh hám baqlawshı bolıwı múmkin. Bul bolsa tárbiyalıq tásir usılların tańlawda differencial jantasıwdı talap etedi.

Jas dáwiri psixologiyası kózqarasınan qaraǵanda, mektepke shekemgi jastaġı balalar ushın anıq qaǵıydalar, ápiwayı túsinikler hám obrazlı mısallar úlken áhmiyetke iye. Olar ele abstrakt pikirlewden kóre, kóbirek konkret jaǵdaylar arqalı

úyrenedi. Sol sebepli ádep-ikramlılıq normaların túsindiriwde násiyatlawdan kóre, turmıslıq mısallar, ertek qaharmanları, rolli oyınlar hám kúndelikli jaǵdaylar nátiyjelirek esaplanadı. Máselen, "jaqsılıq yetiw," "úlkenlerge húrmet" yaki "doslarǵa járdem beriw" sıyaqlı túsinikler balaǵa tikkeley ámeliy xızmet arqalı sińdirilgende, olardı tez hám tereń ózlestiredi.

Sociallıq ortalıq faktorları da ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń áhmiyetli quram bólegi esaplanadı. Bala ózin qorshap turgan ortalıq - shańaraq, baqsha, teńlesler jámáati hám keńirek sociallıq ortalıq arqalı belgili bir minez-qulıq normaların ózlestiredi. Eger ortalıq unamlı, miyrimli hám tártipli bolsa, bala da soǵan sáykes minez-qulıq kórsetedi. Kerisinshe, biypárwalıq yamasa qarama-qarsı ortalıq balanıń ádep-ikramlılıq rawajlanıwına unamsız tásir kórsetiwi múmkin.

Ilimiy baqlawlar sonı kórsetedi, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda ádep-ikramlılıq sıpatları, tiykarınan, baqlaw, eliklew hám ámeliy iskerlik arqalı qáliplesedi [1, 26]. Bala úlkenlerdiń hár bir háreketin diqqat penen baqlaydı hám sanalı yamasa erksiz túrde olardı tákirarlawǵa umtıladı. Ásirese, ata-ana hám tárbiyashılar bala ushın tiykarǵı úlgi esaplanadı. Eger úlkenler óz is-háreketlerinde hadallıq, miyrim-shápáát, sabır-taqat hám húrmet sıyaqlı pazıyletlerdi kórsetse, bala da usı sıpatlardı tábiyiy túrde ózlestiredi.

Usı kózqarastan, tárbiyashı hám ata-analardıń jeke úlgi kórsetiwi ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń eń nátiyjeli qurallarınan biri esaplanadı. Sóz arqalı berilgen tárbiya kóbinese jeterli bolmawı múmkin, biraq ámeliy úlgi balaǵa kúshlirek tásir etedi. Máselen, úlkenlerdiń óz-ara húrmet penen múnásibette bolıwı, balaǵa itibar hám mehir kórsetiwi, wádesine sadıq bolıwı sıyaqlı ápiwayı jaǵdaylar balanıń ádep-ikramlılıq sanasında tereń iz qaldıradı. Sol sebepli, ádep-ikramlılıq tárbiya procesinde "qanday úyretiw"den góre, "qanday úlgi boliw" máselesi ústin áhmiyetke iye.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda ádep-ikramlılıq tárbiyasın qáliplestiriwde milliy qádiriyatlardıń ornı sheksiz bolıp, olar balanıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwshı, minez-qulqın baǵdarlawshı áhmietli faktor sıpatında kórinedi. Áyne usı dáwirde bala óz xalqınıń úrp-ádetleri, qádiriyatları hám mádeniy miyrası menen dáslepki tanısıwdı baslaydı. Bul process bolsa onda ózlikti ańlaw, milliy ózine tánlikti seziw hám jámiyettegi ornın túsiniwge tiykar jaratadı.

Milliy dástúr hám úrp-ádetler balaǵa ádep-ikramlılıq normaların ápiwayı hám túsinikli túrde jetkeriw imkaniyatın beredi. Máselen, úlkenlerge húrmet kórsetiw, miymandoslıq, kishige mehriban bolıw sıyaqlı qádiriyatlar ózbek xalqınıń kúndelikli turmısında ámeliy tárizde kórinedi. Bala usi proceslerdi baqlaw hám onda qatnasıw arqalı usi pazıyletlerdi tábiyiy túrde ózlestiredi. Ásirese, bayramlar hám máresimler procesinde balalardıń belsene qatnasıwı olarda sociallıq minez-qulıq normaların bekkemlewge xızmet etedi.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgileri - ertekler, maqallar, jumbaqlar hám ráwiyatlar ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń nátiyjeli quralı esaplanadı. Ertek qaharmanları arqalı jaqsılıq hám jamanlıq, hadallıq hám ótirikshilik, mártlik hám qorqaqlıq sıyaqlı túsinikler obrazlı túrde ashıp beriledi. Bala erteklerdi tıńlaw procesinde qaharmanlarga elikleydi, olardıń is-háreketlerin bahalaydı hám sol arqalı ózinde unamlı sıpatlardı qáliplestiredi. Naqıl-maqallar bolsa qısqa, anıq hám

mazmunlı bolǵanı ushın balaǵa ádep-ikramlılıq juwmaqlardı tez hám ańsat ańlawǵa járdem beredi.

Milliy oyınlar da balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasında ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul oyınlar arqalı balalar jámáátte háreket etiw, óz-ara húrmet, hadallıq, qaǵıydalarǵa ámel etiw hám doslıq sıyaqlı sociallıq kónlikpelerdi ieleydi. Máselen, jámáátlik oyınlarda balalar náwbet kútiw, sheriklerine járdem beriw hám ulıwma maqsetke erisiw sıyaqlı áhmiyetli minez-qulıq sıpatların ózlestiredi. Bul bolsa olardıń sociallasıw procesin jedellestiredi.

Sonday-aq, milliy máresimler hám dástúriy ilajlar balalarda watansúyiwshilik, milliy maqtanısh hám sadıqlıq sezimlerin qáliplestiriwde áhmietli qural bolıp xızmet etedi. Olar arqalı bala óz xalqınıń bay mádeniy miyrasına húrmet penen qarawdı, ata-babalardıń dástúrlerin qádirlewdi úyrenedi. Bul process balanı tek ǵana ádep-ikramlılıq jaqtan bárkamal emes, al óz milliy tamırlarına sadıq, bekkem isenimge iye shaxs sipatında qáliplesiwine tiykar jaratadı [2, 45].

Sonday-aq, didaktikalıq oyınlar mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasın qáliplestiriwde eń nátiyjeli hám tábiyiy qurallardan biri sıpatında kórinedi. Sebebi oyın balanıń tiykarǵı iskerlik túri bolıp, áyne oyın procesinde ol qorshaǵan ortalıqtı ańlaydı, sociallıq tájiriybe arttıradı hám hár qıylı minez-qulıq normaların ózlestiredi. Didaktikalıq oyınlardıń abzallıǵı sonda, olar májbúriy emes, qızıqlı hám erkin ortalıqta shólkemlestiriledi, bul bolsa balada ishki motivaciyanı kúsheytedi hám de úyrenilip atırǵan ádep-ikramlılıq túsiniklerdi bekkem ózlestiriwge xızmet etedi.

Oyın procesinde bala túrli sociallıq rollerdi atqarıw arqalı jámiyettegi qatnasıqlar sistemasın ózine tán tárizde sáwlelendiredi. Máselen, "ana-bala," "shipaker-nawqas," "muǵallim-oqıwshı" sıyaqlı rolli oyınlarda bala úlkenlerdiń is-háreketlerin tákirarlaydı, qarım-qatnas mádeniyatın ózlestiredi hám túrli jaǵdaylarda qanday háreket etiwdi úyrenedi. Bul bolsa balada juwapkershilik, húrmet, miyrim-shápáát, sabır-taqat sıyaqlı ádep-ikramlılıq pazıyletlerdiń qáliplesiwine tiykar jaratadı. Ásirese, rolli oyınlar arqalı bala óz is-háreketlerin basqarıw, basqalar menen kelisiw hám sociallıq qaǵıydalarǵa ámel etiwdi ámeliy tárizde ózlestiredi.

Saxnalastırıw iskerligi de ádep-ikramlılıq tárbiyada áhmiyetli orın iyeleydi. Ertekler yamasa turmıslıq waqıyalar tiykarında shólkemlestirilgen kishi saxnalıq kórinisler balalardıń emocionallıq dúnyasın bayıtadı, olar qaharmanlardıń halına kirip, jaqsılıq hám jamanlıqtı tereńirek sezedi. Bul proceste bala tek waqıyanı túsinip qoymastan, al oni sezedi, bul bolsa ádep-ikramlılıq túsiniklerdiń sanada bekkem ornalasıwına alıp keledi.

Mashqalalı jaǵdaylarǵa tiykarlanǵan oyınlar bolsa balalarda erkin pikirlew hám ádep-ikramlılıq qarar qabıl etiw kónlikpelerin rawajlandıradı. Máselen, "eger dostıń jıǵılıp qalsa ne qılasań?" yaki "oyınshıqtı bólisiwdi qálemegen balaǵa qanday múnásibet bildireseń?" sıyaqlı jaǵdaylar arqalı bala túrli variantlardı oylap kóredi hám eń durıs minez-qulıqtı tańlawǵa háreket etedi. Bul bolsa onıń ádep-ikramlılıq oy-pikirin rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye.

Soniń menen birge, didaktikalıq oyınlar procesinde tárbiyashınıń duris bagdarlawshı roli de áhmiyetli. Ol oyın dawamında balalardıń is-háreketlerin

baqlaydı, zárúr jaǵdaylarda durıs jol kórsetedi hám unamlı minez-qulıq úlgilerin bekkemleydi. Nátiyjede, oyın arqalı alınǵan ádep-ikramlılıq tájiriybesi balalar sanasında turaqlı kónlikpege aylanadı hám kúndelikli turmısta da kózge taslana baslaydı [3, 18].

Ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń nátiyjeliligin támiyinlewde shańaraq ortalıǵı sheshiwshi faktorlardan biri esaplanadı, sebebi bala dáslepki sociallıq tájiriybeni áyne shańaraq qushaǵında ieleydi. Onıń dáslepki túsinikleri, qádiriyatları hám minez-qulqına baylanıslı normalar bárinen burın ata-ana hám jaqınları menen bolǵan múnásibet procesinde qáliplesedi. Bala ushın shańaraq - bul tek jasaw ortalıǵı emes, al úlgi alıw, eliklew hám ózin tutıw qaǵıydaların úyreniw mektebi bolıp esaplanadı. Sol sebepli shańaraqtaǵı sociallıq-psixologiyalıq ortalıqtıń salamat, mehir-muhabbatqa bay hám turaqlı bolıwı balanıń ádep-ikramlılıq rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi.

Bala dáslepki ádep-ikramlılıq túsiniklerdi, máselen, "jaqsı-jaman," "múmkin-múmkin emes," "duris-nadurıs" sıyaqlı kategoriyalardı áyne shańaraqta ózlestiredi. Ata-ananıń kúndelikli is-háreketi, qatnas usılı, basqalarǵa bolǵan múnásibeti bala ushın eń áhmiyetli úlgi wazıypasın atqaradı. Eger shańaraqta óz-ara húrmet, haq kewillik, miyrim-shápáát ústin bolsa, bala da usı qádiriyatlardı ózlestiredi. Kerisinshe, shańaraqtaǵı kelispewshilikler, biypárwalıq yamasa isenimsizlik balada unamsız minez-qulıqtıń qáliplesiwine sebep bolıwı múmkin.

Ata-ananıń bala menen qarım-qatnası ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń tiykarǵı qurallarınan biri. Qızǵın gúrrińler, túsindiriwler, xoshametlew hám zárúr jaǵdaylarda durıs baǵdarlanǵan talaplar arqalı bala óz is-háreketlerinańlawdı úyrenedi. Ásirese, ata-ananıń balanı tıńlawı, onıń pikirine húrmet penen qarawı hám unamlı is-háreketlerin qollap-quwatlawı balada ózine isenim hám juwapkershilik sezimin rawajlandıradı. Bul bolsa oniń ádep-ikramlılıq jetiklikke erisiwinde áhmiyetli faktor bolip xizmet etedi.

Sonıń menen birge, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi hám shańaraq arasındaǵı birge islesiwdi bekkemlew ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń nátiyjeliligin jáne de arttıradı. Tárbiyashı hám ata-ananıń birden-bir kózqaras tiykarında jumıs alıp barıwı, tárbiyalıq maqsetlerdiń úylesimliligi balada turaqlı ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi qáliplestiriw imkaniyatın beredi. Máselen, baqshada úyretilgen minez-qulıq qaǵıydaları úyde de qollap-quwatlansa, bala olardı tezirek ózlestiredi hám kúndelikli turmısında qollay baslaydı. Sonıń ushın ata-analar menen turaqlı baylanıs, másláhátlesiwler, seminarlar hám birgeliktegi ilajlardı shólkemlestiriw áhmiyetli pedagogikalıq shártlerden biri sıpatında qabıl yetiledi [4, 52].

Juwmaqlap aytqanda, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasın qáliplestiriw kompleksli qatnastı talap etedi. Bul processte milliy qádiriyatlar tiykarında tárbiya beriw, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw hám shańaraq hám bilimlendiriw mákemesiniń birge islesiwin támiyinlew arqalı joqarı nátiyjelilikke erisiw múmkin. Nátiyjede, jámiette belsendi, ruwxıy jetik hám milliy qádiriyatlarǵa sadıq áwladtı tárbiyalaw imkaniyatı jaratıladı.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
3. Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Xasanboyeva O.U. Oila pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2018.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TALIMDA ZAMONAVIY TALIM TENDENTSIYALARI

Abdujabborova Baxtigul - Innovatsion Texnologiyalar Universiteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 3-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635989

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim tizimida uzatilayotgan zamonaviy tendensiyalar tahlil qilinadi. Xususan, ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, interfaol metodlardan foydalanish, STEAM yondashuvi asosida , raqamli ta’lim vositalarining ahamiyati va o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, ta’limning hayot bilan integratsiyasi va o‘qituvchi kompetensiyasining zamonaviy talablarga mos ravishda shakllanishi haqida fikr yuritiladi. Maqola ta’lim sifatini oshirishda zamonaviy yondashuvlarning muhimligini asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: STEAM yondashuvi , interfaol metodlar, integratsiya, raqamli ta’lim, innovatsion pedagogic texnologiya, sifatli ta’limda zamonaviy yondashuv

Annotation. This article analyzes modern trends in preschool and primary education systems. It highlights the implementation of innovative pedagogical technologies, the use of interactive teaching methods, the STEAM approach, and the importance of digital learning tools. The development of students’ independent thinking and the integration of education with real-life contexts are also discussed. In addition, the article emphasizes the need for teachers to develop competencies in line with modern educational requirements. It justifies the significance of modern approaches in improving the quality of education.

Keywords: STEAM approach, interactive methods, integration, digital education, innovative pedagogical,technology, modern approach in quality education

Kirish

Bugungi kunda ta’lim tizimi jadal rivojlanib bormoqda , zamonaviy talablar asosida takomillashib , ayniqsa, maktab va boshlang‘ich ta’lim bosqichi inson shaxsini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va yangi metodlar keng qo‘llanilmoqda. Asosiy jihatlarini sanab o ‘tamiz:

1. Ta’limni raqamlashtirish

Hozirgi davrda ta’lim tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng joriy etilmoqda. Elektron darsliklar, onlayn platformalar, masofaviy ta’lim

tizimlari o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlari kengaygan. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

2. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

Zamonaviy ta’limda har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, qobiliyati va qiziqishlari hisobga olinadi. O‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki yo‘naltiruvchi va motivator rolini bajaradi. Bu yondashuv o‘quvchining ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

3. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv

An’anaviy bilim berishdan farqli ravishda, zamonaviy ta’limda o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish muhim hisoblanadi. O‘quvchilar o‘rganilgan bilimlarni real hayotda qo‘llay olishlari kerak. Mustaqil qaror qabul qila olishi muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri yechim topa olishiga xizmat qiladi.

4. Interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalar

Dars jarayonida interfaol usullar — “aqliy hujum”, “klaster”, “rol o‘ynash”, “muammoli vaziyatlar” kabi metodlar qo‘llaniladi. Bu usullar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va faol ishtirokini ta’minlaydi. Darsning samaradorlgini ko‘rsatadi.

5. Inklyuziv ta’lim

Zamonaviy ta’lim tizimi barcha bolalar uchun teng imkoniyat yaratishga intiladi. Aynan inklyuziv ta’lim nogironligi bo‘lgan yoki alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar ham umumiy ta’lim jarayoniga jalb etilmoqda.

6. STEAM ta’limi

Fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika yo‘nalishlarini birlashtirgan STEAM ta’limi boshlang‘ich bosqichdan joriy etilmoqda. Bu yondashuv o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Zamonaviy ta’lim — bu o‘quvchining shaxsiy rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan, innovatsion texnologiyalar va yangi pedagogik yondashuvlarga asoslangan asosiy ta’lim tizimidir.

Uning asosiy maqsadi:

- mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash;
- muammolarni hal qila oladigan kompetent kadrlar tayyorlash;
- hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish.

Xulosa

Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim tizimida zamonaviy tendensiyalarni joriy etish ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, STEAM yondashuvi va raqamli vositalardan samarali foydalanish orqali o‘quvchilarning bilim olish jarayoni yanada samarali tashkil etiladi. Kelajakda barkamol avlodni tarbiyalash uchun ushbu yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda masalan:

- yangi o‘quv dasturlari joriy etilishi;
- maktablar zamonaviy texnika bilan jihozlanishi;

- o‘qituvchilar malakasi oshirilishi;
- xorijiy tajribalar o‘rganilishi.

Shuningdek:

- raqamli ta’lim platformalari rivojlanmoqda;
- yangi darsliklar ishlab chiqilmoqda;
- innovatsion maktablar tashkil etilmoqda.

Bunda asosiy maqsad maktab va boshlang‘ich ta’limda zamonaviy tendensiyalar ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish. Raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv va STEAM ta’limi o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydi. Kelajakda ta’lim tizimi yanada takomillashib, innovatsion va samarali shaklga ega bo‘lishi kutilmoqda. Bu esa jamiyat taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1 O‘zbekiston Respublikasi Xalq Ta’limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.

2 Maktabgacha va Boshlang ‘ich ta’lim jarayonida uzviylikni ta’minlashning metodik imkoniyatlari o‘quv qo ‘llanma 2022 y

3 ‘‘Maktabgacha pedagogika” SH.Sodiqova Toshkent 2013 y

OQÍWSHÍLARDÍŃ QÁBILETIN ERTE ANÍQLAW

Pirimbetov Baxit Allabaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim” kafedrası dotsent w.w.a, p.i.f.d, (PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636041

Annotaciya: Bul maqalada balalardıń qábiletin asırıwda rawajlanıw procesin anıqlaw bilimge qızıqtırıw usılları boyınsha maǵlıwmatlar keltirilgen.

Gilt sózler: Búgingi kúnde jámiyet rawajlanıwı menen jaslarıń qábiletin anıqlaw hám olarǵa sharayatlar jaratıw, rawajlanıw procesin tuwrı ańlawı, ózinshe sheshimge kele alıwı.

Annotation: This article provides information on methods for identifying the developmental process in the development of children's abilities and stimulating their interest in knowledge.

Key words: Today, with the development of society, identifying the abilities of young people, creating conditions for them, correctly understanding the development process, and the ability to make independent decisions.

Qábiletli balalar – bul ulıwma yamasa arnawlı talantqa (muzıkaǵa, súwretshilkke, texnikaǵa hám.t.b) iye balalar. Hámmesinen burın kórimlik talantqa iye balalardı anıqlaw ańsat. Ilim tarawında matematikaǵa uqıptı tez anıqlawǵa boladı. Júdá erte aqılı jaǵınan rawajlanǵan balalardı vunderkind dep ataydı. Biraq balanıń júdá erte anıqlanǵan uqıpları keleshektegi talantınıń girewi bola almaydı. Balanıń ájáyıp uqıplarınıń belgileri jasına baylanıslı. Uqıptıń bahası tek testke ǵana tiykarlanbawı tiyis. Uqıptı anıqlaw hám rawajlandırıwǵa arnawlı mektepler (máselen: muzika, matematika mektepleri) fakultet sabaqlar, hár qıylı

dógerekler, studiyalar, olimpiadalar, kózden ótkeriwler járdemlesedi. Bunday balalardı oqıtıw formaları olardıń múmkinshiliklerine sáykes keliwi kerek.

Qábiletlilik – bul uqıplardıń óz betinshe úylesimi, ol jumıstıń tabıslı orınlanıwın táminleydi; bul ulıwma uqıpları, ol adamnıń keń múmkinshiliklerin kórsetsedi: bul aqıl potenciyalı yamasa intellekt, biliw uqıpları menen bilimge bolǵan uqıplardıń bir pútin jeke sıpatlaması: bul tábiyat inam etken uqıplardıń jıyındısı.

Hár qıylı adamlar menen kúndelikli turmısta ushırasqanda, bul adamlar bir – birinen óziniń uqıplılıǵı boyınsha ajıralatuǵının bayqaymız.

«Qábiletlilik yamasa ziyreklik» termini turmısta keń qollanıladı. Ol zeyin túrinde rawajlanıw ushın organikalıq tiykarlarǵa iye boladı.uqıplar kóp qırlı boladı, olar hár túrli baǵdarda rawajlanıwı múmkin.

Uqıplardıń nesheden neshege ótiwin dálillew ushın áwladtaǵı ziyreklikti izertlew kerek. Biraq adamnıń uqıplılıǵı onıń násilliligiń tikkeley funkciyası bolıp tabılmaydı. Násillikten kelip shıqqan hám keyin ala iyelegen uqıplar bir tutas birligin quraydı. Soniń ushın adamnıń qandayda bir konkret psixologiyalıq qásiyetin tek násillike jatqarıw bolmaydı. Ekinshiden, násilden násilge psixikalıq qásiyetler emes, al olar rawajlanıwınıń organikalıq qásiyetleri ǵana ótiwi múmkin. Olar adamlardıń zeyinliligin belgilemeydi.

Biz qábiletliliktiń násilden násilge ótiwi haqqánda sóz etemiz. Bul túsiniklerdi ajáratáw zárúr.

Adamlar ózleriniń násilden ótken uqápları menen ǵana emes, al ózleriniń turmısta iyelegen uqıpları menen de anaǵurlım ózgeshelenedi.

Qábiletlilik hár qıylı psixofizikalıq qásiyetler menen psixikalıq procesler tiykarında rawajlanadı. Ol – quramalı sintetikalıq dúzilis, ol óziniń ishine bir qatar maǵlumatlardı qamtıp aladı.

Qábiletliktiń rawajlanıw barısında uqıp penen epshillik arasındaǵı dialektika anaǵurlım orın tutadı. Uqıplıq penen epshillik, álbette, bir nárse emes, biraq olar bir – biri menen tıǵız baylanıslı. Birinshiden, ilim – bilimlerdi iyelew belgili dárejede uqıplardıń bolatuǵının názerde tutadı, ekinshiden qandayda bir iske uqıplı qáliplestiriwdiń ózi onıń menen baylanıslı ilim – bilimlerdi iyelewdi názerde tutadı. Bul ilim – bilimler olardı adam iyelemegenge shekem onıń uqıplıǵı ushın sırtqı kórinis bolıp qaladı. Olardı iyelegennen keyin, olar sırttan iyelengen ilim – bilim bolıp qalmastan, jeke iyelikke aylanadı, sonıń menen birge uqıplardı rawajlandırıwǵa járdemlesedi. Máselen, belgili bilimler sisteması materiyalında ulıwmalastırıw, oylanıw usılların anıq ózlestirgen sayın adamda belgili epshillik toplanıp qalmastan, al belgili uqıplar da qáliplesedi. Haqıyqıy bilimlendiriw procesi sıpatındaǵı oqıw ápiwayı shınıǵıwdan ózgeshelenedi: onda epshillik hám bilimler arqalı zeyinlik qáliplesedi.

Qábiletli balalardı tańlaw 2 basqıshta alıp barılıwı kerek.

Birinshi basqıshta:

- topar oqıwshıların jaqsı bilgen, balalar húrmetine miyassar bolǵan oqıtıwshı yaki psixolog oqıwshılar menen sáwbetke kirisedi:

- oqıwshılardıń qábiletleri hám qızıǵıwshılıqları boyınsha bir – birine bergen bahaları úyreniledi:

- ata – analardıń perzentleriniń qızıǵıwshılıǵı boyınsha pikirleri alınadı:

Bul maǵlıwmatlar arnawlı anketa hám sorawnamalar járdeminde alınadı (topar tapqırların tańlaw metodikası).

Soǵan tiykarlanıp topar quramındaǵı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıq hám umtılıwları haqqındaǵı maǵlumatlar korreliyacion analizlenedi hám uyımlastırıladı. Birinshi basqıshta ulıwma analiz alınıp atırǵan oqıwshılar arasınan umtılıwı, qızıǵıwı, aqlıy rawajlanıwı boyınsha joqarıdaǵı kórsetkishlerge iye bolǵanları saylap alınadı hám belgili bir baǵdarǵa ajıratıladı.

Bular tómendegiler:

1. Anıq pánler;
2. Tábiyiy pánler;
3. Gumanitar pánler;
4. Kórkem talant tarawı (muzika, súwretshilik t.b.);
5. Sociyal taraw;
6. Tillerge (invistikaliq qábiletler);
7. Basqarıw tarawı, pedagogika tarawı.

Jeti baǵdardıń hár birinen topardıń aldıńǵı aqılıy rawajlanıwı ústin hám qábiletli oqıwshısı anıqlanadı. Bir toparda bunday oqıwshılar sanı kópshilikti qurawı múmkin, bazıda talapqa juwap beriwshi birde – bir oqıwshı shıqpawıda múmkin.

Alınǵan maǵlumatlar bilimlendiriw mekemesi boyınsha jıynalǵanda, jeti baǵdardıń hár birinde óz qızıǵıwı hám baǵdarlanǵanlıǵı menen ajıralıp turatuǵın aktiv oqıwshılar dizimi júzege keledi. Joqarıda kórsetip ótilgen jeti baǵdar boyınsha arnawlı tayarlanǵan hár bir neshe basqısh dawam ettiriledi.

Ekinshi basqıshta:

- toparda saylanǵan aldaǵı, aktiv, aqılıy rawajlanıwı ústin hám qábiletli oqıwshılar menen baǵdarları boyınsha tereńlestirilgen psixologiyalıq diagnoz ótkeriledi.

Qábiletlilerdi úyreniw psixologiyalıq diagnoz procesi tómendegilerge tiykarlanadı:

1. Aqılıy qábiletti ólshew (ulıwma intellettiń joqarılıǵı):
2. Dóretiwshilik qábiletin ólshew (dóretiwshiliktiń ústinligi):
3. Pánlerdi ózlestiriw boyınsha erisken jetiskenlikleri (reytiń nátiyjeleri, bahalardıń joqarılıǵı):
4. Aqılıy hám dóretiwshilik qábiletlerinen kelip shıǵıp berilgen tapsırmalarǵa jantasıwı:
5. Sociyal maslasqanlıǵın anıqlaw (qarım – qatnasqa kirisiwsheńligi):
6. Jeke qásiyetlerdi anıqlaw (individual psixologiyalıq qásiyetleri):
7. Oqıwshıǵa oqıtıwshılardıń, ata – analardıń hám olardıń bir- birine qábiletleri, qızıǵıwshılıǵı boyınsha bergen bahalarınıń mas keliwi.

Joqarıdaǵılardıń hár biri boyınsha aqılıy rawajlanıwı ústin hám qábiletli oqıwshı anıqlanadı. Saylap alınǵan oqıwshılar haqqındaǵı maǵlıwmat bilimlendiriw mekemesi boyınsha jıynalıp, 7 baǵdardıń hár birinde óz qızıǵıwı hám baǵdarlanǵanlıǵı menen ajıralıp turatuǵin aktiv oqıwshılar dizimi júzege keledi. Qábiletli dep tabılǵan oqıwshılardı hár tárepleme qollap – quwatlaw

boyınsha arnawlı dástúr islep shıǵıwı lazım. Bunda hár bir oqıwshıǵa qızıqlı hám aqılıy rawajlanıwın támiynlew maqsette keń imkaniyatlar hámde shárt-sharayatlar maqsetke muwapıq.

Qábiletliliktiń birinshi kórinisi balalardıń jas waqıtlarınanaq belgili boldı. Tábiyattan qábiletli bala basqa teńleslerine salıstırǵanda óziniń aqılıy rawajlanıwınıń ozıp ketiwi menen ajıralıp turadi. Bul balalarǵa sóylewdiń erte payda bolıwı hám júdá kóp bolǵan leksika baylıǵına iye bolıwı, aqılıy xızmetten sharshamaw, yaǵnıy olardıń túrli aqılıy xızmetlerden qızıǵıwshılıq penen izleniwleri qabıl etiwleri. Olardıń qızıǵıwshılıqları ózgerip turıwı múmkin, biraq aktivliktiń joqarılıq dárejesi hár dayım turaqlılıqtı joytpaydı. Bularda aqılıy izleniwshilik ıqtıyarsız ráwishte júzege keledi. Qábiletli balalar pikirlew procesi tez bolıwı, analizlew hám ulıwmalastırıw qábiletiniń bar ekenligi menen ajıralıp turadı. Olar dógerek – átirapta júz berip atırǵan waqıyalarǵa qızıǵıwshań bolıp, dóretiwshilik sıpatları kórinedi. Qábiletli talabalardiń este saqlawları júdá jaqsı rawajlanǵan bolıp, olar uzaq múddetke shekem bolıp ótken waqıya hádiyselerdi, kórgen – bilgen nárselerin eslep qalıw hám kerek waqıtta onı jáne qayta islewde tiklew imkaniyatlari keń boladı. Qábiletli balalar úlkenlerge salıstırǵanda unamlı hám unamsız tásirge qıyınlıǵı menen ajıralıp turadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Давлетшин М.Г., Дустмухамедова Ш., Мавлонов М., Туйчиева С. Ёш даврлари ва педагогик психология. Ўқув методик қўлланма. –Тошкент, 2004.
2. Давлетшин М.Г., Туйчиева С.М. Умумий психология. –Тошкент, 2002.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси. –Тошкент1998.
4. Гозиев Э.Г. Психология. –Тошкент, 1994.

PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI VA UNI AMALIYOTGA TATBIQ ETISH USULLARI.

Ashurova Xurshida Asrorovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim kafedrasi”assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636085

Annotatsiya. Mazkur maqolada PISA xalqaro baholash dasturining nazariy asoslari, uning ta’lim tizimidagi o‘rni hamda o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishdagi ahamiyati keng yoritilgan. Shuningdek, PISA dasturini milliy ta’lim tizimiga samarali tatbiq etishning metodik yondashuvlari, pedagogik shart-sharoitlari va innovatsion usullari ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida PISA talablari asosida ta’lim jarayonini tashkil etish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini hamda raqobatbardoshligini oshirishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: PISA, xalqaro baholash, funksional savodxonlik, kompetensiya, ta’lim sifati, muammoli ta’lim, innovatsion metodlar, baholash tizimi

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of the PISA international assessment program, its role in the education system, and its importance in developing students’ functional literacy. It also examines methodological approaches, pedagogical conditions, and innovative methods for effective implementation of PISA in the national education system. The study concludes that organizing the educational process based on PISA requirements enhances students’ critical thinking, problem-solving skills, and competitiveness.

Key words: competency-based approach, functional literacy, assessment, education quality.

Zamonaviy globallashuv sharoitida ta’lim tizimini takomillashtirish va uning sifatini xalqaro mezonlar asosida baholash dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Ta’lim sifati nafaqat o‘quvchilarning nazariy bilim darajasi, balki ularning real hayotiy vaziyatlarda bilimlarini qo‘llay olish, mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish kompetensiyalari bilan belgilanadi.

Shu nuqtai nazardan, xalqaro baholash dasturlari, xususan, PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqoti muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur dastur o‘quvchilarning funksional savodxonligini baholash orqali ta’lim tizimining samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalaniladi:

- nazariy tahlil (ilmiy adabiyotlar va xalqaro hisobotlarni o‘rganish);
- qiyosiy tahlil (turli mamlakatlar PISA natijalarini solishtirish);
- tizimli yondashuv (ta’lim jarayonini kompleks tahlil qilish);
- umumlashtirish metodi.

1. PISA dasturining nazariy-metodologik asoslari

PISA dasturi Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan 2000-yildan boshlab amalga oshirilmoqda. Tadqiqot har uch yilda bir marotaba o‘tkazilib, unda 15 yoshli o‘quvchilarning quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha funksional savodxonligi baholanadi:

- o‘qish savodxonligi;
- matematik savodxonlik;
- tabiiy-ilmiy savodxonlik.

PISA dasturining asosiy xususiyati shundaki, u bilimlarni eslab qolishni emas, balki ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish kompetensiyasini baholaydi. Shu sababli topshiriqlar real hayotiy kontekstga asoslangan bo‘lib, o‘quvchilardan tahliliy va tanqidiy fikrlash talab etiladi.

2. PISA dasturining ta’lim tizimidagi o‘rni va ahamiyati

PISA natijalari mamlakatlarning ta’lim tizimini xalqaro miqyosda baholash imkonini beradi. Ushbu natijalar quyidagi vazifalarni hal etishda muhimdir:

- ta’lim sifatini aniqlash va monitoring qilish;
- o‘quv dasturlarini takomillashtirish;
- ta’lim siyosatini ilmiy asosda ishlab chiqish;
- o‘qitish metodikasini modernizatsiya qilish.

PISA orqali olingan ma’lumotlar ta’lim tizimida chuqur islohotlarni amalga oshirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. PISA dasturini amaliyotga tatbiq etishning asosiy yo‘nalishlari

3.1. Kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilimlarini amaliyotda qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirish asosiy vazifa sifatida belgilanadi.

3.2. Muammoli ta’lim texnologiyasidan foydalanish

Muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

3.3. Fanlararo integratsiya

Turli fanlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash orqali o‘quvchilarda kompleks bilimlar shakllantiriladi.

3.4. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash

Interfaol metodlar, AKT vositalari va zamonaviy texnologiyalar dars samaradorligini oshiradi.

3.5. Baholash tizimini takomillashtirish

- ochiq savollar ulushini oshirish;
- tahliliy topshiriqlarni joriy etish;
- formatif baholashdan foydalanish.

4. PISA dasturini joriy etishda uchraydigan muammolar

- an’anaviy ta’lim metodlarining ustunligi;
- pedagoglarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi;
- o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarining sustligi;
- o‘quv dasturlarining real hayot bilan bog‘liqligining pastligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun tizimli yondashuv va innovatsion islohotlar zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, PISA talablari asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning:

- funksional savodxonligini;
- tanqidiy fikrlashini;
- muammolarni hal etish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, bunday yondashuv o‘qitish samaradorligini oshirib, ta’lim tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, PISA xalqaro baholash dasturi zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim strategik vosita hisoblanadi. Uni amaliyotga samarali tatbiq etish kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish, innovatsion metodlardan foydalanish va baholash tizimini modernizatsiya qilishni talab etadi. Natijada, ta’lim sifati oshadi va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework*. Paris: OECD Publishing.
2. OECD. *PISA Results (Volumes I–III)*.
3. Schleicher A. *World Class: How to Build a 21st Century School System*.
4. IEA. *International Large-Scale Assessment Studies*.
5. O‘zbekiston Respublikasi ta’limga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
6. Egamberdiyev A. *Pedagogik texnologiyalar asoslari.*

7. Xodjayev B. *Ta’limda innovatsion yondashuvlar*.

BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARINI ILG‘OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH

Abdullaeva Lobar, Yegenmuradova Nurgo’zal

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636286

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini zamonaviy va ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish masalalari yoritilgan. Ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, dars samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilingan. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar orqali o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish va ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili darslari, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, innovatsiya, ta’lim samaradorligi, nutqiy kompetensiya, o‘quv jarayoni

Abstract: This article discusses the organization of mother tongue lessons in primary school based on modern and advanced pedagogical technologies. It analyzes the use of interactive methods in the educational process, ways to develop students’ independent thinking, and approaches to increase lesson effectiveness. Furthermore, the paper provides recommendations for improving the quality of education and developing students’ communicative competence through innovative approaches.

Keywords: primary education, mother tongue lessons, pedagogical technologies, interactive methods, innovation, learning effectiveness, communicative competence, educational process

Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tubdan o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini shakllantirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda ularning nutqiy va kommunikativ kompetensiyalarini tarkib toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini samarali tashkil etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.An’anaviy ta’lim usullari ko‘proq o‘qituvchi markazli bo‘lib, o‘quvchilarning faol ishtirokini cheklab qo‘yishi mumkin. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar esa o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyektiga aylantirishni, uning mustaqil fikrlashi, izlanishi va ijodkorligini rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Shu nuqtai nazardan, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni ona tili darslariga tatbiq etish orqali o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshirish, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish hamda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyati kengayadi.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ona tili darslari nafaqat savodxonlikni oshirish, balki fikrni to‘g‘ri, ravon va aniq ifodalashni o‘rgatishda ham muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli dars

jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar va didaktik o‘yinlardan samarali foydalanish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning faolligini oshiradi va bilimlarni ongli ravishda egallashiga yordam beradi.

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarini ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilib, dars samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, ta’lim jarayonida zamonaviy yondashuvlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini samarali tashkil etish ta’lim jarayonining sifat va natijadorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mazkur jarayonda ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois zamonaviy ta’lim yondashuvlarini amaliyotga joriy etish o‘qituvchidan yuqori darajadagi pedagogik mahorat va innovatsion yondashuvni talab etadi.Ilg‘or pedagogik texnologiyalar o‘z mohiyatiga ko‘ra ta’lim jarayonini oldindan loyihalash, aniq maqsadga yo‘naltirish hamda kutilgan natijani kafolatlashga qaratilgan tizimli yondashuvni ifodalaydi.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida bunday texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiribgina qolmay, balki ularning bilimlarni chuqur va mustahkam o‘zlashtirishiga imkon yaratadi.Ayniqsa, interfaol metodlar – **“Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “BBB”** (Bilaman – Bilmoqchiman – Bildim) kabi usullar o‘quvchilarning fikrlash faolligini oshirishda samarali hisoblanadi.Ona tili darslarida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarni erkin fikr bildirishga, o‘z nuqtai nazarini asoslab berishga va muloqotga kirishishga undaydi. Masalan: **“Aqliy hujum”** metodi orqali o‘quvchilar berilgan mavzu yuzasidan o‘z fikrlarini erkin bayon etadilar, bu esa ularning ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. **“Klaster”** metodi esa tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash va tizimlashtirishga yordam beradi. Natijada o‘quvchilar mavzuni yaxlit holda anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shuningdek, ona tili darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Multimediali taqdimotlar, elektron darsliklar, interaktiv mashqlar va testlar orqali darslarni tashkil etish o‘quvchilarning diqqatini jalb etadi hamda o‘rganilayotgan materialni yanada tushunarli qiladi. Bunday vositalar yordamida o‘quvchilarning eshitish, ko‘rish va amaliy faoliyat orqali bilim olish imkoniyatlari kengayadi.Didaktik o‘yinlar ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun samarali pedagogik vositalardan biri hisoblanadi. O‘yin elementlari bilan boyitilgan darslar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi hamda bilimlarni oson va qiziqarli o‘zlashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, so‘z boyligini oshirish, gap tuzish, matn bilan ishlash kabi jarayonlarda didaktik o‘yinlardan foydalanish yuqori natija beradi.

Bundan tashqari, differensial yondashuv asosida ta’limni tashkil etish ham muhim hisoblanadi. Har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, qobiliyati va o‘zlashtirish darajasini inobatga olgan holda topshiriqlar berish ularning bilimlarni samarali o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi va ularni yanada faol bo‘lishga undaydi.Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida darslarni loyihalash jarayonida o‘qituvchi darsning aniq maqsadini belgilashi, kutilayotgan natijalarni oldindan rejalashtirishi va shu asosda mos metod hamda vositalarni tanlashi lozim. Darsning kirish, asosiy va yakuniy bosqichlarida turli metodlardan samarali foydalanish orqali o‘quvchilarning faolligini ta’minlash mumkin. Masalan, darsning kirish qismida motivatsion usullardan foydalanish, asosiy qismda interfaol metodlarni qo‘llash, yakuniy qismda esa refleksiya va baholash metodlarini joriy etish yaxshi natija beradi.Ona tili darslarida refleksiya jarayonini tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega. Refleksiya orqali o‘quvchilar o‘z faoliyatini tahlil qiladi, nimalarni o‘rganganini anglaydi va kelgusida qanday bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish zarurligini belgilaydi. Bu jarayon o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash va nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchi uchun ham dars samaradorligini aniqlash va keyingi darslarni rejalashtirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan biri sifatida hamkorlikda o‘qitish texnologiyasini qo‘llash ham samarali hisoblanadi. Ushbu texnologiya asosida o‘quvchilar kichik guruhlarda ishlash orqali o‘zaro fikr almashadi, bir-biridan o‘rganadi va jamoaviy faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, matn ustida ishlash, hikoya tuzish, gaplarni tahlil qilish kabi mashg‘ulotlarda guruhli ishlar yuqori samaradorlikka ega bo‘ladi.Shuningdek, baholash tizimini takomillashtirish ham ilg‘or pedagogik texnologiyalarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. An’anaviy baholashdan tashqari formatif (joriy) baholash usullaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim darajasini muntazam nazorat qilish, kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi. Rag‘batlantiruvchi baholash esa o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan ijobiy motivatsiyani kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarini ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish bugungi zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini oshirish, balki ularning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi..Maqolada tahlil qilinganidek, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, didaktik o‘yinlar va hamkorlikda o‘qitish usullaridan foydalanish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi hamda bilimlarni chuqur va mustahkam o‘zlashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda darslarni qiziqarli va interfaol tarzda tashkil etish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’limni tashkil etish orqali o‘quvchilarning bilimlarini amaliyot bilan bog‘lash, ularni real hayotiy

vaziyatlarda qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin. Bu esa o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish, fikrni to‘g‘ri va ravon ifoda etish hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, differensial yondashuv va zamonaviy baholash tizimlaridan foydalanish har bir o‘quvchining individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim jarayonida refleksiya, o‘z-o‘zini baholash va tahlil qilish kabi metodlarni qo‘llash o‘quvchilarda mas’uliyat hissini shakllantiradi hamda ularning o‘z bilim va ko‘nikmalarini ongli ravishda rivojlantirishiga yordam beradi.Umuman olganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarini ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga, ularning intellektual salohiyatini oshirishga hamda zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Shu boisdan, ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, o‘qituvchilarning pedagogik mahoratini muntazam oshirib borish hamda ilg‘or tajribalarni ommalashtirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. – Toshkent, 1997.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
5. Ziyomuhamedov B. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
6. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006.oqda.

BOLAJAQ TARBIYASHILARDIŃ KOGNITIV QABILETLERIN RAWAJLANDIRIW METODIKASIN JETILISTIRIWDE TIL OSIRIW METODIKASI

Bazarbaeva Ayjamal Kdırbaevna - "Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim" kafedrasi v.v.b docenti, Innovatsion texnologiyalar universiteti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636332

Annotaciya. Bul maqalada bolajaq tarbiyashılardıń kognitiv qabiletlerin rawajlandırıwda til ósiriw metodikası mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde tiykarǵı masele kórip shıǵıladı, Til ósiriw metodikası mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde balalar tilin ósiriw hám qáliplestiriwge baǵdarlanǵan pedagogikalıq xizmet nizamlıqları kórip shıǵıladı.

Tayanısh sózler: til osiriw, kognitiv, pedagogika, metodika, tárbiya, baǵdarlama, princip, Psixolingvistika, Grammatika.

Abstract. This article examines the main issue of developing future educators' cognitive abilities - the methodology of speech development in

preschool educational institutions. Speech development methodology examines the patterns of pedagogical activity aimed at developing and forming children's speech in preschool educational institutions.

Keywords: language development, cognitive, pedagogy, methodology, upbringing, program, principle, psycholinguistics, grammar.

"Xalqımızda "bilim hám tárbiya besikten baslanadı" degen hikmetli sózde úlken máni bar. Tek ǵana ruwhiy mádeniyat insandı kámalǵa, jámiyetti rawajlandırıwǵa jetekleydi. Sol sebepli bilimlendiriw, tarawındaǵı mámleketlik siyasat úzliksiz bilimlendiriw sisteması principine tiykarlanıwı, yaǵnıy bilimlendiriw baqshadan baslanıwı hám pútkil ómir dawam etiwi kerek."[1] Usı kózqarastan alıp qaraǵanda, balalardıń sóylew tilin qáliplestiriw máseleleri tárbiyashı, metodist, direktor hám oqıtıwshınıń turaqlı dıqqat orayında turadi. Sebebi balanıń sóylew tilin ósiriw hám qáliplestiriw pedagogikalıq tárbiyanıń tiykarǵı hám ajiralmas, quramalı bólegi. Ulıwma alǵanda, ana tili metodikası pedagogika hám ana tili pánleriniń belgili tarmaǵı esaplanadı. Ol eki bólimge bólinedi:

1. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde til ósiriw metodikası.

2. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde hám orta mektepte ana tili oqıtıw metodikası.

Olardıń hár biri óziniń maqseti, wazıypaları hám mazmunına iye. Til ósiriw metodikası mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde balalar tilin ósiriw hám qáliplestiriwge baǵdarlanǵan pedagogikalıq xizmet nizamlılıqların úyreniwshi pán bolip tabıladı. Metodikanıń tiykarǵı wazıypası ilimiy-pedagogikalıq tiykarında til ósiriwdiń júdá nátiyjeli quralları, metod hám usılların islep shıǵıw, olar menen mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tárbiyashıların qurallandırıwdan ibarat. Bul usıllar menen qurallangan tárbiyashı, tábiyiy, balalarda zárúr sóylew kónlikpesi hám qábiletin joqarı jetiskenlik penen rawajlandırıw imkaniyatına iye boladı.

Solay etip, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında til ósiriw metodikası áhmietli máselelerden biri bolıp, búgingi kúnde ózine tán mashqalalarına iye. Sonıń ushın da biz tómende aldıńǵı tárbiyashılardıń tájiriybelerine súyenip mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde til ósiriw jumıslarınıń ózgeshelikleri hám onı jaqsılaw boyınsha ayırım pikir-usınıslardı bildirmekshimiz. Sonıda aytıw kerek, til ósiriw metodikası, basqa da jeke usıllar sıyaqlı tómendegi tiykarǵı sorawlarǵa juwap beredi:

1. Neni úyretiw? Balalarda qanday kónlikpelerdi tárbiyalaw?

2. Qalay úyretiw? Balalardıń til ósiriwin qáliplestiriw waqtında qaysı metod hám usıllardan paydalanıw hám olardı qanday sharayatlarda qollanıw kerek?

3. Ne ushin úyretiw kerek? Usınıs yetilip atırǵan til ósiriw metodikası qanday teoriyalıq hám ámeliy dáliller menen tiykarlanadı?

Metodikalıq ilim tárepinen sóylewdiń ol yamasa bul wazıypasın sheshiwde bir qatar normalar belgilengen. Bular gúrrińdi aytıp úyretiwdegi arnawli usıllar, qosıq yadlaw, shinigiwlardıń quramın anıqlaw, ádebiy ertekte balalar til ósiriw

iskerliginiń hár qıylılıǵı hám basqalar. Bunday normalardıń jeterli dárejede tiykarlanǵanlıǵı, onı hár bir pedagog tárepinen jaqsı túsinip alınıwı áhmiyetli.

Metodikalıq teoriya metodikalıq ámeliyat penen birgelikte rawajlanadı. Ayırım qaǵıydalardıń durıslıǵı, turmıslıq ekenligi ámeliyatta sınap kóriledi, ámeliyattıń ózi de ilim aldına áhmiyetli, sheshiliwi zárúr bolǵan máselelerdi qoyadı. Máselen, finans óz waqtında mektepke shekemgi jastaǵı balalardı sawatlılıq bilimlendiriwge tayarlaw baǵdarlamasın anıqlastırıw zárúrligin kórsetken edi. Usı boyınsha ádewir jumıslar islendi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde ana tilin úyretiw, tayarlaw toparlarında balalardı mektepke tayarlaw jumısları jaqsılandı.

Búgingi kúnde mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri baǵdarlamasın da jańalaw, jańa ana tilindegi qollanbalar jaratıw zárúrligin turmıs talap etpekte. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde til ósiriw metodikasın jetistiriw boyınsha shınıǵıwlar kalendar rejelerine jáne de anıqlawshı usınıslar zárúrligi sezilmekte. Mámleketimizde ǵárezsizlik sebepli bul tarawǵa itibar kúsheydi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi úzliksiz bilimlendiriw sistemasına kirgizildi hám nátiyjeli jumıs alıp barılmaqta.[1]

Til ósiriw metodikası bolsa pedagogika, psixologiya hám basqa pánler,eń dáslep, lingvistika páni menen baylanıslı. Metodika bul pánlerdiń maǵlıwmatlarına súyenedi. Házirgi waqıtta lingvistika hám psixologiya shegarasında jańa tarmaq ilimiy psixolingvistika rawajlanbaqta. Hárbir xalıq pedagogikasında balalardıń til ósiriwin rawajlandırıw boyınsha belgili bir usil teoriyalar, qaraslar bar. Mısalı, rus pedagog alımı K.D.Ushinskiy mektepke shekemgi tárbiya pedagogikasına bahalı úles qosqan. Ol balalarǵa mektepke barıwǵa shekem tayarlıq bilim beriw zárúrligin atap ótken edi. Ilimpaz bilimlendiriwdiń eki túrli kórinisin ajıratqan:[5]

1. Sistemalı yamasa metodlı bilimlendiriw. Bul jeti jastan baslanadı.

2. Tayarlaw. Bul mektepke shekemgi jastaǵı balanıń shańaraqta, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde, "kishi jaslar" mektebinde oqıwın qamtıp aladı. Ilimpazdıń pikirinshe, tayarlaw bilimlendiriwi, sonıń ishinde, sóylew tilin ósiriw bahalı qúdiret, yaǵnıy kúnine yarım saatqa shekem ápiwayı, qızıqlı, reńli bolıwı kerek. K.D.Ushinskiy balalarǵa ana tilinen dáslepki bilim beriwde úsh maqsetti ortaǵa qoyadı:

Birinshi maqset: Sóylew, yagniy óz pikirin bildiriw qábiletin rawajlandırıw. Bunıń ushın tárbiyanıń kórgizbeliligi, bala ańlaytuǵın anıq belgilerge (tabiyat hádiyseleri, súwretlerge) súyeniw kerek.

Ekinshi maqset: Balanı óz pikirlerin keń túrde bildiriwge úyretiw. Kórkem shıǵarmalar bunıń joqarı úlgisi bolıp xızmet etedi. Olar xalıq awızeki dóretiwshiligi me, jazba ádebiyat úlgisi me, balalar ushın úlken ruwxıy tásirge iye. Olarda sóylew kórkemligi óz kórinisin tabadı.

Úshinshi maqset: Grammatikanı ámeliy úyreniw. Bul maqset oni keyin ala pán sipatında úyreniwge baslaydı. Xár túrli shınıǵıwlar bul maqsetke xızmet etiwi múmkin. Mısalı, tapsırılǵan sózdi qosıp gáp dúziwdi oylaw, kerekli formadaǵı sózdi tańlaw hám basqalar usınday shınıǵıwlar bolıp esaplanadı.

Bul úsh maqset bir waqıttıń ózinde ámelge asırılıwı kerek.

Solay etip, K.D.Ushinskiy ana tiliniń balalar tárbiyasındaǵı jetekshi rolin tiykarladı. Bul bolsa pedagogikada sóylew tilin ósiriwdi óz aldına hám arnawlı bólim sıpatında ajıratıwǵa alıp keldi. Ullı alımnıń teoriyalıq qaǵıydaları balalardıń sózin rawajlandırıw usılınıń ayrıqsha, biyǵárez, arnawlı pán sıpatında júzege keliwine tiykar bolıp xızmet etti.

Orta Aziya xalıqları pedagogikasında da bala sózin rawajlandırıwǵa itibar ayrıqsha orın iyeleydi. Xalıq ertekleri, ańızlar, gúrrińler, tez aytıwlar, jumbaqlar, sóz oyınları bul tarawda úlken qádirge iye.[6]

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi xalıq bilimlendiriw sistemasında dáslepki basqısh esaplanadı. Xalıq bilimlendiriw wazıypası sanalı, joqarı mádeniyatlı hám bilimli, sawatlı, aqılıy hám fizikalıq miynetke uqıplı, mámlekettiń xalıq xojalığı hám mádeniy turmısında belsendi adamdı tárbiyalawdan ibarat. Joqarı sawatlı bolıw ushın insan óz ana tiliniń barlıq baylıqların iyelegen bolıwı kerek. Sonlıqtan da mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminiń bas wazıypalarınan birewi balalarda óz xalqınıń ana tilin iyelew tiykarında awızeki sóylewdi qáliplestiriw.

1. Til ósiriw. Mektepke shekemgi jastaǵı balalar tildiń tiykargı sózlik fondınan sóz ózlestiredi. Olardı tańlaw átiraptaǵılardıń sózligi, balanıń átiraptaǵı turmıstı gózlep alıwı hám basqalar menen baylanıslı boladı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde sózlik ústinde islew baǵdarlaması bar. Ol tárbiyashıǵa balalardı sóz tańlawǵa úyretiw ushın járdem beredi. Tárbiyashı, dáslep, balanıń átirapındaǵılar menen normal qatnasta bolıwı ushın sáykes sózlerdi tańlaydı. Bunday sózlerdi balanıń óz betinshe tańlawı qıyın. Durıs, bala olardı ózlestiredi, biraq úlkenlerdiń járdemi bolmasa, tártipsiz ráwishte, ástelik penen, qıyınshılıq hám qáteler menen ózlestiredi. Tárbiyashı arnawlı usıllarda baǵdarlama beredi.[2]

2. Til ósiriwdiń grammatikalıq tárepin qáliplestiriw. Sózlik til ushin qurıw materialı esaplanadı. Grammatika sózlerdiń ózgeriwi hám olardıń gápte qosılıwı jollarınıń normaların úyretedi. Bunnan tısqarı, tildiń konstruktivlik modellerin (sóz jasaw, sóz ózgertiw) belgileydi.

Tárbiyashı balalar menen hár túrli sóylew ámeliyatların shólkemlestiredi. Til úyretiw sistemasına túrli shınıǵıwlardı kirgizedi. Bul shınıǵıwlar balalardıń itibarın biraz quramalastırıp, sonıń menen birge, olar ushın zárúr gáp yamasa buwınlar, sózlerdiń dúzilislerine tartadı. Sonday-aq, bul shınıǵıwlar olardıń sózinde ana tiliniń morfologiyası hám sintaksisine baylanıslı belgili qaǵıydalardı bekkemleydi.

3. Sóylewdiń dawıs mádeniyatın tárbiyalaw. Bala, eń dáslep, tildiń ses dúzilisin, sesti duris aytıw kónlikpesin iyelewi kerek. Sóylewdiń eń áhmiyetli ózgesheligi onıń kórkemligi bolıp tabıladı. Balalarda bul pazıyletti kórsetiw, tárbiyalaw olardıń erteńgi kúni ushın zárúr. Sebebi bunday balalar úlkeyip, kópshilik aldında sóylewde sheber boladı, oratorlıqta ózin kórsete aladı. Mektepke shekemgi jas mine usınday ádet hám kónlikpelerdi payda etiw ushın eń qolaylı dáwir.

4. Dialog sóylesiwdi qáliplestiriw. Balalarda ózlerine qaratılgan sózdi tınlaw hám túsiniw, sáwbetti qollap-quwatlaw, sorawga juwap beriw hám soraw beriw kónlikpelerin qáliplestiriw zárúr. Dialog sóylesiw dárejesi balanıń sózlik

baylıǵı hám tildiń grammatikalıq qurılısın qay dárejede iyelegenligi menen baylanıslı. Dialog sózi sóylesiwshi menen qatnasıq sıpatında sáwbetlesiw waqtında ózin tutıw, ádepli boliw, mádeniyattı saqlaw sıyaqlılardı da talap etedi. Tárbiyashı balalar sóylesiwiniń mazmunlı bolıwına tásir kórsetedi, bir-birinen jańalıqlardı biliw tilegin xoshametleydi.[4]

5. Monologta gúrriń etiwge úyretiw. Monolog sózdi iyelew balalardı mektepke tayarlaw ushın áhmietli. Mektepte bolsa bul paziylet bekkemlenedi. Dialog sóz pikirlewdiń, onıń hár qıylı qásiyetleriniń qáliplesiwine járdem beredi. Bunnan tısqarı, gúrriń balanıń sóz baylıǵın payda etiwine, sonıń ishinde, dúzey alıwına, mazmundı kompoziciyaǵa sala alıwına járdem beredi. Bunda balada kórgizbeli bolmaǵan hár qanday awızeki gúrrińdi tıńlay alıw, olardı túsiniw, sońınan bolsa tıńlaǵanların aytıp beriw, yagniy ózine de qayta gúrrińlep beriw kónlikpeleri payda boladı. Sonday-aq, mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa ózleri de ápiwayı gúrrińler dúziw úyretiledi.

6. Kórkem ádebiyat penen tanısıw. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemindegi tárbiyalanıwshılar balalar ádebiyatınıń eń jaqsı shıǵarmaları menen tanıstırıladı. Tárbiyashı balalarda ayırım ápiwayı kónlikpelerdi tárbiyalaydı. Bular kórkem shıǵarmanı tıńlaw hám túsiniw, onıń qaharmanları haqqında pikir bildiriw sıyaqlılardan ibarat. Tárbiyashı hár bir balanıń súwretlerin tamashalaw hám oqıwǵa qızıǵıwshılıq oyatıw bilimlerin dosları menen bólisiwge úyretiwi kerek.

7. Balalardı sawatqanlıqqa tayarlaw. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde balalardıń til ósiriwin rawajlandırıw boyınsha pútkil pedagogikalıq jumıs olardı mektepte oqıwǵa tayarlawga xızmet etedi. Mektepte bolsa balanıń durıs awızeki sózi, basqalardı tıńlaw, olardıń sóylesiwine aralasıp, pikir hám múnásibet bildiriw, zárúr bolganda juwap beriw yaki dúzetiw kónlikpeleri zárúr. Sóylew balalar ushın analiz predmeti bolıp qaladı. Bul bolsa olarǵa úlken qıyınshılıq bolıp kórinedi. Mektepte tabıslı oqıw ushın tómendegi sıpatlar zárúr áhmiyetke iye: pedagog tárepinen aytılǵanlardı tıńlay alıw, óz pikirin anıq ápiwayı gáplerde, onsha úlken bolmaǵan baylanıslı gúrrińlerde, ashıq-aydın, grammatikalıq jaqtan hár túrli kórsete alıw.[3] Solay etip, biz balalar til ósiriwin rawajlandırıwdıń jeti tiykarǵı wazıypasın aytıp óttik. Bul wazıypalardıń kópshiligi mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesiniń barlıq jas toparlarında sheshiledi. Tek olardıń anıq mazmunı hár qıylı boladı. Sebebi ol balalardıń jas imkaniyatlarına baylanıslı. Kórsetilgen wazıypalardıń hár biri de bilimlendiriwge de, tárbiyalıq jaqtan da iye. Sóylewdi ósiriw procesinde shaxstıń aqılıy sıpatları qáliplesedi, ádep-ikramlılıq, estetikalıq tárbiyanıń áhmiyetli wazıypaları sheshiledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bazarbaeva A.Q.Bo‘lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari// Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti ILMIY AXBOROTLARI 2023/ 8 – SON 229-236 b
2. Babaeva D.R “Nutq ostirish metodikasi” oquv qollanma T.: TDPU 2016.
3. Qodirova F.R, Qodirova R.M «Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi». T., «Istiqlol», 2006.
4. Qodirova R.M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqini rivojlantirishning ruhiy omillari. Qozoǵiston, Sariyoǵoch, 1998.

5. Golovin B.N. Vvedenie v yazikoznanie. - M.: 1977.

O‘QITUVCHILARINING O‘Z INNOVATSIYON FAOLIYATLARINI LOYIXALASHTIRISH VA AMALGA OSHIRISH KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Kudaynazarov Aydos Kengesbaevich - University of Innovation Technologies Maktabgasha va boshlangish talim kafedrasi dotsenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636419

Annotatsiya: Pedagogik faoliyatning mazmuni yangi innovatsion g’oyalar bilan boyitiladi. O’qituvchi metodist sifatida ham faoliyat ko’rsata boshlaydi. O’qituvchi innovatsion faoliyatini loyihalash natijasida innovatsion-metodik jarayonlarni oson boshqarish imkoniyati tug’iladi. Metod birlashmalar faoliyati esa samarali tashkil etiladi. Shunday yo’l tutganda ijobiy natijalarga erishiladi.

Kalit so’zlar: metod birlashmalar, qayta tayyorlash mexanizmi, innovatsion faoliyat, muammolar, farazlar.

Abstract: The content of pedagogical activity is enriched with new innovative ideas. The teacher also begins to act as a methodologist. As a result of designing the innovative activity of the teacher, it becomes possible to easily manage innovative and methodological processes. The activities of methodological associations are effectively organized. This approach achieves positive results.

Keywords: methodological associations, retraining mechanism, innovative activity, problems, hypotheses.

Hozirgi kunda jahonning rivojlangan davlatlari ta’lim tizimlari mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini qo’llash orqali o’qituvchilarni masofadan qayta tayyorlash mexanizmini yo’lga qo’yish va maqsadli rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. O’qituvchilarining o’z innovatsion faoliyatlarini loyihalashtirish va amalga oshirish ko’nikmalarini takomillashtirish masalasi Germaniya, Angliya, AQSh, Malayziya, Kolumbiya davlatlari ta’lim tizimida rivojlangan bo’lib, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan. O’qituvchilarning innovatsion faoliyatlarini rivojlantirishda jahon ta’lim tizimining yutuqlariga asoslanish, o’qituvchilar innovatsion faoliyatining pedagogik-psixologik, didaktik xususiyatlarini aniqlashtirish, kasbiy ijodkorlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda o’qituvchilarning innovatsion faoliyatini rivojlantirish, ularda o’quv jarayonini loyihalash ko’nikmalarini tarkib toptirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga doir me’yoriy hujjatlar ishlab chiqildi, moddiy-texnika bazasi yaratildi, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda qo’shma fakulьtetlar tashkil etildi, yangita’lim paradigmalarga o’tishning me’yoriy asoslari ishlab chiqilmoqda. O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasida “Uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy

ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” muhim ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Natijada boshlang’ich sinf o’qituvchilarining o’z innovatsion faoliyatlarini loyihalashtirish va amalga oshirish ko’nikmalarini tarkib toptirishning didaktik imkoniyatlarini ta’minlashga sharoit yaratildi.

Demak, ta’lim sohasiga kiritilgan yangiliklar o’qituvchi faoliyatida alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun ham uni loyihalashtirish ehtiyoji mavjud. Bu shubhasiz, o’qituvchilarga qiyinchiliklar tug’diradi. Mazkur yo’nalishda muvaffaqiyatga erishish uchun o’qituvchilarda yangiliklarga qiziqish va e’tiborni qaror toptirish zarur. Buning uchun dastlab loyihalarning mazmunini ishlab chiqish, ularning aloqadorlik qonuniyatlarini aniqlash, o’quvchi shaxsini rivojlantirish imkoniyatlarini belgilash talab etiladi. Loyihalarni ishlab chiqishda ta’lim jarayonining uzluksizligi va izchilligini e’tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Har bir loyiha chuqur o’ylangan holda tuzilishi lozim. O’qituvchining innovatsion loyihasi loyiha kontseptsiyasi, tushuntirish xati, uning maqsadi, vazifalari, uni ta’lim jarayoniga tadbiq etishdagi qarama-qarshiliklar, muammolar, farazlar, o’quv vaziyatining tahlili, tashqi hamda ichki vositalari, innovatsiyalarni qo’llash uchun qanday imkoniyatlar mavjud va qaysilarini yaratish kerakligi, jamiyatning ta’lim oldiga qo’ygan ijtimoiy buyurtmasi, o’qituvchi faoliyati muvaffaqiyatini ta’minlovchi mezonlar, innovatsiyalarning mazmun-mohiyatini ifodalovchi qismlar, jumladan, moddiy-texnikaviy, ilmiy-metodik, iqtisodiy ta’minot, pedagog xodimlar faoliyati boshqaruvi, pedagogik harakatlar hamda faoliyat istiqbollarini bashorat qilish kabilarni o’z ichiga olishi lozim.

Mavjud adabiyotlarda o’qituvchining innovatsion faoliyatini loyihalashda uning faoliyati pedagogik jarayonni boshqarish shakli sifatida yaxlit tarzda qamrab olinadi. Buning natijasida o’quv jarayoni unga sarflanadigan vaqt va vositalar ijobiy nuqtai nazardan o’zgaradi.

Foydalanilgan adaiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar Strategiyasi to’g’risida”gi PF-4947-son Farmoni. O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami. 2017 yil, 6-son, 70-modda.
2. Abdukarimov X. Kasbiy pedagogik faoliyat. – T.: O’qituvchi, 2010.–160 b.
3. Boymurodova G.T. Boshlang’ich sinf o’qituvchilari kasbiy-shaxsiy tayyorgarligining texnologik tizimi. Ped. fan. nom. dis. avtoreferati.– Toshkent: 2009. – 24 b.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA FAMILISTIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Nagmetova N.M. - Ajiniyoz nomidagi NDPI “Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636547

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining familistik madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Hozirgi zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchining nafaqat kasbiy, balki ijtimoiy-pedagogik kompetensiyalari, oilaviy qadriyatlarga asoslangan madaniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, familistik madaniyatning tarkibiy komponentlari va uni rivojlantirish metodikasi ochib berilgan. Mazkur metodika bo‘lajak pedagoglarning familistik madaniyatini hamda kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: familistik madaniyat, pedagogik kompetensiya, oilaviy qadriyatlar, kasbiy tayyorgarlik, rivojlantirish metodikasi.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations for developing the familistic culture of prospective primary school teachers. In the modern education system, not only the professional competence of a teacher but also their socio-pedagogical competencies and culture based on family values are of great importance. Furthermore, the structural components of familistic culture and the methodology for its development are revealed. This methodology contributes to enhancing both the familistic culture and the professional preparedness of future teachers.

Keywords: familistic culture, pedagogical competence, family values, professional training, development methodology.

Zamonaviy jamiyatda ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim tizimida faoliyat yurituvchi pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat bilim va ko‘nikmalar bilan, balki ularning familistik madaniyati ijtimoiy va madaniy kompetensiyalari bilan ham belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida familistik madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida dolzarb hisoblanadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda yoshlarning zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashi hamda iqtidorini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirmoqda. Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev yoshlar tarbiyasi, ta’limi va kelajagini davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlardan biri ekanligini quyidagicha aytib o‘tgan edi: Mana shunday murakkab sharoitda yoshlarimiz ……. ilm-ma’rifat va kasb-hunarga intilish, oilani muqaddas bilish, ma’naviy poklik, kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat, qadriyatlarimizga sadoqat kabi ezgu fazilatlar azaldan xalqimiz, millatimizning qonida bo‘lib kelgan. Biz mana shunday bebaho merosimizni nafaqat asrashimiz, balki uni yanada boyitishimiz, kelgusi avlodlarga bezavol yetkazishimiz kerak” [1]. Shunday ekan biz yoshlar tarbiyasida ayniqsa bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida familistik madaniyatni shakllantirishning zamonaviy usullarini ishlab chiqishimiz lozim.

Familistik madaniyat – bu shaxsning oilaviy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, oila a’zolari bilan samarali muloqot o‘rnata olishi hamda tarbiyaviy jarayonda oilaning o‘rnini chuqur anglay olishi bilan tavsiflanadi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi esa nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning ijtimoiylashuv jarayonida muhim rol o‘ynovchi shaxs sifatida oilaviy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi subyekt hisoblanadi.

Bugungi kunda pedagog kadrlar tayyorlash tizimida familistik madaniyatni rivojlantirish masalasiga yetarli darajada e’tibor qaratilmayotgani, o‘qituvchilarning ota-onalar bilan hamkorlik olib borishdagi qiyinchiliklari mazkur muammoning dolzarbligini yanada oshiradi. Shu sababli, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining familistik madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish zarurati yuzaga keladi.

Pedagogik tadqiqotlarda shaxsning madaniy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish masalasi muhim o‘rin egallaydi. Xususan, pedagogik madaniyat va oilaviy qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining kasbiy samaradorligi uning nafaqat metodik tayyorgarligi, balki ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalari bilan ham belgilanadi. Oilaviy qadriyatlar esa shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

Ilmiy manbalarda familistik madaniyat o‘qituvchi faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. U o‘quvchi shaxsini rivojlantirishda oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda bo‘lajak pedagoglarda bu kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi qayd etilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mavjud metodikalar ko‘proq nazariy yo‘nalishda bo‘lib, amaliy mashg‘ulotlar va real pedagogik vaziyatlarni modellashtirish yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa familistik madaniyatni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shunngdek, pedagogik tadqiqotlarda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda oilaviy muhit va ijtimoiy omillarning ta’siri alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda bu masala ko‘proq “school-family partnership”, “family engagement” va “social competence” tushunchalari orqali yoritiladi.

Olima Joyce L. Epstein bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari samarali ishlashi uchun, ular oila bilan mustahkam hamkorlikni rivojlantirib, o‘zaro mas’uliyat, ishonch va birgalikda qaror qabul qilishga tayyor bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. U boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘quvchilarning rivojlanishiga hissa qo‘shish maqsadida ota-onalarni olti turdagi ishtirokchilikka jalb qilishi mumkin: ota-onalik, maktab bilan muloqot qilish, ko‘ngillilik, uyda o‘qitish, qaror qabul qilishda ishtirok etish va jamoa bilan hamkorlik qilish kerakligini o‘z ilmiy izlanishlarida keltirib o‘tgan [2].

Jumladan, Lev Vygotsky tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, shaxsning shakllanishi ijtimoiy muhit, xususan, oila va ta’lim jarayonining o‘zaro ta’siri asosida amalga oshadi. Uning qarashlari bo‘lajak o‘qituvchilarda familistik madaniyatni rivojlantirishning nazariy asoslarini belgilashda muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi [3].

Bundan tashqari, xalqaro tadqiqotlarda bo‘lajak o‘qituvchilarning kommunikativ va empatik ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali oila bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish mumkinligi ta’kidlanadi. Bu esa familistik madaniyatning faqat nazariy emas, balki amaliy faoliyat orqali shakllanishini ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlar ta’lim tizimida o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida oilaviy qadriyatlar, ota-onalar bilan hamkorlik va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Biroq, ushbu yondashuvlarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish va metodik jihatdan takomillashtirish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Biz bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida familistik madaniyatni shakllantirish metodikasini tavsiya qilganmiz. Metodika uch bosqichdan iborat bo‘lib quyidagicha tavsiflanadi:

1. Motvatsion-bilim bosqichi. Bunda bo‘lajak boslang‘ich sinf o‘qituvchilarida olaviy qadriyatlarga qiziqiish uyg‘otish hamda nazariy bilimlarni shakllantirish.

2. Amaliy-faoliyatli bosqich. Interfaol metodlar orqali ko‘nikmalarni rivojlantirish va pedagogik vaziyatlarni modellashtirish.

3. Refleksiv-tahliliy bosqich. O‘z faoliyatini baholash, tajribani tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining familistik madaniyatini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida oilaviy qadriyatlarga asoslangan yondashuv o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Taklif etilgan uch bosqichli motivatsion-bilim, amaliy-faoliyat, refleksiv-tahliliy model bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki ota-onalar bilan samarali muloqot qilish, pedagogik vaziyatlarni to‘g‘ri baholash va hal etish ko‘nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, mazkur uch bosqichli metodikani ta’lim jarayoniga joriy etish orqali bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi, ijtimoiy faolligi hamda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ongli munosabati sezilarli darajada oshadi. Mazkur yo‘nalishda olib boriladigan amaliy tajribalarni boyitish va metodikani yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning forumda yoshlar bilan ochiq muloqoti https://yuz.uz/uz/news/shavkat-mirziyoev-yoshlar-kelajagi-bilan-bogliq-har-qanday-vazifa-birlamchi-ahamiyatga-ega.

2. Epstein, J. L. School, Family and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools / J. L. Epstein. – 2 nd edition. – Avalon Publishing, 2018. – 656 p. – DOI: 10.4324/9780429494673. – Text : immediate.

3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society. The development of higher psychological processes. Cambridge: Harvard University Press.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE TÁLIM-TÁRBIYA BERIW USÍLLARÍ HÁM QURALLARÍ

Kalbaeva Gulnaz Baxodirovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha ta`lim yo`nalishi I bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636595

Annotaciya. Bul maqalada mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde tálim-tárbiya beriw quralları, formaları, metod hám usılları haqqında sóz etilgen.

Tayanish sózler: bilimlendiriw, tárbiya, usil, metod, forma, qural, mektepke shekemgi bilimlendiriw, xizmet, bilim, kónlikpe, tájiriybe.

Annotation. This article talks about means, forms, methods and methods of education in preschool education organization.

Key words: education, upbringing, method, method, form, tool, preschool education, activity, knowledge, skill, qualification

Mektepke shekemgi tálim - bul balalar ushın eń áhmiyetli rawajlanıw basqıshlarınan biri bolıp, balalardı tek ǵana bilim hám kónlikpeler menen támiyinlep qoymastan, bálki olardıń ádep-ikramlılıq hám ruwxıy rawajlanıwın támiyinlewde de ayrıqsha áhmiyetke iye. Mektepke shekemgi tálimde tárbiya beriwdiń ózine tán usılları hám quralları bar bolıp, bul usıllar balalardıń shaxsı, sociallıq beyimlesiwsheńligi hám ruwxıy dúnyasın qáliplestiriwge xızmet etedi. Mektepke shekemgi tálim sisteması hár bir balanıń jeke rawajlanıwında áhmiyetli orın tutadı. Bul basqıshta tálim hám tárbiya procesi birgelikte ámelge asırılıp, balalardıń intellektual, emocional, sociallıq hám fizikalıq rawajlanıwına xızmet etedi. Tálim-tárbiyanıń nátiyjeli bolıwı ushın bolsa onıń usılları hám qurallarınıń durıs tańlanıwı úlken áhmiyetke iye.

Mektepke shekemgi tálimniń eń áhmiyetli maqseti – balalarda paydalı sociallıq minez-qulıq hám ádep-ikramlılıq normaların rawajlandırıw. Sonıń menen birge, mektepke shekemgi tálim procesinde balanıń tábiyǵıy intellektual hám fizikalıq rawajlanıwına erisiw, onı ortalıqqa beyimlestiriw, ózine hám basqalarǵa húrmet sezimin qáliplestiriw sıyaqlı maqsetler de názerde tutıladı. Tárbiya beriwdiń nátiyjeli usılları bul maqsetlerge erisiwde áhmiyetli qural sıpatında xızmet etedi. Mektepke shekemgi tálimdegi tálim-tárbiya procesi balalar ushın áhmiyetli dáwirdi quraydı, sebebi bul waqıt dawamında olar tek ǵana bilimlerdi emes, bálki sociallıq hám emocional kónlikpelerdi de iyeleydi. Balalar úyreniw arqalı ózlerine degen isenimge iye boladı, jámiyette óz ornın tabıwdı úyrenedi. Tálim procesiniń tiykarǵı maqseti, birinshi náwbette, balanıń jeke imkaniyatların rawajlandırıw, onıń ózin kórsete alıw, pikirlew hám sezimlerin basqarıw kónlikpelerin qáliplestiriw bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, balanıń jámiyette bir-birine húrmet kórsetiw, miynet etiw, jaqsılıq penen jamanlıqtı parıqlaw sıyaqlı sociallıq qádiriyatlardı úyreniwi júdá áhmiyetli.

Tárbiya beriw usılları

Túsindiriw usılı

Túsindiriw — mektepke shekemgi bilimlendiriwdegi eń keń tarqalǵan usıllardıń biri. Bul usıl arqalı balaǵa hár túrli túsinikler, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları hám turmıslıq qádiriyatlar túsindiriledi. Túsindiriw usılınan paydalanǵanda, tárbiyashı balalar menen ápiwayı, olarǵa túsinikli tilde baylanıs jasaydı. Bul usıl, ásirese, balanıń ádep-ikramlılıq hám ruwxıy sawatlılıǵın arttırıwda nátiyjeli esaplanadı. Máselen, «miyman-doslıq» haqqında túsindiriw balalardıń jámiyetlik ortalıqta ózin durıs tutıwına járdem beredi.

Úlgi kórsetiw usılı

Balalar óz ómirinde kóp nárselerdi átirapındaǵı úlkenlerden, ásirese, tárbiyashılardan úyrenedi. Úlgi kórsetiw usılı tárbiyashınıń balaǵa jaqsı minez-qulıqtı kórsetiwinde áhmiyetli rol atqaradı. Mısal ushın, tárbiyashı óz háreketleri hám sózleri menen jaqsı ádetler hám ádep-ikramlılıq normaların úlgi etedi. Úlgi kórsetiw, óz gezeginde, balalarǵa durıs minez-qulıqtı úyreniw hám oǵan ámel etiwge járdem beredi.

Tákirarlaw usılı

Tákirarlaw usılı tárbiya processinde balaǵa úyretilgen bilimlerdi bekkemlew ushın qollanıladı. Bul usıl balanıń estep qalıw hám ámeliyatta qollanıw kónlikpelerin rawajlandıradı. Tákirarlaw, ásirese, ádep-ikramlılıq qádiriyatları hám ádetleri haqqında sóz etilgende, jaqsı nátiyje beredi. Mısal ushın, balalarǵa taza júriw, dos sıpatında qatnasta bolıw sıyaqlı minez-qulıqlar bir neshe mártebe tákirarlanadı.

Oyın hám iskerlik arqalı tárbiyalaw

Mektepke shekemgi bilimlendiriwde oyın iskerligi júdá áhmiyetli orın iyeleydi. Oyın arqalı balalar tek ǵana qızıqlı waqıt ótkermey, al jámiyetlik kónlikpelerdi úyrenedi, óz-ara qatnaslardı qáliplestiredi. Oyınlarda balalar roller atqarıw arqalı ádep-ikramlılıq hám jámiyetlik qaǵıydalardı úyrenedi, juwapkershilikti sezedi. Máselen, oyın formasında doslıq, járdem beriw, birge islesiw sıyaqlı túsinikler balalar tárepinen ańsat ózlestiriledi.

Tárbiya beriw quralları

Tárbiya beriwdiń nátiyjeli quralları mektepke shekemgi tálim procesinde balalardıń dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiredi. Usı qurallar arqalı balalar ózin hám basqalardı túsiniwge, óz-ara húrmetti rawajlandırıwǵa, miynet hám jámiyetlik iskerlikti qádirlewge úyrenedi.

Kitaplar hám ádebiyatlar

Mektepke shekemgi tálimde kitaplar balalar ushın eń áhmiyetli qurallardan biri bolıp tabıladı. Olar arqalı balalar dúnya haqqındaǵı bilimlerin keńeytedi hám ádep-ikramlılıq normaları haqqında túsinikler payda etedi. Ádebiyatlar, ásirese, ádep-ikramlılıqqa baylanıslı gúrrińler, ertekler, qosıqlar balalarǵa jaqsı hám jaman, durıs hám nadurıs haqqında maǵlıwmat beredi.

Kórkem óner hám dóretiwshilik iskerlik

Kórkem óner hám dóretiwshilik iskerlik arqalı balalar óz sezimlerin bildiriwdi, dóretiwshilik pikirlewdi úyrenedi. Súwretler, quwırshaqlar, qosıqlar hám ayaq oyınlar arqalı balalar óziniń ishki dúnyasın ashıp beredi hám basqa balalar menen óz-ara qatnasların bekkemleydi. Kórkem óner balalardı tek ǵana estetikalıq, bálkim ádep-ikramlılıq jaqtan da rawajlandıradı.

Muzıka hám qosıqlar

Muzıka hám qosıqlar tárbiya procesinde balalardıń ruwxıy jaǵdayın qáliplestiredi. Balalar muzıka járdeminde óz sezimlerin bildiriwdi, sociallıq beyimlesiwdi hám mútájliklerin qanaatlandırıwdı úyrenedi. Qosıqlar arqalı balalar tek ǵana ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı úyrenip qoymastan, bálkim fizikalıq rawajlanıwına da járdem beredi.

Multimedialıq qurallar

Búgingi kúnde mektepke shekemgi tálimde multimedia qurallarınan paydalanıw jáne de nátiyjeli bolmaqta. Videolar, animaciyalar, kompyuter programmaları járdeminde balalar túrli túsiniklerdi ańsat hám tez úyrenedi. Bunday qurallar balalardı qızıqtırıp, olardıń oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın jáne de arttıradı.

Tárbiya beriwdiń áhmiyeti

Mektepke shekemgi tálimde durıs tárbiya balalardıń keleshektegi tabıslarına, jeke hám sociallıq rawajlanıwına úlken tásir kórsetedi. Olar ózin hám basqalardı húrmet etiwdi, juwapkershilikti seziwdi, miynet etiwdi úyrenedi. Sonday-aq, ádep-ikramlılıq hám ruwxıy jaqtan rawajlanǵan balalar ózlerin sociallıq ortalıqqa beyimlestire aladı hám keleshekte óziniń ómir jolın durıs tańlawǵa tayar boladı.

Mektepke shekemgi tálimde tárbiya beriwdiń nátiyjeli usılları hám quralları balalardıń rawajlanıwında áhmiyetli rol atqaradı. Bul process balalardı tek ǵana bilim, bálkim ádep-ikramlılıq, ruwxıy hám sociallıq jaqtan da tárbiyalaydı. Sonıń ushın, muǵallimler, tárbiyashılar hám ata-analar balalar menen islesiwde zamanagóy usıllardı hám qurallardı qollanıwı kerek. Bul balalardıń keleshekte salamat, bilimli, sociallıq jaqtan beyimlesken hám ádep-ikramlılıq qádiriyatların qádirleytuǵın shaxslar bolıp jetilisiwine járdem beredi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar tálimindegi aktual mashqalalar

Mektepke shekemgi bilimlendiriw sisteması balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwinde eń áhmiyetli basqısh esaplanadı, sebebi áyne usı dáwirde onıń sóylew qábileti, pikirlewi, jámiyetlik minez-qulqı hám psixologiyalıq ózgeshelikleri rawajlanadı. Sol sebepli bul sistemada júzege kelip atırǵan mashqalalar tek ǵana bilimlendiriw processine emes, bálki keleshek áwladtıń sapasına da tikkeley tásir kórsetedi. Házirgi kúnde mektepke shekemgi bilimlendiriwde bir qatar aktual mashqalalar baqlanbaqta hám olar óz-ara baylanıslı halda júzege shıǵadı.

Bárinen burın, bilimlendiriw sapası menen baylanıslı mashqalalar dıqqattı tartadı. Ayırım mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde sabaqlar házirge shekem dástúriy, bir tárepleme usıllarǵa tiykarlanıp alıp barıladı, interaktiv metodlar, innovaciyalıq texnologiyalar hám zamanagóy jantasıwlar jeterli dárejede qollanılmaydı. Nátiyjede balalarda ǵárezsiz pikirlew, dóretiwshilik jantasıw hám mashqalanı sheshiw kónlikpeleri jetkilikli dárejede rawajlanbaydı. Bul jaǵday kóbinese pedagog kadrlar menen baylanıslı mashqalalar menen tıǵız baylanıslı boladı. Yaǵnıy, barlıq tárbiyashılar da zamanagóy metodikalardı jetik bilmeydi, ayırımlarında ámeliy tájiriybe jetispeydi yamasa óz ústinde islewge mútájlik tómen boladı. Bul bolsa bilimlendiriw processiniń nátiyjeliligin páseytedi.

Sonıń menen birge, búgingi kúnde balalardıń sóylew qábiletiniń rawajlanıwı menen baylanıslı mashqalalar da aktual esaplanadı. Kóplegen balalarda kesh sóylew, sóz baylıǵınıń azlıǵı yamasa seslerdi nadurıs aytıw jaǵdayları ushıraspaqta. Bunıń tiykarǵı sebepleri sıpatında shańaraqta qarım-qatnastıń jetkiliksizligi, ata-analardıń balalar menen kem sáwbetlesiwi, sonday-aq, gadjetlerden artıqmasha paydalanıw nátiyjesinde balalardıń passiv tıńlawshıǵa aylanıp qalıwı keltiriledi. Bul bolsa balanıń sóylew hám jámiyetlik rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwde jáne bir áhmiyetli mashqala bul ata-ana hám bilimlendiriw shólkemi arasındaǵı sherikliktiń tómenligi bolıp tabıladı. Ayırım ata-analar perzent tárbiyasın tolıǵı menen balalar baqshasına júklep qoyadı hám úy sharayatında bilimlendiriwdi dawam ettiriwge jetkilikli itibar bermeydi. Biraq, balanıń rawajlanıwı úzliksiz process bolıp, ol shańaraqta hám balalar baqshasında birdey jantasıwdı talap etedi. Sherikliktiń jetispewshiligi balanıń rawajlanıwında úzilislerge alıp keledi.

Bunnan tısqarı, materiallıq-texnikalıq támiynat penen baylanıslı mashqalalar da bar. Ayırım shólkemlerde zamanagóy oyınshıqlar, didaktikalıq materiallar, rawajlandırıwshı qurallardıń jetispewshiligi sebepli sabaqlardıń nátiyjeliligi páseyedi. Ásirese, balalardıń jasına say, qızıqlı hám rawajlandırıwshı ortalıq jaratıw imkaniyatı sheklenedi. Sonıń menen birge, toparlarda balalar sanınıń kópligi individual jantasıwdı tolıq ámelge asırıwǵa tosqınlıq etedi. Hár bir balanıń qábileti, qızıǵıwshılıǵı hám rawajlanıw páti hár qıylı bolsa da, ámeliyatta hámmege birdey jantasıw qollanılıwı baqlanadı.

Psixologiyalıq tárepten de mashqalalar bar bolıp, ayırım balalarda tartınshaqlıq, agressivlik, dıqqattıń tez bóliniwi yamasa jámiyetlik beyimlesiwdegi qıyınshılıqlar baqlanadı. Bul kóbinese shańaraqtaǵı ortalıq, nadurıs tárbiya usılları yamasa balaǵa jetkilikli itibar berilmewi menen baylanıslı boladı. Sonıń menen birge, inklyuziv bilimlendiriwdi shólkemlestiriwde de qıyınshılıqlar bar. Ayrıqsha mútájligi bolǵan balalar menen islesiw ushın arnawlı tayarlıqqa iye pedagoglar, beyimlestirilgen baǵdarlamalar hám metodikalardıń jetispewshiligi bul baǵdardaǵı jumıslardı qıyınlastıradı.

Jáne bir zamanagóy mashqala — cifrlı texnologiyalardıń nadurıs hám normadan artıq qollanılıwı bolıp tabıladı. Álbette, texnologiyalar bilimlendiriwde paydalı qural bolıwı múmkin, biraq olardı qadaǵalawsız qollanıw balalarda passivlikti kúsheytedi, janlı qarım-qatnastı azaytadı hám nátiyjede sóylew hám pikirlewdiń rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi.

Ulıwma alǵanda, mektepke shekemgi bilimlendiriwdegi mashqalalar kompleksli xarakterge iye bolıp, olardı saplastırıw ushın pedagoglardıń qánigeligin arttırıw, ata-analar menen nátiyjeli sheriklikti jolǵa qoyıw, zamanagóy metodlardı keńnen engiziw, balalarǵa individual jantasıwdı kúsheytiw jáne salamat psixologiyalıq hám rawajlandırıwshı ortalıq jaratıw zárúr esaplanadı. Usı jol menen mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw hám jetik áwladtı tárbiyalaw múmkin.

Paydalanilǵan ádebiyatlar.

1. Ibrohimova, R. X. (2020). *Maktabgacha ta'limda ta'lim tarbiya usullari*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
2. Xudoyberdiyeva, N. A**.** (2019). *Maktabgacha ta'lim pedagogikasi: nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
3. Toshpulatov, N. M**.** (2018). *Bolalar tarbiyasi va ta'limi*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
4. Rahmonov, A. S**.** (2021). *Maktabgacha ta'limda didaktik vositalar*. Toshkent: Sharq nashriyoti.
5. Mirzaeva, Z. A. (2022). *Maktabgacha yoshdagi bolalarda ta'lim va*

tarbiya: usullar va vositalar. Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti.
6. *Pedagogika va psixologiya* (2017). *Maktabgacha ta'limda o‘qitish va tarbiya*. Toshkent: Xalq ta'limi vazirligi.

STEAM BILIMLENDIRIW TEXNOLOGIYASI ARQALI MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDIŃ DÓRETIWSHILIK QÁBILETLERIN RAWAJLANDIRIW MAZMUNI

Aliyeva Nasiba Sarsenbayevna - University of innovation technologies 1-basqısh talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636670

Annotaciya: Bul teziste mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń dóretiwshilik qábiletlerin STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) bilimlendiriw texnologiyaları tiykarında rawajlandırıwdıń pedagogikalıq tiykarları sáwlelendirilgen. Bunnan tısqarı STEAM qatnasınıń balalardıń kreativ pikirlewi, mashqalalı jaǵdaylardı sheshiw qábileti hám de óz betinshe iskerligin rawajlandırıwdaǵı ornı ilimiy jaqtan tallanadı. Sonday-aq, tema boyınsha jetekshi ilimpazlardıń kózqarasları úyrenilip, ámeliy usınıslar islep shıǵılǵan.

Tayanish sózler: STEAM, dóretiwshilik qábileti, mektepke shekemgi bilimlendiriw, kreativlik, integraciya, innovaciyalıq pedagogika, pikirlew.

Abstract: This thesis examines the pedagogical foundations of developing creative abilities in preschool children through STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) technologies. It analyzes the role of integrated learning in fostering creativity, problem-solving, and independent thinking. The study also includes a review of previous research and theoretical perspectives.

Keywords: STEAM education, creativity, preschool education, innovation, integration, thinking skills.

Búgingi globallasıw processleri, sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı hám innovaciyalıq ekonomikaǵa ótiw sharayatında bilimlendiriw sistemasınıń aldına pútkilley jańa wazıypalar qoyılmaqta. Ásirese, mektepke shekemgi bilimlendiriw basqıshı jámiyet rawajlanıwınıń tiykarı sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, áyne usı dáwirde balalarda pikirlew, sóylew, dóretiwshilik pikirlew hám sociallıq kónlikpeler qáliplesedi.

Elimizde mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriwge qaratılǵan keń kólemli reformalar ámelge asırılmaqta. Atap aytqanda, Shavkat Mirziyoyev óziniń shıǵıp sóylewlerinde mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwdı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri sıpatında belgilep, tómendegishe atap ótedi: "Eger biz keleshegimizdi ullı qılıwdı qálesek, bárinen burın, balalarımızdı hár tárepleme bárkamal etip tárbiyalawımız zárúr"[1]. Bul pikir mektepke shekemgi jastaǵı balalardı zamanagóy bilim hám kónlikpeler tiykarında tárbiyalaw zárúrligin jáne bir márte tastıyıqlaydı.

Sonday-aq, "Mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tárbiya haqqında"ǵı Nızamnıń qabıl etiliwi bul tarawda túpkilikli burılıs jasadı. Bul nızamda mektepke

shekemgi bilimlendiriwdiń tiykarǵı maqseti sıpatında balalardıń intellektual, ruwxıy-ádep-ikramlılıq, estetikalıq hám fizikalıq rawajlanıwın támiyinlew belgilep qoyılǵan[2]. Bul bolsa zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı, atap aytqanda, STEAM qatnasın engiziwdi talap etedi.

Bunnan tısqarı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń PQ-4312-sanlı qararı da mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Bul qararda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı keńnen engiziw, balalardı erte jastan kreativ hám erkin pikirlewge úyretiw zárúrligi ayrıqsha atap ótilgen[3].

Zamanagóy bilimlendiriw sistemasında STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) qatnası mine usı wazıypalardı ámelge asırıwǵa xızmet etedi. Bul qatnas pánleraralıq integraciyanı támiyinlep, balalarda tek ǵana bilim alıw emes, al olardı ámeliyatta qollanıw, mashqalalardı sheshiw hám jańa ideyalar jaratıw kónlikpelerin qáliplestiredi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw búgingi kúnde áhmiyetli pedagogikalıq mashqalalardan biri bolıp esaplanadı. Sebebi kreativ pikirlew zamanagóy jámiyette tabısqa erisiwdiń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı. STEAM texnologiyaları bolsa áyne usı qábiletlerdi rawajlandırıw ushın qolaylı ortalıq jaratadı. Usı kózqarastan, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında STEAM texnologiyaların qollanıw arqalı balalardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq tiykarların úyreniw ilimiy-ámeliy áhmiyetke iye.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw zamanagóy pedagogikanıń eń áhmiyetli máselelerinen biri esaplanadı. Sebebi, áyne usı dáwirde balalarda eleslew, fantaziya, óz betinshe pikirlew hám mashqalalardı sheshiw kónlikpeleri qáliplesedi. Bul proceste STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) bilimlendiriw texnologiyasınan paydalanıw joqarı nátiyjelilikke iye bolgan innovaciyalıq jantasıw sipatında tán alınbaqta.

STEAM bilim beriw texnologiyasının tiykargı mánisi pánleraralıq integraciyaǵa tiykarlangan bolıp, ol balalarda bilimlerdi bólek-bólek emes, al bir pútin sistema sipatında qáliplestiriwdi názerde tutadi. Bul bolsa balalardıń dóretiwshilik pikirlewin rawajlandırıwda áhmiyetli faktor esaplanadı. Sebebi, kreativlik áyne túrli bilim tarawların baylanıstırıw procesinde júzege keledi.

Psixolog ilimpaz L. Vıgotskiydiń atap ótkenindey, balalardıń rawajlanıwı sociallıq ortalıq hám iskerlik penen úzliksiz baylanıslı bolıp, áyne belsendi úyreniw procesinde jańa qábiletler qáliplesedi[4]. STEAM qatnası bolsa balanı passiv tıńlawshıdan aktiv qatnasıwshıǵa aylandıradı.

J.Piaget teoriyasına muwapıq, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda konkret-ámeliy pikirlew ústin bolıp, olar bilimdi áyne tájiriybe hám iskerlik arqalı ózlestiredi[5]. Sol sebepli STEAM texnologiyasında qollanılatuǵın tájiriybe, konstruktorlaw hám modellestiriw shinigiwları balalar ushin ásirese nátiyjeli. STEAM bilim beriw texnologiyası arqalı balalarda dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw tómendegi tiykarǵı bagdarlar arqalı ámelge asırıladı.

Birinshiden, tájiriybe jumısı arqalı dóretiwshilikti rawajlandırıw. Ápiwayı ilimiy tájiriybeler balalarda qızıǵıwshılıq oyatadı hám olardı erkin izleniwge iytermeleydi. Máselen, suw, qum, reńler menen tájiriybe ótkeriw arqalı bala jana nátiyjelerdi ashadı. Bul proceste ol sebep-nátiyjeli baylanıstı túsinip, óz pikirin alǵa qoyıwǵa háreket etedi.

Ekinshiden, konstruktorlıq hám injenerlik jumısı. Lego, qurilis materialları hám hár túrli modeller járdeminde balalar jana obyektler jaratadı. Bul bolsa olardıń tek ǵana logikalıq emes, al dóretiwshilik pikirlewdi de rawajlandıradı. Máselen, "kópir quriw" yaki "úy joybarlaw" sıyaqlı tapsırmalar balalarda mashqalalı jagdaylardı sheshiw kónlikpesin qáliplestiredi.

Úshinshiden, kórkem óner arqalı kreativlikti rawajlandırıw. STEAM qatnasında "A" (Art) komponenti áhmiyetli orın tutadı. Súwret salıw, applikaciya, muzika iskerligi hám saxnalastırıw arqalı balalar óz oy-pikirlerin erkin kórsetedi. Bul bolsa olardıń dóretiwshilik qábiletlerin jáne de bayıtadı.

Tórtinshiden, mashqalalı jaǵdaylar jaratıw arqalı pikirlewdi rawajlandırıw. STEAM shinigiwlarında balalarga tayar juwap berilmeydi, al olardı óz betinshe sheshim tabiwga bagdarlanadi. Máselen, "qanday etip biyiklew minara quriw múmkin?" sıyaqlı sorawlar balanı izleniwge iytermeleydi.

Besinshiden, oyın iskerligi menen integraciya. Mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın oyın tiykarǵı iskerlik túri esaplanadı. STEAM texnologiyaları oyın menen birgelikte qollanılǵanda balalarda qızıǵıwshılıq hám motivaciya sezilerli dárejede artadı. Bul bolsa bilimlendiriwdiń nátiyjeliligin támiyinleydi.

STEAM texnologiyalarınıń jáne bir áhmiyetli tárepi - bul balalarda tómendegi dóretiwshilik kompetenciyalardı qáliplestiriw:

- jańa ideyalar jaratıw qábileti;
- standart emes pikirlew;
- erkin qarar qabıl etiw;
- jámáátte islew;
- kommunikativlik kónlikpeler.

Bunnan tısqarı, STEAM bilimlendiriw texnologiyası balalarda erte jastan texnikalıq hám ilimiy pikirlewdi qáliplestiriwge járdem beredi. Bul bolsa keleshekte olardıń kásiplik baǵdarın anıqlawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde STEAM texnologiyaların engiziw bir qatar pedagogikalıq sharayatlardı talap etedi. Sonnan:

- pedagoglardıń innovaciyalıq kompetenciyasın rawajlandırıw;
- zamanagóy oqıw-metodikalıq materiallar menen támiyinlew;
- rawajlandırıwshı ortalıq jaratıw;
- ata-analar menen birge islesiwdi jolǵa qoyıw.

Ásirese, pedagogtıń roli áhmiyetli bolip, ol balalardıń ǵárezsiz iskerligin shólkemlestiriwshi hám bagdarlawshı sıpatında kórinedi. Zamanagóy tárbiyashı tek bilim beriwshi emes, al fasilitator sıpatında jumıs alıp barıwı zárúr.

Juwmaqlap aytqanda, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw zamanagóy bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Bul proceste STEAM bilimlendiriw texnologiyası nátiyjeli pedagogikalıq qural sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye.

Sebebi, bul qatnas pánleraralıq integraciyanı támiyinlep, balalarda bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı kompleksli túrde qáliplestiriw imkaniyatın beredi. STEAM texnologiyaları tiykarında shólkemlestirilgen bilimlendiriw procesi balalardıń dóretiwshilik pikirlewdi, mashqalalı jaǵdaylardı sheshiw qábiletin, erkin qarar qabıl etiw kónlikpelerin hám innovaciyalıq pikirlewdi sezilerli dárejede rawajlandıradı. Ásirese, tájiriybe jumısı, konstruktorlıq shınıǵıwlar, kórkem óner elementleri hám oyın texnologiyalarınıń úylesiwi balalardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıp, olardı belsendi úyreniw procesine tartadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti nutqlaridan. – Toshkent, 2020.
2. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2019
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4312-son qarori “Maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish to‘g‘risida”.
4. Lev Vygotsky. Mind in Society. – 1978.
5. Jean Piaget. The Psychology of the Child. – 1969.
6. Saidova N.O., Pirmatova Z. *Maktabgacha ta’limda STEAM o‘yin usullarini qo‘llashning pedagogik ahamiyati* // International Journal of Science and Technology. – 2025.
7. Xatamova G. *Maktabgacha ta’limda STEAM ta’lim texnologiyasidan foydalanishning mazmun va mohiyati* // Maktabgacha ta’lim jurnali. – 2024

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE JOYBARLAW METODINAN PAYDALANIWDIŃ NÁTIYJELILIGI

Kerimberdieva Gawhar Darmanbaevna - University of innovation technologies 1-basqısh talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636795

Annotaciya: Bul teziste mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında joybarlastırıw metodınan paydalanıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti, onıń balalar dóretiwshiligi, erkin pikirlewi hám sociallıq kónlikpelerin rawajlandırıwdaǵı ornı ilimiy jaqtan tiykarlap berilgen. Sonday-aq, bul metodtıń ámeliy nátiyjeliligi, zamanagóy bilimlendiriw texnologiyaları menen integraciyası hám mámleketlik bilimlendiriw siyasatındaǵı tiykarǵı baǵdarlar menen sáykesligi jarıtılǵan.

Tayanish sózler: joybarlastırıw metodi, mektepke shekemgi bilimlendiriw, innovaciyalıq texnologiyalar, dóretiwshilik, óz betinshe pikirlew, kompetenciya, pedagogikalıq nátiyjelilik.

Abstract: This thesis scientifically substantiates the pedagogical significance of using the design method in the preschool education system, its role in the development of children's creativity, independent thinking, and social skills. The practical effectiveness of this method, its integration with modern educational technologies, and its compatibility with the priorities of state educational policy are also highlighted.

Keywords: design method, preschool education, innovative technologies, creativity, independent thinking, competence, pedagogical effectiveness.

Búgingi globallasıw hám informaciyalasıw sharayatında bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw, ásirese, mektepke shekemgi bilimlendiriw basqıshın túp-tiykarınan jetilistiriw áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Sebebi, mektepke shekemgi jas dáwiri shaxstıń intellektual, sociallıq, emocional hám dóretiwshilik rawajlanıwınıń tiykarı qoyılatuǵın áhmiyetli basqısh esaplanadı. Sol sebepli bul dáwirde qollanılatuǵın bilim beriw metodları balalardıń keyingi ómirlik iskerligine tikkeley tásir kórsetedi.

Sońǵı jılları Ózbekstan Respublikasında mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılıp, bul baǵdarda bir qatar normativlik-huqıqıy húJjetler qabıl etildi. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı qararında mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw hám de balalardıń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinlew tiykarǵı wazıypalar sıpatında belgilengen [1]. Sonday-aq, "Mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tárbiya haqqında"ǵı Nızamda da balalardıń individual ózgesheliklerin esapqa alǵan halda innovaciyalıq hám interaktiv metodlardan paydalanıw zárúrligi ayrıqsha atap ótilgen [2].

Zamanagóy pedagogika teoriyası hám ámeliyatında dástúriy oqitiw usılları ornin bargan sayın interaktiv, shaxsqa bagdarlangan, iskerlikke tiykarlangan metodlar iyelep barmaqta. Sonday metodlardan biri - joybarlastırıw (proekt) metodi esaplanadı. Bul metod ózinin mazmun-mánisine qaray balanı bilimlendiriw procesiniń orayına qoyadı, oni passiv tıńlawshıdan aktiv qatnasıwshıǵa aylandıradı. Joybar tiykarında shólkemlestirilgen bilimlendiriw procesinde bala erkin pikirlew, izleniw, mashqalalardı sheshiw hám nátiyjege erisiw kónlikpelerin iyeleydi.

Ilimiy izertlewler sonı kórsetedi, joybarlastırıw metodi balalarda joqarı dárejedegi motivaciyanı qáliplestiredi, olardıń bilimge bolgan qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám oqiw iskerliginiń nátiyjeliligin támiyinleydi. Ásirese, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda bul metodtan paydalanıw olardıń tábiyǵıy qızıǵıwshılıǵı, iskerlikke umtılıwı hám oyın arqalı úyreniw ózgesheliklerine sáykes keledi. Bul bolsa bilimlendiriw procesin jáne de nátiyjeli hám mazmunlı shólkemlestiriw imkaniyatın beredi.

Joybarlastırıw metodı integraciyalıq qatnastı támiyinlep, hár qıylı bilimlendiriw baǵdarların óz-ara úylestiriwge xızmet etedi. Máselen, bir joybar sheńberinde balalar sóylewdi rawajlandırıw, matematika, qorshaǵan ortalıqtı úyreniw, súwretlew jumısı sıyaqlı baǵdarlar boyınsha bilim hám kónlikpelerdi kompleksli túrde iyeleydi. Bul bolsa balalarda bir pútin dúnyaqarastı qáliplestiriwde úlken áhmiyetke iye [3].

Házirgi kúnde xalıqaralıq tájiriybede de joybarlastırıw metodi nátiyjeli pedagogikalıq texnologiya sıpatında keń qollanılmaqta. Ol balalarda XXI ásir kónlikpelerin sın kózqarastan pikirlew, dóretiwshilik, kommunikativlik hám birge islesiw kompetenciyaların rawajlandırıwda áhmiyetli qural esaplanadı. Usı kózqarastan qaraǵanda, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında usı

metodtı engiziw tek ǵana bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw emes, al keleshekte básekige shıdamlı, erkin pikirleytuǵın shaxslardı tárbiyalawda da áhmiyetli faktor bolıp xızmet etedi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında joybarlastırıw metodınan paydalanıw zamanagóy pedagogikanıń eń nátiyjeli jantasıwlarınan biri esaplanadı. Bul metodtıń teoriyalıq tiykarları iskerlikke bagdarlanǵan bilim beriw koncepciyasına barıp taqaladı. Bul jantasıwǵa muwapıq, bala bilimdi tayar halda qabıl etiwshi emes, al oni aktiv túrde iyelewshi subyekt sipatında qaralıp atır. Bul bolsa bilim alıw procesinde balanıń óz betinshe pikirlewi, izleniwi hám óz iskerligin rejelestiriwine imkan jaratadı [4].

Joybarlastırıw metodi (project-based learning) - bul belgili bir mashqala yaki tema tiykarında shólkemlestirilgen, aqırında anıq nátiyjege alıp keletuǵın oqiw iskerligi. Bul metod tómendegi basqıshlardı óz ishine aladı: mashqalanı anıqlaw, maqsetti belgilew, rejelestiriw, ámelge asırıw hám nátiyjeni kórsetiw. Áyne usı basqıshlardıń bar ekenligi balalarda sistemalı pikirlew hám xızmetti izbe-iz shólkemlestiriw uqipların qáliplestiredi [5].

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda joybarlastırıw metodınan paydalanıwdıń nátiyjeliligi, bárinen burın, olardıń jas ózgesheliklerine sáykes keliwi menen túsindiriledi. Bul dáwirde balalar iskerlik arqalı úyreniwge beyim bolıp, olar ushın oyın, tájiriybe hám ámeliy háreketler úlken áhmiyetke iye. Joybarlar bolsa áyne usı talaplardı qanaatlandıradı, yaǵnıy balanı belsendi qatnasıwshı sıpatında tartadı hám bilimlendiriwdi qızıqlı túrde shólkemlestiredi.

Joybarlastırıw metodınıń pedagogikalıq nátiyjeliligi bir neshe baǵdarlarda kórinedi. Bárinen burın, bul metod balalarda dóretiwshilik qábiletin rawajlandıradı. Joybar ústinde islew barısında balalar hár túrli ideyalardı alǵa súredi, mashqalalardı sheshiwdiń ádettegidey bolmagan jolların izleydi. Máselen, "Meniń qalam," "Tábiyattı saqlaymız" sıyaqlı joybarlar arqalı balalardıń kózqarasın keńeytedi hám dóretiwshilik pikirlewge úyrenedi.

Ekinshiden, erkin pikirlew hám qarar qabıl etiw kónlikpeleri qáliplesedi. Bala joybar dawamında sorawlar qoyadı, juwap izleydi, tańlaw jasaydı hám nátiyjege erisedi. Bul bolsa oniń pikirlew proceslerin jedellestiredi hám de sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandıradı [6].

Úshinshiden, joybarlastırıw metodi arqalı sociallıq-kommunikaciyalıq kompetenciyalar rawajlandırıladı. Toparlıq joybarlar balalarda birgelikte islew, pikir almasıw, óz kózqarasın qorǵaw sıyaqlı áhmiyetli sociallıq kónlikpelerdi qáliplestiredi. Bul bolsa keleshekte olardıń jámiyetke beyimlesiwin ańsatlastıradı.

Tórtinshiden, bul metod integraciyalıq bilim beriwdi támiyinleydi. Joybarlar hár qıylı pán hám jumıs túrlerin birlestirgen halda alıp barıladı. Máselen, "Máwsimler" joybarında balalar tábiyat haqqındaǵı bilimlerdi úyreniw menen birge súwret saladı, qosıq yadlaydı, matematikalıq túsiniklerdi bekkemleydi. Bul bolsa bilimlerdiń bir pútin halda ózlestiriliwine járdem beredi [7].

Ámeliyat sonı kórsetedi, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde "Kásipler dúnyası," "Transport quralları," "Súyikli ertek qaharmanları," "Meniń shańaraǵım" sıyaqlı joybarlardı shólkemlestiriw balalarda joqarı qızıǵıwshılıq

oyatadı hám olardıń bilim, kónlikpe hám kompetenciyaların kompleksli rawajlandıradı.

Joybarlastırıw metodınıń nátiyjeliligi onıń iskerlikke baǵdarlanǵanlıǵı, integrativlik ózgesheligi hám balalardıń jas psixologiyalıq ózgesheliklerine sáykes keliwi menen túsindiriledi. Bul metod arqalı balalarda tek teoriyalıq bilimler emes, al ámeliy kónlikpeler, sociallıq tájiriybe hám kommunikativlik mádeniyat ta rawajlanadı. Ásirese, toparlıq joybarlar arqalı balalarda birge islesiw, óz-ara húrmet, juwapkershilik hám jámáátte islew kónlikpeleri qáliplesiwi ayrıqsha áhmiyetke iye.

Sonday-aq joybarlastırıw metodınan nátiyjeli paydalanıw tárbiyashınıń kásiplik kompetentliligine, bilimlendiriw ortalıǵınıń durıs shólkemlestiriliwine hám ata-analar menen birge islesiw dárejesine tikkeley baylanıslı. Sol sebepli mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde jumıs alıp barıp atırǵan pedagoglardıń innovaciyalıq texnologiyalar boyınsha bilim hám kónlikpelerin turaqlı túrde arttırıp barıw zárúr.

Zamanagóy bilimlendiriw sisteması aldına qoyılıp atırǵan talaplar - shaxsqa baǵdarlanǵan qatnastı kúsheytiw, balalardıń dóretiwshilik hám intellektuallıq potencialın rawajlandırıw - joybarlastırıw metodınıń áhmiyetliligin jáne de arttıradı. Mámleketlik bilimlendiriw siyasatında belgilengen tiykarǵı baǵdarlar da usı metodtı keńnen engiziwdi talap etedi.

Ulıwma alǵanda, mektepke shekemgi bilimlendiriwde joybarlastırıw metodınan paydalanıw bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw, balalarda turmıslıq áhmiyetli kompetenciyalardı qáliplestiriw hám de olardı mektep bilimlendiriwine puqta tayarlawda nátiyjeli qural esaplanadı. Bul bolsa keleshekte básekige shıdamlı, dóretiwshi hám erkin pikirleytuǵın shaxslardı tárbiyalawǵa xızmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PF-5198-son Farmoni. *“Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”*. – Toshkent, 2017.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. *“Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”*. – Toshkent, 2019.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
5. Hasanboyeva O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
6. Qodirova F. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
7. Xoliqov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.

SHAŃARAQ BIRGE ISLESIWI TIYKARINDA "TÁRBIYA" PÁNINIŃ NÁTIYJELILIGIN ARTTÍRÍW JOLLARÍ

M.P. Suleymanova - Innovatsion texnologiyalar universiteti oqıtıwshısı
S.Q.Bekmurzaeva - Innovatsion texnologiyalar universiteti talabası.
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636832

Annotaciya. Maqalada "Tárbiya" pánin oqıtıwda mektep hám shańaraq ortasındaǵı óz-ara birge islesiwdiń áhmiyeti talqılanadı. Jas áwladtıń ruwxıy-etikalıq qásiyetlerin qáliplestiriwde ata-analardıń roli hám bul processtiń nátiyjeliligin arttırıw boyınsha zamanagóy metodikalıq usınıslar berilgen.

Tayanısh sózler: Tárbiya páni, shańaraq, mektep, birge islesiw, kámil insan, etika, dástúr, pedagogikalıq úgit-násiyat.

Annotation. The article discusses the importance of cooperation between school and family in teaching the subject "Upbringing." Modern methodological recommendations are provided on the role of parents in the formation of the spiritual and moral qualities of the younger generation and increasing the effectiveness of this process.

Key words: Education, family, school, cooperation, well-rounded individual, ethics, tradition, pedagogical guidance.

Kirisiw: Házirgi dáwirde bilimlendiriw sistemasındaǵı reformalardıń tiykarǵı baǵdarlarından biri — jekke shaxstıń ruwxıy hám intellektual potencialın rawajlandırıw bolıp tabıladı. Mekteplerde oqıtılıp atırǵan "Tárbiya" páni jaslardıń jámiyetke beyimlesiwi, etikalıq normalardı ózlestiriwi hám watansúyislik sezimlerin qáliplestiriwde tiykarǵı orın tutadı[5].

Biraq, tálim beriwde qanshelli zamanagóy texnologiyalar qollanılmasın, eger mektep penen shańaraq ortasında bekkem "altın kópir" qurılmasa, tárbiyanın nátiyjeliligi tómen bolıp qala beredi.

Shańaraq — Tárbiya pániniń ámeliy maydanı

Mektepte oqıwshı "Tárbiya" páni sabaqlarında etikalıq qaǵıydalar, miyrim-shapaat, úlkenlerdi húrmetlew sıyaklı teoriyalıq bilimlerdi aladı. Biraq, bul bilimlerdiń minez-qulıqqa aylanıwı ushın shańaraqtaǵı ortalıq júdá áhmiyetli[1].

Úlgi bolıw faktorlari: Bala mektepte esitken jaqsı pikerlerin úyine barǵanda ata-anasınıń is-háreketinde kórse ǵana, onda sol qásiyet bekkemlenedi.

Qádriyatlardıń sáykesligi: Mektep hám shańaraq tárbiyasındaǵı talaplardıń birdey bolıwı balada ruwxıy qarama-qarsılıqlar payda bolıvınıń aldın aladı[4].

Birge islesiwdiń nátiyjeli jolları:

"Tárbiya" pániniń nátiyjeliligin arttırıw ushın tómendegi baǵdarlarda jumıs alıp barıw maqsetke muvapıq:

"Mektep – oqıwshı – ata-ana" úshligi: Sabaqlıqta berilgen ámeliy tapsırmalardı oqıwshı úyde ata-anası menen birge orınlawı kerek. Mısalı: "Shańaraq shajarasın duziw" yamasa "Kishiye izzet" temasındaǵı úy tapsırmaları ata-analar menen sáwbbetlesiwdi talap etedi.

Pedagogikalıq úgit-násiyat: Mekteplerde "Ata-analar universiteti" yamasa "Ata-analar mektebi" sıyaklı klublar jumısın jandırıw. Bunda "Tárbiya" páni oqıtıwshıları ata-analarǵa[balanıń jas psixologiyası hám zamanagóy tárbiya usılları boyınsha metodikalıq kómek beredi.

Birgeliktegi ilajlar: "Tárbiya" páni dógereginde "Meniń úlgili shańaraǵım", "Kitapsúyer shańaraq" sıyaklı kórrik-tańlawlar hám sport ilajların turaqlı ótkeriw. Bul balada shańaraǵı menen maqtanısh sezimin oyatadı.

Sanlı platformalardan paydalanıw: Telegram yamasa basqa sociallıq tarmaqlar arqalı ata-analara "Kúnlik tárbiya keńesi" yamasa balanıń etikalıq jetiskenlikleri haqqında unamlı xabarlar jiberiw[2].

Mashqalalar hám sheshimler.Házirgi waqıtta ayırım ata-analardıń balanıń tárbiyasın tek mektepke tapsırıp qoyıvı tiykarǵı mashqalalardıń biri bolıp tabıladı. Bunıń sheshimi sıpatında "Tárbiya" páni sabaqlarına "Meniń ákemniń/apamnıń kásibi" yamasa "Ata-anam — meniń jetiskenligimniń sebebi" sıyaqlı ashıq sabaqlarǵa ata-analardı miyman retinde mirát etiw oǵada nátiyjeli.

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, "Tárbiya" páni tek qánigeniń jumısı emes, bálki pútkil jámiyet hám eń birinshi gezekte shańaraqtıń wazıypasıdır. Mektep penen shańaraq bir jaǵadan bas shıǵarıp háreket etse ǵana, biz keleshekte ruwxıy kámil, watansúyis hám joqarı mádeniyatlı áwladtı jetistire alamız. Tárbiya — bul úziliksiz process bolıp, onıń jemisi mektep hám shańaraqtıń isenimli doslıǵında kórinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1.Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı, PQ-4419-sonlı, 2019-jıl.
2."Tárbiya" páni sabaqlıqları (1-11-klaslar ushın metodikalıq qollanba).
3. Munavvarov A.K., Shańaraq pedagogikası, Tashkent, 1994.
4. Abdulla Avloniy, Turkiy guliston yoxud axloq, Tashkent, 1992.
5. Xasanov R., Mektep hám shańaraq hamkorlıǵı, Nókis, 2010.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR TARBIYASIDA QORAQALPOQ DOSTONLARINING O‘RNI

Nurullayeva Gulnigor - University of innovation technologies assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636867

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodidagi dostonlar asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda dostonlarning tarbiyaviy imkoniyatlari, bolalarda milliy qadriyatlar, jasorat, sadoqat va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar xalq og‘zaki ijodi, doston, maktabgacha ta’lim, ma’naviy tarbiya, axloqiy tarbiya, milliy qadriyat, pedagogik texnologiya.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical foundations for improving the system of spiritual and moral education of preschool children based on dastans of Karakalpak oral folk art. The study highlights the educational potential of dastans, their role in the formation of national values, courage, loyalty, and patriotism in children.

Keywords: oral folk art, epic, preschool education, spiritual education, moral education, national values, pedagogical technology.

Bugungi globallashuv jarayonida yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash dolzarb masalalardan biridir. Ayniqsa, maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim davri bolaning ma’naviy shakllanashida eng muhim bosqichidir. Shu davrda

ma’lum maqsadga qaratilgan ta’lim-tarbiya ta’sirida shaxsning axloqiy silatlari shakllana boshlaydi. 6-7 yoshda ijobiy xulq normalarining ancha barqaror shakli yuzaga keladi. Bola atrofdagilar bilan bo‘ladigan munosabatlarida egallab olgan axloq normalariga asoslangan xolda ish tutadigan bo‘lib qoladi. Shuning uchun bolalarga ilk yoshdan boshlab axloqiy tarbiya berib borish muhimdir.[1]

Bola dastlab axloqiy me’yorlarni oilada o‘rganadi, keyinchalik esa maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachilar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida mustahkamlaydi. Shu jarayonda badiiy adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, ayniqsa dostonlar muhim tarbiyaviy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida doston janri alohida o‘rin tutadi. Dostonlar orqali ezgulik, jasorat, vatanparvarlik, do‘stlik, sadoqat kabi yuksak insoniy fazilatlar targ‘ib etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlar yaratishni belgilaydi.[2]. Shu nuqtai nazardan, Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodidagi dostonlar, xususan **“Alpomish”** va **“Qirq qiz”** dostonlari, maktabgacha yoshdagi bolalarda Vatanga muhabbat, milliy qadriyatlarni hurmat qilish, axloqiy me’yorlarga rioya qilish kabi ma’naviy-axloqiy ko‘nikmalarni shakllantirishda amaliy vosita sifatida qo‘llanilishi mumkin. Qarorda belgilangan ta’lim-tarbiya standartlari va innovatsion pedagogik yondashuvlar dostonlarni ta’lim jarayonida samarali ishlatish imkoniyatini kengaytiradi, bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini mustahkamlaydi.

Qoraqalpoq folklorida dostonlar asosan baxshilar tomonidan kuylanib, avloddan-avlodga og‘zaki ravishda yetkazilgan. Ayniqsa "Alpomish" dostoni xalq orasida keng tarqalgan bo‘lib, yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. "Alpomish" turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan katta epos hisoblanadi. U o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq va oltoy xalqlarining og‘zaki an’analarida shu kungacha doston shaklida yetib kelgan, boshqird va tatar xalqlarida uning mazmuni ertak shaklida saqlanib qolgan. Bularning ichida qoraqalpoq versiyasi muhim o‘rin egallaydi.[3] Shu boisdan, qoraqalpoq variantida “Alpomish” dostoni qahramonning jasorati, vafodorligi, ota-onaga hurmati, yurtga sadoqati kabi yuksak insoniy fazilatlarni ulug‘laydi. Dostonda Alpomish obrazi orqali ideal shaxs modeli gavdalanadi. Bu obraz orqali maktabgacha yoshdagi bolalar ongida ijobiy qahramon timsolini shakllantirish, yaxshilik va yomonlikni farqlash, adolat va jasorat tushunchalarini anglashda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Maktabgacha yosh davrida bolalarda obrazli tafakkur ustun bo‘lganligi sababli, doston qahramonlari haqidagi hikoyalar ularning tasavvurini boyitadi, emotsional tajribasini kengaytiradi hamda ijtimoiy xulq-atvor me’yorlarini ongli ravishda qabul qilishiga yordam beradi. Shu jihatdan dostonlardan qisqartirilgan, yoshga moslashtirilgan parchalarni ertak, sahnalashtirish, rolli o‘yin, dramatizatsiya shaklida qo‘llash samarali hisoblanadi. Shuningdek, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodining durdonalaridan biri bo‘lgan “Qirq qiz” dostoni maktabgacha yoshdagi bolalar, ayniqsa, qiz bolalar tarbiyasida alohida o‘rin tutadi. Dostonda Guloyim va uning qirq nafar dugonasi timsolida ayollarga xos bo‘lgan nafaqat latofat, balki yuksak matonat, vatanparvarlik va botirlik fazilatlari tarannum etiladi. Dostondagi

quyidagi misralar Guloyimning o‘z ahdi yo‘lida qat’iyatliligi va qiyinchiliklardan qo‘rqmasligini ko‘rsatadi:

Gulayımday periyzat,
Kewilinde dárt jaylaǵan,
Arı kelip arlanıp,
Hár qıyaldı oylaǵan,
Qırıq qızına bas bolıp,
Shólge ılaǵıp ketiwge,
Judá belin baylaǵan,
Kúnde úsh waqıt jem berip,
Bedewlerin baylaǵan,
Qansha quwıp izlese de,
Hesh qáwender tappaǵan,
Shólde ılaǵıp ólıwge. [4]

Ushbu parcha orqali maktabgacha yoshdagi bolalarga **maqsad sari intilish, jamoada ishlash (qirq qiz birdamligi) va qiyinchiliklarni mardona yengish** kabi tushunchalarni sodda tilda tushuntirish mumkin. Guloyim obrazi qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni orttirsa, o‘g‘il bolalarda ayol zotiga nisbatan hurmat va ehtirom tuyg‘ularini uyg‘otadi. Bu kabi doston parchalari mashg‘ulotlar davomida bolalarning til boyligini oshirish bilan birga, ularning ma’naviy olamini milliy qahramonlik ruhida sug‘oradi.

Dostonlarni maktabgacha ta’lim jarayoniga tatbiq etishda quyidagi innovatsion metodlardan foydalanish tarbiya samaradorligini oshiradi:

- **Suhbat va hikoya qilish:** Doston parchalarini bolalar tiliga moslashtirib hikoya qilib berish orqali ularda milliy qahramonlarga nisbatan ijobiy hissiyotlar uyg‘otish.
- **Sahnalashtirish (Dramatizatsiya):** "Alpomishning jasorati" yoki "Guloyim va uning dugonalari" mavzularida kichik sahna ko‘rinishlarini tashkil etish orqali bolalarning ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarini rivojlantirish.
- **Rasm chizish mashg‘uloti:** Doston qahramonlarining tashqi ko‘rinishi va kiyim-kechaklarini (milliy liboslarni) chizdirish orqali bolalarda estetik did va milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantirish.
- **Didaktik o‘yinlar:** "Qahramonni top", "Dostonlar olamiga sayohat" kabi o‘yinlar orqali bolalarning xotirasi va nutqini o‘stirish.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodidagi dostonlar maktabgacha yoshdagi bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim pedagogik vositadir. Ular orqali bolalarda milliy o‘zlik, jasorat va vatanparvarlik tuyg‘ulari poydevori qo‘yiladi. Dostonlarni metodik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash tarbiya samaradorligini oshirib, milliy qadriyatlarga sodiq avlodni kamol toptirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. F.R.Qodirova, Sh.Q.Toshpulatova, N.M.Kayumova, M.N.A’zamova. Maktabgacha pedagogika fanidan darslik. - Toshkent: “Adabiyot uchqunlari” nashriyoti, 2019. - 148 bet.
2. “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qonuni/ - PQ-4312-son, 2019-yil 8-may, -– [Elektron manba]: https://lex.uz/docs/-4327235
3. Qaraqalpaq folkloрı (kop tomlıq) 1-8 tomında “Alpamıs”. -Nókis: Qaraqalpaqstan, 2007. -4 b.
4. Qaraqalpaq folkloрı (kop tomlıq) 14-26 tomında “Qırıq qız”. -Nókis: “Ilim”, 2010. -53 b.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING SHAXSLARARO MUNOSOBATLARINI SHAKLLANTIRISH: MUAMMO VA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Adilbekova Manzura Usenbek qizi – Innovatsion texnologiyalar universiteti assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636927

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxslararo munosabatlarining shakllanishi, rivojlanishi va ularning muammoli shakllari tahlil qilingan. Bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi doirasida yuzaga keladigan agressiv xatti-harakatlar, ijtimoiy izolyatsiya hamda manipulyativ munosabatlar kabi salbiy munosabat shakllarining psixologik mohiyati ochib berilgan. Shuningdek, muammoli holatlarning oldini olish va ularni bartaraf etishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuvlar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: shaxslararo munosabatlar, raqamlashtirish, maktabgacha ta’lim, emotsional intellekt, gadjet qaramligi, ijtimoiy adaptatsiya, gibrid muloqot.

Abstract. This article analyzes the formation, development, and problematic forms of interpersonal relationships in preschool-aged children. It explores the psychological nature of negative forms of relationships, such as aggressive behavior, social isolation, and manipulative relationships, that arise during children's socio-emotional development. Effective pedagogical approaches aimed at preventing and resolving problematic situations are also highlighted.

Key words: interpersonal relations, digitalization, preschool education, emotional intelligence, gadget addiction, social adaptation, hybrid communication.

Insonning ma’naviy-axloqiy rivojlanishida boshqalar bilan o‘rnatiladigan munosabatlar markaziy o‘rin tutadi. Shaxslararo munosabatlar nafaqat ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli ishtirok etish, balki insonning ichki dunyosini shakllantirish, axloqiy qadriyatlarini belgilashda ham hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bu munosabatlar ayniqsa bolalik davrida jadal sur’atlarda rivojlanadi va insonning keyingi hayotida muhim rol o‘ynaydigan psixologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlari, xususan, maktabgacha ta’lim sohasi ham keskin raqamli transformatsiya jarayonini boshidan

kechirmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishida shaxslararo munosabatlar yetakchi o‘rin tutadi, chunki aynan shu davrda shaxsning ijtimoiy qiyofasi va muloqot madaniyati poydevori qo‘yiladi, raqamli vositalarning (planshet, smartfon, interaktiv o‘yinlar) bolalar hayotiga jadal kirib kelishi kuzatilmoqda.

Bugungi kunda raqamlashtirish jarayoni bog‘cha yoshidagi bolalarning hayotiga ham chuqur kirib bordi. Avvallari shaxslararo munosabatlar faqat "bola-bola" yoki "bola-kattalar" muloqoti orqali shakllangan bo‘lsa, hozirda bu zanjirga "bola-gadjet-jamiyat" modeli qo‘shildi.

Raqamlashtirish ta’lim tizimiga quyidagi o‘zgarishlarni olib kirdi:

- **Virtual muloqotning ustunligi:** Bolalar o‘yin maydonchasidan ko‘ra, planshet qarshisida ko‘p vaqt o‘tkazmoqda, bu esa "emotsional intellekt" (EQ) rivojlanishini sekinlashtirmoqda.
- **Gibrid ta’lim elementlari:** Maktabgacha ta’limda interaktiv doskalar va multimedia o‘yinlaridan foydalanish muloqot uchun yangi platforma yaratmoqda.
- **Muammo:** "Ekran qaramligi" natijasida bolalarda tengdoshlari bilan jonli muloqotga kirishishda qiyinchiliklar, ya'ni ijtimoiy adaptatsiyaning pasayishi kuzatilmoqda.

Shaxslararo munosabatlardagi muammoli shakllarni samarali tarzda aniqlash va tahlil qilish uchun, eng avvalo, bolalarning **normal ijtimoiy rivojlanish dinamikasini** tushunish zarur. Maktabgacha yosh davrida bolalarning shaxslararo munosabatlari murakkab va bosqichma-bosqich rivojlanadi. Bu jarayonni quyidagi **uchta asosiy bosqichga** ajratish mumkin:

1. Uch yoshli bolalar o‘z tengdoshlarining harakatlariga va kattalar tomonidan berilgan baholarga befarq munosabatda bo‘lishadi. Shu bilan birga, ular o‘yinda o‘z navbatini tengdoshlariga berishadi, narsalarini tengdoshlariga qaraganda kattalarga (ota-onalar yoki tarbiyachiga) sovg‘a qilishni maqul ko‘rishadi. Bularning barchasi tengdoshning bola hayotida hali muhim rol o‘ynamasligini ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ularning mavjudligi bolaning umumiy hissiyligini va faolligini oshiradi. Bu bolalarning hissiy va amaliy o‘zaro ta’sirga intilishi va tengdoshlarining harakatlariga taqlid qilishdan dalolat beradi. Uch yoshli bolalar o‘z tengdoshlari bilan o‘xshash fazilatlarni, obyektlarni yoki harakatlarni kashf qilishda ifodalangan maxsus aloqani ko‘rsatishi mumkin.

2. Tengdoshlarga bo‘lgan munosabatning hal qiluvchi o‘zgarishi maktabgacha yoshning o‘rtalarida sodir bo‘ladi. 4 yoshdan 5 yoshgacha bo‘lgan davrda bolalarning o‘zaro munosabatlari sezilarli darajada o‘zgaradi. O‘rta guruhda boshqa bolaning harakatlariga hissiy jalb qilish keskin ortadi. O‘yin davomida bolalar tengdoshlarining harakatlarini diqqat bilan va hasad bilan kuzatadilar va baholaydilar. Bolalarning kattalar baholashlariga bo‘lgan munosabati ham keskinroq bo‘ladi. Tengdoshlarning muvaffaqiyatlari bolalarni qayg‘uga solishi mumkin, muvaffaqiyatsizliklari esa yashirin quvonchni uyg‘otadi. Bu yoshda bolalarning mojarolari soni sezilarli darajada oshadi, hasad, tengdoshlariga nisbatan norozilik kabi hodisalar paydo bo‘ladi.

3. 6 yoshga kelib, tengdoshlarning faoliyati va tajribalarida hissiy ishtirok etish kabi ijtimoiy harakatlar soni sezilarli darajada oshadi. Ko‘p hollarda katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar o‘z tengdoshlarining harakatlarini diqqat bilan kuzatib boradilar va ularda hissiy jihatdan ishtirok etadilar. Hatto o‘yin qoidalariga qaramay, ular tengdoshlariga yordam berishga intiladi va to‘g‘ri harakatlarni qilishga undaydi. 4-5 yoshli bolalar o‘z tengdoshlarining harakatlarini qoralashda kattalarga ergashishsa, 6 yoshli bolalar, aksincha, kattalarga qarshi turishda tengdoshlari bilan kuchlarini birlashtirishi mumkin. Bularning barchasi katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy harakatlari kattalarni ijobiy baholash yoki axloqiy me’yorlarni qo‘llab-quvvatlashga emas, balki bevosita boshqa bolaga qaratilganligini ko‘rsatishi mumkin. Ko‘pchilik bolalar tengdoshlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklariga hamdard bo‘lishga qodir [1].

Demak, maktabgacha yosh davridagi bolalarda shaxslararo munosabatlar murakkab emotsional va ijtimoiy jarayonlar asosida bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu jarayon ko‘p hollarda tabiiy rivojlanish yo‘li bilan kechsa-da, ayrim holatlarda ijtimoiy moslashmaslikka olib keluvchi **muammoli (salbiy) shaxslararo munosabatlar** shakllanishi mumkin. Ilmiy-tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalar orasida quyidagi asosiy muammoli munosabat tiplari keng tarqalgan:

1. ***Agressiv xatti-harakatlar.*** Agressiya – bu bolaning atrof-muhitga nisbatan ochiq yoki yashirin salbiy munosabatini ifodalovchi harakatlar majmuasidir. Agressiv munosabatlar bola shaxsining emotsional beqarorligi, o‘zini ifoda etish vositalarining cheklanganligi va ijtimoiy me’yorlarning yetarli shakllanmaganligi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Agressiv xatti-harakatlar uchta asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

1) **jismoniy agressiya** – bu kuch orqali o‘zini ifoda etish shaklidir: boshqa bolalarni itarish, urish, turtish va boshqa jismoniy zarar yetkazish hollari. Bu holat ko‘pincha o‘zaro resurslar (o‘yinchoqlar, joy, e’tibor) ustidan nizolar bilan bog‘liq bo‘ladi;

2) **og‘zaki agressiya** – haqorat qilish, kamsituvchi so‘zlar ishlatish, masxara qilish, baqirish kabi xatti-harakatlar orqali yuzaga chiqadi. Bu ko‘pincha bolaning so‘z orqali o‘zini himoya qilish yoki ustunlikni namoyish etish harakatidir;

2. ***Ijtimoiy izolyatsiya (chetlanish).*** Ijtimoiy izolyatsiya – bu bola ijtimoiy muhitdan chetlanib, tengdoshlari bilan faol muloqot va hamkorlikdan voz kechgan yoki chetlashtirilgan holatdir. Bu munosabat shakli ikki ko‘rinishda uchrashi mumkin: bola tomonidan ongli tanlov orqali ijtimoiy aloqa cheklanishi yoki guruh tomonidan u ijtimoiy jihatdan rad etilishi. Bu quyidagi holatlarda namoyon bo‘ladi:

1) **ijtimoiy faoliyatdan chetda qolish** – bola jamoadagi o‘yinlarda qatnashmaydi yoki jalb etilmaydi. Bu holat ijtimoiy tashabbusning pastligi, uyatchanlik, nutqiy yoki emotsional cheklovlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin;

2) **tengdoshlar tomonidan rad etilish** – boshqa bolalar u bilan o‘ynamaslikka harakat qilishadi, do‘st sifatida qabul qilmaydilar. Bunday rad

etilish ko‘pincha ilgari ko‘rsatgan salbiy xatti-harakatlari (agressiya, qo‘pollik) yoki kommunikativ cheklovlar bilan bog‘liq bo‘ladi;

3. ***Manipulyativ munosabatlar.*** Manipulyativ munosabat – bu bola tomonidan boshqalarni o‘z manfaatlari yo‘lida ongli ravishda boshqarishga qaratilgan xatti-harakatlardir. Bu shakl, ko‘proq, aqliy faolligi yuqori, ammo axloqiy-irodaviy sifatlari hali shakllanmagan bolalarda uchraydi. Bular:

1) **instrumental do‘stlik** – bola do‘stlikni vosita sifatida ishlatadi, ya’ni o‘yinchoq, e’tibor yoki foyda olish uchun boshqa bola bilan yaqinlik o‘rnatadi, so‘ngra undan voz kechadi;

2) **shikoyat orqali manipulyatsiya qilish** – bola tarbiyachi yoki boshqa kattalarga ataylab shikoyat qilib, boshqalarni jazolatishga yoki o‘z manfaatiga xizmat qilishga undaydi [2].

Muammoli shaxslararo munosabatlar har bir maktabgacha ta’lim muassasasida uchraydigan tabiiy jarayon bo‘lsa-da, ularga befarq qarash mumkin emas. Har bir tarbiyachi pedagog bolalar orasidagi ijtimoiy-emotsional munosabatlarni kuzatib borishi, baholashi va kerak bo‘lsa, individual-pedagogik yondashuvlarni qo‘llashi zarur. Yuqorida keltirilgan metodlar esa bunday muammolarni erta bosqichda bartaraf etish va sog‘lom, hamkorlikka asoslangan ijtimoiy muhit yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция / Е.О.Смирнова, В.М.Холмогорова. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 158 с.

2. Рояк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка / А.А.Рояк; НИИ дошк. воспитания АПН СССР. – Москва: Педагогика, 1988. – 117 с.

3. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 2012. – 328 с.

4. Леонтьев А.А. Психология общения: учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2008. – 368 с.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TIZIMLI FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA KREATIV YONDASHUVNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Ilauatdinova Dilbar - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Maktabgacha va boshlang‘ichta’lim” kafedrasi assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637015

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda kreativ yondashuvning pedagogik imkoniyatlari va mexanizmlari tahlil etiladi. Ta’lim jarayonida innovatsion metodlar, interaktiv usullar hamda muammoli vaziyatlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning mantiqiy, tahliliy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish

masalalari yoritiladi. Shuningdek, tizimli fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali metodik yondashuvlar asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: tizimli fikrlash, kreativ yondashuv, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, kognitiv rivojlanish.

Annotation. This study examines the pedagogical possibilities and mechanisms of developing systems thinking skills in primary school students based on a creative approach. The paper highlights the formation of logical, analytical, and creative thinking abilities through the use of innovative methods, interactive techniques, and problem-based learning in the educational process. In addition, effective methodological approaches for enhancing systems thinking are substantiated.

Keywords: systems thinking, creative approach, primary education, pedagogical technologies, innovative methods, cognitive development.

Zamonaviy globallashuv jarayonlari, axborot oqimining keskin ortib borishi hamda ijtimoiy hayotning murakkablashuvi ta’lim tizimiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Endilikda o‘quvchilardan faqat tayyor bilimlarni egallash emas, balki ularni mustaqil ravishda tahlil qilish, turli vaziyatlarda qo‘llay olish, muammolarga yangicha yondasha bilish kabi ko‘nikmalar talab etilmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bu borada hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki aynan shu davrda o‘quvchilarning fikrlash uslubi, bilishga bo‘lgan munosabati va intellektual salohiyatining asoslari shakllanadi. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Tizimli fikrlash tushunchasi o‘z mohiyatiga ko‘ra murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, u shaxsning voqelikni yaxlit tizim sifatida idrok etishi, uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni anglay olishi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi hamda umumlashtirilgan xulosalar chiqarish qobiliyatini ifodalaydi. Bunday fikrlash turi nafaqat akademik muvaffaqiyatni ta’minlaydi, balki kundalik hayotda duch kelinadigan muammolarni samarali hal qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Tizimli fikrlash rivojlangan o‘quvchi murakkab masalalarni oddiy qismlarga ajratib tahlil qila oladi, turli omillar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘ra biladi va eng maqbul yechimni tanlashga qodir bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mazkur ko‘nikmalarni shakllantirish an’anaviy ta’lim metodlari doirasida yetarli darajada samarali bo‘lmasligi mumkin. Chunki an’anaviy yondashuv ko‘proq reproduktiv faoliyatga, ya’ni tayyor bilimlarni yod olish va takrorlashga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini cheklaydi. Shu nuqtai nazardan, kreativ yondashuvni ta’lim jarayoniga joriy etish zarurati yuzaga keladi. Kreativ yondashuv o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochib berish, ularni faol fikrlashga undash va bilimlarni mustaqil ravishda kashf etishga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Kreativ yondashuvning asosiy mazmuni o‘quvchilarni noodatiy fikrlashga rag‘batlantirish, muammolarga turli nuqtai nazardan qarashga o‘rgatish va yangi g‘oyalarni ilgari surishga undashdan iboratdir. Bunday yondashuvda o‘qituvchi markaziy subyekt sifatida emas, balki o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil

etuvchi va boshqaruvchi fasilitator rolini bajaradi. Natijada o‘quvchi passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida ta’lim jarayoniga jalb etiladi. Bu esa uning fikrlash faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirish mexanizmi bir qator o‘zaro bog‘liq pedagogik shart-sharoitlar va metodik vositalarni o‘z ichiga oladi. Avvalo, ta’lim mazmuni tizimli yondashuv asosida qayta ko‘rib chiqilishi lozim. Ya’ni o‘quv materiallari alohida mavzular yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan bilimlar tizimi sifatida taqdim etilishi zarur. Bu esa o‘quvchilarga bilimlarni yaxlit holda idrok etish imkonini beradi. Masalan, matematika fanida sonlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish jarayonida ularni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash, ona tili darslarida esa matn mazmunini tahlil qilish orqali umumiy g‘oyani aniqlash tizimli fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kreativ yondashuvni amalga oshirishda muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Muammoli vaziyatlar o‘quvchilarni mustaqil izlanishga undaydi, ularni fikrlashga majbur qiladi va bilimlarni faol o‘zlashtirishga yordam beradi. Bunday vaziyatlarda o‘quvchilar tayyor javobni qabul qilmaydi, balki o‘zlari muammoni hal qilish yo‘llarini izlaydi. Bu jarayon esa ularning mantiqiy, tahliliy va tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Muammoli topshiriqlar o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, ularni faol o‘rganishga undaydi va natijada ta’lim samaradorligini oshiradi.

Interaktiv metodlardan foydalanish ham tizimli fikrlashni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Guruhli ishlar, juftlikda ishlash, bahs-munozaralar, “aqliy hujum” kabi usullar orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin ifodalaydi, boshqalarning fikrlarini tinglaydi va ularni tahlil qiladi. Bu jarayon o‘quvchilarda nafaqat fikrlash, balki muloqot qilish, o‘z fikrini asoslash va himoya qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bunday faoliyat turlari qiziqarli bo‘lib, ular orqali bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni yanada samarali kechadi.

Vizual vositalardan foydalanish tizimli fikrlashni rivojlantirishning muhim elementlaridan biridir. Diagrammalar, sxemalar, jadvallar va intellekt xaritalari orqali o‘quvchilar murakkab ma’lumotlarni osonroq anglaydi va ularni tizimlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Vizual axborot o‘quvchilarning xotirasida uzoq vaqt saqlanadi va ularni qayta tiklash jarayoni ham oson kechadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda vizual metodlardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Fanlararo integratsiya ham tizimli fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish orqali o‘quvchilar dunyoni yaxlit tizim sifatida idrok etadi. Masalan, tabiatshunoslik darslarida o‘rganilgan mavzularni matematika yoki ona tili bilan bog‘lash orqali o‘quvchilar bilimlarni chuqurroq anglaydi. Bu esa ularning fikrlash doirasini kengaytiradi va tizimli fikrlash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirishda o‘yin texnologiyalarining o‘rni ham beqiyosdir. O‘yin faoliyati bolalar uchun tabiiy ehtiyoj hisoblanadi va aynan shu faoliyat orqali ular atrof-muhitni o‘rganadi. Didaktik o‘yinlar orqali o‘quvchilar murakkab tushunchalarni oson va qiziqarli

tarzda o‘zlashtiradi. O‘yin jarayonida ular qaror qabul qilish, strategiya ishlab chiqish va natijalarni baholash kabi faoliyatlarni amalga oshiradi, bu esa tizimli fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kreativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan pedagogik mexanizmning samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilishi, ularni amaliyotda qo‘llay olishi va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olishi zarur. Shuningdek, o‘qituvchi ijodiy fikrlashi, yangilikka ochiqligi va doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi bilan ajralib turishi lozim. Chunki kreativ yondashuvni samarali amalga oshirish ko‘p jihatdan o‘qituvchining shaxsiy fazilatlariga bog‘liq.

Baholash jarayoni ham tizimli fikrlashni rivojlantirish mexanizmining ajralmas qismi hisoblanadi. An’anaviy baholash usullari ko‘proq o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvda ularning fikrlash faoliyatini ham baholash muhim hisoblanadi. Shu sababli ijodiy topshiriqlar, loyihaviy ishlar, muammoli vaziyatlarga asoslangan savollar orqali baholash tizimini takomillashtirish zarur. Bu esa o‘quvchilarning nafaqat bilimini, balki ularning fikrlash darajasini ham aniqlash imkonini beradi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, kreativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish orqali o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish va kelajakda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga erishish mumkin. Tizimli fikrlash ko‘nikmalariga ega bo‘lgan o‘quvchi nafaqat ta’lim jarayonida, balki kundalik hayotda ham muvaffaqiyatli faoliyat yuritadi, turli muammolarni samarali hal qila oladi va jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti.* – Toshkent: Fan, 2010.
3. Sayidahmedov N. *Yangi pedagogik texnologiyalar.* – Toshkent: Moliya, 2003.
4. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
5. Xoliqov A. *Pedagogik mahorat.* – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
6. Ishmuhamedov R. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar.* – Toshkent

BOSHLANG’ICH SINF O’QUCHILARI NUTQ MADANYATINI RIVOJLANTIRISH YO’LLARI

Abdullaeva L, Amantagova O. - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Maktabgacha va boshlang‘ichta’lim” kafedrasi assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635985

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik asoslari yoritilgan. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda til me'yorlariga rioya qilish, lug'at boyligini oshirish, ravon va ifodali so'zlash ko'nikmalarini shakllantirish muhimligi ta'kidlanadi. Shuningdek, ona tili darslarida qo'llaniladigan samarali metod va usullar, interfaol yondashuvlar hamda mashq turlarining nutq madaniyatini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, nutq madaniyati, og'zaki nutq, yozma nutq, lug'at boyligi, interfaol metodlar.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'lga kiritgach, o'rta ta'lim muassasalari, xususan, boshlang'ich ta'lim o'quvchilari ta'limi tuzilmasi va mazmunini tubdan yaxshilash ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi tasdiqlanib, u "milliy va umumbashariy ma'naviy qadriyatlar, mehnat ko'nikmalari, ijodiy tafakkur, tevarak olamga va kasb tanlashga ongli munosabat negizida fan asoslari bo'yicha tizimli bilimlar olinishini ta'minlash, bilimlarni o'zlashtirishga ehtiyojni kuchaytirish, tayanch o'quv, ilmiy va umummadaniy bilimlar, ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish"ga yo'naltirilgan.

Xususan, boshlang'ich sinflarda nutq madaniyatini shakllantirish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Nutq to'g'riligi ustida ishlash boshlang'ich sinf O'quvchilarining nutq madaniyatini takomillashtirish o'qituvchining o'quv-uslubiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlardan biri sanaladi. Nutq madaniyatini shakllantirish masalasi uzoq o'tmish Sharq mutafakkirlari ijodida ham markaziy o'rin egallagan. Forobiy to'g'ri so'zlash, mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq sohibi bo'lish haqida shunday deydi: - Qanday qilib ta'lim berish va olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berishga kelganimizda, bu haqidagi ilmlarning eng birinchisijismlarga, ya'ni substansiya (mustaqil, o'z-o'zidan mavjud) va aksidensiya (tasodifan namoyon)lariga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman.

Nutq - inson tafakkuri va madaniyatining ko'zgusidir. Ayniqsa boshlang'ich sinf davri bolaning nutqi shakllanadigan, boyiydigan va to'g'ri yo'naltiriladigan eng muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish ta'lim-tarbiya jarayonining ustuvor vazifalaridan biridir. Nutq madaniyati deganda o'quvchining fikrini grammatik jihatdan to'g'ri, ravon, aniq va odob doirasida ifodalay olishi tushuniladi. Bu jarayon faqatgina so'z boyligini oshirish bilangina cheklanmaydi, balki to'g'ri talaffuz, mantiqiy fikrlash, nutq odobi va muloqot madaniyatini ham o'z ichiga oladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirishning ahamiyati juda kattadir.Chunki nutqi rivojlangan bola darslarda o‘z fikrini erkin bayon qila oladi, savollarga aniq javob beradi, matn mazmunini to‘g‘ri tushunadi va yozma nutqni ham puxta egallaydi. Bundan tashqari, nutqi rivojlangan o‘quvchida o‘ziga bo‘lgan ishonch kuchayadi, muloqot jarayonida faol bo‘ladi va jamoadagi o‘rni mustahkamlanadi. Nutq madaniyatini rivojlantirishda og‘zaki nutq ustida ishlash muhim o‘rin tutadi.

O‘quvchilar bilan suhbatlar tashkil etish, savol-javoblar o‘tkazish, rasm asosida hikoya tuzdirish, o‘qilgan matnni qayta hikoyalash kabi mashqlar bolalarning nutqini faollashtiradi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar va dialoglar orqali bolalar kundalik hayotda zarur bo‘lgan muloqot ko‘nikmalarini egallaydilar.
Lug‘at boyligini oshirish nutq madaniyatining asosiy shartlaridan biridir.

Dars jarayonida yangi so‘zlarning ma’nosini tushuntirish, ularni gaplarda qo‘llatish, sinonim va antonimlar bilan ishlash o‘quvchilarning so‘z zahirasini boyitadi. Maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar esa bolalarning nutqini qiziqarli va ta’sirchan qiladi.

To‘g‘ri talaffuzni shakllantirishda tez aytish mashqlari, tovushlarni farqlashga doir topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda o‘qituvchining namunali nutqi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. O‘qituvchi har bir so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilib, o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lishi lozim.Nutq madaniyatining yana bir muhim jihati nutq odobidir. Boshlang‘ich sinfda o‘quvchilarga salomlashish, minnatdorchilik bildirish, navbat bilan gapirish, suhbatdoshni hurmat qilish kabi ko‘nikmalarni singdirish zarur. Bu esa bolalarning nafaqat nutqini, balki axloqiy tarbiyasini ham... Natijada o‘quvchilarning lug‘at boyligi oshadi. To‘g‘ri va ravon gapirish ko‘nikmasi rivojlanadi. Mantiqiy fikrlash va ijodkorlik kuchayadi. O‘zaro muloqotda ishonch oshadi. Bu usullar birlashtirilsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyati samarali rivojlanadi.

Ona tilini namunalar va maxsus mashqlar asosida amaliy, muntazam va izchil o‘rgatish orqali adabiy-badiiy nutq shaklini shakllantirib borishni taqozo qiladi. Boshlang‘ich ona tili darslarining asosiy vazifasi o‘quvchilarni o‘quvbiluv faoliyatiga tayyorlash, boshqalar bilan muloqotga kirisha oladigan, o‘z fikrini boshqalarga tushunarli tarzda yetkaza oladigan shaxsni shakllantirishdan iborat. Darsdan tashqari faoliyatlar ham nutq madaniyatini rivojlantirishda katta imkoniyatlar yaratadi. She’r yodlash, ertak aytish, sahnalashtirish, kitobxonlik tadbirlari o‘quvchilarning nutqini boyitadi va ifodali gapirishga o‘rgatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirish ularning tilini boyitish, to'g'ri talaffuz, mantiqiy fikrlash va o'z fikrini ravon ifodalash qobiliyatini oshirishni o'z ichiga oladi. Bu esa o'yinlar, dialoglar, she'r va hikoyalar o'qish-yozish mashqlari, interaktiv darslar orqali amalga oshiriladi, natijada o'quvchilar o'zaro muloqotda, ijodiy va professional faoliyatda muvaffaqiyat qozonadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirish usullariga quyidagi o'yin va mashqlarni misol keltirish mumkin: "Kim tez topadi?" (Savol-javob o'yini) – o'quvchilar tez va to'g'ri javob berishni o'rganadi. "Savol javob" (Dialoglar) – juftliklarda yoki kichik guruhlarda suhbatlashish, savol berish-javob berishni mashq qilish. "So'z o'yini" (Masalan, "Kimdir nimadir haqida gapiradi, boshqasi uni topadi") - lug'at boyligini oshiradi.

O'qish va hikoya qilishga esa: Sahnaga o'qish (deklamatsiya): She'rlar, ertaklar o'qish orqali ovoz balandligi, ohangi va talaffuzni takomillashtirish. "O'zim hikoya qilaman" (O'z fikrini bayon etish): O'qilgan matnlar asosida o'z fikrini ifodalash, hikoyani davom ettirish.Interaktiv darslarga: Debatlar va munozaralar (yoshga mos): Oddiy mavzular atrofida o'z fikrini himoya qilish va tinglashga o'rgatish. Rolli o'yinlar (Ролевые игры): Vaziviy o'yinlar orqali ijtimoiy

muloqot malakalarini oshirish.Yozma mashqlarga: "Rasmga qarab hikoya yozish/gapirish": Vizual materiallardan foydalanib, izchil hikoya tuzishga o'rgatish. "Xat yozish" (Oddiy xat, tabrik): Yozma muloqot madaniyatini shakllantirish. O'qituvchining roli: O'quvchilarning gaplarini diqqat bilan tinglash. To'g'ri va boy til ishlatish (o'rnak ko'rsatish). Xato gaplarni to'g'irlashda tanbeh bermasdan, o'rniga to'g'ri gapni taklif qilish.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirish - ularning intellektual va ma’naviy kamoloti uchun mustahkam poydevordir. Nutqi rivojlangan bola kelajakda bilimli, madaniyatlin va jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladigan shaxs bo‘lib voyaga yetadi. Shu bois har bir boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nutq madaniyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhiddinov A.G. O‘quv jarayonida nutq faoliyati. –T.: O‘qituvchi, 1995. 80-b.

2. Nisanbayeva A.Q. O‘zbek tili darslarida matn vositasida o‘quvchilar nutqini o‘stirishning metodik asoslari.

3. Nishonaliyev U.N. Ta’lim standarti va pedagogik innovatsiyalar // Xalq ta’limi jamiyati. –T.: 1999. 6-son. 28-31-b.

4. Nurullayeva Sh.U. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish metodikasi. Qarshi: 2008. 145 b.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING MADANIYATLARARO MULOQOT KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Matberdieva Yulduz Bayramdurdievna - University of innovation technologies, Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistenti,

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636070

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda aksiologik yondashuvning mazmuni, uning pedagogik ahamiyati hamda madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida qadriyatlar asosida tashkil etilgan darslar, axloqiy vaziyatli o‘yinlar, muhokamalar va ijodiy loyihalar orqali o‘quvchilarda hurmat, hamkorlik, empatiya va madaniy sezgirlik kabi fazilatlarni shakllantirish yo‘llari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: aksiologik yondashuv, madaniyatlararo muloqot, qadriyatlar, bag‘rikenglik, axloqiy tarbiya, kommunikativ kompetensiya.

Abstract. The article analyzes the content of the axiological approach to the formation of intercultural communication skills in primary school students in the modern education system, its pedagogical significance and possibilities in the development of intercultural competence. Ways to form such qualities as respect, cooperation, empathy, and cultural sensitivity in students through lessons, ethical situational games, discussions, and creative projects organized on the basis of values in the process of primary education are highlighted.

Key words: axiological approach, intercultural communication, values, tolerance, moral education, communicative competence.

Zamonaviy ta’lim tizimida yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, uni turli madaniy muhitda samarali muloqot qila oladigan shaxs sifatida tarbiyalab voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayonlari va ijtimoiy integratsiyaning kengayishi sharoitida, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatlararo muloqot nafaqat o‘quvchining til va nutq ko‘nikmalarini, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarini ham rivojlantiradi, jamiyatdagi o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik muhitini yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Bu yosh davrida o‘quvchilar shaxsiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishi bilan bir qatorda, ularning axloqiy va madaniy qadriyatlari ham shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, aksiologik yondashuv ta’lim jarayonini umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida tizimli ravishda tashkil etish, o‘quvchilarda hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va mas’uliyat kabi fazilatlarni tarbiyalashga, muloqot jarayonida ijtimoiy me’yorlar, axloqiy qadriyatlar va kommunikativ kompetensiyalarni qo‘llashni o‘rgatishga qaratilgan ilmiy-metodik vosita sifatida xizmat qiladi.

Aksiologik yondashuv – bu shaxsni rivojlantirish uchun pedagogik resurslardan foydalanish va ta’lim tizimini takomillashtirish istiqbollarini taklif qiladigan falsafiy-pedagogik strategiyadir [2, 7 b]. V.Tugarinov aksiologik yondashuvni ma’lum bir jamiyat va shaxs uchun zarur bo‘lgan, ularning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan obyektlar, hodisalar va ularning xususiyatlarini o‘z ichiga oladigan vosita sifatida tavsiya etadi [3, 71 b]. Aksiologik yondashuvning asosiy maqsadi shundan iboratki, bolalar muloqot jarayonida nafaqat til va xulq-atvor qoidalarini o‘rganadilar, balki hurmat, bag‘rikenglik, adolat va hamkorlik kabi qadriyatlarni anglay boshlaydilar. Shu tarzda, ular boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilayotganida empatiya va madaniy sezgirlikni namoyon etishga o‘rgatiladi. Masalan, dars jarayonida turli xalqlar haqidagi hikoyalar, multfilm va tasviriy materiallar orqali bolalar boshqa madaniyatlarning qadriyatlari bilan tanishtiriladi. Sinfda turli madaniyat vakillari bilan bog‘liq loyihalar va guruh ishlari amalga oshirilganida, bolalar bir-birleri bilan hamkorlik qilish, fikr almashish va qaror qabul qilish jarayonida madaniyatlararo qadriyatlarni qadrlashga o‘rganadilar. Natijada, o‘quvchilar nafaqat ma’lumotlarga ega bo‘lishadi, balki ijtimoiy muhitda to‘g‘ri muloqot qilish uchun zarur bo‘lgan axloqiy me’yorlarni ham shakllantiradi. Shuningdek, aksiologik yondashuv o‘quvchilarda shaxsiy va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bolalar o‘z xatti-harakatlarini boshqa odamlarning qadriyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etishni o‘rganadilar.

Aksiologik komponent qadriyatli yo‘nalishlar shaklida namoyon bo‘lib, u o‘quvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida egallagan maxsus bilimlari hamda kommunikativ kompetensiyalarining rivojlanish darajasi bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bilan birga, mazkur bilim va ko‘nikmalarning shakllanishi aksiologik komponentning rivojlanishiga ham

bevosita ta’sir ko‘rsatadi. N.Yankinaning ta’kidlashicha, germenetiv, ijtimoiy-madaniy vaziyatlarni modellashtirish, muammoli o‘qitish, tadqiqotchilik ijodiy faoliyat metodlari, o‘quvchilarda jamoada samarali faoliyat yuritish, turli qadriyatlar va madaniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, boshqa xalqlarning urf-odatlariga bag‘rikenglik ko‘rsatish, global miqyosda raqobatbardoshlikni ta’minlash hamda ko‘p madaniyatli muhitda muvaffaqiyatli ishlash kabi muhim kompetensiya va shaxsiy fazilatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi [4].

“Madaniyatlararo kompetensiya” boshqa madaniyat odamlari bilan ularning qadriyatlari, me’yorlari, tasavvurlarini hisobga olish va og‘zaki hamda og‘zaki bo‘lmagan muloqotning kommunikativ jihatdan maqsadga muvofiq usullarini tanlash asosida o‘zaro ta’sir qilish qobiliyati sifatida qaraladi [1].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda aksiologik yondashuvni qo‘llash pedagogik amaliyotda bir qancha samarali usullar orqali amalga oshirilishi mumkin. Tadqiqotimiz davomida quyidagi amaliy chora-tadbirlar sinovdan o‘tkazildi:

1. **Madaniyatlararo o‘quv mashg‘ulotlari jarayonida o**‘quvchilarga turli millatlarning bayramlari, urf-odatlari va odob-axloq qoidalari haqida qisqa hikoyalar va videomateriallar taqdim etildi. Shu orqali bolalarda boshqa xalqlarning madaniyatlarini qadrlash, hurmat qilish va qiziqish bilan yondashish ko‘nikmalari mustahkamladi.

2. **Axloqiy vaziyatli o‘yinlar va rolli mashqlar**: o‘quvchilar guruhlarga bo‘linib, turli madaniyat vakillari bilan muloqot qilish kabi rolli o‘yinlarni ijro etdilar. Bu mashqlar bolalarda hamdardlik, hurmat va muloqotda adolat tamoyillarini amaliy tarzda o‘rganishga yordam berdi.

3. **Qadriyatlar orqali muhokama**: darslarda “Do‘stlik”, “Hurmat”, “Yordam” kabi qadriyatlar misolida kichik muhokamalar tashkil etildi. O‘quvchilar turli madaniyatlarda bu qadriyatlar qanday ifodalanganini o‘rgandilar va o‘z tajribalarini boshqalar bilan baham ko‘rishdi.

4. **Ijodiy vazifalar va loyihalar**: bolalar turli millatlarning urf-odatlari yoki qadriyatlarini aks ettiruvchi rasmlar chizdi, she’rlar aytdi va qisqa hikoyalar yaratdilar. Ushbu faoliyat ular uchun o‘z fikrini madaniyatlararo kontekstda ifoda etish, ijodiy yondashuv va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini berdi.

Amaliy tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, aksiologik yondashuv asosida olib borilgan darslar o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqotga nisbatan ijobiy motivatsiya, axloqiy qadriyatlarni qadrlash va muloqot jarayonida samarali xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda aksiologik yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanligi tadqiqot natijalarida aniqlandi. Ushbu yondashuv orqali bolalarda nafaqat turli madaniyatlar va urf-odatlarga nisbatan hurmat va qiziqish uyg‘onadi, balki ular axloqiy qadriyatlarni tushunish, hamkorlik qilish va muloqotda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish imkoniyatiga ham ega bo‘ladilar. Shuningdek, aksiologik yondashuv ta’lim jarayonida o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy

rivojlanishini rag‘batlantirib, kelajakda madaniyatlararo muloqotga tayyor, mehribon va mas’uliyatli fuqarolarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois, boshlang‘ich ta’limda aksiologik asosda madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi sifatida e’tiborga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

5. Кирьякова А.В. Развитие аксиологического потенциала личности в условиях университетского образования // Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. –№ 1. – С. 6-14.

6. Серединцева А.С., Цыбанева В.А. Актуальные подходы в современном иноязычном образовании: учебное пособие / Волж. фил. Федер. гос. авт. образоват. учреждения высш. образования «Волгогр. гос. ун-т». – Волгоград : Сфера, 2023. – 132 с.

7. Сластенин В.А. Общая педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов; под ред. В.А.Сластенина. – В 2 ч. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Ч. 1. – 288 с.

8. Янкина Н.В. Формирование межкультурной компетентности студентов университета: автореф. дис. ... д-ра пед. Наук. – Оренбург: Оренбург. гос. ун-т, 2006. – 39 с.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE XABAR TEXNOLOGIYALARÍNAN PAYDALANIWDIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

Yuldasheva Shoxida Botirovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası assistent oqıtıwshısı

Kóshekbaeva Guldana Berikbaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti 1-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636304

Annotaciya: Bul teziste mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde málimleme texnologiyalarınan paydalanıwdıń pedagogikalıq áhmieti, onıń ózine tán tárepleri, balalardıń rawajlanıwına tásiri hám zamanagóy bilimlendiriw procesindegi ornı sáwlelendirilgen. Sonday-aq, interaktiv qurallar arqalı balalardıń biliw belsendiligin arttırıw imkaniyatları tallanǵan.

Kalit sózler: málimleme texnologiyaları, mektepke shekemgi bilimlendiriw, innovaciya, interaktiv metodlar, multimedia, sanlı bilimlendiriw.

Abstract: This thesis highlights the pedagogical significance of the use of information technologies in preschool educational institutions, its specific aspects, its influence on children's development, and its place in the modern educational process. Also, the possibilities of increasing children's cognitive activity through interactive means were analyzed.

Keywords: information technologies, preschool education, innovation, interactive methods, multimedia, digital education.

Búgingi kúnde bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw procesinde informaciya-kommunikaciya texnologiyalarınan (AKT) nátiyjeli paydalanıw áhmiyetli máselelerden biri esaplanadı. Ásirese, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında zamanagóy texnologiyalardı engiziw balalardıń intellektuallıq, dóretiwshilik hám sociallıq rawajlanıwına úlken tásir kórsetedi.

Ózbekstan Respublikasında mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwǵa qaratılǵan reformalar, sonıń ishinde, "Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyası" hám Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tárepinen alǵa qoyılǵan baslamalar bilimlendiriw procesine zamanagóy pedagogikalıq hám málimleme texnologiyaların keńnen engiziwdi talap etpekte[1].

Barlıq tálim mákemelerinde, sonday-aq mektepke shekem tálimde de sapa, yaǵnıy balalardıń bilimler haqqındaǵı túsinikler dárejesi birinshi orında turadı. Xabar texnologiyalarınan bolsa balalardıń biliwge bolǵan qızıǵıwshılıqların rawajlandıratuǵın qural sıpatında paydalanıw múmkin.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwde zamanagóy xabar texnologiyalarınan paydalanıw - kommunikaciya hám zamanagóy metodlardan paydalanıw, mektepke shekemgi jastaǵı balalar paydalanatuǵın informaciya túrleri hám mazmunı, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kompyuter sawatlıǵın hám oǵan qoyılatuǵın talaplar, mektepke shekemgi tálim mazmunın informaciyalastırıwda balalardıń jası hám bilim dárejesin esapqa alıw sıyaqlı máselelerge tiyisli teoriyalıq bilim, ámeliy kónlikpe hám ilmiy tájriybelerdi qáliplestiriwden ibarat[2].

Mektepke shekemgi tálim tárbiyashilari joqarı topar balaların mektepke tayarlawı, olardıń biliwge bolǵan qábiletleri, mútajlikleri hám qızıǵıwshılıqların qáliplestiriwi hám rawajlandırıwı hám de tálim procesi hám bilim tiykarların tereń ózlestiriwi ushın zárúr bolǵan tálim quralları menen támiyinlewi kerek. Onıń tiykarǵı wazıypalarınan biri-balalardıń biliwge bolǵan háreketlerin kúsheytiwden ibarat.

Zamanagóy shınıǵıwlar tek tárbiyashi hám bala menen shegaralanıp qalmawı kerek. Mektepke shekemgi tálim shınıǵıwlarınıń qálegen túri boyınsha kompyuter texnologiyalarınan paydalanıw múmkin. Bunda oqıw materialların uzatıw tezligi hám sapası artadı. Kompyuter texnologiyalarınan paydalanıp mektepke shekemgi tálim shólkemi matematikalıq qıyallardı qáliplestiriw shınıǵıwlarında balalardıń matematikanı biliwge bolǵan qızıǵıwshılıqların arttırıw qızıqtırıw da zárúrli esaplanadı.

Mektepke shekemgi tálimde pedagogdıń wazıypası - zamanagóy xabar texnologiyaları, kommunikaciya hám informaciyalıq zamanagóy metodlardan paydalanıw, mektepke shekemgi jastaǵı balalar paydalanatuǵın informaciya túrleri hám mazmunı, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kompyuter sawatlıǵın hám oǵan qoyılatuǵın talaplar, mektepke shekemgi tálim mazmunın informaciyalastırıwda balalardıń jası hám bilim dárejesin esapqa alıw sıyaqlı máselelerge tiyisli teoriyalıq bilim, ámeliy kónlikpe hám ilmiy tájriybelerdi qáliplestiriwden ibarat.

Xabar texnologiyaları - informaciyanı jıynaw, saqlaw, uzatıw, ózgertiw, qayta islew usıl hám quralları jıyındısınan ibarat[3].

“Texnologiya” grekshe sóz bolıp, “techne” - “uqıp”, “kórkem óner” hám “logos” - “sóz”, “táliymat” bolıp esaplanadı. Texnologiya sózi negizinde processlerdi ámelge asırıw usıl hám quralları haqqındaǵı bilimler jıyındısı, sonıń menen birge, obiektte júz beretuǵın sapalı ózgerisler túsiniledi[4].

Mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde informaciya texnologiyalarınan paydalanıw ózine tán pedagogikalıq ózgesheliklerge iye bolıp, olar tómendegiler arqalı kórinedi:

Birinshiden, vizuallıq hám kórgizbelilik principi ústin áhmiyetke iye. Multimedia quralları (súwret, video, animaciya) arqalı balalar quramalı túsiniklerdi ańsat qabıl etedi. Máselen, reńler, formalar, tábiyat qubılısları haqqındaǵı bilimler interaktiv programmalar arqalı nátiyjelirek ózlestiriledi.

Ekinshiden, interaktivlik ózgesheligi balalardı jedel qatnasıwǵa iytermeleydi. Planshet, interaktiv doska yamasa kompyuter arqalı shólkemlestirilgen shınıǵıwlar balalarda qızıǵıwshılıq oyatadı hám olardıń dıqqatın uzaq waqıt saqlap turadı. Bul bolsa bilimlendiriw nátiyjeliligin arttıradı.

Úshinshiden, málimleme texnologiyaları járdeminde individual qatnastı ámelge asırıw imkaniyatı keńeedi. Hár bir balanıń rawajlanıw dárejesine sáykes tapsırmalar beriw, olardıń ózlestiriw tezligine qarap shınıǵıwdı shólkemlestiriw múmkin.

Tórtinshiden, dóretiwshilikti rawajlandırıw imkaniyatı keńeedi. Multimedia programmaları járdeminde balalar súwret salıw, sesler menen islew, ápiwayı animaciyalar jaratıw arqalı óz oy-pikirlerin kórsetedi.

Kompyuterli oqıtıwdıń abzallıqları júdá kóp: balalarda málim ilmiy tájriybelerdi qáliplestiriw waqtı qisqaradı; shınıǵıw orınlanatuǵın tapsırmalar sanı asadı; balalardıń islew páti jedellesedi; kompyuter tárepinen aktiv basqarıw talab etiliwi nátiyjesinde bala tálim subyektine aylanadı; balalar baqlawı, baqlaw etiwi qıyın bolǵan processlerdi modellestiriw hám tikkeley kórsetiw múmkinshiligi payda boladı; kommunikatsiya qurallarınan paydalanǵan halda shınıǵıwdı uzaqtaǵı derekler menen támiyinlew múmkinshiligi payda boladı; kompyuter menen baylanıs didaktikalıq oyın xarakterin aladı jáne bul menen balalarda oqıw iskerligine motivatsiya kúsheyedi[5].

Globallasıw procesi tálimde informacion-kommunikaciyalıq texnologiyalar (IKT) dan keń paydalanıwdı talap etedi. Oqıtıwdıń zamanagóy usılları hám informacion-kommunikaciya texnologiyaların qollamay turıp, tárbiyashi óz kásiplik iskerliginde nátiyjeli ózgerislerge erise almaydı. Biraq bunda tálimniń maqset hám mazmunı, usıl hám quralları hám de shólkemlestiriw formaların tuwrı tańlaw zárúrli áhmiyetke iye.

Dáwir talabı mektepke shekemgi tálimge sapa tárepinen jańa talaplardı qóyadı -úzliksiz tálimniń birinshi buwını, onıń tiykarǵı wazıypalarınan biri - balanıń individual rawajlanıwı ushın potencialdı jaratıw. Sol sebepli mektepke shekemgi tálim sistemasına xabar texnologiyaların engiziw zárúrligi payda boldı. Ámeliyat sonı kórsetedi, bul sezilerli dárejede balalardıń sabaqlarǵa qızıǵıwshılıqı artadı, kognitiv dárejesi imkaniyatları asadı.

Túsindiriw hám bekkemlewdiń jańa dástúriy emes usıllarınan paydalanıw, ásirese oyın texnologiyaları, balalardıń eriksiz itibarın asıradı, qálegen itibardı rawajlandırıwǵa járdem beredi. Xabar texnologiyaları shaxsqa baǵdarlanǵan jantasıwdı támiyinleydi. Kompyuterdiń múmkinshilikleri sizge tanısıw ushın usınıs etilgen material kólemin asırıwǵa múmkinshilik beredi. Bunnan tısqarı, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda bir hám bir neshe programma materialların bir neshe márte tákirarlanıwı múmkinligi hám jetkizip beriw formalarınıń hár túrliligi úlken áhmiyetke iye.

Kompyuter oyınları balalardıń bilimlerin bekkemlewge járdem beredi; olar individual shınıǵıwlar járdeminde intellektual rawajlanıwshı tapsırmalar; intellektual qábiletlerdi rawajlandırıw iskerlik oyınları: aqıl, itibar, yad, pikirlew, kishi rawajlanıw motorika qábiletlerin rawajlandıradı. Tárbiyashılar kúndelik jumıslarında “ashıq” túrdegi oqıw oyınlarınan paydalanadı. Olar balalarda ulıwma intellektual qábiletlerdi, maqsetlerdi qoyıw hám olarǵa erisiw qábiletin qáliplestiredi hám rawajlantıradı, oyındaǵı háreketlerin kompyuterde jaratılǵan suwretler menen intellektual baylanıstıradı, oy-sezimlerdi, fantaziyani, oyda sawlelendiriwdi aktivlestiredi.

Juwmaqlap aytqanda, mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde málimleme texnologiyalarınan paydalanıw bilimlendiriw procesiniń nátiyjeliligin arttıradı, balalardıń biliw iskerligin jedellestiredi hám de olardıń dóretiwshilik hám intellektual rawajlanıwına xızmet etedi.

Biraq, bul processti durıs shólkemlestiriw, yaǵnıy jas ózgesheliklerin esapqa alıw, salamat ortalıq jaratıw hám pedagoglardıń sanlı kompetenciyasın rawajlandırıw úlken áhmiyetke iye. Usı tiykarda mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında málimleme texnologiyalarınan aqılǵa uǵras paydalanıw keleshek áwladtı hár tárepleme bárkamal etip tárbiyalawda áhmiyetli qural bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida // O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. – Toshkent, 2019.
2. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 256 b.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2015. – 320 b.
4. Begimqulov U. Ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 280 b.
5. Abduqodirov A., Xaitov A. Axborot texnologiyalari va ularni ta’lim jarayonida qo‘llash. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 240 b.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDIŃ SÓYLEWIN RAWAJLANDIRIW - PEDAGOGIKALIQ MASHQALA SIPATINDA

Yuldasheva Shoxida Botirovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası assistent oqıtıwshısı

Abdullayeva Kirmizi Jumatayevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti 1-basqısh talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636361

Annotaciya: Usı teziste mektepke shekemgi jastaǵı balalar **sóylewin** rawajlandırıwdıń pedagogikalıq áhmiyeti, bar bolǵan mashqalaları hám de olardı saplastırıw jolları ilimiy tiykarda kórsetilgen. Sóylew rawajlanıwınıń bala shaxsı hám oylawına tásiri tallanıp, nátiyjeli metodlar usınıs etilgen.

Tayanish sózler: sóylewdiń rawajlanıwı, mektepke shekemgi bilimlendiriw, pedagogikalıq mashqala, kommunikativ kompetenciya, interaktiv metodlar.

Abstract: This thesis examines speech development of preschool children as a pedagogical problem. It analyzes existing challenges and suggests scientifically grounded methods for effective development of children's speech.

Keywords: speech development, preschool education, pedagogical problem, communicative competence, interactive methods.

Búgingi globallasıw hám informaciyalasıw procesinde jámiyettiń hár tárepleme rawajlanıwı, bárinen burın, insan kapitalınıń sapasına, atap aytqanda, jas áwladtıń intellektuallıq hám kommunikativlik potencialına tikkeley baylanıslı. Usı kózqarastan mektepke shekemgi bilimlendiriw sisteması úzliksiz bilimlendiriwdiń baslanǵısh buwını sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye. Ásirese, mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sóylewdi rawajlandırıw máselesi tek pedagogikalıq emes, al sociallıq-pedagogikalıq mashqala sıpatında da áhmiyetli esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasında mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw mámleketlik siyasattıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri sıpatında belgilengen. Sonıń ishinde, "Mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tárbiya haqqında"ǵı Nızamda balalardıń hár tárepleme rawajlanıwı, sonıń ishinde, olardıń sóylew, aqılıy hám sociallıq kónlikpelerin qáliplestiriw tiykarǵı wazıypalardan biri sıpatında atap ótilgen[1]. Bul bolsa mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw máselesine ilimiy hám metodikalıq jaqtan tereń qatnas jasawdı talap etedi.

Sóylew - bul insannıń pikirlew procesi menen úzliksiz baylanıslı bolgan quramalı psixikalıq iskerlik. Ol tek baylanıs quralı emes, al bilimlerdi ózlestiriw, qorshaǵan ortalıqtı ańlaw hám sociallıq qatnasıqlardı jolǵa qoyıwda tiykarǵı faktor esaplanadı. Belgili psixolog ilimpaz L.Vıgotskiy sóylewdi pikirlewdiń rawajlanıwınıń tiykarǵı quralı sıpatında bahalap, balanıń joqarı psixikalıq funkciyaları áyne sóylew arqalı qáliplesetuǵının atap ótken[2]. Sonday-aq, Jan Piaje balalar sóylewi olardıń kognitiv rawajlanıw basqıshları menen tıǵız baylanıslı ekenligin ilimiy tiykarlap bergen[3].

Mektepke shekemgi jas dáwirinde bala sóylewi tez rawajlanadı: sóz baylıǵı artadı, grammatikalıq dúzilis qáliplesedi, baylanıslı sóylew rawajlanadı. Áyne usı dáwirde sóylewdi durıs hám nátiyjeli rawajlandırıw keleshekte balanıń mektep bilimine tayarlıǵın belgileytuǵın áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Ilimiy izertlewler sonı kórsetedi, sóylewi rawajlanǵan balalar oqıw, jazıw hám

sóylesiw processlerinde joqarı nátiyjelerge erisedi. Ayırım balalarda sóylew rawajlanıwınıń individual ózgeshelikleri hám keshigiwleri baqlanıwı da pedagogikalıq qatnastı qıyınlastıradı. Sol sebepli mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw máselesin pedagogikalıq mashqala sıpatında úyreniw, onıń teoriyalıq tiykarların tallaw hámde nátiyjeli metod hám qurallardı islep shıǵıw búgingi kúnniń áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Bul proceste innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalar, interaktiv metodlar, oyın iskerligi hám de shańaraq hám bilimlendiriw mákemesiniń birge islesiwi úlken áhmiyetke iye.

Mektepke shekemgi jas dáwiri bala shaxsınıń hár tárepleme rawajlanıwında, ásirese sóylewdiń qáliplesiwinde eń áhmiyetli basqısh esaplanadi. Bul dáwirde bala qorshaǵan ortalıqtı ańlaw, pikirin bildiriw, sociallıq qatnasıqlarǵa kiriw sıyaqlı kónlikpelerdi tiykarınan sóylew arqalı iyeleydi. Sol sebepli mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw búgingi kúnde áhmiyetli pedagogikalıq mashqala sıpatında qaralmaqta.

Sóylew - bul tek baylanıs quralı emes, al balanıń oylawı, yadı, dıqqatı hám kóz aldına keltiriw procesleri menen úzliksiz baylanıslı bolgan quramalı psixikalıq process[4]. Belgili pedagog ilimpaz L.Vıgotskiy sóylewdi pikirlew menen tıgız baylanıslı dep esaplap, balanıń aqılıy rawajlanıwı sóylew arqalı ámelge asıwın aytıp ótken. Usı tárepten qaraǵanda, sóylew rawajlanıwı tómen bolǵan balalarda pikirlew procesleri de jeterli dárejede qáliplespeydi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw zamanagóy pedagogikanıń eń áhmiyetli mashqalalarınan biri esaplanadı. Sebebi sóylew balanıń tek ǵana baylanıs quralı emes, al onıń pikirlewi, ańlawı hám sociallasıw procesiniń tiykarǵı faktorı esaplanadı. Ilimiy izertlewlerge qaraǵanda, bala sóziniń rawajlanıwı onıń intellektual potencialınıń qáliplesiwine tikkeley tásir kórsetedi.

Búgingi kúnde mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıwda bir qatar pedagogikalıq mashqalalar bar. Bárinen burın, shańaraqtaǵı sóylew ortalıǵınıń jeterli emesligi balanıń sóz baylıǵı hám erkin pikir bildiriw qábiletine unamsız tásir kórsetedi. Kóplegen izertlewler sonı kórsetedi, balalar menen turaqlı sáwbet alıp barılatuǵın shańaraqlarda sóylew rawajlanıwı joqarı dárejede boladı.

Ekinshi mashqala - mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde sóylewdi rawajlandırıw jumıslarınıń sistemalı jolǵa qoyılmaǵanlıǵı. Ayırım jaǵdaylarda shınıǵıwlar tek ǵana reje tiykarında ótkerilip, kúndelikli jumısta sóylewdi rawajlandırıwǵa jeterli itibar berilmeydi. Tiykarında bolsa, sóylewdi rawajlandırıw procesi integrativ bolıp, barlıq xızmet túrlerinde ámelge asırılıwı kerek.

Úshinshi mashqala - zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardan jeterli dárejede paydalanılmay atırǵanı. Oyın texnologiyaları, rolli oyınlar, dramatizaciya, gúrriń dúziw, soraw-juwap metodları balalar sóylewin rawajlandırıwda nátiyjeli qural esaplanadı.

Tórtinshi mashqala - individual qatnastıń jetispewshiligi. Hár bir balanıń sóylew rawajlanıwı dárejesi túrlishe bolip, ayırım balalarda sóylew keshigiwi yaki

dawis kemshilikleri baqlanadi. Bunday jaǵdayda differenciallasqan kóz-qaras úlken áhmiyetke iye.

Bul mashqalalardı saplastırıw ushın tómendegi pedagogikalıq sharayatlardı jaratıw zárúr:

- bay sóylew ortalıǵın qáliplestiriw;
- balalardı jedel sóylesiwge tartıw;
- innovaciyalıq hám interaktiv metodlardan paydalanıw;
- shańaraq hám bilimlendiriw mákemesiniń birge islesiwin kúsheytiw;
- individual jantasıwdı támiyinlew.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw máselesi zamanagóy pedagogika hám psixologiya pánlerinde tiykarǵı baǵdarlardan biri sıpatında tán alınıp, onıń aktuallıǵı jámiyettiń rawajlanıwı, bilimlendiriwdiń sapasınıń artıwı hám bárkamal áwladtı qáliplestiriw menen tikkeley baylanıslı. Usı izertlew sheńberinde alıp barılǵan tallawlar sonı kórsetti, sóylew balanıń tek ǵana baylanıs quralı emes, al onıń oy-pikiri, dúnyaqarası, sociallıq beyimlesiwi hám shaxs sıpatında qáliplesiwiniń áhmietli faktorı esaplanadı. Salıstırmalı analizler L.Vygotsky hám Jan Piaje tárepinen alǵa súrilgen teoriyalar tiykarında sóylew hám pikirlew arasındaǵı úzliksiz baylanıs jáne bir márte óz tastıyıqtın tapadı. Yaǵnıy, balanıń sóylew rawajlanıwı onıń aqılıy rawajlanıw dárejesin belgileytuǵın tiykarǵı kórsetkishlerden biri bolıp xızmet etedi.

Salıstırmalı analizlerde anıqlanıwınsha, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıwda bir qatar mashqalalar bar bolıp, olardıń arasında shańaraqta sóylew ortalıǵınıń jeterli dárejede qáliplespegenligi, balalardıń málimleme texnologiyalarına artıqsha berilip ketiwi nátiyjesinde janlı qarım-qatnastıń azayıwı, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde sóylewdi rawajlandırıw jumısınıń jeterli dárejede sistemalastırılmaǵanlıǵı, sonday-aq, hár bir balanıń individual ózgesheliklerin esapqa alıwǵa jeterli dárejede itibar qaratılmay atırǵanlıǵı ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul faktorlar balalardıń sóz baylıǵı, erkin pikir bildiriw qábileti hám de qarım-qatnasqa kirisiw kónlikpeleriniń tómen rawajlanıwına alıp keliwi múmkin.

Soniń menen birge, ótkerilgen ilimiy analizler sonı kórsetedi, mektepke shekemgi jas dáwiri sóylew rawajlanıwınıń eń sezgir hám áhmiyetli basqıshı esaplanadi. Áyne usi dáwirde balalarda fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq kónlikpeler qáliplesip, baylanıslı sóylew rawajlanadı. Eger bul process ilimiy tiykarda, sistemalı hám maqsetli shólkemlestirilse, bala keyingi bilimlendiriw basqıshlarına puqta tayarlıq penen kiredi. Keri jaǵdayda bolsa, sóylewdegi kemshilikler onıń oqıw, jazıw hám ulıwma ózlestiriw iskerligine unamsız tásir kórsetedi.

Nátiyjeler sonı kórsetti, balalar sóylewin rawajlandırıw nátiyjeliligin arttırıw ushın pedagogikalıq procesti kompleksli qatnas tiykarında shólkemlestiriw zárúr. Bul proceste oyın texnologiyaları, interaktiv metodlar, sáwbetlesiw, gúrriń dúziw, dramatizaciya sıyaqlı jedel usıllardan paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Sonday-aq, shańaraq hám mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi arasındaǵı birge islesiwdi bekkemlew, balanı jedel sóylesiwge tartıw hám bay sóylew ortalıǵın jaratıw sóylewdiń rawajlanıwınıń tiykarǵı shártlerinen biri esaplanadı. Hár bir

balanıń individual rawajlanıw ózgesheliklerin esapqa alıw, differencial qatnastı qollanıw bolsa pedagogikalıq procestiń nátiyjeliligin jáne de arttıradı.

Ulıwma alǵanda, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sóylewin rawajlandırıw qıyın hám kóp faktorlı pedagogikalıq mashqala bolıp, onı nátiyjeli sheshiw úzliksiz bilimlendiriw sistemasınıń áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Sóylewi rawajlanǵan bala keleshekte ǵárezsiz pikirley alatuǵın, óz pikirin erkin bayanlay alatuǵın hám jámiyetlik turmısta belsene qatnasatuǵın shaxs sıpatında qáliplesedi. Sol sebepli bul baǵdarda ilimiy izleniwlerdi dawam ettiriw, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı ámeliyatqa keńnen engiziw hám bilimlendiriw procesin jetilistiriw áhmiyetli wazıypa bolıp qaladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR.

1. O‘zbekiston Respublikasi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: Просвещение, 1997.
4. Abdurahmonov G‘. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
5. Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
6. Mahkamov M. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2017.
7. Nurmatova D. Maktabgacha ta’limda nutq o‘stirish metodikasi. – Toshkent, 2020.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA ONA TILINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI O‘RGATISH USULLARI

Baltabaeva A.S. - Innovatsion texnologiyalar universiteti Boshlanǵish tálim yónalishi 4-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636406

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida pedagogik texnologiyalarni o‘rgatish usullari, usullari, mavjud muammolar va ularga yechim ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilib beriladi. Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil qilinib, bu islohotlarning samaradorligi ko‘p jihatdan ustoz- murabbiylar, o‘qituvchilarning o‘ziga, ularning shaxsiy va kasbiy fazilatlariga, kasb mahoratlariga ham bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit sózlar : Ona tili, amaliyot, zamonaviy yondashuvlar, o'quvchilar, innovasiya, innovatsiya, metod;

Abstract. This article, based on scientific literature, analyzes methods, techniques, existing problems, and solutions in the field of teaching pedagogical technologies in primary school native language lessons. It analyzes ongoing educational reforms and demonstrates that the effectiveness of these reforms largely depends on mentors, teachers themselves, their personal and professional qualities, and professional skills.

Maktabda o‘qitiladigan ona tili fani shunchaki fonetik vagrammatik tushunchalarni bir yoqlama shakllantirish vazifasini bajarmaydi, balki

o‘quvchilarni badiiy til vositalari bilan ta’minlashi, ularda go‘zal nutq madaniyatini tarbiyalashi, fikr – mulohazalarini ifodali bayon etishga o‘rgatib borishi lozim. O‘quvchilar har bir ilmiy – nazariy tushunchani amalda qo‘llayolishlari uchun ona tili mashg‘ulotlarida optimal mashqlar tizimi qo‘llanib borilishi shart. Bunda albatta, an’anaviy usullardan yangicha zamonaviy ilg‘or pedagogik texnalogiya shakllariga o‘tib ishlash davri keldi. Biroq biz ko‘p sonliboshlang‘ich sinf o‘qituvchilari umuman “pedagogik texnalogiya”, ”zamonaviy pedagogik ta’lim”, ”noan’anaviy darslar” kabi atamalar mohiyati, ular haqida muayyan aniq ma’lumotlar yuzasidan yaxshi ma’lumotlarga ega emasdir. Zamonaviy pedagogik texnologiya shuni talab qiladiki, dars jarayonida va ta’lim – tarbiyada o‘quvchi asosiy harakatlantiruvchi kuch, ta’lim jarayoni sub’yekti bo‘lishi kerak. O‘qituvchi esa o‘qitishdan o‘qishni o‘rganishga, bilim berishdan bilimlarni o‘quvchilar mustaqil egallashlariga ko‘maklashishi zarur. Ona tili darslarining ta’limiy maqsadlarini belgilashda “bilim berish, ko‘nikmalarini hosil qilish, malakalarini shakllantirish va tushunchalarni mustahkamlash, bilim, malakalarini tekshirish va baholash, tushunchalarni tartibga solish, o‘quvchilar faoliyatini rivojlantirish, fikrlash darajasini o‘stirish, mavzu bilan bog‘liq holda nutq o‘stirish, lug‘at boyligini , gaplarni tahlil qilishga o‘rgatish, ijodiy faoliyatni rivojlantirish” kabi iboralardan foydalanish. Boshlang’ich sinflar ona tili darslari oldiga qo‘yilgan tarbiyaviy maqsadlar: tarbiya doimo ta’lim tarkibida bo‘ladi. O‘quvchi ta’lim jarayonida o‘qituvchi tomonidan qo‘yilayotgan turli muammolarni yechishi davomida uning fikrlash darajasi, zehni, zukkoligi o‘qishga, bilim olishga bo‘lgan muhabbati oshib va ana shu asosda xulqida ijobiy xususiyatlar namoyon bo‘lib boraveradi.Shunday bo‘lsa ham, boshlang’ich sinf ona tili darslarida davrning muhim dolzarb muammolari, inson ma’naviy hayotidagi jiddiy masalalarni ta’limiy mavzuga ustalik bilan bog‘lab, o‘quvchilar ongida ijobiy va fazilatlarni muayyan xususiyatlari haqida ayrim tushunchalarni «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya shakllantirib borish zarur. Ona tili darsligida haroshirish bir mashq matni mazmuni bo‘yicha ma’lum bir tarbiyaviy masalani belgilash mumkin. O‘qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyani ta’lim jarayonida joriy etishda quyidagi jihatlarga e’tibor berib borsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi:

1. Shaxs –o‘quvchidagi mavjud – diqqati barqarorlik, aqliy mushohada qila olish, ijodiy izlana olishligi, faollik darajasi, nutqi malakasini hisobga olish;
2. O‘quv jarayonida muayyan algoritmni tuzib olish (dars bosqichlari uzviyligi,
masqlarning bir – birini to‘ldiruvchi ketma – ketligi, ta’limiy vositalarning taxtligi);
3. O‘quv jarayonini mohirlik bilan boshqarish;
4. Loyihani amalgaoshirish jarayonida darsning ta’lim – tarbiyaviy maqsadlarining qay darajada amalga oshayotganini nazorat qilib borish;
5. Darsda til imkoniyatlari va turli qo‘shimcha vositalar – texnika turlari, musiqa, ertak, topishmoq, maqol, she’r, rebus va hokazolardan unumli foydalanib borish.

Turli uslubiy maqola va qo‘llanmalardan zamonaviy pedagogik texnalogiyalarni qo‘llashda o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishlari uchun ularga imkon yaratib berish,o‘qituvchi taqdim etgan fikrni muhokama qilish, mantiqiy mulohazalar qilib,tegishli xulosa chiqarish, o‘z fikrlarini mustaqil himoya qilish, faol munozaraga kirishni ta’minlash kabi fikrlash bayon qilinib kelinmoqda. Shuningdek , ta’lim jarayonida modulli ta’lim texnologiyasi , hamkorlikdao‘qitish texnologiyasi, muammoli ta’lim, ta’limiy o‘yinlar o‘tkazish, guruh – guruh qilib o‘qitish texnologiyalari manzaralari chizib berilmoqda. Lekin yuqoridagi texnologiyalarning barchasini ham boshlang‘ich ta’limda tadbiq etib bo‘lmaydi. Chunki kichik yoshdagi maktab o‘quvchisi hali murakkab tizimdagi ta’lim jarayonida ishtirok etish qobiliyatiga ega emas. Boshlang‘ich ta’limda ham umumiy o‘rta ta’limda ham darsdagi asosiy bosqichlar (tashkiliy qism, o‘tgan mavzu bo‘yicha suhbat, yangi mavzu ustida ishlash, yangi bilimlarni mustahkamlash, uyga vazifa berish) an’anaviy tarzda olib boriladi. Keyingi yillarda bu bosqichlarning qat’iy izchillikda bo‘lishi, har bir bosqichning qat’iy qolipga tushib qolishi ta’limsamaradorligiga putur yetkaza bordi, mashg‘ulotlarning zerikarli, o‘quvchilarning loqaydligiga sababbo‘ldi. Natijada sinf jamoasidagi interfaollikning yo‘qolishi, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashlaridagi ojizlik holatlari yuzaga keldi. Buning oldini olish uchun har bir darsga zamonaviy pedagogik taxnalogiyalarni tadbiq qilgan holda o‘tish hozirgi zamon talabi hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy pedagogik texnologiyani amalda qo‘llashda shunga e’tibor berish lozimki, o‘quvchilarning mantiqiy, obrazli fikrlashga o‘rgatish, ularni muntazam ravishda faollashtirib borish lozim. Yana shunga e’tibor berish joizki, zamonaviy texnologiyani takomillashtirishda dialektikaning o‘ziga xos qonuniyatlari hamda o‘quvchilarning psixologik «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya xususiyatlariga asoslanish talab etiladi. O‘qituvchi mashg‘ulotni loyihalashda pedagogik texnalogiya tamoyillariga jiddiy rioya qilishi lozim.Shuningdek o‘qitishda o‘quvchi har bir mashg‘ulotda xuddi imtihondagidek harakat qilishi, o‘z harakat faoliyati natijasini vaqtida bilishi, shu bilan birga, o‘quvchining yutug‘iga o‘qituvchining munosabati masalalari ham zamonaviy pedagogic texnologiya qoidalari sifatida o‘qituvchi diqqat markazida bo‘lishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.X.Avliyakulov, N.N.Musayeva, Pedagogik texnologiya. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. Tafakkur bo‘stoni. Toshkent – 2012. 210 b.
2. K. Qosimova va boshqalar. Ona tili o‘qish metodikasi. “Noshir” nashriyoti. Toshkent – 2009.
3. M.Dinoyatov, N.Muslinov, D.Ro‘ziyeva, M.Usmoneva. Pedagogika – Toshkent – 2016.
4. www.pedagog.uz
5. www.natlib.uz
6. www.canva.com

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA TASVIRIY FAOLIYAT MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Yuldasheva Shoxida Botirovna - University of innovation technologies Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistent o‘qituvchisi
Menlimuratova Gulsanem - University of innovation technologies 1-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636455

Annotatsiya: Mazkur tezisda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etish texnologiyasining nazariy va amaliy asoslari keng yoritilgan. Tasviriy faoliyatning bolalar shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi o‘rni, xususan, ularning estetik didi, ijodiy tafakkuri, tasavvuri, emotsional rivoji hamda mayda motorikasini shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, mashg‘ulotlarni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarurligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tasviriy faoliyat, maktabgacha ta’lim, pedagogik texnologiya, ijodkorlik, estetik tarbiya, rasm chizish, applikatsiya, loy ishlari, mayda motorika, innovatsion metodlar, STEAM yondashuv, badiiy tafakkur.

Abstract: This thesis comprehensively examines the theoretical and practical foundations of organizing visual activity classes in preschool educational institutions. It highlights the role of visual activities in developing children's creativity, imagination, aesthetic sense, emotional intelligence, and fine motor skills. The study emphasizes the importance of modern pedagogical technologies and interactive methods. As a result, effective pedagogical conditions and methodological recommendations are proposed.

Keywords: visual activity, preschool education, pedagogical technology, creativity, aesthetic development, fine motor skills, innovative methods, STEAM approach.

Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uni xalqaro talablar darajasiga olib chiqish jarayonida maktabgacha ta’lim tizimiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki aynan maktabgacha yosh davri bola shaxsining intellektual, estetik, jismoniy va ijodiy rivojlanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini samarali tashkil etish dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun hamda maktabgacha ta’limni rivojlantirish konsepsiyalarida bolalarning estetik va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Bu esa tasviriy faoliyatni tashkil etish metodikasini takomillashtirishni, uni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida olib borishni talab etadi.

Tasviriy faoliyat – bu bolalarning atrof-muhitni badiiy obrazlar orqali idrok etishi, tasavvur qilishi va ifodalashiga xizmat qiluvchi muhim faoliyat turi

hisoblanadi. U orqali bolalarda estetik did, go‘zallikni his etish, ijodiy tafakkur, tasavvur va emotsional sezgirlik shakllanadi. Shu bilan birga, tasviriy faoliyat bolalarning mayda motorikasini rivojlantirib, ularning nutq va tafakkur jarayonlariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur muammoning nazariy asoslari nafaqat xorijiy, balki o‘zbek olimlari tomonidan ham chuqur o‘rganilgan. Xususan, Qodirova F.R. o‘z tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida estetik rivojlanishning o‘rni va tasviriy faoliyatning ahamiyatini keng yoritib bergan. Uning fikricha, tasviriy faoliyat bolalarda nafaqat badiiy qobiliyatlarni, balki mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni ham shakllantiradi [1].

Shuningdek, Abdurahmonov G‘. bolalar rivojida faoliyat turlarining, xususan, amaliy va ijodiy mashg‘ulotlarning nutq va tafakkur rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ilmiy asoslab bergan [2]. Bu esa tasviriy faoliyatni faqat estetik tarbiya vositasi emas, balki kompleks rivojlantiruvchi pedagogik vosita sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar hamda STEAM yondashuvining ahamiyati alohida ta’kidlanmoqda. Chunki bunday yondashuv bolalarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga undaydi va ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlari ko‘pincha an’anaviy usullarda olib boriladi, bu esa bolalarning ijodiy imkoniyatlarini to‘liq ochib berishga yetarli darajada xizmat qilmaydi. Shu sababli ushbu mashg‘ulotlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, metodik jihatdan takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi..

Maktabgacha ta’lim tashkilotida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etish texnologiyasi bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlovchi muhim pedagogik jarayonlardan biridir. Tasviriy faoliyat bolalarning borliqni idrok etish, uni badiiy obrazlar orqali ifodalash hamda o‘z ichki kechinmalarini namoyon etishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan, mazkur faoliyat turi bolalarning estetik, intellektual va ijodiy rivojlanishida alohida o‘rin egallaydi[3].

Tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etish texnologiyasi bir necha muhim bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Avvalo, mashg‘ulotning maqsadi aniq belgilanadi. Maqsad bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish darajasidan kelib chiqib qo‘yiladi. Keyingi bosqichda mashg‘ulot mazmuni tanlanadi. Bu jarayonda rasm chizish, applikatsiya, loy va plastilin bilan ishlash, tabiiy materiallardan foydalanish kabi faoliyat turlari uyg‘unlashtiriladi.

Mashg‘ulotlarni tashkil etishda metod va vositalarni to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyatga ega. Amaliy ko‘rsatma berish, namuna ko‘rsatish, suhbat, savol-javob, o‘yin metodlari va muammoli vaziyatlar yaratish bolalarning faolligini oshiradi. Ayniqsa, interaktiv metodlardan foydalanish bolalarda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantiradi.

Tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogik muhitga bog‘liq. Agar mashg‘ulotlar erkin, qiziqarli va rag‘batlantiruvchi muhitda tashkil etilsa, bolalar o‘z ijodiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etadi. Bu jarayonda

tarbiyachi yo‘naltiruvchi, yordamchi va rag‘batlantiruvchi rolni bajaradi. Bundan tashqari, zamonaviy ta’lim jarayonida tasviriy faoliyatni tashkil etishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, xususan, STEAM yondashuvi, loyiha metodi va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bolalarning nafaqat ijodiy, balki mantiqiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, tasviriy faoliyat bilan muntazam shug‘ullangan bolalarda tasavvur kengayadi, nutq rivojlanadi, mayda motorika takomillashadi va ular o‘z fikrlarini erkin ifoda eta boshlaydi. Shu sababli mazkur mashg‘ulotlarni ilmiy asosda tashkil etish maktabgacha ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Tasviriy faoliyat maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishida muhim pedagogik vosita hisoblanadi. U orqali bolalarda estetik did, ijodiy fikrlash, tasavvur, mayda motorika hamda nutqiy faollik shakllanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar esa ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini maktabgacha ta’lim tashkilotida tashkil etish bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va ijodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda turli shakl va usullarda amalga oshiriladi. Bunday mashg‘ulotlar asosan tarbiyachi rahbarligida o‘tkaziladigan rejalashtirilgan faoliyat bo‘lib, unda bolalar rasm chizish, loydan turli shakllar yasash, applikatsiya qilish va qirqib-yopishtirish kabi ijodiy ishlarni bajaradilar. Shu bilan birga, tasviriy faoliyat faqatgina mashg‘ulot ko‘rinishida emas, balki bolalarning erkin ijodiy faoliyati, ya’ni mustaqil rasm chizish yoki ijodiy burchaklarda ishlash jarayonida ham tashkil etiladi. Bu esa bolalarning o‘z tasavvuri va ichki his-tuyg‘ularini erkin ifodalashiga imkon beradi.

Tasviriy faoliyatni tashkil etishda o‘yin elementlaridan foydalanish ham muhim o‘rin tutadi, chunki maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin asosiy faoliyat turi hisoblanadi va u orqali ular ijodiy jarayonga tez kirishadilar. Masalan, “kim tez chizadi”, “ranglarni top”, “tasvirni davom ettir” kabi o‘yinlar bolalarda qiziqish va faollikni oshiradi. Bundan tashqari, integratsiyalashgan yondashuv ham keng qo‘llaniladi, ya’ni tasviriy faoliyat nutq o‘stirish, tabiat bilan tanishtirish yoki elementar matematika faoliyatlari bilan bog‘lab olib boriladi, bu esa bolalarda bilimlarning yaxlit shakllanishini ta’minlaydi.

Mashg‘ulot jarayonida ko‘rgazmali usul muhim hisoblanib, tarbiyachi bolalarga real predmetlar, rasmlar yoki namunalar orqali tushuntiradi, bu esa ularning tasavvurini rivojlantiradi. Shuningdek, tushuntirish va suhbat usullari orqali bolalarga bosqichma-bosqich yo‘riqnoma beriladi va ular fikrlashga undaladi. Namuna ko‘rsatish usuli orqali esa bolalar tayyor ishni ko‘rib, undan ilhom oladilar. Eng asosiy usullardan biri amaliy faoliyat bo‘lib, bolalar bevosita chizish, yasash va ijod qilish jarayonida o‘z ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Shu bilan birga, jamoaviy ish shakllari ham qo‘llanilib, bolalar birgalikda katta rasm yoki kompozitsiyalar yaratish orqali hamkorlik va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Umuman olganda, tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etish

jarayoni bolalarda ijodkorlik, estetik did, tasavvur, mayda motorika va nutqiy rivojlanishni shakllantiruvchi muhim pedagogik jarayon hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda tasviriy faoliyat bolalarning ichki hissiyotlarini ifodalashga yordam beradi va ularning ruhiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tizimli, rejalashtirilgan va innovatsion usullar asosida tashkil etish zarur. Har bir tarbiyachi bolalarning ijodiy erkinligini qo‘llab-quvvatlashi va ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltirishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”. – Toshkent, 2019.
2. Abdullayeva Q. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
3. Muslimov N. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. Sodiqova S. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent, 2021.
5. Karimova Z. Bolalar psixologiyasi va rivojlanishi. – Toshkent, 2022.

BOSHLANG’ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARSLARINI TASHKIL ETISH VA INNOVATSION TEXNOLOGIYADAN FOYDALANISH

Amangeldieva.R.S - Innovacion texnologiyalar universiteti Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 4-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636506

Annotatsiya. Ushbu tezisda boshlang‘ich sinflarda texnologiya darslarini samarali tashkil etish masalalari hamda dars jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. O’quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish va dars samaradorligini oshirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, innovatsion metodlarning afzalliklari va ularni amaliyotda qo‘llash yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, texnologiya darsi, innovatsiya, ijodkorlik.

Abstract. This thesis highlights the issues of effective organization of technology lessons in primary grades and the importance of using innovative technologies in the lesson process. Modern pedagogical approaches aimed at developing students' creative thinking, forming practical skills, and increasing the effectiveness of the lesson are analyzed. The advantages of innovative methods and ways of their practical application are also shown.

Keywords: primary education, technology lesson, creativity

Hozirgi globallashuv davrida ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalar qo’yilmoqda. Ayniqsa, boshlang’ich ta’lim bosqichida o’quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish, ularni hayotga tayyorlash va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan texnologiya darslari alohida o’rin tutadi.Texnologiya darslari o'quvchilarda mehnat sevarlik ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin.

Texnologiya darslari o’quvchilarga tu’rli buyumlar yasash, dizayn yaratish, mehnat qilish, ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko’nikmalarini o’rgatadi. Ammo bu darslarni samarali tashkil etish o’qituvchidan innovatsion texnologiyalardan foydalanishni talab qiladi. An’anaviy usullar bilan bir qatorda innovatsion texnologiyalardan foydalanish darsning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

"Texnologiya" darsligi insonlar hayotida muhim o'rin tutuvchi amaliy mehnat faoliyatiga tayyorgarlik ko'rishda muhim o'rin tutadi. "Texnologiya" fanidan olgan bilim va ko'nikmalari inson hayoti davomida , albatta, naf keltiradi.

"Texnologiya" darslarida materialshunoslik, asbob-uskunalar, moslamalar va ulardan foydalanishga oid bilimlarni o'zlashtirasiz. Mahsulot ishlab chiqarish va uyro'zg'or buyumlarini ta'mirlashga oid ko'nikma va malakalarga ega bo'lasiz.

Boshlang’ich sinflarda texnologiya darslarini to’g’ri tashkil etish o’quvchilarning ha’r tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Darsni samarali tashkil etish quyidagi jihatlarni o’z ichiga oladi:

-darsning aniq maqsadini belgilash

-o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish

-amaliy mashg‘ulotlarga ko‘proq e’tibor berish

-xavfsizlik qoidalariga rioya qilish

To’g’ri tashkil etilgan dars o’quvchilarda mehnatsevarlik, masu’liyat va ijodkorlik sifatlarini shakllantiradi.

Innovatsion texnologiyalar – bu ta’lim jarayoniga yangi metodlar, vositalar va yondashuvlarni joriy etish orqali o’qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan tizimdir. Ular o’quvchilarning faolligini oshiradi, darsni qiziqarli va samarali qiladi.Innovatsion texnologiyalar yordamida o’quvchilarning darsga bolgan qiziqishi orttirishi va e'tiborni tortishi mumkin. Bu bolsa dars samaradorligini oshiradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun innovatsion texnologiyalar ayniqsa muhim, chunki bu yoshda bolalar tez o‘rganadi va yangilikka qiziqadi.

«Texnologiya» so'zining grek tilidan tarjimasi tayyor mahsulot, buyumlar olish maqsadida ishlab chiqarishning mos keladigan qurilma va jihozlari bilan xom-ashyo va materiallarini ishlov berish usullari majmuasini tizimlashtiruvchi fanni anglatadi.Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zida uni «texno hunar yoki san'at», «logos» - fan deb, buyum olish uchun xom-ashyolarga ishlov berish san'ati haqidagi fan sifatida e'tirof etishadi. Shu nuqtai nazardan bo'lsa kerak, Yevropa mamlakatlarida, jumladan «Germaniya va Rossiya maktablarida Mehnat ta'limi» o'quv predmetini «Texnologiya» yoki «Texnologik ta'lim» deb yuritilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf texnologiya ta'limida keng ma'nodagi texnologiyaning ilmiy asoslari haqida emas,texnologiya ta'limning elementlari to'g'risida gap boradi. Bu o'quv-chilarda mehnatning yutuqlariga nisbatan qiziqish uyg'onishiga yor-dam beradi. O'quvchilarni mehnatga amaliy tayyorlash texnologiya ta'limining Boshlang'ich sinf mehnat ta'limida keng ma'nodagi mehnatning ilmiy asoslari haqida emas, mehnat ta'limning elementlari to'g'risida gap boradi. Bu o'quv-chilarda mehnatning yutuqlariga nisbatan qiziqish uyg'onishiga yordam beradi.

O'quvchilarni mehnatga amaliy tayyorlash mehnat ta'limining muhim omillaridan biridir. U o'zaro bog'langan bir nechta elementlardan: oddiy asbob va moslamalardan foydalana bilish, u yoki bu materialga ma'lum izchillikda ishlov bera olish, yo'l qo'yilgan xatoni o'z vaqtida aniqlash va to'g'irlay olish kabilardan tarkib topadi. U o'zaro bog'langan bir nechta elementlardan: oddiy asbob va moslamalardan foydalana bilish, u yoki bu materialga ma'lum izchillikda ishlov bera olish, yo'l qo'yilgan xatoni o'z vaqtida aniqlash va to'g'irlay olish kabilardan tarkib topadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda texnologiya darslarini to‘g‘ri tashkil etish va innovatsion texnologiyalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Innovatsion metodlar yordamida o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi ortadi, ular mustaqil fikrlashga o‘rganadi va amaliy ko‘nikmalarni egallaydi. Shu sababli, har bir o‘qituvchi dars jarayonida zamonaviy yondashuvlardan samarali foydalanishi zarur. Bu esa kelajakda bilimli, ijodkor va raqobatbardosh avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. X.Sanaqulov. Mehnat va uni o‘qitish metodikasi [Matn]: Darslik / X.Sanaqulov [va boshqalar] - Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2015.
2. Mavlonova R. A., Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Mehnat va uni o‘qitish metodikasi. 0 ‘quv q o ‘llanma. T.; TDPU. 2007-yil.
3. https.//zenodo. org

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KREATIVLIGINI STEAM TA”LIMI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Urazbayeva Maftuna - Innovatsion Texnologiyalar Universiteti
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636558

Annotatsiya. Mazkur tezisda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativligini rivojlantirishda STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta’lim yondashuvining nazariy va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Xususan, texnologiya fanlari orqali o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, muammolarni hal etish, innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqish hamda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish masalalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalariga tayanib, STEAM yondashuvi o‘quvchilarning kreativlik darajasini oshirishda samarali pedagogik vosita ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Kreativlik, STEAM ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, texnologiya fanlari, innovatsiya, ijodiy fikrlash, fanlararo integratsiya.

Abstract: This thesis extensively covers the theoretical and practical aspects of the STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) educational approach in developing the creativity of primary school students. In particular, the issues of developing creative thinking, problem-solving, innovative ideas, and practical skills in students through technology sciences were analyzed. Based on

the results of the study, it is argued that the STEAM approach is an effective pedagogical tool for increasing students' creativity.

Keywords: Creativity, STEAM education, primary education, technology subjects, innovation, creative thinking, interdisciplinary integration.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti bevosita innovatsion texnologiyalar, ilm-fan, yutuqlari va kreativ g‘oyalarga asoslanmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri-o‘quvchilarni nafaqat bilimli, balki kreativ fikrlay oladigan, muammolarni mustaqil hal eta oladigan va yangiliklar yaratishga qodir shaxslar sifatida shakllantirishdir. Ilmiy manbalarda kreativlik yangi, orginal va foydali g‘oyalarni yaratish qobiliyati sifatida talqin qilinadi hamda u XXI asrning eng muhim kompetensiyalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Kreativ fikrlash o‘quvchilarning bilimlarini chuqur o‘zlashtirishiga, ularni amaliyotda qo‘llashiga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning intellektualva ijodiy rivojlanishida muhim davr hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aynan kichik yoshdagi o‘quvchilarda kreativlik darajasi yuqori bo‘ladi va ularni to‘g‘ri yo‘naltirish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. Shu bois kreativlikni rivojlantirishni aynan boshlang‘ich bosqichdan tashkil etish pedagogik jihatdan muhim hisoblanadi.[1]

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun kreativ fikrlashning rivojlanishi quyidagicha muhim ahamiyatga ega:

• **Muammolarni samarali yechish**: Bolalar atroflaridagi dunyoni tushunish va undagi qiyinchiliklarga ijodiy yondashuvlar bilan yechim topishni o‘rganadilar.

• **Akademik muvaffaqiyat**: Kreativ o‘quvchilar mavzuni chuqurroq tushunishadi, yangi ma'lumotlarni qabul qilishda faollik ko‘rsatishadi va o‘quv materialini mustahkamlashda ijodiy usullardan foydalanadilar.

• **Shaxsiy rivojlanish**: O‘zini ifoda qilish, o‘ziga ishonchni oshirish, mustaqil fikrlashni shakllantirishga yordam beradi.

• **Kelajak kasblariga tayyorgarlik**: Zamonaviy dunyoda talab qilinadigan innovatsion kasblar uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantiradi.

• **Ijodiy salohiyatni ochish**: Turli sohalarda (san'at, musiqa, adabiyot, fan) o‘z iste'dodini kashf etish va rivojlantirish imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlash xususiyatlari ko‘pincha o‘yin orqali, tasavvurga asoslangan faoliyatlarda namoyon bo‘ladi. Ular tabiatan izlanuvchan, savol beruvchan va yangiliklarga ochiqdirlar. Shuning uchun ham, ta'lim jarayonini ularning bu tabiiy qiziqishlari va imkoniyatlariga mos ravishda tashkil etish muhim.[2]

Boshlang‘ich sinflarda STEAM yondashuvini muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi usul va texnologiyalardan foydalanish mumkin:

• “Maker Space” (Ijodkorlik laboratoriyalari): Bu maxsus jihozlangan xonalar bo‘lib, unda bolalar turli materiallar (karton, plastilin, yog‘och parchalari, plastik idishlar, elektron komponentlar, turli vositalar) yordamida o‘z g‘oyalarini amalga oshirishlari mumkin. Oddiygina qilib, bolalar uchun "ijodiy burchak"lar tashkil etish ham foydali.

• Robototexnika (Robotics): LEGO Mindstorms, Ozobot, Makeblock kabi bolalar uchun mos robototexnika to‘plamlari yordamida o‘quvchilar dasturlash asoslarini o‘rganishlari, robotlar yasashlari va ularga vazifalar yuklashlari mumkin. Bu texnologiya, muhandislik va muammolarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

• Tabiatshunoslik va Tajribalar: Oddiy laboratoriya uskunalari (lupa, mikroskop) va xavfsiz kimyoviy moddalar yordamida o‘tkaziladigan qiziqarli tajribalar fan (Science) elementini o‘rgatadi. Masalan, o‘simliklar o‘sishini kuzatish, suvning holatlarini o‘rganish.

• Art-integratsiya: Chizmachilik, rang-tasvir, musiqa, teatr elementlarini darslarga kiritish. Masalan, fanda o‘rganilgan jarayonni rasm chizish orqali ifodalash, matematik qonuniyatlarni musiqa orqali tushuntirish.

• Ekspeditsiyalar va Ekskursiyalar: Muzeylarga, texnik markazlarga, tabiatga sayohatlar bolalar uchun yangi ma'lumot manbai bo‘lib, ularni atroflicha o‘rganishga undaydi.

• Tashrif buyuruvchi mutaxassislar: Muhandislar, rassomlar, olimlarni maktabga taklif qilib, ular bilan uchrashuvlar tashkil etish bolalarga kasblar haqida tushuncha beradi va ularni ilhomlantiradi.

• Muzey va Ko‘rgazmalar: O‘quvchilarni muzeylarga, ilm-fan ko‘rgazmalariga olib borish ularda yangi g‘oyalar shakllanishiga yordam beradi.

STEAM asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi hamda real hayotiy muammolarni hal etishga tayyorlaydi. Shu bilan birga, o‘qituvchidan yuqori darajada metodik tayyorgarlik, kreativ yondashuv va doimiy o‘z ustida ishlashni talab etadi.[3]

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativligini rivojlantirishda STEAM ta’limi muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ayniqsa, texnologiya fanlari orqali ushbu yondashuvni amalga oshirish o‘quvchilarning ijodiy, tanqidiy va amaliy fikrlashini, kreativ salohiyatini, hamkorlikda ishlashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bois, ta’lim tizimida STEAM yondashuvini keng joriy etish, innovatsion dars metodlarini qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijada, boshlang‘ich ta’lim bosqichidayoq o‘quvchilarda zamonaviy jamiyat talablariga mos, ijodkor va tashabbuskor shaxs sifatlari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Farrux Qodirov. Development of scientific and technological system of management of industrial enterprises. Scienceweb academic papers collection. 2023

2. Qodirov, Farrux. “The role of ict in the development of health services.” Raqamli transformatsiya jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etishda ma’lumotlarni himoyalash muammolari va yechimlari respublika ilmiy-amaliy anjumani ma’ruzalar to‘plami (2022).

3. Qodirov, Farrux. “Protecting websites from various attacks.” Ахбороткоммуникация технологияларини ривожлантириш шароитида

инновациялар мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман маърузалар туплами (2019).

4. Abduraimova G.O. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini texnologiya fanini o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish // Maktabgacha ta’limda davlat va nodavlat sektorini rivojlantirish: yangi shakllar va ta’lim mazmuni. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent. 2019.
5. www.in.academy.uz
6. www.inliberary

BOSHLANG'ICH SINFLAR O’QUVCHILARINING JISMONIY RIVOJLANISHI VA JISMONIY TAYYORGARLIGINI MONITORING QILISH METADOLOGIYASI

Sharibaeva Rano Azat qızı - Innovatsion texnologiyalar universiteti Boshlang’ich ta’lim mutaxassisligi 1-boshqich talabasi

Joldasbaev Paraxat Muratbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha va boshlang’ish talim kafedrasi docent v.v.b

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636598

Annatatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflar o’quvchilarining jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish metadologiyasi yuzasidan adabiyotlar taxlili xamda bir qator yangi ilmiy ma’lumotlar berilgan.

Kalit so’zlar: Boshlang'ich sinflar, o’quvchilar, jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlik monitoring, metadologiya.

Annotation: this article provides a number of new scientific data on the methodology for monitoring the physical development and physical fitness of students of primary classes.

Keywords: elementary grades, students, physical development, physical fitness monitoring, metadology.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi ta'limni modernizatsiya qilish jarayonlari to'g'ridan-to'g'ri ta'lim muassasalari faoliyatining barcha sohalariga tegishli. Zamonaviy maktabda sodir bo'layotgan o'zgarishlar zamonaviy darsni tashkil etishga bo'lgan yondashuvlarni ham o'zgartiradi. Hozirgi vaqtda ta'lim sohasida, o'quvchilarimizning o'qishi va sog'lig'i o'rtasida yuzaga kelgan vaziyat qarama-qarshi qutbga ega bo'ldi. Bilimlarni ta'qib qilish, o'quv jarayonini jadallashtirish, kompyuterlashtirish, bolalarimizning salomatligi so'nggi yillarda o'quvchilarning sog'lig'i statistikasi jamiyat uchun ham, umuman davlat xavfsizligi uchun ham tahdid solmoqda. Jismoniy faollikning pasayishi, psixologik stresslarning kuchayishi, ekologik vaziyatning yomonlashishi o'quvchilarning yosh va zaif tanasiga keskin ta'sir ko'rsatdi va ko'plab bolalarda kasallik va ularning sog'lig'ining buzilishiga olib keldi. Ushbu qiyin vaziyatda, o'quvchilarimiz o'rtasida sog'lom turmush tarzini olib borish, ularning sog'lig'ini nazorat qilish, ularning imkoniyatlarini baholash qobiliyatini nazorat qilish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi

boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligi monitoringini o'rganish.

Asosiy qism Jismoniy tarbiya barcha ta'lim tizimlarining ajralmas qismidir. Jismoniy tarbiya yoshlarda muvaffaqiyatli aqliy va mehnat faoliyati uchun zarur bo'lgan fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Maktab yoshidagi jismoniy madaniyatning ahamiyatini baholashda umumiy jismoniy tarbiya va jismoniy rivojlanish muammolarini hal qilishda uning zarurligini hisobga olish muhimdir. Jismoniy faollik o'sayotgan organizmning tabiiy ehtiyoji, jismoniy rivojlanishning ajralmas sharti, salomatlikni mustahkamlash va organizmning noqulay sharoitlarga chidamliligini oshirishdan kelib chiqish kerak. Mazmunli jismoniy faoliyatning etishmasligi (jismoniy harakatsizlik) muqarrar ravishda jismoniy rivojlanishda tuzatib bo'lmaydigan yo'qotishlarga, tananing mudofaasining zaiflashishiga va jiddiy sog'liq muammolariga olib keladi. Maktab yoshidagi jismoniy tarbiya, ayniqsa, hayotda zarur bo'lgan vosita ko'nikmalarini, ko'nikmalarini shakllantirish, motor faoliyatining turli sharoitlarida ulardan amaliy foydalanish asoslarini o'zlashtirish uchun katta ahamiyatga ega.

Inson hayotining maktab davrida jismoniy madaniyatning ahamiyati har tomonlama jismoniy rivojlanish, salomatlikni mustahkamlash, turli xil vosita qobiliyatlari va ko'nikmalarini shakllantirish uchun asos yaratishdir. Bularning barchasi shaxsning uyg'un rivojlanishi uchun ob'ektiv shart-sharoitlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Faol jismoniy tarbiya mashg'ulotlarisiz maktab yoshidagi bolalarning to'liq rivojlanishi deyarli mumkin emas. Jismoniy faollikning etishmasligi o'sayotgan inson tanasining sog'lig'ini jiddiy ravishda yomonlashtirishi, uning mudofaasini zaiflashtirishi va to'liq jismoniy rivojlanishni ta'minlamasligi aniqlandi.

Maktab yoshi turli xil vosita qobiliyatlari va ko'nikmalarini o'rganish uchun eng qulay hisoblanadi, bu esa keyinchalik turli xil vosita sharoitida o'zlashtirilgan harakatlarni tezroq bajarishga imkon beradi.

Maktab yoshida ma'lum darajada jismoniy va aqliy ishlashga erishiladi, bu umuman nazariy o'quv fanlari va jismoniy tarbiya o'quv dasturlarining dasturiy materiallarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga imkon beradi.

Maktab yoshidagi bolalar va yoshlarni tarbiyalashda jismoniy madaniyatdan maqsadli foydalanish quyidagi vazifalarni hal qilishni ta'minlaydi.

Sog'lomlashtirish vazifalari:

1. Salomatlikni mustahkamlash, normal jismoniy rivojlanishni rag'batlantirish:

a) to'g'ri holatni shakllantirish;
b) tananing turli mushak guruhlarining rivojlanishi;
c) tananing barcha tizimlari va ularning funktsiyalarini to'g'ri va o'z vaqtida rivojlantirish;
d) asab tizimini mustahkamlash, metabolik jarayonlarni faollashtirish.

2. Jismoniy fazilatlarning har bir yosh va jins uchun maqbul barkamol rivojlanishini ta'minlash:

Boshlang'ich maktab yoshida jismoniy fazilatlarning har tomonlama rivojlanishiga e'tibor berish kerak, ammo muvofiqlashtirish qobiliyatlarini, shuningdek harakatlarning tezligini oshirishga e'tibor qaratiladi.

O'rta maktab yoshida tezlik qobiliyatlarini barcha shakllarida tarbiyalashga katta e'tibor beriladi, shuningdek, quvvat komponentining cheklangan kuchlanishlari bilan bog'liq bo'lmagan tezlik-kuch tayyorgarligi qo'shiladi.

Katta maktab yoshida tezlik-kuch va haqiqiy kuch fazilatlarini, shuningdek umumiy va anaerobik chidamlilikni tarbiyalash bo'yicha ishlarni bajarish maqsadga muvofiqdir.

Tananing tashqi muhitning salbiy ta'siriga chidamliligini oshirish. Har qanday imkoniyatda jismoniy tarbiya darslari, shu jumladan jismoniy tarbiya darslari, zalda emas, balki toza havoda o'tkazilishi tavsiya etiladi.

Umumiy samaradorlikni oshirish va gigiena ko'nikmalarini shakllantirish. Ushbu vazifalar maktab o'quvchilaridan har kuni jismoniy mashqlar qilishni, suv, havo, quyosh protseduralarini qabul qilishni, o'qish va dam olish, uxlash va yaxshi ovqatlanish rejimlariga rioya qilishni talab qiladi. Bu, ayniqsa, yosh va o'rta maktab yoshiga to'g'ri keladi, chunki aynan shu davrda tananing barcha tizimlari va funktsiyalarining eng jadal rivojlanishi amalga oshiriladi.

Ta'lim vazifalari:

Hayotiy vosita ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida zarur bilimlarni shakllantirish.

Ta'lim vazifalari:

1. Jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish, ularni dam olish, mashq qilish, samaradorlikni oshirish va salomatlikni mustahkamlash uchun ongli ravishda qo'llash zarurati va ko'nikmalarini tarbiyalash.

2. Shaxsiy fazilatlarni tarbiyalash (estetik, axloqiy va boshqalar), aqliy jarayonlarning rivojlanishiga ko'maklashish.

Ro'yxatda keltirilgan vazifalar umumta'lim muassasalarida (maktab, maktab, litsey, kollej va boshqalar) jismoniy tarbiyani tartibga soluvchi rasmiy hujjatlarda keltirilgan. Ular maktab yoshida jismoniy madaniyatdan maqsadli foydalanishning barcha jihatlari uchun indikativ munosabat rolini o'ynaydi.

Jismoniy tarbiyaning asosiy vositalari jismoniy mashqlardir, chunki ular hayotiy ko'nikma va ko'nikmalarni shakllantirish, jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish, organizmning moslashuvchan xususiyatlarini oshirish va ilgari yo'qolgan funktsiyalarini tiklashga imkon beradi.

Rivojlanishning asosiy bosqichlari tug'ilishdan boshlab intrauterin va tug'ruqdan keyingi bosqichlardir. Intrauterin davrda to'qimalar va organlar yotqiziladi, ularning differentsiatsiyasi sodir bo'ladi. Postnatal bosqich butun bolalikni qamrab oladi, bu organlar va tizimlarning doimiy

kamoloti, jismoniy rivojlanishdagi o'zgarishlar, tananing faoliyatini sezilarli darajada sifatli qayta qurish bilan tavsiflanadi. Postnatal ontogenezda organlar va tizimlarning kamolotining heteroxroniyasi turli yoshdagi bolalar tanasining funktsional imkoniyatlarining o'ziga xos xususiyatlarini, uning tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirini aniqlaydi.

Bolaning jismoniy rivojlanishining xarakteristikasi tana o'lchamlarining mutlaq qiymatlari asosida o'rnatiladigan jismoniy rivojlanish darajasini o'z ichiga oladi; somatik tip - skelet, mushaklar va yog ' birikmalarining rivojlanishini taxminan aks ettiruvchi uchta asosiy tana hajmining (bo'yi, vazni, ko'krak qafasi atrofi) nisbati; tananing umumiy hajmining o'sish intensivligi oshiradi.

Maktabda jismoniy tarbiya, umumiy ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida, jismoniy, axloqiy salomatlikni rivojlantirishni, shaxsning aqliy va jismoniy xususiyatlarini shakllantirishga kompleks yondashuvni, jismoniy faoliyatning turli shakllaridan keng foydalanish orqali faol hayot va kasbiy faoliyatga jismoniy va psixologik tayyorgarlikni ta'minlashi kerak.

Jismoniy tarbiyaning maqsadi salomatlikni mustahkamlash, jismoniy tayyorgarlik va samaradorlik darajasini oshirish, jismoniy tarbiya sohasida zarur bilimlarni berish va o'z tanasini
takomillashtirish uchun ulardan amaliy foydalanishga o'rgatish, o'quvchilarning jismoniy vama'naviy rivojlanishi uchun motivatsiyani shakllantirish va umuman jamiyatning ma'naviy va jismoniy rivojlangan shaxsni shakllantirish ehtiyojlarini qondirishdir.

Jismoniy tayyorgarlik va jismoniy rivojlanishni sinovdan o'tkazish talabalarning motorli ko'nikmalarini o'rganishning asosiy usullari hisoblanadi. Sinovning maqsadi maktab o'quvchilarining jismoniy fazilatlari, jismoniy rivojlanishi, funktsional holatining rivojlanish darajasini aniqlash, turli yosh davrlarida ularning tayyorgarlik darajasini taqqoslashdir. Ob'ektiv baholash uchun o'quvchilarning jismoniy holatining xususiyatlarini yosh va populyatsiya me'yorlari bilan taqqoslang. Shuningdek, jismoniy tayyorgarlik va jismoniy rivojlanishni nazorat qilishning muhim jihati o'rganilayotgan ko'rsatkichlarni baholash shkalalarini ishlab chiqish, o'quvchilarning motor qobiliyatlari tuzilishidagi yoshga bog'liq o'zgarishlarni o'rganishdir.

Xulosa

Sport mashg'ulotlari va jismoniy tarbiya sohasi orqali o'zlarini tasdiqlash istagini rag'batlantirish kerak, boshqa tomondan, ushbu yoshdagi bolalarda ularning sog'lig'ining yuqori darajasining ijtimoiy ahamiyati to'g'risida tushunchani shakllantirish, burch ezgu tuyg'ularini tarbiyalash, zaiflarga yordam berish, jismoniy jihatdan g'ayrioddiy odam uchun kuch va ruxsat kompleksining paydo bo'lishining oldini olish kerak. Shu ma'noda, jismoniy iqtidorli yosh sportchilarni jismoniy tarbiya sohasidagi ijtimoiy ishlarga, shu jumladan bolalar va tengdoshlar bilan ishlashga jalb qilish o'spirin shaxsini axloqiy tarbiyalashning kuchli vositasi bo'lishi mumkinligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мустафьев, В. Л. Оценка физической подготовленности школьников / В. Л. Мустафьев // Физическая культура в школе. – 2003. – № 2. – С. 26□ 29. 28.

2. Мутко, В. Л. Концепция дополнительного урока физкультуры и первый опыт ее реализации / В. Л. Мутко // Ученые записки университета П. Ф. Лесгафта. – 2006. – № 20. – С. 49–53. 29.

3. Назаренко Л. Д. Средства и методы развития двигательных координаций : моногр. / Л. Д. Назаренко. – М. : Теория и практика физической культуры, 2003. – 258 с. 30.

4. Пелепейко, С. В. Технология повышения уровня физического состояния школьников на основе использования средств ту- 140 ризма / С. В. Пелепейко // Ученые записки университета П. Ф. Лесгафта. – 2009. – № 7 (53). – С. 89□ 92. 33.

5. Пирогова, Е. А. Влияние физических упражнений на работоспособность и здоровье человека / Е. А. Пирогова, Л. Я. Иващенко, Н. П. Стратко. – Киев : Здоров’я, 1986. – 152 с. 34.

6. Поляков, С. Д. Мониторинг и коррекция физического здоровья школьников : метод. пособие / С. Д. Поляков, С. В. Хрущев, И. Т. Корнеева. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 96 с. 35.

BOSHLANGICH SINFLARDA HARAKATLI O'YINLAR ORQALI JISMONIY SIFATLARNING RIVOJLANISHI. KUCH, TEZKORLIK, CHAQQONLIK, CHIDAMLILIK, EGILUVCHANLIK.

Sharibaeva Rano Azat qızı - Innovatsion texnologiyalar universiteti Boshlang’ich ta’lim mutaxassisligi 1-boshqich talabasi

Joldasbaev Paraxat Muratbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha va boshlang’ish talim kafedrasi docent v.v.b

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636665

Anotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakat sifatlarini rivojlantirishda harakatli o'yinlardan vosita sifatida to'g'ri foydalanish muhokama qilinadi. Zamonaviy O'zbekistonning hozirgi bosqichda boshlang’ich sinf o'quvchilarini jismoniy tarbiya sohasidagi muammolari ochib berilgan. Dars shaklida boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini rivojlantirishni tabaqalashtirilgan dasturlash bilan bog'liq yangi yondashuvlarni ishlab chiqish masalalari ko'rib chiqiladi, bu maktabda jismoniy tarbiya muammolarini hal qilishni takomillashtirishga imkon beradi. Ishlab chiqilgan uslublarning ijobiy ta'siri aniqlanadi. Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun tadqiqot usullari majmuasi qo'llaniladi:

Kalit so’zlar: Maktabgacha, yoshdagi, jismoniy ,tayyorgarligi, kuch, tezkorlik.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tayyorgarligi. O'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama jismoniy tarbiyalash ta'lim-tarbiya muassasalari, oila, jamoat tashkilotlarining birgalikdagi kuch-g'ayratlari bilan amalga oshiriladi. Jismoniy tarbiya sog'liqni yaxshilashga, jismoniy sifatlami rivojlantirishga, yoshlami mehnatga va Vatanni himoya qilishga tayyorlashga qaratilgandir. Bolalarni o'rab turgan muhit o'zgarib bormoqda. Oddiy, sodda o'yinlar o'rniga kompyuter o'yinlari kirib keldi. Bolani aqliy, estetik rivojlantirish ustuvorlik kasb etmoqda. Ularni ahamiyatini inkor etmagan holda aytish kerakki, harakatli o'yinlar,

sayrlar, tengdoshlari bilan muloqot qilishga bolaning vaqti tobora kamayib ketyapti. O'yin bilan bola faoliyatining boshqa turlari, o'yinlarning har xil turlari orasidagi muvozanatning buzilishi (harakatli va o'tirib o'ynaydigan, alohida va birgalikdagi) maktabgacha yoshdagi bolalar salomatligida ham, harakat qobiliyatlarining rivojlanish darajasida ham o'z salbiy aksini topadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar qiziqishi, iqtidori, individual ruhiy va jismoniy xususiyatlari, madaniy ehtiyojlarini inobatga olgan holda hamda bolada ma'naviy me'yorlarni shakllanishi, hayotiy va ijtimoiy tajriba egallanishini ko'zda tutgan har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan yaxlit jarayon hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy rivojlantirish muammolarini hal etishning yangi yo'llarini izlash, birinchidan, ko'rsatilgan ziddiyatlarni hal etish zarurati bilan, ikkinchidan, o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy tayyorgarligi hamda psixik rivoji jarayonini takomillashtirish qonuniyatlarini, metodologik va usuliy sharoitlarini o'rganish zarurati bilan bog'liqdir.

Harakatli o‘yilarni o‘tkazishda o‘quvchilarni yosh xususiyatlarini hisobga olishda eng avvalo o‘quvchilarni yoshiga, jinsiga va fiziologik xususiyatlarini e’tiborga olishni taqozo etadi. Bundan tashqari o‘yinlarni qay holatda, qaerda, o‘tkazilishi muhim ahamiyatga egadir. Harakatli o‘yinlar o‘z vazifasiga ko‘ra bilim beruvchi, sog‘lomlashtiruvchi, davolovchi hamda hordiq chiqaruvchi bo‘limlarga bo‘linadi. Milliy o‘yinlardan foydalanish jarayonida boshlang‘ich maktab o‘quvchilarining quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak:

1. Bola odamlarning foliyati, ularning predmetlarga munosabati va o‘zaro muomalasiga, munosabatiga qiziqadi.
2. Bolalar xalq o‘yinlarida atrofdagi voqe’likning eng tashqi ifodali jo‘shqin his-tuyg‘uli jihatlarini aks ettiradilar.
3. Milliy o‘yinlarda bola kattalar bilan bir xil sharoitda, yagona zaminda yashayotganini his etgan holda o‘z istagini amaliyotga tadbiq qiladi.
4. Kattalarning hayoti va faoliyatiga kirish bolaning tasavvuri timsollari tariqasida namoyon bo‘lsa ham, umuman uning chinakam shaxsiy hayotida o‘chmas iz qoldiradi.

Shu bobni xulosa qilib aytish mumkinki, milliy xalq o‘yinlaridan foydalanishda, ularni qo‘llashda shuni hisobga olish kerakki, bu yoshdagi bolalar aniqlikni talab etadigan mayda harakatlarga qaraganda keng, kuchli harakatlarga ancha moyil bo‘ladilar. Buni bolalar yosh davrlarini ishlab chiqqan buyuk pedagog Ya.N.Komenskiy ham o‘z vaqtida ta’kidlagan edi.

Umuman bu yoshda bolalar juda ham harakatchanligi bilan ajralib turadi. Harakatchanlik esa maxsus, oqilona tashkil etilishni, harakatga soluvchi yurish-turish shakllarining to‘g‘riligini talab etadi.

Bolalarning bu yoshida tormozlanish va qo‘zg‘alish jarayonlarini muvozanatligini yuzaga keltirishda kattalar talabining tizimliligi va o‘zini tuta bilishga odatlantirish katta rol o‘ynaydi.

Milliy o‘zbek o‘yinlarini yoshlar, ayniqsa maktab o‘quvchilari sevib, maroq bilan o‘ynamoqdalar. Bunday o‘yinlar jismoniy tarbiya darslaridagina emas, balki hovlilar va bog‘, parklarda dam olish soatlarida o‘ynaladi. Muhim sifatlarni rivojlantirishga mo‘ljallangan umumiy rivojlantiruvchi va maxsus mashqlarga doir

bayon qilingan material, ko‘proq o‘yin tarzida beriladi, lekin mashqlarni tushuntirish va faol dam olish uchun, qisqacha pauzalar bo‘lgan kichik dozada uzluksiz bajariladi. O‘yin mashqlaridan keyin bo‘shashtiradigan, ohista yuriladigan mashqlarni yoki diqqat-e’tiborini o‘stiradigan mashqlarni berish lozim.

Har xil maktab yoshidagi bolalar bilan harakatli o‘yinlarni tashkil qilish va o‘tkazish turli-tuman tusga ega bo‘ladi. Harakatli o‘yinlar o‘tkazish metodikasi bolalarning ruhiy va fiziologik xususiyatlariga, ularning umumiy rivoji va tayyorgarligiga bevosita bog‘liq. Bolalar bilan ishlash amaliyoti harakatli o‘yinlar o‘tkazish metodikasi to‘rtta asosiy yosh guruhiga mos ravishda ko‘rib chiqilishi va har birining yosh xususiyatlariga ko‘ra barcha bolalarning o‘yinga qiziqishiga nisbatan o‘zaro yaqinligini ko‘rsatadi. Bu guruhlar quyidagilarni tashkil etadi: 1-2-sinf o‘quvchilari: 7-9 yoshli bolalar; 3-4-sinf o‘quvchilari: 9-11 yoshli bolalar; 5-9-sinf o‘quvchilari: 12-15 yoshli o‘smirlar va AL va KHK o‘quvchilari: 16-18 yoshdagi yoshlar.

O‘yinni taxlil qilish

O‘yinni natijalarini e’lon qilishda o‘yinni tushinib etish, o‘yin qatnashchilari tomonidan texnik usullar va texnikasida qo‘yilgan xatosini ko‘rsatib berish zarur. Kichik maktab yoshidagi bolalarga o‘yinni syujetini taxlil qilishda o‘yinni syujetini rivojlantirishdagi ijobiy va salbiy tomonlarni, aloxida rollarni yaxshi bajargan o‘yin qatnashchilarini ko‘rsatib o‘tish juda foydali bo‘ladi. Ijobiy tashabbus ko‘rsatgan va o‘yin qoidalariga rioya qilgan o‘quvchilarni aloxida o‘rnak uchun ko‘rsatib o‘tish kerak.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ya’ni o‘yin jarayonini o‘tkazishini o‘zi juda murakkab: u nafaqat bolalarni yosh xususiyatlariga, ishlash sharoitiga, balki bolalarni jamoa bo‘lib o‘ynashga tayyorgarligiga, ularni kayfiyatiga, o‘yin rahbarini o‘zining maxoratiga ham bog‘liq bo‘ladi. O‘yinni o‘tkazish pedagogik jarayon bo‘lib, uni xardoim ham oldindan aytib bo‘lmaydi.

Bolalar bilan shug‘ullanishni amaliy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘yin jarayonida o‘ynovchilarni harakatini taxlil qilishni va tuzatishni bilish, to‘g‘ri taxlil qilishni va o‘yinni raxbari sifatida o‘zini xulqini baxolashni bilish o‘yinga raxbarlik qilish maxoratini takomillashtirishga yordam beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiyasi bo'yicha turli adabiyotlarda bolalarning jismoniy va harakat tayyorgarligi jarayoni mazmuni bir xil talqin etilmaydi. Masalan,T.I.Osokinani darsliklarida harakat faoliyatlarini shakllantirish bilan birga jismoniy sifatlar: chaqqonlik (shu jumladan, harakat koordinatsiyasi qobiliyatlari), umumiy chidamlilik, tezlik-kuch sifatlari, shuningdek, muvozanat saqlash qobiliyatini rivojlantirish zaruriyati qayd etiladi. A.V.Keneman va D.B.Xuxlaevaning o'quv qo'llanmasida kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik, tezkorlik kabi jismoniy sifatlarni, muvozanatni saqlash qobiliyatini alohida ajratgan holda rivojlantirish zarurati xususida so'z boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мустафьев, В. Л. Оценка физической подготовленности школьников / В. Л. Мустафьев // Физическая культура в школе. – 2003. – № 2. – С. 26-29. 28.

2. Мутко, В. Л. Концепция дополнительного урока физкультуры и первый опыт ее реализации / В. Л. Мутко // Ученые записки университета П. Ф. Лесгафта. – 2006. – № 20. – С. 49–53. 29.
3. Назаренко Л. Д. Средства и методы развития двигательных координаций : моногр. / Л. Д. Назаренко. – М. : Теория и практика физической культуры, 2003. – 258 с. 30.
4. Пелепейко, С. В. Технология повышения уровня физического состояния школьников на основе использования средств ту- 140 ризма / С. В. Пелепейко // Ученые записки университета П. Ф. Лесгафта. – 2009. – № 7 (53). – С. 89-92. 33.
5. Пирогова, Е. А. Влияние физических упражнений на работоспособность и здоровье человека / Е. А. Пирогова, Л. Я. Иващенко, Н. П. Стратко. – Киев : Здоров’я, 1986. – 152 с. 34.
6. Поляков, С. Д. Мониторинг и коррекция физического здоровья школьников: метод. пособие / С. Д. Поляков, С. В. Хрущев, И. Т. Корнеева. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 96 с. 35.
7. Boshlangich Sinflarda Harakatli o'Yinlar Orqali Jismoniy Sifatlarning Rivojlanishi.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INTERAKTIV VA RAQAMLI VOSITALARDAN FOYDALANISH TENDENSIYALARI

Abdisadikova Gulnar Quwanıshbay qızı - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636782

Annotatsiya. Ushbu tezisda boshlang‘ich ta’lim jarayonida interaktiv va raqamli vositalardan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslarning o‘quvchilar bilimini oshirishdagi o‘rni, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, interaktiv va raqamli vositalardan samarali foydalanish ta’lim sifatini oshirishda muhim omil ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta’lim, raqamlashtirish, interaktiv vositalar, raqamli texnologiyalar, pedagogik texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, innovatsion yondashuvlar, raqamli savodxonlik, masofaviy ta’lim, o‘quv jarayoni.

Abstract. This thesis analyzes the modern trends in the use of interactive and digital tools in primary education. It highlights the role of digitally supported lessons in enhancing students’ knowledge, as well as their importance in developing independent thinking skills. In addition, the problems arising in the educational process and ways to address them are considered. The results of the study substantiate that the effective use of interactive and digital tools is an important factor in improving the quality of education.

Key words: Primary education, digitalization, interactive tools, digital technologies, pedagogical technologies, educational effectiveness, innovative approaches, digital literacy, distance learning, learning process.

Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimini takomillashtirish, ayniqsa boshlang‘ich bosqichda interaktiv va raqamli vositalardan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. Chunki bugingi yosh avlod texnologiyalar asrida ta’lim va tarbiya olib kamol topayotganini hisobga olish joiz.

Hozirgi kunda ta’lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari jadal rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida zamonaviy pedagogik yondashuvlar va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Interaktiv va raqamli vositalar o‘quvchilarning bilim olish jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi [1].

Interaktiv va raqamli texnologiyalardan foydalanish darsni samarali va qiziqarli qilish bilan birga o‘qituvchining vaqtdan unumli foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga kasbdoshlari bilan tajriba ashmashishga qulay vaziyat yaratadi.

Boshlang‘ich ta’limda interaktiv vositalardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi. Jumladan, interaktiv doskalar, multimedia taqdimotlar, elektron darsliklar va turli raqamli platformalar orqali dars jarayoni yanada jonli tashkil etiladi [2]. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan “ Wordwall”, “ Fillipity”, “ Canva”, “ Quizlet”, “ Perezi” platformalarida qiziqarli dard ishlanmalar, taqdimotlar, “O‘yin mashg‘ulotlarini yaratish juda ko‘p yengilliklar va samara beradi. Chunki shu kabi platformalarda ishlangan interaktiv o‘yinlar o‘quvchining faolligini, tanqidiy fikirlashini, jamoa bilan birga ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Raqamli vositalarning muhim jihatlaridan biri — individual ta’lim imkoniyatini yaratishidir. Har bir o‘quvchi o‘z bilim darajasi va o‘zlashtirish tezligiga mos ravishda ta’lim olishi mumkin. Masalan, test dasturlari va interaktiv o‘yinlar orqali bilimlarni mustahkamlash samaradorligi oshadi [3]. Shu fikirga asoslanib, ikkita vaziyat yuzaga keladi.Birinchi vaziyatda: o‘quvchi darslarga yaxshi ulgiryabdi va yanada ko‘proq vazifalarni bajarishga ishtiyoqi baland; Ikkinchi vaziyatda: o‘quvchi darslarni o‘zlashtirishga qiynalyabdi va unga uning idrok darajasiga qarab topshiriqlar berishni talab qiladi. Har ikkala vaziyatda ham raqamli vositalar bizga qulaylilik va samara beradi. Sababi ikki toifadagi o‘quvchiga ularning qabul qilish qobiliyati va qiziqishini hisobga olib mashq va topshiriqlar yaratib, ularni masofa orqali ham darsga qiziqtirish ancha oson kechadi.

Shu bilan birga, raqamlashtirish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, texnik jihozlarning yetishmasligi, internet tarmog‘i sifati pastligi hamda o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida kuzatilayotgan asosiy tendensiyalardan biri — innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishdir. Jumladan, masofaviy ta’lim platformalari, mobil ilovalar va sun’iy intellekt asosidagi dasturlar boshlang‘ich

ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda [2]. Masalan “Bilim.ai.kg” suniy intellect yordamida juda qiziqarli dars mashg‘ulotlarini yaratish bilan birga har bir o‘quvchining darsdagi faolligini oshirish maqsadida kamera orqali doskaga chiqadigan o‘quvchini tanlash funkciyasi ham mavjud.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda interaktiv va raqamli vositalardan foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ular o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirib, ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi. Shu sababli, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va mavjud muammolarni bartaraf etish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish konsepsiyasi. – Toshkent, 2020.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2018.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA INTELLEKTUAL RIVOJLANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Nuranova Gumisay Tursinbaevna - Innovatsion texnologiyalar universiteti Innovatsion pedagogika fakulteti “Maktabgacha ta’lim” yo‘nalishi talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19636852

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Bolalarning fikrlash jarayoni, diqqat va xotira rivoji, qiziqishning ahamiyati hamda o‘yin faoliyatining intellektual taraqqiyotdagi o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha yosh, intellektual rivojlanish, mantiqiy fikrlash, bolalar psixologiyasi, o‘yin faoliyati, diqqat, xotira, tasavvur, qiziqish, muammoli vaziyat, ta’lim jarayoni.

Annotation. This article analyzes the specific features of intellectual development in preschool children. The process of thinking of children, the development of attention and memory, the importance of interest, and the role of play activity in intellectual development are highlighted.

Key words: preschool age, intellectual development, logical thinking, child psychology, play activity, attention, memory, imagination, interest, problem situation, educational process

Maktabgacha yosh davrida bolalarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish zamonaviy pedagogika va psixologiyaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon bola shaxsining nafaqat aqliy, balki ijodiy salohiyatini ham kengaytirishga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur muammo ko‘p yillar davomida ilmiy tadqiqotlarning

markazida bo‘lib kelgan va turli nazariy hamda amaliy yondashuvlar asosida o‘rganilgan.

Intellektual rivojlanish tushunchasi ostida bolaning aqliy faoliyat darajasi, bilimlarni egallash va ulardan foydalanish qobiliyati, shuningdek, asosiy bilish jarayonlarining (xotira, tafakkur, tasavvur va boshqalar) shakllanishi nazarda tutiladi. “Intellekt” atamasi ilmiy muomalaga XIX asr oxirida ingliz olimi F. Galton tomonidan kiritilgan bo‘lib, u insonning individual aqliy farqlarini o‘rganishga asos bo‘lib xizmat qilgan [2].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellektual rivojlanish jarayoni ularning fikrlash faoliyatining oddiy ko‘rgazmali-harakatli shakllardan asta-sekin murakkabroq - ko‘rgazmali-obrazli va keyinchalik abstrakt, nazariy darajalarga o‘tishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayonda bolada tushunchalar va ularning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi tizim shakllanib boradi. Tafakkur rivojlangan sari bola egallayotgan tushunchalar murakkablashadi va ularni amaliyotda qo‘llash imkoniyatlari kengayadi.

Bolaning psixik rivojlanishini uch asosiy yo‘nalishda ko‘rib chiqish mumkin:

-ta’lim jarayonida bilimlar hamda faoliyat usullarining o‘zlashtirilishi va boyib borishi;

-o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni qo‘llashga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarning shakllanishi;

-shaxsning individual va umumiy sifatlarining rivojlanishi.

Bolalarda intellektual salohiyatning eng faol rivojlanish davri aynan maktabgacha yoshga to‘g‘ri keladi [1]. Bu jarayonga irsiy omillar ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi: ayrim bolalar hisob-kitobga moyil bo‘lsa, boshqalari musiqaga yoki nutq faoliyatiga erta qiziqish bildiradi. Biroq intellektni rivojlantirishda muhit va ta’lim-tarbiya hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ayniqsa, bolalarda muloqot qilish, bilim olish va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi faoliyatlarning muntazam tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, bolaning temperament va xarakter xususiyatlarini inobatga olish, unga mos pedagogik yondashuvni tanlash intellektual rivojlanish samaradorligini oshiradi. Oiladagi ijobiy emotsional muhit, ota-ona bilan sog‘lom va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlar esa bolaning aqliy rivoji uchun mustahkam asos yaratadi.

Maktabgacha yosh - bu bolaning eng tez rivojlanadigan davri hisoblanadi. Aynan shu bosqichda bola fikrlashni, tushunishni, savol berishni va atrof-muhitni anglashni o‘rganadi [1]. Shuning uchun bu davrda intellektual rivojlanishga e’tibor berish juda muhim. Oddiy qilib aytganda, intellektual rivojlanish - bu bolaning o‘ylashi, eslab qolishi, tushunishi va muammo yecha olish qobiliyatidir. Bola qancha ko‘p savol bersa, narsalarni solishtirsa, sababini bilishga harakat qilsa - demak u rivojlanayapti. Masalan, bola “Nega quyosh chiqadi?” yoki “Nega bu minora yiqildi?” deb so‘rasa - bu uning intellektual rivojlanayotganidan dalolat beradi [2].

Maktabgacha yoshdagi bolalar kattalardek abstrakt (ya’ni ko‘zga ko‘rinmaydigan) fikrlay olmaydi. Ular ko‘proq ko‘rib, ushlab, sinab ko‘rish orqali o‘rganadi. Masalan: Agar bolaga “katta-kichik” tushunchasini aytsangiz, u

tushunmasligi mumkin. Lekin ikkita koptok berib: “Qaysi biri katta?” desangiz - darrov tushunadi. Shuning uchun bolalar ko‘rish orqali, ushlab ko‘rish orqali; o‘yin orqali yaxshiroq o‘rganadi.

Bolalarda qiziqish - intellekt rivojining asosiy kuchi hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bola juda qiziquvchan bo‘ladi. U hamma narsani bilmoqchi bo‘ladi. Masalan: “Bu nima?”, “Nega bu shunday?” “Qanday ishlaydi?” Bu savollar oddiy emas - aynan shu savollar orqali bola fikrlashni o‘rganadi. Agar kattalar “Ko‘p savol berma” desa - rivojlanish sekinlashadi. Agar sabr bilan tushuntirsa -bola tez rivojlanadi [2].

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonni talab etadi. Ushbu jarayon bolalarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularning fikrlash, xotira va tasavvur kabi asosiy psixik jarayonlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Intellektual rivojlanishning samaradorligi nafaqat irsiy omillarga, balki ta’lim-tarbiya muhiti, tashkil etilgan faoliyatlar mazmuni hamda pedagogik yondashuvlarning to‘g‘ri tanlanishiga ham bevosita bog‘liqdir.

Shuningdek, bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olish, ular bilan muntazam ravishda rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar olib borish va ijobiy emotsional muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, oiladagi sog‘lom munosabatlar va qo‘llab-quvvatlovchi muhit bolaning intellektual salohiyatini ochishda asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning aqliy rivojini qo‘llab-quvvatlash kompleks yondashuv asosida tashkil etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.“Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. - Toshkent, 2022.
2. Sh.Sodikova. **Maktabgacha pedagogika.** - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
3. Parmonov B.E. (2018) Maktabgacha ta‘lim tashkilotida bolalarni tarbiyalashda xorijiy tajribalarning psixologik jihatlari. —Science and Education‖ Scientific Journal. 339-351-b.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS

Razoqova Hosilaoy Anvarovna - Doctarate researcher institute for retraining and advanced training of preschool education personnel and manager

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636915

Abstract. This article provides information on the forms of organization of the professional pedagogical practice of future educators of preschool educational organizations, the dual form of education, the importance of pedagogical practice, and the requirements for pedagogical practice in the formation of professional competence.

Keywords: future educator, competence, professional competence, form of education, dual education, pedagogical practice.

In our country, improving educational processes and preparing students as high-quality, competent, and competitive specialists who meet labor market demands has been elevated to the level of state policy. For this reason, a number of reforms have been implemented in the field of education. In particular:The Law of the Republic of Uzbekistan **“On Education”** (new edition, 2020) defines the general foundations of all stages of the educational process, including the organization of practical training. The Law **“On the Status of the Pedagogue”** (No. O‘RQ-901, 01.02.2024) determines the legal status, rights, and responsibilities of teachers. Presidential Resolution No. PQ-289 (21.06.2022) focuses on measures to improve the quality of pedagogical education and to develop the activities of higher education institutions that train pedagogical personnel. Presidential Decree No. PF-73 (28.04.2025) is aimed at further improving the system of training pedagogical personnel. Resolution No. PQ-4749 (2020) concerns the establishment of pedagogical institutes in the regions and the formation of their practical training bases. Regulation No. 2938 (23.10.2017) defines the procedure for organizing pedagogical (qualification) practice within retraining and professional development courses for managerial and pedagogical staff of higher education institutions. Cabinet of Ministers Resolution No. 11 (08.01.2024) establishes the procedure for organizing paid qualification practice for higher education students. Cabinet of Ministers Resolution No. 900 (28.12.2024) regulates the organization of industrial practice for students of vocational education institutions. Thus, a number of regulatory and legal documents have been adopted in this area. Qualifying pedagogical practice is considered the main foundational link in preparing a future specialist for the profession. Pedagogical practice serves as the first real “school of experience” that connects a student’s theoretical knowledge with the real working environment

Pedagogical practice aims to prepare future preschool teachers for their professional careers, enable them to apply the knowledge they have acquired in practice, develop a sense of responsibility for pedagogical activity, and cultivate the habit of self-improvement. It also involves learning the profession directly from a qualified specialist. Pedagogical practice is considered the first step toward the professional activity of future educators. It is applied in teacher education programs and is directed at improving pedagogical mastery. The professional training of future preschool teachers is carried out in close integration with pedagogical practice. The most important task of pedagogical practice is to develop and strengthen the professional competence of future specialists.

Based on the results of psychological research and the analysis of the presented ideas, we were able to clarify the essence and meaning of the concept of “competence.” From a psychological perspective, this concept refers to a specialist’s ability to behave appropriately in unfamiliar situations and circumstances, to build meaningful communication, to find new solutions in cases of misunderstandings arising in interpersonal relations, and to navigate effectively in ambiguous, contradictory information as well as in consistently developing and complex processes.

Competence requires a specialist to continuously develop and improve their knowledge, acquire new information, deeply understand social relations, search for necessary daily informational resources, and apply them effectively in professional activity. In conclusion, a professionally competent specialist clearly senses the demands of the time, strives for new knowledge, seeks and processes it, and applies it effectively in practice. Pedagogical practice expands and develops students’ intellectual potential by forming initial ideas about pedagogical activity, fostering curiosity, and relying on creative abilities. It is aimed at developing their knowledge and skills.

During the practice, students, under the guidance of experienced teachers, observe and study “Technology” lessons in general education schools. Through this process, they develop skills to assimilate teaching experiences, prepare planning documents related to professional activity, and learn how to effectively use them.

One of the key competencies developed in students during their professional (practical) training is professional competence. Professional competence is the combination of knowledge, skills, and personal qualities necessary for effectively performing professional tasks. It also includes students’ ability to apply their knowledge in various situations related to the subject. During the practice, students learn to analyze problems, make decisions, and take responsibility for the outcomes of their work, which is considered essential for their future professional activity. In addition, the professional practice helps students develop personal competencies such as communication skills, teamwork, and critical thinking.

The administration and community of a preschool education institution play a significant role in the professional development of an educator. It is the responsibility of the institution’s leadership to assign young educators to experienced teachers, allow them to observe lessons, and involve them in methodological association activities. In preschool institutions, great importance is placed on enabling future educators to work on self-improvement and continuously enhance their scientific, theoretical, and methodological knowledge.

In conclusion, during professional (practical) training, students develop creative and innovative skills, professional competence, and thinking abilities, which help them successfully adapt to the demands of their future profession. The modern labor market requires specialists to be flexible in responding to changes and to propose non-standard solutions. Additionally, students acquire skills such as developing educational materials for the subject of Technology and enhance various competencies, including conducting research, analyzing pedagogical methods, applying psychological approaches in the learning process, and managing the educational process effectively.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi 637-sonli Qonuni. https://lex.uz/docs/5013007
2. Jabborova.M. Bo’lajak pedagoglarni tayyorlash tizimida malakaviy amaliyotning roli. b-171

3. Mirzakulova. N.I. Oliy ta’lim muassasalari talabalarining pedagogik amaliyotini tashkil qilishda modifikatsion yondashuvning mazmuni va ahamiyati. b-210
4. Mirzakulova.N.I. Talabalarda 4+2 malakaviy amaliyot davrida rivojlanadigan kompetensiyalar. b-215
5. Nurullayeva.Sh.O‘ Ta’lim tizimida o`quv va malakaviy pedagogik amaliyotni tashkil etish va o`tkazish mexanizmlari b-168
6. Xalilov. F.F. Bo’lajak o’qituvchilarda kasbiy kompetensiyani rivojlantirish asosida pedagogik mas’uliyatni shakllantirish metodikasi. b-103

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINIŃ BALALARINA TÁBIYAT QO‘YNIDA EKOLOGIYALIQ SANANI HÁM MÁDENIYATTI QÁLIPLESTIRIW.

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,
Allaniyazova Zina - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636958

Annotatsiya: Maktabgacha ta’lim tashkilotlari ta’lim jarayonlarida atrof-muhit muhofazasi haqida, tarbiyalanuvchilarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida turli metodlar ko‘rgazmali, amaliy, o‘yin, mehnat, oddiy tajribalar va turli shakllardan: mashqlardan, ekskursiyalardan, kundalik turmushdagi mehnatdan foydalaniladi.

Kalit sózler: Ekologiya, procesler, tájiriybeler, formalar, Analizlew, uqip hám kónlikpe, ekskursiya, ekologiyalıq sana, anıqlaw hám sistemalastırıw, xarakter, sezimler.

Annotation: In the educational process of preschool educational organizations on environmental protection, various methods are used in the process of introducing pupils to nature: visual, practical, game, labor, simple experiments and various forms: exercises, excursions, everyday work.

Ekologiyalıq sana-sezim degenimiz ne?

Ekologiyalıq sana-bul insan hám tábiyat, ajiralmas bir pútinligin hám barlıqtıń ózgermes ekenligi insan iskerligi menen baylanıslılıǵın ańlaw hám ogan ámel etiw.

Ekologiyalıq sana-sezim jaslıqtan, balalıqtan qáliplesiwi kerek. Mektepke shekemgi bilimlendiriw procesin alatuǵın bolsaq, balalar qorshagan tábiyat hám qorshagan álem menen tanısıw shınıǵıwları alıp barılıwı da jas áwladtıń tábiyatqa bolgan mehrin arttıradı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde birinshi gezekte tárbiyalanıwshılarda ana tábiyattı qásterlep saqlaw boyınsha dáslepki túsiniklerin oyatıw hám de ana tábiyattı qásterlep saqlaw, ekologiya hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw haqqındaǵı temalardı kóbeytiw maqsetke muwapıq. Bilim beriw proceslerinde kishi, orta, úlken hám mektepke shekemgi tayarlaw toparları ushın

jansız tábiyat (ósimlikler dúnyası), janlı tábiyat (haywanat dúnyası) hám de seyilde bolip ótetuǵın jansız hám janlı tábiyat túsiniklerin oyatıwǵa bagdarlanıwı lazım. Bunda, sabaq temaların belgilewde pútkil dúnyada hám tiykarınan, elimizde joytılıp baratırǵan hám siyrek ushırasatuǵın ósimlik hám haywanat dúnyası hám olardı qásterlep saqlaw máselesine itibar beriw zárúr.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri bilimlendiriw processlerinde qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw haqqında hám átirapımızdaǵı álemdi taza saqlaw, sonıń ishinde, turmıslıq shıǵındılardan tazalaw sıyaqlı túsinikler menen bayıtıp barıw zárúr. Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında balalardıń ekologiyalıq sanası olardıń kózine ayqın tasıp turǵan átirap tábiyiy ortalıq (jer, suw, aspan, quyash, ósimlik hám haywanat dúnyası sıyaqlılar) penen "Ana tábiyat" temasında ashıq hawada tanısıw saatları yamasa waqıtların ótkeriw, súwretler salıw, átirapımızdaǵı álem haqqında qosıqlardı yadlatıw, shınıǵıwlardı orınlaw hám hár qıylı temadaǵı oyınlardı shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tárbiyalanıwshılardı tábiyat penen tanıstırıw procesinde hár qıylı metodlar: kórgizbeli, ámeliy (oyın metodı, miynet, ápiwayı tájiriybeler), metodlarınan hám hár qıylı formalardan: shınıǵıwlardan, ekskursiyalardan, kúndelikli turmıstaǵı miynetten paydalanıladı. Nátiyjede balalarda bilimlerdi iyelew, uqip hám kónlikpelerdi payda etiw qábiletlerin rawajlandırıw, ilimiy dúnya-qaraslardıń ádep-ikramlılıq sıpatların, minez-qulıqlardı qáliplestiriwge erisiledi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı baqlaw átiraptaǵı zatlar hám hádiyselerdi maqsetke muwapıq rejeli ańlaw bolıp esaplanadı. Baqlaw quramalı biliw iskerligi bolıp, onda seziw, pikirlew hám sóylew qatnasadı. Turaqlı dıqqat talap etiledi. Baqlanıp atırǵan hádiyseni túsindiriwde balanıń tájiriybesi, bilimi hám kónlikpeleri úlken áhmiyetke iye boladı.

Tárbiyashı tábiyattı balalar menen birgelikte baqlawdı shólkemlestirip, bir qatar wazıypalardı sheshedi: balalarda tábiyat haqqında bilimdi qáliplestiredi. Baqlawǵa úyretedi, baqlawshılıqtı ósedi, estetikalıq jaqtan tárbiyalaydı.

Ósimlik hám haywanlardıń ósiwi hám rawajlanıwı tábiyattaǵı máwsimlik ózgerisler haqqındaǵı bilimlerdi toplaw ushın baqlawdıń ádewir quramalı túri uzaq múddetli baqlawlardan paydalanıladı. Bunda balalarǵa obyekttiń baqlanıp atırǵan jaǵdayın burınǵısı menen salıstırıwǵa tuwra keledi.

Bul baqlawlar dawamında balalardıń zeyni hám baqlawshılıǵı ósedi. Analizlew, salıstırıw, juwmaq shigarıw procesi jetilisedi. Baqlawlar tárbiyashı tárepinen balalardı ósimlikler hám haywanlar menen hawa rayı, úlkenlerdiń tábiyattaǵı miyneti menen tanıstırıwda shólkemlestiriledi. Baqlawlar shınıǵıwlar hám ekskursiyalarda, seyil etiwlerde usı sıyaqlı orınlarda alıp barıladı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi balalarınıń tábiyat qushaǵındaǵı miyneti sonı kórsetedi, balalar miynet obyektleri, ósimliklerdiń ózgeshelikleri hám sıpatları, olardıń dúzilisi, talapları, rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshları, ósiriw usılları, ósimlikler tirishiligindegi máwsimlik ózgerisler, haywanlar, olardıń sırtqı kórinisi, talapları, háreket usılları, is-háreketleri, turmıs tárizi hám onıń máwsimlik ózgerisleri haqqında túsinikke iye boladı. Balalardı tábiyat penen tanıstırıw shınıǵıwları bilimlerdi balalardıń imkaniyatları hám de qorshap turgan tábiyattıń

ózgesheliklerin názerde tutkan halda izbe-iz qáliplestiriw imkaniyatın beredi. Tárbiyashı basshılıǵında ótetuǵın shınıǵıwlarda topardaǵı barlıq balalarda bagdarlama talaplarına muwapıq elementar bilimler qáliplestiriledi. Tiykargı bilim procesleri hám balalardıń qábiletleri belgili sistema hám izbe-izlikte rawajlandırıladı. Kúndelikli turmısta baqlaw, oyın, miynet waqtında balalardıń jeke bilimleri toplanıp barıladı. Shinigiwlar olardı anıqlaw hám sistemalastırıw imkaniyatın beredi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerindegi ekskursiya balalardı tábiyat penen tanıstırıwshı shınıǵıwlardıń bir túri. Ekskurciyalar waqtında bala tábiyat qubılısların, máwsimlik ózgerislerdi tábiyiy sharayatta baqlaw, insannıń turmıs talaplarına muwapıq tábiyattı qalay ózgerip atırǵanın hám tábiyat adamlarga qalay xızmet etip atırganın kóriw múmkin. Olar shıǵındılardı qalay taslaw yamasa jıynap alıw haqqındaǵı kónlikpelerdi beriwdi hesh qashan umıtpaw kerek.

Ekskursiya shınıǵıwlarınıń abzallıǵı jáne sonda, onda balalar ósimlikler hám haywanlar, olar jasaytuǵın ortalıqtı kóriw imkaniyatına iye boladı. Ekskurciya balalarda tábiyatta bar bolǵan óz ara baylanıslar haqqında dáslepki dúnya-qaras túsiniklerin qáliplestiriw imkaniyatın jaratadı.

Ekskurciyalar sebepli balalarda baqlawshılıq, tábiyattıń ózgeriwine qızıǵıwshılıq ósedi. Olar predmetti diqqat penen baqlaw hám oniń xarakterin, qásiyetlerin atap ótiwge ádetlenedi.

Tábiyattıń gózzallıǵı balalarda tereń sezimler oyatadı, óshpes tásir qaldıradı. Estetikalıq sezimlerdiń ósiwine járdem beredi. Usi tiykarda jáne tábiyatqa muhabbat, ogan abaylılıq penen qatnasta boliw, watanga muhabbat qáliplesedi.

Ekskurciyalardı shólkemlestiriw. Ekskursiyadan shınıǵıw túri sıpatında orta, úlken hám de tayarlıq toparlarında paydalanıladı. Hár bir ekskursiya ushın barlıq balalar iyelewi shárt bolgan programma mazmunı belgilenedi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda seziw tájiriybesi toplanadı, olar tábiyat qubılısların barlıq baylanıs hám qatnasıqlarda tábiyiy sharayatlarda kóredi. Seyiller balalarda qızıǵıwshılıq oyatadı, olarǵa úlken quwanısh, tábiyat penen qatnasta bolıw bolsa zawıq baǵıshlaydı.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. "Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida"gi O‘RQ-595-son Qonuni. 2019-yil 16-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi PF-5714-son Farmoni. 2019-yil 8-may.

3. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston strategiyasi". – Toshkent: "O‘zbekiston" nashriyoti, 2021.

4. Grosheva I.V. va boshqalar. "Ilk qadam" davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2022.

5. Shin A.V. "Maktabgacha ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar". O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020.

ИНФОРМАЦИОННО-КОМУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ДОШКОЛЬНОЙ

ОРГАНИЗАЦИИИ

Жуманиязова Злиха Реймовна - доцент кафедры дошкольного и начального образования Университета инновационных технологий
Ажибаева Маржан Сергеевна - Студентка направления дошкольного образования Университета инновационных технологий
https://doi.org/10.5281/zenodo.19637058

Аннотация: В статье говорится о развитии коммуникационных и информационных технологий. Кратко описаны методы дистанционных технологий в образовательном процессе дошкольной организации, о сайтах и приложениях для разработки интерактивных заданий по разным образовательным областям развития детей дошкольного возраста.
Ключевые слова: компьютерные технологии, дистанционные технологи, учебные материалы, информационно-образовательная среда.

В современном мире развитие коммуникационных и информационных технологий идѐт быстрыми темпами. Обучение и образование современных детей и родителей тесно переплетается с компьютерными технологиями. В условиях эпидемиологической ситуации и режима повышенной готовности изменилось многое. Изменения коснулись всех сфер жизни общества. Дошкольное образование не осталось в стороне. Оно вышло на новый формат взаимодействия всех членов этого процесса. Во время самоизоляции пришлось перестраиваться и дошкольной системе образования. На этом фоне особенно широко стали применяться дистанционные технологии обучения, которые предоставляют возможность для оптимального режима обучения, с учетом физических и психологических особенностей ребѐнка.

Актуальность использования коммуникационных и информационных технологий в том, что получение знаний и навыков при помощи компьютера или другого гаджета, подключенного к интернету в режиме «здесь и сейчас», дают возможность ребенку вместе с родителями «общается» с педагогом в прямой трансляции, слушать его, выполнять задания, обмениваться файлами, родителям писать в чате. Педагог имеет возможность отвечать на вопросы детей и родителей, сам задает вопросы. Дошкольное образование должно отвечать современным запросам общества, поэтому согласно Государственным требованиям к развитию детей раннего и дошкольного возраста Республики Узбекистан в дошкольных образовательных организациях, сегодня должна быть сформирована информационно-образовательная среда, которая в рамках дистанционного образования должна обеспечить взаимодействие всех участников образовательного процесса: обучающихся. Одной из главных задач государственных требований считаются внедрение в образовательный процесс педагогических и современных информационно-коммуникационных технологий. Поэтому подготавливая интерактивные учебные материалы, ребенок вместе с родителями сможет, осваивать учебный материал самостоятельно. Воспитатели и специалисты

для родителей, смогут предложить инструкции и рекомендации, организовать консультирование на чате или по электронной почте. Можно использовать готовые учебные материалы, а можно создавать самостоятельно. Самый простой вариант для этого – это использование программы Microsoft Power Point из пакета Microsoft Office, с помощью которого можно создавать интерактивные игры, викторины, кроссворды. Удобным и простым приложением для создания мультимедийных интерактивных учебных материалов является приложение Этот конструктор может использоваться для разработки интерактивных заданий по разным образовательным областям и для применения в дистанционном обучении. детей по каким либо то причинам не посещающих дошкольные организации.

При реализации Государственной учебной программы «Илк кадам» дошкольного образования воспитатели и специалисты могут использовать дистанционные образовательные технологии образовательных платформ, Интернет-ресурсов и сервисов. Данная программа так же адаптирована и для детей имеющие особые образовательные потребности для получения доступа к курсу необходимо зайти на сайт https://roboborik.com, Еще очень познавательный сайт «Тилли» https://tillionline.ru – платформа для детей от 3 до 8 лет, которую можно использовать при подготовке ребенка к поступлению в школу. Удобно и систематично развивать его навыки и учить чему-то совершенно новому. Упражнения по разнообразным тематикам сопровождает зайчонок Тилли. Таким образом, технология дистанционного образования не противоречит современным тенденциям развития дошкольного образования и наиболее приемлема, актуальна в данный период, данная технология доступна всем педагогам ДОО, главное, что бы каждый педагог, занимался самообразованием. Дистанционные образовательные технологии в данные период времени стали новыми средствами обучения дошкольников!

Литература

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 17.03.2020 г. N ПП-4642 "О мерах по широкому внедрению цифровых технологий в городе Ташкенте"
2. Закон Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании» (16.12.2019г №ЗРУ-595)
3. Государственные требования к развитию детей раннего и дошкольного возраста Республики Узбекистан (18.07.2018г №1 мх)
4. Государственная учебная программа «Илк кадам» (7.07.2018г Протокол №4)

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDÍ HÁR TÁREPLEME RAWAJLANDÍRÍWDA SÚWRETLEW ISKERLIGINIŃ ÁHMIYETI

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,

Xojamuratova Biybiaysha - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637118

Annotaciya. Mektepke shekemgi bilimlendiriwde kórkem ádebiyat penen tanıstırıw usılları, kórkem ádebiyat balalardı aqılıy, ádep-ikramlılıq hám estetikalıq tárbiyalawdıń qúdiretli, tásirsheń quralı sıpatında xızmet etiwi, ol. bala sóylewin rawajlandırıw hám bayıtıwǵa úlken tásir kórsetiwi haqqında ámeliy usınıslar berilgen.

Annotatsiya. Maktabgacha ta’limda badiiy adabiyot bilan tanishtirish usullari, badiiy adabiyot bolalarni aqliy, axloqiy va estetik tarbiyalashning qudratli, ta’sirchan vositasi sifatida xizmat qilishi, u bola nutqini rivojlantirish va boyitishga katta ta’sir ko‘rsatishi haqida amaliy tavsiyalar berilgan.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerde súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında balalarda kórkem-estetika rawajlanıp baradı. Súwret, applikaciya, ılay jumısları procesinde balalarda oylaw qáliplesedi. Sonıń menen birge bul processlerde balalar mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde súwretlew iskerligi shınıǵıwların toparda islesiw ushın zárúr bolǵan tájriybe kónlikpelerdi qáliplestiredi. Súwretlew iskerliginde baslanǵısh baǵdarı mektepke shekemgi jastaǵı balalardı kórkem-estetikalıq tárbiyalaw bolıp esaplanadı.

Bul baǵdardıń nátiyjesi estetikanıń barlıq quralların (teatr, muzıka, kórkem ádebiyat, súwret sızıw, applikaciya hám basqa da) kompleks tárizde qollanılǵanda ǵana anıq boladı. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde ótiletuǵın súwretlew iskerligi «Kórkem óner» rawajlandıırwshı orayında balalarǵa beriletuǵın estetikalıq tárbiya máselelerin sheshiwde úlken áhmiyetke iye. Sonıń ushın, súwretlew iskerligi óz ayrıqshalıǵına kóre kórkem iskerlik esaplanadı. Kórkem iskerlik shınıǵıwlarınıń barlıq túrleri balalarda gózzallıqtı ańlaw ushın, qorshaǵan ortalıqqa estetikalıq múnásebetti rawajlandırıw ushın keń múmkinshiliklerdi ashıp beredi.

Súwretlew iskerligi procesinde:

1. Kórkem tańlawdı tárbiyalaw;
2. Ámeliy kórkem iskerligi hám tájriybelerdi rawajlandırıw;
3. Fantaziya, dóretiwshilik pikirlew hám oyda sáwlelendiriw, aqlıy jaqtan rawajlandırıw;
4. Qoldıń anıq háreketleri hám barmaqlardıń mayda motorikasın rawajlandırıw;
5. Kásiplik kórkem-dóretiwshilik iskerligi elementlerine múmkinshilik jaratıw sıyaqlı tálimge tiyisli hám tárbiyalıq máseleler sheshilip barıladı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri ushın islep shıǵılǵan «Ilk Qadam» oqıw baǵdarlaması boyınsha kishi toparlardan baslap eń kóp waqıt súwretlew iskerligine ajıratılǵan. Solay eken, súwretlew iskerligi integrativlik mazmunǵa iye bolǵan eń úlken bólim esaplanadı. Iskerliginiń basqa túrleri menen logikalıq hám didaktikalıq baylanıslılıqta ámelge asırıladı. Bul faktor súwretlew iskerligi shınıǵıwları mazmunı hám metodikası iskerliktiń basqa túrlerine sáykes túrde rawajlanıdırıp barıw kerekligin ańlatadı.

Súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında balalar tiykarınan ámeliy jumıs orınlaydı, kórkem óner dóretpeleri menen súwretke qarap pikirlew; súwretlew kórkem ónerdiń túrleri reńli súwret, grafika, músinshilik hám dekorativ kórkem óner dóretpeleri menen jáne de tereńrek tanısadı. Súwretlew iskerligi shınıǵıwları hár qıylı bolıp: súwret sızıw, ılay, applikaciya, qurıw-soǵıw shınıǵıwları esaplanadı. Bunday shınıǵıwlardıń barlıǵına úlken áhmiyet beriledi.

Balalar súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında, qálem hám de reńli qálemlerden erkin paydalanıwǵa óz xarakterin hám qol kúshin jumsawǵa úyrenedi. Bul bolsa, tájriybeni iyelew, balalarda qolın jeńil, erkin bir tegis háreket qılıw qásiyetlerin rawajlantıradı. Balalar túrli forma, shama, proporciyadaǵı predmetlerdi sızıw procesinde predmettiń ayrıqshalıǵına qaray baǵdardı saqlaw zárúrligine, predmettiń úlkenligine sáykes túrde háreketleniwge úyrenedi. Súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında materialdan tártipli paydalanıwǵa, olardı taza saqlawǵa, tek zárúr materiallardan hám de olardı isletiw jolların rejelestiriwge úyrenedi. Bul shınıǵıwlar balalarda dıqqattı hám kóriw qábiletin rawajlandıradı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tayarlaw toparında naturaǵa qarap súwret sızıw yamasa súwretlerge salıstırǵanda talaplar artadı. Naturaǵa qaray súwretlewde jumıstıń izbe-izligin kórsetip, balalar tayarlaw hám úlken toparında úyreniwdiń baslanǵısh basqıshında ǵana ámelge asırıladı. Balalar naturanı analizlewi ulıwma formanı shala qaǵazǵa túsirip alıwǵa, súwretti naturaǵa salıstırıwǵa, qáte hám kemshiliklerin tuwrılawǵa, naturaǵa uqsatıwǵa urınadı. Súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında geometriyalıq sırtqı kórinislerdi taba alıwǵa yamasa kóre alıwǵa, olardı terminler menen atawǵa, keńligi úlkenligi, uzınlıǵı, bálentligin, bólimlerdiń bir-birine salıstırǵanda keńisliktegi jaylasıwı menen tanısıwı balalarǵa elementar matematikalıq túsiniklerdi puxta iyelewlerine járdem beredi.

Sonday-aq, qurıw-soǵıw shınıǵıwlarında materiallardan paydalanıw balalarda kózi menen shamalawdı qáliplestiredi hám balalarda texnikalıq sabaqlardı iyelewge yamasa ózlestiriwge járdem beredi. Súwretlew iskerligi shınıǵıwlarında balalardaǵı kórkem talǵam hám dóretiwshilik qábiletleri ósip baradı. Bul bolsa, balalardı tárbiyalawǵa, kórgezbeli, obrazlı oylawǵa múmkinshilik beredi. Súwretlew iskerligi balalardı estetikalıq jaqtan tárbiyalaydı. Balalar jumıslarında óz turmısında, jámiyette bolıp atırǵan waqıya-qubılıslardı sáwlelendiredi, olardan minnetdar boladı.

Súwretlew iskerligi procesinde balalarda shıdamlılıqtıń sapaları – baslaǵan jumısın aqırına jetkiziw, aldına maqset qoyıp, olardı orınlawǵa umtılıw, qıyınshılıqlardı jeńiw, doslarına járdemlesiw sıyaqlı ayrıqshalıqlar tárbiyalanadı. Súwret salıw, ılaydan buyımlar soǵıw hám applikaciya – bul súwretlew iskerligi túrleri bolıp, olardıń tiykarǵı wazıypası qorshaǵan ortalıqtı obrazlı sáwlelendiriw bolıp esaplanadı. Mısalı, jazıwshınıń dóretpesi hám súwretshiniń shıǵarması. Súwretlew iskerligi balalardı hár tárepleme sanalı tárepten tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye boladı. Qandayda bir predmetti salıw ushın aldınan tanısıw yamasa baqlap shıǵıw, onıń forması, úlken-kishiligin, bólimleriniń jaylasıwı, reńdi biliw kerek boladı. Bul processte kóriw, seziw, qol háreketleri qatnaspay qalmaydı.

Balalar predmet hám hádiyselerdi baqlaw hám kórip shıǵıw processinde predmetti úlken-kishi toparlarǵa bólip, onıń formasın ózgertip, reńin hár túrliligi menen súwretleydi. Sonıń menen birge, súwretlew iskerligi processinde balalar hár qıylı material (*qaǵaz, por, boyawlar*) menen olardıń ayrıqsha qásiyetleri, olar menen islew texnikası menen tanısadı, bul bolsa balalardıń qábileti ósiwine sebep boladı. Súwretlew iskerligi processinde balalarda oylaw operaciyaları (*analiz, sintez, salıstırıw ulıwmalastırıw*) nıń rawajlanıwına múmkinshilik beredi, bul, óz gezeginde, balalardıń jasına say ósiwine alıp keledi. Bul processte balalardıń sóylewi rawajlanadı.

Tárbiyashı balalardı predmet yamasa qorshaǵan ortalıqtı baqlawda payda bólıwshı estetikalıq seziw arqalı, dógerekke, insan miynetine tuwrı múnásibette bolıw, watanǵa muhabbat sıyaqlı páziyletlerdi tárbiyalaw múmkin. Balalardı óz jumısın taǵı da shıraylı hám jaqsı orınlaw, basqalarǵa unaytuǵın, olardı kórgende quwanatuǵın etip jaratıw bul kórkem, etikalıq tárbiyalawdıń tiykarǵı wazıypası esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde balalardıń sanalı, joqarı talǵam iyesi bolıp tárbiyalanıwında súwretlew iskerligi úlken áhmiyetke iye boladı. Súwret, ılay, qurıw materialları boyınsha bilim, tájriybeleri súwretlew iskerligin tabıslı iyelewine tiykar boladı. Olardı tárbiya iskerligine tayarlaydı: tárbiyashını tıńlawǵa, onıń kórsetpelerin orınlawǵa uyretedi. Aldına qoyılǵan wazıypanı sheshiwde, onıń tiykarǵı hám zárúrli sheshiw jolların izlep tabıw bul tárbiya iskerliginiń tiykarǵı baslawshılarınan biri bolıp tabıladı.

Súwretlew iskerligi procesinde óz jumısın qadaǵalaw, wazıypalardı orınlawda da rol oynaydı. Bala súwretlew iskerligi procesinde psixologiyalıq tárepten de tayarlanıp baradı. Sonday-aq, jańalıqlardı biliwge umtılıw, maqsetke talpınıw, tártipli halda shuǵıllanıw hám sol sıyaqlılar rawajlandıradı. Solay etip, súwretlew iskerligi procesinde alǵan ámeliy tájriybeler balalardı mektep turmısına aralasıp ketiwine tiykar boladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Maktabgacha ta’lim tizimini yanada rag‘batlantirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 05.04.2018 y. PQ-3651.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida” gi Qonuni O‘RQ-637-сон 23.09.2020. 8- moddasi
3. “Maktabgacha ta’limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” Xalq so‘zi gazetasi 30.09.2020
4. Maktabgacha ta’limga qo‘yiladigan davlat talablari. T.: 2017
5. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi O‘zbekistonRespublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligining 2018-yil 7-iyuldagi 4-sonli hay’atyig‘ilishi qarori bilan tasdiqlangan va nashr etilgan dasturi.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE AKT SAWATXANLÍǴÍN ARTTÍRÍWDA INNOVACIYALÍQ JANTASIW

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,

Jalgasbaeva Jazira Baxtíbay Qízí - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti
Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı studenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19653918

Annotatsiya. Mektepke shekemgi jastaǵı balalar tálim-tárbiyasına Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám mektepke shekemgi bilimlendiriw koncepciyasında da, "Eksperimental mektepke shekemgi shólkemler tiykarında jańa pedagogikalıq texnologiyalar aprobaciyasın ótkeriw hám olardı ǵalaba ámeliyatqa engiziw," "Jańa texnikalıq qurallardan paydalanıw"larǵa itibar qaratılǵan.

Abstract. The State Educational Standard for the education and upbringing of preschool children and the Preschool Education Concept also focus on "Conducting an approbation of new pedagogical technologies based on experimental preschool organizations and their widespread implementation" and "Using new technical means."

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń úzliksiz tálimniń birinshi túri bolıp qalmastan, al dóretiwshilik, sociallıq belsendi, ruwxiy jaqtan bay shaxstı qáliplestiriwshi birinshi basqısh ta. Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde tálim-tárbiya procesiniń qanshelli joqarı dárejede shólkemlestirilse, tárbiyalanıwshı balalar, sonday-aq, bilimlendiriwdiń keyingi túrlerinde qıyınshılıqsız tabısqa erise alıwına imkaniyat jaratıladı. Balanıń sanası tiykarınan 5-7 jasta qáliplesetuǵının esapqa alsaq, áyne áne usı dáwirde onıń qálbinde shańaraqtaǵı ortalıq tásirinde ruwxıylıqtıń dáslepki búrtikleri payda boladı baslaydı," - dep atap ótiledi. Bul pikirler mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerine de tiyisli. Sebebi mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlardıń orta, úlken hám mektepke tayarlaw toparlarında 5-7 jasar balalar tárbiyalanadı Balalardıń intellektual qábiletlerin qáliplestiriwdiń baslanǵısh dáwiri de tap usı jastan baslanadı.

"Bilimlendiriw procesine jańa málimleme-kommunikaciya hám pedagogikalıq texnologiyalardı, elektron sabaqlıqlar" hám multimedia quralların keńnen engiziw arqalı mámleketimiz mekteplerinde hám joqarı bilimlendiriw mákemelerinde oqıtıw sapasın túp-tiykarınan jaqsılaw" hám hár bir "mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi oyınlı hám biliwge baylanıslı multimedia baǵdarlaması" menen támiyinlew názerde tutılǵan. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlardıń mektepke tayarlaw toparlarında multimedia texnologiyasınan paydalanıwdıń tiykarǵı hám jetekshi forması shınıǵıw bolıp tabıladı. Shınıǵıwlar mámleketlik standartları hám talapları tiykarında belgilengen, baǵdarlamalar, baǵdarlar, bólistirilgen saatlar hám solar tiykarında tárbiyashı (yamasa pedagog) tárepinen islep shıǵılǵan hám tastıyıqlanǵan rejeleri tiykarında alıp barıladı.

"Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi oyınlı hám biliwge baylanıslı multimedia baǵdarlaması" menen támiyinlew názerde tutılǵan. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlardıń mektepke tayarlaw toparlarında multimedia texnologiyasınan paydalanıwdıń tiykarǵı hám jetekshi forması shınıǵıw bolıp tabıladı. Shınıǵıwlar mámleketlik standartları hám talapları tiykarında belgilengen,

baǵdarlamalar, baǵdarlar, bólistirilgen saatlar hám solar tiykarında tárbiyashı-pedagog tárepinen islep shıǵılǵan hám tastıyıqlanǵan rejeleri tiykarında alıp barıladı. Eger, birinshi basqıshta rejelestirilgen materiallardıń tolıq úyreniliwi úlgerilmese, ol 3-basqıshta dawam ettiriliwi múmkin. Shinigiwlardıń kompyuterli "Sayaxat" hám "Ekskursiya" túri. Bul formada tárbiyashı ekologiya (ortalıq)qa baylanıslı materiallardı úyreniwde, tárbiyalanıwshılardı ósimlikler dúnyası hám úy haywanları menen tanıstırıwda, tárbiyalanıwshılardı atızǵa sayaxatqa yamasa ekskursiyaǵa alıp barıw shárt emes. Bunıń ushın, kompyuter yadı hám Internet zatlarındaǵı temaǵa tiyisli materiallardı izbe-iz kórsetiwi hám túsindiriwi múmkin. Material kompyuterde bolmasa, balalardı atızǵa, sayaxatqa, ekskursiyaǵa alıp shıǵıladı. Shınıǵıwdıń oyın forması. Tárbiyalanıwshılarǵa kompyuter bilim beriw oyınları arqalı da bilim beriw múmkin, máselen, "kim birinshi" tabadı oyının (ekrandaǵı hár túrli tártipte jaylastırılgan) reńli súwrettegi sanlardan qaysı biri úlken, qaysı biri kishi ekenligin anıqlaw, ekrandagi reńli uqsas predmetlerden qaysı biri úlken, qaysı biri kishi Shınıǵıwdıń usı formasında, kompyuter ekranına shiǵarılgan materiallar boyinsha tárbiyashi soraw beredi. Tárbiyalanıwshılar al, juwap beredi. Ekranda gezekpe-gezek shıǵarılǵan materiallar boyınsha ótkerilgen soraw-juwaplar nátiyjesinde tárbiyalanıwshılarǵa belgili dárejedegi bilim beriledi. Solay etip, tárbiyashı multimediya texnologiyasın tálim-tárbiyaǵa engiziwde shınıǵıw formalarınan: shınıǵıw, kompyuterli "Sayaxat" hám "Ekskursiya," "Kompyuterli oyın" hám "Kompyuterli soraw-juwaplardan" paydalanıwı múmkin.

Multimedia texnologiyası arqalı shólkemlestiriletuǵın shınıǵıwlardıń tiykarǵı mazmunı, olardıń kompyuter tálimine tiykarlanıwı, yaǵnıy sabaqlar tolıq kompyuter tiykarında ótkeriliwi bolıp tabıladı. Sol sebepli, multimedia texnologiyasına tiykarlanǵan shınıǵıwlardı – kompyuter shınıǵıwı dep te ataw múmkin. Kompyuter shınıǵıwlarınıń kópshiligi birlesken shınıǵıwlar formasında ótkeriledi. Shinigiw dawamında tárbiyalanıwshılardıń kompyuter aldında 15 minuttan artıq otırıwı múmkin emesligin itibarǵa alıw kerek. 15 minutqa rejelestirilgen material ótip úyrenilip bólingennen keyin, 5-10 minutlıq aralıq (dem alıw) basqıshı ótkeriledi basqıshında tárbiyalanıwshılardıń sharshawların esapqa alıp, kompyutersiz ámelge asırılatuǵın shınıǵıw ótkeriledi. Kompyutersiz ótkeriletuǵın bul aralıq shınıǵıwlarda, temaga tiyisli awızeki soraw-juwaplar, jumbaqlar, túrli mazmundaǵı oyınlar, ámeliy ilajlar ótkerildi.

Eger Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlardegi kompyuterler sanı 5-6 dan artıq bolsa, sabaq frontal túrinde, birew bolsa, onnan gezekpe-gezek paydalanǵan halda ótkeriledi. Kompyuterde orınlanatuǵın elementar matematikalıq ámellerdi tárbiyashınıń qadaǵalawı tiykarında tárbiyalanıwshılardıń ózleri erkin orınlaydı. Sol sol sebepli, bir waqıttıń ózinde tárbiyalanıwshılardıń kompyuter sawatlılıǵı da rawajlanıp baradı. Kompyuter dástúriy sabaqlarda paydalanılatuǵın tarqatpa materiallardıń ornın basa aladı. Máselen, dástúriy usılda háripler hám cifrlar tarqatpa material sıpatında karton qaǵazdan tayarlap kelinedi. Multimedia texnologiyasında bolsa, olar monitor ekranında tayar halda kórsetiledi. 5-10 minutlı ekinshi basqısh (dem alıw basqıshınan soń, úshinshi basqıshta birinshi basqıshta kompyuterden paydalanıp, úyrenilgen materiallar soraw-juwap tiykarında bekkemlenedi hám tárbiyashılardıń bilimin bahalaydı. Shınıǵıw aqırında

úyge tapsırma beriledi. Tárbiyashılarǵa beriletuǵın úyge tapsırmalar kompyutersiz orınlanatuǵın bolıwı maqsetke muwapıq. Sanlardıń úlken-kishiligi úyrenilip atırǵanda 10 somlıq puldıń muǵdarı úlken be yamasa 5 pe? sumlıq aqshanıń muǵdarı úlken be dep soralsa, 6-7 jasar balalar bul muǵdarlardı (sanlardı) tez bilip aladı zatlardıń pás-bálentliklerin úyreniwde "Ininiń boyı bálent pe?- yamasa seniń boyıń bálent pe?" degen soraw qoyılsa, tárbiyalanıwshılarǵa túsiniktiń mánisi tez anıq boladı. Yamasa "Bir qabatlı úy biyik pe yamasa eki qabatlı úy biyik pe" dep soraw qoyıw múmkin. Máselen, 10 sanı ishinde aliw ámelin orınlawda tárbiyashi tárbiyalanıwshıdan "Anań saǵan 10 konfet berdi, sonnan úshewin inińe berdiń. Ózińizde neshe konfet qaldı?"-dep soraǵanda, kúndelikli turmısında ushırasıp turatuǵın másele bolǵanlıqtan, bala bul máseleni tez sheshe aladı. Sonnan keyin monitor ekranına shiǵarılgan 10 "buyımnan" 3 tasını alınsa, neshe buyım qalatuǵınlıǵın tez aytadı. Shinigiwdin texnologiyalıq kartası. Mektepke tayarlaw toparlarında shınıǵıwlar sabaq formasında ótkerilmese de, tárbiyashı ol yamasa bul tema materialı boyınsha ózine shınıǵıw texnologiyalıq kartasın dúzip alıwı kerek.

Bilimlendiriw - tárbiyasına qoyılatuǵın Mámleket talapları hám standartlarında mektepke tayarlaw toparı (6-7 jas) ushın sawatlılıqqa tayarlaw, elementar matematikalıq bilim hám átiraptı úyreniw, bilim beriw oyınları baǵdarları boyınsha tómendegiler atap ótilgen:

- sóylewdi rawajlandırıw boyınsha sóylewdiń ses mádeniyatın qáliplestiriw, dóretiwshilik sóylew, sóylewdiń grammatikalıq dúzilisin qáliplestiriw, sózligin bayıtıw aktivlestiriw, matematika boyınsha san hám sanaw, muǵdar (shama), formalar, keńisliktegi kózqaraslar, waqit haqqında túsinik. Oqiw oyınları boyinsha reńdi tabiń (reńlerdi duris ajiratiw), formani tabiń (dóńgelek, kvadrat, úshmúyeshlik hám basqa formalar), saqıynalardıń forması hám reńleri boyınsha oyınlar, ekologiyaga haqqındaǵı oyınlar hám hár qıylı dástúriy rawajlandırıwshı oyınlar, tábiyat penen tanıstırıw boyınsha gúlzarǵa ekskursiya, paxta atızına ekskursiya, qarshıǵa hám kepterdi baqlaw, olardıń ózgeshelikleri hám ayırmashılıǵı, hawa hám onıń qásietleri menen tanıstırıw, suw hám onıń qásietleri menen tanıstırıw kiredi. Bizge belgili, multimedia texnologiyası, tiykarınan, kompyuterler járdeminde ámelge asırıladı. Biraq, házirgi kúnde respublikamızdıń kópshilik мektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlarinde kompyuterler menen tolıq támiyinlenbegen.

Birinshi mashqaladan waqtinsha shıǵıw ushın ayırım mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerde kompyuterli sabaqlardıń birinshi basqıshın televizor hám DVD qurılmaları arqalı ámelge asırıw imkaniyatı bar. Bunıń ushın programmalıq yaki rolli (atqarıwshılıq) multimediyalıq oqıw quralları tayarlap diskke kóshiriledi.

Ekinshi mashqala sonda, multimedialıq sabaqlar tiykarınan kompyuter járdeminde ámelge asırıladı arttırılıwı sebepli tárbiyalanıwshılar olar menen elementar islew dárejesine ie bolıwı kerek. Bul óz náwbetinde tárbiyalanıwshılarda kompyuter sawatlılıǵın qáliplestiriwdi talap etedi. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen maqullanǵan, "Mektepke shekemgi jastaǵı balalar tálim-tárbiyasına qoyılatuǵın Mámleket talaplar"ında minimal talaplar qatarında balalar 15-20 minuttan kóp waqıt kompyuterde shuǵıllanıwına jol qoymaw atap

ótilgen. Tárbiyalanıwshılardıń kompyuterm sawatlılıǵın qáliplestiriw ushın mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlar keminde bir jeke kompyuter menen támiyinlengen bolıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Aripov M. Informatika va axborot texnologiyasi asoslari. – T.: Universitet, 2001. -361 b.
2. Abdullaeva S. Ekologik tarbiya vazifalari // Maktabgacha ta_lim. – T.: 2008. -180 b.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE BALALARDI KÓRKEM ÁDEBIYAT PENEN TANISTIRIW

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,
Joldasbaeva Sarbinaz Konisbaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637195

Annotaciya. Mektepke shekemgi bilimlendiriwde kórkem ádebiyat penen tanıstırıw usılları, kórkem ádebiyat balalardı aqılıy, ádep-ikramlılıq hám estetikalıq tárbiyalawdıń qúdiretli, tásirsheń quralı sıpatında xızmet etiwi, ol. bala sóylewin rawajlandırıw hám bayıtıwǵa úlken tásir kórsetiwi haqqında ámeliy usınıslar berilgen.

Annotation. The article contains practical recommendations on how to introduce artistic literature in preschool education, mental and effective weapons of fiction, and which significantly affects the development and enrichment of the child's speech.

Kórkem ádebiyat balalardı aqılıy, ádep-ikramlılıq hám estetikalıq tárbiyalawdıń qúdiretli, tásirsheń quralı sıpatında xızmet etedi, ol bala sóylewin rawajlandırıw hám bayıtıwǵa úlken tásir kórsetedi. Poeziyalıq obrazlarda kórkem ádebiyat, jámiet hám tábiyat turmısı, insan sezimleri hám óz-ara qatnasıqlar álemin ashıp beredi hám túsindiredi. Bul úlgiler óz tásir kúshine qaray túrlishe boladı:

- gúrrińlerde balalar sózlerdiń sózligi hám anıqlıǵın bilip aladı;
- qosıqlarda sózdiń muzıkalılıǵın, ırǵaǵın ańlaydı;
- xalıq ertekleri olar aldında tildiń anıqlıǵı hám ekspressivligin kórsetedi, ana tilindegi sóylewdiń yumor, janlı hám obrazlı salıstırıwlar, ańlatpalarǵa qansha bay ekenligin kórsetedi. Balalar kórkem ertekler qaharmanlarına qayǵırıwdı úyrengennen soń olar jaqınları hám átiraptaǵı adamlardıń keypin ańlay baslaydı. Olarda insanıylıq sezimleri – birewdiń dártine sherik bolıw, jaqsılıq qılıw, ádalacızlıqqa qarsılıq kórsetiw qábileti oyanǵan baslaydı. Bul principiallıq, hadallıq, haqıyqıy puqaralıq sezimleri tárbiyalanatuǵın tiykar bolıp esaplanadı. Sezimler biliwden aldın keledi; kim haqıyqatlıqtı sezbegen bolsa, ol bunı túsinbegen hám tanımaǵan shıǵar. Gúrrińler dúnyasına sayaxat balalar qıyalın, olardıń qıyal dúnyasın, fantaziyasın rawajlandıradı. Eń jaqsı ádebiy úlgiler

tiykarında adamgershilik ruwxında tárbiyalanǵan balalar óz gúrrińlerinde hám erteklerinde jábirleniwshiler hám ázzilerdi qorǵaw, jamanlardı jazalaw arqalı ózleriniń ádillik súyiwshiligin kórsetedi. Hám álbette balalar estetikalıq, ásirese ádep-ikramlılıq kózqarasların úlkenlerdiń oqıp shıǵılǵan ertekler boyınsha násiyhatnama pikirlerinen, tayarlanǵan sorawlarǵa juwap beriwden emes, bálkim áyne kórkem erteklerden alıwları tiyis. Oqıǵan ertek boyınsha hádden tıs kóp násiyatlaw úlken, kóbinese bolsa dúzetip bolmaytuǵın zıyan keltiredi: mayda-shúyde sorawlar menen "shashılıp taslanǵan" ertek balalardıń kóz aldında óziniń barlıǵın kórsetedi tartımlılıǵın joǵaltadı, aqıbetinde oǵan balalardıń da qızıǵıwshılıǵı joǵaladı. Sonlıqtan kórkem teksttiń tárbiyalıq imkaniyatlarına tolıq súeniw zárúr. Eger ertek mazmunı onsha úlken bolmasa, oni eki-úsh mártebe aytıp beriw yaki en jarqın orınların tákirarlaw múmkin. Oni aytıp bolgannan soń balalarga sonday sharayattı jaratıw eń qızıqlı táreplerin eske túsiriw hám olardı ertektegi sózler menen sáwlelendiriw usınıs etiledi tákirarlawǵa májbúr bolsın.

Pedagog jaǵday járdeminde balalar menen xalıq gúrrińleri hám dástanlarınıń qaharmanlarınıń qosıqların, qaharmanlardıń atların tákirarlaw, obrazlı sózlerdi balalardıń sanasında bekkemlewdi ámelge asırıw arttıradı, hám olar buni ózleriniń sóylewlerinde qollay baslaydı.

Mektepke shekemgi basqıshtaǵı balalarǵa oqıp beriw ushın onsha úlken bolmaǵan gúrriń hám qosıqlar usınıs etiledi, olar kishi tıńlawshılarda unamlı emociyalardı tárbiyalawǵa járdem beredi. Olardıń balanıń jeke tájiriybesine jaqın bolǵan ańsat mazmunı ápiwayı hám ápiwayı túrde berilgen: uyqaslar uqsas, qosıq qatarları qısqa. Balalar olardı tákirarlap atırǵanda, qatarlardıń jańǵırıǵın, qosıqtıń muzıkalılıǵın ańlap aladı, olardı ańsat qabıl etedi. Sońınan bolsa pútkil qosıqtı este saqlap qaladı. Balalardı kishi jasta kóbirek qosıqlar ózine tartadı, sebebi olar anıq uyqasları, sazlılıǵı hám muzıkalılıǵı menen ayrıqsha ajıralıp turadı. Qayta oqıwda balalar qosıq mazmunın ózlestirip aladı, uyqas hám ırǵaqtı sezedi ayırım sózler hám ańlatpalardı este saqlap qaladı hám sol arqalı ózleriniń sóylewlerin bayıtadı. Bul jasta sóylewdiń ses mádeniyatın tárbiyalaw úlken áhmiyetke iye: qosıq oqıwda kishkentaylarǵa hár bir sózdi anıq aytıp, olardı asıqpaydı. Balalarda uyqasıp atırǵan sózlerge pát beriw ádeti bar, sonlıqtan tárbiyashı logikalıq pátlerdi durıs qoyıwı hám balalardıń da qosıqtı durıs aytıwına erisiwi kerek. Balalardıń jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda olardı hár bir jas basqıshında balalar kórkem ádebiyatı menen tanıstırıp barıw máselelerin kórip shıǵamız. Bala úlkenler menen birgelikte maqallar hám sanaq qosıqlar syujetleri tiykarında qızıǵıwshılıq penen oyınlar shólkemlestiredi, ol seske eliklewge hám folklor baǵdarındaǵı bir qáliptegi tákirarlawlarǵa qulaq túredi hám de olarǵa elikleydi. Bala ádebiy erteklerde bayan etilgen waqiyalardı júdá qatań qabil etedi. Ózine unap qalǵan ertekti bir neshe ret esitiwge de tayar. Onıń qaharmanların illyustraciyalar hám oyınshıqlarda quwanıp tanıp aladı, hár saparı ertektiń baxıtlı juwmaǵın berilip kútken halda syujet háreketleriniń ádettegi izbe-izligin diqqat penen baqlap baradı. Kishkenelerge arnalǵan kórkem ertekler sanı onsha kóp emes. Kishi jastaǵı balalarǵa oqıp beriletuǵın ertekler sheńberin tiykarınan ertekler quraydı. Olar eń jaqsı túrde kishi jastaǵı balalardıń mútájliklerine sáykes keledi, sebebi, ol sóz, nama, muzika hám háreketti ózinde jámlegen. Balalar haywanlar haqqındaǵı xalıq ertekleri menen

tanısadı: "Shalgam," "Bógirsak," "Úyshe," "Shıpar tawıq" hám basqa. Balanıń ádebiy ertekti yaki ózi oylap tapqan ertegin atqarıwı (toparda qayta aytıp beriw, jeke tártipte anlatpa oqıw hám úlkenler menen dialogta oqıw) ushin emocional bayıtılgan atqarıw ortalıǵın jaratıw. Biraq, kórkem ertek tek sóz benen aytılıp qoymastan, al onıń ayırım jarqın tárepleri balalar hám balalar ushın da áhmiyetli pedagoglardıń birgeliktegi háreketleri nátiyjesinde saxnalastırılıwı, oǵan muzıkalıq islew beriliwi, háreketler, súwretler, konstruktiv modeller menen kórsetiliwi múmkin.

Tárbiyashı balalarǵa jaqsı belgili bolǵan dástúriy (haywanlar hám sıyqırlar haqqında) xalıq ertekleri hám dástúriy emes (balalar, tábiyat qubılısları, predmetler haqqında) zamanagóy avtorlıq ertekler ruwxında óz erteklerin toqıwları ushın sharayat jaratıp beriwi kerek; balalardı olardıń óz ómirlerinde júz bergen qızıqlı waqıyalar haqqında gúrrińler dúziwge shaqırıw zárúr. Balalardıń ádebiy erteklerinińózine tán dúzilisi hám tipik personajları haqqındaǵı kóz-qaraslarınan paydalanıp, pedagog bul elementler tiykarında "Eger... bolsa, ne boladı? edi" kategoriyasındaǵı dóretiwshilik oyınlardı shólkemlestiriwi kerek. Bunday oyınlarda tipik qaharmanlar, syujet elementleri erkin qosıladı, nátiyjede ájayıp hám kútilmegen birikpeler payda boladı. Sonday-aq, obrazǵa kútilmegen hám qarama-qarsı baǵdar beriwshi ayrıqsha sózler hám jańǵırıqlar menen ótkeriletuǵın oyınlar da áhmietli. Pedagog balalardıń uyqas penen oyınları, sóz dóretiwshiligi, qosıqtı dawam ettiriw hám qosıq dóretiw, teńewler hám t.b. Máselen, ádebiy ertekler personajlarınıń xarakterin sáwlelendiriwshi jańa mánili atlardı, yamasa ertekte obrazlı súwretlengen zatlar hám hádiyseler ushın jańa atamalar oylap tabıw.

Tárbiyashı balalardıń salıstırmalı úlken kólemdegi ádebiy gúrrińler syujetleri tiykarında oyınlı "qıyaldaǵı álemdi" jaratıwlarına járdemlesiwi kerek. Máselen, úlken kólemdegi ádebiy gúrriń (avtorlıq gúrriń) menen tanıstırıwda ol toparǵa usı gúrrińniń "qıyalındaǵı álemin" alıp kiriwi hám bir neshe kún dawamında (seyilde, oyınlarda) balalar menen birgelikte onıń ishinde "jasawı" múmkin. Estetikalıq qabıl etiw hám dóretiwshilikti rawajlandırıw ushın gúrrińlerdi temaǵa qarap gruppalastırıwdan paydalanıw nátiyjeli. Bul balalarǵa hár qıylı gúrrińlerde súwretlengen obrazdıń variaciyalılıǵın hám onıń bir gúrriń sheńberinde rawajlanıwın; birdey tema baǵdarların kórip shıǵıwda kontekstlerdi ózgertiw, obrazlı ańlatpalardıń túrli formalarınıń óz-ara baylanıslılıǵın (sóz, háreket, ses, súwret) kórsetiw imkaniyatın beredi. Juwmaqlap aytqanda, tárbiyashı balalardıń eń qızıqlı pikirlerin, olardıń jeke tájiriybesine tiyisli gúrrińlerin, balalar tárepinen oylap tabılǵan qosıqlar hám erteklerdi toplawı kerek. Usı materiallar tiykarında balalardıń ózleri tárepinen "kitap" jaratıw jumısların shólkemlestiriw zárúr. Bul balalar tárepinen oylap tabılǵan ertekler, jeke tájiriybege baylanıslı gúrrińler, qosıqlar, esap qosıqlardıń balalar súwretleri menen bezetilgen toplamı, qoljazba jurnalı hám komiksleri boliwi múmkin. Toparda oqilgan, balalar súwretleri, variantlı syujetler, improvizaciyalar hám toqıp, aqırına jetkeriwden ibarat bolgan ol yaki bul ádebiy ertekler motivlerine baylanıslı "kitaplar" da tap usı tárizde dóretiliwi múmkin.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi 2019 yil 16 dekabr O‘RQ-595
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti” 2020 yil 22 dekabr 802-sonli qarori.
3. «Ilk qadam» davlat o‘quv dasturi. Takomillashtirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent: Maktabgacha ta’lim agentligi nashriyoti, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasi ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari. – Toshkent, 2018.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari to‘g‘risida»gi qarori. – Toshkent, 2018-yil 18-iyun, 1-mh-son.

MAKTABGACHA TA’LIM PEDAGOGINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI

Masharipova Barno Erkin qizi - Univerity of innovation technologies Assistant o`qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637297

Annotatsiya: Mazkur tezisda zamonaviy ta’lim paradigmalari sharoitida maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Pedagoglarning kasbiy rivojlanishida innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar, refleksiv faoliyat va uzluksiz ta’lim tizimining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tizimida pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari va rivojlanish tendensiyalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kasbiy kompetentlik, maktabgacha ta’lim, pedagog, innovatsion yondashuv, uzluksiz ta’lim, refleksiya, raqamli texnologiyalar.

Annotation: This thesis analyzes the issues of developing professional competence of preschool educators in the context of modern educational paradigms. The importance of innovative approaches, digital technologies, reflective practices, and lifelong learning in teachers’ professional development is highlighted. The main directions and trends of improving professional competence in preschool education are also discussed.

Keywords: professional competence, preschool education, teacher, innovative approach, lifelong learning, reflection, digital technologies.

Zamonaviy global ta’lim makonida yuz berayotgan transformatsion jarayonlar barcha ta’lim bosqichlari qatori maktabgacha ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning jadal kirib kelishi hamda ta’limga bo‘lgan yangi ijtimoiy buyurtma pedagog shaxsiga nisbatan mutlaqo yangi talablarni shakllantirmoqda. Xususan, maktabgacha ta’lim pedagogining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi strategik ahamiyat kasb etib, bolalarning intellektual, ijtimoiy-emotsional va nutqiy rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida qaralmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda “kasbiy kompetentlik” tushunchasi pedagogning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, kasbiy qadriyatlari hamda shaxsiy sifatlarining integratsiyalashgan majmui sifatida talqin etiladi. Tadqiqotchilar (O‘.Tolipov, M.Usmonboyeva, Sh.Shodmonov va boshqalar) fikriga ko‘ra, kompetentlik faqat bilimga egalik qilish emas, balki uni real pedagogik vaziyatlarda samarali qo‘llay olish qobiliyatidir. Xalqaro tadqiqotlarda (OECD, UNESCO) esa pedagog kompetentligi “lifelong learning” – uzluksiz o‘rganish tamoyili bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Maktabgacha ta’lim pedagogining kasbiy kompetentligi tuzilmasi ko‘p komponentli tizim sifatida namoyon bo‘ladi. U quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

- **motivatsion-komponent** (kasbga sadoqat, pedagogik faoliyatga qiziqish),
- **kognitiv komponent** (nazariy bilimlar tizimi),
- **faoliyatli komponent** (amaliy ko‘nikma va malakalar),
- **refleksiv komponent** (o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyati),
- **kommunikativ komponent** (bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot o‘rnatish).

Zamonaviy sharoitda ushbu komponentlarning uyg‘un rivojlanishi pedagogning kasbiy yetukligini ta’minlaydi.

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim pedagoglarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning bir qator ustuvor yo‘nalishlari ajratib ko‘rsatiladi. Avvalo, **innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish** muhim ahamiyatga ega. Jumladan, STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) texnologiyasi, Montessori metodikasi, Reggio Emilia yondashuvi kabi ilg‘or tajribalar bolalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘yin asosida tashkil etilgan ta’lim faoliyati bolalarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini 30–40% ga oshiradi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish — **raqamli kompetentlikni shakllantirish** hisoblanadi. Raqamli pedagogika sharoitida tarbiyachi nafaqat axborotni iste’mol qiluvchi, balki uni yaratib, tahlil qilib, samarali qo‘llay oluvchi subyektga aylanishi zarur. Elektron ta’lim platformalari, multimedia vositalari, interaktiv o‘yinlar va mobil ilovalardan foydalanish bolalarning kognitiv faolligini oshiradi. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, raqamli vositalardan to‘g‘ri foydalanish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va individual yondashuvni ta’minlaydi.

Raqamli kompetentlik pedagogning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini, shuningdek, axborot xavfsizligi, media savodxonlik va tanqidiy fikrlash elementlarini ham o‘z ichiga oladi. Xususan, tarbiyachi elektron ta’lim resurslarini yaratish (taqdimotlar, interaktiv mashg‘ulotlar, didaktik o‘yinlar), masofaviy ta’lim platformalaridan foydalanish, multimedia materiallarini dars jarayoniga integratsiya qilish hamda bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda raqamli vositalarni tanlash kompetensiyasiga ega bo‘lishi zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda raqamli vositalardan foydalanish alohida yondashuvni talab etadi. Masalan, interaktiv doskalar, animatsion dasturlar, rivojlantiruvchi mobil ilovalar orqali bolalarning diqqatini jamlash, tasavvurini kengaytirish va nutqiy faolligini rivojlantirish mumkin. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, vizual va audio materiallar bilan boyitilgan mashg‘ulotlar bolalarning axborotni qabul qilish darajasini an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar individual yondashuvni ta’minlashda ham muhim vosita hisoblanadi. Har bir bolaning rivojlanish darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish sur’atiga mos kontentni tanlash imkoniyati pedagog faoliyatining samaradorligini oshiradi. Masalan, ayrim bolalar uchun vizual materiallar, boshqalari uchun esa audio yoki interaktiv o‘yinlar samaraliroq bo‘lishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, raqamli texnologiyalardan pedagogik jihatdan asoslangan holda foydalanish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning faolligini kuchaytirish va ularning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli vositalardan foydalanishda me’yoriylik, pedagogik maqsadga muvofiqlik va bolalarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish talablari ham inobatga olinishi zarur.

Demak, raqamli kompetentlik maktabgacha ta’lim pedagogining zamonaviy kasbiy portretida muhim o‘rin egallab, u ta’lim jarayonini innovatsion asosda tashkil etish, bolalarning kognitiv va ijodiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda ta’lim samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchi yo‘nalish sifatida **refleksiv faoliyatni rivojlantirish**ni alohida ta’kidlash lozim. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va kelgusidagi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi. Zamonaviy pedagogika refleksiyani kasbiy o‘sishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida e’tirof etadi. Ilmiy tadqiqotlar refleksiv yondashuvga ega pedagoglarning kasbiy samaradorligi an’anaviy yondashuvdagilarga nisbatan yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, **uzluksiz kasbiy rivojlanish (continuous professional development)** tizimi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda pedagoglar uchun malaka oshirish kurslari, onlayn ta’lim platformalari, vebinarlar va xalqaro tajriba almashinuvi imkoniyatlari kengayib bormoqda. OECD tadqiqotlariga ko‘ra, o‘qituvchilarning muntazam kasbiy rivojlanish faoliyatida ishtirok etishi ularning pedagogik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Bundan tashqari, zamonaviy maktabgacha ta’lim tizimida **soft skills** – ya’ni moslashuvchanlik, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish ham pedagog kompetentligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki pedagog nafaqat bilim beruvchi, balki bolalar uchun ijtimoiy model vazifasini ham bajaradi.

Maktabgacha ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, xususan, O‘zbekistonda so‘nggi yillarda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar ham pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratilayotganini ko‘rsatadi. Davlat ta’lim standartlari va yangi o‘quv dasturlarida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, maktabgacha ta’lim pedagogining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ko‘p qirrali va uzluksiz jarayon bo‘lib, u innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar, refleksiv faoliyat va uzluksiz ta’lim tizimi asosida samarali amalga oshiriladi. Mazkur yo‘nalishlarning uyg‘unligi pedagogning kasbiy yetukligini ta’minlabgina qolmay, balki maktabgacha ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. Maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.

2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

3. Tillaboyeva, M. *Raqamli pedagogik kompetensiya haqida qarashlar va uning ahamiyati*. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 3(12). 2025

4. G‘ofurova, M. *Pedagogik kompetentlikni shakllantirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati.* Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali.2025

5. Raximberganova, M. *Raqamli ta’lim muhitida pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish.* Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 3(9). Isroilova, N. A. *Bo‘lajak maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish.* Akademicheskiye Issledovaniya v Sovremennoy Nauke, 4(59), 12–16. 2025

6. Xaydarova, O. *Pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati*. Ilg‘or Iqtisodiyot va Pedagogik Texnologiyalar, 3(1), 24–29.2026

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TALABALARDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISH

Joldasova Gòzzal Aybekovna - University of innovation technologies assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636684

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining talabalar orasida kreativlik va ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Sun’iy intellekt vositalari orqali talabalarning muammolarni hal qilish, yangi g‘oyalar ishlab chiqish va innovatsion loyihalar yaratish qobiliyatlari oshirilishi mumkin.

Maqolada sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga ta’siri, uning afzalliklari, chaqiriqlari va kelajak istiqbollari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, kreativlik, ijodkorlik, ta’lim, talabalar, innovatsiya, texnologiya, muammolarni hal qilish, algoritmlar, mashinaviy o‘rganish, kreativ tafakkur, digital texnologiyalar, ta’lim innovatsiyalari, zamonaviy ta’lim.

Аннотация: В данной статье анализируется роль технологий искусственного интеллекта в развитии творческих способностей и творческого мышления у студентов. Используя инструменты искусственного интеллекта, можно улучшить способность учащихся решать проблемы, разрабатывать новые идеи и создавать инновационные проекты. В статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на образовательный процесс, его преимущества, проблемы и перспективы.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, креативность, креативность, образование, студенты, инновации, технологии, решение проблем, алгоритмы, машинное обучение, креативное мышление, цифровые технологии, образовательные инновации, современное образование.

Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning eng muhim vazifalaridan biri yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellectual qobiliyatlarini namoyon etishi uchun zarur shart-sharoit yaratish pedagog kadrlarni maqsadli tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish orqali mavjud muammolarni bartaraf etish ko‘zda tutilgan. Kreativlik nima? “Kreativlik” atamasi birinchi marta amerikalik psixolog va professor Joy Pol Guilford tomonidan kiritilgan. Kreativlikni rivojlantirish uchun asos divergent fikrlash bo‘lib, u bir xil muammoning bir nechta yechimlarini topishdan iborat. [1]

Talabalarga ta’lim berish sifatini yaxshilash, fan sohalari bo‘yicha professor o‘qituvchilarning kasbiy muloqot maydonchalarini yaratish, ta’lim sifatini ta’minlash jarayoniga talabalarni keng jalb etish. Kreativlikni rivojlantirish talabalarning jamoa bilan ishlash shuningdek rolli o‘yinlar shaklida turli xil axborot manbalari bilan faol samarali hamkorligi, yangi ijtimoiy va professional tajribani o‘zlashtirish uchun unda kasbiy sifatlarni rivojlantirish hisoblanadi. Eng avvalambor talabalarda kreativlikni rivojlantirish uchun amaliy mashg‘ulotlarda berilgan topshiriqlarni bajarish kamlik qiladi, buning uchun talabalarda motivatsiya va o‘zi bajargan ishdan qoniqish hissini tug‘dirish kerak. Ta’lim olish jarayonini muhokama qilar ekanmiz eng avvalambor uning ishtirokchilarida ya’ni talaba o’quvchi ularda kreativlikning mavjud ekani va albatta buni rivojlantirish yo’llarini, bundan tashqari kreativlikni bunga doir tushunchalar bilan ishlaydigan mantiqiy tafakkurdan, qaraladigan ijodkorlik tasvirlar bilan ularni o‘zgartirish maqsadida harakat qiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, raqamli ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash tizimini takomillashtirish maqsadida hozirda yurtimizda

ushbu sohada malakali kadrlarni tayyorlash, mazkur yo'nalishdagi ilmiy-loyihalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. O'z navbatida sun'iy intellektni ilm-fanga joriy etish uchun malakali kadrlar sonini oshirish talab etiladi. Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish – axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) ta’lim faoliyatining barcha jabhalariga integratsiyalash jarayonidir. Ta’limda hozirgi zamon standartlarini amalga tadbiq etish pedagoglardan nafaqat yuqori malakani va doimiy kasbiy rivojlanishni, balki o’z ishiga ijodiy yondashishni talab etadi. XXI asr pedagogi faniga kreativlik tushunchasi shiddat bilan kirib keldi. Mazkur muammoning pedagogik mohiyatini ochib berishga qaratilgan qator ilmiy-tadqiqot ishlari mavjud. Lekin bugungi kunda ham bu muammoni ilmiy jihatdan tadqiq qilishga talab va ehtiyoj mavjud. Buning asosiy sababi talabalarda kreativlikni rivojlantirishning lokal va mintaqaviy jihatlarga bog‘liqligi, pedagogik va didaktik tamoyillarning namoyon bo‘lishiga ta’sir qiluvchi mikro muhitning o‘ziga xosligi, ta’lim sub’yektlarining kasbiy va shaxsiy sifatlari va boshqalar shular jumlasidan.

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, raqamli ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash tizimini takomillashtirish maqsadida hozirda yurtimizda ushbu sohad malakali kadrlarni tayyorlash, mazkur yo'nalishdagi ilmiy-loyihalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. [5] O'z navbatida sun'iy intellektni ilm-fanga joriy etish uchun malakali kadrlar sonini oshirish talab etiladi. Sun’iy intellekt (SI) zamonaviy ta'lim tizimida muhim rol o'ynay boshladi. U talabalarning yaratish va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Sun’iy intellekt, kompyuter tizimlarining inson fikrlash jarayonlarini takrorlash imkonini beruvchi texnologiyadir. Hozirda yurtimizda shu yo'nalish bo'yicha “Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt” ixtisosligi oliy malakali kadrlarning ilmiy va ilmiy-pedagogik mutaxassisliklar nomenklaturasiga kiritildi va uning pasporti yaratildi. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti hamda Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirish ilmiytadqiqot institutida “Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt ixtisosligi” bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim instituti ochildi.[2]

Sun‘iy intellekt hozirgi XXI asrda har bir sohaga kirib bormoqda, shu bilan birgalikda ta‘lim tizimiga ham tez kirib kelmoqda va jadal rivojlanayapti. Bugungi kunda yurtimizda ta‘lim sohasida juda katta e‘tibor qaratilmoqda. Bu tizimini isloh qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar ham salmoqlidir. Bu tizimda zamonaviy texnalogiyalardan foydalanish imkoniyatlari joriy qilish, ta‘lim tizimini yuqori va zamon talablariga moslash bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlardan ushbu fikrlarimizni isbotini topishimiz mumkindir. O‘rta va Oliy ta‘lim uchun sun‘iy intellekt (AI) ilovalarini ishlab chiqish va joriy etish talabalarining fanlarni o‘rganishi va o‘qituvchilarning dars berish usullarini ijobiy tomonga o‘zgartirish imkoniyatlariga ega. AI ilovalari talabalar uchun shaxsiylashtirilgan ta‘lim tajribasini taqdim etiladi. Sun’iy intellekt (SI) zamonaviy ta'lim tizimida

muhim rol o'ynay boshladi. U talabalarning yaratish va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Sun’iy intellekt, kompyuter tizimlarining inson fikrlash jarayonlarini takrorlash imkonini beruvchi texnologiyadir. Ta'limda sun’iy intellekt qo'llanilishi quyidagi sohalarda o'z ifodasini topadi:

- O'qitish jarayonini individualizatsiya qilish: Talabalarning o'ziga xos qobiliyatlari va qiziqishlariga moslashgan ta'lim dasturlari yaratish.
- Interaktiv o'quv muhitlari: Virtual o'qituvchilar va o'yinlar orqali o'quv jarayonini qiziqarliqilish. Biz sun‘iy intellekt yordamida biz o‘quvchilarga bir qator Yaratish va Kreativlikni Rivojlantirish SI yordamida talabalarda yaratish va kreativlikni rivojlantirishning bir necha yo'nalishlari mavjud:
- Ijodiy vositalar: SI asosidagi dasturlar, masalan, grafik dizayn, musiqa yaratish yoki yozuvchilar uchun yordam beruvchi vositalar, talabalarga o'z g'oyalarini amalga oshirishda yordam beradi. Misol uchun, Adobe Creative Cloud va Canva kabi platformalar.

- G'oya generatsiyasi: Sun’iy intellekt, talabalarga yangi g'oyalarni ishlab chiqishda yordam beradigan algoritmlar orqali ilhom berishi mumkin. Masalan, OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar talabalarga yozuv yoki san'at asarlarini yaratishda yordam beradi.

- Muammolarni hal etish: SI yordamida talabalarga murakkab muammolarni hal qilishda yordam beradigan simulyatsiyalar va o'yinlar taklif etiladi. Bu, ularning analitik fikrlash va ijodiy yondashuvlarini rivojlantiradi. [3]

Xulosa qilib shuni aytib o‘tishimiz mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimida talabalar ijodkorligi va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynamoqda. Sun’iy intellekt vositalari orqali ta’lim samaradorligi oshib, o‘quv jarayoni yanada qulay va samarali kechadi. Kelajakda SI asosidagi ta’lim yondashuvlarini yanada takomillashtirish orqali talabalar uchun yanada kreativ va innovatsion muhit yaratish mumkin bo‘ladi. Shu bois, sun’iy intellekt ta’lim jarayonining ajralmas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrdagi O‘RQ-637-sonli “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz/docs/5013007
2. Kalandarova M.Sh. Sun’iy intelekt va bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativlik. // Inter education & global study. 2024. №8. B.259-267.
3. X. Abdukarimov, N. Muslimov, B. Xodjayev. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2018. – 240 b.
4. Muslimov N.A. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2016. – 220 b.
5. To‘raqulov X.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 180 b.

XUSUSIY MAKTAB SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Suleymanova Mansura Polatova - Innovatsion texnologiyalar universiteti Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636828

Annotatsiya Mazkur maqolada xususiy maktab sharoitida boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda zamonaviy ta’lim tizimida mustaqil fikrlashni shakllantirishning dolzarbligi, “Tarbiya” fanining bu jarayondagi pedagogik imkoniyatlari hamda xususiy maktablarda yaratilgan innovatsion muhitning o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, muammoli vaziyatlar, interfaol metodlar, refleksiya jarayonlari orqali o‘quvchilarning tanqidiy va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xususiy maktablarda tashkil etilgan individual yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning erkin fikrlashi va shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi

Kalit so‘zlar mustaqil fikrlash, Tarbiya fani, boshlang‘ich ta’lim, xususiy maktab, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, tanqidiy fikrlash, innovatsion yondashuv, shaxs rivoji, ta’lim samaradorligi

Annotation This article analyzes the role and significance of developing independent thinking skills in primary school students during “Tarbiya” (Moral Education) lessons in private school settings. It highlights the relevance of fostering independent thinking in modern education, the pedagogical potential of the Tarbiya subject, and the unique features of the innovative environment created in private schools. The study also examines the use of problem-based situations, interactive methods, and reflective practices in enhancing students’ critical and independent thinking skills. The findings indicate that individualized approaches and modern pedagogical technologies implemented in private schools positively influence students’ ability to think independently and develop as well-rounded individuals

Keywords independent thinking, Moral Education (Tarbiya), primary education, private schools, pedagogical technologies, interactive methods, critical thinking, innovative approach, personal development, educational effectivenes

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimi inson kapitalini rivojlantirish, shaxsning intellektual salohiyatini oshirish hamda mustaqil fikrlaydigan, tanqidiy yondasha oladigan va qaror qabul qilishga qodir avlodni shakllantirishni asosiy maqsad sifatida belgilab qo‘ymoqda. Ayniqsa, globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi sharoitida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchining tafakkuri, dunyoqarashi va shaxsiy pozitsiyasi shakllanadigan eng muhim davr hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirish jarayoni ko‘p jihatdan ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari va pedagogik muhitga bog‘liq. Bu borada “Tarbiya” fanining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur fan faqat bilim berishga emas, balki shaxsni shakllantirishga, uning axloqiy, ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Tarbiya” darslari orqali o‘quvchilar hayotiy vaziyatlarni anglash, muammolarni tahlil qilish, turli qarashlarni solishtirish va o‘z fikrini asoslash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa mustaqil fikrlashning shakllanishi uchun muhim didaktik sharoit yaratadi[7].

Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsni har tomonlama rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda Tarbiya fanining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Tarbiya darslari o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar hamda ma’naviy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiya fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning nafaqat bilimlari, balki ularning tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy faoliyati ham rivojlanadi. Shu sababli mazkur fan o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega.

Tarbiya darslarida o‘quvchilar turli ijtimoiy va axloqiy muammolarni tahlil qilish, turli vaziyatlarga baho berish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida xususiy maktablar faoliyatining kengayishi ta’lim jarayonini takomillashtirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.

Xususiy maktablar esa ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega. Ularning asosiy ustunligi — individual yondashuvni ta’minlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va innovatsion ta’lim muhitini yaratishdan iborat. Kichik sinf hajmi, o‘quvchiga yo‘naltirilgan ta’lim, interfaol metodlarning keng qo‘llanilishi xususiy maktablarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, bunday maktablarda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikatsiya samarali yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu o‘quvchining fikr bildirishiga, savol berishiga va mustaqil qaror qabul qilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xususiy ta’lim muassasalari ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda o‘quvchilarning individual rivojlanishiga e’tibor qaratish orqali zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda[2].

Xususiy maktablar ta’lim jarayonini tashkil etishda moslashuvchanlik va innovatsion yondashuv bilan ajralib turadi. Bunday ta’lim muassasalarida pedagogik jarayonni tashkil etishda zamonaviy metodlar va texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari kengroq hisoblanadi.

Mazkur omillar o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish hamda ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Tarbiya fani o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur fan orqali o‘quvchilar insoniylik, halollik, adolat, vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim qadriyatlarni anglab yetadi.

Shuningdek, Tarbiya darslari o‘quvchilarning ijtimoiy faoliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O‘quvchilar turli muammoli vaziyatlarni muhokama qilish orqali jamiyatdagi turli hodisalarga nisbatan o‘z munosabatini shakllantiradi[4].

Bu esa o‘quvchilarning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

“Tarbiya” darslarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish, avvalo, muammoli vaziyatlarni yaratish orqali amalga oshiriladi. O‘qituvchi tomonidan berilgan savollar va vaziyatlar o‘quvchini fikrlashga, izlanishga va o‘z pozitsiyasini aniqlashga undaydi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda faqat tayyor bilimni qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish va qayta ishlab chiqish ko‘nikmasini shakllantiradi. Natijada o‘quvchi passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi.

Shuningdek, munozara va debat metodlari ham mustaqil fikrlashni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda o‘quvchilar turli nuqtai nazarlarni eshitadi, ularni solishtiradi va o‘z fikrini asoslashga harakat qiladi. Bu esa tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va dalillash ko‘nikmalarining rivojlanishiga olib keladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bu jarayonni to‘g‘ri tashkil etish ularning kelajakdagi akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatiga mustahkam poydevor yaratadi.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirishda refleksiya jarayoni ham alohida o‘rin tutadi. “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarga o‘z fikrlarini baholash, xatolarini aniqlash va kelgusida to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalari o‘rgatiladi. Bu esa o‘quvchining o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatini shakllantiradi.

Mazkur jarayonning ahamiyati shundaki, mustaqil fikrlashga ega bo‘lgan o‘quvchi nafaqat ta’lim jarayonida, balki hayotda ham faol va ongli qarorlar qabul qila oladi. U muammolarga kreativ yondashadi, turli vaziyatlarda moslashuvchanlik ko‘rsatadi va jamiyatda faol pozitsiyani egallaydi. Shu bois, mustaqil fikrlashni rivojlantirish nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy zarurat sifatida ham qaraladi.

Xususiy maktab sharoitida boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish masalasi nafaqat didaktik, balki psixologik va ijtimoiy-pedagogik jihatdan ham kompleks yondashuvni talab etadi. Chunki boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilarda fikrlash jarayoni hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, u ko‘proq konkret tasavvurlar, emotsional qabul qilish va o‘qituvchi ko‘rsatmalariga bog‘liq holda rivojlanadi[6]. Shu sababli, mazkur bosqichda mustaqil fikrlashni shakllantirish uchun maxsus tashkil etilgan pedagogik sharoitlar zarur hisoblanadi.

Avvalo, mustaqil fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslariga e’tibor qaratish lozim. Psixolog olimlar ta’kidlaganidek, bolaning tafakkuri faoliyat jarayonida rivojlanadi va u tashqi ta’sirlar orqali ichki intellektual jarayonlarga aylanadi. Bu jarayon, ayniqsa, o‘quv faoliyatida muammoli vaziyatlar orqali samarali amalga oshadi. “Tarbiya” darslari esa aynan shunday muammoli vaziyatlarni yaratish uchun qulay imkoniyatlarga ega bo‘lgan fan hisoblanadi.

Masalan, o‘quvchilarga axloqiy tanlov bilan bog‘liq vaziyatlar berilganda, ular turli yechim variantlarini ko‘rib chiqadi, ularni solishtiradi va eng maqbulini tanlashga harakat qiladi. Bu esa ularning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, xususiy maktablarda qo‘llanilayotgan innovatsion pedagogik yondashuvlar ham mustaqil fikrlashni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, konstruktivistik yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchi bilimni tayyor holatda qabul qilmaydi, balki uni o‘z faoliyati orqali “kashf etadi”. Bu jarayonda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi, fasilitator rolini bajaradi. Natijada o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalash, savollar berish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Xususiy maktablarda ta’lim jarayonining moslashuvchanligi ham mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. An’anaviy maktablarda qat’iy dastur va vaqt chegaralari o‘quvchining individual rivojlanish sur’atlarini hisobga olishga to‘liq imkon bermaydi. Xususiy maktablarda esa o‘quv dasturlari o‘quvchilarning ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtiriladi. Bu esa har bir o‘quvchining mustaqil fikrlash darajasini individual ravishda rivojlantirish imkonini yaratadi[1].

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham mustaqil fikrlashni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Multimedia materiallar, interaktiv platformalar va vizual vositalar o‘quvchilarning diqqatini jalb etadi va ularni faol fikrlashga undaydi. Masalan, videoroliklar asosida muhokama tashkil etish, interaktiv testlar orqali tahlil qilish yoki raqamli simulyatsiyalar yordamida muammoli vaziyatlarni hal qilish o‘quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining pedagogik mahorati hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchini fikrlashga undovchi, uning ichki salohiyatini ochib beruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi lozim. Shu nuqtai nazardan, o‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan savollar tizimi muhim rol o‘ynaydi. Ochiq, tahliliy va muammoli savollar o‘quvchini chuqur fikrlashga majbur qiladi. Masalan, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Agar shunday bo‘lsa nima bo‘ladi?” kabi savollar o‘quvchining fikrlash jarayonini faollashtiradi[4].

Bundan tashqari, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishda ijtimoiy muhit ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususiy maktablarda yaratilgan ijobiy psixologik muhit, o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik va o‘zaro hurmat fikr erkinligini ta’minlaydi. O‘quvchi o‘z fikrini erkin bildira oladigan muhitda uning tafakkuri faol rivojlanadi. Aksincha, bosim yoki qo‘rquv mavjud bo‘lgan muhitda o‘quvchi passiv holatda qoladi.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida baholash tizimi ham muhim rol o‘ynaydi. An’anaviy baholash tizimi ko‘proq natijaga yo‘naltirilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuv jarayonni baholashni nazarda tutadi. Ya’ni, o‘quvchining fikrlash jarayoni, uning tahlil qilish qobiliyati va xulosa chiqarish darajasi baholanishi lozim. Bu esa o‘quvchini faqat to‘g‘ri javobni topishga emas, balki fikrlashga yo‘naltiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish ularning shaxs sifatida shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, xususiy maktablarda yaratilgan zamonaviy va individual yondashuvga asoslangan ta’lim muhiti bu jarayonning samaradorligini oshiradi. Natijada o‘quvchilar erkin fikrlaydigan, tanqidiy yondashadigan va mustaqil qaror qabul qila oladigan shaxs sifatida rivojlanadi

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. *Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. *Pedagogika nazariyasi va tarixi.* – Toshkent: Fan, 2010.
4. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. *Pedagogik texnologiyalar asoslari.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar.* – Toshkent: Iste’dod, 2008.
6. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.* – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
7. Dewey J. *Experience and Education.* – New York: Macmillan, 1938.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING O‘QUV-BILISH FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA TEXNOLOGIYASI

Annayeva Maya Radjapbayevna – Nukus davlat pedagogika instituti boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi maya0726@mail.ru

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636886

Annotatsiya: Ushbu maqolada integrativ yondashuv orqali o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini rivojlantirish masalalari, pedagogik shart-sharoitlar va samarali texnologiyalar tahlil qilinadi. Integratsiya asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy yondashuvini va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: integrativ yondashuv, o‘quv-bilish faolligi, pedagogik texnologiya, fanlararo integratsiya, motivatsiya, interaktiv metodlar.

Abstract: This article examines the issues of developing students’ learning activity through an integrative approach, as well as the pedagogical conditions and effective technologies that support this process. Education organized on the basis of integration contributes to the development of students’ independent thinking, creative approach, and practical skills.

Keywords: integrative approach, learning activity, pedagogical technology, interdisciplinary integration, motivation, interactive methods.

Zamonaviy ta’lim tizimi global va texnologik o‘zgarishlar ta’sirida jadal rivojlanmoqda. Bugungi kunda maktab va oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini oshirish masalasi pedagogik tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi [1.45]. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar faolligi nafaqat bilim olish jarayonini samarali qiladi, balki ularning ijodiy salohiyatini, mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatini ham rivojlantiradi [5.98]. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jarayonni shunday tashkil etish zarurki, u o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otib, bilimlarni tizimli va amaliy jihatdan o‘zlashtirishga imkon beradi [3.27]. Faqat texnologiyalar yoki metodlardan foydalanish yetarli emas; o‘quvchilarning qiziqishi, kundalik hayotiy tajribasi va real muammolar bilan bog‘langan mashg‘ulotlar ularning o‘quv-bilish faolligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undash, savol berish va o‘z yechimlarini izlash imkoniyatini yaratish pedagogik jarayonning samaradorligini yanada kuchaytiradi.

Integrativ yondashuv, ya’ni turli fanlar mazmunini birlashtirib, ularni amaliy faoliyat bilan bog‘lash pedagogik nazariyada va amaliyotda o‘ta dolzarb hisoblanadi [2.34]. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi – o‘quvchilarda bilimlarni fragmentar emas, balki yaxlit tizim sifatida o‘zlashtirish qobiliyatini shakllantirishdir. Shu bilan birga, integrativ ta’lim o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshiradi va ularni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlaydi [4.41].

O‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini shakllantirish faqat yangi bilim berish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon psixologik, pedagogik va metodik omillarning uyg‘un ishlashini talab qiladi. Motivatsiya, ta’lim muhiti, o‘quv faoliyati usullari va baholash tizimi – bularning barchasi o‘quvchilarning faolligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega [5.112]. Integrativ yondashuvni faqat fanlararo bog‘lanish sifatida emas, balki o‘quvchilarni o‘z bilimlarini sinab ko‘rishga undaydigan faol va interaktiv jarayon sifatida qarash zarur. Bundan tashqari, texnologiyalar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar integratsiyani yanada samarali qiladi. Masalan, axborot-kommunikatsiya vositalari, loyihaviy ta’lim va interaktiv metodlar o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish qobiliyatini rivojlantiradi va fanlararo bilimlarni uyg‘unlashtirishga yordam beradi [9.28], [13.15]. Shu nuqtai nazardan, integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning nafaqat o‘quv-bilish faolligini, balki ijodiy va amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. pedagogik tajribalar va kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning faolligi ularning qiziqishi va muhitga bog‘liqligi bilan chambarchas bog‘liq. Agar darslar faqat nazariy bilim berish bilan cheklansa, o‘quvchilarda faollik darajasi past bo‘ladi. Shu sababli integrativ yondashuvni joriy etishda nafaqat metodik vositalar, balki o‘quvchilarni rag‘batlantiradigan va ularni real hayotiy masalalar bilan shug‘ullanishga undaydigan pedagogik shart-sharoitlar yaratish muhimdir.

Integrativ yondashuv turli fanlarning mazmunini birlashtirish, bilimlarni amaliy va nazariy jihatdan uyg‘unlashtirishga qaratilgan [3.27]. Integratsiya o‘quvchilarda tizimli tafakkur va mustaqil izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Integrativ yondashuv o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalarini ham oshiradi, chunki ular birgalikda ishlashga o‘rganadi.

O‘quvchilarning faolligini shakllantirish ko‘p jihatdan pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq [4.41]. Motivatsiya va ta’lim muhiti o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi [5.98]. Pedagogik shart-sharoitlar shunchaki darsni tashkil qilish emas, balki o‘quvchilarni o‘z bilimlarini sinab ko‘rishga undaydigan erkin muhit yaratishdir.

Integrativ yondashuv asosida o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini rivojlantirish samaradorligi ko‘p jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq. Integrativ yondashuv asosida o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini rivojlantirish nafaqat mavjud pedagogik talablarni bajarishni, balki ta’lim jarayonini yangicha tashkil etishni ham talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik shart-sharoitlarni faqat an’anaviy yondashuv asosida emas, balki zamonaviy ta’lim paradigmalari asosida qayta ko‘rib chiqish zarur. O‘quv-bilish faolligini shakllantirishdagi pedagogik shart-sharoitlar:

Fanlararo bog‘lanish va tizimli tafakkur: Fanlararo bog‘lanish o‘quvchilarga mavzularni yaxlit tushunishga yordam beradi [1.78]. Fanlararo integratsiya o‘quvchilarning bilimlarni real muammolar kontekstida qo‘llash ko‘nikmalarini oshiradi. Bu yondashuv o‘quvchilarda muammolarni turli nuqtai nazardan ko‘ra olish qobiliyatini shakllantiradi.

Interaktiv pedagogik metodlar: Interaktiv metodlar, masalan, bahs-munozara, klaster, faol guruh ishlari o‘quvchilarning darsdagi faolligini sezilarli darajada oshiradi [6.112]. Interaktiv metodlar o‘quvchilarda o‘z fikrini bildirishga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi, bu esa ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

Motivatsiya va o‘zaro ta’sirli muhit: O‘quvchilarning motivatsiyasi integrativ yondashuv orqali oshiriladi, chunki ular bilimlarni amaliy kontekstda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi [7.205]. Motivatsiya faqat baho yoki rag‘bat bilan emas, balki o‘quvchilarning o‘z qiziqishi va qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuv bilan shakllanadi.

Integrativ yondashuvni samarali amalga oshirishda pedagogik texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Ular nafaqat o‘quvchilarning bilim olish jarayonini tizimli va maqsadli qiladi, balki ularning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu bo‘limda zamonaviy integrativ pedagogik texnologiyalar – loyiha asosida o‘qitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tanqidiy tafakkur va faol guruh ishlari – xususiyatlari, samaradorligi va o‘quvchilarga ta’siri bilan tahlil qilinadi.

Loyiha asosida o‘qitish. Loyiha asosida o‘qitish o‘quvchilarga real muammolarni hal etish imkonini beradi, shu bilan ular o‘rganayotgan bilimlarni amaliyotda sinashadi [13.15]. Loyiha faoliyati o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, vaqtni boshqarish va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o‘quv jarayonini interaktivlashtiradi va o‘quvchilarning mustaqil izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [9.28]. Raqamli resurslardan samarali

foydalanish faqat bilim berish emas, balki ularni o‘quvchi mustaqil o‘rganishga undashi muhim.

Tanqidiy tafakkur va faol guruh ishlari. Muammoli o‘qitish strategiyalari o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi [11.78]. Tanqidiy tafakkur o‘quvchilarga mavzuni chuqurroq o‘zlashtirish va o‘z qarashlarini himoya qilish ko‘nikmalarini beradi.

Integrativ yondashuv o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Fanlararo bog‘lanish, interaktiv metodlar va motivatsiya muhiti o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, izlanish va ijodiy yondashuvlarini barqaror rivojlantiradi [1.45], [2.34], [13.15], [9.28]. Shuningdek, faqat texnologiya va metodlar bilan cheklanish yetarli emas. O‘quvchilarning qiziqishi, muhitning erkinligi va real hayotiy masalalar bilan bog‘lanish integrativ ta’limning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, pedagoglar o‘z metodlarini moslashtirish va ijodiy yondashuvni qo‘llashlari zarur.

Xulosa qilib aytganda, integrativ yondashuv nafaqat bilimlarni tizimli o‘zlashtirishga yordam beradi, balki o‘quvchilarni ijodkor, mustaqil va muammolarga yechim topa oladigan shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Pedagoglar uchun asosiy vazifa – metodlar va texnologiyalarni o‘quvchilarning individual ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish, ularni faollikka undaydigan muhit yaratish va real hayotiy masalalar bilan bog‘lashdir. STEAM va loyihaviy metodlarni faol qo‘llash, shuningdek, o‘quvchilarning shaxsiy qiziqishlari va motivatsiyasini hisobga olish o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini maksimal darajada oshirish imkonini beradi. Bu esa butun ta’lim jarayonini samarali va zamonaviy qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдуллаева Ш.Р. Таълимда интеграция назарияси ва амалиёти: монография. – Тошкент: Фан, 2019. – 156 б.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 1989. – 192 с.
3. Кларин М.В. Инновационные модели обучения: монография. – Москва: Наука, 2018. – 224 с.
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва: Интеграл, 1996. – 240 с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. – Москва: Логос, 2004. – 384 с.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. – Москва: Народное образование, 1998. – 256 с.
7. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – Москва: Сентябрь, 2000. – 320 с.
8. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие. – Москва: Академия, 2017. – 272 с.
9. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: учебное пособие. – Москва: Академия, 2010. – 312 с.

10. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2015. – 368 с.
11. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Free Press, 2000. – 384 p.
12. Johnson D.W., Johnson R.T., Smith K.A. Active Learning: Cooperation in the College Classroom. – Edina, MN: Interaction Book Company, 2014. – 403 p.
13. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. – San Rafael, CA: Autodesk Foundation, 2000. – 46 p.
14. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education // Pupils’ Attitudes Towards Technology (PATT-19 Conference). – 2008. – P. 1–35.
15. Выготский Л.С. Психология развития человека. – Москва: Смысл, 2005. – 512 с.
16. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: Longman, 1956. – 207 p.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA KASBIY FAOLIYAT JARAYONIDA PEDAGOGIK EMPATIYANI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Orinbaeva Jarqinay Djuginis qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19652074

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik empatiyani shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Pedagogik empatiya pedagog kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralib, uning bolalar rivojiga ta’siri yoritiladi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kuzatuv va so‘rov metodlaridan foydalanilgan. Natijalar pedagogik empatiya darajasini oshirish bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: pedagogik empatiya, maktabgacha ta’lim, kasbiy kompetensiya, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, pedagogik muammo.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the formation of pedagogical empathy in preschool educational organizations. Pedagogical empathy is considered an important component of the professional competence of a teacher, and its impact on the development of children is highlighted. The study used comparative analysis, observation and survey methods. The results confirm that increasing the level of pedagogical empathy has a positive effect on the socio-emotional development of children.

Keywords: pedagogical empathy, preschool education, professional competence, socio-emotional development, pedagogical problem.

Kirish.

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsiga qo‘yilayotgan talablar tubdan o‘zgarib bormoqda. Maktabgacha ta’lim tizimida ayniqsa pedagogning emotsional sezgirligi, bolalarning ichki dunyosini tushunishi va ularning psixologik ehtiyojlariga mos yondasha olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai

nazardan pedagogik empatiya masalasi dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda [1].

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida pedagogning kasbiy kompetentligi nafaqat uning metodik tayyorgarligi, balki uning emotsional intellekti va empatiya darajasi bilan ham o‘lchanmoqda. Pedagogik empatiya — bu tarbiyachining bolalar dunyosiga kirib borishi, ularning hissiy holatlarini anglashi va bu holatlarga pedagogik nuqtayi nazardan adekvat javob qaytarish qobiliyatidir [2]. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanish xususiyatlari shuni ko‘rsatadiki, bu davrda bola muloqotda axborotdan ko‘ra hissiy yaqinlikka ko‘proq ehtiyoj sezadi. Biroq, amaliyotda pedagogik empatiyani shakllantirish murakkab pedagogik muammo bo‘lib qolmoqda, chunki ko‘plab tarbiyachilar ta’lim jarayonida subyekt-obyekt munosabatlariga, ya’ni qat’iy intizom va ko‘rsatmalarga tayanib qolishgan [3].

Maktabgacha yosh davri shaxsning emotsional-intellektual rivojlanishida eng muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda bolalar kattalarning hissiy munosabatlarini tez qabul qiladi va o‘zlashtiradi. Agar pedagog bolaga empatik yondashsa, bola o‘zini xavfsiz, qadrlangan va tushunilgan his qiladi. Empatiya yetishmasligi esa bolalarda qo‘rquv, ishonchsizlik hamda ijtimoiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin [4].

Pedagogik empatiya pedagogning bolalarning hissiy holatini tushunish, ularga mos pedagogik qarorlar qabul qilish va ijobiy emotsional muhit yaratish qobiliyatini anglatadi. Ushbu sifat pedagog kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi hisoblanadi [5].

Xulosa

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik empatiyani shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri. Bugungi kunda ta’lim tizimi faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki bolaning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishini ta’minlashni talab qilmoqda. Bu jarayonda pedagogning kasbiy kompetensiyalari tarkibida empatik yondashuv alohida o‘rin egallaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, pedagogik empatiya maktabgacha ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, empatik pedagog bolalar bilan ishonchli va samimiy munosabat o‘rnatadi. Bunday munosabat bolaning psixologik xavfsizligini ta’minlaydi, o‘zini erkin his qilishiga yordam beradi hamda ta’lim jarayoniga faol jalb etadi. Natijada mashg‘ulotlar samaradorligi ortadi, bolalarda mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik va o‘ziga ishonch rivojlanadi.

Pedagogik empatiyaning muhim natijalaridan biri — ijobiy psixologik muhitni shakllantirishdir. Empatik yondashuv qo‘llanilgan guruhlarda bolalar o‘rtasida hamkorlik kuchayadi, nizolar kamayadi va o‘zaro hurmat rivojlanadi. Bu esa bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga, nutq faolligiga va kommunikativ ko‘nikmalarining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, pedagogik empatiya nafaqat ta’lim sifati, balki tarbiya samaradorligining ham muhim omilidir.

Umuman olganda, pedagogik empatiya maktabgacha ta’lim samaradorligini oshirish, bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini ta’minlash va pedagog

kasbiy kompetensiyasini takomillashtirishda muhim strategik yo‘nalish sifatida qaralishi lozim. Mazkur yo‘nalish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish hamda amaliyotga joriy etish ta’lim sifatini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rogers C.R. *A Way of Being.* – Boston: Houghton Mifflin, 1980.
2. Goleman D. *Emotional Intelligence.* – New York: Bantam Books, 1995.
3. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.* – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. Bandura A. *Social Learning Theory.* – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
5. Xoliqov A.A. *Pedagogik mahorat.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.
6. Masharipov Sh.M. *Maktabgacha ta’lim pedagogikasi.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
7. Shodiyev N.N. *Maktabgacha ta’lim psixologiyasi.* – Toshkent: Fan, 2020.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MILLIY QADRIYATLAR VA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYA BERISHNING INNOVATSION USULLARI

Tengelova Dilfuza Urazali qizi - University of innovation technologies “Maktabgacha va boshlang‘ish ta’lim kafedrasi” asisstent o‘qituvchisi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636956

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlarni o‘rgatish va vatanparvarlikni shakllantirishning innovatsion usullari tahlil qilinadi. Milliy qadriyatlar asosida bolalarni tarbiyalashda pedagogik texnologiyalar va metodlarning roli, shuningdek, raqamli platformalar, interaktiv darslar va ta’limning yangi usullarining samarasi ko‘rib chiqiladi. O‘zbekiston Respublikasining ta’lim siyosatida milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun qo‘llanilayotgan zamonaviy yondashuvlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Boshlang'ich ta'lim, Milliy qadriyatlar, Vatanparvarlik, Pedagogik texnologiyalar, Raqamli platformalar, Interaktiv metodlar, Innovatsion usullar, Ta'lim siyosati, O'zbekiston, Yoshlar tarbiyasi

Annotation . This article analyzes innovative approaches to teaching national values and instilling patriotism in primary education. The role of pedagogical technologies and methods, as well as the use of digital platforms, interactive lessons, and new educational methods in shaping patriotism, are examined. The article discusses the modern approaches in Uzbekistan's educational policy aimed at instilling patriotic values among youth.

Keywords: Primary education, National values, Patriotism, Pedagogical technologies, Digital platforms, Interactive methods, Innovative approaches, Educational policy, Uzbekistan, Youth upbringing

Hozirgi kunda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar doirasida boshlang‘ich ta’lim tizimida bolalarda vatanparvarlikni shakllantirish uchun zamonaviy pedagogik usullar, interaktiv darslar, raqamli platformalar va innovatsion texnologiyalar joriy etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 - 2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida farmonlari vatanparvarlik va milliy qadriyatlarni o‘rgatishga qaratilgan yondashuvlarni kengaytirishga xizmat qilmoqda.[1].

Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlarni o‘rgatish va vatanparvarlik ruhida tarbiya berish o‘quvchilarning ma’naviy va axloqiy rivojlanishining poydevorini tashkil etadi. O‘zbekistonning ta’lim siyosatida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning milliy qadriyatlar asosida shaxsiyatini shakllantirish alohida o‘rin tutadi. Milliy qadriyatlarni yosh avlodga o‘rgatish jarayoni faqat o‘quv dasturlari bilan cheklanib qolmaydi, balki zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi.

Milliy qadriyatlar va vatanparvarlikni shakllantirishda pedagogik texnologiyalarning o‘rni beqiyos. Pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarga o‘zlarining tarixiy va madaniy merosini, milliy urf-odatlar va an’analarini o‘rgatish, shuningdek, Vataniga bo‘lgan sevgi va sadoqatni yanada mustahkamlash mumkin. Zamonaviy ta’limda interaktiv metodlar va raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning faolligini oshirish, ular bilan samarali muloqot qilish, shuningdek, milliy qadriyatlarni o‘rgatishda muhim vositalar sifatida ishlatiladi.

Boshlang‘ich ta’limda interaktiv darslar, o‘quvchilarni guruhlar bo‘yicha ishlashga jalb qilish, rolli o‘yinlar va simulyatsiya usullarini qo‘llash orqali milliy qadriyatlarni amaliy tarzda o‘rganish imkoniyati yaratiladi. Ushbu pedagogik metodlar o‘quvchilarga milliy qadriyatlarni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham anglashga yordam beradi. Masalan, tarix darslarida o‘quvchilarni o‘zbek xalqining tarixiy shaxsiyatlari haqida suhbatlarga jalb qilish yoki geografiya darslarida O‘zbekistonning tabiiy boyliklarini o‘rganish orqali ularni milliy g‘urur tuyg‘usini kuchaytirish mumkin.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonida muhim o‘rin tutadi. Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlarni o‘rgatish uchun raqamli platformalar va onlayn resurslardan foydalanish samarali bo‘lmoqda. Ta’limning raqamli shaklga o‘tishi o‘quvchilarga milliy tarix va madaniyatni o‘rganish, Vatanining boy tarixiy merosini anglash imkonini yaratadi. E-learning platformalari, video darsliklar, onlayn kurslar va interaktiv dars materiallari o‘quvchilarning bilimini yanada kengaytiradi va o‘rganish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Misol uchun, "Ta’limni raqamlashtirish" dasturi doirasida O‘zbekistonda milliy tarix va madaniyatni o‘rgatishga qaratilgan elektron ta’lim resurslari va interaktiv dasturlar joriy etilgan. Ushbu dasturlar yordamida o‘quvchilar tarixiy voqealarni ko‘rish, xalqning urf-odatlari va qadriyatlarini yanada yaxshiroq o‘rganishlari mumkin.[2]

A.K.Kadrekova va M.A.Akniyazovalarning tadqiqotiga ko‘ra "Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlarni o‘rgatish, ayniqsa, bolalarning shaxs sifatida shakllanishiga va ularning keyingi hayotidagi ijtimoiy, ma’naviy

yuksalishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayon nafaqat bilim berish, balki o‘quvchining qalbiga, ongiga ta’sir etish orqali amalga oshiriladi"[3].

Sh.I.Boymurodova va S.X.Samiyeva bugungi zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri yosh avlodni har birini milliy va umuminsoniy qadriyatlarga ruhiy tarbiyalash, yoshlarning ongida xalqimizning tarixiga hamda madaniy merosi va ma’naviy boyliklariga chuqur hurmat tuyg‘usini shakllantirish muhim vositalardan biridir. Jumladan, boshlang‘ich ta’lim esa asosan inson shaxsining ma’naviy poydevori shakllanadigan muhim davr bo‘lib, bu jarayonda o‘qituvchining pedagogik mahorati hamda milliy qadriyatlarga tayanish darajasi o‘ta muhim hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhida tarbiya berishning innovatsion usullari ta’lim tizimining samaradorligini oshiradi. Interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida bolalar nafaqat milliy tarixni, balki o‘z Vataniga bo‘lgan muhabbatni ham o‘rganadilar. Milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar samarali vosita hisoblanadi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim siyosatidagi islohotlar va qarorlar ta’lim tizimida milliy qadriyatlarni o‘rgatishga yanada imkoniyatlar yaratmoqda.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.05.2022 yildagi PF-134-son
2. **Kadrekova, A.K., & Akniyazova, M.A. (2025).** *Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlarni singdirishning ahamiyati.* Ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 214-221 betlar.
3. **Boymurodova, Sh. I., & Samiyeva, S. X. (2026*).*** *Boshlang‘ich ta’limda milliy qadriyatlar va an’anaviy tarbiya g‘oyalarini shakllantirishning nazariy asoslari.* Journal of Education, Ethics and Value, 5(01), 41-45. ISSN: 2181-4392.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA BILIMNI SUST O‘ZLASHTIRUVCHI O‘QUVCHILARNI O‘QUV JARAYONIGA FAOL JALB ETISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

N.M.Utebaev - University of Innovation Technologies assistent-o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636992

Annotatsiya. Mazkur tezisda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida past o‘zlashtirishning oldini olish hamda ularning o‘quv faolligini oshirishning pedagogik asoslari yoritilgan. O‘quvchilarda haqiqiy bilimlarni shakllantirish, o‘zlashtirish darajalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish va innovatsion metodlardan foydalanish orqali samarali ta’lim natijalariga erishish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, past o‘zlashtirish, o‘quv faolligi, o‘quv-bilish faoliyati, haqiqiy bilim, innovatsion metodlar

Abstract. This thesis analyzes pedagogical approaches to preventing low academic achievement and increasing learning activity among primary school students. The study focuses on developing authentic knowledge, gradual mastery levels, and the use of innovative teaching methods to improve learning outcomes.

Keywords: primary education, low achievement, learning activity, cognitive activity, authentic knowledge, innovative methods

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim tizimi umumiy o‘rta ta’lim jarayonining muhim bosqichi hisoblanadi. Chunki aynan boshlang‘ich ta’lim jarayonida kelajak avlod vakillari bo‘lgan o‘quvchilarning ma’naviy yetuk, intellektual salohiyatli hamda innovatsion fikrlaydigan barkamol shaxs sifatida shakllanishiga mustahkam poydevor yaratiladi. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarning tabiiy qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish, ularning tafakkurini rivojlantirish va intellektual imkoniyatlarini kengaytirishda katta didaktik imkoniyatlarga ega.

Boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatining har bir tarkibiy qismi ularning aqliy rivojlanishi, axloqiy kamoloti, jismoniy sog‘lomligi hamda ma’naviy barkamolligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ta’lim mazmunining izchil va tizimli ravishda oshirib borilishi o‘quvchilarning bilim hajmini kengaytirish hamda ularning bilish faolligini rivojlantirish uchun muhim sharoit yaratadi.

Zamonaviy pedagogika fanida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Agar mavjud metodlar muayyan pedagogik muammoni samarali hal eta olmasa, ushbu muammoga mos yangi innovatsion yondashuv va texnologiyalarni ishlab chiqish imkoniyati mavjud. Bu esa ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini tashkil etishning pedagogik, psixologik va texnologik jihatlari jamiyat taraqqiyoti darajasiga mos ravishda rejalashtiriladi. Ta’lim jarayoniga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni uzluksiz joriy etish orqali o‘quvchilarning bilimlarni samarali o‘zlashtirishi ta’minlanadi. Mediata’lim vositalari hamda o‘quvchilarni axborot texnologiyalariga tayyorlash metodikalarining mavjudligi o‘quvchilarning yuqori darajadagi bilimlarni egallashlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Demak, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyati o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan tashkiliy-pedagogik jarayon sifatida qaraladi. Mazkur jarayon aniq maqsadga yo‘naltirilgan tarkibiy qismlardan iborat bo‘lib, unda ta’limning mazmuni, metodlari va shakllari o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llaniladi. Ta’lim jarayonida interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish, o‘quvchilarga zarur bilim minimumini yetkazish, ularda mustaqil o‘qishga barqaror ehtiyojni shakllantirish hamda ijtimoiy hayotga moslashuv ko‘nikmalarini rivojlantirish o‘quv-bilish faoliyatini rivojlantirishning muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Ta’kidlash joizki, o‘quvchilarning intellektual imkoniyatlari bir xil emas. Ayrim o‘quvchilar ta’lim mazmunini tez va oson o‘zlashtirsa, boshqalari bilimlarni egallash jarayonida muayyan qiyinchiliklarga duch keladi. Shu sababli

boshlang‘ich ta’lim bosqichida har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchi hayotida dastlabki bilim va ko‘nikmalar shakllanadigan muhim bosqich bo‘lib, aynan shu davrda savodxonlik asoslari yaratiladi. Shuning uchun har bir o‘quvchining bilimlarni egallash jarayoniga alohida e’tibor qaratish zarur.

O‘quv jarayoni deganda ta’lim jarayonining tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olgan hamda maqsad va vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan metodlar, vositalar va shakllar tizimi tushuniladi. Ushbu jarayonda o‘quvchining mustaqil faoliyati, ko‘rgazmali vositalar hamda texnik resurslardan foydalanish muhim o‘rin tutadi. Bilish jarayoni esa o‘quvchi tomonidan bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtirish jarayoni bo‘lib, u sezgi, idrok, tasavvur va tafakkur kabi psixik jarayonlar orqali namoyon bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida past o‘zlashtirish holatlarining oldini olish uchun, avvalo ularda haqiqiy va puxta bilimlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Haqiqiy bilim deganda o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilgan ma’lumotlar amaliy faoliyatda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan, hayotiy ahamiyatga ega hamda ilmiy asoslangan bilimlar tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, bilimlarni shakllantirish jarayonida bir qator muhim shartlarga amal qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Birinchidan, o‘quvchi egallagan bilimini axborot ko‘rinishiga keltira olishi, ya’ni undan keyingi o‘quv va amaliy faoliyatida samarali foydalana olishi lozim. Ikkinchidan, shakllantirilayotgan bilim o‘quvchining ta’lim bosqichiga, yosh va individual xususiyatlariga mos bo‘lishi zarur. Uchinchidan, berilayotgan bilim hayotiy tajribadan uzoq bo‘lmasligi, balki real voqelik bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. Shuningdek, bilimlar ishonchli, dalillarga asoslangan hamda o‘quvchi tomonidan izohlab berilishi mumkin bo‘lgan darajada tushunarli bo‘lishi talab etiladi. Shu bilan birga, bilimlarning oddiydan murakkabga, noma’lumdan ma’lumga, mavhumdan aniqroq tasavvurlarga tomon bosqichma-bosqich rivojlanib borishi muhim pedagogik talab hisoblanadi.

Mazkur shartlar birgalikda amalga oshirilgandagina bilimlar haqiqiy bilim darajasiga ko‘tariladi hamda avvalgi bilimlarga nisbatan sifat jihatidan yuqori bosqichga erishiladi. Bunday yangi sifat darajasiga o‘tish ilmiylik tamoyili bilan bog‘liq bo‘lib, u ilmiy bilimlarning shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu asosda mavjud bilimlarni yanada rivojlantirish, boyitish va takomillashtirish orqali o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etish imkoniyati yaratiladi.

O‘zlashtirish tushunchasi o‘rganilayotgan manbaga oid ma’lumotlarni anglash, tushunish hamda ularni amaliy faoliyatda qo‘llash bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarning shakllanish jarayonini anglatadi. O‘zlashtirish jarayoni orqali shaxs o‘z-o‘zini anglash, o‘z faoliyatini tahlil qilish va o‘zini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chunki inson o‘z-o‘zini anglash orqali shaxsiy hayoti va kelajagini baholaydi, o‘z-o‘zini kuzatish orqali o‘zining intellektual salohiyatidan samarali foydalanishga erishadi, o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida esa milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglab yetadi, tajriba orttiradi hamda zarur ko‘nikma va malakalarni shakllantiradi.

Shu bois kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini rivojlantirishda mazkur jarayonning barcha tarkibiy qismlarini samarali tashkil etish muhim hisoblanadi. Har bir komponentning aniq maqsadga yo‘naltirilgan holda amalga oshirilishi o‘quvchilarning samarali va natijador faoliyat ko‘rsatishiga keng imkoniyat yaratadi.

Hozirgi ta’lim amaliyotida o‘zlashtirish darajalarining bir necha bosqichlari ajratib ko‘rsatiladi. Birinchi bosqichda o‘quvchi avval o‘rganilgan obyekt, hodisa va jarayonlarni tanish asosida amallarni bajarish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Ikkinchi bosqichda o‘quvchi namunaviy topshiriqlarni mustaqil ravishda bajarish orqali ma’lum malakaga ega bo‘ladi. Uchinchi bosqichda esa o‘quvchi avval egallangan bilim va ko‘nikmalar asosida yangi faoliyat algoritmini ishlab chiqish, ya’ni ijodiy va mahsuldor faoliyatni amalga oshirish darajasiga erishadi.

O‘quvchining o‘zlashtirish darajasi uning quyidagi imkoniyatlarni egallashiga zamin yaratadi:

- o‘rganilgan bilim va ko‘nikmalarni to‘g‘ri takrorlash;
- egallangan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash;
- olingan bilim va ko‘nikmalardan maqsadga muvofiq foydalanish;
- bilim, ko‘nikma va malakalarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish hamda xulosalar chiqarish asosida ularni yanada takomillashtirish.

Natijada, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-bilish faoliyatini samarali tashkil etish orqali ularning bilimlarni ongli o‘zlashtirishi, mustaqil fikrlashi va ijodiy faoliyat olib borish qobiliyatlari rivojlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020 yil 23 sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF–4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2017.
3. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O., Shirinov M.K., Hafizov S.H. Umumiy pedagogika: pedagogik ta’lim yo‘nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 528 b.
4. Usmanova U., Quvondiqova M., Nazarov O. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi: o‘quv qo‘llanma. – Andijon: Andijon davlat pedagogika instituti, 2024. – 114 b.
5. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti: pedagogika ta’lim sohasi bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Sano-standart, 2017.

INKLYUZIVLIQ BILIMLENDIRIW PROCESINDE BALALARDI DOSLIQ PENEN ÚYRENIW.

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,
Genjebaeva Dilnaza - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı 3-kurs talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637039

Annotaciya. Ayrıqsha járdemge mútáj balalarǵa salamat balalar qatarında teń huqıqlı imkaniyatlar jaratıwǵa qaratılǵan ilajlar islep shıǵılmaqta. Usı qararlar talabınan kelip shıqqan jaǵdayda bar bolǵan bilimlendiriw metodları hám quralları da qayta reformalanbaqta, jańalanǵan mámleketlik standart talapları tiykarında arnawlı bilimlendiriw procesine jańa zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar engizilmekte. Ayrıqsha mútájligi bolǵan balalardıń inklyuziv bilimlendiriw talaplarınan kelip shıǵıp túsindiriledi.

Tayanish sózler: inklyuziv bilimlendiriw, Qospa tiptegi qánigelestirilgen, kónlikpe, shınıǵıw procesi, sabaq procesi.

Mámleketimizde uzaqtı gózlep islep shıǵılǵan nızam hám qararlardı ámeliyatqa anıq engiziw nátiyjesinde arnawlı bilimlendiriw tarawında da úlken ózgerisler júz berip atırǵanlıǵı hesh kimge sır emes. Ayrıqsha járdemge mútáj balalarǵa salamat balalar qatarında teń huqıqlı imkaniyatlar jaratıwǵa qaratılǵan ilajlar islep shıǵılmaqta. Usı qararlar talabınan kelip shıqqan jaǵdayda bar bolǵan bilimlendiriw metodları hám quralları da qayta reformalanbaqta, jańalanǵan mámleketlik standart talapları tiykarında arnawlı bilimlendiriw procesine jańa zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar engizilmekte. Ayrıqsha mútájligi bolǵan balalardıń inklyuziv bilimlendiriw talaplarınan kelip shıǵıp shıqqan halda, olardı integraciyalıq tálim tiykarında ǵalabalıq mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde hám Qospa tiptegi qánigelestirilgen mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tálim-tárbiya beriw jumısları ámelge asırılmaqta.

Álbette, hár qanday jańalıqtı ámeliyatqa engiziwde mashqalalarǵa dus kelemiz anıq. Bul mashqalalardı saplastırıw, ayrıqsha járdemge mútáj bolǵan balalar ushın zárúr sharayatlar jaratıw ilajları kórilmekte. "Bilim hámme ushın" milliy háreket baǵdarlaması tiykarında barlıq balalardıń teń sharayatlarda bilim alıwın támiyinlew sıyaqlı jumıslar ámelge asırıladı. Ayrıqsha mútájligi bolǵan balalar menen alıp barılatuǵın tálim-tárbiya jumısları olardıń da salamat balalar sıyaqlı oylawın hám intellektual qábiletin qáliplestiriwge baǵdarlanıwı kerek. Bunı bizden dáwir talap etpekte. Kóp jıllardan beri "inklyuziv" sózi, mayıp balalardı salamat balalar ushın arnalǵan "hár qashanǵı" toparlarǵa "kirgiziwdi" bildirgen "Inklyuziv" haqıyqatında da mayıp balalardı, kóriw yaki esitiwde qıyınshılıǵı bar, yaki júre almaytuǵın yaki rawajlanıwında artta qalǵan qalıw, rawajlanıwı tómen bolǵan balalardı óz ishine aladı. Sonıń menen birge mektepke shekemgi bilimlendiriwge tartılmastan shette qalǵan, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinen shetletilgen barlıq balalardı da bildiredi. Bunday balalar mektepke shekemgi bilimlendiriw tilinde sóyley almawı múmkin; kesel, shınıǵıwlardı jaqsı ózlestire almawları óz qatarlarınan artta qalıwı berilgen tapsırmalardı orınlamawları, yaki óz betinshe orınlay almawları sebepli shólkemge qabıl etilmewleri, keleshektegi bilimlendiriw ushın jollama ala almawları múmkin. Házirgi kúnniń talabınan kelip shıǵatuǵın bolsaq, "Inklyuziv" degende, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashısı sıpatında biz barlıq balalardı birdey qabıl etiw, olarǵa tálim-tárbiya beriw hám bar bolǵan barlıq járdemlerdi (shólkem direktorınan, jámáátten, shańaraqlardan, balalardan, bilimlendiriw shólkemlerinen, densawlıqtı saqlaw xızmetlerinen, jámáát basshılarınan hám mektepke shekemgi

bilimlendiriw shólkemindegi barlıq pedagoglardan) tap usı balalardıń tálim-tárbiya alıwına juwapker ekenligimizdi bildiredi. Bunnan tısqarı, ayırım shólkemlerde, jámáátlerde barlıq balalardıń mektepke barıwı múmkin, biraq, ayırım mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń shólkemge kiriwleri qatnasıwları, úyreniwleriniń sheklep qoyılıwı elege shekem ushırasıp turıptı:

- bilimlendiriw shólkeminde bala sabaqtı ózlestirmewi, bala tilinde bolmawı;
- balanıń óziniń qızıǵıwshılıǵınıń bolmawı, baladan soralmawı, úyretilmewi;
- balanıń shınıǵıwda qatnasıwına mirát etiwdiń joqlıǵı;
- mektep bilimlendiriwinde doskanı kóre almawı, tárbiyashınıń, muǵallimniń sorawların jaqsı túsinbewi;
- shınıǵıwdı, tapsırmanı ózlestire almawları, yaki olarǵa járdem beriw ushın hárekettiń joqlıǵı;

- Ayrıqsha járdemge mútáj balalar toparlarda itibardan artta qalıwı, keyinirek otırıwı jaqsı ózlestiretuǵın bala menen otırmawı, ózin shetke alıwı nátiyjesinde aqır-ayaǵında shólkemdi yaki mektepti taslap ketiwleri múmkin. Biz barlıq tárbiyashılar, muǵallimler balalardıń shınıǵıw procesin, sabaq procesin úyreniw ortalıǵın jaratıw ushın, barlıq balalardıń úyreniwdi qálewi ushın hám barlıq bala Bul dáwir talabı ekenligin umıtpawımız kerek. Kóplegen mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde inklyuziv bilimlendiriwdi "doslıq úyreniwdi" qáliplestiriw, yaǵnıy balalardıń tolıq imkaniyatları menen tanısıw, olar menen ortaqlasıw olarǵa sharayatlardı jaratıw, túsindiriw, ilajı bolǵanınsha ayrıqsha mútáj balalardıń ata-analarına da túsindiriw jumısların alıp barıw, keleshekte mektep bilimlendiriwinde oqıwı ushın imkaniyat jaratıw. Balalar mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemine kónlikpe, úyreniw, bilim alıw ushın hám keleshekte mektep bilimlendiriwinde bilim, tájiriybe, alıw ushın keledi sonıń ushın házirgi tárbiyashılar, muǵallimler ayrıqsha járdemge mútáj balalardı durıs túsiniwi hám olarǵa tálim-tárbiya alıwı ushın qolaylı sharayatlardı jaratıp hám olardı qollap-quwatlap tálim-tárbiya jumıslardı ata-analar menen birgelikte alıp barıwları kerek. Balalardı "doslarsha úyreniw"- ortalıǵı "bala menen doslıq" hám "tárbiyashı menen doslıq múnásibette bolıw." Ol úyreniwshi jámáát sıpatında tárbiyalanıwshılar hám tárbiyashılardıń birgelikte úyreniwleri áhmietli ekenligine itibar beredi. "Doslıq oqıw" ortalıǵı, balalardı oqıw orayına jaylastırıp, oqıwda olardıń belsene qatnasıwların qollap-quwatlaydı. "Doslıq úyreniw" ortalıǵı biz tárbiyashılardıń mútájlikleri hám máplerimizdi de orınlaǵan halda, balalarǵa imkanı bolǵanınsha eń jaqsı zor bilim beriwimizge uqıplılıǵımızdı kórsetedi.

Sociallıq kelip shıǵıwı hám qábiletleri hár qıylı bolǵan hám de imkaniyatı sheklengen balalardı bir nársege úyretiw hám oqıtıw qıyınshılıǵın esapqa alǵan halda ayrıqsha mútájlikke ie balalardı qalay oqıtıwdı biliwimiz zárúr.

Biz bunı ámelge asırıw ushın tájiriybeli tárbiyashılardı baqlaw, olar menen sáwbetlesiw, seminarlarǵa barıw, óz ústimizde jumıs islewimiz menen bir qatarda sırt ellerdiń tájiriybelerin úyreniwimiz, tarawǵa baylanıslı ilimiy-metodikalıq ádebiyatlardı oqip úyreniwimiz, olardaǵı resurslardı izertlewimiz zárúr. Sonnan keyin, biz úyrengenlerimizdi ámeliyatta qollanıw imkaniyatına iye bolamız. Sebebi, inklyuziv bilimlendiriwdi doslarsha úyreniwimiz tek ǵana barlıq túrdegi

ayrıqsha járdemge mútáj balalarımızdıń rawajlanıwında, bálkim biziń ózimizdiń kásiplik rawajlanıwımızda da úlken áhmietke ie.

Inklyuziv tálimdi doslıq penen úyreniw procesinde ayrıqsha mútájligi bar balalarımız benen qay tárizde birge islesiw hám oynaw boyınsha da ulıwma túsinigimizdi jetilistirip barıwımız kerek. Inklyuziv bilimlendiriwdi "doslıq úyreniw" ortalıǵında tek ǵana ayrıqsha itibarǵa balalar menen,bálkim, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi direktorı hám, pedagog-tárbiyashılardıń mútájlikleri, mápleri hám tileklerimizdi de itibarǵa alıw kerek boladı. bunday sharayatta tálim-tárbiya beriw ushın mápleri hám tileklerimizdi de itibarǵa alıw lazım boladı bunday sharayatta tálim-tárbiya beriw ushın shólkem eń jaqsı resurslar menen támiyinlengen bolıwı zárúr.

Házirgi kúnde inklyuziv bilimlendiriwdiń "doslıq úyreniw" ortalıǵında balalar ózlerine isengen halda birgelikte jeke qádir-qımbatın da rawajlandıradı. Ayrıqsha járdemge mútáj balalar ózlerinen hám erisken jetiskenliklerinen mardıyısadı. Olardıń jetiskenliklerin tán alıw hám ruwxlandırıw bolsa balalarda dóretiwshilik qábiletlerin asırıp baradı hám sol tiykarda olardıń izleniwleri hám úyreniwleri jetilisip baradı. Sonıń menen birge olar óz ana tillerin, milliy hám mádeniy dástúrlerdi qádirlew, olardı basqalardan ajıratıw, buǵan "ayrıqsha" dep itibar beriwdi da úyrenedi. Inklyuziv tálimni "döstona" órganish muhitida alohida ehtiyojga ega bolalar ózleriniń sóylesiw kónlikpelerin jetilistiredi hám ómirge jaqsıraq tayarlanıp baradı, ózin de kóp nársege uqıplılıǵın hám.ózin húrmetlewdi úyrenedi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerindegi pedagoglar ayrıqsha mútájligi bar balalardı bilimlendiriw shólkemine hám mektep bilimlendiriwine oqıtıwda balalar qay dárejede qabıl etiw imkaniyatların úyrener eken, olarǵa jańasha qatnas jasaw, olar menen islesiw usılların zaman talaplarına say jańa pedagogikalıq texnologiyalardı iyelewi hám ámelde qollana biliwi kerek boladı. Sol menen birge ayrıqsha itibarǵa mútáj bolǵan balalar menen islesiwde pedagog-tárbiyashılar tárepinen túrli qıyınshılıqlarǵa dus keletuǵının esapqa alǵan halda bul qıyınshılıqlardı saplastırıw ilajların izlew hám olar menen kóbirek jeke islesiw nátiyje beriwin esapqa alǵan halda tálim-tárbiya beriwde jańasha zamanagóy metod hám usıllardan paydalanıw, jańa pedagogikalıq innovaciyalardı óz jumıslarına isenimli engiziwleri talap etiledi. Sonda ǵana inklyuziv bilimlendiriw talapların orınlaw imkaniyatlarına ie boladı.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

6. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida» Qonuni. –Toshkent, 2020 yil, 23-sentyabr, O‘RQ-637.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. – T., 2017. – B.39.

3. BMSH bilimlendiriw, ilim hám mádeniyat boyinsha shólkemi 1-risola. Inklyuziv, doslıq úyreniw
ortalıǵınıń qáliplesiwi. YUNESKOnıń Ózbekstandaǵı wákilxanası, 2007 1-15 bet.

4. "Ayrıqsha járdemge mútáj balalardı ruwxiy hám estetikalıq rawajlandırıw" ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları. T. "Uzinkomsentr" 2002.176-177 bet.

XALIQ MILLIY OYINLAR ARQALI JAS ÁWLADTI HÁR TÁREPLEME ERJETKEN, JETILGEN, FIZIKALIQ SALAMAT, BEKKEM ETIP TÁRBIYALAW - HÁZIRGI DÁWIRIMIZDIŃ EŃ ÁHMIETLI WAZIYPASI.

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,
Kidirniyazova Bibinaz Sarsenbayevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı 2-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19637124

Annotaciya. Oyın bala tárbiyasınıń áhmietli quralı ekenligi, milliy oyınlar balalardıń kúsh hám qábiletlerin ósedi, olardı ómirge tayarlaydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń basqa janrları sıyaqlı milliy háreketli oyınlar da uzaq tariyx arqalı bizge shekem jetip kelgen. Milliy oyınlar arqalı balanıń tili ósedi, aqılıy qábileti rawajlanadı. Fizikalıq jaqtan epshil hám kúshli bolıp ósiwi támiyinlenedi. Milliy xalıq oyınları balalardı iymanlı, isenimli, aqılıy bárkamal, salamat etip tárbiyalawda járdem beredi. Milliy xalıq oyınları balalardıń estetikalıq talǵamın arttıradı, ádepli, ádep-ikramlı etip tárbiyalaydı. Olardıń til baylıǵın, eslew qábiletin, sanasın rawajlandırıladı. Balalar chek tańlaw, sanaw, qosıq, qosıq aytıw arqalı shaqqan hám ziyrek bolıp ósedi.

Tayanish sózler: úrp-ádet, lider, milliy qádiriyat, milliy ruwx, motorika, qorjın, xalıq mwızeki dóretiwshilik, aqılıy uqıplılıq, estetikalıq talǵam,festival, tárbiya quralı.

Milliy xalıq oyınları áyyemgi zamanlardan baslap, xalıq máresimlerinde, úrp-ádetlerinde hám dástúrlerinde óz aldına bir taraw sıpatında jarıslarda, baqsılarda keń tarqalǵan qollanılǵan. Dene tárbiyası xalıqtıń úrp-ádetlerinde, dástúr hám máresimlerinde qáliplesip mıń jıllar dawamında rawajlanıp, jetilisip kelgen. Milliy xalıq oyınları mıń jıllar dawamında bizge shekem jetip kelgen "Atta shabıw," "Qız quwalaw," "Ulaq," "Arqada atıw," "Qoraz urısı," "Bes tas," "Sapalak," "Jambalak xola," "Gúres," "Kim tez oraydı," "Chillaq" sıyaqlı hám basqa da oyınlar arqalı batırlıq, epshillik, teńsalmaqlılıqtı saqlaw sıpatların arttırıw rawajlandırıwda, sonday-aq, qáddi-qáwmetti qáliplestiriw, ádep-ikramlılıq, sana, yad, dıqqat sıyaqlı pazıyletlerdi jetilistiriwde hám álbette, den-sawlıqtı bekkemlewde eń nátiyjeli qural bolıp kelgen. Atap aytqanda, ózbek milliy oyınları, barlıq xalıqlar sıyaqlı muzika, gúlalshılıq, gilem toqıw ásbapları, qosıq hám ayaq oyını hám basqalar adamzat tariyxınıń túrli sociallıq-ekonomikalıq basqıshlarında oylap tabılǵan hám qáliplesip kelgen. Milliy oyınlardıń ózine tán úrp-ádetlerinen, turmıs sharayatlarınan, jasaw klimatınan, tariyxı estelikler, qorshaǵan ortalıq sharayatınan kelip shıqqan bolıp, soǵan sáykes jınısına, jasına, salamatlıǵına qarap qollanılǵan. Bizge belgili, milliy oyınlar óz ishine háreket jaǵınan hár qıylı fizikalıq sıpatlardı rawajlandırıwǵa baǵdarlanǵan oyınlardı qamtıp alǵan. Sol sebepli milliy xalıq oyınlardan:

"Gúres"

Gúres - ózbek xalqınıń Surxan oazisiniń áyyemgi sport túrlerinen biri esaplanadı. Bul oyın baladan epshillik hám shaqqanlıq jáne shıdamlılıqtı talap etedi. Gúres bul, márt, paluan, epshil eki jigit ortasında ótkeriletuǵın ayqas, kúsh sınasıwı. Er balalardıń háreketine qarap olarǵa bakovul tárepinen "Shala, gárrem, hadal, dakki" sıyaqlı bahalar berilip barıladı.

Oyın procesinde erisilgen nátiyje

1. Fizikalıq: Epshillikke, shaqqanlıqqa
umtıladı, shıdamlılıqqa úyretedi.
2-Sociallıq ruwxiy: Shıdamlılıqqa, erk-ıqrarlılıqqa, jetekshilik
Qol hám barmaqlardı shaqqan háreketlendiriwge úyretiw.
Oyın ushin kerekli ásbap-úskeneler: Mayda taslar, qorjın.

Oyınnıń barısı - eki yaki onnan artıq qızlar qollarına qorjınlarınan besewden tas aladı. Taslardı eki qolınıń ústine qoyıp, mólsherlengen sheńber ishine taslardı taslaydı. Dóńgelek ishindegi 1 tastı joqarıǵa ılaqtırıp, qalgan dóńgelektegi taslardı gezekpe-gezek jerdi jelip qolina ildiredi. Hár bir jalama etip alınǵan tastı qorjınǵa salınadı - oyın barısında joqarıǵa ılaqtırılǵan tas túsirilip jiberilse, yaki ildirip ala almasa oyın toqtatıladı. Oyın sońında hújimnen taslar sanaladı. Kimde tas kóp bolsa, jeńimpaz dep tabıladı.

Oyın procesinde erisilgen nátiyje.

1-fizikalıq: shaqqanlıqqa, epshillikke, ilip
alıw kónlikpesi bekkemlenedi. qol hám barmaqlar motorikası rawajlanadı, gózlew kónlikpesi qáliplesedi.
2-Sociallıq-ruwxiy: diqqatına toplanadı, pikirlewi sheberlesedi (sengivinik balalarda qollanılsa nátiyje beredi).
3-ruwxiy: balalarda milliy ruwxtı arttırıw qáliplestiriw, milliy qádiriyatlarımızdı bekkemlew " SAPALAK."

Oyınnıń maqseti - balalardı shaqqan, epshil bolıwǵa úyretiw, olardıń fizikalıq rawajlanıwın arttırıw. Teńsalmaqlılıqtı saqlaǵan halda gózlew kónlikpelerin formirovanie. San-sanaq haqqındaǵı bilimlerin bekkemlew.

Oyın ushın kerekli ásbap-úskeneler: (keteksheler sızılǵan hám nomerlengen tegis maydan, diagonalı 6-8 sm ólshemdegi tegis, jalpaq gúlal tas).

Oyınnıń barısı - oyında 2 yamasa onnan artıq qızlar qatnasıwı múmkin oyın aldınan nomerlengen keteksheler sızıp qoyıladı. (1-5 sanına shekem) Birinshi qız 1-sanlı keteksheden baslap sapalak tastı gózlep bir aylanıp keyingi ekinshi kletkaǵa tewip otırǵızadı hám ózi de sekirip ótedi. Usılayınsha 5-kletkaǵa shekem baradı.
Oyın barısında tas sızıqtan shıǵıp ketse, yaki sızıqtı basıp alsa, sol qız oyınnan shıǵıp ketedi.

Oyın procesinde erisilgen nátiyje:
1-fizikalıq: teńsalmaqlılıqtı saqlaw, bir aylanıp sekiriw rawajlandırıw, mólsherlew, teńsalmaqlıq sıpatın rawajlandırıw, san-sanaqlardıń parıqlawǵa úyretiw.
2-Sociallıq-ruwxiy: erk-ıqrarlılıq hám sabır-taqat jetilistiriledi.
3-Ruwxiy: áwladtan-áwladqa ótip kiyatırgan milliy xalıq oyınlarındaǵı milliylikti seziw, bir-birine doslıq qatnasıqların rawajlandırıw. Solay etip, jas áwladtı hár tárepleme jetilisken, jetik, fizikalıq salamat, úshli etip tárbiyalaw házirgi dáwirimizdiń eń áhmietli wazıypalarınan biri. Solay eken keleshegimiz bolǵan

balanıń erte jaslıq dáwirinen baslap olardıń ósiwi hám tárbiyası menen qatań shuǵıllanıw tálim-tárbiya usıllarınan hám qurallarınan ónimli paydalanıw lazım. Tárbiya quralları haqqında sóz eter ekenbiz, balalar ushın eń súyikli hám quwanıshlı qural bolǵan oyınnıń ornı sheksiz. Milliy oyınlar balalardıń kúsh hám qábiletlerin ósirip, olardı ómirge jeteleydi tayarlaydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń basqa janrları sıyaqlı milliy háreketli oyınlar da uzaq tariyx arqalı bizge shekem jetip kelgen. Milliy oyınlar arqalı balanıń sóylewi, aqılıy qábileti ósedi rawajlanadı. Fizikalıq jaqtan epshil hám kúshli bolıp ósiwin támiyinledi. Milliy hám háreketli oyınlar balalardı iymanlı, isenimli, aqılıy bárkamal, salamat etip tárbiyalawda járdem beredi. Milliy oyınlardı xalıq dóretken, sonıń ushın olar ásirler arqalı jasay beredi. Xalıq oyınları balalardıń estetikalıq talǵamın arttıradı, ádepli, ádep-ikramlı etip tárbiyalaydı. Olardıń til baylıǵın eslew qábiletin, sanasın rawajlandıradı. Balalar chek tańlaw, sanaw, qosıq, qosıq aytıw arqalı shaqqan hám ziyrek bolıp ósedi. Xalıq turmısında gúres, ılaq sıyaqlı xalıqaralıq dárejege shigatugin oyınlar az emes. Olardı tereńirek úyreniwimiz hám úgit-násiyatlawımız zárúr. Bul boyınsha xalıq oyınlarınıń kóplegen túrlerine arnalǵan festival, bayramlar ótkeriw menen bir qatarda mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde balalarǵa milliy qádiriyatlarımızdı úyretip barıwımız kerek.

Sonday-aq, Milliy xalıq oyınların sport ámeliyatında qollanıw imkaniyatı da bar. Bizge belgili, ósip kiyatırǵan kishi hám mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń tárbiyası ushın, mektepke shekemgi jastaǵı balalardı sport penen turaqlı shuǵıllanıwǵa tartıw zárúr. Erte hám mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń rawajlanıwına qoyılatuǵın Mámleket talapları. Mámleket talapları belgili, ólshenetuǵın balanıń boyı, salmaǵı, gewdesiniń dúzilisi sıyaqlı belgilerdi anıqlaw hám ápiwayı indikatorlar toplamın kórsetip, olar pedagoglarga hár bir jas toparında rawajlanıwdıń hár bir tarawı boyınsha balanı baqlap barıwǵa bala rawajlanıwına qoyılatuǵın Mámleket talaplarına qarata balanıń rawajlanıwın bahalawǵa múmkinshilik beredi. Bunnan tısqarı psixologiyalıq hám fizikalıq qábiletlerdi sınaw quralları járdeminde islenedi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tárbiyalanıwshıları menen sport nátiyjeleri ol yaki bul sport túrine sáykes kelse, bala sol sport túri menen shuǵıllanıwına qabıl islewi maqsetke muwapıq dep tabıladı. Bul máselege durıs qatnas jasaw degen sóz. Milliy háreketli oyınlardı qollanıwda balalarda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı, olardıń keypiyatı hám basqa ruwxıy sıpatlarına unamlı tásir kórsetedi. Bul jaǵdaylar bolsa organizmde sharshaw asqınıwlardıń erte payda bolıwına jol qoymaydı, zorıǵıw jaǵdayların aldın aladı.

Ádebiyatlar dizimi:

1. «Ilk va maktabgacha èshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari» T.: 2018.
2. «Ilk qadam» davlat o‘quv dasturi. T., 2018
3. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar T.:270 «Nihol» nashrièti, 2016 y.
4. Qodirova F.R. va boshq. Maktabgacha pedagogika., Toshkent, «Ma’naviyat», 2013y. (O‘quv qo‘llanma)

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARǴA XALIQ AWIZEKI DÓRETPELERIN ÚYRETIW METODIKASI

Jumaniyazova Zlixa Reymovna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrası docenti,
Jalalova Sarbinaz Salavatdinovna - Mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarı 3-kurs talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637178

Annotaciya. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları qaraqalpaq xalıq qosıqların, erteklerdi, jumbaqlardı awızeki túrde ertek, balalar qosıqlarınan úzindilerdi tásirli etip aytıp beriwi tiyis. Jáne de Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları salt-dástúr jırları, tariyxıy qosıqlardı folkloristika ilimi tiykarında úyrenip, salt-dásturleri qaraqalpaq xalqınıń mıń-mıń ásirleri boyınsha úrip- ádetine, salt- sanasına, turmıstaǵı quwanısh hám qayǵısına xızmet etkenin, xalıq óziniń saltına hám dástúrlerine baylanıslı bárhá qosıq dóretip otırǵanın, onı hárqanday dáwir de jır etip aytılǵan, óz dástúrleri boyınsha tálim-tárbiyasın, úrip-ádetin saqlaǵanın biliwi kerek. Sol arqalı ruwxıy jaqtan úrp-ádetin saqlaǵan. Salt-dástúr jırları qısqa qosıqlardan ibarat bolıp keledi.

Tayanish sózler: xalıq amwızeki dóretiwshilik, aqılıy uqıplılıq, lider, milliy qádiriyat, milliy ruwx, motorika, qorjın, estetikalıq talǵam,festival, tárbiya quralı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa xalıq awızeki dóretpelerin úyretiw eń zárúrli metodikalıq máselerdiń biri. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları tómendegi metodikalıq máselelerdi biliwi kerek.

1) Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları qaraqalpaq folklorınıń janrlıq bóliniwleri tuwralı keń túsinik alǵannan keyin, hárbir janrdıń mazmunın, tematikasın, ózgesheliklerin úyrenip shıǵıwı kerek.

2) Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları qaraqalpaq xalıq qosıqların, erteklerdi, jumbaqlardı awızeki túrde ertek, balalar qosıqlarınan úzindilerdi tásirli etip aytıp beriwi tiyis. Jáne de Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemi tárbiyashıları salt-dástúr jırları, tariyxıy qosıqlardı folkloristika ilimi tiykarında úyrenip, salt-dásturleri qaraqalpaq xalqınıń mıń-mıń ásirleri boyınsha úrip- ádetine, salt- sanasına, turmıstaǵı quwanısh hám qayǵısına xızmet etkenin, xalıq óziniń saltına hám dástúrlerine baylanıslı bárhá qosıq dóretip otırǵanın, onı hárqanday dáwir de jır etip aytılǵan, óz dástúrleri boyınsha tálim-tárbiyasın, úrip-ádetin saqlaǵanın biliwi kerek. Sol arqalı ruwxıy jaqtan úrp-ádetin saqlaǵan. Salt-dástúr jırları qısqa qosıqlardan ibarat bolıp keledi. Bunda syujetli waqıyalar sóz etiledi. Ol arnawlı salt penen dástúrdiń shártin orınlaw ushın aytıladı. Salt jırları barlıq xalıqlarda da bar. Ol hárbir jeke adamnıń ómir tirishiliginde, turmısında tutas xalıqtıń qarım-qatnasında xızmet atqaradı. Balalarǵa salt-dástúr jırlarınan besik jırların túsindirip baradı. Balalarǵa tariyxıy qosıqlardı úyretiw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Bul máseleleni balalarǵa túsindiriw barısında, gúrińlesiw, soraw-juwap metodlarınan

paydalanıp tariyxıy qosıqlardıń mazmunı hám áhmiyeti aytıp ótiledi. Tariyxıy qosıqlardıń mazmunında xalıqtıń basınan ótkergen belgili tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar, batırlar, tariyxıy orınlar, qalalar haqqında sóz etiledi. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy qosıqları tematikası boyınsha qaraqalpaq xalqınıń rawajlanıw basqıshlarınıń derlik kópshilik dáwirlerin tutas óz ishine aladı. Atap aytqanda, buǵan xalqımızdıń noǵaylar dáwirindegi watanınan kóshiw, posıw haqqındaǵı «Ormanbet biy ólgende» tolǵawı, xalqımızdıń bunnan sońǵı táǵdiri, ómirinde bolıp ótken waqıyalar súwretlenetuǵının, «Qaraqalpaq», «Baysınǵa», «Jeti úyge bir beldar», «Qońırat legendası», «Marqabay batır» siyaqlı tariyxıy qosıqlardan qısqa tárbiyalıq sipatqa iye jerlerinen úzindiler aytıp beriledi. Tárbiyashı bul temalardı túsindiriw ushın aqılıy húјim, gúrińlesiw, klaster metodlarınan, qızıqlı kórinistegi súwretlerden paydalanıwı múmkin. Jumbaqlar hám jańıltpashlardı úyretiwde balalarǵa jumbaq hám baspadan basıp shıǵarıw máseleleri boyınsha ilimiy teoriyalıq miynetlerge tiykarlanıp maǵlıwmat beriledi. Jumbaqlar jas áwladqa bilim hám tárbiya beriwde áhmiyetli orın iyeleydi. Jumbaqlardı oqıtıwda tómendegidey jumıs túrleri isletiliwi tiyis.

1. Jumbaqlarǵa mısallar keltiriń.
2. Jumbaqlardıń áhmiyeti tuwralı aytıp ótiw kerek.
3. Jumbaqtıń sheshiliw múmkinshiligi bolǵansha oqıwshılardıń ózleri tabıwı ushın jaǵday jasaw kerek.
4. Jumbaqlardı úyretiwde súwretlerden paydalanıw jaqsı nátiyje beredi.
5. Jumbaqtaǵı kórkem sózlerdi úyretiw arqalı olarǵa estetikalıq tárbiya beriw kerek.

Ayrıqsha aytıp ketetuǵın másele jumbaqlardıń kimler tárepinen dóretiletuǵını, olardıń qalay saqlanıp kelgenligi aytıladı. Tárbiyashı tárepinen birneshe jumbaqlar oqılıp yamasa yadtan aytılıp, olardıń sheshliwin balalardıń qatnası menen birlikte orınlaw paydalı. Ayırım balalar juwabın durıs sheshe almaw, basqa bir uqsas sheshimin tabıwı múmkin. Ol balaǵa uqsaslıq tárepinen sóyletip, onnan keyin dál keletuǵın sheshimin taptırıw kerek. Erteklerdi úyretiwde jaslar tárbiyasınıń hár tárepleme jetilisiwinde xalıq óziniń tálim-tárbiyalıq oyları menen árman hám tilekleriniń awızeki ádebiyatınıń ertek janrı arqalı da júzege asırıp otırǵan. Ertek jas áwladtı tárbiyalawda áhmiyetli pedagogikalıq qural bolıp esaplanadı. Erteklerde balalardıń dúnyaǵa kózqarasları, isenimleri, qıyalları menen oyları qullası insan ómirinde ushırasatuǵın hádiyseler sáwlelenip otıradı. Balalarǵa xalıq erteklerinde sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tábiyat qubılısların tanıwı menen birge, ómirdegi qıyınshılıq penen gúreslerdi sáwlendire bilgenligi túsindirip ótiledi. Sonday-aq erteklerde xalıqtıń qorqınıshlı dushpanları kim, hám onnan ózlerin qorǵaw tilekleri súwretlenedi. Onda tolıp atırǵan miynetkesh adamlardıń tirishilik ushın gúresleri, aqıllı menen aqılsızlıq, bay menen jarlı arasındaǵı qarama-qarsılıqlar sóz etiledi. Bulardan basqa erteklerdiń tematikası hám mazmunınıń keńligi, balalarǵa tálim-tárbiya beriw jaǵınan oǵada bay ekenligi aytıladı. Onda hárqanday xalıqtıń qıyalınan tuwǵan jaqsı arzıw-ármanlar, kórkemlew qurallar, obrazlı súwretlewler orın alǵanlıǵı, olardıń

ishinde áyyemgi waqıyalardan tap házirgi kúnge shekem kelip jetken ótken hádiyselerdi súwretleytuǵın dóretpeler ushırasatuǵınlıgı, bunday ertekler ózleriniń dóregen dáwirindegi syujetlik mazmunı az da bolsa saqlanıp, awızdan-awızǵa kóship, xalıq tárepinen jetilistirilip bara beretuǵınlıǵı tuwralı keń túsinikler beriledi. Sonıń menen birge erteklerden bir zamanlardaǵı xalqımızdıń siyasiy ekonomikalıq turmısına, psixologiyasına, dunya tanıw kózqaraslarına baylanıslı maǵlıwmat alıwǵa boladı. Erteklerdiń mazmunında áyyemgi zamanlardaǵı xalıqtıń perzentli bolıwı, quwanıwı, dástúrlerin eske túsirip, olardıń tálim-tárbiyasın sóz etedi. Sonlıqtan adamlar tábiyattıń jasırın sırlarına tolıq túsinbegen. Tábiyat qudiretinen qorqıp jasaǵan. Olar haywanat dúnyasında yamasa tábiyattaǵı qubılıslarda qandayda bir «káramatlı kúsh bar» degen túsinikte bolıp, hár qıylı isenimler payda bolǵan. Biraq adamlar dunyaǵa hám tábiyatqa óz kózqarasların, óz boljawların toqtatpaǵan. Adamlar taw, toǵay, suw, teńiz-okeyanlar, olardıń ishinde ne bar? Arjaǵında qanday xalıq jasaydı. Sol jaqqa barsam edi, solar haqqında bilsem edi, degen arzıw-ármanda jasaǵan. Kem-kem adamzat ármanı qıyalıy erteklerde tolıq sáwlelenip, qıyaldıń haqıyqatlıqqa aylanıwına járdemlesken, jas áwladqa qıyalparaz, ármanshıl bolıwdı úyretken. Qıyalıy erteklerde adamlar jaqsılıq, baxıtlı ómirdi árman etiw menen jasaydı. Onda jámiyetlik tártip durıs bolsa eken, bárhá molshılıq, abadanshılıq, paraxatshılıq bolsa eken dep tileydi. Balalarǵa bul maǵlıwmatlardı aytıp ótiw kerek. Erteklerden bir neshe mısallar keltirip, olardıń mazmunın túsindirip beriwde paydalı metodikalıq máselelerden esaplanadı.

«Qıran» erteginiń mazmunı, syujeti, obrazların túsindirip ótiw paydalı. Dáslep oqıwshılarǵa ertektiń syujeti sóylep beriledi. Qıran -márt, bahadır jigit. Ol adamzattıń mápi ushın, qayǵıdan qutqarıw ushın, joǵın tawıp berip, jılaǵandı jubatıw ushın jan tánin ayamay gúresedi. Jerdiń astı, ústi, suwdıń ishi, aspan oǵan bári bir. «Qıran» ertegindegi Qıran obrazı xalıqtıń tilegi. Sonday jawızlıqlardan qara niyetli kúshlerden jámiyetshilikti qutqaratuǵın Qıran siyaqlı bahadır adamlar bolsa eken, degen arzıw árman, qıyaldan dóregen xalıq ideyaları. Bunı túsindiriw sabaq barısında jaslardı ulıwma insanıylıq ideyalarǵa, watanǵa xızmet etiw ruwxında tárbiyalaw ushın úlken áhmiyetke iye.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

8. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qatiy tartib-intozom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 56 bet.

ziyoev Sh.M. Buyuk kelejagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. O‘zbekiston, 2017. – 469 bet.

10. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» Қонуни. –Тошкент, 2020 йил, 23-сентябрь, ЎРҚ-637.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – Б.39.

12. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi 2019 yil 16 dekabr O‘RQ-595

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMI TÁRBIYALANÍWShÍLARÍNÍŃ INTELLEKTUAL HÁMDE EMACIONAL TARAWLARÍN ZAMANAGÓY METODLAR TIYKARINDA SHÓLKEMLESTIRIW.

Seydabullaeva Raziya Alimovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Mektepke shekemgi hám baslawısh tálim kafedrasi” assistent oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637223

Annotaciya Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tárbiyalanıwshılardıń intellektual hám emocional rawajlanıwın zamanagóy pedagogikalıq metodlar tiykarında shólkemlestiriw máseleleri keltirip ótilgen. Zamanagóy oqıtıw texnologiyalarınıń balanıń aqıl-oy hám emosional qábiletlerin rawajlandırıwdağı roli analiz etiledi. Sonıń menen birge interaktiv metodlar, oyın texnologiyaları, STEAM jantasıwı hám kreativ tapsırmalar arqalı balalardıń kompleks rawajlanıwı túsindiriledi.

Tayanısh sózler: intellektual rawajlanıw, emocional rawajlanıw, mektepke shekemgi bilimlendiriw, zamanagóy metodlar, STEAM, interaktiv tálim iskerligi.

Annotation The issues of organizing the intellectual and emotional development of pupils in preschool educational organizations based on modern pedagogical methods are presented. The role of modern teaching technologies in the development of a child's mental and emotional abilities is analyzed. At the same time, children's comprehensive development is explained through interactive methods, game technologies, the STEAM approach, and creative tasks.

Keywords: intellectual development, emotional development, preschool education, modern methods, STEAM, interactive learning activity.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw – shaxs qáliplesiwiniń eń áhmiyetli basqıshlarınıń biri bolıp esaplanadı. Búgingi kúnde bala dúnyanı tanıy baslaydı, pikirlew qabiletleri rawajlanadı hám sezim-sezgi dúnyası qáliplesedi. Sol sebepli tárbiyashılar aldında turǵan baslı wazıypalardıń biri – balanıń intellektual hám emocional rawajlanıwın birgelikte hám uyǵın túrde alıp barıwdan ibarat.

Zamanagóy pedagogika balanıń tek bilim alıwın emes, balki onıń shaxs sıpatında qáliplesiwin, erkin pikirlew, sheshim qabıl etiwi, kommunikativ qábiletlerin rawajlandırıwdı da názerde tutadı. Búgingi kúnde innovaciyalıq metodlardan paydalanıw arqalı pedagogikalıq procesti jańa basqıshqa kóteriw múmkin.

Intellektual hám emocional rawajlaniwdíń teoriyaliq negizleri

Intellektual rawajlanıw balanıń aqıl-oy qábiletleriniń qáliplesiwi menen baylanıslı bolıp, ol pikirlew, eslew, dıqqat, salıstırıw, analizlew hám ulıwmalastırıw siyaqlı proceslerden ibarat. Bul process balanıń bilim alıwına, jańa

maǵlıwmatlardı qabıl etiwine hám olar boyınsha juwmaq shıǵarıwına járdem beredi.

Emocional rawajlanıw bolsa balanıń ishki sezimleri, hám emociyaları menen baylanıslı. Bala óz sezimlerin tanıwdı, basqarıwdı hám basqalardıń emosional jaǵdayın túsiniwdi úyrenedi. Bul bolsa sociallıq qatnaslarda jetiskenlikke erisiwde áhmiyetli rol oynaydı.

Psixologlar pikiri boyınsha, intellektual hám emocional rawajlanıw bir-birinen ajıralmas túrde baylanıslı. Emocional jaqsı halat intellektual aktivlikti arttıradı, al negativ emosiyalar oqıw procesine keri tásir etedi.

Házirgi waqıtta, Ózbekstan Respublikasında pedagogikalıq baǵdarda alıp barılıp atırǵan ilimiy izleniwler sistemalı-metodologiyalıq qatnasqa tiykarlanadı. Pedagogikalıq hádiyse, haqıyqatlıq hám olardıń nizamlıqların anıqlawga bunday jantasıw pedagogikalıq hádiyse hám proceslerdiń uliwma baylanısı, olardıń izbe-iz, úzliksiz rawajlanıwı, balanıń fiziologiyalıq rawajlanıwı oniń psixologiyalıq, intellektual jaqtan jetilisip barıwın támiyinlewi, qarama-qarsılıqlardıń shaxs jetilisiwin támiyinlewdegi orni hám roli, sonday-aq, dialektika kategoriyalarınıń áhmiyetin tán aladı. Pedagogikalıq ilimiy izertlewlerdi ámelge asırıw quramalı, belgili bir múddetti talap etetuǵın, izbe-izlik, úzliksizlik, sistemalilıq hám anıq maqset sıyaqlı ózgesheliklerge iye bolgan process bolip, oniń nátiyjeli boliwi ushin bir qatar shártlerge ámel etiw zárúr. Olar tómendegiler:

1) mashqalanıń áhmiyetliligi hám temanıń anıq belgilengenligi;
2) ilimiy boljawlardıń duris qáliplestirilgenligi;
3) wazıypalardıń izertlew maqseti tiykarında duris belgilengenligi;
4) izertlew metodları sistemasına obyektiv jantasıw;
5) tájiriybe-sınaq jumısları procesine tartılatuǵın respondentlerdiń jas, psixologiyalıq hám jeke ózgeshelikleri, sonday-aq, shaxs rawajlanıwı nızamlıqlarınıń durıs esapqa alınǵanlıǵı;
6) izertlew nátiyjelerin aldınnan diagnozlaw hám oniń nátiyjelerin aytıp beriw;
7) izertlew nátiyjeleriniń kepilligi.

Zamanagóy sharayatta "Mektepke shekemgi bilimlendiriw pedagogikası" baǵdarında izertlewlerdi alıp barıwda tómendegi metodlar qollanıladı:

1. Pedagogikalıq baqlaw metodi.
2. Sáwbet metodi.
3. Anketa metodı.
4. Intervyu metodı.
5. Bilimlendiriw mákemesi húJjetlerin analizlew metodi.
6. Test metodı.
7. Pedagogikalıq analiz metodi.
8. Balalar dóretiwshiligin úyreniw metodi.
9. Pedagogikalıq tájiriybe metodi.
10. Matematikalıq-statistikalıq metod.

Zamanagóy metodlardíń áhmiyeti

Zamanagóy metodlar pedagogikalıq procesti effektli shólkemlestiriwde baslı qural bolıp tabıladı. Olardıń negizgi maqseti – balanıń aktiv qatnasıwın támiyinlew, qızıǵıwın arttırıw hám erkin pikirlewge úyretip barıw.

Intellektual hám emocional rawajlaniwdí shólkemlestiriw jollari

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde bul eki tarawdı rawajlandırıw ushın tómendegi jollardan paydalanıw múmkin:

1. Qolay psixologiyalıq ortalıq jaratıw

Bala ózin erkin hám qáwipsiz sezgen jaǵdayda jaqsı rawajlanadı. Sol sebepli top ishinde doslıq, qollap-quwatlaw ortalıǵın jaratıw kerek.

2. Individual jantasıw

Hár bir bala ózine tán qábilet hám xarakterge iye. Tárbiyashı balanıń jeke qásiyetlerin esapqa alıp is júrgiziwi lazım.

3. Kreativ tapsırmalar beriw

Súwret salıw, konstruktorlar menen islew, gúrriń dúziw siyaqlı tapsırmalar balanıń pikirlewin hám emosiyaların birdey rawajlandıradı.

4. Kommunikativ oyınlar

Balalardıń bir-biri menen sóylesiwine, pikir almasıwına imkaniyat jaratadı. Bul empatiya hám sociallıq kónlikpelerin rawajlandıradı.

Nátiyjeler hám talqilaw

Zamanagóy metodlardan durıs paydalanıw nátiyjesinde:

balalardıń oqıwǵa qızıǵıwı artadı
pikirlew qabiletleri tez rawajlanadı
emosional turaqlılıq qáliplesedi
sociallıq qatnaslar jaqsılanadı

Bunday integraciyalanǵan jantasıw balanıń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinleydi.

Juwmaqlaw Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tárbiyalanıwshılardıń intellektual hám emocional tarawların birgelikte rawajlandırıw – zaman talabı bolıp tabıladı. Bul procesti nátiyjeli shólkemlestiriw ushın zamanagóy pedagogikalıq metodlardan keń paydalanıw zárúr.

Interaktiv metodlar, oyın texnologiyaları, STEAM jantasıwı hám kreativ tapsırmalar balanıń tek bilim alıwın emes, balki shaxs sıpatında qáliplesiwin de támiyinleydi. Sol arqalı keleshkte jaqsı pikirley alatuǵın, emosional turaqlı hám jamiyetke beyim shaxs tárbiyalanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Z.T.Nishanova va boshq. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. T.: 2017 y.
2. O.U.Xasanboyeva va boshq. Oila pedagogikasi. Toshkent. 2007 yil
3. F.R.Qodirova va boshq. Maktabgacha pedagogika. T.: 2019
4. Shoista Sodiqova Maktabgacha pedagogika T:2022

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA NEYRO O‘YINLAR ORQALI O‘QUVCHILARNING TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

S. K. Paluaniyazova - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogik instituti, Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi stajyor-o'quvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637055

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda neyroo‘yinlardan foydalanishning nazariy-metodik asoslari tahlil etilgan. Neyropedagogik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan o‘yin texnologiyalarining kognitiv jarayonlarga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, neyroo‘yinlarni dars jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlari va ularning samaradorligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: neyroo‘yinlar, tafakkur, kognitiv rivojlanish, neyropedagogika, boshlang'ich ta’lim, innovatsion metodlar.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of using neuro-games in the development of students' thinking in the primary education system. The influence of game technologies, developed on the basis of neuropedagogical approaches, on cognitive processes is scientifically substantiated. The mechanisms of integrating neuro-games into the lesson process and their effectiveness are also highlighted.

Keywords: neuro-games, thinking, cognitive development, neuropedagogy, primary education, innovative methods.

Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘quvchilarning faqat bilimlarni o‘zlashtirishi emas, balki ularning tafakkur faoliyatini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayoniga neyropedagogika asosida ishlab chiqilgan innovatsion yondashuvlarni joriy etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Neyroo‘yinlar o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, axborotni qayta ishlash jarayonlarini tezlashtirish hamda diqqat va xotira mexanizmlarini mustahkamlashga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida e’tirof etilmoqda [5, p.34]. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin faoliyati yetakchi faoliyat turi bo‘lganligi sababli, mazkur yosh bosqichida o‘yin asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni yuqori natijadorlikni ta’minlaydi [3, 62-b.]. Demak, neyroo‘yinlardan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlariga mos kelgan holda, ularning bilish faoliyatini samarali faollashtirish imkonini beradi. Xususan, o‘yin jarayonida o‘quvchilar axborotni qabul qilish, uni qayta ishlash va mustahkamlash bosqichlarini tabiiy ravishda amalga oshiradi. Bu esa o‘z navbatida diqqatning barqarorlashuvi, xotiraning rivojlanishi hamda tafakkur operatsiyalarining (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish) faollashuviga xizmat qiladi.

Shuningdek, neyroo‘yinlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoni hal etish ko‘nikmalarini shakllantiradi hamda o‘quv motivatsiyasini oshiradi. Natijada, o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning kognitiv faolligi ham izchil rivojlanib boradi.

1. Tafakkur rivojlanishining psixologik-pedagogik asoslari

Tafakkur insonning borliqni bilvosita va umumlashtirilgan holda aks ettirishiga xizmat qiluvchi murakkab kognitiv jarayon bo‘lib, u analiz, sintez, umumlashtirish va taqqoslash kabi aqliy operatsiyalar orqali namoyon bo‘ladi [3, 85-b.]. Bunda tafakkur jarayoni o‘quvchining mavjud bilim va tajribalariga

tayanib, yangi bilimlarni o‘zlashtirish hamda muammoli vaziyatlarni hal etish jarayonida faol namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tafakkur ko‘proq konkret-obrazli xarakterga ega bo‘lib, asta-sekin mantiqiy tafakkur shakllari rivojlanib boradi. Mazkur jarayonda analiz va sintez orqali o‘quvchilar obyekt va hodisalarni tarkibiy qismlarga ajratish hamda ularni qayta birlashtirishni o‘rganadi, taqqoslash orqali o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlaydi, umumlashtirish orqali esa muhim belgilar asosida xulosa chiqarishga erishadi. Natijada, tafakkurning izchilligi va mustaqilligi shakllanib, o‘quvchilarning bilish faoliyati yanada faollashadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarda tafakkur asosan ko‘rgazmali-obrazli shaklda rivojlanadi. J. Piaget nazariyasiga muvofiq, mazkur davrda bolalar konkret operatsiyalar bosqichida bo‘lib, ular bilimlarni bevosita amaliy faoliyat orqali egallaydi [4, p.71]. Shu bois, o‘yin faoliyatiga asoslangan metodlar o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda eng samarali pedagogik vositalardan biri sifatida qaraladi.

2. Neyroo‘yinlarning pedagogik salohiyati. Neyroo‘yinlar – bu o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtirishga qaratilgan maxsus didaktik vosita bo‘lib, ular orqali ta’lim jarayonida yuqori darajadagi interfaollik ta’minlanadi.

Mazkur o‘yinlar quyidagi yo‘nalishlarda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi:

diqqatning barqarorligini oshirish;

qisqa va uzoq muddatli xotirani rivojlantirish;

mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirish;

muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

E. Jensenning ilmiy qarashlariga ko‘ra, miya faoliyatiga asoslangan o‘qitish texnologiyalari o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi [5, p.52]. Shu bilan birga, D. Sousa ta’kidlaganidek, o‘yin faoliyati orqali olingan bilimlar uzoq muddatli xotirada mustahkam saqlanadi [6, p.119]. Albatta, mazkur ilmiy qarashlar neyroo‘yinlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Chunki bunday yondashuvda o‘quv materiallari o‘quvchilarning tabiiy bilish jarayonlariga mos holda taqdim etilib, ularning emotsional holati va qiziqishi ham inobatga olinadi. Natijada, o‘quvchilar o‘rganilayotgan mavzuni chuqurroq anglaydi, uni amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi hamda bilimlarning uzoq muddatli xotirada saqlanishi ta’minlanadi. Shu jihatdan, neyroo‘yinlardan foydalanish nafaqat o‘quv jarayonini qiziqarli tashkil etadi, balki uning sifat va samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

3. Neyroo‘yinlarni qo‘llash metodikasi

Boshlang‘ich ta’limda neyroo‘yinlardan samarali foydalanish quyidagi metodik bosqichlar asosida amalga oshiriladi:

1. Maqsadni aniqlashtirish.

Mazkur bosqichda o‘quvchilarda rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tafakkur komponentlari aniqlanadi [2, 115-b.].

2. Mos o‘yinlarni tanlash.

O‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olgan holda neyroo‘yinlar tanlanadi. Masalan, mantiqiy tafakkur uchun “Tezkor fikrla”, xotira uchun “Eslab qol va ayt” kabi o‘yinlar qo‘llaniladi.

3. Ta’lim jarayoniga integratsiya qilish. O‘yinlar darsning turli bosqichlariga (motivatsiya, yangi bilim berish, mustahkamlash) tizimli ravishda kiritiladi [1, 93-b.].

4. Natijalarni tahlil qilish. O‘quvchilarning rivojlanish dinamikasi monitoring qilinib, metodikaning samaradorligi baholanadi [7, 140-b.].

4. Neyroo‘yinlarning samaradorligini baholash. Ilmiy kuzatuvlar va amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘yin texnologiyalariga asoslangan ta’lim o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish bilan birga, ularning tafakkur faoliyatini ham sezilarli darajada faollashtiradi [8, 59-b.].

Neyroo‘yinlardan foydalanish natijasida:

o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalari rivojlanadi;

muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashuv shakllanadi;

bilimlarni o‘zlashtirish sifati ortadi.

Bu esa ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, boshlang‘ich ta’limda neyroo‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishning samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Neyropedagogik yondashuv asosida tashkil etilgan o‘yin texnologiyalari o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Kelgusida mazkur yo‘nalishda raqamli neyroo‘yinlar va sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish istiqbolli yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2019.
3. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva, 1991.
4. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London, 2001.
5. Jensen E. Brain-Based Learning. – USA, 2008.
6. Sousa D. How the Brain Learns. – California, 2017.
7. G‘ulomov S. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2021.
8. Shodmonov Q. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. – Toshkent, 2022.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING DARSDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Saliyeva Perdexan Alimbetovna - Qoraqalpog’iston respublikasi pedagogik mahorat markazi “Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta’lim metodikalari” kafedrasi docenti, (phd)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637077

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy talablar asosida umumiy o’rta ta’lim maktablari pedagog xodimlarining kasbiy bilim, ko’nikma va malakalarini rivojlantirish, ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadi.

Kalit so’zlar: kasbiy rivojlanish pedagogik etika madaniyati , kasbiy rivojlanish , kasbiy faoliyat.

Annotation. This article provides for the development of professional knowledge, skills, and abilities of pedagogical workers of general education schools based on modern requirements, and the systematic improvement of their professional competence.

Keywords: professional development, pedagogical ethics culture, professional development, professional activity.

Mamlakatimizda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar mutaxassislarning malaka darajasi, kasbiy rivojlanishi va kompetentligiga yangi talablar qo‘ymoqda. Bir qator qonunlar, farmonlar, hujjatlar pedagog kadrlarning kasbiy darajasini uzluksiz rivojlantirish modellari va amaliyotlarini yaratish va amalga oshirish jarayonlarini tezlashtirdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-23-son qaroriga tayangan holda O‘zbekiston Respublikasi malaka oshirish tizimida malaka oshirishning xorijiy tajriba va modellarini inobatga olish maqsadga muvofiq tinglovchilar uchun o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda ularning kasbiy tajribasi, yangi funksiyalarni o‘zlashtirish va kompetensiyalarni rivojlantirish uchun o‘qituvchilarning tajribasi va toifasini hisobga olish va o‘qituvchilarning qo‘shimcha ta’lim tizimida modul dasturlarini keng tanlash zarur. O‘qituvchi malakasini oshirishning shaxsiylashtirilgan modelini qurish dolzarb yo‘nalish sifatida e’tirof etilmoqda. Qo‘shimcha kasbiy ta’limni rejalashtirish davrida kasbiy rivojlanish natijalari uchun pedagogning motivatsiyasi va shaxsiy mas’uliyatini kuchaytirish uchun subyekt pozitsiyasini hisobga olish kerak.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘qituvchilarni kasbiy rivojlantirishning metodik ta’minoti mazmuni masalalari pedagog maqomi to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq pedagogning kasbiy darajasini oshirishga hissa qo‘shadigan pedagoglarning kasbiy rivojlanishini real uslubiy qo‘llab-quvvatlash, pedagoglar tomonidan yangi kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni talab qilishi ta’kidlanadi. Pedagogning ta’lim yo‘nalishini aniqlash uchun pedagogning maqomi to‘g‘risidagi qonun hujjatlari talablariga muvofiqligi bo‘yicha pedagoglarning kasbiy darajasi diagnostikasini o‘tkazish shartlari va mezonlari belgilandi.

Bugungi kunda qo‘yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishga to‘sqinlik qilayotgan bir qator muammolar mavjudligi ta’kidlangan. Ular orasida malaka oshirish tizimining ta’lim oluvchilar bilan ishlashda ularni o‘quv jarayoniga jalb qilish, faollashtirish, o‘quv axborotining passiv iste’molchilaridan yangi bilimlarni olishning ijodiy hamkorlariga aylantirishga qodir bo‘lgan yangi o‘qitish

texnologiyalari ustuvor bo‘lishi kerak. Qo‘shimcha nafaqat malaka oshirish kurslarini tizimli o‘tkazish markaziga, balki pedagoglarning mustaqil ishlarini tashkil etish markaziga, mintaqaviy ilmiy-metodik markazga aylanishi kerak, bu esa malaka oshirishning mintaqaviy modellari paydo bo‘lishi bilan uzviy bog‘liqdir. Qo‘shimcha ta’lim sohasida ta’lim faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar o‘z faoliyatini o‘qituvchilar hamjamiyatining ehtiyojlariga muvofiq qayta qurayotgani, so‘nggi paytdagi me’yoriy-huquqiy hujjatlarda malaka oshirish tuzilmasida shakl va metodlarni tanlashda variativlik imkoniyati va zarurati to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘rsatilganligi ta’kidlangan.

“Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2024-yil 7-avgustdagi “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘qituvchilari uchun “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlarini bosqichma-bosqich joriy etish to‘g‘risida”gi 246-son buyrug‘i, shuningdek, maktab ta’limi tashkilotlari pedagog va mutaxassis kadrlarini uzluksiz malakasini oshirishning ilg’or va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tatbiq etish, maktab ta’limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo’yicha belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo’lib, zamonaviy talablar asosida umumiy o’rta ta’lim maktablari pedagog xodimlarining kasbiy bilim, ko’nikma va malakalarini rivojlantirish, ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadigan talab va vazifalar belgilangan.

Boshlang`ich sinf o`qituvchilari o`zidagi uslubiy bilimlarni rivojlantirishi uchun metodik kompetentsiyaning keltirib o`tilgan vazifalarini o`rganishi hamda ularni amaliy tajribada qo`llanishi orqali erishadi. Turli pedagogik o’zgarishlar natijasida o’qituvchining metodik qobilyati shakllanadi. Pedagogik mahoratga ega bo’lgan o’qituvchi tarbiyadagi qiyinchiliklarni yengishga qodir bo’lgan o’qituvchi, o’sib kelayotgan yosh avlodning o’ziga xos hususiyatlarini tushuna oladigan, ularning tuyg’ularini his qila oladigan, ichki dunyosi nozik va zaif bo’lgan, bola hayotidagi turli qiyinchiliklarni ko’ra oladigan va ularga mohirlik bilan yondashadigan, bilim va kreativlilikni o`zida mujassam etgan chuqur ilmiy fikrga ega shaxs hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf o’qituvchisi mehnatining maqsadi yoshlarga o’qish va yozishni o’rgatish orqali voqelikdagi jamiki narsa - hodisalar haqida bilim berish, ularda insonga xos bo’lgan sifat hamda fazilatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi desak mubolag’a bo’lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son farmoni, - T.: 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-231-son qarori, - T.: 2024.

3. Хасанова, Г. (2021). Олий таълим муассасалари педагогларининг Креатив қобилиятларини ривожлантиришнинг мазмуни. Academic Research in Educational Sciences, 2(1), 778-782

BOSHLANǴICH SINFLARDA TARBIYAVIY DARSLARNI INTEGRACIYALAB O’TISHNING AHAMIYATI.

Tajekbaeva.Z.K. - QRPYMUMM Maktabgacha, Boshlanǵich va maxsus talim kafedrasi katta oqituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637128

Annotaciya: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida zarur ko‘nikmalarni shakllantirish, boshlang‘ich ta’lim sifat samaradorligini yangi bosqichga ko‘tarish, o‘qitishning zamonaviy usul va vositalarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi.

Kalit so‘zlar: Umumiy o’rta ta’lim, maktab, o’qituvchi, odob-axloq, qoidalar, tarbiya, shakillantirish, dars, jihoz.

Annotation: It is advisable to form the necessary skills in primary school students, raise the quality effectiveness of primary education to a new level, and introduce modern teaching methods and tools into practice. In this process, the teacher creates conditions for the development, formation, acquisition of knowledge, and upbringing of the individual.

Keywords: General secondary education, school, teacher, etiquette, rules, upbringing, formation, lesson, equipment.

Davlatimiz tomonidan ishlab chiqilayotgan barcha islohotlar, sog’lom bolalarni voyaga yetkazishga asoslangan. Shuning uchun barcha sohalarda amalga oshirilayotgan ishlar kabi bolalarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi vositalar va ularni ishlab chiqishga katta e’tibor qaratilmoqda. Har tomonlama sog‘lom avlodni tarbiyalashda boshlang‘ich ta’limning o‘rni katta. Boshlang’ich ta’lim davri har bir shaxsning keyingi hayotini belgilab beradi, boshlang‘ich ta’lim sifat va samaradorligini oshirishning eng asosiy omillaridan biri ta’lim jarayonini metodik ta’minlashdir.

Dastur asosida “Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy salohiyati va ma’lumot darajasi, bolalar psixologiyasi, hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim metodikasini bilishi, boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida zarur ko‘nikmalarni shakllantirish, boshlang‘ich ta’lim sifat samaradorligini yangi bosqichga ko‘tarish, o‘qitishning zamonaviy usul va vositalarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi.

Bugungi kunda yoshlarimizga ta’lim berish bilan birgalikda o‘quv-tarbiya jarayonida o‘quvchi yoshlarning faolligini oshirish, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish va maqsadga yo‘naltirilgan ishlarni amalga oshirish yo‘lga

qo‘yilgan. Umumta’lim maktablarida o’quvchilar va pedagog xodimlar o‘rtasida o‘zaro ijodiy raqobatni kuchaytirish maqsadida hafta kunlariga nom berilib, alohida maqsadga yo‘naltirilgan ishlarni amalga oshirish yo‘lga qo‘yilgan.

Umumta’lim maktablarida “Umumiy o’rta ta’lim maktab o’qituvchilari va o’quvchilarning odob-axloq qoidalari”, “Tarbiyaviy soatlar”ning namunaviy rejasi asosida o‘tilishi, bolalarda ma’naviy-ma’rifiy tarbiyani shakillantirish, o‘quvchi-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda milliy g‘oya, g‘urur va iftixor tuyg’usini shakllantirishga qaratilgan. Bu borada boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy darslarning o‘rni va ahamiyati katta.

Tarbiyaviy darslarni o‘tish sinf rahbarining vazifalaridan biri bo‘lib, haftada bir marotaba, yiliga 34 darsni tashkil qilib o‘tishlari zarur. Ilgarilari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tarbiyaviy darslarni o‘tishda qiynalardi. Chunki, tarbiyaviy darslarning faqat mavzu rejasi mavjud bo‘lib, tarbiyaviy darslarni asosan bayram sanalariga bag‘ishlangan ssenariysi, undan tashqari, kasbga yo‘naltiruvchi mavzular: “Kim bo‘lsam ekan”, “Non – aziz” mavzulari yuzasidan ilg‘or tajribali o‘qituvchilargina ushbu mavzularning ssenariysini o‘zlari tuzib ochiq darslar o’tkazishar edi. Yosh mutaxassislar va tajribasi kam o‘qituvchilar ularning ishlagan dars ishlanmalaridan foydalanib tarbiyaviy darslarni o‘tishar edi. Qolaversa, tarbiyaviy dars haftaning shanba kunlari, oxirgi soatlarga qo‘yilar edi. O‘qituvchilar ushbu darsni “sinf soati” bilan almashtirishar edi. Chunki o‘qituvchilar bu darsda o‘quvchilarning darsdagi davomati va ularning axloqi haqida gaplashar, ayrim o‘qituvchilar asosiy darslarda ulgurmay qolgan darslarni o‘tishar edi.

Davlatimiz tomonidan tarbiyaviy darsga katta e’tibor qaratilib, o‘quvchilarga milliy istiqlol g‘oyasi va ma’naviyatni shakllantirish maqsadida uni “ma’naviyat darsi” darajasiga ko’tarishdi. Maktablarimizda haftaning har juma kuni “ma’naviyat kuni” deb belgilanib, tarbiyaviy darslarni o’sha kuni birinchi darsda o’tishlari belgilandi. Bu darsda bolalarning qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, u inklyuziv bola boladimi, boshqa mi, mavzu yuzasidan bir hafta oldin olgan taassurotlari bilan ma’naviyati shakillanishi zarur. Chunki o‘qituvchi darsni shunday qilib tashkil qilishi kerakki, o‘quvchilar, “ushbu darsni o‘qituvchi tezroq o‘tsalar ekan” – degan fikr bilan navbatdagi tarbiyaviy darsni kutib yashashi kerak. Yuqorida aytilgan talablarning chora - tadbirini, ya’ni boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy darslarni tashkil qilishda ayrim mavzular bo‘yicha quyidagi tarbiyaviy darsni tavsiya qilmoqchimiz. Tarbiyaviy dars – o‘quvchi shaxsini shakillantirishga maqsadli yo‘naltirilgan, o‘qituvchi va o‘quvchilar hamkorligi uchun maxsus tashkil etilgan, boshqariladigan va nazorat qilinadigan, o‘zining pirovard maqsadi sifatida shaxsni shakillantiradigan jarayondir. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy darslarning samaradorligini oshirish tarbiyaviy ishlar texnologiyasini to‘g‘ri tashkil qilish va qo‘llashga bog‘liq. Bu esa, o‘z navbatida tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish uslubiyatini zamonaviy pedagogik texnologiyalar ishlanmalari asosida yaratishni talab etadi.

Tabiyatni sevamiz va asiraymiz

Dars maqsadi: - o‘quvchilar tabiat go‘zalligidan bahramand bo‘lishga o‘rganadi va uning qadriga yetish haqida o‘ylab ko‘radilar.

Jihozlar: har xil shaklga ega darxt shoxlari, har bir guruh uchun tabiat manzarasi tushurilgan bitta yig‘ma rasm-puzzle (1-ilova), A4 qog‘ozi, yelim.

Dars jarayoni:

I. O‘qituvchi nutqi (10 minut). Bolajonlar, bugun biz tabiyatning g‘aroib sehrli olami haqida gaplashamiz. Har kuni ko‘zimizga oddiy ko‘ringan ko‘chadagi darxtlar, gullar tabiatning ajralmas bo‘lagi xisoblanadi. Ularning ham joni bor: kurtak chiqaradi, yaproqlaydi, gullaydi, o‘sadi, nafas oladi va chiqaradi.

Qo‘limdagi har xil shakldagi shoxlarga yaxshilab razm soling. Bularning har biri bitta narsaga o‘xshaydi. Xush, mana bu navda nimaga o‘xshaydi?
(O‘qituvchi har bitta navdani nimagadir o‘xshatishga yordam beradi. Yoki birinchisini o‘zi ko‘rsatib beradi, qolganlarini o‘quvchilar topadi. Masalan, ular biron bir hayvonga yoki buyumga o‘xshashi mumkin).

- Hozir qaysi fasl?
- Derazaga boqing.Tabiatda qanday o‘zagarishlar sodir bo‘lmoqda?
- Agar butun dunyoda darxtlar yo‘q bo‘ib qolsa, nima bo‘ladi?
- Agar juda ko‘p bo’sachi?

II. Kichik guruhlarda ishlash (15 minut). O‘qituvchi o‘quvchilarni 5-6 kishilik kichik guruhlarga bo‘ladi va har bir guruhga alohida tabiat manzarasi tushurilgan bitta yig‘ma rasm (puzzle – har xil shaklda kesilgan) va A4 qog‘ozi beriladi.

Topshiriq: 1.Guruhingiz bilan birga ushbu rasm bo‘laklarini to‘g‘ri joylashtiring va qog‘ozga yelimlang.

2. Hosil bo‘lgan tabiat manzarasini chiroyli qilib ta’riflab bering.

III. Taqdimot (10 minut). Har bir guruhdan ikkita ishtirokchi chiqib bittasi guruh ishini taqdim etadi, ikkinchisi rasmni izohlab beradi.

IV. Muhokama (10 minut).

* Bugungi mashg‘ulotimiz sizga yoqdimi? Nimasi bilan?
* Qaysi guruhning rasmi va tasvirlashi sizga yoqdi? Nima uchun?
* Shahrimiz/qishlog‘imiz shunday go‘zal manzaraga ega bo‘lishi uchun nima qilishimiz kerak?
* Sinf, maktab, xonodonimizda toza havodan nafas olish uchunchi?
* Gullar, ko‘chatlar tez o‘sishi uchun unga qanday parvarish lozim?
* Agar har bittangiz 1 ta ko‘chat eksangiz, jami neshta bo‘ladi?
* Usha ko‘chatlar siz maktabni bitirguncha necha yoshga to‘ladi?
* Agar ular meva darxti bo‘lsa, biz qanday foyda ko‘ramiz?
* Bundan qanday xulosa chiqarasiz?

Xulosa qilib aytadigan bulsak, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining “O‘quvchi ma'naviyatini shakllantirishda tarbiyaviy soatlarning ahamiyati” nomli tavsiyasida: «Ta'lim berib tarbiyalaymiz, tarbiyalab turib ta'limni shakllantiramiz. Shuning uchun tarbiyaning ta'limdagi, ta'limning tarbiyadagi o‘rni beqiyos»- deyilgan.

Sinf rahbarlari tavsiya etilgan dars ishlanmalaridan samarali foydalanadi degan umiddamiz. Ammo har bir sinfning bilim darajasi, yosh xususiyatlarini

hisobga olib, ularga o‘zgartirishlar kiritishi va qo‘shimcha adabiyotlar, manbalardan foydalanib, darsni yana da boyitishi uchun o‘z ustida tinmay ishlashi va izlanishi lozim. Darslarni integraciyalab olib borish o’tilgan mavzularni yanada mustahkamlashga erdam beradi.

Foydalangan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. T., 1997.
2. Omonova M., Bobomurotova D., Xaydarova U. “Umumta`lim maktablarining 1-sinflarida “Tarbiyaviy soat” mashg`ulotlarini tashkil etish bo‘yicha sinf rahbarlari uchun metodik qo‘llanma” Toshkent. 2013.
3. Ishmuxammedov R., Abdiqodirov A., Pardaev A. “Ta’limda innovatsion texnologiyalar» T., 2008

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI METODIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI

G‘aniyeva Maftuna Abduaziz qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti dotsent v.b, pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637183

Annotatsiya: Mazkur tezisda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini rivojlantirishning dolzarb pedagogik muammolari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, mantiqiy, kreativ va refleksiv tafakkurni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, pedagogik heuristika, kreativ didaktika hamda refleksiv ta’lim yondashuvlarining ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: metodik tayyorgarlik, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, mantiqiy tafakkur, kreativ didaktika, refleksiv ta’lim, pedagogik heuristika, innovatsion texnologiyalar,

Abstract: This thesis provides a scientific and theoretical analysis of акtyal pedagogical issues in developing the methodological training of future primary school teachers. Particular attention is paid to the formation of professional competencies and the development of logical, creative, and reflective thinking within the modern education system. The importance of innovative pedagogical technologies, interactive methods, pedagogical heuristics, creative didactics, and reflective learning approaches is substantiated.

Key words: methodological training, primary school teacher, logical thinking, creative didactics, reflective learning, pedagogical heuristics, innovative technologies.

Bugungi global ta’lim makonida ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida oliy ta’lim muassasalarida akademik sifatni oshirish hamda mehnat bozorining talablariga javob bera oladigan yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassislar

tayyorlash masalasi nafaqat amaliy, balki chuqur epistemologik va institutsional ahamiyat kasb etmoqda. YUNESKO tomonidan tasdiqlangan 2030-yilgacha mo‘ljallangan xalqaro ta’lim strategiyasida esa ta’lim ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning bosh omillaridan biri, jamiyat rivojining strategik harakatlantiruvchi kuchi sifatida ta’riflangan hamda “butun umr davomida sifatli ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash” konsepsiyaning asosiy ustunlaridan biri sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Pedagogik muammolar ta’lim tizimining rivojlanishi va takomillashuvi uchun juda muhim ahamiyatga ega. Ular o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish, ta’lim jarayonida sifatli yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotda qo‘llashda katta rol o‘ynaydi. Ushbu muammolar bir qator ilmiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Quyida keltirilgan beshta muammo jahon va milliy ta’lim tizimida ilgari surilgan asosiy pedagogik muammolardir:

Mantiqiy tafakkur ta’lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishning asosi hisoblanadi. Ushbu muammo ilmiy tadqiqotchilar tomonidan ko‘p yillar davomida o‘rganilib kelinmoqda. V.I. Kirillov ta’kidlaganidek, mantiqiy tafakkur tizimli yondashuvni talab qiladi, bu esa pedagogik faoliyatda ham amaliy, ham nazariy jihatdan katta ahamiyatga ega. J.D. Brunerning ishlari esa mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda konstruktiv yondashuvni qo‘llash zarurligini ko‘rsatdi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llash va pedagogik metodlarni rivojlantirish masalasi pedagogika sohasida doimiy ravishda ilgari surilgan. J. Dewey o‘zining amaliy ta’lim yondashuvlari orqali pedagogik metodlarni sinovdan o‘tkazdi. K. Goodmanning tadqiqotlari ta’limda individualizatsiya va differentsiyalashni, ya’ni har bir o‘quvchining ehtiyojlariga mos metodlarni qo‘llashni ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi. M. Gagne esa o‘quv jarayonida ta’lim metodlarini optimal ishlab chiqish va baholashga alohida e’tibor qaratgan.

Pedagogik kommunikatsiya va o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi didaktik aloqalar ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. P. Freire o‘zining didaktik va pedagogik yondashuvlari orqali, ta’limning jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyatini ta’kidlagan. L. Vygotskiy esa o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni, o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashni ilmiy asoslab berdi.

Psixologik yondashuvlar esa ta’lim jarayonida o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga, o‘quvchilarni jamiyatga moslashtirishga, va ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. V. Davydovning genetik psixologiya asosida ta’lim metodlarini takomillashtirishga oid ishlarida ta’limning psixologik tahlili haqida so‘z boradi. A. Leontievning faoliyat nazariyasi va E. Eriksonning shaxsiy rivojlanish nazariyasi pedagogik faoliyatga ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni qo‘llashni ko‘rsatadi.

Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi bo‘lib qolmoqda. M. Csikszentmihalyi o‘zining "Flow" (oqim) kontseptsiyasi orqali, o‘quvchilarni o‘qishga jalb qilish va o‘quv jarayonini interfaol qilishning muhimligini ta’kidladi. S. Mishra innovatsion ta’lim texnologiyalarining metodik yondashuvlar bilan birgalikda qo‘llanishi orqali ta’lim jarayonini yanada samarali qilish mumkinligini ko‘rsatdi.

Mazkur maqsadlarni amalga oshirish jarayonida transdisiplinar va interaktiv pedagogika tamoyillariga asoslangan holda, kognitiv va metakognitiv kompetensiyalarni shakllantiruvchi innovatsion ta’lim yondashuvlari alohida dolzarblik kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, intellektual kapitalni rivojlantirish, aksiosferaviy tafakkurni kengaytirish va global makonda yuqori adaptivlikka ega bo‘lgan shaxslarni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida maydonga chiqmoqda.

Zamonaviy pedagogdan esa pedagogik heuristika, kreativ didaktika va refleksiv ta’lim texnologiyalarini samarali qo‘llay olish, shuningdek, o‘z kasbiy salohiyatini doimiy ravishda modernizatsiya qilish talab etilmoqda. Bunday yondashuv pedagogik jarayonni faqatgina axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki intellektual sinergetik muhit sifatida shakllantirish imkonini beradi .

Bugungi ta’lim jarayonida zamonaviy o‘qituvchiga qo‘yilayotgan talablar faqatgina ma’lumot yetkazuvchi rol bilan cheklanmaydi. U endilikda o‘quvchilarning bilim olish jarayoniga intellektual yo‘nalish beruvchi, ularni mustaqil tahliliy fikrlashga yo‘naltiruvchi, shuningdek, innovatsion yondashuvlar asosida bilimlarni qayta ishlash malakasini shakllantiruvchi kasbiy yetuk mutaxassis sifatida maydonga chiqmoqda. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tayyorlovida mantiqiy tafakkurni chuqurlashtirish, texnologik va raqamli ta’lim muhitida mantiqiy elementlardan samarali foydalanish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu boradagi metodik tayyorgarlik darajasi esa ta’lim sifati va samaradorligini belgilovchi strategik omillardan biri sifatida e’tirof etiladi. Shu jihatdan olib qaralganda, didaktik mantiq asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual imkoniyatlarini kengaytirish, o‘quv materiallarini integratsiyalashgan model doirasida ishlab chiqish, fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash va shu asosda o‘quv-metodik yondashuvlarni optimallashtirish ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayni vaqtda oliy ta’lim tizimining modernizatsiyalash jarayonida ta’lim va tarbiya mazmunini yangilash masalasi muhim o‘rin egallamoqda. Bunda, bir tomondan, “noformal” ta’lim – ya’ni “Hamkorlik strategiyasi” doirasida o‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalar, masofaviy ta’lim, tyutorlik yondashuvi kabi zamonaviy shakllarni integratsiya qilish zarurati yuzaga chiqayotgan bo‘lsa, boshqa tomondan, “informal” – ya’ni o‘quvchi shaxsiyati va individual ehtiyojlariga asoslangan shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni rivojlantirish masalasi ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Ushbu sharoitda boshlang‘ich ta’lim bosqichida faoliyat yuritadigan bo‘lajak pedagoglarda mantiqiy hamda kreativ tafakkurni shakllantirish, ularni rivojlantiruvchi samarali metod va uslublarni ishlab chiqish, shuningdek, mashg‘ulotlarda integratsiyalashgan yondashuvlarni qo‘llash imkonini beruvchi innovatsion texnologiyalar va model yechimlarni ishlab chiqish g‘oyat muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biriga aylangan. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish” vazifasi belgilanib, bu borada pedagoglarning kreativligini oshirish, ta’lim mazmunini takomillashtirib borishda qulay sharoitlar yaratish, pedagogik deontologiya(yunon.

«deontos» - loyiqlik, munosib, kerakli, tegishli, «logos» - ilm, ta’limot)ni ta’minlash orqali kutilgan natijalarga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik heuristika – bu o‘qitish va o‘rganish jarayonida mustaqil fikrlashni, muammoli vaziyatlarni hal qilishni, yangi bilimlarni o‘zlashtirishni, rag’batlantiruvchi yondashuv bo‘lib, o‘quvchilarning intellektual faolligini va mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kreativ didaktika – bu o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, erkin tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan didaktik yondashuv bo‘lib, an’anaviy o‘qitish metodlaridan farqli o‘laroq, yangilikka intilish, noodatiy yondashuvlar va interaktiv usullarning ustuvorligini nazarda tutadi. Kreativ didaktika o‘quvchilarda mantiqiy, tanqidiy va ijodiy tafakkurni uyg’un tarzda shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang’ich ta’lim bosqichida, visual, o‘yinli, muammoli vaziyatli topshiriqlar, orqali bolaning fikrlash doirasi kengayadi, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, tushunchalarni tahlil qilish va umumlashtirish ko‘nikmalari kengayadi.

Refleksiv ta’lim texnologiyalari – bu o‘quvchilar yoki talabalarda o‘z bilim, ko‘nikma va malakalarini anglab olish, o‘z-o‘zini tahlil qilish, fikr yuritish va o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalaridir. Bu texnologiyalar ta’lim jarayonida o‘quvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki, faol fikrlovchi, anglovchi va baholovchi subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan izohlar, asosan, umumta’limiy yondashuvlar doirasida qo‘llaniladigan tushunchalarning terminologik izohi sifatida talqin qilinadi. Biroq biz o‘rganayotgan “mantiqiy fikrlash” fenomeni bu konsepsiyalarning — ya’ni kreativlik, kognitivlik va innovatsion dunyoqarashning — ildiziga asos soluvchi va ularning shakllanishi uchun metodologik yo‘nalish beruvchi boshlang‘ich lokomotiv hamda asosiy ko‘rsatkich sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon nafaqat pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, balki ularning mantiqiy, kreativ va refleksiv tafakkurini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot davomida ko‘rsatib o‘tilganidek, ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, interfaol metodlardan samarali foydalanish, shuningdek, psixologik va didaktik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish o‘qituvchilarning metodik salohiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shu bilan birga, pedagogik heuristika, kreativ didaktika va refleksiv ta’lim texnologiyalarini qo‘llash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati hamda o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyalari shakllanadi. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish uzluksiz, tizimli va innovatsion yondashuvni talab etadi. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

tamoyillarini amalga oshirish orqali raqobatbardosh, yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. To‘xtaxodjayeva M.X. *Pedagogika nazariyasi*. – Toshkent, 2013.
2. Ochilov M. *Yangi pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent, 2000.
3. Raximov A.K. *Ta’limda interfaol metodlar*. – Toshkent, 2019.
4. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge: Harvard University Press, 1978
5. Dewey J. *Experience and Education*. – New York: Macmillan, 1938
6. Bruner J.S. *The Process of Education*. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.

UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDAGI GLOBAL CHAQIRIQLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Bobomurodova Latofat Elmurodovna - University of innovation technologies pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), v.v.b.professor

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637226

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida yuzaga kelayotgan global chaqiriqlar, raqamli transformatsiya, demografik o'zgarishlar, mehnat bozorining yangi talablari va ta'lim sifatini ta'minlash muammolari ilmiy-tahliliy nuqtayi nazardan ko'rib chiqilgan. Zamonaviy tendensiyalar, jumladan, gibrid ta'lim modellari, sun'iy intellekt texnologiyalari, kompetensiyaga asoslangan yondashuv va hayot davomida o'rganish tushunchasi keng tahlil qilingan. O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar xalqaro tajriba bilan qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so‘zlar: uzluksiz ta'lim, global chaqiriqlar, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, hayot davomida o'rganish, ta'lim islohotlari, gibrid ta'lim.

Abstract: This article examines global challenges facing the lifelong learning system: digital transformation, demographic shifts, evolving labor market demands, and educational quality assurance. Modern trends including hybrid learning models, artificial intelligence integration, competency-based approaches, and the concept of lifelong learning are analyzed in depth. Reforms in Uzbekistan's lifelong education system are compared with international experience.

Keywords: lifelong learning, global challenges, digital transformation, artificial intelligence, competency-based education, continuous learning, educational reforms, hybrid learning.

KIRISH. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi inson kapitalini rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichi bilimlarning tez yangilanishi, kasbiy faoliyat mazmunining murakkablashuvi hamda shaxsdan doimiy o‘qib-o‘rganishni talab etadigan yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan tavsiflanadi. Shu bois, an’anaviy, bir bosqichli ta’lim modeli

o‘zining samaradorligini to‘liq ta’minlay olmayapti. Natijada uzluksiz ta’lim konsepsiyasi ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylanib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, shuningdek, pedagogik jarayonlarni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa uzluksiz ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish, uni xalqaro standartlarga moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA: Uzluksiz ta'lim nazariyasining poydevori P. Lengrand, R. Dave va YuNESKO mutaxassislarining fundamental tadqiqotlarida mustahkamlangan. Keyinchalik J. Field, P. Jarvis va M. Kulikovskaya kabilar bu konsepsiyani zamonaviy talablar asosida yanada rivojlantirganlar. O'zbek olimlaridan N.N.Alimov, M.X.Toshmatov, G'.B.Bekmurodov uzluksiz ta'limning milliy tizim doirasidagi jihatlarini ilmiy jihatdan o'rganganlar.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metod, tizimli tahlil, adabiyotlarni sintezlash hamda YuNESKO, OECD va Jahon bankining so'nggi hisobotlaridan foydalanilgan. Empirik asosni 2020–2024-yillardagi xalqaro va milliy ta'lim statistikasi ma'lumotlari tashkil etadi

METODLAR. Uzluksiz ta’lim — bu insonning butun hayoti davomida bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni muntazam ravishda egallab borishini ta’minlaydigan tizimli pedagogik jarayondir. Mazkur yondashuv nafaqat formal ta’lim bosqichlarini, balki noformal va informal ta’lim shakllarini ham o‘z ichiga oladi. Bunday integrativ yondashuv shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, uning ijtimoiy moslashuvchanligini oshirish hamda mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda uzluksiz ta’lim konsepsiyasi xalqaro miqyosda keng e’tirof etilgan bo‘lib, u zamonaviy ta’lim tizimlarining metodologik asosini tashkil etadi. Xususan, global ta’lim siyosatini shakllantiruvchi UNESCO tomonidan ilgari surilgan “lifelong learning” g‘oyasi inson rivojlanishining uzluksizligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, OECD tashkilotining ta’limga oid tadqiqotlari va tavsiyalari ham uzluksiz ta’limning zamonaviy modelini ishlab chiqishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Uzluksiz ta'lim tizimiga ta'sir etuvchi global chaqiriqlar

Zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimi bir qator o'zaro bog'liq global muammolar kesishmasida turmoqda. Ularni quyidagi asosiy yo'nalishlarga ajratish mumkin:

– Texnologik disrupsiya: sun'iy intellekt, robototexnika va avtomatizatsiya millionlab kasb egalarini qayta o'qitishni talab etmoqda;

– Ta'limga teng imkoniyat yo'qligi: boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi raqamli bo'shliq uzluksiz ta'limdan foydalanishda chuqur tengsizliklarni keltirib chiqarmoqda;

– Demografik bosim: aholining qarishi natijasida rivojlangan mamlakatlar katta yoshli o'quvchilarga mo'ljallangan ta'lim modellarini qayta loyihalashga majbur bo'lmoqda;

– Ta'lim sifatini ta'minlash: onlayn va gibrid formatlarning jadal rivojlanishi akkreditatsiya va sifat nazorati tizimlariga yangi talablar qo'ymoqda;

– Moliyaviy barqarorlik: uzluksiz ta'limni moliyalashtirishda davlat, ish beruvchilar va shaxslarning majburiyatlarini muvozanatlash global muammo bo'lib qolmoqda.

YuNESKO (2022) ma'lumotlariga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda kattalar savodxonligi hali ham 70-80 foiz darajasida qolmoqda, bu esa uzluksiz ta'limning bazaviy shartlarini shakllantirish muammosini kun tartibidan olib bo'lmasligini ko'rsatadi.

2. Zamonaviy tendensiyalar: uzluksiz ta'limning yangi paradigmasi

Global chaqiriqlarga munosabat sifatida dunyo ta'lim tizimlari bir qator innovatsion tendensiyalarni ishlab chiqmoqda va joriy etmoqda.

Gibrid va aralash ta'lim modellari. COVID-19 pandemiyasi o'quv jarayonini tashkil etishda tubdan o'zgartirish qildi. Bugungi kunda gibrid format — ya'ni auditoriya va onlayn ta'limning uyg'unlashuvi — ko'pgina mamlakatlarda standart amaliyotga aylandi. McKinsey (2023) tadqiqotiga ko'ra, yuqori sifatli gibrid ta'lim an'anaviy formatga nisbatan o'quvchilarning bilim o'zlashtirish samaradorligini 20-25 foizga oshirishi mumkin.

Sun'iy intellekt va personallashtirilgan ta'lim. Adaptiv o'quv tizimlari har bir o'quvchining bilim darajasi, o'rganish sur'ati va imtiyozlarini tahlil qilib, individual ta'lim yo'lagini shakllantirib bermoqda. Khan Academy, Coursera va Duolingo kabi platformalar allaqachon ushbu texnologiyalarni omma uchun ochiq qilgan.

Mikrokredensiallar va modulli ta'lim. An'anaviy to'rt yillik ta'limdan farqli ravishda, qisqa muddatli, sanoat tomonidan tan olingan sertifikatlar (mikrokredensiallar) tizimi tezkor kasbiy qayta tayyorgarlik uchun eng samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda (OECD, 2023).

Kompetensiyaga asoslangan ta'lim. Bilimni o'lchashdan amaliy kompetensiyalarni baholashga o'tish — uzluksiz ta'limning eng muhim tendensiyasi. Ish beruvchilar universitetning nufuzidan ko'ra, mutaxassisning konkret mahorat va ko'nikmalariga tobora ko'proq e'tibor qilmoqda.

3. O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar

O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimi maktabgacha ta'limdan tortib, oliy ta'lim va kasbiy qayta tayyorlashgacha bo'lgan keng qamrovli tizimni o'z ichiga oladi. 2017-yildan buyon amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida:

1. Maktabgacha ta'limni qamrab olish ko'rsatkichi 27 foizdan 70 foizga yaqin darajaga ko'tarildi;

2. Oliy ta'lim muassasalari soni 77 tadan 210 tadan oshdi (2023);

3. "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi doirasida 700 mingdan ortiq yoshlarga qo'shimcha ta'lim imkoniyatlari yaratildi;

4. Raqamli ta'lim platformalari va masofaviy o'qitish tizimlari kengaytirilib, viloyatlardagi raqamli bo'shliqni qisqartirish borasida amaliy qadamlar qo'yildi.

Shu bilan birga, O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimi hali hal etilmagan bir qator muammolarga duch kelmoqda: ta'lim sifatining hududlar kesimidagi tengsizligi, kattalar ta'limiga mo'ljallangan muassasalar sonining yetarli emasligi va ish beruvchilar bilan hamkorlik mexanizmlarining to'liq shakllanmaganligi shular jumlasidandir.

XULOSA

Uzluksiz ta'lim bugungi kunda insonning butun hayoti davomida shaxsiy va kasbiy rivojlanishining strategik asosiga aylangan. Global chaqiriqlar — texnologik o'zgarishlar, mehnatbozorining restrukturizatsiyasi va demografik siljishlar — ta'lim tizimlarini an'anaviy chegaralardan tashqariga chiqishga majbur etmoqda. Zamonaviy tendensiyalar — gibrid ta'lim, sun'iy intellekt, mikrokredensiallar va kompetensiyaga asoslangan yondashuv — ushbu chaqiriqlarga samarali javob berishning asosiy yo'nalishlarini belgilamoqda.

O'zbekiston uchun xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirgan holda uzluksiz ta'lim siyosatini tizimli rivojlantirish, raqamli infrastrukturani kuchaytirish va ta'lim-ish bozori hamkorligini institutsional jihatdan mustahkamlash eng ustuvor vazifalar bo'lib qolmoqda

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida".

2. UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report 2022: Reimagining our futures together. Paris: UNESCO Publishing.

3. OECD. (2023). Education at a Glance 2023: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing.

4. World Economic Forum. (2023). Future of Jobs Report 2023. Geneva: WEF.

5. McKinsey Global Institute. (2023). The future of work after COVID-19. New York: McKinsey & Company.

6. Lengrand P. (1975). An Introduction to Lifelong Education. Paris: UNESCO.

7. Jarvis P. (2010). Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice. 4th ed. London: Routledge.

8. Alimov N.N. (2019). Uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan.

9. Toshmatov M.X. (2021). O'zbekistonda uzluksiz kasb-hunar ta'limini modernizatsiya qilish. // Ta'lim va fan, №2. – B. 14–22.

10. Field J. (2006). Lifelong Learning and the New Educational Order. 2nd ed. Stoke-on-Trent: Trentham Books

НОДАВЛАТ МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМДА ИНДИВИДУАЛ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Камалов Бахтияр Шамшетдинович - Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиалининг мустақил изланувчиси

https://doi.org/10.5281/zenodo.19652166

Аннотация: Мақолада наводлат мактабгача таълим муассасаларида болаларнинг индивидуал хусусиятлари ва эҳтиёжларига асосланган таълимни ташкил этиш масалалари ўрганилган. Интеграцияланган методлар, педагогик технологиялар ва индивидуал ёндашувнинг бола ривожига таъсири таҳлил қилинган. Мақолада мактабгача таълимда самарали индивидуал режалаштиришнинг муҳимлиги таъкидланган.

Калит сўз: индивидуал ёндашув, мактабгача таълим, болалар ривожи, педагогик технологиялар, таълим самарадорлиги

Abstract: The article explores the organization of education in private preschool institutions based on the individual characteristics and needs of children. Integrated methods, pedagogical technologies, and the impact of an individualized approach on child development are analyzed. The importance of effective individualized planning in preschool education is emphasized.

Keywords: individual approach, preschool education, child development, pedagogical technologies, learning effectiveness

Кириш

Мактабгача таълим инсон ҳаётида асосий билим ва кўникмалар шаклланадиган давр сифатида катта аҳамиятга эга. Бу ёшда болаларнинг фаолияти, ижодий салоҳияти ва ижтимоий кўникмалари шаклланади, уларнинг психофизиологик ва индивидуал хусусиятлари асосида ривожланиши таъминланиши лозим. Нодавлат мактабгача таълим муассасаларида таълим жараёнида индивидуал ёндашувни жорий этиш бугунги кунда замонавий педагогика ва таълим соҳасининг энг долзарб йўналишларидан бирига айланди.

Индивид — бу биологик тургa кирувчи алоҳида тирик мавжудот бўлиб, унинг ҳар бир хусусияти бошқалардан фарқ қилади. Боланинг ривожланиши унинг шахсий хусусиятлари, фаолияти ва ривожланиш муҳити билан узвий боғлиқ. Илк ёшдаги бола — яслидан мактабгача бўлган даврдаги бола — муайян даргача индивид ҳисобланади. “Индивид” сўзи лотинча “individuus” дан келиб чиққан бўлиб, “бўлинмас”, “айрим шахс”, “ягона” маъноларини билдиради. Бу таъриф боланинг биологик ва психологик ривожланишини бирлаштирувчи асосий тушунча сифатида хизмат қилади.

Индивиднинг ривожланиши унинг фаолияти орқали рўй беради. Ҳаракат боланинг психомотор салоҳияти ва унинг атроф муҳитига мослашувчанлигини кўрсатади.

Индивидуал таълим – бу таълим жараёнини ташкил этишнинг махсус шакли бўлиб, унда ҳар бир боланинг шахсий хусусиятлари, қобилиятлари ва қизиқишлари асосида ўқитиш режаси тузилади.

Нодавлат мактабгача таълимда индивидуал ёндашувнинг педагогик асослари

Индивидуал ёндашув мактабгача таълимда боланинг шахсий хусусиятлари ва ривожланиш имкониятларини инобатга олиб таълимни

ташкил этиш усули сифатида энг самарали педагогик стратегиялардан бири ҳисобланади. Бу усул боланинг қобилиятлари, қизиқишлари ва эҳтиёжларига мувофиқ машғулотларни шакллантиришни назарда тутади. Педагог боланинг ривожланиш даражасини баҳолашда психомотор, когнитив ва эмоционал кўрсаткичларни ҳисобга олади ва уларга мос индивидуал дастурлар ишлаб чиқади.

Индивидуал ёндашувда қўлланиладиган педагогик технологиялар

Индивидуал ёндашувда педагоглар турли инновацион ва интерактив технологиялардан фойдаланадилар. Ушбу технологиялар боланинг фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожланишини таъминлаш учун мўлжалланган. Энг кенг тарқалган усуллар қуйидагиларни ўз ичига олади:

Дифференциал таълим технологиялари – болаларнинг ривожланиш даражаси ва қизиқишларига қараб машғулотларни турлича ташкил қилиш;

Ўйин ва интерактив машғулотлар – боланинг ҳаракат ва маънавий ривожланишини мувофиқлаштириш ҳамда ижодий салоҳиятни ошириш учун қўлланилади.

Бу технологиялар боланинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнини шахсийлаштириш имконини беради. Шу билан бирга, педагог боланинг натижаларини мунтазам баҳолаб, келгуси машғулотларни шунга мувофиқ мослаштириши мумкин.

Муаммолар ва таклифлар

Индивидуал ёндашувни амалга оширишда баъзи муаммолар учрайди. Улар қуйидагилардан иборат: педагогларнинг малака даражаси, ҳар бир болага мос дастурлар ишлаб чиқишдаги қийинчиликлар, болалар сонининг кўплиги ва ресурслик чекловлар. Шу боис, муассасаларда педагогларнинг малакасини ошириш, инновацион технологияларни жорий қилиш ва ҳар бир болага мос фаолият дастурини тайёрлаш муҳимдир.

Индивидуал ёндашувни такомиллаштириш учун қуйидаги таклифлар киритилиши мумкин:

Педагоглар учун махсус тренинглар ва семинарлар ташкил қилиш;

Машғулотларни рақамли технологиялар ва интерактив воситалар орқали бойитиш;

Ота-оналар билан ҳамкорликни кучайтириш, боланинг ривожланишини уй шароитида ҳам қўллаб-қувватлаш;

Болаларнинг ривожланишини мунтазам мониторинг қилиш ва натижалар асосида индивидуал дастурларни ўзгартириш.

Дидактик ва фаолият асосида ўйинлар

Дидактик ўйин — бу мактабгача ёшдаги болаларнинг ривожланиш босқичлари ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим беришнинг махсус усулидир. Ушбу услуб болаларни фаол равишда машғул қилиш орқали билим ва кўникмаларни эгаллашга қаратилган бўлиб, ўйин орқали ривожланиш жараёнини самарали ташкил этиш имконини беради.

Дидактик ўйинлар боланинг когнитив, моторик, ижодий ва ижтимоий салоҳиятини ривожлантиришда асосий роль ўйнайди. Ушбу ўйинлар орқали

болалар нафақат маълумотларни эгаллайдилар, балки ўз фикрларини изоҳлай олиш, муаммоларни ҳал қилиш ва ҳамкасблари билан ҳамкорлик қилиш қобилиятини ҳам ривожлантиришади.

Дидактик ўйинлар мисоллари:

Ранг ва шаклларни ажратиш ўйинлари, санаш ва математик тушунчаларни ривожлантириш ўйинлари, харфлар ва сўзлар билан ўйинлар, конструктор ва қурувчи ўйинлар, ритм ва мусиқий ўйинлар

Дидактик ўйинлар мактабгача таълимда индивидуал ёндашувнинг ажралмас қисми бўлиб, боланинг фаолияти орқали ривожланишини таъминлайди. Ушбу ўйинлар педагогларга боланинг имкониятларини баҳолаш ва шу асосда машғулотларни мослаштириш имконини беради, шу билан бирга боланинг маънавий, когнитив ва ижтимоий ривожланишини самарали таъминлайди.

Хулоса

Нодавлат мактабгача таълим муассасаларида индивидуал ёндашув боланинг ривожланишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Бу усул ҳар бир боланинг биологик хусусиятлари, психофизиологик салоҳияти, қизиқишлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнини шахсийлаштириш имконини беради. Шу орқали бола нафақат билим ва кўникмаларни эгаллайди, балки мустақил фикрлаш, ижодий фаолият ва муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини ривожлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, индивидуал ёндашув нафақат боланинг билими ва кўникмаларини ривожлантириш, балки унинг ижтимоий, эмоционал ва маънавий ривожланишига ҳам кенг таъсир кўрсатади. Шунинг учун мактабгача таълим муассасаларида индивидуал ёндашувни жорий этиш ва уни такомиллаштириш замонавий таълим сифатини оширишнинг асосий омили ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш. Шодмонова. Мактабгача таълим педагогикаси. Тошкент-2008. 36-б
2. Авлиякулов Н. Х., Мусаева Н. Н. Янги педагогик технологиялар. Дарслик. 87- б
3. Nargiza Qayumova Maktabgacha pedagogika. Toshkent- 2013. 131-b
4. Ш.Содиқова Мактабгача педагогика” Тошкент-2013
5. Т.В. Газизова, З.У. Колокольникова, Т.А. Колесникова, Э.Г. Сабирова, С.В. Митросенко Дошкольная педагогика. Красноярск 2018
6. Т.Д. Красова, Ж.В.Чуйкова Дошкольная педагогика. Укув қулланма. Елец-2019
7. Р.Ю.Скоков, Л.А. Галкина, Е.А. Числова, О.В. Давыдович Детская психология- дошкольная педагогика. Волгоград-2025

NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIK MOTIVLARI

Abdullaeva Lobar Bazarbaevna – assistent o‘qituvchi, University of innovation technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19653496

Annotatsiya. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nutqiy kompetensiyasi faqat grammatik to‘g‘rilik yoki “chiroyli gapirish” bilan cheklanmaydi; u dars jarayonida fikrni aniq ifodalash, tinglash va tushunish, o‘quvchini muloqotga tortish, bahsni boshqarish, baholovchi mulohazani etik va ishonchli yetkazish, yozma va og‘zaki nutqni vaziyatga mos tanlash kabi ko‘nikmalar majmuasidir. Mazkur kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha metodik tayyorgarlik esa o‘qituvchining nutqiy maqsadlarni dars mazmuniga singdirish, nutqiy vaziyatlarni loyihalash, mashq tizimini tanlash, diagnostika va refleksiyani yo‘lga qo‘yish qobiliyatlari bilan belgilanadi. Tezisda metodik tayyorgarlikning motivatsion asoslari tahlil qilinib, ichki motivlar, tashqi rag‘batlar, kasbiy identifikatsiya, kommunikativ o‘ziga ishonch, qadriyatlar va maqsadlar tizimi, ta’lim muhitining ta’siri kabi omillar yoritiladi. Shuningdek, motivlarni kuchaytirishning pedagogik shartlari va amaliy mexanizmlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy kompetensiya, metodik tayyorgarlik, motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, o‘zini samarali his etish, ichki motiv, tashqi motiv, pedagogik refleksiya.

KIRISH

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi uchun nutq — kasbning “asosiy asbobi”. U faqat mavzuni tushuntirmaydi, balki o‘quvchi fikrini uyg‘otadi, savol berishga undaydi, muloqot qoidalarini o‘rgatadi, o‘quvchining nutqiy tajribasini boyitadi va eng muhimi, sinfda o‘rnak bo‘ladigan til madaniyatini yaratadi. Shu bois “nutqiy kompetensiya” masalasi metodik tayyorgarlikning chetida turadigan mavzu emas, balki darsning maqsadi, mazmuni, metod va baholashiga singib ketadigan markaziy yo‘nalishdir. Kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan bo‘lajak o‘qituvchi nutqiy ko‘nikmalarni o‘zi egallashi bilan birga, ularni o‘quvchilarda shakllantirishning texnologiyasini ham bilishi kerak: qanday vazifalar nutqni harakatga keltiradi, qanday muloqot vaziyati o‘quvchini gapirtiradi, qaysi savol “o‘ylashga majbur qiladi”, qaysi baholash shakli nutqiy o‘sishni tezlashtiradi. Bu savollar metodika fanining ichida, lekin uning “harakatlantiruvchi dvigateli” motivatsiya bilan ishlaydi: o‘qituvchi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishni ichdan zarurat deb bilmasa, eng to‘g‘ri metod ham qog‘ozda qolib ketadi. Psixologik nazariyalarda motivatsiya faoliyatning yo‘nalishi va barqarorligini belgilovchi omil sifatida talqin qilinadi, shaxsning maqsadi va qadriyatlari bilan bog‘lanadi [1]. Demak, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarlik motivlarini aniqlash va kuchaytirish ta’lim sifatini ko‘tarishning real, amaliy yo‘lidir.

Mavzu dolzarbligi yana bir jihatdan kuchli: boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nutqi o‘quvchi tafakkurining shakllanishiga bevosita ta’sir qiladi.

ASOSIY QISM

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarlik motivlari mohiyatan ikki katta qatlamdan iborat: ichki motivlar va tashqi motivlar. Ichki motivlar bo‘lajak o‘qituvchining kasbga munosabati, shaxsiy qadriyatlari, pedagogik missiyani anglash, o‘zini sinfda samarali ko‘rish istagi, bolaga ta’sir

o‘tkazishning ma’naviy mas’uliyatini his qilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Tashqi motivlar esa baho, reyting, attestatsiya, stipendiya, tanlovlar, amaliyotda rahbarning talabi, ishga joylashishdagi raqobat kabi omillardan quvvat oladi. Muammo shundaki, tashqi rag‘bat tez natija beradi, lekin barqaror emas; ichki motiv sekin shakllanadi, biroq uzoq muddatli kasbiy o‘sishni ta’minlaydi. Shu sababli ta’lim dasturi motivatsiyani “baho bilan qo‘rqitish”ga emas, kasbning mazmuni va natijasini his qildirishga tayanishi kerak. O‘qituvchilikda motivatsiya faqat “xohish” emas, u kasbiy kompetensiyalarni doimiy yangilashga majbur qiladigan ichki intizomdir; bu intizom nutqiy kompetensiya kabi doimiy mashq talab qiladigan sohada ayniqsa muhim. Faoliyat nazariyasi doirasida motiv faoliyatni maqsadga yo‘naltiradi, maqsad esa konkret harakatlar tizimini boshqaradi [1]. Demak, metodik tayyorgarlik motivlarini shakllantirish — bo‘lajak o‘qituvchining metodik harakatlarini “tizimga” keltirishdir.

Motivlarning birinchi kuchli manbai kasbiy identifikatsiyadir. Bo‘lajak o‘qituvchi o‘zini “dars o‘tuvchi odam” sifatida emas, “bolaning nutqini ochadigan ustoz” sifatida tasavvur qilsa, metodik tayyorgarlikning mazmuni o‘z-o‘zidan yangicha talqin qilinadi. Bu yerda “o‘zini samarali his etish” omili alohida rol o‘ynaydi: talaba o‘zining nutqiy va metodik imkonini qanchalik real baholasa, shunchalik aniq maqsad qo‘yadi va mashq qilishni to‘xtatmaydi. Bandura konsepsiyasiga ko‘ra, o‘zini samarali his etish (self-efficacy) shaxsning qiyinchilikka chidamliligi, maqsadga intilishi va faoliyat barqarorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi [3]. Nutqiy kompetensiya masalasida bu juda sezilarli: kimdir auditoriya oldida gapirishdan uyaladi, kimdir fikrni tartibga sololmaydi, yana kimdadir savol berish madaniyati sust. Agar tayyorlov jarayoni bu holatlarni “kamchilik” deb yorliqlasa, motiv so‘nadi; aksincha, ularni rivojlanish nuqtasi sifatida ko‘rsatib, kichik g‘alabalarni tizimli tashkil etsa, motiv mustahkamlanadi. Shuning uchun metodik tayyorgarlik motivlarining o‘zak mexanizmi “men qila olaman” hissini real mashq va natija orqali shakllantirishdan boshlanadi.

Motivatsiyaning ikkinchi manbai qadriyat va ma’no tizimidir. Nutqiy kompetensiya boshlang‘ich sinfda faqat ona tili darsi masalasi emas: matematika, tabiatshunoslik, tasviriy san’at, texnologiya darslarida ham o‘quvchining nutqi o‘sadi, chunki o‘quvchi izohlaydi, dalillaydi, taqqoslaydi, xulosa qiladi, natijani og‘zaki va yozma ifodalaydi. Bo‘lajak o‘qituvchi nutqiy kompetensiyani “hamma fanlarning ichidagi ko‘rinmas maqsad” sifatida anglagan paytda, u metodik jihatdan ham kompleks fikrlaydi: har bir darsda kamida bitta nutqiy vazifa bo‘lishi shart, har bir mavzuda so‘z boyligi, mantiqiy bog‘lovchilar, dalillash modeli ishlashi kerak. Bu yondashuvning psixologik asosi Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” g‘oyasi bilan hamohang: o‘quvchi kattalar va tengdoshlar bilan muloqotda o‘z nutqini yuqoriroq bosqichga ko‘taradi [2]. Demak, bo‘lajak o‘qituvchining motivi “darsni tugatish” emas, “muloqotni qurish” bo‘lib qoladi; metodik tayyorgarlik esa vaziyat yaratish va muloqotni boshqarish texnologiyasiga aylanadi.

Motivlarning uchinchi manbai metodik bilimning “hayotiyligi”dir. Talaba metodikani ko‘pincha qoidalar to‘plami deb qabul qiladi: reja tuzish, metod tanlash, baholash. Aslida metodika nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda

laboratoriya kabi ishlaydi: savol konstruktsiyasi, topshiriq matni, juftlik va guruhdagi muloqot qoidalari, og‘zaki javobni tinglash mezonlari — bularning har biri natijani keskin o‘zgartiradi. Metodik tayyorgarlik motivi kuchayishi uchun talaba “metod — natija” bog‘liqligini ko‘zi bilan ko‘rishi kerak: bir xil mavzuni turli metod bilan o‘tganda o‘quvchi qanchalik ko‘proq gapirdi, qanday gapirdi, qaysi xatolar kamaydi, fikr izchilligi qanchalik oshdi. Kompetensiya yondashuvida ana shunday natija ko‘rsatkichlari muhim sanaladi [4]. Shuning uchun metodik tayyorgarlikda mikroo‘qitish, mini-dars, videokuzatuv va refleksiya, sinfda nutqni o‘lchash mezonlari bo‘yicha kichik tadqiqotlar motivni kuchaytiradigan “isbot” vazifasini bajaradi.

Motivatsiyaning to‘rtinchi manbai muloqot madaniyatidir. Nutqiy kompetensiya o‘qituvchining shaxsiy kommunikativ madaniyati bilan boshlanadi: tinglay olish, savolni ochiq berish, o‘quvchini kamsitmasdan to‘g‘rilash, bahsni keskinlashtirmasdan boshqarish, sinfdagi psixologik xavfsizlikni ta’minlash. Bu ko‘nikmalar metodik tayyorgarlikning “yumshoq” komponenti bo‘lib ko‘rinsa-da, amalda eng qattiq natijani beradi: o‘quvchi o‘zini xavfsiz his qilsa, gapiradi; o‘qituvchi har bir javobni “xato” deb urib tashlasa, sinf jimib qoladi. Shunday paytda nutqiy kompetensiya “o‘rgatilmaydi”, u “so‘nadi”. Demak, bo‘lajak o‘qituvchining motivi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda faqat didaktik vazifa emas, balki tarbiyaviy va psixologik mas’uliyat ekanini anglashdan ham quvvat oladi. Metodik tayyorgarlikda muloqot etikasi, pedagogik nutq me’yorlari, konfliktni yumshatish, ijobiy qayta aloqa (feedback) berish texnikalari muntazam mashq qilinmasa, motiv barqaror bo‘lmaydi, chunki talaba real sinfga kirganda birinchi “qiyin vaziyat”da o‘zini yo‘qotadi.

Motivlarning beshinchi manbai baholash tizimidir. Oliy ta’limda baholash ko‘pincha nazariy bilimni tekshiradi: atamalar, ta’riflar, metodlar ro‘yxati. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarlik esa amaliy faoliyat orqali ko‘rinadi: darsda nutqiy vazifa qo‘yish, topshiriqni to‘g‘ri tuzish, o‘quvchi javobini mezon bilan baholash, xatoni muloyim tuzatish, o‘quvchini qayta gapirtirish, yakunda refleksiya qildirish. Agar baholash shu amaliy harakatlarni qamrab olmasa, talaba “imton uchun o‘qiyman” deb qoladi, kasbiy motiv ikkinchi o‘ringa tushadi. Ta’limda kompetensiyalarni baholash mezonlarga asoslangan bo‘lishi kerakligi ko‘plab metodik manbalarda ta’kidlanadi [4], [5]. Shuning uchun motivatsiyani kuchaytirishning eng oddiy, lekin ta’sirli yo‘li — baholashni “nutqiy metodika amaliyoti”ga yaqinlashtirish: portfel, dars ishlanmasi, audio-video tahlil, amaliyot hisobotlari, sinfdagi nutqiy faollikni o‘lchash kabi topshiriqlar ulushini oshirish. Talaba o‘z portfelida o‘sishni ko‘rsa, motiv ichkaridan mustahkamlanadi; u natijani ko‘rmasa, motiv tashqi baho bilan “uyg‘otilib”, tez so‘nadi.

Motivlarning oltinchi manbai ta’lim muhiti va ijtimoiy buyurtmadir. Zamonaviy boshlang‘ich ta’limdan kutilayotgan natija — o‘qiy oladigan, tushunadigan, fikrini ayta oladigan, dalillay oladigan o‘quvchi. Bu talab o‘qituvchidan ham metodik jihatdan kengroq tayyorgarlikni so‘raydi: nutqni rivojlantirish strategiyasi darsning “qo‘shimchasi” emas, darsning o‘zi bo‘lishi kerak. Ta’lim muassasasida nutqiy madaniyatga bo‘lgan talab, ustozlar

namunasining kuchi, metodik seminarlar, amaliyot rahbarining pozitsiyasi, hatto guruhdoshlar orasidagi professional muhit ham motivatsiyani keskin o‘zgartiradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarlik motivlari bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy shakllanishida hal qiluvchi omillardan biridir. Motivatsiya faqat qiziqish yoki kayfiyat emas, u metodik faoliyatni maqsadga yo‘naltiradigan, barqarorlashtiradigan va qiyinchilikda ham davom ettiradigan ichki mexanizmdir [1]. Ichki motivlar kasbiy identifikatsiya, qadriyatlar, ma’no va mas’uliyat, kommunikativ madaniyat hamda “men qila olaman” hissi bilan bog‘lanadi; tashqi motivlar esa baholash, raqobat, talab va rag‘batlar orqali shakllanadi. Ta’lim amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha metodik tayyorgarlik barqaror bo‘lishi uchun tashqi rag‘bat ichki motivni qo‘llab-quvvatlaydigan tarzda tashkil etilishi kerak, aks holda talaba “imtihondan o‘tish” bilan cheklanib qoladi, real sinfda esa nutqiy vazifalar ikkinchi o‘ringa tushib ketadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
3. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997. 604 p.
4. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 40 с.
5. Хуторской А. В. Компетентностный подход в обучении: научно-методическое пособие. Москва: Эйдос; Институт образования человека, 2013. 73 с.
6. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. Москва: Просвещение, 2000. 320 с.

KISHI JAS BALALARDÍŃ FIZIKALÍQ RAWAJLANÍW ÓZGESHELIKLERI

Kaypova Kamila Joldasbay qizi – University of Innovation Technologies talabasi
Dauletbaeva Nilufar Tórebay qizi - University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19653608

Annotatsiya. Erte jásta kóp nárseni úyrenip aladi: júriwdi, zatlar menen is-háreketlerdı orinlawdi úyrenedi, shápti qabil etiwdi bilıp aladi, úlkenler menen qarım-qatnáqa kirisiw tájiriybesin iyeleydi, olardıń ǵamxorligin sezedi.

Tayanish sózler: Bala fizikalıq rawajlanıwın támiyınlew, tiykarǵı háreket túrleri, gigienalıq uqiplılıqlardı iyelewlerine sharayat jaratadi.

Annotation At an early age, they learn a lot: they learn to walk, manipulate objects, grasp the senses, acquire the experience of interacting with adults, and feel their care.

Keywords: Bala fizikalıq rawajlanıwın támiyınlew, tiykarǵı háreket túrleri, gigienalıq uqiplılıqlardı iyelewlerine sharayat jaratadi.

Balanıń rawajlanıwında kishi jás dáwir úlken áhmiyetke iye. Ásirese usı dáwirde bala úlkenler hám teńlesleri menen múnásiybetleriniń jańa kórinislerine ótip, zatlarǵa jańáha qarım-qatnáta bola bálaydi. Bala erte játa kóp nárseni úyrenip aladi: júriwdi, zatlar menen is- háreketlerdı orinlawdi úyrenedi, shápti qabil etiwdi bilıp aladi, úlkenler menen qarım-qatnáqa kirisiw tájiriybesin iyeleydi, olardıń ǵamxorligin sezedi. Bala 3 jáqa qádem qoyǵanda fizikalıq ósiwi biraz tómenleydi. Bul dáwirde onıń awirlıǵı 1’-15 kg, boyi 90-95 sm. ge jetedi. Bala fizikalıq jaqtan anaǵurlim sshınıǵıp, nerv sistemái rawajlanadi. Tayanish háreket organları jetilisip baradi. 3 jáar balalar qisqa múddette óz háreketlerin báqarıw kónlikpesine iye boladi. Olardaǵı erkinlik jetilisip baradi, sezimde sensorlıq báqarıw da rawajlanip baradi. Jámáát bolıp oynaw kónlikpeleri qálıplesedi. Oyın tiykarında ámelge áirilatuǵın jumis háreketin ajiratiw múmkinshiligi keńeyedi. Súwretlew háreketi hám quriw-soǵıw háreketiniń dáslepki kórinisleri payda boladi. Úsh jáar balalardıń dıqqati tereńlesedi, eslew qábileti bekkemlenip baradi, materiallıq bolmisti iyelew protsessi bálanadi, qıyal súriw imkaniyatları júzege keledi. Bunda oyın háreketi jetekshi rol' oynaydi. Kishi topar balalardı tárbiyalaw waziypaları tómendegilerden ibarat:

alalardıń Mektepke kónligiwine sharayat jaratiw, Psixolog topardaǵı balalar menen unamli múnásiybetlerdı jolǵa qoyıwı hár bir balanıń iskerligin támiyınlew lazım.

alalar fizikalıq rawajlanıwın támiyınlew, tiykarǵı háreket túrleri, gigienalıq uqiplılıqlardı iyelewlerine sharayat jaratadi.

alalardıń bilıw aktivligin óstiriw, aynala-átiraptaǵı zat hám qublislarǵa say túsiniklerdı bayitiw, zatlardıń ózgesheliklerin sensor tekseriw, salistiriw, analiz tiykarında ajiratiwǵa úyretiw, oyın, qarım-qatná uqiplılıqlarının payda bolıwina sharayat jaratiw.

ynala-átirapqa unamli múnásiybetti, báqa adamlarǵa miyirbanlıq, ósimlik hám haywanlardı áirap - abaylaw sezimin tárbiyalaw.

irgelikte iskerlikke qizǵıwshilıq óstiriw, úlkenler hám teǵlesler menen sózlik qarım-qatnáqa kirise alıw uqiplilıǵın óstiriw.

alalar oylawi, dóretiwshilik qábiletleriniń ósiwine sharayat jaratiw. Oyın hám kórkem óner iskerlikte qatnáiwga qiziqtiriw. Óz reje hám tileklerin ámelge áırıwda quwaniwǵa ǵyretiw.

Bilimlendiriw mákemelerinde salamat turmis tárzin júzege keltiriw balani hár tárepleme tárbiyalaw óstiriwdıń tiykarı. Salamat, fizikalıq normada ósip baratiǵan 7-jásli bala ádetde quwnaq, qizǵıwshan boladi. Ol kóp oynaydi, hárekette boladi, hamme jumislarda qatnasadi. Salamat turmis tárzi barlıq gigienalıq normalarǵa - mebel tańlaw, jaqtilıq - issilıqti támiyınleniwi, balalar k ú n tártibin duris tańlaniwi

tolıq orinlawdi názerde tutadi. Awqatlaniw, uyqilawdi duris shólkemlestiriw, hár bir bala iskerliginiń mazmunli etiw menen bige oǵan jaqsi keypiyat, aktivlik bağıshlaydi, sharshap qalıwdıń aldi alinadi. Balaniń Mektepdağı psixikalıq jağdaylarına ayriqsha itibar beriledi. Unamli sezimlerin xóhametlew, qatnáiwin bahalaw zárúr.

Bir bala mektepti qálemey kelse, Psixolog oǵan tuwri jol taba almaydi. Bunday balaǵa itibardı kúsheytiw lazim. Unamsiz sezimler somatikalıq hám psixikalıq keselliklerdıń rawjlaniwina alıp keledi, balaniń óz betinsheligi páseyedi. Balalardı salamat turmis tárzine úyretedi gigienalıq hám háreket mádeniyati tiykarların iyelewleri zárur áhmiyetke iye. Gigienalıq mádeniyat balalarda óz denesin qǵtiw, duris awqatlana alıw, jeke nárselerdı áirap abaylaw, tártip saqlawǵa úyretiw arqali payda boladi. Topardağı duris kún tártibi 7- jásli balalar ómiriniń kún tártibi menen belgilenedi. Hár bir kún tártibi protsesi balalardıń jás imkaniyatlarınan kelıp shiǵıwshi belgili dawamlılıqka iye. Kishi topar balalar turmis iskerliginde ele óz betinshe hárket etiw kónlikpesi joq bolǵanlıqtan barlıq kún tártibindegi protseslerdı ótkeriw qaǵıydái bir iskerlik túrinen ekinshisine ótiwi Psixolog balalar menen birge shólkemlestiredi hám ótkeredi. Ol gezektegi protseske kishi topardan 6-7 balani hár dayim tartadi, qalǵan balalar bul waqitta oyın menen bánt boladi. Psixolog seylge shiǵıw usshın kiyiniw hám awqatlaniwǵa tayarlaniwdağı juwiniwǵa kóbinese, bul uqiplılıqlardı jaqsi iyelemegen hámde bul jumislarǵa báqalarǵa qaraǵanda kóbirek waqitti sarplaytuǵın balalardı, sonday-aq usı waqitta bánt bolmaǵan balalardı tartadi. «Psixolog, sonday-aq, balalarǵa bir kún tártibi protsesinen ekinshisine ótiwleri hám olardı orinlawlarında járdem beredi. Bunda Psixologniń balalar menen duris qarım-qatná formási, oyın úlken áhmiyetke iye boladı. Psixologniń sózlerinen balalar zárur nárseni duris orinlawlarına isenim seziwleri zárur. Psixologniń dawisi hesh balalardın ruwxın túsirmewi, bálahaların páseytpew, balalar Psixologniń qollap-quwatlawina iseniwi kerek.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

arımov I.A. Yuksak mánaviyat - engilmá kuch" - T.: Mánaviyat 2008

aktabgacha tálimga kóyiladigan davlat talabları» T., 2013 y

bdulla Avlonıy. Turkiy guliston yoxud axloq. -T. Óqituvchi 1993.

bduráulov M. Ózbek márifatparvar shoirları ilm márifat haqida. -T. Óqituvchi, 1981.

TÁRBIYALÍQ ISLERDI REJELESTIRIWDE ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ TÁRBIYANÍŃ MAZMUNÍ

Qadirbaeva Dilfuza Zaripbay qizi– University of Innovation Technologies talabasi

Japakova Mavlyuda Maxmud qizi- University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19653733

Annotatsiya. Balalardıń qızıǵıwı, qábileti hám wolardıń haq kewili menen qálep qıyınshılıqtan qorıqpay woqıwǵa tayın yaki tayın yemes yekenligi yesapqa alıw.

Tayanish sózler: Bala psixikasınıń rawajlanıwı, ádep-ikramlılıq, qarım-qatnas oǵada qospalı hám tárbiyaǵa iye process, hár qanday basqa rawajlanıw sıyaqlı bunda san hám sapa wózgerislerine alıp keledi.

Annotation Taking into account children's interests, abilities, and their willingness to study without fear of difficulties.

Keywords: The development of a child's psyche, morality, and communication are highly complex and educational processes. Like any other development, they lead to both quantitative and qualitative changes.

Hár bir ustaz shaxstıń qanday qásiyetlerge iye yekenligin biliwi kerek. Pedagogika pániniń tiykarǵı wazıypasınıń biri balanıń rawajlanıwın ján-jaqlama úyreniw hám muǵallimniń óz isinde tabısqa yerisiwi óz balalarınıń qásiyet hám ayırmashılıqların biliw yesaplanadı. Balalardıń qızıǵıwı, qábileti hám wolardıń haq kewili menen qálep qıyınshılıqtan qorıqpay oqıwǵa tayın yaki tayın yemes yekenligi yesapqa alınbasa bilim alıw qanaatlandırarlı nátiyje bermeydi.

Balanıń pikirlew qábiliyeti hám pútkil xarakter ayırmashılıqların názerde tutqan halda alıp barılǵan woqıtıw balalardı bilim alıwǵa qızıqsındıradı,woqıtıwdıń tabıslı bolıwın támiyenleydi.

Bala organizminiń ósiwi hám rawajlanıwı, psixikalıq jaqtan jetilisiwi túrli jas dáwirinde hár qıylı boladı. Bala psixikasınıń rawajlanıwı oǵada qospalı hám qarama-qarsılıqlarǵa iye process, hár qanday basqa rawajlanıw sıyaqlı bunda san hám sapa wózgerislerine alıp keledi. Rawajlanıw processinde belgili bir tártiptegi stadiyalıqtı kóriw múmkin. Hár bir basqısh (stadiya) balanıń real haqıyqatlıqqa qatnasta málim múnásebeti menen, insanıy múnásebetler sistemasında tutqan wornı menen xarakterlenedi. Bizińǵárezsiz yelimizde ósip kiyatırǵan jas ávladtı adamgershilik ruwxında tárbiyalaw sistemasında balanıń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı basqıshlardı wóz ishine alıwshı mınanday jas dáwirlerine ajıratıw qabıl yetilgen

Durıs shólkemlestirilgen miynet adamlardıń barqulla qanaatlanıwshılıq sezimin hám ráháátleniwin payda yetedi.

Oyın processi balalardı adep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda woǵada bay elementlerge iye. Bunda háreketler garmoniyası ayqın kórinedi hám iskusstvoǵa ádetleniw júzege asadı.

Bala mektepke keliwi menen wolarda kúndelikli miynet tapsırmaları payda boladı. Ol baqshategi rejimge ámeliy ilájlar islewi tiyis. Ol yendi kollektivke qosılıp wonıń isleri hár tárepleme tártipke salınadı. Sabaq waqtında sóylespew, muǵallimniń túsindirgenlerin dıqqat penen tıńlaw, wonıń buyrıqların worınlaw, tánepis waqtında shawqımlaspaw, t.b. Baladan ózin pútkilley qayta qurıwdı, wonıń fizikalıq hám ideyalıq tárepten qayta qurılıwın, wózgertiwin talap yetedi. Mektep tárbiya jasındaǵı balalar ushın xarakterli bolǵan yerkinlik, biyǵamlıqtıń wornın, woylap is yetiw, saldamlılıq, tártiplilik iyeleydi. Bolmısqa oyın maqsetinde múnásebette bolıwdıń wornın oǵan praktikalıq qatnasta bolıw iyelewi tiyis. Iqtıyarsız dıqqat ıqtıyarlı dıqqat penen, toltırılıwı hám oǵan boysındırılıwı kerek.

Konkret kórsetpeli pikirlew rawajlanıp obstrakt pikirlewge aylanıwı kerek. Balanıń túsiniksiz qısqa sózin túsinikli uzın gápler iyelewi tiyis. Balanıń jeti jasta sózi zárúr dárejede wósken bolıp aktiv hám passiv sózlik bir qansha rawajlanǵanlıǵı sebepli muǵallimniń túsindirgenlerin jaqsı ańlay aladı.

Kishi mektep jasındaǵı balalar fizikalıq tárepten bir baǵdarda tegis wósedi. Boyı wortasha 120 sm. Awırlıǵı 15 kg. átrapında boladı. Olardıń muskulları tez ósedi, buwınları tez rawajlanadı. Muskullardıń kúshi artıp otıradı. Usı sebepli olar oǵada háreketsheń boladı. Balanıń wósip rawajlanıwı onıń málim bilimlerdi qabıl yetiw qábiliyetligin jetilistiredi. Usınıń menen birge berilgen bilim hám tárbiya balanıń taǵıda garmonikalıq rawajlanıwına alıp keledi. Sonday-aq balanıń bilim sistemasın iyelewi ondaǵı dıqqat, yad, oylaw, qabıl yetiw, qubılıslarınıń rawajlanıwına járdem beredi.

Adamdaǵı qásiyetler jámiyetlik qatnaslar jıynaǵı hám wol tariyxıy rawajlanıwdıń jemisi. Adam bul jámiyet aǵzası. Jámiyetlik qatnaslar xarakteri adamnıń páziyletlerin belgilep beredi. Usınıń menen birge tábiyattıń jemisi, tábiyattıń yeń rawajlanǵan basqıshı.

Adamnıń kamalǵa keliwinde tábiyat penen jámiyet bir-birine qarama-qarsı kelmeydi, al bular óz-ara bekkem baylanısta boladı. Jámiyetlik tariyxıy rawajlanıw janlı tábiyattıń joqarǵı basqıshında júzege kelip bul tábiyattıń sırtqı kórinisin uzaytadı, jaqsılaydı. Tábiyattıń bul jetilisiwinde jámiyetlik tarıyxıy jaǵdaylar sheshiwshi worın tutadı. Mine usı zańlıq adamnıń kamalǵa keliwinde de ayrıqsha kórinedi. Jekke adam jámiyetlik turmıs jemisi bolıwı menen birge tiri worganizm. Organizmniń tirishiligi biologiya nızamlıqlarına boysınǵan. Birinshi gezekte nerv sistemasınıń qásiyetleri júzege keltiretuǵın temperament ayırmashılıqları sebepli insannıń pútkil minez-qulqı ayırım xarakterge iye boladı.

Jeke adamdı qáliplestiriw hám rawajlandırıw máselesine durıs qatnas jasaw ushın jeke adamnıń tábiyatın, dúzilisin, wonıń minez-qulıq sebeplerin hám woǵan tásir tiygiziw quralların biliw zárúr. Jámiyetimiz alımlarınıń jeke adam haqqındaǵı kóz-qaraslarına pedagogika ilimi kritikalıq qatnasta baylanısadı. Bul máselege qatnas jasawda burjuaziya alımlarınıń arasında úsh tiykarǵı aǵım bar. Bular

1. Biologiyalıq aǵım
2. Biosocial aǵım.
3. Sociologiyalıq aǵım.

Balalarınıń qásiyet hám ayırmashılıqların biliw yesaplanadı. Balalardıń qızıǵıwı, qábileti hám wolardıń haq kewili menen qálep qıyınshılıqtan qorıqpay oqıwǵa tayın yaki tayın yemes yekenligi yesapqa alınbasa bilim alıw qanaatlandırarlı nátiyje bermeydi.

Ilimiy biliw processi keń múmkinshiliklerge iye balalardı adep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda kerek. Biliw processiniń wózi sezimlik, qabıl yetiwden yaǵnıy janlı bayqawdan baslanadı. K.D.Ushinskiy «Barlıq ilimler de muǵallim arqalı balaǵa barıp jetetuǵın azlı-kópli adep-ikramlılıq elementler worın alǵan» - degen yedi. Oylaw adamdaǵı adep-ikramlılıq tásirleniwdi tereńlestiredi.

Jazıwshı K.Paustovskiy «Bilimsiz adam hesh bayqamawı múmkin, biletuǵın, bilimli adam bos taqır jerdegi sulıwlıqtı da kóre aladı» - degen yedi. Demek bilim-túsinik adamnıń adep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalanıwında úlken áhmiyetke iye.

Miynettiń aqıl hám fizikalıq túrleri teńnen balalardıń adep-ikramlılıq jaqtan rawajlanıwına zor tásir tiygizedi. Bul miynettiń óziniń isleniw processi arqalı, miynettiń mazmunı, miynettiń jemisi hám miynetke qatnası arqalı júzege keledi.

Adamdağı qásiyetler jámiyetlik qatnaslar jıynağı hám ol tariyxıy rawajlanıwdıń jemisi. Adam bul jámiyet ağzası. Jámiyetlik qatnaslar xarakteri adamnıń páziyletlerin belgilep beredi. Usınıń menen birge-tábiyattıń jemisi, tábiyattıń yeń rawajlanǵan basqıshı.

Adamnıń kamalǵa keliwinde tábiyat penen jámiyet bir-birine qarama-qarsı kelmeydi, al bular óz-ara bekkem baylanısta boladı. Jámiyetlik tariyxıy rawajlanıw janlı tábiyattıń joqarǵı basqıshında júzege kelip bul tábiyattıń sırtqı kórinisin uzaytadı, jaqsılaydı. Tábiyattıń bul jetilisiwinde jámiyetlik tarıyxıy jaǵdaylar sheshiwshi worın tutadı. Mine usı zańlıq adamnıń kamalǵa keliwinde de ayrıqsha kórinedi. Jekke adam jámiyetlik turmıs jemisi bolıwı menen birge tiri worganizm. Organizmniń tirishiligi biologiya nızamlıqlarına boysınǵan. Birinshi gezekte nerv sistemasınıń qásiyetleri júzege keltiretuǵın temperament ayırmashılıqları sebepli insannıń pútkil minez-qulqı ayırım xarakterge iye boladı.

Jeke adamdı qáliplestiriw hám rawajlandırıw máselesine durıs qatnas jasaw ushın jeke adamnıń tábiyatın, dúzilisin, wonıń minez-qulıq sebeplerin hám woǵan tásir tiygiziw quralların biliw zárúr. Jámiyetimiz alımlarınıń jeke adam haqqındağı kóz-qaraslarına pedagogika ilimi kritikalıq qatnasta baylanısadı. Bul máselege qatnas jasawda burjuaziya alımlarınıń arasında úsh tiykarǵı ağım bar.

Bular Balanıń pikirlew qábiliyeti hám pútkil xarakter ayırmashılıqların názerde tutqan halda alıp barılǵan oqıtıw balalardı bilim alıwǵa qızıqsındıradı, oqıtıwdıń tabıslı bolıwın támiyenleydi. Bala organizminiń ósiwi hám rawajlanıwı, psixikalıq jaqtan jetilisiwi, túrli jas dáwirinde hár qıylı boladı. Bala psixikasınıń rawajlanıwı woǵada qospalı hám qarama-qarsılıqlarǵa iye process, hár qanday basqa rawajlanıw sıyaqlı bunda san hám sapa ózgerislerine alıp keledi. Rawajlanıw processinde belgili bir tártiptegi stadiyalıqtı kóriw múmkin. Hár bir basqısh (stadiya) balanıń real haqıyqatlıqqa qatnasta málim múnásebeti menen, insanıy múnásebetler sistemasında tutqan wornı menen xarakterlenedi. Biziń ǵárezsiz yelimizde ósip kiyatırǵan jas áwladtı adamgershilik ruwxında tárbiyalaw sistemasında balanıń rawajlanıwındağı tiykarǵı basqıshlardı óz ishine alıwshı mınanday jas dáwirlerine ajıratıw qabıl yetilgen.

PAYDALANǴAN A`DEBIYATLAR :

1. Каримов И. А Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: «Маънавият», 2008 й.
2. Мактабгача таълимга қўйиладиган Давлат талаблари.-Т.: 2013 й
3. “Болажон” таянч дастури .-Т.: 2010 й.
4. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2011 йил 2 ноябрдаги. “Мактабгача таълим муассасаларининг иш хужжатлари тўғрисида”ги 252-сонли бўйруғи.
5. Ф. Р. Қодирова ва бошқалар. “Мактабгача èшдаги болалар нутқини ўстириш”– Тошкент, 2011 й.
6. Усмонхужаев Т., ”Мактабгача таълим муассасаларда жисмоний тарбия”-Т.-2011 й

7. М.Файзуллаева ва бошқалар. “Мактабгача таълим муассасаларида таълим-тарбия жараènини режалаштириш” – Тошкент, 2014 й.

8-SHO‘BA: FILOLOGIK TA’LIMDA RAQAMLI LINGVISTIKA, MEDIA TA’LIM VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING IMKONIYATLARI

LEXICO-SEMANTIC CHALLENGES IN ENGLISH-UZBEK TRANSLATION OF SPORTS TERMINOLOGY

M.A.Abdullaev - Karakalpakstan Institute of Agriculture and Agrotechnologies, Associate Professor, Department of Languages

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634367

Abstract. Sport’s accelerating internationalization has increased the need for accurate, consistent English–Uzbek translation of sports terms in international events, media, and education. Because sports discourse combines technical rule-based vocabulary with tactical language and culture-specific expressions, translators often face polysemy, competing synonyms shaped by regional norms, and semantic shifts in borrowed items. This study outlines the main lexical-semantic challenges and emphasizes that standardization is essential for official texts, while media and educational materials require flexible, audience-oriented solutions.

Keywords: sports terminology; translation; English-Uzbek; lexical-semantic problems; polysemy; synonymy; borrowing; standardization.

The internationalization of sport has transformed sports language into a high-impact domain for translators. Global tournaments, transnational broadcasting, and online platforms generate large volumes of multilingual materials, including rulebooks, match reports, disciplinary decisions, training manuals, and live commentary. In this setting, translation quality is evaluated not only by linguistic correctness, but also by terminological precision and consistency. A misinterpreted term can distort a referee’s decision in reporting, mislead a fan audience, or create ambiguity in educational resources for coaches and athletes. Because English frequently serves as the world language for international sports communication, English-Uzbek translation faces the dual task of preserving conceptual accuracy while ensuring that Uzbek renderings remain natural and comprehensible for the target audience. The sports terminological system of the English language is composed of several complex linguistic phenomena, it is a legal matter that terminological units require clarification of their definitions and explanations in translation, and it is the main function of any term [1:282]

A central source of difficulty is the lexical-semantic structure of sports terms. In specialized domains, a term is expected to name a concept as unambiguously as possible, and its definition should allow users to distinguish it from related concepts. Semantics is the study of the meaning or interpretation of linguistic signs, such as words, symbols, expressions, or formal representations; translation is the action of interpreting the meaning of a text in a language [2:229]. In sports, however, terminology interacts with general vocabulary and media style. As noted

in descriptions of English sports terminology, terminological units often require clarification and definition-oriented treatment in translation because precision is a core function of a term. In practice, this means that the translator must prioritize concept identification over surface similarity between words.

Polysemy is among the most visible lexical-semantic problems. Many English forms used in sports have one meaning in general language and another meaning inside a particular sport. For example, draft in American sports denotes an institutionalized player selection procedure, whereas in general English it refers to a preliminary written version. Likewise, break can refer to a break of serve in tennis, while its everyday meaning relates to interruption or damage. In English-Uzbek translation, relying on the general-language meaning produces incorrect equivalents. Effective disambiguation requires attention to sport type, text genre, and surrounding cues that signal the intended concept. When Uzbek lacks a fully standardized equivalent, translators may use a descriptive rendering on first mention and then maintain a shorter consistent form throughout the text, thereby reducing ambiguity without overloading the discourse.

Synonymy and variation create a different kind of challenges in terminology. Several equivalent terms may describe the same phenomenon, yet their distribution depends on region, sport tradition, or register. The contrast between *football* and *soccer* is well known: soccer is typical in American English, while football is preferred in British English and much of the international context. In Uzbek texts aimed at a global audience, the translator must avoid unintended regional signals that could confuse readers or imply a different sport. Similar issues arise in role labels, venue terms and competition names. Consistency is essential: once a choice is made based on target audience expectations, it should be maintained across the text to prevent terminological fragmentation.

Semantic shift is closely linked to borrowing. When a sports term enters Uzbek through media usage, its meaning may narrow, broaden, or acquire additional connotations that are not fully aligned with the source concept. Such shifts can become entrenched through repeated public use. This is particularly relevant for newly introduced technologies and practices. For instance, the emergence of video officiating systems has created acronyms and terms that are still being stabilized across languages, such as *VAR (Video Assistant Referee)* → *“VAR”, “video yordamchi hakam”, “video hakam”* and *offside technology* → *“ofsayd texnologiyasi / yarimavtomatik ofsayd”*. Borrowed items may also develop locally preferred senses or usage ranges, for example *pressing* → *“pressing” sometimes used broadly for any “bosim” even when the tactical concept is more specific*, *corner kick* → *“korner” vs. “burchak zarbasi”*, or *play-off* → *“pley-off” occasionally generalized in media to mean any decisive match, not only an official qualification stage*. As terminology expands, journalists and commentators often act as informal norm-setters—e.g., choosing *“penalti”* over *“11 metrlik jarima zarbasi”* in live speech—but their preferences may diverge from institutional recommendations, which increases inconsistency in the multilingual environment. Against this background, standardization becomes an important practical goal. Unlike some highly institutionalized fields, sports terminology often lacks

universally accepted multilingual standards, even though international bodies attempt to provide guidance. Football is a notable case where federation-level resources offer terminology and definitions for consistent usage. Yet national traditions and local media practices continue to generate competing variants. For English-Uzbek translation, a reasonable model is differentiated standardization: strict unification in rulebooks, refereeing documentation, and legal or disciplinary texts; and guided flexibility in journalism, educational materials, and fan discourse. This approach strengthens international intelligibility while respecting linguistic identity and established local usage.

In conclusion, English-Uzbek translation of sports terminology presents recurring lexical-semantic challenges: polysemy, synonym competition, semantic shift in borrowed items, and the culture-specific nature of phraseology. Standardization is necessary for clarity and fairness in official sports communication, but it cannot fully eliminate variation in media discourse. Sustainable quality improvement depends on combining terminological unification for institutional texts with context-sensitive strategies for public communication, supported by multilingual glossaries and domain-informed translator training.

References:

1. Ахмедов О. (2024). Specific features of the English language sport terminology. Преимущества и проб-лемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образо-вания, 1(1), p. 282–285.

2. Muminova, Dilshodakhon (2025). Lexical-level difficulties in the translation process. p. 229–233.

3. Samadov, M. A. (2022). Lexical-semantic and linguocultural study of terms in English and Uzbek.

4. Allamova, M. ***(2022).*** *The sport terminology in English and Uzbek languages.*

IMPROVING SPEAKING SKILLS OF FUTURE ENGLISH TEACHERS THROUGH INNOVATIVE DIGITAL TECHNOLOGIES

Abdullayeva Dilbar Alimbayevna - University of Innovation technologies, PhD of the department Philology

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634463

Abstract. Speaking is one of the core skills in language learning and a fundamental component of the professional competence of future English teachers. The ability to communicate effectively in English reflects not only linguistic knowledge but also a teacher’s readiness to guide learners in real-life communication. However, many students in EFL contexts face difficulties in oral expression due to limited practice, lack of confidence, and insufficient exposure to authentic language environments. This study examines the role of innovative digital technologies in improving speaking skills, focusing on effective methods, practical implementation, and their impact on learners’ fluency, confidence, and communicative competence.

Keywords. Speaking skills, future English teachers, innovative digital technologies, communicative competence, EFL learning.

The development of speaking skills is a crucial component of the professional competence of future English teachers. In modern language education, the ability to communicate effectively is considered both a primary goal and an indicator of language proficiency. Nevertheless, students learning English as a foreign language often encounter significant challenges in speaking due to insufficient practice opportunities and psychological barriers such as anxiety and low self-confidence.

Speaking is a complex productive skill that requires the integration of vocabulary, grammar, pronunciation, and fluency. Traditional teaching approaches tend to emphasize theoretical knowledge rather than communicative practice, resulting in a gap between language knowledge and its practical use. As noted by Harmer, effective language learning requires regular communicative practice in meaningful contexts [1]. Similarly, Thornbury emphasizes that speaking skills develop through interaction and active participation rather than passive learning [2].

In recent years, the integration of innovative digital technologies has significantly transformed language teaching methodologies. One of the most effective approaches is mobile-assisted language learning (MALL), which allows learners to practice speaking anytime and anywhere. Mobile technologies provide flexible and personalized learning environments that enhance students’ engagement and autonomy. According to Kukulska-Hulme and Shield, mobile learning plays a crucial role in developing speaking skills by offering interactive and accessible learning opportunities [5].

Furthermore, digital platforms equipped with audio and video tools enable students to record their speech, analyze their performance, and receive feedback. Hockly highlights that such technologies create dynamic and interactive learning environments that promote active participation [6]. Video-based learning, in particular, allows students to improve fluency, pronunciation, and coherence by practicing and reviewing their recorded performances. Goh and Burns argue that speaking development requires both practice and reflection, which can be effectively achieved through video-based activities [4].

Interactive teaching methods, including role-plays, discussions, and simulations, also play a significant role in developing speaking competence. These activities can be enhanced through online platforms and virtual classrooms, providing students with opportunities to engage in real-life communication scenarios. Richards emphasizes that meaningful interaction is essential for developing speaking skills, as it enables learners to use language in authentic contexts [3].

In addition to methodological approaches, psychological factors such as motivation and confidence significantly influence speaking performance. Many learners experience anxiety when speaking a foreign language, which negatively affects their ability to communicate. Dörnyei identifies motivation as a key factor

in successful language learning and stresses the importance of creating a supportive learning environment [7]. Digital technologies help reduce anxiety by allowing students to practice in a controlled and less stressful environment.

Moreover, offline digital platforms are particularly useful in contexts with limited internet access. These platforms provide structured speaking activities, audio materials, and interactive exercises, ensuring continuous learning opportunities. For future English teachers, the ability to effectively use both online and offline technologies is an essential aspect of their professional competence.

Despite the advantages of digital technologies, their successful implementation depends on proper pedagogical integration. Teachers must carefully select appropriate tools that align with learning objectives and students' needs. Technology should not be used as an end in itself but as a means to facilitate meaningful communication and interaction [1]

In conclusion, improving the speaking skills of future English teachers through innovative digital technologies is a relevant and effective approach in modern education. Digital tools provide diverse opportunities for practice, feedback, and interaction, which are essential for developing communicative competence. The integration of mobile learning, video-based activities, interactive methods, and offline platforms significantly enhances students' speaking abilities and prepares them for professional communication in real-life contexts.

References:

1. Harmer, J. (2007). How to teach English (2nd ed.). Pearson Longman.
2. Thornbury, S. (2005). How to teach speaking. Pearson Longman.
3. Richards, J. C. (2008). Teaching listening and speaking: From theory to practice. Cambridge University Press.
4. Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). Teaching speaking: A holistic approach. Cambridge University Press.
5. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). Mobile learning for language acquisition: A review of research. ReCALL, 20(3), 271–289.
6. Hockly, N. (2018). Focus on learning technologies. Oxford University Press.
7. Dörnyei, Z. (2001). Motivational strategies in the language classroom. Cambridge University Press.

EXPLORING THE SIGNIFICANCE OF FOREIGN LANGUAGES IN CONTEMPORARY SOCIETY

Abillaeva Baxitgul Maxsetbay qizi –University of innovation technologies 1st year student

Dalabaeva Ayjamal Maxsetovna – University of innovation technologies 1st year student

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634559

Abstract: This study examines the role and significance of foregn languages, especially English in modern social educational, and professional life. Using a descriptive and qualitative approach, the research analyzes scientific and

methodological sources to identify the main benefits of foreign language learning for communication, career development, and intercultural competence. The results show that foreign language proficiency increases employability, professional mobility, and access to international cooperation, while also supporting cognitive and personal development. The study concludes that foreign languages should be regarded as strategic resources for lifelong learning, successful professional activity, and active participation in the global community.

Keywords: Foreign languages, English, professional development, intercultural competence, employability, lifelong learning, communication skills, cognitive growth, international cooperation.

Foreign languages are vital to practically every facet of human existence in the quickly globalizing world of today. A foreign language is now a useful instrument for communication, career success, information access, and personal growth rather than just an academic subject taught in schools or universities [1:45]. People can interact with representatives of various cultures, comprehend customs and values, and participate in international collaboration by knowing at least one foreign language.People can interact with representatives of various cultures, comprehend customs and values, and participate in international collaboration by knowing at least one foreign language . Of all the foreign languages, English holds a unique place. It is a universal language that facilitates communication between individuals from many nations and professions. Science, technology, education, business, and international relations all make extensive use of English. As evidence of its global significance, it is also one of the primary working languages of the UN .Learning a foreign language expands a person's horizons allows them to encounter new cultures and customs, and improves cognitive skills including memory, attention, logical reasoning, and analytical thinking. Career chances are intimatel linked to proficiency in foreign languages, which allows people to collaborate with overseas partne take part in international programs, and land higher-paying positions As a result, proficiency in a foreign language is becoming a crucial sign of a successful modern individual. The function and significance of foreign languages, especially English, in contemporary social, educational, and professional contextsare the main topics of this study.

The current study employs a descriptive and qualitative research methodology. The examination and synthesis of methodological and scientific literature on linguistics, language instruction, and the social roles of foreign languages is the primary technique used. In order to understand how language functions in communication and society, the research is grounded in theoretical works in contemporary English linguistics and grammar. The employment of foreign languages, particularly English, in business, education, science, technology, media, and international cooperation is also examined through the use of comparative and contextual analysis. To determine the main trends and advantages of learning a foreign language,information from scholarly publications as well as actual teaching and professional practices is compiled.

The analysis shows that foreign languages are becoming more and more significant in modern culture. English is the most studied language, with millions of people learning French, German, Spanish, Italian, and other languages.

Knowing a foreign languageenables people to stay current and perform better in contemporary work settings. Employability and foreign language competency are closely related; employers find multilingual individuals more appealing, especially in businesses that participate in international collaboration. Professional mobility and career advancement frequently depend on language proficiency. Additionally, learning a foreign language fosters both cultural and individual growth. Students can interact directly with foreigners, acquire intercultural competency, and have access to original literature, movies, songs, and media items. Better memory, focus, problem-solving abilities, logical reasoning, and semantic awareness are among the cognitive advantages. Last but not least, as nations integrate into the global economy, the need for foreign languages grows. This is becausemultinational initiatives and joint ventures need experts who speak foreign languages, particularly English. Talk about According to Khakimova and Ahmedova, the results attest to the importance of foreign languages in contemporary living, which goes beyond academic contexts to include real-world communication, professional endeavors, and public life. They facilitate participation in international social and economic activities by assisting individuals in overcoming linguistic and cultural obstacles [2:31]. Due to its extensive usage in international organizations, science, and the media, as well as historical, political, and economic aspects, English is the dominant language. But other foreign languages are equally crucial for promoting cultural variety and global awareness. In addition to grammar and vocabulary, foreign language instruction should include professional discourse, communication, and practical application. Because professional demands are constantly changing, lifelong learning is vital, and ongoing language proficiency is critical for both professional and personal development .Accordingly, foreign languages ought to be viewed as strategic assets for personal achievement, global collaboration, and society advancement [6:489].

This study unequivocally shows how important foreign languages are to contemporary living. They make it easier for people to communicate, grow professionally, access information from around the world, and share cultures. In the fields of science, technology, education, and international relations, English is a dominant worldwide language. Proficiency in foreign languages improves one's professional mobility, employability, and involvement in the global community. Additionally, learning a foreign language fosters logical reasoning, cultural awareness, and cognitive development. Foreign languages are therefore more than just academic disciplines; they are necessary for modern living.To produce skilled, tolerant, and internationally competitive professionals and citizens, systematic and practice-based foreign language instruction should continue to be a top priority.

References:

1. Khakimova Kh. & Ahmedova M. (2025). The Role of Foreign Languages in Enhancing Global Competence and Intercultural Communication Skills. New Renaissance International Scientific and Practical Conference Proceedings.

2.

3. Anefiyaeva, A. (2025). The Importance of Intercultural Communication in Foreign Language Learning. Journal of Foreign Languages and Linguistics, 4(1).

4. Yuldashev, A. A. (2024). The Importance of Learning a Second Foreign Language for Future Philologists. Web of Teachers: Inderscience Research, 2(12), 254–260.

5. Komilova, N. (2024). The Importance of Cultural Understanding in Language Learning. Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 3(9), 112–115.

6. The Importance of Learning Foreign Languages. (2025). International Journal of Artificial Intelligence, 5(02), 489–492

METHODOLOGY FOR DEVELOPING LANGUAGE AWARENESS IN FOREIGN EDUCATION SYSTEMS

Bakhieva Palzada Bakhitbaevna- Nukus State Pedagogical Institute, PhD student

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634667

Abstract. This article examines methodologies for developing language awareness in foreign education systems, highlighting its role in fostering linguistic, cognitive, and intercultural competence. Language awareness involves conscious engagement with language, enabling learners to analyze structures, reflect on usage, and navigate multilingual contexts. Grounded in linguistics, psycholinguistics, and sociocultural theory, effective methodologies include task-based learning, comparative language analysis, reflective practices, and the use of authentic materials. Teacher education, particularly within PRESETT programs, is essential for equipping educators with the skills to implement these approaches. The article also addresses challenges such as traditional teaching methods, institutional constraints, and limited resources, offering recommendations for systemic support and innovation. Overall, a learner-centered, interactive, and research-informed approach is advocated to enhance language awareness and prepare learners for the demands of a globalized world.

Keywords: Language awareness, foreign language education, task-based learning, reflective learning, authentic materials, comparative analysis, PRESETT, teacher education, metalinguistic skills, learner-centered methodology.

In the modern globalized world, language education has evolved into a complex and multidimensional field that extends beyond the simple acquisition of linguistic knowledge. One of the most significant developments in this domain is the increasing emphasis on language awareness as a fundamental component of foreign education systems. Language awareness is generally defined as explicit knowledge about language, combined with conscious perception and sensitivity in

language learning, teaching, and use [2, 64]. It includes the ability to analyze language structures, reflect on language use, and understand how language functions in various social, cultural, and communicative contexts. This concept has gained prominence as educators recognize that effective communication in a global environment requires not only linguistic competence but also critical and reflective engagement with language. The importance of language awareness is particularly evident in multilingual and multicultural educational settings, where learners are required to navigate between different linguistic systems. In such contexts, language awareness facilitates the development of metalinguistic skills, enabling learners to compare languages, identify patterns, and apply their knowledge across different linguistic contexts. According to Andrews, language awareness is closely related to both language proficiency and pedagogical effectiveness, making it an essential element in both learner development and teacher education. Furthermore, language awareness contributes to cognitive development by enhancing learners’ analytical and problem-solving abilities, as it requires them to engage actively with language as a system rather than passively receiving information [1, 38].

From a theoretical perspective, language awareness is grounded in several interdisciplinary frameworks, including linguistics, psycholinguistics, and sociocultural theory. The psycholinguistic dimension emphasizes the role of consciousness in language acquisition. Schmidt’s noticing hypothesis argues that learners must consciously notice linguistic features in input in order for acquisition to occur [6, 129]. This suggests that teaching methodologies should be designed in a way that directs learners’ attention to relevant language forms while maintaining meaningful communication. At the same time, sociocultural theory highlights the importance of interaction and social context in language learning, suggesting that language awareness develops through collaborative activities and guided participation. These theoretical perspectives provide a foundation for designing effective methodologies that integrate cognitive, social, and linguistic dimensions. In terms of methodology, the development of language awareness requires a departure from traditional teacher-centered approaches toward more learner-centered and interactive models of instruction. Historically, foreign language teaching in many education systems has relied heavily on grammar-translation methods, which prioritize the memorization of rules and the translation of texts. While such methods may contribute to explicit knowledge, they often fail to promote deeper understanding and communicative competence. In contrast, contemporary approaches emphasize the integration of form-focused instruction with communicative practice. Task-based language teaching, for example, engages learners in meaningful activities that simulate real-life communication, thereby creating opportunities for noticing and reflection [3, 84]. Through the completion of tasks, learners are exposed to authentic language use and are encouraged to analyze how language functions in context.

Addressing these challenges requires a comprehensive and systemic approach. Educational policymakers must recognize the importance of language awareness and provide support for curriculum reform and teacher training. Schools and universities should create environments that encourage innovation and

experimentation in teaching. Furthermore, collaboration between researchers and practitioners can help bridge the gap between theory and practice, ensuring that methodological developments are grounded in both research and classroom realities.

In conclusion, language awareness is a vital component of modern foreign education systems, as it contributes to learners' linguistic, cognitive, and intercultural development. Effective methodologies for developing language awareness should be learner-centered, interactive, and reflective, integrating approaches such as task-based learning, comparative analysis, and the use of authentic materials. At the same time, the role of teacher education, particularly within PRESETT programs, is essential in ensuring that educators are equipped with the knowledge and skills needed to implement these methodologies. By adopting a holistic and research-informed approach, foreign education systems can enhance the quality of language teaching and prepare learners for the challenges of a globalized world.

References:

1. Andrews, S. (2007). Teacher Language Awareness. Cambridge University Press.
2. Carter, R. (2003). Language awareness. ELT Journal, 57(1), 64–65.
3. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.
4. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. Language Teaching, 40(2), 97–118.
5. Hawkins, E. (1984). Awareness of Language: An Introduction. Cambridge University Press.
6. Schmidt, R. (1990). The role of consciousness in second language learning. Applied Linguistics, 11(2), 129–158.

QARAQALPAQ XALÍQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “ÁKE” OBRAZÍNÍŃ METAFORALÍQ KONCEPTUALIZACIYASÍ HÁM ONÍŃ MILLIY-MÁDENIY QÁDIRIYATLARDAĠÍ ORNÍ

Berdimuratova Gulnur Amudillaevna - *Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti “Filologiya” kafedrası assistenti*
https://doi.org/10.5281/zenodo.19634896

Annotaciya: maqalada, áke obrazınıń metaforalar arqalı sáwleleniwi, ákeniń turmısımızdağı róli, qarım-qatnasıqlar hám tuwısqanshılıq múnásiybetlerindegi ornı haqqında sóz etiledi. Qaraqalpaq tiliniń leksik dárejesinde «áke» túsinigi eń birinshi orında shaxs, ata, ómirlik joldas, úydiń basshısı mánisinde túsinikke iye. Ákeniń konceptlik analizi máselesine azlı kem toqtalıp ótildi.

Gilt sózler: shańaraq, kognitiv, áke, koncept, tárbiya, metafora

Abstract. The article discusses the reflection of the father's image through metaphors, the role of the father in our lives, and his place in relationships and kinship relations. At the lexical level of the Karakalpak language, the concept of

"father" is primarily understood as a person, father, lifelong companion, or head of the household. The issue of father's conceptual analysis was briefly addressed.

Key words: family, cognitive, father, concept, upbringing, metaphor

Tilimizde qollanılatuǵın xalıq awızeki dóretpeleri - xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası, mánilik qádiriyatları hám sociallıq rol modeli sáwlelendiriletuǵın til materialları bolıp esaplanadı. «Áke» obrazı - jınıs bası sıpatında kóp qırlı metaforalar arqalı súwretlenedi. Kognitiv lingvistikanıń metafora teoriyası boyınsha metafora - bir konceptual saqlıqtıń basqasınıń túsinigi arqalı sáwleleniwi esaplanadı. Áke sózi kópshilik waqıtlarda ata sózi menen beriledi, bunda ata metaforası kóbinese qorǵawshı, tárbiyalawshı, aqıl-násiyatlawshı túsiniklerinen kórinedi. Máselen, maqallarda “Atadan uǵıl tuwılsın, ata jolın quwsın” “Áke kózi - aqıl kózi” degen kórkem qosımshalar ákeniń qorǵawshı hám aqıllar modelinde sáwlelenetuǵınınan dárek beredi. Bul, ákeniń sózin, isin balalar ushın ruwxıy hám tárbiyalıq tárizde qabıl etiwge belgi boladı. Ózbek tilshi ilimpazı A.Raxmanov aytqanınday: “Naqıllar arqalı atanıń ruwxı hám ruwxıy kúshi, ómirde tutqan ornı, perzent tárbiyasındaǵı roli simvolikalıq obrazlar arqalı anlatıladı” [1,26]. Bul pikirdi qaraqalpaq naqılları da tolıq qollap-quwatlaydı. Ata obrazı tek biologiyalıq ata emes, belgili sociallıq, ruwxıy, morallıq rolge iye. Metafora arqalı ata júrektegi tayanısh, tártip ornatıwshı, gúreske jetekshi sıpatında sáwlelenedi. Bunday metaforalar, bir tárepten, dúnyalıq metaforalıq modellerge uyqas bolsa da, qaraqalpaq tilindegi mádeniy ruwxtıń ózgesheligin biliwge imkaniyat beredi [2,48].

Semantikalıq jaqtan bolsa, áke obrazı birneshe semantikalıq maydanlarda sáwlelenedi:

Qorǵawshı rol: “Áke bar jer – asqar taw bolar”

Aqıl-násiyatshı: “Ata sózi – aqıldıń kózi”

Tártip ornatıwshı: “Áke bar jer – tártip”.

*Qudaydan **áke** tileseń de, **áke** bermes [3,94].*

Bul naqılda áke absolyut, tákirarlanbaytuǵın, birden-bir qádiriyat sıpatında súwretlenedi. Bul jerdegi metafora: “Ata - Quday inam ete almaytuǵın qádiriyat.” yaǵnıy, Quday barlıǵın jaratıwshı, beriwshi kúsh bolsa da, “ata” insan ómirinde sonday ornı tolmaytuǵın shaxs, ol joǵalǵan jaǵdayda hátteki qudaydıń ózi de onı qayta bere almaydı. Bul jerde qudaylıq kúshi etalon hákimiyat, biraq ata tákirarlanbaytuǵın prototiplew, jeke adamǵa tán, ayrıqsha fenomen sıpatında kórinedi. Kognitiv modelde áke = tákirarlanbaytuǵın adam, quday = sheksiz kúsh. Lingvistikalıq tárepten “ata” sózi bul maqalda shańaraq tiregi, ruwxıy hám sociallıq etalon sıpatında qollanıladı. Ol tek biologiyalıq ata emes, milliy sana-sezimde - tirishilik deregi hám insanıylıq qádiriyat etalonı esaplanadı.

Toyǵa shappaǵan atıńdı,

***Ákeńniń** asında shabasań ba? [3,163].*

Joqarıda keltirip ótilgen naqıldıń tiykarǵı metafora: “At - jetiskenlik, ata ası - úrp-ádet hám morallıq sheklew” adam ózinıń talantı yamasa jetiskenligi (shapqan at) menen ajıralıp turıwdı qáleydi. Biraq bul ózgeshelikti kórsetiw ákesi húrmetine

berilgen awqatqa tuwra kelmeydi. “Ata ası - orın, salmaq, etika; individuallastırıw - sáykes kelmeytuǵın háreket.”

At = qábilet, jetiskenlik, menlik ózgeshelik

Ata ası = milliy dástúr, ádep, ápiwayılıq.

Naqılda jekkelik hám maqtanısh - áke aldındaǵı parızǵa qarama-qarsı keliwi súwretlengen. Naqıldaǵı “at” bul jerde dinamika, alǵa umtılıw, “as” bolsa tınıshlıq, húrmet, ótmish penen baylanıs etalonın beredi. “Ata” - mádeniy tormozlaw noqatı, yaǵnıy házirgi umtılıslarımızdıń shegarası hám teńligi sıpatında kórinedi.

“Ákeniń eń jaqsısı dayıday bolar” [3,41]. Mısalda haqıyqıy jaqsı áke - dayı ákesindey boladı delinedi. Ata - biologiyalıq emes, psixologiyalıq rol. Jaqsı áke perzentine ǵamxor, jumsaq minezli, hátte sırtınan bolsa da dayısı (anasınıń tuwısqanı) sıyaqlı júrekke jaqın adam bolıwı múmkin. Áke = formal rol emes, emocional funkciya. Dayı = ǵamxor, qollap-quwatlawshı, psixologiyalıq áke obrazı.

Naqılda áke tek qanı arqalı emes, minezi hám qatnasıqları arqalı tanılıwı ideyasın bildiredi. “Áke” prototipi - ǵamxorlıq, túsinisiw kórsetetuǵın shaxs. “Dayı” metaforası arqalı sociallıq rollerdiń beyimlesiwsheńligi kórsetiledi: áke bolıw ushın tuwılǵan bolıw shárt emes - iskerlik áhmiyetli.

Joqarıda keltirip ótilgen mısallardan belgili bolǵanınday xalqımızda áke - ómirdegi birden-bir sen ushın ullı shaxs, mádeniy teńsalmaqlılıq, qáwenderlik etalonı sıpatlarında kóriwge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Raxmonov, A. (2017). *Ota obrazi va uning metaforik ifodasi xalq maqollarida.* Toshkent: Til va Adabiyot Instituti maqolalari.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. “Sangzor” nashriyoti, 2006y.
3. Qaraqalpaq folklorı 4-tom 2011.

KOGNITIV-DISKURSIV YONDOSHUVNING NUMERATIV BIRLIKLARNI TADQIQ QILISHDAGI XUSUSIYATLARI

Koldasbay Boribayev Bazarbayevich - Qoraqalpoq Davlat Unibersiteti tayanch doktoranti.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633846

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot kognitiv-diskursiv yondashuv doirasida numerativ birliklarni tadqiq etishning nazarariy-metodologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Numerativ birliklarning matn va nutqda faqat hiob-kitob vositasi sifatida emas, balki kospetual tuzilmalashtirish, baholash, intensifikatsiya va ijtimoiy-pragmatik ta’sir mexanizmlarini ishga soluvchi diskursiv resurs ekanini empirik dalillar bilan ko‘rsatishdan iborat.

Kalit so‘zlar: kognitiv-diskursiv yondashuv, numerativ birliklar, konseptual metafora, pragmatika, diskurs tahlili.

Abstract. The article aims to identify the theoretical and methodological features of the study of numerical units within the framework of the cognitive-discursive approach. It aims to empirically demonstrate that numerical units are not only a means of communication in text and speech, but also a discursive resource

that activates mechanisms of conceptual structuring, evaluation, intensification, and socio-pragmatic influence.

Key words: cognitive-discursive approach, numerative units, conceptual metaphor, pragmatics, discourse analysis.

Zamonaviy tilshunoslikda numerativ birliklar faqat sonni ifodalovchi vosita sifatida emas, balki inson tafakkuri, nutq faoliyati va diskurs qurilishining muhim elementi sifatida o‘rganilmoqda. Kognitiv-diskursiv yondoshuv til birliklarini inson ongidagi konseptlar va real nutq jarayonlari bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Ingliz va qoraqalpoq tilidagi leksik birliklar ko‘p funksiyali bo‘lib, turli diskursiv vazifalarni bajaradi. Kognitiv lingvistika raqam va miqdor ifodalarini konseptual tuzilma sifatida ko‘rish, miqdoriy tasnif va kategorizatsiya jarayonlarini yoritish imkonini beradi. Lakof va Jonson konseptual metafora nazariyasida miqdoriy ko‘rsatkichlar ko‘pincha “KO‘P — YUQORI”, “KAM — PAST” kabi sxematik mosliklar orqali baholash va ierarxiyalashga xizmat qilishi ko‘rsatilgan[5]. Langakerning kognitiv grammatikasi esa kvantifikatsiyani referensial obyektni profillash va diqqat markazini boshqarish mexanizmlari bilan bog‘laydi [7]. Diskurs tahlili doirasida van Dijk ideologik ta’sir va ijtimoiy bilimning matnda qanday kodlanishini izohlar ekan, statistika va raqamlarning legitimatsiya resursi bo‘lishini ta’kidlaydi [8].

Kognitiv yondashuvning son birliklariga tatbiqida eng muhim jihatlardan biri - sonning abstrakt mantiqiy-matematik mohiyati bilan kundalik tajribadagi konseptual metafora va metonimiyalarning kesishuvini ko‘rishdir. Tajriba asosidagi kognitiv modelda “bir” odatda “yaxlit predmet” tajribasidan kelib chiqadi: bir dona narsa ko‘z oldimizda chegaralangan, butun, ajralgan obyekt sifatida idrok etiladi. Shu idrokdan “birlik”ning “yaxlitlik”, “alohidalik”, “unikallik” kabi semantik kengayishlari yuzaga chiqadi. Masalan, ingliz tilida “One” nafaqat sanoq son, balki anaforik (olmoshga oid) birlik (“the one I told you about”), umumlashtiruvchi shaxs ko‘rsatkichi (“One should be careful”), hamda ziddiyat/diqqat vositasi (“one thing is certain”) bo‘lib kelishi mumkin; qoraqalpoq tilida ham “Bir” soni miqdor bilan birga “biroz”, “qaysidir”, “taxminan”, “biror” kabi noaniqlik va taxmin qatlamlariga yaqinlashadi. Bu ko‘rinishlar kognitiv semantikada radial kategoriya sifatida talqin qilinadi: markazda sanoq ma’no turadi, chekkada esa diskurs ehtiyojlari bilan faollashadigan pragmatik ma’nolar joylashadi [6].

Diskursiv o‘lcham esa son birliklarining real kommunikativ vazifalarini aniqlashga imkon beradi. Diskurs tahlilida numerativ birliklar havola qilish, ma’lumotni taqsimlash, mavzu-sxema strukturasi, yaxlitlik mexanizmlarida ishtirok etadi. Masalan, “bir” gap boshida kelib, yangi diskursga kiritishning keng tarqalgan vositasi bo‘lishi mumkin: “Bir odam kelibdi” tipidagi konstruktsiya o‘quvchining e’tiborini “kim?” degan yangi obyektga yo‘naltiradi, shu bilan birga uning aniq identifikatsiyasi keyinga qoldiriladi. Bu holat kognitiv nuqtai nazardan “kirish referenti”ni (introducing a discourse referent) minimallashtirilgan axborot bilan taqdim etish, diskursda esa “yangi ma’lumot”ni belgilash funksiyasi bilan bog‘lanadi. Ingliz tilidagi “There is one man who…” yoki “A man…”

konstruktsiyalari bilan qiyoslanganda, “one”ning alohida ishlatilishi ko‘pincha ziddiyatlik yoki hisoblash aktual bo‘lganda kuchayadi: “one man survived” kabi. Demak, kognitiv-diskursiv yondashuv sonni “referensial strategiya” sifatida ham ko‘radi va “One/Bir” leksik birlikligi ko‘pincha olmosh (artiklga yaqin) yoki miqdorlik xususiyatlarini muhokama qiladi [1].

Son birliklarini kognitiv-diskursiv nuqtai nazardan o‘rganishda prototipik va periferik ma’nolar o‘rtasidagi munosabatni ochish muhim. “Bir” prototipik ravishda “1” miqdorini bildiradi, lekin kundalik nutqda u ko‘pincha “aniq bo‘lmagan kichik miqdor” yoki “taxminiylik”ni bildirishi mumkin: “bir pas kuting”, “bir oz”, “bir nima”, “bir mahal”. Bu yerda “bir”ning matematik aniq miqdoridan uzoqlashish kognitiv jarayon - skalyar baholash (scale) va kategoriyalash bilan izohlanadi: “bir” minimal nuqta sifatida “kichiklik” konseptiga o‘tadi. Kognitiv semantikada bunday kengayishlar metafora va metonimiya orqali sodir bo‘lishi ko‘rsatiladi: “minimal birlik” → “ozgina miqdor” (metonimiya), “bir birlik” → “qisqa vaqt birligi” (metaforik xaritalash: vaqt miqdor sifatida konseptuallashtiriladi).[4] Qoraqalpoq tilida ham “bir az” (biroz) kabi birliklar “bir”ning minimal miqdor sifatidagi rolini ko‘rsatadi; ingliz tilida esa “one moment”, “one bit” kabilar shunga yaqin, biroq u yerda “a bit” ko‘proq idiomlashgan. Bu qiyosiy holat kognitiv-diskursiv yondashuvning tipologik sezgirligini talab qiladi: bir xil konseptual motivatsiya turli tillarda turlicha farlanishi mumkin.

Kognitiv-diskursiv yondashuv son birliklarining sintaktik joylashuvi va prosodik ajratilishi kabi formal ko‘rsatkichlarni ham ma’no bilan bir butun deb hisoblaydi. Masalan, ingliz tilida “One” leksik birligi urg‘u olishi ko‘pincha kontrastni bildiradi: “I need ONE book, not two” — bu yerda “one” miqdoriy ma’noni saqlagan holda diskursiv qarama-qarshilikni (contrastive focus) bildiradi. O‘zbek va qoraqalpoq nutqida ham “bir” urg‘u va intonatsiya bilan “faqat bitta” mazmunini kuchaytirishi mumkin: “Bir o‘zi keldi” (ya’ni boshqalar emas). Kognitiv tahlilda bunday urg‘u “alternativlar to‘plami”ni faollashtiradi: “bir” soni aytilganda ongda “ikki, uch…” kabi alternativlar fon sifatida turadi, fokus esa minimal alternativni ajratadi. Diskurs tahlilida esa bu strategiya argumentatsiya, rad etish, shart qo‘yish, cheklash kabi nutq aktlarida faol ishlaydi.

Natijada, kognitiv-diskursiv yondashuv son birliklarini o‘rganishda bir nechta o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi: birinchidan, sonning ma’nosi “matematik belgi” doirasidan chiqib, konseptual va pragmatik tarmoqqa joylashtiriladi; ikkinchidan, polisemiyaning markaz-periferiya tuzilishi va ma’no kengayish mexanizmlari (metafora, metonimiya, inferensiya) asosiy izoh vositasi bo‘ladi; uchinchidan, son birliklari diskursda referensiya, fokus, argumentatsiya, yumshatish, kompozitsion tartiblash kabi funksiyalarni bajarishi empirik dalillar bilan ko‘rsatiladi. “One/bir” leksik birligining ingliz va qoraqalpoq tillarida kognitiv-diskursiv tadqiqi aynan shu xususiyatlar tufayli samarali bo‘ladi: u “bir” leksik birligini miqdoriy birlik sifatida emas, balki muloqotda ma’no va ijtimoiy niyatni boshqaradigan ko‘p funksiyali kognitiv marker sifatida namoyon qiladi.[2] Shu tarzda, son birliklarini o‘rganish tilshunoslikning faqat semantik yoki faqat grammatik bo‘limi doirasida emas, balki konseptual bilim, diskurs amaliyoti va

tipologik tafovutlar kesishgan ilmiy maydon sifatida qaraladi; bu esa “one/bir” kabi leksik birliklar ko‘rinishdan sodda birlikning ham murakkab kognitiv va diskursiv arxitekturaga ega ekanini asosli ravishda ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bybee, J. Language, Usage and Cognition. — Cambridge University Press, 2010 — 252 p.
2. Goldberg, A. E. Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language. — Oxford University Press. 2006 — 280 p.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent : O‘qituvchi, 1987. — 288 b.
4. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction (2nd ed.). — Oxford University Press. 2010 — 375 p.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago : University of Chicago Press, 1980. — 256 p.
6. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — University of Chicago Press. 1987 — 614 p.
7. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. — Stanford : Stanford University Press, 1987. — 516 p.
8. van Dijk T. A. Discourse and Power. — New York : Palgrave Macmillan, 2008. — 308 p.

QARAQALPAQ DÁSTANLARÍNDA AT QOYÍW DÁSTÚRLERINIŃ ÓZGESHELIGI

Daniyarova Zamira Jeńisbaevna-Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti doc. w.w.a

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635548

Annotaciya: Maqalada adam atlarınıń (antroponimlerdiń) jámiyettegi tutqan ornı, olardıń til sisteması menen baylanısı hám etnomádeniy xızmeti talqılanadı. Qaraqalpaq folklorı, atap aytqanda xalıq dástanları mısalında at qoyıw dástúrleri, shańaraqlıq etika hám evfemizm qubılısları lingvomádeniy kózqarastan analizlengen. Antroponimlerdiń xalıq tariyxın hám milliy ózgesheligin saqlawdağı áhmiyeti kórsetilgen.

Gilt sózler: antroponimika, lingvomádeniyattanıw, etnolingvistika, qaraqalpaq folklorı, dástanlar, shańaraq etikası, at qoyıw dástúrleri, milliy identifikaciya.

Abstract. The article discusses the role of personal names (anthroponyms) in society, their connection with the language system, and their ethnocultural functions. Based on Karakalpak folklore, specifically folk epics (dastans), naming traditions, family ethics, and the phenomenon of naming taboos are analyzed from a linguocultural perspective. The importance of anthroponyms in preserving national history and identity is highlighted.

Keywords: anthroponymics, linguoculturology, ethnolinguistics, Karakalpak folklore, dastans, family ethics, naming traditions, national identification.

Adam atları birinshi gezekte, adamnıń jámiyettegi ornın ajıratıp kórsetiw ushın qoyıladı. Bul tuwralı V.A.Nikonov: «Adam atları jámiyet ushın oǵada zárúr. Olardı jámiyette itibarsız qaldırıwǵa bolmaydı. Sonlıqtanda adam atlarına degen mápdarlıqtıń kúshli ekenligi túsinikli» dep kórsetedi [1, 33]. Antroponimler basqa sózler sıyaqlı tildiń nızamlarına baǵınadı, sonlıqtan til sistemasınıń tiykarǵı bir bólegin quraydı, olar etnografiya, tariyx, sociologiya, huquq penen birgelikte tıǵız lingvistikalıq baylanısta úyreniledi [2, 3].

Adam atların izertlew arqalı sol xalıqtıń tiliniń tariyxın, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların hám t.b. sırların anıqlawǵa boladı. Adam atları arqalı tariyx betleriniń sırları ashıladı, bolıp ótken tariyxıy waqıyalardaǵı is-háreketlerdiń kimler tárepinen islengenligi kórinedi, adamlardıń jámiyettegi ornı anıqlanadı.

Házirgi qaraqalpaq til biliminde til menen mádeniyat baylanıslılıǵın úyreniwge tiykarlanǵan kognitivlik lingvistika yaǵnıy onıń lingvomádeniyattanıw, etnolingvistika t.b salaları óris almaqta. Lingvomádeniyattanıw basqa xalıqlardıń ómirinen de mádeniy xabar beredi yaǵnıy bir xalıqtıń qońsılas xalıq penen tuwısqanlıǵın yamasa dástúr uqsaslıǵın salıstırıwdı da maqset etedi.

Hár qanday mádeniyatta insannıń ismi sociallıq-mádeniy belgi bolıp xızmet qıladı. Uzaq tariyxqa iye bolǵan ismler sisteması sol xalıqtıń ózine say milliylik izlerin tasıydı. Antroponimler anıq milliy hám mádeniy áhmiyetke iye, sebebi olar tek ǵana tillik tárepten emes, bálki tariyxıy mádeniy maǵlıwmatlardıń da saqlanıp qalıwın támiynleydi [3, 96]. Házirgi waqıtta dúnya til biliminde antropologik leksika menen mádeniyattı baylanıstırıp izertlew aktual máselelerdiń birine aylanbaqta. Sonıń ushın da qaraqalpaq antroponimikalıq materialın tek ǵana lingvistikalıq tárepten emes, bálki etnolingvistikalıq, etnomádeniy, sociolingvistikalıq, estetikalıq, lingvokulturologiyalıq kózqarastan úyreniw dáwir talabına aylanbaqta.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı adam atların izertlew barısında júdá kóplegen salt-dástúrlerimizge bay ekenligin kóriwimizge boladı.

Máselen, xalqımızda shańaraqtaǵı etikalıq tarbiya birinshi másele esaplanadı. Sebebi shańaraq tatıw, tınısh awızbirshilikli bolsa jámiyet te tınısh, birlikli boladı. Bunın ushın álbette shańaraqta ata-ana tarbiya jetekshileri esaplanadı. Er hám hayal úydiń aynası, onnan perzentler óz sáwlesin anıq kóre aladı. Bul shańaraqlıq etika búgingi turmısımızdıń da baslı máseleleri esaplanadı. Bul etikalıq tárbiya máselesi adam atların atawda da belgili dárejede kózge taslanadı. Bunı biz xalqımız miyrası esaplanǵan xalıq dástanlarında adam atların ataw boyınsha mısallarında anıq kóre alamız. Máselen, dástanlarda er hám hayal bir-biriniń atın tuwrıdan-tuwrı atamastan, húrmet izzet máisinde ekinshi at yamasa túsinik penen ataǵan. Máselen, biz bunı tómendegi mısallar arqalı kóriwimizge boladı:

Qartayǵanda aqlım boldı meniń lal, Eglenip tur *Barshınjannıń atası,*
Alǵanınnıń aytatuǵın arzı bar (Alp, 7-b). Aytsan boyma *baslasgenem*, haw ǵarrı! (Alp, 7-b).
Bayan áyle maǵan barar jeriǹdi, *Qostarımsań* saparındı sorayın (Alp, 7-b).
Jas ta bolsam, qatıqulaq sorlı edim, Alpamıstıń *qalınlıǵı* desedi (13-b).

At kekilin sawash kúni tarayın, Basqa tússe har bir iske jarayın,
Ayt eglenbe *nazlı yarım* bizlerge, Awırǵan jerindi sennen sorayın (46-b).
Boyıńda altı aylıq hámile bar, Keshigip qalsam qalmaqta,
At basınday ul tuwsań, Aq jarılqap kún tuwsań,
Jalǵızdan qalǵan Jádiger dep, Atın qoyǵıl *dilbarım*,
Qız tuwsań ózin qoyaber,- dep, Ketermen boldı palwanıń (47-b).
Ashılmaǵan on gúlińnen bir gúlin, Búlbúldey sayraydı, bilseń, bul tilim,
Din musılman megzetemen óziǹdi, Qudań Baysarı menen sóylesip,
Qalıńlıǵın ápergende ólmeysen! (96-b). Shashımdı men juwıp tazalap órdim,
Tilek qabıl boldı, Baysınǵa keldim, *Arıslanım* bir saparıńdı tileymen,
Búgin men bir ájeptáwir tús kórdim (Alp, 169-b).

-Haw, *jarılqaǵanım*-aw, qoy bunı, qızıńdı erge bermey, jerge bereseń be? Qızıńdı júdá bergiń kelmese, qalıń maldı kóp ayt, - dedi (Msp, 10-t, 181-b). - Haw, *shabazım*! Óy deme, utılar sózdi sóyleme, ózińnen basqanı kem deme, ózindi er bilseń basqanı sher bil, adam adamnan kem bolmaydı, tek sıbaǵası artık boladı (Msp, 10-t, 181-b).

Qayray berme hinjim deyin tisiǹdi, Kózim menen kórdim barlık isiǹdi,
Oyın sózge ashıwlanıp *qostarım*, Qıya shólde sheyit etpe *kisiǹdi* (Q, q 46-b).
Seni jorta oynap dálkek etip em, Oynaǵandı bilmedińbe *hayalım* (Q, q 46-b).
Biliw kerek bunday istiń qıyının, Yar kóterer bolar yardıń oyının,
Tarta berme abaylaygór *shabazım*, Julıp alma *ashıǵıńnın* moyının (Q, q 46-b).

Hár bir qaharman júregindegi batırlıq, er júreklik, jaqınların asırap abaylap, eń baslısı tuwılǵan jerin qásterlew sıyaqlı sezimlerdi insan qálbine túyip qoyadı. Batırlıqqa, júreklilikke, qaharmanlıqqa, jaqsılıqqa bolǵan isenimi arqalı óz perzentlerin tárbiyalaw xalqımızdıń mádeniy sáwlesi esaplanadı. Biz sóz etpekshi bolǵan antroponimlerde mine usınday milliyligimizdi ayqın kórsete alamız.

Jeńgem júkli bolǵanda, toǵız ay on kún tolǵanda, tilladan júwen kerdirip, jeti kún jatı tolǵatıp, tuwalmadı sol nashar, jeti kúnler tolǵanda, sáhár waqtı bolǵanda, házireti Áliy sheri quda kelip oń iynine pánje urǵan, bes pánjeniń daǵı bar edi, kórsem sonnan tanır edim, - deydi (74-b).

Jeti kún jattı tolǵatıp, At basınday ul tuwdı,
Aq jarılqap kún tuwdı, Atın qoydı *Alpamıs* (1-t, Alp ,5-b).

Áyyemgi túrkiy xalıqlarında «Alpamıs» sózindegi «Alp» mánisi «sheber, mergen, qaharman, márt, er júrek, qaytpas, shaqqan» [4,37] hám basqa da kóplegen mánilerin kóremiz. Ertedegi túrkler jańa tuwılǵan balaǵa er jetkende keleshegi erlik hám qaharmanlıqqa tolı bolsın, Alp batır bolsın degen úmitte qoyǵan degen pikirler bar. Adamǵa at qoyıwdaǵı dástúrlerdiń biri bul ata alpıs jasta ul súyse Altımıshbay dep qoyǵan. Bunnan Qońıratlı Baybóri qartayǵanda kórgen perzentine Altımısh, Alpıs, Alpamıs dep qoyǵan bolıwı múmkin [5, 63]. Óytkeni ayırım etnogenetikalıqańızlarda «altı ata – kóktin ulı» [6, 62] sıyaqlı syujetlerdi ushıratamız.

Aq jarılqap kún tuwdı, at basınday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, boyların sılap óstirdi, eli-xalqın jıydırdı, mal semizin soydırdı, ash-arıqtı toydırdı. Qırıq kún tamasha toy boldı. Toyǵa jıynalǵan xalıq, kópshilik másláhátlesip, Ábdikerim baydıń balasınıń atın *Máspatsha* dep qoydı deydi (Msp, 10-t, 177-b).

Mańlay shıtpay men ushın, Qırıq kún uday toy berdiń,
«Bul qartayǵan waǵımda, Berdimaǵan qudayım,
Tilegime jetkerdi, Ketti mennen uwayım»
Dep quwanıp, jan ata, Toqsan janga ton berip, *Atımdı qoydıń Gúlayım* (Q q, 40-b)
Azan aytıp Aqshaxan, Atıń *Qoblan* bolsın dep,
Shırlap jatqan balanıń, Qulaǵına dem urdı (13-t, Qn, 405-b).
Ótirikti men aytpayman haslan, Pirim edi meniń Rustemi dástan,
Atam atap qoyǵan atım – Arıslan (Q Q, 30-b).

Bul tezis qaraqalpaq folklorı arqalı milliy identifikaciyanı, úrp-ádetlerdi hám til baylıǵın izertlewde qımbatlı maǵlıwmatlar bere aladı. Antroponimler-bul xalıqtıń ótkeni menen keleshegin baylanıstırıwshı mánáwiy kópir xızmetin atqaradı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı adam atları tek ǵana identifikaciya quralı emes, al xalıqtıń tariyxıy esteligi, dúnyatanımı hám milliy ruwhıyatın ózinde jámlegen ózine tán «mádeniy kod» xızmetin atqaradı. Maqalada keltirilgen dástan mısalları (Alpamıs, Qoblan hám t.b.) qaraqalpaq shańaraǵındaǵı húrmet hám etikanıń joqarı ekenligin kórsetedi. Erli-zayıplı adamlardıń bir-biriniń atın tuwrıdan-tuwrı atamastan, jumsartıwshı (evfemizm) sózler (*qostarım, shabazım, yarım*) menen atalıwı bul xalıqtıń mánáwiy mádeniyatınıń kórsetkishi. Adamǵa at qoyıw procesi (mısalı, Alpamıs ismi) balanıń keleshegi menen tikkeley baylanıstırılatuǵınlıǵı, onıń qaharmanlıq hám mártlik mánilerdi ańlatıwı qaraqalpaq xalqınıń tárbiyalıq usıllarınıń biri sıpatında bahalanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

иконов. В.А. Методы антропонимики // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М., 1970. – С. 33.

2. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: Билим, 2000. – Б. 3.

3. Қаххоров Ш. Антропонимлар маънавий маданиятнинг ифодаси сифатида // Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар муаммо ва йечимлар: Халқаро илмий-амалий конференция. – Андижон, 2020. – Б. 96.

4. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С. 36-37.

5. Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер ҳәм этнонимлер ҳаққында жаңа ой-пикирлер // ӨзССР хабаршысы. – Нөкис, 1985. – №1. – Б. 56-63.

6. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – Алма-Ата, 1949. – С. 62.

QARAQALPAQ DÁSTANLARINDAǴÍ TURMÍSLÍQ BUYÍMLARDÍ BILDIRETUǴÍN SÓZLERDIŃ TEMATIKALÍQ TOPARLARÍ

Daniyarova Z - doc. w.w.a PhD, Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti
Yullieva Dilnaz - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti studenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.19635445

Annotaciya: Qaraqalpaq dástanlarındağı turmıslıq buyımları atamaları qaraqalpaq til biliminde ele arnawlı izertlew obyekti bolǵan emes. Sonlıqtan leksikanıń bul tarawı boyınsha ilimiy izertlew jumısların ju’rgiziwdiń ámeliy áhmiyeti úlken. Turmıslıq buyımlarınıń jańa túrleriniń turmısqa endiriliwi menen sózlik quram da rawajlanıp baradı, onıń eski túrlerin úyreniw ushın, olardıń atamalarınıń leksika-semantikalıq, grammatikalıq ózgesheliklerin úyreniw zárúr.

Gilt sózler: Qaraqalpaq folklorı, úy buyımları, turmıslıq buyımlar, úy buyımları atamaları, leksika-semantikalıq analiz, saba, kersen, shıra, saba, jam

Abstract. The names of household items in Karakalpak epics have not yet been the subject of special research in Karakalpak linguistics. Therefore, conducting scientific research in this field of vocabulary is of great practical importance. With the introduction of new types of household items into everyday life, vocabulary also develops, and to study its old types, it is necessary to study the lexical-semantic and grammatical features of their names.

Keywords: Karakalpak folklore, household items, household items, household items, lexico-semantic analysis, saba, kersen, chira, saba, jam

Xalıqtıń mádeniy hám ekonomikalıq turmıs dárejesiniń rawajlanıp barıwı úy xojalıǵınıń jańa buyımlar menen tolıǵıwında da kórinedi. Úy buyımları atamaları sózlik quramnıń úlken bir bólegin quraydı. Olardıń ayırımları turmısımızda qollanıwdan shıǵıp qalǵan yáki siyrek qollanılatuǵın sózler toparınan orın alǵan. Xalıq awızeki dóretpeleri tilinde ushırasatuǵın geypara úy buyımların házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen úy buyımları menen salıstırıp qaraǵanda atamalarında, paydalanıw usıllarında kishigirim ózgeshelikler bayqaladı.

Qálegen tildiń leksikasın tematikalıq toparlarǵa bólip izertlew arqalı ondaǵı sistemalılıq anıqlanadı hám sol arqalı belgili bir nızamlılıqlar ashıladı. Izertlewdiń bul usılı házirgi dáwirde tiykarǵı ilimiy metodlardan esaplanadı. Belgili bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa ajıratıp úyreniwdiń ózine tán ózgeshelikleri bar. E.Begmatovtıń miynetinde leksikalıq baylıqtı tematikalıq toparlarǵa ajıratıp úyreniwdiń qolaylılıqları, basqasha izertlew usıllarınan ayırmashılıqları keń hám isenimli túrde bayanlanǵan[1,120] . Ol sózlerdi tematikalıq toparlarǵa ajıratıw sózlik baylıqtı sistema sıpatında úyreniwdiń usıllarınan biri ekenligin júdá durıs atap kórsetken. Ayırım pikirlerden kórinip turǵanınday, leksemalardı leksika-semantikalıq kózqarastan yaki tematikalıq kózqarastan izertlegende de leksikanıń sistemalıq qásiyetin ashıp beredi. Máselen, B.Abdigalieva qazaq tiliniń turmıslıq leksikasına arnalǵan miynetinde úy buyımları atamaların hár qıylı leksika-semantikalıq toparlarǵa bólgen [3,5].

Tildiń terminologiyalıq qatlamın klassifikaciyalaw ańsat jumıs emes. Bul máseleni durıs sheshiw kóbirek izleniwdi talap etedi. Bizińshe, terminler turmıstıń qaysı tarawında payda bolıwı, tariyxıy-funkcionallıq belgilerine qaray tematikalıq principleri boyınsha klassifikaciyalanıwı maqsetke muwapıq keledi. Bul jumısta biz úy buyımları atamaların turaq jay hám onıń bólimlerin bildiretuǵın sózler, tutınıw buyımlarına baylanıslı sózler degen tematikalıq toparlarǵa bólip úyrendik.

1. Turaq jay hám onıń túrlerin bildiretuǵin sózler:

Qaraqalpaq dástanlarında qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı–turaq jay, onıń túrlerine baylanıslı tómendegidey sózler ushırasadı: Mısalı: Aq ordanı buzadı (50) Jar basında ılashıǵın ákelip (53), Qurıwlı turǵan shadırın (59), Appaq shatır, aq shatır, Aq shatırda xan jatır

Qoyshını, qoymanshını jıyıp aldı sol jerden bir úlken tóleni qazdı (44). Eki qarıs jipti al, seyisxananıń tórine bar, tereń qazıp bizlerdi buwıp óltirip kómiń, bizler razımız taqsır dedi (55).

Bul mısallarda aq orda, ılashıq, shadır, tóle atamaları semya aǵzaları yaki qanday da bir adamlar toparı jasawshı ústi bastırılǵan, tórt tárepi qorshalǵan úylerge aytıladı. «Ílashıq» ján-jaǵı qorshalıp bastırılǵan shertek, «tóle» jerdi qazıp, ústin bastırǵan baspana, «seyisxana» atqora mánisin bildiredi.

Ílashıq, tólelerde tómen xojalıqlar jasaǵan. Qaraqalpaq xalqında ayırım xojalıqlar XX ásirdiń baslarında da tólelerde kún keshirgen.

2. Tutınıw buyımlarına baylanıslı sózlerdiń qollanılıwı

Qaraqalpaq xalqı házirgi waqıtta úy turmısında kerekli bolǵan hár qıylı zatlardı salıp qoyıwda hám saqlawda metallardan, gezlemeden, shiysheden islengen ıdıslardan paydalanadı. Dáslepki waqıtları aǵashtan, ılaydan, teriden, hár qıylı palız eginlerinen islengen ıdıslardı qollanǵan. Sonlıqtan da bul toparǵa kiretuǵın úy buyımları atamalarınıń ayırımları tilimizde qollanıwdan shıǵıp qalǵan yaki bolmasa siyrek qollanılatuǵın sózler toparına kiredi. Máselen, qabaqtan islengen ıdıslarǵa *suw qabaq, ıdıs qabaq, awız qabaq* hám taǵı basqa da túrlerin jatqarıwǵa boladı.

May qabaq. Qabaqtıń basqa túrlerine usap sırtı qattı bolıp, ol ıdıs retinde jumsaladı hám awzın oyıp, ishine kóbinese may quyıp qoyıladı, atı da sonnan kelip shıqqan. *Awızqabaq* – qatıq uytıwǵa, yamasa sút quyıwǵa arnalǵan qabaqtıń bir túri. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *awızqabaqqa* mal sawıw ushın arnalǵan qabaqtıń bir túri dep anıqlama berilgen. Awzı bir qansha úlken etip kesiliwine qaray onı *awızqabaq* dep ataydı. Qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde *awızqabaqtı shańgil* yamasa *ayran qabaq* dep te ataw jaǵdayları ushırasadı. *Ayranǵabaq* – ayran quyatuǵın qabaq [4,31]. Idıs qabaq qabaqtıń worta belinen kesip alıp, astıńǵı jaǵın ıdıs wornına paydalanǵan. Ishine un, taqan, iyjan sıyaqlı hár qıylı zatlar salınıp qoyılǵan. Sırtına hár qıylı boyawlar jaǵıp naǵıslar salıp qoyadı. Ózbek tilinde onı *yaǵoch qovoq* dep atap, bunı ıdıs retinde emes, al onıń ishinde bódene asıraydı. Soǵan qarap *bedana qovoq, tór qovoq* dep te aytadı. *Duz qabaq* óz aldına islenbeydi. *Suw qabaqtıń* jaramsız bólegin duz salıw ushın paydalanadı. Dástanda suwqabaq ataması awıspalı mánide jumsalǵan.

Jılqıǵa qáhárliginiń ótkirligi sonshelli, kól boyına barıp ellisin, qırqın bir jelide, qırqı bir sabanı toltırǵanda, bir ózi bir sabanı toltırdı (26).

Saba – jılqınıń terisinen islengen qımız quyıw ushın arnalǵan qalta. Bul atama qaharmanlıq dástanlar tilinde jiyi ushırasadı. Mısalı:

Jarılǵanda sharwalardıń *sabası,* Qulaǵına jetti xalıqtıń nalası («Qanshayım»). Dástanda úy buyımlarına baylanıslı kersen, tulıp,

tostaǵan, saba hám t.b. gónergen atamalar ushırasıp, olardıń ayırımları ózleriniń tiykarǵı mánilerinde jumsalsa, ayırımları awıspalı mánide jumsalǵan. Úy jay qurılısına hám qara úyge baylanıslı atamalar dástan tilinde jiyi qollanılǵan. Áne, hayal, Edigege kúnde bir *kersen* qatıq ákeletuǵın edi. Almas shaqqı menen *kersenniń* ishindegi qatıqtı tórt bóldi (34).

Barıp *jamdı* saladı. Tilladan *jamı* qolında (25).

Qaratiyin alp baba *tostaǵanday* tolı kózin awdara berip qaradı (32).

Ǵáziynexanaǵa bardı bir *tulıp* qızıldı aldı, tulıptıń awzın sheship jiberip qızıldı tókti, tulıptıń túbine qara pul saldı (78).

Gelleni *qorjınǵa* salıp (59). Qaynap turǵan *dúmsheni* (59).

Bul mısallarda kersen, jam, tostaǵan, tulıp, qorjın, dúmshe degen úy buyımları atamaları jumsalǵan. «*Kersen*» úlken aǵashtan islengen tabaq, «*jam*» kese, «*tilla jam*» tilladan islengen kese, «*qorjın*» bet jaǵı túkli etip toqılǵan, atqa artıwǵa qolaylastırılǵan eki bólekli ishine zat salıw ushın islengen ıdıs. «Tostaǵan» aǵashtan, temirden islengen kishkene dóńgelek tabaqtı bildiredi, al dástanda kózi úlken degen mánide kelgen. Tulıp-ishine toraq tıǵılatuǵın teriden islengen qapshıq. Dástanda altın salatuǵın ıdıs mánisinde kelgen.

Dúmshe-mıstan yamasa alyuminiyden islenip, oshaqta suw qaynatıw ushın qollanılatuǵın buyım. Ózbek tiliniń dialektlerinde *tumchá//tuńchá* bolıp aytıladı hám suw qaynatıwǵa arnalǵan metall ıdıstı bildiredi[5,264]. Bul atama qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde jiyi qollanıladı hám *túmchá* bolıp aytıladı [6,304].

Shıra endi tógilip (27).

Insanlar erte dáwirde ottan, sońınan shıra hám shamlardan jaqtılandırıw ushın paydalanǵan. *Shıra* – túnde jaqtı beriw ushın qollanılatuǵın ásbap. Shıranıń qaraqalpaq tilinde bir neshe túrleri bar: *aspa shıra* – temirden islengen, bawınan jaydıń qálegen bólmesiniń tóbesine asıp qoyatuǵın shıra [4, 46], *shútik shıra* – morjasız kishkene shıra, *tas shıra* – tastan islengen shıra. Bul sóz tariyxıy shıǵarmalardıń tilinde jiyi ushırasadı.

N.Tilewbergenova qaraqalpaq xalqınıń tariyxına arnalǵan izertlewinde XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń baslarında may menen isleytuǵın ılaydan islengen shıralardan paydalanǵanlıǵın aytadı. Olardı iske qosıw ushın balıqtıń hám ósimlik maylarınan, sońınan kerosinnen paydalanǵan. Shıralardıń uzınlıǵı 20-25 sm, biyikligi 8-10 sm, eni 4-5 sm, tereńligi 5-6 sm. Onıń bir tárepine may járdeminde isletetuǵın piliklerdi ornatqan. Pilik xızmetinde paxtanıń jiplerinen paydalanǵan. Shıralardıń hár qıylı túrleri ushırasqan.

Shıra sózi barlıq waqıtta morja, pilik sózleri menen birge qollanıladı. Sonlıqtan da tilimizde shıranıń morjasın tazala, morjanı sıpır sıyaqlı sóz birikpeleri kóp ushırasadı. Shıralar shamǵa qaraǵanda ádewir qolaylıraq boladı. Máselen, jaqtılıq morjanıń ishinde bolǵanlıqtan tez óship qalmaydı, yaki bolmasa shıranıń piligine qaray jaqtılıqtı kúsheytiwge, páseytiwge boladı. Shıra sóziniń qatnasında tilimizde awıspalı mánide shırasın sóndiriw «shańaraqtıń joq bolıwı», shırasın jaǵıp otırıw «shańaraq bolıw» sıyaqlı sóz birikpeleri de ushırasadı. Shıranıń kólemine qaray da túrleri boladı. Mısalı: *jetilenshi shıra*,

onlanshı shıra. Qaraqalpaq tilinde *shıra* sóziniń qatnasında jasalǵan naqıl-maqallar ushırasadı. Mısalı: «Shıranıń jaqtısı astına túspes, Zalımnıń qádiri hesh kimge ótpes»; «Shırada mayıń bolmasa, pilik oǵan ne dárkar» hám t.b.

Qaraqalpaq tili sózlik quramınıń belgili bir bólegin quraǵan turmıslıq buyım atamaları óziniń uzaq dáwirlik tariyxına iye. Onı izertlew arqalı xalıqtıń turmıs dárejesiniń rawajlanıwı menen xalıqtıń mádeniyatın, onıń basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy baylanısların tereńirek biliwge hám leksikanı úyreniw arqalı tariyxıy maǵlıwmatlar jáne de tolıǵadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985. – Б. 120.
2. Абдигалиева Б. Бытовая лексика казахского языка (Семантика, структура и источники): Автореф. дис. …канд. фил. наук. –Алма-Ата, 1985. – С. 5.
3. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1983. – Б. 31.
4. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, 1971. – Б. 263-264.
5. Махмуд Қашғарий Девану луғатит турк. – Тошкент, 1963. – Т. III. – Б. 304.

USING CORPUS-BASED LINGUISTICS TO IMPROVE VOCABULARY LEARNING

Erejepova Nilufar – a student of the University of innovation technologies
https://doi.org/10.5281/zenodo.19635668

Abstract. This paper explores the effectiveness of using corpus-based methods to improve vocabulary learning in language education. Drawing on principles from Corpus Linguistics, it examines how authentic language data can enhance learners’ understanding of word usage, collocations, and contextual meaning. In contrast to traditional vocabulary teaching methods based on memorization, corpus-based approaches provide meaningful exposure to frequently used lexical patterns. The paper also discusses the benefits and challenges of integrating corpus tools into the classroom, emphasizing the need for teacher guidance and appropriate training. Overall, the findings suggest that corpus-based linguistics offers a practical and innovative strategy for developing vocabulary proficiency in modern language learning environments.

Keywords: Corpus Linguistics, vocabulary learning, lexical development, language teaching, authentic.

Vocabulary acquisition is a fundamental component of language learning, influencing learners’ ability to communicate effectively in both spoken and written contexts. Traditional methods of vocabulary instruction often rely on memorization and isolated word lists, which may not fully reflect how language is used in real-

life situations. The introduction of corpus-based linguistics has resulted in an important shift in teaching the English language. This move indicates a recognition of the transformative significance that actual language data has in influencing language teaching. With the spread of digital corpora and advances in computational linguistics, educators now have unparalleled access to enormous collections of real-world language use. In contrast, corpus-based approaches offer learners exposure to authentic language data [1,44].

Drawing on principles from Corpus Linguistics, this paper explores how corpus-based methods can enhance vocabulary learning by providing contextualized, frequency-based, and usage-driven insights into language.

Corpus-based linguistics is an approach that uses large, structured collections of real-world texts, known as corpora, to analyze language patterns. These corpora can include spoken conversations, written texts, academic articles, and digital communication. Tools such as concordancers allow learners and researchers to observe how words are used in authentic contexts, including their collocations, grammatical patterns, and semantic nuances.

Unlike traditional dictionaries, corpora provide dynamic examples of language in use, enabling learners to see how vocabulary functions across different contexts and registers.

One of the key advantages of corpus-based learning is the emphasis on frequency and real usage. Learners can identify high-frequency words and prioritize them in their studies. Additionally, corpora help learners understand collocations (e.g., “make a decision” vs. “do a decision”), phraseology (common expressions and idioms), register differences (formal vs. informal usage), contextual meaning (how meaning changes depending on usage).

There are some useful Corpora in the field of teaching English for learners, and Sketch Engine for Language Learning (SKELL) is one of them [1,26].

SKELL is a corpus, where can be found clear information about words, collocations, examples, and thesaurus in English for English language learners. As SKELL is a simple tool to use and understand both for students and teachers. Firstly, words can be easily checked in a particular word or phrase, that is used by real English speakers. There are given examples with the words/phrases, that can be easy to learn how to use the words in the context. Secondly, SKELL is free to use, no registration or payment is needed. And also, SKELL gives good examples of the word or phrase for learners rather than Google search. And then, nowadays SKELL is widely used in other languages, like Russian, Italian, etc. That means it is more beneficial for my students to use it in their Russian classes to find information about a word/phrase.

Moreover, working on SKELL is suitable for learners’ age and level, of course. Because, choosing age suitable technology for English classes is very essential part of the lesson, and teachers are always responsible in implementing technology into their classes. As it is stated in Kiddle (2013) technology that we are implementing in our classes should be equal to the cultural competencies, social skills, as well as learners’ needs, and all of these requirements should be involved in using digital technology in language classes.

Apart from this, learning new words, working with them always cause issues for students. In most cases students do not want/eager to learn new words, because almost in all lessons they have to work with new vocabulary. Here SKELL is one of the effective and engaging ways of not only in teaching new vocabulary to adolescent learners, but also it helps to increase learners’ writing skills, creativity and outlook. Because, while creating their own short stories, learners improve their writing skills, and they have to think creatively. This method also promotes learning from each other, that is one of the effective methods in teaching English, and demonstrates learner-autonomy [1,37].

For these purposes it is highly recommended to work with SKELL for teachers, who guides their students’ different language exams/tests, because knowing and using synonyms are very important in those exams.

Due to Corpora, instead of being passive recipients of knowledge, students become researchers who analyze authentic data. For example, learners can use concordance lines to investigate how a word like “run” is used in different contexts (e.g., “run a business,” “run fast,” “run out of time”). This process promotes deeper cognitive engagement and helps learners develop analytical skills alongside vocabulary knowledge.

Also, corpora provide real examples of language as it is naturally used, helping learners avoid unnatural or outdated expressions. And, learning vocabulary in context enhances memory retention, as words are associated with meaningful usage rather than isolated definitions. Corpus tools encourage independent learning, allowing students to explore language patterns on their own. Learners can observe differences between British and American English, formal and informal registers, and spoken versus written language. By analyzing language data, learners develop analytical and problem-solving skills, as well [1,10].

In recent years, the field of corpus linguistics has witnessed a growing intersection with computational methods and natural language processing. These advancements have opened up new avenues for analyzing and understanding language on an even larger scale (Kennedy1998). For example, researchers can now employ machine learning algorithms to automatically annotate and extract linguistic features from massive corpora. This allows for more efficient and comprehensive analysis of language patterns and structures.

Corpus-based linguistics offers a powerful and effective approach to vocabulary learning by emphasizing authentic language use, contextual understanding, and learner engagement. By integrating corpus tools into language education, teachers can move beyond traditional memorization techniques and foster deeper, more meaningful vocabulary acquisition. Although challenges exist, careful implementation and teacher support can maximize the benefits of this approach. As technology continues to evolve, corpus-based methods are likely to play an increasingly important role in language teaching and learning.

References:

1. Kiddle, T. (2013) *Developing Digital Language Learning Materials.* In B. Tomlinson (Ed.). Developing materials for language teaching 206 p. Bloomsbury Publishing.

2. Hanson-Smith, E. (2018). *CALL (computer-assisted language learning) materials development.* In J. I. Liontas 9Ed.), TESOL encyclopedia of English language teaching 1-7 p.

3. Sketchengine.eu/skell/

4. O'Keeffe, A., McCarthy, M., & Carter, R. (2007). From Corpus to Classroom: Language Use and Language Teaching. Cambridge University Press.

5. Stubbs, M. (2001). Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics. Blackwell Publishers.

6. Kennedy, G. (1998). An Introduction to Corpus Linguistics. Longman.

7. Tagliamonte, S. (2006). Analysing Sociolinguistic Variation. Cambridge University Press.

RUS TILINI O’QITISHDA KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN INNOVATSION YONDASHUVLARDAN FOYDALANISH

Erkinova Nozima Utkir qizi- Innovatsion texnologiyalari universiteti assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633924

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini o‘qitishda dunyoqarashini kengaytirish va har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan zamonaviy yondashuvlarni muhokama qiladi. Maqolada rus tilini chet tili sifatida o'qitishning qiyinchiliklari hamda rus tilini o‘qitishning zamonaviy usullari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, innovatsion o‘qitishning maqsadlari va o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari muhokama qilinadi. Materialning mazmuniga ham, texnologiyalarni to'g'ri tanlashga ham innovatsion yondashuv zarurligi ta'kidlangan. Mazkur maqolada ushbu masalaning nazariy-metodik jihatlari yoritilib, zamonaviy ta’lim talablariga mos innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy yondashuv, kompetensiya, innovatsion yondashuv, innovatsion o'qitish, innovatsion texnologiyalar, o'quv jarayoni, rus tili chet tili sifatida.

Abstract. This article discusses modern approaches to teaching the Russian language aimed at broadening the horizons and all-round development. The article examines the difficulties of teaching Russian as a foreign language and modern methods of teaching the Russian language. It also discusses the goals of innovative teaching and the advantages of using innovative technologies in teaching. The need for an innovative approach to both the content of the material and the correct selection of technologies is emphasized. This article highlights the theoretical and methodological aspects of this issue and analyzes innovative approaches that meet the requirements of modern education.

Keywords: Modern approach, competence, innovative approach, innovative teaching, innovative technologies, educational process, Russian as a foreign language.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tubdan o‘zgarmoqda. Ayniqsa, chet tillarini, jumladan rus tilini o‘qitish jarayonida pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi, metodik kompetensiyasi va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash salohiyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayoni o‘qituvchidan nafaqat fan bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘lishni, balki ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va interfaol yondashuvlar asosida tashkil etishni talab etadi. Rus tili o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida an’anaviy o‘qitish usullarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli ta’lim resurslari hamda innovatsion metodlar bilan uyg‘unlashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu esa bo‘lajak va amaldagi o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlovchi, ijodkor va moslashuvchan mutaxassis sifatida shakllantirishni taqozo etadi.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Oliy ta’limda rus tilini o'qitishning zamonaviy yondashuvlari talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish, fanga qiziqishini oshirish va funktsional savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan. Bunda asosiy e’tibor bilimlarni amaliyotda qo‘llash, boshqa fanlar bilan integratsiyalashuv va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishga qaratiladi. Qoidalarni yodlash va takroriy mashqlarni bajarishga asoslangan an'anaviy usullar asta-sekin o'z o'rnini interfaol o'rganish tajribasiga bo'shatib bormoqda. Loyiha asosidagi mashg‘ulotlar, bahs-munozaralar, rolli o‘yinlar va guruhlarda ishlash talabalarni o‘quv jarayoniga faol jalb etish, tanqidiy fikrlash va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Matnni qayta ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beriladi. Talabalar ma'lumotni tahlil qilishni, asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatishni, xulosa chiqarishni va turli janrlarda o'z matnlarini yaratishni o'rganadilar. Muhim jihat - og'zaki savodxonlikni rivojlantirish, fikrlarni og'zaki va yozma ravishda aniq va samarali ifodalash qobiliyatidir.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Zamonaviy ta’lim amaliyotida talabaga yo‘naltirilgan yondashuvlar muhim o‘rin egallaydi va o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi. Bu yondashuvlar talabalarning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlaydi, natijada o‘zlashtirilgan bilimlarni chuqurroq tushunish va amaliyotda qo‘llash imkoniyati oshadi. Masalan, tarjima va xalqaro munosabatlar yo‘nalishidagi talabalar uchun siyosiy matnlardagi rangli realliklarni tahlil qilish orqali amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish samarali natija beradi. Rus tilini o'qitishning zamonaviy yondashuvlari o'qituvchilardan doimiy ravishda o'z malakalarini oshirishni, yangi uslub va texnologiyalarni o'zlashtirishni talab qiladi. O'qituvchining asosiy maqsadi har bir o'quvchi o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi va muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan rag'batlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishdir. Kompetentsiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish nafaqat bilimlarni, balki ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini ham baholashni o'z ichiga oladi. Funktsional savodxonlikni tekshirish uchun baholash materiallari ishlab chiqilmoqda: matnni tushunish, muammolarni hal qilish va turli manbalardan olingan ma'lumotlardan foydalanish. Zamonaviy rus tili darsi shunchaki bilim

berish emas, balki faol o'rganish, shaxsiy rivojlanishdir. Bu ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish va har bir o'quvchining salohiyatini ochishga qaratilgan yangi yondashuv va usullarni doimiy ravishda izlashdir.

Rus tilini o‘qitishda baholash tizimini takomillashtirish ham muhim o‘rin tutadi. Diktant va testlar kabi an’anaviy baholash usullari bilan bir qatorda portfolio, loyihalar, taqdimotlar, o‘z-o‘zini baholash kabi muqobil baholash usullari qo‘llanilmoqda. Qiziqarli o’yin elementlarini joriy etish ham zamonaviy rus tilini o'qitishda istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Gamifikatsiya texnologiyalari o'rganishni yanada qiziqarli va rag'batlantiradi, talabalarning bilim faolligini rag'batlantiradi va ijobiy hissiy muhit yaratadi. O'yinlar, kvestlar, viktorinalar va boshqa interaktiv formatlardan foydalanish talabalarga materialni yaxshiroq o'zlashtirish, ijodkorlikni rivojlantirish va jamoada ishlash ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari zamonaviy ta’limda rus tilini o’rganishning eng samarali usuli bu og’zaki muloqot hisoblanadi. Muloqot mashqlari, bahs-munozaralar, taqdimotlar va rolli o‘yinlar o‘quvchilarning til to‘siqlarini yengib o‘tishlari, o‘z fikrlarini aniq va ishonarli bayon etishga o‘rganishlari, boshqalarni tinglashlari va tushunishlari uchun qo‘llaniladi.

Rus tili o‘qitishdagi innovatsion metodlar kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi — nafaqat lug‘aviy va grammatik bilimlarni, balki talabalarning ularni real hayotda qo‘llash qobiliyatini shakllantirishdir. Bu jarayonda o‘qituvchi analitik va kommunikativ ko‘nikmalarga ega bo‘lishi zarur (Volinets va boshq., 2020). Texnologiyalar va zamonaviy metodlardan samarali foydalanish talabalar faoliyatini faollashtiradi, ularning rus tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Bunday yondashuvlar o‘quv jarayonini boyitadi va oliy ta’limdagi islohotlar talablariga mos keladi (Phelps va boshq., 2004). Shu tariqa, innovatsion metodlar rus tili o‘qitishning ajralmas qismiga aylanmoqda. Zamonaviy rus tilini o'qitishda axborot texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Rus tilini o'qitishning zamonaviy yondashuvlari o'qituvchilardan doimiy ravishda o'z malakalarini oshirishni, yangi uslub va texnologiyalarni o'zlashtirishni talab qiladi. O'qituvchining asosiy vazifasi har bir talaba o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi va muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan rag'batlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishdir. Kompetentsiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish nafaqat bilimlarni, balki ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini ham baholashni o'z ichiga oladi. Funktsional savodxonlikni tekshirishga qaratilgan baholash materiallari ishlab chiqilmoqda: matnni tushunish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va turli manbalardan olingan ma'lumotlardan foydalanish asosiy e'tibor o'rganish, jamoada ishlash va muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati kabi meta-mavzuni o'rganish natijalarini baholashga qaratilgan.

Rus tili darslariga innovatsion texnologiyalar va raqamli resurslarni kiritish ham talabalarda kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishga yordam beradi. Interaktiv til o‘rganish platformalari, multimedia materiallari, onlayn muloqot vositalari va ta’limga oid ilovalar talabalarga tinglash, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini dinamik va jozibador tarzda mashq qilish imkoniyatini beradi. Interfaol va shaxsiylashtirilgan ta’lim tajribasini yaratish uchun texnologiyadan

foydalangan holda, talabalar turli xil o’rganish uslublari, qiziqishlari va qobiliyatlarini qondirishi mumkin, shu bilan birga talabalar o’rtasida faol ishtirok etish va hamkorlikni rag’batlantirishlari mumkin. Bundan tashqari, loyihaga asoslangan o’rganish, topshiriqlarga asoslangan faoliyat va tajribaga asoslangan o’rganish imkoniyatlaridan foydalanish talabalarning rus tili va madaniyati haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishi va ularning kommunikativ ko’nikmalarini oshirishi mumkin.

O‘zbek olimi doktor Karimovaning kommunikativ tilni o‘rgatish bo‘yicha tadqiqotida o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun interfaol faoliyat muhimligi ta’kidlangan (Karimova, 2021). Boshqa tomondan, rus olimi doktor Ivanovaning til darslarida texnologiya integratsiyasi bo’yicha tadqiqotlari kommunikativ ko’nikmalarni oshirishda raqamli vositalarning rolini ta’kidlaydi (Ivanova, 2022). Bu olimlarning asarlari til ta’limida innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Kommunikativ faoliyat va texnologiya vositalarini birlashtirib, o’qituvchilar o’quvchilarda tilni bilish va muloqot ko’nikmalarini rivojlantiradigan qiziqarli o’quv tajribalarini yaratishi mumkin. Ushbu topilmalar boshlang’ich ta’limda til o’rgatish amaliyotiga ta’sir ko’rsatadi va interfaol va texnologiya takomillashtirilgan o’quv muhitlarining muhimligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Волинець, К. І., Волинець, Ю. О., Стаднік, Н. В. Формирование готовности будущих специалистов к дошкольному образованию при осуществлении профессиональной деятельности в условиях европейской интеграции [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: https://core.ac.uk/download/322373025.pdf

2. Phelps, C. L. Advances in Teaching & Learning Day Abstracts 2005 [Electronic resource]. – 2004. – Access mode: https://core.ac.uk/download/46714715.pdf

3. Кеулимжаева У. К. Интерактивные методы обучения словообразованию в контексте современного образования — Актуальные проблемы русского словообразования. 2025.

4. Чжан С. Современные методы преподавания русского языка как иностранного: инновации и традиции — Universum: психология и образование. 2025.

5. Педагогические технологии в образовании под ред.С. И. Самыгина/Феникс, учебное пособие/Л. Д. Столяренко, «Ростов- на -Дону», 2022 г.

6. Современные образовательные технологии в преподавании русского языка в высшей школе/ Еркибаева Г. Г., Алматы 2021 г.

7. Foydalanilgan adabiyotlar: Karimova, G. M. (2021). Some comments on complete grammar. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal

8. Ivanov, E. E. (2022). Functions of aphoristic units in the Russian language. Russian Language Studies

THE ROLE AND OPPORTUNITIES OF DIGITAL LINGUISTICS MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

Jabbarbergenova Periyzat Buxarbay qızı - a student of the University of Innovation technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635838

Abstract: The rapid development of modern technologies has greatly changed the area of language education. This article analyzes the purpose of digital linguistics, media education, and information technologies in boosting language teaching and learning processes. It analyzes how these advancements promote the development of linguistic competence, critical thinking, and intercultural communication. The study also highlights modern pedagogical approaches supported by digital tools and evaluates both the opportunities and challenges associated with their implementation. The findings suggest that the integration of technological advancements leads to more effective, flexible, and student-centered learning environments.

Keywords: Philological education, digital linguistics, media education, information technologies, language teaching, digital pedagogy, innovation

In the contemporary era of global integration and technological transformation, education systems are undergoing profound changes. Philological education, which usually concentrates on language, literature, and culture, is no exception. The incorporation of digital linguistics, media education, and information technologies has redefined teaching methods and educational experiences. Modern students are digital natives who demand engaging, and technologically enriched environments. Therefore, instructors must adjust their teaching strategies to meet these evolving needs. This article examines how digital innovations enhance philological education and support the development of essential key modern skills. Digital linguistics, often associated with computational linguistics and corpus linguistics, includes the application of digital tools to analyze language data. It provides new opportunities for both research and teaching. One of the main benefits of digital linguistics is access to large corpora, which allow students to observe authentic language usage in real contexts. This improves their comprehension of grammar, vocabulary, and discourse patterns. Moreover, tools such as concordances and language analysis software enable learners to conduct independent research [1, 45–68].

Digital linguistics also supports:

— Data-driven learning
— Development of analytical and research skills
— Exposure to real-life language use
— Improved accuracy in language production

As a result, students become active participants in the learning process rather than passive recipients of knowledge.

Media Education in Philological Studies. Media education has an important role in contemporary language training. It concentrates on developing students' ability to evaluate critically media materials and effectively communicate through different platforms. In language education, media resources such as movies, podcasts, social media platforms, and online publications provide authentic and diverse input. These materials help learners improve their listening, speaking, reading, and writing skills simultaneously.

The main benefits of media education include:

— Enhancement of communicative competence
— Development of critical thinking and media literacy
— Increased student motivation and engagement
— Promotion of creativity and self-expression

Furthermore, media education fosters intercultural competence by exposing students to different cultures, perspectives, and communication styles.

Information Technologies in Language Teaching:

Information technologies have become an integral part of modern education. In philological education, they facilitate innovative teaching methods and improve learning outcomes.

Technological tools commonly used in language teaching include:

— Learning Management Systems
— Mobile learning applications
— Virtual classrooms and video conferencing platforms
— Digital dictionaries and translation tools
— These technologies provide several advantages:
— Flexibility in time and place of learning
— Personalized learning experiences
— Immediate feedback and assessment
— Opportunities for distance education

Additionally, IT enables collaborative learning through online discussions, group projects, and interactive tasks.

Modern Pedagogical Approaches Supported by Technology. The integration of digital linguistics and IT has led to the emergence of innovative teaching methodologies, such as:

Task-Based Learning

Task-Based Learning focuses on the use of meaningful tasks to promote language acquisition. Digital tools enhance this approach by providing interactive and real-world tasks.

Project-Based Learning. Project-Based Learning encourages students to work on complex projects over an extended period. Technology allows students to research, collaborate, and present their work effectively. Blended Learning. Blended learning combines traditional classroom instruction with online learning. This approach maximizes the benefits of both face-to-face and digital education [2,102–135].

These methodologies promote learner autonomy, collaboration, and problem-solving skills.

Challenges in Implementing Digital Technologies

Despite numerous advantages, the integration of digital technologies in philological education presents certain challenges:

Limited access to technological resources

Insufficient digital competence among teachers

Technical issues and infrastructure limitations

Overdependence on technology

To address these challenges, educational institutions must invest in teacher training and infrastructure development.

In modern philological education, the integration of digital linguistics, media education, and information technologies has become essential for improving both teaching and learning processes. These innovations make language learning more interactive, flexible, and student-centered, allowing learners to develop not only linguistic competence but also critical thinking and communication skills. Through the use of authentic digital resources and media content, students gain practical experience and become more engaged in the learning process. Digital linguistics provides opportunities for analyzing real language data, while media education helps learners understand and create meaningful content in various formats. Information technologies further enhance this process by offering access to diverse educational platforms and supporting personalized and collaborative learning environments. At the same time, the effective use of these tools requires appropriate infrastructure, teacher training, and a balanced combination of traditional and modern teaching methods. When applied properly, these approaches significantly improve the quality of philological education and prepare students for successful communication in a digital and globalized world.

References:

1. Crystal, D. (2011). Internet Linguistics: A Student Guide. London: Routledge, pp. 45–68.

2. Warschauer, M., & Kern, R. (2000). Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 102–135.

4. Kress, G. (2010). Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. London: Routledge, pp. 23–47.

5. Thorne, S. L. (2013). Digital Literacies. London: Routledge, pp. 88–112.

6. Crystal, D. (2011). Internet Linguistics: A Student Guide. London: Routledge.

Available at: https://www.routledge.com/Internet-Linguistics-A-Student-Guide/Crystal/p/book/9780415602778

7. Warschauer, M., & Kern, R. (2000). Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice. Available at: https://www.cambridge.org/core/books/networkbased-language-teaching/

TILSHUNOSLIKDA PAREMIYA VA KONTSEPT TUSHUNCHALARINING NAZARIY-METODOLOGIK TALQINI

Kalimbetova Xurliman Islambek qizi- University of Innovation Technologies assistent- o‘qituvchisi.
https://doi.org/10.5281/zenodo.19635931

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo‘nalishlari bo‘lgan kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya nuqtai nazaridan “paremiya” hamda “kontsept” tushunchalarining o‘zaro aloqadorligi tadqiq etiladi. Maqolada paremiyalarning lisoniy kontseptlarni shakllantirishdagi o‘rni, ularning milliy dunyo manzarasini ifodalashdagi o‘ziga xosligi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, “mehnat” kontsepti misolida paremiologik birliklarning kognitiv tabiyati tahlil qilinadi.
Kalit so‘zlar: paremiya, kontsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lisoniy olam manzarasi, mehnat kontsepti, mentalitet.
Abstract. This article examines the relationship between the concepts of “paremia” and "concept" from the perspective of cognitive linguistics and linguoculturology, which are priority areas of modern linguistics. The article theoretically substantiates the role of proverbs in the formation of linguistic concepts, their specificity in expressing the national picture of the world. Also, the cognitive nature of paremiological units is analyzed using the example of the concept of “labo”.
Key words: paremia, concept, cognitive linguistics, linguoculturology, linguistic worldview, labor concept, mentality.

Zamonaviy tilshunoslikda til faqatgina aloqa vositasi emas, balki xalqning madaniyati, tajribasi va dunyoqarashini saqlovchi hamda avloddan-avlodga o‘tkazuvchi murakkab kognitiv tizim sifatida o‘rganilmoqda. Ayniqsa, til va tafakkur munosabatini yoritishda kontsept tushunchasi markaziy o‘rin egallaydi. Kontseptlarning lisoniy qobig‘ini, ya’ni ularning tilda voqealanishini o‘rganishda esa paremiyalar (maqol va matallar) eng ishonchli manba hisoblanadi.

Paremiyalar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan barqaror birliklardir. “Mehnat” kabi fundamental kontseptlarni tadqiq qilishda paremiologik fondga murojaat qilish, xalqning ushbu tushunchaga bo‘lgan munosabatini lingvokognitiv jihatdan ochib berishga xizmat qiladi.

“Kontsept” tushunchasi tilshunoslikka XX asrning oxirlarida kirib keldi va turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilindi. S.A.Askoldov kontseptni “fikrning kurtagi” deb atasa [1,270], akademik Y.S.Stepanov uni “madaniyatning asosiy yacheykasi” sifatida ta’riflaydi [3,992].

Tilshunoslikda kontsept tushunchasining uch xil yondashuvi mavjud bo‘lib ya’ni lingvokognitiv, lingvokulturologik va psixolingvistik yondasguvlar.

Lingvokognitiv yondashuv: Bu yo‘nalishda kontsept bilim tuzilmasi sifatida qaraladi. Kognitologlar (J. Lakoff, R. Langaker, E. Kubryakova) kontseptni inson xotirasidagi ma’lumotlar bloki, dunyo haqidagi tushunchalarning mental birligi deb hisoblaydilar [2,361]. Kontsept — inson ongida dunyoni kategoriyalarga ajratish (turkumlash) natijasida hosil bo‘ladi. Masalan, “mehnat” kontsepti

lingvokognitiv jihatdan: harakat + kuch sarflash + natija + vaqt kabi mantiqiy elementlardan tashkil topgan kognitiv tuzilmadir.

Lingvokulturologik yondashuv: Bu yondashuv kontseptni madaniyat birligi deb hisoblaydi. V.V. Vorobyov, V.I. Karashik va Y.S. Stepanov kabi olimlar kontseptni tilning madaniy qobig‘i sifatida tahlil qiladilar. Kontsept — bu shunchaki tushuncha emas, balki qadriyat yukiga ega bo‘lgan hodisadir. Uning tarkibida milliy mentalitet, an’analar va xalqning axloqiy bahosi mujassam bo‘ladi. Lingvokulturologiya uchun “mehnat” — bu qoraqalpoq xalqi uchun nafaqat ish jarayoni, balki “halollik”, “ibodat”, “baraka” kabi muqaddas tushunchalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ma’naviy qadriyatdir.

Psixolingvistik yondashuv: Psixolingvistikada kontsept individual tajriba mahsuli va subyektiv ruhiy tuzilma sifatida talqin etiladi. A.A. Zalevskaya va boshqa olimlar kontseptni insonning ichki leksikonidagi jonli, doimo rivojlanib boruvchi birlik deb bilishadi [5,141]. Har bir insonning shaxsiy xotirasi, emotsiyasi va idroki bilan bog‘liq. U turg‘un emas, balki inson hayoti davomida o‘zgarib boradi. Agar lingvokulturologiya “mehnat”ga butun millatning umumiy bahosi sifatida qarasa, psixolingvistika muayyan shaxsning (masalan, dehqonning yoki ziyolining) ongida mehnat kontsepti qanday assotsiatsiyalar (charchoq, zavq, majburiyat) uyg‘otishini o‘rganadi.

Paremiya deganda, odatda, xalq og‘zaki ijodining ixcham, mazmunan tugal va turg‘un shakllari tushuniladi. Paremiyalogik birliklar (maqollar, matallar) o‘z ichiga olgan ma’lumotlar shunchaki axborot emas, balki xalqning “lisoniy olam manzarasi”dir.

Paremiyalar kontseptual tahlil uchun quyidagi xususiyatlari bilan muhim:

Umumlashtirish: Maqollar hayotiy vaziyatlarni umumlashtirib, kontseptning yadrosini shakllantiradi.

Normativlik: Ular jamiyatdagi axloqiy va ijtimoiy qoidalarni belgilaydi.

Milliy o‘ziga xoslik: Har bir xalqning o‘z turmush tarzi paremiyalar semantikasida muhrlanadi.

Qoraqalpoq lisoniy manzarasida “Mehnat” (Miynet) kontsepti xalqning milliy o‘zligini, dunyoqarashini va ijtimoiy qadriyatlarini belgilovchi eng asosiy tushunchalardan biridir.

Qoraqalpoq paremiyalogiyasida (maqol va matallarda) mehnat faqatgina jismoniy kuch sarflash emas, balki ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy-psixologik jihatdan ham bir necha muhim yo‘nalishlarda ifodalanadi:

- Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida mehnat insonni tarbiyalovchi, uni dangasalik va yomon illatlardan qutqaruvchi kuch sifatida ko‘riladi. Bu yerda mehnat kishining irodasi va xarakterini shakllantiradi. “Miynet, miynettiń túbi ráhát”.
- Lisoniy manzarada mehnat va boylik (rizq) o‘rtasidagi bog‘liqlik juda kuchli. Mehnat qilmagan insonning jamiyatda o‘rni yo‘qligi va och qolishi bot-bot ta’kidlanadi. “Jalqaw - jarlılıqtıń anası”, “Miynet etseń erinbey, toyadı qarnıń tilenbey”.
- Qoraqalpoq maqollarida mehnat faqat “bilak kuchi” bilan emas, balki “aql” bilan ham bog‘lanadi. Rejasiz qilingan jismoniy harakat qadrlanmaydi. “Aqil

bilan ishlangan mehnat - ikki hissa”, “Ilimsiz mehnat – natijasiz”. Bu kontseptda “aqlli mehnat” (oila va el uchun foydali mehnat) jismoniy zo‘riqishdan yuqori qo‘yiladi.

➢ Jamiyatda insonning qadri uning qanchalik mehnatsevarligi bilan o‘lchanadi. “Mehnatkash” obrazi ideallashtiriladi, “tekinxo‘rlik” esa qattiq qoralanadi. “Miynet súygish adam - húrmetli adam”, Erdiń dańqın miynet shıǵaradı”. Bu yerda mehnat insonning ijtimoiy statusi va obro‘sini belgilovchi asosiy faktor sifatida namoyon bo‘ladi.

➢ Qoraqalpoq xalqining an’anaviy turmush tarzi (chorvachilik, dehqonchilik) bilan bog‘liq holda, mehnat ko‘pincha tabiyat elementlari bilan zanjirband tasvirlanadi. “Miynet etpey elge ókpeleme, tógin tókpey jerge ókpeleme” [2,172].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “mehnat” kontsepti qoraqalpoq maqollarida ko‘pincha “jer”, “nan”, “ter”, “óner” kabi tushunchalar bilan assotsiatsiyalanadi. Bu esa xalqning dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyati bilan bevosita bog‘liqdir.

Xulosa qilib aytganda, paremiya va kontsept tushunchalari o‘zaro dialektik aloqada. Kontsept ongdagi abstrakt tushuncha bo‘lsa, paremiya uni til sathida moddiylashtiruvchi, xalqning madaniy kodlarini saqlovchi vositadir. “Mehnat” kontseptini paremiyalar misolida o‘rganish, nafaqat tilning lug‘at boyligini, balki milliy mentalitetning kognitiv asoslarini yoritishga imkon beradi. Bu esa o‘z navbatida, til o‘qitish metodikasi va tarjimashunoslik sohalari uchun ham nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997. – С. 267-279.

2. Лангакера Р. Когнитивные теории значения: когнитивная грамматика 2000. с 361.

3. Қарақалпақ фольклоры. Коп томлық. 88-100-томлық. *Нокис “Илим”* 2015

4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.

5. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст избр. тр. Москва: Гнозис, 2005

6. Karashik V.I. Til madaniyatining kognitiv jihatlari. – T.: Fan, 2010.

7. Safarova R. Tilshunoslikda lisoniy olam manzarasi va kontsept masalalari. – T., 2018.

ZAMANAGÓY TIL BILIMI PARADIGMASÍNDA KONCEPT TÚSINIGI HÁM ONÍŃ LINGVOMÁDENIY TÁBIYATÍ

Kalmuratova Juldız Rustemovna – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı 1-kurs PhD doktorantı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636028

Annotaciya. Búgingi globallasıw dáwirinde tillerara túsinisiw hám milliy mádeniyatlar ózgesheligin saqlaw máseleleri kún tártibine shıqpaqta. Zamanagóy til bilimi paradigmasında til tek baylanıs quralı emes, al kognitiv hám mádeniy sistema retinde úyreniledi. Bul jantasıwda koncept túsinigi insan sanasındağı bilim, qádiriyat hám mádeniy mazmunnıń jıynaqlanǵan kórinisi retinde áhmiyetke iye. Koncepttiń lingvomádeniy tábiyatın izertlew túrli mádeniyatlar arasındağı kommunikaciyanı tereńlestiriwde hám óz-ara túsiniwdi jaqsılawda tiykarǵı ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Tayanısh sózler: zamanagóy til bilimi, koncept, koncepttiń lingvomádeniy tábiyatı, mánis hám koncept, adamnıń mádeniy tájiriybesi

Abstract. In the era of globalization, cross-cultural understanding and the preservation of national cultural identities have become paramount. Modern linguistics shifts the focus from language as a mere tool of communication to a cognitive and cultural system reflecting human perception and experience. Within this paradigm, the concept serves as a centralized representation of knowledge, values, and cultural meanings in the human mind. Investigating the linguocultural nature of concepts is of both theoretical and practical significance, as it facilitates deeper communication and mutual understanding between diverse cultures.

Key words: contemporary linguistics, the linguocultural nature of the concept, meaning and concept, human cultural experience.

Zamanagóy til bilimi paradigmasında “koncept” túsinigi kóp qatlamlı lingvokognitiv hám lingvomádeniy birlik retinde qaraladı. Ol til, oylaw hám mádeniyat arasındağı baylanıstı kórsetetuǵın tiykarǵı mental qural sıpatında anıqlanadı. Konceptler adamnıń dúnya haqqındağı túsinigin qáliplestiriwde, qorshaǵan ortalıqtı kategoriyalawda, sonday-aq mádeniy interpretaciyalawda mańızlı orın iyeleydi.

Konceptke eń dáslep rus diniy filosofı, Sankt-Peterburg universiteti professorı A.S.Askoldov (haqıyqıy familyası Alekseev) pikirlew processindegi biz ushın birdey túrdegi obyektlerdiń anıq emes toplamın almastıratuǵın aqlıy qáliplesiw dep táriyp bergen [3,31]. Túsiniklerdiń pikirdegi ornın basıwshı roli, ádette, maqset hám máni tárepinen real ómir múnásibetlerindegi hárqıylı túrdegi ornın basıwshı funkciyalar menen mas keledi. Bunday almastırıwlar kúndelik ómirde júdá kóp [3, 32]. Ápiwayi etip túsindiretuǵın bolsaq, adamlar óz ómirinde barqulla real ómirin sheshetuǵın nárseler menen júzbe-júz kele bermeydi, al olardıń ornın basıwshıları yamasa almastırıwshılarına dus keledi. Olar sol nárseniń ózine emes, al simvol yamasa yarliklerine kóbinese reakciya kórsetedi. Adamlar ómirindegi bir hádiyse haqıyqatında júz bergenine emes, al “kitapta qalay jazılǵan” ına qaray quwanadı yamasa qapa boladı, yaǵnıy belgili bir emociyalardı bastan keshiredi. Mısalı: Aqsha-bul cifrları, súwreti bar qaǵaz, siz onı jey almaysız yamasa kiye almaysız. Biraq, biz esap betinde kóbeygen cifrlardı kórsek, qattı quwanısh sezimin bastan keshiremiz. Bul waqıtta bolsa, fizikalıq reallıqta heshqanday ózgeris bolǵan joq. Biz onıń ornın basıwshısına quwanamız (aqsha), al haqıyqıy paydasına emes (awqat, jıllılıq, qáwipsizlik).

Oqıwshı jaqsı oqıp bilimlerge iye bolıwı múmkin (reallıq), biraq arasında jaman baha alsa, qattı qapa bolıwı, hátte jılawı da múmkin (ornın basıwshı). Ol bilimi joqlıǵına emes, al “belgi” ushın jılap atırǵan boladı.

Sonday-aq, Askoldov kognitiv konceptlerdiń tábiyatı haqqında da aytıp ótken. Onıń pikirinshe, koncept – bul biziń sanamızdaǵı reallıqtıń sxeması yamasa sızılması. Almastırıw (замена): koncept mıńlap uqsas nárselerdiń ornın basıwshı bir ulıwmalıq “belgi” wazıypasın atqaradı [3, 33].

A.S.Askoldovtıń pikirlerin belgili sovet hám rus filologı, ónertanıwshı hám mádeniyatanıwshı, SSSR Ilimler Akademiyası akademigi D.S.Lixachev elede bayıtqan. Ol Askoldovtıń kóp ideyaları menen kelisken. Biraq, Askoldovtan parıqlı ráwishte, ol konceptti quramalıraq etip túsindirgen. D.S.Lixachevtiń pikirinshe, koncept – bul bir sózdiń tolıq mánisi emes. 1.Bir sózdiń, sózliktegi sıyaqlı bir neshe mánisi bolıwı múmkin hám sol hár bir mánistiń óziniń koncepti bar. 2. Koncept – bul mánistiń ápiwayilastırılǵan formulası. Sóz júdá quramalı, bay mánige iye bolıwı múmkin, biraq adam: - onı tolıq ańlap úlgere almaydı, - yamasa óz ómirlik tájiriybesine bola túsinedi. Sonıń ushın adamlar tolıq mánini emes, al qisqartılǵan, qolay versiyasın qollanadı – usı koncept boladı. 3. Hár bir adam hárqıylı túsinedi. Sebebi, túsiniwge maǵlıwmat, ómirlik tájiriybe, kásip, ortalıq tásir etedi [5,4]. Mısalı, úy sózi. Birew ushın ol – dem alıw ornı, basqa adam ushın – shańaraq, mehr, jáne kimdir ushın – ápiwayı jasaw ornı. Demek, bir sóz, biraq túrli konceptleri bar.

D.S.Lixachev usınday pikirleri menen konceptti mádeniyat penen baylanıstırǵan. Usı tiykarda ol konceptosfera terminin ilimge kiritken hám oǵan bılayınsha táriyp bergen: konceptosfera - bul ápiwayı sózdi kóp qırlı mániler jıynaǵına aylandırıwshı, tikkeley til iyesiniń mádeniy, jámiyetlik hám jeke tájiriybesine baylanıslı bolǵan janlı sistema [5,7].

Belgili ózbek lingvist alım, Ózbekstan mámleketlik jáhán tilleri universiteti filologiya ilimleri doktorı hám professor D.U.Ashurova, óziniń usı universitette filologiya ilimleri doktorı, docent M.R.Galieva menen birgelikte jazılǵan “Stylistics of literary text” kitabında konceptke ayrıqsha toqtalıp ótken. Ol konceptti házirgi kunde eń kóp tartıslarǵa sebep bolıp atırǵan túsiniklerden biri,- dep keltirgen. Sonday-aq, ol koncept – bul tilde verballasqan hám leksik, frazeologik birlikler, naqıl-maqallar, epigrammalar, stilistik qurallar, sóylew formulaları arqalı bildiriletuǵın, mániler tarmaǵınan ibarat mádeniy áhmiyetli qásiyet, - dep jazǵan [1,29].

Filologiya ilimleri doktorı, professor Sh.S.Safarov óziniń “Kognitiv tilshunoslik” kitapshasında: konceptler insan sanasında qáliplesetuǵın hártúrli kategoriyalardıń tiykarın quraydı, olar ushın tayanısh tochkası bolıp xızmet etedi. Ádette, koncepttiń ulıwmalıq qásiyetleri sıpatında onıń ishki qurılıs tárepinen anıq kóriniske iye emesligi belgilenedi, biraq bul belgilew haqıyqatqa jaqın emes. Koncepttiń tiykarın qurawshı predmet obrazı jeterli dárejede anıq hám ekilemshi orındı iyelegen bólekleri abstraktlıqqa iye bolıwı menen birge, olar jalǵız negiz (yadrolıq tiykar) átirapında óz-ara múnásibetke kirisip birigedi. Sol sebepli koncept quramınıń sistemalıq xarakterge iye ekenligin tán alıw maqul boladı. Onıń

sistemalıq qásiyetleri dúzilisi jańınan quramalı tártipte bolıwında hám bir pútin mental dúzilis sıpatında idrák etliwinde kórinedi, - dep táriyplegen [2,17].

Tashkent mámleketlik agrar universiteti tiller kafedrası oqitiwshısı M.A.Islamova, óziniń konceptke arnalǵan maqalasında konceptti kognitiv tiltanıw tarawınıń tiykarǵı kategoriyalarınan biri hám mádeniyat hám insan ortasındaǵı kommunikaciya elementi sıpatında atap ótken [4,1].

Rossiyalı izerlewshi, filolog hám lingvist I.S.Shulyatikov óziniń koncept terminiń zamanagóy tiltanıwda izertleniwine arnalǵan maqalasında usı jóneliste izertlew alıp barǵan kóplegen alımlardıń jumısların izertlep, koncept termini haqqında tómendegishe juwmaqqa kelgen: 1. “Koncept” hám “túsinik” terminleri birdey (identik) emes; 2. “Túsinik” termini tiykarınan logika hám filosofiya pánlerinde qollanıladı; 3. Koncept – bul joqarı mánáwiy qádiriyatlarǵa jóneltirilgen, lisoniy sáwleleniwge iye bolǵan hám etnomádeniy ózine tánlikke iye kollektivlik sana birligi [7,4].

Irkutsk mámleketlik pedagogika institutı magistratura studenti A.P.Sinelnikova koncepttiń strukturası hám táriyplew metodikası haqqında jazılǵan maqalasında, koncept – bul tek túsindiriwshi-táriyplewshi ǵana emes, al konnotativ, obrazlı, bahalawshı hám assosiativ xarakteristikaların da óz ishine alatuǵın kóp ólshemli strusturası. Konceptti xarakteristikalawda usı barlıq tárepler esapqa alınıwı lazım. Sonıń ushın, túrli konceptler elementar dárejeden baslap, abstrakciyanıń eń joqarı dárejesindegi quramalı konceptual strukturasına shekem bolǵan hár túrdegi maǵlıwmatlardı jetkiziwge qurbı jetedi, - dep táriyp bergen [6,6].

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, zamanagóy til bilimi paradigmasında koncept túsinigi júdá keń hám quramalı túsinik. Ol kognitiv tiltanıw hám lingvomádeniyattanıwdıń tiykarǵı kategoriyası bolıp, ápiwayı logikalıq túsinikten óziniń kóp ólshemliligi hám etnomádeniy ózgesheligi menen parıqlanadı. Ol tilde túrli leksikalıq hám frazeologiyalıq birlikler arqalı verballasıp, jámiyetlik ondaǵı joqarı ruwxıy qádiriyatlardı hám mániler tarmaǵın sáwlelendiredi. Konceptti úyreniw tek ǵana túsiniktiń mánisin emes, sonday-aq onıń quramındaǵı obrazlılıq, bahalawshı hám assosiativ qásiyetlerdiń turaqlı birligin ashıp beriwdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of Literary Text – Tashkent: Turon-Iqbol, 2016
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово. // Русская речь. – Academia, 1928.
4. Исламова М.А. Концепт является ключевым элементом когнитивной лингвистики, связывающим культуру и человека. // Молодёжь и наука – взгляд в будущее. – 2022. – Т.I, Ч. III. С.283-286.
5. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1993. – Т.52. - №1. – С. 3-9.
6. Синельникова А.П. Структура концепта и методика её описания // Вестник науки. – 2024. №10 (79) – Т.1.

7. Шулятиков И.С. Термин «концепт» в современной лингвистике // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2015. – УДК 81’22.

COLOR SYMBOLISM IN ENGLISH AND KARAKALPAK PROVERBS AND IDIOMS

Kenesbaeva Rakhila Elmurat qizi - 4th year student of the University of Innovation Technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636334

Abstract. This paper examines the symbolism of colors in English and Karakalpak proverbs and idioms from a comparative linguistic perspective. Proverbs represent an important part of folklore and reflect the cultural values, traditions, and worldview of a nation. The study focuses on how different colors function as symbolic elements that express emotions, moral qualities, and social attitudes in both languages. Through the analysis of selected proverbs and idioms, the research identifies both universal and culture-specific meanings of colors.

Key words: proverbs, idioms, color symbolism, cultural identity, comparative linguistics, English language, Karakalpak language.

Colors play an important role in proverbs and idiomatic expressions, reflecting the cultural values, beliefs, and life experience of a people. Proverbs are a traditional form of folklore that convey social norms, moral lessons, and collective wisdom from generation to generation. They often contain symbolic elements, among which colors occupy a special place, as they help express emotions, personal qualities, and cultural perceptions of the world. The study of color symbolism in proverbs therefore provides valuable insight into the linguistic and cultural worldview of different nations. A comparative analysis of English and Karakalpak proverbs allows us to identify both universal and culture-specific meanings of colors.

Proverbs are a concise form of folklore that communicate social norms, moral lessons, and human feelings across generations. They serve as a mirror of society, showing what is considered good, bad, honorable, or foolish in a particular culture [1, 22–25].

In English proverbs and idiomatic expressions, colors are often used to describe emotions, personal qualities, and unusual situations. For example, the expression “a white lie” refers to a harmless or minor lie told to avoid hurting someone. The idiom “once in a blue moon” describes something that happens very rarely. The expression “the grass is always greener on the other side” reflects the human tendency to believe that other situations are better than one’s own. Another example is “the black sheep of the family,” which refers to a family member who is considered different or disreputable. Color symbolism can also be observed in expressions such as “to give someone the green light,” which means to grant permission or approval for an action. The color green in this expression symbolizes permission and progress, similar to the meaning of green traffic lights that signal

movement. These color associations reveal how English culture links colors with psychological and social meanings, often emphasizing emotions and personal character.

In Karakalpak proverbs, colors are deeply connected with nature, social values, and traditional worldview. White, or “Aq,” often symbolizes purity, sacredness, and selfless acts, especially related to motherhood and family care. For example, “Aq sút bergen ananıń, balada haqı kóp bolar” [3, pp. 145–146] highlights the holiness and sacrifice of mothers for their children. Black, or “Qara,” carries a dual meaning: it represents both the earth as the source of life and human mortality, as in “Qara jerdi jamanlama, qaytıp soǵan bararsań” [3, pp. 120–121], but can also indicate greed or moral weakness, as in “Qara qulqıńa qul bolǵan, óz eliniń ulı bolmas” [3, pp. 74–75].

Karakalpak proverbs also associate colors with social status and honor. For example, “Aq teri ayaq astında, qara teri batır basında” [3, pp. 88–89] shows that black lambskin was historically a symbol of bravery and prestige. Other proverbs connect colors to nature and collective wisdom, reflecting the close bond between humans and the environment. Examples include “Aq kepter, qara kepter, seniń aytqan sózińdi xalqıń jónler” and “Qızǵısh qusqa kól pana, jetim ulǵa el pana” [3, pp. 102–104], which emphasize guidance, support, and moral responsibility.

Comparing English and Karakalpak proverbs and idioms shows that some color meanings are universal, such as white representing purity, but many interpretations are culturally specific. In English, black usually conveys negativity, while in Karakalpak it can signify both life, heroism, and moral lessons. Colors like blue and green in English focus on emotional or psychological nuances, whereas Karakalpak proverbs emphasize social relations, respect for the land, and traditional wisdom. This illustrates how proverbs use colors to transmit a people’s worldview, values, and collective knowledge through generations [3, pp. 105–107].

The comparative analysis of English and Karakalpak proverbs and idioms demonstrates that color symbolism reflects the cultural environment in which a language develops. While some meanings, such as white representing purity and goodness, appear in both traditions, many color associations differ due to historical experience, cultural values, and social traditions. English proverbs often focus on emotional and psychological aspects of human behavior, whereas Karakalpak proverbs emphasize social relationships, respect for nature, and collective moral values. Thus, the study of color symbolism in proverbs not only enriches linguistic research but also contributes to a deeper understanding of the cultural identity and worldview of different nations.

References:

1. Berdimuratov, E. (1985). Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Nókis: Qaraqalpaqstan.

2. Seidl, J. & McMordie, W. (1988). English Idioms. Oxford: Oxford University Press.

3. Maqsetov, Q. (1996). Qaraqalpaq folklórı. Nókis: Qaraqalpaqstan.

4. Dáwletov, A. (2010). Házirgi qaraqalpaq tili. Nókis: Bilim.

5. Simpson, J. & Weiner, E. (eds.) (1989). The Oxford English Dictionary. Oxford: Clarendon Press.

TIL TA’LIMIDA O‘QUV MATERIALI BILAN ISHLASH MAZMUNI

Mavlonova Klaraxon Mahmudovna – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori

Shokirjon Tursun – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil izlanuvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636574

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili ta’limida o‘quv materialining mazmuni va sifatini belgilovchi asosiy lingvodidaktik tamoyillar tahlil qilinadi. O‘quv materiali zamonaviy yondashuvda shunchaki axborot manbasi emas, balki o‘quvchining kognitiv va kommunikativ rivojlanishini ta’minlovchi muhit sifatida talqin etiladi. Maqolada Stiven Krashenning input gipotezasi (i+1), Lev Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi hamda Jon Biggsning konstruktiv muvofiqlik tamoyili asosida o‘quv materialini saralash va topshiriqlarni loyihalash mezonlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘quv materiali, lingvodidaktika, input gipotezasi (i+1), autentiklik, kognitiv muvofiqlik, kommunikativ yondashuv, konstruktiv muvofiqlik, Blum taksonomiyasi, adaptatsiya (soddalashtirish va boyitish), o‘quv topshiriqlari.

Abstract. This article analyzes the key linguodidactic principles that determine the content and quality of teaching materials in mother tongue education. In modern approaches, teaching materials are interpreted not merely as sources of information, but as cognitive and communicative environments that foster learners’ language development. The study highlights criteria for selecting teaching materials and designing tasks based on Stephen Krashen’s Input Hypothesis (i+1), Lev Vygotsky’s Zone of Proximal Development, and John Biggs’s principle of constructive alignment. It also explains the informational, motivational, regulatory, and transformational functions of teaching materials. Special attention is given to such selection criteria as authenticity, relevance, cognitive appropriateness, and communicative potential.

Keywords: teaching materials, linguodidactics, input hypothesis (i+1), authenticity, cognitive appropriateness, communicative approach, constructive alignment, Bloom’s taxonomy, adaptation (simplification and enrichment), learning tasks.

Ona tili ta’limining mazmuni va sifati bevosita o‘quv materiali – o‘quvchiga taqdim etiladigan lisoniy ma’lumotlar, matnlar va topshiriqlar majmuasiga bog‘liq.

O‘quv materiali tushunchasini anglashda Stiven Krashenning input gipotezasi nazariyasi fundamental ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, tilni o‘zlashtirish uchun o‘quvchi qabul qilayotgan material uning hozirgi darajasidan biroz yuqoriroq bo‘lishi lozim. Bu nazariya metodikada *i+1* formulasi bilan ifodalanadi.

Ona tili darsida o‘quv materiali to‘rtta strategik vazifani bajarishi lozim:

Informatsion funksiya: til tizimi (grammatika, leksika, uslubiyat) haqida aniq va ilmiy ishonchli ma’lumot berish; motivatsion funksiya: material mazmuni o‘quvchining qiziqishlari va hayotiy ehtiyojlariga mos kelib, unda muloqotga kirishish ehtiyojini uyg‘otish; regulyativ funksiya: berilgan topshiriqlar va savollar orqali o‘quvchining fikrlash traektoriyasini tizimga solish; transformatsion funksiya: o‘quvchidagi nazariy bilimlarni amaliy nutqiy ko‘nikmalarga aylantirish uchun maydon yaratish.

Ona tili ta’limi jarayonida o‘quv materiallarini (matnlar, audionamunalar, topshiriqlar) tizimli saralash ta’limning mazmuniy sifatini belgilovchi asosiy omildir. Jahon pedagogikasida o‘quv materialini saralash endilikda o‘qituvchining intuitiv tanlovi emas, balki aniq psixolingvistik va didaktik mezonlarga tayanuvchi ilmiy jarayondir. Bunda quyidagi to‘rtta asosiy filtrdan foydalaniladi:

Autentiklik. Bu mezon materialning real nutqiy muhitga qanchalik yaqinligini belgilaydi. O‘quvchi darsda faqat didaktik matnlar (grammatik qoidani tushuntirish uchun maxsus yozilgan, sun’iy matnlar) bilan cheklanib qolmasligi kerak. Zamonaviy darsliklar autentik materiallar – gazeta maqolalari, real e’lonlar, intervyular, blogpostlar va rasmiy hujjatlar ustiga quriladi. Guariento va Morley tadqiqotlari isbotlaganidek, autentik materiallar o‘quvchining motivatsiyasini oshiradi, chunki o‘quvchi o‘rganayotgan tili darsxonadan tashqarida ham hayotiy ehtiyoj ekanini his qiladi.

Moslik va qiziqish. Material o‘quvchining yoshi, ijtimoiy dunyoqarashi va kelajakdagi ehtiyojlariga mos kelishi shart. O‘z shaxsiyatini o‘zi belgilash nazariyasi (Deci & Ryan) bo‘yicha, agar material o‘quvchi uchun shaxsiy ahamiyatga ega (relevant) bo‘lsa, unda ichki motivatsiya uyg‘onadi. 8–9-sinf o‘quvchisi uchun ertaklar emas, balki zamonaviy texnologiyalar, kasb tanlash yoki ekologik muammolarga oid matnlar tanlanishi – relevantlikning yorqin misolidir.

Kognitiv va lisoniy muvofiqlik. Material o‘quvchi uchun na juda oson, na o‘ta murakkab bo‘lishi kerak. Lev Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga asoslanadi. Material o‘quvchiga mustaqil bajara oladigan va ko‘mak bilan bajara oladigan chegara hududida bo‘lishi lozim. **Hattie** o‘zining meta-tahlillarida ta’kidlaydiki, o‘quvchiga o‘ta oson material berish kognitiv turg‘unlikka, o‘ta qiyin material esa ojizlikka o‘rganib qolish holatiga olib keladi.

Kommunikativ potensial. Material o‘z-o‘zidan maqsad emas, balki muloqot uchun sabab bo‘lishi kerak. Yaxshi material o‘quvchida savol berish, bahslashish yoki o‘z fikrini bildirish ehtiyojini uyg‘otadi.

O‘quv topshiriqlarini loyihalash shunchaki savollar tuzish emas, balki muayyan lisoniy maqsadni o‘quvchining kognitiv faoliyati bilan bog‘lovchi muhandislik jarayonidir. Topshiriqlarni loyihalashning metodologik asosi Jon Biggs tomonidan taklif etilgan konstruktiv muvofiqlik tamoyilidir. Unga ko‘ra, o‘quv materiali doirasidagi topshiriq quyidagi uchlikning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashi shart:

O‘quv maqsadi (O‘quvchi nimani bilishi kerak?)

O‘quv faoliyati (O‘quvchi maqsadga erishish uchun qanday topshiriqni bajaradi?)

Baholash mezonlari (Topshiriq bajarilganini qanday o‘lchaymiz?)

Ona tili darslarida topshiriqlar o‘quvchi tafakkurini past darajali amallardan yuqori darajali amallarga bosqichma-bosqich ko‘tarishi lozim. Benjamin Blum taksonomiyasining qayta ishlangan varianti topshiriqlarni quyidagi iyerarxiya asosida loyihalashni talab etadi:

Daraja	Topshiriq turi (Ona tili misolida)	Kognitiv talab
Eslab qolish	Matndagi otlarni aniqlang va tagiga chizing.	Ma’lumotni tanish
Tushunish	Matn mazmunini o‘z so‘zlaringiz bilan bayon qiling.	Interpretatsiya
Qo‘llash	Berilgan grammatik shakllardan foydalanib kichik xabar yozing.	Transfer (ko‘chirish)
Tahlil	Muallif nima uchun aynan shu uslubiy bo‘yoqdor so‘zni tanlaganini asoslang.	Dekonstruksiya
Baholash	Matndagi keltirilgan dalillar ishonchli ekanini tanqidiy baholang.	Mulohaza va mezon
Yaratish	Matn asosida muammoga yechim taklif qiluvchi muqobil matn yarating.	Sintez va ijodkorlik

Jeyn Villis modeliga ko‘ra, topshiriq loyihasi uch bosqichdan iborat bo‘lishi lozim:

Tayyorgarlik: mavzu bilan tanishtirish, kerakli leksikani faollashtirish.

Topshiriq jarayoni: o‘quvchilarning mustaqil yoki guruhda topshiriqni bajarishi, rejalashtirishi va hisoboti.

Tilga e’tibor: topshiriq bajarilgandan so‘ng unda qo‘llangan til shakllarini tahlil qilish va mustahkamlash.

Yaxshi topshiriqning 3 ta oltin qoidasi:

1. Aniq instruksiya. O‘quvchi topshiriqni bajarishdan oldin “Nima qilishim kerak?”, “Qanday qilishim kerak?” va “Natija qanday bo‘lishi kerak?” degan savollarga aniq javob topishi lozim.
2. Vaqt va resurs chegarasi. Har qanday topshiriqning aniq bajarilish muddati va foydalaniladigan manbalari (lug‘at, internet, matn) ko‘rsatilishi shart.
3. Natijaning mahsuldorligi. Topshiriq shunchaki bilish bilan emas, balki biror bir mahsulot (yozma matn, sxema, og‘zaki taqdimot) bilan yakunlanishi kerak.

Ona tili darslarida o‘qituvchi duch keladigan asosiy muammolardan biri darslikdagi yoki tanlangan autentik matnning o‘quvchilar darajasiga nisbatan o‘ta murakkabligidir. Bunday holatda o‘qituvchi materialni adaptatsiya (moslashtirish) qilishi shart. Adaptatsiya ikki xil strategiya orqali amalga oshiriladi: soddalashtirish va boyitish.

Soddalashtirish matnning lisoniy yukini kamaytirish orqali uni o‘quvchi uchun tushunarli qilish jarayonidir. Biroq bu jarayonda matnning intellektual vazni yo‘qolmasligi kerak.

Leksik soddalashtirish: kam qo‘llanadigan, arxaik yoki o‘ta tor doiradagi terminlarni o‘quvchiga tanish bo‘lgan sinonimlar bilan almashtirish.

Sintaktik soddalashtirish: murakkab, bir necha qolipdan iborat uzun gaplarni qisqa, sodda va mantiqiy tugallangan gaplarga bo‘lish.

Struktural soddalashtirish: matnning mantiqiy ketma-ketligini aniq sarlavhalar va nuqtali ro‘yxatlar yordamida qayta tartiblash.

Xulosa qilib aytganda, ona tili ta’limida o‘quv materiallari autentik, o‘quvchi ehtiyojlariga mos, kognitiv jihatdan muvozanatli va kommunikativ jihatdan mazmunli bo‘lishi zarur. Topshiriqlar esa aniq maqsadga yo‘naltirilgan, bosqichma-bosqich murakkablashuvchi va natijaga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Shuningdek, materiallarni soddalashtirish va boyitish orqali ularni o‘quvchilar darajasiga moslashtirish ta’lim jarayonining sifatini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamroyev G‘. H. Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish: ped. fan. dokt.(DSc)... dis-ya. Toshkent, 2022.

2. Tomlinson B. (Ed.). Materials Development in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge University Press, 2011.

3. Willis J. A Framework for Task-Based Learning. Longman, 1996.

4. Mayer R. E. Multimedia Learning. Cambridge University Press, 2009.

5. Anderson L. W., & Krathwohl D. R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. Longman, 2001.

SHARLOTTA BRONTENIŃ “JEYN EYR” SHÍǴARMASÍNDA STILISTIKALÍQ TROPLARDÍ AWDARMALAWDA KOGNITIV EKVIVALENTLIK MASHQALASÍ

Naimova Nazira Kairatdinovna - Innovacion texnologiyalar universiteti assistent oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634113

Annotaciya. Bul maqalada Sharlotta Brontenıń “Jeyn Eyr” romanında qollanılǵan stilistikalıq troplardı awdarmalaw procesinde júzege keletuǵın kognitivlik ekvivalentlik mashqalası tereń tallanadı. Atap aytqanda, metafora, epitet, teńew hám metonimiya sıyaqlı obrazlı birliklerdiń inglis tilinen ózbek tiline awdarmasında konceptual sáykeslik dárejesi úyreniledi. Sonıń menen birge, maqalada kognitiv lingvistikalıq qatnas tiykarında awdarma strategiyaları sáwlelendirilip, mental obrazlardıń saqlanıwı hám transformaciyası máseleleri tallanadı. Nátiyjede, stilistikalıq troplardı adekvat awdarıwda semantikalıq emes, al kognitivlik ekvivalentlik sheshiwshi faktor ekenligi tiykarlanadı.

Tayanısh sózler: stilistikalıq trop, kognitiv ekvivalentlik, metafora, epitet, uqsastırıw, metonimiya, awdarma, mental model, konceptual metafora, Jeyn Eyre.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the problem of cognitive equivalence in translating stylistic tropes in Charlotte Brontë’s novel Jane Eyre. In particular, it examines the conceptual correspondence of figurative

units such as metaphors, epithets, similes, and metonymy in translation from English into Uzbek. Furthermore, the study highlights translation strategies from the perspective of cognitive linguistics and analyzes the preservation and transformation of mental images. As a result, it is argued that cognitive equivalence, rather than purely semantic equivalence, is the key factor in achieving an adequate translation of stylistic devices.

Keywords: stylistic trope, cognitive equivalence, metaphor, epithet, simile, metonymy, translation, mental model, conceptual metaphor, Jeyn Eyr

Zamanagóy lingvistika hám awdarmashılıq ilimleriniń sheńberinde jaylasqan eń tiykarǵı mashqalalardan biri bul stilistikalıq troplardı adekvat awdarmalaw máselesi bolıp tabıladı. Ásirese, kórkem tekst kontekstinde bul mashqala jáne de quramalasadı, sebebi bunday tekstlerde til tek ǵana informaciya jetkeriw quralı sıpatında emes, al avtordıń individual dúnyaqarası, estetikalıq kózqarasları hám kognitivlik modeliniń kórinisi sıpatında kórinedi. Usı kóz-qarastan qaraǵanda, Sharlotta Brontenin “Jeyn Eyr” romanı stilistikalıq baylıǵı hám psixologiyalıq tereńligi menen kognitivlik awdarma analizi ushın oǵada qunlı material esaplanadı.

Bárinen burın, sonı atap ótiw kerek, dástúriy awdarma teoriyalarında ekvivalentlik kóbirek semantikalıq sáykeslik arqalı túsindirilgen bolsa, zamanagóy jantasıwlarda, atap aytqanda, kognitiv lingvistika sheńberinde ekvivalentlik túsinigi keńirek talqılanadı. Yaǵnıy, awdarmada tiykarǵı maqset tek sózler yamasa gápler mánisin kóshiriw emes, al olardıń artında jatqan konceptuallıq strukturalardı, mental obrazlardı hám perseptivlik modellerdiń qayta tikleniwin támiyinlewden ibarat. Sonlıqtan, “kognitiv ekvivalentlik” túsinigi stilistikalıq troplardı awdarmalawda oraylıq kategoriya sıpatında kórinedi [1].

Haqıyqatında da, kognitiv til biliminiń wákilleri, atap aytqanda, Lakoff hám Jonson, metaforanı ápiwayı stilistikalıq bezew emes, al insan oylawınıń tiykarǵı mexanizmi sıpatında talqılaydı [5]. Demek, metafora til dárejesinde emes, al pikirlew dárejesinde bar boladı. Sonlıqtan, “Jeyn Eyr” romanında ushırasatuǵın metaforalardı awdarmalaw procesinde awdarmashı tek ǵana lingvistikalıq birlikti emes, al avtor jaratqan konceptual modeldi de esapqa alıwı zárúr boladı.

Máselen, shıǵarmada ushırasatuǵın “I am no bird; and no net ensnares me” ańlatpası tek obrazlı gáp emes, al “Erkinlik-sheklewdiń joqlıǵı” sıyaqlı konceptual metaforanıń ańlatpası bolıp tabıladı. Eger bul gáp sózbe-sóz awdarılsa, onıń sırtqı forması saqlanadı, biraq ishki kognitiv mazmunı tolıq ashılmawı múmkin. Sol sebepli, awdarmashı bul metaforanıń konceptual tiykarın ańlap, onı maqset tilinde sáykes mental obraz arqalı sáwlelendiriwi zárúr boladı. Demek, bul jerde ekvivalentlik lingvistikalıq emes, al kognitivlik dárejede támiyinlenedi [3].

Bunnan tısqarı, epitetler awdarmasında da kognitivlik ekvivalentlik mashqalası ayqın kórinedi. Sebebi epitetler kóbinese avtordıń subyektiv bahasın, emocionallıq múnásibetin hám estetikalıq kózqarasların bildiredi. Máselen, “cold and lonely” sıyaqlı ańlatpa tek fizikalıq suwıqlıqtı emes, al ruwxıy boslıqtı, izolyaciyanı ańlatadı. Sonlıqtan, onı ápiwayı "suwıq hám jalǵız" dep awdarıw jetkilikli emes, kerisinshe, onıń emocionallıq júklemesin saqlaǵan halda, “kewildi

muzlatatuǵın jalǵızlıq” sıyaqlı variant arqalı beriw kognitivlik jaqtan durıs boladı. Nátiyjede, oqıwshı tiykarǵı teksttegi emocionallıq tásirdi biraz bolsa da seze aladı.

Sonıń menen birge, teńewler, yaǵnıy simile konstrukciyaların awdarıwda da belgili bir qıyınshılıqlar júzege keledi. Sebebi “like” yamasa “as” arqalı ańlatılǵan obrazlar barlıq waqıtta da basqa til mádeniyatında birdey associaciyanı oyatpaydı. Máselen, inglis tilindegi “like a reed shaken by the wind” ańlatpası ázzilik, turaqsızlıq tımsalın ańlatadı. Biraq, eger bul obraz maqset til oqıwshısı ushın jat bolsa, onıń tásiri azayadı. Bunday jaǵdayda awdarmashı analogiyalıq yamasa funkcionallıq sáykes obrazdan paydalanıwǵa májbúr boladı. Demek, bul jerde de tiykarǵı wazıypa sırtqı uqsaslıqtı emes, al ishki konceptual uqsaslıqtı saqlawdan ibarat.

Sonıń menen birge, metonimiya sıyaqlı troplar awdarmasında mádeniy-kognitivlik ayırmashılıqlar jáne de keskinirek seziledi. Sebebi metonimiya kóbinese belgili bir mádeniy kontekstke baylanıslı boladı. Máselen, inglis tilinde belgili bir predmet yamasa hádiyse keńirek túsinikti ańlatıwı múmkin, biraq bul baylanıs basqa til wákilleri ushın túsiniksiz bolıw itimalı bar. Sol sebepli, awdarmashı metonimlik baylanıstı anıqlap, onı maqset tilinde túsinikli formaǵa keltiriwi kerek boladı. Bul process bolsa ápiwayı awdarma emes, al konceptual rekonstrukciya bolıp esaplanadı.

Bunnan kelip shıǵadı, stilistikalıq troplardı awdarmalaw procesinde awdarmashı bir waqıttıń ózinde bir neshe: lingvistikalıq, semantikalıq, pragmatikalıq hám kognitivlik dárejede isleydi. Ásirese, kognitiv dáreje eń quramalı bolıp, ol avtordıń oylaw modelin túsiniwdi hám onı basqa til sistemasında qayta jaratıwdı talap etedi. Sonlıqtan, awdarma procesin "mental mapping" procesi sıpatında talqılaw múmkin, yaǵnıy derek tilindegi konceptual struktura maqset tiline sáykes túrde qayta jobalanadı.

Sonday-aq, kognitivlik ekvivalentlikti támiyinlewde túrli awdarma strategiyaları úlken rol oynaydı. Sonıń ishinde, adaptaciya strategiyası mádeniy ayırmashılıqlardı saplastırıwǵa xizmet etedi, transformaciya bolsa grammatikalıq hám strukturalıq ózgerisler arqalı mazmundı saqlaw imkanın beredi. Kompensaciya bolsa joytılǵan stilistikalıq effektti basqa qurallar arqalı tiklewge járdem beredi. Sonıń menen birge, eksplikaciya strategiyası jasırın mánilerdi ashıp beriw arqalı oqıwshınıń qabıllawın ańsatlastıradı. Demek, bul strategiyalar kognitiv ekvivalentlikti támiyinlewde qural sıpatında xizmet etedi.

Biraq, sonı da ayrıqsha atap ótiw kerek, hár qanday awdarma belgili dárejede joǵaltıwlar menen baylanıslı boladı. Ásirese, stilistikalıq troplar awdarmasında bul joǵaltıwlar jáne de sezilerli boladı, sebebi hár bir til ózine tán konceptual sistemaǵa iye. Soǵan qaramastan, awdarmashınıń tiykarǵı wazıypası maksimal dárejede kognitiv jaqınlıqtı támiyinlewden ibarat.

Ulıwma alǵanda, “Jeyn Eyr” shıǵarması mısalında alıp barılǵan tallawlar sonı kórsetedi, stilistikalıq troplardı awdarmalaw procesinde eń tiykarǵı faktor bul kognitivlik ekvivalentlik bolıp tabıladı. Yaǵnıy, awdarma tabısı tek ǵana teksttiń sırtqı formasına emes, al onıń ishki konceptual mazmunınıń qay dárejede saqlanǵanına baylanıslı. Sol sebepli, zamanagóy awdarmashılıqta kognitivlik qatnas barǵan sayın úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Juwmaq ornında sonı aytıw múmkin, stilistikalıq troplardı awdarıw quramalı hám kóp qatlamlı process bolıp, ol tek ǵana lingvistikalıq bilimlerdi emes, al tereń kognitivlik hám mádeniy kompetenciyanı da talap etedi. Ásirese, Sharlotta Brontenin “Jeyn Eyr” shıǵarması sıyaqlı kórkem shıǵarmalardı awdarmalawda awdarmashı avtordıń oy-pikirin qayta jaratıwǵa umtılıwı zárúr. Tek sonda ǵana awdarma negizgi tekstke jaqın, tásirsheń hám kognitivlik jaqtan adekvat bolıwı múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Amrin, M. (2007). The analysis of Jane Eyre’s personality Charlotte Bronte’s Jane Eyre (Doctoral dissertation, Universitas Islam Negeri Maulana Malik Ibrahim).
2. Brennan, Z. (2010). Brontë's Jane Eyre. A&C Black.
3. Brontë, C. (2018). Jane eyre. In Medicine and Literature, Volume Two (pp. 53-72). CRC Press.
4. House, J. (2014). Translation quality assessment: Past and present. Routledge.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: Univ. Press, Chicago/IL.

RAQAMLI LINGVISTIKA VA MEDIA-SAVODXONLIK: BO‘LAJAK FILOLOGLAR UCHUN YANGI IMKONIYATLAR

Naimova Nazira Kairatdinovna - Ilmiy rahbar, Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

Kurbanbaeva Shaxnoza - Innovatsion texnologiyalar universiteti 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636652

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli lingvistika va media-savodxonlik tushunchalari zamonaviy filologiya ta’limi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Xususan, raqamli texnologiyalar asosida tilni o‘rganish usullarining rivojlanishi, shuningdek, axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmalarining ahamiyati yoritiladi. Bundan tashqari, ushbu ikki yo‘nalishning integratsiyasi bo‘lajak filologlar uchun yangi kasbiy imkoniyatlarni yuzaga keltirishi asoslab beriladi. Natijada, raqamli kompetensiyalar va media-savodxonlikni shakllantirish zamonaviy filologning ajralmas qismi ekanligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli lingvistika, media-savodxonlik, filologiya, korpus lingvistikasi, sun’iy intellekt, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash

Abstract. This article analyzes the concepts of digital linguistics and media literacy from the perspective of modern philological education. In particular, it highlights the development of language studies based on digital technologies, as well as the importance of critical evaluation of information in the media space. Furthermore, the integration of these two fields is justified as a source of new professional opportunities for future philologists. As a result, the formation of digital competencies and media literacy is presented as an essential component of a modern philologist’s professional profile.

Keywords: digital linguistics, media literacy, philology, corpus linguistics, artificial intelligence, information culture, critical thinking

Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari sharoitida til va kommunikatsiya tizimi tubdan o‘zgarib bormoqda. Avvalo, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida lingvistika fani an’anaviy chegaralaridan chiqib, yangi ilmiy yo‘nalishlar bilan boyimoqda. Xususan, raqamli lingvistika tilni kompyuter texnologiyalari yordamida o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, u korpus lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), avtomatik tarjima va nutqni tanish kabi sohalarni qamrab oladi. Shu boisdan, zamonaviy filolog uchun faqat nazariy bilimlar emas, balki texnologik kompetensiyalar ham zarur bo‘lib bormoqda [5].

Bundan tashqari, raqamli lingvistika til birliklarini katta hajmdagi ma’lumotlar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, korpus lingvistikasi yordamida millionlab matnlar ustida statistik tahlillar o‘tkazilib, tilning real qo‘llanish xususiyatlari aniqlanadi. Natijada, tilning dinamik rivojlanishi, yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi va kommunikativ strategiyalarning o‘zgarishi aniqroq kuzatiladi. Demak, raqamli lingvistika nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi [4].

Shu bilan birga, media-savodxonlik tushunchasi ham bugungi kunda alohida dolzarb masalaga aylangan. Zero, zamonaviy inson doimiy ravishda turli xil axborot oqimlari ichida yashaydi. Biroq, har qanday axborot ham ishonchli yoki haqqoniy bo‘lavermaydi. Shuning uchun media-savodxonlik – ya’ni axborotni tanlash, tahlil qilish va baholash qobiliyati – muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Ayniqsa, filologlar uchun bu ko‘nikma alohida ahamiyatga ega, chunki ular matn bilan ishlovchi mutaxassislar hisoblanadi [2].

Shuningdek, media-savodxonlik tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan matnlarni lingvistik va pragmatik jihatdan tahlil qilish orqali manipulyativ strategiyalarni aniqlash mumkin. Bu esa nafaqat ilmiy faoliyatda, balki kundalik hayotda ham muhimdir. Demak, media-savodxonlik filologlarning professional faoliyatini yanada samarali qiladi.

Bundan tashqari, raqamli lingvistika va media-savodxonlikning integratsiyasi yangi kasbiy yo‘nalishlarni yuzaga keltirmoqda. Jumladan, kontent-analitik, SEO mutaxassisi, raqamli muharrir, til texnologiyalari bo‘yicha mutaxassis kabi kasblar aynan shu ikki yo‘nalishning kesishgan nuqtasida paydo bo‘lgan. Shu sababli, filologiya ta’limida ushbu kompetensiyalarni shakllantirish muhim vazifaga aylanmoqda.

Ayni paytda, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ham filologlar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, avtomatik tarjima tizimlari, matn generatsiyasi va semantik tahlil vositalari tilshunoslik tadqiqotlarini tezlashtiradi. Biroq, shu bilan birga, bu texnologiyalardan to‘g‘ri foydalanish uchun yuqori darajadagi media-savodxonlik talab etiladi. Aks holda, noto‘g‘ri yoki manipulyativ axborotlardan foydalanish xavfi ortadi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, ta’lim tizimida raqamli lingvistika va media-savodxonlikni integratsiya qilish orqali talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish

va innovatsion yondashuv ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Masalan, talabalarga real media matnlar asosida lingvistik tahlil topshiriqlari berilishi ularning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog‘lash imkonini beradi. Natijada, ta’lim jarayoni yanada samarali va zamonaviy bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli lingvistika va media-savodxonlik zamonaviy filologiya ta’limining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bir tomondan, raqamli lingvistika tilni chuqur va keng qamrovda o‘rganish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, media-savodxonlik axborotni ongli ravishda qabul qilish va baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shunday ekan, bu ikki yo‘nalishning uyg‘unlashuvi bo‘lajak filologlar uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi va ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boyd, D. (2014). It's complicated: The social lives of networked teens. Yale University Press.

2. Crystal, D. (2008). A dictionary of linguistics and phonetics.

3. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). Speech and language processing. 3rd edn. draft.

4. McQuail, D. (2010). McQuail's mass communication theory. Sage publications.

5. Robison, A. J., Clinton, K., Weigel, M., Purushotma, R., & Jenkins, H. (2009). Confronting the challenges of participatory culture: media education for the 21st century.

CHET TILI METODIKASIDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH

Naimova Nazira Kairatdinovna - Ilmiy rahbar, Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

Nabidullaeva Dilbar - Innovatsion texnologiyalar universiteti Filologiya kafedrasi 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636871

Annotatsiya. Mazkur maqolada chet tilini o‘qitish metodikasida zamonaviy metodlarning ahamiyati, ularning nazariy asoslari hamda amaliy qo‘llanilish xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Xususan, kommunikativ yondashuv, task-based learning, CLIL, blended learning kabi innovatsion metodlar samaradorligi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, maqolada mashhur olimlarning fikrlari keltirilib, zamonaviy metodlarning til o‘rganish jarayoniga ta’siri ko‘rsatib beriladi. Natijada, zamonaviy metodlar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: chet tili metodikasi, zamonaviy metodlar, kommunikativ yondashuv, CLIL, task-based learning, blended learning, innovatsiya

Abstract. This article provides an in-depth analysis of modern methods used in foreign language teaching methodology, focusing on their theoretical foundations and practical applications. In particular, approaches such as

communicative language teaching, task-based learning, CLIL, and blended learning are examined based on scientific literature. The views of prominent scholars are also discussed to highlight the effectiveness of these methods in language acquisition. The study concludes that modern methodologies play a crucial role in developing learners’ communicative competence.

Keywords: foreign language teaching, modern methods, communicative approach, CLIL, task-based learning, blended learning, innovation

Bugungi globallashuv jarayonida chet tillarini o‘rganish zarurati tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga, til o‘qitish metodikasi ham zamon talablari asosida yangilanib, innovatsion yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, an’anaviy grammatika-tarjima metodidan farqli ravishda, kommunikativ va interfaol metodlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Avvalo, til o‘rganish jarayonining samaradorligini oshirish masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Masalan, H. D. Brown til o‘qitishda kommunikativ yondashuvning ustunligini ta’kidlab, tilni real kommunikatsiya vositasi sifatida o‘rgatish zarurligini qayd etadi [1]. Shu bilan birga, S. Krashen o‘zining “input hypothesis” nazariyasida tilni tabiiy muhitga yaqin sharoitda o‘rganish muhimligini asoslaydi [2]. Bundan tashqari, D. Nunan task-based learning metodining afzalliklarini ko‘rsatib, o‘quvchilarning faol ishtiroki tilni egallashda muhim omil ekanligini ta’kidlaydi [3]. Demak, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, chet tilini o‘qitishda zamonaviy metodlardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bu metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Birinchidan, kommunikativ yondashuv (Communicative Language Teaching – CLT) bugungi kunda eng keng qo‘llaniladigan metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metodning asosiy maqsadi – o‘quvchilarning real hayotdagi muloqotga tayyorligini ta’minlashdir. Shuning uchun ham, dars jarayonida dialoglar, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatlardan foydalaniladi.

Ikkinchidan, task-based learning (TBL) metodi ham zamonaviy metodlar qatoriga kiradi. Mazkur metodda o‘quvchilar ma’lum vazifalarni bajarish orqali tilni o‘rganadilar. Masalan, loyiha ishlari, muammoli topshiriqlar va guruhiy faoliyatlar orqali til ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Natijada, o‘quvchilar tilni faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham egallaydilar [5].

Bundan tashqari, CLIL (Content and Language Integrated Learning) metodi ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvda til boshqa fanlar bilan integratsiya qilinadi. Ya’ni, o‘quvchilar chet tilini o‘rganish bilan birga, boshqa fanlar bo‘yicha bilimlarini ham oshiradilar. Bu esa o‘qitish jarayonining samaradorligini yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi blended learning (aralash ta’lim) metodining keng qo‘llanilishiga olib keldi. Bu metod an’anaviy darslar bilan bir qatorda, onlayn platformalar, mobil ilovalar va multimedia vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Natijada, o‘quvchilar uchun individual o‘rganish imkoniyatlari kengayadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, zamonaviy metodlar interfaollikni ta’minlaydi. Masalan, “Think-Pair-Share”, “Role play”, “Debate” kabi metodlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi. Shu orqali, o‘rganilgan bilimlar mustahkamlanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanadi [4].

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy metodlar an’anaviy metodlarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Avvalo, ular o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning motivatsiyasi oshadi va ular dars jarayonida faol ishtirok etadilar. Bundan tashqari, zamonaviy metodlar individual yondashuvni ta’minlaydi. Ya’ni, har bir o‘quvchining qobiliyati va ehtiyojlariga mos ravishda ta’lim tashkil etiladi. Bu esa o‘qitish samaradorligini yanada oshiradi. Ammo shuni ham ta’kidlash joizki, zamonaviy metodlarni qo‘llashda ayrim muammolar ham mavjud. Masalan, texnik vositalarning yetishmasligi, o‘qituvchilarning malaka darajasi va metodlarni to‘g‘ri tanlash kabi omillar muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, chet tilini o‘qitishda zamonaviy metodlardan foydalanish ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, kommunikativ yondashuv, task-based learning, CLIL va blended learning metodlari o‘quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shu bois, o‘qituvchilar ushbu metodlardan samarali foydalanishi, ularni dars jarayoniga moslashtirishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brown, H. D., & Lee, H. (2025). Principles of language learning and teaching: A course in second language acquisition. Routledge.

2. Krashen, S. (1982). Principles and practice in second language acquisition.

3. Nunan, D. (2004). Task-based language teaching. Cambridge university press.

4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge university press.

5. Scrivener, J. (2011). The essential guide to English language teaching. L.: Macmillan Education.

ENHANCING PHILOLOGICAL EDUCATION THROUGH DIGITAL LINGUISTICS, MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGY

Qidirbaeva Malika - University of Innovation Technologies, 1st -year student.

Naimova Nazira - Scientific supervisor, Lecturer in the Department of Philology at the University of Innovation Technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636998

Abstract. This thesis explores the opportunities of modern digital technologies, particularly digital linguistics, media education, and information

technology, in philological education. The study highlights how these modern approaches enhance the effectiveness, interactivity, and accessibility of language learning. It also emphasizes the importance of correct and purposeful use of digital tools, which contributes to improving the quality of philological education and developing learners’ independent learning skills. The positive impact of these tools is supported by practical examples, scholarly opinions, and real-life applications, demonstrating that conscious and well-planned integration of technology is essential for the advancement of philological education.

Keywords. Digital linguistics, Media education, Information technology, Philological education, Language learning, Interactive learning

In recent years, digital technologies have developed at a rapid pace, significantly impacting the education system, particularly in the field of philological education. Modern approaches, such as digital linguistics, media education, and information technology, play a critical role in making language learning more interactive, engaging, and effective. Digital linguistics, which studies language using computational and technological tools, emphasizes the importance of integrating these modern approaches into philological education [1, p. 34]. These tools provide learners with opportunities to engage with content in diverse and innovative ways, promoting deeper understanding and active participation in the learning process. Furthermore, they allow teachers to adapt lessons to the individual needs of students, making the learning process both efficient and personalized.

The rapid development of digital technologies has transformed the content, methodology, and overall structure of philological education. The integration of digital linguistics into the curriculum allows learners to analyze large corpora of texts, study word frequency, stylistic patterns, and contextual usage, and develop a stronger understanding of both grammar and semantics. As David Crystal notes, digital technologies directly influence language development and generate new forms of linguistic expression [2, 56]. They also save time and enhance the effectiveness of learning. Media education, on the other hand, provides learners with critical skills for analyzing and interpreting information through various platforms such as video lessons, podcasts, blogs, and social media. For example, a student learning English can watch foreign films, listen to interviews, or follow international blogs to simultaneously improve language skills and cultural awareness. According to Lev Vygotsky, learning is deeply connected with social interaction, and media tools expand the social and cultural context for language acquisition [5, 112].

Information technology further personalizes and adapts the learning experience. Online platforms, mobile applications, and digital resources allow students to practice exercises, take tests, and participate in virtual classrooms at their own pace. Interactive programs, such as automated grammar checkers and real-time feedback systems, facilitate independent learning and self-assessment. According to Noam Chomsky, systematic approaches are essential for effective language learning, and digital technologies provide tools to organize these systems

efficiently [1, 78]. At the same time, the correct and purposeful use of these technologies is crucial. Overreliance or misuse can lead to superficial learning and decreased attention. As Neil Postman emphasizes, technology strongly influences human thinking and must be applied consciously [4, 45]. Therefore, teachers and students need to develop strategies and digital competence to maximize the benefits of these tools.

In conclusion, the integration of digital linguistics, media education, and information technology significantly enhances philological education by making the learning process more interactive, engaging, and effective. These approaches provide learners with access to diverse resources, encourage independent analysis, and facilitate active participation in language learning. Achieving positive outcomes depends on the correct and purposeful use of these technologies, which requires teachers and students to develop digital competence and strategies for effective application. The conscious and thoughtful use of modern digital tools is essential for improving the quality of philological education and preparing learners to actively participate in the global information society.

References:

1. Chomsky, N. Language and Mind. Cambridge University Press, 2006.
2. Crystal, D. A Little Book of Language. Yale University Press, 2010.
3. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2011.
4. Postman, N. Technopoly: The Surrender of Culture to Technology. Vintage Books, 1993.
5. Vygotsky, L.S. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.

STUDENTLERDIŃ TOLERANTLÍQ MINEZ-QULÍQLARÍN QÁLIPLESTIRIWDE NEMIS TILIN OQÍTÍWDÍŃ MULTIMEDIA HÁM INTERAKTIV METODLARÍ

Narshabaeva Aliya Yumutbaevna - University of Innovation Technologies docent

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634218

Annotaciya. Maqalada nemis tilin multimediya hám interaktiv metodlardan paydalanıp oqıtıw procesinde studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw mashqalası kórip shıǵılǵan. Sanlı texnologiyalardıń bilim alıwshılardıń mádeniyatlararalıq kompetenciyası hám kommunikativlik mádeniyatın rawajlandırıw quralı sıpatında áhmiyeti kórsetip berilgen hám til biliminde multimedia quralların qollanıw boyınsha pedagogikalıq qatnaslar hám ámeliyatlardı talqılaw nátiyjeleri keltirip ótilgen. Oqıtıwdıń interaktiv túrlerinen paydalanıw studentlerde empatiyanı rawajlandırıw, mádeniy hár túrlilikke húrmet hám tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwge xızmet etetuǵınlıǵı haqqında aytıp ótigen.

Tayanısh sózler: tolerantlıq, nemis tili, multimedia texnologiyaları, interaktiv metodlar, mádeniyatlararalıq kompetenciya, sanlı bilimlendiriw.

Abstract. The article examines the formation of tolerant behavior among students in the process of learning German through multimedia and interactive

teaching methods. The importance of digital technologies as a tool for developing intercultural competence and communicative culture is substantiated. The study presents an analysis of pedagogical approaches and practices of applying multimedia tools in language education. It is proven that interactive learning methods contribute to the development of empathy, respect for cultural diversity, and tolerant behavior among students.

Keywords: tolerance, German language, multimedia technologies, interactive methods, intercultural competence, digital learning.

Kirisiw. Globallasıw hám mádeniyatlararalıq óz-ara qatnasıqlardıń kúsheyiwi sharayatında studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw zamanagóy shaxstıń tiykarǵı ózgesheligi sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye. Joqarı bilimlendiriw tek ǵana bilimlendiriw mákanına emes, al mádeniy hár túrlilikti húrmet etiwdi hám mádeniyatlararalıq qarım-qatnasqa tayarlıqtı óz ishine alǵan qádiriyatlardı qáliplestiriw ortalıǵına aylanbaqta. Bul processte shet tillerin oqıtıw, tiykarınan, nemis tilin úyretiw ayrıqsha orın ieleydi. Nemis tili tek kommunikaciya quralı bolıp emes, al basqa mádeniyatqa integraciyalasıwdıń áhmiyetli instrumenti sıpatında da xızmet qıladı. Ilimiy izertlewlerde til bilimi tikkeley mádeniyatlararalıq kompetenciyanıń rawajlanıwı hám de basqa mádeniyat wákillerine tolerantlıq qatnastıń qáliplesiwi menen úzliksiz baylanıslı [1, 93].

Zamanagóy bilimlendiriw tendenciyaları multimediya texnologiyaları hám interaktiv oqıtıw usılların jedel engiziw menen parqlanadı. Sanlı resurslar, onlayn platformalar hám vizual-audial qurallardan paydalanıw studentlerdiń úyrenilip atırǵan tildiń mádeniy kontekstine tereńirek kirip barıwına hám empatiyanı rawajlandırıwına xızmet etedi [8, 63]. Solay etip, izertlewdiń aktuallıǵı nemis tilin oqıtıw procesinde studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwdiń nátiyjeli pedagogikalıq quralların úyreniw zárúrligi menen baylanıslı esaplanadı.

Ádebiyatlar sholıwı

Pedagogikalıq hám psixologiyalıq ádebiyatlarda tolerantlıq hám mádeniyatlararalıq kompetenciyanı qáliplestiriw mashqalası keń kólemde úyrenilgen bolıp, G.Gardner tárepinen islep shıǵılǵan kóp intellektual teoriyasına muwapıq, shaxstıń rawajlanıwı tek ǵana kognitiv emes, al sociallıq-emocional táreplerin de óz ishine aladı, bul bolsa tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwdiń tiykarı esaplanadı [2, 245].

Pedagogika iliminde tálim-tárbiya procesinde shaxstı rawajlandırıw máselelerine úlken itibar qaratılmaqta. Ilimpazlardıń atap ótiwinshe, tolerantlıqtı qáliplestiriwde belsendi kommunikativ iskerlikti shólkemlestiriw hám studentlerdi mádeniyatlar aralıq óz-ara qatnasqa tartıw arqalı ámelge asırıladı [9, 110).

Jergilikli pedagog-ilimpazlar mádeniyatlararalıq kompetenciyanı rawajlandırıw hám de milliy hám mádeniy qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalaw zamanagóy bilimlendiriwdiń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri ekenligin atap ótedi. Atap aytqanda, N. N. Azizxodjaeva óziniń ilimiy jumıslarında pedagogikalıq process birdey rawajlanǵan shaxstı qáliplestiriwge baǵdarlanıwı zárúrligin, bunday shaxs mádeniyatlararalıq qarım-qatnasqa kirise alıwı hám óz-ara tolerant qatnasıqlardı ámelge asıra alıwı kerekligin ayrıqsha atap ótedi [1, 84].

Zamanagóy izertlewlerge tiykarlanıp qarasaq, mámleketimizde bilimlendiriwdiń sanlastırılıwı studentlerde tolerantlıq minez-qulıqtı qáliplestiriw imkaniyatların keńeytpekte. Sonday-aq, interaktiv texnologiyalar hám multimedia qurallarınan paydalanıw bilim alıwshılardıń kommunikativlik kónlikpelerin rawajlandırıwǵa hám de olardıń mádeniy túsiniklerin asırıwǵa xızmet etetuǵınlıǵı atap ótiledi [4, 56].

Shet el izertlewleri de bilimlendiriw procesinde multimedia texnologiyalarınıń áhmiyetin tastıyıqlaydı. Videomateriallar, interaktiv tapsırmalar hám sanlı platformalardan paydalanıw real kommunikativ jaǵdaylardı modellestiriw imkanın beredi hám studentlerde empatiya kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xizmet etedi [3, 112].

Bunnan tısqarı, rolli oyınlar, talqılawlar hám joybarlaw iskerligi sıyaqlı interaktiv oqıtıw metodları studentler arasında ámeliy birge islesiwdi shólkemlestiriw arqalı tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw ushın qolaylı sharayat jaratadı [7, 118]. Solay etip, jergilikli, shet el hám ǴMDA ilimpazlarınıń izertlewleriniń analizi shet tillerin oqıtıw procesine multimedia hám interaktiv metodlardı integraciyalaw studentlerde tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwdiń nátiyjeli quralı ekenligin kórsetedi.

Metodlar

Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı iskerlik, kommunikativlik hám kompetenciyalıq qatnaslardıń qaǵıydaları bolıp, olarǵa muwapıq shaxstıń qáliplesiwi jedel óz-ara baylanıs, ámeliy iskerlik hám mádeniyatlar aralıq kommunikaciya procesinde ámelge asırıladı [5, 148]. Usı kózqaraslar shet tilin oqıtıw procesin tek ǵana til bilimin ózlestirip qoymastan, al shaxstıń sociallıq áhmiyetke iye bolǵan pazıyletlerin, sonıń ishinde, tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw quralı sıpatında da kórip shıǵıw imkaniyatın beredi. Studentlerdiń túrli mádeniyat wákilleri menen nátiyjeli óz-ara birge islesiw qábiletin rawajlandırıwǵa qaratılǵan mádeniyatlararalıq qatnas usı izertlew ushın ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, bul mádeniy hár túrlilikke bolǵan tolerantlıq hám húrmetti qáliplestiriw menen tikkeley baylanıslı. Izertlewdiń empirikalıq bazası nemis tilin úyreniwshi studentleridń oqıw procesin óz ishine aladı. Izertlewde shártli túrde multimedialıq hám interaktiv oqıtıw metodların engiziwge qaratılǵan pedagogikalıq basqıshları ajıratıp kórsetildi.

Izertlewde tómendegi metodlardan paydalanıldı:

tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw mashqalasın teoriyalıq jaqtan tiykarlaw hám multimedia texnologiyalarınıń pedagogikalıq potencialın anıqlaw maqsetinde ilimiy ádebiyatlardı tallaw;

pedagogikalıq baqlaw - interaktiv tapsırmalardı orınlaw hám mádeniyatlararalıq birge islesiw procesinde studentlerdiń minez-qulıq ózgesheliklerin úyreniw;

salıstırmalı tallaw - nemis tilin úyretiwdiń dástúriy hám innovaciyalıq usıllarınıń nátiyjeliligin bahalaw ushın;

oqıw sharayatların modellestiriw - rolli oyınlar, diskussiyalar hám joybarlaw jumısları procesinde studentlerdiń tolerantlıq minez-qulıqların kórsetiw ushın imkaniyatlar jaratıwǵa qaratılǵan;

pedagogikalıq eksperiment elementleri - multimedia quralların (videomateriallar, onlayn platformalar, sanlı tapsırmalar) engiziw hám olardıń studentlerdiń kommunikativlik hám mádeniyatlararalıq kompetenciyaların rawajlandırıwǵa tásirin bahalaw.

Tolerant minez-qulıqtıń qáliplesiw dárejesin bahalaw ushın tómendegi kriteriyalardan paydalanıldı:

kognitiv (mádeniy ózgeshelikler hám qatnasıq normaların biliw);

emocional (basqa mádeniyatlarga empatiya hám húrmet kórsetiw);

minez-qulıqlıq (konstruktivlik óz-ara qatnasıqqa hám basqa kóz-qarastı qabıl etiwge tayarlıq).

Alınǵan maǵlıwmatlardı tallaw pedagogikalıq baqlaw nátiyjelerin sapa jaǵınan interpretaciyalaw hám studentlerdiń oqıw iskerligin salıstırmalı tallaw tiykarında ámelge asırıldı. Multimedia hám interaktiv metodlardan paydalanıw sharayatında bilim alıwshılardıń kommunikativ minez-qulqındaǵı ózgerislerge ayrıqsha itibar qaratıldı. Solay etip, tańlap alınǵan metodika nemis tilin oqıtıw procesinde studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwde zamanagóy bilimlendiriw texnologiyalarınıń tásirin kompleksli úyreniw imkaniyatın jaratıp berdi.

Nátiyjeler hám talqılaw

Izertlew nátiyjeleri multimedia texnologiyaları studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw imkaniyatların sezilerli dárejede keńeytetuǵının kórsetti. Videomateriallar, autentik tekstler hám onlayn platformalardan paydalanıw studentlerge til iyeleriniń mádeniy ózgeshelikleri menen tanısıw, mádeniyatlararalıq túsinign rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

Oqıtıwdıń interaktiv metodları studentlerdiń kommunikativlik hám sociallıq kónlikpelerin rawajlandırıwǵa úlken tásir kórsetedi. Rolli oyınlar hám diskussiya procesinde bilim alıwshılar hár qıylı kózqaraslardı esapqa alıw, basqalardıń pikirin húrmet etiw, mádeniyatlararalıq ortalıqta konstruktivlik qatnas jasawǵa úyrenedi. Alıngan nátiyjeler shet el izertlewshileriniń kórkem hám multimediali oqıw quralları emocional intellektti rawajlandırıw hám tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwge járdem beredi, degen juwmaqtı tastıyıqlaydı [6, 90].

Bunnan tısqarı, sanlı texnologiyalardı bilimlendiriw procesine integraciyalaw studentlerdiń tolerantlıq hám mádeniyatlararalıq kompetenciyasınıń qáliplesiw dárejesin anıǵıraq diagnostikalaw imkaniyatın beredi.

Juwmaqlaw

Solay etip, ótkerilgen izertlewler nemis tilin oqıtıwdıń multimedia hám interaktiv metodları studentlerdiń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriwdiń nátiyjeli quralı ekenligin tastıyıqlaydı. Olardan paydalanıw tek ǵana mádeniyatlararalıq kompetenciyanı rawajlandırıw emes, al kóp mádeniyatlı bilimlendiriw ortalıǵında kommunikativlik kónlikpeler, empatiya hám konstruktivlik óz-ara tásir kórsetiw qábiletlerin qáliplestiriwge járdem beredi.

Sanlı texnologiyalar hám oqıtıwdıń interaktiv túrleriniń integraciyası studentlerdiń úyrenilip atırǵan tildiń sociallıq-mádeniy kontekstine tereńirek kiriwin támiyinleytuǵını, bul bolsa, óz gezeginde, mádeniy ózgesheliklerdi ańlaw hám basqa mádeniyat wákillerine húrmet penen qarawdı qáliplestiriwge xızmet

etetuǵını anıqlandı. Alınǵan nátiyjeler multimedia quralları hám interaktiv metodlardan paydalanıw studentlerdiń biliw iskerligin jedellestirip, shet tilin úyreniwge bolǵan motivaciyasın arttıratuǵınlıǵınan derek beredi. Keleshektegi izertlewlerdiń perspektivaları shet tillerin oqıtıw procesine jasalma intellekt texnologiyaların integraciyalaw imkaniyatların jáne de tereń úyreniw, sonday-aq, studentlerdiń tolerantlıq hám mádeniyatlararalıq kompetenciyasınıń qálipleskenlik dárejesin diagnostikalawdıń sanlı quralların islep shıǵıw menen baylanıslı.

Nátiyjede, nemis tilin oqıtıwdıń multimedia hám interaktiv metodların engiziw student shaxsın hár tárepleme rawajlandırıwdı támiyinleydi, onıń tolerantlıq minez-qulqın qáliplestiriw hám mádeniyatlararalıq nátiyjeli óz-ara qatnasıqqa tayar bolıwınıń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Азизходжаева Н. Н. **Педагогические технологии и педагогическое мастерство. -** Ташкент: Фан, 2006. - 192 с.
2. Gardner H. Frames of Mind. - New York: Basic Books, 1983. - 440 p.
3. Eisner E. The Arts and the Creation of Mind. - Yale University Press, 2002. - 272 p.
4. Ишмухамедов Р. Ж. **Инновационные технологии обучения в образовании.** -Ташкент: Fan va texnologiya, 2015. - 160 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 2005. - 352 с.
6. Craft A. Creativity in Schools. - Routledge, 2005. - 208 p.
7. Robinson K. Out of Our Minds. - Oxford, 2001. - 295 p.
8. Selwyn N. Education and Technology. - London: Routledge, 2011. - 210 p.
9. Сластёнин В. А. Педагогика. - М.: Академия, 2002. - 576 с.

INTERACTIVE METHODS FOR DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH: A CASE STUDY OF AGRICULTURAL EDUCATION STUDENTS

Nuratdinova Jupargul Satbaevna- University of Innovation Technologies, an assistant teacher

https://doi.org/10.5281/zenodo.19648215

Abstract. This study evaluates the impact of interactive teaching methods – such as role-playing, group discussions, and simulations –on the professional communication skills of agricultural students. Using a mixed-methods design, the research found a 25% improvement in students' ability to articulate technical agricultural concepts in English, alongside a significant decrease in language anxiety. The findings emphasize that integrating communicative language teaching and digital tools is crucial for aligning students' technical expertise with professional industry requirements.

Keywords: Professional communication, agricultural education, interactive methods, English for Specific Purposes (ESP), communicative competence, problem-based learning (PBL), digital literacy.

The importance of professional communication skills in the agricultural sector is increasingly recognized as essential for productivity, innovation, and stakeholder engagement. As agriculture evolves, effective communication becomes a key competency for professionals and farmers alike, with 90.5% of agri-food employers prioritizing these skills, while entrepreneurs score them at 91.0 points in significance for networking and business promotion. Additionally, strong communication enhances managerial competencies by supporting leadership, conflict resolution, and team building, fostering productivity and sustainable growth [1,88]. In agricultural extension, advanced communication strategies bridge gaps between farmers, researchers, and policymakers, addressing challenges such as food security and climate change, while digital tools provide farmers with critical resources [8,100].

English, as a global language, plays a vital role in agricultural education, facilitating access to international research and collaboration [10,156]. However, language barriers can hinder knowledge transfer to local farming communities, suggesting that a bilingual approach may be necessary to balance global engagement with local needs [11,89]. Agricultural education students also face challenges in developing effective communication skills due to curriculum limitations, insufficient practical experiences, and rapidly evolving digital tools. Many programs struggle to align with industry demands, particularly in foundational writing and reporting skills, while students often lack exposure to real-world communication scenarios [2,112].

The rise of digital communication further complicates the landscape, requiring technical training that many programs fail to provide [4,12]. While these challenges persist, they present opportunities for educational institutions to innovate by integrating hands-on experiences and updating curricula to better prepare students for the modern agricultural workforce.

Professional communication in agricultural education is essential for bridging gaps between producers and consumers, enhancing employability, and fostering collaboration within the sector. Research highlights the significance of innovative teaching methods, curriculum development, and soft skills training in improving communication competencies, with interactive approaches like problem-based learning and Content and Language Integrated Learning (CLIL) shown to enhance student engagement. Despite recognition of its importance, qualitative studies indicate that many students lack a clear understanding of agricultural communications, underscoring the need for specialized programs [5,30]. Furthermore, professional communication is vital across various sectors, including human resource management and service industries, where it enhances decision-making, conflict resolution, and collaboration [16,200]. However, poor communication can lead to inefficiencies, emphasizing the necessity for continuous skill development. Agricultural students face unique communication challenges, particularly in public speaking and technical language acquisition, which require targeted instruction and supplementary materials to improve confidence and competence. Interactive methods such as role-playing, group

discussions, and simulations have proven effective in fostering engagement, critical thinking, and practical application, though their successful implementation depends on careful planning. Theoretical foundations for these methods are rooted in constructivism and communicative language teaching, emphasizing active learning, social interaction, and contextual understanding, though challenges such as curriculum rigidity may hinder their application [6,55].

Topic-based instruction in vocabulary acquisition significantly enhances student engagement and retention by providing structured learning tailored to specific professional interests, though a balanced integration with traditional methods remains necessary for inclusivity [13,567]. Furthermore, topic-based approaches are widely applied in data analysis and trend prediction, improving retrieval accuracy and scientific literature analysis, despite persistent challenges such as data quality and computational demands [12,312]. Addressing these pedagogical and technological challenges is crucial to fostering effective communication skills in future professionals.

This study employed a mixed-methods design at the Karakalpakstan Institute of Agriculture and Agrotechnology (KIAA), focusing on 1st-year students enrolled in professional communication courses. A purposive sampling method ensured that participants had sufficient background in agricultural sciences. The methodology integrated:

- Structured Observations: To record active participation and critical thinking.
- Pre- and Post-intervention Surveys: To quantitatively assess changes in self-perceived competencies.
- Semi-structured Interviews: To gain qualitative insights into student experiences and perceptions.

The implementation of interactive methods resulted in a 25% increase in students’ ability to articulate technical agricultural concepts in English. Key findings include:

Enhanced Engagement: Observational data revealed a notable increase in participation during seminars, fostering a dynamic learning environment.

Improved Competencies: Survey results indicated significant gains in clarity of expression, active listening, and critical analysis.

Positive Perceptions: Interviews highlighted that students valued the inquiry-based format, noting reduced language anxiety and improved communication fluency through role-playing.

Research underscores that innovative strategies like the Socratic Method and the Flipped Classroom can boost student engagement by 25% and 30%, respectively. While traditional methods stay relevant, a balanced integration of interactive and conventional approaches offers a comprehensive strategy, ensuring students develop both foundational knowledge and practical skills for the modern agricultural workforce. The success of these methods at KIAA suggests that moving beyond lecture-based models is essential for preparing graduates to navigate an increasingly complex and interconnected global industry.

Future research should explore the long-term impact of these seminars and investigate how digital tools can further augment this interactive teaching strategy, ensuring that graduates are equipped with both technical expertise and the communication skills necessary for success in the global agricultural sector.

References:

1. Cancino, M. Exploring the use of generative AI in EFL writing contexts / M. Cancino // International Journal of Educational Technology in Higher Education. — 2023. — Vol. 20, No. 1. — P. 45–58.

2. Cletzer, D. A. Artificial Intelligence in Agricultural Education: Opportunities and Challenges / D. A. Cletzer // Journal of Agricultural Education. — 2023. — Vol. 64, No. 2. — P. 112–125.

3. Desai, S. Generative AI for Academic Research: A Systematic Review / S. Desai [et al.] // Journal of Higher Education Theory and Practice. — 2024. — Vol. 24, No. 3. — P. 88–104.

4. Dhakal, R. K. Integrating Digital Literacy in Modern Pedagogy / R. K. Dhakal // Educational Research and Reviews. — 2025. — Vol. 20, No. 1. — P. 12–25.

5. Dyment, J. E. Online Learning Environments and Teacher Presence / J. E. Dyment [et al.] // Journal of Digital Learning in Teacher Education. — 2025. — Vol. 41, No. 1. — P. 30–44.

6. Halid, H. The Role of AI Chatbots in Language Learning Motivation / H. Halid // Journal of Applied Linguistics and English Literature. — 2024. — Vol. 13, No. 2. — P. 55–70.

7. Jumaah, O. Digital Transformation in ESP Teaching: A Case Study / O. Jumaah // Journal of English for Specific Purposes. — 2024. — Vol. 22, No. 4. — P. 210–225.

8. Khadayata, R. Machine Learning Applications in Student Performance Prediction / R. Khadayata [et al.] // International Journal of Information Management Data Insights. — 2024. — Vol. 4, No. 1. — P. 100–115.

9. Kolbina, T. Digitalization of Higher Professional Education: New Realities / T. Kolbina, O. Dragan // Education and Information Technologies. — 2023. — Vol. 28, No. 5. — P. 4501–4518.

10. Kurniawan, D. AI-Powered Personalized Learning Systems in STEM / D. Kurniawan // Journal of Science Education and Technology. — 2024. — Vol. 33, No. 2. — P. 156–170.

11. Mafu, S. Lexicography and the Challenges of the Digital Age / S. Mafu // Lexikos. — 2001. — Vol. 11, No. 1. — P. 89–104.

12. Nguyen, A. Artificial Intelligence in the English Language Classroom / A. Nguyen // Computer Assisted Language Learning. — 2023. — Vol. 36, No. 4. — P. 312–330.

13. Nur, S. Integration of ICT in Agricultural Higher Education / S. Nur // Journal of Agricultural Science and Technology. — 2023. — Vol. 25, No. 3. — P. 567–580.

14. Sikdar, S. Predictive Modeling in Educational Data Mining / S. Sikdar, A. Prakash // Journal of Educational Computing Research. — 2025. — Vol. 63, No. 1. — P. 78–95.

15. Singh, H. Ethics of AI in Education: A Global Perspective / H. Singh // International Journal of Artificial Intelligence in Education. — 2024. — Vol. 34, No. 1. — P. 200–215.

QARAQALPAQ TILINDEGI PARALINGVISTIKALÍQ QURALLAR HÁM ONÍŃ SEMANTIKALÍQ GENDERLIK KLASSIFIKACIYASÍ

Nzamatdinova Dilfuza Kóptileuovna - University of Innovation Technologies docent w.w.a.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637354

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi paralingvistikalıq qurallardıń teoriyalıq tiykarları hám olardıń semantikalıq klassifikaciyası izertlenedi. Paralingvistika túsinigi lingvistikalıq ádebiyatlar tiykarında anıqlanıp, verbal emes baylanıs qurallarınıń kommunikativ procesdegi ornı ashıp beriledi. Kúndelikli qarım-qatnasta keń qollanılatuǵın mimika, jest, pantomimika, kinestetika, proksemika sıyaqlı noverbal qurallarǵa anıq mısallar keltirilip, olardıń maǵlıwmat beriw funkciyaları analiz etiledi. Sonday-aq paralingvistikalıq qurallardıń milliy-mádeniy hám generlik ózgeshelikleri ayrıqsha qaralıp, erkek hám hayal sóylew stiliniń paralingvistikalıq ayırmashılıqları semantikalıq toparlar tiykarında túsindiriledi.

Gilt sózler: paralingvistika, noverbal baylanıs, kommunikaciya, mimika, jest, kinestetika, pantomimika, generlik lingvistika, semantika

Abstract. This article examines the theoretical foundations of paralinguistic devices in the Karakalpak language and their semantic classification. The concept of paralinguistics is defined based on linguistic literature, revealing the role of nonverbal means of communication in the communicative process. Specific examples of nonverbal tools widely used in everyday communication, such as facial expressions, gestures, pantomime, kinesthetics, and proxemics, are presented, and their informative functions are analyzed. Furthermore, the national-cultural and generic characteristics of paralinguistic devices are examined separately, and the paralinguistic differences between male and female speech styles are explained based on semantic groups.

Keywords: paralinguistics, nonverbal communication, communication, facial expressions, gesture, kinesthetics, pantomime, general linguistics, semantics

Til adamlar arası qarım-qatnastı ámelge asırıwdıń tiykarǵı qurallarınıń biri bolıp tabıladı. Biraq kommunikativ proces tek verbal birlikler arqalı emes, balkim verbal emes, yaǵnıy paralingvistikalıq qurallar járdeminde de ámelge asadı. Paralingvistikalıq belgiler sózli baylanıstı tolıqtırıp, aytılǵan pikirge qosımsha emociyalıq, modal hám pragmatikalıq maǵlıwmatlar júkleydi. Amerikalıq psixolog hám kommunikaciya izertlewshisi **R. Birdwhistell** noverbal baylanıstı adamnıń dene háreketleri arqalı beriletin belgiler sisteması dep qarap, onı **verbal tilge teń**

kommunikativlik sistema retinde táriyipleydi. Onıń pikirinshe, sózlesiw barısında jetkiziletin maǵlıwdıń úlken bólegi verbal emes belgiler arqalı beriledi [1]. Al tilshi ilimpaz **G. V. Kolshanskiy** verbal emes qurallardı sóylew baylanısınıń quramlıq bólegi dep qarap, olar verbal til menen birgelikte gána kommunikativ funkciyanı tolıq atqaradı dep esaplaydı. Ilimpaz verbal emes belgilerdiń semantikalıq hám pragmatikalıq xızmetine ayriqsha itibar qaratadı [2]. Qaraqalpaq tilinde paralingvistikalıq qurallar awızeki tildiń ajıralmas bólegi bolıp, olar millet mádeniyatı, mentaliteti hám etnolingvistikalıq faktorlar menen tıǵız baylanısta kórinedi. Sol sebepli paralingvistikanı semantikalıq hám generlik jaqtan izertlew aktual máselelerden biri esaplanadı.

Paralingvistika (para — «janında», linguistika — «til bilimi») sóylew kommunikaciyası quramına kiriwshi verbal emes qurallardı izertleytin til bilimi bólimi bolıp tabıladı. Ol intonaciya, pauza, dawıs tembri, mimika, jest, dene qıymılı, kóz qaras hám basqa da faktorlar arqalı beriletin maǵlıwdı úyrenedi [2].

Ilimiy ádebiyatlarda paralingvistikalıq qurallar tómendegi toparlarǵa bólinip qaraladı:

–**fonaciyalıq qurallar** (dawıs tembri, sóylew tempi, pauza);

– **kinetikalıq qurallar** (jest, mimika, pantomimika);

– **prosodikalıq qurallar** (intonaciya, ritm);

– **ekstralingvistikalıq faktorlar** (kúliw, jılaw, tınıs alıw) [3**:** 45].

Bul qurallar verbal teksttiń grammatikalıq qurılısın ózgertpegen halda, onıń semantikasın tereńlestirip, kommunikativ maqsetti anıqlaydı.

Qaraqalpaq tilindegi paralingvistikalıq qurallardı maǵlıwmat beriw funkciyasına qarap birneshe semantikalıq toparlarǵa bóliw múmkin.

Emociyalıq-ekspressiv paralingvistikalıq qurallar. Bul toparǵa sózleyiwshiniń ishki sezim-keshenin bildiretugın mimika, jest hám intonaciyalıq ózgerisler kiredi. Máselen, kózdiń ulǵayıwı — tańlanıw yaki qorqınısh, bas silkiw — kelispew yaki mazaq etiw mánisin bildiriwi múmkin [4].

Ol sózdi ashıw menen ayttı — bul jerde intonaciya ashıwlanıw emociyasın bildiredi.

Kózin baqıraytıp qaradı — hayran qalıw yamasa qorqıw.

Basın silkip kúldi — mazaq etiw yamasa kelispew. Bul qurallar verbal tekstke qosımsha maǵlıw berip, sózdiń semantikasın kúsheytedi. Mısalı, «jaqsı» sózi ashıw menen aytılsa — kelispew, ironiyalıq maǵlıwmat payda boladı.

Modal paralingvistikalıq qurallar. Modal paralingvistikalıq belgiler sózleyiwshiniń aytılǵan pikirge qatnasın kórsetedi. Dawıstıń kóteriliwi buyırıwdı, pasaytılıwı iltimas yamasa ekiylewdi bildirip, pauza oylandıw hám senimsizlik belgisi bolıp tabıladı [5**:** 234].

Dawısın kóterip sóyledi — buyırıw, talap etiw.

Páseń dawısta ayttı — kewil bóliw, jasırıw.

Biraz dem alıp sózin jalǵastırdı — ekiylew, oylandıw. Bul mısallarda dem alıq hám dawıs kúshiniń ózgeriwi sózdiń grammatikalıq qurılısın ózgertpegen halda,onıń kommunikativlik maqsetin anıqlaydı.

Pragmatikalıq paralingvistikalıq qurallarǵa kommunikaciyanı basqarıwǵa xızmet etetin jestler kiredi. Bas iyip sálem beriw — baylanıstı

baslawdı, qol siltep toqtatıw — sózlesiwdi bóliwdi, arqa burılıp ketiw — qatınastı ayaqlawdı bildiradi [6 **:**24]. *Basın iyip salem berdi — qatınastı baslaw. Qolın siltep toqtattı — sózdi bóliw. Artına burılıp ketti — baylanıstı úziw, mensinbew.* Bul qurallar sózlesiw strukturasın uyıstıradı. Qaraqalpaq madeniyetinde **bas iyip salem beriw** húrmetlew mánisin beredi.

Etnomádeniy paralingvistikalıq qurallar tilshi ilimpaz **A. Maslova** noverbal baylanıstı lingvomádeniy fenomen dep qarap, jest hám mimikalardıń milliy mentalitetti kórsetiwshi belgi ekenin atap ótedi. Onıń pikirinshe, bir mádeniyatta unamlı bolǵan noverbal belgi basqa mádeniyatta qarama-qarsı mánige iye bolıwı múmkin dep atap kórsetedi [7**:** 98]. Sol tiykarda bas barmaqtı joqarı kórsetiw kóp ellerde unamlı belgi sanalsa, geybir mádeniyatlarda kerisinshe mánis bildiredi . Mısalı *Qolın kókiregine qoyıw* — raxmet aytıw, húrmet. *Jası úlken adamǵa tik qaramaw* — ádep saqlaw. *Bas silkip kelisiw* — keliskenlik belgisi. Keltirip ótilgen mısallarda qraqalpaq milletiniń dúnyaqarası menen baylanıslı bolıp, basqa tillerge tolıq awdarılmaydı. Olar lingvomádeniy belgiler sıpatında qaraladı.

Bunnan tısqarı paralingvistika sóylesimde belgili bir topar yamasa aymaqtan tısqarı jınısqa baylanıslıda qollanıw ózgesheligine iye bul toparǵa paralingvistikalıq qurallardıń generlik ózgeshelikleri kiredi. Ilimpaz **D. Tannenniń sózine qaraǵanda** generlik lingvistika sheńberinde erkek hám hayal sóylesimin noverbal qurallardıń qollanılıwında anıq ayırmashılıqlar bar ekenin kórsetedi. Ilimpaz noverbal strategiyalar kommunikaciyadaǵı kelispewshiliklerdiń sebebi bolıwı múmkin ekenin aytadı [8].Paralingvistikalıq qurallardıń qollanılıwı generlik faktor menen de belgilenedi. Erkek hám hayal sóylesiminde mimika, jest, dawıs kúshi hám proksemikalıq aralıq ózgeshe funkciya atqaradı. Hayal adamlardıń sóylesiminde júmsaq intonaciya, emociyalıq mimika, jaqın aralıqta sóylesiw tán bolsa, erkekler sóylesiminde anıq intonaciya, keń jestler, tik qaraw dominantlıq hám avtoritetlik belgisi sıpatında kórinedi[9].Bul ayırmashılıqlar sol aymaqta jasawǵa biyimlesken generlik normalardı saqlawǵa hám kommunikaciyada konfliktlerdi azaytıwǵa xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilindegi paralingvistikalıq qurallar awızeki sóyledsimlerdiń ajıralmas bólegi bolıp, verbal maǵlıwmatlardı tolıqtırıp, onıń semantikalıq hám pragmatikalıq tásirin arttıradı. Olardı semantikalıq hám generlik jaqtan izertlew qaraqalpaq tiliniń kommunikativlik múmkinshiliklerin tereń túsiniwge jol ashadı. Paralingvistikalıq analiz pragmalingvistika, etnolingvistika hám generlik lingvistika baǵdarlarında ele de keń izertlewlerdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Birdwhistell R. *Kinesics and Context*. — Philadelphia, 1970.

2. Колшанский Г. В. *Паралингвистика*. — Москва, 19743. D. *A* Crystal *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. — Oxford, 2008. 45p.

3. Крейдлин Г. Е. *Невербальная семиотика*. — Москва, 2002

4. А. А. Леонтьев *Психолингвистика*. — Москва, 2003.

5. В. В. Виноградов *О языке художественной прозы*. — Москва, 1980. 234 с

6. Ә.Қайдар *Қазақ тілінің этнолингвистикалық негіздері*. — Алматы, 2004.24*б*

7. В. А. Маслова *Лингвокультурология*. — Москва, 2001. 98с.

8 . D.Tannen *Gender and Discourse*. — Oxford, 1996

9. Л. В. Савицкая *Паралингвистика и коммуникация*. — Санкт-Петербург, 2010.

CREATIVE STRATEGIES FOR OVERCOMING SPEAKING ANXIETY AND IMPROVING VOCABULARY IN ENGLISH LEARNING FOR SCHOOL CHILDREN

Orazimbetov Shingisbek – an acting associate professor, University of Innovation Technologies

Dilnaza Imatova Maxmud qizi – a student, University of Innovation Technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637415

Abstract. This thesis explores creative strategies that help school children overcome speaking anxiety and improve their English vocabulary. The paper analyzes mnemonic associations, the Pomodoro technique, mind mapping, character imitation, spaced repetition, creative problem-solving, and retelling. These methods support memory, motivation, confidence, and communication skills. The study highlights how a student-centered approach creates a more dynamic and stress-free learning environment.

Keywords: speaking anxiety, vocabulary development, mnemonics, mind mapping, spaced repetition, creative learning.

Introduction. In the 21st century, the English language has become a global necessity for communication, education and career success. In many countries that English isn't their mother tongue, including Uzbekistan, learning English is considered a gateway to global opportunities. However, despite the increased interest in learning, many students face challenges such as speaking anxiety, fear of making mistakes and limited vocabulary. Most traditional classroom practices tend to focus heavily on grammar accuracy and written exercises, often neglecting speaking and interactive learning. As a result, students understand English theoretically but struggle to express their ideas fluently. This paper discusses a variety of creative learning strategies designed to reduce fear, enhance vocabulary retention and make learning English both effective and enjoyable.

Materials and Methods

Mnemonic Method

Mnemonics have been scientifically explored since the work of Hermann Ebbinghaus (1885), who proved that meaningful associations strengthen memory [5,52]. In English learning, mnemonics help students remember vocabulary and grammar through vivid images or emotional connections. This method is highly effective for schoolchildren as it transforms learning into an enjoyable experience and supports long-term retention. From this view, mnemonics are especially

helpful because they reduce students’ fear of forgetting, which directly improves speaking confidence.

Pomodoro Technique

Developed by Francesco Cirillo in 1985, the Pomodoro Technique organizes study into 25-minute sessions followed by short breaks [4,18]. In language practice, each interval can focus on speaking, vocabulary, listening, or grammar tasks. The method strengthens concentration, prevents mental fatigue, and encourages discipline. It is clear that the Pomodoro Technique suits young learners because its short sessions match their natural attention span and reduce stress during English practice.

Mind Mapping

Tony Buzan popularized mind mapping in the 1970s, introducing a visual system using branches, colors, and keywords [3,45]. In English lessons, learners can use mind maps to organize ideas before speaking or writing. This improves logical thinking, creativity and oral fluency. Therefore, mind mapping is highly beneficial for visual learners who need a clear structure before expressing their thoughts, helping them speak with greater confidence.

Imitating Characters

The shadowing technique, structured by Dr.Alexander Arguelles, focuses on imitating natural speech patterns including rhythm, intonation, and gestures. Students choose characters from cartoons or movies and imitate their speech. This reduces anxiety, improves fluency, and makes speaking fun [1]. Plainly stated, this method is one of the most motivating because students feel like actors rather than exam-takers, which greatly decreases speaking anxiety.

Spaced Repetition Method

Based on the Forgetting Curve discovered by Hermann Ebbinghaus and later developed into modern systems by Piotr Woźniak, spaced repetition strengthens long-term memory through repeated review at increasing intervals [10,104]. Students repeat new vocabulary after one day, three days, one week, and longer. It is apparent that spaced repetition is essential because it stabilizes vocabulary, helping students feel more secure when speaking

Creative Problem Solving

The Osborn–Parnes Creative Problem-Solving (CPS) Model, established in the 1950s, introduced structured imagination tasks into educational settings [8,102]. In English language instruction, for instance, teachers may initiate a narrative and invite students to construct their own conclusions. This practice fosters imagination, spontaneous reasoning and oral fluency. Moreover, these creative exercises alleviate academic pressure, granting children the freedom to express ideas and significantly reducing performance anxiety.

Understand and Speak

Inspired by Stephen Krashen’s Input Hypothesis, retelling requires students to listen to a story, process it and later express it in their own words [6]. This builds memory, comprehension and speaking fluency. Patently, retelling is powerful because it encourages students to recreate meaning independently, improving their confidence and expressive skills.

Discussion and Analysis

Traditional teaching methods often emphasize repetition, grammar translation, and memorization without communication. While these approaches build theoretical knowledge, they rarely help students gain speaking confidence. Creative strategies, on the other hand, focus on emotional engagement and interactive learning. For example, mnemonic techniques stimulate imagination, mind mapping develops creative thinking, and imitation builds fluency through real-life modeling. In contrast, grammar-focused lessons tend to create fear of mistakes and reduce spontaneity.

In the Uzbek education system, teachers are gradually shifting from teacher-centered to student-centered approaches. Integrating methods like Pomodoro and spaced repetition encourages independent learning and time management. By applying Google Maps and character imitation, students can experience a more realistic and enjoyable classroom atmosphere. As a result, these creative strategies not only enhance vocabulary retention but also improve self-confidence and motivation to speak English in daily life.

Conclusion. In conclusion, creative and interactive strategies play a vital role in overcoming speaking anxiety and enriching vocabulary among English learners at school. They provide students with opportunities to think critically, speak freely, and enjoy the learning process. Teachers should actively apply methods like mnemonic associations, mind mapping and imitation in classrooms to build a confident generation of English speakers. Combining modern technology with creativity can transform language education, making it both effective and inspiring.

References:

1. Argüelles, A. (2006). “Shadowing: A Technique for the Acquisition of Language.” The Linguist, Issue 45, pp. 12–15. https://allinnovationjournal.com/assets/archives/2025/vol7issue3/7018.pdf

2. Atkinson, R. C. & Shiffrin, R. M. (1968). “Human Memory: A Proposed System and its Control Processes.” Psychology of Learning and Motivation, Vol. 2, pp. 89–195.

3. Buzan, T. (2018). The Mind Map Book: Unlock Your Creativity, Boost Your Memory, Change Your Life. BBC Active. https://www.academia.edu/42863502/The_Mind_Map_Book_Tony_Buzan

4. Cirillo, F. (2006). The Pomodoro Technique. Francesco Cirillo.

5. Ebbinghaus, H. (1913). Memory: A Contribution to Experimental Psychology. New York: Teachers College, Columbia University. (Original work published 1885).

6. Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.

7. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.). Cambridge University Press.

8. Osborn, A. F. (1953). Applied Imagination. New York: Charles Scribner’s Sons.

9. Parnes, S. J. (1967). Creative Behavior Guidebook. New York: Scribner.

10. Woźniak, P. (1990). “Optimization of Learning.” Journal of Applied Behavioral Analysis, 23(3), pp. 165–181.

LINGUOCULTURAL RESEARCH OF RITUALS

Orınbaeva Inabat Dauletmuratovna - University of Innovation Technologies, an assistant teacher

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637444

Abstract. The article explores rituals from a linguocultural perspective, emphasizing the interaction between language and culture. Conceptual, discourse, and comparative methods are applied to the analysis of ritual vocabulary, formulaic expressions, and metaphorical patterns. A comparative study of Indo-European and Turkic languages reveals both universal cognitive models and culture-specific semantic features. Ritual discourse is interpreted as a means of preserving collective memory and transmitting ethical norms, social roles, and cultural identity.

Key words: linguoculturology, ritual discourse, language and culture, collective memory, cultural identity.

Linguocultural research of rituals occupies a central place in contemporary humanities, as rituals represent one of the most stable forms of cultural memory and symbolic communication. Within linguoculturology, ritual is interpreted not merely as a sequence of traditional actions, but as a semiotically structured phenomenon that integrates language, culture, values, and collective experience. Ritual discourse reflects fundamental concepts of human existence and functions as a mechanism through which societies encode, transmit, and reproduce cultural meanings.

The theoretical foundations of linguocultural ritual studies are rooted in cognitive linguistics and cultural semiotics. According to Stepanov, concepts operate as “condensed cultural meanings” embedded in collective consciousness [2]. Karasik views concepts as mental formations shaping the axiological core of linguistic personality and national worldview [1]. From this perspective, rituals can be regarded as discursive spaces where key cultural concepts are linguistically objectified.

A significant contribution to ritual theory was made by Turner, who described rites of passage as transitional processes involving separation, liminality, and incorporation [4]. This anthropological model is highly productive for linguocultural analysis, as it allows researchers to examine how linguistic forms accompany social status changes and symbolic transformations. Lotman further conceptualized ritual as a special type of cultural text characterized by high semiotic density and structural predictability [3]. These approaches highlight the communicative and symbolic nature of rituals, emphasizing their role in shaping cultural identity.

Within linguoculturology, particular attention is paid to life-cycle rituals—birth, marriage, and death—since these stages represent universal anthropological constants while simultaneously revealing national specificity. Although the structural framework of the life cycle remains largely invariant across cultures, its linguistic realization differs significantly depending on historical, religious, and social factors. For instance, in English linguoculture, life is frequently conceptualized through metaphors of journey and self-realization (“life path”, “personal growth”), whereas in Turkic traditions, including Karakalpak culture, life is closely associated with kinship continuity and collective responsibility, as reflected in expressions denoting lineage and ancestral heritage.

The concept of death likewise demonstrates culturally conditioned variation. While English discourse often employs euphemistic expressions such as *to pass away* or *rest in peace*, Karakalpak ritual language is strongly influenced by Islamic worldview, emphasizing transition to the afterlife through formulas like *dúnyadan ótti (*“passed from this world”) or *Allah óz rahmetine alsın* (“may Allah grant mercy”). Such linguistic choices confirm Wierzbicka’s assertion that key existential notions are culturally encoded and cannot be fully understood outside their linguistic contexts [7].

Ritual language is characterized by formulaicity, repetition, and symbolic stability. As Maslova notes, ritual expressions function as carriers of cultural codes and axiological norms [5]. Telia further emphasizes that ritual lexicon and phraseology possess strong cultural markedness, reflecting collective attitudes toward family, morality, and spirituality [6]. Consequently, linguocultural analysis of rituals enables scholars to reconstruct national models of reality and uncover implicit value systems embedded in language.

From a methodological standpoint, linguocultural research of rituals relies on conceptual analysis, discourse analysis, and comparative approaches. By examining ritual lexemes, formulaic expressions, and metaphorical patterns, researchers identify both universal cognitive models and culture-specific semantic features. Comparative studies, particularly between Indo-European and Turkic languages, reveal how shared human experiences are linguistically refracted through different cultural lenses.

In conclusion, linguocultural investigation of rituals provides valuable insight into the interaction between language and culture. Ritual discourse serves as a repository of collective memory, transmitting ethical norms, social roles, and existential meanings across generations. The analysis of ritual vocabulary and communicative practices not only deepens understanding of national mentality but also contributes to broader theoretical discussions on conceptualization, identity, and cultural continuity. Therefore, linguocultural research of rituals remains a productive interdisciplinary field that bridges linguistics, anthropology, and cultural studies, offering a comprehensive perspective on how language embodies the symbolic life of society.

References:

1. Karasik, V. I. *Language Circle: Personality, Concepts, Discourse*. Moscow: Gnosis, 2004.

2. Stepanov, Yu. S. *Constants: Dictionary of Russian Culture*. Moscow: Akademicheskii Proekt, 2004.

3. Lotman, Yu. M. *Semiosphere*. Saint Petersburg: Iskusstvo-SPb, 2000.

4. Turner, V. *Symbol and Ritual*. Moscow: Nauka, 1983.

5. Maslova, V. A. *Linguoculturology*. Moscow: Akademiya, 2001.

6. Telia, V. N. *Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects*. Moscow: Languages of Russian Culture, 1996.

7. Wierzbicka, A. *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “WAQÍT” KONCEPTINIŃ TIYKARǴÍ TÍMSALLÍQ HÁM SEMANTIKALÍQ QÁSIYETLERI

Otebaeva Aysuliu Rashid qizi - University of Innovation Technologies assistent-oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19662541

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı “waqıt” konceptiniń tiykarǵı tımsallıq hám semantikalıq qásiyetleri talqılanadı. Waqıt – abstrakt túsinik bolıwına qaramastan, ol naqıl-maqallarda insan ómirinde eń áhmiyetli orın tutatuǵın tábiyat, máwsimler, ósimlikler hám haywanat dúnyası menen tıǵız baylanısta bolıwı sáwlelendiriledi. Xalqımızdıń kóp ásirler dawamında toplaǵan ruwxıy hám materiallıq mádeniyatınıń jetiskenlikleri menen turmıs tájriybelerin, millet rawajlanıwına baylanıslı haqıyqat belgilerin kórsetetuǵın naqıl-maqalları qásiyetleri kórsetiledi.

Tayanısh sózler: naqıl-maqallar, waqıt, koncept, lingvokulturologiya, lingvofolkloristika

Abstract: This article analyzes the main symbolic and semantic properties of the concept of "time" in Karakalpak folk proverbs. Despite the fact that time is an abstract concept, it is reflected in proverbs and sayings in close connection with nature, seasons, flora and fauna, which occupy the most important place in human life. The achievements of our people's spiritual and material culture accumulated over many centuries, along with their life experiences and proverbs and sayings, demonstrate the qualities of truth related to the nation's development.

Keywords: proverbs, time, concept, linguoculturology, linguofolkloristics

Zamanagóy til biliminde til hám oylawdıń baylanıslılıǵı tiykarǵı máselelerden biri esaplanadı. Olardıń óz ara tásir etiwiniń anıq mexanizmleri elege shekem anıqlanbaǵan bolsa da, dúnyanıń konceptual hám lingvistikalıq kórinisleri óz-ara tıǵız baylanıslı ekenligi hámmege málim. Bul bolsa xalıqtıń ómirlik tájiriybesin sáwlelendiriwin ańlatadı. Dúnyanıń lingvistikalıq kartinasınıń ishinde eń áhmiyetliliniń biri sıpatında paremiyalar toparına kiriwshi naqıl-maqallar ajıralıp turadı.

Naqıl-maqallar paremiyanıń túrleri sıpatında xalıqtıń tájiriybesin hám usı xalıq ushın áhmiyetli bolǵan turmıslıq, sociallıq, tariyxıy hám ruwxıy mazmun hám ideyalardı sáwlelendiredi. Naqıl-maqallar xalıq turmısı, onıń tariyxındaǵı

waqıyalar menen tıǵız baylanıslı bolǵanlıqtan kópshilik jaǵdaylarda áhmiyetli bolıp, xalıq tájiriybesine baylanıslı payda bolatuǵın konnotaciyalarǵa iye boladı.

Filologiya ilimleri doktorı Q. Ayımbetov xalıq naqıl-maqalların izertley otırıp bılay degen edi: “Naqıl-maqallar turaqlı úlgige iye bolǵanlıqtan, xalıqlar tariyxında olardıń tutqan ornı úlken... Mine, sonlıqtan xalıqtıń tariyxın, onıń til tariyxın izertlegende xalıqtıń naqıl-maqalları kóp material beredi” [3, 7]. Haqıyqatında da, xalıqtıń ótkendegi ómirinde ushırasqan tań qalarlıq waqıyalardıń sol zamanlardaǵı sóylew tilinde qollanılǵan sózlerdi, naqıl-maqallarda ushıratamız. Jáne de, bul boyınsha dáslepki izertlewler sıpatında I.Saǵıtov, A.Pirnazarovlardıń da miynetleri úlken áhmiyetke iye.

Koncept (lat. Conceptus - túsiniw, túsinik), pikir obyekti haqqındaǵı bilim, eles, pikirlerdiń ulıwmalıǵın sáwlelendiriwshi strukturalıq-mazmunlıq sana birligi esaplanadı. Dáslep, koncept ataması XX ásirdiń 1-yarımında rus filosofi S. Askoldov tárepinen tilge engizilgen bolıp, alım onı hár túrli millet wákilleriniń sóylesiwine sebep bolatuǵın kommunikativ process sipatında bahalaydı [6, 267]. Sonday-aq, belgili ilimpaz S.Stepanov koncept túsinigin logika, filosofiya hám psixologiya ilimlerine tiyisli bolǵan “Koncept”ke, tariyxıy filosof Platon “ideyalar”ǵa uqsas mádeniy qubılıs sıpatında bahalaydı [9, 41].

Waqıt – abstrakt túsinik bolıp, ol dúnyanıń lingvistikalıq hám ilimiy kórinisleriniń tiykarında jatatuǵın qubılıs. Kóplegen alımlar hám filosoflar waqıttıń tábiyatı, onıń qásiyetleri, waqıttıń bar yáki joqlıǵı, onıń tek bir baǵıtta qozǵalıwı sıyaqlı máselelerge sheshim tabıw maqsetinde bul qubılıstı izertlewge háreket etken. Antik dáwirdiń ózinde-aq eki qarama-qarsı kózqaras payda bolǵan. Olardıń birinshisi filosof Platon bolıp, ol waqıttı materiallıq deneler hám processlerden ǵárezsiz jasaytuǵın háreketleniwshi bolmıstıń kórinisi dep túsindirdi. Aristotel bolsa waqıttı tek sana arqalı bar bolıwı múmkin dep esaplaǵan [7, 123]. Bul eki kózqaras fizika hám tábiyattanıwda óz sáwleleniwin taptı. Isaak Nyuton waqıttı ótmishten keleshekke qaray ótetuǵın ǵárezsiz aǵım dep tastıyıqlasa, Leybnic óz miynetlerinde waqıttı qorshap turǵan waqıyanı subyektiv túrde kóriw usılı dep jazdı [8, 147].

Kórinip turǵanınday, waqıt júdá quramalı qubılıs bolıp, onıń barlıq tárepleri tilde lingvistikalıq waqıt túrinde sáwlelenedi. Bunday quramalı lingvistikalıq belgilerdiń mazmun tárepin durıs táriyiplew maqsetinde “koncept” ataması qollanıladı. Waqıt koncepti boyınsha filosofiya hám tábiyiy pánlerde bárqulla qarama-qarsı pikiler bolıp kelgen. Waqıt haqqındaǵı usı qarama-qarsılıqlı hám ápiwayı emes kóz-qaraslardıń barlıǵı álemniń konceptual hám lingvistikalıq, ásirese, frazeologiyalıq kórinislerinde salmaqlı sáwleleniwin taptı.

Negizinde “koncept” sóziniń terminge aylanıwı filosofiyada konceptualizm jónelisiniń payda bolıwı menen baylanıslı. Házirgi dáwirde koncept túsinigi boyınsha hár qıylı túsinikler berilip atır. Máselen, izertlewshi D.U.Ashurova: “Dúnya hám mádeniyat tarawlarında ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan túsinikler ǵana koncept dep atalıwı múmkin. Barlıq túsiniklerdi de koncept dárejesinde bahalaw qáte” [6, 11].

Haqıyqatında da, konceptual analizdi barlıq jerde qollana almaymız. Yaǵnıy, ol folklorlıq shıǵarmalarda, yaǵnıy naqıl-maqallarda, jumbaqlarda hám

frazeologizmlerde de ushırasadı.Qanday da bir waqıya-hádiyse, jumbaq yamasa naqıl-maqallarǵa tiykarǵı ózek bolatuǵın sóz – koncept esaplanadı.

Naqıl-maqallardı oqıy otırıp, kóp ushırasatuǵın “waqıt” túsinigin koncept sıpatında alıwdı jón kórdik. “Waqıt” koncepti qaraqalpaq naqıl-maqallarında keń hám hár túrli kóriniste berilgen. Xalıq naqıl-maqallarında waqıttıń fizikalıq ózgeshelikleri hám insannıń onı kóp ásirlik baqlaw nátiyjeleri menen birge, xalıqtıń milliy ózgeshelikleri hám mentaliteti de sáwlelenedi. Bunnan tısqarı, naqıl-maqallardaǵı temporallıq túsinik ata-babalardan áwladlarǵa turmıslıq áhmiyetli maǵlıwmatlardı jetkerip beredi hám qorshaǵan dúnyanıń reallıqların ápiwayı hám túsinikli etip súwretlewge járdem beredi.

-Waqıttan utılǵan, baxıttan utıladı.
-Waqıt - baxıt ólshewi.
-Waqtıń ketti, baxtıń ketti.
-Isi ónbes waqıttıń qádirin bilmes.

sıyaqlı naqıl-maqallar foklorımızda jiyi ushırasadı [4, 245]. Yaǵnıy, bul jerde kórinip turǵanınday xalqımızdıń ózine tán kózqarasına da tánlik belgiler jatır. Máselen, “waqıt” insan ómirindegi eń qádirli, úlken áhmiyetke iye bolǵan túsinik - “baxıt”qa teńlestiriledi. Waqıt abstrakt túsinik bolǵanlıǵı sebepli onı turmısta ushıraytuǵın hár qıylı nárselerge metaforalıq mánide salıstırıw naqıl-maqallarda kóp ushıraydı.

-Bir jıl tut ekken kisi
Júz jıl gáwhar teredi.
-Bir túp sheńgeldi,
Mıń jıl qoralasań da baǵ bolmas [4, 12].
- Ayamawız altı kún,
Altı ay qıstan qattı kún [4, 219].
-Bir kúnge ógiz ólmeydi
Eki kúnge iyesi bermeydi [4, 16].

sıyaqlı naqıl-maqallarda bolsa “waqıt” koncepti hár qıylı waqıt aralıǵın bildiriwshi *“bir jıl”, “júz jıl”, “mıń jıl”, “altı kún”, “altı ay”, “bir kún”, “eki kún”* sıyaqlı sóz dizlekleri arqalı berilgen bolıp, olar waqıttıń konkret dáwirin ańlatsa da, konceptuallıq mánisinde qanday da bir isti orınlawda waqıttıń az yamasa kópligine kóbirek itibar qaratılǵanlıǵın bildiredi. Sonday-aq, xalqımızdıń kóp ásirlerden beri tábiyat penen tıǵız baylanısta ómir súrgenligi egin egiw, hawa rayı, jıl máwsimleri, shárwashılıq sıyaqlı mazmundaǵı naqıllarda anıq kórinedi.

Jıl máwsimleri qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmıs tárizıniń ajıralmas bólegi esaplanǵan. Xalıqtıń tiykarǵı kásipleri shárwashılıq, diyqanshılıq hám balıqshılıqtan ibarat bolǵanlıǵı sebepli, jer, suw, hawa, ósimlik hám haywanlardı derlik kópshilik naqıl-maqallarda ushıratıwımız múmkin. Bunday naqıl-maqallarda *qıs, báhár, jaz, gúz, dárya, suw* sıyaqlı komponentler kóp isletiledi. Tómendegi mısallarda da kóriwimizge boladı:

-Qılıshın súyrep qıs keldi.
-Wádeniń ólshewi – gúz.
-Jaz aqsız bolmas,
Gúz kóksiz bolmas [4, 219].

-Dáryanıń suwın báhár tastıradı,
Adamnıń kewlin miynet tastıradı.
-Jaman sıyır jazda buzawlaydı [4, 47].

Xalıq maqalları ata-babalarımızdıń kórkem oy-sanası nátiyjesi bolıp, belgili bir waqıyadan shıǵarılǵan juwmaqlardı bildiriwde túrli kórkem obrazlardan, usıl hám qurallardan paydalanǵan.

Bul materiallardı hár qıylı baǵdarda úyreniw arqalı áyyemgi ata-babalarımızdıń ózin qorshaǵan dúnyaǵa, jámiyetke kózqarası menen tanısamız hám ózimizdiń ózligimizdi tanıymız. Sonlıqtan, ata-babalarımızdıń ásirler boyı jıynaǵan ruwxıy hám materiallıq mádeniyatınıń jetiskenlikleri menen turmıs tájriybelerin, millet rawajlanıwına baylanıslı haqıyqat belgilerin kórsetetuǵın turaqlı tillik belgilerdi úyrenetuǵın lingvokulturologiya hám lingvofolkloristika tarawları boyınsha izertlew júrgiziw búgingi kúnniń aktual máselelerініń bir. Usı tiykarda qaraqalpaq naqıl-maqalların da konceptuallıq jaqtan analizlew, sistemalastırıw da aktual mashqalalardıń biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya (oqıw qollanba) Nókis, 2020. 98-bet.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
3. Q.Ayımbetov,. Qaraqalpaq naqılları hám maqalları. Nókis, 1956. 7-bet
4. Qaraqalpaq folklorı - naqıl-maqallar [Tekst]: xalıq awızeki dóretpesi. – Tashkent: Yangi kitob, 2019. -256 b.
5. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Статья. Опубликована в книге: Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.
6. Ашурова Д.У. Связь вузовских курсов современными направлениями лингвистки // Филологиянинг долзарв муоммолари. Маьруза тезислари. -Linguistics-II. - Т.: 2011. -Б. 11.
7. Дарбанова Н.А. Время в лингвистических исследованиях: предыстория и современность [Электронный ресурс] // Вестник БГУ. 2010. №10.
8. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Очерки по философии художественного творчества. – СПб.: Питер, 1999. – С.147-165.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 41–42

TALABALARGA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA INGLIZ TILI O‘QITISH METODIKASI

Pirimbetov Abduiuaxaf Ikramovich - Qori Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlanuvchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637434

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar asosida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda kommunikativ, interaktiv va raqamli texnologiyalarga asoslangan metodlarning ta’lim jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, kreativ fikrlashni shakllantirishda muammoli ta’lim, loyiha metodi va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalarining samaradorligi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ingliz tilini o‘qitish jarayonida ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion yondashuv, ingliz tilini o‘qitish, ijodiy qobiliyat, kreativ fikrlash, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar

Abstract. This article highlights issues related to the development of students’ creative abilities based on innovative approaches in teaching English. The study analyzes the role of communicative, interactive, and digital technology–based methods in the educational process. It also reveals the effectiveness of problem-based learning, the project method, and collaborative learning technologies in developing creative thinking. The results of the research contribute to the development of creative competencies in the process of teaching English.

Keywords: innovative approach, English language teaching, creative ability, creative thinking, interactive methods, digital technologies.

Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuv asosida ingliz tilini o‘qitish shakli, metod va vositalari, innovatsion yondashuv asosida ingliz tili o‘qitish texnologiyasi, ta’lim sharotida ingliz tilini innovatsion yondashuv asosida o‘qitish imkoniyatlari haqida so‘z yuritilgan.

Ijodiy fikrlaydigan mutaxassislar tayyorlash muammosi ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvni joriy etish orqali hal etiladi. Oliy ta’lim muassasalarida chet tilini o‘qitishda amalda qo‘llanilayotgan o‘quv dasturlarida, odatda, talabalarda to‘rtta malakani shakllantirish, ya’ni ularni ingliz tilida o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirishni o‘rgatish nazarda tutiladi [1].

Bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning yuqori bosqichida fanlararo integratsiya va muvofiqlashtirish mazmuniy va operatsion darajalarda ta’minlandi. Maqolada operatsion daraja chet tilini innovatsion yondashuv asosida o‘qitish texnologiyasi sifatida qaraldi. Uni modernizatsiyalash quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi: chet tilini o‘qitishda talabalarda innovatsion fikrlashni shakllantirish bo‘yicha uslublar tizimi va mashqlar tizimini modernizatsiyalash.

Maqolada innovatsion fikrlashni shakllantirish bo‘yicha uslublar va mashqlar tizimi quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflandi: o‘ziga xos xususiyatlarga ega mashqlar turlarini kiritish; uslub va mashqlarni muvofiqlashtirish va ularning bir-biriga ierarxik bog’liqligi; mashqlar tipologiyasi, har qanday kommunikativ yoki shartli kommunikativ masala echimini ta’minlash, ya’ni innovatsion fikrlash shakllanishining turli bosqichlarida bir xil turdagi mashqlarning takrorlanishi; o‘quv jarayonida nutqiy faoliyat turlarining o‘zaro ta’sirini va ona tilining xususiyatlarini hisobga olish; innovatsion fikrlashda qiyinchilikni asta-sekin oshirib borish [3].

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida innovatsion yondashuvni joriy etish uchta bosqichda amalga oshiriladi/.

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida innovatsion yondashuvni joriy etishning birinchi bosqichida talabalarga pedagogikada “innovatsion”, “ijodiylik”, “innovatsion yondashuv” tushunchalarining mazmun mohiyati, ahamiyati tushuntirildi. Ikkinchi bosqichida talabalarda ijodiylik, ijodkorlik, innovatsion yondashish ko‘nikmalari rivojlantirildi. Uchinchi bosqichida talabalar innovatsion fiklashini rivojlantirish usullaridan amaliy foydalanishga o‘rgatildi [2].

Ingliz tili matnlarini talabalarning innovatsion fikrlashiga moslashtirishning ikki turi mavjud bo‘lib, ular shartli ravishda bosma va didaktik usullar deb ataldi. Bosma uslublar: a) aynan matnning o‘zi qanday tashkil etilganligini ko‘rsatadigan usullar, xususan: sharhlar kiritish, kichik sarlavhalar, matndan keyingi tushuntirishlar, rejalar-sxemalar, ro‘yxatlardan foydadalanish; b) paralingvistik (tipografik, fotosuratlar, rasmlar, jadvallar, formulalar, diagrammalar); v) intertekstual (maxsus mavzular, atamalar, tushunchalar, matnlarni tushunishni osonlashtiruvchi). Didaktik usullar tanlangan materialni o‘zlashtirish uchun uslubiy apparatni (topshiriqlar va mashqlar) ishlab chiqishga qaratildi: a) kasbiy mavzuni qo‘llash mantiqini o‘rnatish (ekspozitsiya va matnlarni ketma-ket taqdim etish texnikasi); b) leksik-terminologik va tematik xarakterdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish (til va nutq vositalarining identifikatsiyasi (indentification) va differentsiatsiyasi (differentiation); v) “axborot bo‘shlig’ini” tiklash (induced information gap), tanqidiy fikrlashni rivojlantirish (critical thinking); ma’lum ko‘rsatkichlari bo‘yicha til va nutq vositalarini guruhlash (grouping), tilga oid tushunchalarni tasniflash (classification); o‘xshashliklar va farqlarni aniqlash (comparison and contrast).

Yuqorida ajratib ko‘rsatilgan o‘qitish usullari talabalarning mashqlar majmuasini, ya’ni talabalarning innovatsion fikrlashini rivojlantitirshga qaratilgan mashqlar tizimini bajarish jarayonida joriy etildi. Talabalarning innovatsion fikrlashini rivojlantitirish bosqichlarda mashqlarning bir necha guruhidan foydalanildi.

Birinchi guruh mashqlariga quyidagilar kiritildi: terminologik birliklar va grammatik modellarning identifikatsiyasi va differentsiatsiyasiga, til birligi nisbatiga, tilga oid o‘quv materiallarini o‘zlashtirish, retseptiv i produktiv leksik-grammatik ko‘nikmalarni shakllantirishga, terminologik tushunchalar mazmunini o‘zlashtirishga oid mashqlar.

Ikkinchi guruhga talabalarning maxsus fanlar bo‘yicha kasbiy bilimlarini faollashtirishga imkon beruvchi kommunikativ xarakterdagi matnlar tahliliga, kasbiy bilimlarni o‘zlashtirishga, lingvistik (til va nutq), ijtimoiy madaniy, ijtimoiy-lingvistik, kommunikativ kompetentsiyalarni shakllantirishga oid mashqlar kiritildi.

Ikkinchi bosqichda shartli-kommunikativ, xususiy-kommunikativ xarakterdagi javoblarni mazmun va ma’nosiga qarab tanlash, matn yoki gapdagi bo‘sh qoldirigan joylarni to‘ldirish, mantiqiy jihatdan qayta guruhlash, savol-javob va muammoli vaziyatga oid mashqlar kirtildi.

Uchinchi bosqich (mustaqil ish) boshqa manbalardan matnlar (gazeta-jurnal maqolalari va Internetdan kasbga oid materiallar)ni o‘qish jarayonida qo‘shimcha kasbiy ahamiyatga ega ma’lumotlarni olish va o‘zlashtirishga bag’ishlangan.

Ushbu bosqichda o‘qishdan oldingi (tilga oid taxminlarni rivojlantirish, matnning bog’lovchi vositalarini tushunish va matn mazmunini bashoratlash ko‘nikmalarini shakllantirish); matnga asoslangan vazifalar (oldingi maxsus matnlarni o‘qishda, maxsus fanlarni o‘rganishda olingan kasbiy bilimlarni faollashtirish); matndan keyingi (jadvalni matndan olingan aniq ma’lumotlar bilan to‘ldirish, olgan ma’lumotlarni uzatish; matnning asosiy mazmuni va funktsiyalarini tushunishni nazorat qilish, o‘qilgan matn haqida fikr bildirish qobiliyatini rivojlantirish, kasbiy bilimlarni ijodiy tushunish, umumlashtirish va xulosalar chiqarish) ga oid mashqlardan foydalanildi.

Foydalailgan adabyotlar:

1. Морозов А. В. Формирование креативности преподавателя высшей школы в системе непрерывного образования: Дис. … д-ра пед. наук. – Москва, 2004. – С. 332.
2. Сластенин В. А., Подымова Л. С. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997. – С. 97.
3. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. – Москва: Классика – XXI, 2005. – 421 с.

CONCEPTUAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT “TIME” IN PROVERBS

Saparbaeva Shaxida Sharapat qızı – University of Innovation technologies, student

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637409

Abstract. This article analyses the conceptual representation of the “time” concept in Uzbek proverbs from the perspective of modern cognitive Linguistics. The time concept is interpreted as a universal and culturally specific cognitive unit revealing its significance in the consciousness of the people. The article illustrates aspects such as the value of time, its irreversibility, patience, labour, and discipline through examples. The study results show that proverbs serve as an important source reflecting the worldview and educational values of the people.

Keywords: concept, time, proverb, cognitive linguistics, cultural values, oral folk literature

In modern linguistics, the concept occupies a central place [2,15]. A concept is understood as a cognitive unit shaped by experience, culture, values, and expressed through language. One such universal yet culturally specific concept is “time”. Time is closely related to human life, activity, and thinking and is expressed in language through various means. In this context, oral folk literature, especially proverbs, is a valuable source for studying the concept of “time”. Proverbs are concise, meaningful expressions that encapsulate centuries of life experience, worldview, and values of the people. They reflect a community’s perception of time, attitude toward it, and ideas about valuing or efficiently using it. This article theoretically examines the conceptual representation of “time” in proverbs [1, 34].

The term “concept” is widely used in cognitive linguistics. Scholars emphasize that a concept is a cognitive unit expressed through language and encompassing cultural information. Concepts include not only lexical meaning but also imagery, associations, emotional, and evaluative components.

V.A. Maslova defines a concept as “the projection of culture in human consciousness” [2, 15]. According to her, each concept is connected to the culture of people and expressed in language through various units such as words, phrases, idioms, and proverbs. Thus, proverbs are an important material for studying concepts.

The “time” concept belongs to universal concepts [1, 34]. Time is important for all people, understood in relation to life’s flow, change, and development. However, each culture has unique perceptions, evaluations, and attitudes toward time. In Uzbek culture, time is primarily regarded as a valuable resource [3, 52]. Proverbs widely reflect the ideas of not wasting time, using it productively, and being patient. For example, “Time is more valuable than gold,” “Lost time does not return,” and “If your time is lost, your happiness is lost” illustrate the immense importance of time.

In proverbs, the time concept is expressed through various semantic and figurative means. They can be categorized as follows,

The value and importance of time

Proverbs in this group portray time as a precious resource for humans.
Examples include,

. “Time is more valuable than gold”
. “He who loses time loses his fortune”

Here, time is compared to gold, emphasizing its importance. It reinforces the idea of preserving and valuing time.

Irreversibility of time

A key characteristic of the time concept is its irreversibility, expressed in proverbs such as,

. “Lost time does not return”
. “A delayed task never ripens”

These proverbs highlight the unstoppable flow of time and the necessity of seizing opportunities.

Patience and waiting

In Uzbek proverbs, time is often associated with patience,

. “The reward of patience is like pure gold”
. “Everything has its time”

Here, time is seen as a natural process, encouraging patience and timely action.

Time and labour

Time in proverbs is closely linked to work,

. “Time favours the diligent”
. “Early risers win”

Such proverbs stress that success comes to those who use their time productively.

Time in proverbs is often brought to life through figurative language. It may be compared to a living being or to a flow or path. For instance, “Time is a river; it

cannot be stopped” conveys the continuous and unstoppable nature of time. Figurative expressions enrich the cognitive content of the concept and make it more impactful in the minds of people. The time concept in proverbs has not only theoretical but also practical and educational value [4, 22; 5, 70]. Proverbs teach younger generations to value time, be disciplined, and diligent. In this regard, proverbs serve as an important means of national education.

The “time” concept in proverbs represents a significant cognitive unit reflecting the life experience, cultural values, and worldview of the people. Time is expressed in proverbs as a valuable resource, an irreversible process, and associated with patience, labour, and discipline. This illustrates the deep understanding of time by the Uzbek people and its assessment as a key measure in life.

References:

1. Kubryakova, E.S. Language and Knowledge. – Moscow, Languages of Slavic Culture, 2004, pp. 34-47.
2. Maslova, V.A. Cognitive Linguistics. – Moscow, Flinta, 2004, pp. 15-28.
3. Rahmatullaev, Sh. Uzbek Folk Proverbs. – Tashkent, Teacher, 1990, pp. 52-60.
4. Safarov, Sh. Fundamentals of Cognitive Linguistics. – Tashkent, Fan, 2012, pp. 22-39.
5. Samples of Uzbek Oral Folk Literature. – Tashkent, Gafur Gulyam Publishing, 2005, pp. 70-85.

SUD EKSPERTIZALARI VA SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZANING HUQUQIY TAVSIFI

Saidahmadov Shuhrat - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637421

Annotatsiya. Mazkur maqolada sud ekspertizalari, xususan, lingvistik ekspertizalarning huquqiy tasnifi va sud-huquq tizimidagi o‘rni yoritiladi. Lingvistik ekspertiza sud ekspertizasining alohida turi sifatida talqin qilinib, uning asosiy vazifalari, qonunchilikdagi tartibga solinishi va amaliy qo‘llanilish jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: lingvistik ekspertiza, sud ekspertizasi, huquqiy tasnif, sud-lingvistik ekspertiza, O‘zbekiston qonunchiligi, ekspert xulosasi.

Abstract. This article examines the legal classification of forensic examinations, particularly linguistic ones, and their role in the judicial system. Linguistic expertise is interpreted as a special type of forensic examination, and its main tasks, legislative regulation, and practical application aspects are analyzed.

Keywords: linguistic expertise, forensic examination, legal classification, forensic linguistic expertise, legislation of Uzbekistan, expert opinion.

Lingvistik ekspertiza birinchi bobda to‘xtalib o‘tganimizdek, dastlab sud eksperizasi turi sifatida shakllangan bo‘lib, bugungi kunda ham ko‘plab ilmiy-

nazariy va uslubiy-amaliy qo‘llanmalarda ko‘proq huquqshunoslikka yaqin soha sifatida talqin qilinadi. Jahon lingvistik ekspertologiyasida lingvistik ekspertizani sud ekspertizasining bir turi sifatida qarash tendensiyasi keng tarqalgan. Lingvistik ekzpertiza sohasida yirik olim K.I.Brinev shunday yozadi: “***Lingvistik ekspertiza - arbitrajlik, fuqarolik yoki jinoiy sud jarayoni doirasida isbotlash lozim bo‘lgan holatlarni aniqlash maqsadida o‘tkaziladigan lingvistik tadqiqotlarning alohida turidir***”[1:5]. Boshqa ko‘plab adabiyotlarda ham lingvistik ekspertizaning sud ekspertizasi turi sifatida qaralganligini kuzatish mumkin. “***Lingvistik ekspertiza - sud ekspertizasining mustaqil turi, dalil qiymatiga ega bo‘lgan nutq ma’lumotlarini (har qanday moddiy vositada qayd etilgan) lingvistik o‘rganish bo‘yicha samarali (va shuning uchun o‘ta mas’uliyatli) protsessual faoliyat***” [2;13]. Qonunchilik hujjatlarida ham lingvistik ekspertiza sud ekspertizasining turi sifatida qaraladi va sud ekspertizalari qatorida umumiy ta’rif beriladi. Shu bois, avvalo, sud ekspertizasi nima va u qanday amalga oshiriladi degan savolga javob topishimiz kerak.

O‘zbekiston qonunchilik hujjatlarida sud ekspertizasi quyidagicha ta’riflanadi: “***fuqarolik, iqtisodiy, jinoyat va ma’muriy sud ishlarini yuritishda ish holatlarini aniqlashga qaratilgan hamda sud eksperti tomonidan fan, texnika, san’at yoki hunar sohasidagi maxsus bilimlar asosida sud-ekspert tekshirishlarini o‘tkazish va xulosa berishdan iborat bo‘lgan protsessual harakat***” [2:4].

Lingvistik ekspertizaning aynan sud jarayonlari bilan bog‘liq turlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ekspertiza xulosasi sudga taqdim etiladi. Sud jarayonida ekspert xulosasining ilmiy asosliligidan ko‘ra, uning qonuniyligi muhimroq. O‘zbekistonda sud ekspertiza faoliyati O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni[3], O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual, Fuqarolik protsessual, Iqtisodiy protsessual kodekslari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida Sud-ekspertlik tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6256-son Farmoni[4], O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-fevraldagi “Sud ekspertizasi tadqiqotlarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida”gi 73-son qarori[5] va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida Sud-ekspertlik tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq davlat va nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari hamda davlat tashkilotlaridagi ilmiy, ilmiy-pedagogik va mehnat faoliyati bilan shug‘ullanuvchi ilmiy darajaga ega xodimlariga sud-ekspertlik bilan shug‘ullanish vakolati berilgan. Xususan, farmon bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida sud-ekspertlik faoliyatini rivojlantirishning 2021-2025-yillarga mo‘ljallangan Konsepsiyasi”ning 4-bobi 2-paragrafi 10-bandiga muvofiq “ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi muassasalarga o‘z faoliyat yo‘nalishlari bo‘yicha sud-ekspertlik tadqiqotlarini o‘tkazish huquqini berish“ [6] belgilangan.

Qonunchilik hujjatlarida sud ekspertizasi bilan shug‘ullanish man qilingan toifalarga ham aniqlik kiritilgan. “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunda

“belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan shaxslar, shuningdek, qasddan sodir etgan jinoyatlari uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxslar sud eksperti sifatida jalb etilishi mumkin emas” – deya ta’kidlanadi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining “Sud ekspertizasi tadqiqotlarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida” qaroriga muvofiq sud eksperti yoki ekspertiza tashkiloti rahbari ish materiallari bo‘yicha manfaatdor tomonlar bilan qarindosh bo‘lganda ish materiallari yuzasidan tadqiqotlar o‘tkazish taqiqlanadi [7].

“Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunda sud ekspertlarini “huquqiy savollar hujumi”dan himoyalovchi alohida band mavjud. Sud ekspertini u xulosa berguniga qadar so‘roq qilish taqiqlanadi[8].

Shuningdek, sud ekspertizasi uchun haq to‘lash masalalari ham qonunchilikda nazarda tutilgan. Maskur masala Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 28-oktabrdagi “Jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar va xolislarga to‘lanishi lozim bo‘lgan mablag‘larni hisoblash va to‘lash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 570-son qarori[9] bilan tartibga solingan. Davlat sud-ekspertiza tashkilotlari yoki boshqa davlat tashkilotlarining xodimlari uchun sud ekspertizalarini o‘tkazish lavozim vazifalariga kirsa yoki davlat byutjetidan moliyalashtiriladigan tashkilot xodimlari xizmat faoliyatidan ajratilgan holda sud ekspertizalariga jalb qilinsa, ularga alohida haq to‘lanmaydi.

Nizomning 3-bob 12-bandida: “Ekspert, mutaxassis, tarjimon tomonidan bajarilgan ish uchun haq manfaatdor tomonlar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar yoki ushbu Nizomda belgilangan miqdorda to‘lanadi”, deyiladi. 13-bandda shartnoma tuzilmagan holatlarda “Ekspert va mutaxassisga mas’ul organlar (mansabdor shaxslar) topshirig‘iga ko‘ra bajargan ishi uchun soatiga bazaviy hisoblash miqdorining 0,10 koeffitsiyenti miqdorida haq to‘lanadi” – deya belgilanadi.

Demak, sud ekspertizasi intelektual xizmat turi bo‘lib, mazkur xizmatlar uchun haq to‘lanishi qonuniy asoslarga ega. Xizmat haqi to‘lovlarining shartnoma asosida, bank tizimi orqali amalga oshirilishi intelektual xizmatning qonuniyligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brinev K.I. Lingvisticheskaya ekspertiza v sudebnoy praktike. – Moskva, 2005.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik-protsessual kodeksi.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-iyuldagi PF-6256-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-fevraldagi 73-son qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 28-oktabrdagi 570-son qarori.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH BASED ON THE CLIL APPROACH: THE CASE OF INFORMATION TECHNOLOGY STUDENTS

Seytnazarova Shaxnaza Aynazarovna - University of Innovation Technologies, assistant teacher

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637394

Abstract: The rapid development of the Information Technology (IT) sector has significantly increased the demand for professionals who possess not only technical expertise but also a high level of English language proficiency. As English functions as the dominant language of global communication in IT, traditional English for Specific Purposes (ESP) methodologies often fail to fully integrate language learning with subject-specific content. This study explores the potential of Content and Language Integrated Learning (CLIL) as an effective methodological framework for improving English language teaching for students of the Information Technology department. The research examines how CLIL-based instruction can enhance students’ linguistic competence, subject-matter understanding, and cognitive engagement by combining language learning with IT-related content. The study focuses on adapting CLIL principles—content, communication, cognition, and culture—to the professional needs of IT students, emphasizing authentic materials, problem-based learning, and task-oriented activities. Special attention is given to the role of English as a medium of instruction in developing professional discourse skills such as technical reading, academic writing, oral presentations, and collaborative communication.

Key words: CLIL (Content and Language Integrated Learning), English for IT, Language proficiency, Integrated teaching, Communicative competence, Professional communication, IT education, Student motivation, Task-based learning, Interdisciplinary approach.

The globalization of the digital economy has transformed English into a fundamental working language in the field of Information Technology. Software documentation, programming languages, academic publications, and professional communication predominantly rely on English, making language proficiency a crucial component of IT education. However, traditional approaches to teaching English in higher education often separate language instruction from students’ professional disciplines, which can limit learners’ motivation and the practical application of acquired skills.

Content and Language Integrated Learning (CLIL) has emerged as an innovative pedagogical approach that integrates subject content and foreign language learning within a unified educational framework. Originally developed in the European educational context, CLIL aims to enhance both linguistic competence and subject knowledge by using a foreign language as a medium of instruction. This approach is particularly relevant for IT students, whose professional development requires constant interaction with English-language resources. This paper explores the improvement of English teaching methodology

through the implementation of CLIL for students of the Information Technology department. By embedding IT-related content into language instruction, CLIL offers opportunities to create meaningful, context-based learning experiences that reflect real-world professional situations. The study seeks to examine how CLIL can address the limitations of traditional ESP teaching and contribute to more effective language acquisition.

The primary aim of this research is to investigate the effectiveness of the CLIL approach in improving the methodology of teaching English to students of the Information Technology department. The study seeks to determine how integrating professional IT content with English language instruction can enhance students’ communicative competence, subject understanding, and overall academic performance. One of the key objectives of the research is to analyze the theoretical foundations of CLIL and their applicability to IT-focused English courses. This includes examining the four core components of CLIL—content, communication, cognition, and culture—and identifying ways in which they can be adapted to the specific needs of IT students. Another objective is to compare traditional English teaching methods with CLIL-based instruction in terms of learner engagement, motivation, and language outcomes [1:31].

The research also aims to identify the linguistic skills most relevant for IT students, such as technical reading, writing documentation, presenting projects, and participating in professional discussions. By aligning these skills with CLIL principles, the study seeks to develop a more practice-oriented and profession-driven teaching methodology. Additionally, the research intends to explore teachers’ perceptions of CLIL implementation, including challenges related to material design, assessment, and teacher training. The final objective is to formulate practical recommendations for integrating CLIL into higher education curricula, particularly in non-linguistic departments. Through these aims and objectives, the study contributes to the growing body of research on interdisciplinary language education and professional communication.

The study employs a mixed-methods research design to provide a comprehensive analysis of the effectiveness of CLIL-based English instruction for IT students. Both quantitative and qualitative methods are used to ensure the reliability and validity of the findings. The research is conducted with undergraduate students from the Information Technology department at a higher education institution. The quantitative component includes pre- and post-intervention language tests designed to measure students’ progress in reading, writing, listening, and speaking skills within an IT context. Questionnaires are also administered to assess students’ motivation, attitudes toward English learning, and perceptions of CLIL-based instruction. The results are statistically analyzed to identify significant differences between traditional and CLIL teaching approaches [2:45].

The qualitative component involves classroom observations, semi-structured interviews with students and instructors, and analysis of student-produced materials such as presentations, reports, and project documentation. These methods provide insights into classroom dynamics, learner engagement, and the practical

implementation of CLIL principles. The instructional intervention consists of a CLIL-based module that integrates IT topics such as software development, cyber security, and data analysis into English lessons. Authentic materials, including technical articles, documentation, and multimedia resources, are used to create realistic learning tasks. The methodology emphasizes collaborative learning, problem-solving, and task-based activities, aligning with both language and professional objectives.

The expected findings of the study suggest that CLIL-based instruction significantly enhances English language proficiency among IT students compared to traditional teaching methods. Students are anticipated to demonstrate improved comprehension of technical texts, greater accuracy in professional writing, and increased confidence in oral communication. The integration of subject content is expected to provide meaningful contexts for language use, resulting in deeper and more sustainable learning. Another key result is the anticipated increase in student motivation and engagement. By working with authentic IT-related materials, students perceive English not as an abstract academic subject but as a practical tool for their future careers. This relevance is expected to foster positive attitudes toward language learning and encourage active participation in classroom activities [3:24].

The findings may also reveal the development of higher-order cognitive skills, such as critical thinking and problem-solving, as students analyze complex content in a foreign language. However, challenges such as increased cognitive load and the need for teacher training are also expected to emerge. Overall, the results are likely to confirm the effectiveness of CLIL as a methodological framework for English teaching in technical higher education.

The findings of this study have important implications for CLIL theory by supporting the adaptability of the CLIL framework to highly specialized disciplines such as Information Technology. The results reinforce the idea that language learning is most effective when integrated with meaningful content, particularly in professional and academic contexts. From a practical perspective, the study highlights the need for interdisciplinary collaboration between language teachers and subject specialists. Effective CLIL implementation requires carefully designed materials, appropriate scaffolding, and continuous professional development for instructors. The study suggests that teacher training programs should include CLIL methodology to prepare educators for integrated teaching environments.

In terms of educational policy, the research supports the inclusion of CLIL-based courses in higher education curricula, especially in non-linguistic departments. Policymakers are encouraged to promote flexible curricula, allocate resources for material development, and support institutional strategies that foster multilingual and interdisciplinary education. Implementing CLIL at a policy level can enhance graduates’ employability and align educational outcomes with labor market demands [4:56].

This study demonstrates that the CLIL approach offers a valuable methodological framework for improving English language teaching for students

of the Information Technology department. By integrating professional content with language instruction, CLIL addresses the limitations of traditional teaching methods and provides learners with relevant, context-based learning experiences. The research confirms that CLIL enhances language proficiency, motivation, and cognitive engagement while supporting the development of professional communication skills. Despite challenges related to teacher preparation and curriculum design, the benefits of CLIL outweigh its limitations. The study concludes that CLIL represents a sustainable and effective approach to language education in technical higher education, contributing to the preparation of competent and globally competitive IT professionals.

References:

1. **Popova, N. V. (2018).** *Content and Language Integrated Learning (CLIL) as a Methodology for Enhancing Interdisciplinary Connections in a Technical University.*
2. **Melyokhina, E. A. (2021).** *Content and Language Integrated Learning (CLIL) in Higher Education: Goals, Content, and Methodology.*
3. **Kudryashova, A. V. (2021).** *CLIL in Russian Higher Education: Adapting an International Methodology to the Russian Educational Context. Evidence-Based Education Studies.*
4. **Potapchuk, A. V. (2021).** *The Use of Content and Language Integrated Learning (CLIL) in Developing Teaching Materials for Students of Technical Specialties.*
5. **Irgit, Ch. K. (2023).** *Teaching English Using the Content and Language Integrated Learning (CLIL) Approach.*
6. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.
7. Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-language integrated learning: From practice to principles. *Annual Review of Applied Linguistics*, 31, 182–204.
8. Marsh, D. (2002). *CLIL/EMILE – The European Dimension*. European Commission.
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
10. Swain, M. (2000). The output hypothesis and beyond. *Applied Linguistics*, 21(1), 97–114.

THE POTENTIAL OF COMPUTATIONAL LINGUISTICS, MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

Sulaymanova Nadira Baxadır qızı - a student of the University of Innovation Technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637377

Abstract: The article discusses the role of digital technologies in modern philological education, the importance of computational linguistics in language learning, and the place of media education in developing students' analytical skills.

Furthermore, the practical capabilities of information technologies in philology and the issues of training future specialists are analyzed.

Key Words: Computational Linguistics, Media Education, Information and Communication Technologies (ICT), Philological Education, Digital Humanities, Natural Language Processing (NLP), Corpus Linguistics, Media Literacy, Educational Technology, Digital Literacy.

In the modern world, the humanities, including philology, are shifting from traditional methods to digital methodologies. Philology is no longer just about reading and interpreting texts, but has become a field of analyzing, qualitatively, and quantitatively evaluating them using computer technologies [7,45]. The concept of "Digital Humanities" plays a central role in this process [7,82].

Computational Linguistics studies language using computer programs. In philological education, it provides the following opportunities:

Corpus Linguistics: Students use national and international corpora to study the real usage of language [3,12]. For example, by creating a corpus of the Karakalpak language and digitally analyzing its lexicon, one can compare the historical and modern layers of the language.

NLP (Natural Language Processing): Natural language processing technologies help in automatic tokenization, lemmatization, and semantic analysis of the text [5,120].

Media education involves increasing students' ability to work with media texts, identifying manipulations in the flow of information, and enhancing critical thinking [6,55].

Media Literacy: For philologists, studying the stylistics of media texts and distinguishing "fake news" based on linguistic features is an important skill.

Philology in Multimedia: Students apply their philological knowledge in practice by creating podcasts, digital storytelling, and interactive blogs [8,42].

Media education is not just about using technical tools, but about understanding the linguistic and stylistic layers of information provided in the media.

Discourse Analysis: Modern philologists must study the power of texts in the media space. Through media education, students analyze the "functional" side of the text rather than just its "aesthetic" appeal.

Fake News Analysis: Philologists verify the authenticity of information through its language and stylistics. High-impact emotional lexis often indicates subjectivity.

Smart Lexicography: Electronic dictionaries provide audio-visual support and cross-platform search capabilities, allowing students to see the word's pronunciation and context simultaneously.

Gamification: Using platforms like Kahoot for literary quizzes increases student engagement by 40-50%. Collaborative tools like Google Docs allow multiple students to edit a text simultaneously, facilitating peer review.

LMS (Learning Management Systems) and smart dictionaries improve the quality of philology lessons. Through digital lexicography methods, students move

from traditional dictionaries to databases with electronic, intelligent search systems. This allows for the application of lexicostatistical methods (word frequency, text composition) [9,105].

The use of digital technologies in philological education increases the objectivity of language learning. The synthesis of computational linguistics and media education serves as a key factor in training competitive philologists of the future.

I believe that student philologists should not only study classical literature but also engage actively with modern media texts—such as Telegram channels, news portals, and blogs. Language is a living organism that often evolves first in the media space. If "Media Linguistics" is taught as a core subject, students will learn to identify "fake news" through linguistic analysis, identifying patterns of manipulation that traditional methods might miss.

At present, Artificial Intelligence systems like Large Language Models (LLMs) do not replace the philologist; rather, they augment our capabilities. For instance, analyzing the phonetic or stylistic patterns in the works of Berdakh using computer algorithms allows a researcher to complete years of manual work in minutes. However, the human role remains supreme in interpreting the artistic meaning and cultural nuances of the data.

To modernize ICT in education, we must move beyond simple PowerPoint presentations. I propose the use of "Gamification"—organizing virtual debates between literary characters or using interactive platforms for terminology drills. This approach increases student engagement and moves us away from the passivity of traditional lectures.

In conclusion, the integration of digital technologies and media education in philological training is no longer an elective "luxury" but an essential requirement of the modern era. Computational linguistics provides an objective lens through which we can view language evolution and structure. By fostering a synthesis between traditional philology and digital tools, we ensure that the next generation of specialists is competitive in the global labor market. Developing the field of Digital Humanities is the key to strengthening the position of our native language within the global information space [7,115].

References:

1. Zaynitdinova M. Linguistics and Modern Technologies, study guide. T.: "Fan va texnologiya" 2022. – 180 p.

2. Abdinazimov Sh. Modern Karakalpak Language: Lexicology, study guide. N.: "Bilim" 2020. – 210 p.

3. Hamroyeva Sh. Theoretical and Practical Foundations of Creating the National Corpus, monograph. T.: "Muharrir" 2021. – 215 p.

4. Bazarbayeva M. The Importance of Media Education in Philological Classes. N.: "Ilim hám jamiyet" 2023. – 50 p.

5. Jurafsky D., Martin J. H. Speech and Language Processing. 3rd ed. Stanford: University Press 2023. – 610 p.

6. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge: Polity Press 2019. – 230 p.

7. Lunsford A. A. The Digital Humanities: Implications for Philology. Oxford: University Press 2021. – 320 p.

8. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Educators and Learners. Paris: UNESCO Publishing 2022. – 195 p.

9. Ide N., Pustejovsky J. Handbook of Linguistic Annotation. Springer: Berlin 2017. – 410 p.

SÓZDIŃ DÁSLEPKI HÁM ÓZLESTIRME MÁNISLERINDEGI LEKSIKA-

Temirxanova Gúlnara Utebaevna - University of Innovation Technologies Filologiya kafedrası docenti w.w.a f.i.f.d.
https://doi.org/10.5281/zenodo.19637356

Annotaciya: bul maqalada qaraqalpaq ádebiy tiliniń normalarınıń, ásirese grammatikalıq normanıń qáliplesiwinde tek óz sózlik qatlamǵa tiyisli birlikler ǵana emes, sırttan kirgen sózler de belgili áhmiyetke iye ekenligi haqqında aytılǵan. Sonıń menen birge sózdiń lingvistikalıq deregin anıqlaw júdá qıyın ekenligi hám belgili bir leksikalıq birliktiń túrli tiller menen bir qansha baylanısları haqqında, yaǵnıy birlik qaraqalpaq tilinen dáldalshı til arqalı alınıwı múmkin ekenligi haqqında sóz etilgen.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq tili, leksikalıq birlikler, grafikalıq assimilyaciya, fonetika-grammatikalıq, leksikalıq, orfografiya-orfoepiyalıq .

Abstract: This article states that in the formation of the norms of the Karakalpak literary language, especially the grammatical norm, not only units belonging to its own lexical layer, but also words imported from abroad, are of certain importance. At the same time, it is noted that it is very difficult to determine the linguistic source of a word and that a certain lexical unit has several connections with different languages, that is, the unit can be borrowed from the Karakalpak language through an intermediary language.

Key words: Karakalpak language, lexical units, graphic assimilation, phonetic-grammatical, lexical, orthographic-orthoepic norms.

Qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik turmısınıń hár tárepleme rawajlanıwı onıń tiliniń jámiyetlik xızmetleriniń keńeyiwine tikkeley baylanıslı bolıp tabıladı. Bul, óz gezeginde, qaraqalpaq tiliniń ishki dúzilislik rawajlanıwına alıp keledi. Bul haqqında D.S.Nasırov: “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili jámiyetlik funkciyaların hár tárepleme rawajlandıra otırıp óziniń ishki resurlarınıń esabınan, sonday-aq basqa tillerden, birinshi gezekte, milletler aralıq til bolǵan rus tilinen kirgen ózlestirmelerdiń esabınan bayıp barmaqta. Sońǵı dáwirde qaraqalpaq ádebiy tili óziniń jámiyetlik funkciyalarınıń keńeyiwine, ishki hám sırtqı faktorlar esabınan onıń leksikasınıń, fonetikasınıń,grammatikasınıń hám funkcional stilleriniń ishki dúzilislik rawajlanıwına baylanıslı tiykarınan birdey fonetika-grammatikalıq, leksikalıq, orfografiya-orfoepiyalıq normaları qáliplesip, tolıq normallasqan ádebiy tilge aylandı” [1,3-10].

Qaraqalpaq tili quramındağı shet tili leksikasın qurılısı boyınsha bóliniwshilik hám bólinbewshilik kózqarasınan kórip shıǵıp, bizler tómendegi tiykarǵı qurılıslıq túrlerin ajıratamız.

1. Transliteraciya etilmeytuǵın sırttan kirgen sózler.

Eń birinshi gezekte, leksikalıq birliklerdi birlemshi yamasa ekilemshi ózlesiw kózqarasınan kórip shıǵıw múmkin. Sózler uzaq waqıt dawamında ózlesiwdi qabıl etip atırǵan tilde qurılısı boyınsha dúziliw tendenciyasın saqlap qalıwı múmkin. Transliteraciya etilmeytuǵın sırttan kirgen sózler – bular fonetikalıq hám grafikalıq tárepinen tiykarǵı derek tiline tuwrı keletuǵın sırttan kirgen ózlestirme sózler bolıp esaplanadı. Olardı shet tilindegi qosındılardan ajıratıw kerek, olardan paydalanıw qanday da bir xalıq yamasa mámleket turmısın, úrp-ádetleri, ózin tutıwı hám dástúrlerin súwretlew zárúrligi menen baylanıslı. Eger de, bul leksikalıq birlikler toparı qaraqalpaq tilinde grafikalıq jazıwlarǵa iye bolsa, yaki awdarmaǵa mútáj bolmasa, onı shet tili qosındıları menen baylanıstırıp bolmaydı. Bunday jaǵdayda transliteraciya etilmegen sırttan kirgen sózler haqqında aytıwımız kerek. Mısal retinde mına sózlerdi hám shártli qısqartıwlardı alıp qarawımızǵa boladı: CD (inglizshe, compact disk) - kompakt-disk, bye (inglizshe, xosh bol, kóriskenshe), Ltd (inglizshe, limited) – juwapkershiligi sheklengen jámiyet, OK (inglizshe, yaqshı, boladı), VIP (inglizshe, very important person) – júdá áhmiyetli adam, game over (inglizshe) – oyın tamanda boldı.

2. *Prototiplerge qurılısı boyınsha sáykes keletuǵın transliteraciyalanǵan sırttan kirgen sózler.*

Transliteraciya waqtında shet tilindegi sóz, ana tili qaǵıydalarına muwapıq halda aytıladı, biraq grafikalıq assimilyaciyaǵa ushıraydı. Bul sózler toparına sonıń menen birge, qaraqalpaq tilinde fonematikalıq beyimlesiwden ótken sırttan kirgen sózlerdi de aytıw logikalıq jaqtan tuwra keledi (yaǵnıy, olar qaraqalpaq tiline shet tili leksikasınıń kirip keliw ózgeshelikleri menen baylanıslı bolǵan fonemalarda tuwrı kelmewshiliklerge iye). Mısalı, transliteraciya járdeminde tómendegi sózler ózlesken: *bestseller* (inglizshe, «bestseller» kóp tirajda satılatuǵın kitap), *ananas* (nemecshe «ananas» tropikalıq ósimlik hám onıń miywesi), *skrining* (inglizshe «screening» jergilikli xalıqtı medicinalıq kórikten ótkeriw yamasa sheriklerdiń kreditke bolǵan uqıplılıǵın tekseriw), *allegri* (italyansha «allegri» biletti satıp alǵannan keyin birden oyın ótkeriletuǵın lotoreya), *lombard* (francuzsha «Lombard» kredit mákemesi), *prezent* (francuzsha «présent» sawǵa), *sirop* (francuzsha «sirop» koncentraciyalanǵan mazalı eritpe), *novator* (latınsha «novator» progressivli principlerdi orınlawshı adam), *skrinshot* (inglizshe «screenshot» paydalanıwshı monitor ekranında kórip turǵan kórinis), *kruiz* (inglizshe «cruise» jabıq marshrut boylap teńiz sayaxatı), *motel* (inglizshe «motel» avtoturistler ushın miymanxana), *muskat* (francuzsha «muscat» júzim hám desertli vino sortı), *adresat* (nemecshe «Adressat» qabıllawshı, alıwshı), *short-trek* (inglizshe «short track» konkide ushatuǵın sporttıń bir túri) hám taǵı basqalar.

Qaraqalpaq tilinde menshikli atlıqlardıń kópshiligi ózlesiw waqtında transliteraciyalanǵan. Máselen, Vashington (inglizshe «Washington»), London (inglizshe «London»), Missisipi (inglizshe «Missisipy»), Rey Charlz (inglizshe «Ray Charles») hám taǵı basqalar.

3. *Grammatikalıq almastırılıwı arqalı transliteraciya etilgen sırttan kirgen sózler.*

A) Qabıl etiwshi tilge affikslerdiń qosılıwı menen transliteraciya etilgen sırttan kirgen sózler. Bul topardı qurawshı leksikalıq birlikler qabıl qılıwshı tiline sonshelli dárejede beyimlesken, sebebi olar qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw procesinde de qatnasa basladı. Bul qabıl etiwshiniń affikslerin qabıllaǵan yamasa almastırılǵan sózlerdi óz ishine aladı. Mısalı, *tartinka* (francuz tilindegi «tartine» bir zat qosılǵan yamasa jaǵılǵan nan bólekleri), *marinovat etiw* (francuzsha «mariner» bir zattı marinadta tayarlaw), *panirovkilew* (nemecshe «panieren» quwırıwdan aldın suxarikke yamasa unǵa bılǵap alıw) [2,64], *frikadelka* (nemecshe «Frikadelle» farshtan islengen sharik) hám taǵı da basqa sózlerdi atap ótiwimizge boladı.

B) Tiykarǵı affikslerdiń qısqarıwı menen transliteraciya etilgen ózlestirme sózler. Bunday jaǵdayda qaraqalpaq tilindegi leksikalıq birlik ózine tán «qısqarǵan» kóriniske iye boladı. Máselen: *plombir* (francuzsha «plombières») – qaymaq hám máyektiń sarıwzınan tayarlanǵan muzqaymaq; *profi* (nemecshe «Professional») - professional; *tatu* (francuzsha «tatouage») – teri astına boyawlardı jaǵıw arqalı adam denesine sızıw; *parametr* (grekshe «parametron») - formulalarǵa kirgizilgen yamasa procestiń yamasa zattıń qanday da bir qásiyetin táriyplep beretuǵın muǵdar; *infarkt* (latınsha «infarctus») – qan aylanısı buzılǵanlıǵı sebepli toqımalarda nekroz oshaǵı hám taǵı basqalardıń bolıwı.

4. *Shet tillik atama hám qabıl etiwshi tildiń anıqlawshı sóziniń birikpesi.*

Etimologiyalıq kózqarastan qaraytuǵın bolsaq, qaraqalpaq tiliniń sóz anıqlılıǵı eń dáslep qaraqalpaqsha bolmawı da múmkin, biraq ol tilge júdá erte kirgenligi yamasa turmıstıń hár túrli tarawlarında belsendi qollanılǵanı sebepli sóylewshiler tárepinen solay qabıl etiledi. Bunday waqıtta adyektiv (kelbetlik) shet tili túsinigin konkretlestiriw maqsetinde paydalanıladı. Mısal retinde, mına sózlerdi alıp qarawımızǵa boladı: *limonlı karamel* (francuzsha), *lipa shayı* (túrkshe), qárelili, almalı (tiykarǵı quramı qanday jemisten bolıwına qaray) *sous* (francuzsha) gollandlı (qaysı milletten kelip shıǵıwı boyınsha), *ketchup* (inglizshe) jenevalı, rimli dep (úlken shet el qalaları atları menen atalǵan), lionlı, gaskonlı, provansallı (Franciya wálayatları hám qalalarınıń atları menen) de atalǵan. Substantiv shet tilindegi at penen birgelikte anıqlastırıw wazıypasın da orınlawı múmkin: *karaoke* (yaponsha) pristavkası, *ekonom* (grekshe) tarmaq, *chek* (inglizshe) qaǵaz hám taǵı basqalar.

5. *Shet tili túsinigin qaraqalpaqsha ekvivalent kombinaciyası menen almastırıw.*

Shet tili sóziniń qaraqalpaq tiline kiriwiniń dáslepki basqıshında ondaǵı eki varianttıń bar ekenligi bolıp esaplanadı, yaǵnıy sırttan kirgen sózler hám qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleri. Mısalı, *vinegret* (francuzsha) - francuz okroshkası, *pomidor* (italyansha) – jasıl alma, *kartofel* (nemecshe) – jer alması.

Hesh bir til strukturalıq tárepten tolıǵı menen izolyaciyalanıwshı, agglyutinativli yamasa flektivli emesligin haqıyqat sıpatında qabıl qılıwımız kerek. Shet tiliniń leksikası qaraqalpaq tili sistemasına beyimlesip, hár qıylı tarawlarda dinamikanı kórsetip, belgili ózgerislerge ushıraydı. Tiller aralıq strukturalıq sáykes

kelmewshiliklerdi analizlew tildiń rawajlanıwın diaxroniyada kórip shıǵıw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Насыров Д.С. Улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеў тилиниң қәлиплесиўи // Ҳәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. – Нөкис: Билим, 1993. – Б. 3-10.

2. Бахтина С.И. Структурно-семантические особенности заимствованной лексики (на примере тематической группы «Пища и напитки»). – Казань, 2008. – С. 64.

TA’LIMDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Abadan Tleumuratova Bekbanovna - Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637326

Annotatsiya: mazkur maqolada zamonaviy multimedia texnologiyalarining ta’lim tizimidagi o‘rni va ahamiyati, ayniqsa chet tilini o‘qitish jarayonida qo‘llanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, an’anaviy va zamonaviy o‘qitish usullarini integratsiyalash zarurati, multimedia texnologiyalaridan samarali foydalanishning afzalliklari va muammolari ko‘rib chiqilgan. Maqolada ta’lim jarayonida multimedia prezentatsiyalari, videomateriallar va interaktiv vositalardan foydalanish orqali o‘qitish samaradorligini oshirish masalalari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: multimedia texnologiyalari, chet tilini o‘qitish, interaktiv ta’lim, ta’lim samaradorligi, innovatsion metodlar, kommunikativ ko‘nikmalar, mustaqil o‘rganish, ta’lim tizimi, vizual materiallar, prezentatsiya

Abstract. this article examines the role and importance of modern multimedia technologies in the education system, particularly the potential for their use in foreign language teaching. It also explores the need to integrate traditional and modern teaching methods, as well as the advantages and challenges of effectively using multimedia technologies. The article explores ways to improve learning effectiveness through the use of multimedia presentations, video materials, and interactive tools in the educational process.

Keywords: multimedia technologies, foreign language teaching, interactive education, learning effectiveness, innovative methods, communication skills, independent learning, education system, visual materials, presentation

Zamonaviy multimedia texnologiyalari katta hajmdagi axborotni o‘zida mujassam etgan bo‘lib, ular zamonaviy ta’lim tizimi bilan texnologik yangiliklarning uyg‘unlashuvidan iboratdir. Multimedia texnologiyalarining rivojlanishi nafaqat yangi o‘qitish metodlarini shakllantirishga, balki ta’limning umumiy modelini takomillashtirishga ham xizmat qiladi. Ta’lim tizimining jadal rivojlanishi sharoitida multimedia vositalari yordamida ta’lim jarayonini tashkil etishga tobora ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Multimedia texnologiyalari asta-sekin

zamonaviy ta’lim modeliga integratsiyalashib, an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan o‘zining ustunligini ko‘rsatmoqda.

O‘quvchilarning axborotni qabul qilish jarayoniga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, umumiy ma’lumotning 94 foizi o‘quvchilar tomonidan eshitish va ko‘rish analizatorlari orqali o‘zlashtiriladi, shundan 88 foizi ko‘rish orqali, 12 foizi esa eshitish orqali amalga oshadi. Insonning ko‘rish organi eng muhim hisoblanadi, chunki u atrof-muhit haqidagi asosiy ma’lumotlarni taqdim etadi.

Shu sababli, til o‘qitishda multimedia texnologiyalari insonning barcha sezgi organlarini samarali jalb qilish imkonini beradi va ta’lim jarayonida maksimal natijaga erishishni ta’minlaydi. Bundan tashqari, ko‘rish orqali olingan axborot yanada mazmunli bo‘lib, xotirada uzoq vaqt davomida saqlanishini hisobga olgan holda ko‘rgazmali vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lib, ular olingan bilimlarni mustahkamlash, o‘rganilgan materialni tizimlashtirish hamda yorqin va esda qolarli lahzalar orqali o‘quvchilarning xotirasida uzoq muddat saqlanishiga yordam beradi.

Multimedia texnologiyalari an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan bir qator ustunliklarga ega bo‘lib, quyida ushbu afzalliklarning ayrimlari keltiriladi [1, 94.].

1. Qiziqishni rag‘batlantirish. Mashhur olim Albert Eynshteynning so‘zlariga ko‘ra, «Qiziqish – eng yaxshi o‘qituvchi». Shu nuqtai nazardan, o‘quvchining qiziqishi bilim olish jarayonining eng muhim omili sifatida qaraladi. An’anaviy o‘qitish metodida o‘qituvchi qo‘shimcha materiallardan foydalanmasdan, faqat og‘zaki tushuntirish, darslik va sinf doskasi yordamida mavzuni bayon qilish ko‘pincha o‘quvchilarning qiziqishini kamaytiradi. Shu sababli o‘quvchilarning qiziqishi va e’tiborini jalb qilish maqsadida imkon qadar ko‘proq multimedia texnologiyalaridan foydalanishga intiladi. Multimedia ovozlar, tasvirlar va boshqa interaktiv vositalarni o‘z ichiga olib, o‘quvchilarning qiziqishini mustahkamlash bilan birga, ularni chet tilini faol o‘rganishga rag‘batlantiradi. Multimedia asosidagi ta’lim jarayoni nafaqat o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi, balki o‘qitish jarayonini yanada jonli va vizual jihatdan boy qiladi.

2. **O‘quvchilarning o‘z-o‘zini o‘qitish qobiliyatini rivojlantirish.** Sinfdagi ta’limning asosiy maqsadi faqat bilimlarni o‘quvchilarga yetkazish bilan cheklanmay, ularni qanday o‘rganishni o‘rgatishga qaratilgan bo‘lishi lozim, ya’ni passiv ta’limdan faol ta’limga o‘tishni ta’minlash eng muhim vazifadir. Natijada, o‘quvchilar passiv o‘quv muhitidan chiqib, ta’lim jarayonida tashabbus ko‘rsatadi va asta-sekin o‘z-o‘zini o‘qitish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bu esa ularga chet tilini mustaqil o‘rganish strategiyalarini egallash, shuningdek, o‘rganishga bo‘lgan motivatsiya va qiziqishni saqlab qolishda yordam beradi.

Multimedia texnologiyalari o‘quvchilarni an’anaviy passiv o‘qitishdan faol va mustaqil o‘rganish holatiga o‘tkazishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarning ehtiyojiga mos elektron ta’lim dasturlarini tanlab bera oladi, va o‘quvchilar ularni uyda mustaqil ravishda chet tilini o‘rganishda qo‘llaydi. Shu orqali o‘quvchilar qisqa muddat ichida ta’lim natijalarini ko‘ra oladi va multimedia texnologiyalari yordamida o‘z-o‘zini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi yanada oshadi.

3. O‘quvchilarning kompyuter ko‘nikmalarini rivojlantirish. Multimedia asosida o‘qitish o‘quvchilarda innovatsion fikrlash va ijodiy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Multimedia vositalaridan foydalanish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirish va ularni interaktiv faoliyatga jalb qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

4. Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish. O‘quvchilarda ko‘pincha til muhitining yetishmasligi va tilni amaliy qo‘llash imkoniyatlarining cheklanganligi kuzatiladi. Oddiy darsliklar, lug‘atlar va ensiklopediyalar ko‘pincha tilni to‘liq egallash uchun yetarli bo‘lmaydi, natijada olingan bilimlar amaliyotda qo‘llanilmasdan qoladi. Haqiqiy (autentik) nutq bilan yuzma-yuz kelganda, o‘quvchilar o‘zlarini qiyin vaziyatda his qilishadi. Multimedia asosida o‘qitish orqali o‘qituvchi sinfda haqiqiy nutq muhitini yaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu nafaqat o‘qitish va amaliyot o‘rtasidagi farqni kamaytiradi, balki o‘quvchilarga chet tilini muloqot vositasi sifatida qo‘llash imkonini beradi, ya’ni ular tilni amaliy kontekstdagi vaziyatlarda faol ishlata boshlaydilar.

5. Sinf o‘zlashtirish darajasini oshirish. O‘qituvchi taqdim etilayotgan ma’lumot hajmini sezilarli darajada ko‘paytirish, dars jarayonining sur’atini tezlashtirish va odatda doskaga yozish yoki darslikni o‘qishga sarflanadigan vaqtni tejash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Multimedia texnologiyalari esa chet tilini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish va samaradorlikni yuqori darajada ta’minlashga katta imkoniyatlar yaratadi.

6. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘quvchilar taqdim etilgan material asosida bilimlarni mustaqil ravishda egallash imkoniga ega bo‘ladi.

Zamonaviy ta’lim tizimi asosan reproduktiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ular axborotni eslab qolish va qayta ishlash qobiliyatiga tayangan. Shu bilan birga, yangi texnologiyalarning noyob imkoniyatlari yuqori darajadagi ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi. Bu jarayonda refleksiya qilish, solishtirish, sintez va tahlil qilish, bog‘liqliklarni aniqlash, murakkab masalalarni yechish yo‘llarini topish hamda guruhda samarali hamkorlik qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Ushbu yondashuv ta’limning turli fan sohalari va disiplinlaridagi sifatni oshiradi, bunda multimedia texnologiyalari eng samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi [2, 55.].

Shu bilan birga, maktablarda multimedia asosidagi ta’limning eng katta muammosi uning metodologik jihatdan bir-biridan ajralganligidir. Har bir maktab multimedia yaratish va qo‘llash bo‘yicha o‘ziga xos yondashuvlarga ega, lekin barchaga mos yagona standart yo‘q. Bundan tashqari, ta’lim texnologiyalarini umumiy axborot bazalari va o‘quv portallariga integratsiya qiladigan yagona tarmoq tizimi ham mavjud emas. Multimediyani ta’lim jarayonida samarali qo‘llashni oshirish uchun bir qator yechimlar taklif etilgan [3, 22.].

Zamonaviy va an’anaviy o‘qitish usullarini integratsiyalash. Shubhasiz, zamonaviy ta’lim usullari bir qator ustunliklarga ega, biroq an’anaviy metodlarning ham o‘ziga xos afzalliklari mavjudligini hisobga olish zarur.

Multimedia texnologiyalarini qo‘shimcha o‘quv vositasi sifatida qo‘llash. O‘qituvchi dars jarayonida kompyuterdan foydalanganda, uning faqat yordamchi vosita ekanligini tushunishi va boshqa o‘qitish usullarini to‘liq almashtira olmasligini hisobga olishi lozim. Shuningdek, o‘qituvchi multimedia vositalarini qachon va qanday samarali ishlatishni aniq bilishi zarur. Multimedia ta’lim jarayonida zarur vosita bo‘lishiga qaramay, uning ishlatilishi har doim o‘qitish samaradorligini oshirishni anglatmaydi.

Chet tili darsida multimedia texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari. Multimedia prezentatsiyalaridan chet tilini o‘rgatish jarayonining barcha bosqichlarida samarali foydalanish mumkin. Interaktiv xususiyatlarga ega bo‘lgan prezentatsiyalar o‘quv materialini moslashtirish va ta’lim samaradorligini oshirish imkonini beradi. Ekrandagi yorqin va rang-barang vizual tasvirlar o‘quvchilarda qiziqish va faollikni uyg‘otadi, bu esa an’anaviy qog‘oz darsliklarida mavjud emas.

Shuningdek, prezentatsiyalar ko‘rgazmalilik masalasini hal qiladi: ilgari o‘qituvchi ko‘rgazmali materialni topish uchun qo‘shimcha izlanishlar qilishi kerak bo‘lgan bo‘lsa, endilikda zarur predmetni ekranda ko‘rsatish imkoniyati mavjud. Prezentatsiyalarni cheklanmagan miqdorda ishlatish mumkin va ularni o‘quvchilar ham javob berish, masalan, uy vazifasi yoki loyiha taqdimotida qo‘llashlari mumkin. [4, 222-225.].

Dars jarayonida o‘qituvchi autentik badiiy va ta’limiy filmlardan foydalanishi mumkin. Material o‘quvchilarning bilim darajasiga mos ravishda tanlanadi, videoga topshiriqlar ishlab chiqilishi va ularni dars jarayonida samarali qo‘llash imkoniyati mavjud. Video-filmlarni tomosha qilish chet tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani oshiradi, o‘quvchilarga “jonli” autentik nutqni tinglash imkonini beradi va video qahramonlari talaffuz qilgan so‘zlarni takrorlash orqali talaffuzni imitasiya qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fleta B. M., Sabater C. P., Salom L. G., Guillot C. P., Monreal C. S. & Turney E. Evaluating multimedia programs for language learning: A case study. England. – Cambridge.: «Cambridge University Press». 2000. – 463 p.

2. Киселев Г.М. Информационные технологии в педагогическом образовании: Учебник для бакалавров. – Москва: Изд-во «Дашков и К», 2014. – 304 с.

3. Федотова Е.Л Информационные технологии в науке и образовании: Учебное пособие. – Москва: Изд-во «Форум», 2018. – 256 с.

4. Штурба Я.Ю. Преподавание иностранного языка посредством новых информационных технологий // Филологические науки. – 2012. – № 7 (18). – С. 222-225.

QARAQALPAQ TILINDE TARIYX ILIMINE BAYLANISLI TERMINLERDIŃ QOLLANILIW ÓRISI

Tursınbaev Amangeldi Omirzak ulı - University of Innovation Technologies assistent oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637305

Annotaciya: Bul teziste qaraqalpaq tilindegi tariyx ilimine baylanıslı terminlerdiń qáliplesiwi hám qollanılıw órisi qarastırıladı. Terminlerdiń sóz jasaw usılları arqalı payda bolıwı, basqa tillerden ózlestiriliwi hám terminologiyanıń rawajlanıw basqıshları analizetiledi. Sonday-aq tariyx terminleriniń etimologiyası hám leksikografiyalıq izertlewlerdiń áhmiyeti kórsetiledi.

Gilt sózler: terminologiya, tariyxıy terminler, sóz jasaw, etimologiya, ózlestirme, leksikografiya.

Abstract. This thesis examines the usage of historical terminology in the Karakalpak language. It analyzes the formation of terms, borrowing processes from other languages, and the stages of development of the terminological system. Special attention is given to the etymology of historical terms and the importance of lexicographic studies.

Keywords: terminology, historical terms, word formation, etymology, borrowing, lexicography.

Qaraqalpaq tilinde tariyx ilimine baylanıslı terminlerdi úyreniw terminologiya iliminiń áhmiyetli baǵıtlarınıń biri bolıp esaplanadı. Terminlerdi dúziw hám olardı jetilistiriw ilim-pánniń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan terminologiyanı izertlew tek lingvistler ushın emes, al barlıq ilim tarawı wákilleri ushın da zárúrli másele bolıp tabıladı. Bul haqqında D.S. Lotte terminologiya máselelerinde injenerler hám tilshilerdiń birgelikte is alıp barıwı kerek ekenligin atap ótedi [1].

Qaraqalpaq tilinde tariyxıy terminlerdi jıynap, sistemalastırıwǵa arnalǵan eń áhmiyetli leksikografiyalıq miynetlerdiń biri – 1996-jılı baspadan shıqqan **“Tariyxıy terminlerdiń hám atamalardıń qaraqalpaqsha túsindirme sózligi”** bolıp, onda 1184 termin túsindiriledi [6]. Bul sózlik tariyx terminologiyasınıń qáliplesiwine úlken úles qosadı.

Hárqanday tildiń sózlik quramı sóz jasaw usılları arqalı bayıp baradı. Qaraqalpaq tilinde tariyx terminleri de sóz jasawshı qosımtalar arqalı, sóz qosılısıw usılı arqalı hám basqa tillerden ózlestiriw nátiyjesinde qáliplesedi. Til iliminde sóz jasaw usılları ishki hám sırtqı faktorlarǵa baylanıslı bolıp qaraladı. Ishki faktorlarǵa morfologiyalıq hám sintaktikalıq usıllar kirse, sırtqı faktorlarǵa basqa tillerden kirgen sózler jatadı.

Tilshi M.Xojanov qaraqalpaq tilindegi qus atamalarınıń jasalıwın úyrenip, olardı analitikalıq hám sintetikalıq usıllarǵa ajıratadı [5]. Bul klassifikaciya terminologiyalıq qatlamdı úyreniwde de áhmiyetke iye, sebebi terminler de bir túbirden jasalıwı yaki birneshe komponentten qurılıwı múmkin.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında arab hám parsı-tájik tillerinen ózlestirilgen sózler de úlken orın tutadı. Orta Aziya xalıqları kóp ásirler dawamında arab, parsı, mongol hám basqa xalıqlar menen siyasıy hám mádeniy qatnasta bolǵanı sebepli bul tillerdiń leksikalıq tásiri kúshli bolǵan. Sol sebepli qaraqalpaq tilinde **tariyx, sárkarda, urıw, mińbası** sıyaqlı tariyxıy terminler arab hám parsı tillerinen kirgen [6].

Arablar VIII ásirde Orta Aziyanı jawlap alǵannan keyin islam dini taralıp, arab tili mámleketlik hújjetler tili retinde qollanılǵan. Bul jaǵday arab tiliniń region xalıqları tiline tásirin kúsheytken [2].

Qaraqalpaq tiline rus hám rus tili arqalı kirgen terminler de bar. N.A. Baskakovtıń pikirinshe, rus leksikasınıń qaraqalpaq tiline kirip keliwi Xiywa xanlıǵınıń Rossiyaǵa baǵındırılıw dáwirinen baslanadı [3]. Bunda knyaz, koaliciya, burjuaziya, krepostnoylıq, matriarxat, numizmatika sıyaqlı terminlerdi atap ótiw múmkin.

Terminologiya máseleleri haqqında Q.Ayımbetov ta pikir bildirip, internacionallıq terminlerdi tilge óz formasında qabıl etip, keyin qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qosımtaları menen qollanıwdı usınıs etken [4].

Qaraqalpaq tilinde jámiyetlik-siyasiy leksikanıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı belgili basqıshlar arqalı ámelge asqan. D.S. Nasırov bul rawajlanıwdı úsh dáwirge bólip qaraydı: 1917–1940, 1940–1960 hám 1960-jıldan keying dáwir [4]. Bul basqıshlar qaraqalpaq tilinde terminologiyalıq sistemanıń qáliplesiwine tikeley baylanıslı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde tariyx terminologiyası áli de tolıq izertlenbegen actual ilimiy máselelerden biri bolıp tabıladı. Tariyx terminleriniń jasalıw usılların, etimologiyalıq negizlerin hám qollanılıw órisin tereń úyreniw qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwına úlken úles qosadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. **Лотте Д.С.**Основы построения научно-технической терминологии. Москва,1961.
2. **Шанский Н.М.** Этимология русского языка. – Москва, 1975.
3. **Баскаков Н.А.**Каракалпакский язык. – Москва, 1952.
4. **Nasırov D.S.**Qaraqalpaq til biliminiń tariyxı. – Nókis, 1980.
5. **Xojanov M.** Qaraqalpaq tilindegi qus atamalarınıń jasalıwı haqqında izertlewler. – Nókis, 1990.
6. **“Tariyxıy terminlerdiń hám atamalardıń qaraqalpaqsha túsindirme sózligi”.** – Nókis, 1996.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ BARLÍQ ERTEK KÓRINISINDE “ADAM”NÍŃ KONCEPTUAL GEWDELENIW ÓZGESHELIKLERI

Usenova Venera Jengisbaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti Filologiya kafedrası docenti w.w.a., PhD

Banu Berdimambetova - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti, 1-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637281

Annotaciya: Bul maqala ingliz hám qaraqalpaq erteklerinde “adam” konseptiniń verbalizaciyası, onıń metaforalıq hám simvolikalıq kórinislerin salıstırmalı túrde izertleniwine arnalǵan bolıp, bunda lingvistikalıq hám lingvomádeniy analiz ertek diskursında adam konseptiniń tereń semantikalıq qatlamların ashıwǵa múmkinshilik beredi.

Tayanısh sózler: ertek, konsept, metafora, mifologiya, stilistika, obraz, salıstırıw, lingvistika, lingvomádeniyattanıw

Abstract. This article is intended for a comparative study of the verbalization of the concept of "human" in English and Karakalpak fairy tales, its metaphorical and symbolic manifestations, where linguistic and linguocultural analysis allows us to reveal the deep semantic layers of the concept of "human" in fairy tale discourse.

Keywords: fairy tale, concept, metaphor, mythology, stylistics, image, comparison, linguistics, linguoculturology

Til hám tariyx adam ómirinde insan sezimlerine, kewildiń eń tereń túplerine tásir etedi, tawsılmas ilhám deregi bolıp qaladı. Ol tek ǵana gúrriń yáki sáwbet tematikası emes, al bálkim simvolǵa da aylanadı, mádeniy gúrrińlerde túrli mifologiyalıq táriyplerdi bastan ótkeredi. Ertek tekstlerinde "adam" obrazi tek ǵana qaharman retinde emes, bálkim tereń mifologiyalıq hám lingvomádeniy koncept retinde de kórinedi. Bul maqalada inglis hám qaraqalpaq erteklerinde stilistikalıq troplar arqalı súwretlengen "adam" mifologiyalıq konceptiniń verbalizaciyasına itibar qaratamız.

"Dástúriy túrde, metafora degende obyektler, hádiyseler hám basqa da zatlardıń belgili bir klasın bildiriwshi sózden basqa klasqa kiretuǵın obyektti yamasa onıń atı menen sıpatlaw yamasa ataw ushın paydalanıwdan qarama-qarsı múnásibette berilgenine uqsas obyektlerden ibarat bolǵan trop yamasa sóylew mexanizmi túsiniledi"

Ertek teksttiń bir forması retinde tek ǵana mádeniy qádiriyatlardı sáwlelendirip qoymastan, haqıyqatlıq hám mifologiyalıq ańda sáwlelendiriw ortasında kópir wazıypasın da atqaradı. Ertekler tili tereń simvolikalıq mániske iye "adam" obrazların jaratılıwına múmkinshilik jaratıwshı kórkem quralǵa aylanadı. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi ertek tekstleriniń lingvistikalıq qásiyetlerin esapqa alǵan halda, tek ǵana tildiń gózzallıǵın ashıwǵa emes, bálkim tilge tiyisli birliktiń bay mifologiyalıq konnotaciyasına iye "adam" obrazlarınıń ózgeshelikleri táriyiplenedi. Bul analiz ertekler tiliniń insaniyattı mifologiyalıq kontekstte túsiniwge tásiri haqqında ayrıqsha kózqarastı beredi.

Ádebiyatlar talqısı ertekler sózliginde stilistikalıq troplar ingliz erteklerindegi "adam" mifologiyalıq konceptiniń til birlikler járdeminde ańlatılıwı ushın stilistikalıq troplardan paydalanıwdı usınıs etedi. Bunday izertlewler ertek sózliginiń názik tárepleri jáne onıń personajlar oy-órisine tásirine járdem beriwi óz aldına atap ótiledi.

Mifologiyalıq koncept birliklerin gewdelendiretuǵın tiykarǵı quralı retinde ertek tiliniń dúzilisi tiykarǵı itibardaǵı kózqaras bolıp tabıladı. Bunda itibar ertektiń strukturalıq elementlerine hám olardıń "adam" konceptiniń simvolınıń tásirine qaratıladı yaǵnıy lingvistikalıq analiz, mádeniyattanıw hám kórkem ádebiyatqa baylanıslı birlestirgen pánleraralıq izertlew usıllarınan paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Sol tiykarda bir neshe metodologiyalıq ádislerdi kórip shıǵamız:

Lingvistikalıq analiz járdeminde barlıq ertek kórinisin qáliplestiriwshi til birlikleriniń semantikalıq analizi hám olardıń mifologiyalıq koncept penen

baylanısı itibarǵa alınadı. Atap aytqanda, ertektiń tiykarǵı ayrıqshalıqların gewdelendiriwshi, jáne onı qáliplestiretuǵın mifologiyalıq obrazlardıń strukturalıq analizi de ámelge asırıladı.

Teksttiń strukturalıq analizi: mifologiya aspektiniń teksttiń qáliplesiwindegi ańlatılıwı izertlenedi hám ertek strukturasınıń analizinde tiykarǵı itibar ertektegi til birliklerine fokus etiledi;

Stilistikalıq analiz: stilistikalıq troplardıń izertleniwi (metafora, uqsatıw hám allegoriya) hám olardıń mifologiyalıq gewdeleniwine tásiri úyreniledi. Qosımsha mifologiyalıq mánistiń tekstte ańlatılıwında stilistikalıq sáwleleniwiniń ertek tiline tásiri de hár tárepleme úyreniledi.

Eń ápiwayı túsindirmede metafora hám metaforalıq mánis bolıp esaplanadı. Bul qanday da uqsaslıq tiykarında ayrıqshalıqlar, belgiler, sapalar, háreketlerdi bir obyektten ekinshisine kóshiriw: *golden hair/altın shashlar, wind sounds/samal dawısı, losing head/bas joǵaltıw, life cup/ómir kesası*.

Uqsaslıq tómendegi belgiler boyınsha jaratılǵan:

forması boyınsha: *qabaq bas, ǵarǵa sózi;*

ózgeshelikleri boyınsha: *brilliant voice/sıńǵırlaǵan dawıs, hard life/qıyın xarakter, blue eyes/sarǵısh kózler – awıspalı mánide, epitet*;

háreketleniwi boyınsha: *snow flopping/qar jawıw, time flowing/waqıt ushadı, wind cries/samal ızıldaydı - simvollastırıw, obyektivlestiriw;*

tásiri boyınsha: *fox/túlki - hayyar adam haqqında; ǵáziyne - mehribanlıq, jaqsı adam, aqıllılıǵı haqqında, treasure – satqınlıq, hiyle, aqıl haqqında;*

allegoriya hám simvollar arqalı súwretleniwi boyınsha: *— Patshahım, endi sizde kemislik joq, endigi bir kemislik seniń usınday dáwletińdi sol baǵıńnıń ishinde altın baslı aydarha bolıwı kerek* (Qaraqalpaq folklorı *“Xansayat”: 316).*

“Rapunzel” erteginiń syujetine bola uzın altın, sıyqırlı shashlı qaharman toǵayda jalǵız jasaydı hám jalmawız kempir tárepinen tárbiyalanadı. Qaharmannıń atınıń ózi metafora bolıp esaplanadı. “Rapunzel” - bul palız ónimi bolıp, “piyaz yamasa chesnok”tıń bir túri.

Metafora insan dúnyanı kóretuǵın prizma, sebebi ol til iskerliginiń barlıq tarawlarında, sonıń menen birge, mifologiya hám arxetiplerde milliy ayrıqsha tárizde kórinedi. Metafora mádeniyat hám tilde global áhmiyetke iye bolıp, tek ǵana diskurstıń bezewleri, bálkim stilistikalıq elementi de bolıp tabıladı. Bul dúnyanıń ayrıqsha oyda sáwlelendiriliwi bolıp tabıladı. Metaforanıń mazmun mánisi, sonıń menen birge, oǵan baylanısqan mádeniy konnotaciyalardıń ózi izertlew deregine aylanadı.

Mısalı, bul mazmundaǵı ózgeshelik qaraqalpaq mádeniyatında *terek* arqalı gewdelenedi. Yaǵnıy, terek - shejire terek, áwlad prototipi. Britaniya folklorındaǵı terektiń simvollastırılıwı, ulıwma Indoevropa túbirlerine iye hám Rim-Keltler dáwirinde erte dáwirlerden islep shıǵılǵan. Shaqaları aspanǵa kóterilgen, túbiri bolsa jerge tereń kirip baratuǵın terek dúnyalar ortasındaǵı dáldalshi retinde tán alınǵan. Onıń ústinde jasawshı qus bolsa dúnyalar arasında ańsat ǵana háreketlenetuǵın haywanlar bolıp esaplanadı. Terek uzaq, saw hám máńgi turmıstıń simvolı bolıp tabıladı [4; 141].

Terekler mudamı gúrrińler orayında bolmasa da, olar geyde insaniy pazıyletler yamasa tájiriybelerdiń táreplerin jetkeriw ushın metafora retinde qollanıladı. Mısalı: “The Giving Tree” Shel Silvershteyn tárepinen jazılǵan ertekte gúrriń ul perzent hám terek ortasındaǵı múnásibetler átirapında aylanadı. Terek pútkil ómiri dawamında balaǵa jan-táni menen ǵamxorlıq etedi, saqıylıq, belsendilik hám muhabbattıń bekkem tábiyatın ańlatadı. Atap aytqanda, “Sleepy Beauty” erteginiń ayırım versiyalarında terek túbine qoyılǵan sıyqırlı tiken yamasa iyne “Uyıqlap qalǵan gózzal”dı tereń uyqıǵa alıp keletuǵın ǵarǵıstıń ámelge asıwına alıp keledi. Terek hám ǵarǵıstıń, hám oyanıwdıń simvolına aylanadı. Terekler mudamı da insanıy ayrıqshalıqlardı ańlatıwshı retinde anıq táriyplenbegen bolsa da, olar kóbinese erteklerde túrli temalar, atap aytqanda, turmıs, ólim, ózgeris hám ámelde barlıqtıń ciklın ańlatıwshı tábiyattıń simvolı retinde kirgiziledi. Bul mısallar tereklerdiń inglis ertekleri kontekstinde qanday metaforalıq mániske iye bolǵanın hám onıń mifologiyalıq koncept birligi sıpatında gewdeleniwin kórsetedi.

Ertek insan kewiliniń úlken maydanı bolıp, ol jaǵdayda ańsızlıq húkimranlıq etedi. Psixologlardıń atap ótiwinshe, balalıqtan jaqsı kórgen ertek, insan ushın turmıs scenariyindegi roldi ózinde sınap kóriw ushın qolaylı qural bolıp, onnan qádiriyatlar, kompleksler hám mashqalalardı ańsat ǵana shamalaw múmkin hám derlik inglis erteklerińiń kópshilik bóleginde tiykarǵı háreketler “hayal” obrazı átirapında rawajlanadı (“Rapunzel”, “Qızıl qalpaqsha”), degen menen qaraqalpaq erteklerinde de “hayal” obrazı ushrasqanı menen tiykarǵı qaharman “er adam” bolıp óziniń maqset-muradına jetiwge hayal járdem beredi, yamasa muhabbatına erisiw ushın ertektegi háreketlerdiń hámmesi bir maqsetke qaratıladı.

Erteklerdiń ájayıp toplawshısı Vilgelm Grimm bir waqıtları bılay dep jazǵan edi: “Barlıq erteklerge tán bolǵan zat áyyemgi zamanlardan berli bar bolǵan isenim qaldıqları bolıp, olar oǵada áhmiyetli zatlardı metaforalıq túsinik arqalı ańlatqan. Bul tań qalǵanday isenim mayda-shúyde tas bóleklerine uqsaydı, olar ot-shóp hám gúller ósińki jerge shashılıp jatqan hám tek ótkir kóz benen ańlawǵa bolatuǵın túsinikler. Onıń mánisi uzaq waqıttan berli joǵalǵan, lekin ol ele da sol mánisin saqlap qalǵan hám ertekti usı mazmun menen tolıqtıradı, usınıń menen birge káramatlarǵa bolǵan tábiyiy qálewin qanaatlandıradı.” [3; 214].

Ekinshi, subtekst, metafora tegisligi mudamı mánistiń jaqtılanıwı bolıp, ertek qaharmanları, sıyqırlı atributlar, tábiyat hádiyseleri, reńler, elementler, sanlar, máwsimler, haywanlar hám ósimliklerdiń simvolikasın tereń hám emocional táriyiplewge ilhámlanadı:

Cinderella is a shining star in a sea of darkness (Zolushka jarıq juldız benen salıstırıladı, onıń jarqınlıǵı hám ayrıqsha ózgesheligi belgilenedi);

The wicked stepmother’s heart was an icy fortress (Ógey ananıń júregi muz qalasına salıstırıladı, onıń suwıq hám sezimsiz tábiyatın bildiredi);

The prince’s laughter was music to her ears (Shahzadanıń kúlkisi onıń qulaǵına nama sıpatında esitiledi);

The old woman’s wisdom was a beacon in the storm of confusion (Hayaldıń danalıǵı túsiniksizliklerge jol-joba hám anıqlıqtı ańlatıwshı mayak (jaqtı nur) penen salıstırıladı).

Bul metaforalar janlı súwretlerdi jaratıw, atap aytqanda personajlar hám olardıń pazıyletlerine tereń máni beriw arqalı bayanlanadı. Bunday kompleks kognitiv-diskursiv ádis ertek sózliginiń lingvistikalıq qásiyetleri hám mifologiyalıq konceptiniń ortasındağı múnásibetti tereń úyreniwge, sonıń menen birge, bul elementlerdiń hár túrli mádeniy sharayatlarda óz ara tásirin túsiniwge járdem beredi.

Juwmaqlap aytqanda, lingvistikalıq analiz mifologiyalıq obrazlardıń tereń túbirlerin ashıp beretuǵın semantikalıq sırdı ashıp beriwge múmkinshilik jaratadı. Ertek tekstleriniń strukturalıq analizi ertek tili qalay etip mifologiyalıq dúnya illyuziyasın qáliplestiriwin ashıp berdi, bul bizge denotativ hám konnotativ mánisti qayta kórip shıǵıwǵa múmkinshilik bergen bolsa, stilistikalıq analiz til toqımalarına toqılǵan hám bizdi mifologiyalıq saxnalarǵa sırlı túrde alıp baratuǵın kóplegen troplardı ashıp berdi. Pánleraralıq qatnas jasawǵa ertek sózligi qalay etip mifologiya hám mádeniyat ortasındağı baylanısqa aylanıp, kem ushırasatuǵın lingvistikalıq kórinisin jaratılıwın túsiniwge múmkinshilik berdi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (2004). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press.
3. “Grimms’ fairy tales”, Grimm Jacob, Grimm Wilhelm. New York, The Macmillan company; London, Macmillan & co., ltd., 1904.
4. Heinz S. Celtic Symbols. New York, 2008.-304 p.
5. Qaraqalpaq folkloru. Kóp tomlıq/67-76 tomlar. Nókis. “Ilim” 2014

MEDIA TA’LIM ASOSIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INGLIZ TILINI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI

Uzakova Kansuliu Yerejepbaevna - Innovatsion texnologiyalar universiteti, “Filologiya” kafedrasi dotsenti v.v.b.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637204

Annotatsiya. Mazkur maqolada media ta’limga asoslangan raqamli texnologiyalar yordamida ingliz tilini o'qitishning zamonaviy yondashuvini oʻrganilgan. Maqola media savodxonligi va raqamli savodxonlik elementlarini ingliz tili oʻqitish jarayoniga integratsiya qilish orqali oʻquvchilarning tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetentsiya, raqamli koʻnikmalar va motivatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan.

Abstract. This article explores a contemporary approach to English language teaching grounded in media education and supported by digital technologies. It examines the integration of media literacy and digital literacy components into the English language learning process, with the primary aim of fostering learners’ critical thinking, communicative competence, digital skills, and motivation.

Kalit so'zlar. Media ta’lim, raqamli savodxonlik, critical thinking, digital technologies, kontent yaratish (content creation), UNESCO AIM dasturi, autentik materiallar (authentic materials), Flipgrid, Anchor, COCA.

Keywords. Media education, digital literacy, critical thinking, digital technologies, content creation, UNESCO AIM programme, authentic materials, Flipgrid, Anchor, COCA.

Media ta’limga asoslangan raqamli texnologiyalar yordamida ingliz tilini oʻqitish zamonaviy ta’lim yoʻnalishlaridan biri boʻlib, media savodxonligi (media literacy) va raqamli savodxonlik (digital literacy) elementlarini ingliz tili oʻqitish jarayoniga integratsiya qilishni oʻz ichiga oladi. Bu yerda media ta’lim faqat media vositalaridan foydalanish bilan cheklanmaydi, balki talabalarga media matnlarni (video, podkastlar, ijtimoiy tarmoqlar postlari, reklama, yangiliklar materiallari) tanqidiy tahlil qilish, ularni yaratish va shu orqali ingliz tilini samarali rivojlantirish koʻnikmalarini shakllantirishni oʻrgatishdir [1].

Asosiy maqsadlar va afzalliklari

Ushbu yondashuv quyidagi asosiy maqsadlarga xizmat qiladi:

- Tanqidiy fikrlash (critical thinking) qobiliyatini rivojlantirish: oʻquvchilar feyk yangiliklarni ajratib olish, media manbalarning ishonchliligini baholash hamda mediada aks ettirilgan ijtimoiy muammolarni (gender stereotiplari, madaniy xurujlar, cultural bias) ingliz tilida muhokama qilishni oʻrganadilar.
- Kommunikativ kompetentsiyani oshirish: real media kontent (TED Talks, YouTube videolari, podkastlar, yangiliklar kliplari) bilan ishlash orqali speaking va listening koʻnikmalarini mustahkamlash [2].
- Raqamli koʻnikmalarni shakllantirish: kontent yaratish (short video essay, podkast epizodlari, blog materiallari) orqali tilni amaliy qoʻllash va raqamli muhitda ishlash qobiliyatini rivojlantirish.
- Oʻquvchilar motivatsiyasini sezilarli darajada oshirish: ularning kundalik smartfon va internetdagi faoliyatlari ta’lim jarayoni bilan uyg’unlashtirilishi natijasida o'qishga qiziqish ortadi.[3]

Ushbu afzalliklar oʻquv jarayonini faqat til oʻrganishdan tashqari, zamonaviy raqamli jamiyatda faol va tanqidiy fuqaro boʻlishga tayyorlashga xizmat qiladi.

Asosiy raqamli texnologiyalar va ularning ingliz tili darslarida qoʻllanishi

- video va audio platformalar (YouTube, TED, Spotify, Anchor): autentik materiallar bilan ishlash, tanqidiy tahlil va video response yaratish.[3]
- Interaktiv platformalar (Flipgrid, Padlet, Mentimeter): video javoblar, muhokama va collaborative content creation.
- Podkast yaratish vositalari (Audacity, GarageBand, Anchor): oʻquvchilar oʻz podkastlarini suratga olib, speaking fluency ni oshirish.
- Onlayn korpuslar va lug'atlar (COCA – Corpus of Contemporary American English, British National Corpus, Cambridge Dictionary, Oxford Learner's Dictionaries): media matnlardagi leksikani tahlil qilish va kontekstda oʻrganish.
- Ijtimoiy tarmoqlar (Instagram, Twitter/X, TikTok): qisqa video/post yaratish orqali authentic communication ni rivojlantirish [5,6].
- AI asosidagi vositalar (ShatGPT, Grammarly, speech-to-text): kontent yaratish va tahrirlashda yordamchi sifatida foydalanish.

Oʻzbekiston kontekstida amaliyot

Ushbu texnologiya siz oʻqitayotgan fanlar bilan yuqori darajada uyg'unlashadi:

- “Chet tilini o'qitish uslub va tamoyillari”: media ta'lim elementlarini kiritish orqali raqamli texnologiyalar asosida ingliz tilini o'qitishning zamonaviy metodlarini o'rgatish (masalan, Flipgrid orqali video responselar yaratish, media ta’lim modellarini tahlil qilish).
- “Oʻg'zaki nutq amaliyoti”: podkast va video monologlar yaratish, ijtimoiy media platformalari orqali speaking practice ni tashkil etish.
- “Leksikografiya” : onlayn korpuslar (COCA, BNC) va media matnlarda yangi leksikani tahlil qilish, media kontekstida lug’atshunoslik ko'nikmalarini rivojlantirish.

Oʻzbekistonda media va axborot savodxonligi yo'nalishi tez sur’atlar bilan rivojlanmoqda. UNESCO ning AIM (Access to Information, Accountability of Institutions, and Media Competence) dasturi doirasida 2025 yilda o'tkazilgan ko'p tomonlama seminarlar, milliy strategiyalar va loyihalar (masalan, MIL hub lar yaratish, o'qituvchilar malakasini oshirish) bu sohada muhim qadamlar boʻldi.[12] Shuningdek, universitetlar va ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim strategiyasi doirasida media savodxonligi elementlari integratsiya qilinmoqda.

Dars jarayonida joriy etish uchun tavsiya etiladigan bosqichlar

1. Kirish bosqichi — media ta’limning asosiy tushunchalarini oʻrgatish: media matnning kim tomonidan yaratilgani (who created?), maqsadi (why?), kim uchun (for whom?) va qanday usullar qo'llanilgani (what techniques?).

2. Tahlil bosqichi — real media materiallarini (ingliz tilidagi yangiliklar, reklama, ijtimoiy tarmoq postlari) ko'rib chiqish va tanqidiy muhokama qilish.

3. Yaratish bosqichi — o'quvchilar tomonidan o'z media kontentlarini yaratish (short video essay, podcast episode, blog post).

4. Baholash bosqichi — rubric ga asoslangan baholash: tanqidiy tahlil sifati, ingliz tili darajasi (grammar, vocabulary, fluency), media elementlarining samarali qo'llanilishi [7].

Media ta’limga asoslangan raqamli texnologiyalar yordamida ingliz tilini oʻqitish zamonaviy ta’limning eng samarali va istiqbolli yoʻnalishlaridan biridir. Ushbu texnologiya media savodxonligi (media literacy) va raqamli savodxonlik (digital literacy) elementlarini ingliz tili oʻqitish jarayoniga integratsiya qilish orqali faqat til koʻnikmalarini (speaking, listening, vocabulary, grammar) rivojlantirib qolmay, balki oʻquvchilarning tanqidiy fikrlash, autentik kommunikatsiya va kontent yaratish qobiliyatlarini ham shakllantiradi.

Asosiy afzalliklari quyidagilarda namoyon boʻladi:

•Real media materiallari (TED Talks, YouTube, podkastlar, ijtimoiy tarmoqlar) bilan ishlash orqali kommunikativ kompetentsiyaning tabiiy va motivatsion oshishi;

•Feyk yangiliklarni ajratish, manbalar ishonchliligini baholash va ijtimoiy muammolarni (gender stereotiplari, cultural bias) ingliz tilida muhokama qilish orqali tanqidiy fikrlashning rivojlanishi;

•Oʻquvchilar tomonidan oʻz media kontentlarini (short video essay, podcast, blog postlari) yaratish orqali raqamli koʻnikmalar va amaliy til qoʻllashning mustahkamlanishi;

•Kundalik raqamli faoliyat (smartfon, internet) ni ta’lim bilan uyg’unlashtirish orqali motivatsiyaning sezilarli darajada oshishi.

Oʻzbekiston kontekstida bu yondashuv alohida ahamiyatga ega: UNESCO ning AIM (Access to Information, Accountability of Institutions, and Media Competence) dasturi doirasida 2025 yilda o'tkazilgan koʻp tomonlama seminarlar, milliy MIL strategiyasini ishlab chiqish, oʻqituvchilar malakasini oshirish va MIL clublar yaratish kabi tashabbuslar media va axborot savodxonligini rivojlantirishda muhim qadamlar bo'ldi. Oliy ta’lim muassasalari misolida ushbu texnologiya “Chet tilini oʻqitish uslub va tamoyillari”, “Oʻg'zaki nutq amaliyoti” va “Leksikografiya” fanlari bilan yuqori darajada uyg’unlashadi — Flipgrid, Anchor, COCA kabi vositalar orqali video response, podkast va onlayn korpus tahlili amaliyotlarini joriy etish mumkin [8].

Dars jarayonining tavsiya etilgan bosqichlari (kirish → tahlil → yaratish → baholash) tizimli va samarali joriy etilishi bilan o'quvchilarni global raqamli jamiyatda faol, tanqidiy va mas'uliyatli ishtirokchi sifatida tayyorlaydi.

Umuman olganda, ushbu texnologiya ingliz tili oʻqitishni zamonaviy raqamli muhitga moslashtirib, oʻquvchilarni faqat til oʻrganuvchi emas, balki media va axborot jarayonlarining faol ishtirokchisiga aylantirish orqali ta’lim sifatini yangi bosqichga koʻtaradi. Oʻzbekistonning raqamli ta’lim strategiyasi va UNESCO bilan hamkorligi doirasida bu yoʻnalish yanada kengayib, milliy ta’lim tizimining uzviy qismiga aylanishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Share, J., & Mamikonyan, T. (2020). Preparing English teachers with critical media literacy for the digital age. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 20*(1). https://citejournal.org/volume-20/issue-1-20/english-language-arts/preparing-english-teachers-with-critical-media-literacy-for-the-digital-age

2. UNESCO. (2025). Building an informed society: UNESCO’s media program in Uzbekistan shows tangible progress. UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/building-informed-society-unescos-media-program-uzbekistan-shows-tangible-progress

3. Gaston, J. (2020). Teaching media literacy to ESL and EFL students in the age of COVID-19. *GATESOL Journal*. https://georgiatesoljournal.org/index.php/GATESOL/article/view/107

4. Yeleussiz, A. (2024). Exploring EFL teachers’ perceptions of media literacy in Kazakhstan. *Journal of Social Studies Education Research, 15*(1), 282–316. https://www.jsser.org/index.php/jsser/article/view/5682

5. Narendran, M. N. (2025). The growth of digital literacy and 21st-century skills in English language education through ICT. *ACR Journal*. https://acr-journal.com/article/the-growth-of-digital-literacy-and-21st-century-skills-in-english-language-education-through-ict-1836

6. National Association for Media Literacy Education (NAMLE). (n.d.). What is media literacy? Media Literacy Now. https://medialiteracynow.org/challenge/what-is-media-literacy

7. MediaSmarts. (n.d.). Key concepts for digital media literacy. https://mediasmarts.ca/digital-media-literacy/general-information/digital-media-literacy-fundamentals/key-concepts-digital-media%C2%A0literacy

8. UNESCO. (2023). Media and information literacy curriculum for teachers. Mahatma Gandhi Institute of Education for Peace and Sustainable Development. (Ushbu manba O‘zbekiston kontekstida ham qo‘llanidigan asosiy qo‘llanma).

O‘ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA SIFAT SO‘Z TURKUMINING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI

Xummedova O‘g‘ilnovot Mavlanberdi qizi - Innovatsion texnologiyalar universiteti “Filologiya” kafedrasi assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637165

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va turkman tillarida sifat so‘z turkumining tuzilishiga ko‘ra turlari va ularning xususiyatlari yoritildi. Natijada ikki tildagi umumiylik va farqli jihatlar aniqlanib, o‘zgarishlar va o‘xshashliklar aniqlandi.

Abstract. This article examines the types of adjectives in the Uzbek and Turkmen languages according to their structure, as well as their characteristics. As a result, the similarities and differences between the two languages were identified, and changes and common features were determined.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, turkman tili, sifat, qo‘shma, sodda, juft, takror, qiyosiy tahlil, morfologiya.

Key words: Uzbek language, Turkmen language, adjective, compound, simple, paired, reduplicated, comparative analysis, morphology.

Har bir tilning morfologiya bo‘limida sifat so‘z turkumi mustaqil so‘zlar tarkibida o‘rganiladi va tilshunosligimizda sifat so‘z turkumi katta o‘rinlarni egallaydi. Chunki kundalik hayotimizda insonlarga ham, narsalarga ham tashqi ko‘rinishiga qarab xususiyatini, belgisini aytamiz. Bularni esa ikki tilda ham sifat so‘z turkumi o‘rganadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi globallashuv jarayonida turkiy tillarning tarixiy ildizlari va o‘zaro aloqalarini o‘rganish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash masalasi yanada ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbek va turkman tillaridagi sifat so‘z turkumining tuzilishiga ko‘ra turlarini qo‘llanish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish: ikki tildagi leksik qatlamning boyish manbalarini aniqlash, xalq madaniyati va kasb-hunar an’analarining tilga ta’sirini ochib berish, shuningdek, morfologik tizimning shakllanish jarayonini yoritish imkonini beradi.

Shu sababdan mazkur masalaning ilmiy tadqiqi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy leksikografiya va tarjimashunoslik uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

Mavzuni tadqiq etishda asosan qiyosiy, tarixiy va morfologik-semantik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy metod yordamida o‘zbek va turkman tillaridagi sifat so‘z turkumining tuzilishiga ko‘ra turlarining o‘xshash va farqli tomonlari aniqlanadi.

O‘zbek va turkman tilshunosligida sifat so‘z turkumi masalalari haqida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Shu bilan birga, sifat so‘z turkumining tuzilishiga ko‘ra turlari ikki til misolida maxsus qiyosiy tadqiqi yetarli darajada olib borilmagan. Shu sababdan ushbu mavzuni yoritish ilmiy jihatdan ham, amaliy nuqtayi nazardan ham muhim hisoblanadi.

O‘zbek tilida otga bog‘lanib, uning belgisini bildiradigan va **qanday?, qanaqa?** so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlarga **sifat** deyiladi. Masalan, *katta bino, shinam xona, chiroyli qiz…*

Turkman tilida sifatlar **“sypatlar”** deb nomlanib, shaxs va narsaning xil-xususiyatini, rangini, maza-ta’mini, miqdorini, ahvolini, harakter-xususiyatini, shaklini, ko‘rinishini bildirib, shaxs va predmetning qandaydir bir belgisini aglatib, ***nähili?, niçik?, nätüýsli?, neneňsi?*** kabi so‘roqlarga javob beradi. Masalan, ***owadan*** *mata,* ***sary*** *gül,* ***gyzyl*** *galam…*

O‘zbek tilida sifatlar tuzilishiga ko‘ra to‘rtta guruhga ajraladi. Ular:

1. **Sodda sifatlar**
2. **qo‘shma sifatlar**
3. **juft sifatlar**
4. **takroriy sifatlar**

Bir asosdan iborat bo‘lgan sifatlar **sodda sifatlar** sanaladi. Masalan, *chiroyli, hashamatli, jozibali, mazali….*

Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan sifatlar **qo‘shma sifatlar** hisoblanadi. Qo‘shma sifatlar, asosan, qo‘shib yoziladi. Masalan, *balandparvoz, ishyoqmas, xomsemiz, mehnatsevar…*

O‘zaro yaqin yoki zid ma’noli ikki asosning juft kelishidan hosil bo‘lgan sifat **juft sifat** hisoblanadi. Masalan, *yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, sog‘-salomat, mayda-chuyda, pishiq-puxta….*

Juft sifat qismlari chiziqcha bilan yoziladi. Juft sifat qismlari -u, -yu vositasida bog‘lansa, ular ajratib yoziladi: yakka-yu yagona.

Bir asosning aynan takrorlanishidan hosil bo‘lgan sifat takroriy sifat sanaladi. Takroriy sifatlar belgini ta’kidlab, kuchaytirib ifodalaydi. Takroriy sifat qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi. Masalan, *katta-katta, baland-baland, uzun-uzun…*

Turkman tilida tuzilishiga ko‘ra sifatlar ikki guruhga ajraladi:

1. **Sada sypatlar**
2. **Goşma sypatlar**

“Sada sypatlar” ya’ni sodda sifatlarga bitta asosdan tashkil topgan sifatlar kiradi. Bular ham o‘z navbatida ikkitaga ajraladi:

“ýasama däl sypatlar” ya’ni sodda tub sifatlar hech qanaqa yasovchi qo‘shimchalarsiz yasaladi. Masalan, *ak (oq), gara (qora), sary (sariq), ýagşy(yaxshi), ýaman (yamon), uly (katta), kiçi (kichik)…*

“ýasama sypatlar” ya’ni yasama sifatlarga turli xil so‘z yasovchi qo‘shimchalari bilan yasalgan sifatlarga aytiladi. Masalan, *suwly (suvli), duzly (tuzli), duzsuz (tuzsiz)…*

“Goşma sypatlar” ya’ni qo‘shma sifatlarga ikki va undan ortiq asosning birikishidan yoki takrorlanishidan hosil bo‘ladigan sifatlar kiradi. Masalan, *açgöz adam (ochko‘z inson), doňýürek hossar (shavqatsiz hamroh)…* Ularning ham o‘z navbatida ikki xil ko‘rinishi bor. Ular:

a) “Jübüt gaýtalanýan sypatlar”ga asos takrorlanishidan yasalgan sifatlar. Masalan, *gyzyl-gyzyl horazlar (qizil-qizil xo‘rozlar) , beýik-beýik daglar (baland-baland tog‘lar)…*

b) “Düzümli sypatlar” ya’ni strukturaviy sifatlardir. Masalan, *saçy uzyn* gyz (sochi uzun qiz), *galam gaşly* gelin (qalam qoshli qiz) [1].

Yuqorida ikki tildagi sifatlarning tuzilishiga ko‘ra guruhlanishini ko‘rib chiqdik, o‘xshash jihati shundagi sifatlar ikki tilda ham tuzilishiga ko‘ra guruhlanadi, guruhlanish esa yasalganligiga va tarkibiga ko‘ra ajralyabdi. Farqli jihati esa o‘zbek tilida sifatlar tuzilishiga ko‘ra to‘rtta guruhga ajraladi: qo‘shma, sodda, juft va takroriy. Turkman tilida esa ikkita katta guruhga ajraladi: qo‘shma, sodda. Qo‘shma sifatlar ham yana kichkina ikkita guruhga ajralyabdi: strukturaviy va takoriy sifatlar bo‘lib.

O‘zbek va turkman tillarida sifatlarning tuzilishiga ko‘ra turlari orqali ko‘plab sifatlarni, xususiyatlarni, belgilarni bildiruvchi so‘zlarni hamda turmushga oid atamalarni aniqladik. Qiyosiy tahlil natijasida ikki tilda ikki xil guruhga ajratilishi, ammo ma’noviy jihatdan o‘xshashligi aniqlandi. Umuman olganda, sifatlar o‘zbek va turkman tillarining leksikmorfologik boyligiga salmoqli hissa qo‘shgan bo‘lib, ularning o‘rganilishi ikki tilning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashda, shuningdek, turkiy tillar tipologiyasini yoritishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa: Ýokary we orta hünär okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.

2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.

3. Tojiev Y. O‘zbek tilida affiksal sinonimiya. Dok. diss. – Toshkent, 1991. – B.119.

4. Türkmen dili. Morfologiýa: Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitab. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

IMPROVING THE PEDAGOGICAL MECHANISM OF STUDENTS’ INDIVIDUAL ACTIVITIES IN THE CREDIT-MODULAR LEARNING SYSTEM

Yesemuratov Bakhit Aytjanovich - University of Innovation Technologies, an assistant teacher
https://doi.org/10.5281/zenodo.19637141

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimidagi talabalarning individual o'quv faoliyatini pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish muammosini o'rganadi. Davom etayotgan globalizatsiya va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish strategik ustuvorlikka aylandi. Tadqiqot kredit-modul tizimida individual o'quv jarayonlarini tashkil etish uchun ilmiy asoslangan mexanizmlarni ishlab chiqishni maqsad qiladi. Reflektiv yondashuvga asoslangan pedagogik model ishlab chiqilib, O'zbekistonning Samarqand davlat universiteti, Qoraqalpog'iston davlat universiteti va Toshkent davlat huquq universitetida eksperimental sinovdan o'tkazildi. Statistik tahlil taklif etilgan model talabalarning akademik ko'rsatkichlari, motivatsiyasi va o'zini-o'zi boshqaruvchi o'qish qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaganini tasdiqladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimi doirasidagi individuallashtirilgan ta'lim talabalarda akademik mustaqillik va kasbiy tayyorgarlikni rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: kredit-modulyar tizim, individual o'quv faoliyatlari, pedagogik mexanizm, individualizatsiya, o'zini-o'zi tartibga soluvchi o'qish, oliy ta'lim.

Abstract. The present study examines the problem of improving the pedagogical mechanism of students' individual learning activities within the credit-modular system of education in higher institutions of the Republic of Uzbekistan. In the context of ongoing globalization and digital transformation, the individualization of the educational process has become a strategic priority. The research aims to develop scientifically grounded mechanisms for organizing individual learning processes in the credit-modular system. A pedagogical model based on a reflective approach was developed and experimentally tested at three universities in Uzbekistan: Samarkand State University, Karakalpak State University, and Tashkent State University of Law. Statistical analysis confirmed that the proposed model significantly improved students’ academic performance, motivation, and capacity for self-regulated learning. The findings demonstrate that individualized instruction within the credit-modular framework fosters academic independence and professional readiness among students.

Keywords: credit-modular system, individual learning activities, pedagogical mechanism, individualization, self-regulated learning, higher education, Uzbekistan.

Introduction. The rapid digitalization and globalization of higher education necessitate a fundamental reconsideration of pedagogical approaches to organizing the learning process. The credit-modular system (CMS), widely adopted within the Bologna Process framework, has become an instrumental mechanism for ensuring academic mobility, recognizing qualifications, and individualizing learning trajectories. Countries such as Germany (“Kompetenzorientierung”), France

(“Parcoursup”), and Russia (“Individual Development Trajectory”) have developed national initiatives to support personalized educational pathways, underscoring the global relevance of this challenge.

In Uzbekistan, the improvement of higher education has acquired strategic national significance, as reflected in the “Strategy of Action on Five Priority Areas of Development” and the |”Concept of Higher Education Development until 2030.” Presidential Decree No. PD-5117 (May 2021) mandated the implementation of the credit-modular system across all higher education institutions in the country [2]. Despite this normative foundation, a substantial gap remains between policy intentions and classroom practice: universities lack scientifically grounded models for supporting and organizing students’ individual learning activities [1, 9].

Research by Uzbek scholars—T.S. Hodjaeva, Sh.H. Yunuskhodjaeva, F.U. Norov, and D.R. Hakimov—has addressed certain aspects of the credit-modular system in Uzbek universities, yet no integrated pedagogical mechanism for supporting students’ individual activities has been proposed to date. This study addresses that gap by developing and empirically testing such a mechanism.

Materials and Methods

The research was conducted at three higher education institutions in Uzbekistan: Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Karakalpak State University named after Berdakh, and Tashkent State University of Law. The study employed a combination of theoretical and empirical methods:

1. Systematic analysis of scientific and methodological literature on individualization of learning, credit-modular systems, self-regulated learning (A. Bandura, B. Zimmerman), and learner-centered education (C. Rogers, R. Weimer) [3, 5, 7, 10].
2. Comparative analysis of educational models in Uzbekistan, CIS countries (Russia, Kazakhstan, Belarus, Kyrgyzstan), and Western countries (Europe, USA, Canada, Australia).
3. Questionnaires and structured interviews with students and faculty to identify challenges in organizing individual learning activities.
4. Pedagogical experiment involving the implementation of a reflective-based individualization model across experimental and control groups.
5. Statistical data analysis, including correlation analysis, analysis of variance (ANOVA), and descriptive statistics (mean values, standard deviations, percentage distributions).

The pedagogical model developed within this study is grounded in the reflective approach and integrates three core support dimensions: (1) regulatory-informational support (educational standards, assessment rules, performance monitoring); (2) organizational-methodological support (individualized learning plans, flexible trajectories, formative assessment); and (3) personnel support (tutor mentoring, teacher professional development in individualized instruction). The model also incorporates interactive technologies—online platforms, virtual laboratories, simulators, and gaming technologies—to activate student agency and self-organization.

Results and Discussion

The pedagogical model’s implementation yielded statistically significant improvements in students’ academic performance across all three universities. At Samarkand State University, the most substantial gains were observed among second- and fourth-year students, who used the individualized approach to plan their educational trajectories more strategically and apply optimal learning strategies. At Karakalpak State University, second-year students demonstrated marked improvement in self-organization skills by actively utilizing the flexible learning options afforded by the model. At Tashkent State University of Law, first-year students benefitted most, establishing a strong academic foundation at the critical early stage of their university study.

The model proved universally applicable regardless of students’ initial academic level. High-achieving students utilized individualized learning to pursue deeper inquiry and participate in research projects, while students with average and low performance benefited from personalized consultations and targeted support, resulting in increased motivation and academic engagement. ANOVA confirmed that the improvements in academic performance were statistically significant ($p < 0.05$) and not attributable to chance.

The theoretical contribution of this research includes the deepening of the conceptual framework around “students’ self-educational skills,” “individual learning processes in the credit-modular system,” and “mechanisms of organizing individual learning processes” [4, 8]. Four key components of individual educational trajectory design were identified and structured into a diagnostic model: the motivational criterion (desire and awareness to learn via individual trajectory), the cognitive criterion (understanding of the IET mechanism), the technological criterion (ability to plan and work with documentation), and the reflexive criterion (capacity for self-analysis).

A six-stage model of individual educational path design was also proposed: 1) Diagnosis of student needs and capacities; 2) Goal-setting; 3) Content determination; 4) Individual study plan formulation; 5) Plan implementation; and (6) Analysis, monitoring, and adjustment. This systematic approach to the design of individual trajectories ensures that both academic and personal development goals are integrated within the credit-modular framework.

The use of artificial intelligence and digital tools in this model aligns with the conference's theme of digital transformation in education. Online platforms (Zoom, Microsoft Teams), virtual laboratories, and digital self-assessment instruments constitute the technological backbone of the proposed pedagogical mechanism. These tools enable adaptive and real-time support for individual learning trajectories—an area where AI-assisted analytics and personalized recommendation systems offer significant future potential.

Conclusion. This study developed and validated a reflective-based pedagogical model for improving the organization of students’ individual learning activities within the credit-modular system of Uzbekistan’s higher education institutions. Experimental testing at three universities confirmed that the model effectively enhances academic motivation, self-organization, and academic performance across students with varying levels of preparation. The proposed

mechanism integrates regulatory-informational, methodological, and personnel dimensions with interactive digital technologies, creating conditions for truly individualized and student-centered learning.

Practical recommendations include the development of an elective module “Individual Educational Trajectory in the Credit-Module System”; the use of tutoring and reflective-dialogue technologies; the inclusion of individualization elements in mandatory and elective courses; and the creation of a methodological bank of differentiated assignments and projects [6, 7, 10]. The findings contribute to pedagogical science by offering an empirically grounded, replicable model for implementing individual learning within the credit-modular framework, with broader applicability for higher education institutions in Uzbekistan and comparable national contexts.

References:

1. Asrabayeva G. M. Advantages of the credit-module system for students in Uzbekistan // Central Asian Journal of Education and Innovations. – 2025. – Vol. 4, No. 3. – Pp. 138–143.

2. Mirziyeva Sh. Sh., Omanova G. A., Begimkulov U. Sh. On the Path to Forming an Education Ecosystem: Transformation of the Continuous Education System in the Republic of Uzbekistan // Modern Education and Society. – 2024. – Vol. 1, No. 1. – Pp. 13–22.

3. Sharipova Sh. Kh. Methodology for organizing independent study in universities under the credit-module system // Modern Education. – 2023. – No. 4. – Pp. 102–106.

4. Ganieva N. Formation of an Individual Educational Trajectory in the Context of the Credit-Module System // InScience.uz. – 2022. – No. 9. – Pp. 51–55.

5. Gafurova D. Principles of organizing independent learning in the credit-module system // InScience.uz. – 2022. – No. 11. – Pp. 43–47.

6. Babakhodzhaeva N. M. Organization of independent student work in the modular-credit system // International Conference on Developments in Education. – 2022. – Pp. 145–148.

7. Umarov I. Independent work of students as an important factor in education under the credit-module system // Scientific and Methodological Center. – 2022. – No. 2. – Pp. 60–65.

8. Tashmatov G. O. Individualization of university students' work under the credit-module system // Proceedings of Tashkent State Pedagogical University. – 2023. – No. 3(75). – Pp. 80–85.

9. Batyrov A. Characteristics of the credit-module system in higher education // Education and Innovation. – 2023. – No. 5. – Pp. 115–120.

10. Shimchuk A. O. Organization of independent student work in the credit-module system // Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – No. 2(23). – Pp. 92–97.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA TALAFFUZ KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Yusupov Azat Ataxanovich - Innovatsion texnologiyalar universiteti, Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Ilmiy rahbar

Sarsenbaeva Shaxsanem Alibekovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti Filologiya kafedrasi 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19637115

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida talaffuz ko‘nikmasini rivojlantirish masalasi chuqur tahlil qilinadi. Xususan, fonetik kompetensiyaning tarkibiy qismlari, ya’ni tovush tizimi, urg‘u, ritm va intonatsiya xususiyatlari keng yoritiladi. Shu bilan birga, ona tilining ta’siri natijasida yuzaga keladigan interferensiya holatlari hamda ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, talaffuzni o‘rgatishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kommunikativ yondashuvning samaradorligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: talaffuz, fonetika, fonologiya, interferensiya, intonatsiya, ritm, urg‘u, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili, o‘qitish metodikasi

Abstract. This article provides an in-depth analysis of developing pronunciation skills in the process of teaching English. In particular, the components of phonetic competence, including sound system, stress, rhythm, and intonation, are thoroughly examined. Furthermore, the issue of language interference caused by the influence of the mother tongue and ways to overcome it are discussed. In addition, the effectiveness of modern pedagogical technologies and communicative approaches in teaching pronunciation is substantiated.

Keywords: pronunciation, phonetics, phonology, interference, intonation, rhythm, stress, communicative competence, English language, teaching methodology

Hozirgi global rivojlanish sharoitida ingliz tilini mukammal egallash muhim zaruratga aylangan. Shu bilan birga, tilni o‘rganishda faqat grammatik va leksik bilimlar yetarli emas, balki to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmasi ham katta ahamiyatga ega. Chunki noto‘g‘ri talaffuz kommunikatsiyada tushunmovchiliklarga olib keladi va nutq samaradorligini pasaytiradi. Shu nuqtai nazardan, olimlar, jumladan Daniel Jones hamda Peter Roach talaffuzni til o‘rganishning asosiy komponentlaridan biri sifatida ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, talaffuz ko‘nikmasi tinglab tushunish va gapirish malakalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, kommunikativ kompetensiyaning ajralmas qismi hisoblanadi [2;5].

Avvalo, talaffuz ko‘nikmasini rivojlantirish fonetik kompetensiyani shakllantirishdan boshlanadi. Fonetik kompetensiya esa til tovushlari tizimini, urg‘u (stress), ritm va intonatsiyani to‘g‘ri qo‘llashni o‘z ichiga oladi. Demak, o‘quvchilar nafaqat alohida tovushlarni, balki nutqning umumiy ohangdorligini ham egallashlari lozim. Bundan tashqari, ingliz tilining fonetik tizimi uning yozuv tizimi bilan to‘liq mos kelmaydi. Ya’ni, bir xil harf turli so‘zlarda turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Masalan, through, though, thought kabi so‘zlar bunga yorqin misol bo‘ladi. Shu sababli, o‘quvchilarda fonetik tahlil qilish va tovushlarni anglash ko‘nikmasini rivojlantirish muhimdir. Shuningdek, interferensiya muammosi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Ya’ni, ona tilining fonetik xususiyatlari

chet tilini o‘rganishda ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek yoki qoraqalpoq tilida mavjud bo‘lmagan /θ/ va /ð/ tovushlari o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘diradi. Natijada, ular bu tovushlarni /s/ yoki /z/ bilan almashtirishga moyil bo‘ladilar. Shu bois, bunday tovushlarni maxsus mashqlar orqali o‘rgatish zarur [1].

Bundan tashqari, talaffuzni o‘rgatishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi. Birinchidan, imitatsiya usuli orqali o‘quvchilar to‘g‘ri talaffuzni eshitib, uni takrorlaydilar. Bu usul ayniqsa boshlang‘ich bosqichda juda foydalidir. Ikkinchidan, minimal juftliklar (minimal pairs) yordamida tovushlar o‘rtasidagi farqlarni anglash imkoniyati yaratiladi. Masalan, ship–sheep, bit–beat kabi misollar orqali o‘quvchilar fonematik farqlarni sezishni o‘rganadilar [4].

Shu bilan birga, intonatsiya va ritm mashqlari ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki nutqning tabiiyligi aynan shu omillarga bog‘liq. Masalan, savol gaplarda ohangning ko‘tarilishi, darak gaplarda esa pasayishi nutqning to‘g‘ri idrok etilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash talaffuzni rivojlantirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Masalan, mobil ilovalar, sun’iy intellekt asosidagi platformalar va audio-vizual materiallar orqali o‘quvchilar mustaqil ravishda mashq qilishlari mumkin. Shu orqali o‘rganish jarayoni yanada interaktiv va samarali bo‘ladi. Shuningdek, kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslar ham katta ahamiyatga ega. Ya’ni, dialoglar, rolli o‘yinlar va muhokamalar orqali o‘quvchilar real nutq muhitida talaffuzni qo‘llash imkoniga ega bo‘ladilar. Natijada, ular nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy ko‘nikmaga ham ega bo‘ladilar.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, talaffuzni o‘rgatish kompleks yondashuvni talab qiladi. Bir tomondan, nazariy fonetik bilimlar asos yaratadi, ikkinchi tomondan esa amaliy mashqlar orqali bu bilimlar mustahkamlanadi. Shu bilan birga, o‘qituvchining roli ham nihoyatda muhimdir. Chunki u to‘g‘ri talaffuz namunalarini ko‘rsatishi, o‘quvchilarning xatolarini aniqlashi va ularni tuzatishi zarur. Bundan tashqari, individual yondashuv orqali har bir o‘quvchining ehtiyojlarini hisobga olish samaradorlikni oshiradi. Bundan tashqari, psixologik omillar ham muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, nutqdan qo‘rqmasligi va faol ishtiroki talaffuzni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, dars jarayonida qulay va rag‘batlantiruvchi muhit yaratish lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o‘qitishda talaffuz ko‘nikmasini rivojlantirish murakkab, ammo zarur jarayondir. Shu bilan birga, to‘g‘ri metodlar, innovatsion texnologiyalar va samarali pedagogik yondashuvlar yordamida ushbu jarayonni yanada takomillashtirish mumkin. Demak, talaffuz ko‘nikmasi kommunikativ kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida qaralishi va ta’lim jarayonida ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hrubešová, M. (2023). Teaching pronunciation-Attitudes of Teachers and Learners.
2. Jones, D. (1922). An outline of English phonetics. BG Teubner.
3. Kenworthy, J. (1987). Teaching english pronunciation. (No Title).

4. Králová, A. (2011). Teaching English Pronunciation to Young Learners-Focus on Accuracy.
5. Roach, P. (2009). English phonetics and phonology paperback with audio CDs (2): A practical course. Cambridge university press.
6. Underhill, A. (2005). Sound foundations. Macmillan Education.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Айнура Бекниязова - Студент 4-го курса направления «Филология и преподавание языков» Университета инновационных технологий.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634812

Аннотация: В статье рассматривается роль интерактивных методов обучения и современных образовательных технологий в развитии творческого мышления студентов. Анализируются основные подходы к организации учебного процесса, направленного на активизацию познавательной деятельности обучающихся. Особое внимание уделяется таким методам, как кейс-стади, проектное обучение, дискуссии и использование цифровых технологий. Приводятся примеры практического применения интерактивных методов в высшей школе. Делается вывод о том, что внедрение инновационных технологий способствует формированию креативности, самостоятельности и критического мышления студентов.

Ключевые слова: интерактивное обучение, творческое мышление, образовательные технологии, студенты, кейс-метод

Abstract: This article examines the role of interactive teaching methods and modern educational technologies in developing students' creative thinking. It analyzes key approaches to organizing the educational process aimed at activating students' cognitive activity. Particular attention is paid to methods such as case studies, project-based learning, discussions, and the use of digital technologies. Examples of the practical application of interactive methods in higher education are provided. It is concluded that the introduction of innovative technologies promotes students' creativity, independence, and critical thinking.

Keywords: interactive learning, creative thinking, educational technologies, students, case study method

Современная система высшего образования переживает значительные изменения, обусловленные развитием цифровых технологий, глобализацией и изменением требований к профессиональной подготовке специалистов. В условиях стремительного обновления знаний и роста конкуренции на рынке труда особую значимость приобретает развитие творческого мышления студентов, их способности к самостоятельному решению проблем и генерации новых идей. Традиционные методы обучения, основанные на передаче готовых знаний от преподавателя к студенту, уже не в полной мере соответствуют современным образовательным задачам. Они не всегда способствуют формированию активной познавательной позиции и креативности обучающихся. В этой связи возрастает роль интерактивных методов обучения, которые ориентированы на активное

участие студентов в образовательном процессе. Интерактивное обучение предполагает взаимодействие всех участников образовательного процесса, создание условий для диалога, сотрудничества и обмена мнениями. В отличие от пассивных форм обучения, где студент выступает в роли слушателя, интерактивные методы вовлекают его в активную деятельность, что способствует более глубокому усвоению знаний и развитию творческого потенциала.

Современные образовательные технологии, такие как мультимедийные средства, онлайн-платформы, виртуальные лаборатории и цифровые ресурсы, открывают новые возможности для организации интерактивного обучения. Они позволяют создавать гибкую образовательную среду, адаптированную к индивидуальным особенностям студентов, и стимулируют их познавательную активность. Кроме того, интерактивные методы обучения способствуют развитию таких важных компетенций, как критическое мышление, коммуникативные навыки, умение работать в команде и принимать решения. Эти навыки являются ключевыми для успешной профессиональной деятельности в условиях современной экономики знаний. Таким образом, актуальность темы исследования обусловлена необходимостью поиска эффективных педагогических подходов, направленных на развитие творческого мышления студентов. В данной статье рассматриваются основные интерактивные методы и современные технологии, применяемые в образовательном процессе, а также их влияние на формирование креативных способностей обучающихся.

Интерактивные методы обучения представляют собой совокупность педагогических приёмов, направленных на активное вовлечение студентов в учебный процесс. Их основная цель – развитие самостоятельности, критического и творческого мышления, а также формирование устойчивой мотивации к обучению. Одним из наиболее распространённых интерактивных методов является кейс-метод (Case Study). Он предполагает анализ конкретных ситуаций, приближённых к реальной профессиональной деятельности. Например, студенты экономического факультета могут рассматривать кейс по управлению компанией в условиях кризиса и предлагать различные стратегии выхода из него. Такой подход развивает аналитическое мышление, способность к принятию решений и креативность. Другим важным методом является проектное обучение. В рамках данного подхода студенты работают над созданием конкретного продукта или решения определённой проблемы. Например, студенты инженерных специальностей могут разрабатывать прототипы устройств, а будущие педагоги — создавать образовательные программы. Проектная деятельность способствует развитию навыков планирования, самостоятельной работы и творческого подхода к решению задач [1].

Широкое применение также находят дискуссии и дебаты, которые стимулируют развитие критического мышления и умения аргументировать свою позицию. Например, на занятиях по гуманитарным дисциплинам студенты могут обсуждать актуальные социальные проблемы, анализировать различные точки зрения и формировать собственное мнение. Не менее эффективным является метод «мозгового штурма», направленный на генерацию идей. В процессе коллективного

обсуждения студенты предлагают различные варианты решения проблемы, что способствует развитию креативности и нестандартного мышления [2].

Современные технологии значительно расширяют возможности применения интерактивных методов. Например, использование мультимедийных презентаций, образовательных платформ и онлайн-курсов делает обучение более наглядным и доступным. Видеоконференции и виртуальные классы позволяют организовать дистанционное взаимодействие между преподавателем и студентами, сохраняя при этом интерактивный характер обучения. Особое значение имеет использование цифровых инструментов, таких как интерактивные доски, онлайн-тестирование и образовательные приложения. Они позволяют оперативно получать обратную связь, оценивать уровень знаний студентов и корректировать образовательный процесс. Примером успешного применения современных технологий является использование мультимедийных средств в обучении, которые способствуют развитию творческого мышления за счёт визуализации информации и вовлечения различных каналов восприятия.

Кроме того, интерактивные методы обучения способствуют формированию познавательной самостоятельности студентов. В процессе работы над заданиями они учатся самостоятельно искать информацию, анализировать её и применять на практике. Это особенно важно в условиях информационного общества, где способность к самообразованию становится ключевой компетенцией. Практика показывает, что применение интерактивных методов обучения повышает мотивацию студентов, способствует более глубокому усвоению материала и развитию творческих способностей. Например, проведение занятий в форме деловых игр или ролевых ситуаций позволяет студентам примерить на себя профессиональные роли и развить навыки принятия решений в нестандартных условиях.

Таким образом, сочетание интерактивных методов и современных технологий создаёт эффективную образовательную среду, способствующую развитию творческого мышления студентов. Важно отметить, что успешная реализация этих подходов требует от преподавателя высокой профессиональной компетентности, гибкости и готовности к внедрению инноваций в образовательный процесс.

В современных условиях развития общества и системы образования особое значение приобретает формирование у студентов творческого мышления как ключевой компетенции будущего специалиста. Проведённый анализ показывает, что традиционные методы обучения уже не в полной мере отвечают требованиям времени, что обусловливает необходимость внедрения интерактивных методов и современных образовательных технологий. Интерактивные методы обучения, такие как кейс-метод, проектная деятельность, дискуссии и мозговой штурм, способствуют активному вовлечению студентов в учебный процесс, развитию их самостоятельности, критического мышления и способности к творческому решению задач. Они создают условия для формирования коммуникативных навыков и умения работать в коллективе. Современные технологии, включая мультимедийные средства, онлайн-платформы и цифровые образовательные ресурсы, значительно расширяют возможности реализации интерактивного

обучения. Они позволяют сделать образовательный процесс более гибким, доступным и ориентированным на индивидуальные потребности студентов.

Важно подчеркнуть, что эффективность применения интерактивных методов зависит от профессионализма преподавателя, его готовности к инновациям и умения создавать благоприятную образовательную среду. Только при грамотной организации учебного процесса возможно достижение высоких результатов в развитии творческого мышления студентов. Таким образом, интеграция интерактивных методов и современных технологий в образовательный процесс является необходимым условием подготовки конкурентоспособных специалистов, способных к инновационной деятельности и постоянному саморазвитию.

Список литературы:

1. Курило Ю.А., Репп О.А., Федулова С.В. Интерактивные методы обучения как фактор развития профессиональной компетенции студентов // Современные проблемы науки и образования, 2020.
2. Торосян В.Ф., Торосян Е.С. Интерактивные технологии в формировании познавательной самостоятельности студентов, 2016.
3. Витевская Л.А. Интерактивные методы обучения студентов технических вузов.
4. Барковская И.А. Современные образовательные технологии: от традиционных к интерактивным. Екатеринбург, 2018.
5. Jalolov T.S. Развитие творческого мышления учащихся с помощью мультимедийных технологий, 2023.
6. Садыкова Б.Б. Инновационные методы и технологии формирования исследовательских навыков учащихся, 2022.

ТИПИЧНЫЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ СТУДЕНТОВ НЕ ФИЛОЛОГОВ И ПУТИ ИХ КОРРЕКЦИИ

Кучмурадова Гулнора Хатамовна – Университет Инновационных технологий, старший преподаватель

https://doi.org/10.5281/zenodo.19636443

Аннотация: В статье рассматривается проблема социолингвистической компетенции студентов нефилологических специальностей и анализируется специфика социолингвистических ошибок, возникающих в процессе учебной и профессионально ориентированной коммуникации. Основное внимание уделяется нарушениям речевого этикета, стилистическому диссонансу и трудностям переключения языковых регистров в зависимости от статуса собеседника. В работе выявлены причины данных отклонений, среди которых доминируют влияние цифровой среды и недостаточная сформированность коммуникативных навыков. В качестве решения предлагается комплекс методических приемов, включая Case-study и ролевое моделирование, направленных на коррекцию речевого поведения будущих специалистов.

Ключевые слова: социолингвистическая ошибка, речевой этикет, студенты-нефилологи, коммуникативная компетенция, культура речи, деловое общение, коррекция речи.

Abstract. This article considers the problem of sociolinguistic competence of students of non-philological specialties and analyzes the specific features of sociolinguistic errors that occur during the educational process and professional communication. The main attention is paid to violations of the rules of speech etiquette, stylistic inconsistency, and difficulties in switching language registers depending on the status of the interlocutor. The work identifies the causes of these deviations, among which the influence of the digital environment and insufficient formation of communicative skills prevail. As a solution, a set of methodological methods aimed at correcting the speech behavior of future specialists, including case studies and role-playing games, is proposed.

Keywords: sociolinguistic error, speech etiquette, non-philological students, communicative competence, speech culture, business communication, speech correction

Введение: В условиях глобализации и цифровизации профессиональной среды требования к подготовке выпускников высших учебных заведений выходят за рамки узкоспециальных знаний. Сегодня успешность инженера, экономиста или врача во многом определяется его коммуникативной компетенцией — способностью эффективно взаимодействовать в различных социальных контекстах. Однако практика показывает, что значительная часть студентов нефилологических специальностей, демонстрируя знание базовых правил грамматики, оказывается несостоятельной в ситуациях, требующих соблюдения социолингвистических норм.

Актуальность данной темы обусловлена нарастающим противоречием между требованиями рынка труда к высокой культуре делового общения и реальным уровнем речевого поведения молодежи. Социолингвистическая ошибка — это не просто оговорка, а нарушение уместности высказывания, которое может привести к коммуникативному провалу, подрыву авторитета специалиста и неверной интерпретации его профессиональных качеств.

Современная образовательная парадигма сталкивается с рядом вызовов:

1. **Влияние «цифрового этикета»**, который размывает границы между официальным и дружеским общением.
2. **Стилистическая конвергенция**, проявляющаяся в неоправданном проникновении сленга в научную и деловую речь.
3. **Снижение речевой рефлексии** у студентов, для которых приоритетным является скорость передачи информации, а не её формальная корректность.

Объектом данного исследования выступает речевая деятельность студентов нефилологических профилей в официальных и полуофициальных

ситуациях. **Предметом** являются типичные нарушения социолингвистических норм и методические инструменты их нивелирования.

Цель статьи заключается в систематизации наиболее распространенных типов социолингвистических ошибок и разработке практических рекомендаций, которые помогут преподавателям дисциплин «English textbook», «Русский язык и культура речи» и «Деловые коммуникации» повысить уровень речевой культуры будущих специалистов.

Раздел 1. Типология социолингвистических ошибок студентов-нефилологов

Социолингвистическая ошибка — это не нарушение правил орфографии или пунктуации, а **коммуникативный промах**, вызванный неверным выбором языковых средств в конкретной социальной ситуации. Для студентов нефилологических профилей (инженеров, юристов, экономистов) наиболее характерны следующие группы ошибок:

1.1. Нарушение дистанции и речевого этикета

Самая распространенная группа ошибок связана с непониманием иерархии в официальной среде. Студенты часто переносят модель общения из социальных сетей в академическую сферу.

1. **Фамильярность:** Использование обращения на «ты» к преподавателю или старшему по статусу коллеге.
2. **Ошибки в формулах приветствия:** Использование слов «Добрый день!» вместо «Здравствуйте!» в официальных письмах (первое допустимо в устной речи, но в строгом письме предпочтительна классическая форма) или использование неуместных «Привет», «Доброго времени суток».
3. **Отсутствие самопрезентации:** Электронные письма без подписи и указания учебной группы, начинающиеся сразу с требования или вопроса («Когда пересдача?»).

1.2. Ошибки в цифровой коммуникации (Netiquette)

Современная цифровая среда породила специфический пласт ошибок, которые студенты не воспринимают как нарушения.

1. **Игнорирование структуры письма:** Отсутствие темы сообщения (Subject), обращения и слов благодарности.
2. **Использование эмодзи и сокращений:** Чрезмерное употребление смайлов, сокращений типа «gonna», «pls», «ок» в переписке с деканатом или потенциальным работодателем.
3. **Нарушение временных границ:** Отправка сообщений по учебным вопросам в мессенджеры преподавателям в ночное время или в выходные дни без предварительной договоренности.

Раздел 2. Почему это происходит?

Основная причина кроется в **отсутствии речевой рефлексии**. Студент воспринимает язык только как средство передачи информации («главное, чтобы меня поняли»), забывая о его фактической (контактоустанавливающей) и этикетной функциях.

Пути коррекции социолингвистических ошибок и методические рекомендации

Коррекция социолингвистических навыков у студентов-нефилологов требует отхода от традиционных диктантов в пользу **интерактивных и контекстных методов**. Ниже представлены наиболее эффективные пути преодоления речевых барьеров.

2.1. Метод кейс-стади (анализ конкретных ситуаций)

Студентам предлагаются реальные скриншоты анонимных электронных писем или записи диалогов, содержащие ошибки.

1.**Упражнение «Работа над чужими ошибками»:** Группе дается текст письма студента профессору, написанный в стиле сообщения в мессенджере (без темы, с обращением «Hello» и обилием эмодзи). Задача — переписать текст в официально-деловом стиле, обосновав каждое изменение.

2.2. Ролевое моделирование и имитационные игры

Этот метод позволяет студенту примерить на себя различные социальные роли, что критически важно для понимания **статусной дистанции**.

1. **Упражнение «Лифт с Учителем» (Elevator Pitch):** Студент должен за 60 секунд представить свой технический проект человеку, чей социальный статус значительно выше (ректору, инвестору, учителю). Оценивается не только суть проекта, но и выбор формул обращения и соблюдение этикетной рамки.

2. **Игра «Переводчик с молодежного на деловой»:** Преподаватель дает фразу на студенческом сленге (например: *«Я вчера не смог залить прогу, потому что инет лагал»*), а студент должен мгновенно «перевести» её для официального отчета.

2.3. Внедрение «сквозного» контроля

Эффективная коррекция невозможна силами одного преподавателя. Необходимо, чтобы преподаватели **профильных дисциплин** также обращали внимание на культуру речи студентов при защите лабораторных работ или сдаче зачетов.

Принцип «Единого речевого режима»: Ошибка в этикете или неуместный сленг при ответе на экзамене по физике или экономике должны влиять на общую оценку за ответ, приучая студента к ответственности за форму высказывания.

Заключение: Подводя итоги исследования типичных **социолингвистических ошибок** студентов нефилологических специальностей, можно сделать вывод, что данная проблема носит комплексный характер. В отличие от чисто грамматических погрешностей, социолингвистические ошибки связаны с нарушением норм речевого поведения и неумением адаптировать язык под конкретную социальную ситуацию.

Причиной таких ошибок чаще всего становится отсутствие **коммуникативной рефлексии** и недостаточный опыт общения в строго формальных или специфических социальных группах.

А также стоит отметить, что коррекция социолингвистических ошибок напрямую влияет на конкурентоспособность выпускника. Владение

профессиональным этикетом и гибкость речи являются такими же важными компетенциями, как и узкоспециальные знания.

Список литературы:

1. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. — М.: Юрайт. Фундаментальный учебник для определения социолингвистических ошибок.
2. Гольдин В. Е. Речь и этикет. — М.: Просвещение.
3. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. — М.: Языки славянской культуры.
4. Ильяхов М., Сарычева Л. Новые правила деловой переписки. — М.: Альпина Publisher.
5. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. — М.: Языки славянских культур.
6. Стернин И. А. — Основы речевого воздействия.
7. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Кашаева Е. Ю. Русский язык и культура речи: учебное пособие для вузов. — Ростов н/Д: Феникс. Стандарт для нефилологических специальностей.
8. Формановская Н. И. Культура общения и речевой этикет. — М.: ИКАР.
9. Курочкина М. А. «Типология социолингвистических ошибок в межкультурной коммуникации».
10. Тер-Минасова С. Г. «Язык и межкультурная коммуникация».

MUNDARIJA / MAZMUNÍ / СОДЕРЖАНИЕ

3-SHO‘BA: GLOBAL TA’LIM MAKONIDA PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA FANLARINING DOLZARB MUAMMOLARI.

1.		**A’zamov Anvar Muzaffarovich**. YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA TALABALARNING MAFKURAVIY IMMUNITETINI RIVOJLANTIRISH		5
2.		**Aytimbetov M.Z., Batirova S.U.** AKMEOLOGIYALÍQ PIKIRLEWDIŃ SOCIALLÍQ-MÁDENIY SISTEMASÍ HÁM ONÍŃ PEDAGOGIKALÍQ ÁHMIYETI		9
3.		**Sherimbetova Z.** TALABALARDA O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISHNI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA		13
4.		**Elmuratova A.U.** SPORTCHILARDA O‘ZINI-O‘ZI MUHOFAZA QILISHGA TA’SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR		16
5.		**Sherimbetova Z., Ubbieva D.** TALABALAR O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISHINING PSIXOLOGIK ASOSLARI		20
6.		**Jumabaev T.J.** BO‘LAJAK SPORTCHILARDA SHAXSIY INTIZOM VA O‘ZINI BOSHQARISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK TAMOYILLARI		24
7.		**Kenesbaeva E.J.** OQÍWSHÍ-JASLARDÍ QARAQALPAQ XALÍQ PEDAGOGIKASÍ JÁRDEMINDE MIYNETKE TÁRBIYALAWDÍŃ PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ		28
8.		**Shayxımanova Sh., Jienbaeva K.** GLOBAL TA’LIM MAKONIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARNING KOGNITIV USLUBINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTLARI		31
9.		**Islamgaziyeva P.A.** MAKTAB O’QUVCHILARINI VATANGA SADOQAT RUHIDA TARBIYALASHNI TAKOMILLASHTIRISH		35
10.		**Ахмедова М.,** ТЕОРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ С РЕАЛЬНОСТЬЮ		36
11.		**Seytmuratov T.Q.** JISMONIY TARBIYA TA’LIM JARAYONIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI		39
12.		**Seytmuratova T.Q.** AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA PROGNOSTIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH		42

13.		**Latipova X.A.** RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA’LIM SIFATIGA TA’SIRI VA PEDAGOGIK KONSEPSIYALAR		46
14.		**Sherimbetova Z., Kuandikova G., N.Yuldasheva** TALABALARDA O’QUV FANLARINI O’ZLASHTIRISH DARAJASINI PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA YORITILISHI		49
15.		**Jumamuratova A.N.** FANLARARO ALOQADORLIK - BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KOGNITIV FAOLLIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA		53
16.		**Aytmuratov B.T.** TALABALARNING METAREFLEKSIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI		57
17.		**Aytmuratov B.T., Nurimbetova M.I.** TALABALARDA METAREFLEKSIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH VA UNING O‘QUV FAOLIYATIGA TA’SIRI		61
18.		**Dauletmuratova E.A., Orazbaeva G.B.** DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLARNING ILMIY IJODKORLIGINING PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDAGI TAHLILI		64
19.		**Bisekova S.T.** O‘QUVCHILAR EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI		68
20.		**Dauletmuratova E.A.** DEVIANT XULQ-ATVORLI BOLALARNING PSIXIK XUSUSIYATLARI		71
21.		**Kenesbaev Q.B.** JURNALIST KADRLAR TAYYORLASHGA DEONTOLOGIK YONDASHUV		75
22.		**Jumabaev T.J., Kuandikova G.G.** TALABALARDA O‘Z USTIDA ISHLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISHDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH		79
23.		**Jangabayeva D.M., Orinbaeva B.R.** KOGNITIV JARAYONLARNING SHAKLLANISHI VA INSONDA AKS ETISH DARAJASI		82
24.		**Jangabaeva D.M.** TALABALARDA STRESS HOLATI, EMOTSIONAL REGULYATSIYA VA KOGNITIV RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARINI O‘RGANISH		85
25.		**Курбанбаева Д.М., Тилектесова М.М.** ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ПСИХИКУ ПОДРОСТКОВ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ		89
26.		**Shayximanova Sh.J.** GLOBAL TA’LIM MAKONIDA		92

		KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA KOGNITIV USLUBNI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR		
27.		**Umarov A.H.** VOQEALI TA’LIM VOSITALARINI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH: METODOLOGIK YONDASHUV VA SAMARADORLIK		95
28.		**Begaliev N.K.** UTILIZING ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES IN DEVELOPING TEACHERS’ PROFESSIONAL COMPETENCE		98
29.		**Nurabullaev T.A.** PSIXOLOGIYA PÁNLERIN OQITIWDA JASALMA INTELLEKTTEN PAYDALANIW		102
30.		**Nurabullaev T.A.**, **Djoldasova A.B.** KISHI MEKTEP JASÍNDAǴÍ BALALARDA QÍYAL PROCESINIŃ ÓZGESHELIKLERI		105
31.		**Nurabullaev T.A., Jaksimuratova A.M.** BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNDA QÁWETERLENIW JAǴDAYÍNÍŃ PSIXOLOGIYALÍQ ÓZGESHELIKLERI		107
32.		**Nurabullaev T.A., Qurbanbayeva M.Y.** ZAMONAVIY GADJETLAR VA KOMPYUTER O‘YINLARINING KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR RUHIYATIGA TA’SIRI.		110
33.		**Baybulov A.R.** SUN’IY INTELLEKTNING INSON PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI		113
34.		**Hayitboyeva Z.O.** RAQAMLI TA’LIM SHAROITIDA BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARINING KREATIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA		116
35.		**Tajibayeva A.R.** MADANIY TURFA XILLIK SHAROITIDA TALABALARNING ETNIK TOLERANTLIGINI RIVOJLANTIRISH		120
36.		**Ibraymova A.E.** SHAŃARAQLIQ TÁRBIYADA ATA-ANA- BALA MÚNÁSIBETLERINDEGI MASHQALALAR		123
37.		**Ibraymova A.E., Jańabaeva N.T.** INTELLEKTUAL DEPRIVATSIYA HÁM ONIŃ SHAXS RAWAJLANIWINA UNAMSIZ TÁSIRI		126
38.		**Umirbekova N.K.** AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA O‘SMIRLAR O‘Z-O‘ZINI ANGLASHI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMOLARI		128
39.		**Genjemuratov B.O.** XALQ PEDAGOGIKASIDA YOSHLARNI RUHIY VA AQILAN TARBIYALASH USULLARI		130

40.		**Mırzanova G.** MEKTEP OQÍWSHÍLARÍN QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍ TIYKARÍNDA LOGIKALÍQ PIKIRLEWGE ÚYRETIW		133
41.		**Kuandikova G**. O‘QUV FAOLIYATI DAVOMIDA O‘QITISH JARAYONINING MOTIVATSION KOMPONENTINI AMALGA OSHIRISH		135
42.		**Aytımbetov M.Z., Jo‘raqulova N.N.** TA’LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING YOSHLAR ONGGIGA TA’SIRI		137
43.		**Gaipov S.Yu**. BO‘LAJAK PSIXOLOGLARDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA PROFESSIONAL IMIDJ O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK		140
44.		**Kenesbaeva E.J., Jumabaeva D.Ó.** ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MÁKEMELERI BASSHÍSÍNÍŃ KÁSIPLIK KOMPETENTLIGIN JETILISTIRIW		143
45.		**Baybulov A.R., Xabibova M.J.** SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING INSON TAFAKKURI VA EMOTSIONAL HOLATIGA TA’SIRI		146
46.		**Акрамова З.И.,** ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: ВОЗМОЖНОСТИ, ОГРАНИЧЕНИЯ И РОЛЬ ЧЕЛОВЕКА В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ		150

6-SHO‘BA: ILMNING RAQAMLASHTIRILISHI SHARAYOTIDA IJTIMOIY FANLARNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI

1.		**Бердиев Ж.Т., Исметов Р.А.** МӘТКӘРИМ ХОЖАНЫҢ ӨМИРИ ҲӘМ ХАЛЫҚҚА ИСЛЕГЕН ХЫЗМЕТЛЕРИ		155
2.		**Alimbaeva L.A.** VIRTUAL DUNYONING ADABIY PROTOTIPLARI: DANTE ASARIDA ONTOLOGIK SIMULYATSIYA MODELI SIFATIDA		157
3.		**Amangeldieva A.B.** HARBIY SAN’AT VA URUSH MAHORATI		160
4.		**Bayniyazov A.I., Smetov A.T.** SANLASTÍRÍW SHÁRAYATÍNDA MEDIATÁRBIYANÍŃ FILOSOFIYALÍQ TIYKARLARÍ HÁM ÓZBEKSTANDAǴÍ RAWAJLANÍW PERSPEKTIVALARÍ		163
5.		**Djanabaev A.T., Omarova G.Ǵ.** L. N. GUMILEVTIŃ PASSIONARLIQ TEORIYASINIŃ ESKI AWQAM DÁWIR ILIMINE KIRIP KELIWINDEGI ÓZGESHELIGI		166
6.		**Erlepesova D.** TARIX FANINI O‘QITISHDA		169

		KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING METODIK ASOSLARI		
7.		**Iskenderova G.Q.** TEMURIYLER DÁWIRINDE ILIM-PÁNNIŃ RAWAJLANÍWÍ		173
8.		**Janabaev J.T.** ILMIY BILISHDA HAQIQAT MUAMMOSI: GNOSEOLOGIK YONDASHUVNING DOLZARB SAVOLLARI		175
9.		**Жаксимов И.Т., Хабибназарова С.Б.** “ҚАРАҚАЛПАҚНАМА” ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ПИКИРЛЕРДИҢ ЖАСЛАР САНАСЫНА ТӘСИРИ		177
10.		**Жаббарбергенов Т.Р.** ЕДИНСТВО В РАЗНООБРАЗИИ: КАК СОСЕДСТВО ОБЪЕДИНЯЕТ НАРОДЫ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ТУРТКУЛЬСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН*)*		180
11.		**Жумахметова А.Ә.** ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШАРАЯТТА ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ АЎЫЛ ХОЖАЛЫҚ ТӘЖИРИЙБЕСИ		182
12.		**Nuriev T.K.** QIPCHOQLAR ETNOGENEZI: TARIXIY MANBALAR VA ZAMONAVIY TALQINLAR		185
13.		**Otegenov B.M.** TARIX O‘QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHAROITLARI		188
14.		**Pirniyazova T**. SHAXSTIN QÁLIPLESIWINDE TIYKARǴI FAKTORLAR: ABAY QUNANBAY ULINIŃ FILOSOFIYALIQ KÓZQARASINDA		190
15.		**Ramatullaev M.A.** TARIYXIMIZDIŃ AYANISHLI BETLERI HAQQINDA		193
16.		**Тажетдинова Б.Н.** ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА СЫЙ АЛМАСЛАЎ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ҲӘМ ОНЫҢ АЙЫРЫМ ФУНКЦИЯЛАРЫ		196
17.		**Temirxanov.B.U.** QARAQALPAQSTANDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARINIŃ TIYKARǴI BAǴDARLARI.		198
18.		**Toremuratova G.B.** MAKTAB YOSHIDAGI OQUVCHILARNING MILLIY OZLIGINI ANGLASH TUYGUSINI RIVOJLANTIRISDA TARIXIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH MODELLARI		201
19.		**Toremuratova G.B., Sa’dullayeva R.N.** TARIXGA OID BILIMLAR VOSITASIDA TA’LIM OLUVCHILARNING TARIXIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH ASOSIY MEXANIZM SIFATIDA		203

20.		**Торениязова Д.Қ.** ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚЛАРЫ		203
21.		**Turdıbekov A.** AMIR TEMUR STRATEGIYASI: MÁMLEKET BASQARIWI HÁM ÁSKERIY ÓNERDIŃ INTEGRACIYASI.		207
22.		**Уразымбетов А.** АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ТРАКТОВКЕ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ «МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ»		209
23.		**Usnatdinov A.S.** SANLASTIRIW SHARAYATINDA SOCIALLIQ AKTIVLILIKTI RAWAJLANDIRIWDIŃ REGIONALLIQ MASHQALALARI		212
24.		**Utegenova J.** GLOBALLASHUV SHAROITIDA BIOETIKANI RIVOJLANTIRISHNING FALSAFIY MUAMMOLARI		216
25.		**Вапаева А.Н.** ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В МЕДИАДИСКУРСЕ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ (РУССКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ)		217
26.		**Хожаниязова Г.М., Досаева Н.Б.** ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ИСЕНИМЛЕРИНДЕ ЖИН ҲӘМ ШАЙТАН МӘСЕЛЕСИ		221
27.		**Xojaniyazova G.M., Seytbekova Q.E.** QORAQALPOQ TO‘YLARIDA QO‘SHNILARNING YORDAM AN’ANASI: “KEŃES TOY” MASALASI		224
28.		**Yuldashev T.N.** ERIX FROMMNING GUMANISTIK PSIXOANALIZIDA INSON BORLIG‘INING DIALEKTIK TALQINI		227
29.		**Qutimova G.T.** INTELLIGENSIYANING YANGILANISHI ULARDA MEHNAT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-FALSAFIY AHAMIYATI, YANGI O‘ZBEKISTON TIZIMI ASOSIDA		230
30.		**Muratbaeva A.J.** FILOSOFIYANÍ OQÍTÍWDA INFORMACIYALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANÍW		232
31.		**Жуманиязов Д.Қ.** ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДАҢҚЛЫ ПЕРЗЕНТИ, МӘМЛЕКЕТЛИК ИСКЕР АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ 130 ЖАСТА		235
32.		**Jumaniyazov D.Q., Amangeldieva A.B.** AMIR TEMUR IKKINCHI UYG‘ONISH DAVRI-TEMURIYLAR DAVRI RENESSANSINING BUNYODKORI		239
33.		**Bekimbetov K.M.** 1960-YILLARDA OROL DENGIZIDA BALIQ OVLASH VA BALIQCHILIK SOHASI		242

7-SHO‘BA: MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA ZAMONAVIY TA’LIM TENDENTSIYALARI

1.		**Nurabullaev T.A., Sadaddinova N.D.** KISHI MEKTEP JASINDA QARIM-QATNAS MASHQALASI		244
2.		**Nurabullaev Td.A., Kílícheva N.E.** BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH VA ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARI		247
3.		**Nurabullaev T.A., Nagmetova D.B.** SHAŃARAQ TÁRBIYASI HÁM ONIŃ BALA PSIXOLOGIYASINA TÁSIRI		250
4.		**Aytmuratova K.A.** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJODIY FAOLIYATNI RIVOJLANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI		252
5.		**G‘aybulloyeva Y.M.** BOSHLANG‘ICH TA”LIMDA ZAMONAVIY TA”LIM TENDENTSIYALARI		254
6.		**Yegenmuradova N.A.** BOSHLANG’ICH SINF ONA TILI DARSLARINI ILG’OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISH		259
7.		**Nizomatdinova Sh.R.** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING BOG‘LANISHLI NUTQINI INNOVATSION DIDAKTIK O‘YINLAR YORDAMIDA SHAKLLANTIRISH		261
8.		**Nizomatdinova Sh.R.** MAKTABGACHA TA’LIMDA NUTQ VA LUG‘AT RIVOJLANISHINI KO‘RGAZMALI VOSITALAR ORQALI SHAKLLANTIRISH		264
9.		**Zuhrobova M.A.** MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDA AGRESSIV MINEZ-QULÍQTÍN ALDIN ALIWDA ÁDEP-IKRAMLIQ TÁRBIYASINIŃ ROLI		269
10.		**Saburov D.B.** QORAQALPOQ TILIDA TA’LIM OLAYOTGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI XALQ OG‘ZAKI IJODI ASOSIDA SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI		274
11.		**Abdramanova G.N.** ZAMANOGÓY OQITIWSHINIŃ BASLAWISH KLASSLARDA OQITIW TIYKARLARI		278
12.		**Bazarbayeva A.S.** BASLAWÍSH KLASLARDA TÁBIYIY PÁNLERDI SANLÍ TEXNOLOGIYALAR TIYKARÍNDA OQÍTÍW METODIKASÍN JETILISTIRIW		281
13.		**Eshmuratova G.M.** OYÍN ISKERLIGI ARQALÍ MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDA MIYNET TÁRBIYASÍN QÁLIPLESTIRIW		283
14.		**Qaljanov R.P.** BELBOG‘LI KURASHCHILARDA OG‘IR		286

		ATLETIKA METODLARINI QO‘LLASH ORQALI PORTLOVCHI KUCHNI OSHIRISH		
15.		**Genjebaeva G.** MAKTABGACHA TA’LIM YO‘NALISHIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI		289
16.		**Tuzikenova J.A.** ONA TILI VA O‘QITISH DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING PASSIV SO‘Z BOYLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI		291
17.		**Yuldasheva Sh.B.** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA SYUJETLI ROLLI O‘YINLAR VOSITASIDA O‘ZARO HAMKORLIK HISSINI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI		294
18.		**Zuhrobova M.A.** MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDIŃ ÁDEP-IKRAMLIQ TÁRBIYASIN QÁLIPLESTIRIW HÁM MILLIY QÁDIRIYATLARIMIZǴA MÚNÁSIP TÁRBIYALAW		298
19.		**Abdujabborova B.** MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TALIMDA ZAMONAVIY TALIM TENDENTSIYALARI		302
20.		**Pirimbetov B.A.** OQÍWSHÍLARDÍŃ QÁBILETIN ERTE ANÍQLAW		304
21.		**Ashurova X.A.** PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI VA UNI AMALIYOTGA TATBIQ ETISH USULLARI		307
22.		**Abdullaeva L., Yegenmuradova N.** BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARINI ILG‘OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH		310
23.		**Bazarbaeva A.K.** BOLAJAQ TARBIYASHILARDIŃ KOGNITIV QABILETLERIN RAWAJLANDIRIW METODIKASIN JETILISTIRIWDE TIL OSIRIW METODIKASI		313
24.		**Kudaynazarov A.K.** O‘QITUVCHILARINING O‘Z INNOVATSIYON FAOLIYATLARINI LOYIXALASHTIRISH VA AMALGA OSHIRISH KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH		118
25.		**Nagmetova N.M**. BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA FAMILISTIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI		319
26.		**Kalbaeva G.B.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE TÁLIM-TÁRBIYA BERIW USÍLLARÍ HÁM QURALLARÍ		322
27.		**Aliyeva N.S.** STEAM BILIMLENDIRIW TEXNOLOGIYASI ARQALI MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDIŃ DÓRETIWSHILIK QÁBILETLERIN RAWAJLANDIRIW MAZMUNI		327

28.		**Kerimberdieva G.D.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE JOYBARLAW METODINAN PAYDALANIWDIŃ NÁTIYJELILIGI		330
29.		**Suleymanova M.P.**, **Bekmurzaeva S.Q.** SHAŃARAQ BIRGE ISLESIWI TIYKARINDA "TÁRBIYA" PÁNINIŃ NÁTIYJELILIGIN ARTTÍRÍW JOLLARÍ		333
30.		**Nurullayeva G.** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR TARBIYASIDA QORAQALPOQ DOSTONLARINING O‘RNI		335
31.		**Adilbekova M.U.** RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING SHAXSLARARO MUNOSOBATLARINI SHAKLLANTIRISH: MUAMMO VA INNOVATSION YONDASHUVLAR		338
32.		**Ilauatdinova D.** BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TIZIMLI FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA KREATIV YONDASHUVNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI		341
33.		**Abdullaeva L., Amantagova O.** BOSHLANG’ICH SINF O’QUCHILARI NUTQ MADANYATINI RIVOJLANTIRISH YO’LLARI		344
34.		**Matberdieva Y.B.** BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING MADANIYATLARARO MULOQOT KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI		347
35.		**Yuldasheva Sh.B., Kóshekbaeva G.B.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE XABAR TEXNOLOGIYALARÍNAN PAYDALANIWDIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI		350
36.		**Yuldasheva Sh.B., Abdullayeva K.J.** MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARDIŃ SÓYLEWIN RAWAJLANDIRIW - PEDAGOGIKALIQ MASHQALA SIPATINDA		353
37.		**Baltabaeva A.S.** BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA ONA TILINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI O‘RGATISH USULLARI		357
38.		**Yuldasheva Sh.B., Menlimuratova G.** MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA TASVIRIY FAOLIYAT MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI		360
39.		**Amangeldieva R.S.** BOSHLANG’ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARSLARINI TASHKIL ETISH VA INNOVATSION TEXNOLOGIYADAN FOYDALANISH		363
40.		**Urazbayeva M.** BOSHLANG‘ICH SINF		365

		O‘QUVCHILARINING KREATIVLIGINI STEAM TA”LIMI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODUKASI		
41.		**Joldasbaev P.M., Sharibaeva R.A.** BOSHLANG'ICH SINFLAR O’QUVCHILARINING JISMONIY RIVOJLANISHI VA JISMONIY TAYYORGARLIGINI MONITORING QILISH METADOLOGIYASI		368
42.		**Joldasbaev P.M., Sharibaeva R.A.** BOSHLANGICH SINFLARDA HARAKATLI O'YINLAR ORQALI JISMONIY SIFATLARNING RIVOJLANISHI. KUCH, TEZKORLIK, CHAQQONLIK, CHIDAMLILIK, EGILUVCHANLIK.		372
43.		**Abdisadikova G.Q.** BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INTERAKTIV VA RAQAMLI VOSITALARDAN FOYDALANISH TENDENSIYALARI		375
44.		**Nuranova G.T.** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA INTELLEKTUAL RIVOJLANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI		377
45.		**Razoqova H.A.** THE ROLE OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS		379
46.		**Jumaniyazova Z.R., Allaniyazova Z.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINIŃ BALALARINA TÁBIYAT QO‘YNIDA EKOLOGIYALIQ SANANI HÁM MÁDENIYATTI QÁLIPLESTIRIW		382
47.		**Жуманиязова З.Р., Ажибаева М.С.** ИНФОРМАЦИОННО-КОМУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ДОШКОЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИИ		384
48.		**Jumaniyazova Z.R., Xojamuratova B.** MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDÍ HÁR TÁREPLEME RAWAJLANDÍRÍWDA SÚWRETLEW ISKERLIGINIŃ ÁHMIYETI		386
49.		**Jumaniyazova Z.R., Jalgasbaeva J.B.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIWDE AKT SAWATXANLÍǴÍN ARTTÍRÍWDA INNOVACIYALÍQ JANTASIW		389
50.		**Jumaniyazova Z.R., Joldasbaeva S.K.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE BALALARDI KÓRKEM ÁDEBIYAT PENEN TANISTIRIW		393
51.		**Masharipova B.E.** MAKTABGACHA TA’LIM PEDAGOGINING KASBIY KOMPETENTLIGINI		396

		RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI		
52.		**Joldasova G.A.** SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TALABALARDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISH		399
53.		**Suleymanova M.P.** XUSUSIY MAKTAB SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING O‘RNI VA AHAMIYATI		403
54.		**Annayeva M.R.** INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING O‘QUV-BILISH FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA TEXNOLOGIYASI		407
55.		**Orinbaeva J.D.** MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA KASBIY FAOLIYAT JARAYONIDA PEDAGOGIK EMPATIYANI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA		411
56.		**Tengelova D.U.** BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MILLIY QADRIYATLAR VA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYA BERISHNING INNOVATSION USULLARI		413
57.		**Utebaev N.M.** BOSHLANG‘ICH SINFLARDA BILIMNI SUST O‘ZLASHTIRUVCHI O‘QUVCHILARNI O‘QUV JARAYONIGA FAOL JALB ETISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI		415
58.		**Jumaniyazova Z.R., Genjebaeva D.** INKLYUZIVLIQ BILIMLENDIRIW PROCESINDE BALALARDI DOSLIQ PENEN ÚYRENIW		418
59.		**Jumaniyazova Z.R., Kidirniyazova B.S.** XALIQ MILLIY OYINLAR ARQALI JAS ÁWLADTI HÁR TÁREPLEME ERJETKEN, JETILGEN, FIZIKALIQ SALAMAT, BEKKEM ETIP TÁRBIYALAW - HÁZIRGI DÁWIRIMIZDIŃ EŃ ÁHMIETLI WAZIYPASI		422
60.		**Jumaniyazova Z.R., Jalalova S.S.** MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴI BALALARǴA XALIQ AWIZEKI DÓRETPELERIN ÚYRETIW METODIKASI		425
61.		**Seydabullaeva R.A.** MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMI TÁRBIYALANÍWShÍLARÍNÍŃ INTELLEKTUAL HÁMDE EMACIONAL TARAWLARÍN ZAMANAGÓY METODLAR TIYKARINDA SHÓLKEMLESTIRIW		428
62.		**Paluaniyazova S.K.** BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA NEYRO O‘YINLAR ORQALI O‘QUVCHILARNING TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH		430
63.		**Saliyeva P.A.** BOSHLANG‘ICH SINF		433

		O‘QITUVCHILARINING DARSDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI		
64.		**Tajekbaeva.Z.K.** BOSHLANǴICH SINFLARDA TARBIYAVIY DARSLARNI INTEGRACIYALAB O’TISHNING AHAMIYATI		436
65.		**G‘aniyeva M.A.** BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI METODIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI		439
66.		**Bobomurodova L.E.** UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDAGI GLOBAL CHAQIRIQLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR		443
67.		**Камалов Б.Ш.** НОДАВЛАТ МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМДА ИНДИВИДУАЛ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ		446
68.		**Abdullaeva L.B.** NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIK MOTIVLARI		449
69.		**K.Kaypova K.J., Dauletbaeva N.T.** KISHI JAS BALALARDÍŃ FIZIKALÍQ RAWAJLANÍW ÓZGESHELIKLERI		453
70.		**Qadirbaeva D.Z., Japakova M.M.** TÁRBIYALÍQ ISLERDI REJELESTIRIWDE ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ TÁRBIYANÍŃ MAZMUNÍ		455

8-SHO‘BA: FILOLOGIK TA’LIMDA RAQAMLI LINGVISTIKA, MEDIA TA’LIM VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING IMKONIYATLARI

1.		**Abdullaev M.A**. LEXICO-SEMANTIC CHALLENGES IN ENGLISH-UZBEK TRANSLATION OF SPORTS TERMINOLOGY		460
2.		**Abdullayeva D.A.** IMPROVING SPEAKING SKILLS OF FUTURE ENGLISH TEACHERS THROUGH INNOVATIVE DIGITAL TECHNOLOGIES		462
3.		**Abillaeva B.M., Dalabaeva A.** EXPLORING THE SIGNIFICANCE OF FOREIGN LANGUAGES IN CONTEMPORARY SOCIETY		464
4.		**Bakhieva P.B.** METHODOLOGY FOR DEVELOPING LANGUAGE AWARENESS IN FOREIGN EDUCATION SYSTEMS		467
5.		**Berdimuratova G.A.** QARAQALPAQ XALÍQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “ÁKE” OBRAZÍNÍŃ METAFORALÍQ KONCEPTUALIZACIYASÍ HÁM ONÍŃ MILLIY-MÁDENIY QÁDIRIYATLARDAǴÍ ORNÍ		469
6.		**Boribayev K.B.** KOGNITIV-DISKURSIV		471

		YONDOSHUVNING NUMERATIV BIRLIKLARNI TADQIQ QILISHDAGI XUSUSIYATLARI		
7.		**Daniyarova Z.J.** QARAQALPAQ DÁSTANLARÍNDA AT QOYÍW DÁSTÚRLERINIŃ ÓZGESHELIGI		474
8.		**Daniyarova Z, Yullieva D.** QARAQALPAQ DÁSTANLARINDAǴÍ TURMÍSLÍQ BUYÍMLARDÍ BILDIRETUǴÍN SÓZLERDIŃ TEMATIKALÍQ TOPARLARÍ		477
9.		**Erejepova N.** USING CORPUS-BASED LINGUISTICS TO IMPROVE VOCABULARY LEARNING		481
10.		**Erkinova N.U.** RUS TILINI O’QITISHDA KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN INNOVATSION YONDASHUVLARDAN FOYDALANISH		484
11.		**Jabbarbergenova P.B.** THE ROLE AND OPPORTUNITIES OF DIGITAL LINGUISTICS MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN PHILOLOGICAL EDUCATION		488
12.		**Kalimbetova X.I.** TILSHUNOSLIKDA PAREMIYA VA KONTSEPT TUSHUNCHALARINING NAZARIY-METODOLOGIK TALQINI		490
13.		**Kalmuratova J.R.** ZAMANAGÓY TIL BILIMI PARADIGMASÍNDA KONCEPT TÚSINIGI HÁM ONÍŃ LINGVOMÁDENIY TÁBIYATÍ		493
14.		**Kenesbaeva R.E.** COLOR SYMBOLISM IN ENGLISH AND KARAKALPAK PROVERBS AND IDIOMS		497
15.		**Mavlonova K, Shokirjon T.** TIL TA’LIMIDA O‘QUV MATERIALI BILAN ISHLASH MAZMUNI		499
16.		**Naimova N.K.** SHARLOTTA BRONTENIŃ “JEYN EYR” SHÍǴARMASÍNDA STILISTIKALÍQ TROPLARDÍ AWDARMALAWDA KOGNITIV EKVIVALENTLIK MASHQALASÍ		502
17.		**Naimova N.K., Kurbanbaeva Sh.** RAQAMLI LINGVISTIKA VA MEDIA-SAVODXONLIK: BO‘LAJAK FILOLOGLAR UCHUN YANGI IMKONIYATLAR		505
18.		**Naimova N.K., Nabidullaeva D.** CHET TILI METODIKASIDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH		507
19.		**Naimova N.K., Qidirbaeva M.** ENHANCING PHILOLOGICAL EDUCATION THROUGH DIGITAL LINGUISTICS, MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGY		509
20.		**Narshabaeva A.Y.** STUDENTLERDIŃ TOLERANTLÍQ MINEZ-QULÍQLARÍN QÁLIPLESTIRIWDE NEMIS		511

		TILIN OQÍTÍWDÍŃ MULTIMEDIA HÁM INTERAKTIV METODLARÍ		
21.		**Nuratdinova J.S.** INTERACTIVE METHODS FOR DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH: A CASE STUDY OF AGRICULTURAL EDUCATION STUDENTS		515
22.		**Nzamatdinova D.K.** QARAQALPAQ TILINDEGI PARALINGVISTIKALÍQ QURALLAR HÁM ONÍŃ SEMANTIKALÍQ GENDERLIK KLASSIFIKACIYASÍ		519
23.		**Orazimbetov Sh., Imatova D.M.** CREATIVE STRATEGIES FOR OVERCOMING SPEAKING ANXIETY AND IMPROVING VOCABULARY IN ENGLISH LEARNING FOR SCHOOL CHILDREN		522
24.		**Orinbaeva I.D.** LINGUOCULTURAL RESEARCH OF RITUALS		525
25.		**Otebaeva A.R.** QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “WAQÍT” KONCEPTINIŃ TIYKARǴÍ TÍMSALLÍQ HÁM SEMANTIKALÍQ QÁSIYETLERI		527
26.		**Pirimbetov A.I**. TALABALARGA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA INGLIZ TILI O‘QITISH METODIKASI		530
27.		**Saparbaeva Sh.Sh.** CONCEPTUAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT “TIME” IN PROVERBS		533
28.		**Saidahmadov Sh.** SUD EKSPERTIZALARI VA SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZANING HUQUQIY TAVSIFI		535
29.		**Seytnazarova Sh.A.** IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH BASED ON THE CLIL APPROACH: THE CASE OF INFORMATION TECHNOLOGY STUDENTS		538
30.		**Sulaymanova N.B.** THE POTENTIAL OF COMPUTATIONAL LINGUISTICS, MEDIA EDUCATION, AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN PHILOLOGICAL EDUCATION		541
31.		**Temirxanova G.U.** SÓZDIŃ DÁSLEPKI HÁM ÓZLESTIRME MÁNISLERINDEGI LEKSIKA-GRAMMATIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI		544
32.		**Tleumuratova A.B.** TA’LIMDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI		547
33.		**Tursınbaev A.O.** QARAQALPAQ TILINDE TARIYX ILIMINE BAYLANISLI TERMINLERDIŃ QOLLANILIW ÓRISI		550
34.		**Usenova V.J., Berdimambetova B.** INGLIS HÁM		552

		QARAQALPAQ BARLÍQ ERTEK KÓRINISINDE “ADAM”NÍŃ KONCEPTUAL GEWDELENIW ÓZGESHELIKLERI		
35.		**Uzakova K.Y.** MEDIA TA’LIM ASOSIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INGLIZ TILINI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI		556
36.		**Xummedova O‘.M.** O‘ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA SIFAT SO‘Z TURKUMINING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI		560
37.		**Yesemuratov B.A.** IMPROVING THE PEDAGOGICAL MECHANISM OF STUDENTS’ INDIVIDUAL ACTIVITIES IN THE CREDIT-MODULAR LEARNING SYSTEM		562
38.		**Yusupov A.A., Sarsenbaeva Sh.A.** INGLIZ TILINI O‘QITISHDA TALAFFUZ KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH		566
39.		**Бекниязова А.** ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ		569
40.		**Кучмурадова Г.Х.** ТИПИЧНЫЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ СТУДЕНТОВ НЕ ФИЛОЛОГОВ И ПУТИ ИХ КОРРЕКЦИИ		572

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

UNIVERSITY OF INNOVATION TECHNOLOGIES

Respublika kólemindegi ilimiy-ámeliy konferenciya materialları toplamı
“Sanlastırıw sharayatında bilimlendiriw sisteması rawajlanıwınıń zamanagóy mashqalaları hám tendenciyaları”
Nókis, 24-aprel 2026-j.

Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami
“Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari”
Nukus, 24-aprel 2026-y.

II TO‘PLAM

1-Sho‘ba: Ta’lim tizimini raqamlashtirishda aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishning innovatsion yondashuvlari

2-Sho‘ba: Sun’iy intellekt, axborot texnologiyalari va raqamli xavfsizlikning ta’lim jarayonidagi o‘rni va mavjud muammolari

4-Sho‘ba: Raqamli iqtisodiyot sharoitida mintaqani iqtisodiy tarafdan rivojlantirishning zamonaviy yechimlari

5-Sho‘ba: Sun’iy intellektdan ta’lim tizimida foydalanishning moliyaviy iqtisodiy jihatlari

NUKUS
2026

UDK:62:001
KBK:30+72 S 28

“Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. I to‘plam. – Nukus 2026 – 424 b.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyatning deyarli barcha sohalariga jadal kirib kelmoqda. Xususan, ta’lim tizimida ham ushbu texnologiyalar muhim o‘rin egallab, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, interfaol o‘qitish metodlarini keng joriy etish va masofaviy ta’limni rivojlantirish imkonini bermoqda. An’anaviy ta’lim shakllari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan boyitilib, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish va ularning individual qobiliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashmoqda. Raqamli texnologiyalar ta’lim tizimiga faqat o‘qitish jarayonini takomillashtirish uchun emas, balki axborotni yanada tezkor va qulay yetkazish, o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish hamda ta’lim resurslariga kengroq imkoniyat yaratish maqsadida joriy qilinmoqda. Xususan, onlayn platformalar, sun’iy intellekt, virtual va kengaytirilgan reallik, masofaviy ta’lim dasturlari, elektron darsliklar hamda raqamli kutubxonalar zamonaviy ta’lim muhitining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Dunyo miqyosida ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiyalash bo‘yicha turli innovatsion yechimlar ishlab chiqilmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat ta’lim jarayonini avtomatlashtirish, balki individual yondashuvni kuchaytirish, har bir talabaning ehtiyojlariga mos ta’lim olish imkoniyatini yaratish uchun ham xizmat qilmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosida ishlovchi ta’lim tizimlari, o‘yinlashtirish elementlari (gamification) va adaptiv o‘qitish usullari bugungi kunda eng dolzarb yondashuvlardan biri sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga keng joriy etishda muayyan qiyinchiliklar ham mavjud. Ta’lim muassasalarining texnik ta’minoti, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalari, internetga ulanish sifati va ma’lumotlarning xavfsizligi kabi omillar bu jarayonga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga samarali integratsiyalash uchun uzluksiz modernizatsiya, pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish va texnologik resurslardan optimal foydalanish strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Ushbu to‘plamda raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta’lim jarayoniga ta’siri, ularning samaradorlik darajasi, joriy etishning muammolari va yechimlari, shuningdek, ta’lim tizimini innovatsion rivojlantirishda ushbu texnologiyalarning tutgan o‘rni atroflicha tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim muhitida raqamli texnologiyalarni qo‘llash va ularni o‘zaro integratsiyalash bo‘yicha ilg‘or tajribalar va istiqbolli yo‘nalishlar ham ko‘rib chiqiladi.

TASHKILIY QO‘MITA A’ZOLARI

A.M.A’zamov	Rektor, rais
A.T.Yuldashev	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, rais o‘rinbosari
I.I.Yusupov	Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor
J.K.G‘afurov	Xalqaro hamkorlik aloqalari bo‘yicha prorektori
Sh.X.Madraximov	O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
N.E.Xudayqulov	Moliya va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor
D.Q.Jumaniyazov	Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i
A.T.Kaipbergenov	Ilmiy-tadqiqotlar va innovatsiyalar departamenti boshlig`i
S.T.Kalmuratov	O‘quv ishlari bo‘limi boshlig‘i
R.R.G‘aniyev	Xalqaro aloqalar bo‘limi boshlig‘i
G‘.A.Sultanov	Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat va ma’rifat bo‘limi boshlig‘i
B.B.Joldasov	Talabalar orasida ijtimoiy ma`naviy muxit barqarorligini ta`minlashga ma`sul bo`lgan rektor maslahatchisi
B.A.Daumenov	Korrupsiyaga qarshi kurashish “Komplayens nazorat” tizimini boshqarish bo‘limi boshlig‘i
D.J.Janabayev	Rektorat tashkiliy xizmati bo`limi boshlig`i
O.A.Achilov	Registrator ofisi direktori
A.B.Urazimbetov	Iqtidorli talabalar bilan ishlash bo`limi boshlig`i
N.O.Duysenbaev	Raqamli ta’lim texnologiyalar markazi boshlig‘i
B.N.Tlegenov	Ta`lim sifatini nazorat qilish bo`limi boshlig`i
A.R.Naurizbaev	Marketing va talabalar amaliyoti bo`limi boshlig`i
S.U.Izmatova	Hisob-kitob bo’limi xisobchisi
K.M.Bekimbetov	Innovatsion texnologiyalar va biznes fakulteti dekani
O.K.Zaripov	Innovatsion pedagogika fakulteti dekani
G.K.Izetayeva	Dasturiy injiniring va raqamli iqtisodiyot kafedrasi
J.T.Berdiyev	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri
A.S.Shamshetov	Iqtisodiyot va moliya kafedrasi mudiri
M.Z.Aytimbetov	Pedagogika va psixologiya kafedrasi mudiri
T.A.Nurabullaev	Maktabgacha va boshlang‘ish ta’lim kafedrasi mudiri
A.A.Yusupov	Filologiya kafedrasi mudiri
D.E.Rizamurotov	Devonxona va arxiv bo‘limi boshlig‘i
Sh.B.Saidahmadov	Matbuot kotibi
P.J.Kalxanov	Dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti
D.K.Tureniyazova	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
A.I.Bayniyazov	Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi assistenti

Mas’ul muharrirlar:

J.T.Berdiyev, D.Q.Jumaniyazov, P.J.Kalxanov, A.I.Bayniyazov, T.N.Yuldashev

“Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug‘iga asosan tashkillashtirildi hamda universitet Kengashining 2026-yil 18-apreldagi navbatdan tashqari 9-sonli bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya qilindi.

ZAMONAVIY TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

A’zamov Anvar Muzaffarovich
Innovatsion texnologiyalar universiteti rektori

Bugungi kunda ta’lim tizimini rivojlantirish masalasi mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 26-dekabrdagi Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida yoshlarning bilim va salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ularni zamonaviy kasb va ko‘nikmalar bilan qurollantirish, ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilab berilgan. Mazkur yondashuv zamonaviy global rivojlanish sharoitida ta’lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni raqamli texnologiyalarni barcha sohalarga keng joriy etish, innovatsion rivojlanishni ta’minlash hamda raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishda muhim dasturiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur strategiya doirasida ta’lim tizimini raqamlashtirish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son Farmonida mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish, ularni yangi bosqichga olib chiqish, strategik rejalashtirish tizimini takomillashtirish hamda barcha jarayonlarni keng ko‘lamda raqamlashtirish zarurligi alohida ta’kidlangan.

Mazkur hujjatda, xususan, rivojlanish jarayonlarini monitoring qilishni to‘liq raqamlashtirish, samaradorlik ko‘rsatkichlari asosida boshqaruv tizimini joriy etish hamda ta’lim va inson kapitalini rivojlantirishga ustuvor e’tibor qaratilgan. Bu esa ta’lim tizimini nafaqat bilim beruvchi tizim sifatida, balki innovatsion taraqqiyotning muhim drayveriga aylantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug‘iga muvofiq, Innovatsion texnologiyalar universiteti tomonidan 2026-yil 24-aprel kuni “Raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi taraqqiyotining zamonaviy muammo va tendensiyalari” mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya o‘tkazilishi hamda ilmiy maqolalar to‘plami nashr etilishi rejalashtirilgan.

Hurmatli ishtirokchilar!

Ishonamanki, ushbu konferensiya doirasida ilgari suriladigan ilmiy g‘oyalar va takliflar ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadrli ilmiy anjuman ishtirokchilari, barchangizning ilmiy faoliyatingizga omad va zafarlar tilab, anjuman ishini ochiq deb e’lon qilaman!

1-SHO‘BA: TA’LIM TIZIMINI RAQAMLASHTIRISHDA ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

SANLÍ TEXNOLOGIYALAR JÁRDEMINDE ITIMALLÍQ MÁSELELERIN SHESHIW USÍLLARÍ

Allambergenova Gulimxan Muxtarbaevna- Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı assistent oqıtıwshısı

Madreymov Omirbay Mustafa ulı- Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı magistrantı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19662541

Annotaciya: Maqalada itimallıqlar teoriyası hám matematikalıq statistika máselelerin zamanagóy texnologiyalar járdeminde sheshiw usılları qaraladı. Python tiliniń imkaniyatları konkret mısallar tiykarında talqılanadı.

Gilt sozler: Itimallıq, Bernulli formulası, sanlı texnologiyalar, Python

Abstract: The article examines methods for solving problems in probability theory and mathematical statistics using modern technologies. The capabilities of the Python programming language are discussed based on specific practical examples.

Keywords: Probability, Bernulli formula, digital technologies, Python

Zamanagóy bilim beriw sistemasında matematikalıq máselelerdi dástúriy usıllar menen birge sanlı texnologiyalar járdeminde sheshiw studentlerdiń logikalıq oylawın hám informacion kompetenciyasın arttıradı. Ásirese, itimallıqlar teoriyasındağı quramalı esaplawlar hám úlken maǵlıwmatlar bazası menen islesiwde Python programması eń nátiyjeli qurallar esaplanadı. Itimallıqlar teoriyasınıń eń tiykarǵı túsinikleriniń biri bul -Bernulli formulası (yamasa Binomial bólistiriw) bolıp tabıladı. Ol bir-birine baylanıssız tájiriybeler ótkerilgende kútilgen nátiyjeniń payda bolıw itimallığın anıqlaw ushın qollanıladı.

Bernulli formulası. Hár birinde hádiyseniń júz beriw itimallıǵı $p(0 < p < 1)$ ge teń bolǵan n baylanıssız tájriybede hádiyseniń dál k márte júz beriw itimallıǵı

$$P_n(k) = C_n^k p^k q^{n-k}$$

bul jerde $q = 1 - p$

n - jámi ótkerilgen tájiriybeler sanı.

k - kútilgen hádiyseniń júz beriwler sanı

p - bir mártebe tájiriybedegi hádiyseniń júz beriw itimallıǵı

q -bir mártebe tájiriybedegi hádiyseniń júz bermew itimallıǵı.

C_n^k — kombinatorika

Endi, Bernulli formulasına tiykarlanıp, anıq bir mısaldı esaplap kóremiz [2.48b].

Mısal. Aytayıq, student 4 juwaptıń biri durıs bolǵan testte sorawlarǵa juwap belgilep atır. Testte 5 soraw bar. Hár bir sorawdıń durıs juwabın tabıw itimallıǵı $p = 0.25$ (yaǵnıy 25% yamasa ¼). Studenttiń anıq 3 sorawǵa durıs juwap beriw itimallıǵı qanday?

Bul máseleni Bernulli formulasınan paydalanıp tómendegishe sheshemiz.

$n = 5$

$k = 3$

$p = 0,25$

$q = 1 - p = 1 - 0,25 = 0,75$

$P_n(k) = C_n^k p^k q^{n-k}$

$$P_5(3) = C_5^3 p^3 q^{5-3} = \frac{5!}{(5-3)! \cdot 3!} \cdot (0,25)^3 \cdot (0,75)^2 = 0,087$$

Endi usı máseleni Python programmasında islep kórip tómendegi nátiyjeni alamız.

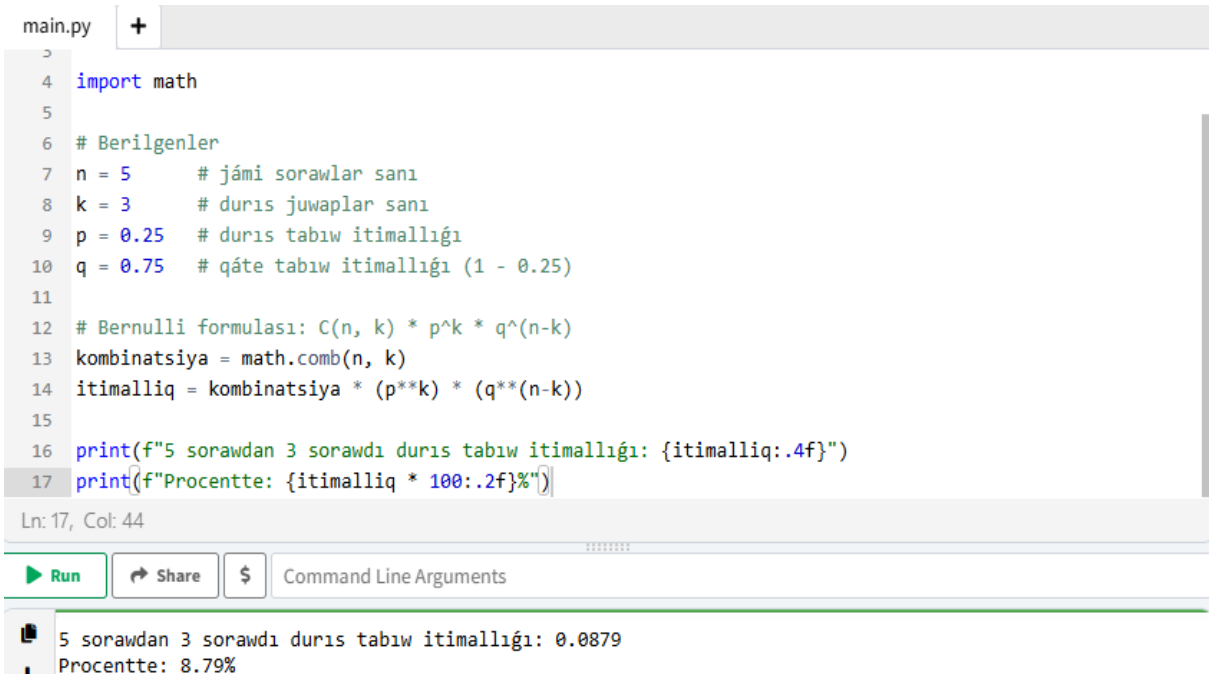

Sanlı texnologiyalardıń artıqmashlıqları insan tárepinen kúnlep orınlanatuǵın statistikalıq analizlerdi tez waqıt ishinde juwmaqlaydı, nátiyjelerdi gistogrammalar arqalı kórsetip beredi hám bul sheshim qabıllaw procesin ańsatlastıradı, úlken sanlar nızamına muwapıq, tájriybeler sanın sheksiz arttırıw arqalı qátelik payızın minimal dárejege túsiriw. Zamanagóy texnologiyalardı itimallıq-statistika máselelerine qollanıw-bul metodikalıq jaqtan studentlerdiń “matematikalıq qorqınıshın” jeńiwge hám qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa járdem beredi. Sonıń menen birge ilimiy jaqtan bolsa esaplaw qáteliklerin minimallastırıp, itibardı nátiyjelerdiń mánisin túsindiriwge (interpretaciya) qaratıwǵa imkan beredi. Keleshekte qánigelerdi real sanlı ortalıqta maǵlıwmatlar menen islesiwge ámeliy tárepten tayarlaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Gmurman V.E. “Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika”. Tashkent, “O‘qituvchi”-1980.
2. Rasulov T.H., Raimova G.M, Sarimsokova X.K. “Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika”-O‘quv qo’llanma.2006
3. Farmanov O‘.S., Dosmetov A. “Ehtimollar nazariyasi va matematik statistikadan misol va masalalar to‘plami”. – Toshkent: “Universitet”, 2005.
4. Fayzullaeva Sh. S., Ayupov B. A. Ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika. O‘quv qo‘llanma. – T. TDIU, 2019. – 180 b.

5. Abdushukurov A.A. “Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika". – T. Universitet, 2010. – 192 b.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA MATEMATIKA FANINI O‘QITISH METODIK MODELINI ISHLAB CHIQISH VA AMALIY TATBIQI

Atabaeva Baxıtlı Jaxanshaevna–Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti assistent o‘qituvchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19615957

Annotatsiya. Tezisda raqamli ta’lim muhitida matematika fanini o‘qitish uchun metodik model ishlab chiqiladi va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari asoslanadi. Tadqiqot dizayni aralash metodlarga tayangan holda loyihalash, tajriba-sinov va natijalarni tahlil qilish bosqichlarini qamrab oladi. Yangilik sifatida adaptiv diagnostika, raqamli topshiriqlar banki va formatif baholash integratsiyasi taklif etiladi.

Abstract. The thesis develops a methodological model for teaching mathematics in a digital learning environment and substantiates mechanisms for its practical implementation. The study employs a mixed-method design including instructional design, pilot experimentation, and analytical interpretation of results. The novelty lies in integrating adaptive diagnostics, a digital task bank, and formative assessment within a coherent model.

Kalit so‘zlar. Raqamli ta’lim muhiti, matematika metodikasi, metodik model, adaptiv ta’lim, formatif baholash, raqamli resurslar, o‘quv analitikasi.

Keywords. Digital learning environment, mathematics teaching methods, methodological model, adaptive learning, formative assessment, digital resources, learning analytics.

Raqamli ta’lim muhitining jadallashuvi matematika fanini o‘qitishda nafaqat texnologik vositalarni qo‘llash, balki o‘qitishning didaktik mantiqini qayta loyihalash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Matematika mazmunining abstraktligi, tushunchalararo qat’iy bog‘lanishlar va isbotiy fikrlash talabi raqamli platformalarning imkoniyatlarini maqsadga yo‘naltirilgan metodik yechimlarga

aylantirishni taqozo etadi. Shu sababli raqamli muhitga mos metodik model yaratishda uchta muammo markaziy o‘rin tutadi: o‘quvchilarning boshlang‘ich tayyorgarligini aniq diagnostika qilish, raqamli resurslar orqali bosqichma-bosqich o‘zlashtirishni tashkil etish hamda baholashni faqat yakuniy nazorat emas, balki o‘qitishning boshqaruv mexanizmi sifatida qurish. Tadqiqotning maqsadi raqamli ta’lim muhitida matematika fanini o‘qitishning metodik modelini ishlab chiqish, uning tarkibiy komponentlari va funksional bog‘lanishlarini asoslash hamda amaliy tatbiqini tajriba-sinov orqali tekshirishdan iborat.

Nazariy-metodologik asos sifatida raqamli didaktika va kompetensiyaviy yondashuvning matematika ta’limiga qo‘yadigan talablaridan kelib chiqildi. Raqamli muhit ko‘pincha kontentni “ko‘paytirish” bilan cheklanib qoladi, biroq matematik ta’limda kontentdan ko‘ra o‘quv faoliyatining tuzilishi muhimroq: tushunchani hosil qilish, tipik va notipik masalalar orqali mustahkamlash, model qurish, isbotiy mulohaza yuritish, xatolarni tahlil qilish va refleksiya. Shu nuqtai nazardan, modelning markazida “raqamli vosita” emas, balki “o‘quv harakati” turadi. Raqamli platforma esa ushbu harakatlarni ketma-ketlikda qo‘llab-quvvatlaydigan, ma’lumot yig‘adigan va o‘qituvchi qarorlarini dalillashga yordam beradigan muhit sifatida talqin qilindi. Metodik qarashlarni tizimlashtirishda o‘qitish jarayonini boshqarish, teskari aloqa va nazoratning o‘rni haqidagi yondashuvlar [2], shuningdek, ta’lim sifatini monitoring qilish va raqamli vositalar orqali diagnostik yondashuvlarni kuchaytirish g‘oyalari [1] hisobga olindi. Xalqaro tajribada matematika ta’limida texnologiya qo‘llanishi faqat vizualizatsiya emas, balki o‘quvchi fikrlash strategiyalarini ochib beruvchi faoliyatlarni tashkil etish bilan samarali bo‘lishi qayd etiladi [5; 6]. Shu bilan birga, raqamli ta’limning mintaqaviy sharoitlari, infratuzilma va o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi omillari modelni moslashtirishni talab qiladi [3].

Ishlab chiqilgan metodik model to‘rtta o‘zaro bog‘langan blokdan iborat deb asoslandi: maqsadli-natijaviy blok, mazmuniy-jarayon blok, raqamli resurslar va vositalar bloki hamda baholash-analitika bloki. Maqsadli-natijaviy blok matematika bo‘yicha tayanch kompetensiyalarni aniq indikatorlar bilan operatsionlashtiradi:

tushunchaviy aniqlik, algoritmik savodxonlik, modellashtirish, mantiqiy-isbotiy fikrlash va kommunikativ matematik nutq. Bu indikatorlar raqamli muhitda kuzatiladigan o‘quv izlari bilan bog‘lanadi: masalani yechish qadamlari soni, urinishlar sifati, xatolar tiplari, vaqt taqsimoti va izohli javoblar matni. Mazmuniy-jarayon bloki o‘qitishni mikrotsikl sifatida talqin qiladi: diagnostika, yangi bilimni faoliyat orqali ochish, mustahkamlash, differensial mashq, refleksiya va formatif baholash. Modelning amaliy tatbiqida uch darajali moslashuv mexanizmi taklif etildi. Birinchi daraja kirish diagnostikasi asosida o‘quvchi profillarini shakllantirishdir: tayanch bilim bo‘shliqlari, hisoblash malakasi, mantiqiy operatsiyalarni bajarish tezligi va matnli masalani tushunish darajasi aniqlanadi. Diagnostika natijalaridan kelib chiqib, o‘quvchilarga differensial start topshiriqlari va qisqa kompensator modul beriladi; bunda maqsad o‘quvchini “past daraja”ga muhrlash emas, balki qisqa muddatda teng start imkonini yaratishdir. Ikkinchi daraja o‘quv jarayonida adaptiv topshiriqlar oqimini tashkil etishdan iborat: tizim o‘quvchi xatolarining tipologiyasiga tayangan holda o‘xshash, ammo murakkabligi boshqariladigan masalalarni taklif etadi; o‘qituvchi esa adaptivlikni didaktik nazoratda ushlab, muhim umumlashtirish va isbotiy bog‘lanishlar bosqichini majburiy sinf faoliyatiga olib chiqadi. Uchinchi daraja refleksiya va formatif baholash orqali o‘zlashtirishni barqarorlashtirishdir: har bir mavzudan so‘ng o‘quvchi “nima tushundim, qayerda adashdim, keyingi qadamim nima” savollariga tayangan qisqa yozma refleksiya topshiradi, o‘qituvchi esa analitik paneldagi ma’lumotlar asosida qayta o‘qitish yoki chuqurlashtirish guruhlarini shakllantiradi. Ushbu yondashuv baholashning faqat selektiv emas, rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytiradi [2; 6].

Tajriba-sinov ishlari metodik dizayn tadqiqoti mantiqida olib borildi: dastlab model prototipi ishlab chiqildi, keyin cheklangan guruhda pilot sinovdan o‘tkazilib, so‘ng takomillashtirilgan variant kengroq amaliyotga joriy etildi. Ma’lumotlar sifat va miqdor usullarida yig‘ildi: o‘quv natijalari bo‘yicha old va keyingi diagnostika, raqamli platformadagi log-ma’lumotlar, o‘quvchi refleksiyalari hamda o‘qituvchining kuzatuv protokollari. Tahlilda asosiy e’tibor matematik

kompetensiyalar indikatorlarining o‘sish dinamikasi va xatolar spektrining qisqarishiga qaratildi. Natijalar modelning eng kuchli ta’siri formatif baholash va xatolar bilan ishlash komponentida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi: o‘quvchilar ko‘proq urinish qiladi, xatoni “jazolanadigan holat” emas, diagnostik signal sifatida qabul qilishga o‘rganadi, o‘qituvchi esa qayta tushuntirishni umumiy emas, aniq xato tiplariga yo‘naltiradi. Raqamli topshiriqlar banki tuzilmasi ham muhim omil bo‘ldi: masalalar faqat javobga emas, yechimning asosiy qadamlari va mantiqiy izohiga ball beradigan qilib ishlab chiqilganda, o‘quvchilar algoritmik ko‘nikma bilan birga isbotiy mulohazani ham rivojlantirdi. Shu bilan birga, raqamli muhitda haddan ziyod avtomatlashtirilgan mashqlar matematikaning mazmuniy chuqurligini pasaytirishi xavfi borligi aniqlandi; buni bartaraf etish uchun sinfda muammoli savollar, kichik guruhli isbot vazifalari va og‘zaki matematik nutqni faollashtiruvchi muhokamalar majburiy komponent sifatida kiritildi.

Modelni joriy etish shartlari sifatida uchta pedagogik omil asoslandi. Birinchisi, o‘qituvchining raqamli didaktik kompetensiyasi bo‘lib, u platformani boshqarish emas, balki raqamli ma’lumotdan didaktik qaror chiqarish, topshiriqni metodik maqsadga mos qayta qurish va baholash mezonlarini aniq belgilashni qamrab oladi [3]. Ikkinchisi, raqamli resurslarning didaktik sifati va moslashuvchanligi: resurslar o‘quv dasturiga mos, metodik jihatdan tekshirilgan, turli tayyorgarlikdagi o‘quvchilar uchun variantli bo‘lishi zarur. Uchinchi omil, akademik halollikni ta’minlovchi baholash dizayni bo‘lib, bunda shaxsiylashtirilgan topshiriqlar, yechim izohi talab qilinadigan vazifalar, og‘zaki himoya elementlari va jarayoniy baholash kombinatsiyasi qo‘llanadi. Bu yondashuv raqamli muhitda ko‘chirish va tayyor yechimga tayanish xavfini kamaytiradi, matematika o‘qitishning tarbiyaviy-intellektual vazifalarini saqlab qoladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitida matematika fanini o‘qitish metodik modeli o‘quv faoliyatini diagnostika, adaptiv mashq va formatif baholash orqali boshqariladigan tizim sifatida qayta tashkil etishni ta’minlaydi. Model amaliyotda o‘quvchilar o‘zlashtirishidagi bo‘shliqlarni erta aniqlash, differensial qo‘llab-quvvatlashni yo‘lga qo‘yish, xatolar bilan metodik ishlashni kuchaytirish

hamda matematik fikrlashning izohli va isbotiy komponentlarini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli resurslar didaktik maqsadga bo‘ysundirilganda va o‘qituvchi analitik ma’lumot asosida qaror qabul qilganda, raqamli muhit matematika ta’limining sifatini oshiruvchi, shuningdek, o‘quvchilarning mustaqil ta’lim kompetensiyasini shakllantiruvchi samarali vositaga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Азизходжаева Н. Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Ташкент: ТДПУ, 2006. 160 с.

2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989. 192 с.

3. Ишмухамедов Р. Ж., Юлдашев М. Ю. Инновацион таълим технологиялари. Тошкент: Иқтисод-молия, 2017. 272 б.

4. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: Академия, 2007. 368 с.

5. Mayer R. E. Multimedia Learning. New York: Cambridge University Press, 2009. 304 p.

6. Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. London: Routledge, 2012. 296 p.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA E-LEARNING PLATFORMALARINING SAMARADORLIGI

Atabaeva Baxıtlı Jaxanshaevna– Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti assistent o’qituvchisi

Davlatbayeva Xolida Nodirbek qizi - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute 1kurs magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19615818

Annotatsiya. Mazkur tezis oliy ta'lim muassasalarida matematika fanini o‘qitishda E-learning platformalaridan foydalanish samaradorligini aniqlashga bag‘ishlangan. Tadqiqot aralash metodologiya asosida diagnostik testlar, o‘quv analitikasi va so‘rovnoma natijalarini tahlil qiladi. Natijalar E-learning moslashuvchan baholash, individual traektoriya va tezkor qayta aloqani kuchaytirishini ko‘rsatadi. Ilmiy yangilik sifatida platforma analitikasi asosida didaktik qarorlar modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar. E-learning, matematika didaktikasi, oliy ta’lim, aralash ta’lim, o‘quv analitikasi, adaptiv baholash, raqamli pedagogika.

Abstract. This thesis is devoted to determining the effectiveness of using E-learning platforms in teaching mathematics in higher educational institutions. The study analyzes the results of diagnostic tests, educational analytics, and questionnaires based on a mixed methodology. The results show that E-learning enhances flexible assessment, individual trajectory, and quick feedback. As a scientific novelty, a model of didactic decisions based on platform analysis is proposed.

Keywords. E-learning, mathematics didactics, higher education, blended learning, educational analytics, adaptive assessment, digital pedagogy

Asosiy matn. Oliy ta’limda matematika fanini o‘qitish samaradorligi ko‘p omilli hodisa bo‘lib, unda talabaning tayyorgarligi, abstrakt tushunchalarni modellashtirish qobiliyati, mantiqiy isbot madaniyati va muntazam mashq rejimi o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. An’anaviy auditoriya mashg‘ulotlari matematikani konseptual tushuntirish va murakkab masalalarni birgalikda muhokama qilish uchun qulay bo‘lsa-da, mustaqil ishni tizimli nazorat qilishdagi cheklovlar va tezkor va individuallashtirilgan qayta aloqa yetishmasligi o‘qitish natijalarida tafovutlarni kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan E-learning platformalari matematik ta’limning asosiy komponentlarini qayta tashkil etish imkonini beradi: kontentni modul asosida taqdim etish, mashqlar banki orqali ko‘p martalik mashqni qo‘llab-quvvatlash, avtomatlashtirilgan baholash va analitika orqali o‘quv jarayonini kuzatish. Biroq samaradorlik masalasi platformaning mavjudligi bilan

emas, balki uning didaktik dizayni, baholashning ishonchliligi, akademik halollikni ta’minlash va o‘qituvchining metodik kompetensiyasi bilan belgilanadi. Shuning uchun E-learningni “texnologik qo‘shimcha” sifatida emas, balki matematika didaktikasining maqsad, mazmun, metod va nazorat bloklarini uyg‘unlashtiruvchi muhit sifatida tahlil qilish zarur.

Tadqiqotning maqsadi oliy ta’limda matematika fanini o‘qitishda E-learning platformalarining samaradorligini didaktik va o‘lchov mezonlari asosida asoslab berish hamda platforma analitikasi natijalarini o‘qitish qarorlariga integratsiyalash modelini ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqsadga erishishda “samaradorlik” tushunchasi ikki darajada talqin qilinadi: birinchisi, natijaviylik, ya’ni talabalarning matematik kompetensiyalaridagi o‘sish; ikkinchisi, jarayon samaradorligi, ya’ni vaqt, qayta aloqa tezligi, o‘qituvchi mehnati va talaba faolligi nisbatining optimallashuvi. E-learningning didaktik asoslari bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarda raqamli muhitda o‘qitish konstruktiv yondashuv, faol o‘rganish va formatif baholash bilan uyg‘unlashganda natija berishi qayd etiladi[3]. Shuningdek, masofaviy yoki aralash ta’limda o‘quv analitikasi talaba xulq-atvori va muvaffaqiyatini prognoz qilish hamda risk guruhini erta aniqlashda samarali instrument ekanligi ko‘rsatiladi [4]. O‘zbek oliy ta’limi sharoitida esa platformalardan foydalanish ko‘pincha kontentni joylash va topshiriq yig‘ish bilan cheklanib qolayotgani, matematikada esa aynan qayta aloqa sifati va mashqning adaptivligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi sababli masalaning ilmiy yechimi dolzarbdir[1].

E-learning platformalarining matematika ta’limiga xos afzalligi shundaki, u formal belgilar va algoritmik amallarni ko‘p martalik mashq qilish uchun mos muhit yaratadi, biroq bu afzallik avtomatik tekshiruvning didaktik cheklovlari bilan birga keladi. Masalan, matematik isbotni baholash, yechimning mantiqiy tuzilmasini tekshirish va umumlashtirish darajasini aniqlash oddiy test formatlarida to‘liq qamrab olinmaydi. Shuning uchun platformada baholash dizayni ikki konturli bo‘lishi maqsadga muvofiq: birinchi konturda avtomatlashtirilgan test va qisqa javobli topshiriqlar orqali tayanch ko‘nikmalar va hisoblash amallari nazorat qilinadi; ikkinchi konturda esa yechimning argumentatsiyasi, yozma madaniyat va

isbot kompetensiyasi rubrikalar asosida o‘qituvchi tomonidan baholanadi. Bunday yondashuv baholashning ishonchliligi va adolatliligini oshiradi hamda matematika o‘qitishdagi “faqat javob”ga yo‘naltirilgan torayishni bartaraf etadi. Didaktik nuqtayi nazardan platforma kontentini mikro-modullarga ajratish, har bir modulga kutiladigan natijalarni aniq indikatorlar bilan biriktirish hamda “xatolar banki”ni shakllantirish muhim hisoblanadi. Xatolar banki deganda talabalarning tipik xatolarini toifalash, ularning sabablarini aniqlash va har bir xato turiga mos darhol qayta aloqa shablonlarini yaratish nazarda tutiladi. Mazkur mexanizm matematika o‘qitish metodikasida qadimdan ma'lum bo‘lgan diagnostik yondashuvni raqamli muhitda tizimli amalga oshirishga xizmat qiladi.

Samaradorlikni empirik baholashda faqat yakuniy baho yoki test balli yetarli emas, chunki platforma talabaning o‘rganish jarayonini ko‘rsatadigan ko‘plab yashirin indikatorlarni taqdim etadi. Shu bois tadqiqotda uch guruh ko‘rsatkichlar asosiy deb olindi: bilim natijalari (diagnostik testlarda o‘sish), jarayon ko‘rsatkichlari (platformaga kirish chastotasi, videodarslarni ko‘rish davomiyligi, mashq urinishlari soni, topshiriqlarni topshirish kechikishi) hamda sifat ko‘rsatkichlari (qoniqish, o‘z-o‘zini boshqarish, qayta aloqa foydaliligi). O‘quv analitikasi bo‘yicha yondashuvlar talabaning faolligi bilan natija o‘rtasida chiziqli bog‘liqlik har doim ham mavjud emasligini, muhim omil faoliyatning mazmunli tuzilishi va vaqt taqsimoti ekanini ko‘rsatadi [4]. Matematika fanida bu ayniqsa seziladi: ko‘p kirishlar, ammo qisqa va uzilib qolgan sessiyalar ko‘pincha yuzaki tayyorgarlikni bildiradi; aksincha, kamroq, lekin barqaror va maqsadli sessiyalar yuqori o‘zlashtirish bilan uyg‘unlashadi. Shuning uchun platforma loglarini talqin qilishda “miqdor”dan tashqari “sifat”ni ham chiqaradigan ko‘rsatkichlar, masalan, ketma-ket to‘g‘ri javoblar seriyasi, murakkablik bo‘yicha progress va xatodan keyingi tuzatish vaqti kabi indikatorlar kiritilishi lozim.

E-learning platformalarining samaradorligini belgilovchi muhim shartlardan biri o‘qituvchining raqamli didaktik kompetensiyasidir. Platforma o‘qituvchini almashtirmaydi, balki uning metodik rolini qayta taqsimlaydi: kontent yetkazuvchi rolidan ko‘proq diagnostik, tahliliy va yordam beruvchi roliga o‘tishni talab qiladi.

Amaliyotda o‘qituvchilar ko‘pincha tayyor testlar bankiga suyanib qoladi, bu esa matematikaning konseptual chuqurligini kamaytirishi mumkin. Shu sababli topshiriq dizayni kompetensiyaga yo‘naltirilgan bo‘lishi, real muammoli vaziyatlar va modellashtirish elementlarini ham qamrab olishi kerak[2]. Bunda platforma imkoniyatlaridan foydalangan holda parametrli masalalar, dinamik geometriya elementlari yoki kompyuter algebra tizimlari bilan integratsiya orqali talabaning tahliliy fikrlashi faollashtiriladi. Shu bilan birga, akademik halollik masalasi ham samaradorlikka bevosita ta'sir qiladi: masofaviy topshiriqlarda ko‘chirish, generativ vositalardan noo‘rin foydalanish yoki tayyor yechimlarni yuklash xavfi oshadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida E-learning platformasi analitikasini didaktik qarorlar qabul qilishga bog‘lovchi model taklif etiladi. Modelning mantiqi shundan iboratki, platforma ko‘rsatkichlari birlamchi xulosa uchun signal vazifasini bajaradi, lekin yakuniy pedagogik qaror albatta mazmuniy diagnostika bilan tasdiqlanadi. Masalan, “topshiriqni ko‘p urinishda bajarish” signali uch xil holatni anglatishi mumkin: talaba kuchli, ammo mukammallikka intilmoqda; talaba mavzuni tushunmagan va taxminiy yechim qilmoqda; yoki topshiriqning murakkabligi noto‘g‘ri belgilangan. Shu signalni to‘g‘ri talqin qilish uchun platformadagi xato turlari, vaqt taqsimoti va izohli savollar natijalari birgalikda ko‘riladi. Modelda o‘qituvchi uchun uch darajali aralashuv strategiyasi belgilandi: profilaktik aralashuv, ya'ni modul boshida tayanch tushunchalarni faollashtiruvchi qisqa diagnostika va mos resurs taklifi; joriy aralashuv, ya’ni platforma risk indikatorlari asosida maqsadli maslahat va qo‘shimcha mashqlar; hamda reabilitatsion aralashuv, ya’ni ketma-ket mavzularda ortda qolgan talabalar uchun qisqa intensiv konsultatsiya va individual reja. Bunday tizim E-learningni shunchaki kontent ombori emas, balki nazorat va qo‘llab-quvvatlashning moslashuvchan mexanizmi sifatida ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tahlil natijalarini umumlashtirib aytganda, E-learning platformalari matematikani o‘qitishda samaradorlikni oshirishi uchun uchta didaktik shart majburiy hisoblanadi: birinchidan, kompetensiyaga yo‘naltirilgan topshiriqlar va ikki konturli baholash orqali bilimning chuqurligi ta’minlanishi; ikkinchidan,

o‘quv analitikasi indikatorlari asosida erta diagnostika va moslashuvchan qayta aloqa yo‘lga qo‘yilishi; uchinchidan, o‘qituvchi va talaba faoliyatini tartibga soluvchi akademik halollik va o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari mustahkamlanishi. Xulosa sifatida, E-learning platformalarining real samaradorligi texnik infratuzilma bilan emas, balki pedagogik dizayn va o‘lchov madaniyati bilan belgilanadi; platforma analitikasi esa to‘g‘ri talqin qilinganda matematika ta’limida individuallashtirishni amaliy mexanizmga aylantiradi va o‘qituvchining metodik qarorlarini dalillarga tayangan holda qabul qilishini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo‘rayev A. A. Raqamli ta’lim muhitida matematika fanini o‘qitish metodikasi. Toshkent: Fan, 2021. 176 b.

2. Sayidahmedov N. S. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 240 b.

3. Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for designing teaching and learning. Vancouver: Tony Bates Associates Ltd, 2019. 520 p.

5. Anderson T., Dron J. Three generations of distance education pedagogy. London: Routledge, 2018. 232 p.

6. Полат Е. С. Теория и практика дистанционного обучения. Москва: Академия, 2020. 304 с.

TÁLIM PROCESINDE JASALMA INTELLEKT, MÁLIMLEME TEXNOLOGIYALARI HÁM SANLI QÁWIPSIZLIKTIŃ ORNI HÁM TEMATIKALIQ MASHQALALARI

Abatova Gúlnaz Maksetbaevna-Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı assistent oqıtıwshısı**.**

Xojabaev Nawrızbek Sansızbay ulı - Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı studenti.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616007

Annotaciya. Bul maqala jasalma intellekt, málimleme texnologiyaları hám sanlı qáwipsizliktiń zamanagóy bilimlendiriw procesindegi ornı hám áhmiyetin

sáwlelendiriwge bağıshlanǵan. Onda bilimlendiriwdi sanlastırıw procesinde payda bolıp atırǵan jańa imkaniyatlar, atap aytqanda, individuallastırılǵan oqıtıw, avtomatlastırılǵan bahalaw hám interaktiv platformalardıń róli tallanadı. Sonıń menen birge, sanlı qáwipsizlik penen baylanıslı áhmiyetli mashqalalar - maǵlıwmatlardı qorǵaw, kiberqáwipsizlik qáwip-qáterleri hám texnologiyalarǵa artıqsha baylanıslılıq máseleleri de kórip shıǵıladı. Maqala bilimlendiriw sistemasın jáne de nátiyjeli, qáwipsiz hám innovaciyalıq rawajlandırıw jolların usınıs etedi.

Abstract. This article explores the role of artificial intelligence, information technologies, and digital security in the modern educational process. It highlights key opportunities brought by digital transformation, including personalized learning, automated assessment, and the use of interactive platforms. At the same time, it addresses critical challenges such as data protection, cybersecurity threats, and overdependence on technology. The article proposes strategies to enhance the efficiency, security, and innovation of the education system.

Gilt sózler: Jasalma intellekt, málimleme texnologiyaları, sanlı bilimlendiriw, onlayn oqıw, interaktiv oqıtıw, innovaciyalıq sistema, individual oqıtıw, beyimlesiwsheń oqıw, bilim dárejesin anıqlaw, oqıw nátiyjeliligi, sanlı transformaciya, aqıllı sistemalar, data tallaw, kiberqáwipsizlik, miynet bazarı talapları.

Keywords: Artificial intelligence, information technologies, digital education, online learning, interactive learning, innovative system, individual learning, adaptive learning, knowledge assessment, learning effectiveness, digital transformation, smart systems, data analysis, cybersecurity, labor market requirements.

Búgingi kúnde insaniyat turmısı barǵan sayın sanlı mákanǵa kóship baratırǵan bir dáwirde jasamaqta. Málimleme texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı hám jasalma intellekttiń keńnen qollanılıwı jámiettiń barlıq tarawlarına, ásirese, bilimlendiriw sistemasına túpkilikli ózgerisler alıp kelmekte. Endi bilimlendiriw procesi tek ǵana dástúriy auditoriya menen sheklenip qalmastan, al global sanlı

ortalıqta ámelge asırılıp atırǵan quramalı, interaktiv hám innovaciyalıq sistemaǵa aylanbaqta.

Jasalma intellekt hám zamanagóy málimleme texnologiyaları bilimlendiriw procesin jańa basqıshqa alıp shıqpaqta. Olar arqalı oqıwshılardıń bilim dárejesin anıqlaw, oqıtıw procesin individuallastırıw hám nátiyjelerdi jedel tallaw imkaniyatı jaratılmaqta. Bul bolsa bilimlendiriwdiń nátiyjeliligin arttırıp, oqıwshılardı zamanagóy miynet bazarınıń talaplarına sáykes túrde tayarlawǵa xızmet etedi. Sonıń menen birge, sanlı texnologiyalar bilimlendiriwdi jáne de ashıq, qolaylı hám keń kólemli etedi.

Búgingi sanlı dáwirde jasalma intellekt hám málimleme texnologiyaları bilimlendiriw procesiniń ajıralmas bólegine aylanıp barmaqta. Olar tek bilim beriw usılların ózgertip ǵana qoymastan, al bilimlendiriwdiń mazmunı, forması hám basqarıw sistemasın da túp-tiykarınan jańalamaqta. Zamanagóy bilimlendiriw endi ápiwayı bilim jetkeriw emes, al maǵlıwmattı tallaw, mashqalalardı sheshiw hám erkin pikirlewdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan quramalı sistema sıpatında kórinbekte. Áyne usı processte jasalma intellekt tiykarǵı qurallardan biri sıpatında maydanǵa shıǵadı.

Jasalma intellekt texnologiyaları járdeminde bilimlendiriw procesi jáne de beyimlesiwsheń hám nátiyjeli tús aladı. Aqıllı sistemalar oqıwshılardıń bilim dárejesin, qızıǵıwshılıǵın hám ózlestiriw tezligin real waqıt rejiminde tallap, hár bir paydalanıwshı ushın individual oqıw baǵdarlamasın qáliplestiredi. Bul bolsa oqıwshılardıń imkaniyatların tolıq ashıp beriwge járdem beredi. Máselen, kúshli oqıwshılar tezirek rawajlanıw imkaniyatına iye bolsa, qıyınshılıqqa dus kelip atırǵanlar ushın qosımsha materiallar hám túsinikler usınıladı. Nátiyjede bilimlendiriw procesi jáne de ádil hám nátiyjeli boladı.

Sonıń menen birge, bul mashqalalardı sheshiw jolları da bar. Sanlı qáwipsizlikti kúsheytiw ushın zamanagóy qorǵaw sistemaların engiziw, paydalanıwshılardıń kiberqáwipsizlik boyınsha bilimlerin arttırıw hám mámleket dárejesinde anıq strategiyalar islep shıǵıw zárúr. Bilimlendiriw sistemasında bolsa

jasalma intellekt hám málimleme texnologiyalarınan aqılǵa uǵras hám maqsetli paydalanıw arqalı joqarı nátiyjelilikke erisiw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abduqodirov A.A. — Ta’limda axborot texnologiyalari. Toshkent: “Fan”, 2018.

2. Xodjayev B.X. — Ta’lim tizimini boshqarish. Toshkent: “O‘qituvchi”, 2020.

3. Yuldashev U.Y. — Raqamli transformatsiya va iqtisodiyot. Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021.

4. Karimov I.A. — Innovatsion ta’lim va sun’iy intellekt. Toshkent: “Ma’naviyat”, 2019.

5. To‘rayev O.T. — Axborot texnologiyalari va ta’lim jarayoni. Toshkent: “Noshir”, 2022.

6. Rasulov A.R. — Kiberxavfsizlik va raqamli himoya. Toshkent: “Fan”, 2020.

7. Qosimov F.M. — Innovatsion iqtisodiyot va raqamli texnologiyalar. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.

8. Abdurahmonov Q.X. — Mehnat iqtisodiyoti va raqamli resurslar. Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2019.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori — Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2020.

10. Karimov S.B. — Sun’iy intellekt asosida ta’lim platformalari. Toshkent: “Innovatsion Ta’lim”, 2021.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI UCHUN O‘QITUVCHILAR MA’LUMOTLARINI BOSHQARISH MODULINI ISHLAB CHIQISH VA ALGORITMIK TAHLIL QILISH

Bekturdiev Aybek Elmuatovich- Nukus davlat texnika universiteti o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616104

Annotatsiya. Ushbu ish umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘qituvchilari haqidagi ma’lumotlarni elektron shaklda saqlash uchun mo‘ljallangan dasturiy modulni ishlab chiqishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida modulning funksional tuzilishi, ma’lumotlar bilan ishlash tartibi va ish algoritmi tahlil qilindi. Tizim yagona boshqaruv muhiti orqali o‘qituvchilar ma’lumotlarini yozib olish, ko‘rish, o‘zgartirish va o‘chirish uchun ishlatiladi. “O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish moduli blok sxemasi” asosida modulning ishlash jarayoni tushuntirildi.

Kalit so‘zlar: maktab, o‘qituvchi, boshqaruv, modul, ma’lumotlar bazasi, tahlil.

Abstract. This work is devoted to the development of a software module designed to store information about teachers of general education schools in electronic form. During the study, the functional structure of the module, the data processing procedure, and the working algorithm were analyzed. The system is used for recording, viewing, modifying, and deleting teacher data through a single management environment. Based on the "Block diagram of the teacher's data management module," the module's operating process was explained.

Keywords: school, teacher, management, module, database, analysis.

Kirish. Ta’lim tizimida raqamli boshqaruv vositalaridan foydalanish maktab faoliyatini samarali tashkil etish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, maktab boshqaruvida o‘qituvchilar haqidagi ma’lumotlar alohida o‘rin tutadi. O‘qituvchining ismi va familiyasi, mutaxassisligi, o‘qitiladigan fanlari, kasbiy faoliyati, erishgan yutuqlari, tavsifi va xizmatga taalluqli boshqa ma’lumotlar boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy axborot manbalaridan birini tashkil qilishi mumkin. Ushbu ma’lumotlar tartibli, ishonchli va o‘z vaqtida boshqarilsa, ichki nazorat, rejalashtirish va hisobot jarayonlari sezilarli darajada osonlashadi. Amalda, bu ma’lumotlar ko‘pincha qog‘oz hujjatlarda, alohida jadvallarda yoki bir-biriga bog‘lanmagan elektron fayllarda saqlanadi. Bu holat ma’lumotlarni qidirish, yangilash va umumlashtirishda turli noqulayliklar keltirib chiqarishi hamda ayrim yozuvlarni takrorlash, ularning ba’zilari eskirib qolgan, kerakli ma’lumotlarni qidirishga ko‘p vaqt sarflash boshqaruv samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Maktab boshqaruvi uchun amaliy, sodda va izchil dasturiy modul yaratish ana shu ehtiyojdan kelib chiqadi.

Ushbu ishning maqsadi umumiy o‘rta maktablar uchun o‘qituvchilar ma’lumotlarini boshqarish modulini ishlab chiqish va uning ishlash algoritmini tahlil qilish hisoblanadi. Ish davomida modulning texnologik bazasi, ichki tuzilishi, foydalanuvchi bilan ishlash mantig‘i, ma’lumotlar oqimi va boshqaruv operatsiyalari o‘rganildi.

O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish moduliga ehtiyoj

Maktabning pedagogik tarkibi doimiy ravishda yangilanib turadi, chunki yangi pedagog ishga qabul qilinadi, mavjud xodimning ish yuki o‘zgartiriladi, yutuqlar va malaka natijalari kiritiladi hamda ish tavsifi to‘ldiriladi. Bunday jarayonlar tizimsiz amalga oshirilsa, ma’lumotlar ustida ishlash qiyinlashadi. Har bir yozuvni alohida topish, solishtirish va tuzatish ko‘p vaqtni oladi. Bu maktab boshqaruvining ish yukini oshiradi.

O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish moduli ushbu jarayonlarni yagona muhitda birlashtiradi. Ma’lumotlar markaziy ma’lumotlar bazasida saqlanadi hamda foydalanuvchi tezda kerakli yozuvni topishi, mavjud ma’lumotlarni yangilashi, yangi ma’lumotlarni kiritishi yoki eskirgan yozuvni o‘chirishi mumkin. Oqibatda boshqaruv harakatlari tartibli bo‘ladi va hisobotlarni bir xil shaklda yuritish axborot bilan ishlash madaniyatini mustahkamlaydi hamda ichki nazorat imkoniyatlarini kengaytiradi. Ushbu modul maktabdagi boshqa raqamli tizimlar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin va o‘quv yuklamasi, kursni rejalashtirish, uslubiy ishlar, hisobotlar yoki ichki monitoring tizimlari bilan bog‘lanish mumkin hamda maktab boshqaruvini raqamlashtirish uchun amaliy platforma sifatida qaraladi.

Dasturiy ta’minot modulining texnologik asoslari

Ishlab chiqilgan modul veb-texnologiyalarga asoslangan bo‘lib, server tomoni PHP dasturlash tilida ishlab chiqilgan va ma’lumotlar bazasi MySQL muhitida yaratilgan. Ushbu texnologiyalar kichik va o‘rta boshqaruv tizimlari uchun javob beradi. Ular oddiy arxitektura asosida ma’lumotlarni qo‘shish, o‘zgartirish, o‘chirish va chiqarish amallarini tashkil qilish imkonini beradi.

Tizimning ishlashi bir nechta komponentlar bilan ta’minlanadi va ma’lumotlar bazasiga ulanish moduli markaziy ombor bilan aloqa o‘rnatadi hamda boshqaruv paneli boshqaruv interfeysini tashkil qiladi. Yuqori va yon menyu foydalanuvchiga kerakli bo‘limlarga qulay o‘tishni ta’minlaydi hamda foydalanuvchi holatini tekshirish mexanizmi ruxsatsiz kirishni oldini oladi. Shuning uchun ma’lumotlar faqat vakolatli shaxs tomonidan boshqariladi. Har bir o‘qituvchining ma’lumotlar bazasida alohida yozuvi mavjud. Ushbu faylda ism, mavzu, yutuqlar, tavsif va rasm haqidagi ma’lumotlar mavjud hamda har bir yozuv uchun identifikatsiya raqamiga ega bo‘lish ma’lumotlarga aniq havola qilish imkonini beradi. Ushbu usul tahrirlash va o‘chirishni osonlashtiradi.

Modulning ishlash mexanizmi

Tizim ishga tushirilgach, birinchi navbatda ma’lumotlar bazasiga ulanish o‘rnatiladi. Keyin administrator interfeysining asosiy qismlari yuklanadi. Keyingi bosqichda foydalanuvchining avtorizatsiya holati tekshiriladi. Agar ulanish tasdiqlanmasa, foydalanuvchi bosh sahifaga yo‘naltiriladi. Ushbu qadam ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash uchun kiritilgan. Muvaffaqiyatli avtorizatsiyadan so‘ng o‘qituvchilar ro‘yxati ma’lumotlar bazasidan olinadi. Tizim ma’lum bir tartib asosida sahifadagi yozuvlarni ko‘rsatadi. Har bir o‘qituvchining ismi, mavzusi, yutuqlari va tavsifi ko‘rsatiladi. Agar rasm mavjud bo‘lsa, u foydalanuvchi interfeysida ham ko‘rsatiladi. Tasvir bo‘lmasa, tizim matnli ma’lumotlar bilan ishlashda davom etadi. Administrator sahifa orqali yozuvlarni tahrirlashi yoki o‘chirishi mumkin. Tahrirlash harakati tanlangan yozuvni yangilash uchun ishlatiladi. O‘chirish jarayonida foydalanuvchidan tasdiqlash so‘raladi. Ushbu qadam noto‘g‘ri bajarilishini oldini oladi va ma’lumotlar yaxlitligini saqlashga yordam beradi.

“O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish modulining funksional diagrammasi” asosida algoritmik tahlil. O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish modulining ish jarayoni blok diagrammasi dasturiy ta'minot jarayonining bosqichma-bosqich rivojlanishini ko‘rsatadi hamda u tizimni ishga tushirishdan

ma’lumotlarni chiqarish, tahrirlash va o‘chirishgacha bo‘lgan asosiy yo‘nalishlarni ko‘rsatadi.

Algoritm boshida o‘qituvchilarni boshqarish sahifasi ochiladi va keyinchalik, ma’lumotlar bazasiga ulanish o‘rnatiladi hamda ushbu bosqich quyidagi bosqichlar uchun texnik asos yaratadi. Keyin administrator interfeysi yuklanadi va foydalanuvchi tizimga kirganligini tekshiradi. Bu erda algoritm qaror qabul qilish nuqtasiga keladi. Agar foydalanuvchi tizimga kirmagan bo‘lsa, himoya mexanizmi ishga tushiriladi va bosh sahifaga qaytish amalga oshiriladi. Agar foydalanuvchi tizimga kirgan bo‘lsa, o‘qituvchilar ro‘yxati ma’lumotlar bazasidan olinadi va ro‘yxat bilan ishlashda algoritm har bir yozuvni alohida ko‘rib chiqadi. O‘qituvchining asosiy ma’lumotlari sahifada joylashtirilgan. Keyin rasm mavjudligi tekshiriladi va rasm mavjud bo‘lsa, u ko‘rsatiladi yoki rasm bo‘lmasa, tizim jarayonni to‘xtatmaydi hamda qolgan ma’lumotlarni yaratishda davom etadi. Ushbu yechim tizimning turli vaziyatlarda bir xil tartibda ishlashini ta’minlaydi va algoritmning oxirgi qismida boshqarish operatsiyalari faollashadi. Tahrirlash funksiyasi foydalanuvchini tegishli sahifaga yo‘naltiradi va yozuvni yangilash imkonini beradi. O‘chirish funktsiyasi tasdiqlash mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Yozuv faqat tasdiqlangandan keyin ma’lumotlar bazasidan o‘chiriladi. Ushbu yondashuv ma’lumotlarga ehtiyotkorlik bilan ishlov berishni ta’minlaydi.

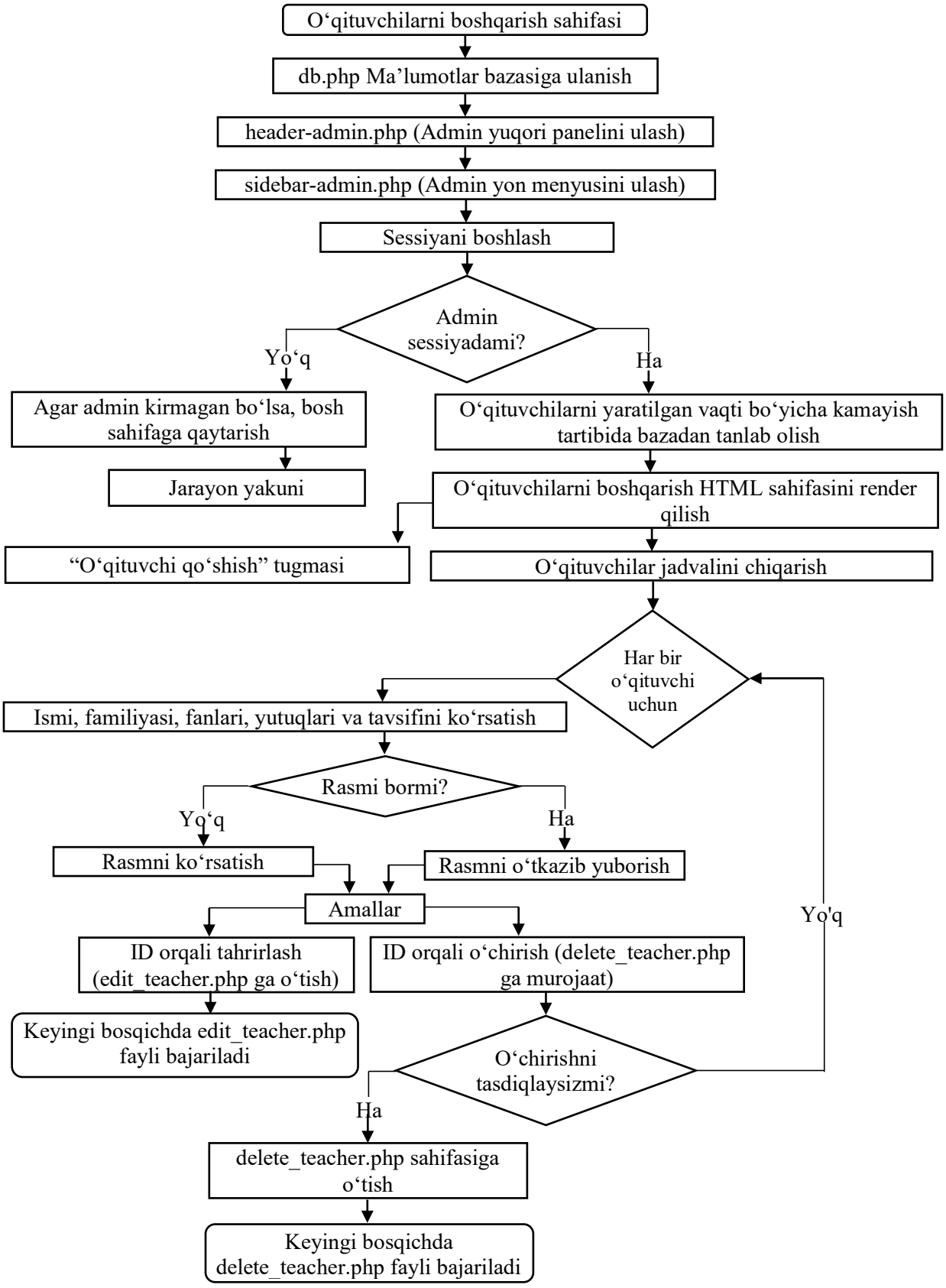

1-rasm. O‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish modulining blok diagrammasi

Rasmda modulning ishlash bosqichlari izchil ko‘rsatilgan va uning yordamida foydalanuvchini boshqarish, ma’lumotlar bazasi bilan aloqa qilish, yozuvlarni ko‘rsatish va boshqaruv harakatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik aniq ko‘rinadi.

Ilmiy va amaliy ahamiyati

Ushbu modul maktab rahbariyati uchun amaliy boshqaruv vositasi bo‘lishi mumkin, o‘qituvchi haqidagi ma’lumotlar yagona ma’lumotlar bazasida saqlanganligi sababli, uni topish va yangilash ancha osonlashadi. ID raqami bo‘yicha ma’lumotlarga havola qilish tekshirishning aniqligini oshiradi va tasdiqlash mexanizmi tasodifiy o‘chirishni oldini oladi hamda ruxsat nazorati ma’lumotlar xavfsizligini kuchaytiradi. Ushbu modulni ishlab chiqish uchun yetarli asos mavjud. Tizimni qidirish, saralash, filtrlash, eksport qilish, hisobot berish va statistikani yaratish variantlarini kiritish orqali yanada boyitish mumkin. Natijada, modul maktab boshqaruvining alohida va kengroq elektron boshqaruv muhitining tarkibiy qismiga aylanadi.

Xulosa

Umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchilari ma’lumotlarini markazlashgan holda boshqarish boshqaruv samaradorligini oshirishga yordam beradi. Tarqalgan hujjatlar va alohida fayllar bilan ishlash zamonaviy boshqaruv talablariga javob bermaydi. Shuning uchun o‘qituvchi ma’lumotlarini boshqarish moduli maktab faoliyati uchun zarur dasturiy yechim hisoblanadi.

Tadqiqot davomida o‘qituvchilar haqidagi ma’lumotlarni saqlash, ko‘rish, o‘zgartirish va o‘chirish uchun mo‘ljallangan veb-modul ishlab chiqildi va uning ishlash algoritmi tahlil qilindi. Modulning asosiy bosqichlari, qaror qabul qilish nuqtalari va boshqaruv harakatlari blok diagrammasi yordamida ta’kidlangan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu yechim maktab amaliyotida qo‘llanilishi mumkin. Kelgusida tizimni boshqa xizmatlar bilan bog‘lash orqali yagona elektron boshqaruv muhitini yaratish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta’lim to‘g‘risida. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PF-6079-son, 2020-yil 5-oktabr.

3. PHP Documentation. PHP Manual. Rasmiy hujjatlar to‘plami. PHP Group.

4. Oracle Corporation. MySQL Reference Manual. MySQL rasmiy hujjatlari.

5. Elmasri, R., Navathe, S. B. Fundamentals of Database Systems. 7-nashr. Pearson, 2017.

6. Pressman, R. S., Maxim, B. R. Software Engineering: A Practitioner’s Approach. 9-nashr. McGraw-Hill Education, 2019.

FOYDALANUVCHILARNI BIOMETRIK IDENTIFIKATSIYA VA AUTENTIFIKATSIYA QILISH TIZIMLARINING TAHLILIY ASOSLARI

Jorabekov Timur Kewnimjaevich- QDU “Axborot tizimlari va texnologiyalar” kafedrasi katta o’qituvchisi

Piryarova Gulsara Ispandiyar qizi - QDU “Kompyuter ilmlari va dasturlash texnologiyaları” ta’lim yo’nalishi 4-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616299

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborot xavfsizligini ta’minlashning zamonaviy usuli — biometrik autentifikatsiya tizimlari tadqiq etiladi. An’anaviy parol va maxfiy kalitlarga asoslangan tizimlarning yetishmovchiliklari tahlil qilinib, ularning o‘rniga insonning fiziologik va xulq-atvor parametrlaridan foydalanish afzalliklari yoritiladi. Maqolada barmoq izi, yuz tuzilishi, ovoz va ko‘z to‘r pardasi kabi biometrik texnologiyalarning texnik imkoniyatlari va qo‘llanilish sohalari qiyosiy o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Biometriya, autentifikatsiya, barmoq izi, skaner, identifikatsiya, axborot xavfsizligi, "pasport," smart-karta.

Abstract: This article examines a modern method of ensuring information security - biometric authentication systems. The disadvantages of systems based on traditional passwords and secret keys were analyzed, and the advantages of using human physiological and behavioral parameters instead of them were highlighted.

The article comparatively examines the technical capabilities and application areas of biometric technologies such as fingerprints, facial structure, voice, and retina.

Keywords: Biometrics, authentication, fingerprint, scanner, identification, information security, passport, smart card.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida foydalanuvchi shaxsini tasdiqlash jarayoni faqatgina u biladigan ma’lumotlarga (parol, maxfiy kalit) tayanishi xavfsizlik darajasini pasaytiradi. Shu sababli, oxirgi vaqtlarda insonning fiziologik xususiyatlarini o‘lchash orqali ishonchli identifikatsiyalash imkonini beruvchi biometrik usullar keng ommalashmoqda[1].

Biometrik tizimlarning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- xarakteristikalarning o‘ziga xosligi sababli autentifikatsiyaning yuqori ishonchliligi;
- biometrik xususiyatlarning shaxsdan ajralmasligi;
- ma’lumotlarni qalbakilashtirishning o‘ta qiyinligi.

Metodlar. Tadqiqot doirasida foydalanuvchini aniqlashda qo‘llaniladigan turli biometrik parametrlar va ularning ishlash mexanizmlari tahlil qilindi. Asosiy e’tibor quyidagi texnologiyalarga qaratildi:

- **Barmoq izi texnologiyasi:** Skaner yordamida olingan nusxani ma’lumotlar bazasidagi "pasport" (umumlashtirilgan namuna) bilan solishtirish.
- **Antropometrik o‘lchovlar:** Qo‘l kafti geometriyasi va yuz shaklining 3D modelini yaratish.
- **Akustik va dinamik tahlil:** Inson vokal traktining jismoniy xususiyatlariga tayangan holda ovoz balandligi, modulyatsiyasi va chastotasini o‘rganish.
- **Oftalmologik skanerlash:** Ko‘z to‘r pardasidagi qon tomirlari naqshlarini tahlil qilish.

Natijalar. Olingan ma’lumotlar tahlili biometrik tizimlarning quyidagi samaradorlik ko‘rsatkichlarini ochib berdi:

1. Barmoq izi va kaft skanerlari: Barmoq izi tizimlari bugungi kunda eng ko‘p tarqalgan bo‘lib, asosan politsiya, davlat va bank muassasalari tomonidan

foydalaniladi[2]. Skanerlar hozirda optik qurilmalardan integral mikrosxemalarga o‘tmoqda, bu esa ularni yanada ixcham qiladi. Kaft geometriyasi bo‘yicha Recognition Systems kabi qurilmalar 90 dan ortiq o‘lchovlarni amalga oshirib, ularni 9 bitli namunaga aylantiradi.

2. Yuz va ovoz tizimlari: Ushbu tizimlar qo‘shimcha qimmatbaho uskunalar talap qilmasligi (mikrofon va kamera yetarli) sababli eng tejamkor hisoblanadi. Biroq, yuzni tanish algoritmlari yorug‘lik darajasiga va yuz holatining o‘zgarishiga sezgirdir; masalan, 45° darajali farq tanib olish samaradorligini keskin tushiradi. Ovozli tizimlar esa insonning salomatligi yoki hissiy holatiga qarab xatolik berishi mumkin.

3. Ko‘z to‘r pardasi autentifikatsiyasi: Bu turdagi tizimlar eng yuqori darajadagi xavfsizlikni ta’minlaydi. Ko‘z parametrlarining takrorlanish ehtimoli 10^{-78} ga teng bo‘lib, u hatto egizaklarda ham farq qiladi. Shu sababli, ular harbiy va mudofaa kabi o‘ta maxfiy ob’ektlarda qo‘llaniladi[2-3].

Munozara. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, biometrik qurilmalarni smart-kartalar bilan birlashtirish (kombinatsiya) autentifikatsiya ishonchliligini yanada oshiradi. Masalan, foydalanuvchining barmoq izi etaloni smart-karta xotirasida saqlanishi va shaxsiy shifrlash kaliti bilan bog‘lanishi mumkin.

Shuningdek, biometriya Single Sign-On (SSO) tizimlariga integratsiya qilinishi administratorlarga parollarni boshqarish yukini kamaytirish imkonini beradi. Ovozli autentifikatsiyaning zaif tomonlarini yopish uchun uni "savol-javob" operatsiyasi yoki boshqa biometrik ko‘rsatkichlar bilan birga qo‘llash tavsiya etiladi.

Xulosa. Biometrik autentifikatsiya — axborot xavfsizligining "Achilles tovoni" hisoblangan zaif parollar muammosiga samarali yechimdir. Bu texnologiyalar nafaqat tizimga kirishni osonlashtiradi, balki shifrlashning maxfiy kalitlarini himoyalashda ham muhim rol o‘ynaydi. Kelajakda bir nechta biometrik usullarni birlashtirgan multimodal tizimlarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1.Афанасьев А. А., Веденьев Л. Т., Воронцов А. А. и др. Аутентификация. Теория и практика обеспечения безопасного доступа к информационным ресурса. М.: Горячая линия–Телеком, 2012.

2. Шнайер Б. Прикладная криптография. Протоколы, алгоритмы, исходные

тексты на языке Си. Триумф-2002й.

3. Шнайер Б. Секреты и ложь. Безопасность данных в цифровом мире. Триумф-2002.

BO’LAJAK FIZIKA O’QITUVCHILARINI TAYYORLASH TIZIMIDA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUVGA ASOSLANGAN MODEL AHAMIYATI

Isakova Malika Iliyas qizi – Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616376

Annotatsiya. Maqolada bo’lajak fizika o’qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirishning ta’lim sifati xalqaro standartlariga yo‘naltirilgan modeli taqdim etilgan. Unda fundamental bilimlar, tadqiqot ko‘nikmalari, raqamli savodxonlik va madaniyatlararo muloqot integratsiyasini ta’minlovchi modelning maqsadli, mazmunli, protsessual hamda baholash va natijaviylik bloklari ko‘rib chiqiladi. Muammoli va loyihaviy ta’lim, keys-metodlar, masofaviy laboratoriyalarni joriy etish hamda xalqaro ilmiy loyihalarda ishtirok etishga doir misollar keltirilgan. Ushbu model tayyorgarlik natijalarini xolis baholashga imkon beradi va global ilmiy muhitda kasbiy faoliyat yuritishga tayyor bo‘lgan raqobatbardosh mutaxassisni shakllantiradi.

Tayanch so‘zlar. Kasbiy kompetentlik, fizika, xalqaro standartlar, ta’lim modeli, loyihaga asoslangan ta’lim, tadqiqotchilik ko‘nikmalari, raqamli

savodxonlik, akademik harakatchanlik.

Abstract. The article presents a model for developing the professional competence of future physics teachers, which is aligned with international standards

for educational quality. The model includes target, content, process, and assessment blocks, integrating fundamental knowledge, research skills, digital competence, and intercultural communication. Examples of problem-based and project-based learning, case methods, remote laboratories, and participation in international research projects are provided. The model enables objective assessment of learning outcomes and prepares competitive specialists ready for professional activities in the global scientific environment.

Keywords. Professional competence, physics, international standards, educational model, project-based learning, research skills, digital competence, academic mobility.

Hozirgi globallashuv, fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida oliy ta’lim tizimi kasbiy va xalqaro muhitda samarali faoliyat ko‘rsata oladigan mutaxassislarni tayyorlashga yo‘naltirilgan. Ta’limni modernizatsiya qilishning asosiy yo‘nalishlaridan biri kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishdir. Bu yondashuv bilimlarni shunchaki uzatishning an’anaviy modelidan ularni amalda qo‘llash qobiliyatini shakllantirishga o‘tishni nazarda tutadi. O.Ye. Lebedev ta’kidlaganidek, ta’lim natijasi o‘zlashtirilgan ma’lumotlar hajmi emas, balki bitiruvchining real vazifalarni hal qilishga tayyorligidir [1].

Kompetensiyaviy yondashuv mamlakatimiz pedagogik amaliyotida ham, xorijda ham keng rivojlandi. M.V. Panteleyeva va A.S. Suxristinaning fikricha, ushbu yondashuv tez o‘zgaruvchan dunyo sharoitida kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlarning integratsiyalashuvini ta’minlaydi [2].

O‘z navbatida, Ye.G. Repina oliy ta’limda mazkur yondashuvni joriy etish uchun ta’lim mazmunini yangilash, o‘qitishning faol uslublarini tatbiq qilish hamda natijalarni baholash tizimini o‘zgartirish zarurligini ta’kidlaydi [3].

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda oliy ta’limda fizika o‘qitish metodikasini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish zarurligi ta’kidlanadi, bu esa o‘quv jarayonini real kasbiy faoliyatga yaqinlashtirish imkonini

beradi. O‘zbekistonlik olimlarning, xususan, M.A. Eshmirzayevning ishlarida texnika oliy o‘quv yurtlarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish va talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimligiga alohida urg‘u berilgan [4].

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili ta’lim va mehnat bozorining zamonaviy talablariga yo‘naltirilgan kasbiy kompetensiyani shakllantirishning yaxlit modelini ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatmoqda. Shu munosabat bilan ushbu tadqiqotning maqsadi xalqaro ta’lim muhiti sharoitida raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashni ta’minlaydigan maqsadli, mazmunli, protsessual hamda baholash-natijaviy komponentlarni o‘z ichiga olgan fizika yo‘nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish modelini ishlab chiqish va asoslab berishdan iborat.

Xalqaro baholash doirasida quyidagi kompetensiyalar guruhlari alohida ahamiyat kasb etadi:

1. Kasbiy-fan sohasi bo‘yicha kompetensiyalar – muayyan sohada xalqaro ta’lim standartlariga mos keladigan bilim va ko‘nikmalar.

2. Metaprofessional kompetensiyalar – tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya, jamoada ishlash, raqamli savodxonlik.

3. Tadqiqotchilik kompetensiyalari – ilmiy tahlil, loyihalash va innovatsion faoliyatga bo‘lgan qobiliyat.

4. Madaniyatlararo kompetensiyalar – ko‘p tilli va polimadaniyatli muhitda o‘zaro hamkorlikka tayyorlik.

5. Etik va aksiologik kompetensiyalar – akademik halollik va kasbiy mas’uliyat tamoyillariga rioya qilish.

Shunday qilib, taklif etilayotgan modeldagi kasbiy kompetensiya tuzilmasi ko‘p bosqichli xususiyatga ega bo‘lib, o‘z ichiga kognitiv, operatsional-faoliyatli, qadriyatli-motivatsion va refleksiv komponentlarni oladi.

Ishlab chiqilgan model o‘zaro bog‘liq to‘rtta blokni o‘z ichiga oladi: maqsadli, mazmunli, protsessual va baholash-natijaviy.

Modelning maqsadli bloki: kadr tayyorlashning strategik yo‘nalishi (fizika misolida)

Modelning maqsadli bloki xalqaro ilmiy va kasbiy muhitda ishlay oladigan raqobatbardosh fizikni tayyorlashni belgilab beradi. U fundamental bilimlarni, tadqiqotchilik ko‘nikmalarini, akademik mobillikni va kasbiy etikani shakllantirishga qaratilgan.

Strategik maqsad – nazariy va eksperimental fizikani puxta egallagan, tadqiqotlar olib bora oladigan va xalqaro loyihalarda ishtirok eta oladigan mutaxassisni tayyorlashdan iborat.

Maqsadlarni aniqlashtirish:

• Nazariy fizika: talaba tenglamalarni keltirib chiqarishni, matematik usullarni qo‘llashni va jarayonlarni modellashtirishni biladi (masalan, Python yordamida kvant mexanikasi masalalarini yechish).

• Eksperimental fizika: tajribalar o‘tkazadi va natijalarni xalqaro standartlar bo‘yicha rasmiylashtiradi (masalan, elektromagnit maydon parametrlarini o‘lchaydi va hisobotni ilmiy maqola formatida tayyorlaydi).

• Fanlararo yondashuv: fanlar tutashgan sohalarda loyihalarni amalga oshiradi (masalan, quyosh elementlari uchun yarimo‘tkazgichlarni tadqiq qiladi va ularning foydali ish koeffitsiyentini baholaydi).

Xalqaro yo‘nalganlik:

• ingliz tilini bilish (B2–C1 darajasida);

• stajirovkalar, konferensiyalar va ilmiy loyihalarda ishtirok etish;

• xalqaro jurnallarda maqolalar e’lon qilish.

Modelning protsessual bloki (fizika yo‘nalishidagi tayyorgarlik misolida)

Protsessual blok xalqaro standartlarga muvofiq kasbiy kompetensiyalarning shakllanishini ta’minlaydigan o‘qitish usul va texnologiyalarini belgilab beradi. U an’anaviy ta’limdan faol, tadqiqotga yo‘naltirilgan va raqamli formatlarga o‘tishga qaratilgan.

Ta’lim dasturlariga o‘z vaqtida tuzatishlar kiritish imkonini beruvchi ta’lim sifatining ichki monitoringi tizimini yaratish muhim jihat hisoblanadi.

Xalqaro baholashga yo‘naltirilgan kasbiy kompetentlikni shakllantirish modelini ishlab chiqish oliy ta’limni modernizatsiyalashning strategik ahamiyatga

ega yo‘nalishi hisoblanadi. Globallashuv va ta’lim tizimlarining xalqaro raqobatining kuchayishi sharoitida aynan tayyorgarlik natijalarining jahon standartlari bilan taqqoslanishi bitiruvchilar va ta’lim tashkilotlari raqobatbardoshligining asosiy omiliga aylanmoqda.

Fizika yo‘nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini shakllanganlik darajasini monitoring qilish umumiy fizika kursi bo‘yicha qoldiq bilim, ko‘nikma va malakalarni aniqlash uchun kirish testi, ixtisoslik fanlarini o‘zlashtirishning oraliq diagnostikasi, kompetentlikning shakllanganligini yakuniy nazorat qilish, shuningdek, talabalarning ta’lim jarayoni sifatidan qoniqishini tahlil qilishni o‘z ichiga olgan kompleks baholashni nazarda tutadi.

Kasbiy kompetentlikning shakllanganligini baholash mezoni sifatida uchta daraja – yuqori, o‘rta va past – ajratib ko‘rsatiladi. Natijalar aksariyat talabalarda xalqaro baholashga yo‘naltirilgan kasbiy kompetensiya o‘rta darajada shakllanganini ko‘rsatdi. Ular standart vazifalarni yechish uchun yetarli nazariy bilim va asosiy amaliy ko‘nikmalarga ega, biroq bu bilimlarni xalqaro standartlarga muvofiq qo‘llash hamda kompleks tadqiqot vazifalarini hal etish qo‘shimcha takomillashtirishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro standartlarga yo‘naltirilgan kasbiy kompetensiyani shakllantirish modeli fizik mutaxassislarni tayyorlashga maqsad, mazmun, jarayon hamda baholash va natija bloklarini birlashtirish orqali kompleks yondashish imkonini beradi.

Maqsad bloki fundamental bilimlar, tadqiqot ko‘nikmalari, raqamli va loyiha kompetensiyasiga ega, xalqaro akademik va kasbiy faoliyatga tayyor bitiruvchini shakllantirish orqali tayyorgarlikning strategik yo‘nalishini belgilab beradi.

Mazmun bloki fanlararo modullar, raqamli texnologiyalar, akademik kommunikatsiya va tadqiqot ishlarini integratsiyalash orqali o‘quv dasturlarini dolzarblashtirishni ta’minlaydi. Jarayon bloki faol, muammoli va loyihaviy ta’lim uchun, shuningdek, keys-metod, masofaviy laboratoriyalardan foydalanish va xalqaro loyihalarda ishtirok etish uchun sharoit yaratadi, bu esa amaliy ko‘nikmalar va kasbiy xatti-harakatlarni shakllantiradi.

Shunday qilib, taklif etilayotgan model global ilmiy hamkorlik sharoitida kasbiy vazifalarni samarali bajara oladigan, fundamental tayyorgarlikka ega, tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanuvchi va xalqaro miqyosda raqobatbardosh fizik mutaxassisni shakllantirishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lebedev O.Ye. Ta’limda kompetensiyaviy yondashuv // Shkolniye texnologii. – 2004. – №5. – B. 3–10.

2. Panteleyeva M.V., Suxristina A.S. Ta’limda kompetensiyaviy yondashuv: Rossiya va xorij tajribasi // Vestnik Yujno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Obrazovaniye. Pedagogicheskiye nauki. – 2016. – T. 8, №4. – B. 90–96.

3. Repina Ye.G. Kompetensiyaviy yondashuv: fundamental qoidalar va ularning oliy ta’lim muassasasida amaliy tadbiqi // Pedagogika visshey shkoli. – 2017. – №2(8). – B. 23–28.

4. Eshmirzayev M.A. Texnika oliy ta’lim muassasalarida talabalarga fizika fanini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv // Innovatsionnie texnologii. – 2017. – №4(28). – B. 75–77.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

Kamalov Aybek Raximjanovich - Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616430

Annotatsiya. Mazkur tezisda raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan interaktiv yondashuvlarning o‘quv jarayoniga ta’siri, ularning samaradorligi va o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini faollashtirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, interaktiv metodlarni qo‘llashning afzalliklari va ularni amaliyotga joriy etish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Abstract. This thesis covers the theoretical and practical foundations of using interactive methods in a digital learning environment. The impact of interactive approaches based on modern pedagogical technologies on the learning process, their effectiveness and role in activating students' learning activities are analyzed. The advantages of using interactive methods and ways to implement them in practice are also shown.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, interaktiv metodlar, pedagogik texnologiya, innovatsion yondashuv, motivatsiya, kompetensiya, onlayn ta’lim.

Keywords: digital education, interactive methods, pedagogical technology, innovative approach, motivation, competence, online education.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari barcha sohalar qatori ta’lim tizimiga ham tub o‘zgarishlar olib kirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida an’anaviy o‘qitish usullari asta-sekin o‘z o‘rnini zamonaviy, innovatsion yondashuvlarga bo‘shatib bermoqda. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhitining shakllanishi ta’lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Raqamli ta’lim muhiti — bu o‘quv jarayonini elektron resurslar, onlayn platformalar va multimedia vositalari orqali tashkil etishga asoslangan kompleks tizim bo‘lib, u o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini yanada samarali va qulay shaklda amalga oshirishga xizmat qiladi. Bunday muhitda ta’lim olish nafaqat auditoriya bilan cheklanib qolmay, balki masofaviy tarzda ham davom ettiriladi. Bu esa o‘quvchilarga mustaqil o‘rganish, o‘z ustida ishlash va bilimlarini doimiy ravishda boyitish imkonini beradi.

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadi — raqobatbardosh, mustaqil fikrlay oladigan, ijodkor va innovatsion yondashuvga ega shaxsni shakllantirishdan iborat. Bu maqsadga erishishda interaktiv metodlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki interaktiv metodlar o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, uning fikrlash doirasini kengaytiradi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Interaktiv metodlarning raqamli ta’lim muhitida qo‘llanilishi o‘quv jarayonini yanada qiziqarli, samarali va natijador qiladi. Bunda o‘quvchilar turli xil onlayn

vositalar, platformalar va dasturlar orqali bilimlarni o‘zlashtiradi, mustaqil izlanadi, muammolarni hal qilishga harakat qiladi hamda jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchi ham ta’lim jarayonini boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi sifatida yangi rolga ega bo‘ladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda ta’lim tizimida interaktiv metodlardan foydalanish darajasi hali barcha joylarda bir xil emas. Ayrim hollarda texnik imkoniyatlar yoki pedagoglarning raqamli kompetensiyasi yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli bu metodlardan to‘liq foydalanilmayapti. Shu bois raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlardan samarali foydalanish masalasini ilmiy jihatdan o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tezisning maqsadi — raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlardan foydalanishning nazariy asoslarini yoritish, ularning samaradorligini tahlil qilish hamda amaliyotda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism

1. Interaktiv metodlarning nazariy asoslari

Interaktiv metodlar zamonaviy pedagogik yondashuvlarning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular o‘quv jarayonini o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirishga xizmat qiladi. Ushbu metodlar konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslanadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, bilim o‘quvchi tomonidan faol o‘zlashtiriladi va u ijtimoiy muhit hamda tajriba orqali shakllanadi [1].

Interaktiv metodlarning asosiy maqsadi — o‘quvchini mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va muammolarni hal etishga o‘rgatishdir. Bu jarayonda o‘qituvchi bilim beruvchi emas, balki yo‘naltiruvchi va tashkil etuvchi rolini bajaradi.

Interaktiv yondashuv quyidagi pedagogik tamoyillarga asoslanadi:

o‘quvchi faolligini ta’minlash;

- hamkorlik asosida o‘qitish;
- muloqot va fikr almashishni rivojlantirish;
- refleksiv faoliyatni shakllantirish.

Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, interaktiv metodlar o‘quvchilarning bilish faoliyatini 2–3 barobar oshiradi va ularning o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini sezilarli darajada kuchaytiradi [2].

2. Raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlar turlari va ularning xususiyatlari.

Raqamli ta’lim muhiti interaktiv metodlarni keng qo‘llash imkonini beradi. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida o‘quv jarayonini yanada moslashuvchan va samarali tashkil etish mumkin.

Quyidagi interaktiv metodlar raqamli muhitda keng tarqalgan:

Onlayn test va baholash tizimlari

Onlayn testlar o‘quvchilarning bilim darajasini tezkor aniqlash imkonini beradi. Ular avtomatlashtirilgan bo‘lib, natijalarni darhol ko‘rsatadi va tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu esa formativ baholashni samarali tashkil etishga yordam beradi [3].

Virtual muhokamalar va kollaborativ o‘qitish

Forumlar, chatlar va videokonferensiyalar orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin bayon etadi. Bu jarayon kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Multimedia va vizual vositalar

Video darslar, animatsiyalar va interaktiv prezentatsiyalar murakkab mavzularni oson tushunishga yordam beradi. Vizual axborot o‘quvchilar tomonidan tezroq qabul qilinadi va uzoq muddat eslab qolinadi [4].

Gamifikatsiya texnologiyalari

Gamifikatsiya — o‘yin elementlarini ta’lim jarayoniga joriy etishdir. Ball, reyting, mukofot tizimlari o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi va ularni faol bo‘lishga undaydi.

Flipped classroom (teskari sinf) modeli

Mazkur modelda o‘quvchilar nazariy materialni mustaqil ravishda o‘rganadi, dars jarayonida esa amaliy mashg‘ulotlar bajariladi. Bu usul o‘quvchilarning mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantiradi [5].

3. Interaktiv metodlarning samaradorligi va pedagogik ahamiyati

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv metodlardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ularning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- o‘quvchilarning darsdagi faolligi oshadi;
- mustaqil va tanqidiy fikrlash rivojlanadi;
- bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmasi shakllanadi;
- jamoaviy ishlash va muloqot madaniyati rivojlanadi.

Shuningdek, interaktiv metodlar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi. Har bir o‘quvchi o‘z qobiliyati va tezligiga mos ravishda bilim oladi. Bu esa differensial ta’limni amalga oshirishga xizmat qiladi [6].

4. Muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari

Raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlarni qo‘llashda bir qator muammolar mavjud:

- texnik vositalarning yetishmasligi;
- internet infratuzilmasining rivojlanmaganligi;
- o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasining pastligi;
- o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi boshqarish ko‘nikmalarining yetarli emasligi.

Mazkur muammolarni hal etish uchun quyidagi choralar tavsiya etiladi:

- ta’lim muassasalarini zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash;
- pedagoglarning malakasini oshirish va treninglar tashkil etish;
- raqamli savodxonlikni rivojlantirish;
- interaktiv metodlarni bosqichma-bosqich joriy etish.

Shu bilan birga, davlat miqyosida raqamli ta’limni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish ham muhim ahamiyatga ega [7].

Xulosa. Raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlardan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv yondashuv o‘quvchilarning bilim olish

jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshiradi, ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, interaktiv metodlar o‘quv jarayonini o‘quvchi markazli tashkil etishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda qo‘llanilganda, ular ta’limning samaradorligini oshiradi, o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Biroq, raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlarni joriy etishda ayrim muammolar, jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi darajasining pastligi kabi omillar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ta’lim muassasalarini zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va raqamli savodxonlikni rivojlantirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitida interaktiv metodlardan samarali foydalanish ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh va zamonaviy bilimlarga ega shaxslarni tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlarni kengaytirish va innovatsion yondashuvlarni amaliyotga keng joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (snoskalar bilan)

1. Bruner J. *The Process of Education*. Harvard University Press, 1960.
2. Johnson D., Johnson R. *Active Learning: Cooperation in the Classroom*. 1999.
3. Anderson T. *The Theory and Practice of Online Learning*. 2008.
4. Mayer R. *Multimedia Learning*. Cambridge University Press, 2009.
5. Bergmann J., Sams A. *Flip Your Classroom*. 2012.
6. Vygotsky L.S. *Mind in Society*. Harvard University Press, 1978.
7. UNESCO. *Digital Education Strategy*. 2021.

SUN’IY INTELLEKT VOSITALARINI KOMPYUTER ILIMLARI FANLARINI O‘QITISHGA INTEGRATSIYA QILISH: PEDAGOGIK IMKONIYATLAR, XATARLAR VA JORIY ETISH MODELLARI

Maxsetova Muxabbat Maxsetovna-assistent o'qituvchi, University of Innovtion texnologies

Tirkeshov Ramazan Meyrambay ulí- University of Innovtion texnologies 1-kurs talabasi

Saatbayev Baxtiyor Kuandik ug'li- University of Innovtion texnologies 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616480

Annotatsiya. Maqolada generativ sun'iy intellekt (GenAI) vositalarini universitetning informatika va dasturlash kurslari ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning nazariy asoslari va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Pedagogik joriy etishning uchta modeli tahlil qilinadi: yordamchi, hamkorlik va tanqidiy. Akademik halollikning buzilishi, disk raskadrovka ko'nikmalarining susayishi va kognitiv yuklamaning kamayishi xatarlari muhokama etiladi. Sun'iy intellekt yordamchilariga keng kirish sharoitida kompetentsiyalarni baholash tamoyillarini o'z ichiga olgan AI-Augmented Kompyuter Ilimlari Curriculum kontseptual doirasi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ta'limda sun'iy intellekt, Kompyuter ilimlari Education, GenAI, pedagogik modellar, kompetentsiyalarni baholash, akademik halollik, LLM.

Abstract. This paper examines the theoretical foundations and practical aspects of integrating generative AI (GenAI) tools into university-level computer science and programming courses. Three pedagogical integration models are analysed: assistive, collaborative, and critical. Risks associated with academic dishonesty, debugging-skill atrophy, and reduced cognitive load are discussed. A conceptual framework — AI-Augmented CS Curriculum — is proposed, incorporating principles for competency assessment in an environment of ubiquitous AI-assistant access.

Keywords: artificial intelligence in education, Computer Science Education, GenAI, pedagogical models, competency assessment, academic integrity, LLM.

KIRISH. Katta til modellarining (Large Language Models, LLM) — ChatGPT, GitHub Copilot, Google Gemini, Claude va shunga o‘xshashlarning — jadal tarqalishi informatika sohasida mutaxassislar tayyorlash kontekstini tubdan o‘zgartirdi. Ishlaydigan kod yaratishga, algoritmlarni tushuntirishga, xatolarni topishga va arxitektura yechimlarini taklif etishga qodir vositalar internetga ulangan har qanday talaba uchun ochiq bo‘lib qoldi. Bu universitetlar oldiga muhim savol qo‘yadi: sun’iy intellekt vositasi sekundlar ichida bajarib bera oladigan vazifalarning katta qismi sharoitida ta‘lim jarayonini qanday qurish kerak?

Ushbu ish muammo faqat akademik halollikka qarshi kurashdan iborat emasligidan kelib chiqadi. Muammo chuqurroq:Kompyuter Ilimlari ta‘limidagi maqsadlar, usullar va baholash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish zarur — shunda bitiruvchilar ayni shu sababli qimmatli bo‘lgan kompetentsiyalarga ega bo‘ladilar, chunki ularni sun’iy intellekt almashtira olmaydi: tanqidiy fikrlash, tizimli loyihalash, mashina tomonidan yaratilgan kodni tekshirish va takomillashtirish qobiliyati.

Mavzuning dolzarbligi xalqaro tadqiqotlar bilan tasdiqlangan: Stack Overflow Developer Survey 2023 so‘rovnomasiga ko‘ra, professional dasturchilariing 70% dan ko‘prog‘i ish jarayonida allaqachon yordamchilaridan foydalanmoqda, talabalarda esa bu ko‘rsatkich 80% dan oshadi. Shunga qaramay, Kompyuter Ilimlari bo‘yicha universitetlarning aksariyat dasturlari generativ sun’iy intellekt davridan oldin ishlab chiqilgan bilimlarni nazorat qilishning an’anaviy formatlariga tayanishda davom etmoqda.

Pedagogik hamjamiyat GenAI paydo bo‘lishiga bir xil munosabatda emas. Bir ekstremal holat — o‘quv topshiriqlarida sun’iy intellekt vositalarini to‘liq taqiqlash va mashina kodini aniqlashni kuchaytirish. Ikkinchisi — sun’iy intellektni rasmiy cheklovlarsiz to‘liq “hamdastur” sifatida qabul qilish. Ikkala pozitsiya ham zaifdir: birinchisi professional voqelikni e'tiborsiz qoldiradi, ikkinchisi “bo‘sh” kompetentlik — asossiz vositadan foydalana olish qobiliyati — shakllanish xavfini tug‘diradi.

Xorijiy adabiyotda bir nechta asosiy tadqiqot yo‘nalishlari ajratiladi. Denny va boshqalar (2023) birinchi kurs talabalarining kod sifatiga Copilot ta‘sirini o‘rganib, sun’iy intellekt yordamchisiga kirish imkoniyati vazifalarni bajarish tezligini oshirishini, ammo tushunchalarni chuqur tushunishni pasaytirishini aniqladilar. Finnie-Ansley va boshqalar (2022) GPT-3 ning dasturlashni kirish kursining vazifalarini talabalarning yuqori kvartiliga mos darajada yechish qobiliyatini ko‘rsatdilar. Prather va boshqalar (2023) “AI literacy" tushunchasini algoritmik fikrlash bilan bir qatorda Kompyuter Ilimlari ta‘limining majburiy komponenti sifatida kiritdilar.

Mahalliy tadqiqotlar bu mavzuda kam va asosan AI-kontentni aniqlash masalalariga qaratilgan, integratsiyaning pedagogik modellari esa deyarli ko‘rib chiqilmaydi. Bu taklif etilayotgan ishning O‘zbek va Markaziy Osiyo ta‘lim kontekstiga nisbatan ilmiy yangiligini belgilaydi.

Generativ sun’iy intellektni pedagogik integratsiya modellari

Adabiyotlar tahlili va pedagogik amaliyot asosida kompyuter ilimlari ta‘lim jarayoniga GenAI integratsiyasining uch modeldan iborat tipologiyasi taklif etiladi.

1.Yordamchi model

Bu modelda sun’iy intellekt “aqlli repetitor” rolini o‘ynaydi: talaba vazifani mustaqil bajaradi, so‘ngra tekshirish, maslahat olish yoki xatolarni tushuntirish uchun sun’iy intellektdan foydalanadi. O‘qituvchi vositadan foydalanishning ruxsat etilgan stsenariylarini aniq belgilaydi. Asosiy cheklov: sun’iy intellekt baholash uchun qabul qilinadigan yakuniy kodni yaratmasligi kerak.

Modelning afzalliklari: ko‘nikma shakllantirish uchun zarur darajada kognitiv yuklamani saqlaydi; yordam so‘rash to‘sig‘ini kamaytiradi. Kamchiliklari: cheklovlarga rioya etilishini tekshirish qiyin; talabalar qoidalarni ta‘lim jarayonining bir qismi sifatida emas, balki formallik sifatida qabul qilishi mumkin.

2. Hamkorlik modeli (Collaborative Model)

Sun’iy Intellekt “juft dasturchi” (pair programmer) sifatida ko‘riladi. Topshiriqlar GenAIga kirish imkoniyatini hisobga olgan holda maxsus loyihalashtiriladi: kodni o‘zi emas, balki vazifani qo‘yish ko‘nikmalari (prompt

engineering), taklif etilgan yechimni tanqidiy baholash, uni moslashtirish va hujjatlashtirish baholanadi. Bu model o‘quv jarayonini haqiqiy professional amaliyotlarga yaqinlashtiradi.

Bu model o‘quv dasturlari va baholash tizimini qayta ishlab chiqishga eng ko‘p talab qiladi, ammo aynan u zamonaviy mehnat bozori talab qiladigan kompetentsiyalarni shakllantiradi. Amalga oshirish namunasi sifatida Stanford Computer S106B amaliyotini keltirish mumkin, u yerda 2023 yildan boshlab vazifalarning bir qismi Copilot dan foydalanishni majburiy code review va yechimni og‘zaki himoya qilish bilan nazarda tutadi.

3. Tanqidiy model

Talabalar LLMning ishlash tamoyillarini, ularning cheklovlari, gallyutsinatsiyalari, xolisliklari va zaifliklarini o‘rganadilar. Topshiriqlarga sun’iy intellekt tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni tahlil qilish, adversarial prompting, yaratilgan kod sifatini baholash kiradi. Maqsad — sun’iy intellekt vositalariga refleksiv, tanqidiy munosabatni shakllantirish.

Bu model, ayniqsa, talabalar ML/sun’iy intellekt sohasida professional faoliyatga tayyorlanayotgan yuqori kurslar va magistratura uchun dolzarbdir. Shuningdek, u etik o‘lchovga ham ega: sun’iy intellekt tizimlarini joriy etishning ijtimoiy oqibatlarini anglash dasturchi professional mas'uliyatining ajralmas qismidir.

Integratsiyaning xatarlari va cheklovlari

Aniq pedagogik imkoniyatlariga qaramay, kompyuter ilimlari ta‘limiga GenAI integratsiyasi o‘quv dasturlarini loyihalashtirishda hisobga olinishi zarur bo‘lgan bir qator tizimli xatarlar bilan bog‘liqdir.

— Asosiy ko‘nikmalarning susayishi. Kirish kurslarida GenAIdan faol foydalanadigan talabalar sun’iy intellekt yordamisiz ishlashda qiyinchiliklarga duch keladilar — xususan, kodni disk raskadrovka qilishda, hujjatlarni o‘qishda va xato stek izlarini tushunishda (Kazemitabaar va boshq., 2023).

— Akademik halollikning buzilishi. “Ruxsat etilgan yordam” va mualliflik huquqini buzish o‘rtasidagi chegara xiralashib boradi. Mavjud AI-kod detektor

vositalari soxta ijobiy natijalarning yuqori foiziga ega va nazoratning ishonchli vositasi hisoblanmaydi.

— Tushunish illuziyasi. Talaba tushunchaviy tushunchani shakllantirishsiz sun’iy intellektdan foydalanib vazifani muvaffaqiyatli topshirishi mumkin. Bu baho va bitiruvchining haqiqiy kompetentlik darajasi o‘rtasida tafovut yaratadi.

— Raqamli tengsizlik. Ilg‘or LLM vositalariga sifatli kirish imkoniyati turli ijtimoiy-iqtisodiy kontekstdagi talabalar uchun bir xil emas, bu ta‘limdagi mavjud tengsizlikni kuchaytirish xavfini tug‘diradi.

— Tijorat platformalarga bog‘liqlik. Xususiy kompaniyalar nazoratidagi vositalarni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish kirish shartlari, foydalanish siyosati va talabalarga oid ma‘lumotlarning maxfiyligi o‘zgarishi xatarlarini keltirib chiqaradi.

Kontseptual doira: ai-augmented kompyuter ilimlari curriculum

Tavsiflangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish uchun to‘rtta tamoyilga asoslangan AI-Augmented Kompyuter Ilimlari Curriculum (AACC) kontseptual doirasi taklif etiladi.

1-tamoyil. Foydalanishning shaffofligi.

Har bir o‘quv kursi aniq “Sun’iy Intellekt Policy” — muayyan topshiriqlarga nisbatan GenAIdan foydalanishning ruxsat etilgan va ruxsat etilmagan stsenariylarini belgilovchi hujjatni o‘z ichiga olishi kerak. Shaffoflik noaniqlik zonasini kamaytiradi va vositalardan yashirin emas, balki ongli ravishda foydalanish madaniyatini yaratadi. Bu dunyoning yetakchi universitetlari (MIT, ETH Zurih, HSE) tomonidan qabul qilingan akademik halollik tamoyillariga mos keladi.

2-tamoyil. Ko‘p darajali baholash.

Baholash tizimi turli AI-kirish darajalaridagi topshiriqlarni o‘z ichiga olishi kerak: to‘liq avtonom (og‘zaki imtihon, jonli kodlash) dan to aniq hamkorlik (keyinchalik yechimni himoya qilish bilan sun’iy intellekt bilan juft ishlash) gacha. Bunday yondashuv ko‘nikmalarni differentsial baholash imkonini beradi va halolsiz foydalanishga bo‘lgan motivatsiyani kamaytiradi, chunki bahoning bir qismi har doim shaxsiy ishtirok sharoitida shakllanadi.

3-tamoyil. Metakognitiv refleksiya.

Topshiriqlarga majburiy refleksiya komponentlari kiritiladi: talaba qanday vositalardan foydalanganini, qanday so‘rovlar yo‘naltirganligi, taklif etilgan yechimlarni qanday baholagan va nimani o‘zgartirganini tavsiflaydi. Bu urg‘uni mahsulotdan jarayonga o‘tkazadi va meta-ta‘lim ko‘nikmalarini rivojlantiradi — tez o‘zgarib borayotgan texnologiyalar sharoitida ayniqsa qimmatli kompetentsiya.

4-tamoyil. Sun’iy Intellekt Literacy kesib o‘tuvchi kompetentsiya sifatida.

LLM ning ishlash tamoyillari, ularning cheklovlari va xatarlarini tushunish dastur kurslarining barchasida bo‘lishi kerak — alohida fan sifatida emas, balki muayyan fanlar kontekstiga integratsiyalashgan kesib o‘tuvchi mavzu sifatida. Dasturchi-talaba Sun’iy Intellekt vositalarini kompilyator yoki versiyalarni boshqarish tizimini tushunganidek tushunishi kerak: imkoniyatlarini, cheklovlarini va to‘g‘ri qo‘llash shartlarini bilish.

Muhokama va istiqbollar

Taklif etilgan AACC doirasi universal retsept emas — uning amalga oshirilishi institutsional sharoitlarga, texnik infratuzilmaga va o‘qituvchilar tarkibining pedagogik amaliyotlarni o‘zgartirishga tayyorligiga bog‘liq. O‘quv dasturlarini qayta qurish o‘qituvchilarning malakasini oshirishga sezilarli investitsiyalarni talab qiladi: ularning ko‘pchiligi o‘zlari zamonaviy GenAI vositalar bilan ishlash tajribasiga ega emas.

Shu bilan birga, Kompyuter Ilimlari ta‘limini isloh qilishning kechikishi universitetda tayyorgarlik va real professional amaliyotlar o‘rtasida tizimli bo‘shliq xavfini keltirib chiqaradi. Ish beruvchilar allaqachon bitiruvchilardan sun’iy intellekt yordamchilar bilan samarali ishlash, ularning chiqish ma‘lumotlarini talqin qilish va yakuniy mahsulot sifati uchun professional mas'uliyat ko‘tara olishni kutmoqdalar.

Keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishi GenAI integratsiyasining turli modellari sharoitida talabalarning ta‘lim natijalarini uzoq muddatli o‘rganish, shuningdek talabaning sun’iy intellect bilan o‘zaro ta‘siri jarayonini

avtomatlashtirilgan baholash vositalarini — ta‘lim sifati haqida mulohaza yuritishga imkon beruvchi pedagogik artefakt sifatidagi Sun’iy Intellekt Interaction Logs — ishlab chiqishdir.

AI-Augmented ta‘limdagi etika va qadriyatlar masalasi alohida e'tiborga loyiq: universitet nafaqat texnik mutaxassislarni, balki sun’iy intellekt izimlarining ijtimoiy oqibatlarini tanqidiy baholay oladigan fuqarolarni ham shakllantiradi. Bu integratsiyaning tanqidiy modelini har qanday zamonaviy kompyuter ilimlari dasturining zaruriy komponenti qiladi.

Xulosa

Generativ sun’iy intellekt vositalarini Kompyuter Ilimlari fanlarini o‘qitishga integratsiya qilish — vaqtinchalik trend emas, balki tizimli pedagogik javobni talab qiladigan tarkibiy o‘zgarish. Sun’iy Intellektni taqiqlash yoki cheksiz qabul qilishning oddiy strategiyalari bir xil darajada muvaffaqiyatsizdir: birinchisi ta‘limni voqelikdan uzoqlashtiradi, ikkinchisi uning chuqurligini yo‘q qiladi.

Taklif etilgan uchta integratsiya modeli — yordamchi, hamkorlik va tanqidiy — ta‘limning turli darajalarida va kursning turli maqsadlari uchun qo‘llaniladigan pedagogik yechimlar spektrini tashkil etadi. AI-Augmented Kompyuter Ilimlari Curriculum kontseptual doirasi GenAI ga ommaviy kirish sharoitida ta‘lim qiymatini saqlaydigan o‘quv dasturlarini loyihalash imkonini beruvchi tamoyillarni belgilaydi.

Sun’iy Intellekt integratsiyasiga birinchi bo‘lib asoslangan, faktlarga tayangan yondashuv ishlab chiqadigan universitetlar raqobatdosh ustunlikka ega bo‘ladilar — va, eng muhimi, faqat sun’iy intellektdan foydalanishgagina emas, balki uni tushunishga, takomillashtirishga va professional faoliyatda undan foydalanish oqibatlari uchun mas'uliyat ko‘tarishga qodir mutaxassislarni tayyorlaydilar.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Denny, P., Kumar, V., & Giacaman, N. (2023). Conversing with ChatGPT to learn computer science. In Proceedings of the 54th ACM Technical Symposium on computer science Education (SIGCSE 2023). ACM.

2. Finnie-Ansley, J., Denny, P., Becker, B. A., Luxton-Reilly, A., & Prather, J. (2022). The robots are coming: Exploring the implications of OpenAICodex on introductory programming. In Proceedings of the 24th Australasian Computing Education Conference (ACE 2022). ACM.

3. Kazemitabaar, M., Chow, J., Ma, C. K. T., Ericson, B. J., Weintrop, D., & Grossman, T. (2023). Studying the effect of AICode Generators on Supporting Novice Learners in Introductory Programming. In Proceedings of CHI 2023. ACM.

4. Prather, J., Reeves, B. N., Denny, P., Becker, B. A., Leinonen, J., Luxton-Reilly, A., & Sheard, J. (2023). It's Weird That It Knows What I Want: Usability and Interactions with Copilot for Novice Programmers. ACM Transactions on Computer-Human Interaction, 30(5), 1-30.

5. Stack Overflow. (2023). Developer Survey 2023. URL: https://survey.stackoverflow.co/2023/

6. Бешенков, С. А., Григорьев, С. Г., Гриншкун, В. В. (2022). Информатика и информационные технологии в системе образования: проблемы и перспективы. Вестник РУДН. Серия: Информатизация образования, 19(3), 213-225.

DIFFERENCIYALLANIWSHI FUNKCIYALARDIŃ BAZI BIR QÁSIYETLERI

Nurekeeva Ayjamal Aydosovna -Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı I basqısh magistrantı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19625600

Annotatsiya. Matematikalıq analizdiń tiykarǵı túsinikleri funkciya, tuwındı, differencial hám úzliksizlik bolıp tabıladı. Bul túsinikler teoriyalıq matematika, fizika, texnika, ekonomika hám basqa kóplegen ilimlerdiń de tiykarın quraydı. Maqalada bul túsiniklerdiń qásiyetleri aytıp ótiledi hám usınıń menen birge bul túsinikler arasındaǵı baylanısıwlar keltiriledi.

Gilt sózler: bir ózgeriwshili funkciya, kóp ózgeriwshili funkciya, tuwındı, differencial, úzliksizlik, dara tuwındı.

Abstract. The fundamental concepts of mathematical analysis include functions, derivatives, differentials, and continuity. These concepts form the foundation of theoretical mathematics, as well as many other fields such as physics, engineering, economics, and others. This article discusses the properties of these concepts and also presents the relationships between them.

Key words: function of one variable, function of several variables, derivative, differential, continuity, partial derivative.

Bir ózgeriwshili funkciya tuwındısı, úzliksizligi hám differencialı arasındaǵı baylanıslar tómendegishe boladı:

a) Funkciyanıń qálegen noqatta differenciallanıwshı bolıwınan onıń usı noqatta úzliksiz bolıwı kelip shıǵadı.

b) Funkciyanıń qálegen noqatta differenciallanıwshı bolıwınan onıń usı noqatta shekli tuwındıǵa iye ekenligi kelip shıǵadı.

c) Biraq úzliksiz funkciya hárdayımda tuwındıǵa iye bola bermeydi.

Bul qatnas matematikalıq analizdiń eń áhmiyetli qásiyetlerinen biri bolıp esaplanadı. Ol teoriyada, sonıń menen birge fizika, mexanika hám ekonomikadaǵı kóplegen ámeliy máselelerdi sheshiwde de úlken áhmiyetke iye.

Endi usı tárizdegi baylanıstı kóp ózgeriwshili funkciyalarda kórip shıǵamız.

Funkciyanıń úzliksiz bolıwı menen onıń dara tuwındıǵa iye bolıwı arasındaǵı baylanıs.

$f(x)$ funkciya ashıq M $(M \subset R^2)$ kóplikte berilgen bolıp, $x_0 \in M$ noqatta shekli $f'_{x_1}(x^0)$ dara tuwındısına iye bolsın. Anıqlamaǵa kóre

$$f'_{x_1}(x^0) = \lim_{\Delta x_1 \to 0} \frac{\Delta_{x_1} f}{\Delta x_1}$$

bolıp, onnan

$$\Delta_{x_1} f = f'_{x_1}(x^0)\Delta x_1 + a_1 \Delta x_1$$

bolatuǵının tabamız, bunda $\Delta x_1 \to 0$ ge $a \to 0$ ge. Nátiyjede

$$\lim_{\Delta x_1 \to 0} \Delta_{x_1} f = \lim_{\Delta x_1 \to 0} [f'_{x_1}(x^0)\Delta x_1 + a\Delta x_1] = 0$$

boladı. Bul *f(x)* funkciyanıń x^0 noqatta x_1 ózgeriwshisi boyınsha dara úzliksiz ekenligin bildiredi. Demek, *f(x)* funkciya x^0 noqatta shekli $f'_{x_k}(x^0)$ $(k = 1,2,...,m)$ dara tuwındıǵa iye bolsa, *f(x)* funkciya usı noqatta sáykes x_k $(k = 1,2,...,)$ ózgeriwshileri boyınsha dara úzliksiz boladı.

Biraq kóp ózgeriwshili *f(x)* funkciyanıń bazıbir x^0 noqatta barlıq dara tuwındılarǵa iye bolıwınan, onıń usı noqatta úzliksiz (barlıq ózgeriwshiler boyınsha bir waqıtta úzliksiz) bolıwı bárqulla kelip shıǵa bermeydi.

1-teorema. Eger *f(x)* funkciya x^0 noqatında differenciallanıwshı bolsa, onda bul funkciya usı noqatta úzliksiz boladı.

2-teorema. Eger *f(x)* funkciya x^0 noqatta differenciallanıwshı bolsa, onda bul funkciyanıń usı noqatta barlıq dara tuwındıları $f'_{x_1}(x^0)$, $f'_{x_2}(x^0)$,..., $f'_{x_m}(x^0)$ bar hám olar sáykes túrde (2) ańlatpadaǵı $A_1, A_2, ..., A_m$ lerge teń boladı, yaǵnıy

$$f'_{x_1}(x^0) = A_1, \quad f'_{x_2}(x^0) = A_2, \quad ..., \quad f'_{x_m}(x^0) = A_m .$$

1-eskertiw. *f(x)* funkciyanıń bazıbir x^0 noqatta barlıq dara tuwındıları $f'_{x_1}(x^0)$, $f'_{x_2}(x^0)$, ..., $f'_{x_m}(x^0)$ diń bar bolıwınan, funkciyanıń usı noqatta differenciallanıwshı bolıwı bárqulla kelip shıǵa bermeydi.

Máselen,

$$f(x_1,x_2) = \begin{cases} \dfrac{x_1 \cdot x_2}{\sqrt{x_1^2 + x_2^2}}, & \text{eger} \quad (x_1,x_2) \neq (0,0) \quad \text{bolsa,} \\ 0 \quad , & \text{eger} \quad (x_1,x_2) = (0,0) \quad \text{bolsa} \end{cases}$$

funkciyanı qarayıq. Bul funkciya (0,0) noqatta dara tuwındılarǵa iye:

$$f'_{x_1}(0,0) = \lim_{\Delta x_1 \to 0} \frac{f(\Delta x_1, 0) - f(0,0)}{\Delta x_1} = 0,$$

$$f'_{x_2}(0,0) = \lim_{\Delta x_2 \to 0} \frac{f(0,\Delta x_2) - f(0,0)}{\Delta x_2} = 0.$$

Berilgen funkciyanıń (0,0) noqattaǵı ósimi

$$\Delta f(0,0) = f(\Delta x_1, \Delta x_2) - f(0,0) = \frac{\Delta x_1 \cdot \Delta x_2}{\sqrt{(\Delta x_1)^2 + (\Delta x_2)^2}}$$

boladı. Meyli $f(x_1,x_2)$ funkciya (0,0) noqatta differenciallanıwshı bolsın dep uyǵarayıq. Onda

$$Df(0,0) = f'_{x_1}(0,0)\cdot Dx_1 + f'_{x_2}(0,0)\cdot Dx_2 + a_1Dx_1 + a_2Dx_2 = a_1Dx_1 + a_2Dx_2$$

bolıp, bul ańlatpada $Dx_1 \to 0$, $Dx_2 \to 0$ ge $a_1 \to 0$, $a_2 \to 0$ boladı. Demek,

$$\frac{Dx_1Dx_2}{\sqrt{(Dx_1)^2 + (Dx_2)^2}} = a_1Dx_1 + a_2Dx_2$$

Bunda Dx_1 hám Dx_2 ler qálegen ósimler. Sonlıqtan, $Dx_1 = Dx_2$ bolǵanda teńlik

$$\frac{Dx_1}{\sqrt{2}} = Dx_1(a_1 + a_2)$$

kóriniske kelip, bunnan

$$a_1 + a_2 = \frac{\sqrt{2}}{2}$$

bolatuǵını kelip shıǵadı. Nátiyjede $Dx_1 \to 0$, $Dx_2 \to 0$ ge a_1 hám a_2 shamalarınıń nol’ge umtılmaytuǵınlıǵın tabamız .Bul $f(x_1,x_2)$ funkciyanıń (0,0) noqatta differenciallanıwshı bolsın dep uyǵarıwımızǵa qarsı keledi. Demek, berilgen funkciya (0,0) noqatta dara tuwındılarǵa iye, lekin ol usı noqatta differenciallanıwshılıq shártin qanaatlandırmaydı.

Nátiyje. Solay etip, funkciyanıń bazıbir noqatta barlıq dara tuwındılarǵa iye bolıwı, funkciyanıń usı noqatta differenciallanıwshı bolıwınıń zárúrli shártinen ibarat eken.

1) Bir ózgeriwshili funkciyalarda da, kóp ózgeriwshili funkciyalarda da funkciyanıń bazıbir noqatta differenciallanıwshı bolıwınan onıń usı noqatta úzliksiz bolıwı kelip shıǵadı. Demek, bir hám kóp ózgeriwshili funkciyalarda funkciyanıń differenciallanıwshı bolıwı menen onıń úzliksiz bolıwı arasındaǵı qatnas bir qıylı.

2) Bizge málim, bir ózgeriwshili funkciyalarda funkciyanıń bazıbir noqatta differenciallanıwshı bolıwınan onıń usı noqatta shekli tuwındıǵa iye bolıwı kelip

shıǵadı hám, kerisinshe, funkciyanıń bazıbir noqatta shekli tuwındıǵa iye bolıwınan onıń usı noqatta differenciallanıwshı bolıwı kelip shıǵatuǵını málim.

Kóp ózgeriwshili funkciyalarda funkciyanıń bazıbir noqatta differenciallanıwshı bolıwınan onıń usı noqatta barlıq shekli dara tuwındılarǵa iye bolıwı kelip shıǵadı. Bıraq, funkciyanıń bazıbir noqatta barlıq shekli dara tuwındılarǵa iye bolıwınan onıń usı noqatta differenciallanıwshı bolıwı bárqulla kelip shıǵa bermeydi.

Demek, bir hám kóp ózgeriwshili funkciyalarda funkciyanıń differenciallanıwshı bolıwı menen onıń tuwındıǵa (dara tuwındıǵa) iye bolıwı arasındaǵı qatnas bir qıylı emes eken.

Ádebiyatlar

1. T. Azlarov, X. Mansurov “Matematik analiz” Toshkent 1994-y.

2. G.Xudayberganov, A.Vorisov, X.Mansurov, B.Shoimqulov “Matematik analizdan ma’ruzalar” “Voris-nashriyot” MCHJ, 2010.

3. Демидович Б.П. "Сборник задач и упражнений по математическому анализу" Издательство Московского университета. 1997 г.

4. И. С. Пискунов "Дифференциальное и интегральное исчисление" Москва "Наука" главная редакция физико-математической литературы. 1985г.

5. Yamakoshi R, Kaneko T, Hao G, Yue Y, Sumi K. Efficient inverse volume rendering via path filtering for optical property estimation in scattering media. Opt Express. 2025 Nov 3;33(22):45539-45550. doi: 10.1364/OE.572897. PMID: 41414058.

PYTHON PROGRAMMALAW TILINDE REGRESSIYA MODELIN ISLEP SHIǴIW HÁM ÁMELIY QOLLANIW

Urazbayev Samandar Kidirbay ulı- Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti "Dasturiy injiniring" tálim baǵdarı 4-kurs talabası

https://doi.org/10.5281/zenodo.19650476

Annotaciya. Usı teziste Python programmalastırıw tilinde regressiya modelin islep shıǵıw hám onı ámeliy máselelerde qollanıw procesi kórsetilgen. Regressiya

analizi statistikalıq usil sipatında ózgeriwshiler arasındağı baylanıstı anıqlawda zárúr áhmiyetke iye. Jumısta sızıqlı regressiya modeliniń teoriyalıq tiykarları, onı Python programmalastırıw ortalığı járdeminde jaratıw basqıshları hám real maǵlıwmatlar tiykarında qollanıw imkaniyatları kórip shıǵılǵan. Sonday-aq, zamanagóy kitapxanalar járdeminde regressiya modelleri nátiyjeliligin arttırıw jolları tallanǵan.

Tayanish sózler: Regressiya, Python, sızıqlı regressiya, magliwmatlar analizi, Scikit-learn, boljaw, model, jasalma intellekt.

Annotation. This thesis demonstrates the process of developing a regression model in the Python programming language and applying it in practical problems. Regression analysis, as a statistical method, plays a crucial role in determining the relationship between variables. The work examines the theoretical foundations of the linear regression model, the stages of its creation using the Python programming environment, and the possibilities of applying it based on real data. Also, ways to increase the effectiveness of regression models using modern libraries have been analyzed.

Keywords: Regression, Python, linear regression, data analysis, Scikit-learn, prediction, model, artificial intelligence.

Kirisiw. Házirgi kúnde cifrlı texnologiyalardıń rawajlanıwı nátiyjesinde úlken kólemdegi maǵlıwmatlardı qayta islew hám tallaw zárúrligi artıp barmaqta. Hár qıylı tarawlarda - ekonomika, medicina, marketing hám injenerlikte – maǵlıwmatlar tiykarında qarar qabıl etiw ayrıqsha áhmietke ie. Sol sebepli statistikalıq hám matematikalıq modellestiriw usılları, atap aytqanda, regressiya analizi keńnen qollanılmaqta. Regressiya analizi járdeminde ózgeriwshiler arasındağı baylanıs anıqlanadı hám keleshektegi mánisler boljanadı. Bul usıl ásirese prognozlaw máselelerinde nátiyjeli esaplanadı.

Python programmalastırıw tili óziniń ápiwayılığı, keń imkaniyatları hám bay kitapxanaları menen maǵlıwmatlardı tallaw hám jasalma intellekt tarawında keńnen

qollanıladı. NumPy, Pandas, Matplotlib hám Scikit-learn sıyaqlı kitapxanalar regressiya modellerin jaratıw procesin sezilerli dárejede ańsatlastıradı.

Usı teziste Python járdeminde regressiya modelin islep shıǵıw basqıshları hám onıń ámeliy qollanılıwı keń yoritiledi.

Tiykarǵı bólim. Regressiya modeliniń teoriyalıq tiykarları Regressiya modeli - bul baylanıslı (dependent) hám ǵárezsiz (independent) ózgeriwshiler arasındaǵı qatnastı kórsetiwshi matematikalıq model. Eń ápiwayı regressiya túri - bul sızıqlı regressiya bolip esaplanadı.

y=a+bx (a=1; b=1)

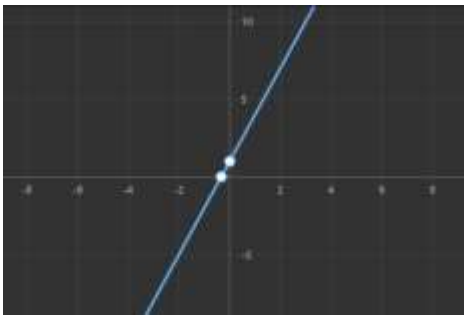

Bul jerde:

- *y* - baylanıslı ózgeriwshi
- *x* - ǵárezsiz ózgeriwshi
- *a* - kesilisiw noqatı (intercept)
- *b* - regressiya koefficienti.

Modeldin tiykargı maqseti - berilgen magliwmatlar tiykarında eń sáykes tuwrı sızıqtı tabiw.

Python járdeminde regressiya modelin jaratıw Python programmalastırıw tilinde regressiya modelin jaratıw birneshe basqıshtan ibarat:

1. **Maǵlıwmatlardı toplaw hám júklew** Maǵlıwmatlar CSV yamasa basqa formatlarda alınadı hám Pandas járdeminde júklenedi.

2. **Magliwmatlardı tayarlaw (preprocessing)**

- Jetispey atırǵan mánislerdi toltırıw
- Kereksiz baganalardı alıp taslaw
- Maǵlıwmatlardı normalizaciyalaw

3. **Modeldi jaratıw** Scikit-learn kitapxanasındaǵı LinearRegression klası járdeminde model jaratıladı.

4. **Modeldı oqitiw (trening)** Odel trening magliwmatları tiykarında oqıtıladı.

5. **Modeldi bahalaw** Model anıqlıǵı tómendegi kórsetkishler arqalı bahalanadı:

- MSE (ortasha kvadratlıq qátelik)

- R2 (determinatsiya koefficienti)

Ámeliy qollanılıwı Regressiya modelleri tómendegi tarawlarda keń qollanıladı:

- **Ekonomikada** - bahalardı prognozlaw
- **Medicinada** - kesellik qáwpin bahalaw
- **Marketingte** - sawda kólemin boljaw
- **Bilimlendiriwde** - studentlerdiń nátiyjelerin talqılaw

Mısalı, úy bahasın anıqlaw ushın regressiya modeli kvadrat metr, jaylasıw hám basqa faktorlar tiykarında bahanı boljaydı.

Abzallıqları hám kemshilikleri

Abzallıqları:

- Ápiwayı hám túsinikli model
- Tez esaplaw imkaniyatı
- Kishi kólemdegi maǵlıwmatlarda nátiyjeli

Kemshilikleri:

- Quramalı baylanıslardı anıqlay almaydı
- Outlierlerge sezgir
- Hár dayım joqarı anıqlıq bermeydi

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Python programmalastırıw tilinde regressiya modelin islep shıǵıw maǵlıwmatlardı tallawda úlken áhmiyetke iye. Bul model járdeminde ózgeriwshiler arasındaǵı baylanıstı anıqlaw hám keleshektegi mánislerdi boljaw múmkin.

Zamanagóy kitapxanalar regressiya modelin jaratıwdı ápiwayılastırıp, oni túrli tarawlarda qollanıw imkaniyatın beredi. Keleshekte regressiya modelleri jasalma intellekt hám mashina úyreniwi menen birgelikte jáne de rawajlanıwı kútilmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Geron A. - *Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras & TensorFlow*

2. McKinney W. - *Python for Data Analysis*

3. James G., Witten D. - *An Introduction to Statistical Learning*

4. Pedregosa F. - *Scikit-learn Documentation*

5. Montgomery D. - *Applied Linear Regression Analysis*

6. Hastie T., Tibshirani R. - *The Elements of Statistical Learning*

KESHIGIWSHI ARGUMENTKE IYE SIZIQLI DIFFERENCIALLIQ TEŃLEMELER USHIN TIYKARǴI BASLANǴISH MÁSELELER

Ó.O. Qurbanbaev - Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docent

K.D. Djakaeva – Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti docent

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629805

Annotaciya. Maqalada birinshi hám ekinshi tártipli keshigiwshi argumentke iye sızıqlı differenciallıq teńlemeler qarastırıladı. Baslanǵısh funkciya ushın Makleron qatarın paydalanıw arqalı qarastırılıp atırǵan teńlemelerdiń sheshimi integrallıq kóriniste anıqlanadı.

Tayanısh sózler: keshigiwshi argumentke iye differenciallıq teńlemeler, baslanǵısh funkciya, baslanǵısh kóplik.

Annotation. The article examines linear differential equations with delayed arguments of the first and second orders. The solution of the equations under consideration is determined in integral form using the Macleron series for the antiderivative.

Keywords: differential equations with a delayed argument, antiderivative function, antiderivative set.

Keshigiwshi argumentke iye sızıqlı differenciallıq teńlemeler ilimniń kópshilik máselelerin matematikalıq modellestiriw waqtında payda boladı [1].

Meyli baslanǵısh funkciyası $\varphi(t)$ bolǵan keshigiwshi argumentke iye birinshi tártipli

$$x'(t) = ax(t-\tau),\ t \geq \tau, \qquad (1)$$
$$x(t) = \varphi(t),\ t \in [0,\tau]$$

differenciallıq teńlemeni qarastırayıq, bul jerde a hám τ turaqlı sanlar, al $\varphi(t)$ funkciyası $t\in[0,\tau]$ ushın anıqlanǵan, úzliksiz hám $t=0$ tochkada sheksiz differenciallanıwshı funkciya.

Sheshimdi

$$\underset{\varphi(t)}{x}(t)=\varphi(0)\underset{1}{x}(t)+\sum_{k=1}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}\underset{t^k}{x}(t)$$

kóriniste izlesek hám

$$\sum_{k=1}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}\underset{t^k}{x}(t)=\int_0^t \underset{1}{x}(t-s)\varphi'(s)ds$$

teńliginiń durıslıǵın esapqa alsaq, onda baslanǵısh funkciyası $\varphi(t)$ bolǵan keshigiwshi argumentke iye birinshi tártipli (1) teńlemeniń sheshimin

$$\underset{\varphi(t)}{x}(t)=\varphi(0)\underset{1}{x}(t)+\int_0^t \underset{1}{x}(t-s)\varphi'(s)ds$$

kóriniste anıqlawǵa boladı, bul jerde $\underset{1}{x}(t)$ degenimiz baslanǵısh funkciyası $\varphi(t)\equiv 1$ bolǵan (1) teńlemeniń sheshimi, $s\le\tau$, [2].

Endi keshigiwshi argumentke iye ekinshi tártipli

$$x''(t)=ax(t-\tau),\ t\ge\tau \tag{2}$$

differenciallıq teńlemeniń baslanǵısh $t\in[0,\tau]$ kóplikte berilgen baslanǵısh

$$x(t)=\varphi(t),\ t\in[0,\tau] \tag{3}$$

funkciyaǵa sáykes sheshimin tabıw máselesin qarastırayıq, bul jerde a turaqlı san, al $\varphi(t)$ funkciyası $t=0$ tochkada sheksiz differenciallanıwshı funkciya.

Sheshimdi

$$\underset{\varphi(t)}{x}(t)=\sum_{k=0}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}\underset{t^k}{x}(t) \tag{4}$$

kóriniste izleymiz, bul jerde $\underset{t^k}{x}(t)$ degenimiz baslanǵısh funkciyası t^k bolǵan (1) teńlemeniń sheshimleri. Sheshimniń bunday kórinisiniń durıslıǵın $t\in[0,\tau]$ dep uyǵarıp, (3) den

$$\varphi(t)=\sum_{k=0}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}t^k$$

teńliginen kóriwge boladı. (4) ni

$$\underset{\varphi(t)}{x}(t)=\varphi(0)\underset{1}{x}(t)+\varphi'(0)\underset{t}{x}(t)+\sum_{k=2}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}\underset{t^k}{x}(t)$$

(5)

kóriniste jazıp alıp, endi

$$\int_0^{\tau}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds \qquad (6)$$

integralın qarastıramız, bul jerde $\underset{t}{x}(t)$ degenimiz (1) teńlemeniń baslanǵısh funkciyası t ǵa teń bolǵan sheshimi.

(6) integraldı

$$\int_0^{\tau}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds=\int_0^{t}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds+\int_t^{\tau}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds$$

kóriniste jazıp hám sońǵı integraldıń nolge teń ekenligin esapqa alsaq, onda

$$\int_0^{t}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds=\int_0^{t}(t-s)\varphi''(s)ds=\frac{1}{2}t^2\varphi''(0)+\frac{1}{2}\int_0^{t}(t-s)^2\varphi'''(s)ds=$$

$$=\frac{1}{2}t^2\varphi''(0)+\frac{1}{3!}t^3\varphi'''(0)+\frac{1}{3!}\int_0^{t}(t-s)^3\varphi^{(4)}(s)ds=$$

$$=\frac{1}{2}t^2\varphi''(0)+\frac{1}{3!}t^3\varphi'''(0)+\frac{1}{4!}t^4\varphi^{(4)}(0)+\frac{1}{4!}\int_0^{t}(t-s)^4\varphi^{(5)}(s)ds+\ldots$$

bolıp, bunnan

$$\sum_{k=2}^{\infty}\frac{\varphi^{(k)}(0)}{k!}\underset{t^k}{x}(t)=\int_0^{t}\underset{t}{x}(t-s)\varphi''(s)ds \qquad (7)$$

teńliginiń orınlanatuǵınlıǵı kelip shıǵadı.

(7) ni (5) ge qoysaq, keshigiwshi argumentke iye birinshi tártipli (1) teńlemeniń

$$x_{\varphi(t)}(t) = \varphi(0)\,x_1(t) + \varphi'(0)\,x_t(t) + \int_0^t x_t(t-s)\varphi''(s)ds$$

kórinistegi sheshimine iye bolamız, bul jerde $s \le \tau$.

Ádebiyatlar

1. Мышкис А.Д. Линейные дифференциальные уравнения с запаздывающим аргументом. –М., Наука, 1972. –349 с.

2. Қурбанбаев О.О., Джакаевва К.Д. Кешигиўши аргументке ийе биринши тәртипли сызықлы дифференциаллық теңлемелер ушын шешимниң интеграллық көриниси.// Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Хабаршысы». 2023-жыл. №4. 25-28 б.

DASTURIY TA’MINOT SAMARADORLIGINI BAHOLASH: TAJRIBA-SINOV NATIJALARINING STATISTIK TAHLILI VA PEDAGOGIK INTERPRETATSIYASI

Purxanova Tazagul Jumanazarovna - assistent o‘qituvchi, Innovatsion texnologiyalar universiteti

Nuratdinov Salawat Jenisbaevich - Innovatsion texnologiyalar universiteti 1-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19648595

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlarning samaradorligini aniqlash masalasi ko‘rib chiqiladi. Xususan, tajriba-sinov ishlari asosida o‘quvchilarning bilim darajasidagi o‘zgarishlar statistik usullar yordamida tahlil qilinadi hamda olingan natijalarning pedagogik talqini beriladi. Tadqiqot davomida nazorat va tajriba guruhlari tashkil etilib, o‘quv jarayonida maxsus ishlab chiqilgan yoki tanlangan ta’limiy dasturiy vositalardan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: dasturiy ta’minot, tajriba-sinov, statistik tahlil, pedagogik interpretatsiya, ta’lim samaradorligi, AKT, raqamli ta’lim, o‘quv jarayoni.

Abstract. This article examines the issue of determining the effectiveness of software used in the educational process. In particular, based on experimental work, changes in the level of students' knowledge are analyzed using statistical methods, and a pedagogical interpretation of the obtained results is given. During the study,

control and experimental groups were formed, and specially developed or selected educational software tools were used in the educational process.

Keywords: software, experiment, statistical analysis, pedagogical interpretation, educational effectiveness, ICT, digital education, educational process.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida ham yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida turli xil dasturiy ta’minotlar, elektron ta’lim resurslari va interaktiv platformalar keng qo‘llanilmoqda. Bu vositalar o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim olish motivatsiyasini oshirish va murakkab tushunchalarni vizual tarzda tushuntirish imkonini beradi [Tolipov, Usmonboyeva, 2010, 78-bet].

Ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlarning haqiqiy samaradorligini aniqlash muhim ilmiy va amaliy masalalardan biridir. Buning uchun tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, o‘quvchilarning bilim darajasidagi o‘zgarishlar statistik usullar yordamida tahlil qilinadi. Statistik tahlil natijalari esa pedagogik nuqtai nazardan izohlanadi va ta’lim jarayonini takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlarning samaradorligini tajriba-sinov natijalari asosida statistik tahlil qilish va pedagogik jihatdan talqin etishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quv jarayonida qo‘llanilgan dasturiy ta’minotlarning o‘quvchilarning bilim darajasiga ta’sirini aniqlash va bu ta’sirni ilmiy asoslangan statistik tahlil yordamida baholashdan iborat bo‘ldi [Ishmuhamedov, Abduqodirov, Pardaev, 2016, 58-bet].

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi [Abduqodirov, 2012, 154-bet].

Birinchidan, nazariy tahlil metodi qo‘llanildi. Bu metod orqali pedagogika, ta’lim texnologiyalari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar va normativ-huquqiy hujjatlar o‘rganildi.

Mazkur tahlil asosida ta’lim jarayonida dasturiy ta’minotlardan foydalanishning nazariy asoslari aniqlashtirildi.

Ikkinchidan, pedagogik kuzatish metodi qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida o‘quv jarayonida dasturiy ta’minotlardan foydalanish jarayoni, o‘quvchilarning faoliyati, o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasi hamda ularning ta’lim jarayonidagi faolligi kuzatildi. Kuzatish natijalari tadqiqot davomida olingan boshqa ma’lumotlar bilan solishtirildi.

Uchinchidan, pedagogik tajriba-sinov metodi tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida qo‘llanildi. Tajriba-sinov ishlari ta’lim muassasasida tashkil etilib, unda ikki guruh shakllantirildi: nazorat guruhi va tajriba guruhi. Nazorat guruhida o‘quv jarayoni an’anaviy o‘qitish metodlari asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa o‘quv jarayonida maxsus ishlab chiqilgan yoki tanlangan ta’limiy dasturiy ta’minotlardan foydalanildi.

Zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi o‘quv jarayonini tashkil etishda yangi pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlarni qo‘llash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlarning samaradorligini ilmiy asosda o‘rganish va baholash dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi [Saidahmedov, 2003, 103-bet].

Mazkur tadqiqotda ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlarning samaradorligi tajriba-sinov ishlari asosida o‘rganildi hamda olingan natijalar matematik-statistik metodlar yordamida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida nazorat va tajriba guruhlari tashkil etilib, o‘quvchilarning bilim darajasidagi o‘zgarishlar maxsus ishlab chiqilgan test topshiriqlari yordamida baholandi. Tajriba guruhida o‘quv jarayoniga zamonaviy dasturiy vositalar joriy etildi, nazorat guruhida esa an’anaviy o‘qitish usullari saqlab qolindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim jarayonida dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘quv motivatsiyasi va mustaqil fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, interaktiv ta’lim muhitida o‘quvchilar murakkab nazariy

tushunchalarni vizual ko‘rinishda o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘quv materiallarini chuqurroq anglash va uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi [Musurmonova, 2015, 92-bet].

Tajriba-sinov natijalari statistik jihatdan tahlil qilinganda, tajriba guruhidagi o‘quvchilarning o‘rtacha bilim ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bu esa dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ilmiy jihatdan asoslab beradi [Nishonaliyev, Hasanboyeva, 2012, 68-bet].

Shuningdek, dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘qituvchining pedagogik faoliyatini ham samarali tashkil etishga yordam beradi. Zamonaviy dasturiy vositalar yordamida o‘qituvchi o‘quv materiallarini vizual tarzda taqdim etishi, o‘quvchilarning bilim darajasini tezkor baholashi hamda ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ta’lim jarayonining sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, dasturiy ta’minotlardan samarali foydalanish uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlarni ta’minlash zarur. Bundan tashqari, ta’lim jarayonida foydalaniladigan dasturiy vositalarning metodik jihatdan to‘g‘ri tanlanishi ham muhim ahamiyatga ega. Dasturiy ta’minotlar o‘quv dasturi talablariga mos bo‘lishi, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishi lozim [Xo‘jayev, 2013, 145-bet].

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi asosiy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, ta’lim jarayonida zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘quvchilarning bilim darajasini oshirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Ikkinchidan, tajriba-sinov natijalarining matematik-statistik tahlili dasturiy ta’minotlardan foydalanish natijasida o‘quvchilarning bilim ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar yuzaga kelganligini ko‘rsatdi.

Uchinchidan, dasturiy ta’minotlar o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirish, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonini interaktiv tarzda tashkil etishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, o‘quv jarayonida dasturiy ta’minotlardan foydalanish o‘qituvchilarga o‘quv materiallarini yanada samarali taqdim etish, o‘quvchilarning bilim darajasini tezkor nazorat qilish hamda individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Beshinchidan, dasturiy ta’minotlardan samarali foydalanish uchun ta’lim jarayonida tegishli pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish hamda sifatli elektron ta’lim resurslarini ishlab chiqish zarur.

Yuqoridagi natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim tizimida dasturiy ta’minotlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli kelgusida ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va dasturiy vositalardan foydalanishni yanada kengaytirish, ularni metodik jihatdan takomillashtirish hamda yangi innovatsion ta’lim resurslarini yaratish muhim ilmiy va amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda [Qosimov, 2018, 122-bet].

Mazkur tadqiqot natijalari ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, o‘quv jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda o‘quvchilarning bilim darajasini oshirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2016.

3. Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari va ta’lim jarayoni. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.

4. Saidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2003.

5. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2015.

6. Nishonaliyev U.N., Hasanboyeva O.U. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012.

7. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

8. Xo‘jayev N.X. Pedagogika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.

9. Qosimov A.A. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan ta’lim jarayonida foydalanish metodikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2018.

UMUMIY O‘RTA TA’LIMDA FRILANSER KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRUVCHI PEDAGOGIK DASTURIY TA’MINOTNI ISHLAB CHIQISH BOSQICHLARI

Purxanova Tolganay Jumanazarovna - Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahar 48-sonli ayrim fanlar chuqurlashtirilib o‘qitiladigan sinflari bor umumiy o‘rta ta’lim maktabining informatika fani o‘qituvchisi

Kalxanov Polatbek Jumabaevich – Innovatsion texnoligiyalar universiteti dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19648516

Annotatsiya. Mazkur tezisda umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning frilanserlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik dasturiy ta’minotni ishlab chiqish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Raqamli iqtisodiyot va platformali bandlikning rivojlanishi sharoitida maktab o‘quvchilarini kelajak kasbiy faoliyatga tayyorlashda frilanser kompetensiyalarini shakllantirish masalasi dolzarblashmoqda. Tadqiqotda pedagogik dasturiy vositalarni loyihalashning nazariy asoslari, bosqichma-bosqich ishlab chiqish algoritmi va har bir bosqichning mazmuniy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, ta’lim dasturlarini ishlab chiqishning umumiy metodologiyasi, pedagogik dasturiy vositalarni yaratish texnologiyalari va raqamli ta’lim yechimlarini loyihalash tajribasi tahlil qilinadi[1],[3], [7]

Kalit so‘zlar: pedagogik dasturiy ta’minot, frilanserlik ko‘nikmalari, umumiy o‘rta ta’lim, dasturiy vositalarni ishlab chiqish bosqichlari, raqamli ta’lim resurslari, loyihalash metodologiyasi.

Zamonaviy mehnat bozorida frilanserlik (mustaqil ish bilan bandlik) tobora ommalashib bormoqda. Jahon miqyosida 1 milliarddan ortiq frilanser faoliyat yuritayotgan bir davrda[6], umumiy o‘rta ta’lim tizimi oldida o‘quvchilarni kelajak kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularda zamonaviy mehnat bozori talab qiladigan kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi turibdi. Frilanserlik – bu o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlovchi va ma’lum bir ish beruvchiga bog‘lanib qolmaydigan shaxs faoliyati bo‘lib, unda dasturlash, veb-dizayn, grafik dizayn, tarjimonlik, kopirayterlik kabi yo‘nalishlar mavjud[2].

Pedagogik dasturiy ta’minot (PDT) – bu ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus dasturiy vositalar majmuidir.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, PDT yaratishning to‘liq sikli quyidagi bosqichlardan tashkil topadi: asoslash, konstruksiyalash, loyihalash va rasmiylashtirish[3]. Shuningdek, zamonaviy raqamli ta’lim yechimlarini loyihalashda dizayn-fikrlash metodologiyasiga asoslangan besh bosqichli model ham mavjud[7]. Quyida ushbu yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda frilanserlik ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi PDTni ishlab chiqish bosqichlari tavsiflanadi.

Mazkur bosqichda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- Frilanserlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojni aniqlash. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda "upwork" platformasida 5000 nafardan ortiq fuqaro ro‘yxatdan o‘tgan, biroq ularning atigi 13 foizi faol hisoblanadi[6]. Bu sohada malakali kadrlar tayyorlash zaruratini ko‘rsatadi.
- O‘quvchilarning yosh xususiyatlarini (umumiy o‘rta ta’lim – 11-15 yosh) hisobga olgan holda ularning psixologik-pedagogik xususiyatlarini o‘rganish.
- Mavjud o‘quv dasturlari va PDT vositalarini tahlil qilish, ularning kamchiliklarini aniqlash.

- Ta’lim dasturining maqsad va vazifalarini belgilash. Ta’lim dasturi – o‘quv jarayonining asosiy hujjati bo‘lib, unda o‘quv fanining maqsad va vazifalari, mazmuni, o‘zlashtirish darajalari belgilanadi[1].

Ushbu bosqichda PDTning pedagogik asoslari yaratiladi:

- Frilanserlik ko‘nikmalari tarkibini aniqlash: professional (hard skills) va shaxsiy (soft skills) kompetensiyalar. Dasturlash, veb-dizayn, grafik dizayn, tarjimonlik kabi yo‘nalishlar frilanserlikning asosiy turlari hisoblanadi[2].
- Ta’lim mazmunini tanlash va tizimlashtirish. O‘quv mazmuni ilmiylik, tizimlilik, dolzarblik va milliy qadriyatlar asosida tanlanadi[1].
- O‘qitish metodlari va shakllarini belgilash: interfaol metodlar, loyihaviy faoliyat, muammoli o‘qitish, guruhli ishlar[1].
- Baholash mezonlari va diagnostika vositalarini ishlab chiqish.
- PDTning psixologik-pedagogik talablarini shakllantirish (motivatsiya, individual xususiyatlarni hisobga olish, fikr almashish imkoniyati)[6].

Mazkur bosqich texnik yechimlarni ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi:

- PDT funksional imkoniyatlarini aniqlash: o‘quv materiallarini taqdim etish, amaliy topshiriqlar, testlar, qayta aloqa, monitoring va boshqalar.
- Foydalanuvchi interfeysi (UI) va foydalanuvchi tajribasi (UX) dizaynini ishlab chiqish. O‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos, intuitiv va jozibador interfeys yaratish.
- Texnik platforma va dasturlash tillarini tanlash.
- Ma’lumotlar bazasi strukturasini loyihalash.
- Xavfsizlik va maxfiylik talablarini belgilash.

Pedagogik dasturiy vositalarni ishlab chiqish texnologiyasi boshqaruv nazariyasi, psixologiya (interiorizatsiya hodisasi, individual xususiyatlar) va pedagogika (materialni bosqichma-bosqich taqdim etish, kichik guruhlar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv) fanlari yutuqlariga tayanadi[6].

Ushbu bosqichda PDTning texnik realizatsiyasi amalga oshiriladi:

Tanlangan texnologiyalar asosida dasturiy kod yozish, o‘quv modullari,

interaktiv topshiriqlar, test tizimlarini yaratish, multimedia kontent (video, audio, animatsiya, grafik) tayyorlash, ma’lumotlar bazasini to‘ldirish, dasturning turli qurilmalar (kompyuter, planshet, smartfon) va operatsion tizimlar bilan mosligini ta’minlash.

PDT yaratishda quyidagi tamoyillarga amal qilish muhim: ishlab chiqishni tezlashtirish, sifat va ishonchlilikni oshirish, pedagoglar tomonidan mualliflik kurslarini yaratish imkoniyati, materiallarni uzluksiz yangilab boorish[6].

Mazkur bosqichda PDTning samaradorligi va sifatini tekshirish amalga oshiriladi:

- Prototiplash – dastlabki versiyani yaratish va unda gipotezalarni tekshirish[10].
- Alfa-testlash – ishlab chiquvchilar tomonidan xatoliklarni aniqlash va tuzatish.
- Beta-testlash – cheklangan foydalanuvchilar (o‘qituvchilar va o‘quvchilar) guruhida sinovdan o‘tkazish.
- Pedagogik eksperiment – PDTning ta’lim samaradorligini an’anaviy usullar bilan solishtirish.
- Olingan natijalar asosida dasturni takomillashtirish.

Testlash bosqichida gipotezalar shakllantirilib, ular prototiplar yordamida tekshiriladi va ta’lim maqsadlariga erishilgunga qadar takomillashtiriladi[7].

Ushbu bosqichda PDT ta’lim amaliyotiga kiritiladi:

- O‘qituvchilarni PDT bilan ishlashga o‘rgatish va malakasini oshirish. Yangi texnologik yechimlarni joriy etish muvaffaqiyati bevosita foydalanuvchilarning (o‘qituvchilar va o‘quvchilar) kayfiyati va ishtirokiga bog‘liq[7].
- PDTni ta’lim muassasalarining axborot-ta’lim muhitiga integratsiya qilish.
- Foydalanuvchilar uchun qo‘llanmalar va metodik tavsiyalar tayyorlash.
- Dasturni ommalashtirish va tarqatish kanallarini yaratish.

PDTni amaliyotda qo‘llash jarayonida uning samaradorligi monitoring qilinadi:

- Raqamli analitika vositalari orqali foydalanuvchilar faolligi va o‘quv natijalarini kuzatish[7].
- Qo‘lda kuzatishlar – birinchi oy, uchinchi oy va oltinchi oyda maxsus baholash vositalari yordamida kuzatuvlar o‘tkazish[7].
- Foydalanuvchilardan qayta aloqa (feedback) to‘plash.
- Aniqlangan kamchiliklar va yangi talablar asosida PDTni muntazam yangilab borish.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning frilanserlik ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik dasturiy ta’minotni ishlab chiqish murakkab, ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u pedagogik, psixologik va texnologik jihatlarning uyg‘unligini talab qiladi. Taklif etilgan yetti bosqichli model (talab tahlili – pedagogik konsepsiya – arxitektura loyihalash – yaratish – sinov – joriy etish – monitoring) PDTni tizimli va ilmiy asoslangan holda yaratish imkonini beradi.

Har bir bosqich o‘ziga xos vazifalar, metodlar va natijalarga ega bo‘lib, ularning izchil amalga oshirilishi yuqori sifatli, pedagogik talablarga javob beradigan va o‘quvchilarda frilanserlik kompetensiyalarini samarali shakllantira oladigan dasturiy mahsulot yaratishni ta’minlaydi. Kelgusida mazkur yo‘nalishda aniq frilanserlik kasblari (dasturlash, dizayn, kopirayterlik) bo‘yicha ixtisoslashtirilgan PDT modullarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini eksperimental tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvaxobov, S.X., & Shamsiddinova, O.S. (2025). Ta’lim dasturining tarkibi va mazmuni. Ta’lim Innovatsiyasi va Integratsiyasi, 44(1), 182–185.
2. Frilanser. (2024). Vikipediya. https://uz.wikimedia.org/wiki/Frilanser
3. Колесникова, Л.И. (2025). Основные этапы разработки дополнительной общеразвивающей программы. Инфоурок.
4. Saydillayeva, M.B. (2023). Ta’lim jarayonini loyihalashtirishda ta’lim dasturlarining ahamiyati. Educational Research in Universal Sciences.

5. Frilanserlik — onlayn bozordagi mustaqil ish, mo‘may daromad. (2025). Yangi O‘zbekiston. https://yuz.uz/uz/news/frilanserlik--onlayn-bozordagi-mustaqil-ish-momay-daromad-

6. Подколзин, Р.В., & Гаршин, В.В. Приемы разработки педагогических программных средств. КиберЛенинка.

7. Высшая школа менеджмента СПбГУ. (2022). ВШМ СПБГУ представила универсальную методику по разработке цифровых образовательных решений для университетов. https://gsom.spbu.ru/all_news/event2022-07-05/

RAQAMLI TA’LIM RESURSLARINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Rustemov Muxamed Biysenbayevich- Nukus davlat pedagogika instituti, mustaqil izlanuvchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633757

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta’lim resurslarining shakllanish bosqichlari, rivojlanish tendensiyalari va pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot elektron va interaktiv darsliklar, multimedia, onlayn platformalar va AI tizimlarining ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini o‘rganadi. Natijalar o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyati, motivatsiyasi va individual ta’lim yo‘llarini shakllantirishda raqamli resurslar samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim resurslari, multimedia, interaktivlik, AI, ta’lim tendensiyalari, o‘quv faoliyati.

Abstract. This article analyzes the stages of formation, development trends, and pedagogical significance of digital educational resources. The study examines the possibilities of electronic and interactive textbooks, multimedia, online platforms, and AI systems in the educational process. The results show the effectiveness of digital resources in the formation of students' educational and cognitive activity, motivation, and individual learning paths.

Keywords: digital educational resources, multimedia, interactivity, AI,

educational trends, educational activities.

Zamonaviy ta’lim tizimi raqamli transformatsiya jarayonidan o‘tmoqda. O‘quv jarayonini samarali tashkil etish, individual traektoriyalar yaratish va o‘quv motivatsiyasini oshirish uchun raqamli ta’lim resurslari asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shu sababli ularning shakllanish bosqichlari va rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish ilmiy va amaliy nuqtai nazardan dolzarb.

Tadqiqot metodologiyasi

Nazariy asoslar: Pedagogik texnologiyalar nazariyasi, multimedia nazariyalari, vizual psixologiya yondashuvlari.

Metodik asoslar: Ta’lim resurslarini loyihalash, interaktiv modellar yaratish, dars jarayonida elektron materiallardan foydalanish.

Amaliy asoslar: Tajriba-sinov darslari, o‘quvchilarning kompetensiyalarini baholash, statistik tahlil.

Tadqiqot bosqichlari (Process): 1. Muammo aniqlash 2. Adabiyotlar tahlili 3. Multimedia vositalarini tanlash 4. O‘quv materiallarini loyihalash 5. Tajriba-sinov darslarini o‘tkazish 6. Natijalarni matematik-statistik tahlil qilish 7. Xulosalar va takliflar ishlab chiqish

Raqamli ta’lim resurslari shakllanish bosqichlari va tavsifi

1-jadval

	1990–	Elektron darsliklar, PDF, statik taqdimotlar	Ma’lumot berish, o‘quv materiallarini saqlash
	2000–		Motivatsiya oshirish, vizual idrokni rivojlantirish
Onlayn va mobil ta’lim resurslari	2010–	MOOC, virtual laboratoriyalar, mobil ilovalar	Onlayn hamkorlik, mustaqil o‘rganish imkoniyati

	2020–		

2-jadval

Raqamli resurslarning rivojlanish tendensiyalari

	Ta’lim jarayoniga ta’siri
Multimediali va interaktiv kontent kengayishi	Murakkab tushunchalarni yengillashtirish, motivatsiyani oshirish
Individualizatsiya va adaptiv ta’lim	O‘quvchilarning individual traektoriyasini yaratish
Onlayn va aralash platformalar integratsiyasi	Masofaviy ta’limni samarali tashkil etish
	O‘quv faoliyatini avtomatlashtirish, natijalarni baholash
	O‘quvchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatini oshirish

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim resurslari ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish va individual traektoriyalarni yaratishda markaziy vosita hisoblanadi. Bosqichma-bosqich rivojlanish tendensiyalari — interaktivlik, onlayn platformalar integratsiyasi, AI asosidagi adaptiv tizimlar — o‘quv jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Shu bilan birga, metodik va texnik tayyorgarlik, sifatli kontent va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish muhim omil sifatida qolmoqda.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari raqamli ta’lim resurslarining ta’lim jarayonida samarali ishlatilishi o‘quvchilarning bilim olish faoliyatiga, motivatsiyasiga va mustaqil ishlash ko‘nikmalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqot raqamli resurslarning shakllanish bosqichlari va rivojlanish tendensiyalari o‘quv jarayonining sifatini yaxshilash, individualizatsiya va interaktivlikni oshirish imkonini berishini tasdiqlaydi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, har bir bosqich — matnli va statik resurslar, interaktiv multimediali resurslar, onlayn va mobil platformalar, AI va adaptiv tizimlar — o‘z davrida ta’lim jarayonini optimallashtirishga xizmat qilgan. Dastlabki bosqichlarda elektron darsliklar va PDF materiallar ma’lumotlarni saqlash va uzatishga qaratilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda interaktivlik, vizualizatsiya va

audio-video vositalari yordamida o‘quvchilarning tushunish darajasi va motivatsiyasi oshgan.

Onlayn va mobil platformalar davrida esa masofaviy va aralash ta’lim samaradorligi kuchaygan, o‘quvchilarga mustaqil izlanish va tajriba o‘tkazish imkoniyati yaratilgan. So‘nggi bosqich — AI va adaptiv tizimlar — esa individual traektoriyalar, avtomatlashtirilgan baholash va virtual mentorlik imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu natija pedagogik nazariyalar bilan uyg‘un keladi: Mayerning “Multimedia Learning” va adaptiv o‘rganish konsepsiyalari multimedia vositalari yordamida o‘quv faoliyatini samarali shakllantirishga imkon beradi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, raqamli ta’lim resurslarining rivojlanish tendensiyalari interaktivlik, onlayn integratsiya, adaptiv tizimlar va AI asosidagi yondashuvlarga yo‘naltirilgan. Bu esa ta’limning individualizatsiyasi va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Rivojlanishning ushbu tendensiyalari o‘quvchilarni faollashtirish, murakkab tushunchalarni yengillashtirish va o‘quv jarayonini didaktik jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Multimedia va raqamli resurslar yordamida o‘quv jarayonini boyitish o‘qituvchilar uchun metodik yondashuvlarni takomillashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, interaktiv topshiriqlar va virtual laboratoriyalar orqali mustaqil izlanishlarni qo‘llab-quvvatlash imkoniyati yaratiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, metodik jihatdan to‘g‘ri tanlangan va o‘quv jarayoniga integratsiyalangan resurslar o‘quv natijalarini sezilarli darajada oshiradi.

Biroq, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar aniqlangan. Jumladan, o‘quvchilar va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yetarli emasligi, texnik infratuzilmaning ba’zi ta’lim muassasalarida cheklanganligi va raqamli kontentning didaktik jihatdan moslashuvchan emasligi. Shu sababli o‘qituvchilarni malaka oshirish kurslari, sifatli kontent yaratish va infratuzilmani modernizatsiya qilish muhim vazifalar sifatida qaraladi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim resurslari shakllanish bosqichlari va rivojlanish tendensiyalari ta’lim jarayonini interaktiv, individual va

samarali qilishda markaziy ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ularning samarali qo‘llanishi pedagogik tayyorgarlik, metodik yondashuv va texnik infratuzilmaga bog‘liq.

Raqamli ta’lim resurslari shakllanishi va rivojlanish tendensiyalari ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini interaktiv va individualizatsiyalashgan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning bilim darajasi, motivatsiyasi va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli, ularni metodik jihatdan samarali qo‘llash va pedagogik jarayonga integratsiyalash dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

a

y 2. Kozma, R. The Influence of Media on Learning. Educational Technology

Research and Development, 2003.

olboyeva, F., Qodirova, S. Raqamli ta’lim resurslari va ularning samaradorligi.

,

4. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimi bo‘yicha axborot-resurslar, 2022.

R

i

t

E

,

OLIY TA’LIMDA FIZIKA FANINI O‘QITISHDA 4K KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING RAQAMLI-METODIK ASOSLARI

Saydayev Obid Bahodir o‘g‘li- Jizzax davlat pedagogika universiteti, Fizika kafedrasi o‘qituvchisi.

u https://doi.org/10.5281/zenodo.19633836

l, **Annotatsiya.** Mazkur tezisda oliy ta’limda fizika fanini o‘qitish jarayonida

4K kompetensiyalarni, ya’ni kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik va

hamkorlikni rivojlantirishning raqamli-metodik asoslari tahlil qilinadi. Fizika

fanining nazariy va eksperimental tabiati talabalarda mazkur kompetensiyalarni

predmet mazmuni bilan uzviy bog‘liq holda shakllantirish uchun qulay didaktik

imkoniyat yaratadi. Tezisda kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga

i

a

l

asoslangan hamda integrativ yondashuvlar asosida LMS, virtual laboratoriya va PhET simulyatsiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, 4K kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar tizimi, baholash indikatorlari va amaliy tavsiyalar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: 4K kompetensiyalar, fizika ta’limi, raqamli metodika, kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik, hamkorlik, virtual laboratoriya.

Abstract. This thesis examines the digital and methodological foundations for developing 4C competencies in teaching physics in higher education. The theoretical and experimental nature of physics creates favorable didactic conditions for integrating creativity, critical thinking, communication, and collaboration with subject content. The paper analyzes the methodological potential of LMS platforms, virtual laboratories, and PhET simulations within competence-based, learner-centered, activity-based, and integrative approaches. It also outlines a system of instructional tasks, assessment indicators, and practical recommendations aimed at fostering 4C competencies in university students through digitally enriched physics instruction.

Keywords: 4C competencies, physics education, digital methodology, creativity, critical thinking, communication, collaboration, virtual laboratory.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida ta’lim natijalarini baholashda faqat nazariy bilim hajmi emas, balki talabaning muammoni tahlil qila olishi, dalillangan xulosa chiqarishi, ilmiy muloqot yuritishi va hamkorlikda faoliyat olib borishi kabi ko‘rsatkichlar ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini mustahkamlash kabi vazifalar belgilangan bo‘lib, bu jarayon oliy ta’lim mazmunini kompetensiyaviy asosda qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi [1]. Kredit-modul tizimining joriy etilishi esa o‘quv natijalarini aniqlashtirish, mustaqil ta’lim ulushini oshirish va baholash tizimini takomillashtirishga xizmat qilmoqda [2]. Shu nuqtai nazardan, fizika fanini o‘qitishda 4K kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi

dolzarb metodik muammo sifatida maydonga chiqadi. Bu fikr milliy oliy ta’lim siyosati hujjatlarida belgilangan ustuvor yo‘nalishlar bilan hamohangdir.

4K kompetensiyalar tushunchasi xalqaro pedagogik adabiyotlarda kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya va hamkorlikni o‘z ichiga oluvchi tayanch ta’lim natijalari sifatida izohlanadi. P21 doirasidagi “Framework for 21st Century Learning”da ushbu kompetensiyalar o‘quv va innovatsion ko‘nikmalar tarkibida ko‘rsatilgan bo‘lib, ular tayanch fanlar mazmuni bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirilishi lozimligi ta’kidlanadi [3]. OECD Education 2030 yondashuvi ham kompetensiyani bilim, ko‘nikma, qadriyat va munosabatlarni real vaziyatda safarbar eta olish layoqati sifatida talqin qiladi [4]. Fizika fani bu jihatdan alohida imkoniyatga ega. Chunki fizik hodisalarni tahlil qilish va modellashtirish kreativlikni, formulalar va qonuniyatlar asosida izoh berish tanqidiy fikrlashni, laboratoriya ishlari hamda taqdimotlar kommunikativlikni, guruhli tajribalar va loyiha topshiriqlari esa hamkorlikni rivojlantiradi. Demak, 4K kompetensiyalar fizika mazmuniga tashqaridan kiritiladigan qo‘shimcha vazifa emas, balki uning ichki didaktik imkoniyatlaridan kelib chiqadigan natijadir. Bu talqin xalqaro 21-asr ko‘nikmalari va OECD kompetensiya yondashuvlari bilan mos keladi.

Fizika ta’limida 4K kompetensiyalarni rivojlantirishning raqamli-metodik asoslari, avvalo, ta’lim jarayonini kompetensiyaviy loyihalash zarurati bilan bog‘liq. Bunda dars yoki mashg‘ulotning maqsadi mavzuni bayon qilish bilan cheklanmay, talabaning aniq o‘quv-faoliyat natijalariga erishishi bilan belgilanadi. Masalan, talaba fizik jarayonni modellashtirishi, gipoteza ilgari surishi, tajriba natijalarini tahlil qilishi, o‘lchash xatolarini izohlashi va xulosasini ilmiy asosda himoya qila olishi lozim. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv talabaning individual o‘quv sur’ati va tayyorgarlik darajasini hisobga olishni, faoliyatga asoslangan yondashuv bilimni amaliy faoliyat jarayonida egallashni, integrativ yondashuv esa fizik mazmunni matematika, texnologiya va real hayotiy muammolar bilan bog‘lashni nazarda tutadi. Raqamli vositalar aynan shu metodik tizimning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. UNESCOning 2023-yilgi Global Education Monitoring hisobotida ham texnologiyaning ta’limdagi samarasi uning mavjudligiga emas, balki

pedagogik maqsadga muvofiq qo‘llanishiga bog‘liqligi alohida qayd etilgan [5]. Bu xulosa raqamli vositalarni metodik jihatdan ongli tanlash zaruratini ko‘rsatadi.

4K kompetensiyalar va raqamli-metodik asoslar o‘rtasidagi bog‘liqlik fizika mashg‘ulotlarining tuzilishida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Kreativlik, odatda, talabaga muqobil yechim izlash, model parametrlari o‘zgarganda natijadagi siljishni bashorat qilish, fizik hodisaga turli nuqtai nazardan yondashish talab etilganda rivojlanadi. Tanqidiy fikrlash esa kuzatilgan natijani nazariy model bilan taqqoslash, sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlash, tajriba ma’lumotlaridagi tafovutlarni izohlash jarayonida shakllanadi. Kommunikativlik laboratoriya hisobotlari, og‘zaki taqdimot, forum muhokamasi va refleksiv yozuvlar orqali namoyon bo‘ladi. Hamkorlik esa jamoaviy tajriba, loyiha ishi, ma’lumotlarni birgalikda qayta ishlash va umumiy xulosaga kelish jarayonlarida rivojlanadi. Raqamli muhit ushbu faoliyatlarni boshqarish, kuzatish va hujjatlashtirish imkonini kengaytiradi. Shuning uchun 4K kompetensiyalarni samarali rivojlantirish uchun alohida mavzu emas, balki mos metodik va raqamli ta’lim muhiti zarur.

Fizika ta’limida LMS platformalari, virtual laboratoriyalar va PhET simulyatsiyalaridan integrativ foydalanish ayni shu muhitni yaratishga xizmat qiladi. PhET rasmiy manbalarida simulyatsiyalar bepul, interaktiv va tadqiqotga asoslangan ta’lim vositalari ekani, ularning dizayni o‘quvchilarning qanday o‘rganishini o‘rganish asosida takomillashtirib borilishi ko‘rsatilgan [6; 7]. Shuningdek, PhET tadqiqotlari simulyatsiyalar konseptual tushunishni kuchaytirishi mumkinligini, biroq ular real laboratoriya tajribalarini to‘liq almashtirmasligini ko‘rsatadi [7]. Shu bois fizika metodikasida virtual va real eksperiment qarama-qarshi emas, balki ketma-ket va o‘zaro to‘ldiruvchi bosqichlar sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Masalan, LMS orqali nazariy tayyorgarlik va yo‘riqnoma beriladi; keyin PhET yoki virtual laboratoriyada parametrlar bilan ishlash orqali konseptual tasavvur aniqlashtiriladi; undan so‘ng real laboratoriyada o‘lchash va kuzatish ishlari bajariladi; yakunda esa natijalar elektron platformada tahlil qilinadi va muhokama qilinadi. Bunday zanjir 4K kompetensiyalarni predmet faoliyati bilan

tabiiy bog‘laydi. Bu xulosa PhETning rasmiy “about” va “research” sahifalarida berilgan ma’lumotlarga tayangan.

Mazkur yondashuvning samaradorligi baholash tizimi bilan ham chambarchas bog‘liq. Agar baholash faqat yakuniy test natijalari bilan cheklansa, 4K kompetensiyalar rivojlanishining haqiqiy manzarasi to‘liq ochilmaydi. Shu sababli fizika mashg‘ulotlarida rubrika, kuzatuv varaqasi, elektron portfolio, o‘zaro baholash va refleksiya elementlaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir. Kreativlik uchun muammoning noodatiy yechimini taklif qila olish, tanqidiy fikrlash uchun dalil va xulosa o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni asoslash, kommunikativlik uchun ilmiy fikrni aniq va tushunarli ifodalash, hamkorlik uchun guruh vazifalarini mas’uliyat bilan bajarish kabi indikatorlar belgilanishi mumkin. Kredit-modul tizimi sharoitida bunday ko‘p komponentli baholash auditoriya va mustaqil ta’lim natijalarini integratsiyalash imkonini beradi [2]. Bu tizim oliy ta’limda natijaga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytiradi.

Shunday qilib, oliy ta’limda fizika fanini o‘qitishda 4K kompetensiyalarni rivojlantirishning raqamli-metodik asoslari mazmun, metod, vosita va baholashning o‘zaro uyg‘unligiga tayanadi. Mazkur uyg‘unliksiz na raqamli texnologiya, na an’anaviy metod o‘zi alohida holda kutilgan natijani bera olmaydi. Fizika ta’limi uchun eng maqbul metodik yechim sifatida uch bosqichli modelni tavsiya etish mumkin: tayyorlov va yo‘naltirish bosqichi, simulyatsiya va muammoli faoliyat bosqichi, real tajriba va refleksiya bosqichi. Aynan shu ketma-ketlik talabaning bilish faolligini oshiradi, ilmiy tafakkurini chuqurlashtiradi va 4K kompetensiyalarni tizimli ravishda shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa.

Oliy ta’limda fizika fanini o‘qitish samaradorligi endilikda faqat nazariy bilimni yetkazish bilan emas, balki talabaning mustaqil fikrlashi, ilmiy muloqotga kirisha olishi, hamkorlikda ishlashi va yangi yechimlar ishlab chiqish qobiliyati bilan belgilanadi. Shu ma’noda 4K kompetensiyalarni rivojlantirish fizika ta’limining qo‘shimcha vazifasi emas, balki uning zamonaviy metodik mazmunini belgilovchi asosiy yo‘nalishlardan biridir. Raqamli-metodik yondashuv esa ushbu

kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositasi bo‘lib, u fizik mazmunni vizuallashtirish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, tajriba natijalarini ko‘p variantda tahlil qilish va ilmiy muloqotni tashkil etish imkonini kengaytiradi. LMS, virtual laboratoriya va PhET simulyatsiyalaridan kompleks foydalanishga tayangan metodik model fizika mashg‘ulotlarini yanada interfaol, izchil va natijador tashkil etishga xizmat qiladi. Natijada fizika ta’limi formulalar va qoidalarni o‘zlashtirish maydonidan talabaning kreativ, tanqidiy fikrlovchi, muloqotga tayyor va hamkorlikka qodir shaxs sifatida shakllanish maydoniga aylanadi. Bu yakuniy xulosa milliy oliy ta’lim siyosati hamda UNESCO, OECD va P21 kabi xalqaro manbalardagi yondashuvlar bilan mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. *O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida*.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son qarori. *Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*.

3. Battelle for Kids. *Framework for 21st Century Learning Definitions*. 2019.

4. OECD. *The Future of Education and Skills: Education 2030*. Paris: OECD Publishing, 2018.

5. UNESCO. *Global Education Monitoring Report Summary 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms?* Paris: UNESCO, 2023.

6. PhET Interactive Simulations, University of Colorado Boulder. *What is PhET? A short introduction to the PhET simulations*.

7. PhET Interactive Simulations, University of Colorado Boulder. *Research*.

PHET, VIRTUAL LABORATORIYA VA LMS VOSITALARI ASOSIDA FIZIKA TA’LIMIDA 4K KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Saydayev Obid Bahodir o‘g‘li - Jizzax davlat pedagogika universiteti, Fizika kafedrasi o‘qituvchisi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633912

Annotatsiya. Mazkur tezisda oliy ta’limda fizika fanini o‘qitishda 4K kompetensiyalarni — kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik va kollaboratsiyani — rivojlantirishning raqamli-metodik asoslari tahlil qilinadi. PhET simulyatsiyalari, virtual laboratoriyalar va LMS platformalarining farqli hamda o‘zaro bog‘liq didaktik funksiyalari ochib beriladi. Ushbu vositalarni yagona metodik tizimda qo‘llash fizik hodisalarni modellashtirish, tajriba faoliyatini samarali tashkil etish, mustaqil ta’limni boshqarish, ilmiy muloqotni faollashtirish va natijalarni kompetensiyaviy asosda baholashga xizmat qilishi ko‘rsatiladi. Tezisda mexanika, elektr, molekulyar fizika va optika bo‘limlari misolida bosqichli metodik model taklif etilib, real va virtual laboratoriya mashg‘ulotlarini integratsiyalash bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: 4K kompetensiyalar, fizika ta’limi, PhET simulyatsiyasi, virtual laboratoriya, LMS platformasi, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli metodika, baholash indikatori.

Abstract. This thesis analyzes the digital and methodological foundations for developing 4C competencies — creativity, critical thinking, communication, and collaboration — in teaching physics in higher education. It reveals the distinct yet interconnected didactic functions of PhET simulations, virtual laboratories, and LMS platforms. It is shown that the integrated use of these tools within a unified methodological system contributes to modeling physical phenomena, effectively organizing experimental activity, managing independent learning, intensifying scientific communication, and assessing learning outcomes on a competency-based basis. The thesis also proposes a staged methodological model based on examples from mechanics, electricity, molecular physics, and optics, and offers practical recommendations for integrating real and virtual laboratory classes.

Keywords: 4C competencies, physics education, PhET simulation, virtual laboratory, LMS platform, competency-based approach, digital methodology, assessment indicators.

Zamonaviy oliy ta’limda ta’lim natijasi faqat bilim hajmi bilan emas, balki talabaning muammoni tahlil qilishi, dalillangan xulosa chiqarishi, ilmiy muloqot yuritishi va hamkorlikda faoliyat olib borishi bilan ham belgilanadi. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [1]. Kredit-modul tizimining joriy etilishi esa mustaqil ta’lim, natijaga yo‘naltirilgan loyihalash va ko‘p komponentli baholash zaruratini kuchaytirdi [2]. Shu bois fizika ta’limida 4K kompetensiyalarni raqamli vositalar asosida rivojlantirish masalasi bugungi metodikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

4K kompetensiyalar zamonaviy ta’limning tayanch natijalari sifatida kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik va kollaboratsiyani qamrab oladi. Xalqaro yondashuvlarda ular o‘quv va innovatsion faoliyatni ta’minlovchi asosiy kompetensiyalar sifatida talqin qilinadi [3], [4]. Fizika fani bu kompetensiyalarni shakllantirish uchun qulay didaktik maydon yaratadi: modellashtirish va gipoteza ilgari surish kreativlikni, natijalarni taqqoslash va sabab-oqibatni asoslash kritik fikrlashni, laboratoriya hisobotlari va taqdimotlar kommunikativlikni, guruhli tajribalar va loyiha topshiriqlari esa kollaboratsiyani rivojlantiradi. Demak, 4K kompetensiyalar fizika mazmuniga tashqaridan kiritiladigan unsur emas, balki uning ichki metodik imkoniyatidan kelib chiqadigan ta’lim natijasidir.

Ushbu vazifani samarali hal etishda PhET, virtual laboratoriya va LMS vositalari turlicha, ammo o‘zaro bog‘liq funksiyani bajaradi. LMS o‘quv jarayonini tashkil etish va boshqarish muhiti bo‘lib, unda nazariy materiallarni joylashtirish, yo‘riqnoma berish, topshiriqlarni tarqatish, teskari aloqa tashkil etish va natijalarni monitoring qilish amalga oshiriladi. PhET simulyatsiyalari esa fizik hodisalarni vizuallashtirish, parametrlar o‘rtasidagi bog‘lanishni interaktiv kuzatish va

konseptual tushunchani chuqurlashtirishga xizmat qiluvchi research-based vosita sifatida tavsiflanadi [6], [7]. Virtual laboratoriya esa tajriba algoritmini xavfsiz, takroriy va boshqariladigan sharoitda bajarish imkonini beradi. UNESCO hisobotida texnologiya ta’limda faqat pedagogik maqsadga muvofiq qo‘llangandagina samarali bo‘lishi ta’kidlanadi [5]. Shu jihatdan mazkur vositalarning qiymati ularni alohida emas, balki yagona metodik tizimda uyg‘unlashtirishda namoyon bo‘ladi.

Fizika mashg‘ulotlarini tashkil etishda uch bosqichli model maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Birinchi bosqich — tayyorlov va yo‘naltirish bosqichi. Unda LMS orqali mavzuga oid qisqa nazariy material, videoyo‘riqnoma, boshlang‘ich savollar va baholash mezonlari beriladi. Bu bosqich talabaning mustaqil tayyorgarligini ta’minlaydi, o‘quv vazifasini aniqlashtiradi va umumiy axborot maydonini yaratadi. Ikkinchi bosqich — konseptual modellashtirish bosqichi. Unda PhET yordamida hodisa modeli bilan ishlanadi: talaba parametrlarni o‘zgartiradi, kuzatadi, gipoteza ilgari suradi va dastlabki xulosaga keladi. Uchinchi bosqich — amaliy verifikatsiya va refleksiya bosqichi. Bu yerda virtual yoki real laboratoriya faoliyati orqali kuzatilgan bog‘lanishlar tekshiriladi, natijalar tahlil qilinadi, keyin esa LMS muhitida hisobot, muhokama yoki refleksiya bilan yakunlanadi. Bunday tuzilma o‘quv jarayonining mantiqiy izchilligini ta’minlaydi va 4K kompetensiyalarni epizodik emas, balki tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur modelning metodik samarasi ayniqsa fizikaning turli bo‘limlarida aniq ko‘rinadi. Masalan, mexanika bo‘limida kuch, massa va tezlanish o‘rtasidagi bog‘lanishni o‘rganishda talaba avval LMSda masala sharti va tajriba yo‘riqnomasini oladi, so‘ng PhET simulyatsiyasida parametrlarni o‘zgartirib natijadagi o‘zgarishni kuzatadi, undan keyin real laboratoriyada aravacha va dinamometr bilan o‘lchashlar o‘tkazadi. Elektr bo‘limida zanjir elementlarini virtual muhitda ulash xavfsiz va tezkor tahlil imkonini bersa, real asboblar bilan ishlash amaliy ko‘nikmani mustahkamlaydi. Molekulyar fizika bo‘limida gaz parametrlari o‘zgarishini virtual kuzatish abstrakt tushunchalarni aniqlashtiradi, optikada esa tasvir hosil bo‘lishini modellashtirish nazariya va eksperiment o‘rtasidagi

bog‘lanishni kuchaytiradi. Shunday qilib, raqamli vositalar fizika mazmunini soddalashtirib emas, balki chuqurlashtirib o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

4K kompetensiyalar bilan raqamli vositalar o‘rtasidagi bog‘liqlik ularning qanday o‘quv faoliyatini yuzaga keltirishida namoyon bo‘ladi. Kreativlik ko‘proq “agar parametr o‘zgarsa, natija qanday almashinadi?” tipidagi izlanishli vazifalarda rivojlanadi. Kritik fikrlash virtual model natijalari bilan real tajriba ma’lumotlarini taqqoslash, tafovut sabablarini izohlash va xatolik manbalarini aniqlash jarayonida shakllanadi. Kommunikativlik LMS forumlari, laboratoriya hisobotlari, og‘zaki taqdimot va refleksiv yozuvlar orqali kuchayadi. Kollaboratsiya esa kichik guruhlarda rol taqsimoti, umumiy jadval va grafik tayyorlash, birgalikda xulosa chiqarish jarayonida rivojlanadi. Demak, PhET, virtual laboratoriya va LMS 4K kompetensiyalarni bevosita “bermaydi”; ular bu kompetensiyalarni namoyon qiladigan va rivojlantiradigan o‘quv-faoliyat muhitini yaratadi.

Mazkur yondashuvning muhim jihati baholash tizimidir. 4K kompetensiyalarni aniqlash faqat yakuniy test orqali to‘liq amalga oshmaydi. Shu sababli rubrika, kuzatuv varaqasi, elektron portfolio, o‘zaro baholash va refleksiya kabi vositalardan kompleks foydalanish zarur. Masalan, kreativlik uchun muqobil yechim taklif qila olish, kritik fikrlash uchun dalil va xulosa o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni asoslash, kommunikativlik uchun ilmiy fikrni aniq ifodalash, kollaboratsiya uchun guruhdagi vazifani mas’uliyat bilan bajarish indikator sifatida olinishi mumkin. Bunday baholash tizimi kredit-modul sharoitida auditoriya va mustaqil ta’lim natijalarini yagona mezon asosida kuzatish imkonini beradi [2].

Xulosa.

PhET simulyatsiyalari, virtual laboratoriyalar va LMS platformalariga tayangan metodika fizika ta’limida 4K kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Uning ilmiy-metodik afzalligi shundaki, raqamli vositalar ta’lim mazmunidan ajratilmaydi, aksincha, fizik hodisani tushunish, tajribani tashkil etish, mustaqil va jamoaviy faoliyatni faollashtirish hamda natijalarni kompetensiyaviy asosda baholash jarayoniga integratsiyalashadi. LMS boshqaruv va teskari aloqa muhitini, PhET konseptual modellashtirishni, virtual

laboratoriya tajriba algoritmini mashq qildirishni, real laboratoriya esa amaliy tekshiruvni ta’minlaydi. Natijada fizika mashg‘uloti fakt va formulalarni bayon qilishdan talabani kreativ, tanqidiy fikrlovchi, ilmiy muloqotga tayyor va hamkorlikka qodir mutaxassis sifatida shakllantirish maydoniga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. *O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida*.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son qarori. *Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*.

3. Battelle for Kids. *Framework for 21st Century Learning Definitions*. 2019.

4. OECD. *OECD Learning Compass 2030*. Paris: OECD, 2019.

5. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education — A Tool on Whose Terms?* Paris: UNESCO, 2023.

6. PhET Interactive Simulations, University of Colorado Boulder. *What is PhET? A short introduction to the PhET simulations*.

7. PhET Interactive Simulations, University of Colorado Boulder. *Research*.

KVADRAT FUNKSIYALARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING SAMARADORLIGI

Saparova Aynura Arslanbay qızı - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

Erjanova Farida Baxitjan qizi - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633971

Annotatsiya. Ushbu maqolada kvadrat funksiyalar mavzusini o‘qitishda zamonaviy SAT tizimidagi masalalar bilan intergartsiya qilish. Shuningdek, amaliy

misollar asosida oson yechimlar topish afzalliklari ochib berilib, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: kvadrat funksiya,SAT, ta’lim samaradorligi, muammoli ta’lim, AKT.

Abstract. This article examines the integration of modern SAT-type problems into the teaching of quadratic functions. It also highlights the advantages of finding simple solutions based on practical examples and substantiates their significance in the educational process.

Keywords: quadratic function, SAT, educational effectiveness, problem-based learning, ICT.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan talablar o‘zgarmoqda. O‘quvchilarda nafaqat nazariy bilim, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan xalqaro baholash tizimlari, jumladan SAT modeli asosida ta’lim jarayonini tashkil etish dolzarb masalalardan biridir. Kvadrat funksiya mavzusi maktab matematika kursining asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarda algebraik tafakkur, grafik tahlil va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Maqsad: Kvadrat funksiyalarni o‘qitishda zamonaviy xususan SAT tipidagi masalalardan foydalanish samaradorligini aniqlash.

Vazifalar:

1. Kvadrat funksiyalarni o‘qitishning nazariy asoslarini tahlil qilish;

2. SAT tipidagi masalalarni metodik jihatdan moslashtirish;

Nazariy asoslar

Zamonaviy ta’lim jarayonida konstruktivistik yondashuv muhim o‘rin tutadi. Muammoli ta’lim texnologiyasi esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. AKT vositalari (masalan, Desmos platformasi) orqali esa matematik tushunchalarni vizual tarzda o‘rganish imkoniyati yaratiladi.

Amaliy misollar va tahlil

1. $h(t) = -4.9t^2 + 10t$

The function h models the height h(t), in meters, of a football t seconds after it is kicked. What is the interpretation of h(2) =0.40 in this context

A)The football has a maximum height of 0.40 meter

B) The football has a maximum height of 2 meters

C) The football has a height of 0.40 meter 2 seconds after it is kicked

D) The football has a height of 2 meters 0.40 second after it is kicked

1. h(t) funksiyasi futbol to'pining tepilgandan keyin t- soniya o'tgach, uning balandligini (metrda) ifodalaydi. h(2)=0.40 ifoda ushbu vaziyatda nimani anglatadi?

A) Fudbol to'pining maximum balandligi 0.40 metr

B) Fudbol to'pining maximum balandligi 2 metr

C) Futbol to'pi tepilganidan keyin 2 soniyada uning balandligi 0.40 metrga teng

D) Futbol to'pi tepilganidan keyin 0.40 soniyada uning balandligi 2 metrga teng

Berilgan funksiya:

$h(t) = -4.9t^2 + 10t$

Bu yerda h(t) — to'pning balandligi (metrda), t — vaqt (sekundda).

Savol: h(2) = 0.40 nimani anglatadi?

Futbol to'pi tepilgandan keyin 2 soniyada uning balandligi 0.40 metrga teng.

Metodik izoh:

Bu turdagi masalalar o'quvchilarning funksiyani real hayot bilan bog'lash ko'nikmasini rivojlantiradi. O'zgaruvchilar ma'nosini tushunish orqali ular tez va to'g'ri xulosa chiqaradi.

2.The function g is a quadratic function. Inthe xy-plane, the graph of y = g(x) has a vertex at (-1, -4) and passes through the points (-2, -43) and (1, -160). What is the values of g(0) - g(2)?

2. g(x) -funksiyasi kvadrat (ya'ni ikkinchi darajali) funksiya.

Koordinata tekisligida (xy-tekislikda) y=g(x) grafigining uch nuqtasi quyidagicha berilgan: Uning cho'qqisi (vertex) (−1,−4) nuqtada joylashgan.

Grafik yana (−2,−43) va (1,−160) nuqtalardan o'tadi.

Savol: g(0)−g(2) qiymatini toping. Bu misolni SAT tizimida yeshadigan bo'lsak DESMOS (https://www.desmos.com/calculator?lang=ru) ilovasidan foydalanib oson yeshim bersangiz bo'ladı.

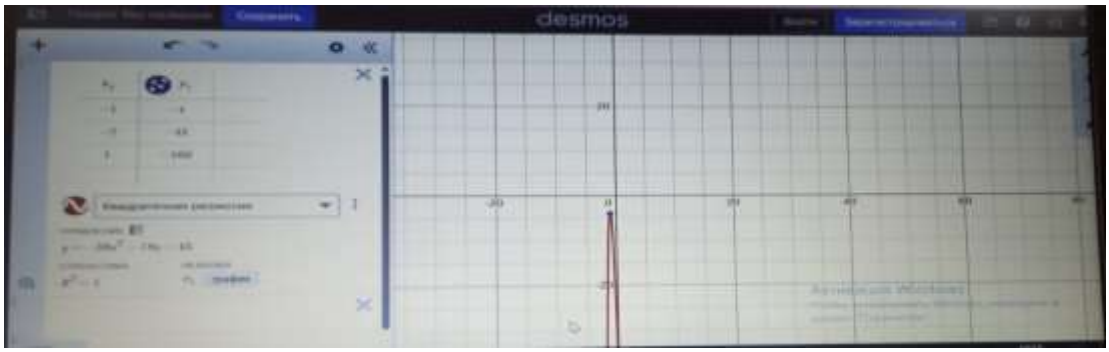

g(x)=-39x²-78x-43

g(0)=-43

g(2)=-39*4-78*2-43=-355

g(0)-g(2)=-43-(-355)=312

Metodik izoh:

Bunday masalalarda grafik tahlil va raqamli vositalardan (masalan, Desmos) foydalanish o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va tushunishni osonlashtiradi.

4. An auditorium has seats for 3,200 people.Tickets to attend a show at the auditorium currently cost $8.00. For each $1.00 increase to the ticket price, 100 fewer tickets will be sold. This situation can be modeled by the equation $-100x^2 + 2,400x = 25600$ where x represents the increase in ticket price, in dollar , and y represents the revenue, in dollars, from ticket sales. If the equation is graphed in the xy-plane, at what value of x is the maximum of the graph?

4. Auditoriyada 3 200 ta o‘rindiq bor. Hozirda tomoshaga chipta narxi $8.00. Har safar chipta narxi $1.00 ga oshirilsa, sotiladigan chiptalar soni 100 taga kamayadi.Bu holat quyidagi tenglama bilan ifodalanadi: $y=-100x^2+2400x+25600$

Bu yerda: x — chipta narxining oshirilishi (dollarda),

y — chipta sotishdan tushgan daromad (dollarda).

Agar bu tenglama koordinata tekisligida chizilsa, grafikning maksimum qiymati qaysi x da bo‘ladi?

Bu kvadrat funksiya ($a < 0$), demak maksimum mavjud.

$a=-100$ $b=2400$

Maksimum qiymat cho‘qqi (vertex) da bo‘ladi.

Kvadrat funksiya uchun: $x = \frac{-b}{2a}$

Bundan kelib chiqadi x – ning qiymati x=12.

Metodik izoh: Bu masala o‘quvchilarga kvadrat funksiyaning cho‘qqi(uchi) nuqtasini topish orqali real iqtisodiy vaziyatlarni tahlil qilishni o‘rgatadi.

5. Find the minimum value of the function: a)$f(x) = x^2 - 6x + 5$.

Kvadrat funksiya quyidagicha berilgan: $f(x) = x^2 - 6x + 5$

Savol: Funksiyaning minimum qiymatini toping.

Yechim: Cho‘qqi(uchı) formulasi:

$x = -b / (2a) = 6 / 2 = 3$

$f(3) = 9 - 18 + 5 = -4$

Javob: minimum qiymat -4

b) bu misolni ikkinchi usul bilan yechamiz

$f(x) = x^2 - 6x + 5 = x^2 - 6x+9-4=(x-3)^2 - 4$

bu yerda funksiya uchi $f(x)=-4$

6. A body is thrown upward, and its height is given by the function:

$h(t) = -5t^2 + 20t$

When does the object reach its maximum height?

6.Bir jism yuqoriga otildi va uning balandligi quyidagicha berilgan:

$h(t) = -5t^2 + 20t$

Savol: Jism maksimal balandlikka qachon erishadi?

a) Yechim: $x = -b / (2a) = 20 / 10 = 2$

Javob: 2 soniyada

b) $h(t)=-5t(t-4)$ $t=0$ $t=4$ $x=(t_1 + t_2):2 = 2$

bu ham funkciya uchini ildizlar orqali topish usuli.

Mustaqil yechish uchun masalalar.

1. Funkciya Minimum qiymatini toping $f(x) = 2x^2 - 8x + 6$

2. Funkciya Maksimum qiymatini toping $y = -3x^2 + 12x - 9$

3. As the price of a product increases, the number of units sold decreases.

The revenue is modeled by the function:

$y = -50x^2 + 500x + 2000$

Find the maximum revenue.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, kvadrat funksiyalarni o‘qitishda SAT tipidagi masalalarni qo‘llash o‘quvchilarda tahliliy fikrlash, muammoli

vaziyatlarni hal qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Desmos orqali vizual o‘qitish metodikasi taklif qilindı.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Sh. Sharipov, B. Xodjayev Zamonaviy pedagogik texnologiyalar (**2020)

2. **“Constructivist Approach in Teaching Mathematics”** (2021)

3. **Sh. Sharipov, B. Xodjayev Zamonaviy pedagogik texnologiyalar** (2020).

4.College Board (SAT rasmiy sayti) **SAT Suite of Assessments** https://satsuite.collegeboard.org

OTM TALABALARIGA INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA QAT’IYMAS MANTIQ ASOSIDA BILIMLARNI BAHOLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Utepbergenova Amangul Kariyevna- University of Innovation Technologies assistent o‘qituvchi

Baynazarov Begzad Nurlibayevich- University of Innovation Technologies 3-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634081

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida informatika fanini o‘qitishda qat’iymas mantiq (fuzzy logic) nazariyasi asosida bilimlarni baholash tizimini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan. An'anaviy binar baholash tizimlarining kamchiliklari tahlil qilinib, lingvistik o‘zgaruvchilar, a’zolik funktsiyalari va defuzzifikatsiya usullari orqali ob’ektiv baholash modeli taklif etilgan. Tajriba natijalari taklif etilayotgan metodikaning samaradorligini tasdiqladi.

Kalit so‘zlar: qat’iymas mantiq, fuzzy logic, bilimlarni baholash, informatika ta’limi, a’zolik funktsiyasi, defuzzifikatsiya, OTM.

Abstract: This article examines the improvement of knowledge assessment systems in teaching computer science at higher education institutions based on fuzzy logic theory. The shortcomings of traditional binary assessment systems are

analyzed, and an objective assessment model is proposed through linguistic variables, membership functions, and defuzzification methods. Experimental results confirmed the effectiveness of the proposed methodology.

Keywords: fuzzy logic, knowledge assessment, computer science education, membership function, defuzzification, higher education institution.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida informatika fanini o‘qitish sifatini oshirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. An‘anaviy binar (0/1) baholash tizimlari ko‘pincha talabaning bilim darajasini to‘liq va ob'ektiv aks ettira olmaydi, chunki bilim hamisha aniq chegaralarga ega bo‘lmaydi. Bu muammoni hal etishda qat’iymas mantiq (Fuzzy Logic) nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Qat’iymas mantiq – klassik ikkilik mantiqdan farqli o‘laroq, "to‘liq to‘g‘ri" va "to‘liq noto‘g‘ri" oralig‘idagi qiymatlarni qayta ishlashga imkon beruvchi matematik apparat bo‘lib, u bilimlarni nuance tarzda baholashda keng qo‘llaniladi. Lotfi Zadeh tomonidan 1965-yilda taklif etilgan ushbu nazariya bugun ta’lim, tibbiyot, sanoat va sun'iy intellekt sohasida samarali qo‘llanilmoqda.

Muammoning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-apreldagi PQ-140-sonli qarorida oliy ta’lim sifatini raqamlashtirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish borasida aniq vazifalar belgilangan. Shu munosabat bilan quyidagi muammolar mavjud:

An‘anaviy 5 ballik va 100 ballik tizimlar talaba bilimidagi nozik farqlarni ifodalay olmaydi; Informatika fanida nazariy bilim va amaliy ko‘nikma bir xil tarozi bilan o‘lchanadi; O‘qituvchining sub'ektiv bahosi baholash ob‘ektivligini pasaytiradi;

Talabalarning individual o‘quv traektoriyasini hisobga oluvchi adaptiv tizimlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, OTMlarda informatika fanidan an‘anaviy baholash tizimi qo‘llaniladigan guruhlarda talabalarning 62% i baholash adolatli emas deb hisoblaydi (O‘zbekiston OTMlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov, 2024).

Qat’iymas mantiq asosida baholash modeli. Taklif etilayotgan metodikaning asosi Lotfi Zadeh tomonidan 1965-yilda ishlab chiqilgan noaniq

to‘plamlar nazariyasiga tayanadi. Baholash tizimida quyidagi komponentlar nazarda tutilgan: Lingvistik o‘zgaruvchilar. Talabaning bilim darajasi "A’lo", "Yaxshi", "Qoniqarli", "Qoniqarsiz" kabi lingvistik qiymatlar bilan ifodalanadi. Har bir qiymat uchun a’zolik funktsiyasi (membership function) trapetsiyasimon yoki gausssimon ko‘rinishda aniqlanadi. Baholash mezonlari. Informatika faniga nisbatan quyidagi mezonlar ishlatiladi: (1) Nazariy bilim darajasi – 35%; (2) Algoritmlash va dasturlash ko‘nikmasi – 30%; (3) Muammoni tahlil qilish qobiliyati – 20%; (4) Amaliy loyiha sifati – 15%.

Inferens qoidalari. Fuzzy bazasida 40 ta "AGAR–UNDA" shaklidagi qoida mavjud bo‘lib, ular ekspert tomonidan o‘rnatiladi. Masalan: "AGAR nazariy bilim YUQORI va amaliy ko‘nikma O‘RTA bo‘lsa, UNDA umumiy baho YAXSHI".

Defuzzifikatsiya. Noaniq natijani aniq son qiymatiga aylantirish uchun sentroid usuli qo‘llaniladi. Bu usul eng keng tarqalgan va ishonchli usul hisoblanadi.

Amaliy sinov natijalari. 2024-2025 o‘quv yilida Toshkent Axborot Texnologiyalari Universitetining 2 ta akademik guruhida (56 talaba) taklif etilgan metodika sinab ko‘rildi. Nazorat guruhi (28 talaba) an'anaviy baholash tizimida, tajriba guruhi (28 talaba) esa fuzzy baholash tizimida o‘qitildi. Yakuniy natijalarga ko‘ra: Tajriba guruhida o‘rtacha akademik ko‘rsatkich 14% ga oshdi;

Talabalar qoniqish darajasi (motivation index) 68% dan 84% ga ko‘tarildi;

O‘qituvchi bilan munozara holatlari 31% ga kamaydi – baho adolatliligi oshdi;

O‘z-o‘zini baholash aniqligi 2,3 barobarga yaxshilandi.

Python dasturlash muhitida scikit-fuzzy kutubxonasi yordamida ishlab chiqilgan prototip tizim real test o‘tkazdi va statistik ishonchlilik darajasi $p < 0,05$ darajada isbotlandi.

Xulosa. OTM talabasiga informatika fanini o‘qitishda qat’iymas mantiq asosida baholash tizimini qo‘llash quyidagi afzalliklarni beradi: bilim darajasini nozik va ob‘ektiv o‘lchash, baholash shaffofligini oshirish, talabaning motivatsiyasini kuchaytirish va o‘qituvchi yukini kamaytirish. Ushbu yondashuv

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim standartlari doirasida barcha OTMlarda joriy etishga tavsiya etiladi.

Adabiyotlar:

1. Zadeh, L.A. (1965). Fuzzy sets. Information and Control, 8(3), 338–353.

2. Zimmermann, H.J. (2001). Fuzzy Set Theory and Its Applications. Kluwer Academic Publishers.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-apreldagi PQ-140-sonli qarori.

4. Biswas, R. (1995). An application of fuzzy sets in students' evaluation. Fuzzy Sets and Systems, 74(2), 187–194.

5. Mamdani, E.H., Assilian, S. (1975). An experiment in linguistic synthesis with a fuzzy logic controller. IJMMS, 7(1), 1–13.

6. Eshmurodov, Z.T. (2023). Oliy ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

INTERAKTIV PEDAGOGIK DÁSTÚRIY QURALLAR ARQALI INDIVIDUAL BILIM BERIW BAǴDARLARIN BASQARIW MODELI

Xalknazarova Aysuliw Maxsetbaevna - Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti “Matematika” kafedrası oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634203

Annotaciya: Bul maqalada interaktiv pedagogikalıq programmalıq qurallar (IPPQ) arqalı individual bilimlendiriw baǵdarların (IBB) basqarıwda sanlı texnologiyalardıń pedagogikalıq nátiyjeliligi kompleksli tallanǵan. Zamanagóy bilimlendiriw paradigması shaxsqa baǵdarlanǵan qatnastı talap etiwi, bul bolsa óz gezeginde bilimlendiriw mazmunın oqıwshınıń mútájlikleri, qábileti hám ózlestiriw tezligine beyimlestiriw zárúrligin keltirip shıǵarıwı tiykarlap berilgen. Izertlew sheńberinde adaptiv oqitiw sistemaları, jasalma intellekt quralları hám úyreniw analitikası (learning analytics) texnologiyalarınıń bilim beriw procesindegi orni, olardıń oqiwshilar motivaciyası, bilimlerdi ózlestiriw dárejesi hám kognitiv rawajlanıwına tásiri úyrenilgen.

Tayanısh sózler: interaktiv pedagogikalıq programmalıq qurallar, individual bilimlendiriw baǵdarı, sanlı texnologiyalar, pedagogikalıq nátiyjelilik, adaptiv oqıtıw, jasalma intellekt, úyreniw analizi, bilimlendiriwdi sanlastırıw.

Abstract: This article comprehensively analyzes the pedagogical effectiveness of digital technologies in managing individual educational programs (IDEs) through interactive pedagogical software tools (IPPQ). It is substantiated that the modern educational paradigm requires a personality-oriented approach, which, in turn, leads to the need to adapt the content of education to the needs, abilities, and pace of assimilation of the student. Within the framework of the study, the role of adaptive learning systems, artificial intelligence tools, and learning analytics technologies in the educational process, their influence on student motivation, the level of knowledge acquisition, and cognitive development were studied.

Keywords: interactive pedagogical software tools, individual educational direction, digital technologies, pedagogical effectiveness, adaptive learning, artificial intelligence, learning analysis, digitalization of education.

Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw koncepciyasında belgilengen tiykarǵı wazıypalardan biri - bul bilimlendiriw procesine aldıńǵı pedagogikalıq texnologiyalar hám sanlı qurallardı engiziw arqalı bilimlendiriwdiń sapasın túp-tiykarınan arttırıw bolıp esaplanadı. 2020-jılı qabıl etilgen "Sanlı bilimlendiriw haqqında"ǵı Nızam hám keyingi jıllarda qabıl etilgen normativlik hújjetler bilimlendiriwdi sanlastırıw processlerin jedellestiriwge xızmet etpekte. Ásirese, pandemiya dáwiri sanlı qurallardıń bilimlendiriwdegi ornın keskin arttırıp jiberdi hám bul óz gezeginde pedagogika pánine jańa izertlew baǵdarların alıp kirdi.

Zamanagóy bilimlendiriw sisteması aldında turǵan eń áhmietli mashqalalardan biri - hár bir oqıwshınıń individual ózgesheliklerin esapqa alatuǵın beyimlesiwsheń bilimlendiriw ortalıǵın jaratıw bolıp tabıladı. Dástúriy bilimlendiriw sisteması kóbinese "ortasha" oqıwshıǵa mólsherlengen bolıp, qábiletlilerdiń rawajlanıwın sheklep qoyıwı yamasa ózlestiriwi tómen bolǵan oqıwshılardıń artta qalıwına sebep bolıwı múmkin. Bul mashqalanıń sheshimi

sıpatında individual bilimlendiriw baǵdarları (IBB) teoriyası maydanǵa shıǵadı. IBB - bul oqıwshınıń bilim alıw mútájlikleri, qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerinen kelip shıqqan halda, onıń bilim alıw iskerliginiń mazmunı hám basqıshların joybarlastırıw procesi bolıp tabıladı.

Keyingi jılları IBBdı ámelge asırıwda interaktiv pedagogikalıq programmalıq qurallar (IPPQ) hám jasalma intellekt (JI) texnologiyalarınıń roli barǵan sayın artıp barmaqta. IPPQ tek ǵana bilimlendiriw kontentin bayıtıp qoymastan, al oqıwshınıń real waqıt rejimindegi jumısın tallap, oǵan sáykes tapsırmalar, qosımsha materiallar hám baǵdarlardı avtomatikalıq usınıs ete alatuǵın adaptiv sistemalardı jaratıw imkaniyatın beredi. Biraq, sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı menen birge, olardıń pedagogikalıq nátiyjeliligin anıqlaw, bilimlendiriw sapasına tásirin ólshew hám engiziw mexanizmlerin jetilistiriw áhmietli ilimiy-ámeliy mashqala bolıp qalmaqta.

Individual bilimlendiriw baǵdarı túsinigi pedagogika páninde salıstırmalı jańa bolıp, ol kóbinese "individual bilimlendiriw traektoriyası" hám "individual bilimlendiriw baǵdarlaması" túsinikleri menen baylanıslı túrde talqılanadı. Individual bilim alıw traektoriyası oqıwshınıń jeke potencialın júzege shıǵarıwǵa qaratılǵan bolsa, IBB bul traektoriyanı ámelge asırıwdıń mazmunlı rejesi bolıp tabıladı. IBB nıń tiykarǵı ózgesheligi oniń beyimlesiwsheńligi hám dinamikalıǵı bolıp tabıladı, yaǵnıy oqıwshı ózlestiriw procesinde bagıtın ózgertiwi, tereńlestiriwi yamasa ápiwayılastırıwı múmkin.

Interaktiv pedagogikalıq programmalıq qurallar (IPPQ) oqıtıwdıń texnikalıq quralları bolıp, olar tek informaciyanı jetkerip beriw emes, al oqıtıwshı hám oqıwshı ortasında, sonday-aq, oqıwshılardıń óz ara jedel baylanısın támiyinleydi. Zamanagóy IPPQ ni tómendegi túrlerge ajiratiw múmkin:

1. Adaptiv oqiw sistemaları - oqiwshınıń bilim dárejesi hám ózlestiriw tezligine beyimlesetuǵin platformalar.

2. Jasalma intellekt quralları - intelligent tutoring systems, chatbotlar, avtomatlastırılgan bahalaw sistemaları.

3. Virtual hám keńeytilgen haqıyqatlıq (VR/AR) qosımshaları - vizual hám tájiriybe úyreniw imkaniyatların jaratıwshı qurallar.

4. Gamifikaciya elementleri - oyın mexanikaların bilimlendiriw procesine integraciyalaytuǵın platformalar.

5. Oqiw analitikası (learning analytics) sistemaları - oqiwshilar iskerligi haqqındaǵı maǵlıwmatlardı toplaw hám analizlewshi qurallar.

IPDVnıń yeń jetilisken túri - adaptiv oqıtıw sistemaları (AOS). Zamanagóy adaptiv sistemalar tómendegi úsh tiykargı komponentten quralgan:

• **Oqıwshı modeli:** sistema oqıwshı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı (bilim dárejesi, ózlestiriw tezligi, qáteler tipologiyası, kognitiv usılı, qızıǵıwshılıqları) toplaydı hám qayta isleydi.

• **Kontent modeli:** oqiw materialları, tapsırmalar hám testlerdiń logikalıq baylanısın belgileytuǵın magliwmatlar bazası.

• **Pedagogikalıq model:** oqiwshi modelinen alıngan magliwmatlarga tiykarlanıp, kontent modelinen qaysı materialdı, qanday izbe-izlikte hám qanday formada kórsetiwdi belgileydi.

IPPQ túrleri hám olardıń pedagogikalıq funkciyaları

	Tiykarǵı pedagogikalıq funkciyası	Qollanılıw oblastı
Adaptiv oqıtıw sistemaları	Jekelestirilgen bilimlendiriw baǵdarların jaratıw	Matematika, tiller, anıq
intellekt quralları	Real waqıt rejiminde feedback, avtomatikalıq bahalaw	Barlıq pánler
VR/AR qosımshaları		

	Tiykarǵı pedagogikalıq funkciyası	Qollanılıw oblastı
Gamifikaciya platformaları	Motivaciyanı arttırıw,	lawısh bilimlendiriw, til
Learning analytics sistemalarii		Basqarıw, pedagogikalıq

Interaktiv pedagogikalıq bagdarlamalıq qurallar tiykarında individual bilimlendiriw bagdarların basqarıwda sanlı texnologiyalardıń pedagogikalıq nátiyjeliligin analizlew tómendegi juwmaqlarga keliwge imkan beredi:

1. Sanlı texnologiyalar, atap aytqanda, adaptiv oqiw sistemaları, jasalma intellekt quralları hám úyreniw analitikası (learning analytics) texnologiyaları individual bilimlendiriw bagdarların nátiyjeli basqarıw imkaniyatın jaratadı. Olar oqıwshılardıń bilim dárejesi, ózlestiriw tezligi hám kognitiv usılına beyimlesken halda individuallastırılǵan bilimlendiriw ortalıǵın támiyinleydi.

2. Izertlewler sonı kórsetedi, jasalma intellekt hám sanlı texnologiyalardan paydalanıw akademiyalıq nátiyjelerdi dástúriy usıllarǵa salıstırǵanda 20 procentke shekem jaqsılaydı. Adaptiv platformalar menen integraciyalasqan ózin-ózi basqarıw strategiyaları oqıwshılardıń motivaciyası, mashqalalardı sheshiw kónlikpeleri hám akademiyalıq kórsetkishlerinde turaqlı jaqsılanıwlardı támiyinleydi.

3. Sanlı texnologiyalardı engiziwde bir qatar mashqalalar bar: texnologiyalıq infrastrukturanıń jetilisken emesligi, oqıtıwshılardıń sanlı kompetenciyası tómenligi, sanlı ayırmashılıq, maǵlıwmatlar qáwipsizligi máseleleri. Bul mashqalalardı saplastırıw kompleksli qatnas jasawdı talap etedi.

4. Usınıs yetilgen pedagogikalıq model diagnostikalıq, mazmunlı, processli hám nátiyjeli bloklardan ibarat bolıp, IPDV tiykarında ITJ ni basqarıwdıń sistemalıq tiykarın jaratadı. Modeldi ámeliyatqa engiziw basqıshpa-basqısh, pilot joybarlar arqalı ámelge asırılıwı maqsetke muwapıq.

5. Sanlı texnologiyalardıń nátiyjeliligin arttırıwda oqıtıwshılardıń sanlı kompetenciyasın rawajlandırıw, texnologiyalıq infrastrukturanı jetilistiriw, aralas tálim hám joybar tiykarında oqıtıw sıyaqlı aldıńǵı pedagogikalıq jantasıwlardı qollanıw úlken áhmiyetke iye.

6. Ózbekstan bilimlendiriw sistemasında sanlı reformalar jedel alıp barılmaqta. "Birden-bir sanlı bilimlendiriw resursları hám xızmetleri portalı," Virtual laboratoriyalar hám simulyaciyalar platforması sıyaqlı qurallar engizilgen. SECE analizi sıyaqlı bahalaw sistemaları innovaciyalıq bilimlendiriw kontentleriniń nátiyjeliligin ólshew imkaniyatın jaratadı.

Keleshektegi izertlewler islep shıǵılǵan model tiykarında jumıs alıp baratuǵın arnawlı milliy platforma arxitekturasın joybarlaw, onıń didaktikalıq imkaniyatların tájiriybe-sınaq arqalı tiykarlaw, sonday-aq, jasalma intellekt qurallarınıń uzaq múddetli bilimlendiriw tásirin úyreniwge qaratılıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Akhmadaliyeva, M. (2025). Yangi pedagogik texnologiyalar va AI asoslari asosida boshlang'ich ta'limda differentsialangan yondosshilishni tajbiy etish. *Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal*, 2(4.2), 162–164.

2. Zohidjonov, N. I. (2025). O'quv markazlari uchun onlayn ta'lim platformalarini yaratish. Interaktiv ta'lim usullari. *Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali*, 4(02), 250–255.

3. Technology-enhanced Learning and Learning Analytics for personalized STEM learning: A scoping review. (2025). *ScienceDirect*.

4. Usmanova, Z., & Djuraeva, D. (2025). Aholining turmush darajasi va sifatini baholashning nazariy asoslari. *Ilg'or Iqtisodiyot va Pedagogik Texnologiyalar*, 2(6), 87–94.

5. Rixsibayevna, M. K. (2025). Bolalarni maktabgacha ta'lim jarayoniga inklyuziv yondashuv asosida jalb etishning pedagogik va tashkiliy yo'nalishlari. *Kokan SPI. Journal of Scientific Reporting*, 5(8), 271–275.

6. El Koshiry, A., & Tony, M. A. (2025). Modern Learning Strategies in the Age of Digital Transformation: Future Insights and Practical Challenges. *Educational Process: International Journal*, 17.

7. Hakimova, G., & Bozarova, G. (2025). Raqamli pedagogik imkoniyatlar, muammolar va istiqbollar. *Tadqiqotlar*, 64(2), 111–119.

INTERAKTIV PEDAGOGIKALIQ DASTURIY QURALLAR NEGIZINDE INDIVIDUAL TA'LIM BAǴDARLARIN BASQARIWDIŃ PEDAGOGIKALIQ MODELI

Xalknazarova Aysuliw Maxsetbaevna - Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti “Matematika” kafedrası oqıtıwshısı

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634157

Annotaciya: Bul maqalada interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallar (IPDQ) járdeminde oqıwshılardıń individual ta'lim bağdarların (ITB) basqarıwdıń teoriyalıq-ámeliy tiykarları jarıtılǵan. Zamanagóy ta'lim paradigması shaxsqa baǵdarlanǵan jantasıwdı talap etiwi, bul óz gezeginde ta'lim mazmunın oqıwshınıń mútájlikleri, qábiletleri hám ózlestiriw tezligine maslastırıw zárúrligin keltirip shıǵarıwı tiykarlanǵan. Maqalada adaptiv oqıtıw sistemalarınıń arxitekturası, shet el (RWTHmoodle, FLIC) hám milliy platformalar analizi tiykarında IPDQ arqalı ITBni joybarlawdıń pedagogikalıq modeli usınıs etilgen.

Tayanısh sózler: interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallar, individual ta'lim bağdarı, adaptiv oqıtıw sistemaları, pedagogikalıq model, raqamlı pedagogika.

Abstract: This article covers the theoretical and practical foundations of managing students' individual educational programs (IEDs) using interactive pedagogical software tools (IPDQ). It is substantiated that the modern educational paradigm requires a personality-oriented approach, which, in turn, leads to the need to adapt the content of education to the needs, abilities, and pace of assimilation of the student. Based on the analysis of the architecture of adaptive learning systems, foreign (RWTHmoodle, FLIC) and national platforms, the article proposes a pedagogical model for designing ITB through IPDQ.

Keywords: interactive pedagogical software tools, individual educational direction, adaptive learning systems, pedagogical model, digital pedagogy.

Ózbekstan Respublikasında ta'lim sistemasın rawajlandırıw koncepciyasında belgilengen ustivor wazıypalardıń biri – bul ta'lim procesine jetisken pedagogikalıq texnologiyalar hám raqamlı qurallardı engiziw arqalı ta'lim sapasın túpten asırıw bolıp tabıladı. Ásirese, búgingi informaciya jámiyeti sharayatında hár bir oqıwshınıń shaxsiy mútájlikleri, bilim dárejesi hám ózlestiriw tezligine maslastırılǵan maslasıwshı ta'lim ortalıǵın jaratıw áhmiyetli máselege aylanbaqta.

Dástúrli ta'lim sisteması kóbinese "ortasha" oqıwshıǵa mólsherlengen bolıp, qábiletlilerdiń rawajlanıwın sheklep qoyıwı yamasa ózlestiriwi tómen bolǵan oqıwshılardıń keyinde qalıwına sebep bolıwı múmkin. Bul mashqalanıń sheshimi sıpatında individual ta'lim bağdarları (ITB) teoriyası maydanǵa shıǵadı. ITB – bul oqıwshınıń ta'limiy mútájlikleri, qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerinen kelip shıqqan halda, onıń ta'limiy iskerligi mazmunı hám basqıshların joybarlaw procesi bolıp tabıladı.

Sońǵı jıllarda ITBni ámelge asırıwda interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallardıń (IPDQ) roli barǵan sayın artıp barmaqta. IPDQ tek ǵana ta'limiy kontentti bayıtıp qoymay, al oqıwshınıń real waqıt rejimindegi iskerligin analizlep, oǵan mas keletuǵın tapsırmalar, qosımsha materiallar hám baǵdarlardı avtomatik usınıs ete alatug'ın adaptiv sistemalardı jaratıw imkaniyatın beredi. Biraq, IPDQ dan paydalanıwdıń texnikalıq tárepleri jaqsı úyrenilgen bolsa da, olar tiykarında ITB ni basqarıwdıń tutas **pedagogikalıq modeli** hám onı ta'lim mákemelerinde engiziwdiń anıq **mexanizmleri** ele de izertleniwi tiyis bolǵan temalardan esaplanadı.

Usı maqalanıń maqseti – interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallar járdeminde oqıwshılardıń individual ta'lim bağdarların nátiyjeli basqarıw imkaniyatın beretuǵın pedagogikalıq modeldi islep shıǵıw hám onı ta'lim ámeliyatına engiziw mexanizmlerin tiykarlawdan ibarat.

Individual ta'lim bağdarı túsinigi pedagogika iliminde salıstırǵanda jaǵı bolıp, ol kóbinese "individual ta'lim traektoriyası" hám "individual ta'lim baǵdarlaması" túsinikleri menen baylanıslı túrde túsindiriledi. S.A. Vdovina belgilegenindey,

individual ta'lim traektoriyası oqıwshınıń shaxsiy potencialın júzege shıǵarıwǵa qaratılǵan bolsa, ITB bul traektoriyanı ámelge asırıwdıń mazmunlı jobası bolıp esaplanadı. ITBniń tiykarǵı ózgesheligi onıń maslasıwshılıǵı hám dinamikalılıǵında, yaǵnıy oqıwshı ózlestiriw procesinde bağdardı ózgertire aladı, tereńlestire aladı yamasa ápiwayılastıra aladı.

Interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallar bolsa oqıtıwdıń texnikalıq quralları bolıp, olar tek ǵana informaciyanı jetkerip beriw emes, al oqıtıwshı hám oqıwshı ortasında, sonday-aq oqıwshılardıń óz-ara faol qatnasın támiyinleydi. IPDQ nıń eń jetilisken túri – bul **adaptiv oqıtıw sistemaları (AOS)** esaplanadı.

Zamanagóy adaptiv sistemalar tómendegi úsh tiykarǵı komponentten quraladı:

1. **Oqıwshı modeli (Learner Model):** Sistema oqıwshı haqqındaǵı mag'lıwmatlardı (bilim dárejesi, ózlestiriw tezligi, qáteler tipologiyası, kognitiv usılı, qızıǵıwshılıqları) toplaydı hám qayta isleydi.
2. **Kontent modeli (Content Model):** Oqıw materialları, tapsırmalar hám testlerdiń logikalıq baylanısın, olardıń quramalılıq dárejesin hám óz-ara baylanıslılıǵın belgileytuǵın mag'lıwmatlar bazası.
3. **Pedagogikalıq model (Pedagogical Model):** Dál ushıw komponent oqıwshı modelinen alınǵan mag'lıwmatlarǵa tiykarlanıp, kontent modelinen qaysı materialdı, qanday izbe-izlikte hám qanday kóriniste usınıw kerekligin belgileydi. Bul model IPDQ nıń "miy"i bolıp tabıladı.

Germaniyanıń RWTH Aachen universitetinde qollanılatuǵın RWTHmoodle platforması bunday sistemalarǵa anıq mısal bola aladı. Platformadaǵı "Learning map" (Oqıw kartası) hám "H5P Branching Scenario" quralları oqıtıwshıǵa sızıqlı bolmaǵan, oqıwshınıń tańlawına tiykarlanǵan ITBni jaratıw imkaniyatın beredi.

Dástúrli hám IPDQ tiykarındaǵı ITBni basqarıw usıllarınıń salıstırmalı analizi

Ólshemler	Dástúrli jantasıw	IPDQ tiykarındağı jantasıw
Tiykarǵı jantasıw	"Bir ólshem hámmesine mas"	Shaxsqa baǵdarlanǵan, adaptiv
Baǵdardı belgilew	Oqıtıwshı tárepinen statikalıq	Algoritm hám oqıwshı tańlawı tiykarında dinamikalıq
Monitoring	Dáwirli baqlaw jumısları	Real waqıt rejiminde dawamlı analiz
Kontent maslasıwı	Ulıwma qosımsha materiallar	Qáteler hám tabıslarǵa qarap avtomatik
Oqıtıwshı roli	Bilim deregi hám baqlawshı	Fasilitator, mentor, dizayner

Interaktiv pedagogikalıq dasturiy qurallar tiykarında individual ta'lim bağdarların basqarıw – bul ta'lim sapasın jańa basqıshqa kóteriwdiń eń perspektivalı baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Ushıw maqalada usınıs etilgen pedagogikalıq model dástúrli oqıtıw usıllarınan parıqlı túrde, oqıwshını ta'lim procesiniń orayına qoyadı hám onıń mútájliklerine mas túrde dinamikalıq rawajlanıp barıwshı ortalıq jaratadı.

Modeldiń diagnostikalıq, processli hám nátiyjeli blokları óz-ara tıǵız baylanıslı bolıp, olardıń nátiyjeli islewi ushın tek texnologiyalıq emes, al shólkemlestiriw-pedagogikalıq hám metodikalıq mexanizmlerdi de parallel túrde engiziw talap etiledi. Ózbekstan ta'lim sistemasında usıw modeldi qollanıw basqıshpa-basqısh ámelge asırılıwı, dáslep pilot joybarlar arqalı sınap kórilip, sońınan keń kólemde engiziliwi maqsetke muwapıq.

Keleshektegi izertlewler islep shıǵılǵan model tiykarında iskerlik júritetuǵın arnawlı milliy platforma (máselen, "Adaptiv oqıtıw quralı") arxitekturasın joybarlaw hám onıń didaktikalıq imkaniyatların tájiriybe-sınaw arqalı tiykarlawǵa qaratılıwı tiyis.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Mamanazarov, B. J., & Meyliqulov, M. O. (2023). Pedagogikalıq mashǵulotlar ushın pedagogikalıq dasturiy qurallar jaratıw metodikası. *"Qurılıs hám ta'lim" ilimiy jurnalı*.

2. Rixsibayevna, M. K. (2025). Balalardı mektepke shekemgi ta'lim procesine inklyuziv jantasıw tiykarında tartıwdıń pedagogikalıq hám shólkemlestiriw baǵdarları. *Qoqan MII. Ilimiy esabatlar jurnalı*.

3. RWTH Aachen University. (2026). *Learning paths and adaptive learning (RWTHmoodle)*. IT Center Help.

4. Kabilova, S. (2025). Individual ta'lim traektoriyasın islep shıǵıwda pedagogikalıq jantasıwlar. *Mektepke shekemgi hám mektep ta'limi jurnalı*.

5. Sohayota. (2025). *Adaptive learning systems for personalized education*.

6. Erkinova, N. A. (2025). Interaktiv sabaq metodları hám olardıń baslanǵısh klasslarda qollanılıw imkaniyatları. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research*.

7. Zenodo. (2025). Raqamlı ta'limde individual jantasıw: oqıwshınıń faolligi hám qatnasıwın asırıw faktorları.

8. Universitat de les Illes Balears. (2024). *Redesigning of Flexible Learning Itinerary Configurator (FLIC)*.

9. Magyar, T., & Namestovski, Z. (2012). Towards a Personalised, Learning Style Based Collaborative Blended Learning Model with Individual Assessment. *Informatics in Education*.

10. Norqulov, L. (2025). Bolajaq baslanǵısh klas oqıtıwshılarınıń kásibiy kompetentligin rawajlandırıwdıń teoriyalıq-pedagogikalıq tiykarları. *Mektepke shekemgi hám mektep ta'limi jurnalı*.

LEBESGUE O‘LCHOVIGA KO‘RA GOLOMORFIK FUNKSIYANING INTEGRAL SHAKLI.

Xudaybergenova Gulayim Sultanbay qızı University of innovation technologies assistent o’qituvchisi,

Yusupova Damegul Niyetbay qızı - University of innovation technologies 2-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634260

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko‘p o‘lchovli kompleks analizning dolzarb masalalaridan biri — markazi koordinatalar boshida bo‘lgan to‘liq qavariq chegaralangan doiraviy sohalar hamda chegaralanmagan bir jinsli ikkinchi tartibli Zygel sohalarida golomorf funksiyalarning integral xossalarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Kalit so’zlar: Lebesgue o‘lchovi , Golomorf funksiya , Bergman yadrosi , Koshi-Segi yadrosi, Zygel sohasi (Zigell sohasi) ,Bigomorf akslantirish, Integral shakl.

Aytaylik, markazi koordinatalar boshida bo‘lgan to‘liq qavariq chegaralangan doiraviy soha bo‘lsin, uning Shilov chegarasi (ustuni) silliq ko‘pxillik bo‘lsin yoki ustuni bo‘lgan chegaralanmagan bir jinsli ikkinchi tartibli Zygel sohasi bo‘lsin.

Funksiya berilgan Lebeg o‘lchovi bilan sinfga tegishli, agar u J da daraja bilan integrallanuvchi bo‘lsa, ya’ni

$$\int_{\Re} |f(x)|^p \, d\mu$$

sheklangan.

Xartli sinfi sohada golomorf bo‘lgan barcha funksiyalardan iborat bo‘lib, ular uchun integrallar

$$\int_{\Re} |f(rz)|^p \, d\mu < C_f$$

uchun barchasi bir xil chegaralangan.

Biz - orqali odatdagi Lebeg o‘lchoviga ko‘ra ning kvadrati bilan integrallanuvchi, da golomorf funksiyalardan iborat fazoni belgilaymiz, ya’ni, agar va da golomorf bo‘lsa.

Bergman yadrosini sohada quyidagicha ta’riflaymiz:

$$K(U,V)=\frac{c_k}{(\det[i(U_1-V_1^*)+2U_2V_2^*])^{p+q}}$$

bu yerda.

Keling, mos Bergman yadrosi sohada bigomorf akslantirish bilan qanday almashtirilishini bilib olaylik:.

Ma’lumki, Bergman yadrosi quyidagi ko‘rinishga ega:

Bevosita hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki

$$i(U_1-V_1^*)+2U_2V_2^*=-2(I-Z_1)^{-1}(I-\langle Z,W\rangle)(I-W_1^*)^{-1}$$

U holda, matritsa limiterining xossalaridan quyidagilarni olamiz:

$$(\det[i(U_1-V_1^*)+2U_2V_2^*])^{p+q}=$$

$$(-2)^p(\det[(I-Z_1)(I-W_1^*)]^{-(p+q)}(\det(I-\langle Z,W\rangle))^{p+q}$$

Bu yerdan

$$K(\Phi(Z),\Phi(W))=\frac{c_k}{(-2)^p(\det[(I-Z_1)(I-W_1^*)])^{-(p+q)}}\cdot\frac{1}{(\det(I-\langle Z,W\rangle))^{p+q}}=$$

$$=\frac{1}{2^{2p^2}}K_{R_1}(Z,W)\cdot(\det[(I-Z_1)(I-W_1^*)]^{p+q}$$

Shunday qilib, quyidagi tasdiqni olamiz.

Lemma 1. Bergman yadrosi $K(U,V)$ akslantirilganda, u quyidagicha transformatsiyalanadi:

$$K(\Phi(Z),\Phi(W))=\frac{1}{2^{2p^2}}K_{R_1}(Z,W)\cdot(\det[(I-Z_1)(I-W_1^*)]^{p+q}$$

Teorema 1. ([7]) Har qanday funksiya uchun $f\in O^2(D)$, formula

$$f(U)=\int_D f(V)K(U,V)d\mu(V),\quad U\in D$$

mavjud. Bu formuladagi integral fazodan fazoga ortogonal proyektorni aniqlaydi.

Koshi-Segi yadrosini sohada quyidagicha ta’riflaymiz:

$$C(U,V)=\frac{c_k}{(\det[i(U_1-V_1^*)+2U_2V_2^*])^q}$$

uchun bu yerda

1-lemmaga o‘xshash quyidagi isbotlanadi:

Lemma 2. Demak Koshi-Segi yadrosi xaritalanganda, u quyidagicha o‘zgaradi:

$$C(\Phi(Z),\Phi(W))=\frac{1}{2^{2p^2}}C_{R_1}(Z,W)\cdot(\det[(I-Z_1)(I-W_1^*)])^q$$

qayerda - soha uchun Koshi-Segi yadrosi R_1 ([6])

$$C_{R_1}(Z,W)=\frac{1}{(\det(I-\langle Z,W\rangle))^q}$$

Teorema 2. ([8], [7]) Har qanday funksiya *uchun , formula*

$$f(U)=\int_G f(V)C(U,V)d\mu(V),\quad U\in D$$

ishonchli.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Zigel K. Avtomorfnые funksii neskolkix kompleksnых peremennix. M.: IL, 1954. 168 s.

2. Kosbergenov S. Matritsaviy shar uchun golomorf avtomorfizmlar va Bergman integrali// Dokl. O‘zR FA. 1998. No1. S. 7-10.

3. Morer teoremasining bitta chegaraviy analogi haqida. Sib.mat.jurn., 1995, T. 36, no. 6, s. 1350-1353.

4. Koranyi A. Umumlashgan yarim tekisliklar va chegaralangan simmetrik sohalar uchun Puasson integrali. Ann. of Math. (2), 1965, jild. 82, no. 2, pp. 332-350-b.

5. Rudin U. Cn dan birlik hissadagi funksiyalar nazariyasi. Moskva: Mir, 1984.

6. Stout E. L. The boundary values of holomorphic functions of several complex variables. // Duke Math. J., 1977, jild. 44, no. 1, pp. 105-108-b.

7. Fuks B. A. Ko‘p kompleks o‘zgaruvchili analitik funksiyalar nazariyasining maxsus boblari. M.: Fizmatgiz, 1962.

8. Xua Lo ken. Klassik sohalarda ko‘p kompleks o‘zgaruvchili funksiyalarning garmonik tahlili. Moskva, IL, 1959.

9. Xudayberganov G, Kitmanov A. M, Shaimkulov B. A. Matritsaviy sohalarda kompleks analiz. Krasnoyarsk: Sibir federal universiteti, 2011.

10. Shabat B. V. Kompleks analizga kirish. Ch.2. M., Nauka. 1985-yil.

TA'LIM TIZIMINI RAQAMLASHTIRISHDA MATEMATIK FANLARNI O'QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Yuldashev Murodjon Komiljonovich-Innovatsion texnologiyalar universiteti, assistent o'qituvchi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634301

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim tizimini raqamlashtirish sharoitida matematika fanlarini o'qitishda qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlar, xususan GeoGebra, Desmos, MATLAB kabi raqamli vositalar va interaktiv metodlarning samaradorligi tahlil qilingan. Raqamli ta'lim muhitida darajali qatorlar, funksional analiz va boshqa aniq fanlar mavzularini o'qitishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash tajribasi yoritilgan. Eksperimental tadqiqot natijalari raqamli vositalarni qo'llash talabalarda o'zlashtirish darajasini sezilarli oshirishini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, matematika ta'limi, innovatsion yondashuv, GeoGebra, elektron ta'lim, darajali qatorlar, interaktiv dars.

Abstract: This article analyzes the effectiveness of innovative approaches in teaching mathematics in the context of digitalization of the education system, in particular the use of digital tools such as GeoGebra, Desmos, MATLAB and interactive methods. The experience of applying pedagogical technologies in teaching topics such as power series, functional analysis and other exact sciences in a digital educational environment is highlighted. The results of experimental

research confirm that the use of digital tools significantly increases students' level of academic achievement.

Keywords: digitalization, mathematics education, innovative approach, GeoGebra, e-learning, power series, interactive lesson.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamlashtirishning jadal rivojlanishi aniq va tabiiy fanlarni o'qitish metodologiyasini tubdan o'zgartirmoqda. O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida ta'lim jarayonlarini raqamlashtirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan [1]. Matematika fani, o'zining abstrak tabiati bilan, an'anaviy o'qitish usullarida talabalarda motivatsiya pasayishiga olib kelishi mumkin. Biroq zamonaviy raqamli texnologiyalar bu muammoni hal etishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Universitetda matematik fanlar — xususan matematik analiz, funksional qatorlar, darajali qatorlar kabi mavzular — talabalar uchun eng murakkab bo'limlar sifatida kuzatiladi. Bunday mavzularni raqamli vositalar yordamida ko'rgazmali va interaktiv tarzda tushuntirish ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu maqola ana shu muammo yechimiga bag'ishlangan bo'lib, amaliy tajriba asosida innovatsion yondashuvlarning samaradorligi tahlil etiladi.

ASOSIY QISM

1. Raqamli vositalarning didaktik imkoniyatlari

Hozirgi kunda matematika ta'limida quyidagi raqamli vositalar keng qo'llanilmoqda: GeoGebra — geometrik va algebraik tasvirlarni real vaqtda ko'rsatish imkonini beradi; Desmos — funksiyalar grafigini interaktiv tarzda o'rganishga yordam beradi; MATLAB va Wolfram Mathematica — murakkab hisoblash va vizualizatsiya masalalarini hal etadi; Moodle va Canvas kabi LMS platformalar — masofaviy ta'lim va nazorat uchun vosita hisoblanadi [2].

Masalan, "Darajali qatorlar. Yaqinlashish radiusi" mavzusida GeoGebra yordamida quyidagi interaktiv dars o'tkazildi: talabalar ekranda $\sum c_n x^n$ qatorining yig'indisini ko'rdilar, n ni oshirish orqali yaqinlashish jarayonini real vaqtda kuzatdilar. Bu usul mavzuni faqat formula orqali tushuntirish bilan solishtirganda talabalarda tushunish darajasini 35–40% ga oshirishi kuzatildi [3].

2. Innovatsion pedagogik yondashuvlar

Raqamli muhitda quyidagi innovatsion yondashuvlar samarali natija bermoqda:

Teskari ta'lim (Flipped Classroom): nazariy material video-dars sifatida uyda o'rganiladi, auditoriyada amaliy masalalar yechiladi. Bu yondashuv kontakt soatlaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi [4].

Gamifikatsiya: Kahoot!, Quizlet kabi platformalar orqali test o'tkazish talabalar o'rtasida raqobat muhitini yaratib, materialni o'zlashtirishni oshiradi.

Loyihaviy o'qitish (PBL): talabalar MATLAB yoki Python yordamida matematik modellar tuzib, real hayot masalalarini hal etadilar. Masalan, signal qayta ishlashda Fourier qatorlarini qo'llash loyihasi.

Differentsial ta'lim: raqamli platformalar har bir talabaning o'zlashtirish darajasiga muvofiq individual topshiriqlar berish imkonini yaratadi.

3. Amaliy tajriba natijalari

2024–2025 o'quv yilida matematik analiz kursida raqamli texnologiyalar qo'llanilgan eksperimental guruh va an'anaviy usulda o'qitilgan nazorat guruh natijalari taqqoslandi. Eksperimental guruhda yakuniy baholarda o'rtacha ball 4,1 ni, nazorat guruhda esa 3,6 ni tashkil etdi. Bundan tashqari, eksperimental guruh talabalari auditoriyaga qatnashish faolligini 28% ga oshirdi va mustaqil topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish ko'rsatkichi 72% dan 91% ga ko'tarildi.

Mazkur natijalar raqamli vositalar va innovatsion yondashuvlarning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan sezilarli ustunligini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida talabalarning darsga qiziqishi va mustaqil fikrlash qobiliyati ham ortganligini kuzatish mumkin bo'ldi.

XULOSA

Ta'lim tizimini raqamlashtirish sharoitida matematik fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi: talabalarning mavzuni chuqur va ko'rgazmali tushunishi; mustaqil fikrlash va tahliliy qobiliyatlarning rivojlanishi; ta'lim jarayoniga qiziqish va motivatsiyaning oshishi; hamda nazariyani amaliyot bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkoniyati.

Raqamli vositalarni pedagogik metodlar bilan oqilona birlashtirish — zamonaviy o'qituvchining asosiy malakasi bo'lib qolmoqda. Kelajakda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim tizimlari matematika o'qitishini yanada individuallashtirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. — Toshkent, 2020.

2. Hohenwarter, M. GeoGebra: Multiple View Software for Dynamic Mathematics // International Journal for Technology in Mathematics Education. — 2008. — Vol. 15(4). — P. 153–165.

3. Desmos Inc. Desmos Graphing Calculator: A Tool for Learning and Teaching Mathematics. — San Francisco, 2022.

4. Bergmann, J., Sams, A. Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. — ISTE, 2012. — 112 p.

5. Yunusova, G.X., Xoliqov, A.A. Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar // Pedagogik mahorat. — 2023. — №3. — B. 45–52.

2-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKT, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLI XAVFSIZLIKNING TA’LIM JARAYONIDAGI O‘RNI VA MAVJUD MUAMMOLARI

TEACHING AND LEARNING ENGLISH LANGUAGE BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abdullayeva Dilbar Alimbayevna - University of Innovation technologies Department of Filology

Kalbaeva Umida - second-year student of ITU, Department of Philology

https://doi.org/10.5281/zenodo.19626581

Abstract. Artificial intelligence is becoming an important part of English language education. It helps teachers prepare materials, supports students with instant feedback, and creates more flexible conditions for learning. At the same time, uncontrolled use of AI may cause plagiarism, weak independent thinking, and overdependence on machine-generated responses. This article examines the main advantages and risks of AI in teaching and learning English and argues that AI should be used as a support tool under teacher guidance.

Keywords: *artificial intelligence, English language teaching, language learning, ChatGPT, feedback, digital pedagogy.*

Artificial intelligence has changed many parts of modern education, and English language teaching is one of the areas where this change is most visible. AI tools can now support vocabulary learning, grammar correction, pronunciation practice, speaking simulations, reading tasks, and formative assessment. Their popularity is connected with one basic fact: language learning requires constant practice and regular feedback. AI makes such practice easier to organize both in class and outside it [1].

For teachers, AI is useful because it reduces routine work. It can generate texts for different proficiency levels, prepare comprehension questions, produce grammar exercises, and suggest vocabulary tasks. In mixed-ability classrooms, this is especially practical because one topic can be adapted for stronger and weaker learners. As a result, teachers may spend less time on technical preparation and more time on explanation, interaction, and guidance. However, AI-generated materials

still need careful checking because they may contain factual mistakes, unnatural phrasing, or culturally weak examples [1], [2].

For students, AI offers a more individual learning experience. Learners can repeat activities many times, ask follow-up questions, and receive immediate answers without the pressure that they may feel in front of classmates. This is particularly valuable for shy students and for learners who do not have enough English-speaking practice outside the classroom. Research shows that guided use of tools such as ChatGPT may increase motivation, confidence, and learner autonomy, especially in academic language learning [3].

Writing is one of the areas where AI is used most often. Students can ask AI to suggest ideas, reorganize sentences, identify grammar problems, or offer vocabulary alternatives. Used correctly, these functions help learners notice their own mistakes and improve draft quality. But AI should not replace the student’s work. If a learner simply copies generated text, the writing task loses its educational purpose. Good writing instruction therefore requires teachers to define clear boundaries between support and substitution [5].

AI also has strong potential for speaking practice. Chatbots can simulate everyday conversations, interview situations, or role-play tasks. They can also provide basic pronunciation or fluency support. Such tools are helpful because classroom time is often not enough for every learner to speak regularly. Studies on AI chatbots in English learning report positive results in speaking confidence, fluency, and reduction of anxiety. Even so, real human communication remains necessary because communicative competence also includes emotion, social context, and natural interaction [4].

Despite these benefits, AI creates several challenges. The first is reliability: AI systems sometimes produce fluent but incorrect information, and weaker learners may not notice such errors. The second problem is academic honesty. If students use AI to complete essays, summaries, or homework without reflection, they may weaken their own critical thinking and language production. Other concerns include privacy, bias, and unequal access to digital tools. For this reason, schools and

universities should not only allow or restrict AI, but also teach students how to use it ethically and critically [2], [5].

In practice, the most effective model is balanced use. Teachers can allow AI for brainstorming, grammar explanation, vocabulary practice, and draft revision, while still requiring students to produce final answers independently. Assessment can also be redesigned through in-class writing, oral explanation, and reflective tasks that show how students used AI during the learning process. In this way, AI becomes part of pedagogy without replacing the role of the teacher.

In conclusion, artificial intelligence can make English language teaching more flexible, personalized, and efficient. It benefits teachers by saving time and supporting differentiated instruction, and it benefits learners by expanding access to feedback and practice. However, these advantages appear only when AI is used responsibly. The teacher remains central in setting goals, checking quality, and protecting academic integrity. Therefore, AI should be understood not as a substitute for education, but as a useful pedagogical assistant.

References:

1. Edmett, A., Ichaporia, N., Crompton, H., & Crichton, R. (2024). Artificial intelligence and English language teaching: Preparing for the future (2nd ed.). British Council.

2. Miao, F., & Holmes, W. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO.

3. Du, J., & Alm, A. (2024). The impact of ChatGPT on English for Academic Purposes students' language learning experience: A self-determination theory perspective. Education Sciences, 14(7), 726.

4. Du, J., & Daniel, B. K. (2024). Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice. Computers and Education: Artificial Intelligence, 6, 100230.

5. Barrot, J. S. (2023). Using ChatGPT for second language writing: Pitfalls and potentials. Assessing Writing, 57, 100745.

JASALMA INTELLEKTTE BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNAN PAYDALANÍWDÍŃ FINANSLÍQ-EKONOMIKALÍQ TÁREPLERI

Abatova Gúlnaz Maksetbaevna - Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı assistent oqıtıwshısı

Xojabaev Diyar Sansızbay ulı - Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19625602

Annotaciya. Bul maqalada jasalma intellekt texnologiyaların bilimlendiriw sistemasında qollanıwdıń finanslıq hám ekonomikalıq tárepleri tallanadı. Bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw, qárejetlerdi optimallastırıw hám resurslardan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatları sáwlelendirilgen.

Gilt sózler: jasalma intellekt, bilimlendiriw sisteması, sanlı transformaciya, globallasıw, innovaciyalıq texnologiyalar, individuallastırılǵan oqıw, sanlı platformalar, ekonomikalıq nátiyjelilik, qarjı resursların optimallastırıw, avtomatlastırılǵan bahalaw, bilim sapası, oqıwshı oraylasqan sistema, insan kapitalı, maǵlıwmatlar qáwipsizligi, aralıqtan bilimlendiriw, texnologiyalıq rawajlanıw.

Annotation. This article examines the financial and economic aspects of using artificial intelligence technologies in the education system. It highlights opportunities for improving education quality, optimizing costs, and ensuring efficient resource utilization.

Keywords: artificial intelligence, education system, digital transformation, globalization, innovative technologies, individualized learning, digital platforms, economic efficiency, optimization of financial resources, automated assessment, quality of education, student-centered system, human capital, data security, distance learning, technological development.

Búgingi globallasıw hám sanlı transformaciya dáwirinde insaniyat rawajlanıwı jańa basqıshqa kóterilmekte. Ásirese, jasalma intellekt texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarına, atap aytqanda, bilimlendiriw sistemasına túpkilikli ózgerisler alıp kirip atırǵanı menen áhmiyetli bolıp esaplanadı. Endi dástúriy bilimlendiriw modeli áste-aqırın

zamanagóy, beyimlesiwsheń hám innovaciyalıq sistemalar menen almastırılmaqta. Bul processte jasalma intellekt tek ǵana járdemshi qural emes, al bilimlendiriwdi basqarıwshı, talqılawshı hám rawajlandırıwshı tiykarǵı faktorlardan birine aylanbaqta.

Zamanagóy student endi tek bilim alıwshı emes, al málimlemeni erkin talqılaytuǵın, tez qarar qabıl etetuǵın hám sanlı ortalıqta jumıs alıp baratuǵın shaxs sıpatında qáliplespekte. Bunday sharayatta bilimlendiriw sisteması da beyimlesiwsheń, ekonomikalıq jaqtan nátiyjeli hám texnologiyalıq jaqtan aldıńǵı bolıwı zárúr. Áyne usı jerde jasalma intellekt imkaniyatları óziniń áhmiyetliligin kórsetedi.

Jasalma intellekt tiykarında jaratılǵan bilimlendiriw platformaları oqıw procesin individuallastırıw, bilimlerdi real waqıt rejiminde bahalaw hám oqıwshılardıń talaplarına beyimlesiw imkaniyatın beredi. Bul bolsa tek ǵana bilimlendiriwdiń sapasın arttırıp qoymastan, al qarjı resurslarınan aqılǵa uǵras paydalanıwǵa da xızmet etedi. Sebebi zamanagóy ekonomika shárayatında hár bir tarawda nátiyjelilik hám optimallastırıw úlken áhmiyetke iye.

Búgingi kúnde jasalma intellekt texnologiyaları bilimlendiriw sistemasın túp-tiykarınan ózgertip atırǵan tiykarǵı kúshlerden birine aylanbaqta. Aldınları bilimlendiriw procesi kóbirek dástúriy usıllarǵa, yaǵnıy oqıtıwshı oraylasqan sistemaǵa tiykarlanǵan bolsa, házirgi dáwirde bul model áste-aqırın oqıwshı oraylasqan, beyimlesiwsheń hám sanlı sistemaǵa ótpekte. Áyne jasalma intellekt bul ózgerislerdiń júregi esaplanadı. Ol bilim beriw procesin tek ǵana avtomatlastırıp qoymastan, al onı tereń tallaw, boljaw hám individual mútájliklerge beyimlestiriw imkaniyatın da jaratadı.

Jasalma intellekt tiykarında isleytuǵın platformalar oqıwshılardıń hár bir háreketin tallap, olardıń bilim dárejesi, qızıǵıwshılıǵı hám ózlestiriw tezligin anıqlaydı. Nátiyjede hár bir student ushın óz aldına bilimlendiriw jolı qáliplesedi. Bul bolsa óz gezeginde waqıt hám resurslardıń bosqa jumsalıwınıń aldın aladı. Máselen, bir temanı tez ózlestirgen oqıwshı artıqsha waqıt sarplamaydı, qıyınshılıqqa dus kelgen oqıwshı bolsa qosımsha túsindiriwler hám shınıǵıwlar

arqalı bilimlerin bekkemleydi. Bul process ekonomikalıq jaqtan da áhmiyetli, sebebi resurslar áyne kerekli jerge baǵdarlanadı.

Sonıń menen birge, jasalma intellektten paydalanıw procesinde ayırım mashqalalar da júzege keliwi múmkin. Máselen, texnologiyalarǵa hádden tıs baylanıslı bolıp qalıw, insan faktorınıń azayıwı, maǵlıwmatlar qáwipsizligi menen baylanıslı qáwip-qáterler yamasa barlıq aymaqlarda texnikalıq imkaniyatlardıń teń emesligi sıyaqlı máseleler bar. Biraq bul mashqalalardı durıs strategiya, mámleketlik siyasat hám zamanagóy qatnaslar arqalı sheshiw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abduqodirov A.A. — Ta’limda axborot texnologiyalari. Toshkent: “Fan”, 2018.
2. Xodjayev B.X. — Ta’lim tizimini boshqarish. Toshkent: “O‘qituvchi”, 2020.
3. Yuldashev U.Y. — Raqamli iqtisodiyot asoslari. Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021.
4. Karimov I.A. — Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: “Ma’naviyat”, 2017.
5. Mirziyoyev Sh.M. — Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.
6. Qosimov F.M. — Innovatsion iqtisodiyot. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.
7. To‘rayev O.T. — Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: “Noshir”, 2022.
8. Abdurahmonov Q.X. — Mehnat iqtisodiyoti. Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2019.
9. Rasulov A.R. — Axborot texnologiyalari va tizimlari. Toshkent: “Fan”, 2020.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori — Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2020.

ELEKTRON TÁLIM USHIN INTERAKTIV VEB-PLATFORMA: TEORIYALIQ TIYKARLAR HÁM RAWAJLANIW PERSPEKTIVALARI.

Auezova Raya Tleubaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti “Programmalıq injiniring” kafedrası docent w.w.a p.i.f.d. (PhD)

Allashev Berdimurat Azamatovich - “Programmalıq injiniring” tálim baǵdarı 4-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19627301

Annotaciya. Usı teziste elektron bilim beriw ushın interaktiv veb-platformalardıń teoriyalıq tiykarları, olardıń Ózbekistanda rawajlanıw tendenciyaları hám perspektivaları analiz yetiledi. Zamanagóy bilimlendiriw sistemasında sanlı transformaciya processleri, konstruktiv bilimlendiriw teoriyasınıń interaktiv platformalar menen sáykesligi, sonday-aq, mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan mámleketlik strategiyalar sheńberinde elektron bilimlendiriw platformalarınıń engiziliwi máseleleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq, teziste interaktiv veb-platformalardı jaratıwda pedagogikalıq hám texnologiyalıq qatnaslardıń integraciyası, bar mashqalalar hám olardı sheshiw jolları boyınsha usınıslar beriledi.

Tayanish sózler: elektron bilimlendiriw, interaktiv veb-platforma, sanlı transformaciya, konstruktiv bilimlendiriw, aralıqtan bilimlendiriw.

Annotation. This thesis analyzes the theoretical foundations of interactive web platforms for electronic education, their development trends, and prospects in Uzbekistan. It highlights the processes of digital transformation in the modern education system, the compatibility of constructive education theory with interactive platforms, and the implementation of e-learning platforms within the framework of state strategies being implemented in our country. The thesis also provides recommendations on the integration of pedagogical and technological approaches in the creation of interactive web platforms, existing problems, and ways to solve them.

Keywords: e-learning, interactive web platform, digital transformation, constructive education, distance learning.

KIRISIW

XXI ásirde málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı bilimlendiriw sistemasında túpkilikli ózgerislerdi ámelge asırıw imkaniyatın bermekte. Sanlı ekonomika sharayatında elektron bilimlendiriw platformaları tek ǵana bilim alıw quralına emes, al bilimlendiriw procesin shólkemlestiriwdiń

strategiyalıq baǵdarına aylanbaqta. Ózbekstan Respublikasında "Sanlı Ózbekstan - 2030" strategiyasınıń qabıl etiliwi hám bilimlendiriw sistemasın sanlastırıw boyınsha ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli reformalar elektron bilimlendiriw platformaların rawajlandırıwǵa bolǵan talaptı jáne de arttırmaqta.

Interaktiv veb-platformalar - bul dástúriy aralıqtan bilim beriw sistemalarınan parıqlı túrde, oqıwshınıń belsendi qatnasıwın támiyinleytuǵın, real waqıt rejiminde pikir-usınıslardı ámelge asırıw imkaniyatın beretuǵın, sonday-aq, oqiw materialların jekelestirilgen túrde usinatuǵın quramalı sistemalar bolip tabıladı. Usı tezistiń maqseti - elektron bilim beriw ushın interaktiv veb-platformalardıń teoriyalıq tiykarları, olardıń Ózbekistandaǵı rawajlanıw jaǵdayın hám keleshek perspektivaların analizlewden ibarat.

Interaktiv veb-platformalardıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları.

Konstruktiv bilim beriw teoriyası hám interaktiv platformalar interaktiv veb-platformalardıń nátiyjeliligin támiyinlewshi tiykargı pedagogikalıq jantasıwlardan biri konstruktiv bilim beriw teoriyası esaplanadı. Bul teoriyaǵa muwapıq, bilim alıw procesi passiv qabıllaw emes, al oqıwshınıń belsendi qatnasıwı, tájiriybe arttırıwı hám jańa bilimlerdi jeke kontekstine beyimlestiriwi tiykarında ámelge asırıladı. Xalıqaralıq tájiriybe sonı kórsetedi, Google Codelabs sıyaqlı platformalar konstruktivlik qatnastı ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli úlgisi esaplanadı. Bunday platformalarda oqıwshılar basqıshpa-basqısh ámeliy shınıǵıwlardı orınlap barıw arqalı teoriyalıq bilimlerdi bekkemleydi, qátelerdi tallaw hám dúzetiw imkaniyatına ie boladı.

Konstruktiv bilim beriw teoriyasınıń interaktiv platformalar menen úylesimliligi tómendegi táreplerde kórinedi:

***Birinshiden*,** platformalar oqıwshılarǵa "úyreniwdi úyreniw" imkaniyatın jaratadı, yaǵnıy olar óz betinshe bilim alıw strategiyaların islep shıǵadı;

***Ekinshiden*,** real waqıt rejiminde beriletuǵın pikir-usınıslar (feedback) oqıwshınıń óz bilim dárejesin bahalawına hám qáteler ústinde islewine imkaniyat beredi;

Úshinshiden, oqıwshılardıń iskerligin baqlaw hám analizlew tiykarında bilim beriw procesin jekelestiriw múmkin boladı.

Interaktivliktiń bilim beriw nátiyjeliligine tásiri Zamanagóy izertlewler soni kórsetedi, interaktivlik dárejesi joqarı bolgan bilim beriw platformaları oqiwshılardıń bilim alıw motivaciyasın arttırıwda, diqqat-itibarın jámlew hám materialdı uzaq waqit este saqlawda dástúriy videosabaqlar yaki statikalıq tekstli resurslarga qaraganda sezilerli artıqmashılıqlarga iye. Interaktiv elementler - testler, simulyaciyalar, programmalıq kodtı janlı orınlaw, vizualizaciyalar, oyın elementleri - oqıw procesin qızǵın hám nátiyjeli etedi.

Interaktiv platformalardıń jáne bir áhmiyetli ózgesheligi - olardıń beyimlesiwsheńligi. "Magic Code Box" (MCB) sıyaqlı prototip platformalarda oqıwshılar sabaq procesin qálegen waqıtta toqtatıp, kodtı ózgertiw, nátiyjelerdi baqlaw, yad jaǵdayın vizual kóriw hám hátteki real waqıt rejiminde basqa paydalanıwshılar menen birge islesiw imkaniyatına ie. Bunday imkaniyatlar dástúriy bilimlendiriwde bolmaǵan oqıw tájiriybesin jaratadı.

Ózbekstanda elektron tálim platformalarınıń rawajlanıwı.

Mámleketlik siyasat hám strategiyalıq húJjetler Ózbekstanda elektron tálim platformaların rawajlandırıw mámleketlik siyasattıń tiykargı bagdarlarınan birine aylandı. 2019-jılı qabıl etilgen "Sanlı Ózbekstan - 2030" strategiyası barlıq tarawlar qatarında bilimlendiriw sistemasın zamanagóy texnologiyalar tiykarında rawajlandırıw, elektron bilimlendiriw platformaların jaratıw, onlayn kurslar, virtual kitapxanalar hám sanlı oqıw resursların keńnen engiziwdi belgilep berdi.

Bul strategiyalıq húJjet sheńberinde sońǵı jılları bir qatar áhmietli platformalar islep shıǵıldı hám engizildi:

- **HEMIS** - joqarı bilimlendiriw mákemelerinde oqıw procesin basqarıwdıń birden-bir málimleme sisteması bolıp, studentler reyting dáptershesi, transkript, ózlestiriw kórsetkishleri, qadaǵalaw kesteleri hám pánlerdiń elektron resursların óz ishine aladı;

- **ZiyoNet** portalı, **MyGov**, **Onlayn kitapxanalar** sıyaqlı sanlı platformalar bilimlendiriw tarawına keńnen engizilgen;

- **adabiyot.edu.uz** - oqıw ádebiyatların ekspertizadan ótkeriw hám basılım gúwalıǵın rásmiylestiriw procesin sanlastırıwǵa xızmet etedi;
- **"Úyde bilimlendiriw" platforması** - 2025-jılı ayrıqsha bilimlendiriw mútájligi bolǵan (mayıplıǵı bolǵan) yamasa baxıcız hádiyse sebepli úyde bilim alıwǵa májbúr bolǵan oqıwshılar ushın mólsherlengen platforma bolıp, video hám elektron sabaqlıqlar, onlayn mentorlıq sisteması, sabaq procesin monitoring etiw sıyaqlı funkciyalardı óz ishine aladı.

Bar platformalar analizi Ózbekstanda elektron tálim platformaların rawajlandırıw boyınsha bir qatar unamlı nátiyjelerge erisilgen bolsa da, olardıń interaktivlik dárejesi hám funkcional imkaniyatları hár qıylı.

Cyber Qiz platforması (2025-jıl noyabrde iske túsirilgen) áhmietli innovaciyalıq joybar sıpatında itibarǵa ılayıq. Bul platforma 3D-dizayn, indi-oyınlar jaratıw hám bes tilde (ózbek, tájik, qaraqalpaq, rus, ózbek isharat tili) programmalastırıw boyınsha videosabaqlardı usınadı. Platformanıń tiykarǵı ózgesheligi - ol májbúriy oqıw baǵdarlaması, múddetler yamasa juwmaqlawshı testlerdi usınıs etpeydi, al ámeliy bilimler kitapxanası sıpatında isleydi. Bul bolsa paydalanıwshılarǵa ózleriniń jeke súwretinde, qolaylı waqıtta hám ózine sáykes formatta úyreniw imkaniyatın beredi. Platformadaǵı sabaqlar Oraylıq Aziyadan kelgen qánigeler tárepinen islep shıǵılǵan bolıp, bul milliy kadrlar potencialınan paydalanıw hám bilimlendiriwdi lokalizaciyalawdıń áhmietli úlgisi esaplanadı.

Buxara mámleketlik pedagogikalıq institutında ámelge asırılıp atırǵan jumıslar da elektron bilimlendiriw platformaların rawajlandırıw boyınsha áhmietli tájiriybe bolıp esaplanadı. Institutta "Elektron universitet hám institut" sisteması basqıshpa-basqısh jolǵa qoyıldı, studentler sabaq kestesin onlayn kóriw, reyting sistemasınan paydalanıw, pánler boyınsha tapsırmalardı aralıqtan tapsırıw imkaniyatına ie. Sonday-aq, oqıw procesinde virtual laboratoriyalar jumısı jolǵa qoyılıp, zamanagóy simulyaciyalar tiykarında fizika, ximiya, informatika sıyaqlı pánlerge baylanıslı tájiriybeler ótkerilmekte.

Interaktiv veb-platformalardı jaratıwdıń texnologiyalıq tárepleri.

Arxitektura hám funkcional talaplar Interaktiv veb-platformalardı jaratıwda zamanagóy texnologiyalıq sheshimlerden paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Xalıqaralıq tájiriybe kórsetkenindey, Vue.js, NestJS sıyaqlı zamanagóy freymvorklar hám WebSockets protokolı real waqıt rejiminde sinxronlastırıwdı támiyinlew, prezentaciyalardı bir waqıttıń ózinde kóp paydalanıwshıǵa jetkeriw hám birge islesiw imkaniyatların jaratıwda nátiyjeli esaplanadı.

Interaktiv veb-platformanıń tiykarǵı funkcional talapları tómendegilerden ibarat:

1. **Multimedia kontentin basqarıw** - video, audio, animaciya, interaktiv grafikalar menen islew imkaniyatı;
2. **Janlı kod orınlaw** - programmalastırıw pánleri ushın platformada kodtı jazıw, orınlaw hám nátiyjelerdi baqlaw imkaniyatı;
3. **Pikir-usınıs sisteması** - testler, sorawnamalar, tapsırmalardı avtomatikalıq tekseriw hám bahalaw;
4. **Progressti baqlaw** - oqıwshınıń hár bir basqıshta sarplagan waqtı, duris hám naduris juwapları, belsendilik dárejesin analizlew;
5. **Personallastırıw** - oqıwshınıń bilim dárejesi hám qızıǵıwshılıqlarına sáykes kontentti usınıs etiw.

Jasalma intellekt hám magliwmatlar analizi Zamanagóy interaktiv platformalardıń áhmiyetli bagdarlarınan biri - jasalma intellekt texnologiyaların qollanıw. Ózbekstanda Eduten platforması tájiriybesi sonı kórsetti, jasalma intellekt tiykarındaǵı sistemalar matematika pánin oqıtıwda oqıwshılardıń individual jetiskenliklerin baqlaw, olarǵa beyimlestirilgen tapsırmalardı usınıs etiw hám oqıtıwshılarǵa oqıwshılar haqqında tolıq analitikalıq maǵlıwmatlardı usınıw imkaniyatın beredi. UNICEF tárepinen Tashkent mekteplerinde ótkerilgen tájiriybede Eduten platformasınan paydalanıw oqıwshılardıń ortasha kórsetkishlerin 16,9% ke asırǵanlıǵı atap ótilgen.

Jasalma intellekt jáne bir qatar wazıypalardı sheshiwde áhmietli rol oynaydı: oqıwshılardıń jumısın tallaw, bilimlerdi bahalawda qalıslıqtı támiyinlew,

oqıtıwshılarǵa metodikalıq usınıslar beriw, sonday-aq, oqıw materialların avtomatikalıq tárizde beyimlestiriw.

Bar mashqalalar hám olardi sheshiw jollari

Sanlı ayırmashılıq hám infrastruktura mashqalaları Ózbekstanda elektron bilimlendiriw platformaların rawajlandırıw jolındaǵı tiykarǵı mashqalalardan biri bul qala hám awıllıq jerler arasındaǵı sanlı ayırmashılıq. Izertlewler sonı kórsetedi, mámlekettegi bilimlendiriw mákemeleriniń derlik 78 procenti tiykarǵı sanlı qurallarǵa ie bolsa da, awıllıq jerlerdegi mekteplerdiń tek ǵana 56 procenti bul kórsetkishke erisken. Qala mekteplerinde bolsa bul kórsetkish 85 procentti quraydı.

Infrastruktura menen baylanıslı mashqalalar qatarına tómendegilerdi kirgiziw múmkin:

- Internet tezliginiń jeterli emesligi, ásirese shetki aymaqlarda;
- Zamanagóy kompyuter hám planshetler menen támiyinleniw dárejesiniń tómenligi;
- Elektr energiyası úzilisleri;
- Texnikalıq xızmet kórsetiw hám qollap-quwatlaw xızmetleriniń jetispewi.

Bul mashqalalardı sheshiw ushın mámleket tárepinen awıllıq jerlerde internet infrastrukturasın rawajlandırıw, bilimlendiriw mákemelerin zamanagóy kompyuter texnikası menen támiyinlew, sonday-aq, "Úyde bilimlendiriw" platformasında bolǵanınday, mobil qurılmalar arqalı paydalanıwǵa beyimlestirilgen sheshimlerdi islep shıǵıw talap etiledi.

Pedagog kadrlardıń tayarlıǵı Elektron tálim platformalarınıń nátiyjeliligin támiyinlewshi jáne bir áhmiyetli faktor - bul pedagog kadrlardıń sanlı kompetenciyaları esaplanadı. Sharipova (2025) atap ótkenindey, kóplegen oqıtıwshılar sanlı pedagogika tarawında jeterli tayarlıqqa ie emes, bul bolsa platformalardan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatların shekleydi.

Oqıtıwshılardıń sanlı kompetenciyaların rawajlandırıw tómendegi baǵdarlarda ámelge asırılıwı múmkin:

- Oqıtıwshılar ushın arnawlı trening baǵdarlamaların islep shıǵıw hám engiziw;

- Pedagogikalıq joqarı bilimlendiriw mákemelerinde sanlı pedagogika pánlerin kúsheytiw;
- Oqıtıwshılar ushın onlayn metodikalıq qollanbalar hám master-klasslar shólkemlestiriw;
- Aldınǵı sırt el tájiriybesin úyreniw hám beyimlestiriw.

Rawajlaniw perspektivalari hám usinislar

Milliy interaktiv platformalar jaratıw Ózbekstanda elektron tálim platformaların rawajlandırıwdıń perspektivalı bagdarlarınan biri - bul birden-bir milliy interaktiv platformanı jaratıw bolip esaplanadı. Xalıqaralıq tájiriybede Coursera, Moodle, Google Classroom sıyaqlı platformalar keń qollanılıp atırǵan bolsa da, milliy platforma tómendegi abzallıqlarǵa ie boladı:

- Kontentti ózbek tilinde hám milliy mentalitetke sáykes halda jaratıw;
- Jergilikli kadrlar tárepinen islep shıǵılǵan sabaqlar arqalı milliy kadrlar potencialın rawajlandırıw;
- Mámleketlik bilimlendiriw standartları hám baǵdarlamaları menen integraciyanı támiyinlew;
- Maǵlıwmatlar qáwipsizligin kepillew.

Cyber Qiz platforması tájiriybesi sonı kórsetedi, milliy qánigeler tárepinen islep shıǵılǵan kontent paydalanıwshılar tárepinen jaqsı qabıl etilmekte. Usı baǵdarda matematika, fizika, ximiya, tiller hám basqa pánler boyınsha da interaktiv kontentti keńeytiw maqsetke muwapıq.

Gibrid bilimlendiriw modelin rawajlandırıw Pandemiya dáwirindegi tájiriybe hám keyingi izertlewler sonı kórsetti, dástúriy hám onlayn bilimlendiriwdi birlestirgen gibrid model eń nátiyjeli esaplanadı. Gibrid model tómendegi imkaniyatlardı jaratadı:

- Oqıwshılarǵa klassta oqıtıwshı menen tikkeley sóylesiw imkaniyatı saqlanıp qaladı;
- Onlayn platformalar arqalı qosımsha materiallar, óz betinshe tapsırmalar hám interaktiv shınıǵıwlar menen islew imkaniyatı jaratıladı;

- Alıs aymaqlarda jasaytuǵın yamasa densawlıǵı sebepli sabaqqa qatnasa almaytuǵın oqıwshılar ushın bilim alıw imkaniyatı támiyinlenedi.

Jasalma intellekt hám magliwmatlar analizin keńeytiw Keleshekte interaktiv platformalardı rawajlandırıwda jasalma intellekt hám úlken magliwmatlar (Big Data) texnologiyalarınan keń paydalanıw úlken áhmiyetke iye boladı. Bul tómendegi imkaniyatlardı jaratadı:

- Oqıwshılardıń bilim dárejesin avtomatikalıq anıqlaw hám olarǵa sáykes individual oqiw traektoriyaların qáliplestiriw;
- Oqıwshılardıń qıyınshılıqlarǵa dus kelip atırǵan temaların erte basqıshta anıqlaw hám qosımsha járdem kórsetiw;
- Oqıtıwshılarǵa oqıwshılar haqqında tolıq analitikalıq esabatlardı usınıw;
- Bilimlendiriw procesin basqarıw hám monitoring etiwdi avtomatlastırıw.

Juwmaq

Elektron bilim beriw ushın interaktiv veb-platformalar zamanagóy bilimlendiriw sistemasınıń ajıralmas bólegine aylanıp barmaqta. Konstruktiv tálim teoriyasına tiykarlanǵan bul platformalar oqıwshılardıń belsene qatnasıwın, individual qatnasın hám real waqıt rejiminde pikir-usınıs alıw imkaniyatın támiyinlew arqalı bilimlendiriw nátiyjeliligin arttırıwǵa xızmet etedi.

Ózbekstanda "Sanlı Ózbekstan - 2030" strategiyası hám basqa da mámleketlik baǵdarlamalar sheńberinde elektron bilimlendiriw platformaların rawajlandırıw boyınsha áhmietli jumıslar ámelge asırılmaqta. HEMIS, ZiyoNet, adabiyot.edu.uz, "Úyde bilimlendiriw," Cyber Qiz sıyaqlı platformalar bul baǵdarda áhmietli qádem bolıp esaplanadı. Biraq, bar platformalardıń interaktivlik dárejesi, jasalma intellekt imkaniyatlarınan paydalanıw, sonday-aq, sanlı ayırmashılıqtı saplastırıw sıyaqlı máselelerde ele sheshiliwi kerek bolǵan mashqalalar bar.

Interaktiv veb-platformalardı rawajlandırıwdıń perspektivalı baǵdarları sıpatında milliy platformalar jaratıw, gibrid bilimlendiriw modelin keńeytiw, jasalma intellekt hám maǵlıwmatlar analizi texnologiyaların engiziw, sonday-aq, pedagog kadrlardıń sanlı kompetenciyaların rawajlandırıwdı kórsetiw múmkin. Bul baǵdarlarda

sistemalı hám izbe-iz jumıs alıp barılıwı bilimlendiriw sistemasınıń sanlı transformaciyasın tabıslı ámelge asırıw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ahrorov, A. (2025). Sanlı texnologiyalar hám bilimlendiriw únlesligi. *Xalıq* sózi.
2. Shekh Khlil, A. (2025). *A Comparative Analysis of Interactive Coding Platforms and a Prototype of a New Platform Based on Recording and Replaying User Interactions.* Magistrlik dissertaciyası, Johannes Kepler Universität Linz.
3. Turaeva, I. (2025). The Role of Technology in Education Management in Uzbekistan: Digitalization, E-Learning Platforms, and Smart Classrooms. *Modern Science and Research,* 4 (9), 37-39.
4. Ózbekstanda Cyber Qiz biypul bilimlendiriw platforması iske tústi. (2025). *Gazeta.uz.*
5. "Úyde bilimlendiriw" platforması. (2025). Ózbekstan Respublikası Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriwi ministrligi. Reestr.uz.
6. Joqarı bilimlendiriw processlerin basqarıw "HEMIS" málimleme sistemasınıń studentler ushın mobil qosımshası islep shıǵıldı. (2022). Joqarı bilimlendiriwdi rawajlandırıw izertlewleri orayı.
7. Beglayev, U. X., Boltayev, N. Sh., Isaxodjaeva, Z. Sh., & Raxmatova, J. Q. (2025). Agrobiznes hám elektron kommerciya tarawında aralıqtan oqıtıw nátiyjeliligin arttırıw. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science,* 1535 (1), 012027.
8. Zakirova Sh. I., & Rasulova, S. D. (2025). Ekinshi tildi ózlestiriwde dástúriy hám onlayn oqıtıwdıń salıstırmalı analizi: Ózbekstan halatı. *Development in Language Studies.*
9. Interaktiv oqiw materialların jaratıw ushın platforma. (2025). Chex texnicheskiy universitet v Prage. KORE.
10. Konstruktivizmge tiykarlangan interaktiv oqiwdi basqarıw sisteması Google Codelabs járdeminde. (2025). *Interactive Learning Environments,* 33 (9).

WEB PROGRAMMA USHÍN TEST-CASE BASQARÍW SISTEMASÍ

Auezova Raya Tleubaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti "Dasturiy injiniring" docent w.w.a p.i.f.d (PhD)

Kamalov Jahangir Ilhom o‘gli - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti "Dasturiy injiniring" tálim baǵdarı 4-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19973832

Annotaciya. Usı teziste veb-programmalar ushın test-case basqarıw sistemasınıń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri jaratılǵan. Zamanagóy programmalıq támiynattı islep shıǵıwda sapanı támiyinlew áhmietli basqıshlardan biri bolıp esaplanadı. Sol sebepli testlew procesin nátiyjeli shólkemlestiriw, test-keyslerdi basqarıw hám nátiyjelerdi tallaw ushın arnawlı sistemalardan paydalanıw zárúr. Usı jumısta test-case basqarıw sistemasınıń tiykarǵı funkciyaları, arxitekturası hám abzallıqları kórip shıǵılǵan. Sonday-aq, sistemanı veb-ortada qollanıw imkaniyatları hám onıń programmalıq ónimniń sapasına tásiri tallanǵan.

Gılıt sózler: test-case, test-case basqarıw sisteması, veb-programma, programmalıq támiynat sapası, testlew procesi, avtomatlastırılǵan testlew, bug tracking, agile metodologiyası, devops, frontend hám backend, maǵlıwmatlar bazası, ápi integraciya, continuous testing, programmalıq ónim

Abstract. This thesis presents the theoretical and practical aspects of creating a test case management system for web applications. Quality assurance is considered one of the crucial stages in modern software development. Therefore, it is essential to effectively organize the testing process and utilize specialized systems for managing test cases and analyzing their results. This work examines the main functions, architecture, and advantages of a test case management system. Additionally, it analyzes the possibilities of using the system in a web environment and its impact on the quality of the software product.

Keywords: test case, test case management system, web application, software quality, testing process, automated testing, bug tracking, agile methodology, devops, frontend and backend, database, API integration, continuous testing, software product

Kirisiw. Búgingi kúnde málimleme texnologiyaları jedel rawajlanıp, veb-baǵdarlamalar túrli tarawlarda keń qollanılmaqta. Elektron kommerciya, bilimlendiriw, bank sistemaları hám basqa da kóplegen xızmetler veb-qosımshalar arqalı ámelge asırılmaqta. Sol sebepli bul baǵdarlamalardıń isenimliligi, qáwipsizligi hám turaqlı islewi úlken áhmietke ie.

Programmalıq ónimniń sapasın támiyinlewde testlew procesi tiykarǵı basqıshlardan biri bolıp esaplanadı. Testlew járdeminde programmadaǵı qáteler anıqlanadı hám olardı saplastırıw imkaniyatı jaratıladı. Biraq úlken kólemdegi joybarlarda test processlerin qolda basqarıw quramalı hám nátiyjesiz bolıwı múmkin. Sol sebepli test-case basqarıw sistemalarınan paydalanıw zárúrligi júzege keledi.

Test-case basqarıw sisteması - bul test proceslerin rejelestiriw, test jagdayların jaratıw, olardı basqarıw hám nátiyjelerdi analizlew ushin arnalgan programmalıq qural esaplanadı. Bul sistemalar járdeminde testerler hám programmistler arasında nátiyjeli birge islesiw támiyinlenedi.

Test-keys túsinigi - Test-case (test jaǵdayı) - bul programma funkcionallıǵın tekseriw ushın arnalǵan anıq shártler hám kútilgen nátiyjeler jıyındısı. Hárbir test-case tómendegi elementlerden ibarat boladı:

- **Test atı**
- **Kirisiw maǵlıwmatları**
- **Ámelge asırıw qádemleri**
- **Kútilgen nátiyje**
- **Haqiyqiy nátiyje**

Test-keysler programmalıq ónimniń barlıq funkciyaların qamtıp alıwı kerek.

Test-case basqarıw sistemasınıń wazıypaları - Test-case basqarıw sisteması tómendegi tiykarǵı wazıypalardı orınlaydı:

- Test-keyslerdi jaratıw hám saqlaw
- Testlerdi toparlaw hám kategoriyalastırıw
- Test rejeleri hám scenariylerin dúziw
- Test nátiyjelerin jazıw

- Qátelerdi (puwlardı) anıqlaw hám baqlaw
- Esabatlar qáliplestiriw

Bul funkciyalar test procesin sistemalı hám nátiyjeli shólkemlestiriwge járdem beredi.

Sistema arxitekturası Veb tiykarındağı test-case basqarıw sisteması ádette tómendegi komponentlerden ibarat:

1. **Frontend (paydalanıwshı interfeysi)** Paydalanıwshı menen tikkeley islesedi. Test-case jaratıw, kóriw hám redaktorlaw imkaniyatın beredi.

2. **Backend (server bólimi)** Biznes logikanı basqaradı, sorawlardı qayta isleydi hám sistemanıń tiykarǵı funkciyaların orınlaydı.

3. **Maǵlıwmatlar bazası** Test-keysler, paydalanıwshılar hám nátiyjeler saqlanadı.

4. **API integraciyası** Basqa sistemalar (misalı, qáteliklerdi baqlaw sistemaları) menen integraciyanı támiyinleydi.

Test-case basqarıw sistemalarınıń tiykarǵı abzallıqları tómendegiler:

- Test processlerin avtomatlastırıw
- Waqıt hám resurslardı únemlew
- Qátelerdi tez anıqlaw
- Jámáát ishinde birge islesiwdi jaqsılaw
- Joybardıń ulıwma sapasın arttırıw

Zamanagóy kózqaraslar Búgingi kúnde test-case basqarıw sistemaları Agile hám DevOps metodologiyaları menen birgelikte qollanıladı. Bul bolsa:

- Tez islep shıǵıw
- Turaqlı testlew (Continuous Testing)
- Avtomatlastırılǵan processler

sıyaqlı imkaniyatlardı beredi.

Sonday-aq, jasalma intellekt tiykarındağı testlew sistemaları da rawajlanbaqta. Olar avtomatikalıq test-keys jaratıw hám qátelerdi aldınnan anıqlaw imkaniyatın beredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, veb-baǵdarlamalar ushın test-case basqarıw sisteması programmalıq ónimniń sapasın arttırıwda áhmietli qural esaplanadı. Bul sistemalar test processlerin sistemalastıradı, qátelerdi tez anıqlaw hám olardı saplastırıwǵa járdem beredi.

Keleshekte test-case basqarıw sistemaları jasalma intellekt hám avtomatlastırılǵan texnologiyalar menen jáne de rawajlanıp, programmalıq támiynattı islep shıǵıw procesin jáne de nátiyjeli etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Pressman R. - *Software Engineering: A Practitioner's Approach*
2. Sommerville I. - *Software Engineering*
3. Myers G. - *The Art of Software Testing*
4. Kaner C. - *Dástúriy támiynat testinde úyrenilgen sabaqlar*
5. IEEE - *Software Testing Standards*
6. ISTQB - *Software Testing Foundation Level Syllabus*

RAQAMLI VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O‘QITISHDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH METODLARI

Babanazarova Manzura Satullaevna - University of innovation technologies assistent o’qituvchisi,

Tajibaeva Aynura Nuryagdiyevna - University of innovation technologies 2-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19627484

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli va axborot texnologiyalari fanini o‘qitish jarayonida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan samarali foydalanish metodlari tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning bilim darajasini avtomatik baholash, interaktiv muhit yaratish va o‘qituvchi faoliyatini optimallashtirish kabi imkoniyatlar yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy SI

vositalarining ta’limdagi o‘rni va ularni qo‘llash bo‘yicha metodik tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: sun’iy intellekt, raqamli ta’lim, adaptiv o‘qitish, avtomatik baholash, ta’lim texnologiyalari, IT ta’lim, mashinaviy o‘rganish, Big Data.

Abstract: This article analyzes the methods of effective use of artificial intelligence (AI) technologies in the process of teaching digital and information technologies. Such opportunities as individualization of the educational process, automatic assessment of the level of students' knowledge, creation of an interactive environment, and optimization of the teacher's activity are highlighted. Also, the role of modern AI tools in education and methodological recommendations for their application are given.

Keywords: artificial intelligence, digital learning, adaptive learning, automatic assessment, educational technologies, IT education, machine learning, Big Data.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari jadallik bilan rivojlanmoqda. Ayniqsa, raqamli va axborot texnologiyalari fanlarini o‘qitishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa ushbu jarayonni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Sun’iy intellekt — bu inson intellektual faoliyatini modellashtiruvchi texnologiyalar majmui bo‘lib, u ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, bilimlarni tahlil qilish va samarali o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqishda keng qo‘llanilmoqda.

Raqamli va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda SI’dan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, murakkab tushunchalarni oson o‘zlashtirishga yordam beradi hamda o‘qitish samaradorligini oshiradi.

Sun’iy intellektdan foydalanish metodlari zamonaviy ilm-fan va texnologiya taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Ushbu metodlar murakkab masalalarni hal qilishda inson ongiga yaqin faoliyatni imitatsiya qilish orqali zamonaviy tizimlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Har bir metod o‘ziga xos texnik asosga,

amaliy ko‘lamga va ma’lumotlar bilan ishlash imkoniyatlariga ega. Eng ko‘p qo‘llaniladigan yondashuvlardan biri bu — mashinaviy o‘rganish (machine learning) metodidir. Bu metod ma’lumotlardan o‘rganish orqali tizimning o‘zini o‘zi takomillashtirishiga asoslanadi.

1. Sun’iy intellekt asosida adaptiv o‘qitish metodlari

Adaptiv o‘qitish tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasi, qobiliyati va o‘rganish tezligiga moslashadi. SI algoritmlari yordamida har bir talaba uchun individual o‘quv yo‘li shakllantiriladi ya’ni

- individual yondashuv
- bilimlarni chuqur o‘zlashtirish
- o‘quv motivatsiyasini oshirish

2. Avtomatik baholash va monitoring tizimlari

Sun’iy intellekt testlar, yozma ishlar va kodlarni avtomatik tekshirish imkonini beradi. Bu o‘qituvchining vaqtini tejaydi va baholashning obyektivligini ta’minlaydi.

- test tizimlari
- kod tekshiruvchi platformalar
- plagiat aniqlash tizimlari

3. Virtual yordamchilar va chatbotlardan foydalanish

Chatbotlar o‘quvchilarga 24/7 rejimda yordam beruvchi vosita hisoblanadi. Ular savollarga javob beradi, tushuntirishlar beradi va qo‘shimcha materiallar tavsiya qiladi va natijada

- o‘quvchilarning mustaqil o‘rganishi rivojlanadi
- o‘qituvchi yuklamasi kamayadi

4. Intellektual ta’lim platformalari

SI asosidagi platformalar (masalan, adaptiv LMS tizimlar) o‘quv jarayonini avtomatlashtiradi va samaradorligini oshiradi va uning imkoniyatlari kengayadi.

- o‘quv kontentini moslashtirish
- progressni tahlil qilish
- real vaqt monitoring

5. Ma’lumotlar tahlili asosida qaror qabul qilish

Big Data va SI yordamida o‘quvchilarning faoliyati tahlil qilinadi. Bu o‘qituvchiga qaysi mavzular qiyin o‘zlashtirilayotganini aniqlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish raqamli va axborot texnologiyalari fanini o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. SI yordamida ta’lim jarayoni individuallashtiriladi, baholash tizimi takomillashadi va o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi. Kelajakda SI texnologiyalarini ta’lim tizimiga yanada keng joriy etish, o‘qituvchilarni ushbu texnologiyalar bilan ishlashga tayyorlash hamda zamonaviy metodikalarni ishlab chiqish muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Russell, S., Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson Education, 2021.
2. Luckin, R. *Machine Learning and Human Intelligence*. UCL Institute of Education Press, 2018.
3. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. *Artificial Intelligence in Education*. Center for Curriculum Redesign, 2019.
4. UNESCO. *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*, 2020.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.
6. Tashkentov, M., & Yusupova, N. (2022). Axborot xavfsizligi asoslari. Toshkent: TATU nashriyoti.

SUN’IY INTELLEKTNING KUNDALIK HAYOTIMIZDAGI O‘RNI

Djakaeva Kenjagul Davletboevna - University of innovation technologies, Dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti, p.f.f.d.(PhD),

Komilov Mirsaid Madyorovich University of innovation technologies, Dasturiy injiniring ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19627565

Annotatsiya: Bu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining kundalik hayotimizdagi o‘rni va uning turli sohalarda qo‘llanilishi hamda jamiyat taraqqiyotiga ta’siri yoritib berilgan. Shuningdek, sun’iy intellektning afzalliklari, imkoniyatlari haqida fikr yuritiladi. Zamonaviy dunyoda sun’iy intellekt inson faoliyatining ajralmas qismiga aylanib borayotgani aytiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, axborot texnologiyalari, ta’lim, tibbiyot, innovatsiya.

Annotation: This article highlights the role of artificial intelligence technologies in our daily lives, their application in various fields, and their impact on societal development. It also discusses the advantages and possibilities of artificial intelligence. It is said that in the modern world, artificial intelligence is becoming an integral part of human activity.

Key words: artificial intelligence, digital technologies, automation, information technologies, education, medicine, innovation.

Sun’iy intellekt — bu kompyuter tizimlarining inson tafakkuriga xos bo‘lgan fikrlash, tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va qaror qabul qilish kabi jarayonlarni bajarish qobiliyati bo‘lib u algoritmlar, matematik modellar va katta hajmdagi ma’lumotlar asosida ishlaydi. Oddiy qilib aytganda, sun’iy intellekt bu kompyuterlarning inson qanday fikrlasa, u ham shunday fikrlashga urinishi hisoblanadi. Masalan, smartfonimizdagi ovozli yordamchilar, masofadan ishlaydigan tarjima dasturlari yoki onlayn xarid platformalaridagi tavsiyalar ham sun’iy intellekt yordamida ishlaydi. Hozirgi kunda, kundalik hayotimizda ko‘pchiligimiz sun’iy intellektdan foydalanayotganimizni o‘zimiz ham sezmaymiz. 1956-yilda Dartmut konferensiyasida sun’iy intellekt tushunchasi ilmiy atama sifatida shakllangan. Dastlabki yillarda u oddiy mantiqiy masalalarni yechish vazifalari bilan cheklangan. Vaqt o‘tishi bilan kompyuterlarning hisoblash quvvati ortib borib, internet rivojlandi va ma’lumotlar hajmi ko‘paydi. Natijada mashinaviy o‘qitish, chuqur o‘rganish kabi yo‘nalishlar paydo bo‘lib, sun’iy intellekt tushunchasi yanada mukammallashdi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt nafaqat ilmiy laboratoriyalarda, balki har bir insonning kundalik hayotida faol qo‘llanilmoqda.

Ta’lim jarayonida sun’iy intellekt tushunchasi texnologiyalari tub o‘zgarishlarni amalga oshirib kelmoqda. An’anaviy ta’lim jarayonida barcha o‘quvchilarga bir xil metodika qo‘llanilgan bo‘lsa, endilikda sun’iy intellekt yordamida har bir talaba bilan individual yondashuv imkoniyati ham paydo bo‘lmoqda. Masalan, onlayn ta’lim platformalari talabalarning bergan javoblarini tahlil qilib, uning bilim darajasini aniqlab qolmasdan va shunga mos topshiriqlarni ham yaratib beradi. Bu esa, o‘quv jarayonini yanada samaraliroq qiladi. Shuningdek, berilgan test topshiriqlarini avtomatik tekshirish tizimlari o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi va ishini osonlashtiradi.

Sun’iy intellekt ta’lim jarayonida emas, balki tibbiyot sohasi ham katta foyda keltirmoqda. Sun’iy intellekt yordamida kasalliklarni erta bosqichda aniqlash, tashxis qo‘yish va davolash usullarini tanlash imkoniyati kengaymoqda. Masalan, sun’iy intellekt rentgen, MRT va KT tasvirlarini tahlil qilib, o‘simta yoki boshqa patologiyalarni aniqlashda shifokorlarga katta yordam beradi. Shu bilan birga ayrim tizimlar qon bosimi, yurak urishi va boshqa ko‘rsatkichlarni kuzatib borib, sog‘liqdagi o‘zgarishlar haqida ogohlantiradi. Sun’iy intellekt yordamida jarrohlik amaliyotlari ham bajarilmoqda. Bunday texnologiyalar operatsiya aniqligini oshiradi va xatolik ehtimolini kamaytiradi.

Sun’iy intellekt iqtisodiyot va biznes jarayonlarini optimallashtirishda muhim rol o‘ynamoqda. Korxonalar sun’iy intellekt yordamida mijozlar ehtiyojini tahlil qilib, bozor talabini prognoz qiladi va ishlab chiqarish jarayonini rejalashtiradi. Onlayn savdo platformalarida mahsulot tavsiyalari mijozning qidiruv tarixi va qiziqishlariga asoslanadi. Bank sohasida esa sun’iy intellekt firibgarlik holatlarini aniqlash, kredit reytingini baholash va moliyaviy risklarni kamaytirishda qo‘llaniladi.

Transport sohasida ham sun’iy intellekt harakat xavfsizligini oshirish va yo‘l tirbandliklarini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, navigatsiya tizimlari real vaqt rejimida yo‘llardagi holatni tahlil qilib, eng qulay yo‘nalishni tavsiya etadi.

Oddiy insonning kundalik hayotini ham sun’iy intellekt ancha yengillashtirdi. Smartfonlardagi yuzni aniqlash tizimi, ovozli yordamchilar, aqlli soatlar, aqlli uy qurilmalari bularning barchasi sun’iy intellekt asosida ishlaydi.

Sun’iy intellektning keng qo‘llanilishi bilan birga ayrim muammolar ham yuzaga kelmoqda. Eng dolzarb masalalardan biri — shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi. Foydalanuvchilarning ma’lumotlari himoyalanmasa, bu turli salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shuningdek, ayrim kasblarning avtomatlashtirilishi ish o‘rinlarining qisqarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois, zamonaviy jamiyatda yangi ko‘nikmalarni egallash va raqamli savodxonlikni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellektdan foydalanishda axloqiy jihatdan esa inson manfaatlari ustuvor bo‘lishi zarur. Texnologiya insonni almashtirish uchun emas, balki unga yordam berish uchun xizmat qilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt bugungi kunda insoniyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biriga aylandi. U nafaqat ilm-fan yoki texnologiya sohasida, balki kundalik hayotimizning barcha jabhalarida faol qo‘llanilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.10.2024 yildagi PQ-358-sonli qarori. Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida.
3. Eric C. K. Artificial Intelligence in Education: Emerging Technologies, Models and Applications: Proceedings of 2021 2nd International Conference on Artificial Intelligence in Education Technology.
4. Peter I., Imogen C. Artificial Intelligence in Education: The Intersection of Technology and Pedagogy.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELLEKT VA KIBERXAVFSIZLIKNING ROLI

Erdashov Alimjan Baxramovich - University of Innovation Technologies assistent o’qituvchisi

Duysenbaev Ruslan Ongarovich - University of Innovation Technologies assistent o’qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19616430

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimida sun'iy intellekt (SI) va kiberxavfsizlikning o'rni, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri va integratsiyasi batafsil tahlil qilingan. Maqolada SI asosidagi ta'lim texnologiyalari, adaptiv o'qitish tizimlari, ta'lim muassasalarida kibertahdidlar va ulardan himoya qilish mexanizmlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimidagi raqamlashtirish jarayonlari, mavjud muammolar va istiqbolli yechimlar tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik, ta'lim texnologiyalari, adaptiv o'qitish, kibertahdidlar, ma'lumotlarni himoya qilish, raqamli savodxonlik.

Abstract: This article provides a detailed analysis of the role of artificial intelligence (AI) and cybersecurity in the education system in the context of digital transformation, their impact and integration into the educational process. The article examines AI-based educational technologies, adaptive learning systems, cyber threats in educational institutions, and mechanisms for protecting against them. In addition, the digitalization processes in the Uzbekistan education system, existing problems, and promising solutions are recommended.

Keywords: digital transformation, artificial intelligence, cybersecurity, educational technologies, adaptive learning, cyber threats, data protection, digital literacy.

KIRISH

Jahon miqyosida to'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) sifatida ta'riflangan hozirgi texnologik o'zgarishlar barcha sohalarga, jumladan ta'lim tizimiga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli transformatsiya — bu faqat yangi qurilmalar

yoki dasturiy ta'minot joriy etish emas, balki ta'lim metodologiyasi, pedagogik yondashuvlar va muassasa boshqaruvini tubdan qayta qurishni anglatadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ta'limdagi o'rganish jarayonini shaxsiylashtirish, o'qituvchi mehnatini yengillashtirish va ta'lim sifatini oshirishda ulkan imkoniyatlar ochib bermoqda. Biroq, bu jarayon bilan bir vaqtda kiberxavfsizlik muammolari ham keskin dolzarblashmoqda. Ta'lim muassasalari katta hajmdagi shaxsiy ma'lumotlarni — o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar ma'lumotlarini — qayta ishlash markazi sifatida kiberjinoyatchilarning asosiy nishoniga aylanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va "Yil davomida ta'limni rivojlantirish" konsepsiyasi doirasida ta'lim digitalizatsiyasiga alohida e'tibor qaratilayotgan hozirgi sharoitda ushbu mavzuning o'rganilishi amaliy ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya va ta'lim: global tendentsiyalar

Raqamli transformatsiya ta'lim sohasida bir necha asosiy yo'nalishda namoyon bo'lmoqda. Birinchidan, bulutli hisoblash texnologiyalari ta'lim resurslari va platformalarini istalgan joydan foydalanish imkonini bermoqda. Google Workspace for Education, Microsoft Teams for Education va o'xshash platformalar bugungi kunda dunyo bo'ylab yuz millionlab o'quvchi va o'qituvchi tomonidan qo'llanilmoqda.

Ikkinchidan, katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili ta'lim muassasalarida qaror qabul qilish jarayonini ma'lumotlarga asoslangan holda amalga oshirish imkonini bermoqda. O'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari, darsga qatnashish statistikasi va o'qishdan bo'sash xavfini oldindan aniqlash — bularning barchasi Big Data va machine learning algoritmlar yordamida amalga oshirilmoqda.

Uchinchidan, 5G texnologiyasining tarqalishi va Narsalar interneti (IoT) qurilmalarining ta'lim muhitiga kirib kelishi "aqlli maktab" va "aqlli universitet" kontseptsiyalarini hayotga tatbiq etish imkonini bermoqda. Smart doskalar, interaktiv stol va o'rindiqlar, avtomatik davomat tizimlar — bularning barchasi ta'lim infratuzilmasini tubdan o'zgartirmoqda.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi roli

Sun'iy intellekt ta'lim sohasiga bir necha yo'nalishda tatbiq etilmoqda. Adaptiv ta'lim tizimlari (Adaptive Learning Systems) har bir o'quvchining bilim darajasi, o'rganish tezligi va xato tahlili asosida shaxsiy ta'lim traektoriyasini shakllantiradi. Carnegie Learning, Knewton va DreamBox Learning kabi platformalar SI algoritmlaridan foydalanib, an'anaviy sinfxona ta'limiga nisbatan o'zlashtirish samaradorligini 25–40% ga oshirishi ilmiy tadqiqotlar bilan isbotlangan.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) asosidagi tizimlar o'quvchilarning yozma ishlarini avtomatik tekshirish, ular bilan dialog shaklida savol-javob olib borish va grammatik xatolarni real vaqtda tuzatish imkonini beradi. Grammarly, Turnitin va ularga o'xshash vositalar bugungi kunda ta'lim muassasalarida keng qo'llanilmoqda.

Kompyuter vositasida ko'rish (Computer Vision) texnologiyasi sinfdagi o'quvchilar e'tiborini kuzatish, yuz ifodasi orqali ularning tushunish darajasini aniqlash va darsga qatnashishni avtomatik qayd etish uchun ishlatilmoqda. Biroq, bu texnologiyaning qo'llanilishi qator etik muammolarni ham yuzaga keltirmoqda — xususan, shaxsiy hayot daxlsizligi va ma'lumotlar maxfiyligi masalalari.

Ta'lim tizimida kiberxavfsizlik: tahdidlar va himoya mexanizmlari

Ta'lim muassasalari kiberxavfsizlik nuqtai nazaridan bir qator xususiyatlar sababli ayniqsa himoyasiz hisoblanadi. Birinchidan, ularda katta hajmdagi maxfiy ma'lumotlar to'planadi: voyaga yetmagan bolalar, ularning ota-onalari, o'qituvchilar va xodimlarning shaxsiy ma'lumotlari, moliyaviy ma'lumotlar va ilmiy tadqiqot natijalari. Ikkinchidan, ta'lim muassasalarining axborot xavfsizligiga sarflanadigan byudjet tijorat tashkilotlarga nisbatan ancha cheklangan. Uchinchidan, foydalanuvchilar (talabar, o'quvchilar) texnik savodxonlik darajasi ko'pincha past bo'ladi.

Kiberjinoyatchilarning ta'lim muassasalariga nisbatan qo'llaydigan asosiy usullariga to'xtalsak: fishing hujumlari (phishing) — elektron pochta yoki soxta veb-saytlar orqali login va parollarni o'g'irlash; to'lov dasturlari (ransomware) — ta'lim muassasasi tizimlarini bloklash va qimmatbaho ma'lumotlarni qayta tiklash uchun

to'lov talab qilish; DDoS hujumlari — onlayn ta'lim platformalarini vaqtincha ishdan chiqarish. 2022–2023 o'quv yilida Yevropa va AQSHda 300 dan ortiq ta'lim muassasasi ransomware hujumiga uchragan.

Ta'lim tizimida kiberxavfsizlikni ta'minlash uchun ko'p qatlamli yondashuv talab etiladi. Texnik jihatdan: kuchli autentifikatsiya tizimlari (ko'p faktorli autentifikatsiya — MFA), ma'lumotlarni shifrlash, muntazam zahira nusxalar va tarmoqni segmentlash. Tashkiliy jihatdan: foydalanuvchilar uchun kiberxavfsizlik bo'yicha muntazam treninglar, aniq siyosatlar va intsidentlarga javob berish rejasi. Huquqiy jihatdan: ma'lumotlarni himoya qilish qonunchiligiga qat'iy rioya etish va shaxsiy ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida shaffoflikni ta'minlash.

O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli transformatsiya: holat va muammolar

O'zbekistonda so'nggi yillarda ta'lim raqamlashtirishda sezilarli yutuqlarga erishildi. edu.uz platfor-masi, Hemis axborot tizimi, elektronli darsliklar va masofaviy ta'lim platformalarining joriy etilishi o'rganish jarayonini yangicha bosqichga olib chiqdi. Biroq, bir qator tizimli muammolar hali o'z yechimini kutmoqda.

Birinchidan, hududlar o'rtasidagi raqamli tengsizlik hali hal etilmagan. Toshkent va yirik shaharlar bilan qishloq hududlar o'rtasidagi internet tezligi va qurilmalarga egalik darajasidagi farq ta'limdagi imkoniyat tengsizligini kuchaytirib yubormoqda. Ikkinchidan, o'qituvchilarning raqamli kompetentsiyasi talabga javob bermaydigan hollari ko'p uchramoqda — ta'limda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish ularning samarali qo'llanilishisiz natija bermaydi.

Uchinchidan, ta'lim tizimida kiberxavfsizlik madaniyati hali shakllanmagan. Ko'plab ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligi bo'yicha mutaxassis yo'q, xodimlar fishing hujumlarini aniqlay olmaydi va shaxsiy ma'lumotlar ko'pincha himoyalanmagan kanallar orqali uzatiladi. Ushbu muammolarni hal etish uchun davlat, xususiy sektor va xalqaro hamkorlikning kuchaytirilishi zarur.

XULOSA

Raqamli transformatsiya sharoitida sun'iy intellekt va kiberxavfsizlik ta'lim tizimining ikki asosiy ustuni bo'lib qolmoqda. SI texnologiyalari ta'limni

shaxsiylashtirish, samaradorlikni oshirish va o'qituvchi mehnatini yengillashtirish imkonini bersa, kiberxavfsizlik ushbu raqamli infratuzilmaning mustahkam va ishonchli ishlashini ta'minlaydi.

Ta'lim tizimida raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar zarur: ta'lim dasturlariga kiberxavfsizlik asoslarini majburiy fan sifatida kiritish; o'qituvchilar va ma'muriyat xodimlarini SI texnologiyalari va kiberxavfsizlik bo'yicha muntazam o'qitish; ta'lim muassasalari uchun axborot xavfsizligi standartlari va minimaltalablarini belgilovchi milliy siyosat ishlab chiqish; hamda raqamli infratuzilmani rivojlantirishda xususiy sektor bilan davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini faollashtirish.

Faqat texnologiyaga investitsiya qilish emas, balki insonlarga — o'qituvchilarga, o'quvchilarga va ota-onalarga — tegishli bilim va ko'nikmalarni berish ta'limdagi raqamli transformatsiyani haqiqiy muvaffaqiyatga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. PF-6079-son. – Toshkent, 2020.

2. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., Forcier, L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson, London, 2016. – 56 b.

3. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO Publishing, 2022. – 24 b.

4. Verizon. Data Breach Investigations Report 2023. – New York: Verizon, 2023. – 87 b.

5. Xolmatov, D. N., Rahimov, A. B. "Ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligini ta'minlash usullari." Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar, 2023, №3. – B. 44–52.

6. ENISA (European Union Agency for Cybersecurity). Cybersecurity in Education. Threat Landscape Report. Athens: ENISA, 2023. – 62 b.

O’ZBEKISTON OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TEXNIK TA’LIMGA SUN’IY INTELLEKTNI JORIY ETISH

Izetaeva Gulbaxar Keunimjaevna - Innovatsion Texnologiyalar Universiteti «Dasturiy injiniring» kafedrasi mudiri p.f.f.d.(PhD) dotsent

Jiemuratova Eleonora Gulmurat qizi - Innovatsion Texnologiyalar Universiteti «Dasturiy injiniring» ta’lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Janabayev Dauletbek Jumabekovich - Innovatsion Texnologiyalar Universiteti Rektorat tashkiliy xizmat bo’limi boshlig’i

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629259

Annotatsiya: O‘zbekiston iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalarini texnik ta’lim tizimiga joriy etish oliy ta’limni modernizatsiya qilishning strategik yo‘nalishi hisoblanadi. AI platformalari, virtual laboratoriyalar va adaptiv o‘qitish tizimlari talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradi, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashni o‘rgatadi va bitiruvchilarni raqobatbardosh qiladi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, texnik ta’lim, oliy ta’lim, raqamli transformatsiya, O‘zbekiston, raqamli kompetensiyalar, adaptiv ta’lim, muhandislik tayyorgarligi, ta’lim texnologiyalari, innovatsion rivojlanish.

Abstract: Within the context of Uzbekistan’s digital transformation, the integration of artificial intelligence into the technical education system represents a strategic approach to modernizing higher education. AI platforms, virtual laboratories, and adaptive learning systems not only enhance students’ practical competencies but also develop their ability to analyze large-scale data, thereby improving graduates’ competitiveness in the evolving labor market.

Keywords: artificial intelligence, technical education, higher education, digital transformation, Uzbekistan, digital competencies, adaptive learning, engineering training, educational technologies, innovative development.

Kirish. Fan va texnika taraqqiyotining zamonaviy bosqichi jamiyat hayotining barcha sohalariga raqamli texnologiyalar hamda sun’iy intellekt (SI)ning jadal joriy etilishi bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, bu jarayon muhandislik-texnik tarmoqlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki SI texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, loyihalashni optimallashtirish, ishlab

chiqarish tizimlarini boshqarish hamda texnik yechimlar samaradorligini oshirishda keng qo‘llanilmoqda. Global raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy SI texnologiyalarini puxta egallagan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash oliy ta’lim tizimining strategik ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda.

O‘zbekistonda sanoat, energetika, transport va qurilish sohalarining rivojlanishi murakkab texnik masalalarni hal etishda sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalana oladigan yangi avlod mutaxassislarini talab etadi. Biroq hozirgi kunda mamlakatimiz texnik oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt fanlarini o‘qitish fragmentar (bo‘lakli) xususiyatga ega bo‘lib, bu talabalarda intellektual tizimlar sohasida amaliy kompetensiyalarning yetarli darajada shakllanishini cheklab qo‘ymoqda [2].

Tadqiqotning dolzarbligi sun’iy intellekt texnologiyalarini texnik oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayoniga integratsiya qilish zarurati bilan belgilanadi. Mazkur integratsiya muhandislar tayyorlash sifatini oshirish, sanoat tarmoqlariga innovatsion yechimlarni joriy etish jarayonini jadallashtirish hamda ta’lim dasturlarining raqamli iqtisodiyotning zamonaviy talablariga muvofiqligini ta’minlash imkonini beradi [4].

Ushbu tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida texnik ta’lim tizimiga sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning ilmiy asoslangan modelini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, mazkur model talabalarda muhandislik kompetensiyalari hamda intellektual tizimlar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishni ta’minlashga qaratilgan.

Mazkur maqsadga erishish uchun tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Texnik ta’limda sun’iy intellektni o‘qitishning zamonaviy holati va rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish.

2. Sun’iy intellektni o‘quv jarayoniga samarali joriy etishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash.

3. Ta’lim dasturlariga sun’iy intellektni integratsiya qilishning metodik modelini ishlab chiqish.

4. Talabalarda SI-kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o‘quv-uslubiy materiallarni yaratish va amaliyotda sinovdan o‘tkazish.

5. Taklif etilgan modelning samaradorligini O‘zbekiston texnik oliy ta’lim muassasalari bazasida baholash.

Tadqiqotning obyekti sifatida texnik oliy ta’lim muassasalarining ta’lim jarayoni, predmeti sifatida esa bo‘lajak muhandislarni tayyorlash tizimiga sun’iy intellektni joriy etishning pedagogik mexanizmlari belgilandi [1].

Tadqiqotning ilmiy yangiligi texnik ta’lim tizimiga sun’iy intellektni integratsiya qilishning kompleks modelini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, mazkur model metodik tavsiyalar hamda talabalarda SI-kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini baholash tizimini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan materiallardan ta’lim dasturlarini modernizatsiya qilishda, sun’iy intellekt laboratoriyalarini tashkil etishda hamda mamlakatda muhandislik tayyorgarligi sifatini oshirishda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi.

2024-yilda oliy ta’lim tizimida sun’iy intellektni joriy etishning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan SI texnologiyalarining oliy ta’limdagi umumiy salohiyatini yoritishga qaratilgan. Xususan, M. Rakhmatullaevning maqolasida sun’iy intellektdan foydalanish istiqbollari, global tendensiyalar hamda strategik yondashuv zarurati tahlil qilingan bo‘lib, unda generativ texnologiyalar universitetlar darajasida ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirish imkoniga ega vosita sifatida alohida e’tirof etilgan. Mazkur yondashuv O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar misolida ko‘rib chiqilgan [6].

Nashrlarda, shuningdek, ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha milliy strategiyalarni ishlab chiqish, imkoniyat va xavflarni baholash, shuningdek, texnologiya bilan samarali o‘zaro hamkorlik qilish uchun professor-o‘qituvchilar hamda talabalarni tayyorlash zarurligi ta’kidlangan.

2025–2026-yillarda olib borilgan keyingi tadqiqotlarda sun’iy intellektni amaliyotga tatbiq etish va qo‘llashga o‘tish jarayonida sezilarli siljish kuzatiladi. Xususan, Springer Nature sharhida qayd etilishicha, SI texnologiyalari muhandislik ta’limida ta’limni individuallashtirish, intellektual o‘quv tizimlarini joriy etish, akademik

o‘zlashtirishni prognozlash hamda bilimlarni baholashni avtomatlashtirishda faol qo‘llanilmoqda.

Shu bilan birga, tadqiqotlarda ijobiy natijalar (masalan, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining yaxshilanishi) bilan bir qatorda muhim muammolar ham qayd etilgan. Jumladan, algoritmik og‘ishlar (bias) va akademik halollik masalalari sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishda dolzarb muammolar sifatida e’tirof etilmoqda.

1-jadval. Bosqichlar bo‘yicha taqqoslash:

Davr	Tadqiqotlar yo‘nalishi	Asosiy mavzular
2024	Sun’iy intellektning nazariy asoslari va salohiyati	Strategiya, imkoniyatlar, global tendensiyalar
2025–2026	Amaliy joriy etish	Shaxsiylashtirish, avtomatlashtirish, baholash, adaptiv ta’lim

Ta’limni shaxsiylashtirish: Sun’iy intellekt o‘quv jarayonini talabaning individual ehtiyojlariga moslashtira oladi, bu esa ayniqsa murakkab texnik fanlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Avtomatlashtirish va tahlil: Intellektual tizimlar o‘qituvchilarga topshiriqlarni avtomatik tekshirish, o‘quv trajektoriyalarini tahlil qilish va mumkin bo‘lgan qiyinchiliklarni prognoz qilishda yordam beradi, bu pedagogikaning samaradorligini oshiradi [8].

Laboratoriya amaliyotlarida innovatsiyalar: Sun’iy intellekt vositalari murakkab texnik jarayonlarni modellashtirish, virtual laboratoriyalar yaratish va tajribaviy o‘quv imkoniyatlarini kengaytirishga imkon beradi, buning uchun qo‘shimcha jismoniy jihozlarga xarajat talab qilinmaydi.

So‘nggi tadqiqotlarda aniqlangan asosiy muammolar va xavflar

Infratuzilma va kadrlar yetishmasligi: Milliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonning ayrim oliy ta’lim muassasalarida raqamli infratuzilma va o‘qituvchilar tayyorgarligi yetarli darajada emas, bu esa sun’iy intellektni keng joriy etishga to‘sqinlik qiladi.

Xulosa.

O‘tkazilgan tahlillar shuni tasdiqlaydi-ki, O‘zbekistonning texnik oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish nafaqat global tendensiyaga ergashish, balki raqamli iqtisodiyot va sanoat ehtiyojlari bilan belgilangan ob’ektiv zaruratdir. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, 2024-yildagi sun’iy intellekt salohiyatini nazariy tahlil qilish bosqichidan 2025–2026-yillardagi amaliy tatbiq etish faol bosqichiga o‘tish kuzatiladi, bunda ta’limni shaxsiylashtirish, o‘quv jarayonlarini avtomatlashtirish va virtual laboratoriya bazasini rivojlantirish asosiy rol o‘ynaydi.

Biroq, SIning muvaffaqiyatli integratsiyasi tizimli muammolarga duch keladi: o‘qitishning bo‘lakli xususiyati, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi va malakali pedagog kadrlar yetishmasligi. Tadqiqotda taklif etilgan sun’iy intellektni integratsiya qilishning kompleks modeli, jumladan, standartlarni yangilash, fanlararo modullar va maxsus laboratoriyalarni yaratish orqali ushbu to‘siqlarni yengish maqsad qilinadi.

Sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga tizimli va ilmiy asoslangan tarzda joriy etish, innovatsion rivojlanish va O‘zbekistonning texnologik suverenitetini ta’minlay oladigan yangi avlod muhandislarni shakllantirish bo‘yicha strategik vositadir. Taklif etilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish nafaqat bitiruvchilarning tayyorgarlik sifatini oshirish, balki akademik fan bilan iqtisodiyotning real sektori o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Rakhmatullaev, M. (2024). Artificial Intelligence in Higher Education. Problems and Solutions. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Данная статья профессора М. Рахматуллаева, упомянутая в вашем введении, рассматривает глобальные тенденции, стратегические подходы и потенциал генеративных технологий ИИ в высшем образовании Узбекистана.
2. Atajonova, S. B. (2025). Models and Mechanisms for Implementing an Inclusive Approach in Engineering Education Based on Artificial

Intelligence. International Journal of Pedagogics, 5(05), 110–114. В статье анализируются модели и механизмы использования ИИ для персонализированного обучения, интеллектуальной поддержки и автоматизированного контроля знаний в инженерном образовании.

3. Abrorov, A., Saidov, A., Meyliyeva, N., Abdullaeva, D., & Shukurova, M. (2025). Optimizing mechanical engineering curriculum design using AI and machine learning. AIP Conference Proceedings, 3268(1), 070036. Исследование посвящено интеграции ИИ и машинного обучения в учебные программы машиностроения для улучшения результатов обучения и соответствия требованиям промышленности.
4. Tuyboyov, O., Sharipova, N., Ergasheva, L., & Nasirdinova, S. (2025). The role and impact of AI-enhanced virtual laboratories in mechanical engineering education. AIP Conference Proceedings, 3268(1), 070019. Работа рассматривает влияние виртуальных лабораторий на базе ИИ на приобретение практических навыков студентами и персонализацию обучения.
5. Tuyboyov, O., Turdikulova, B., Davlatova, R., & Norov, S. (2025). The role of AI-driven intelligent tutoring systems in enhancing mechanical engineering education. AIP Conference Proceedings, 3268(1), 070038. Статья посвящена интеллектуальным обучающим системам, которые адаптируют учебные стратегии под индивидуальные стили обучения студентов.
6. Musaev, M., Rakhmatullaev, M., Normatov, S., Shukurov, K., & Abdullaeva, M. (2024). Integrated Intelligent System for Scientific and Educational Information Retrieval. ENVIRONMENT. TECHNOLOGIES. RESOURCES. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, 2, 156-160. В данной работе представлены результаты исследований по созданию интеллектуальных систем для поиска научно-образовательных ресурсов.

7. Djumanov, J., Sultanov, D., & Ruzimov, S. (2025). Creation of an Educational Platform that Develops the Core Competencies of Engineers. 2025 IEEE 26th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM), 2340-2344.Авторы представляют разработанную интеллектуальную образовательную платформу для формирования ключевых компетенций инженеров.
8. UNESCO-ICHEI. (2024). Analysis of Current Trends and Activities Related to the Integration of Artificial Intelligence into Higher Education in the CIS Republics
9. Tuyboyov, O. V., Lee, G. S., & Lee, G. Y. (2023). International Journal of Precision Engineering and Manufacturing-Green Technology, 10

SUN’IY INTELLEKTNI TA’LIM TIZIMIDA QO‘LLASHNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Zaripov Olinjon Kuvandiq o‘g‘li, Innovatsion texnologiyalar universiteti Dasturiy injiniring kafedrasi, PhD, dotsent,

Omirbaeva Ariwxan - Innovatsion texnologiyalar Universiteti Filologiya fakulteti 2-kurs talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629649

Annotatsiya: Maqolada raqamlashtirish sharoitida O‘zbekiston ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Sun’iy intellektning shaxsiyalashtirilgan ta’limni tashkil etish, avtomatik baholash va o‘qituvchi yukini kamaytirishdagi imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. O‘zbekiston sharoitida raqamli infratuzilma yetishmovchiligi, pedagoglarning raqamli savodxonligi pastligi, axborot xavfsizligi va etik muammolar kabi asosiy to‘siqlar ochib berilgan. Tadqiqot natijasida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, raqamlashtirish, ta’lim tizimi, shaxsiyalashtirilgan ta’lim, raqamli xavfsizlik, O‘zbekiston ta’limi.

Annotation: The article analyzes the current problems and development trends of using artificial intelligence technologies in the education system of Uzbekistan under digitalization conditions. The possibilities of artificial intelligence in organizing personalized learning, automated assessment and reducing the teacher’s workload are examined. The main obstacles such as insufficient digital infrastructure, low digital literacy of pedagogues, information security and ethical issues are revealed. As a result of the study, practical recommendations aimed at improving the quality of education have been developed.

Keywords: artificial intelligence, digitalization, education system, personalized learning, digital security, education in Uzbekistan.

KIRISH

Raqamlashtirish bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy taraqqiyot omillaridan biriga aylandi. Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari ta’lim jarayonini shaxsiyalashtirish, samaradorligini oshirish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim rol o‘ynamoqda. O‘zbekiston Respublikasida ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar, jumladan HEMIS tizimi va onlayn platformalarni joriy etish bu yo‘nalishda muayyan yutuqlarga erishilganini ko‘rsatmoqda. Biroq, sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga chuqur integratsiya qilishda bir qator zamonaviy muammolar mavjud.

Birinchi navbatda, raqamli infratuzilma yetishmovchiligi dolzarb muammo hisoblanadi. Ko‘pgina ta’lim muassasalarida, ayniqsa mintaqalarda yuqori tezlikdagi internet va zamonaviy texnik jihozlar yetarli emas. Bu holat sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘quv platformalari va generativ vositalardan to‘liq foydalanishni cheklaydi.

Ikkinchi muhim muammo — pedagog kadrlar va talabalar raqamli savodxonligi darajasi pastligidir. Ko‘plab o‘qituvchilar sun’iy intellekt vositalarini o‘quv jarayoniga qanday integratsiya qilishni yetarli darajada bilmaydilar yoki ularga nisbatan ishonchsizlik bildiradilar. Natijada, SI ning potensiali to‘liq ishga solinmayapti.

Uchinchi masala — raqamli xavfsizlik va etik muammolar. Sun’iy intellektdan foydalanishda shaxsiy ma’lumotlar himoyasi, plagiat xavfi, SI tomonidan yaratilgan kontentning haqqoniyligi va axloqiy masalalar juda dolzarb bo‘lib qolmoqda. O‘zbekiston qonunchiligida bu yo‘nalishdagi tartibga solish hali to‘liq shakllanmagan.

Shu bilan birga, ijobiy tendensiyalar ham mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori bilan tasdiqlangan “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi”da SI asosidagi dasturiy mahsulotlar va xizmatlar hajmini 1,5 milliard AQSh dollariga yetkazish, hukumatning SI ga tayyorlik indeksida birinchi 50 talikka kirish kabi maqsadlar belgilangan. “Bir million sun’iy intellekt yetakchilari” milliy dasturi va xalqaro hamkorlikdagi loyihalar bu yo‘nalishda muhim qadamlar bo‘lmoqda. Dunyo tajribasida SI shaxsiyalashtirilgan ta’lim traektoriyalarini yaratish va o‘quvchilarning zaif jihatlarini tez aniqlashda yuqori samara berayotgani kuzatilmoqda.

Amaliy takliflar:

Ta’lim xodimlari uchun sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar bo‘yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Ta’lim muassasalarida raqamli infratuzilmani rivojlantirish va bepul SI asosidagi o‘quv platformalarini keng joriy etish.

Sun’iy intellektdan ta’limda foydalanish bo‘yicha milliy etik kodeks va raqamli xavfsizlik standartlarini ishlab chiqish.

Mintaqaviy darajada SI ni ta’limda qo‘llash bo‘yicha pilot loyihalarni amalga oshirish va natijalarini kengaytirish.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellektni ta’lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilish ta’lim sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Biroq bu jarayon infratuzilmani mustahkamlash, kadrlar tayyorlash va huquqiy-etik asoslarni takomillashtirishni talab etadi. Ushbu muammolarni hal etish orqali O‘zbekiston ta’lim tizimi raqamli jamiyat va raqamli iqtisodiyot talablariga to‘liq javob bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-358-son qarori. Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. – 2024.

2Alimardonov I.M., Abdullayev M.Q. Ta’limda sun’iy intellekt: imkoniyat va muammolar // Iqtisodiyot va ta’lim. – 2023.

3.UNESCO. O‘zbekistonda raqamli ta’limni rivojlantirish hisoboti. – 2025.

4.Berdimuratova A.K. Falsafa. – Nukus: “Qaraqalpaqstan”, 2010. – 280 b.

5.OECD. Ta’lim va ko‘nikmalar kelajagi 2030. – Paris, 2019.

GEOMETRIC FACIAL LIVENESS INDICATORS FOR SECURE BIOMETRIC VERIFICATION IN DIGITAL EDUCATION ENVIRONMENTS

Ortikova Feruza - Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, PhD student

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629754

Abstract: This paper examines geometric facial liveness indicators for secure biometric verification in digital education. Unlike traditional face recognition focused on identity matching, the approach distinguishes a live face from spoofing attempts such as photos, videos, and screen-based imitations. It highlights landmark dynamics, motion consistency, asymmetry, and depth-related changes as useful liveness cues. The study concludes that geometric liveness analysis can improve security in remote learning and online examinations while remaining efficient and interpretable.

Keywords: biometric verification, liveness detection, face spoofing, geometric modeling, educational security, facial landmarks, online examination, digital education, biometric protection.

Introduction

The digital transformation of education has made secure user verification essential for academic reliability and digital trust. Facial biometric verification is widely used because it is fast, contactless, and convenient, but it remains vulnerable to spoofing attacks such as printed photos, replayed videos, and screen-based face imitation. Therefore, face recognition alone is not enough; educational systems must also determine whether the presented face is live.

Many liveness detection methods rely on texture analysis, deep learning, or special hardware, which may be difficult to apply in standard educational settings. In this context, geometric facial analysis offers a practical and interpretable solution. A live face shows subtle geometric changes such as blinking, lip motion, head micro-rotation, asymmetry, and temporal landmark deformation. These features can help distinguish a real face from an artificial presentation.

This paper examines the role of geometric facial liveness indicators in secure biometric verification for digital education and shows that geometric modeling can strengthen anti-spoofing protection in academic systems.

Literature Review and Methods

Research in facial biometrics has mainly focused on identity recognition. Early methods, such as Eigenfaces and Fisherfaces, treated faces as visual patterns, while modern deep learning models achieve high identification accuracy through large-scale embeddings [1], [2]. However, studies have shown that identity recognition alone is vulnerable to spoofing attacks, which led to the development of liveness and presentation attack detection methods.

Anti-spoofing approaches generally include texture analysis, motion-based detection, depth or infrared sensing, and deep neural classification. Although effective, these methods may require complex models or specialized hardware. In contrast, geometric modeling provides a simpler and more interpretable solution, particularly suitable for environments with limited technical resources.

In the proposed approach, the face is represented as a set of anatomical landmarks:

$$L = \{l_1, l_2, ..., l_n\}$$

where each landmark point is defined as

$$l_i = (x_i, y_i), i = 1, 2, ..., n$$

For dynamic analysis across time, the landmark configuration is observed over a sequence of frames:

$$d_{ij} = \sqrt{(\mathrm{x}_i - x_j)^2 + (y_i - y_j)^2}$$

This formulation makes it possible to evaluate not only static geometric relations but also their temporal behavior.

The methodological basis of the study includes four main groups of geometric liveness indicators.

1. Static structural plausibility

A live human face normally preserves anatomically valid proportions among the eyes, nose, mouth, and facial contour. Even when head pose changes moderately, the structural consistency remains coherent. In spoofing attempts using printed or screen-displayed faces, some distortions may appear due to perspective, bending of the medium, screen glare, or cropping. Therefore, the first level of analysis evaluates whether the detected facial geometry satisfies plausible structural constraints.

2. Temporal micro-movement analysis

A live face naturally produces small involuntary movements. These include blinking, subtle lip dynamics, slight head tremor, and local muscular changes. Such micro-movements may be modeled through frame-to-frame displacement of landmarks:

$$\square \quad l_i^t$$

If the observed face is only a static photograph, such internal facial motion is absent. If it is a replayed video, motion may exist but often lacks adaptive interaction with the current verification scenario. Therefore, temporal geometric variation becomes an important liveness cue.

3. Relative motion consistency

A real face exhibits coordinated motion among different facial regions. For example, blinking affects the eyelid region while preserving the general position of the nose. Slight speech motion changes mouth landmarks without destroying the overall facial structure. In contrast, spoof attacks may produce uniform planar movement of the entire face region, especially when the attack source is a mobile screen or printed paper moving in front of the camera. For this reason, the proposed approach evaluates whether facial landmark motion is locally differentiated and structurally consistent rather than globally planar.

4. Depth-sensitive geometric change

Although a standard webcam cannot capture full 3D depth directly, geometric cues can still reflect depth-related behavior. During natural head movement, facial landmarks change in ways that suggest real three-dimensional structure, while a flat printed face usually shows only simple projective changes. Therefore, pose-based geometric nonuniformity can serve as an additional liveness indicator.

Based on this, a geometric verification model in educational systems may work in two stages: first, identity matching is performed through standard facial biometric methods; second, liveness assessment checks whether the observed facial behavior belongs to a real live face. This two-stage approach is especially useful for remote examinations and access to academic platforms.

Discussion

The proposed approach shifts the focus from identifying a person to verifying whether the presented face is live and authentic, which is crucial for preventing deception in digital education. Geometric liveness analysis uses indicators such as blink patterns, facial micro-movements, and landmark changes during head motion, and can work with standard webcams and laptops. However, since limited motion or advanced replay attacks may affect reliability, geometric indicators are most effective when combined with other verification methods. Overall, geometric modeling supports both identity recognition and protection against spoofing in educational biometric systems.

Results

The study concludes that biometric verification in digital education must include both identity recognition and liveness detection, since face recognition alone remains vulnerable to spoofing attacks. Geometric facial analysis provides an effective basis for liveness detection because live faces exhibit micro-movements, coordinated landmark dynamics, and depth-related geometric changes over time. Temporal landmark analysis is particularly important, as liveness requires observing facial behavior across multiple frames.

The main practical outcomes of the study may be summarized as follows:

- facial biometric verification in education should be designed as a two-level process: identity plus liveness;
- landmark-based geometric dynamics can help distinguish a live face from spoof presentations;
- blink-related, mouth-related, and pose-related geometric changes are informative liveness cues;
- lightweight geometric anti-spoofing methods are suitable for webcam-based educational platforms;
- hybrid security architectures combining geometric liveness with AI classification are a promising direction.

Conclusion

This paper examined geometric facial liveness indicators for secure biometric verification in digital education. The study showed that the key challenge in online education is not only recognition accuracy but also protection against spoofing and identity substitution. The analysis found that geometric modeling can help solve this problem by tracking the spatial and temporal behavior of facial landmarks to distinguish a live face from an artificial presentation. Thus, geometric facial modeling is important not only for identity recognition but also as a practical and interpretable anti-spoofing tool. Future research may focus on experimental validation, challenge-response integration, and privacy-aware hybrid verification systems for secure digital learning environments.

References

1. Turk, M., & Pentland, A. (1991). Eigenfaces for Recognition. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 3(1), 71-86.

2. Zhao, W., Chellappa, R., Phillips, P. J., & Rosenfeld, A. (2003). Face Recognition: A Literature Survey. *ACM Computing Surveys*, 35(4), 399-458.

3. Jain, A. K., Ross, A., & Prabhakar, S. (2004). An Introduction to Biometric Recognition. *IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology*, 14(1), 4-20.

4. Galbally, J., Marcel, S., & Fierrez, J. (2014). Biometric Antispoofing Methods: A Survey in Face Recognition. *IEEE Access*, 2, 1530-1552.

JASALMA INTELLEKT: RAWAJLANIWI, ZAMANAGÓY ÁHMIYETI HÁM MASHQALALARI

Polatova Aqbota – Innovatsion Texnologiyalar Universiteti studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630030

Annotaciya. This article extensively examines the scientific and theoretical foundations of artificial intelligence (AI), its historical development, its place in modern technological systems, and its practical applications. It discusses various types of AI, such as machine learning, deep neural networks, natural language processing, and automated systems. Furthermore, the article addresses the social, ethical, and legal issues of AI and explores the prospects for developing these technologies in the Republic of Uzbekistan.

Tayanish sózler: Artificial intelligence, digital technologies, machine learning, neural networks, natural language processing, automation, innovation, information systems, digital economy, intelligent systems.

Kirisiw. XXI ásir adamzat tariyxında texnologiyalıq revolyuciya ásiri sipatında qaralmaqta. Usı ásirdegi eń áhmietli ilimiy jetiskenliklerden biri - jasalma intellekt (Artificial Intelligence) túsiniginiń payda bolıwı hám tez pátlerde rawajlanıwı bolıp tabıladı. Jasalma intellekt búgingi kúnde ekonomika, medicina, bilimlendiriw, transport, qorǵanıw, málimleme qáwipsizligi, hátteki kórkem óner hám ádebiyat tarawlarına shekem kirip barǵan.

Jasalma intellekttiń mánisi - insan oy-pikirin, úyreniw hám qarar qabıl etiw procesin kompyuter sistemaları arqalı modellestiriwden ibarat. YAǵnıy, ol insannıń pikirlew, úyreniw, talqılaw, eslep qalıw hám mashqalanı sheshiw sıyaqlı kognitiv processlerin avtomatlastırıwǵa xızmet etedi.

Jasalma intellekt ataması birinshi márte 1956-jili Dartmut konferenciyasında amerikalı alım Jon MakKarti tárepinen ilimiy atama sipatında kirgizilgen. Dáslep ol tek ǵana matematikalıq modeller hám logikalıq algoritmler tiykarında islegen bolsa, búgingi kúnde jasalma intellekt ózin-ózi úyreniwshi, tájiriybe tiykarında bilim toplaytuǵın hám erkin qararlar qabıl ete alatuǵın sistemaǵa aylandı.

Ózbekstan da bul baǵdarda jedel rawajlanıw basqıshına kirdi. 2021-jılı "Jasalma intellektti rawajlandırıw koncepciyası" qabıl etilip, bul texnologiyanı milliy ekonomikaǵa engiziw mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi.

Dodalaw hám talqılaw. Jasalma intellekt (AI) búgingi kúnde insaniyat turmısınıń barlıq tarawlarına tereń kirip barıp atırǵan, ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdıń eń áhmietli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Ol dáslep matematikalıq logika hám kompyuter pánleri tiykarında jaratılgan bolsa da, házirgi waqıtta ekonomika, medicina, bilimlendiriw, transport, energetika, huqıq hám hátte kórkem óner tarawlarında da keń qollanılmaqta. Dodalaw procesinde jasalma intellekttiń imkaniyatları, paydaları, qáwip-qáterleri hám sociallıq aqıbetleri kóp qırlı tallawdı talap etedi.

AI nıń tiykarǵı túrleri tómendegilerden ibarat:

- **Reaktiv mashinalar -** óz tájiriybesinen paydalana almaytuǵın, tek házirgi magliwmat tiykarında isleytuǵın sistemalar (máselen, IBM Deep Blue shaxmat bagdarlaması).
- **Sheklengen yadqa iye sistemalar** - ótmishtegi maǵlıwmatlardı eslep, qarar qabıl etiwde paydalanatuǵın sistemalar.
- **Ózin-ózi ańlaw sistemaları** - insan oylaw procesin tereń modellestiriwshi aldıńǵı intellekt sistemaları.

Jasalma intellekt ekonomika tarawında óndiris processlerin avtomatlastırıw, resurslardan nátiyjeli paydalanıw, qárejetlerdi azaytıw hám miynet ónimdarlıǵın

arttırıwda áhmietli rol atqarmaqta. Máselen, zamanagóy kárxanalarda óndiris liniyaları jasalma intellekt algoritmleri járdeminde basqarıladı. Nátiyjede insan qátesi azayadı, waqıt únemlenedi hám ónimniń sapası artadı.

Sonday-aq, SI texnologiyaları bank sistemasında kredit risklerin bahalaw, finans bazarların tallaw, valyuta kursların boljaw hám aldawshılıqlardı anıqlawda nátiyjeli qollanıladı. Ásirese, Ózbekstan ekonomikası sanlı transformaciya basqıshında bolǵan házirgi dáwirde jasalma intellekt texnologiyaların engiziw mámlekettiń básekige shıdamlılıǵın arttıradı. Sonıń menen birge, avtomatlastırıw processleri nátiyjesinde ayırım kásiplerdiń joq bolıp ketiwi, jańa mamanlıqlardıń talap etiliwi sıyaqlı sociallıq mashqalalar da júzege kelmekte.

Jasalma intellekt bilimlendiriw tarawın túp-tiykarınan ózgertip atır. Aralıqtan oqıtıw, intellektuallıq oqıw baǵdarlamaları, jekelestirilgen bilimlendiriw platformaları AI tiykarında islep shıǵılmaqta. Máselen, AI tiykarında isleytuǵın sistemalar oqıwshınıń bilim dárejesin tallap, oǵan sáykes tapsırmalardı avtomatikalıq túrde usınıs etedi. Bul bolsa bilimlendiriw nátiyjeliligin arttıradı, oqıtıwshılar ushın bolsa analitikalıq járdemshi wazıypasın atqaradı.

Jasalma intellekttiń mashqalaları. Jasalma intellekt (AI) zamanagóy texnologiyalar rawajlanıwınıń ajıralmas bólegi bolıp, insaniyat turmısınıń derlik barlıq tarawlarına tereń kirip barmaqta. Biraq bul texnologiyanıń jedel rawajlanıwı menen bir qatarda, bir qatar úlken mashqalalar, qáwipler hám ádep-ikramlılıq máseleleri júzege shıqpaqta. Jasalma intellekt insan imkaniyatların keńeytip atırǵan bolsa da, onıń menen baylanıslı sociallıq, texnikalıq, huqıqıy hám filosofiyalıq mashqalalardı sheshiw búgingi kúnde áhmietli máselege aylanbaqta.

Bárinen burın, ádep-ikramlılıq hám sociallıq mashqalalar jasalma intellekttiń eń áhmietli táreplerinen biri bolıp tabıladı. Avtomatlastırıw processleri nátiyjesinde kóplegen kásipler óz áhmietin joǵaltpaqta, bul bolsa miynet bazarında jumıssızlıq dárejesiniń artıwına alıp kelmekte. Sonday-aq, jasalma intellekt ayırım tarawlarda - máselen, medicina, transport yamasa huqıq tarawında - insan ómiri menen baylanıslı qararlardı qabıl etiwi zárúr bolǵan jaǵdaylarda juwapkershilik máselesin keltirip shıǵarmaqta. Kim qarar ushın juwapker - programmist, paydalanıwshı yamasa

sistemanıń ózi me? Bul sorawǵa ele anıq juwap joq. Bunnan tısqarı, texnologiyalardan paydalanıw imkaniyatlarındağı ayırmashılıqlar sociallıq teńsizlikti tereńlestirip, rawajlanǵan hám rawajlanıp atırǵan mámleketler arasındağı ayırmashılıqtı jáne de arttırmaqta.

Ekinshi áhmietli baǵdar bul maǵlıwmatlardıń qáwipsizligi hám jekelik máselesi bolıp esaplanadı. Jasalma intellekt sistemaları óz jumısında úlken kólemdegi maǵlıwmatlar toplamın analizleydi. Sol sebepli jeke maǵlıwmatlardıń qáwipsizligin támiyinlew mashqalası keskinlespekte. Kiberqáwipsizlik qáwip-qáterleri, maǵlıwmatlardıń shıǵıp ketiwi yamasa nadurıs maqsetlerde qollanılıwı (mısalı, deepfake texnologiyası arqalı jalǵan málimleme tarqatıw) jámiet ushın úlken qáwip tuwdıradı.

Texnikalıq mashqalalar da itibardan shette qalmaydı. Jasalma intellekt sistemaları islewinde algoritmlik qátelikler yaki bir táreplemelik (bias) bar boliwi múmkin. Eger sistema oqıtılǵan maǵlıwmatlar toplamında nadurıs yamasa bir tárepleme maǵlıwmatlar bar bolsa, nátiyjede sistema da ádalacız qararlar shıǵaradı. Bul ásirese insan tańlawına tiykarlanǵan tarawlarda - jumısqa qabıl etiw, sud qararları yamasa kredit bahalawda - úlken mashqalalarǵa sebep boladı. Sonday-aq, kóplegen jasalma intellekt sistemaları "qara quti" (black box) principinde isleydi, yaǵnıy ol qanday qararǵa kelgenin túsiniwdiń ilajı joq. Bunday ashıq-aydınlıqtıń joq ekenligi sistemalarǵa isenimdi tómenletedi.

Nızamshılıq hám tártipke salıw máseleleri de áhmietli. Búgingi kúnde kóplegen mámleketlerde jasalma intellektti basqarıw, juwapkershilikti belgilew yamasa intellektuallıq múlk huqıqın qorǵawǵa baylanıslı tolıq nızamlı mexanizmler ele qáliplespegen. Bul bolsa texnologiyanıń nızamsız yamasa zıyanlı maqsetlerde qollanılıwına imkaniyat beredi. Sonıń menen birge, jasalma intellekt sistemasınıń qátesi sebepli insan yamasa jámiet zıyan kórse, oǵan kim juwap beriwi kerek ekenligi de házirshe anıq belgilenbegen.

Ózbekstan Respublikası keyingi jılları sanlı ekonomikaǵa ótiw, texnologiyalıq innovaciyalardı keńnen engiziw jolında sezilerli jetiskenliklerge eristi. "Sanlı Ózbekstan - 2030" strategiyası sheńberinde jasalma intellektti

rawajlandırıw ayrıqsha baǵdar sıpatında belgilengen. Mámlekette "Jasalma intellekt orayı," IT Park hám innovaciyalıq laboratoriyalardıń jumısı bul baǵdardaǵı ámeliy qádemlerdiń dáliyli bolıp esaplanadı.

Keleshekte Ózbekstanda awıl xojalıǵı, ekologiya, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw, huqıqtı qorǵaw tarawlarında AI texnologiyaların keńnen engiziw imkaniyatı bar. Biraq bul process ilimiy kadrlar tayarlaw, programmalıq támiynattı milliy tilde islep shıǵıw hám texnologiyalıq infrastrukturanı rawajlandırıw menen birge barıwı zárúr.

Juwmaq. Jasalma intellekt adamzat tariyxındaǵı eń úlken ilimiy-texnikalıq jetiskenliklerden biri. Ol jámietlik turmıstıń barlıq tarawlarında túpkilikli ózgerislerdi ámelge asırmaqta. Sonıń menen birge, bul texnologiya insaniyat aldına jańa ádep-ikramlılıq hám huqıqıy máselelerdi de qoymaqta.

Ózbekstan ushın jasalma intellektti rawajlandırıw - tek ǵana texnologiyalıq rawajlanıw emes, al milliy sanlı transformaciya procesiniń áhmietli quramlıq bólegi bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, bul tarawda ilimiy potencialdı arttırıw, kadrlar tayarlaw, málimleme qáwipsizligin támiyinlew hám xalıqaralıq tájiriybeni tereń úyreniw eń tiykarǵı wazıypa bolıp qalmaqta.Jasalma intellekt insandı almastırıw ushın emes, al onıń imkaniyatların keńeytiw, turmıs sapasın jaqsılaw hám global rawajlanıwǵa xızmet etiw ushın jaratılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentinin "Jasalma intellekt texnologiyaların rawajlandırıw is-ilajları haqqında"gi Qararı, 2021-jil 26-aprel.

2. Karimov A., Jwraev B. Jasalma intellekt tiykarları. - Tashkent: "Fan va texnologiya," 2022.

3. Xolmatov S. Raqamli iqtisodiyot va intellektual tizimlar. - Tashkent: "Innovaciya," 2023.

4. Qodirov M. Axborot texnologiyalari va ularning jamiyatga tásiri. - Tashkent: "Ekonomika," 2021.

5. Raximova D. Suńiy intellekt: imkoniyatlar, xavf va istiqbollar. - "Informaciya texnologiyaları jurnalı," 2023, No2.

OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARI UCHUN DASTURLASH FANIDA AQILLI INTELEKTDAN FOYDALANISH

Qudaybergenova Gulmira Rustem qizi - University of innovation technologies “Dasturiy injiniring” kafedrasi assistent o’qituvchisi

Urazimbetov Islomjon Baxadir o’g’li - University of innovation technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630099

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalariga dasturlash fanini o‘qitishda aqlli intellekt (sun’iy intellekt) texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Xususan, sun’iy intellekt asosidagi vositalar yordamida talabalarning bilim olish jarayonini individuallashtirish, murakkab dasturlash masalalarini tushunishni osonlashtirish hamda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritib beriladi. Shuningdek, aqlli tizimlar orqali avtomatik kod tahlili, xatolarni aniqlash va tavsiyalar berish jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektdan foydalanish talabalarning mantiqiy fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va dasturlash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, dasturlash ta’limi, aqlli tizimlar, avtomatik kod tahlili, individuallashtirilgan ta’lim, algoritmik fikrlash, raqamli texnologiyalar, ta’lim innovatsiyalari

Annotation: This article analyzes the importance and effectiveness of using artificial intelligence (AI) technologies in teaching programming to students in higher education institutions. In particular, it highlights the opportunities provided by AI-based tools to personalize the learning process, simplify the understanding of complex programming problems, and develop students’ independent learning skills. Furthermore, the study examines processes such as automated code analysis, error detection, and the provision of recommendations through intelligent systems. The research results indicate that the use of artificial intelligence significantly enhances

students’ logical thinking, problem-solving abilities, and practical programming skills.

Keywords: artificial intelligence, programming education, intelligent systems, automated code analysis, personalized learning, algorithmic thinking, digital technologies, educational innovations

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimi jadal rivojlanib borayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq holda yangilanmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitish jarayoni innovatsion yondashuvlarni talab qilmoqda. Bugungi kunda sun’iy intellekt (aqlli intellekt) texnologiyalari nafaqat sanoat va biznes sohalarida, balki ta’lim tizimida ham keng qo‘llanilmoqda. Bu esa o‘qitish metodlarini takomillashtirish, ta’lim sifatini oshirish va talabalarni zamonaviy bilim hamda ko‘nikmalar bilan qurollantirish imkonini bermoqda.

Dasturlash fanini o‘rganish ko‘pincha talabalar uchun murakkab jarayon hisoblanadi. Algoritmik fikrlashni shakllantirish, kod yozish qoidalarini tushunish, xatolarni aniqlash va ularni tuzatish kabi jarayonlar yuqori darajadagi mantiqiy tafakkurni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, aqlli intellekt texnologiyalarining joriy etilishi ushbu muammolarni samarali hal qilishga yordam beradi. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar va vositalar talabalar uchun individual yondashuvni ta’minlab, ularning bilim darajasi, qiziqishlari va o‘rganish tezligiga mos ravishda ta’lim materiallarini taqdim etadi.

Aqlli intellektning dasturlash ta’limidagi asosiy afzalliklaridan biri — bu o‘quv jarayonini individuallashtirishdir. An’anaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi barcha talabalar bilan bir xil metod asosida ishlaydi, bu esa ayrim talabalar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Sun’iy intellekt esa har bir talabaning o‘zlashtirish darajasini tahlil qilib, unga mos topshiriqlarni taklif qiladi, xatolarni aniqlaydi va ularni tuzatish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Natijada, talabaning mustaqil o‘rganish qobiliyati rivojlanadi va bilimlar yanada mustahkamlanadi.

Shuningdek, aqlli tizimlar dasturlash jarayonida avtomatik kod tahlilini amalga oshiradi. Bu esa talabalar yozgan dasturiy koddagi sintaktik va mantiqiy

xatolarni tezkor aniqlash imkonini beradi. Masalan, turli onlayn platformalar va dasturlash muhiti vositalari orqali talabalar real vaqt rejimida o‘z xatolarini ko‘rib chiqishlari va ularni tuzatishlari mumkin. Bu esa o‘qituvchining yuklamasini kamaytirish bilan birga, talabalar uchun tezkor va samarali fikr-mulohaza olish imkoniyatini yaratadi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar va virtual yordamchilar dasturlashni o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Ular talabalar savollariga tezkor javob beradi, tushunarsiz mavzularni izohlaydi va qo‘shimcha misollar bilan tushuntirish beradi. Bu esa o‘quv jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qiladi. Ayniqsa, mustaqil ta’lim jarayonida bunday vositalarning ahamiyati juda katta.

Dasturlash fanida aqlli intellektdan foydalanish nafaqat bilim olishni osonlashtiradi, balki talabalarni zamonaviy mehnat bozoriga tayyorlashda ham muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda IT sohasida ishlaydigan mutaxassislardan nafaqat dasturlash bilimlari, balki sun’iy intellekt bilan ishlash ko‘nikmalari ham talab qilinmoqda. Shu sababli, talabalarning ushbu texnologiyalar bilan erta tanishishi ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Shu bilan birga, aqlli intellektni ta’lim jarayoniga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Masalan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, ayrim o‘qituvchilarning yangi texnologiyalarga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishi, hamda sun’iy intellektga haddan tashqari bog‘lanish xavfi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun o‘qituvchilar malakasini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ularni samarali qo‘llash bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqish zarur.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda aqlli intellektdan foydalanish ta’lim sifatini oshirish, talabalar bilimini chuqurlashtirish va ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqolada aynan shu masalalar keng yoritilib, aqlli intellektning ta’lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida dasturlash fanini o‘qitishda aqlli intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, talabalar bilimini oshirish va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada ko‘rib chiqilganidek, sun’iy intellekt asosidagi vositalar dasturlashni o‘rganish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi va yanada samarali qiladi.

Birinchidan, aqlli intellekt yordamida ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyati yaratiladi. Har bir talabaning bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va qiziqishlari turlicha bo‘lgani sababli, ularning barchasiga bir xil yondashuv samarali natija bermaydi. Sun’iy intellekt esa har bir talabaning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda moslashuvchan ta’lim muhitini yaratadi. Bu esa talabalar o‘z bilimlarini chuqurlashtirishga va mustaqil o‘rganishga ko‘proq e’tibor qaratishlariga yordam beradi.

Ikkinchidan, aqlli tizimlar yordamida avtomatik kod tahlili va xatolarni aniqlash imkoniyati dasturlash ta’limining sifatini oshiradi. Talabalar yozgan dasturlarni real vaqt rejimida tekshirish, xatolarni ko‘rsatish va ularni tuzatish bo‘yicha tavsiyalar berish orqali o‘quv jarayoni yanada interaktiv va samarali bo‘ladi. Bu esa o‘qituvchining ish yuklamasini kamaytiradi va talabalar uchun tezkor fikr-mulohaza olish imkoniyatini yaratadi.

Uchinchidan, sun’iy intellekt asosidagi virtual yordamchilar va chatbotlar talabalarning mustaqil ta’lim olish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi. Ular murakkab mavzularni tushuntirish, savollarga javob berish va qo‘shimcha resurslar bilan ta’minlash orqali talabalarning bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Shu bilan birga, aqlli intellektdan foydalanish talabalarning mantiqiy va algoritmik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Dasturlash jarayonida muammolarni tahlil qilish, yechimlarni topish va optimal algoritmlarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Sun’iy intellekt vositalari ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlab, talabalarni yanada chuqurroq fikrlashga undaydi.

Biroq, aqlli intellektni ta’lim jarayoniga joriy etishda ayrim muammolar va cheklovlar ham mavjud. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, barcha ta’lim muassasalarida zamonaviy vositalarning mavjud emasligi, hamda o‘qituvchilarning ushbu texnologiyalarni to‘liq o‘zlashtirmaganligi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bundan tashqari, talabalar sun’iy intellektga haddan tashqari tayanib qolishlari natijasida mustaqil fikrlash qobiliyatlari susayishi ehtimoli ham mavjud.

Shu sababli, aqlli intellektdan foydalanishda muvozanatni saqlash muhimdir. U yordamchi vosita sifatida qo‘llanilishi, lekin asosiy e’tibor talabaning mustaqil fikrlashi va muammoni o‘zi hal qilishiga qaratilishi lozim. O‘qituvchilar esa ushbu jarayonda yo‘naltiruvchi va nazorat qiluvchi rolni bajarishlari zarur.

Umuman olganda, dasturlash fanini o‘qitishda aqlli intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa nafaqat talabalar bilimini oshiradi, balki ularni zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashga tayyorlaydi. Kelajakda ushbu yo‘nalish yanada rivojlanib, ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Russell, S., Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. Pearson, 2021.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.
3. Bishop, C. M. *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer, 2006.
4. Mitchell, T. M. *Machine Learning*. McGraw-Hill, 1997.
5. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., Forcier, L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson, 2016.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MIJOZLAR XULQ-ATVORINI TAHLIL QILISH ZARURIYATI

Qurbaniyazov Amangeldi Erniyazovich-University of Innovation Technologies, Dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti v.v.b, PhD.

Amangeldieva Shoxista-University of Innovation Technologies, Dasturiy injiniring yunalishi 1-kurs talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19665922

Annotatsiya: Mazkur tezisda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib mijozlar xulq-atvorini tahlil qilishning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda mashinada o‘rganish, katta ma’lumotlar tahlili va raqamli marketing vositalari orqali iste’molchilarning xarid qilish xatti-harakatlarini aniqlash, prognoz qilish va segmentatsiya qilish masalalari ko‘rib chiqilgan. Natijada sun’iy intellekt asosidagi tahlil usullari biznes jarayonlarini optimallashtirish, mijozlar bilan samarali aloqani yo‘lga qo‘yish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim omil ekanligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, iste’molchi xulq-atvori, raqamli marketing, mashinada o‘rganish, qaror qabul qilish

Annotation: This thesis highlights the importance of analyzing customer behavior using artificial intelligence technologies. The study examines issues of identifying, forecasting, and segmenting consumer purchasing behavior through machine learning, big data analysis, and digital marketing tools. As a result, it has been shown that methods of analysis based on artificial intelligence are an important factor in optimizing business processes, establishing effective communication with clients, and increasing competitiveness.

Key words: Artificial intelligence, consumer behavior, digital marketing, machine learning, decision-making

Sun’iy intellektga asoslangan bashoratli tahlil biznesning iste’molchilar xatti-harakatlarini bashorat qilish usulini sezilarli darajada o’zgartirdi va ko‘pincha tarixiy ma’lumotlar va demografik omillarga tayanadigan an’anaviy metodologiyalardan ustun keldi. Mashinani o‘rganish (ML) asosida ishlaydigan bashoratli modellar real vaqt rejimida juda ko‘p miqdordagi iste’molchi ma’lumotlarini qayta ishlashi mumkin, bu esa marketologlarga kelajakdagi iste’molchilar harakatlarini oldindan ko‘ra bilishga yordam beradigan tendentsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Bu

imkoniyat ko‘plab sohalarda, ayniqsa savdo kompaniyalar foydalanadigan elektron tijoratda ahamiyatli.

Kompaniyalar bunday biznes raqobatbardosh ustunlikka ega bo‘lishlari va samarali marketing strategiyalarini amalga oshirishlari uchun iste‘molchilarning potentsial mijozlarining xatti-harakatlarini va mahsulot yoki xizmatlarni sotib olish niyatlarini tahlil qilish, modellashtirish, shaxsiylashtirish, bashorat qilish va ta‘sir ko‘rsatishga yordam beradigan ma’lumotlarni to‘plash va saqlash juda muhimdir.

Texnologik taraqqiyot tufayli odamlarning hayoti va xarid qilish xatti harakatlari o‘zgardi. Jamiyatlar doimiy ravishda o‘zgarib va rivojlanib bormoqda, ular o‘z tuzilmalarini, kommunikatsiyalarini va ish muhitini har kuni takomillashtirmoqdalar. Iste’molchilarning odatlari, tanlovi va reaksiyalariga ta’sir qiladigan omillar to‘plamiga asoslanib, shunga mos ravishda o‘zgaradi va farqlanadi.

Dunyo bo‘ylab foydalanuvchilar har kuni raqamli platformalarga doimiy ravishda ulanadilar va katta hajmdagi ma’lumotlarni ishlab chiqaradilar. 2025-yilga kelib dunyoda yaratilgan, olingan, nusxalangan va iste’mol qilingan ma’lumotlarning umumiy miqdori tez sur’atlarda o‘sib, 181 zettabaytga yetdi.(1 - rasm).

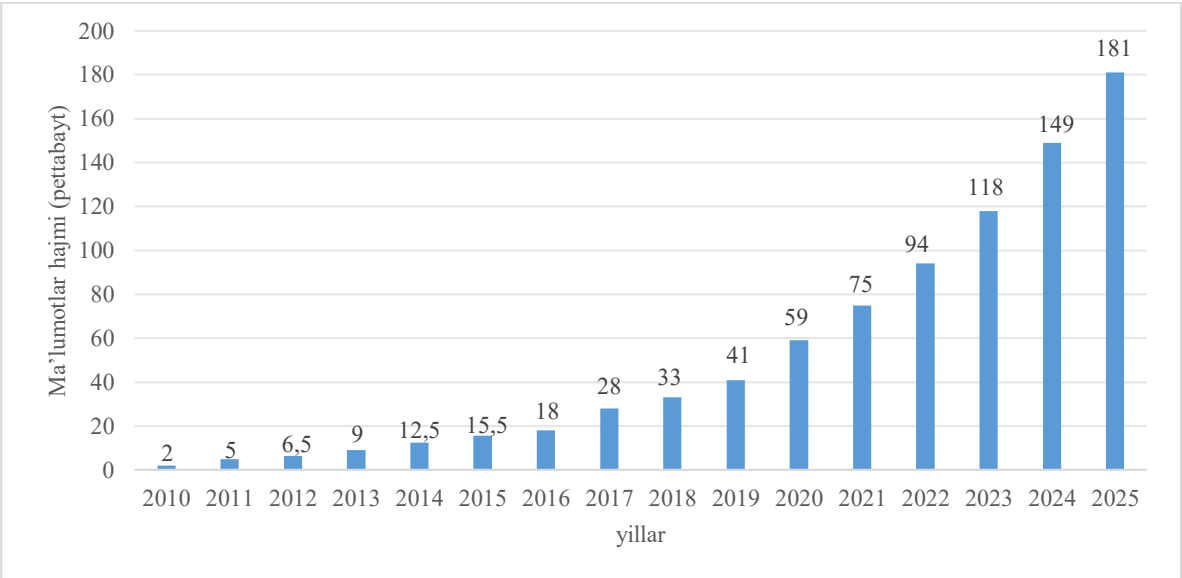

1-**rasm.** 2010 yildan 2025 yilgacha yaratilgan butun dunyo bo‘ylab ma’lumotlar.

Manba https://www.statista.com/ statistics/ 871513/worldwide-data-created

Katta ma’lumotlar tahlili qaror qabul qiluvchilarga aniqroq, arzonroq, istiqbolli va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishga yordam beradigan va noma’lum ma’lumotlarni ochib berish maqsadida ma’lum o‘zgaruvchilar yoki atributlar o‘rtasida potentsial korrelyatsiyalar yoki sabablarni to‘plash, tahlil qilish va taqdim etishni anglatadi. Shunga qaramay, katta ma’lumotlar tahlili murakkab sun’iy intellekt algoritmlari deb nomlanuvchi mashina o‘rganish va ma’lumotlarni qazib olishdan foydalangan holda bashoratli tahlilga asoslangan [1].

Quyida sun’iy intellekt yordamida mijozlar xulq-atvorini tahlil qilishning asosiy yo‘nalishlari keltirilgan:

№	Nomi	Mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Natija
1	Mijozlarni segmentatsiya qilish	Sun’iy intellekt algoritmlari yordamida mijozlarni turli guruhlarga ajratish.	-yosh va demografik ma’lumotlar; -xarid qilish chastotasi; -qiziqishlari; -daromad darajasi va b;	kompaniya har bir segment uchun alohida marketing strategiyasi ishlab chiqadi
2	Xarid qilish xatti-harakatlarini prognoz qilish	SI tizimlari mijozlarning oldingi xaridlarini tahlil qilib, kelajakdagi xarid ehtimolini prognoz qiladi.	- qaysi mahsulot ko‘proq sotilishi ; -qaysi mijoz yana xarid qiladi ; -qaysi mijoz xizmatni tark etishi mumkin va b;	ma’lumotlar tahlili yordamida mijozlarning kelajakdagi xarid qarorlarini oldindan aniqlash

				mumkin.
3	Tavsiya (recommendation) tizimlari	Sun’iy intellekt mijozga uning qiziqishiga mos mahsulotlarni tavsiya qiladi.	-onlayn do‘konlarda mahsulot tavsiyalari; -kino yoki musiqa tavsiyalari; -reklama personalizatsiyasi va boshqalar;	savdo hajmini oshirishga yordam beradi.
4	Sentiment tahlili (mijoz fikrini aniqlash)	SI texnologiyalari mijozlarning matnli fikrlarini tahlil qilib, ularning kayfiyatini aniqlaydi.	-ijtimoiy tarmoqlar; -sharhlar (reviews); - mijoz qo‘llab-quvvatlash xabarlari va boshqalar;	kompaniya mijozlarning ijobiy yoki salbiy fikrlarini tez aniqlaydi.
5	Mijozlarning ketishini (churn) aniqlash	SI tizimlari xizmatdan foydalanishni kamaytirgan mijozlarni aniqlaydi.	-xaridlar tarixi -mijoz shikoyatlari va murojaatlari -demografik ma’lumotlar	kompaniya mijozni yo‘qotishdan oldin choralar ko‘radi; maxsus taklif yoki chegirma beriladi.
6	Real vaqtli xulq-atvor tahlili	Sun’iy intellekt mijozlarning sayt yoki ilovadagi harakatlarini real	-qaysi sahifaga ko‘proq kirilmoqda; -qaysi mahsulotlar ko‘proq	marketingni tez moslashtirish imkonini beradi.

		vaqt rejimida kuzatadi.	ko‘rilmoqda; -savatga qo‘shib lekin xarid qilinmagan mahsulotlar va boshqalar.	

Bunday tahlillar mijozlarni madaniy, ijtimoiy, moliyaviy, geografik, siyosiy jihatdan va xizmat yoki mahsulot sotib olish to‘g‘risida qaror qabul qilishda ularning xatti-harakatlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iste’molchilarning xulq-atvoriga kelsak, kompyuterlar ma’lumotlarni saqlash, tahlil qilish, qayta ishlash, modellashtirish, aniqlash va yaratish orqali xaridorlarning xulq-atvori va niyatlarini oldindan aytib berishga qodir. Bu qobiliyatlar ularga ma’lumotlarni his-tuyg’ular va harakatlarga talqin qilish va insoniy aloqalarni almashtirish orqali iste’molchilarning xulq-atvorini loyihalash imkoniyatini beradi. Marketing mutaxassislari va qaror qabul qiluvchilar qo‘llarida ulkan salohiyatga ega yangi kuchga ega bo‘lib, bu ularga mijozlar segmentatsiyasini amalga oshirish va olingan tushunchalarni mijozlar bilan aloqani rivojlantirish, yangi mijozlar qiymatini yaratish uchun qo‘llash imkonini beradi [6].

Hozirgi kunda mijozlar xulq-atvori modelini yaratish odatda ma'lumotlarni qidirish algoritmlaridan foydalangan holda mijozlar ma'lumotlarini tahlil qilishga asoslangan. Biroq, bu tadqiqotchilar uchun qiyin vazifa, chunki noto‘g’ri talqin qilingan yoki noxolis ma’lumotlar va natijalar xavfi tadqiqot natijasini chalg'itishi mumkin. Shunday qilib, mijozlar xulq-atvori modellarida ma’lumotlarni qidirish usullarini qo‘llash to‘g‘ri yondashuvni talab qiladi. [1, 2, 3]

Mobil telefonlar iste’molchilarning xatti-harakatlar modellarini qayta aniqlashga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, bu esa xatti-harakatlarga ta’sir qiluvchi kirish joyi, brauzer turi, vaqt, mobil operatsion tizim kabi omillarni o’zgartiradi [4–6].

Mobil telefonlar singari, ijtimoiy tarmoqlar ham marketologlar qo‘lida xaridlar va iste’molchilarning xatti-harakatlarini bashorat qila oladigan yoki ta’sir

qila oladigan kuchli vositalardir. Onlayn bizneslar dunyoning istalgan vaqtida yoki joyida mijozlari bilan aloqa o‘rnatish imkoniyatiga ega. Kompaniyalar o‘z mijozlariga ta’sir o‘tkazish uchun ijtimoiy media platformalaridan foydalanish, bizneslariga foyda keltirish uchun ijtimoiy media marketing yondashuvlarini umumiy marketing strategiyalariga kiritish imkoniyatlarini anglab yetdilar [7].

Sun’iy intellekt algoritmlari nafaqat iste’molchining o‘tmishdagi xatti-harakatlarini, balki marketing xabarini aniq sozlash uchun joylashuv, kun vaqti, ishlatilgan qurilma va hatto ob-havo sharoitlari kabi real vaqt signallarini ham hisobga oladi [8]. Ushbu kontekstual maqsadli yo‘naltirish brendlarga mijozlarga aniq vaqtda va joyda to‘g‘ri xabar bilan murojaat qilish imkonini beradi, bu esa ishtirok etish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradi. Bundan tashqari, xulq-atvorli maqsadli yo‘naltirish kompaniyalarga o‘xshash xulq-atvor va afzalliklarni namoyish etuvchi mijozlarning mikro-segmentlarini aniqlash imkonini beradi.

Sun’iy intellektga asoslangan xulq-atvor tahlili iste’molchilarni demo-grafikalar va xatti-harakatlar naqshlari, masalan, ko’rib chiqish odatlari, xarid tarixi va onlayn kontent bilan aloqadorlik bo‘yicha guruhlaydi [9].

Sun’iy intellekt iste’molchilar xulq-atvorini tahlil qilish va raqamli marketingda o'zgartiruvchi kuch sifatida paydo bo‘ldi, biznesga tajribalarni shaxsiylashtirish, jarayonlarni avtomatlashtirish va kelajakdagi iste'molchilar harakatlarini bashorat qilish uchun mislsiz imkoniyatlarni taqdim etadi. Sun’iy intellektning ilg‘or modellari - masalan, bashoratli tahlil, kayfiyatni tahlil qilish va mashinani o‘rganish orqali biznes iste’molchilar bilan real vaqt rejimida dinamik ravishda aloqada bo‘lishi, ishtirok va konversiya ko‘rsatkichlarini yaxshilashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. A. Orogun, O. Bukola, Predicting consumer behaviour in digital market: a machine learning approach. 8:8391–8402 (2019). https://doi.org/10.15680/IJIRSET.2019.0808006

2. R.A.E. Ahmeda, M.E. Shehaba, S. Morsya et al., Performance study of classification algo rithms for consumer online shopping attitudes and behavior using

data mining, in 2015 Fifth International Conference on Communication Systems and Network Technologies (Gwalior, 2015), pp. 1344–1349, https://doi.org/10.1109/CSNT.2015.50

3. X. Niu, C. Li, X. Yu, Predictive analytics of e-commerce search behavior for conversion. AMCIS. H. Le-wei and L. Yu-sheng, Exploration in commercial websites on the association rules base on the consumers’ behavior, in 2011 6th IEEE Joint International Information Technology and Artificial Intelligence Conference, chongqing, 2011, (2017) pp. 42–44, https:// doi.org/10.1109/ITAIC.2011.6030146

4. Ł. Łysik, R. Kutera, P. Machura, Behavioural and technical factors of influence on purchase behaviour of mobile consumers, in Proceedings of the 18th International Academic Mindtrek Conference on Media Business, Management, Content & Services (AcademicMindTrek ’14, 2014), https://doi.org/10.1145/2676467.2676494

5. L. Muzellec, E. O’Raghallaigh, Mobile technology and its impact on the consumer decision making journey. J. Advert. Res. 58(1), 12–15 (2017). https://doi.org/10.2501/jar-2017-058

6. M. Zhang, G. Chen, Q. Wei, Discovering consumers’ purchase intentions based on mobile search behaviors, in Flexible Query Answering Systems 2015. Advances in Intelligent Systems and Computing, ed. T. Andreasen et al., vol. 400 (Springer, Cham., 2016) https://doi.org/10. 1007/978-3-319-26154-6_2

7. S. Moro et al., Predicting social media performance metrics and evaluation of the impact on brand building: a datamining approach. J. Bus. Res. (2016). https://doi.org/10.1016/j.jbusres. 2016.02.010

8. Raji, M. A., Olodo, H. B., Oke, T. T., Addy, W. A., Ofodile, O. C., & Oyewole, A. T. (2024). E-commerce and consumer behavior: A review of AI-powered personalization and market trends. GSC Advanced Research and Reviews, 18(3), 66 77. httpss://doi.org/10.30574/gs carr.2024.18.3.009

9. Mariani, M. M., Perez-Vega, R., & Wirtz, J. (2021). AI in marketing, con sumer research, and psychology: A systematic literature review and research agenda. Psychol ogy & Marketing, 39(1), 129 152. httpss://doi.org/10.1002/ mar.21619

MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN TA’LIM JARAYONIDA FOYDALANISH ORQALI TALABALAR TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Xurramov O‘lmas Juraqulovich - Innovatsion texnologiyalar universiteti assistant o’qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630319

Annotatsiya: Mazkur maqola ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalar tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan. Tadqiqotda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining o‘quv jarayonidagi o‘rni, ularning didaktik imkoniyatlari hamda talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlariga ta’siri o‘rganilgan.

Abstract: This article is devoted to the development of students' critical thinking skills through the use of multimedia technologies in the educational process. The study examines the role of modern information and communication technologies in the educational process, their didactic capabilities, and their impact on students' independent thinking, analysis, and conclusion-making abilities.

Kalit so‘zlar: multimedia texnologiyalari, ta’lim jarayoni, tanqidiy fikrlash, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, pedagogik yondashuv, innovatsion ta’lim, talaba faolligi, mustaqil fikrlash, analitik tafakkur, raqamli ta’lim muhiti, didaktik vositalar, o‘quv samaradorligi, muammoli ta’lim, refleksiv fikrlash

Keywords: multimedia technologies, educational process, critical thinking, interactive methods, information and communication technologies, pedagogical approach, innovative education, student activity, independent thinking, analytical thinking, digital learning environment, didactic tools, learning effectiveness, problem-based learning, reflective thinking

KIRISH

Mazkur maqola ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalar tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik

asoslarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi o‘quv jarayonining mazmuni va shakliga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Multimedia vositalari video, audio, animatsiya, taqdimotlar va interaktiv platformalar o‘quv materiallarini vizual va eshitish orqali yaxshiroq o‘zlashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mazkur vositalar talabalarning faqat bilim olishiga emas, balki ularni mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va asosli xulosalar chiqarishga undaydi. Demak, multimedia texnologiyalari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim pedagogik vositasi sifatida qaraladi.

Dolzarbligi. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonida jamiyat yuqori darajadagi intellektual salohiyatga ega, mustaqil fikrlay oladigan mutaxassislarni talab etmoqda. An’anaviy ta’lim usullari ko‘pincha talabaning passiv ishtirokiga asoslangan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlar uning faol ishtirokini, tahliliy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishni talab qiladi.

Multimedia texnologiyalarining keng imkoniyatlari esa ta’lim jarayonini interfaol tashkil etish, talabalarning qiziqishini oshirish va ularning bilish faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, bugungi kunda katta hajmdagi axborotni tanlash, tahlil qilish va baholash zarurati ortib borayotganligi sababli tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, multimedia vositalari orqali ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish ilmiy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalar tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning samarali pedagogik usul va vositalarini aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- multimedia texnologiyalarining ta’limdagi o‘rnini nazariy jihatdan tahlil qilish;
- tanqidiy fikrlash tushunchasi va uning tarkibiy komponentlarini aniqlash;

- multimedia vositalari yordamida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish usullarini ishlab chiqish;
- tajriba va sinov ishlari orqali taklif etilgan metodikaning samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi:

- **Ilmiy-nazariy tahlil** - mavzuga oid pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni o‘rganish va umumlashtirish;
- **Kuzatish metodi** - dars jarayonida multimedia vositalarining qo‘llanilishini tahlil qilish;
- **Tajriba va sinov ishlari** - multimedia asosida tashkil etilgan darslar orqali talabalar fikrlash darajasini aniqlash;
- **So‘rovnoma va suhbat** - talabalar va o‘qituvchilarning fikr-mulohazalarini o‘rganish;
- **Taqqoslash va statistik tahlil** - olingan natijalarni baholash va umumlashtirish.

Asosiy natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, multimedia texnologiyalaridan tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan holda foydalanish talabalar tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi xususan:

- interaktiv taqdimotlar va video materiallar talabalarni muhokama va tahlilga jalb qiladi;
- muammoli vaziyatlar asosida yaratilgan multimedia topshiriqlari mustaqil fikrlashni kuchaytiradi;
- vizual va audio materiallarning uyg‘unligi axborotni chuqurroq anglash imkonini beradi;
- talabalar o‘rtasida bahs-munozara va guruhiy ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi;
- tajriba va sinov natijalariga ko‘ra, multimedia qo‘llanilgan guruhlarda tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlari an’anaviy usullarga nisbatan yuqori bo‘ldi.

Ilmiy va amaliy ahamiyati. Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unda multimedia texnologiyalarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rni nazariy jihatdan asoslab berildi hamda ushbu jarayonning pedagogik mexanizmlari ochib berildi.

Amaliy ahamiyati esa quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini takomillashtirishda qo‘llanilishi mumkin;
- multimedia vositalaridan samarali foydalanish bo‘yicha amaliy yo‘riqnomalar yaratildi;
- o‘qituvchilar uchun interfaol darslarni tashkil etishda qo‘llaniladigan innovatsion yondashuvlar taklif etildi;
- talabalar bilimini baholashda yangi mezonlar ishlab chiqishga zamin yaratildi.

Xulosa

Multimedia texnologiyalaridan ta’lim jarayonida samarali foydalanish talabalar tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. U nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantiradi. Shu bois, zamonaviy ta’lim tizimida multimedia texnologiyalarini keng joriy etish va ularni pedagogik jihatdan asoslangan holda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduqodirov A.A. **Ta’limda axborot texnologiyalari**. Toshkent: Fan, 2018.
2. Axmedov B.X. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat**. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Begimqulov U.Sh. **Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim samaradorligi**. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. G‘ulomov S.S. **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asoslari**. Toshkent: Universitet, 2017.

INTERNET KITOB DO‘KONI (E-COMMERCE) TIZIMINI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA YARATISH

Auezova Raya Tleubaevna - Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti “Dasturiy injiniring” kafedrası docent w.w.a p.i.f.d. (PhD)

Yusupbaev Sardorbek - “Dasturiy injiniring” tálim baǵdarı 4-kurs studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630407

Annotatsiya: Mazkur tezisda internet kitob do‘koni (e-commerce) tizimini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida yaratish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda web-ilovalar ishlab chiqishda qo‘llaniladigan frontend va backend texnologiyalar, ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimlari hamda to‘lov xizmatlari integratsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, tizimning samaradorligi, kengayuvchanligi va xavfsizligini ta’minlovchi texnologik yechimlar ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Elektron tijorat, zamonaviy texnologiyalar, web-ilova, React, Django, REST API, ma’lumotlar bazasi, axborot xavfsizligi.

KIRISH

Raqamli transformatsiya jarayonlari natijasida elektron tijorat tizimlari global iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylandi. Xususan, internet kitob do‘konlari foydalanuvchilarga qulay, tezkor va ishonchli xizmat ko‘rsatish imkonini yaratadi. Bunday tizimlarni samarali ishlab chiqish uchun zamonaviy dasturlash texnologiyalari va arxitektura yondashuvlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

Internet kitob do‘koni tizimini yaratishda bir qator zamonaviy texnologiyalar qo‘llaniladi. Frontend qismi foydalanuvchi interfeysini tashkil etib, React kabi JavaScript kutubxonalari yordamida ishlab chiqiladi. Ushbu texnologiya yordamida dinamik va interaktiv foydalanuvchi muhiti yaratiladi.

Frontend texnologiyalari internet kitob do‘koni tizimining foydalanuvchi bilan bevosita aloqada bo‘ladigan qismi hisoblanadi. Ushbu qatlam foydalanuvchi interfeysini (UI) yaratish, foydalanuvchi tajribasini (UX) ta’minlash hamda tizim

bilan qulay ishlash imkoniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Frontend brauzerda ishlaydi va backend bilan **HTTP so‘rovlar orqali REST API** yordamida aloqa qiladi. Zamonaviy web-ilovalarni ishlab chiqishda keng qo‘llaniladigan frontend texnologiyalardan biri **React** kutubxonasi hisoblanadi. React komponentlarga asoslangan arxitekturaga ega bo‘lib, foydalanuvchi interfeysini kichik va qayta ishlatiladigan qismlarga ajratish imkonini beradi. Bu esa kodni boshqarishni osonlashtiradi va tizimni kengaytirishni soddalashtiradi.

Backend texnologiyalari internet kitob do‘koni tizimining asosiy funksional qismi bo‘lib, barcha biznes logikani amalga oshiradi va foydalanuvchi so‘rovlarini qayta ishlaydi. Ushbu qatlam server tomonida ishlaydi va frontend bilan o‘zaro aloqani **REST API** orqali ta’minlaydi. Backend tizimi foydalanuvchilarni ro‘yxatdan o‘tkazish va autentifikatsiya qilish, kitoblar katalogini boshqarish, buyurtmalarni qayta ishlash hamda to‘lov operatsiyalarini nazorat qilish kabi muhim vazifalarni bajaradi.

Zamonaviy web-ilovalarni ishlab chiqishda keng qo‘llaniladigan backend texnologiyalar qatoriga **Django (Python) va Node.js (JavaScript)** kiradi. Django yuqori darajadagi xavfsizlik mexanizmlari, tez ishlab chiqish imkoniyati va mustahkam arxitekturasi bilan ajralib turadi. Node.js esa asinxron ishlash modeli orqali yuqori samaradorlikni ta’minlab, real vaqt tizimlarini yaratishda qulaylik yaratadi.

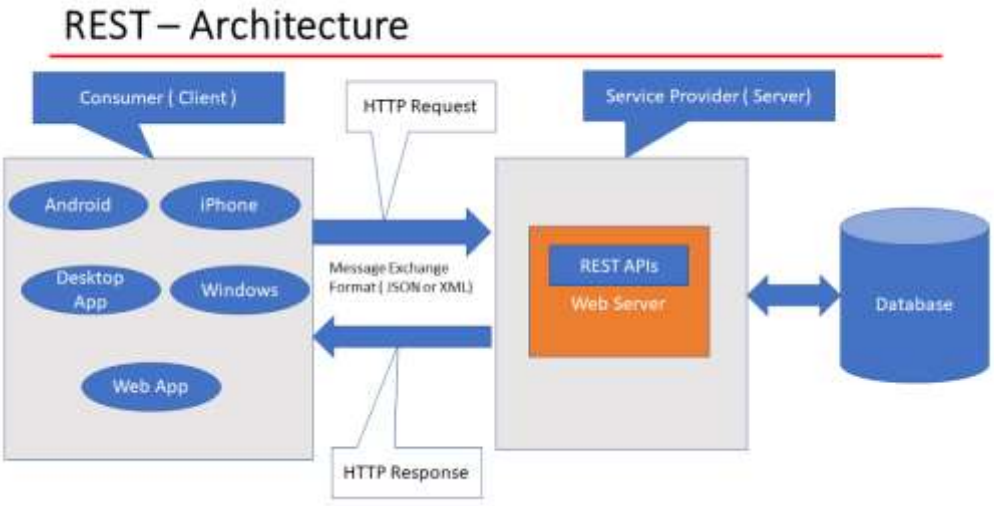

Rasm 1. REST API arxitekturasi va uning ishlash mexanizmi

Backend qismi ma’lumotlar bazasi bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, PostgreSQL yoki MySQL kabi tizimlar orqali ma’lumotlarni saqlash va boshqarish amalga oshiriladi. Bundan tashqari, backend tizimida API xavfsizligini ta’minlash, so‘rovlarni optimallashtirish va tizim yuklamasini boshqarish muhim ahamiyatga ega. Shu sababli zamonaviy backend texnologiyalaridan samarali foydalanish internet kitob do‘koni tizimining barqaror, tezkor va xavfsiz ishlashini ta’minlaydi. Backend qismi tizimning asosiy logikasini amalga oshiradi va server tomonida ma’lumotlarni qayta ishlaydi. Django yoki Node.js platformalari backendni ishlab chiqishda keng qo‘llanilib, ular REST API orqali frontend bilan o‘zaro aloqa qiladi. Ma’lumotlar bazasi sifatida PostgreSQL yoki MySQL tizimlaridan foydalaniladi. Bu tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlarni ishonchli saqlash va tezkor qayta ishlash imkonini beradi. Tizimda foydalanuvchilar, kitoblar, buyurtmalar va to‘lovlar haqidagi ma’lumotlar strukturalashtirilgan holda saqlanadi. Elektron to‘lov tizimlari integratsiyasi ham muhim komponent hisoblanadi. Zamonaviy e-commerce tizimlarida Click, Payme yoki xalqaro Stripe kabi xizmatlar orqali onlayn to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Axborot xavfsizligini ta’minlash uchun HTTPS protokoli, parollarni hash algoritmlari orqali saqlash va autentifikatsiya mexanizmlari joriy etiladi. Bu esa foydalanuvchi ma’lumotlarini himoyalashga xizmat qiladi. Axborot xavfsizligi internet kitob do‘koni tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Elektron tijorat platformalarida foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlari, to‘lov rekvizitlari va buyurtmalar haqidagi axborotlar qayta ishlanadi va saqlanadi, shu sababli ularni himoyalash ustuvor vazifa hisoblanadi. Tizimda xavfsizlikni ta’minlash uchun HTTPS protokoli orqali ma’lumotlarni shifrlash, foydalanuvchi autentifikatsiyasi va avtorizatsiyasi mexanizmlarini joriy etish, parollarni zamonaviy xesh algoritmlari (masalan, bcrypt) yordamida saqlash talab etiladi. Bundan tashqari, SQL injection, XSS (Cross-Site Scripting) va CSRF kabi keng tarqalgan hujum turlariga qarshi himoya choralarini qo‘llash zarur. Tizimga kirishni nazorat qilish, foydalanuvchi faoliyatini monitoring qilish hamda zaxira nusxalarini yaratish orqali tizimning barqarorligi va ishonchliligi ta’minlanadi. Shu bilan birga,

xavfsizlik siyosatini muntazam yangilab borish va zamonaviy kiberxavfsizlik standartlariga rioya qilish elektron tijorat tizimining uzluksiz va xavfsiz ishlashini kafolatlaydi.

Xulosa

Mazkur tezis doirasida internet kitob do‘koni (e-commerce) tizimini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida yaratishning muhim jihatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida frontend, backend va ma’lumotlar bazasi texnologiyalarining o‘zaro integratsiyasi tizimning samarali ishlashida asosiy omil ekanligi aniqlandi. Xususan, React asosidagi foydalanuvchi interfeysi qulay va interaktiv muhit yaratishga xizmat qilsa, Django yoki Node.js kabi backend texnologiyalari tizimning asosiy logikasini boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, ma’lumotlar bazasini to‘g‘ri tashkil etish va elektron to‘lov tizimlarini integratsiya qilish orqali savdo jarayonlarini avtomatlashtirish imkoniyati yaratiladi. Axborot xavfsizligini ta’minlash, ya’ni foydalanuvchi ma’lumotlarini himoyalash, autentifikatsiya va shifrlash mexanizmlarini joriy etish tizimning ishonchliligini oshiradi.

Natijada, zamonaviy texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan internet kitob do‘koni tizimi foydalanuvchilarga tezkor, qulay va xavfsiz xizmat ko‘rsatadi hamda elektron tijorat sohasining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kelgusida bunday tizimlarga sun’iy intellekt asosidagi tavsiya tizimlari, chatbotlar va analitik modullarni joriy etish orqali ularning samaradorligini yanada oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov A.A. *Axborot texnologiyalari*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

2. Xolmatov T.X. *Dasturlash asoslari va zamonaviy texnologiyalar*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

3. Yuldashev B.S. *Elektron tijorat asoslari*. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.

4. Laudon K.C., Laudon J.P. *Management Information Systems: Managing the Digital Firm*. — Pearson Education, 2020.

5. OWASP Foundation. *OWASP Top Ten Web Application Security Risks*. — 2021.

6. PostgreSQL Global Development Group. *PostgreSQL Documentation*. — 2023

7. Turayev A.K., Matyusupova S.O. **Elektron biznesni O‘zbekiston sharoitida rivojlantirish bosqichlari** // Ilmiy tadqiqot, 2025.

8. Pleskach V., Kryvolapov Y., Zelikovska O**.** Investigating E-Commerce Systems for Book Sales: From Theoretical Foundations to Software Development // CEUR Workshop Proceedings, 2024.

4-SHO‘BA: RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MINTAQANI IQTISODIY TARAFDAN RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YECHIMLARI

ASOSIY KAPITALGA O‘ZLASHTIRILGAN INVESTITSIYALAR VA IQTISODIY O‘SISH O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK TAHLILI

Aydaniyazova Baxtigul Abilkasimovna *- University of innovation technologies Moliya va iqtisodiyot kafedrasi v.v.b docent*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19628812

Annotatsiya: Ushbu tezisda Qoraqalpog‘iston Respublikasida asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning dinamikasi hamda ularning hududiy yalpi mahsulotga (YaIM) ta’siri ekonometrik usullar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasida ijobiy hamda statistik ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: investitsiya, YaIM, panel model, ekonometrika, hududiy rivojlanish

Abstract: In this thesis, the dynamics of assimilated investments in fixed capital in the Republic of Karakalpakstan and their impact on the gross regional product (GDP) were analyzed based on econometric methods. The research results showed that there is a positive and statistically significant relationship between investment and economic growth.

Key words: investment, GDP, panel model, econometrics, regional development

Kirish. So‘nggi o‘n yillikda O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshib bordi va bu jarayon mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar bilan bevosita bog‘liqdir. Xususan, 2017 yildan boshlab iqtisodiyotni liberallashtirish, valyuta bozorini erkinlashtirish va investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar xorijiy investorlar faolligini keskin oshirdi[1].

Mavzuning dolzarbligi. So‘nggi yillarda hududiy iqtisodiy rivojlanishda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.Xususan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida investitsiyalar hajmining sezilarli darajada o‘sishi iqtisodiy faollikning kengayishi bilan bog‘liqdir. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi investitsiyalar dinamikasini baholash hamda ularning hududiy yalpi mahsulotga (YaIM) ta’sirini ekonometrik usullar yordamida aniqlashdan iborat[2].

Hozirgi globallashuv sharoitida iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda investitsiyalar muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va infratuzilmani rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Qoraqalpog‘iston Respublikasida so‘nggi yillarda investitsiya faoliyatining sezilarli darajada oshgani kuzatilmoqda. Bu esa hududiy iqtisodiy o‘sishning asosiy manbalaridan biri sifatida qaraladi. Shu sababli investitsiyalar va YaIM o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish dolzarb hisoblanadi[3].

Adabiyotlar sharhi. Iqtisodiy nazariyada investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy determinantlaridan biri sifatida keng o‘rganilgan. Xususan, Robert Solow tomonidan ishlab chiqilgan neoklassik o‘sish modeli investitsiyalarni kapital jamg‘arishning asosiy manbai sifatida talqin qiladi. Ushbu modelga ko‘ra, investitsiyalar hajmining oshishi kapital zaxirasini ko‘paytiradi va natijada ishlab chiqarish hajmi ortadi. Biroq, model uzoq muddatda kamayib boruvchi qaytish (diminishing returns) qonunini ham hisobga oladi. Keyingi rivojlanish bosqichida endogen o‘sish nazariyasi vakillari, jumladan Paul Romer va Robert Lucas Jr., investitsiyalarni nafaqat jismoniy kapital, balki inson kapitali va innovatsiyalar bilan bog‘liq holda tahlil qildilar. Ushbu yondashuvga ko‘ra, investitsiyalar texnologik taraqqiyot va bilimlar oshishi orqali iqtisodiy o‘sishga doimiy ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Empirik tadqiqotlarda investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik keng qo‘llaniladigan ekonometrik usullar yordamida baholangan. Masalan, Robert Barro va Xavier Sala-i-Martin o‘z tadqiqotlarida kross-mamlakatlar kesimida regressiya tahlilini qo‘llab, investitsiyalar darajasi va

iqtisodiy o‘sish o‘rtasida ijobiy va statistik ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini aniqlaganlar. Shuningdek, panel ma’lumotlar asosida olib borilgan tadqiqotlar investitsiyalarning hududiy iqtisodiy o‘sishga ta’sirini yanada aniqroq baholash imkonini beradi. Panel regressiya modellari (Fixed Effects va Random Effects) yordamida hududlar o‘rtasidagi o‘zgarmas farqlar nazorat qilinadi va natijalarning ishonchliligi oshiriladi. Bu yondashuv ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda samarali hisoblanadi.

Ma’lumotlar va metodologiya. Tadqiqotda 2010–2025 yillar davomida Qoraqalpog‘iston Respublikasining tumanlari kesimida asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar ma’lumotlaridan foydalanildi[4].

1-jadval

	2010 y.	2011 y.	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.	2025 yil yanvar-dekabr *)
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	**496,4**	**950,3**	**1 242,1**	**2 415,0**	**3 990,6**	**6 021,2**	**3 778,3**	**2 822,0**	**6 757,8**	**8 750,6**	**7 089,8**	**8 110,7**	**10 254,0**	**12 959,2**	**20 567,7**	**27 010,1**
Nukus sh.	100,0	182,4	468,2	1 576,8	738,8	797,7	591,4	1 087,7	1 401,7	1 620,7	1 248,5	1 681,8	2 414,8	3 028,2	3 381,1	3 554,5
tumanlar:																
Amudaryo	25,0	37,3	110,0	103,1	56,6	72,7	86,9	90,3	134,5	210,8	317,1	449,2	540,6	382,9	597,0	884,5
Beruniy	19,8	34,1	56,8	44,1	48,2	77,8	109,5	93,0	281,2	249,2	383,6	425,4	449,9	350,0	567,4	1 557,3
Bo‘zatov	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29,9	103,6	99,5	118,6	104,1	63,9	156,6
Qonao‘zak	7,3	11,1	9,8	12,5	32,1	82,7	70,6	55,9	278,0	208,0	198,4	308,8	1 881,2	2 818,8	6 528,9	2 636,1
Kegeyli	9,0	12,4	17,3	15,7	19,0	14,5	16,3	48,9	100,5	111,4	82,4	139,4	156,6	126,6	118,6	279,5
Qo‘ng‘irot	77,9	98,8	159,1	219,9	2 721,0	4 558,6	1 926,9	530,6	812,7	839,2	948,6	1 071,1	1 199,3	2 225,2	4 856,2	9 542,4
Qanliko‘l	4,0	6,1	9,8	14,5	14,9	11,3	22,0	46,9	73,8	358,4	68,4	158,5	168,0	167,9	245,1	443,7
Mo‘ynoq	28,6	23,3	21,2	50,4	102,1	127,0	555,6	382,4	703,8	1 567,2	1 329,3	1 449,5	998,7	1 211,7	1 754,8	3 606,2
Nukus	7,1	12,0	17,9	27,3	41,8	45,7	67,6	56,3	117,5	193,9	130,7	182,0	222,5	338,4	265,1	907,1
Taxiatosh	12,4	15,0	14,5	-	-	-	-	30,8	2 144,6	1 517,1	565,4	312,7	352,2	106,8	175,9	835,2
Taxtako‘pir	2,9	4,5	5,9	5,3	7,2	8,2	7,7	19,9	86,4	44,2	108,1	87,9	77,9	108,1	128,1	372,3
To‘rtko‘l	22,6	29,1	28,6	39,4	49,9	61,5	65,0	66,9	153,4	701,9	771,9	774,1	549,0	727,1	575,5	670,9
Xo‘jayli	18,3	38,9	48,9	65,3	67,8	67,7	116,4	75,5	124,3	278,0	125,7	238,2	310,0	319,6	296,9	281,0
Chimboy	12,9	14,4	18,2	23,4	22,3	24,6	24,1	33,3	108,0	167,3	167,0	207,4	255,7	294,2	432,3	596,6
Shumanay	3,9	9,6	9,2	7,5	14,0	12,0	13,2	48,9	64,6	229,3	131,4	90,8	125,0	122,6	138,8	166,2
Ellikqal‘a	16,2	26,0	41,2	41,0	47,6	59,0	104,2	142,0	158,2	407,5	409,7	434,4	434,0	527,0	442,1	520,0
Bo‘linmaydigan hajm	128,5	395,3	205,5	168,8	7,3	0,2	0,9	12,7	14,8	16,6	-	-	-	-	-	-

Manba: Ushbu malumotlar Qoraqalpog‘iston Respublikasida Prezidenti huziridagi Statistikaning rasmiy saytidan olingan.

Ma’lumotlar panel ko‘rinishda bo‘lib, vaqt va hudud kesimini o‘z ichiga oladi. Ekonometrik model quyidagicha ifodalanadi:

$$\ln GDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 + lnI_{it} + \mu_i + \alpha_i + \varepsilon_{it}$$

Bu yerda: GDP_{it}- hududiy yalpi mahsulot; I_{it} −asosiy kapitalga investitsiyalar; μ_i −hududiy effect; α_i −vaqt effekti; ε_{it} −tasodifiy xatolik. Mazkur

model logarifmik shaklda baholanib, natijalarni elastiklik kórinishda talqin qilish imkonini beradi.

O‘zgaruvchi	Koeffitsient	p-value
ln(I)	0.52	0.000
Const	1.85	0.01
R^2	0.87	—

2-jadval. Panel regressiya natijalari (Fixed Effects)

Jadvalni talqin qilsak $\beta_1 = 0{,}52$ bu esa investitsiya 1% oshsa, YaIM 0,52%ga oshadi. Statistik ahamiyati $p < 0{,}05$ natiyja ishonchli.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2010–2025 yillar davomida investitsiyalar hajmi umumiy o‘sish tendensiyasiga ega. Xususan:

2010–2015 yillarda investitsiyalar tez sur’atlarda oshgan

2016–2017 yillarda qisqa muddatli pasayish kuzatilgan

2018 yildan boshlab barqaror o‘sish davom etgan

2023–2025 yillarda maksimal darajaga yetgan

Bu holat hududda olib borilgan iqtisodiy islohotlar, investitsiya muhitining yaxshilanishi va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralarining natijasi sifatida izohlanadi. Ekonometrik tahlil natijalariga kura panel regressiya natijalari investitsiyalar va YaIM o‘rtasida ijobiy va statistik ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Asosiy natijalar quyidagicha bólib investitsiya koeffitsienti musbat va ahamiyatli, modelning izohlanish darajasi yuqori bólib va hududiy effektlar muhim rol o‘ynaydi. Natijalarga ko‘ra, investitsiyalar 1% oshganda, YaIM o‘rtacha 4%–6% foizga oshadi. Bu esa investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini bildiradi[5].

Muhokama. Olingan natijalar iqtisodiy nazariya va avvalgi empirik tadqiqotlar bilan mos keladi. Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi asosiy omillardan biri ekanligi yana bir bor tasdiqlandi. Shu bilan birga, hududlar kesimida investitsiya samaradorligining farqlanishi aniqlangan bo‘lib, bu infratuzilma darajasi, ishlab chiqarish salohiyati va mehnat resurslari bilan izohlanadi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

- Asosiy kapitalga investitsiyalar barqaror o‘sish tendensiyasiga ega
- Investitsiyalar va YaIM o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjud
- Hududiy farqlar investitsiya samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi

Qoraqalpog‘iston Respublikasida kam rivojlangan hududlarga investitsiyalarni yo‘naltirish va infratuzilmani rivojlantirish Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni kuchaytirish chora tadbirlarin ishlab chiqish. Hududiy investitsiya siyosatini takomillashtirish. Investorlar infratuzilma rivojlangan hududlarga ko‘proq sarmoya kiritadi. Transport yo‘nalishlari energetika ta’minoti, suv resurslari va ekologiya va raqamli infratuzilmalanri rivojlandirish kerek.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investisiya faoliyati to‘g‘risida”gi 2019 yil 25 dekabrdagi O‘RQ-598-son Qonuni.

2. Investitsiya (2024). O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. 2024-yilgi Investitsiya dasturi yakunlari. — Toshkent, 2024.

3. To‘raqulov, S. va Qodirova, N. (2024). “O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning zamonaviy mexanizmlari.” Iqtisodiyot va innovatsiyalar jurnali, №2: 45–52.

4. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti ma’lumotlari (www.qr.stat)

5. Akhmedov, B. “Long-term Effects of FDI in Uzbekistan’s Economy.” Journal of Economic Studies, 2022.

MINTAQAVIY DEMOGRAFIK JARAYONLARNI O‘RGANISH MANBALARI VA ULARNING IQTISODIY BOSHQARUVDAGI AHAMIYATI

Esengeldiev Dauranbay Nietbaevich *University of innovation technologies Dasturiy injiniring kafedrasi dotsent v.v.b*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629080

Annotatsiya: Ushbu tezisda mintaqaviy demografik jarayonlarni o‘rganish manbalari hamda ularning iqtisodiy boshqaruvdagi ahamiyati yoritiladi. Aholini ro‘yxatga olish, demografik hodisalarning joriy hisobi, namunaviy va maxsus tadqiqotlar, registrlar kabi ma’lumot manbalarining demografik tahlildagi o‘rni asoslab beriladi. Shuningdek, demografik koeffitsientlar tizimi orqali aholi holatini baholash, ishonchli demografik ma’lumotlarning hududiy iqtisodiy rejalashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati yoritiladi. Tezisda demografik jarayonlarni chuqur o‘rganish mintaqaviy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim omil ekani ko‘rsatib beriladi.

Kalit sozlar: Demografiya, demografik jarayonlar, aholi soni, tug‘ilish, o‘lim, nikoh, ajralish, migratsiya, immigratsiya, ichki migratsiya, demografik koeffitsientlar, aholini ro‘yxatga olish, demografik tadqiqotlar, registrlar, mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy boshqaruv, hududiy rejalashtirish, mehnat resurslari.

Abstract: This thesis highlights the sources for studying regional demographic processes and their importance in economic management. It substantiates the role of data sources such as population censuses, current records of demographic events, sample and specialized surveys, and registers in demographic analysis.It also explains how the system of demographic coefficients is used to assess the population’s condition and emphasizes the importance of reliable demographic data in regional economic planning and decision-making. The thesis demonstrates that an in-depth study of demographic processes is a key factor in developing regional development strategies.

Keywords: demography, demographic processes, population size, birth rate, mortality, marriage, divorce, migration, immigration, internal migration, demographic coefficients, population census, demographic studies, registers, regional economy, economic management, territorial planning, labor resources.

Zamonaviy sharoitda aholi to‘g‘risidagi ishonchli ma’lumotlar mintaqaviy iqtisodiy rejalashtirish va boshqaruvning muhim asosi hisoblanadi. Aholini

ro‘yxatga olish, demografik hodisalarning joriy hisobi, namunaviy va maxsus demografik tadqiqotlar, shuningdek registrlar va aholi ro‘yxatlari demografik jarayonlarni o‘rganishda asosiy va to‘ldiruvchi manbalar sifatida xizmat qiladi. Ushbu manbalar orqali aholi soni, uning yosh va jinsiy tarkibi, migratsiya harakati hamda tabiiy o‘sish ko‘rsatkichlari aniqlanadi[1].

Bugungi kunda aholi to‘g‘risidagi ma’lumotlari kabi aholini ro‘yxatga olish, demografik hodisalarning joriy hisobi, namunaviy va maxsus demografik tadqiqotlar hamda registrlar va aholi ro‘yxatlari kabi to‘ldiruvchi manbalardan foydalaniladi. Demografik jarayon aholini ko‘chirish, uning soni va yosh, jinsiy tarkibiga ta’sir ko‘rsatadigan har qanday hodisaning vaqt va makonda rivojlanishini aks ettiruvchi hodisalar to‘plamidir. Demografik jarayonlar tarkibiga tug‘ilish o‘lim, nikoh, nikohni qurish (ajralish va beva qolish) hamda aholi migratsiyasi kabilar kiradi.

Ayrim demografik jarayonlar aholi ko‘rinishi va uning dinamikasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Tug‘ilish, o‘lim, nikoh va nikohning tugashi aholining ko‘payish rejimini, migratsiya bilan birgalikda aholining ko‘proq yoki kamayishi va uning yosh-jinsiy tarkibidagi o‘zgarish yo‘nalishini asoslaydi. Tegishli hodisalar sonidan qat’iy nazar, tug‘ilish, nikoh va immigratsiya aholining ko‘rish va o‘sishini ta’minlashga yordam beradi. Aholining ko‘rish jarayonlari bir-biriga nisbatan demografik jarayonga aylanib, o‘zaro ta’sir qiladi. Aholi va ayrim guruhga yoki yosh guruhiga nisbatan davriylikni o‘lchaydi. Har bir demografik jarayon uchun demografik koeffitsientlar tizimi mavjud bo‘ladi[2].

Demografik jarayonlar haqidagi ma’lumotlar ishonchli bo‘lishi, ya’ni sodir bo‘layotgan voqealarning haqiqiy manzarasini to‘g‘ri aks ettirishi kerak. Demografik ma’lumotlarning ishonchliligi boshqaruv qarorlarining jiddiy salbiy oqibatlarini oldini olishga yordam beradi. Demografiyada tug‘ilish deganda ma’lum vaqt oralig‘ida tug‘ilish davriyligi va bosqichlari tushuniladi[2].

Hozirgacha tug‘ilish, o‘lim va migratsiya holati demografik jarayon va davlatning tarixiy nuqtai nazarini chuqurroq baholash uchun joylashtiriladi. Ushbu parametrlarning ta’siri kompozitsion tarzda namoyon bo‘ladi va iqtisodiy sohalarga

o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkichlar davlatning demografik tuzilishini qanday o‘zgartirish holatlariini aholining yoshi va jinsi taqsimotidan baholash mumkin. Aholining yoshi va jinsi tuzilishining grafik tasviri tur deb nomlanadi[3].

Bugungi kunda dunyo bo‘ylab har qachongidan ham ko‘proq kishilar harakat qilmoqdalar. Shunga o‘xshab, aholining qarishi insoniyat yutuqlarining natijasi deb tadqiq qilinadi va unga moslashib boriladi. Demografik jarayonlarni ahamiyati shundaki, tanlovni mavjudligi, o‘zgarishlardan xabardor ekanlik va munosabatlar bilan cheklanmaganlik sharoitida yaxshi bo‘lib tushuniladi[4].

Demografik jarayon demografik o‘tish bosqichlariga asoslanadi (1-rasm).

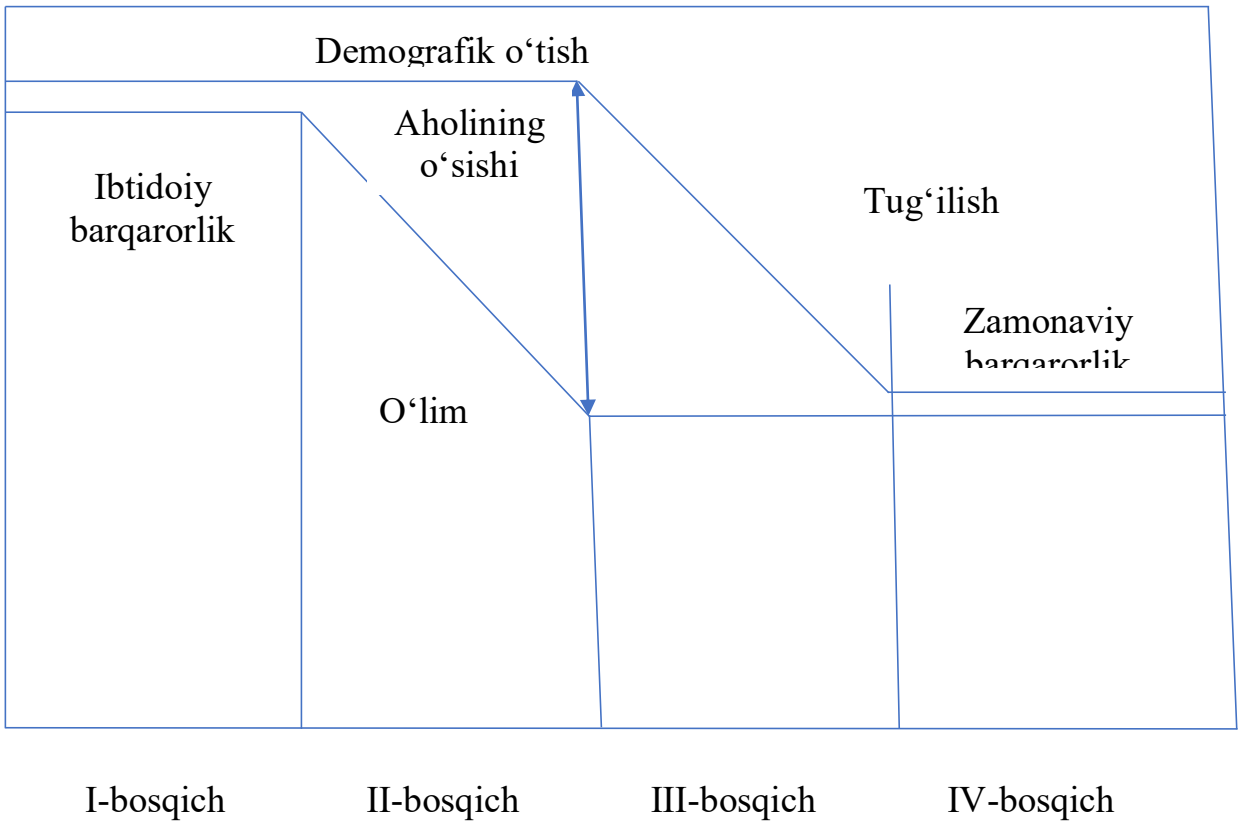

1-rasm. Demografik o‘tish bosqichlari

Ushbu rasmga ko‘ra, demografik o‘tish bosqichlari bevosita tarkibiy unsurlari va ko‘rsatkichlariga asoslanadi. Demografik jarayon kishilar hayotidagi demografik voqealar ketma-ketligi va o‘zgarishi uchun muhim yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi. Asosiy demografik jarayonlar tug‘ilish, o‘lim, nikoh va nikohni tugatish orqali demografik hodisalarning ketma-ket boshlanishi tufayli sodir bo‘ladi. U orqali

demografik tahlil amalga oshirilib, unda bir yoki bir nechta demografik jarayonlar qarab chiqiladi. Ba’zida demografik jarayon umumiy aholining ko‘payishi yoki tug‘ilish va o‘lim natijasida butun aholi sonining o‘zgarishi sifatida demografik hodisalarni aks ettiradi.

Demografik jarayonning asosiy xususiyatlari demografik jarayonning intensivligi bo‘lib, avloddagi demografik hodisalar o‘zgarishi bilan o‘lchanadi va ushbu holatlarni demografik jarayonning taqvimi qayd etadi.

Demografik jarayonlarni amalga oshirish shart-sharoitlari ular bilan bog‘liq tadqiqotlarni amalga oshirishga taqozo qiladi. Bu borada ko‘pgina yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, ba’zi tadqiqotlarda oilaviy demografik jarayonlarni ishdagi qashshoqlik bilan bog‘laydigan 30 ta tadqiqot va 86 ta tahlil muntazam ravishda ko‘rib chiqildi. Vaqt o‘tishi bilan o‘zaro ta’sir doirasi o‘zgarib tursa-da, demografik tendensiyalarning o‘zgarishi globallashuv jarayonlari bilan birga mavjud bo‘ladi[5].

Demografik jarayonlarni to‘g‘ri o‘rganish va ularning ishonchli manbalariga tayanish mintaqaviy iqtisodiy boshqaruvda muhim ahamiyatga ega. Demografik ko‘rsatkichlar asosida hududiy rejalashtirish, mehnat resurslarini joylashtirish va iqtisodiy siyosatni shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Щербаков А.И. Демография: учеб. пособие. / А.И.Щербаков, М.Г.Мдинарадзе, А.Д.Назаров, Е.А.Назарова; под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора А.И.Щербакова. - М.: ИНФРА-М, 2017. - с. 8.

Качагина О.В. Основы демографии: основы теории и практические задания. Учебное пособие. – Уляновск: УлГУ, 2016. - с. 23.

Рыбкина М.В. Демография. Учебное пособие. – Уляновск: УлГТУ, 2021. - с. 25.

4. Антонова Н.Л. Демография: учеб.-метод. пособие. / Н.Л.Антонова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. - с. 42.

5. Esengeldiev D.N. Mintaqa iqtisodiyotida demografik jarayonlarni tutgan o‘rni // “Mintaqada barqaror turizmni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari”

respublika miqyosdagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari/ 29-30 Noyabr, 2024-yil Urganch, O‘zbekiston 243-246 betlar.

MINTAQA IQTISODIY RIVOJLANISHIDA DEMOGRAFIK JARAYONLARNING ROLI

Esengeldiev Dauranbay Nietbaevich *University of innovation technologies Dasturiy injiniring kafedrasi dotsent v.v.b*

Aydaniyazova Baxtigul Abilkasimovna *University of innovation technologies Moliya va iqtisodiyot kafedrasi dotsent v.v.b*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629203

Annotatsiya: Ushbu tezisda mintaqa iqtisodiy rivojlanishida demografik jarayonlarning tutgan o‘rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, demografik jarayonlarni samarali boshqarish orqali mintaqaning iqtisodiy salohiyatidan to‘liq foydalanish, bandlikni ta’minlash, migratsiyani tartibga solish va barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish yo‘llari ko‘rsatib o‘tiladi. Tezisda demografik va iqtisodiy siyosat uyg‘unligining mintaqaviy rivojlanishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit sozlar: Demografiya, aholi soni, aholining qarishi, migratsiya, immigratsiya, ichki migratsiya, demografik jarayon.

Abstract: This thesis examines the role of demographic processes in regional economic development from both theoretical and practical perspectives. It also highlights ways to fully utilize a region’s economic potential through the effective management of demographic processes, ensuring employment, regulating migration, and achieving sustainable economic growth. The thesis emphasizes the importance of the alignment between demographic and economic policies in regional development.

Keywords: Demography, Population size, Population aging, Migration, Immigration, Internal migration, Demographic process.

Demografiya aholining soni, hududiy taqsimoti va tarkibi, ularning o‘zgarishi va uni sabab va oqibatlari, ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o‘zaro bog‘liqligi va

tabiatdagi o‘zgarishlarni o‘rganuvchi fan va soha bo‘lib hisoblanadi. Demografiya – har qanday jarayonning ijtimoiy-tarixiy shartliligida aholining takror ishlab chiqarish qonuniyatlari haqidagi fandir. Demografiyaning asosiy muammolarini hal qilish uchun har qanday fan kabi yetarli ma’lumotlar zarur bo‘ladi. Aholi to‘g‘risidagi ma’lumotlar birlamchi yoki dastlabki va nashrlar, maqolalar, monografiyalar va boshqalar ko‘rinishidagi tahliliy ish natijasini ifodalovchi ikkilamchi yoki o‘zgartirilgan kabi ma’lumot turlariga bo‘linadi[1].

Barcha o‘zgarishlar soni aholi va jamiyat rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Demografik hodisalarning rivojlanish qonuniyatlarini tasavvur qilish faqat demografik hodisalar haqida har tomonlama va ishonchli ma’lumotlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Bu esa demografik ma’lumotlarning hajmi va sifatiga hamda aholi to‘g‘risidagi ma’lumotlar manbalariga qo‘yiladigan talablarni oldindan belgilab beradi.

Demografik jarayon - tug‘ilish va o‘lim natijasida umumiy aholining ko‘payishi yoki butun aholi sonining o‘zgarishidir. Shularga asosan, demografik jarayonlar - aholining geografik hududlarda tarqalishiga ta’sir qiluvchi aholi tarkibining o‘zgarishi bo‘lib hisoblanadi. Ushbu jarayonlarga tug‘ilish, o‘lim darajasi va migratsiya ko‘rsatkichlari kiradi. Tug‘ilish koeffitsienti - bir yil davomida aholining har 1000 kishiga to‘g‘ri keladigan tirik tug‘ilganlar soni bilan namoyon bo‘ladi[2].

Demografik jarayonlar - geografik hududlarda kishilarni tarqalishiga ta’sir qiluvchi aholi tarkibining o‘zgarishidir. Tug‘ilish ahol tarkibining belgilangan hajmiga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Kam rivojlangan mamlakatlarda tug‘ilish darajasi eng yuqori bo‘lsa-da, ularda urbanizatsiyalashgan hududlar esa eng past ko‘rsatkichga egaligi bilan ajralib turadi.

Aholining qarishi ma’lum aholining yosh tarkibidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan jarayon bo‘lib, aholi tarkibidagi keksa kishilar ulushining ortib borishini anglatadi. O‘lim darajasi ko‘rsatkichi - ma’lum bir yil davomida aholining har 1000 kishiga yiliga o‘lim sonidir. Tug‘ilishga o‘xshab, o‘lim darajasi ayrim

hududlarda eng yuqori, ammo texnologik jihatdan rivojlangan hududlarda past bo‘lishi mumkin.

Muayyan vaqt davomida aholi uchun tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlaridan foydalanish demografiya sohasidagi mutaxassislarga ushbu aholi uchun yosh tarkibi o‘zgarishlarini hisoblash uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni aniqlash imkonini beradi. Yosh tarkibi o‘zgarishi - aholining bir nechta aniq belgilangan yoshlarni har biriga qancha kishi mos kelishini aniqlash bilan namoyon bo‘ladi.

Migratsiya yana bir demografik jarayon bo‘lib, u aholi tarkibiga juda katta ta’sir ko‘rsatadi. Migratsiya ko‘rsatkichi kishilarni bir geografik hududdan boshqasiga harakatlanishi sifatida aniqlashga imkon beradi. Kishilarni bitta geografik joylashuvni tark etishga undaydigan holatlarni ilgari surish va kishilarni boshqa joyga jalb qilish ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Uning tarkibida migratsiyaning ikki turi, immigratsiya va ichki migratsiya alohida ajratib o‘rganiladi.

Immigratsiya - kishilarning bir mamlakatdan boshqasiga o‘tishi bilan namoyon bo‘ladi. Bunga misol bo‘lib, ko‘pchilik kishilarning AQShdan Yevropa xalqlaridan millionlab kishilarning harakatini aniqlashga imkon beradi. Turli millat va madaniyatlarga ega bo‘lgan yevropaliklar AQShga imkoniyat izlab ko‘chib o‘tdilar. Ko‘pchilik o‘z vatandoshlari tashkil etilgan joyga joylashdilar. Bu italyan, nemis, irland va boshqalar bo‘lgan mahallalarga olib keldi.

Ichki migratsiya - millat ichida kishilarning bir hududdan ikkinchisiga o‘tishidir. Bu ma’lum mintaqalar va jamoalar aholisini o‘zgartiradi va millat aholisini o‘zgartirmaydi. Ushbu jarayonlar turli millat, madaniy kelib chiqishi va yoshidagi kishilarning geografik hududlarda taqsimlanishini aniqlaydi. Bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita hududdagi ish turlari, daromad va ta’lim darajasi, jinoyatchilik darajasi va boshqa qator madaniy omillarga ta’sir qiladi[3].

Demografik jarayon - avlodlarning tabiiy o‘zgarishini ta’minlaydigan, mehnat resurslarining umumiy aholining tarkibiy qismi sifatida shakllanishiga ta’sir qiluvchi va mamlakat, mintaqa va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy-iqtisodiy omillariga bog‘liq bo‘lgan tug‘ilish va o‘lim hodisalari majmuidir.

Demografik jarayonlar haqidagi ma’lumotlar ishonchli bo‘lishi, ya’ni sodir bo‘layotgan voqealar holatini aks ettirishi lozim. Demografik ma’lumotlarni ishonchliligi boshqaruv qarorlarining salbiy oqibatlarini oldini olishga imkon beradi. Aholi haqidagi axborot manbalariga qo‘yiladigan talab ularning faolligi va xilma-xilligidir[4].

Tafsilotlar demografik hodisalarning umumiy soni, tartibi, tuzilishi, mintaqaviy namoyon bo‘lish xususiyatlari va boshqalarni hisobga olish kabilarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, aholi to‘g‘risidagi ma’lumotlar manbalari demografik jarayonlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni vaqti-vaqti bilan emas, ya’ni tizimli ravishda ajratib olish imkonini berishi lozim. Shunda aholining rivojlanishi to‘g‘risida ishonchli va turli ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin bo‘ladi.

Demografik ma’lumotlar tabiati va hajmiga qo‘yilgan yuqori talablar aholi ma’lumotlari manbalari tizimining mavjudligini taqozo etadi. Demografik axborot tizimining turli va bir-birini to‘ldiruvchi tarkibiy qismlaridan foydalangan holda mamlakat yoki uning qismlarida demografik jarayonlar holati va tendensiyalarini yetarlicha to‘liq va sifatli tavsiflash mumkin[5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Щербаков А.И. Демография: учеб. пособие. / А.И.Щербаков, М.Г.Мдинарадзе, А.Д.Назаров, Е.А.Назарова; под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора А.И.Щербакова. - М.: ИНФРА-М, 2017. - с. 8.

Качагина О.В. Основы демографии: основы теории и практические задания. Учебное пособие. – Уляновск: УлГУ, 2016. - с. 23.

3. Рыбкина М.В. Демография. Учебное пособие. – Уляновск: УлГТУ, 2021. - с. 25.

4. Антонова Н.Л. Демография: учеб.-метод. пособие. / Н.Л.Антонова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. - с. 42.

5. Esengeldiev D.N. Mintaqa iqtisodiyotida demografik jarayonlarni tutgan o‘rni // “Mintaqada barqaror turizmni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari”

respublika miqyosdagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari/ 29-30 Noyabr, 2024-yil Urganch, O‘zbekiston 243-246 betlar.

MARKETING TADQIQOTINI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI

Yusupova Jamil Karamatdinovna- *University of Innovation Technologies Moliya va iqtisodiyot kafedrasi dotsent v.v.b*

Yembergenov Dastonbek Davronbek o‘g‘li - *University of innovation technologies talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629474

Annotatsiya. Ushbu maqolada marketing tadqiqotlarining mohiyati va asosiy bosqichlari haqida yozilgan. Shuningdek, marketing tadqiqotlarining bozorni o‘rganishdagi ahamiyati, iste’molchilarning ehtiyojlarini aniqlash va raqobat muhitini tahlil qilishdagi o‘rni yoritib berilgan. Maqolada marketing tadqiqotlarini amalga oshirish jarayonlari ham qisqacha bayon qilingan.

Kalit so’zlari: marketing, marketing tadqiqoti, bozor, iste’molchi, raqobat, ma’lumot tahlili, miqdoriy tadqiqot, sifatli tadqiqot, ijtimoiy tarmoqlar, mobil marketing

Annotation. This article describes the essence and the main stages of marketing research. It also explains the importance of marketing research in studying the market, identifying consumer needs, and analyzing the competitive environment. The article briefly presents the process of conducting marketing research.

Keywords: marketing, marketing research, market, consumer, competition, data analysis, quantitative research, qualitative research, social networks, mobile marketing.

Kirish: Hozirgi kunda iqtisodiyot rivojlanib borayotgan bir paytda, bozor sharoiti ham tobora murakkablashib bormoqda. Raqobat kuchaygani sababli korxonalar o‘z mahsulot yoki xizmatlarini sotishda ko‘proq e’tiborli bo‘lishi kerak.

Shu sababli marketing va ayniqsa marketing tadqiqotlari juda muhim ahamiyat kasb etadi. Marketing tadqiqoti yordamida korxonalar bozorni o‘rganadi, iste’molchilarning talab va ehtiyojlarini bilib oladi hamda shunga qarab o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘yadi.

Agar korxona bozorni o‘rganmasdan ish yuritsa, u noto‘g‘ri qarorlar qabul qilishi mumkin. Shuning uchun marketing tadqiqoti zamonaviy biznesning ajralmas qismi hisoblanadi.

Marketing tadqiqotining mohiyati - bu bozor, iste’molchilar va raqobatchilar haqida ma’lumotlarni yig‘ish, o‘rganish va tahlil qilish jarayonidir.

Oddiy qilib aytganda, marketing tadqiqoti orqali korxona o‘ziga kerakli savollarga javob topadi. Masalan, qaysi mahsulotga talab ko‘p, mijozlar nimani xohlaydi yoki qaysi xizmat ko‘proq foyda keltiradi. Bu jarayon nafaqat ma’lumot yig‘ish bilan cheklanmaydi, balki ularni to‘g‘ri tushunish va ulardan foydalana olish ham muhim hisoblanadi[1].

Marketing tadqiqotining asosiy bosqichlari. Marketing tadqiqoti bir necha muhim bosqichlardan iborat bo‘ladi.

1. Maqsadni aniqlash. Birinchi bosqichda tadqiqotning maqsadi belgilanadi. Ya’ni nimani o‘rganmoqchi ekanligimiz aniqlanadi.Masalan, mahsulot nima sababdan kam sotilmoqda yoki mijozlar nimadan norozi ekanligini bilish. Agar maqsad aniq bo‘lmasa, tadqiqot natijasi ham foydali bo‘lmaydi.

2. Tadqiqot usulini tanlash. Bu bosqichda qanday usuldan foydalanish aniqlanadi.Marketing tadqiqotlari asosan ikki turga bo‘linadi:

Miqdoriy tadqiqotlar – ko‘p odamlar orasida o‘tkazilib, natijalar raqamlar orqali olinadi

- **Sifatli tadqiqotlar** – odamlarning fikri, hissiyoti va sabablarini chuqur o‘rganadi

To‘g‘ri usul tanlash juda muhim hisoblanadi.

3. Ma’lumotlarni yig‘ish. Bu bosqichda kerakli ma’lumotlar turli yo‘llar orqali yig‘iladi.Masalan:so‘rovnomalar ,intervyular ,kuzatish usuli,internet va ijtimoiy tarmoqlar.

Hozirgi davrda internet orqali ma’lumot yig‘ish juda osonlashgan. Lekin ma’lumotlar ishonchli bo‘lishi shart.

4. Ma’lumotlarni tahlil qilish

Yig‘ilgan ma’lumotlar tahlil qilinadi. Bu bosqichda turli dasturlar yordamida natijalar tartibga solinadi.

Masalan, Excel orqali jadval va diagrammalar tuzish mumkin. Shu orqali asosiy muammolar va o‘zgarishlar aniqlanadi.

5. Xulosa va qaror qabul qilish. Oxirgi bosqichda olingan natijalar asosida xulosa chiqariladi.Bu xulosa korxonaga kelajakda qanday yo‘l tutish kerakligini ko‘rsatadi. Masalan, mahsulotni yaxshilash yoki reklama qilish kabi qarorlar qabul qilinadi.Marketing tadqiqoti korxona faoliyatida katta rol o‘ynaydi.Birinchidan, u bozorni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ikkinchidan, mijozlarning ehtiyojlarini aniqlash imkonini beradi. Uchinchidan, raqobatchilarni o‘rganishga yordam beradi.

Shuningdek, marketing tadqiqoti orqali korxona o‘z xatolarini aniqlab, ularni tuzatishi mumkin. Bu esa biznesning rivojlanishiga olib keladi.Marketing tadqiqotini o‘tkazishda ayrim xatolarga yo‘l qo‘yilishi mumkin.Masalan:maqsadni noto‘g‘ri belgilash, savollarni noto‘g‘ri tuzish, noto‘g‘ri auditoriyani tanlash,ma’lumotlarni noto‘g‘ri tahlil qilish[2].

Bunday xatolar noto‘g‘ri natijaga olib keladi. Shu sababli har bir bosqichga jiddiy e’tibor berish kerak. Marketing tadqiqotlari vaqt o‘tishi bilan rivojlanib borgan. Dastlab oddiy statistik ma’lumotlar asosida olib borilgan bo‘lsa, keyinchalik insonlarning xulq-atvori ham o‘rganila boshlagan. Kompyuter texnologiyalari rivojlanishi bilan marketing tadqiqotlari tezlashdi. Hozirgi kunda esa internet orqali real vaqt rejimida ma’lumot olish mumkin.

Bugungi kunda marketing tadqiqotlari zamonaviy texnologiyalar bilan bog‘liq holda rivojlanmoqda.Masalan: katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, sun’iy intellektdan foydalanish,ijtimoiy tarmoqlarda monitoring qilish, mobil qurilmalar orqali ma’lumot yig‘ish. Bu usullar marketing tadqiqotini yanada samarali qilmoqda [3].

Xulosa qilib aytganda, marketing tadqiqoti bugungi kunda juda muhim hisoblanadi. Chunki u orqali korxonalar bozorni tushunadi va o‘z faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yadi. Mening fikrimcha, marketing tadqiqoti qilinmasa, ko‘p hollarda noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinadi. Chunki faqat taxmin bilan ish yuritish yaxshi natija bermaydi.

Xulosam shuki, marketing tadqiqoti har bir korxona uchun zarur bo‘lib, u biznesni rivojlantirish va muvaffaqiyatga erishishda katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. Umida M. – O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimini rivojlantirish – 2023
2. Sharifovich B.Z. – Marketing communications – 2024
3. Khamidov O. va boshqalar – 2023
4. https://lex.uz saytidan olingan.
5. https://stat.uz/uz/ saytidan olingan.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNING SOLIQ TO‘LASHGA TA’SIRINI OPTIMALLASHTIRISH

Kalimbetov Jannazar Kurbanbaevich - IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” Harbiy-akademik litsey o‘qituvchisi, (PhD)

Kalimbetova Gulnara Kurbanbaevna - Nukus davlat texnika universiteti assistenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.20551570

Annotatsiya: Maqolada aholi daromadlarini soliqqa tortish nazariyalarini optimallashtirish muhim jihatlari ko‘rib chiqilgan. Aholi daromadlari tarkibiga soliqlar stavkasi ta’sirini modellashtirish muammosi yechimida soddalashtiruvchi taxminlar ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: aholi daromadi, soliq solish, soliq stavkasi, soliq chegirmasi.

Abstract: The article considers the important aspects of optimization of theories of taxation of population incomes. Simplifying assumptions are shown in

the solution of the problem of modeling the effect of the tax rate on the composition of the income of the population.

Key words: personal income, taxation, tax rate, tax deduction.

Aholi daromadlari tengligi ta’minlanadigan har qanday iqtisodiy tizimda progressiv daromad solig‘i muhim soliq instrumenti bo‘lishi mumkin deb taxmin qilinadi. Hatto, yuqori ijtimoiy iqtisodiyotda ham agarda ishlovchilarning barchasi davlat tomonidan yollangan bo‘lsada, yuqori malakali mehnatning yashirin narxi, albatta, ishchi kuchiga tlanadigan daromaddan ancha yuqori bo‘lishi lozim. Amerika va g‘arbiy Yevropa mamlakatlarida yuqori va past daromadlarga soliq stavkalarini qo‘llanishi keng doirada va uzoq vaqt davomida muhokama qilingan bo‘lsada, biroq, daromadni taqsimlashda qanday soliq stavkasi muhim instrument bo‘lishiga qaramasdan ilmiy nazariyalar deyarli mavjud emas.

Umuman olganda, qayta taqsimlovchi progressiv soliqqa tortish odatda jismoniy shaxsning daromadi (aniqrog‘i, uning taxminiy daromadi miqdoriga) bilan bog‘liq. Uning aniq intellekt koeffitsiyenti (I.Q.), ilmiy darajasi, yashash joyi, yoshi yoki ijtimoiy mavqei orqali jismoniy shaxsning daromad olish potensiali to‘g‘risidagi axborotga ega bo‘lish mumkin, ammo tabiiy ravishda taxmin qilish mumkin, uning daromad potensiali eng ishonchli ko‘rsatkich bo‘lib uning daromadi hisoblanadi.

Mirrleesning ta’kidlashicha, insonlarning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini iqtisodiy imkoniyatlarining dalili sifatida ishlatish natijasida daromadning ijtimoiy marjinal foydaligining to‘liq tengligi ma’qul bo‘lmay qoladi, chunki bunday natijaga olib keladigan soliq tizimi barcha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noqulaylarni bartaraf etadi. Shuning uchun quyidagi savollar yuzaga keladi: optimal daromad solig‘ini qaysi prinsiplar tartibga solishi kerak? bunday soliq stavkasi qanday belgilanadi? va soliq stavkasi o‘rnatilgandan keyin daromad tengsizlikning darajasi qanday o‘zgaradi?

Ushbu tadqiqot iqtisodchi olimlarning aholi daromadlarini tarkibi, shakllanshish mexanizmi va optimal soliqqa tortishga oid nazariya va ilmiy maqolalarga asoslanadi. Maqolada aholi daromadlariga optimal soliq solish

bo‘yicha ilmiy izlanishlarni tahlili amalga oshirilgan va tegishli xulosalar shakllantirilgan. Tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy abstraksiya, tasniflash, qiyosiy tahlil, analiz, guruhlash, baholash kabi usullardan foydalanilgan.

Aholining daromadlarini tartibga solish mexanizmining obyekti daromadlarni birlamchi taqsimlash, fiskal va transfert tizimi orqali qayta taqsimlash, aholiga xizmat ko‘rsatish orqali yakuniy taqsimlash bo‘yicha mexanizm subyektlari o‘rtasidagi obyektiv mavjud munosabatlar va o‘zaro munosabatlardir.

Aholi daromadlari tarkibiga soliqlar stavkasi ta’sirini modellashtirish muammosi yechimida quyidagi soddalashtiruvchi taxminlarni keltirish mumkin:

1. Vaktinchalik xarakterdagi muammolarni e’tiborga olinmasligi. Daromad solig‘i odatda har yili daromaddan undiriladi, soliqqa tortish uchun daromadni bir yildan ikkinchisiga o‘tkazish imkoniyati cheklangan. Optimal tizimda, shubhasiz, soliq to‘lovlarini daromad va boshlang‘ich boylikning butun hayotiy strukturasi bilan bog‘lash va to‘lovlarni rejalashtirishda nomukammal xususiy kapital bozorlariga va nomukammal oldindan ko‘rishga e’tibor berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

2. Moyillikdagi farqlar, oila a’zolari miqdori va tarkibi, shuningdek, ixtiyoriy transfertlardagi farqlar e’tiborga olinmaydi. Chunki bu ko‘rsaktichlar turli xil muammolarni keltirib chiqaradi va ularni inobatga olmaslik tabiiydir.

3. Taxminlarga ko‘ra, individlar o‘zlari ishlab chiqaradigan mehnat miqdori va turini foydalilik funksiyasini maksimal darajada oshirishga mos keladigan oqilona hisoblash yo‘li bilan aniqlaydilar va ijtimoiy farovonlik foydalilikning individual darajalari funksiyasi bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, inson tomonidan taklif qilinadigan mehnat miqdori unga to‘lanadigan narxni o‘zgartirmasdan juda katta farq qilishi mumkin deb taxmin qilinadi. Birinchi taxminda ayniqsa, daromadning yuqori darajasida ba’zida iste’molning to‘yinganligi va ish ishchiga olib keladigan daromad bilan bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra amalga oshirilishi haqiqatga mos kelmaydi.

4. Migratsiya mumkin emas deb taxmin qilinadi. Migratsiya tahdidi, real soliq tizimlarida rivojlanish tezligiga katta ta’sir ko‘rsatganligi sababli bu taxmin asosli hisoblanadi.

5. Davlat iqtisodiyotda band bo‘lgan shaxslar haqida ularning foydaliligi va o‘z navbatida faoliyati bo‘yicha to‘liq ma’lumotga ega bo‘lishi kerak. Amalda, albatta, o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlashdan, xususan, ishchi va uning oilasi tomonidan o‘zi uchun bajarilgan ishlardan olinadigan daromadga nisbatan ba’zi mamlakatlarda noaniqlik darajasi juda yuqori.

6. Matematik formulani yanada qulayroq qilish uchun turli xil rasmiy soddalashtirish amalga oshirilgan: bir turdagi mehnat va iste’mol tovarlari mavjudligi; farovonlik iqtisodiyotning turli shaxslari nuqtayi nazaridan ajralib turadi va simmetrikdir, ya’ni foydalilik funksiyasi (hamma uchun bir xil) to‘g‘ri tanlangan bo‘lsa, u shaxslarning foydali xizmatlari yig‘indisi sifatida ifodalanishi mumkin.

7. Optimal soliqqa tortish shkalasini boshqarish xarajatlari ahamiyatsiz deb taxmin qilingan.

Soliq nazariyasi rivojlanishining hozirgi bosqichida soliqqa tortish samarasiga alohida e’tibor qaratish lozim, chunki ularning oqibatlari jamiyat uchun ancha ehtimoliy va avvaldan aniq prognoz qilib bo‘lmaydiga oqibatlar olib kelishi mumkin. Soliqqa tortishning asosiy samrasida biri “daromad samarasi” bo‘lib, soliqlar o‘z mohiyatiga ko‘ra jismoniy shaxslar daromadlarini qayta taqsimlash orqali bir qismini olib qo‘yishi, o‘z navbatida soliq to‘langan keyingi jismoniy shaxsning tasarrufida real daromad miqdoriga (jumladan, iste’mol va jamg‘arish normasiga) ta’sir ko‘rsatadi.

Barchaga ma’lumki, soliq qonunchiligida barcha faoliyatdan olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi (pensiya, nafaqa) va hatto soliqqa tortiladigan faoliyatlar bo‘yicha jismoniy shaxslarning daromadi (ish haqi, mulkiy daromad) turli xil stavkalarda soliqlarga tortilishi mumkin. Soliq tizimida daromadni bunday soliqqa tortish tartibini mavjudligi, jismoniy shaxslarning iqtisodiy faoliyatini soliqqa tortiladigan sohalardan soliqqa tortilmaydigan sohaga o‘tkazishiga olib kelishi mumkin. Bo‘sh vaqtni asosiy ishdan yakka tartibdagi (uy xo‘jaligi) xo‘jalik

doirasidagi ishlashga o‘tkazish (masalan, shaxsiy tomorqa xo‘jaligida qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish) bunga misol bo‘lib, bunday faoliyatning mahsulotlariga (bu shaxsiy ehtiyojlar uchun mahsulot ishlab chiqarish omili bilan hamda shu bilan birga, ushbu faoliyatdan olingan daromadlarni soliq ma’murchiligidagi qiyinchiliklar bilan ham bog‘liq) soliq solinmaydi. Shunday qilib, biz soliqqa tortishning ikkinchi fundamental ta’sirini soliqqa tortiladigan faoliyatni soliqqa tortilmaydigan faoliyat turlari bilan almashtirishda ifodalanadigan “almashtirish samarasi”ni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin. Soliqqa tortishning yana bir samarasi bir xil faoliyat turi turli soliq stavkalari bo‘yicha soliqqa tortilganda yoki umuman soliqqa tortilmaganda yuzaga keladi. Ushbu samarani aks ettiruvchi soliq to‘lovchilarning hulq-atvorlarining eng keng tarqalgan varianti “yashirin iqtisodiyoti” deb nomlangan naqd pulsiz to‘lovlar orqali soliq to‘lashdan bo‘yin tovlashdir. Bu, o‘z navbatida, davlatning moliya tizimi tuzilmasining o‘zgarishiga va salbiy holatlarda mamlakatda kriminogen vaziyatning oshishiga olib kelishi mumkin. Bu samara “moliyaviy samara” deb ataladi. Jismoniy shaxs daromadidan undiriladigan jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq (daromad solig‘i), uni iqtisodiy model yordamida taqdim etish tavsiya etilgan. jismoniy shaxs daromad solig‘i stavkasi tw jismoniy shaxs tomonidan olingan daromadni o‘zgartiradi (ishlagan ish kunlari soniga qarab farqlanishi bilan). Agar wni xodimga to‘lanadigan soliqlar ushlanguncha bo‘lgan ish haqi sifatida olinadigan bo‘lsa, u holda daromad solig‘i quyidagicha ifodalash mumkin:

$$D = (wT + O) - t_w(wT + O) \qquad (1)$$

bu yerda, D- soliq to‘lovchining soliqdan keyingi daromad; w - ish haqi; t_w- soliq to‘lovchining ishlagan kunlari soni; O - olingan daromad ish haqi shaklida emas; - muayyan shaxs uchun daromad solig‘i stavkasi. Shubhasiz, (1.1) formuladagi modelda soliq solinadigan bazaning o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmagan proporsional stavka bo‘yicha undiriladigan daromad solig‘i miqdori keltirilgan. Barchaga ma’lumki, aksariyat, rivojlangan mamlakatlarda jismoniy shaxslarning daromad solig‘i stavkasi progressiv hisoblanadi. Yuqoridagi model daromad solig‘ining iqtisodiyotga ta’sirini to‘liq aks ettirmaydi, chunki ushbu modelda

standart soliq imtiyozlari mavjudligi, ya’ni soliqqa tortiladigan umumiy daromadni kamaytiradigan summalarni hiobga olinmagan. Buni hisobga olgan holda soliq to‘lovchining daromad modeli quyidagicha ko‘rinishda ifodalash mumkin

$$D = (wT + O) - t_i\left(wT + O - \sum G\right)$$

$$= (wT + O) - t_i\left(wT + O - \sum G\right)\sum G * t_i \qquad (2)$$

Bu erda, G-soliq chegirmasi.

Soliq summalarini hisoblashda “nominal stavka” va “haqiqiy stavka” kabi tushunchalarning mavjudligini istisno qilib bo‘lmaydi, ya’ni “nominal stavka” umumbelgilangan soliq stavkasini anglatsa, haqiqiy stavkasi deganda esa soliq solinmaydigan daromadlar va soliq imtiyozlarining boshqa turlari bo‘yicha tuzatilgan soliq stavkasi hamda olingan daromad turiga qarab differensiyalashgan soliq stavkasi tushuniladi. Fikrimizcha, soliq stavkalari bo‘yicha bunday tushunchalarni mavjudligi ortib borayotgan kapitalni asosiy stavkadan farq qiladigan darajada soliqqa tortish, turli shakldagi daromadlarni soliq tortishdagi soliq stavkasidagi farqlar, soliq to‘lovlarini kechiktirish va bo‘lib to‘lash imkoniyati, soliq to‘lovchi o‘zibilan bog‘liq turli individual xususiyatlar kabilar bilan izohlanadi.

Yuqoridagi sabablarning mavjudligi o‘rganilayotgan muammoning murakkabligini belgilaydi va soliqlarning soliq yukini ko‘taruvchi shaxslarga ham, soliq to‘lovlarini amalga oshiruvchi shaxslarga ham (soliq agentlariga) real ta’siri muammosi to‘liq o‘rganilgan holda soliq yukini taqsimlash bo‘yicha xulosalar chiqarishga yanada oqilona yondashish zarurligini anglatadi.

Bugungi kunda ham jismoniy shaxslarning daromadlarini soliqqa tortish tartibini belgilashdagi yondashuvlar muhokamasi dolzarb mavzulardan hisoblanib, soliq qonunchiligi va soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirib borishiga qaramasdan, ko‘pincha jismoniy shaxslar daromad solig‘i bo‘yicha samarali stavkalarni belgilash va stavkalarni o‘zgarishi juda noaniq tarzda amalga oshiriladi va jismoniy shaxslarning daromadlarini turli yo‘llar bilan soliqqa tortishda ularning hulq-atvorini ta’siri to‘liq o‘rganilmagan.

Jamiyat rivojlanishining dastlabki davrlarida soliqlar asosan fiskal funksiyasi ta’kidlanib o‘tilgan bo‘lsada, zamonaviy sharoitlarda soliqlarning funksiyalarini xilma-xildir va iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Soliqlarni o‘rganishda ikkita asosiy jihatlarni, soliqqa tortish maqsadi va soliqqa tortish samarasiga ajratish mumkin bo‘lib, maqsad davlat faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning yakuniy natijasi hisoblanadi va bu “soliq” kabi iqtisodiy kategoriyaning mavjudligini ta’minlaydi. Samara iqtisodiy kategoriya sifatida tor ma’noda ham, keng ma’noda ham soliq solishning ta’siri natijasining muqarrar oqibati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirrlees J. A. 1971. "An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation," Review of Economic Studies, Oxford University Press, vol. 38(2).

2. Имамова, Е.В. Доходы населения и механизм их формирования: автореф. дисс. … канд. экон. наук: 08.00.01 / Имамова Елена Викторовна. – Екатеринбург, 2009. – 24 с

3. Мамонова И. В., Аленников А. С. Влияние подоходного пропорционального налогообложения на предложение труда. https://cyberleninka.

YASHIRIN IQTISODIYOTGA QARSHI KURASHISHDA SOLIQ QONUNCHILIGINING O‘RNI

Kerimberdiev Qiyas Miyrasovich *University of Innovation Technologies talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629775

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada yashirin iqtisodiyotning kelib chiqish sabablari, uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga, davlat byudjeti va iqtisodiy barqarorlikka ko‘rsatadigan salbiy ta’siri kompleks tarzda tahlil qilinadi. Maqolada soliq nazoratini kuchaytirish, raqamlashtirish jarayonlarini kengaytirish hamda soliq qonunbuzarliklari uchun javobgarlik choralarining muqarrarligi yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda muhim omil sifatida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Soliq tizimi, soliq yukini kamaytirish, soliq nazorati, iqtisodiy barqarorlik, davlat byudjeti, soliq rag‘batlari

Abstract: This scientific article comprehensively analyzes the causes of the shadow economy, its negative impact on economic and social development, the state budget, and economic stability. The article emphasizes the strengthening of tax control, the expansion of digitalization processes, and the inevitability of liability measures for tax violations as an important factor in combating the shadow economy.

Keywords: Tax system, reduction of the tax burden, tax control, economic stability, state budget, tax incentives

Yashirin iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimlarning eng murakkab va ko‘p qirrali muammolaridan biri bo‘lib, uning mavjudligi milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga sezilarli darajada salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Norasmiy iqtisodiy faoliyatning keng tarqalishi natijasida davlat byudjeti daromadlari qisqaradi, soliqqa tortish bazasi torayadi hamda iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishi izdan chiqadi [1]. Natijada, sog‘lom raqobat muhiti buzilib, rasmiy faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlarining manfaatlariga zarar yetadi va ijtimoiy adolat tamoyillarining izdan chiqishiga olib keladi.

Mazkur muammoni hal etishda soliq qonunchiligi muhim institutsional mexanizm sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq tizimi orqali iqtisodiy subyektlarning xatti-harakatlarini tartibga solish, ularni rasmiy iqtisodiyot doirasida faoliyat yuritishga rag‘batlantirish hamda soliq intizomini mustahkamlash mumkin. Shu bois, soliq tizimini takomillashtirish, soliqqa tortish mexanizmlarini soddalashtirish, soliq yukini adolatli taqsimlash va soliq ma’murchiligini modernizatsiya qilish masalalari ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda[2].

Yashirin iqtisodiyot ko‘lami hamda soliq qonunchiligining institutsional samaradorligi o‘rtasidagi funksional va stoxastik bog‘liqlikni aniqlash maqsadida 2019–2024-yillar oralig‘idagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida kross-seksional

(cross-sectional) va panel ma’lumotlar tahlili amalga oshirildi[3]. Tahlil doirasida tanlanma kuzatuviga kiritilgan mamlakatlar va mintaqalar kesimida yashirin iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi (Shadow Economy as % of GDP) hamda soliq ma’murchiligi islohotlarining soliq tushumlari elastikligiga ta’siri ekonometrik modellashtirish yordamida o‘rganildi.

1-jadval

2019–2024-yillarda ayrim mamlakatlarda yashirin iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi (%)

Yillar	O‘zbekiston	Rossiya	Germaniya	Indoneziya	AQSh
2019	45,0	33,5	10,2	22,8	8,5
2020	48,2	36,1	11,5	24,9	9,8
2021	46,0	34,7	10,9	23,5	9,1
2022	43,5	32,8	10,1	22,1	8,7
2023	41,2	31,0	9,6	21,0	8,3
2024	39,0	29,8	9,1	20,2	7,9

Manba: IMF – Government Finance Statistics (GFS) ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Jadval ma’lumotlarining retrospektiv tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2020-yilda global miqyosdagi pandemiya inqirozi barcha o‘rganilayotgan mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot ulushining antisiklik (counter-cyclical) o‘sishiga sabab bo‘lgan. Ushbu tendensiya, ayniqsa, institutsional muhit zaif bo‘lgan rivojlanayotgan va o‘tish davridagi iqtisodiyotlarda (EMEs) yaqqol namoyon bo‘ldi[4]. Buni iqtisodiy agentlarning noaniqlik sharoitida tranzaksion xarajatlarni kamaytirish va likvidlikni saqlab qolish maqsadida «norasmiy sektorga migratsiyasi» bilan izohlash mumkin.

2021–2024-yillar oralig‘idagi dinamika esa tubdan farq qiluvchi «reabilitatsiya va legallashtirish» bosqichini aks ettiradi. Ushbu davrda yashirin iqtisodiyot ulushining izchil pasayishi quyidagi uchta fundamental omil (drayver) hisobiga yuz berganligi aniqlandi:

2-jadval

Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo‘yicha Yo‘l xaritasi – chora-tadbirlar va maqsadlar

№	Chora-tadbir yo‘nalishi	Qisqacha mazmuni	Maqsadi	Kutilyotgan natija
1	Maxsus Komissiya faoliyati	Yashirin iqtisodiyotga qarshi kompleks choratadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.	Institutlararo hamkorlikni kuchaytirish.	Yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish.
2	Hududiy komissiyalar tuzilishi	Har bir hudud bo‘yicha yo‘l xaritalarini ishlab chiqish va tasdiqlash.	Mintaqaviy nazorat va monitoring.	Norasmiy faoliyatni aniqlash samaradorligini oshirish.
3	Soliq va bojxona ma’muriyatchiligi	Soliq va bojxona nazoratini kuchaytirish, qo‘shimcha ma’lumotlar almashinuvi.	Soliq tushumlarini to‘liq olish.	Soliq tushumlarining oshishi.
4	Raqamlashtirish va shaffoflik	Real vaqt rejimida elektron axborot almashish.	Ma’lumotlar sifati va tezligi oshsin.	Norasmiy faoliyatning aniqlanishi tezlashadi.
5	Vijdonli tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash	Soyadan chiqishni rag‘batlantirish, soliq rejimini soddalashtirish.	Rasmiy faoliyatga migratsiya.	Rasmiy bo‘lgan faoliyat ulushi ortadi.
6	Pulni yuvishga qarshi chora-tadbirlar	Qonuniy tartiblar bilan integratsiya, “anti-money laundering” mexanizmlari.	Yashirin iqtisodiyot bilan bog‘liq moliyaviy oqimlarni tushunish.	Qora pul oqimlarining kamayishi.

Manba: https://lex.uz/docs/-5073459 ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Jadvalda keltirilgan taqdim etilgan “Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo‘yicha yo‘l xaritasi”dagi chora-tadbirlar tahlilidan ma'lum bo'ladiki, hukumat norasmiy sektorga qarshi kurashishda institutsional, ma’muriy hamda raqamli vositalarning o‘zaro integratsiyasiga tayanmoqda. Jumladan, Maxsus va hududiy komissiyalarning tashkil etilishi natijasida respublika va mahalliy darajada muvofiqlashtirilgan boshqaruv tizimi yaratildi. Bu esa, o'z navbatida, xufiyona iqtisodiy faoliyatni tizimli ravishda identifikatsiya qilish va uning oldini olishga xizmat qiladi[5]. Soliq hamda bojxona ma’muriyatchiligini takomillashtirish, shuningdek, idoralararo elektron axborot almashinuvini real vaqt rejimida yo‘lga qo‘yish byudjetga tushumlarni to‘liq qamrab olishda muhim omil bo‘lmoqda. Shuningdek, o'tkazilgan statistik tahlillar norasmiy iqtisodiyotni jilovlashda soliq qonunchiligi tayanch rol o'ynashini ko‘rsatmoqda[6].

Fiskal ma'murchilik va yashirin iqtisodiyot o'rtasidagi korrelyatsiya. Empirik tahlil natijalariga tayangan holda shuni ta'kidlash mumkinki, xufiyona iqtisodiyot ko‘lami hamda soliq qonunchiligi va fiskal ma’murchilikning institutsional

samaradorligi o‘rtasida barqaror teskari korrelyatsion bog‘liqlik namoyon bo‘lmoqda[7]. 2019–2024-yillar qamrovida kuzatilgan makroiqtisodiy dinamika shuni tasdiqlaydiki, soliq tizimini raqamli transformatsiya qilish, soliq yukini optimallashtirish va byurokratik to‘siqlarni minimallashtirish norasmiy sektor ulushining tizimli ravishda qisqarishiga xizmat qiladi. Xususan, tranzaksion va ma’muriy xarajatlarning pasayishi hamda soliq majburiyatlarini bajarish jarayonining transparentlik (shaffoflik) darajasi oshishi iqtisodiy agentlarning rasmiy (legal) yurisdiksiyada faoliyat yuritish inklinatsiyasini (moyilligini) sezilarli darajada oshiradi.

Shu bilan bir qatorda, diskussiya shuni ko‘rsatadiki, sof qonunchilik instrumentlarining o‘zi yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda yetarli samara bermaydi. Ularning amaliy ta’sir kuchi jamiyatdagi soliq madaniyati (tax morale) va davlat institutlariga nisbatan shakllangan ijtimoiy ishonch indeksi bilan uzviy aloqadordir. Iqtisodiy agentlarning davlat boshqaruvi apparatiga nisbatan ishonch defitsiti kuzatilgan sharoitda, hatto eng mukammal normativ-huquqiy hujjatlar ham kutilgan iqtisodiy effektni generatsiya qila olmaydi.

Tadqiqot davomida aniqlangan qonuniyatlar shuni tasdiqlaydiki, soliq qonunchiligini modernizatsiya qilish, stavkalarni optimallashtirish va ma’murchilikni to‘liq raqamlashtirish (fiskal raqamlashtirish) orqali soliq tushumlarining YaIMdagi ulushi (soliq sig‘imi) ortadi va makroiqtisodiy barqarorlik mustahkamlanadi. Biroq, xufiyona faoliyatga qarshi kurash strategiyasi faqatgina repressiv yoki huquqiy choralar bilan cheklanib qolmasligi lozim[8].

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, mazkur yo‘nalishlarda amalga oshiriladigan izchil institutsional islohotlar yashirin iqtisodiyot segmentini qisqartirishning eng samarali mexanizmi bo‘lib, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Schneider, F. (2017) Shadow economies around the world: What did we learn over the last 20 years? Journal of Economic Surveys, 31(2), pp. 398–436.

2. Schneider, F. (2022) Quo vadis shadow economy in a digitalized world? Journal of Innovation Economics & Management, 39(3), pp. 15–40.

3. International Labour Organization (ILO) (2018) Women and men in the informal economy: A statistical picture. Geneva: ILO.

4. Xudoyqulov, S.K. and Xalikchayeva, S.I. (2021) ‘O‘zbekiston Respublikasida soliq bazasini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish masalalari’, Iqtisodiyot va moliya, 4, pp. 45–53.

5. Ismayilov, V. (2020) ‘Tax compliance strategies and shadow economy reduction’, Rivista di Studi sulla Sostenibilità, 2, pp. 89–104.

6. Kireenko, A.P. and Nevzorova, E.N. (2019) ‘Shadow economy and tax evasion in transition economies’, Economic Annals-XXI, 175(1–2), pp. 4–9.

7. Medina, L. and Schneider, F. (2019) Shedding light on the shadow economy: A global database and the interaction with the official one. IMF Working Paper WP/19/278, Washington, DC:IMF.

8. https://lex.uz/

RAQAMLI IQTISODIYOTDA ISTE’MOL HAJMINI PROGNOZ QILISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA MODELLAR

Zarikeyeva Miyasar Maratovna - University of innovation technologies, “Moliya va iqtisod” kafedrasi dotsent v.v.b

Eshimova Sholpan Yawmitbaevna - University of innovation technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19629883

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida iste’mol hajmini prognoz qilishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotda an’anaviy ekonometrik modellar va zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan, Big Data (katta ma’lumotlar) hamda mashinali o‘qitish (Machine Learning) usullarining o‘zaro uyg‘unligi tahlil qilingan. Raqamli platformalar orqali shakllanadigan "iste’molchi izlari" asosida talabni bashorat qilishning aniqligini oshirish yo‘llari ko‘rsatib o‘tilgan. Maqola yakunida iste’mol hajmini prognoz qilish orqali bozor

konyunkturasini optimallashtirish va resurslarni samarali taqsimlash bo‘yicha ilmiy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, iste’mol hajmi, prognozlash, Big Data, mashinali o‘qitish, elektron tijorat, iste’molchi xulq-atvori, sun’iy intellekt, talab dinamikasi, raqamli transformatsiya.

Abstract: This article explores the theoretical and practical aspects of forecasting consumption volumes in the digital economy. The study analyzes the integration of traditional econometric models with modern digital technologies, specifically Big Data and Machine Learning methods. Ways to improve the accuracy of demand forecasting based on "consumer footprints" generated through digital platforms are highlighted. The article concludes with scientific proposals for optimizing market conditions and efficient resource allocation by forecasting consumption volumes.

Keywords: Digital economy, consumption volume, forecasting, Big Data, Machine Learning, e-commerce, consumer behavior, Artificial Intelligence, demand dynamics, digital transformation.

Hozirgi davrda global iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi iste’mol bozorida tub burilish yasadi. Raqamli iqtisodiyot iste’molchilarga nafaqat kengroq tanlov imkoniyatini taqdim etdi, balki ularning xarid qilish xatti-harakatlarini qat’iy raqamli izlarga (digital footprints) aylantirdi. An’anaviy iqtisodiy nazariyalarda iste’mol hajmini prognoz qilish asosan tarixiy statistik ma’lumotlar va so‘rovnomalar asosida amalga oshirilgan bo‘lsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida bu jarayon real vaqt rejimida (real-time) amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda iste’mol hajmini bashorat qilishda **Big Data (katta ma’lumotlar)** tahlili va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Raqamli platformalar, elektron to‘lov tizimlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali olinadigan ma’lumotlar iste’molchilarning kelgusi xarid rejalarini aniqroq aniqlash imkonini beradi[1]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – raqamli

iqtisodiyot vositalari yordamida iste’mol hajmini prognozlash usullarini tizimlashtirish va ularning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, to‘g‘ri prognozlar nafaqat ishlab chiqaruvchilar uchun inventarizatsiya va logistika xarajatlarini kamaytiradi, balki makroiqtisodiy darajada bozor muvozanatini saqlashga va inflyatsion kutilmalarni boshqarishga xizmat qiladi. Raqamli muhitda iste’mol hajmini prognoz qilish endilikda shunchaki statistik hisob-kitob emas, balki biznes-strategiyaning ajralmas qismi hisoblanadi[2].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida iste’mol hajmining o‘zgarishi ko‘p jihatdan an’anaviy omillar (daromad darajasi, narxlar) bilan bir qatorda, raqamli muhitdagi xulq-atvor omillari bilan ham bog‘liq. Ushbu omillarni quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

1. **Shaxsiylashtirilgan takliflar va algoritmlar:** Zamonaviy elektron tijorat platformalari (Amazon, Uzum Market va boshqalar) iste’molchining oldingi xarid tarixi va qidiruv so‘rovlarini tahlil qilib, "tavsiya etish tizimlari" (recommendation engines) orqali talabni oldindan shakllantiradi. Bu iste’molchi uchun xarid qilish jarayonini osonlashtiradi va iste’mol hajmining o‘sishiga olib keladi[3].

2. **Ijtimoiy tarmoqlar va "Opinion Leaders" (Influenserlar) ta’siri:** Raqamli davrda iste’mol hajmi ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlardagi trendlar orqali boshqariladi. Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining mahsulot haqidagi fikr-mulohazalari va influencerlarning marketing kampaniyalari talabning keskin o‘zgarishiga (talab "pik"lariga) sabab bo‘ladi.

3. **Raqamli to‘lov tizimlarining qulayligi (Fintex):** To‘lov texnologiyalarining rivojlanishi (biometrik to‘lovlar, QR-kodlar, "Hozir ol, keyin to‘la" – BNPL xizmatlari) iste’molchining xarid qilish jarayonidagi "psixologik to‘siq"ni kamaytiradi. To‘lov jarayonining naqd pulsiz va tezkor bo‘lishi iste’mol hajmini barqaror oshiruvchi omil hisoblanadi.

4. **Kiber-makonda narxlar shaffofligi:** Raqamli iqtisodiyotda iste’molchi bir vaqtning o‘zida turli platformalardagi narxlarni solishtirishi mumkin. Bu raqobatni kuchaytiradi va iste’mol hajmining narx elastikligiga (price elasticity)

ta’sir ko‘rsatadi. Iste’molchilar narx o‘zgarishlariga an’anaviy bozorga qaraganda tezroq reaksiyaga kirishadilar.

5. **Big Data asosidagi real vaqtli monitoring:** Kompaniyalar endilikda iste’mol hajmini bashorat qilishda faqat o‘tgan davr statistikasiga tayanmaydi. Qidiruv tizimlaridagi trendlar (Google Trends, Yandex Wordstat) iste’molchilarning kelgusi haftadagi xohish-istaklarini prognoz qilishga imkon beradi, bu esa taklif hajmini to‘g‘ri sozlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli iqtisodiyotda an’anaviy iqtisodiy-matematik modellar (masalan, vaqt qatorlari tahlili – ARIMA, GARCH) yangi, yuqori samarali texnologiyalar bilan boyitilmoqda.

1. Mashinali o‘qitish (Machine Learning) algoritmlari: Zamonaviy prognozlashda "random forest", "gradient boosting" (XGBoost, CatBoost) va neyron tarmoqlar keng qo‘llaniladi. Bu modellar minglab o‘zgaruvchilarni (ob-havo, bayramlar, ijtimoiy tarmoq trendlari, narx o‘zgarishlari) bir vaqtning o‘zida tahlil qilib, iste’mol hajmini yuqori aniqlik bilan bashorat qiladi[4].

2. Big Data tahlili va "Raqamli izlar": Iste’molchilarning Google qidiruv tizimidagi so‘rovlari, ijtimoiy tarmoqdagi "likes" va "shares" ko‘rsatkichlari, hamda xarid platformalaridagi "klik"lar statistikasi kelgusi davr iste’molini bashorat qilishda asosiy manba hisoblanadi.

3. O‘zbekiston misolida raqamli prognozlash imkoniyatlari: O‘zbekiston bozorida raqamli to‘lov tizimlarining (Click, Payme, Uzum Bank) jadal rivojlanishi iste’mol hajmini real vaqt rejimida tahlil qilish uchun katta ma’lumotlar bazasini shakllantirmoqda.

- **To‘lovlar dinamikasi:** Tranzaksiyalar soni va hajmi kundalik iste’mol trendlarini aniqlashda "erta ogohlantiruvchi" indikator bo‘lib xizmat qiladi.
- **Elektron tijorat platformalari:** Uzum Market kabi yirik marketplace’larning faoliyati iste’molchilarning xarid qilish xatti-harakatlarini tizimlashtirilgan holda tahlil qilish imkonini beradi.

4. Ekonometrik va raqamli modellar integratsiyasi: Prognozlashning eng samarali usuli — bu an’anaviy ekonometrik modellar (taklif va narx omillarini o‘z

ichiga olgan) hamda sun’iy intellekt (xulq-atvor omillarini tahlil qiluvchi) modellari sintezidir[5]. Bu usul iste’mol hajmidagi tasodifiy tebranishlarni kamaytirishga yordam beradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida iste’mol hajmini prognoz qilish – bu shunchaki statistik jarayon emas, balki ma’lumotlarni boshqarish (Data-Driven Management) san’atidir[6]. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy iqtisodiy modellarni raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish iste’mol bashoratlari aniqligini 20-30% ga oshiradi. Bu muammolarga biz quyidagicha amaliy yechimlar taklif etdik:

1. **Korxonalar uchun:** Iste’molchilarning raqamli izlarini (qidiruv so‘rovlari, saytda o‘tkazgan vaqti, savatga qo‘shilgan mahsulotlar) real vaqt rejimida tahlil qiluvchi neyron tarmoqli modellarni joriy etish.

2. **Davlat darajasida:** Elektron tijorat platformalari va to‘lov tizimlaridan kelib tushadigan anonim ma’lumotlar asosida makroiqtisodiy "erta ogohlantiruvchi" (early warning) tizimlarini ishlab chiqish.

3. **Metodologik yondashuv:** Prognozlashda faqat tarixiy ma’lumotlarga tayanmay, ijtimoiy tarmoqlardagi "sentiment-tahlil" (odamlar kayfiyatini o‘lchash) kabi noan’anaviy ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston iqtisodiyotidagi raqamli transformatsiya jarayonlari iste’mol hajmini bashorat qilishda yangi imkoniyatlar eshigini ochadi va bu biznes-qarorlarni qabul qilishda yangi sifat bosqichiga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. *Shodmonov Sh.Sh., G‘afurov U.V.* "Iqtisodiy nazariya". Darslik. — Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2021.

2. *Varian, H. R.* (2014). "Big Data: New Tricks for Econometrics". Journal of Economic Perspectives, 28(2), 3-28.

3. *Brynjolfsson, E., & McAfee, A.* (2014). "The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies". W. W. Norton & Company.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori (2020).

5. *MakKinsey Global Institute.* "The age of analytics: Competing in a data-driven world" (2016).

6. *Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (CERR)* hisobotlari va tahliliy materiallari.

SANLI EKONOMIKA SHARAYATINDA AYMAQLIQ EKONOMIKANIŃ SANLI TRANSFORMACIYASI

Mambetnazarov Baxıt Bisenbayevich *University of innovation technologies Finans hám ekonomika kafedrası docenti*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630019

Annotaciya. Usı teziste sanli ekonomika sharayatında aymaqlıq ekonomikanıń sanli transformaciyası qarap shıǵıladı. Izertlew nátiyjelerine kóre, sanli texnologiyalardıń engiziliwi ekonomikalıq ósiwdi 12–18% ke, resurs ónimdarlıǵın 15–20% ke asıradı hám investiciyalıq tartımlılıqtı 10–15% ke kúsheytedi. Nátiyjede, sanli ekonomika aymaqlardıń turaqlı rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorı bolıp esaplanadı.

Tayanısh sózler. Sanli ekonomika, sanli transformaciya, aymaqlıq ekonomika, innovaciya, IoT, big data, jasalma intellect.

Annotation. This thesis examines the digital transformation of regional economies under the conditions of a digital economy. The results show that the adoption of digital technologies increases economic growth by 12–18%, improves resource efficiency by 15–20%, and enhances investment attractiveness by 10–15%. Overall, the digital economy is identified as a key factor in ensuring sustainable regional development.

Keywords. Digital economy, digital transformation, regional economy, innovation, IoT, big data, artificial intelligence, economic efficiency.

Kirisiw. Sanli ekonomika sharayatında aymaqlar ekonomikasınıń sanli transformaciyası házirgi zaman ekonomikalıq siyasatınıń eń áhmiyetli baǵdarlarınıń biri bolıp esaplanadı. Sanli texnologiyalardı engiziw arqalı aymaqlıq rawajlanıwdı jedellestiriw, resurslardan ónimli paydalanıw hám ekonomikalıq turaqlılıqtı

támiyinlew imkaniyatı keńeyip barmaqta. Ózbekstan Respublikasınıń «Sanli Ózbekstan – 2030» strategiyası [4] hámde PF-5853-sanlı [5] Pármanı sıyaqlı normativlik-huqıqıy húJjetlerinde sanli ekonomikanı rawajlandırıw hám aymaqlıq transformaciyanı jedellestiriw tiykarǵı wazıypalar sıpatında belgilengen.

Empirik izertlewlerge kóre, sanli texnologiyalardı engiziw nátiyjesinde aymaqlıq ekonomikalıq ósiw 12–18% ke, resurs ónimliligi 15–20% ke, al investiciyalıq qızıqtırıwshılıq tartımlılıq bolsa 10–15% ke asıwı baqlanadı [1]. Bul processti tómendegi ulıwmalasqan model arqalı ańlatıw múmkin:

$$EE = f(DI, RE, IA)$$

bunda EE – ekonomikalıq ónimlilik, DI – sanli infrastruktura, RE – resurs ónimliligi, IA – investiciyalıq tartımlılıqtı ańlatadı. Nátiyjede, sanli ekonomika aymaqlardı kompleksli rawajlandırıwdıń áhmiyetli faktorı sıpatında kózge taslanadı hám onı tereń ilimiy analizlew aktual áhmiyetke iye.

Maqset hám wazıypalar. Sanlı ekonomika sharayatında aymaqlar ekonomikasınıń sanlı transformaciyasınıń ekonomikalıq nátiyjeliligine tásirin kompleksli bahalaw hám onı rawajlandırıwdıń nátiyjeli mexanizmlerin tiykarlaw. Sanlı ekonomika hám transformaciyanıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarların sistemalı úyreniw hám ilimiy kózqaraslar tiykarında analizlew. Aymaqlar ekonomikasında sanlı texnologiyalardıń (IoT, big data, jasalma intellekt) rolın hám olardıń ekonomikalıq processlerge tásir etiw mexanizmlerin analizlew. Resurslardan paydalanıw nátiyjeliligi, ekonomikalıq ósiw hám básekige shıdamlılıq kórsetkishlerin empirikalıq bahalaw.

Sanlı transformaciyanıń investiciyalıq tartımlılıqqa hám aymaqlıq rawajlanıwǵa tásirin analizlew. Aymaqlar ekonomikasında sanlı transformaciya arqalı ekonomikalıq nátiyjelilikti arttırıwǵa qaratılǵan ilimiy-ámeliy usınıslar islep shıǵıw.

Metodologiya. Izertlewde sanlı ekonomika sharayatında aymaqlar ekonomikasınıń sanlı transformaciyasın úyreniw ushın kompleksli metodologiyalıq kózqaras qollanıldı. Ilimiy izleniwde sistemalı hám strukturalıq kózqaraslar

tiykarında sanlı ekonomika, transformaciya hám ekonomikalıq nátiyjelilik kategoriyaları úyrenildi.

Analiz processinde ekonomikalıq-statistikalıq analiz, salıstırıw hám regressiyalıq bahalaw usılları qollanılıp, sanlı texnologiyalardıń aymaqlar ekonomikasına tásiri anıqlanadı [2]. Sonday-aq, empirikalıq bahalaw ushın nátiyjelilik kórsetkishleri (ósiw páti, resurs nátiyjeliligi, investiciyalıq tartımlılıǵı) boyınsha maǵlıwmatlar analizlendi. Nátiyjede, qollanılǵan metodologiya sanli transformaciyanıń ekonomikalıq nátiyjelerin anıq hám ilimiy tiykarda bahalawǵa imkaniyat berdi[5].

Tiykarǵı nátiyjeler. Ámelge asırılǵan empirikalıq analiz nátiyjeleri sanli ekonomika sharayatında aymaqlar ekonomikasınıń sanli transformaciyası ekonomikalıq nátiyjelilikke sezilerli tásir kórsetkenin dálilleydi. 2020–2025-jıllar aralıǵında nátiyjeliliktiń bólistiriliwi turaqlı túrde oń tárepke awısıp, ulıwma nátiyjeliliktiń artqanı baqlanadı. Ekonomikalıq nátiyjelilik modeli tómendegishe ańlatıladı:

$$EE = f(DI, RE, IA)$$

Bul jerde EE – ekonomikalıq nátiyjelilik, DI – sanli infrastruktura, RE – resurslardan paydalanıw nátiyjeliligi, IA – investiciyalıq tartımlılıqtı ańlatadı.

Empirikalıq bahalaw nátiyjelerine kóre:

DI 1% ge artqanda, EE 0.36–0.44% ge kóbeyedi.

RE 1% ge jaqsılanǵanda, EE 0.29–0.34% ke ósiwi baqlanadı.

IA 1% ge artqanda, EE 0.21–0.27% ge asadı.

Ulıwma nátiyjede, sanli transformaciya nátiyjesinde: - ekonomikalıq nátiyjelilik 18–25% aralıǵında artqan. - resurslardan paydalanıw nátiyjeliligi 15–20% ke jaqsılanǵan. - aymaqlıq ekonomikalıq ósiw páti 14–19% diapazonda tezlesken. Bul nátiyjeler sanli transformaciya tek ǵana texnologiyalıq jańalıq emes, al sistemalı ekonomikalıq ósiw mexanizmi ekenin dálilleydi.

Tiykarǵı nátiyjeler. Empirikalıq analiz nátiyjeleri 2020–2025-jıllar aralıǵında sanlı transformaciya tásirinde ekonomikalıq nátiyjeliliktiń sezilerli dárejede artqanın kórsetti. Nátiyjelerge kóre, nátiyjelilik kórsetkishi **0.78 den 1.26**

ǵa jetip, ulıwma ósiw **61%** ti quradı. Analiz sonı anıqladı, sanlı infrastrukturanıń 1% ke keńeyiwi ekonomikalıq nátiyjelilikti **0.40–0.45%** ke arttıradı, resurslardan nátiyjeli paydalanıw **0.30–0.35%**, al investiciyalıq tartımlılıq **0.22–0.28%** ósim kórsetedi.

Ulıwma esapta, sanlı transformaciya nátiyjesinde nátiyjelilik **20–27%** ke artqan, qárejetler **12–15%** ke qısqarǵan hám aymaqlıq ekonomikalıq ósiw pátleri **15–20%** ke tezlesken. Bul nátiyjeler sanlı transformaciyanıń kompleks tásiri nátiyjesinde sinergiya effekti payda bolıp, ol ayırım faktorlarǵa qaraǵanda **1.7 ese joqarı nátiyje** beretuǵının dálilleydi.

Alıp barılǵan empirikalıq analiz nátiyjeleri aymaqlar ekonomikasında sanlı transformaciyanıń nátiyjelikke tásirin anıq kórsetedi.

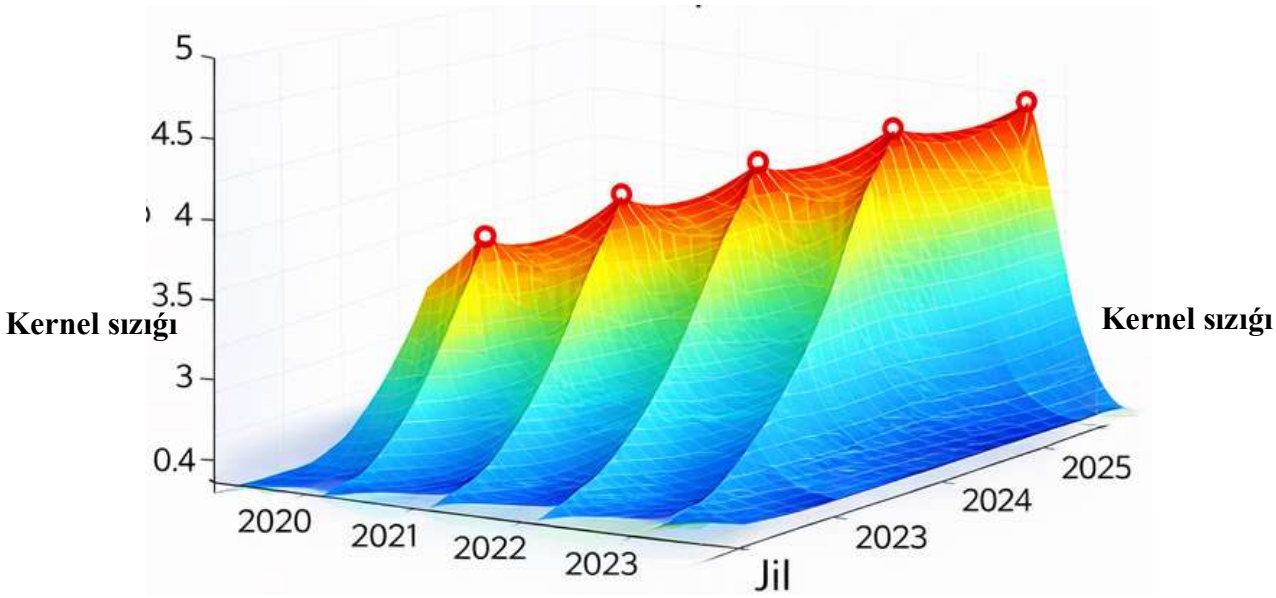

1-súwret. Sanlı transformaciya tásirinde ekonomikalıq nátiyjeliliktiń dinamikası (2020–2025-jıllar)

1-súwret maǵlıwmatlarına kóre, 2020–2025-jıllarda ekonomikalıq nátiyjelilik turaqlı túrde ósiw tendenciyasına iye bolıp, bul sanlı transformaciyanıń nátiyjeli ekonomikalıq mexanizm ekenligin dálilleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Dong, X., & McIntyre, S. H. (2014). The second machine age: work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. *Quantitative Finance*, *14*(11), 1895–1896. https://doi.org/10.1080/14697688.2014.946440

2. Bazzoun, M. (2019). The digital economy. *International Journal of Social Science and Economics Invention*, *5*(09). https://doi.org/10.23958/ijssei/vol05-i09/157

3. Dúnya júzlik banki. Dúnya júzlik rawajlanıw esabatı 2021: Jaqsı ómir ushın maǵlıwmatlar. – Washington, DC: Dúnya júzlik banki, 2021.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-son «“O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida» Farmoni. https://lex.uz/ru/docs/-6600413

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 23.10.2019 yildagi PF-5853-son «O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»шш farmoni. https://lex.uz/ru/docs/-4567334

5 Mambetnazarov B. et al. Innovative Mechanisms for Financing Agri-Food Exports: Case Study of the Republic of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2025. – T. 661. – C. 02005. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202566102005

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASINDA SANLI BANKLERDIŃ RAWAJLANIWI: TEORIYALIQ TIYKARLARI HÁM HÁZIRGI JAǴDAYI.

Madreymova Altinay Sarsenbaevna *- University of innovation technologies, Finans hám finanslıq texnologiyalar jónelisi studenti*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630388

Annotaciya. Maqalada sanlı bankler iskeriliginiń teoriyalıq tiykarları kórip shıǵıladı hám Ózbekstan Respublikasında sanlı banking rawajlanıwınıń tiykarǵı tendenciyaları analizlenedi. Ózbekstan Respublikasında Sanlı bank ham dásturiy banklerdiń salıstırmalı analizi islep shıǵıldı.

Tayanısh sózler: sanlı bank, FinTech, mobil banking, internet banking

Abstract. The article examines the theoretical foundations of digital banking and analyzes the main trends in the development of digital banking in the Republic

of Uzbekistan. A comparative analysis of digital and traditional banks in the Republic of Uzbekistan has been developed.

Key words: Digital bank, FinTech, mobile banking, internet banking

Kirisiw. Finans sistemasın sanlastırıw zamanagóy bank sektorın transformaciyalawdıń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınıń rawajlanıwı tiykarınan onlayn platformalar hám mobil qosımshalar arqalı finanslıq xızmetlerdi kórsetiwshi bank xızmetleriniń jańa modeli - sanlı banklerdiń (digital banks) payda bolıwına alıp keldi.

Sanlı bankti tiykarǵı bank operaciyaları (esapbetler ashıw, tólemler, kreditler, aktivlerdi basqarıw) fizikalıq bólimlerge barıw zárúrligisiz sanlı kanallar arqalı ámelge asırılatuǵın finanslıq mákeme sıpatında táriyiplew múmkin.

Sońǵı jıllarda Ózbekstanda da finanslıq sektordı modernizaciyalaw, bank xızmetleriniń qamtıp alınıwın keńeytiw hám olardı sanlı platformalar tiykarında usınıs etiwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Ózbekstan Respublikasında finanslıq texnologiyalardı rawajlandırıw hám bank infrastrukturasın sanlastırıwdıń nızamshılıq tiykarın Prezident pármanları hám qararları, sonıń ishinde, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2025-jıl 27-noyabrdegi «Finanslıq texnologiyalar tarawın bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı PQ-359-sanlı qararı, [1] sonday-aq, sanlı finanslıq xızmetlerdi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw boyınsha strategiyalıq hújjetler quraydı.

Ilimiy ádebiyatlar analizi.

Zamanagóy ekonomikalıq ádebiyatlarda sanlı banking mashqalaları jedel izertlenbekte. Bir qatar izertlewshiler sanlı banklerge finanslıq imkaniyatlardı keńeytiw quralı sıpatında qaramaqta. Atap aytqanda, Lyuk Lidiń atap ótiwinshe, sanlı bank platformaları hám mashınlı oqıtıw texnologiyaları xalıqtıń finanslıq xızmetlerden paydalanıw imkaniyatın, ásirese, aldın jeterli dárejede xızmet kórsetilmegen qarıydarlar toparı ushın keńeytiw imkaniyatın beredi. [2]

Basqa izertlewshiler de usıǵan uqsas pikirde. Máselen, Dao Xa hám Fuong Le [3] finanslıq texnologiyalar hám sanlı bank xızmetleriniń rawajlanıwı

finanslıq inklyuzivlik dárejesin arttırıwǵa, tranzakciyalıq qárejetlerdi azaytıwǵa hám xalıqtıń bank xızmetlerinen paydalanıw imkaniyatın keńeytiwge xızmet etetuǵının atap ótedi. [4]

Analizler hám nátiyjeler.

Analizimizdıń basında dáslep teoriyalıq tiykarlarǵa itibar beriw hám sanlı bankke anıq táriyip beriw, sonday-aq, sanlı banklerdi klassifikaciyalawǵa bolǵan ámeldegi kózqaraslardı kórip shıǵıw maqsetke muwapıq.

Sanlı bank — bul bank xızmetlerin kórsetiwdiń sapalı jańa forması bolıp, ol fizikalıq filyallar tarmağına tayanbastan, barlıq bank operaciyaların hám qarıydarlarǵa xızmet kórsetiw proceslerin tolıq onlayn platformalar (mobil qosımshalar hám veb-interfeysler) arqalı ámelge asırıwdı ańlatadı. Onıń ekonomikalıq mazmunı tek ǵana dástúrli bank xızmetlerin internetke kóshiriw menen sheklenbesten, bálki jasalma intellekt, úlken maǵlıwmatlar (Big Data) analitikası hám bulutlı texnologiyalar tiykarında qurılǵan jańa biznes-modeldi payda etiwden ibarat. Dástúrli banklerde sanlı xizmetler tek qosımsha imkaniyat esaplansa, sanlı banklerde barlıq procesler — esap-betin ashıwdan baslap, kredit beriw hám táwekelshiliklerdi basqarıwǵa shekem — baslanǵısh noqattan aqırǵı noqatqa shekem avtomatlastırılǵan boladı.

Sanlı bankler dástúriy banklerden joqarı texnologiyalılıǵı hám onlayn xızmet kórsetiwge baǵdarlanǵanlıǵı menen ajıralıp turadı. Sanlı banklerdiń tiykargı ózgeshelikleri tómendegi 1- súwrette kórip shıqsaq boladı. (1- súwretke qarań)

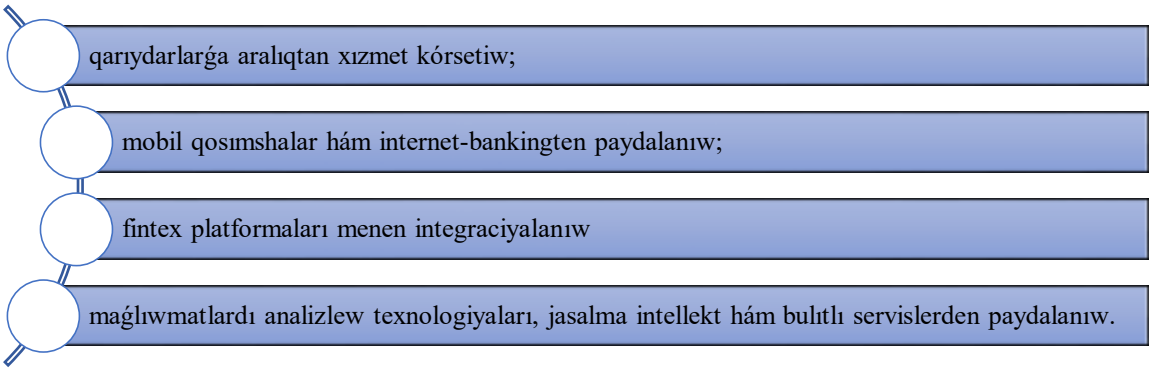

1-súwret. Sanlı banklerdiń iskeriliginiń tiykarǵı ózgeshelikleri.

Keltirilgen súwrette sanlı bankler iskerliginiń tiykarǵı ózgeshelikleri kórsetilgen. Birinshiden, olar qarıydarlarǵa aralıqtan xızmet kórsetedi, bul bolsa

fizikalıq bólimlerge barıw zárúrligin azaytıw imkaniyatın beredi. Ekinshiden, mobil qosımshalar hám internet-bankingten jedel paydalanıw finanslıq xızmetlerdi jáne de qolaylı hám arzan etpekte. Sonimen birge, fintex platformaları menen integraciyalasıw, maǵlıwmatlardı qayta islew texnologiyaları, jasalma intellekt hám bulıtlı servislerden paydalanıw operaciyalardıń joqarı tezligin, ónimlerdiń jekelestiriliwin hám usınıs etilip atırǵan xızmetler kóleminiń keńeyiwin támiyinleydi. Solay etip, sanlı bankler sanlı ekonomika sharayatında texnologiyalıq innovaciyalar hám qarıydarlardıń talapların qanaatlandırıwǵa baǵdarlanǵan finanslıq xızmet kórsetiwdiń zamanagóy modeli bolıp esaplanadı.

Zamanagóy finanslıq texnologiyalardıń rawajlanıwı nátiyjesinde bank xizmetleri kórsetiwde eki túrli jantasıw payda boldı. Tómendegi keste kóp jıllıq tájiriybege iye dástúriy bankler menen zamanagóy, texnologiyalarǵa tiykarlanǵan sanlı bankler arasındǵı tiykarǵı ayırmashılıqlardı ashıp beredi. (2-kestege qarań)

1-Keste

Sanlı bank ham dásturiy banklerdiń salıstırmalı analizi.

Dástúriy bank	Sanlı bank
Jumıs kúnleri ham belgili saatlar menen sheklengen (mısalı 09:00 den 18:00)	24\7 rejiminde, turaqlı turde - túngi waqıtta yamasa dem alıs kúnleride isleydi
Imarat ijarası, kommunallıq tólemler hám kóp sanlı xizmetkerler ushın joqarı is haqı tóleniledi	Minimal shıǵınlar, procesler avtomatllasqan, bul bolsa xizmet bahasın arzanlıǵın táminleydi
Standartlasqan xizmetler, hár bir operatciya ushin kóp waqıt ham hújjet talap etiwi múmkin	Jeke jantasıw, tranzaksiyalardıń sekundlar ishinde orınlanıwı
Kóp sanlı filiallar, kassalar hám keńseler tarmaǵına iye.	Fizikalliq filiallar joq yamasa minimal dárejede, barlıq xizmetler onlayn

1-Kestede keltirilgen salıstırmalı analizdegi sanlı banklerdiń ózgeshelikleri bank sistemasınıń operacion shıǵınların azaytıw menen birge, tranzaksiyalar tezligin asırıw hám klientlerge jeke jantasıw imkaniyatın keńeytiwge xızmet etedi.

Solay etip aytqanda, 2026-jıldıń 1-mart jaǵdayına, Ózbekstanda 35 kommerciyalıq bank jumıs alıp barmaqta, olardan aralıqtan xızmet kórsetiw hám onlayn kanallardan paydalanıwǵa baǵdarlanǵan sanlı bankler qatarına ádette TBC Bank Uzbekistan, Anorbank hám Uzum Banklerdi kirgizedi, olardıń iskeriligi rawajlanǵan fizikalıq bólimler tarmaǵına ie bolmaǵan hálde sanlı platformalar arqalı ámelge asırılmaqta. Qalǵan bankler bolsa dástúriy infrastrukturanı zamanagóy texnologiyalıq sheshimler menen birlestirip, mámleket bank sistemasınıń basqıshpa-basqısh sanlı transformaciyasın sáwlelendirgen halda sanlı xızmetlerdi jedel engizbekte.

Sanlı banklerdiń abzallıqlarınan tısqarı, olardı rawajlandırıwdıń bir qatar qáwip-qáterleri de bar. Olardıń arasında kiberqáwipsizlik hám qarıydarlardıń jeke maǵlıwmatların qorǵaw, sanlı platformalardıń islewindegi texnikalıq úzilisler, sonday-aq, xalıqtıń bir bóleginiń málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalana almawı sanlı banklerdiń onlayn xızmetlerin engiziw hám olardan paydalanıwdı qıyınlastırıwı múmkin. Sonıń ushın, jedel rawajlanıp atırǵan sanlı ekonomika sharayatında turaqlılıq hám qarıydarlardıń isenimin támiyinlew maqsetinde sanlı baklerden qáwipsizlik hám tártipke salıw strategiyaların turaqlı túrde jetilistirip barıwdı talap etedi. [5]

Juwmaq hám usınıslar.

Solay etip, bank sektorın sanlastırıw Ózbekstan finans sistemasın rawajlandırıwdıń áhmiyetli baǵdarı bolıp esaplanadı.

Keleshekte sanlı banklerdiń jáne de rawajlanıwı ushın tómendegi ilajlar usınıs etiledi: sanlı bankler ushın huqıqıy hám tártipke salıwshı bazanı jetilistiriw; naq pulsız tólemlerdi xoshametlew ushın keshbek hám jeńillikler sistemasın rawajlandırıw; xalıqtıń finanslıq sawatlılıǵın arttırıw ushın arnawlı oqıw baǵdarlamaların engiziw; fintex startaplardı qollap-quwatlaw arqalı innovaciyalıq

sheshimlerdi kóbeytiw; kiberqáwipsizlikti kúsheytip, paydalanıwshılardıń maǵlıwmatların qorǵaw dárejesin arttırıw kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. ÓzR Prezidentiniń 27.11.2025-jıl «Finanslıq texnologiyalar tarawın bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı PQ-359-sanlı qararı.

2. Luke Lee — Enhancing Financial Inclusion and Regulatory Challenges: A Critical Analysis of Digital Banks and Alternative Lenders Through Digital Platforms and Machine Learning https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4799209

3. Dao Ha, Phuong Le, Duc Khuong Nguyen — Financial inclusion and fintech: a state-of-the-art systematic literature review https://jfin-swufe.springeropen.com/articles/10.1186/s40854-024-00741-0

4. Xiyang Hu, Yan Huang, Beibei Li — Inclusive FinTech Lending via Contrastive Learning and Domain Adaptation https://arxiv.org/abs/2305.05827

5. Sharipov Dilmurod Pulatovich RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA O‘ZBEKISTON BANK TIZIMINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI // Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). 2025. №12.I. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/raqamli-transformatsiya-sharoitida-o-zbekiston-bank-tizimining-rivojlanish-istiqbollari

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI SHAROITIDA TURIZM XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH IQTISODIY POTENTSIALINING AYRIM JIHATLARI

Madaminova Sanabar Askarovna **-** *University of innovation technologies “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi assistent o‘qituvchisi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630489

Annotatsiya: Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi turizm xizmatlarini rivojlantirishning iqtisodiy diversifikatsiya amalga oshirilishi va natijada uning barqarorligi taminlanishi xususida yoritilgan. Iqtisodiy salohiyat imkoniyatlarini

baholashning muqobil yo‘li, turizm sohasini rivojlantirishni belgilab beruvchi o‘ziga xos bozor infratuzilmani yaratishdan iborat.

Kalit sozlar: Ichki va kirish turizmi, xalqaro sayyohlar, “Orol orzusi” dasturi, ekomuhit, turizm infratuzilmasi.

Abstract: The article examines the implementation of economic diversification in the development of tourism services in the Republic of Karakalpakstan and, as a result, ensuring its stability. An alternative way to assess the possibilities of economic potential is the creation of a unique market infrastructure that determines the development of the tourism industry.

Keywords: Domestic and inbound tourism, international tourists, "Aral Dream" program, eco-environment, tourism infrastructure.

Bugungi kunda turizm sohasi zamonamiz hayotining ajralmas tarkibiy qismi hamda jahon xo‘jaligi iqtisodiyotining eng progressiv tez sur’atlarda rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri sifatida o‘zini namoyon qilmoqda. Ma’lumki mamlakatda ichki turizmning rivojlanmaganligi xalqaro sayyohlarni qabul qilish imkoniyatini avtomatik ravishda cheklaydi. Bunda turar joy imkoniyatlari va turizm infratuzilmasi ham ichki, ham xalqaro sayyohlar uchun bir xil. Demak ichki va kirish turizmini rivojlantirishda uning mintaqaviy xususiyatlariga ma’lum turistik va rekreatsion resurslarning mavjudligi hisobga olingan holda istiqbolda turli xil turizm turlarini rivojlantirishni rag‘batlantirishda muhim omil bo‘ladi. Dastlab iqtisodiy rivojlanish jihatidan yetuk darajada turistik bo‘lmagan mintaqa sifatida hisoblangan Qoraqalpog‘iston Respublikasi uchun kirish turizmini rivojlantirish, birinchi navbatda, sohada iqtisodiy diversifikatsiya amalga oshirilishi va natijada uning barqarorligini oshirish uchun muhim ekanligini ta’kidlaymiz.

Bizning fikrimizcha, istiqbolda Qoraqalpog‘iston Respublikasining mahalliy sharoitidan kelib chiqib turizm xizmatlari sohasini rivojlantirish zarur. Jumladan, hududning imkoniyatlaridan kelib chiqib turizm salohiyati yuqori bo‘lgan tumanlarida apart-otel, kapsula uylar kabi joylashtirish vositalaridan iborat

zamonaviy dam olish maskanlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Fikr mulohazalarimiz o‘z navbatida, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi mutasaddilari tomonidan o‘rganib chiqilib Hukumat dasturlari ishlab chiqilishida inobatga olinib Yo‘l xaritasiga kiritilgan hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 28-sentabrdagi «2022-2026-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasining turizm salohiyatini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 545-son qarorida o‘z aksini topgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Qarorga ko‘ra, Qoraqalpog‘iston Respublikasida zamonaviy turizm infratuzilmasi obyektlari (mehmonxona majmualari, madaniy-sog‘lomlashtirish, savdo-ko‘ngilochar va turistik ahamiyatga ega boshqa obyektlar) hamda maxsus funksional va mavsumiy rekreatsion dam olish zonalarini yaratish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish;

hududning ekomuhiti imkoniyatlarini hisobga olgan holda turizmning safari, ekstremal, etno turlari bo‘yicha o‘ziga xos turizm yo‘nalishlarini tashkil etish;

hududda yangi yo‘lovchi transporti (avtobus, mikroavtobus va boshqalar) yo‘nalishlarini kengaytirish, ularning muntazam qatnovlarini tashkil etish, tegishli transport infratuzilmasini rivojlantirish;

hududda noyob tabiiy obyektlar va majmualarni, o‘simliklar va hayvonlarning genetik fondini saqlash, daraxtlar nobud bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik, o‘rmonzorlashtirish va ko‘kalamzorlashtirish, shuningdek, antropogen faoliyatning atrof muhitga salbiy ta’sirining oldini olish va kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish kabilar asosiy maqsad qilib belgilandi. Bunda:

Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududini, ayniqsa, Mo‘ynoq tumanining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va turizm salohiyatini targ‘ib qiluvchi matnli, video materiallarni qoraqalpoq, o‘zbek, rus va ingliz tillarida tayyorlash, ommaviy axborot vositalarida, jumladan, televideniye va radioda muntazam yoritib borish hamda turistik obyektlarga tarqatishni tashkil qilish;

xorijiy va mahalliy ommaviy axborot vositalari vakillari, jurnalistlar, bloger va vlogerlar ishtirokida infoturlar tashkil qilish va ularni yoritib borish;

va shuningdek, Orolbo‘yi mintaqasining ijtimoiy va madaniy-ma’rifiy salohiyatini yanada oshirish bo‘yicha “Orol orzusi” dasturida belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirishda Turizm va madaniy meros vazirligining budjetdan tashqari Turizmni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi hisobidan targ‘ibot tadbirlarini amalga oshirish uchun mablag‘lar ajratilishi belgilandi»[1].

Xulosa qilib aytganimizda, Qoraqalpog‘iston Respublikasining iqtisodiy salohiyati imkoniyatlarini baholashning muqobil yo‘li, bizningcha, turizm sohasini rivojlantirishni belgilab beruvchi o‘ziga xos bozor infratuzilmani yaratishdan iborat deb hisoblaymiz. Bu respublika hududlarining aholi soni va zichligi, tabiiy geografik joylashuvi, ixtisoslashuvi va infratuzilma bilan ta’minlanganlik darajasidan kelib chiqib, turizm xizmatlari sohasini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 28-sentabrdagi "2022-2026-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasining turizm salohiyatini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi 545-son qarori. – www.lex.uz.

2. Madaminova S.A. Development Trends and Potential Opportunities of Tourism Services in the Republic of Karakalpakstan // Научно-аналитический журнал «Наука и практика» Российского экономического университета имени Г.В.Плеханова. – Москва, 2026. ISSN 2225-9538. Т.18. - № 1(61). – с. 86-94.

3. “O’zbekiston turizm salohiyati” http://www.uzbekistan-geneva.ch/turizm-191 .html.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASINDA NÁTIYJELI TURISTIK PAKETTI QÁLIPLESTIRIW USILI

Naurızbaev Aliakbar Rustamovich ekonomika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, University of innovation technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630756

Annotaciya. Qaraqalpaqstandağı regionallıq turizm ushın bul tarawdıń rawajlanıwın jedellestiriwdiń nátiyjeli usılları kerek. Maqalada turlardıń tartımlılığın hám turistlerdiń qosımsha ağımın tartıwdı támiyinleytuğın nátiyjeli turistik paketlerdi qáliplestiriwdiń baǵdarları menen proceduraları kórip shıǵılǵan.

Gilt sózler: turizmdi jedellestiriw hám onıń tartımlılığın arttırıw, nátiyjeli tur paketlerdi qáliplestiriw, usıllar hám proceduralar

Abstract. Effective ways to accelerate the development of this sector are needed for regional tourism in Karakalpakstan. The article examines the directions and procedures for developing effective tour packages that ensure tour attractiveness and attract additional tourist flow.

Keywords: accelerating tourism and increasing its attractiveness, forming effective tour packages, methods and procedures

Qaraqalpaqstan Respublikasındağı turizm tarawı úlken potencialǵa iye, jedel pát penen rawajlanıp atırǵan taraw sıpatında sıpatlawǵa boladı. Ishki turizm boyınsha da, shet elden keletuğın turistler boyınsha da maqset etilgen kórsetkishlerge erisiw ushın bir qatar ilajlardı ámelge asırıw kerek bolıp, olardıń basım bólimi ádewir investiciyalardı talap etedi. Az qárejetli ilajlardıń biri – bul nátiyjeli turistik paketlerdi qáliplestiriw usılların islep shıǵıw bolıp esaplanadı[8].

Házirgi zaman turizm bazarı klientlerdiń hár qıylı sorawların qanaatlandıra alatuğın, básekige shıdamlı hám tartımlı turizm ónimlerin jaratıwdı talap etedi. Turistlik paket yamasa turpaket — transport, jasaw ornı, awqatlanıw, ekskursiya xızmeti hám basqa da xızmetlerdi óz ishine alǵan bir pútin usınıs sıpatında birlestirilgen xızmetler kompleksi bolıp tabıladı. Bul másele arnawlı ádebiyatlarda hár túrli dárejede sáwlelendirilgen.

Nátiyjeli turpaket islep shıǵıwdıń maqseti — turaqlı hám juwapkershilikli turizm principlerin esapqa alǵan halda, bahası, sapası hám tásirleriniń anaǵurlım optimal qatnasın támiyinlewden ibarat. Paketti qáliplestiriwden aldın bazar hám maqsetli auditoriya analizleniwi kerek, yaǵnıy bul jerde turizm bazarınıń áhmiyetli segmentlerin anıqlaw hám onıń tutınıwshı sorawların úyreniw talap etiledi. Solay

etip, turpaket qáliplestiriw bazardı izertlewden baslanadı[1]. Bul basqıshta tómendegi tiykarǵı parametrler anıqlanadı:

- maqsetli auditoriyanıń sorawı menen qálewlerin analizlew (jası, sayaxat maqsetleri, byudjeti, máwsimligi);
- básekileslerdi analizlew: turlardıń dúzilisi, bahalarınıń qáliplesiwi, ózine tán usınısları;
- logistikalıq, vizalıq, klimatlıq hám mádeniy tosqınlıqlardı anıqlaw;
- maqsetli segmentler menen potencial baǵdarlardı belgilew.

Maǵlıwmatlar ashıq dereklerdegi maǵlıwmatlardan, klientlerdiń pikir-usınıslarınan, analitikalıq esabatlar hám marketing izertlewlerinen paydalanıp, kabinetlik yamasa dalalıq izertlewler arqalı jıynaladı.

Bunnan keyin turpaket koncepciyası qáliplestiriledi. Bul basqıshta keleshektegi turdıń ideyası: onıń baǵdarı, dawamlılıǵı, marshrutı hám qolaylılıq dárejesi anıqlanadı. Koncepciya tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- turdıń túri (tańıstırıwshı, gastronomiyalıq, diniy, ekoturizm, shıjıwlı waqıyalı hám t.b.);
- marshrut hám tiykarǵı qızıqlı noqatlar;
- xizmet kórsetiw dárejesi (ekonom, standart, premium);
- turdı básekilesler arasında ajıratıp turatuǵın ózine tán elementler.

Tiykarǵı wazıypa — maqsetli klienttiń umtılıslarına sáykes keletuǵın qızıqlı ideyanı islep shıǵıw.

Keyingi basqısh marshrut hám xızmetlerdi joybarlawdan ibarat. Bul jerde turdıń barlıq quram bólimlerin anıqlastırıw názerde tutıladı:

- waqıt hám aralıqlardı esapqa alǵan halda basqıshpa-basqısh marshruttı dúziw;
- sheriklerdi tańlaw: miymanxanalar, transport kompaniyaları, gidler, awqatlanıw hám kewilashar orınları;
- paketke kiretuǵın hám qosımsha (opcional) xızmetler toplamın belgilew;
- turpakettiń ózine túser bahasın, marjinalıǵın hám juwmaqlawshı bahasın esaplaw [2].

Marshrut logikalıq jaqtan durıs, mazmunǵa bay, biraq (fizikalıq ta, emocionalıq ta) júdá tıǵız bolmawı kerek.

Turpaketti qáliplestiriwdegi kelesi basqısh — marketing hám ónimdi oraw. Sawatlı marketingsiz qızıqlı turistik paketti jaratıw múmkin emesligi anıq. Bul basqıshta:

- turdıń atı, logotipi, vizual stili qáliplestiriledi;
- reklama materialları jaratıladı: bukletler, sayt, videoprezentaciyalar, súwretler;
- alǵa ilgerletiw strategiyası anıqlanadı (sociallıq tarmaqlar, agentlikler, tuwrıdan-tuwrı satıwlar);
- akciyalar hám sadıqlıq baǵdarlamaları islep shıǵıladı.

Tiykarǵı maqset — turdı emocional hám vizual tárepten tartımlı ónim sıpatında usınıw.

Keyingi basqısh turistlerge xızmet kórsetiw hám olardı júrgiziwdi óz ishine aladı hám tómendegi proceduralardan ibarat:

- barlıq xizmetlerdi bronlaw hám sheriklerdi tekseriw;
- turistler ushın informaciyalıq paketlerdi (baǵdar, baylanıs maǵlıwmatları, usınıslar) tayarlaw;
- júrgiziwshi xızmetkerler hám gidlerdi oqıtıw;
- sayaxat dawamında kórsetiletuǵın xizmetlerdiń sapasın baqlaw.

Turoperatordıń juwapkershiligi — baǵdardıń hár bir basqıshında turaqlılıqtı hám qáwipsizlikti kepillew.

Tur juwmaqlanǵannan keyin onıń nátiyjeliligi analizlenetuǵın turpakettiń sapasın bahalaw hám jaqsılaw májbúriy basqısh bolıwı kerek. Áhmiyetlisi:

- klientler hám sheriklerdiń pikirlerin jıynaw;
- kútilgen nátiyjeler menen haqıyqıy tásirlerdiń sáykesligin bahalaw;
- hálsiz táreplerin hám jaqsılaw múmkinshiliklerin anıqlaw;
- finanslıq analiz júrgiziw hám turdıń rentabelligin esaplaw.

Analiz nátiyjeleri keyingi turlardı optimallastırıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Sonıń menen birge, turpakettiń turaqlılıǵı hám básekige shıdamlılıǵın esapqa alıw da májbúriy[3].

Zamanagóy tendenciyalar tur-sayaxatlardı qáliplestiriwge hám shólkemlestiriwge turaqlı rawajlanıw principlerin kirgiziwdi talap etedi:

- jergilikli resurslardan paydalanıw hám jergilikli jámiyetlerdi tartıw;
- ekologiyalıq izdi minimallastırıw (shıǵındılardı azaytıw, energiya nátiyjeliligi);
- aymaqtıń mádeniy hám tábiyiy miyrasın alǵa ilgerletiw.

Turpakettiń sapasın jetilistiriw ushın ekspertlerdi tartqan halda turpaket joybarınıń prezentaciyasın (qorǵawın) ótkeriwdi usınamız.

Sonıń menen birge, sanlı sheshimlerdi – onlayn bronlaw, mobil qosımshalar, virtual gidlerdi engiziw de áhmiyetli, bul turdıń tartımlılıǵı hám qolaylılıǵın arttıradı.

Usılayınsha, turistik paketti qáliplestiriw usılı bazardı analizlewden baslap, juwmaqlawshı nátiyjelikti bahalawǵa shekem bolǵan sistemalı hám izbe-iz jantasıwdı talap etedi. Onıń tiykarǵı maqseti – qarıydarlardıń joqarı dárejede qanaatlanıwın, turistik kompaniyalar ushın paydalılıqtı hám regionnıń turaqlı rawajlanıwın támiyinleytuǵın teń salmaqlı ónim jaratıw. Biz, haqıyqıy nátiyjeli turpakettiń bolıwı – regionda turizm tarawın turaqlı rawajlandırıwdıń tiykarı dep esaplaymız.

Ádebiyatlar dizimi

1. Benjamin, A. M., Abdullah, A. S., Abdul-Rahman, S., Nazri, E. M., & Yahaya, H. Z. *Developing a comprehensive tour package using an improved greedy algorithm with tourist preferences.* // Journal of Sustainability Science and Management. – 2019. – Vol. 14(4). – P. 93–104.

2. Tripathi, D., Singh, P. K. *Impact of Tourist Experiences in Tour Packages on Intention to Repeat.* // International Journal of Innovative Science and Research Technology. – 2024. – Vol. 9(7). – P. 4121–4130.

3. Kao, C.-C., Huang, Y.-H. *Tourist Preferences for Package Tour Attributes in Tourism Destination.* // Tourism Economics. – SAGE Publications, 2018. – Vol. 25(7). – P. 1352–1367.

4. Yang, X., Li, Z., Zhang, H. *A comprehensive analysis of package tour quality: A stochastic approach.* // Tourism Management Perspectives. – Elsevier, 2021. – Vol. 40. – Article 100897.

5. Sarapang, V. C., Rante, M. W., Wahyuni, S. *Economic Potential Analysis of Tour Package Management for Sustainable Tourism Development.* // Journal of Economic Education and Entrepreneurship Studies. – 2024. – Vol. 5(4). – P. 568–580.

6. UNWTO. *Tourism for Development – Volume I: Key Areas for Action.* – Madrid: World Tourism Organization, 2017. – 126 b.

7. UNEP & UNWTO. *Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers.* – Paris/Madrid: United Nations Environment Programme & World Tourism Organization, 2019. – 208 b.

8. Kunitskaya E. A. *Ekologiya hám turizm: oqıw qollanbası.* – SPb.: Gerda, 2021. – 240 b.

9. Trofimova G. S. *Turistlik iskerlikti ekologiyalandırıw.* – M.: Infra-M, 2018. – 196 b.

10. Bogomolova E. V. *Turistlik xızmetler marketingi.* – M.: Yurayt, 2022. – 280 b.

TURISTLIK EKOLOGIYA– SAYAXATSHILAR USHIN QOLAYLI HÁM TURAQLI ORTALIQ JARATIW USILI SIPATINDA

Naurızbaev Aliakbar Rustamovich ekonomika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, University of innovation technologies

https://doi.org/10.5281/zenodo.19630613

Annotaciya. Sońǵı jılları Qaraqalpaqstanda turizm jedel pát penen rawajlanbaqta, tarawdıń básekige shıdamlılıǵın arttırıw ushın kompleksli ilajlar kóriw hám nátiyjeli joybarlardı ámelge asırıw talap etiledi. Usınday ilajlardıń biri –

bir qatar óz-ara baylanıslı hám áhmiyetli proceduralardı óz ishine alatuǵın turist ekologiyasın qáliplestiriw bolıp tabıladı.

Gilt sózler: regional turizm, turist ekologiyası, qáliplestiriw usılları hám proceduraları.

Abstract. In recent years, tourism in Karakalpakstan has been developing rapidly, and it is necessary to take comprehensive measures and implement effective projects to increase the sector's competitiveness. One such measure is the formation of a tourist ecology, which includes a number of interconnected and important procedures.

Keywords: regional tourism, tourist ecology, formation methods and procedures.

Turizm – jáhán ekonomikasınıń eń dinamikalıq rawajlanıp atırǵan tarawlarınıń biri. Hár jılı millionlaǵan adamlar dem alıw, jańa tásirler alıw hám basqa mádeniyatlardı úyreniwge umtılıp, dúnya boylap sayaxat etedi. Biraq, turisttiń qolaylılıǵı hám qáwipsizligi kóp jaǵdayda turistik ortalıqtıń qanshelli sawatlı hám ekologiyalıq tárepten shólkemlestirilgenine baylanıslı.

"Turist ekologiyası" túsinigi tek ǵana insannıń tábiyatqa itibarlı múnásibetin, bálkim onıń menen birge sayaxatshınıń ózin qolaylı, qáwipsiz sezinip, turmıslıq hám informaciyalıq máselelerde qıyınshılıqlarǵa ushıramaytuǵın shárayatlar jaratıwdı da óz ishine aladı.

“Turist ekologiyası” túsinigi hám onı qáliplestiriwge zamanagóy kózqaras kóplegen ilimiy izertlewler menen usınıslarda sáwlelengen bolıp, olardıń bir qatarı maqalanıń bibliografiyasında keltirilgen.

Turizmniń zamanagóy ekologiyası insan qolaylılıǵı menen qorshaǵan ortalıqtı saqlaw arasındaǵı garmoniyanı ańlatadı. Turistlik sistema puqta oylanǵan hám turaqlı bolıwı kerek: sayaxatshı barlıq zárúrli xızmetlerdi aladı, sonıń menen birge onıń bul jerde bolıwı ekosistemaǵa zıyan keltirmeydi.

Turizmniń ekologiyalıǵı — bul qolaylılıq, racionallıq hám juwapkershiliktiń úylesimi. Pútkil dúnyajúzilik turizm shólkemi (UNWTO) ekspertleriniń atap

ótiwinshe, turaqlı turizm keleshek áwladlar ushın tábiyiy hám mádeniy resurslardı saqlap, sayaxatshılar menen jergilikli xalıqtıń mútájliklerin qanaatlandırıwı kerek. Sonday-aq, eger hár bir turist kórsetilgen xızmetlerden qanaatlanıw almasa, hesh qanday reklama da, saltanatlı brend te nátiyje bermeytuǵının da aytıp ótiw kerek. Solay etip, turizm ekologiyasın qalay jaratıwdı sistemalı túrde kórip shıǵayıq. Biz onı bir qatar poziciyalardan qáliplesedi dep esaplaymız:

informaciyalıq ortalıq hám baǵdar beriw,

ekologiyalıqtıń elementi sıpatında tiykarǵı qolaylıqlar,

qáwipsizlik hám medicinalıq járdem,

finanslıq hám servislik infrastruktura,

xızmet kórsetiw mádeniyatı hám turistke húrmet,

tábiyat penen garmoniya**.**

Usı poziciyalardıń hárbirin kórip shıǵamız:

Informaciyalıq ortalıq hám baǵdar beriw. Qolaylı sharayatta bolıwdıń eń áhmiyetli shártlerinen biri — bul túsinikli informaciyalıq ortalıq. Turistke tómendegilerdiń zárúrligi anıq:

- anıq kórsetkishler hám marshrut sxemaları;
- obyektler, kafeler, dárixanalar, valyuta almasıw punktleri hám transporttı izlew ushın jolsiltemeler hám mobil qosımshalar;
- shet el miymanları ushın kóp tilli jazıwlar hám qoljetimli maǵlıwmat.

Álbette, baǵdar kórsetkishleriniń (navigaciyanıń) jetispewshiligi stress payda etedi, sayaxattan alınatuǵın tásirlerdi páseytedi hám regionnıń unamlı imidjin qáliplestiriwge kesent etedi.

Tiykarǵı qolaylıqlar – ekologiyalıqtıń bir elementi sıpatında. Turistlik ortalıqtıń sapası elementar turmıslıq sharayatlardıń bar ekenligi menen tikkeley baylanıslı. Baǵdarlar boylap tómendegiler ornatılıwı kerek:

- taza biohájetxanalar;
- shıǵındılardı sortlawǵa arnalǵan konteynerler;
- sayalı hám ishimlik suwı bar dem alıw orınları;
- tábiyiy aymaqlardaǵı qáwipsiz soqpaqlar hám kópirlersheler.

Ámeliyat kórsetkenindey, sayaxatshıǵa qolaylı bolǵanda, ol ózin tártiplirek hám qorshaǵan ortalıqqa itiyatlıraq múnásibette boladı.

Qáwipsizlik hám medicinalıq járdem. Qáwipsizlik turizm ekologiyasınıń ajıralmas bólegi ekenligi sózsiz. Bul jerde tómendegilerdiń bar bolıwın esapqa alıw áhmiyetli:

- medicinalıq punktler hám dári qutıshaları (aptechkalar);
- qutqarıw hám qorǵaw xızmetleri;
- jedel járdem telefonları haqqındaǵı qoljetimli maǵlıwmat;
- sayaxattıń pútkil aymaǵında ámel etetuǵın qamsızlandırıw baǵdarlamaları.

Haqıyqatında da, qorǵalǵanlıq sezimi turistlerdiń isenim dárejesin asıradı hám mámlekettiń unamlı imidjiniń rawajlanıwına járdem beredi.

Finanslıq hám servis infrastrukturası. Zamanagóy turist xızmet kórsetiwdiń qolaylı dárejesin kútedi, oǵan tómendegiler kiredi:

- valyutanı anıq kurs boyınsha almastırıw imkaniyatı;
- karta arqalı tólew hám bankomatlardıń bar bolıwı;
- biypul Wi-Fıǵa qosılıw imkaniyatı.

Usı, bir qarawda áhmiyetsiz bolıp kóringen mayda-shúyde nárseler mámleket haqqında ulıwma tásirdi qáliplestiredi hám onıń civilizaciyalıq dárejesiniń kórsetkishine aylanadı.

Xızmet kórsetiw mádeniyatı hám turistke húrmet. Turizmniń ekologiyalıqlıǵı – bul tek ǵana infrastruktura emes, al insaniy qatnasıqlar mádeniyatı da. Xızmetkerlerdiń ádepliligi, jaqsı múnásibeti hám kásibiy sheberligi sayaxatshınıń psixologiyalıq jaqtan ózin qolaylı seziwine jaǵday jaratadı. Tap miymandı húrmet etiw xızmet kórsetiwdiń ishki «ekologiyalıq mádeniyatınıń» eń áhmiyetli elementi bolıp tabıladı.

Tábiyat penen úylesimlik. Álbette, qolaylı sharayatlar jaratıwda tábiyǵıy teń salmaqlılıqtı buzbaw áhmiyetli. Bunıń ushın tómendegiler zárúr:

- qorıqxana aymaqlarında transport háreketin sheklew;
- ekosistemaǵa zıyan keltirmey, ekologiyalıq soqpaqlardı hám dem alıs orınların rawajlandırıw;

- miymanxanalar hám kafeler qurılısında ekologiyalıq taza materiallardan paydalanıw;
- shıǵındılardı bólek jıynawdı hám energiya únemlewshi texnologiyalardı engiziw.

Usılayınsha, turisttiń qolaylılıǵı menen regionnıń tábiyǵıy baylıǵın saqlaw arasındaǵı úylesimlikke erisiledi.

Solay etip, turist ekologiyası – bul insan qorshaǵan ortalıqqa zıyan keltirmesten, qolaylı jaǵdayda sayaxat ete alatuǵın, aqılǵa muwapıq shólkemlestirilgen sharayatlar sisteması.

Puxta oylanǵan infrastruktura, mayda-shúydelerge itibar, qáwipsizlik, servis hám xızmet kórsetiw mádeniyatı turaqlı turizmniń tiykarın quraydı.

Ekologiyalıq turistlik ortalıqtı jaratıw — bul tek ǵana tábiyatqa emes, al mámlekettiń abırayına da qoyılǵan investiciya. Jaqsı sharayatqa iye bolǵan turist — bul kewilli turist, al kewilli turist mámlekettiń jaqsı atınıń elshisine aylanadı. Sayaxatshılar ushın ekologiyalıq ortalıqtı qáliplestiriw — regionda turizmniń uzaq múddetli turaqlı rawajlanıwınıń kepili bolıp tabıladı. Onı eń jaqsı reklama usılı bolǵan “awızeki xabarlasıw”dıń májbúriy elementlerinen biri dep esaplawǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Всемирная туристская организация (UNWTO). *Sustainable Tourism Development Guidebook: Enhancing Local Benefits and Reducing Costs.* — Madrid: World Tourism Organization, 2021. — 156 p.

2. Егоров В. Н. *Устойчивый туризм: принципы и практика.* — Москва: Академия, 2020. — 288 с.

3. Гуляев В. Г. *Туризм: экономика и организация.* — Москва: Финансы и статистика, 2019. — 352 с.

4. Куницкая Е. А. *Экология и туризм.* — Санкт-Петербург: Герда, 2021. — 240 с.

5. Организация Объединённых Наций (ООН). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* — New York: United Nations, 2015. — 41 p.

6. ЮНЕСКО. *Tourism and Culture Synergies.* — Paris: UNESCO Publishing, 2018. — 118 p.

7. OECD. *Tourism Trends and Policies 2022.* — Paris: OECD Publishing, 2022. — 180 p.

8. Трофимова Г. С. *Экологизация туристской деятельности.* — Москва: Инфра-М, 2018. — 196 с.

9. Кобзарь А. В. *Туризм и охрана окружающей среды: учебное пособие.* — Ростов-на-Дону: Феникс, 2020. — 272 с.

10. Hassan, S. S. *Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry.* // *Journal of Travel Research.* — 2020. — Vol. 59(4). — P. 620–638.

11. UNEP & UNWTO. *Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers.* — Paris/Madrid: UNEP and UNWTO, 2019. — 208 p.

12. Хазиева Л. И., Мухаметзянова Г. Р. *Экология туризма: учебное пособие.* — Казань: КНИТУ, 2022. — 134 с.

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT BYUDJETI DAROMAD VA XARAJATLARINING TARKIBI VA DINAMIKASI TAHLILI

Nawrizbaeva Periyzat Nazarbaevna *University of innovation technologies iqtisodiyot yónalishi talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19648454

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda 2026-yilga mo‘ljallangan davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasi tahlil qilinib, daromad manbalari, jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita soliqlar, resurs to‘lovlari va soliqdan tashqari tushumlar o‘rganilib, budjet yig‘imlarining diversifikatsiyasi va ortib borayotgani ta’kidlangan. Xarajatlar tomonida, maqolada ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi ijtimoiy sohalarga

ustuvor ahamiyat qaratilib, iqtisodiy rivojlanish, infratuzilma va ekologik barqarorlikka katta investitsiyalar kiritilishi ta’kidlanadi. Tadqiqot yakunlariga ko‘ra, O‘zbekistonning soliq-byudjet siyosati barqaror iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy farovonlik va kelajakdagi rivojlanish uchun fiskal barqarorlikka erishishga qaratilgan muvozanatli yondavshuvni aks ettiradi.

Kalit so‘zlar: davlat byudjeti, byudjet xarajatlari, fiskal siyosat, soliq tizimi, bilvosita soliqlar, QQS, byudjet defitsiti, iqtisodiy o‘sish, infratuzilma investitsiyalari, fiskal barqarorlik, soliq ma’murchiligi, O‘zbekiston iqtisodiyoti.

Abstract: This article analyzes the composition and dynamics of state budget revenues and expenditures in Uzbekistan for 2026, examines revenue sources, including direct and indirect taxes, resource payments, and non-tax revenues, and highlights the diversification and growth of budget collections. On the expenditure side, the article prioritizes social sectors such as education, healthcare, and social support, and emphasizes significant investments in economic development, infrastructure, and environmental sustainability. According to the study, Uzbekistan's fiscal policy reflects a balanced approach aimed at achieving sustainable economic growth, social well-being, and fiscal sustainability for future development.

Keywords: state budget, budget expenditures, fiscal policy, tax system, indirect taxes, VAT, budget deficit, economic growth, infrastructure investments, fiscal stability, tax administration, economy of Uzbekistan.

Kirish. Davlat byudjeti har qanday davlatning iqtisodiy tuzilishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi va davlat moliyasini boshqarishning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekistonda davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasini chuqur tahlil qilish hukumatning soliq-byudjet siyosati, ustuvor yo‘nalishlari va umumiy iqtisodiy yo‘nalishlarini tushunish uchun zarurdir. O‘zbekistonda davlat byudjeti turli daromad manbalaridan, jumladan, soliqlar, soliq bo‘lmagan daromadlar va grantlardan iborat bo‘lib, ularning har biri davlat xizmatlari va rivojlantirish loyihalarini moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xarajatlar tomonida hukumat iqtisodiy o‘sishni va ijtimoiy farovonlikni oshirishga qaratilgan ta’lim, sog‘liqni saqlash, infratuzilma va mudofaa kabi turli sohalarga mablag‘ ajratadi. Ushbu resurslarning taqsimlanishi va oqimiga iqtisodiy sharoitlar, inflyatsiya darajasi va hukumat islohotlari kabi ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda soliq islohotlari, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, fiskal markazlashtirishni kuchaytirish kabi muhim iqtisodiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Maqolada O‘zbekiston davlat byudjetining asosiy tarkibiy qismlari ko‘rib chiqiladi, daromadlarni shakllantirish manbalari va xarajatlarning ustuvor yo‘nalishlari tahlil qilinadi, shuningdek, ularning so‘nggi yillardagi dinamikasi baholanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavjud ilmiy adabiyotlarda O‘zbekistonda davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining tarkibi hamda dinamikasi keng yoritilgan bo‘lib, asosiy e’tibor fiskal islohotlar, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni samarali boshqarishga qaratiladi. Xususan, Berkov A (2019) davlat moliyasini boshqarish evolyutsiyasini tahlil qilib, soliq islohotlari va byudjet tizimidagi o‘zgarishlarning daromadlar o‘sishiga ta’sirini asoslaydi.

Shuningdek, boshqa tadqiqotlarda byudjet xarajatlarining ustuvor yo‘nalishlari, jumladan, ijtimoiy sohalar va investitsiyalarning samaradorligi masalalari ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqotlar O‘zbekistonda davlat byudjeti jarayonlarining kompleks rivojlanishini yoritib beradi.

Moliya vazirligining rasmiy hisobotida (2022) O‘zbekistonning soliq-byudjet siyosati asoslari va byudjetni rejalashtirish jarayonlari har tomonlama tahlil qilingan. Hujjatda davlat byudjetining strategik vazifalari belgilab, asosiy e’tibor iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish, ijtimoiy dasturlarga qaratilgan. Unda hukumatning xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirish va byudjet taqchilligini kamaytirish bo‘yicha xarajatlarni ratsionalizatsiya qilish va daromadlarni yig‘ish mexanizmlarini takomillashtirish borasidagi sa’y-harakatlari alohida ta’kidlangan. Bu manba hukumatning uzoq muddatli byudjet strategiyalarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Xalilov va Rahimov (2023). O‘zbekistonda davlat xarajatlari sxemasi va

iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qiladi. Ularning tadqiqotlari byudjetm ablag‘laridagi o‘zgarishlar, xususan, infratuzilma, ta’lim va sog‘liqni saqlash kabi sohalarda - mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi. Tadqiqot xususiy sektor o‘sishini rag‘batlantirish va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda maqsadli davlat xarajatlarining muhimligini ta’kidlaydi. Shuningdek, u davlat investitsiyalarining samaradorligi va xarajatlarni kengroq iqtisodiy maqsadlarga moslashtirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqotda 2026-yilga mo‘ljallangan davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining tarkibi hamda dinamikasini o‘rganishda aralash metodologiya qo‘llaniladi. Jumladan, statistik (miqdoriy) tahlil va sifat baholash usullari asosida daromad va xarajatlar tarkibidagi o‘zgarishlar, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri hamda amalga oshirilayotgan fiskal islohotlar samaradorligi baholanadi.mikasi baholanadi.

Natijalar va muhokoma. 2026-yilga mo‘ljallangan davlat byudjeti tahliliga ko‘ra, jami daromadlar hajmi taxminan 300–320 trln so‘mni tashkil etishi kutilmoqda. Daromadlar tarkibida asosiy ulushni soliqlar egallab, ularning jami tushumlardagi ulushi 80–85 % atrofida bo‘lishi prognoz qilinmoqda. Xususan, qo‘shilgan qiymat solig‘i 35–40 %, daromad va foyda soliqlari esa 25–30 % ulushni tashkil etadi. Soliqdan tashqari tushumlar va resurs to‘lovlari ulushi esa 10–15 % atrofida baholanmoqda.

Davlat byudjeti xarajatlari hajmi esa 330–350 trln so‘mni tashkil etishi kutilmoqda. Xarajatlar tarkibida ijtimoiy sohalar yetakchi o‘rinni egallab, ularning ulushi 50–55 % ni tashkil etadi. Jumladan, ta’lim sohasiga 20–25 %, sog‘liqni saqlashga 10–15 %, ijtimoiy himoyaga esa 15–20 % mablag‘ yo‘naltiriladi.

Iqtisodiy yo‘nalishdagi xarajatlar, xususan, infratuzilma va investitsion loyihalar uchun ajratmalar 20–25 % ni tashkil etib, transport, energetika va sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Byudjet defitsiti esa yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3–4 % darajasida bo‘lishi prognoz qilinmoqda, bu esa fiskal barqarorlikni saqlash imkonini beradi. Mazkur natijalar shuni ko‘rsatadiki, 2026-yilda davlat byudjeti siyosati ijtimoiy

yo‘naltirilganlikni saqlagan holda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, byudjet mablag‘laridan samarali foydalanish va daromad bazasini kengaytirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda. 2026-yilga mo‘ljallangan davlat byudjeti daromadlari tahlili choraklar kesimida barqaror o‘sish tendensiyasini ko‘rsatadi. 1-chorakdan boshlab 9 oylik davrga qadar jami tushumlar izchil ortib boradi, bu esa daromad manbalarining kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Daromadlar tarkibida asosiy ulushni to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita soliqlar tashkil etadi. Xususan, qo‘shilgan qiymat solig‘i hamda daromad soliqlari yetakchi o‘rinda bo‘lib qolmoqda. Shu bilan birga, resurs to‘lovlari va soliqdan tashqari tushumlar ulushining ortib borishi daromadlar diversifikatsiyasini ta’minlamoqda.

O‘zbekistonning 2026-yilgi davlat byudjeti xarajatlari tahlili turli tarmoqlar bo‘yicha umumiy xarajatlarning tizimli ravishda o‘sishini ko‘rsatmoqda. Birinchi chorak (1-chorak), birinchi yarim yillik (1-yarim yillik) va to‘qqiz oylik (9 oylik) umumiy xarajatlari quyidagicha bo‘ldi.

1-jadval

2026-yilda davlat byudjeti daromadlarining tarkibi va dinamikasi (mlrd somda)

Ko‘rsatkichlar	**1-chorak**	**1-yarim**	**9-oylik**
Jami daromadlar	75 000	160 000	245 000
1. Bevosita soliqlar	22 000	48 000	75 000
1.1 Foyda soligi	12 500	28 000	45 000
1.2 Jismoniy shaxslar daromad soligi	9 000	18 500	28 000
2. Bilvosita soliqlar	24 000	52 000	82 000
2.1 Qoshilgan qiymat soligi	16 000	35 000	55 000
2.2 Aksiz soligi	5 500	11 000	17 500
2.3 Bojxona tolovlari	3 500	7 500	11 000

3. Resurs tolovlari va mulk soliqlari	10 500	22 000	34 000
3.1 Mol-mulk soligi	2 500	5 500	8 500
3.2 Yer soligi	3 000	6 500	10 000
3.3 Yer qaridan foydalanish soligi	4 500	8 500	13 500
3.4 Suv resurslari uchun soliq	500	1 500	2 000
4. Boshqa daromadlar	15 000	30 500	43 000

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yilda davlat byudjeti daromadlari yil davomida barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etadi. Xususan, 1-chorakda jami daromadlar **75 trln** so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 1-yarim yillikda **160 trln so‘mga**, 9 oylikda esa **245 trln** so‘mga yetishi kuzatiladi. Bu daromadlar bazasining kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Daromadlar tarkibida asosiy ulushni soliqlar egallaydi. Bevosita soliqlar 1-chorakdagi **22 trln** so‘mdan 9 oylikda **75 trln** so‘mga oshib, muhim manba sifatida shakllanmoqda. Ularning tarkibida foyda solig‘i va jismoniy shaxslar daromad solig‘i yetakchi o‘rinda bo‘lib, mos ravishda **45 trln** so‘m va **28 trln** so‘mga yetadi. Bilvosita soliqlar ham yuqori sur’atlarda o‘sib, 1-chorakdagi **24 trln** so‘mdan 9 oylikda **82 trln** so‘mga yetadi. Xususan, qo‘shilgan qiymat solig‘i eng katta ulushni egallab**, 55 trln** so‘mni tashkil etadi. Aksiz va bojxona to‘lovlari ham barqaror o‘sishni namoyon etadi. Resurs to‘lovlari va mulk soliqlari ham izchil o‘sib, 1-chorakdagi **10,5 trln** so‘mdan 9 oylikda **34 trln** so‘mga yetadi. Bu yo‘nalishda yer qa’ridan foydalanish solig‘i asosiy ulushni egallaydi. Shuningdek, boshqa daromadlar ham sezilarli darajada oshib, 1-chorakdagi **15 trln** so‘mdan 9 oylikda **43 trln** so‘mga yetadi.

Umuman olganda, 2026-yilda davlat byudjeti daromadlari tarkibida diversifikatsiya kuchayib, barcha asosiy manbalar bo‘yicha barqaror o‘sish ta’minlanmoqda.

2-jadval

2026-yilda davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi va dinamikasi (mlrd somda)

Ko‘rsatkichlar	**1-chorak**	**1-yarim yillik**	**9 oylik**
Jami xarajatlar	85 000	180 000	275 000
1. Ijtimoiy xarajatlar	42 000	90 000	135 000
1.1 Ta’lim	18 000	40 000	60 000
- maktabgacha ta’lim	4 000	9 000	13 500
- umumiy ta’lim	10 000	22 000	33 000
- kadrlar tayyorlash	4 000	9 000	13 500
1.2 Sog‘liqni saqlash	9 500	20 000	30 000
1.3 Madaniyat va sport	1 500	3 500	5 000
1.4 Fan	800	1 800	2 700
1.5 Nafaqalar va ijtimoiy yordam	10 000	18 000	28 000
1.6 Bandlikni qo‘llab-quvvatlas	1 200	2 700	4 000
2. Iqtisodiy xarajatlar	18 000	40 000	65 000
2.1 Qishloq va suv xo‘jaligi	4 500	10 000	15 000
2.2Infratuzilma loyihalari	8 000	18 000	30 000
2.3 Hududlarni rivojlantirish	3 000	7 000	11 000
2.4 Ekologiya va atrof-muhit	2 500	5 000	9 000
3. Boshqa xarajatlar	25 000	50 000	75 000

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yilda davlat byudjeti xarajatlari yil davomida izchil o‘sish tendensiyasini namoyon etadi. Xususan, 1-chorakda jami

xarajatlar **85 trln** so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 1-yarim yillikda **180 trln** so‘mga, 9 oylikda esa **275 trln** so‘mga yetishi kuzatiladi. Bu davlat tomonidan iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish hajmi kengayib borayotganini ko‘rsatadi.

Xarajatlar tarkibida ijtimoiy yo‘nalishlar ustuvor bo‘lib, ularning ulushi jami xarajatlarning qariyb yarmidan ortig‘ini tashkil etadi. Jumladan, ta’lim sohasiga ajratilgan mablag‘lar 1-chorakdagi **18 trln** so‘mdan 9 oylikda **60 trln** so‘mga yetib, eng katta ulushni egallaydi. Sog‘liqni saqlash xarajatlari ham mos ravishda **9,5 trln** so‘mdan **30 trln** so‘mga oshadi. Ijtimoiy himoya, nafaqa va yordam to‘lovlari ham sezilarli darajada ko‘payib, aholining ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlaydi.

Iqtisodiy yo‘nalishdagi xarajatlar ham barqaror o‘sib, 1-chorakdagi **18 trln** so‘mdan 9 oylikda **65 trln** so‘mga yetadi. Bu asosan infratuzilma loyihalari, hududlarni rivojlantirish va ekologik dasturlarni moliyalashtirish bilan bog‘liq.

Umuman olganda, 1- va 2-jadval ma’lumotlari davlat byudjeti siyosatida ijtimoiy yo‘naltirilganlik saqlanib qolgan holda, iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan xarajatlar hajmi ham oshib borayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2026-yilda O‘zbekiston davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibida barqaror o‘sish tendensiyasi kuzatiladi. Daromadlar hajmining oshib borishi, ayniqsa, bevosita va bilvosita soliqlarning yetakchi o‘rni saqlanib qolayotgani byudjet tushumlarining barqarorligini ta’minlamoqda.

Xarajatlar tarkibida esa ijtimoiy yo‘nalishlarning ustuvorligi saqlanib, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohalariga ajratilayotgan mablag‘lar hajmi ortib bormoqda. Shu bilan birga, infratuzilma va iqtisodiy rivojlanishga yo‘naltirilgan xarajatlar ham kengayib, uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish uchun muhim zamin yaratmoqda.

Umuman olganda, davlat byudjeti siyosati ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash bilan birga iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishga qaratilgan bo‘lib, daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat byudjeti to‘g‘risidagi

ma’lumotlar – rasmiy statistik hisobotlar, 2023–2026.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2026-yil uchun davlat byudjeti to‘g‘risidagi qaror va farmonlar.

3.O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Statistik to‘plamlar – Toshkent, 2024–2026.

4.Berkov, A. (2019). O‘zbekistonda davlat moliyasini boshqarish evolyutsiyasi. Ilmiy maqola.

5.Musayev, X. (2020). Davlat byudjeti va fiskal siyosat asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.

6.World Bank. (2024). Uzbekistan Public Expenditure Review. Washington, DC.

7.International Monetary Fund (IMF). (2023). Uzbekistan: Fiscal Policy and Economic Outlook.

8.OECD. (2022). Fiscal Decentralisation and Budgeting Practices.

9.Stiglitz, J. E. (2015). Economics of the Public Sector. New York: W.W. Norton & Company.

MILLIY BUXGALTERIYA STANDARTLARIN FEXS (IFRS) PENEN BAYLANISTIRIW PROCESI, MASHQALALARI HÁM XALIQARALIQ TÁJIRIYBE

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *QMU «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrası docenti*

Genjaliev Azamat Polat ulı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

Umirzakova Kanshayım Jumaxmet qızı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632240

***Annotaciya*:** Usı maqalada Ózbekstan ekonomikasınıń dúnya jámiyetshiligine integraciyalasıw shárayatında milliy buxgalteriya esabı standartların (BEMS) xalıqaralıq finanslıq standartlar (FEXS) menen úylestiriw

máseleleri úyrenilgen. Sonday-aq, xalıqaralıq ámeliyattan kelip shıǵıp, finanslıq esabatlardıń ashıq-aydınlıǵın arttırıw hám mámlekettiń investiciyalıq tartımlılıǵın bekkemlew boyınsha ilimiy usınıslar islep shıǵılǵan.

Annotation: This article examines the issues of harmonizing national accounting standards (IAS) with international financial standards (IFRS) in the context of Uzbekistan's economic integration into the global community. Furthermore, based on international practice, scientific proposals have been developed to increase the transparency of financial reporting and strengthen the country's investment attractiveness.

Tayanısh sózler: BEMS, FEXS, finanslıq áshkaralıq, investiciyalıq ortalıq, buxgalteriyalıq reforma, xalıqaralıq ámeliyat, audit.

Key words: IAS, IFRS, financial transparency, investment climate, accounting reform, international practice, audit.

Dúnya ekonomikasınıń globallasıwı hám kapital bazarlarınıń intergraciyalasıwı shárayatında finanslıq maǵlıwmatlardıń áshkaralıǵı hám salıstırmalılıǵı áhmiyetli bolıp kelmekte. Investorlar, kreditorlar hám basqa da mápdar tárepler ushın kárxananıń iskerligi haqqındaǵı isenimli hám xalıqaralıq dárejede túsinikli bolıwın talap etpekte.

Ózbekstan ekonomikasınıń dúnya jámiyetshiligine integraciyalasıwı hám xalıqaralıq finans bazarlarına shıǵıwı jergilikli kárxanalardan finanslıq esabatlardı ashıq-aydın hám túsinikli júrgiziwdi talap etpekte. Zamanagóy shárayatta finanslıq esabattıń xalıqaralıq standartları (FEXS) investorlar hám akcionerler ushın birden-bir finans tili bolıp xizmet etedi.

Mámleketimizde bul baǵdardaǵı reformalardıń huqıqıy tiykarı sıpatında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 24-fevraldaǵı PQ-4611-sanlı "Finanslıq esabattıń xalıqaralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında"ǵı qararın kórsetiw múmkin. Usı qarar menen akcionerlik jámiyetleri, bankler hám iri salıq tólewshiler ushın 2021-jıldan baslap FEXS tiykarında esabat júrgiziw májbúriy etip belgilendi. Sonıń menen bir qatarda 2030-jılǵa shekem

respublikamızdağı barlıq xojalıq júritiwshi subyektler xalıqaralıq standartlarǵa ótiwi rejelestirilgen.

Biraq, buxgalteriya esabı milliy standartların (BEMS) FEXS penen baylanıstırıw procesinde bir qatar metodologiyalıq hám shólkemlestiriwshilik mashqalalar bar. Yaǵnıy tiykarǵı maqseti, jantasıwı, aktivlerdi bahalaw usılları, esabat formaları bir-birinen parq etiwi múmkin.

BEMS hám FEXS: salıstırmalı talqılaw

Kórsetkishler	Buxgalteriya esabı milliy standartları (BEMS)	Finanslıq esabattıń xalıqaralıq standartları (BEXS)
Tiykarǵı maqset	Salıq esabatı ham qadaǵalaw organları ushın	Investorlar ham akcionerler ushın qarar qabıl qılıw
Jantasıw	Nizamlarǵa tiykarlanǵan	Principlerge tiykarlanǵan
Aktivlerdi bahalaw	Baslanǵısh qunı (satıp alınǵan qunı)	Haqıyqıy qunı (bazar bahası)
Esabat forması	Qatań belgilengen formalar	Maslasıwshań hám túsindirme xatlarına bay.

Kestede kórinip turǵanınday BEMS tiykarǵı maqseti kárxana esabatın salıq hám qadaǵalaw organları ushın dúzedi. Al xalıqaralıq standartlar bolsa investorlar hám akcionerler ushın dúzedi. Sonday-aq, tiykarǵı qurallar satıp alınǵan ózine túser bahası boyınsha esaplanadı, bul bolsa inflyaciya shárayatında kárxananıń real baylıǵın kórsetpewi múmkin. FEXS ta bolsa aktivlerdi "haqıyqıy qun" (fair value) boyınsha bahalaw investorǵa kárxananıń búgingi kúndegi anıq bazar bahasın biliw imkaniyatın beredi. FEXS buxgalterden tek esap-sanaqtı emes, al "professional pikir" (professional judgment) júrgiziwdi de talap etedi. Bul bolsa buxgalterdiń mamanlıǵın xalıqaralıq dárejege kóteriwdi talap etedi.

Milliy buxgalteriya standartların FEXS penen baylanıstırıw procesi quramalı bolıp, bir neshe sistemalı hám ámeliy mashqalalardı óz ishine aladı. Olardı tómendegishe analiz qılıw múmkin:

1.Kadrlardıń jetispewshilgi hám tájiriybe mashqalası

Ózbekstanda FEXS boyınsha tájiriybeli buxgalterler kóp emes. Kóplegen kárxanalarda qániygeler milliy standartlar tiykarında jumıs alıp baradı. Tájiriybeli kadrlardıń jetispewshiligi kishi hám orta kárxanalardıń FEXS qa ótiwi ushın kóp waqıt talap etedi. Bul mashqalanı sheshiw ushın joqarı tálim beriw mekemeleri hám kásip-óner mekteplerinde FEXS boyınsha arnawlı kurslar ashıp jaslardı tayarlaw hám de professional sertifikatlaw sistemasın keńeytiw usınıs etiledi.

2.Programmalıq támiynattıń jeterli emesligi

Byudjet shólkemleri hám menshik kárxanalardağı bar bolǵan buxgalteriya programmaları (1C hám UzASBO.) FEXS talaplarına tolıq sáykes kelmeydi. Dástúriy támiynattı jańalaw hám FEXS qa maslastırıw qosımsha finanslıq resurslardı talap etedi. Sheshim sıpatında zamanagóy buxgalteriya sistemaların engiziw hám de dástúriy támiynatlardı FEXS qa maslastırıw usınıs etiledi.

3.Salıq hám finanslıq esap sisteması ortasındağı ayırmashılıq

Milliy standartlar salıq maqsetlerine mas bolıp, FEXS qa tuwrı kelmeydi. Kárxana finanslıq esabatlardı FEXS tiykarında júritse de, salıq deklaraciyasın milliy standartlar tiykarında toltırıwı kerek. Bul eki sistemanı parallel ráwishte qollanıw qáteliklerdiń kóbeyiwine alıp keliwi múmkin. Mashqalanı sheshiw ushın salıq hám finanslıq esabattı baylanıstırıw boyınsha qollanbalardı islep shıǵıw , salıq hám FEXS ortasındağı parqtı kemeytiw usınıs etiledi.

Xalıqaralıq tájiriybe sonı kórsetedi, rawajlanǵan mámleketler FEXSqa ótiwde basqıshpa-basqısh qatnastan paydalanǵan:

Evropa Awqamı tájiriybesi (Vengriya hám Germaniya mısalında): Evropa Awqamı mámleketlerinde 2005-jıldan baslap barlıq birjada dizimge alınǵan kompaniyalar ushın FEXS májbúriy etip belgilengen. Vengriya tájiriybesinde FEXS tek ǵana esabat forması emes, al xalıqaralıq investiciyalardı tartıwdıń tiykarǵı quralı

sıpatında qaraladı. Germaniyada bolsa milliy standartlar hám FEXS parallel qollanıladı, biraq iri xalıqaralıq korporaciyalar tolıq FEXSqa ótken.

Qubla Koreya tájiriybesi: Koreya 2011-jılı K-IFRS (Koreya FEXS) sistemasın engizdi. Bul processte kadrlar tayarlawǵa ayrıqsha itibar qaratıldı hám barlıq joqarı bilimlendiriw mekemelerinde buxgalteriya sabaqlıqları xalıqaralıq standartlar tiykarında qayta islep shıǵıldı.

Juwmaqlap aytqanda xalıqaralıq tájiriybe sonı kórsetedi, FEXS qa tabıslı ótiw ushın tek ǵana nızamshılıqtı ózgertiw emes, kadrlardıń mamanlıǵın arttırıw, zamanagóy buxgalteriya sistemalarin engiziw zárúr.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan respublikasi Ekonomika hám Finans ministrligi “Milliy buxgalteriya standartlari” Tashkent, 2020.

2. “International Financial Reporting Standards” (IFRS) Foundation London: IFRS Foundation, 2022.

3. “Buxgalteriya esabi hám finansliq esabat standartlari” Ǵ.Xudoyberdiyev Tashkent: “Ilm-Ziyo” baspasi, 2021.

4. “Ekonomikalıq analiz” oqıwlıq. Z. Tajekeev hám basqalar Nókis “Bilim” baspası 2024-j.

XOJALIQ JÚRGIZIWSHI SUBYEKTLERDIŃ BUXGALTERIYA BALANSIN GORIZONTAL HÁM VERTIKAL ANALIZLEWDIŃ ÁHMIYETI

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *QMU «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrası docenti*

Genjaliev Azamat Polat ulı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

Umirzakova Kanshayım Jumaxmet qızı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19631495

Annotaciya: Bul maqalada HUDUDGAZTA'MINOT AJ kárxanasınıń finanslıq jaǵdayı gorizontal hám vertikal analiz usılları tiykarında úyrenildi. Anıqlanǵan máseleler tiykarında kárxana finanslıq jaǵdayın jaqsılaw boyınsha usınıslar islep shıǵıldı.

Tayanısh sózler: *finanslıq jaǵday, gorizontal analiz, vertikal analiz, aktivler, passivler, qarızdar qarızlar, likvidlik, finanslıq turaqlılıq, qısqa múddetli kreditler.*

Annotation: In this article, the financial condition of the "HUDUDGAZTA'MINOT" JSC enterprise was studied based on horizontal and vertical analysis methods. Based on the identified issues, proposals were developed to improve the financial condition of the enterprise.

Key words: *financial position, horizontal analysis, vertical analysis, assets, liabilities, accounts receivable and payable, liquidity, financial stability, short-term loans.*

Bazar ekonomikasın sanlastırıwda kárxanalardıń turaqlı xızmet kórsetiwi hám básekige shıdamlılıǵın támiyinlewde finanslıq analiz zárúrli orın iyeleydi. Ásirese, kárxana balansın hár tárepleme úyreniw arqalı onıń finanslıq jaǵdayın bahalaw, orın alǵan mashqalalardı anıqlaw hám aldaǵı rawajlanıw baǵdarların belgilew múmkinshiligi jaratıladı. Sol kózqarastan, finanslıq analizdiń zárúrli usıllarınan biri esaplanǵan gorizontal hám vertikal analiz kárxana iskerligin kompleks bahalawda keń qollanıladı.

Usı maqalanı jazıwımnan maqset HUDUDGAZTA'MINOT AJ kárxanasınıń finanslıq jaǵdayın gorizontal hám vertikal analiz tiykarında úyreniw, balans quramındaǵı ózgerislerdi anıqlaw hám de orın alǵan mashqalalardı bahalawdan ibarat. Izertlew dawamında kárxananıń aktiv hám passivleri quramı, olardıń dinamikası, sonıń menen birge finanslıq resurslardan paydalanıw natiyjeliligi analizlenedi.

Usı izertlew nátiyjeleri kárxananıń finanslıq turaqlılıǵın bahalaw, onıń kúshli hám kúshsiz táreplerin anıqlaw hám de keleshekte nátiyjeli basqarıw qararların qabıllawda zárúrli áhmiyetke iye boladı.

“HUDUDGAZTA’MINOT” akcionerlik jámiyeti buxgalteriya balansınıń gorizontal analizi

AKTIVLER hám PASSIVLER	Balans bántleriniń bahası		Gorizontal analiz	
	2024 j	2025 j	Tolıq ózgerisi,mıń swm	Salıstırmalı ózgerisi,%
Aktiv				
I.Uzaq múddetli aktivler	3 418 249 705	1 743 899 903	-1 674 349 802	51,02
II.Aǵımdaǵı aktivler	8 942 044 653	12 201 018 731	3 258 974 078	136,45
Aktiv jámi	**12 360 294 358**	**13 944 918 634**	**1 584 624 276**	**112,82**
PASSIV				
I.Óz qarjıları derekleri	2 184 072 790	2 498 551 275	314 478 485	114,39
II.Minnetlemeler	10 176 221 568	11 446 367 359	1 270 145 791	112,48
Uzaq múddetli minnetlemeler, jámi	4 244 793 342	1 822 024 044	-2 422 769 298	42,92
Aǵımdaǵı minnetlemeler jámi	5 931 428 226	9 624 343 315	3 692 915 089	162,26
Passiv jámi	**12 360 294 358**	**13 944 918 634**	**1 584 624 276**	**112,82**

HUDUDGAZTA'MINOT AJ kárxanasınıń gorizontal analizi tiykarında balans kórsetkishleriniń 2024-jıldan 2025-jılǵa shekemgi ózgerisleri tolıq úyrenildi. Analiz nátiyjelerine kóre, kárxana finanslıq iskerliginde unamlı hám unamsız ózgerisler birgelikte baqlanǵan. Kárxananıń ulıwma aktivleri 2024-jıldaǵı 12 360 294 358 mıń swmnan 2025-jılǵa kelip 13 944 918 634 mıń swmga jetken hám 1 584 624 276 mıń swmga yamasa 12,82 procentke asqan. Bul jaǵday kárxana iskerligi

keńeygenin jáne onıń ekonomikalıq qábileti artqanın ańlatadı. Biraq usı ósiwdiń strukturalıq tárepten qanday qálipleskeni zárúrli esaplanadı. Uzaq múddetli aktivler 3 418 249 705 mıń swmnan 1 743 899 903 mıń swmga azayıp, 1 674 349 802 mıń swmga yamasa 51,02 procentke qısqarǵan. Aǵımdaǵı aktivler bolsa sezilerli dárejede asqan bolıp, 8 942 044 653 mıń swmnan 12 201 018 731 mıń swmǵa jetken hám 36,45 procentke kóbeygen. Bul ósiwdiń tiykarǵı sebebi debitorlıq qarızlar hám pul qarjlarınıń artıwı bolıp tabıladı. Passivler quramında óz qarjıları derekleri 2 184 072 790 mıń swmnan 2 498 551 275 mıń swmǵa asıp, 14,39 procentke kóbeygen. Minnetlemeler 12,48 procentke asqan bolıp, bunda eń úlken ózgeris qısqa múddetli minnetlemelerde baqlanadı. Uzaq múddetli minnetlemeler 57 procentke azayǵan, bul bolsa uzaq múddetli finanslıq támiynlew azayǵanın kórsetedi.

“HUDUDGAZTA’MINOT” akcionerlik jámiyeti buxgalteriya balansınıń vertikal analizi

AKTIVLER hám PASSIVLER	**Balans bántleriniń bahası**		**Vertikal analiz**	
	2024 j	**2025 j**	**2024 j**	**2025 j**
Aktiv				
I.Uzaq múddetli aktivler	3 418 249 705	1 743 899 903	27,66	12,51
II.Aǵımdaǵı aktivler	8 942 044 653	12 201 018 731	72,34	87,49
Aktiv jámi	**12 360 294 358**	**13 944 918 634**	**100,00**	**100,00**
PASSIV				
I.Óz qarjıları derekleri	2 184 072 790	2 498 551 275	17,67	17,92
II.Minnetlemeler	10 176 221 568	11 446 367 359	82,33	82,08
Uzaq múddetli minnetlemeler, jámi	4 244 793 342	1 822 024 044	34,34	13,07
Aǵımdaǵı minnetlemeler, jámi	5 931 428 226	9 624 343 315	47,99	69,02

Passiv jámi	**12 360 294 358**	**13 944 918 634**	**100,00**	**100,00**

Vertikal analiz arqalı kárxana balansınıń strukturası, yaǵnıy aktiv hám passivlerdiń ulıwma balansdaǵı úlesi analiz etildi. Nátiyjeler kárxananıń finanslıq quramında sezilerli ózgerisler júz bergenin kórsetedi. Aktivler quramında uzaq múddetli aktivlerdiń úlesi 2024-jılda 27,66 procentti quraǵan bolsa, 2025-jılda 12,51 procentke shekem azayǵan. Bul keskin tómenlew uzaq múddetli debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardıń azayıwı menen túsindiriledi. Nátiyjede kárxananıń uzaq múddetli investiciyalıq bazası qısqarǵan. Aǵımdaǵı aktivler úlesi bolsa kerisinshe 72,34 procentten 87,49 procentke asqan. Bunday jaǵday ádette aylanba qarjılar úlesi artqanın kórsetedi, biraq bul mudamı unamlı emes.

Passivler quramında óz qarjıları derekleri úlesi derlik ózgermegen. 17,67 procentten 17,92 procentke asqan. Bul kárxananıń finanslıq ǵárezsizligi tómen dárejede ekenin kórsetedi. Minnetlemeler úlesi bolsa júdá joqarı bolıp, 82 procent átirapında saqlanıp qalǵan. Ásirese, qısqa múddetli minnetlemeler úlesi 47,99 procentten 69,02 procentke asqan. Bul bolsa kárxananıń qısqa múddetli qarızlarǵa baylanıslılıǵı keskin artqanın ańlatadı.

Bul jaǵday kárxana finanslıq turaqlılıǵına úlken qáwip tuwdıradı. Uzaq múddetli minnetlemeler úlesi bolsa 34,34 procentten 13,07 procentke azayǵan, bul uzaq múddetli finanslıq támiynlew qısqarǵanlıǵın ańlatadı.

Analiz nátiyjeleri tiykarında HUDUDGAZTA'MINOT AJ kárxanasınıń finanslıq jaǵdayın jaqsılaw boyınsha tómendegi usınıslar beriledi:

1. Debitorlıq qarızlardı kemeytiw: Qarıydarlar menen qarızdarlıqtı baqlaw sistemasın kúsheytiw, qarızlar boyınsha keshiktirilgen múddetlerdi kemeytiw.

2. Qısqa múddetli minnetlemelerdi basqarıw: Bank kreditlerin nátiyjeli joybarlaw hám qısqa múddetli minnetlemelerdi kemeytiw ilajların kóriw.

3. Investiciyalardı optimallastırıw: Uzaq múddetli aktivlerdi nátiyjeli joybarlaw hám investitsiya strategiyasın jetilistiriw.

4. Finanslıq qadaǵalawdı kúsheytiw: Finanslıq esaplardı úzliksiz analiz qılıw, ózgerislerdi operativ anıqlaw hám juwap ilajların belgilew.

HUDUDGAZTA'MINOT AJ kárxanasınıń finanslıq jaǵdayı gorizontal hám vertikal analiz usılları arqalı úyrenildi. Nátiyjeler sonı kórsetedi, aǵımdaǵı aktivler asqan, uzaq múddetli aktivler azayǵan, debitorlıq qarızlar hám qısqa múddetli kreditler artqan. Sonıń menen birge, pul qarjılarınıń asıwı qısqa múddetli likvidliktiń jaqsılanǵanlıǵın ańlatadı. Anıqlanǵan máseleler tiykarında berilgen usınıslar kárxananıń finanslıq turaqlılıǵın asırıwǵa járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası “Buxgalteriya esabı haqqında” Nızamı (2022)

2. “Ekonomikalıq analiz” oqıwlıq. Z. Tajekeev hám basqalar Nókis “Bilim” baspası 2024-j.

3. Kuznecov I. P. “Buxgalteriya esabı hám ekonomikalıq iskerlik analizi”.- Tashkent: Finans hám statistika, 2020.

4. Dushmuratov R., Ismaylov K., Tajekeev Z., “Buxgalteriya esabı teoriyası”. Tashkent: Sano-standart 2018 352 b.

IT HÁM BIZNES TARAWÍNÍŃ JÁMIYETTEGI ÁHMIYETLI ORNÍ

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *QMU «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrası docenti*

Bauetdinova Gulbanu Kengesbaevna *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633801

Annotaciya: Bul ilimiy maqala IT (Informaciyalıq texnologiyalar) hám biznes tarawlarınıń jámiyettegi ornın analiz etedi. Maqalada IT hám biznes arasındaǵı óz-ara baylanıs hám integraciyanıń ekonomikalıq, sociallıq hám mádeniy tarawlardaǵı tásiri kórip shıǵıladı. Maqalada IT tarawınıń jámiyetti rawajlandırıwdaǵı áhmiyeti, jańa jumıs orınların jaratıw, bilimlendiriw hám bilim almasıw tarawlarındaǵı jańalıqlar da dodalanadı.

Tayanısh sózler*:* málimleme texnologiyaları (it), biznes, sanlı transformaciya, jámiyettiń rawajlanıwı, málimleme qáwipsizligi, jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw,

innovaciyalar, jasalma intellekt, etnikalıq máseleler, internetti rawajlandırıw, ekonomikalıq turaqlılıq, bilimlendiriw hám onlayn bilimlendiriw.

Annotation: This scientific article analyzes the role of IT (Information Technology) and business in society. The article examines the impact of interaction and integration between IT and business in the economic, social, and cultural spheres. The article also discusses the importance of the IT sector in societal development, the creation of new jobs, and innovations in education and knowledge exchange.

Key words: information technology (IT), business, digital transformation, societal development, information security, personal data protection, innovations, artificial intelligence, ethnic issues, internet development, economic stability, education, and online learning.

IT - inglis tilinen alıngan "Information Technology" sózleriniń qısqartpası bolıp, biziń tilge "Informaciya texnologiyaları" dep awdarmalanadı. Solay bolsa da, biz bul sózdi IT kórinisinde aytamız hám qollanamız. Informaciya texnologiyası - bul informaciyanı payda etiw, onı jıynaw, tarqatıw, saqlaw, qayta islew, qorǵaw sıyaqlı wazıypalardı atqarıwshı esaplaw texnikası. Házirgi kúnde esaplaw texnikası wazıypasın kompyuter atqarmaqta, sonıń ushın IT sózi qollanılǵanda tiykarınan kompyuter texnologiyası túsiniledi. [1]

Házirgi zamannıń barlıq tarawlarında texnologiyalar hám biznes bir-biri menen tıǵız baylanısqan. Málimleme texnologiyaları (IT) tarawındaǵı jetiskenlikler, ásirese, biznestiń rawajlanıwında úlken rol oynaydı. Jámiyettiń ekonomikalıq, sociallıq hám mádeniy tarawlarındaǵı ózgerisler tiykarınan IT hám biznestiń integraciyası menen baylanıslı.

Málimleme Texnologiyaları hám biznestiń integraciyasında IT tarawınıń bizneske tásiri búgingi kúnde oǵada úlken. Málimleme texnologiyaları járdeminde biznesler óz jumısların jedellestiredi, nátiyjeliligin arttıradı hám global kólemde básekige shıdamlılıǵın kúsheytedi. Kompyuter texnologiyaları, internet, bultlı xızmetler hám jasalma intellekt sıyaqlı jetiskenlikler biznestiń barlıq tarawlarında,

soníń ishinde, marketing, qarjı, óndiris hám basqarıwda revolyuciyalıq ózgerislerdi ámelge asırıwǵa imkaniyat jarattı. [2]

Sanlı transformaciya hám biznestiń keleshegin belgilewde sanlı transformaciya biznestiń jańa paradigmasına alıp keldi. Kompaniyalar sanlı platformalar arqalı qarıydarlar menen baylanısta bolıw, ónim hám xızmetlerdi onlayn satıw, jańa texnologiyalar járdeminde óndiristi optimallastırıw hám nátiyjelilikti arttırıwǵa umtılmaqta. Keleshekte bul processler jáne de jedellesiwi kútilmekte. Sonıń menen birge, jasalma intellekt, mashina oqıtıw hám basqa da aldıńǵı texnologiyalar biznesti avtomatlastırıw hám optimallastırıwda úlken áhmiyetke iye boladı.

Málimleme texnologiyalarınıń rawajlanıwı menen birge, jańa etnikalıq mashqalalar da júzege kelmekte. Maǵlıwmatlardı qorǵaw, jeke maǵlıwmatlardıń qáwipsizligi, internette ádep-ikramlılıq minez-qulıq sıyaqlı máseleler búgingi kúnde áhmiyetli bolıp esaplanadı. Biznesler ushın málimleme qáwipsizligi máselelerine ayrıqsha itibar qaratıw zárúr. Sonday-aq, IT hám biznestiń jámiyettegi unamsız tásirlerin azaytıw, olar arqalı júzege keletuǵın unamsız jaǵdaylardıń aldın alıw áhmiyetli. [3]

IT hám biznes tarawları innovaciyalardı xoshametleydi. Texnologiyalardıń tez rawajlanıwı, máselen, jasalma intellekt (AI), bultlı texnologiyalar, úlken maǵlıwmatlar (Big Data) hám Internet of Things (IoT) jańa biznes modelleri hám jumıs orınların jaratadı. Jańa texnologiyalar islep shiǵarılǵan ónimler hám xızmetler arqalı bazarga tásir etedi, bul bolsa jańa imkaniyatlar hám jumıs orınların jaratadı. Jańa jumıs orınları, ásirese, IT tarawında kóbirek payda bolmaqta, sebebi sanlı transformaciya procesi birge islesiwdi, tarmaqtı hám global ekonomikanı rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Sanlı transformaciya hám biznesti optimallastırıwda biznestiń sanlı transformaciyası kompaniyalarǵa jáne de nátiyjeli islewge imkaniyat jaratadı. Sanlı qurallar járdeminde biznesler óz jumısların optimallastıradı, marketing hám satıw proceslerin avtomatlastıradı, sonday-aq, qarıydarlar menen baylanıslardı jáne de jekelestiredi. Mısal ushın, onlayn sawda platformaları hám mobil qosımshalar

járdeminde qarıydarlar óz talapların tez hám ańsat qanaatlandırıwı múmkin, bul bolsa bizneslerdiń ósiwine alıp keledi. Sanlı transformaciya tek ǵana iri kárxanalar emes, al kishi hám orta biznes ushın da úlken imkaniyatlar jaratpaqta.

Globallasıw hám bazarlardı rawajlandırıw. IT hám biznestiń integraciyası global ekonomikanı jáne de kúsheytedi. Texnologiyalar arqalı kompaniyalar global kólemde óz ónimleri hám xızmetlerin usınıw imkaniyatına iye boladı. Sanlı platformalar hám elektron kommerciyanıń ósiwi, kishi hám orta bizneske jańa bazarlarǵa kiriw imkaniyatların jaratadı. Bul bolsa ekonomikalıq ósiw hám global jumıs orınların jaratıw imkaniyatların arttıradı.

Jasalma intellekt hám avtomatlastırıw. Jasalma intellekt hám avtomatlastırıw biznestiń túrli tarawlarında úlken ózgerislerdi júzege keltirmekte. Texnologiyalar adamlardıń kúndelikli jumısların jeńillestiredi, óndiris processlerin tezlestiredi hám qátelerdi azaytadı. Máselen, avtomatikalıq sistemalar járdeminde kompaniyalar tovarlardı tezirek islep shigarıw hám támiynat shınjırların optimallastırıw imkaniyatına iye boladı. Bul hám ekonomikalıq nátiyjelilikti arttıradı, hám resurslardı únemlewge járdem beredi.

Keleshektegi perspektivalar. IT hám biznes tarawlarınıń keleshegi oǵada úlken perspektivalarǵa iye. Jasalma intellekt, blokcheyn, IoT, hám bultlı texnologiyalar sıyaqlı jańa texnologiyalardı qollanıw arqalı biznesler jáne de nátiyjeli islewge, jańa imkaniyatlar jaratıwǵa hám jámietti jańa dárejege kóteriwge imkaniyat jaratadı. Keleshekte texnologiyalar arqalı global mashqalalardı, máselen, energiya támiynatı, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw hám klimattıń ózgeriwi sıyaqlı máselelerdi sheshiwde úlken jetiskenlikler kútilmekte. [3]

Juwmaqlap aytqanda IT hám biznes tarawınıń jámiyettegi ornı júdá úlken hám olar óz-ara tıǵız baylanısqan. Málimleme texnologiyaları biznestiń rawajlanıwına, jańa jumıs orınların jaratıwǵa, ekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlewge hám jámiyettiń bilimlendiriw dárejesin arttırıwǵa járdem beredi. Sonıń menen birge, sanlı transformaciya hám aldıńǵı texnologiyalar biznesti jáne de nátiyjeli etiwde úlken imkaniyatlar jaratadı. Keleshekte bul tarawlardıń rawajlanıwı jámiyetti jáne de zamanagóy hám básekige shıdamlı etedi.

IT hám biznestiń jámiyettegi ornı tek ǵana ekonomikalıq ósiw hám nátiyjelilikti arttırıwǵa emes, al sociallıq hám mádeniy rawajlanıwǵa da úles qosadı. Innovaciyalar, bilimlendiriw, qáwipsizlik hám turaqlılıq sıyaqlı baǵdarlar bul eki tarawdıń keleshektegi perspektivaların quraydı. Sonday-aq, global kólemde biznes hám IT texnologiyaları jámietti jáne de turaqlı hám básekige shıdamlı etiwge járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Umarova, G. (2024). Klaster tanqidiy fikrlash texnologiyasi texnikasi sifatida. Центральноазиатский журнал междисциплинарных исследований и исследований в области управления, 1(10), 49–55.

2. Toshpo‘latov Abdulaziz Quvondiq o‘g‘li, Ummatova Zamira Atamuradovna. (2023). Shaxslararo munosabatlarda shaxs agressiya. Central asian journal of education and innovation, 2(4), 30

3. Ummatova Zamira Atamuradovna. (2023). Ijtimoiy tarmoqlarida "ommaviy madaniyatga" qarshi kurashishning didaktik vositalari. Central asian journal of education and innovation, 2(4), 27–29.

EKONOMIKANI SANLASTIRIW SHARAYATINDA KÁRXANANIŃ OPERACION ISKERLIGIN ANALIZLEW ÁHMIYETI

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *QMU «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrası docenti*

Bauetdinova Gulbanu Kengesbaevna *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633674

Annotatsiya: Bul maqalada kárxananıń operacion iskerligin analizlewdiń teoriyalıq negizleri, ámeliy áhmiyeti hám zamanagóy rawajlanıw baǵdarları keńnen úyreniledı. Operacion proceslerdiń nátiyjeliligin bahalaw arqalı resurslardan unamlı paydalanıw, shıǵınlardı optimallastrıw, paydanı arttırıw hám kárxananıń bazardaǵı básekelik qabiletin kúsheyttiriw múmkinshilikleri analiz etiledi.

Abstract: This article extensively examines the theoretical foundations, practical significance, and modern development trends of analyzing an enterprise's operational activities. By assessing the effectiveness of operational processes, the possibilities of efficient use of resources, cost optimization, increasing profits, and strengthening the enterprise's competitiveness in the market are analyzed.

Tayanısh sózler: Operacion iskerlik, ekonomikalıq analiz, effektivlik, resurslar, ónim islep shıǵarıw, rentabellik, payda, basqarıw, innovatsiya, bazar ekonomikası.

Keywords: Operational activity, economic analysis, efficiency, resources, product manufacturing, profitability, profit, management, innovation, market economy.

Házirgi ekonomikanı sanlastırıw sharayatında kárxanalardıń turaqlı rawajlanıwı hám básekelik qabiletin saqlap qalıwı operacion iskerlikti durıs baqlaw menen tikkeley baylanıslı. Kárxananı qanshelli ilimiy izertlewler nátiyjesinde basqarılsa, onıń operacion iskerligi qansha tıyımlı bolsa, sonsha joqarı nátiyjege erisedi.[1]

Operacion iskerlik – bul kárxananıń eń tiykarǵı iskerligi bolıp, ónim islep shıǵarıw yamasa xızmet kórsetiw proceslerin óz ishine aladı. Bul proceslerdiń tártipli basqarılıwı tek ǵana paydanı arttırıp qoymay, balki kárxananıń bazardaǵı ornın da belgileydi. Sol sebepli operacion iskerlik analizi – bul basqarıw sistemasınıń ajıralmas bólegi bolıp, ol kárxanaǵa óz iskerligin tereń úyreniwge, kemshiliklerin anıqlawǵa hám olardı saplastırıw jolların belgilewge múmkinshilik beredi. [3]

Operacion iskerlik – bul resurslardı optimal paydalanıw arqalı ónim islep shıǵarıw yamasa xızmet kórsetiw proceslerініń jıyındısı bolıp esaplanadı. Bul proces kárxananıń ekonomikalıq iskerliginiń tiykarın quraydı.Operacion iskerliktiń teoriyalıq negizleri mikroekonomika, ekonomikalıq analiz hám basqarıw esaplarına súyenedi. Bul ilimler arqalı kárxananıń nátiyjeliligin bahalaw hám rawajlandırıw jolları belgilenedi. Operacion iskerliktiń tiykarǵı maqseti – minimal shıǵın menen

maksimal payda alıw. Bul bolsa effektivlik túsinigı menen baylanıslı bolıp, hár bir kárxana ushın baslı maqsetlerden biri esaplanadı.

Operacion iskerligini analizlewdiń tiykarǵı wazıypaları bular tómendegiler esaplanadı

- Ónim islep shıǵarıw kólemin anıqlaw
- Iskerlik ónimdarlıǵın bahalaw
- Qárejetler quramın analizlew
- Payda hám rentabellikti esaplaw
- Resurslardan paydalanıw dárejesin aniqlaw
- Ishki rezervlerdi tabıw
- Kemshiliklerdi anıqlap, olardı saplastırıw

Operacion analizdiń áhmiyeti sonda, ol kárxana basqarıwına anıq hám isenimli maǵlıwmat beredi. Bul maǵlıwmatlar tiykarında durıs strategiyalıq sheshimler qabıllanadı. [3]

Operacion iskerlikti bahalawda tómendegi kórsetkishler keń qollanıladı:

- Ónim islep shıǵarıw kólemi – kárxananıń ónim islep shıǵarıw quwatın kórsetedi
- Iskerlik ónimdarlıǵı – xızmetkerler iskerliginiń nátiyjeliligin kórsetedi
- Tiykarǵı iskerliktiń shıǵınları – ónimniń ózine túser bahası
- Payda – kárxananıń finanslıq nátiyjesi
- Rentabellik – paydanıń shıǵınlarǵa qatnası
- Fond qaytımı – negizgi qurallardı paydalanıw nátiyjeliligi
- Aylanıs tezligi – kapitaldıń tez aylantırılu

Bul kórsetkishler bir-biri menen baylanıslı bolıp, kárxananıń jalpı finanslıq jaǵdayın tolıq sáwlelendiredi.

Operacion analizdi júrgiziwde túrli metodlar qollanıladı:

- Statistikalıq analiz – sanlı maǵlıwmatlardı úyreniw
- Gorizontal analiz – waqıt boyınsha ózgerislerdi anıqlaw
- Vertikal analiz –úlesin belgilew
- Faktorlıq analiz – nátiyjelerdiń sebeplerin anıqlaw
- Grafikalıq usıllar – maǵlıwmatlardı kórnekli etiw

- Ekonomikalıq modellew – boljaw hám prognozlaw

Bul metodlar kárxananıń iskerligin tereń analizlewde múmkinshilik beredi.

Operacion iskerlikke tásir etiwshi faktorlar eki toparǵa bólinadi:

Ishki faktorlar:

- Basqarıw sapası
- Xızmetkerlerdiń bilim hám tájiriybesi
- Texnologiya dárejesi
- Resurslardan paydalanıw

Sırtqı faktorlar:

- Bazar talapları
- Básekelik dárejesi
- Inflyatsiya hám ekonomikalıq jaǵday
- Mámleket siyasatı

Bul faktorlar operacion analizde esapqa alınıwı kerek, sebebi olar kárxana nátiyjesine tikkeley tásir etedi**.**

Operacion iskerlikti jetilistiriwdiń zamanagóy strategiyaları

- Innovatsiyalıq texnologiyalardı engiziw
- Sanlastırıw hám avtomatlastrıw
- Lean production sistemasın qollanıw
- Miynet ónimdarlıǵın arttırıw
- Logistika sistemaların jetilistiriw
- Basqarıw sistemasın modernizatsiyalaw

Bul strategiyalar operacion iskerliktiń nátiyjeliligin sezilerli túrde arttıradı.

Operacion analizdiń ámeliy áhmiyeti tómendegilerde kórinedi:

- Basqarıw sheshimlerin isenimli qabıllaw
- Shıǵınlardı qısqartıw
- Paydanı arttırıw
- Básekelik qabiletin kúsheyttiriw
- Kárxananıń turaqlı rawajlanıwın baqlap barıw

Operacion analiz strategiyalıq basqarıw menen tikeley baylanıslı bolıp, ol kárxananıń uzaq múddetli rawajlanıwın belgilewde úlken rol oynaydı.

Operacion iskerlikti analizlew – bul kárxananıń nátiyjeli isleviniń eń ahmiyetli faktorlarınıń biri. Analiz arqalı kárxana óz ishki múmkinshiliklerin tolıq paydalanıp, bazarda básekelik qabiletin saqlap qaladı.Házirgi dáwirde analizsiz basqarıw múmkin emes. Sol sebepli hár bir kárxana operacion analizdi jolg'a qoyıwı hám onı úzliksiz jetilistirip barıwı kerek.

Júrgizilgen teoriyalıq hám ámeliy analizler tómendegi nátiyjelerdi kórsetedi:

- Resurslardan unamlı paydalanıw paydanı arttıradı
- Innovatsiyalar operacion nátiyjelilikti kúsheyttiredi
- Basqarıw sapası kárxana rawajlanıwına tikeley tásir etedi
- Analiz arqalı ishki rezervler anıqlanadı
- Strategiyalıq basqarıw operacion iskerliktiń turaqlılıǵın támiynleydı. Analiz arqalı kárxana óz kemshiliklerin saplastırıp, nátiyjeliligin arttıra aladı. [3]

Usınıslar:

- Operacion analiz sistemaların keńeytiriw
- Zamanaýı texnologiyalardı engiziw
- Resurslardan únemli paydalanıw
- Strategiyalıq basqarıwdı jetilistiriw
- Xızmetkerlerdi oqıtıw hám qánigeligin jetilistiriw
- Sanlı basqarıw sistemasın engiziw[4]

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

4. Ózbekstan respublikasi Ekonomika hám Finans ministrligi “Milliy buxgalteriya standartlari” Tashkent, 2020.

5. “International Financial Reporting Standards” (IFRS) Foundation London: IFRS Foundation, 2022.

6. “Buxgalteriya esabi hám finansliq esabat standartlari” Ǵ.Xudoyberdiyev Tashkent: “Ilm-Ziyo” baspasi, 2021.

4. “Ekonomikalıq analiz” oqıwlıq. Z. Tajekeev hám basqalar Nókis “Bilim” baspası 2024-j.

EKONOMIKANI SANLASTIRIW SHARAYATINDA KÁRXANALARDA MARKETING XIZMETINIŃ ROLI HÁM ONI JETILISTIRIW JOLLARI

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *QMU «Buxgalteriyalıq esap hám audit» kafedrası docenti*

Genjaliev Azamat Polat ulı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

Umirzakova Kanshayım Jumaxmet qızı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633424

Annotaciya: *Kárxanalarda marketing xızmetin jetilistiriw – básekige shıdamlılıqtı asırıw, buyırtpashılar mútájligin analizlew, cifrli texnologiyalar hám strategik rejelestiriwdi qollaw arqalı satıw kólemin asırıw jolı esaplanadı. Sonday eken, bul maqalada kárxanalarda marketing xızmetiniń ornı hám onı jetilistiriwdiń usılları analiz etiledi.*

Tayanısh sózler: *marketing startegiyası, básekige shıdamlılıq, modernizaciya, reklama iskerligi, jámáátshilik qásiyetine iye bolǵan ideyalar marketingi, orınlar marketing, ishki marketing, shólkemler marketingi, xalıqaralıq marketing.*

Annotation: *Improving marketing services in enterprises is a way to increase sales volume by increasing competitiveness, analyzing customer needs, and applying digital technologies and strategic planning. Therefore, this article analyzes the role of marketing services in enterprises and ways to improve them.*

Key words: *marketing strategy, competitiveness, modernization, advertising activity, community-oriented ideas marketing, place marketing, internal marketing, organizational marketing, international marketing.*

Jáhán ekonomikası globallasıwı shárayatında hár qanday kárxananıń nátiyjeliligi onıń bazardağı ózgerlislerge qay dárejede tez maslasa alıwı menen belgilenedi. Marketing – bul tek ǵana ónimdi satıw óneri bolıp qalmay, bálkim kárxananıń barlıq buwınların tutınıwshı mútájliklerine baǵdarlawshı strategik basqarıw sisteması bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikasınıń “2030-jılǵa shekem bolǵan dáwirde turaqlı rawajlanıw tarawındağı milliy maqsetleri” sheńberinde sanaat hám xızmet kórsetiw tarawların modernizaciya qılıwda marketing innovaciyalarınıń ornı girewli. Sonıń menen bir qatarda básekiniń kúsheyiwi, tutınıwshılar mútájliklerініń ózgeriwi hám texnologik rawajlanıw marketing iskerligin jánede jetilistiriwdi talap etpekte.

Marketing (inglizshe market sózinen kelip shıǵıp - “bazar”, “iskerlik” degen mánislerdi beredi) – kárxana tárepinen ónim óndiriw hám satıwdı shólkemlestiriw hám basqarıw forması bolıp esaplanadı. Bul atamanı eń birinshi bolıp 1960-jıllarda Mak Kovern ilimge kiritedi[1].

Marketing biznestiń rawajlanıwınıń tiykarǵı hám áhmiyetli elementi. Marketing xızmetiniń tiykarǵı wazıypası kárxananıń óndiris hám sawda iskerligin bazar talaplarına mas ráwishte shólkemlestiriwden ibarat. Sol sebepli marketing kárxana basqarıwınıń áhmiyetli quramlıq bólegi esaplanadı. Bul taraw arqalı kárxana tek ǵana ónim satıp otırmay, bálkim tutınıwshılar menen uzaq múddetli qatnasıqlardı da qáliplestiredi. Házirgi waqıtta marketing tarawın nátiyjeli shólkemlestiriw kárxanalardıń rawajlanıwında áhmiyetli faktor retinde qaraladı. Ulıwma aytqanda, marketing iskerligi kárxananıń sırtqı ortalıq penen baylanıstırıp turıwshı kópiri.

Marketing xızmetiniń kárxana iskerligindegi roli onıń tiykarǵı funkciyaları menen belgilenedi[2].

1. Bazardı úyreniw. Bazardı úyreniw marketing xızmetiniń eń áhmiyetli wazıypalarınan. Bul proceste tutınıwshılar talabı, básekilesler iskerligi hám bazar shárayatı analiz etiledi;

2. Ónimdi rejelestiriw. Marketing xızmeti ónim assortimentin qáliplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Ónim sapası, dizayni tutınıwshılar talabına mas ráwishte islep shıǵıladı;

3. Baha siyasatı. Marketing xızmeti ónim bahasın belgilewde bazar shárayatın esapqa aladı. Baha siyasatı kárxananıń básekige shıdamlılıǵın asırıwǵa xızmet qıladı;

4. Reklama iskerligi. Reklama marketing iskerliginiń áhmiyetli quramlıq bólegi esaplanadı. Reklama arqalı kárxana ónimleri haqqında tutınıwshılarǵa maǵlıwmat jetkeriledi.

Marketing iskerligin nátiyjeli shólkemlestiriw kárxananıń tómendegishe nátiyjelerge erisiwine járdem beredi:

- Ónim satıw kóleminiń asıwı;
- Kárxana paydasınıń asıwı;
- Básekige shıdamlılıq dárejesi asıwı;
- Tutınıwshılar iseniminiń bekkemleniwi.

Marketing xızmetin shólkemlestiriw basqıshları[3]:

(1-keste)

№	Shólkemlestiriw basqıshları	Mazmunı
1	Bazardı analizlew	Bul basqıshta bazar shárayatı, tutınıwshılar talabı hám básekilesler iskerligi úyreniledi.
2	Marketing strategiyasın islep shıǵıw	Kárxana maqseti tiykarında marketing strategiyası islep shıǵıladı
3	Marketing sxemasın jaratıw	Marketing xızmetiniń dástúriy sxeması qáliplestiriledi
4	Marketing iskerligin ámelge asırıw	Marketing rejeleri ámeliyatta engiziledi
5	Nátiyjelerdi bahalaw	Marketing iskerliginiń nátiyjeliligi analiz qılınadı

Izertlewlerge qaraǵanda, házirgi kúnde Ózbekstanda kóplegen jergilikli kárxanalarda marketing bólimleri tek ǵana reklama menen sheklenip qalmaqta. Biraq, marketing biznesti basqarıwdıń barlıq táreplerin óz ishine qamtıp alıwshı úlkenirek túsinik bolıp tabıladı. Bunı marketing iskerliginiń ámel qılıw tarawı boyınsha bóliniwinde kóriwimizge boladı.

Ámel qılıw tarawı boyınsha marketing

(2-keste)

№	Túrleri	Mazmunı
1	Jámáátshilik qásiyetine iye bolǵan ideyalar marketingi	Maqsetli topar tárepinen sociallıq ideya, háreket yáki ámeliyattı qabıl qılıwǵa erisiw maqsetinde ámelge asırılatuǵın dástúrlerdi islep shıǵıp, ómirde engiziw hám islewin qadaǵalaw
2	Orınlar marketingi	Óz aldına orınlar, obyektlerdiń jaylasıwına qarata klientlerdiń qatnasıǵın payda qılıw, saqlap turıw yáki ózgertiw boyınsha iskerlik.
3	Ishki marketing	Firma ishinde klientler menen isleytuǵın isshilerdi oqıtıw hám finanslastırıw boyınsha ámelge asırılatuǵın marketing.
4	Shólkemler marketingi	Usı firmanı qızıqtıratuǵın hámme shaxslar hám shólkemlerdiń qatnasıǵın hám háreketlerin payda qılıw, saqlap turıw yáki ózgertiwge qaratılǵan iskerlik.
5	Xalıqaralıq marketing	Firmanıń xalıqaralıq kólemdegi iskerligi.

Házirgi kúnde kárxanalarda marketingniń rawajlanıwına tómendegi mashqalalar sebep bolmaqta:

-Marketing tarawı boyınsha joqarı mamanlıqqa iye analizshilerdiń jetispewshiligi:

-Marketing byujetiniń nátiyjesiz jumsalıwı;

-Klientler menen qayta baylanıs sistemasınıń ázziligi.

Áne usı mashqalar sheshimin tapqan jaǵdayda kárxanada marketing tarawı rawajlanıp jetilisedi. Bunıń ushın kárxana marketing qánigelerin tayarlaw hám mamanlıǵın asırıw boyınsha shara ilajlar kóriwi tiyis. Sonıń menen bir qatarda zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw jánede klientler menen baylanıslardı bekkemlewi zárur.

Juwmaqlap aytqanda, kárxanalarda marketing xızmetiniń nátiyjeli shólkemlestiriw bazar ekonomikası shárayatında áhmiyetke iye. Marketing arqalı kárxana bazar talapların úyrenedi, básekige shıdamlılıqtı asıradı. Marketing xızmetin tuwrı qáliplestiriw kárxana iskerliginiń turaqlı rawajlanıwın támiyinleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ergashxodjaeva Sh.J., Qosimova M.S., Yusupov M.A. Marketing. Darslik. — T.:Iqtisodiyot, 2018. — 232 б.

2. Jalolov J. J., Marketing, T., 2018; 5. G’ulomov S. S, Marketing asoslari, 2-nashr. T., 2017.

3. Carlos Trillo Promotion strategy: how to promote your business [2021] [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.evinex.com/promotionstrategy/.

KÁRXANALARDIŃ FINANSLIQ NÁTIYJELERIN VERTIKAL HÁM GORIZANTAL ANALIZLEWDIŃ ÁHMIYETI

Nurmanov Karjawbay Tileubaevich *Buxgalteriyalıq esap hám audit kafedrası docenti*

Umirzakova Kanshayım Jumaxmet qızı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

Genjaliev Azamat Polat ulı *QMU 3-kurs “Buxgalteriya esabı hám auditi” baǵdarı studenti.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632565

Annotaciya: Bul maqalada kárxana finanslıq nátiyjelerin analiz etiwdiń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri kórsetilgen. Onda finanslıq nátiyjeler túsinigi, olardıń qáliplesiw derekleri, tiykarǵı kórsetkishleri hám analizlew usılları keń kórip

shıǵılǵan. Sonday-aq, kárxana jumısınıń nátiyjeliligin arttırıwda finanslıq nátiyjelerdi tallawdıń áhmiyeti tiykarlap berilgen.

Tayanısh sózler: finanslıq nátiyje, payda, zıyan, rentabellik, analiz, nátiyjelilik, dáramat, qárejet, finanslıq turaqlılıq.

Annotation: This article presents the theoretical and practical aspects of analyzing a company's financial results. The concept of financial results, their sources of formation, key indicators, and analysis methods are extensively examined. Furthermore, the importance of analyzing financial results in increasing the efficiency of an enterprise is substantiated.

Key words: financial result, profit, loss, profitability, analysis, effectiveness, income, cost, financial stability.

Bazar ekonomikası shárayatında kárxanalardıń tabıslı jumıs alıp barıwı olardıń finanslıq nátiyjelerine tikkeley baylanıslı. Finanslıq nátiyjeler kárxananıń óndirislik hám xojalıq iskerligi juwmaqların bildirip, onıń ekonomikalıq potencialın, básekige shıdamlılıǵın hám finanslıq turaqlılıǵın belgileydi. Sol sebepli finanslıq nátiyjelerdi analizlew tek teoriyalıq emes, al ámeliy jaqtan da úlken áhmiyetke iye. Finanslıq nátiyjelerdi tereń úyreniw arqalı kárxana jumısındaǵı unamlı hám unamsız tendenciyalar anıqlanadı, bar mashqalalar ashıp beriledi hám olardı saplastırıw boyınsha anıq ilajlar islep shıǵıladı. Bunnan tısqarı, bul tallaw basqarıw qararların qabıl etiwde áhmiyetli málimleme deregi esaplanadı.

Xojalıq júritiwshi subyektlerdiń finanslıq nátiyjelerin úyreniw hám oǵan baha beriwde finanslıq nátiyje kórsetkishlerinen paydalanıladı. Finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabat kárxananıń dáramatları, qárejetleri hám sap paydası haqqında sistemalastırılǵan maǵlıwmatlardı óz ishine aladı. Usı esabat arqalı kárxananıń tiykarǵı jumısı, finanslıq operaciyaları hám basqa da jumıs túrlerinen alınǵan nátiyjeler tolıq sáwlelenedi[1]. Esabattaǵı tiykarǵı kórsetkishlerge satılıwdan túsken túsim, satılǵan ónimniń ózine túser bahası, jalpı payda, operacion qárejetler, operacion payda hám sap payda kiredi. Bul kórsetkishler óz ara baylanıslı halda tallanıp, kárxananıń ulıwma finanslıq jaǵdayı haqqında anıq túsinik beredi[2].

Kárxananıń finanslıq nátiyjelerin analizlewdiń tiykarǵı maqseti-onıń finanslıq jaǵdayın bahalaw, paydanıń qáliplesiw dereklerin anıqlaw, qárejetlerdi azaytıw imkaniyatların tabıw hám de keleshektegi rawajlanıw perspektivaların belgilewden ibarat. Bul proceste túrli ekonomikalıq usıllar hám kórsetkishlerden paydalanıladı. Sonıń ishinde, gorizontal analiz, vertikal analiz, trend analiz, faktorlıq analiz sıyaqlı usıllar keńnen qollanıladı. Hár bir usıl finanslıq nátiyjelerdi túrli tárepten úyreniw imkanın beredi[3].

Gorizontal analiz járdeminde finanslıq kórsetkishlerdiń waqıt boyınsha ózgeriw dinamikasi anıqlanadı. Bul usıl arqalı kárxana dáramatları hám qárejetleriniń ósiw yáki kemeyiw tendenciyaları úyreniledi. Vertikal analiz bolsa finanslıq esabat elementleriniń ulıwma nátiyjege úlesin anıqlawǵa qaratılǵan bolıp, dáramatlar hám qárejetler strukturasın bahalaw imkanın beredi. Trend analizi bolsa uzaq múddetli rawajlanıw baǵdarların anıqlawǵa járdem beredi[4].

AO «TPECT 12» kárxanasınıń 2022-jıl hám 2023-jıldaǵı finanslıq nátiyje kórsetkishlerin analiz qılıp kóreyik[5].

1-keste.

Kórsetkishler atı	**2022-jıl**	**2023-jıl**	**Ózgerisi**	**Ósiwi**
Ónim (tovar, jumıs hám xızmet) lerdi satıwdan sap túsim	645 900 948	710 155 346	64 154 398	110,0
Satılǵan ónim (tovar, jumıs hám xızmet)lerdiń ózine túser bahası	563 688 562	651 359 012	87 670 450	155,5
Ónim (tovar, jumıs hám xızmet)lerdi satıwdıń jalpı paydası	**82 212 386**	**58 796 334**	**-23 416 052**	**71,5**
Dáwir qárejetleri	73 911 687	58 564 485	-15 347 202	79,2
Basqa operacion qárejetler	18 761 230	11 510 220	-7 251 010	61,3

Tiykarǵı iskerliktiń paydası	**8 300 699**	**231 876**	**-8 068 823**	**2,79**
Finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler	10 503 837	9 652 812	851 025	91,9
Finanslıq iskerliktiń dáramatları	7 956 448	18 643 244	10 686 796	234,3
Dáramat (payda) salıǵın tólegenge shekem payda	**5 753 310**	**9 222 308**	**3 468 998**	**160,2**
Dáramat (payda) salıǵı	690 397,2	1 106 676,96	416 279,76	160,3
Paydadan basqa salıqlar hám jıyınlar	1 091 714	789 914	301 800	72,4
Esabat dáwiriniń sap paydası	**3 971 198,8**	**7 325 717,04**	**3 354 518,24**	**184,5**

Usı keste maǵluwmatlarına qaraǵanda, kárxananıń 2022-2023-jıllardaǵı finanslıq nátiyjeleri analizi tómendegishe:

1. Dáramat hám Satıw kólemi

Sap túsim: 2023-jılı ónim satıwdan túsken túsim 710,2 mlrd. sumdı qurap, ótken jılǵa salıstırǵanda 110,0% ke (yaki 64,1 mlrd. sumǵa) ósken. Bul kárxanada sawda kólemi keńeygeninen dárek beredi.

Satıw ózine túser bahası: Dáramat penen birge ózine túser baha da sezilerli artqan (115,5%). Ózine túser bahanıń ósiw páti dáramat ósiwinen joqarı bolǵanı sebepli, jalpı payda 82,2 mlrd sumnan 58,8 mlrd sumǵa, yaǵnıy 28,5% ke azayǵan.

2. Qárejetler hám Operacion iskerlik.

Dawir qárejetleri: Kárxana qárejetlerdi optimallastırıwǵa erisken. Dawir qárejetleri 20,8% ke, basqa operaciyalıq qárejetler bolsa 38,7% ke qısqarǵan.

Tiykarǵı xızmet paydası: Qárejetlerdiń azayıwına qaramastan, jalpı paydanıń keskin túsiwi esabınan tiykarǵı xızmet paydası 8,3 mlrd sumnan 231,8 mln sumǵa túsip ketken (derlik 35 esege azayıw). Bul kárxananıń tiykarǵı biznes procesi nátiyjeliliginiń tómenlegenin kórsetedi.

3. Finanslıq iskerlik hám juwmaqlawshı payda

Finanslıq dáramatlar: Kárxananıń finanslıq jumıstan dáramatları 234,3% ke (2,3 eseden kóp) artqan. Áne usı faktor kárxananıń ulıwma paydasın "qutqarıp" qalǵan.

Sap payda: Barlıq salıqlar tólengennen keyingi esap beriw dáwiriniń sap paydası 3,9 mlrd sumnan 7,3 mlrd sumǵa jetti (ósiw 184,5%).

Ulıwma juwmaq shıǵaratuǵın bolsaq, kárxana 2023-jıldı payda menen juwmaqlaǵan hám sap payda derlik 2 esege artqan. Biraq, bul ósiw tiykarǵı ónim satıw esabınan emes, al finanslıq dáramatlar hám qárejetlerdi keskin azaytıw esabınan erisilgen. Ózine túser bahanıń tez ósiwi hám jalpı paydanıń azayıwı kárxananıń keleshekte óndiris nátiyjeliligin qayta kórip shıǵıwı kerekligin ańlatadı.

Usı maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp kárxana tómendegishe jumıslardı alıp barıwı kerek:

Ózine túser bahanı optimallastırıw: Satıw ósken waqıtta ózine túser bahanıń onnan tezirek ósiwi qáwipli signal esaplanadı. Shiyki zat satıp alıw bahaları, energiya jumsalıwı hám logistika qárejetlerin qayta kórip shıǵıw zárúr.

Tiykarǵi xizmet nátiyjeliligin arttırıw: Jalpı paydanıń tómenlewi ónimniń bazardaǵı básekige shıdamlılıǵı yamasa baha siyasatınıń nadurıs ekenligin kórsetiwi múmkin. "Tiykarǵı iskerliktiń paydası" derlik 97% ke azayıp ketken, buǵan ayrıqsha itibar qaratıw kerek.

Finanslıq turaqlılıqtı saqlaw: Házirgi paydanıń úlken bólegi finanslıq dáramatlar (máselen, dividendler, procentler yamasa kurs ayırmashılıǵı) esabınan qáliplesken. Bul dáramatlar turaqlı bolmawı múmkin, sonıń ushın dıqqattı jáne tiykarǵı biznes proceslerge qaratıw kerek.

Finanslıq nátiyjelerdi analizlewde payda kórsetkishleri áhmiyetli orın tutadı. Payda kárxana xızmetiniń aqırǵi nátiyjesi bolıp, onıń ekonomikalıq nátiyjeliligin kórsetedi. Finanslıq nátiyjelerge tásir etiwshi faktorlardı analizlew de áhmiyetli wazıypa esaplanadı. Bul faktorlar ishki hám sırtqı faktorlarǵa bólinedi. Ishki faktorlar qatarına óndiris kólemi, ónimniń ózine túser bahası, miynet ónimdarlıǵı, basqarıw nátiyjeliligi kiredi. Sırtqı faktorlar bolsa bazar konyunkturası, inflyaciya dárejesi, salıq siyasatı, báseki ortalıǵı sıyaqlı faktorlardı óz ishine aladı. Bul

faktorlardı tereń analizlew arqalı kárxana óziniń finanslıq nátiyjelerin jaqsılaw jolların anıqlay aladı.

Kárxanalarda finanslıq nátiyjelerdi analizlew nátiyjeleri basqarıw qararların qabıl etiwde áhmiyetli rol oynaydı. Analiz nátiyjeleri tiykarında óndiris kólemin arttırıw, qárejetlerdi azaytıw, jańa bazarlardı iyelew, investiciya siyasatın jetilistiriw sıyaqlı strategiyalıq qararlar qabıl etiledi. Sonıń menen birge, finanslıq analiz kárxananıń kreditke qábiletliligin bahalawda da áhmiyetke iye.

Juwmaqlap aytqanda, kárxanalardıń finanslıq nátiyjelerin analizlew olardıń turaqlı rawajlanıwın támiyinlewde áhmiyetli qural esaplanadı. Bul process arqalı kárxana óziniń kúshli hám ázzi táreplerin anıqlaydı, bar imkaniyatlardan nátiyjeli paydalanadı hám keleshektegi rawajlanıw strategiyasın belgileydi. Sonıń ushın hár bir kárxanada finanslıq analiz sistemasın jetik jolǵa qoyıw hám onı turaqlı túrde jetilistirip barıw zárúr.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan respublikasi Ekonomika hám Finans ministrligi “Milliy buxgalteriya standartlari” Tashkent, 2020.

2. “International Financial Reporting Standards” (IFRS) Foundation London: IFRS Foundation, 2022.

3. “Buxgalteriya esabi hám finansliq esabat standartlari” Ǵ.Xudoyberdiyev Tashkent: “Ilm-Ziyo” baspasi, 2021.

4.“Ekonomikalıq analiz” oqıwlıq. Z. Tajekeev hám basqalar Nókis “Bilim” baspası 2024-j.

5. AO «TPECT 12» kárxanasınıń 2022-jıl hám 2023-jıldaǵı finanslıq nátiyjesi

KICHIK BIZNESDA STATISTIK TADQIQNI XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA AMALGA OSHIRISH

U.Sitmuratov, X.Kalimbetov, A.Shamshetov *University of innovation technologies “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi professor-oqituvshilari*

Saburova Gulbanu Bahadir qizi *University of innovation technologies, iqtisodiyot yo‘nalishi talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634199

Annotatsiya: Ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va buning uchun samarali mexanizmlarni aniqlash hamda ishlab chiqishda unga ta’sir qiluvchi omillar miqdoriy usullar asosida tadqiq qilinib kelinmoqda

Kalit so‘zlar: Kichik biznes, statistika, iqtisodiy o‘sish, barqaror rivojlanish, takomillashtirish.

Abstract: In many developed and developing countries, when supporting small businesses and identifying and developing effective mechanisms for this, the factors influencing it are studied on the basis of quantitative methods.

Keywords: Small business, statistics, economic growth, sustainable development, improvement.

Ekonometrik usullar miqdoriy baholashning eng muhim usullari sifatida tan olingani holda ko‘plab tadqiqotlarda sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, ko‘rsatkichlar orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni baholash asosida sohani rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilab berish hamda prognoz qiymatlarini ishlab chiqishda keng miqyosda qo‘llanilib kelinmoqda. Natijada, iqtisodiyotning lokomativi, iqtisodiy taraqqiyotning asosi, ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning echimini o‘zida jamlagan kichik biznes bo‘yicha tadqiqotlarda ekonometrik usullarda foydalanish masalalariga e’tibor qaratib o‘tamiz.

Ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va buning uchun samarali mexanizmlarni aniqlash hamda ishlab chiqishda unga ta’sir qiluvchi omillar miqdoriy usullar asosida tadqiq qilinib kelinmoqda. Bundan tashqari kichik biznesning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashdagi ahamiyatini baholashda ekonometrik usullardan foydalanilmoqda.

Ko‘plab olimlar o‘z tadqiqotlarida tadbirkorlik subyektlari, kichik va o‘rta biznesning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etishdagi roli hamda barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyati masalalariga e’tibor qaratib o‘tilgan. Jumladan, qator tadqiqotlarda iqtisodiy o‘sish hamda barqarorlik mavjud korxonalar soni bilan emas balki, yangi ish o‘rinlarini yaratishda muhim bo‘lgan yangidan tashkil qilingan korxonalar hisobiga ta’minlanishini ta’kidlanadi. MakMillan va Vudruflar o‘z tadqiqotlarida yangidan tashkil qilingan korxonalar ko‘pchilik holatlarda iqtisodiy yaxshilash asosida amalga oshirilayotgan islohotlarni samaradorligini oshirishga xizmat qilishi hamda oldindan mavjud bo‘lgan, islohotlarga moslashayotgan korxonalarga nisbatan turli yangi vaziyatlardan kamroq ta’sirlanishini aniqlashadi.

Ya’ni bir tadqiqotda xususiylashtirish masalasiga e’tibor qaratilgani holda startaplarni tashkil qilish samarasiz faoliyat ko‘rsatayotgan davlat korxonalarini muvaffaqiyatli xususiyalashtirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi. Shuningdek, yangi xususiy korxonalarni vujudga kelishi iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi va samaradorlikni oshiradi. Ya’ni, ko‘plab kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil qilinishi, turli ishlab chiqaruvchilar orasida raqobat kurashini vujudga kelishiga sabab bo‘lgani holda samarali faoliyat yuritayotgan subyektlar va tarmoqlarning yashab qolishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari xilma-xillikning ta’minlanishi, yuqori raqobat, keng tanlovni mavjudligi texnik-texnologik jihatdan eskirgan korxonalarni innovatsion hamda yuqori mahsuldorlikka ega bo‘lgan korxonalarga almashtirish asosida yangi soha va tarmoqlarni kengaytirishga yordam beradi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan holatlar resurslarni yanada samaraliroq hududlarga qayta taqsimlashni ta’minlab, raqobatbardoshlik hamda iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda xizmat qiladi.

Mazkur yo‘nalishda amalga oshirilgan tadqiqot natijalariga asoslanilgan holda quyidagicha xulosa qilish mumkin, ya’ni innovatsion tadbirkorlarning bandlikdagi ulushini oshib borishi, iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ham mos ravishda yuqori bo‘lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60 сонли фармони.

ealey, J.F. (2005). Statistics: A tool for social research, 7th edition. Belmont: Thomson Wadsworth.

3. Ugwu, P.U. (2003). Digestive principles and techniques of statistics. Enugu: Rhema Publications.

4. https://www.ifc.org/en/stories/2024/small-business-big-impact

5. https://blogs.worldbank.org/en/trade/helping-small-business-be-engine-growth-and-employment

SANLÍ EKONOMIKA JAǴDAYÍNDA AWÍL XOJALÍǴÍ JER RESURSLARÍNAN PAYDALANÍW SISTEMASÍN JETILISTIRIW ZÁRÚRLIGI

Seilbekov Berdiyar Baxievich *- University of innovation technologies "Moliya va iqtisodiyot" kafedrasi*

Inyatov Almaz Reymbaevich *- Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, “Ekonomika, turizm hám biznesti basqarıw” kafedrasi professorı w.a.*

Turdıǵalieva Juldız Rustem qızı *- QMU 4-kurs studenti*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634696

Annotatsiya: *Bul maqalada sanlı ekonomika jaǵdayında awıl xojalıǵında jer resurslarınan nátiyjeli paydalanıw sistemasın analizlew tiykarında monitoring hám qadaǵalaw sistemasındaǵı jaǵdaylar anıqlanıp, tarawǵa baylanıslı usınıslardı ilimiy jaqtan tiykarlanǵan usınıslar hám onı turaqlı basqarıw mexanizmleri berilgen.*

Tayanısh sózler: *awıl xojalıǵı, jer fondı, suwǵarılatuǵın jer, jaylaw, diyqanshılıq, fermer xojalıqları, monitoring.*

Abstract: *In this article, based on the analysis of the system of efficient use of land resources in agriculture in the context of a digital economy, the situation in the*

monitoring and control system was identified, and scientifically based recommendations related to the industry and mechanisms for its sustainable management were presented.

Keywords: *agriculture, land fund, irrigated land, pasture, farming, farms, monitoring.*

Búgingi kúnde dúnyada jer reforması mexanizmlerin qáliplestiriw menen baylanıslı bolǵan kóplegen mashqalalar gúzetilmekte. Mısalı, jerlerdi qayta bólistiriwdiń keskinlesiwi, jerdiń ekonomikalıq ónimdarlıǵı páseyiwiniń aldını alıw hám investitsiyalardıń jetispewshiligi, jerler degradatsiyasın basqarıwda ekonomikalıq metodikalardıń azlıǵı, awıl-xojalıǵı jerleriniń aylanıstan (oborottan) shıǵıp ketiwiniń aldını alıwdı óz ishine aladı.

Pútkil dúnyadaǵı sıyaqlı mámleketimizde de jańa jerlerdi ózlestiriw menen birge jerlerdiń meliorativ jaǵdayınıń buzılıwı, eroziya, qurǵaqshılıq, shorlanıwdıń kúsheyiwi hám jer astı suwlarınıń tásiri, sanaat hám transport qurılısları, paydalı qazılmalardıń ashıq túrde ózlestiriliwi nátiyjesinde awıl-xojalıǵı jerleriniń aylanıstan (oborotdan) shıǵarılıwı tezlesip barmaqta.

Nátiyjede kópshilik mámleketlerdegi sıyaqlı mámleketimizde de jer fondın saqlap qalıw hám onıń quramın tártipke salıw boyınsha ilájlar ámelge asırılmaqta. Bul boyınsha Ózbekstannıń hám BMT, YUNESKO, FAO sıyaqlı xalıqaralıq shólkemler hhújjetlerine implementatsiyalanıwı hám olardıń imkaniyatlarınan nátiyjeli paydalanıw aktual áhmiyetke iye.

2021-jıldıń 20-avgustında Ózbekstan Respublikası Prezidenti SHavkat Mirziyoevtıń mámleketimiz isbilermenleri menen ashıq sóylesiw túrindegi ushırasıwında jer resurslarınan paydalanıw hám basqarıw máselelerine de toqtalıp ótti[1]. Ózbekstan Respublikasında ámeldegi nızamshılıq xújjetleri jer hám basqada tábiyiy resurslardan aqılǵa uǵras paydalanıw, olardı qorǵaw hám bundaǵı qatnasıqlardı tártipke salıwǵa baǵdarlanǵan bolıp, olar sociallıq qatnasıqların tártipke salıwshı ekonomikalıq siyasattıń muwapıqlastırıwshı áhmiyetli xújjetleri bolıp qalmaqta[2].

Olardıń tiykarında sońǵı jıllarda jer ajıratıwdıń ápiwayılastırılǵan tártibin qollaw, tábiyiy resurslardan paydalanıwda zamanagóy bazar mexanizmi, innovatsiyalıq hám resurslardı únemlewshi texnologiyalardı engiziw, joqarı dáramatlı, eksportbap ónimler jetistiriw ushın jerlerdi qayta bólistiriw boyınsha sistemalı ilájlar ámelge asırılmaqta. Sonıń menen birge, mámleketimiz xalqınıń joqarı dárejelerde ósip barıwı, awıl-xojalıǵı jerleriniń awıllıq emes xojalıqlardıń maqsetlerine ótkeriliwiniń toqtamay atırǵanlıǵı áqibetinde jerler sońǵı 20 jıl ishinde 64 payızǵa, xalıqtıń jan basına tuwrı keletuǵın suwǵarılatuǵın jerler bolsa 24 payızǵa kemeyip ketti. Bunnan tısqarı sanaat, transport, baylanıs hám basqa maqsetlerge mólsherlengen jer maydanları 2,12 ese kemeygen bolsa, jasaw punktleriniń jerleri 1,12, toǵay jerleri 4,45, suw fondı jerleri 1,35, rezervtegi jerler 1,49 esege astı[6].

Bunday process hár jılı muǵdar hám sapalıq jaqtan tábiyiy hám antropogen faktorlar hám jaǵdaylar tásirinde dawam etpekte. Demek, azıq-awqat mashqalasın sheshiw hám ekonomika tarmaqlarında paydalanıw ushın sheklengen jer resurslarınıń ónimdarlıǵın asırıw keleshekte ekstensiv emes, al intensiv jollardı qollaw, sonday-aq, jer múlkdarları hám ijarashılarınıń jerlerden intensiv paydalanıwǵa investitsiya kirgiziw, jerlerdiń ónimdarlıǵın saqlaw hám asırıw, ulıwma jerlerdiń resurs túrindegi wazıypaların jánede kúsheytiw menen de tikkeley baylanıslı bolıp tabıladı.

Bunday quramalı process geypara jeke yamasa lokal (mánzilli) ilájlar járdemi menen bir qatarda jer hám basqa da resurslardan paydalanıw máselelerine kompleks qatnas zárúrligin talap etedi. Biraq kompleks ilájlardı islep shıǵıw da mashqalanı tolıǵımenen sheshe almaydı. Sebebi, eń aldı menen, bekkem metodikalıq hám ámeliy esap-kitaplar menen tiykarlanǵan hám anıq nátiyjelerge erisiwge baǵdarlanǵan jer hám basqa da resurslardan paydalanıwdı shólkemlestiriw, jobalastırıw hám qollap-quwatlawdıń jalǵız sistemasın jaratıw kerek.

Jer taypalarına sáykes túrde mámleket jerden paydalanıwdı sistema túrinde óz ishine jeti (rezerv jerlerinen tısqarı) bir túrdegi atamadaǵı jerden paydalanıwlardı – kishi sistemaların biriktiredi (1-súwret).

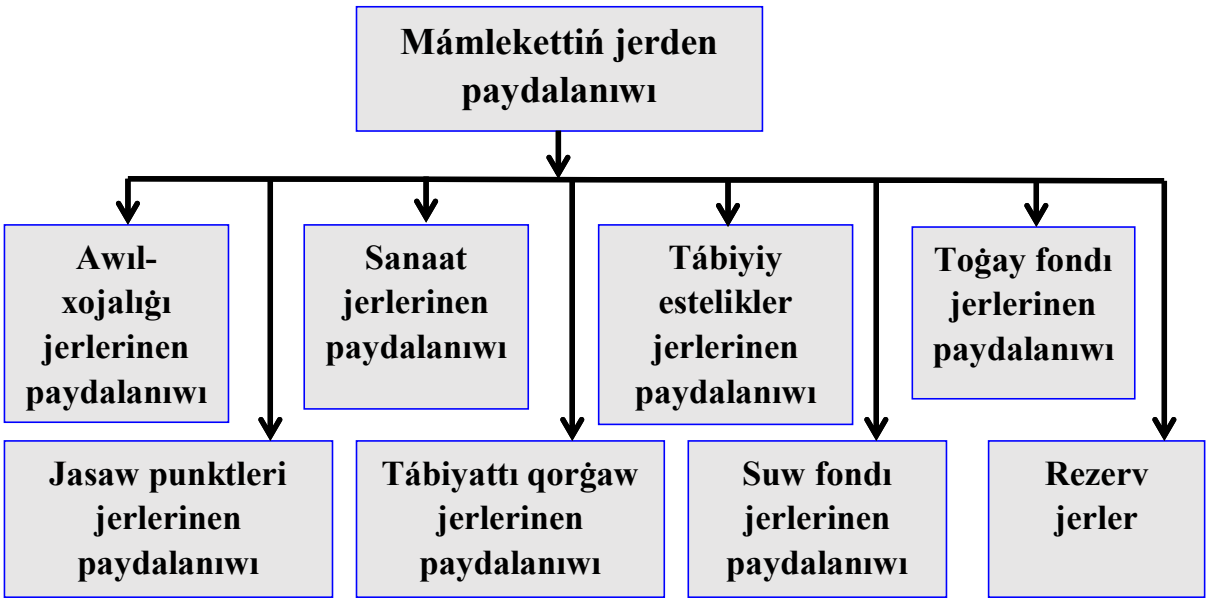

1-súwret. Respublikadaǵı jerden paydalanıwdıń tiykarǵı túrleri

Ózleriniń maqsetli áhmiyeti boyınsha da, ólshemleri boyınsha da birqansha áhmiyetli jerlerden paydalanıw túri – bul awıl-xojalığınıń jerden paydalanıwı esaplanadı.

Joqarıdaǵı pikirlerdi inabatqa alǵan túrde jer resurslarınan paydalanıw sisteması bul – jámiyet hám tábiyattıń rawajlanıwı nızamlarınan ańlı túrde paydalanıw tiykarında rawajlanatuǵın ekonomika hám jámiyet tárepinen jer resurslarınan toqtawsız, siklli, kópmaqsetli tutınıw, oǵan iyelik etiw hám onnan paydalanıw hámde bul processti tártipke salıwda júz beretuǵın qatnasıqlar sisteması bolıp tabıladı.

Mámleketimiz basshısınıń jergilikli byudjetlerdi turaqlastırıw hám olardıń óz-betinsheligin támiynlewge qaratılǵan baslamaların ámelge asırıwdan tiykarǵı maqset aymaqlarımızda xalıqtıń turmıslıq dárejesin jánede jaqsılawǵa baǵdarlanǵan joybar hám dástúlerdi finanslastırıwdıń isenimli dereklerin qáliplestiriw, olardı qadaǵalawdı shólkemlestiriw hám aqırǵı nátiyjede aymaqlardıń social-ekonomikalıq, ekologiyalıq turaqlılığın támiynlew bolıp esaplanadı. Sonday-aq, bazar qatnasıqları jaǵdayında jer resurslarınan paydalanıw hám basqarıwdı jergilikli byudjetlerge túsetuǵın tiykarǵı salıqlardıń biri jer salığın tártipke salıwshı hám qollap-quwatlawshı wazıypaların kúsheytiw arqalı ámelge asırıwdı talap etedi. Usınday kóz-qarastan jergilikli byudjetlerge jer salığı esabınan túsetuǵın qarjılardı

kóbeytiw, salıq salıwda ádillik, obektivlik sıyaqlı eń áhmiyetli prinsiplerdiń rolin asırıw, olardı ekonomikalıq qorǵawdı bekkemlew maqsetinde jer fondın bir neshe taypalarǵa, jer túrleri hám kishi túrlerine diversifikatsiyalaw arqalı taypalastırılǵan jer salığı sistemasın engiziw maqsetke muwapıq.

Jerdiń resurs túrinde júdá kóp funksiyalardı atqarıwı inabatqa alınatuǵın bolsa, onıń shólkemlestiriwshilik-huqıqıy, institutsional, investitsiyalıq, strukturalıq, social-ekonomikalıq, tábiyattı qorǵaw, texnologiyalıq, ekologiyalıq hám basqa da táreplerin óz ishine alatuǵın basqarıw mexanizmleriniń de kóp túrliligin talap etedi. Usınday kóz-qarastan, jer reforması strategiyasın belgilew hám onı tabıslı ámelge asırıw respublikamız jaǵdayında keleshektegi eń aktual hám tiykarǵı wazıypalardıń biri túrinde tán alınıwı hám sheshiliwi talap etiledi. Bul óz gezeginde jerden paydalanıwdıń tek mámleket tárepinen ǵana tártipke salınatuǵın emes, al bazar talapları, túrli múlikshilik hám xojalıq júrgiziw formalarınıń ózine say ózgesheliklerinide esapqa alatuǵın, mámleket - jeke sheriklik prinsipleri tiykarında zamanagóy prinsipial jańa sistemanı jaratıwǵa qaratılǵan. Bul bolsa “Ózbekstanda jer reforması milliy Koncepciyası”n islep shıǵıw hám ámelge asırıw zárúrligin ańlatadı.

Bul Koncepciya óz maqset hám mazmun-mánisine qaray jer qatnasıqların rawajlandırıwdıń bazar mexanizmleri hám talaplarına sáykes keletuǵın koncepciya bolıp, onda birinshi dárejeli itibar jerden paydalanıwdıń ekonomikalıq tárepine beriliwi kerek hám onı engiziw bolsa, eń áhmiyetli strategiyalıq wazıypalardı orınlawǵa qaratılǵan bir qatar arnawlı dástúrlerdi ámelge asırıw názerde tutılıwı kerek. Koncepciyanı ámelge asırıwdıń tiykarǵı baǵdarlarına jerlerdiń kadastr qunın anıqlawdıń barlıq aymaqlar ushın jalǵız tártibin ornatıw; jer uchastkaları bazar qunın bahalawdıń metodikaların belgilew; salıq salıw maqsetleri ushın jerlerdiń barlıq kategoriyaların jalpı bahalawdıń metodikasın islep shıǵıw; qáliplesip atırǵan jer bazarında xızmet etiw ushın jeke jer bahalawshılardı tayarlaw hám jumısların mámleket tárepinen tártipke salıw, olardıń juwapkershiligin nızam xújjetlerinde belgilep qoyıwdı kirgiziw mumkin.

Koncepciyanı ámelge asırıw maqsetinde «Jer dúziw haqqında»ǵı, «Awıl-xojalıǵına mólsherlengen jerlerden paydalanıw haqqında»ǵı «Mámleket jer múlkin ajıratıw haqqında»ǵı, «Topıraq ónimdarlıǵı haqqında»ǵı, «Jerlerdi bahalaw haqqında»ǵı nızam joybarların islep shıǵıw kerek.

Koncepciyada jerlerden paydalanıw, olardıń jaǵdayın mudamı monitoring etip barıw máseleleri, barlıq jerler olardıń múlk forması, qaysı maqsette paydalanıwına qaramastan, monitoring obekti bolıp esaplanıwın atap kórsetiw kerek. Sebebi, mámleketimizdiń geypara aymaqlarında jerlerge ekologiyalıq tásir etiw normalarınıń asıp ketiwi nátiyjesinde olardıń tolıǵı menen izden shıǵıwı, shólleniwi, eroziyası, ónimdar qatlamınıń buzılıwı, shorlanıwı hám suw basıwı, texnogen pataslasıwı hám jaylawlardıń degradatsiyalasıwı úlken qáwip tuwdırmaqta.

Usınday kóz-qarastan óz-aldına atap ótiw kerek, joqarıdaǵı hám basqada mashqalalardıń sheshimleri boyınsha ilim-tálim-óndiris integratsiyasına tiykarınan barlıq qızıǵıwshı tárepler óz-ara birge islesiwiniń jańa formaları hám metodikaların engiziwge júdá úlken zárúrlik bar ekenligi ayqın sezilmekte. Jer qatnasıqların jánede reformalastırıw zárúrligi bul boyınsha kóplegen normativ, shólkemlestiriwshilik-metodikalıq, texnika-ekonomikalıq hújjetlerin qısqa múddetlerde hám sapalı islep shıǵıw hámde olardı ámeliyatqa engiziwdi talap etedi. Bul bolsa belgili bir túrdegi izertlewlerdi, islenbelerdi, normativ esap-kitaplardı ámelge asırıw, tendensiyaların bahalaw menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni;

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil, 11-sentyabrdagi “«O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni;

3. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevtıń Oliy Májiliske hám Ózbekstan xalqına Múrájatnaması. 2022-jıl 20-dekabr. *Lex.uz*

4. Avezbayev S. et al. Determination of rational areas of irrigated plots in saline and subjected lands to irrigation erosion //IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. – IOP Publishing, 2020. – Т. 883. – №. 1. – S. 012059.

5. Altiev, A., & Mahsudov, M. (2020). Improvement of the regulation mechanisms of the land use diversification. International Journal of Pharmaceutical Research. ISSN, 9752366.

6. Majitov B. Awıl-xojalığında jer monitoringin júrgiziwde zamanagóy texnologiyalardı qollaw //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – S. 761-768.

KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHIDA TARMOQLAR ROLINI BAHOLASH

U.Sitmuratov, X.Kalimbetov, A.Shamshetov *University of innovation technologies “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi professor-oqituvshilari*

Uzakbaeva Gulsevar Azamatovna *1-kurs Moliya va moliyaviy texnologiyalar yonalishi talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634371

Annotatsiya: Kichik biznesning taraqqiyotini ta’minlash nafaqat aholi bandligini ta’minlash, ular daromadini oshirish va o‘rta sinfni shakllantirishga xizmat qiladi, balki innovatsion jarayonlarni ham rivojlanishiga hamda turli iqtisodiy krizislar sharoitida kelib chiqadigan iqtisodiy pasayishlarni yumshatish va ijtimoiy muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Kichik biznes, statistika, iqtisodiy krizis, ijtimoiy muammo.

Abstract: Ensuring the development of small business serves not only to ensure employment, increase incomes, and form a middle class, but also to develop innovative processes, mitigate economic downturns and eliminate social problems arising in the context of various economic crises.

Keywords: Small business, statistics, economic crisis, social problem.

Kichik biznes ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlash bilan birga iqtisodiyotda bo‘ladigan turli krizislar davrida kelib chiqadigan salbiy oqibatlar ta’sirini kamaytirishda eng samarali omil hisoblanadi. Dastlabki davrda ularning kuchli ta’sirlanishi kuzatilsada, ularning tez moslashuvchanligi bu kabi muammolarga qarshi kurashishga yordam beradi. Jumladan, COVID-19 pandemiyasi oqibatida kiritilgan cheklovlarni joriy qilinishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, talab va taklif jarayonlaridagi uzilishlar butun dunyo bo‘ylab kichik biznes uchun o‘ziga xos va uzoq muddat davom etadigan zarba bo‘ldi. Pandemiya oqibatida kelib chiqqan muammolarga yuqori ta’sirchan bo‘lgan tarmoqlarda ko‘plab bankrotlik holatlari kuzatildi.

Kichik biznes subyektlarining innovatsion va tadbirkorlik xulq-atvoriga bag‘ishlangan adabiyotlarda mazkur masalani munozarali jihatlari ko‘p bo‘lishiga qaramasdan, keyingi tadqiqot natijalarini ko‘rsatishicha oilaviy va kichik biznes subyektlari pandemiya davrida biznes modellari va tavakkalchilikni o‘ziga moslashtirishi orqali yangi biznes imkoniyatlaridan foydalanish yo‘llarini ishlab chiqilgan.

Yuqoridagilardan ma’lum bo‘lishicha kichik biznesning taraqqiyotini ta’minlash nafaqat aholi bandligini ta’minlash, ular daromadini oshirish va o‘rta sinfni shakllantirishga xizmat qiladi, balki innovatsion jarayonlarni ham rivojlanishiga hamda turli iqtisodiy krizislar sharoitida kelib chiqadigan iqtisodiy pasayishlarni yumshatish va ijtimoiy muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida kichik biznes subyektlarini rivojlanish tendentsiyalarini tadqiq qilish hamda ta’sirlarning faoliyat sohalari kesimida turlicha bo‘lishini hisobga olgan holda soha rivojini iqtisodiyot tarmoqlari kesimidagi qiyosiy tahlilini amalga oshirish lozimligini asoslaydi.

Shu sababdan tahlil uchun obyekt sifatida tanlangan Qoraqalpog‘iston Respublikasida kichik biznes subyektlari rivojlanishining umumiy va tarmoqlar kesimidagi tendentsiyalari qarab chiqamiz. Tahlilni amalga oshirish uchun mintaqa va iqtisodiyot tarmoqlaridagi kichik tadbirkorlik subyektlarining faollik darajasi

ko‘rsatikichidan foydalanamiz. Tahlil 2014-2024 yillar ma’lumotlari asosida aniqlanildi.

Tahlil qilinayotgan davrda pandemiyaning sodir bo‘lganligini hisobga oladigan bo‘lsak, tarmoqlar kesimidagi tahlil ularning qaysilari pandemiya oqibatida ko‘proq ta’sirlanganligini aniqlashga yordam beradi. Amalga oshirilgan tahlil natijalarini ko‘rsatishicha tadqiq qilinayotgan davrda mintaqada kichik biznes subyektlari faollik darajasi etarli darajada yuqori bo‘lib, minimal qiymati 77,4 va maksimal qiymati 97,5 foizni tashkil qilmoqda. Umumiy hisobda variatsion kenglik 20,1 birlikka teng bo‘lgani holda aniqlanilgan o‘rtacha qiymatdan (91,7 foizni) katta miqdorga farq qilgani holda pasayishni keskinligidan dalolat beradi. Boshqa tomondan minimal qiymatning 2024 yilga mos kelishi, pandemiya davridagi ko‘rsatkichlarning o‘rtacha qiymatdan yuqori bo‘lishi mintaqada kichik tadbirkorlik subyektlarini pandemiyadan kam ta’sirlanganligini asoslaydi.

Minimal qiymatning 2024 yilga to‘g‘ri kelishining asosiy sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin. Mazkur yilda nofaol kichik biznes subyektlari sonini keskin oshishi kuzatilgan, ya’ni 6447 birlikni tashkil qilgani holda oldingi yilga nisbatan 5,6 barobarga oshgan. Boshqa tomondan ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar sonida ham ijobiy o‘zgarish kuzatilgan, ya’ni oldingi davrga nisbatan 18,8 foizga oshgan bo‘lishiga qaramasdan faol kichik biznes subyektlari sonida 3,5 foizga pasayish kuzatilgan.

Ushbu o‘zgarishning sabablarini aniqlash maqsadida Qoraqalpog‘iston respublikasida kichik biznes subyektlari faollik darajasini iqtisodiyot tarmoqlari kesimida qarab chiqildi. Oxirgi yilda nofaol kichi tadbirkorlik subyektlari soni 5304 birlikka oshgan bo‘lib, uning 1401 birligi savdo sohasiga to‘g‘ri kelmoqda. SHuningdek, 958 va 938 tasi mos ravishda qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalariga to‘g‘ra kelgan va bular jamiga nisbatan 62,2 foizni tashkil qilgan. Ro‘yxatdan o‘tgan jami korxonalarda ularning ulushini 64,9 foizga tengligini hisobga oladigan bo‘lsak, bu normal holat hisoblanadi.

Qoraqalpog‘iston respublikasida kichik biznes subyektlari faollik darajasini tarmoqlar kesimidagi dinamikasi

	Jami	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Savdo	Tashish va saqlash	Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	Axborot va aloqa	Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	Boshqa turlari	**Maksimum qiymat**	**Minimum qiymat**	**Variatsion kenglik**
2014	**82,4**	85,6	80,5	78,1	83	83,1	85,3	71,9	93,8	82,3	**93,8**	**71,9**	**21,9**
2015	**87,9**	88,9	87,3	88,2	87,4	87,7	90,9	83,8	95,5	86,9	**95,5**	**83,8**	**11,8**
2016	**90,8**	90,4	91	91,6	90,2	92,6	92,3	87,7	96,4	89,8	**96,4**	**87,7**	**8,7**
2017	**93,3**	92,3	93,9	94	93,6	93,9	93,8	88,6	95,6	92,7	**95,6**	**88,6**	**7**
2018	**95,2**	94,5	95,4	96,6	95,1	95,4	95,6	92,1	99,4	94,1	**99,4**	**92,1**	**7,3**
2019	**96,9**	96	97,2	98,2	96,9	96,6	97	94,4	98,6	96,8	**98,6**	**94,4**	**4,2**
2020	**97,5**	96	98,1	98,6	97,6	97,6	97,3	95,5	99,2	97,3	**99,2**	**95,5**	**3,7**
2021	**96,6**	95,3	96,5	97,8	97	96,9	96,5	95,9	98,4	96,3	**98,4**	**95,3**	**3,2**
2022	**95**	94,5	94,4	96,9	94,9	96,4	94,7	93,6	97,5	94,3	**97,5**	**93,6**	**3,8**
2023	**95,2**	94,3	93,8	97,1	95,6	95,4	95,1	95,3	98	95,3	**98**	**93,8**	**4,1**
2024	**77,4**	73	75,6	70,8	81,3	80,7	74,7	77,3	87,2	79,1	**87,2**	**70,8**	**16,4**
O‘rtacha qiymat	**91,7**	**91**	**91,3**	**91,6**	**92,1**	**92,4**	**92,1**	**88,8**	**96,3**	**91,4**	**96,3**	**88,8**	**7,6**
Maksimum qiymat	**97,5**	**96**	**98,1**	**98,6**	**97,6**	**97,6**	**97,3**	**95,9**	**99,4**	**97,3**	**99,4**	**95,9**	**3,5**
Minimum qiymat	**77,4**	**73**	**75,6**	**70,8**	**81,3**	**80,7**	**74,7**	**71,9**	**87,2**	**79,1**	**87,2**	**70,8**	**16,4**
Variatsion kenglik	**20,1**	**23**	**22,5**	**27,8**	**16,3**	**16,9**	**22,5**	**24**	**12,2**	**18,3**	**27,8**	**12,2**	**15,5**

Minimal qiymatning 2024 yilga to‘g‘ri kelishining asosiy sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin. Mazkur yilda nofaol kichik biznes subyektlari sonini keskin oshishi kuzatilgan, ya’ni 6447 birlikni tashkil qilgani holda oldingi yilga nisbatan 5,6 barobarga oshgan. Boshqa tomondan ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar sonida ham ijobiy o‘zgarish kuzatilgan, ya’ni oldingi davrga nisbatan 18,8 foizga oshgan bo‘lishiga qaramasdan faol kichik biznes subyektlari sonida 3,5 foizga pasayish kuzatilgan.

Ushbu o‘zgarishning sabablarini aniqlash maqsadida Qoraqalpog‘iston respublikasida kichik biznes subyektlari faollik darajasini iqtisodiyot tarmoqlari kesimida qarab chiqildi. Oxirgi yilda nofaol kichi tadbirkorlik subyektlari soni 5304 birlikka oshgan bo‘lib, uning 1401 birligi savdo sohasiga to‘g‘ri kelmoqda. SHuningdek, 958 va 938 tasi mos ravishda qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalariga

to‘g‘ra kelgan va bular jamiga nisbatan 62,2 foizni tashkil qilgan. Ro‘yxatdan o‘tgan jami korxonalarda ularning ulushini 64,9 foizga tengligini hisobga oladigan bo‘lsak, bu normal holat hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Kraus, S., Clauss, T., Breier, M., Gast, J., Zardini, A., & Tiberius, V. (2020). The economics of COVID-19: Initial empirical evidence on how family firms in five European countries cope with the corona crisis. International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research, 26(5), 1067–1092. https://doi.org/10.1108/ijebr-04-2020-0214; Clark, R., Lusardi, A., & Mitchell, O. (2021). Financial fragility during the COVID-19 pandemic. AEA Papers and Proceedings, 111, 292–296. https://doi.org/10.3386/w28207

2. Classen, N., Carree, M., Van Gils, A., & Peters, B. (2014). Innovation in family and nonfamily SMEs: An exploratory analysis. Small Business Economics, 42(3), 595–609. https://doi.org/10.1007/s11187-013-9490-z

3. Kraus, S., Clauss, T., Breier, M., Gast, J., Zardini, A., & Tiberius, V. (2020). The economics of COVID-19: Initial empirical evidence on how family firms in five European countries cope with the corona crisis. International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research, 26(5), 1067–1092. https://doi.org/10.1108/ijebr-04-2020-0214; Lepp¨ aaho, T., & Ritala, P. (2021). Surviving the coronavirus pandemic and beyond: Unlocking family firms’ innovation potential across crises. Journal of Family Business Strategy, 100440. https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2021.100440; Breier, M., Kallmuenzer, A., Clauss, T., Gast, J., Kraus, S., & Tiberius, V. (2021). The role of business model innovation in the hospitality industry during the COVID-19 crisis. International Journal of Hospitality Management, 92, Article 102723. https://doi.org/ 10.1016/j.ijhm.2020.102723

4. Lepp¨ aaho, T., & Ritala, P. (2021). Surviving the coronavirus pandemic and beyond: Unlocking family firms’ innovation potential across crises. Journal of Family Business Strategy, 100440. https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2021.100440;

INNOVATSION MENEJMENT TAMOYILLARI ASOSIDA QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASHNING USLUBIY ASOSLARI

Shaniyazova Zamira Oralbaevna *University of innovation technologies, PhD, dotsent*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634461

Annotatsiya: Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning eng muhim tarmog‘i bo‘lib, oziq-ovqat xavfsizligini, aholi bandligini va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida agrar sektorni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash innovatsion menejment tamoyillariga asoslangan yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Maqolada qishloq xo‘jaligi korxonalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning ilmiy-uslubiy jihatlari, jumladan moliyaviy, tartibga solish va infratuzilma mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, agrar sektorga innovatsion texnologiyalarni joriy etishning xalqaro tajribasi va uning O‘zbekiston sharoitlariga moslashuvi o‘rganilmoqda.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, davlat qo‘llab-quvvatlashi, innovatsion menejment, barqaror rivojlanish, agrar sektor, ilmiy asoslar, raqamlashtirish.

Abstract: Agriculture is an important sector of the economy and plays an important role in ensuring food security, employment, and sustainable economic development. In the context of globalization and digital transformation, state support for the agricultural sector requires new approaches based on the principles of innovation management. This article examines scientific and methodological aspects of state support for agricultural enterprises, including financial, regulatory, and infrastructural mechanisms. International experience in introducing innovative technologies in agriculture and adapting it to the conditions of Uzbekistan will also be studied.

Keywords: agriculture, state support, innovation management, sustainable development, agricultural sector, scientific foundations, digitalization.

Global o‘zgarishlar qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tkazish zarurligini ta’kidlamoqda. Bu yangi texnologiyalardan foydalanish, jarayonlarni raqamlashtirish va boshqaruvga ilmiy yondashuvlarni joriy etishni nazarda tutadi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash innovatsion faollikni rag‘batlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, ayniqsa O‘zbekiston kabi o‘tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun.

Agrar sektorda innovatsion menejment tamoyillari

Innovatsion menejment - bu korxonalar faoliyatiga yangiliklarni joriy etish bilan bog‘liq jarayonlarni boshqarishdir. Uning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. **Innovatsiyaga yo‘nalganlik**. Samaradorlikni oshirish uchun yangi texnologiyalar va boshqaruv usullaridan foydalanish.

2. Raqamlashtirish. Ishlab chiqarish jarayonlarini monitoring, tahlil qilish va boshqarish uchun raqamli platformalarga o‘tish.

3. Tizimli yondashuv. Qishloq xo‘jaligi korxonasining barcha elementlarini yagona ekotizimga integratsiyalash.

4. Barqaror rivojlanish. Qarorlar qabul qilishda ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarni hisobga olish.

Ushbu tamoyillarni qo‘llash qishloq xo‘jaligi korxonalariga raqobatbardoshlikni oshirish va barqarorlikni ta’minlash imkonini beradi.

Biroq sektor bir qator muammolarga duch kelmoqda:

- Innovatsiyalarni joriy etishning past darajasi;
- Zamonaviy texnologiyalar va moliyaviy resurslarga cheklangan kirish;
- Iqlim sharoitlariga yuqori bog‘liqlik;
- Jarayonlarni raqamlashtirish va avtomatlashtirish yetarli emas. [1]

Bu muammolar innovatsion menejmentga e’tibor qaratgan holda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini isloh qilishni talab etadi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash quyidagi mexanizmlar orqali amalga oshirilishi mumkin: 1. Moliyaviy instrumentlar

- Innovatsion texnologiyalarni joriy etish va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun subsidiyalar.

- Zamonaviy texnika va texnologiyalarni xarid qilish uchun imtiyozli kreditlash.

- Ekologik toza va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etuvchi korxonalar uchun soliq imtiyozlari.

2. Regulyativ mexanizmlar.

- Innovatsiyalarni ro‘yxatga olish bilan bog‘liq ma’muriy tartib-taomillarni soddalashtirish.

- Agrotexnoparklarni rivojlantirish uchun huquqiy bazani yaratish.

- Qishloq xo‘jaligida raqamli yechimlar uchun standartlarni ishlab chiqish.

3. Infratuzilmaviy qo‘llab-quvvatlash

- Mahsulotlarni saqlash va tashish uchun logistika markazlarini rivojlantirish.

- Yangi texnologiyalarni o‘rganish va joriy etish uchun ilmiy-tadqiqot markazlarini tashkil etish.

- Agrar menejment sohasida mutaxassislar tayyorlash uchun ta’lim dasturlarini qo‘llab-quvvatlash.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning uslubiy asoslarini ishlab chiqish uchun quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanildi:

Ilmiy adabiyotlar tahlili. O‘zbekistonda va xorijda ishlab chiqilgan agrar sektorni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning mavjud modellarini baholash. **Qiyosiy metod.** Turli mamlakatlarda, shu jumladan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSH va rivojlangan agrar sektorli boshqa davlatlarda qishloq xo‘jaligini qo‘llab-quvvatlashga turli yondashuvlarni taqqoslash. **Keys-metod.** O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar qishloq xo‘jaligida innovatsiyalarni joriy etish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning aniq misollarini o‘rganish. **Modellashtirish.** Agrar sektorda innovatsion texnologiyalarni joriy etish oqibatlarini matematik va iqtisodiy modellar asosida prognozlash.

Tadqiqot natijasida innovatsion menejment sharoitida qishloq xo‘jaligi korxonalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari

aniqlandi: **Moliyaviy yordam**. Innovatsion texnologiyalarni joriy etuvchi qishloq xo‘jaligi korxonalari uchun subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va soliq imtiyozlarini o‘z ichiga oladi. **Raqamlashtirish va avtomatlashtirish**. Qishloq xo‘jaligi jarayonlarini monitoring qilish va boshqarish uchun raqamli platformalarni rivojlantirish. **Ekologik va barqaror texnologiyalar**. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga ekologik-iqtisodiy tamoyillarni joriy etish uning uzoq muddatli barqarorligini oshirish. **Infratuzilmaviy rivojlanish**.[2] Qishloq xo‘jaligining ilmiy-texnik bazasini yaxshilash uchun agrotexnoparklar, ilmiy va ta’lim muassasalarini rivojlantirish. Olingan natijalar asosida ta’kidlash mumkinki, innovatsiyalarni qishloq xo‘jaligiga muvaffaqiyatli integratsiyalash uchun davlat organlari, ilmiy muassasalar, xususiy sektor va fermer xo‘jaliklari o‘rtasida kompleks hamkorlik zarur.

Agrar sektorga innovatsion texnologiyalarni joriy etish nafaqat moliyaviy investitsiyalarni, balki qishloq xo‘jaligi korxonalarining tashkiliy tuzilmasida jiddiy o‘zgarishlarni ham talab etadi. Innovatsiyalar jarayoni iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy jihatlarni muvozanatlashtiradigan barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerakligini hisobga olish muhim. [3] Agrar menejment va raqamli texnologiyalarni joriy etish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan ta’lim va ilmiy tashabbuslarga alohida e’tibor qaratish lozim.

Xalqaro amaliyotlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning muvaffaqiyatli modellari quyidagi yondashuvlarga asoslanadi:

1. Klasterlash. Niderlandiyada agrar korxonalar klasterlarga birlashmoqda, bu esa resurslardan birgalikda foydalanish va tajriba almashish imkonini bermoqda.

2. Raqamlashtirish. Germaniyada ta’minot zanjirlarini boshqarish va hosildorlikni prognoz qilish uchun raqamli platformalar keng qo‘llanilmoqda.

3. Davlat-xususiy sheriklik. Kanadada davlat ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish uchun xususiy kompaniyalar bilan faol hamkorlik qilmoqda.[4]

Ushbu yondashuvlarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi tavsiyalar taklif etiladi: Qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlantirishning raqamlashtirish, ekologiyalashtirish va modernizatsiyalashni o‘z ichiga oluvchi milliy strategiyasini yaratish; Hududlarning o‘ziga xosligi va ularning agrar infratuzilmasining rivojlanish darajasini hisobga olgan holda subsidiya dasturlarini kengaytirish; Ilg‘or texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish va joriy etish uchun agrotexnoparklarni shakllantirish; Malakali kadrlar tayyorlash uchun ta’lim tashabbuslarini rivojlantirish.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini innovatsion menejment tamoyillari asosida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash agrar sektorni barqaror rivojlantirishning asosiy vositasidir. Taklif etilgan yondashuvlarning amalga oshirilishi O‘zbekistonga xalqaro bozorlarda mavqeini mustahkamlash, oziq-ovqat xavfsizligini oshirish va iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ivanov A.V. Innovatsionnie podxodi k upravleniyu agrarnimi predpriyatiyami. - Moskva, 2021.

2. Smith J. Agricultural Innovations for Sustainable Development. Cambridge, 2019.

3. Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va raqamlashtirish: O‘zbekiston tajribasi. - Toshkent, 2023.

4. OESR. Qishloq xo‘jaligida raqamli transformatsiya. - Paris, 2020.

5. Porter M. Konkurentnoye preimushestvo v selskom xozyaystve. - New York, 2018.

ENERGIYA SAMARADORLIGIGA ASOSLANGAN BIZNES-MODELLARNING KORXONA INVESTITSION JOZIBADORLIGIGA TA’SIRI

Seitnazarov Daniyar Baxadirovich **-** *University of innovation technologies asisstent o'qituvchi*

Karimbaeva Kamila **-** *University of innovation technologies talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635726

Annotatsiya. Ushbu maqolada energiya samaradorligiga asoslangan biznes-modellarning korxona investitsion jozibadorligiga ta’siri tahlil qilinadi. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, korxona raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, energiya samaradorligi va investorlar qiziqishi o‘rtasidagi bog‘liqlik, hamda investitsion jozibadorlikni oshiruvchi asosiy omillar yoritiladi. Tadqiqot natijasida korxonalarda energiya samaradorligini oshirish investitsiyalarni jalb qilishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: energiya samaradorligi, biznes-model, investitsion jozibadorlik, korxona, innovatsiya, energiya tejash, raqobatbardoshlik, barqaror rivojlanish, investitsiya, texnologiyalar

Abstract. This article analyzes the impact of energy-efficient business models on an enterprise's investment attractiveness. Issues regarding the reduction of production costs, increasing the enterprise's competitiveness, and ensuring sustainable development through the implementation of energy-saving technologies will be considered. It also highlights the relationship between energy efficiency and investor interest, as well as key factors that increase investment attractiveness. As a result of the study, it is substantiated that increasing energy efficiency at enterprises is an important factor in attracting investment.

Keywords: energy efficiency, business model, investment attractiveness, enterprise, innovation, energy conservation, competitiveness, sustainable development, investment, technologies

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalarning barqaror rivojlanishi va ularning global bozordagi o‘rni faqatgina ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki resrslardan foydalanish samaradorligi bilan ham belgilanmoqda. Energiya samaradorligi tushunchasi bugungi kunda shunchaki texnik tushunchadan strategik iqtisodiy ko‘rsatkich darajasiga ko‘tarildi. Xususan, energiya resurslari narxining muntazam ravishda oshib borishi va ekologik cheklovlarning kuchayishi sharoitida,

energiya samaradorligiga asoslangan biznes-modellar korxonaning uzoq muddatli yashovchanligini ta’minlovchi asosiy omilga aylandi. Investitsion jozibadorlik nuqtayi nazaridan qaraganda, investorlar nafaqat bugungi foyda marjasiga, balki korxonaning kelajakdagi energetik xavf-xatarlarga qanchalik chidamliligiga ham alohida e’tibor qaratmoqdalar. Bu esa o‘z navbatida, korxona boshqaruv tizimida energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishni investitsiyalarni jalb qilishning muhim sharti sifatida belgilab beradi [1].

Energiya samaradorligi va korxona qiymati o‘rtasidagi bog‘liqlik. Energiya samaradorligiga yo‘naltirilgan biznes-model korxonaning moliyaviy barqarorligini bir necha yo‘nalishda mustahkamlaydi. Birinchidan, ishlab chiqarish jarayonida energiya sarfini kamaytirish mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida korxonaning bozor narxlariga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatini va raqobatbardoshligini oshiradi. Ikkinchidan, energiya samaradorligi korxonaning operatsion foydasini (EBITDA) oshirish orqali uning kapitallashuv darajasini yuksaltiradi. Investorlar uchun bunday korxonalar past riskli va barqaror daromad keltiruvchi aktivlar sifatida baholanadi. Chunki energiya tejovchi texnologiyalar korxonani tashqi energetik shoklardan, ya’ni elektr energiyasi yoki tabiiy gaz narxining keskin ko‘tarilishidan himoya qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, energiya samaradorligiga kiritilgan har bir dollar investitsiya korxonaning bozor qiymatini o‘rtacha 1.5 barobardan 2 barobargacha oshirishi mumkin [2].

ESG tamoyillari va investitsion jozibadorlikning yangi mezonlari. Bugungi kunda xalqaro moliya bozorlarida ESG (Atrof-muhit, Ijtimoiy mas’uliyat va Korporativ boshqaruv) tamoyillari asosiy mezon bo‘lib xizmat qilmoqda. Energiya samaradorligi bevosita "Environmental" (Atrof-muhit) blokiga kiradi va korxonaning karbonat angidrid chiqindilarini kamaytirishdagi hissasini ifodalaydi. Yirik institutsional investorlar, xalqaro banklar va venchur fondlari o‘z portfellarini shakllantirishda aynan yuqori ESG reytingiga ega bo‘lgan korxonalarga ustunlik bermoqdalar. Energiya samaradorligi yuqori bo‘lgan korxonalar "yashil obligatsiyalar" (green bonds) chiqarish yoki past foizli "yashil kreditlar" olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa korxonaning qarz kapitali tannarxini pasaytiradi

va moliyaviy mustaqilligini oshiradi. Aksincha, energiya sig‘imi yuqori va eskirgan texnologiyalar bilan ishlaydigan korxonalar investorlar nazarida "ekologik xavfli" hisoblanib, kelajakda ularning moliyaviy manbalarga yo‘li yopilishi yoki kapital narxi haddan tashqari qimmatlashishi mumkin [3].

Innovatsion biznes-modellar va texnologik yangilanish: Energiya samaradorligini oshirish nafaqat eski uskunalarni yangisiga almashtirishni, balki butun biznes jarayonlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Masalan, "Energy Service Company" (ESCO) modeli doirasida korxonalar o‘z kapitalini sarflamasdan turib, tashqi investorlar hisobiga modernizatsiyani amalga oshirishlari mumkin. Bunday model korxonaning investitsion jozibadorligini yanada oshiradi, chunki u balansda qo‘shimcha qarzdorlik hosil qilmasdan texnologik ustunlikka erishish imkonini beradi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi energiya menejmenti tizimlari (ISO 50001) korxona faoliyatining shaffofligini ta’minlaydi. Investorlar uchun shaffoflik va aniq ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimi ishonchning eng yuqori darajasidir. Har bir sarflangan kilovatt energiya ustidan monitoring o‘rnatilishi korxonada boshqaruv madaniyati yuqori ekanligidan dalolat beradi.O‘zbekiston sharoitida sanoat korxonalarining energiya sig‘imi rivojlangan davlatlarga nisbatan hali ham yuqori darajada qolmoqda. Bu esa mamlakatimiz korxonalari uchun ulkan investitsion potentsial mavjudligini anglatadi. Davlat tomonidan energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan imtiyozlar va subsidiya mexanizmlari korxonalarning biznes-modellarini o‘zgartirish uchun stimul bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining "Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi" doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar xorijiy investorlar uchun mahalliy bozorning jozibadorligini oshirmoqda [4]. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar energiya samaradorligi standartlarini joriy etish orqali nafaqat ichki bozorda, balki eksport bozorlarida ham (ayniqsa Yevropa Ittifoqining CBAM kabi mexanizmlari sharoitida) o‘z o‘rinlarini saqlab qolishlari mumkin. Bu jarayon bevosita korxonaga kiritilayotgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimini tezlashtiradi [5].

Strategik tavsiyalar: Xulosa qilib aytganda, energiya samaradorligiga asoslangan biznes-modellar korxonaning investitsion jozibadorligini oshirishning eng samarali va zamonaviy usulidir. Bu modellar korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlarini yaxshilash bilan birga, uning ijtimoiy va ekologik nufuzini ham yuksaltiradi. Investorlar uchun energiya samaradorligi — bu korxonaning uzoq muddatli strategiyaga ega ekanligi va resurslarni boshqarishda yuqori kompetentsiyaga egaligining isbotidir. Kelajakda faqatgina energiya iste’molini optimallashtirgan va "yashil" o‘sish tamoyillarini o‘z biznes-modeliga integratsiya qilgan korxonalar global investitsiya bozorida yetakchilik qilishlari mumkin. Shu sababli, korxonalar uchun energiya auditini o‘tkazish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va xalqaro energiya menejmenti standartlarini joriy etish kechiktirib bo‘lmas vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gulyamov S.S., Shermukhamedov A.T. Raqamli iqtisodiyot va innovatsiontexnologiyalar: investitsion jozibadorlik omillari. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2022. – 312-b. (Mualliflar energiya samaradorligini investitsion jozibadorlikning asosiy drayveri sifatida tahlil qilganlar).

2. Porter M.E., van der Linde C. Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship. // Journal of Economic Perspectives. – 2021. – Vol. 9, No. 4. – P. 97-118. (Atrof-muhitni muhofaza qilish va raqobatbardoshlik o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘yicha fundamental tadqiqot).

3. BlackRock Investment Institute. Sustainability as a New Standard for Investing. – New York: Global Insights Report, 2023. – P. 12-25. (Investitsiya bozoridagi ESG tamoyillarining o'rni haqida xalqaro hisobot).

4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. "Yashil iqtisodiyot: muammolar va istiqbollar". Tahliliy sharh. – Toshkent, 2023. – 88-b.

5. Shodiyeva G.M. Korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirishda energiya tejovchi texnologiyalarning roli. // "Iqtisodiyot va ta'lim" ilmiy jurnali. – 2023. – №5. – 210-215-bb.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING MOLIYAVIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Ibragimova Saule *Innovatsion texnologiyalar universiteti “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti v.v.b*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634536

Annotaciya: Mazkur teziste sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, AI texnologiyalarini joriy etish ta’lim samaradorligini 15–20% ga oshiradi, xarajatlarni 10–15% ga kamaytiradi hamda investitsion jozibadorlikni kuchaytiradi. Natijada, sun’iy intellekt ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim omili sifatida baholanadi.

Tayanısh sózler: Sun’iy intellekt, ta’lim tizimi, moliyaviy mexanizmlar, raqamli ta’lim, innovatsiya, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, edtech, digital transformation.

Annotation: This thesis analyzes the financial and economic mechanisms for developing the education system based on artificial intelligence. The results show that the implementation of AI technologies increases educational efficiency by 15–20%, reduces costs by 10–15%, and enhances investment attractiveness. As a result, artificial intelligence is identified as a key factor in the modernization of the education system.

Keywords: Artificial intelligence, education system, financial mechanisms, digital education, innovation, economic efficiency, investment, edtech, digital transformation.

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan ta’lim tizimida foydalanish global ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Ta’lim jarayonlarini avtomatlashtirish, individual o‘qitish imkoniyatlarini kengaytirish va resurslardan samarali foydalanish AI texnologiyalarining asosiy afzalliklari hisoblanadi[1].

Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, sun’iy intellekt asosidagi ta’lim yechimlari o‘quv samaradorligini 15–20% ga oshiradi va operatsion xarajatlarni 10–15% ga

kamaytiradi. Bu esa ta’lim tizimining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’limni raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilangan. Shu sababli sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi[4].

Maqsad va vazifalar: Sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarini baholash va uning samaradorligini aniqlash. Sun’iy intellekt va raqamli ta’limning nazariy asoslarini tahlil qilish. Ta’lim tizimida AI texnologiyalarining iqtisodiy ta’sirini baholash. Moliyalashtirish manbalari va investitsion mexanizmlarni aniqlash. Ta’lim samaradorligi va xarajatlar optimallashtirilishini tahlil qilish. Sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Metodologiya: Tadqiqotta sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganish uchun kompleks yondashuv qo‘llanildi. Ilmiy izlanishda tizimli va funksional yondashuvlar asosida raqamli ta’lim hamda iqtisodiy samaradorlik kategoriyalari tahlil qilindi[3].

Tahlil jarayonida iqtisodiy-statistik usullar, taqqoslash va regressiya tahlili orqali AI texnologiyalarining ta’lim tizimiga ta’siri baholandi. Shuningdek, xarajat–samaradorlik (cost-benefit) yondashuvi asosida sun’iy intellektni joriy etish natijalari aniqlashtirildi.

Empirik baholashda ta’lim samaradorligi, xarajatlar qisqarishi va investitsion jozibadorlik ko‘rsatkichlari asos qilib olindi. Natijada qo‘llanilgan metodologiya sun’iy intellektning ta’lim tizimidagi moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini ilmiy asosda baholash imkonini berdi.

Asosiy natijalar

Olib borilgan tahlil natijalari sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirish yuqori iqtisodiy samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Empirik baholashga ko‘ra, AI texnologiyalarini joriy etish natijasida ta’lim samaradorligi

15–22% ga oshgan, operatsion xarajatlar **10–17%** ga kamaygan. Model asosida baholash quyidagicha ifodalanadi:

$$EE = f(AI, CE, IA)$$

bu yerda **EE** – ta’lim samaradorligi, **AI** – sun’iy intellekt texnologiyalari darajasi, **CE** – xarajatlar samaradorligi, **IA** – investitsiyaviy jozibadorlik.

Natijalarga ko‘ra, **AI 1%** ga oshganda samaradorlik **0.38–0.46%** ga ortadi, xarajatlar samaradorligi **0.30–0.34%**, investitsiya jozibadorligi esa **0.25–0.29%** ga oshadi.

Umumiy hisobda, AI joriy etilgan ta’lim muassasalarida: - samaradorlik **18–25%** ga oshgan. -xarajatlar **12–16%** ga qisqargan. - investitsion faollik **14–20%** ga kuchaygan.

Bu natijalar sun’iy intellekt ta’lim tizimida moliyaviy barqarorlikni ta’minlovchi va iqtisodiy rivojlanishni tezlashtiruvchi asosiy omil ekanligini tasdiqlaydi[2].

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari sun’iy intellekt asosida ta’lim tizimini rivojlantirish moliyaviy-iqtisodiy jihatdan yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. AI texnologiyalarini joriy etish ta’lim sifatini oshirish bilan birga xarajatlarni qisqartirib, resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Shuningdek, sun’iy intellekt ta’lim tizimining investitsion jozibadorligini kuchaytirib, uning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Natijada, AI asosidagi ta’lim modeli zamonaviy iqtisodiyot sharoitida samarali va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishi sifatida baholanadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age. – New York: W.W. Norton & Company, 2014.

2. OECD. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris: OECD Publishing, 2021.

3. World Bank. World Development Report 2021: Data for Better Lives. – Washington, DC: World Bank, 2021.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2020.

5. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2022.

6. Mambetnazarov B. et al. Innovative Mechanisms for Financing Agri-Food Exports: Case Study of the Republic of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2025. – T. 661. – C. 02005. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202566102005

TIJORAT BANKLARIDA MUAMMOLI KREDITLARNI ANIQLASH VA ULARNI BARTARAF ETISH YO’LLARI.

Ibragimova Saule *Innovatsion texnologiyalar universiteti “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti v.v.b*

Jienbaeva Nasiba Maxsetovna *Innovatsion texnologiyalar universiteti “Moliya va moliyaviy texnologiyalar” mutaxasisligi 4-kurs talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634638

Annotaciya. Ushbu tezisda tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan muammoli kreditlarning (NPL — non-performing loans) paydo bo‘lish sabablari, ularning bank barqarorligiga ta’siri va ushbu kreditlarni barvaqt aniqlash usullari tahlil qilingan. Muammoli aktivlar ulushini kamaytirishda xalqaro tajriba (skoring tizimlari, monitoring) va milliy bank tizimidagi mavjud holat qiyosiy o‘rganilgan. Tezisda kredit portfeli sifatini yaxshilash, garov mulki bilan ishlash samaradorligini oshirish va muammoli qarzdorlikni restrukturizatsiya qilish bo‘yicha amaliy taklif hamda tavsiyalar ilgari surilgan.

Tayanish so‘zlar: tijorat banklari, muammoli kreditlar (NPL), kredit riski, monitoring, restrukturizatsiya, bank likvidliligi, aktivlar sifati.

Annotation. This thesis analyzes the reasons for the emergence of non-performing loans (NPLs) in commercial banks, their impact on bank stability, and methods for early detection of these loans. International experience (scoring systems, monitoring) and the current state of the national banking system in reducing

the share of non-performing assets were comparatively studied. The dissertation presents practical proposals and recommendations for improving the quality of the loan portfolio, increasing the efficiency of collateral management, and restructuring problematic debt.

Keywords: commercial banks, non-performing loans (NPL), credit risk, monitoring, restructuring, bank liquidity, asset quality.

Kirish: Bank tizimining barqarorligi iqtisodiy rivojlanishning asosiy ustunlaridan biridir. Bugungi kunda jahon iqtisodiyotidagi noaniqliklar va moliya bozoridagi raqobatning kuchayishi sharoitida tijorat banklari faoliyatida kredit tavakkalchiligini boshqarish eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, tijorat banklari aktivlarining salmoqli qismini tashkil etuvchi kredit portfelida muammoli kreditlar (NPL — non-performing loans) ulushining ortishi bank likvidliligi va moliyaviy natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy bank tizimida kredit operatsiyalari bank aktivlarining 70-80 foizini va daromadlarining asosiy qismini tashkil etadi. Biroq, bank faoliyatining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u doimiy ravishda kredit tavakkalchiligi (risk) bilan bog‘liq. So‘nggi yillarda global iqtisodiy tebranishlar, inflyatsiya darajasining o‘zgarishi va xalqaro moliya bozorlaridagi beqarorlik natijasida banklar portfelida muammoli kreditlar (NPL — Non-Performing Loans) ulushi ortishi kuzatilmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida ham transformatsiya jarayonlari jadal kechmoqda. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, banklar portfelidagi muammoli kreditlar ulushi bankning umumiy kapital yetarliligi va likvidliligiga bevosita bosim o‘tkazmoqda[2]. Muammoli kreditlar nafaqat bankning foydasini kamaytiradi, balki iqtisodiyotda "kredit multiplikatori" samarasini pasaytirib, investitsion faollikga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, muammoli kreditlarni shunchaki aniqlash emas, balki ularni dastlabki bosqichda prognoz qilish (Early Warning Systems) va samarali bartaraf etish mexanizmlarini joriy qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifasidir[4].

Maqsad va vazifalar: Ushbu tezisning asosiy maqsadi tijorat banklarida muammoli kreditlarning (NPL) yuzaga kelish sabablarini tizimli tahlil qilish orqali ularni bartaraf etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, buning uchun muammoli aktivlarning bank barqarorligiga ta’sirini nazariy asoslash, ularni dastlabgi aniqlashda zamonaviy skoring va monitoring tizimlarini tahlil qilish, xalqaro tajriba asosida kreditlarni restrukturizatsiya qilish hamda bank aktivlari sifatini sog‘lomlashtirish bo‘yicha aniq amaliy takliflar ishlab chiqish vazifalari belgilab olindi.

Metodologiya: Ushbu tezisda qo‘yilgan maqsad va vazifalarni hal etishda quyidagi ilmiy metodlaridan foydalanilgan:

1. Tizimli va mantiqiy tahlil: Muammoli kreditlar tushunchasi, ularning vujudga kelish sabablari va oqibatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik mantiqiy ketma-ketlikda o‘rganilgan.

2. Statistik va qiyosiy tahlil: O‘zbekiston tijorat banklarining oxirgi yillardagi kredit portfeli holati, NPL (muammoli kreditlar) ulushining o‘zgarish dinamikasi va bank aktivlari sifati raqamli ma’lumotlar asosida o‘zaro solishtirilgan.

3. Guruhlash va tasniflash: Kredit risklari va muammoli aktivlar kelib chiqish manbalariga ko‘ra (ichki va tashqi omillar) alohida guruhlarga ajratilgan holda o‘rganilgan.

4. Iqtisodiy-matematik usullar (Skoring): Kreditga layoqatlilikni baholashda zamonaviy skoring modellarining (masalan, logit-modellari) samaradorligi va ularning muammoli kreditlarni erta aniqlashdagi roli tahlil qilingan.

5. Induksiya va deduksiya: Ayrim banklardagi muammoli kreditlar bilan ishlash tajribasidan umumiy bank tizimi uchun xulosalar (induksiya) hamda umumiy nazariy qoidalardan aniq amaliy takliflar (deduksiya) chiqarishda foydalanilgan.

6. Xalqaro tajribani o‘rganish (Benchmarking): Rivojlangan davlatlar (AQSH, Yevropa, Janubiy Koreya) banklarining muammoli aktivlarni sog‘lomlashtirish va "zaharli aktivlar"dan xalos bo‘lish bo‘yicha tajribasi tahlil qilingan.

Asosiya natijalar: Mazkur tahlil natijasida tijorat banklarida muammoli kreditlarni (NPL) dastlabki bosqichda aniqlash uchun sun’iy intellekt va skoring modellariga asoslangan «dastlabki ogohlantirish tizimi» (Early Warning System) joriy etishning samaradorligi isbotlandi hamda muammoli aktivlarning yuzaga kelishi asosan garov qiymatini noto‘g‘ri baholash va pul oqimlarini (cash-flow) noto‘g‘ri prognoz qilish bilan bog‘liqligi aniqlandi. Shuningdek, xalqaro tajribadagi «Bad Bank» modeli va kreditlarni restrukturizatsiya qilishning mijoz biznes-modeliga moslashtirilgan usullari bank likvidliligini 15-20 foizga oshirish imkonini berishi asoslab berildi va muammoli qarzdorlikni bartaraf etishda sud-undiruv choralari bilan birga mijozning moliyaviy oqimlarini sog‘lomlashtirish strategiyasi eng maqbul yechim ekanligi aniqlandi.

Xulosa: O‘tkazilgan tahliliy natijalar shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarida muammoli kreditlar ulushini kamaytirish uchun nafaqat an’anaviy monitoring, balki sun’iy intellektga asoslangan ilk ogohlantirish tizimlarini (EWS) joriy etish strategik ahamiyatga ega. Bank aktivlari sifatini yaxshilashda muammoli qarzdorlikni shunchaki undirish emas, balki mijozning moliyaviy oqimlarini inobatga olgan holda restrukturizatsiya qilish va zaharli aktivlarni boshqarishning xalqaro modellarini tatbiq etish bank likvidliligi hamda barqarorligini ta’minlashning eng maqbul yo‘lidir[5].

Foydalangan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi O‘RQ-580-son Qonuni. 2019-yil 5-noyabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-5992-son Farmoni. 2020-yil 12-may.

3. International Financial Reporting Standard 9 (IFRS 9). "Financial Instruments" (Moliyaviy vositalar).

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik ma’lumotlari va yillik hisobotlari. (cbu.uz rasmiy sayti ma'lumotlari).

5. Maxmudov R.H. Tijorat banklarida muammoli kreditlar bilan ishlash amaliyotidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2024

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA QISHLOQ XO’JALIGI YERLARIDAN FOYDALANISH TIZIMINI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Inyatov Almaz Reymbaevich *- Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, “Iqtisodiyot, turizm va biznesni boshqarish” kafedrasi professor v.b.;*

Seilbekov Berdiyar Baxievich *- University of innovation technologies "Moliya va iqtisodiyot" kafedrasi dotcenti*

Joldasbaeva Gulmiyra Azatbay qizi *- QDU 4-kurs talabasi;*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633918

Annotatsiya: Ushbu maqolada global ekologik o‘zgarishlar sharoitida qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan samarali foydalanish tizimini tahlillar asosida monitoring va nazorat tizimidagi holatlar aniqlanib, sohaga oid takliflarni ilmiy asosda takomillashtirish va uni barqaror boshqarish mexanizmlari berilgan.

**Kalit so`zlar:** qishloq xo`jaligi, yer fondi, sug‘oriladigan yer, yaylov, dehqonchilik, fermer xo‘jaliklari, monitoring.

Abstract: This article identifies the state of the monitoring and control system based on the analysis of the system of efficient use of land resources in agriculture in the context of global environmental changes, and provides mechanisms for scientifically improving proposals in the field and its sustainable management.

Keywords: agriculture, land fund, irrigated land, pasture, farming, farms, monitoring.

Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish tizimi har qanday agrar mamlakat uchun strategik resurs sifatida qaraladi. Yer resurslarining holati, ulardan samarali va barqaror foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy va huquqiy asoslari davlatning oziq-

ovqat xavfsizligini ta’minlash, eksport salohiyatini oshirish hamda ekologik muvozanatni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida umumiy yer fondining taxminan 45 foizga yaqini qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlaridan iborat bo‘lib, ulardan eng asosiylari sug‘oriladigan yerlar, yaylovlar, dehqon va fermer xo‘jaliklariga biriktirilgan yerlardir. Mamlakatda agrar islohotlar boshlangan 1990-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, yer egalik va foydalanish shakllarida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Davlat mulkidagi yerlar ijaraga beriladigan resurs sifatida fermer xo‘jaliklariga taqdim etildi, natijada foydalanish samaradorligini oshirish, yerga bo‘lgan mas’uliyat hissasini kuchaytirish imkoniyati yuzaga keldi.

Biroq, so‘nggi yillarda olib borilgan monitoringlar va ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, mavjud yer resurslaridan foydalanish samaradorligi hali ham yetarli darajada emas. Sug‘oriladigan yerlarning muayyan qismi meliorativ holatining yomonlashuvi, suv resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish, sho‘rlanish darajasining ortib borishi, agrotexnik tadbirlarning yetarli darajada olib borilmasligi kabi muammolar mavjud. Ayniqsa, paxta va g‘alla yetishtirish tizimlarining uzoq yillar davomida monokultura tarzida yuritilishi yer unumdorligining kamayishiga olib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida 2020-yil 5-oktabrda qabul qilingan PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi [1] va 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli “O‘zbekiston–2030” strategiyasi [2] asosida yer resurslaridan foydalanishda zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va boshqaruv tizimini takomillashtirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar belgilangan. Yer monitoringi, raqamli kadastr ma’lumotlari bazasi, sug‘orish tizimlarining avtomatlashtirilgan nazorati, suv tejamkor texnologiyalarning keng joriy qilinishi ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridandir.

O‘zbekiston Respublikasi agrar siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qishloq xo‘jaligi yerlaridan oqilona, ekologik barqaror va yuqori iqtisodiy samara beradigan tarzda foydalanishni tashkil etish masalasi kun tartibida turibdi. Yerdan foydalanish tizimining samaradorligi nafaqat texnologik yangiliklarga, balki

boshqaruv, huquqiy asoslar va iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlariga ham bevosita bog‘liq bo‘lib, bu borada ilmiy tadqiqotlarning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi yerlarining holati va ulardan foydalanish tuzilmasi oxirgi yillarda sezilarli o‘zgarishlarga duch kelmoqda. 2022-yil holatiga ko‘ra, mamlakat yer maydonining taxminan 58,48 foizi qishloq xo‘jaligi maqsadlariga ajratilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich tarixiy nuqtai nazardan (1992–2022 yillar oralig‘ida) o‘rtacha 60,79 foizni tashkil qilgan. Demak, so‘nggi yillarda bu ko‘rsatkich biroz pasaygan. 2021-yilda qishloq xo‘jaligi yerlarining umumiy maydoni 256 906 kvadrat kilometrni tashkil etgan bo‘lib, bu 2020-yilga nisbatan biroz ko‘payganini ko‘rsatadi [4].

Qishloq xo‘jaligi yerlarining tuzilmasida esa aralash ekinlar (asosan don va sabzavot) hamda doimiy yaylovlar asosiy o‘rinni egallaydi. So‘nggi yillarda agrar sektorning modernizatsiyasi va mahsulotlar diversifikatsiyasiga oid siyosat natijasida, 2016–2020 yillar oralig‘ida paxta va g‘alla kabi an’anaviy monokulturali ekin maydonlari qisqarib, intensiv bog‘dorchilik, sabzavotchilik, dukkakli va yog‘li ekinlar yetishtirish sezilarli darajada kengaydi. Xususan, sabzavot ekinlari 103 foiz, kartoshka 114 foiz, dukkaklilar 3,6 baravar, mevalar 107 foiz va uzumzorlar 106 foizga oshgan.

2023-yil holatiga ko‘ra, sabzavotlar ekilayotgan yer maydoni 245,1 ming gektarni tashkil etgan. Bu yerlarning 70,9 foizi dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 24,6 foizi esa fermer xo‘jaliklariga tegishli. Poliz ekinlari va kartoshka yetishtirilayotgan maydonlarda ham shunga o‘xshash taqsimot kuzatiladi. Bu esa dehqon va tomorqa xo‘jaliklarining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashdagi beqiyos o‘rnini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillardagi agrar sohadagi asosiy tendensiyalardan biri bu diversifikatsiya, ya’ni mahsulotlar tarkibining kengayishi hisoblanadi. Paxta va g‘alla maydonlarining qisqarishi hisobiga sabzavot, meva-sabzavotchilik va serhosil bog‘lar maydoni kengaytirildi. Shu bilan birga, raqamlashtirish va texnologik innovatsiyalar ham rivojlanmoqda. Masalan, yer monitoringi sohasida dron

texnologiyasidan foydalanish yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu texnologiya orqali 10 gektar maydonni atigi 6 daqiqa ichida kuzatish imkoniyati mavjud.

Fermer va dehqon xo‘jaliklarining iqtisodiy salohiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ular umumiy agrar mahsulotning qariyb 60 foizini ishlab chiqaradi. Shunga qaramasdan, ular mamlakatdagi jami qishloq xo‘jaligi yerlarining atigi 5 foizidan foydalanadi, dehqon xo‘jaliklarining o‘rtacha yer maydoni esa 0,2 gektardan oshmaydi. Bu kichik yer maydonlarining yuqori samaradorlik bilan boshqarilayotganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, O‘zbekiston agrar sektori so‘nggi yillarda sezilarli tarkibiy o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Yer resurslaridan foydalanishda diversifikatsiya, raqamlashtirish, hududiy unumdorlikka yo‘naltirilgan siyosat va kichik xo‘jaliklarning salohiyatini kengaytirish asosiy yo‘nalishlar sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasining umumiy yer fondi 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra **44 892,4 ming gektarni** tashkil etadi. Yer fondi o‘z ichida bir nechta funksional toifalarga bo‘lingan bo‘lib, har bir toifaning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati farqlanadi. Quyida ularning har biri bo‘yicha izchil tahlil keltiriladi. Eng katta ulushga ega bo‘lgan bu toifa 26 132,2 ming gektarni yoki umumiy yer fondining **58,21 %** ini tashkil qiladi. Qishloq xo‘jaligi maqsadlariga xizmat qiluvchi ushbu yerlarning **4 226,2 ming gektari** (ya’ni umumiy yer fondining **9,41 %)** sug‘oriladigan hudud hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida suv resurslarining hal qiluvchi o‘ringa egaligini ko‘rsatadi (1-jadval).

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Yer fondining toifalari bo‘yicha taqsimlanishi

(01.01.2024 holatiga) (ming ga. hisobida)

J	Yer fondining toifalari	Umumiy yer maydon		Shu jumladan, sug‘oriladigan yerlar	
		Jami	%	Jami	%

1.	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan	26 132,2	58,21	4	9,41
2.	Aholi punktlarining yerlari	226,7	0,51	50,9	0,11
3.	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo`ljallangan	786,9	1,75	12,6	0,03
4.	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	3 223,3	7,18	0,9	0,002
5.	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik	15,0	0,03		
6.	O‘rmon fondi yerlari	12 092,5	26,94	45,4	0,10
7.	Suv fondi yerlari	827,3	1,84	4,6	0,01
8.	Zahira yerlar	1 588,5	3,54	1,9	0,004
	Jami yerlar:	**44892,4**	**100,0**	**4**	**9,67**

O‘zbekiston Respublikasi yer fondining asosiy qismini, tabiiyki, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar tashkil etadi (58,21 %). Biroq umumiy yer fondining atigi 9,67 foyzi (4 342,5 ming ga.) sug‘oriladigan yerlar hisoblanadi [4]. Bu holat mamlakatda suvdan foydalanish samaradorligini oshirish, sug‘oriladigan yerlar maydonini barqarorlashtirish va yer resurslarini optimal boshqarish borasida dolzarb muammolar mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ekologik jihatdan muhim bo‘lgan o‘rmon va tabiatni muhofaza qilish yerlari umumiy yer fondining qariyb 34 foizini egallab, tabiiy resurslarni asrash borasidagi siyosatning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

2-jadval

O‘zbekistonda yerlarning tarkibiy tuzulishi haqida ma’lumot (ming.ga)

Yillar	Haydaladigan yerlar	Yaylovlar va pichanzorlar	Ko‘p yillik daraxtzorlar	Boshqa yerlar
2021	4022,9	21244,3	415,2	14797,3
2022	4016,1	21253,1	421,4	14779,8
2023	4028,5	21215,4	438,5	13555,1
2024	4028,6	21190,4	445,3	13573,8
2025	4028,5	21190,4	445,3	13573,9

2021–2025-yillar davomida O‘zbekistonda yer resurslarining tarkibiy tuzilishida nisbatan barqarorlik kuzatilgan bo‘lsa-da, ayrim toifa yerlarida muayyan

o‘zgarishlar ro‘y bergan. Jumladan, haydaladigan yerlar hajmi 2021-yilda 4 022,9 ming gektarni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich yillar davomida deyarli o‘zgarmagan va 2025-yilga kelib 4 028,5 ming gektarda barqarorlashgan. Bu holat haydalma yerlardan foydalanish hajmining maksimal darajada saqlanayotganini, yangi yerlar kiritishdan ko‘ra mavjud yerlarni samarali boshqarish va intensiv usullar bilan ishlab chiqarishni afzal ko‘rilayotganini anglatadi.

Umuman olganda, O‘zbekiston yer tuzilmasining 2021-2025-yillardagi tahlili shuni ko‘rsatadiki, agrar sektor barqarorligini saqlab qolgan holda bog‘dorchilik yo‘nalishida rivojlanish kuzatilmoqda. Ayniqsa, ko‘p yillik daraxtzorlar ulushining o‘sishi va boshqa yerlardagi kamayish shuni anglatadiki, yer resurslari iqtisodiy samaradorligi yuqori yo‘nalishlarga ko‘proq jalb qilinmoqda. Shu bilan birga, yaylov maydonlarining qisqarishi chorvachilik uchun xavfli signal bo‘lishi mumkin, bu esa kelgusida resurslarni muvozanatli boshqarishni yana-da dolzarb masalaga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni;

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil, 11-sentyabrdagi “«O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni;

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni;

4. «O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi asosiy tendentsiya va ko‘rsatkichlari hamda prognozlari» statistik to‘plam. – T.: «O‘zbekiston» – 128 b.

5. O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Kadastr agentligi ma’lumotlari/ https://kadastr.uz/uz/etirof-etish-reja-jadvali

6. Inyatov A.R. “Современное состояние земельных ресурсов нашей страны и пути их рационального использования” “Suv xo‘jaligini barqaror

rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati” Xalqaro ilmiy va ilmiy-texnikaviy anjuman. «Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства». 24-25 марта 2025 года.

7. Inyatov A., Ilyasov S. “Awıl xojalıǵı ekonomikasında diyxan xojalıqların rawajlandırıwdıń áhmiyetleri” «Byudjet dáramatlarin keńeytiw maqsetinde xizmetler tarawinda socialliq-ekonomikaliq ziyani kem bolǵan qosimsha dáramat dereklerin aniqlaw mashqalalari» atamasında respublikaliq ilimiy-ámeliy konferenciya, QMU, 21-22-may, 2025-jil.

ÓNDIRISLIK TARAWLARDI FINANSLIQ QOLLAP-QUWATLAWDA KOMMERCIYALIQ BANKLERDIŃ ROLI

Tursinbaev Yusup Koshkinbay uli *- University of innovation technologies talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19648028

Annotaciya. Bul maqalada óndiris tarmaqların finanslıq qollap-quwatlawda kommerciyalıq banklerdiń ornı ilimiy jaqtan analiz etiledi. Atap aytqanda, bank kreditleri, investiciyalıq jumıs hám finanslıq qurallar arqalı real sektordı rawajlandırıw mexanizmleri kórip shıǵıladı. Sonday-aq, óndiris nátiyjeliligin arttırıwda bank sistemasınıń áhmiyeti hám bar mashqalalar tallanıp, olardı saplastırıw boyınsha usınıslar beriledi.

Gilt sózler: kommerciyalıq bankler, óndiris tarmaqları, finanslıq qollap-quwatlaw, bank kreditleri, investiciyalar, real sektor, ekonomikalıq rawajlanıw.

Annotation. This article analyzes the role of commercial banks in financially supporting industrial sectors from a scientific perspective. It examines mechanisms for developing the real sector through bank lending, investment activities, and financial instruments. Additionally, the importance of the banking system in improving production efficiency is highlighted, existing challenges are analyzed, and recommendations for their solution are proposed.

Keywords: commercial banks, industrial sectors, financial support, bank lending, investments, real sector, economic development

Zamanagóy ekonomika sharayatında óndiris tarmaqların turaqlı rawajlandırıw mámlekettiń ekonomikalıq ósiwiniń tiykarǵı faktorlarınan biri esaplanadı. Ásirese, real sektordıń rawajlanıwı sanaat óndirisiniń kóleminiń artıwı, jańa jumıs orınlarınıń jaratılıwı hám eksport potencialınıń kúsheyiwine tikkeley tásir kórsetedi. Usı kózqarastan, óndiris tarmaqların finanslıq qollap-quwatlaw máselesi úlken áhmyiyetke iye. Bul processte kommerciyalıq bankler áhmiyetli finanslıq institut sıpatında qatnasıp, ekonomikalıq resurslardı nátiyjeli bólistiriw hám investiciyalıq processlerdi xoshametlewde jetekshi rol atqaradı.

Kommerciyalıq bankler tárepinen usınılıp atırǵan kreditler, investiciyalar hám basqa da finanslıq xızmetler óndiris subektleriniń finanslıq turaqlılıǵın támiyinlewge xızmet etedi. Atap aytqanda, uzaq múddetli kreditlew mexanizmleri óndiris quwatlıqların keńeytiw, zamanagóy texnologiyalardı engiziw hám innovaciyalıq jumıstı rawajlandırıw imkaniyatın jaratadı. Sonıń menen birge, bankler tárepinen ámelge asırılıp atırǵan risklerdi bahalaw, monitoring hám qadaǵalaw sistemaları finanslıq resurslardan aqılǵa uǵras paydalanıwdı támiyinleydi.

Óndiris tarmaqların finanslıq qollap-quwatlawda kommerciyalıq banklerdiń roli zamanagóy ekonomikalıq sistemanıń ajıralmas bólegi esaplanadı. Sońǵı jılları kóplegen mámleketlerde, atap aytqanda, rawajlanıp atırǵan ekonomikalarda bank sektorınıń real sektor menen integraciyası kúsheyip barmaqta. Statistikalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, dúnya kóleminde óndiris tarmaqlarına baǵdarlanǵan bank kreditleri ulıwma kredit portfeliniń ortasha 30-40 procentin quraydı. Bul bolsa banklerdiń sanaat hám óndiristi rawajlandırıwda áhmiyetli finanslıq derek ekenligin tastıyıqlaydı. Ózbekstan mısalında da kommerciyalıq banklerdiń óndiris tarmaqların qarjılandırıwdaǵı roli sezilerli dárejede artıp barmaqta. Keyingi jıllarda mámlekette bank kreditleriniń kólemi turaqlı ósiw tendenciyasın kórsetpekte. Sonıń ishinde, Oraylıq bank maǵlıwmatlarına bola, 2023-2024-jıllarda ekonomikaǵa ajıratılǵan kreditlerdiń kólemi 20-25 procentke artqan bolıp, onıń áhmiyetli bólegi sanaat hám óndiris tarawlarına baǵdarlanǵan. Ásirese, kishi hám orta biznes subektlerine ajıratılǵan kreditler óndiris tarmaqlarınıń keńeyiwine xızmet etpekte.

Kommerciyalıq bankler tárepinen óndiris tarmaqların qollap-quwatlawdıń tiykarǵı mexanizmlerinen biri bul kreditlew esaplanadı. Kreditlew arqalı kárxanalar aylanıs qarjıların tolıqtırıw, tiykarǵı qurallardı jańalaw hám jańa óndiris quwatlıqların jaratıw imkaniyatına iye boladı. Statistikalıq maǵlıwmatlarǵa bola, sanaat kárxanalarınıń derlik 60 procenti óz jumısın keńeytiwde bank kreditlerinen paydalanadı. Bul kórsetkish bank kreditleriniń óndiris procesindegi áhmiyetli ornın jáne bir márte tastıyıqlaydı. Bunnan tısqarı, kommerciyalıq bankler investiciyalıq xizmet arqalı da óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıwına úles qospaqta. Bankler tárepinen ámelge asırılıp atırǵan investiciyalıq joybarlar, atap aytqanda, infrastruktura, energetika hám sanaat tarawlarındaǵı iri joybarlardı qarjılandırıw arqalı ekonomikalıq ósiwdi támiyinleydi. Jáhán tájiriybesinde bankler arqalı qarjılandırılatuǵın investiciyalıq joybarlardıń 70 procentke shamalası óndiris hám infrastruktura tarawlarına tuwra keledi.

Óndiris nátiyjeliligin arttırıwda banklerdiń zamanagóy finanslıq instrumentlerden paydalanıwı da úlken áhmiyetke iye. Lizing, faktoring, forfeyting sıyaqlı finanslıq xızmetler kárxanalarǵa óz jumısın jáne de nátiyjeli shólkemlestiriw imkaniyatın beredi. Máselen, lizing operaciyaları arqalı kárxanalar úlken muǵdardaǵı baslanǵısh investiciyasız zamanagóy texnika hám úskenelerge iye bolıwı múmkin.

Statistikalıq maǵlıwmatlarǵa bola, rawajlanǵan mámleketlerde óndiris úskeneleriniń derlik 25-30 procenti lizing tiykarında qarjılandırıladı. Sonıń menen birge, kommerciyalıq banklerdiń óndiris tarmaqların qarjılandırıwdaǵı jumısında ayırım mashqalalar da bar. Atap aytqanda, kredit resurslarınıń joqarı procent stavkaları, girew támiynatına qoyılatuǵın qatań talaplar jáne uzaq múddetli kreditlerdiń jetispewshiligi óndiris subektleriniń finanslıq imkaniyatların shekleydi. Izertlewler sonı kórsetedi, kishi biznes subektleriniń derlik 40 procenti kredit alıwda girew támiynatı mashqalasına dus keledi. Bunnan tısqarı, bank sistemasında risklerdi basqarıw dárejesiniń jeterli emesligi de óndiris tarmaqlarına ajıratılıp atırǵan kreditlerdiń nátiyjeliligine unamsız tásir kórsetiwi múmkin. Sol sebepli, kommerciyalıq bankler tárepinen kredit portfelin diversifikaciyalaw, zamanagóy

riskti bahalaw sistemaların engiziw hám sanlı bank xızmetlerin rawajlandırıw áhmiyetli wazıypa esaplanadı.

Ulıwma alǵanda, statistikalıq hám analitikalıq maǵlıwmatlar sonı kórsetedi, kommerciyalıq bankler óndiris tarmaqların finanslıq qollap-quwatlawda sheshiwshi rol atqaradı. Olardıń kreditlew, investiciya hám finanslıq xızmetler arqalı real sektordı rawajlandırıwǵa qosıp atırǵan úlesi ekonomikalıq ósiwdiń áhmiyetli faktorlarınan biri sıpatında kózge taslanbaqta. Sonıń menen birge, bar mashqalalardı saplastırıw arqalı bank sistemasınıń nátiyjeliligin jáne de arttırıw múmkin.

Joqarıdaǵı tallawlar sonı kórsetedi, kommerciyalıq bankler óndiris tarmaqların finanslıq qollap-quwatlawda áhmiyetli hám sheshiwshi orın iyeleydi. Olar tárepinen usınılıp atırǵan kreditler, investiciyalar hám zamanagóy finanslıq xızmetler real sektordıń turaqlı rawajlanıwın támiyinlewge xızmet etedi. Ásirese, óndiris quwatlıqların keńeytiw, texnologiyalıq jańalanıwlardı ámelge asırıw hám jańa jumıs orınların jaratıwda bank qarjılandırıwı tiykarǵı faktorlardan biri bolıp esaplanadı.

Tallawlar nátiyjesinde anıqlanıwınsha, kommerciyalıq banklerdiń jumısı óndiris nátiyjeliligin arttırıw menen tikkeley baylanıslı bolıp, ekonomikalıq ósiw pátlerin tezlestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Sonıń menen birge, bank kreditleriniń kólemi hám olardan paydalanıw nátiyjeliligi real sektor rawajlanıw dárejesine sezilerli tásir kórsetedi. Statistikalıq maǵlıwmatlar da bankler hám óndiris tarmaqları arasında úzliksiz baylanıslılıq bar ekenligin tastıyıqlaydı. Biraq, bul processte ayırım mashqalalar da bar bolıp, olardıń arasında kredit procent stavkalarınıń joqarılıǵı, girew támiynatı talaplarınıń quramalılıǵı hám uzaq múddetli qarjılandırıw imkaniyatlarınıń sheklengenligi ayrıqsha orın iyeleydi. Bul mashqalalar óndiris subektleriniń finanslıq resurslardan tolıq hám nátiyjeli paydalanıwına tosqınlıq etpekte. Usı múnásibet penen kommerciyalıq banklerdiń jumısın jáne de jetilistiriw, kreditlew shártlerin ápiwayılastırıw, uzaq múddetli finanslıq resurslardı keńeytiw hám zamanagóy finanslıq instrumentlerden paydalanıwdı rawajlandırıw zárúr esaplanadı. Sonday-aq, mámleket hám bank sisteması arasındaǵı birge islesiwdi

kúsheytiw arqalı óndiris tarmaqların qollap-quwatlaw mexanizmlerin jáne de nátiyjeli shólkemlestiriw múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, kommerciyalıq bankler óndiris tarmaqlarınıń turaqlı rawajlanıwında strategiyalıq áhmiyetke iye bolıp, olardıń nátiyjeli jumısı mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorı sıpatında kórinedi.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki. Jıllıq esabatlar (2022-2024). - Tashkent.

2. Karimov I. A. "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Ózbekiston sharoitida uni bartaraf etish yollari va choralari." - Tashkent: Ózbekstan, 2009.

3. Mishkin, F. S. “The Economics of Money, Banking and Financial Markets”. — New York: Pearson Education, 2021

4. Rose, P. S., Hudgins, S. C. “Bank Management and Financial Services”. — New York: McGraw-Hill Education, 2019

TURLI MAMLAKATLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH DASTURLARIDA BOSHQARILISH USULLARI

Yusupova J.K *- University of innovation technologies Moliya va iqtisodiyot kafedrasi dotsent v.v.b*

Batirbayeva D.M, Abdullayeva M.K, Saburova Sh.SH, Saburova G.B. *- University of innovation technologies Iqtisodiyot yo’nalishi talabalari*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635012

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamlashtirish jarayoni tarixi, mamlakatlarda raqamlashtirishga oid statitistik iqtisodiyot, texnologik tartiblar, atom energetikasi, resurs, tsikl, transformatsiya.

Kalit so’zlar: raqamli iqtisodiyot, texnologik tartiblar, atom energetikasi, resurs, tsikl, transformatsiya.

Annotation. This article cites the history of the digitization process, statistic data on digitization in countries.

Keywords: digital economy, technological procedures, atomic energy, resource, cycle, transformation.

Raqamli yozuvlarning yuridik ahamiyati kabi infratuzilmaning rivojlanishi, ekotizim va platformadan foydalanuvchi talabini hisobga olish usullarini ta’kidlash muhimdir.

Raqamli iqtisodiyot bu – tarmoqlar va faoliyat sohasi axborot kommunikatsiya tarmogini joriy etishni ta’minlaydigan, raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy faoliyatdir. Shuningdek, biznesjarayonlarni raqamli makonga o‘tkazish bi-lan bir qatorda, uni rivojlantirishning beshta asosiy vazifasini aniqlash taklif etilgan:

1) tadbirkorlik subyektlari uchun barqaror raqamli ekotizimni shakllantirish;

2) iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida raqamli jarayonlarni joriy etishni rag‘batlantirish;

3) meyoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish;

4) risklar (tavakkalchilik)ni boshqarish;

5) jarayonlarning raqamli transformatsiyasi hisobiga davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish.

Raqamli iqtisodiyotda, hayotning barcha sohalarida raqamli texnologiyalarning to‘liq kirib borish holatini ko‘rib chiqish qabul qilingan. Butun jarayon sivilizatsiya rivojlanishining yagona bosqichi bo‘lgan AKT va telekommunikatsiya, mikroelektronikaning rivojlanishidagi taraqqiyot tufay-lidir.

Mutaxassislarning fikricha, raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2023 yildagi 44,6 foizga nisbatan 2030 yilga borib 76,1 foizga yaqinlashadi. Raqamli iqtisodiyotning mashhur ko‘rsatkichi asosan iste’molchiga mo‘ljallangan “Internet”ning rivojlanishi bilan tushuntiriladi. Tahlillarga ko‘ra 2030 yilga kelib, Internet sanoati o‘z qamrovini sezilarli darajada oshiradi va dunyo bo‘ylab sanoat iqtisodiyotini raqamlashtirish va ma’lumotlarni qayta ishlashning yuqori darajasini namoyish etadi.

Raqamli inqilob G‘arbda bundan 10-20 yil oldin bong urgan edi: u yerda biznes yangi aloqa vositalarini birinchilardan bo‘lib faol o‘zlashtirdi, hamma narsani

raqamlashtirdi va rasmiy tarzda elektron imzoni qonuniy ro‘y-xatdan o‘tkazdi, nafaqat biznes hamjamiyati doirasida balki davlatda ham raqamli aloqalar o‘rnatildi va davlat idoralari esa asta-sekin o‘z axborot tizimlarini birlashtirdilar.

Texnologik tartiblar

Ushbu nazariyaning asoschilari rus olimi N.D. Kondratyev va avstriyalik olim J. Shumpeterlardir. 1920-yillarda aynan rus olimi N.D. Kondratyev o‘zgaruvchan ko‘tarilishlarning davriy sikllari va taxminan 50-55 yil davom etadigan jahon iqtisodiyotining pasayishi deb ataladigan iqtisodiyotning rivojlanishida uzoq muddatli tebranishlarning mavjudligini empirik jihatdan isbotladi.

Ushbu nazariyaning asosiy xulosasi jamiyat hayotida texnologik jarayonlarning hal qiluvchi roli edi. Oqibatda ushbu nazariya **“uzun to‘lqinlar nazariyasi”** deb nomlandi. Kondratyevning uzun to‘lqinlar nazariyasiga asos-lanib, avstriyalik olim Y. Shumpeter barcha iqtisodiy tizimga tebranish beruvchi yangiliklarning impulslarini keltirib chiqardi.

XX asrning 70-80 yillarida Glazyev Sergey Yuryevich “texnologik tartiblar” nazariyasini faol rivojlantirguniga qadar taxminan 30 yil da-vomida Kondratyev va Shumpeterning ta’limoti e’tiborsiz qoldi.

S.Y. Glazyev va D.S. Lvovning “Ilmiy-texnik taraqqiyotni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari” maqolasida keltirgan ta’rifiga ko‘ra, **texnologik tartib bu** – bir turdagi texnologik zanjirlar bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan va takroriy butunliklarni shakllantiradigan iqtisodiyotning texnologik tarkibida ajratilgan texnologik agregatlar guruhidir.

Har bir bunday tuzilish ma’lum jamoat turi iste’molini qondiradigan yakuniy mahsulotlar to‘plamini chiqarish va ularni qayta ishlashning barcha bosqichlari, birlamchi resurslar va qazib olishni o‘z ichiga oluvchi to‘liq makroishlab chiqarish sikli amalga oshiriladigan doirada o‘zi bilan bir butun hamda barqaror ta’limni ifodalaydi. Oddiy so‘zlar bilan aytganda, “texnologik tartib” atamasi ostida bir xil ilmiy-texnik darajadagi texnologiyalar va ishlab chiqarish majmui tushuniladi.

Bir texnologik tartibdan boshqasiga o‘tishning yanada mukammal xususiyati ishlab chiqarish apparatining o‘zgarishi bo‘ldi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, ba’zi

sohalarda emas, balki barcha sohalarda yuqori texnologiyalarni rivojlanti-rish ustuvor hisoblanadi. Har bir texnologik tuzilma va uning asosini tash-kil etuvchi yetakchi texnologiyalarning o‘ziga xosligi bor. Umumiy qabul qi-lingan nuqtai-nazarga ko‘ra, hozirda biz hayot yo‘lining oltinchi texnologik bosqichidamiz. Texnologik tartiblarning barcha asosiy muddati va davrlari sxematik tarzda 2.1-rasmda keltirilgan.

Birinchi texnologik tartib (1770-1830 yy.).

S.Y. Glazyevning fikriga ko‘ra, birinchi sanoat texnologik tartibi 1770 yilda boshlangan suv energiyasidan foydalanish shuningdek, to‘qima-chilik sanoatida yangi texnologiyalarga asoslangan qo‘l mehnatidan mexanik ishlov berishga o‘tish bilan tavsiflanadi.

Qishloq xo‘jaligi va to‘qimachilik sanoatida — yigiruv mashinasi, suv tegirmonlari, chugunni eritish, temirni qayta ishlash va boshqalar kabi yangi texnologiyalar paydo bo‘la boshladi. Natijada to‘qimachilik sanoatining ma-shinalashtirishga o‘tishi sodir bo‘ldi, bu mashinasozlik mahsulotlariga ta-labning oshishiga olib keldi.

Yog‘och mahsulotlarni temir bilan almashtirish tendensiyasi boshlandi, bu esa shunga mos ravishda metallga ishlov berishda texnologik siljishlarga olib keldi. 1830 yildan boshlab tez o‘sish bosqichi tugaydi, uning sabablari ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari va 1825 hamda 1837 yillardagi birja bozoridagi vahima edi. Birinchi texnologik liderlar Buyuk Britaniya va Belgiya bo‘lishdi.

Ikkinchi texnologik tartib (1830-1880 yy.).

Taxminan XIX asrning 20 yillari o‘rtalarida bug‘ va ko‘mir energiya-sidan foydalanishga asoslangan yangi texnologik tartibning shaklla-nishi kuzatiladi. Bu davrda lokomobil, par mashinasi, par dvigatellari yaratildi. Ushbu kashfiyotlar temiryo‘l transporti, paroxod qurilishi va butun ishlab chiqarish mexanizatsiyasining rivojlanishi uchun qattiq turtki berdi.

Qishloq xo‘jaligida bug‘ energiyasidan foydalanuvchi, o‘z navbatida meh-nat unumdorligini sezilarli darajada oshirish va qo‘l mehnatining qisqa-rishiga hissa qo‘shuvchi bug‘ tegirmonlari hamda boshqa ixtirolar paydo bo‘l-di.

Transport aloqalarining rivojlanishi natijasida xalqaro savdoning intensivligi va ahamiyati keskin o‘sdi. Tez o‘sish bosqichining oxiri ikkinchi texnologik tartibini 1873-1879 yillardagi uzoq depressiya natijasida 1880 yil deb hisoblash qabul qilindi. Ushbu texnologik rivojlanish davrining yetakchilari AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya bo‘lishdi.

Uchinchi texnologik tartib (1880-1930 yy.).

Uchinchi texnologik tartibning boshlanishi XIX asrning 80 yilla-rini o‘z ichiga olib, elektroenergiya, elektrotexnika va radio-texnika sano-ati, shuningdek, og‘ir sanoatdan keng foydalanishga asoslanadi. Og‘ir sanoat-ning rivojlanishi bilan po‘lat asosiy tarkibiy materialga aylandi. Shu-ningdek, izma-iz kimyo sanoati ham rivojlandi.

Xuddi shu davrda telegraf, radioaloqa, ichki yonish dvigateli va odamlar hayotining sifatini tubdan o‘zgartirgan boshqa yangiliklar ixtiro qilindi. 1930 yilda buyuk depressiya davri va mos ravishda uchinchi texnologik tartib-ning tugashi sifatida tarixga kirdi. O‘sha davrning texnologik yetakchilari AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya kabi davlatlar bo‘ldi.

To‘rtinchi texnologik tartib (1930-1970 yy.).

To‘rtinchi sanoat texnologik tartibi avtomobil va aviatsiya sanoati, shu-ningdek, neftni qayta ishlash sanoatining rivojlanishiga, muvofiq ravish-da uglevodorod energiyasi, ichki yonuv dvigatellarini keng qo‘llashga asoslan-gan.

Shuningdek, atom energetikasi rivojlana boshladi. Ushbu texnologik tartib innovatsiyalarni, ya’ni, traktorlar, turli xil elektr tortish mexanizm-lari va boshqalarni faol qo‘llash natijasida qishloq xo‘jaligining ishlab chiqaruvchanligini sezilarli darajada oshirdi. Xomashyoni qayta ishlash uchun kichik o‘lchamli mexanizmlar, suv nasoslari, maishiy texnika (changyutgichlar, telefonlar, kir yuvish mashinalari, idish yuvgich mashinalar, elektr ustara-lar, musiqa asboblari va boshqa)larning keng tarqalishi tufayli aholining hayot sifati tez takomillashtirildi. Tez o‘sish bosqichining tugashiga 1973 yildagi neft inqirozi, shuningdek, Bretton-Vuds pul tizimining inqirozi sabab bo‘ldi. To‘rtinchi sanoat texnologik tartibi

yetakchilari SSSR, AQSH, Yaponiya, shuningdek, G‘arbiy Yevropa davlatlari bo‘ldi.

Beshinchi texnologik tartib (1970-2010 yy.).

1970 yilga kelib, ko‘plab rivojlangan G‘arb mamlakatlarida to‘rtinchi texnologik tartib rivojlanish cho‘qqisiga yeta boshladi. Aynan shu davr mik-roelektronika, informatika, elektron va atom energetikasi, nanotexnologiya, genetik injeneriya sohasidagi yutuqlarga asoslangan beshinchi sanoat texno-logik tartibining boshlanishini o‘z ichiga oladi. Ushbu beshinchi texnologik tartibda, dasturiy ta’minot va umuman AKT sohasida to‘liq mikrokompyu-ter ixtirosi hamda u bilan bog‘liq ulkan taraqqiyot yuz berdi.

Bugungi kunda oddiy fuqaroning hayotini video va audio uskunalar, uyali telefon-smartfonlar hamda Internetsiz tasavvur qilishning iloji yo‘q. Beshinchi texnologik tartib ixtirolari asosida iqtisodiyotning globallashuviga imkoniyat yaratildi, chunki mahsulot va kapitalning harakatlanish tezligi sezilarli darajada oshdi. Sun’iy yo‘ldosh aloqasidan uzoq konlarda, qishloq xo‘jaligi yerlarida texnologik jarayonlarni masofadan boshqarish, shuningdek, dengiz, havo va quruqlik transportining harakatlarini kuzatish uchun foydalanishga imkon yaratildi. 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining boshlanishi beshinchi texnologik tuzilmaning tugashini anglatadi.

Texnologik yetakchilar sifatida AQSH, Yaponiya, shuningdek, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari oldinga chiqdilar.

Oltinchi texnologik tartib (2010 yildan hozirgi kungacha).

2000 yillarning boshidan asosiy yo‘nalishlari biotexnologiya, sun’iy intellekt tizimlari, global axborot tarmoqlari, jumladan, “raqamli iqtisodiyot» bo‘lgan oltinchi texnologik tartibning elementlari paydo bo‘la boshladi. Bugungi kunga kelib, oltinchi texnologik tartib rivojlanishning shakllanish bosqichidan chiqmoqda. Glazyevning bashoratiga ko‘ra, bugun biz oltinchi sanoat tartibini emas, balki birinchi postindustrial texnologik tartibni ham o‘zlashtirish arafasida turibmiz, chunki nanotexnologiyalar: nanobionika, nanomateriallar, genetik injeneriya va boshqalar allaqachon asosiy sohalar hisoblanadi.

Yaponiya, AQSH, Germaniya, Shvetsiya, Kanada, Janubiy Koreya, Avstriya kabi mamlakatlar texnologik portlashning yetakchilari hisoblanadi. Texnologik tuzilmalarni batafsil o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, jamiyatning rivojla-nishi texnologik tuzilmalarni bosqichma-bosqich o‘zgartirishning izchil yo‘lidan boradi, chunki yuqorida aytib o‘tilgan texnologik tuzilmalarning har biri turli bosqichlardan o‘tgan va umumiy iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. С.С.Гулямов, Р.Х. Аюпов. Рақамли иқтисодиёт ва электрон тижорат асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТМИ: 2020 й. – 512 б.

2. Макаров А.Ю., Макаров А.А. Цифровая экономика. Технология меняет менежмент. Практика внедрения и результат.: учебник /А.Ю.Макаров, А.А. Макаров. — М: СОЛОН-Пресс, 2021. — 160 с.

3. Abdullayev, M., Saidahror, G., & Ayupov, R. (2020). Рақамли иқтисодиёт - кадрлар тайёрлашнинг долзарб йўналишлари. Архив научных исследований, 1(23).

4. Begalov B.A., Mamadaliyev O.T., Abdusalomova N.B. Issues for Reforming the National Statistical System in the Country: In Case of Republic of Uzbekistan. Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 –0892 Special Issue–03, Mar -2023.

5. *www.mitc.uz* – Ўзбекистон Республикаси Рақамли технологиялар вазирлигининг расмий веб-сайти.

MEHNAT BOZORIDA ISHSIZLIKNI BARTARAF ETISH YO’LLARI

Yusupova Jamil Karamatdinovna *- University of Innovation Technologies Moliya va iqtisodiyot kafedrasi dotsent v.v.b*

Allambergenova Iroda *- University of Innovation Technologies talabasi*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634876

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishsizlik muammosi, uning kelib chiqish sabablari hamda jamiyat va iqtisodiyotga ta’siri tahlil qilinadi. Ishsizlikning asosiy

turlari, jumladan, friksion, strukturaviy va siklik ishsizlik ko‘rib chiqilib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada ishsizlik darajasini kamaytirish yo‘llari, davlat siyosati va mehnat bozorini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ishsizlikni kamaytirish uchun ta’lim tizimini takomillashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so’zlar: ishsizlik, bandlik, mehnat bozori, kasb-hunar, tadbirkorlik, davlat siyosati.

Annotation.This article analyzes the problem of unemployment, its main causes, and its impact on society and the economy. The main types of unemployment, including frictional, structural, and cyclical unemployment, are examined, and their specific characteristics are explained. The article also discusses ways to reduce unemployment, government policies, and measures aimed at developing the labor market. According to the findings, improving the education system, creating new job opportunities, and supporting entrepreneurship play an important role in reducing unemployment.

Keywords: unemployment, employment, labor market, vocational skills, entrepreneurship, government policy.

Ishsizlik bugungi kunda dunyoning ko‘plab mamlakatlari uchun dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy muammolardan biri hisoblanadi. U nafaqat iqtisodiy o‘sish sur’atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, balki aholi turmush darajasi va ijtimoiy barqarorlikka ham bevosita ta’sir qiladi. Shu bois ishsizlik sabablarini o‘rganish va uni kamaytirish yo‘llarini izlash har bir jamiyat uchun muhim vazifa sanaladi.

Ishsizlik - mehnatga layoqatli va ishlashga tayyor bo‘lgan aholining iqtisodiy faol bo‘la turib, o‘ziga mos ish topa olmasligi bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Bu holat mehnat resurslaridan to‘liq foydalanilmayotganini ko‘rsatadi hamda mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta’sir etuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud. Friktsion (oraliq) ishsizlik, tarkibiy ishsizlik, mavsumiy ishsizlik, tsiklik ishsizlik, yashirin ishsizlik turlari mavjud.

Friktsion ishsizlik - ishchilarning o‘z xohishi bilan ish joyini o‘zgartirishi yoki yaxshiroq ish izlash jarayonida yuzaga keladigan vaqtinchalik holatdir. Tarkibiy ishsizlik - iqtisodiyotdagi texnologik o‘zgarishlar yoki tarmoqlar rivoji natijasida ayrim kasblarga bo‘lgan talabning kamayishi bilan bog‘liq.Mavsumiy ishsizlik - qishloq xo‘jaligi, turizm yoki qurilish kabi sohalarda ish hajmining fasllarga qarab o‘zgarishi natijasida yuzaga keladi.Siklik ishsizlik - iqtisodiy inqiroz yoki pasayish davrida ishlab chiqarish hajmi qisqarishi natijasida yuzaga keladi. Yashirin ishsizlik - ishchilar rasmiy ravishda band bo‘lsa-da, amalda to‘liq ish bilan ta’minlanmagan holatdir.

Ishsizlik darajasi 2020–2025-yillar oralig‘ida ishsizlik darajasi quyidagicha kuzatilgan: 2020-yilda — 10,5%, 2021-yilda — 9,4%, 2022-yilda — 8,9%, 2023-yilda — 8,1%, 2024-yilda — 5,8%, 2025-yilda — 5,1% Ko‘rinib turibdiki, har yili ishsizlik darajasi pasayib, ijobiy tomonga o‘zgarib bormoqda. Ishsizlik muammosini o‘rganish va tahlil qilishning iqtisodiy oqibatlari: yalpi ichki mahsulot hajmining qisqarishi, ishlab chiqarish salohiyatining to‘liq ishlatilmasligi va davlat byudjetiga tushumlarning kamayishi.Ijtimoiy oqibatlari: aholi daromadlarining pasayishi, kambag‘allikning ortishi, jinoyatchilikning ko‘payishi va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi. Ishsizlikning tabiiy darajasi iqtisodiyotda doimo mavjud bo‘ladigan friktsion va tarkibiy ishsizlikdan iborat bo‘lib, ma’lum darajada iqtisodiyot uchun normal hisoblanadi.Bandlikni ta’minlash esa iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi, aholining xarid qobiliyatini oshiradi va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Ishsizlikni kamaytirish uchun kasb-hunarga o‘qitish, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash, investitsiyalarni jalb qilish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega va quyidagilarni tashkil etadi:kasbiy qayta tayyorlash talab yuqori bo‘lgan sohalar bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash kreditlar, soliq imtiyozlari va subsidiyalar berish, investitsiyalarni jalb qilish yangi ish o‘rinlari yaratish, o‘zini o‘zi band qilishni rivojlantirish hunarmandchilik va xizmat ko‘rsatish sohalarini kengaytirish, mehnat migratsiyasini tartibga solish xorijda ishlovchi fuqarolarni himoya qilish. Ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishda davlat tomonidan

kambag‘al va ishsiz fuqarolarni kasb-hunarga o‘rgatish hamda ularning bandligini ta’minlashga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

– kasb-hunar ta’limi muassasalari faoliyatini takomillashtirish;

– mehnat bozori ehtiyojlariga mos o‘quv dasturlarini ishlab chiqish;

– ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni, ayniqsa nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash;

– xususiy sektor bilan hamkorlikni rivojlantirish va grantlar ajratish.

Xulosa qilib aytganda, ishsizlik jamiyat va iqtisodiyot rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi muhim muammolardan biridir. U nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarning pasayishiga, balki aholi farovonligi va ijtimoiy barqarorlikning izdan chiqishiga ham olib keladi. Shu sababli ishsizlikni kamaytirish har bir davlatning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Ishsizlikka qarshi kurashish uchun zamonaviy kasb-hunarlarni o‘rgatish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, tadbirkorlikni rivojlantirish va investitsiyalarni jalb etish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va mehnat bozorini samarali boshqarish orqali barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish mumkin.

Umuman olganda, ishsizlik muammosini hal etish jamiyatning har tomonlama taraqqiyoti va insonlarning munosib hayot kechirishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik (to'ldirilgan va qayta ishlangan nashri). O’lmasov A, Vahobov A. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteiti.-T.: «Iqtisod - Moliya», 2014. - 424 b.

2. Sh.Shodmonov Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik.. -Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022, 388 b.(1-qism)

3. Sh. Shodmonov Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. -Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022, 346 b (2-qism)

http://www.stat.uz, www.lex.uz, www.gazeta.uz

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Сеитназаров Данияр Бахадирович *- University of Innovation Technologies, ассистент преподавателя*

Калмуратова Альбина *- студентка University of Innovation Technologies.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635539

Аннотация. В данной работе рассматриваются вопросы обеспечения экономической безопасности Узбекистана в условиях стремительного развития технологий искусственного интеллекта. Анализируются ключевые направления влияния искусственного интеллекта на национальную экономику, включая повышение производительности, трансформацию рынка труда, цифровизацию отраслей и усиление конкурентоспособности страны. Особое внимание уделяется потенциальным рискам, связанным с автоматизацией, киберугрозами и технологической зависимостью. Рассматриваются меры государственной политики, направленные на минимизацию угроз и эффективное использование возможностей искусственного интеллекта для устойчивого экономического развития. В результате обосновывается необходимость формирования комплексной стратегии экономической безопасности с учетом современных цифровых вызовов.

Ключевые слова: экономическая безопасность, искусственный интеллект, цифровая экономика, Узбекистан, инновации, автоматизация, рынок труда, кибербезопасность, государственная политика, технологическое развитие, устойчивое развитие

Введение: Современных условиях стремительного технологического прогресса искусственный интеллект (ИИ) становится одним из ключевых факторов трансформации мировой экономики. Для Узбекистана, находящегося на этапе активных реформ и модернизации, вопросы

экономической безопасности приобретают особую актуальность. Внедрение ИИ открывает новые возможности для устойчивого развития, однако одновременно порождает и ряд рисков, требующих внимательного анализа и эффективного управления. Экономическая безопасность государства представляет собой состояние защищённости национальной экономики от внутренних и внешних угроз, обеспечивающее устойчивый рост, социальную стабильность и повышение уровня жизни населения. Для Узбекистана важными элементами экономической безопасности являются диверсификация экономики, развитие промышленности, привлечение инвестиций и внедрение инновационных технологий.

Искусственный интеллект становится важным инструментом повышения эффективности экономических процессов. В Узбекистане ИИ постепенно внедряется в такие сферы, как банковский сектор, сельское хозяйство, промышленность и государственное управление.

В финансовой сфере ИИ используется для анализа рисков, предотвращения мошенничества и оптимизации кредитной политики. В сельском хозяйстве технологии ИИ помогают прогнозировать урожайность, рационально использовать ресурсы и снижать издержки. В промышленности автоматизация на основе ИИ способствует повышению производительности труда и улучшению качества продукции.

Развитие искусственного интеллекта предоставляет Узбекистану ряд стратегических преимуществ. Во-первых, это повышение конкурентоспособности национальной экономики на международной арене. Во-вторых, оптимизация государственных расходов за счёт автоматизации процессов. В-третьих, улучшение качества управленческих решений благодаря анализу больших данных.

Кроме того, ИИ способствует развитию новых отраслей экономики, созданию высокотехнологичных рабочих мест и увеличению экспортного потенциала страны. Несмотря на значительные преимущества, развитие ИИ связано с рядом вызовов для экономической безопасности. Одной из основных

угроз является рост технологической зависимости от иностранных разработчиков и программных решений.

Также существует риск увеличения безработицы вследствие автоматизации и вытеснения традиционных профессий. Важной проблемой является кибербезопасность, поскольку использование ИИ увеличивает уязвимость информационных систем к кибератакам. Дополнительным фактором риска выступает недостаточный уровень подготовки кадров, способных эффективно работать с новыми технологиями. Для минимизации рисков и эффективного использования потенциала ИИ государству необходимо проводить активную политику в данной сфере. Важными направлениями являются развитие национальной цифровой инфраструктуры, поддержка отечественных IT-компаний и стимулирование научных исследований.

Особое внимание следует уделить реформированию системы образования с целью подготовки квалифицированных специалистов в области искусственного интеллекта и цифровых технологий. Кроме того, необходимо совершенствовать законодательную базу, регулирующую использование ИИ, а также усиливать меры кибербезопасности.

Заключение. Таким образом, искусственный интеллект играет двойственную роль в обеспечении экономической безопасности Узбекистана. С одной стороны, он открывает широкие возможности для модернизации экономики и повышения её эффективности. С другой стороны, создаёт новые риски, требующие системного подхода к их управлению.

Эффективная интеграция ИИ в экономику страны при условии грамотной государственной политики позволит Узбекистану укрепить свою экономическую безопасность и занять достойное место в глобальной цифровой экономике.

Список литературы

1. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент, 2023.

2. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы». – Ташкент, 2022.

3. Закон Республики Узбекистан «Об информатизации». – Ташкент.

4. Программа развития искусственного интеллекта в Республике Узбекистан. – Ташкент, 2021.

5. Абдуллаев А. Экономическая безопасность: теория и практика. – Ташкент: Экономика, 2020.

6. Каримов И.А. Узбекистан на пути углубления экономических реформ. – Ташкент, 2019.

7. Stiglitz J. *Globalization and Its Discontents*. – New York: W.W. Norton & Company, 2002.

8. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. – Geneva: World Economic Forum, 2016.

9. OECD. *Artificial Intelligence in Society*. – Paris, 2019.

10. World Bank. *Digital Development Overview*. – Washington, 2021.

11. McKinsey Global Institute. *The Age of AI*. – 2022.

12. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. – Pearson, 2021.

СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН)

Муртазаева Сайёра Камиловна *- University of Innovation Technologies, ассистент преподавателя*

А.Зиратдинова, Д.Худайбергенова, Г.Абдирова- *студенты University of Innovation Technologies.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635639

Аннотация. *В статье рассматриваются современные подходы к обеспечению экономического развития региона в условиях цифровой экономики на примере Республики Каракалпакстан. Проанализированы*

ключевые факторы развития, включая цифровизацию экономики, развитие человеческого капитала и внедрение инновационных решений. Особое внимание уделено роли системы высшего образования как инструмента формирования цифровых и предпринимательских компетенций. Предложены практические рекомендации по внедрению цифровых технологий и развитию региональной экономики.

Ключевые слова: *цифровая экономика, региональное развитие, Каракалпакстан, человеческий капитал, инновации, цифровизация, предпринимательство.*

Abstract. *The article examines modern approaches to ensuring regional economic development in the context of a digital economy, using the example of the Republic of Karakalpakstan. Key development factors, including the digitalization of the economy, human capital development, and the implementation of innovative solutions, were analyzed. Special attention is paid to the role of the higher education system as a tool for forming digital and entrepreneurial competencies. Practical recommendations for the implementation of digital technologies and the development of the regional economy were proposed.*

Keywords: *digital economy, regional development, Karakalpakstan, human capital, innovation, digitalization, entrepreneurship.*

В условиях глобальной цифровой трансформации экономика регионов претерпевает значительные изменения. Современный этап развития характеризуется активным внедрением цифровых технологий, которые становятся ключевым фактором повышения конкурентоспособности и устойчивости экономики [4].

Для Республики Каракалпакстан проблема экономического развития в условиях цифровой экономики имеет особую актуальность, поскольку регион нуждается в ускорении темпов роста, повышении инвестиционной привлекательности и создании новых рабочих мест.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев отмечает: «Цифровая экономика – это не только технологический прогресс, но и основа повышения эффективности всех отраслей экономики» [5].

В этих условиях особую значимость приобретают современные решения, направленные на цифровизацию экономики, развитие предпринимательства и формирование человеческого капитала.

Целью исследования является анализ современных решений экономического развития региона в условиях цифровой экономики и разработка практических рекомендаций для Республики Каракалпакстан.

Задачи исследования:

- определить ключевые факторы цифрового развития региона;
- проанализировать состояние экономики Каракалпакстана;
- выявить проблемы и ограничения;
- предложить современные решения экономического развития.

В работе использованы методы системного анализа, сравнительного анализа, статистического обобщения и логического моделирования.

Цифровая экономика представляет собой систему экономических отношений, основанных на использовании цифровых технологий. Её развитие способствует повышению производительности труда, снижению издержек и созданию новых рынков [4].

В современных условиях именно цифровизация становится драйвером экономического роста регионов, обеспечивая развитие малого бизнеса, электронной коммерции и инновационной деятельности.

Экономика Республики Каракалпакстан характеризуется наличием значительного потенциала, особенно в сельском хозяйстве, промышленности и сфере услуг.

В последние годы наблюдается рост образовательного потенциала региона: численность студентов увеличилась с 27 892 человек в 2020 году до

39 471 человек в 2022 году [5]. Это создаёт предпосылки для формирования качественного человеческого капитала.

Однако сохраняются проблемы, связанные с недостаточным уровнем цифровизации экономики, ограниченным развитием инновационной инфраструктуры и недостаточной интеграцией образования и бизнеса [6,7].

В условиях цифровой экономики можно выделить ряд ключевых решений, способствующих развитию региона:

- Цифровизация экономики

•внедрение электронных государственных услуг;

•развитие цифровых платформ;

•автоматизация производственных процессов.

- Развитие электронной коммерции

•Электронная коммерция позволяет расширить рынки сбыта продукции и повысить конкурентоспособность местных производителей [3].

- Поддержка малого и среднего бизнеса

•Цифровые технологии снижают барьеры для входа в бизнес и способствуют развитию предпринимательства [8].

- Развитие инновационной инфраструктуры

•Создание технопарков, бизнес-инкубаторов и центров трансферта технологий способствует внедрению инноваций в экономику региона.

Ключевым элементом реализации цифровых решений является человеческий капитал. Высшее образование играет важную роль в подготовке специалистов, обладающих цифровыми и предпринимательскими компетенциями [1,2].

Как подчеркивает Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев: «Инвестиции в образование – это инвестиции в будущее страны» [5].

Для Каракалпакстана важно обеспечить подготовку кадров, способных эффективно работать в условиях цифровой экономики.

Для обеспечения устойчивого экономического развития региона предлагается:

- активное внедрение цифровых технологий в экономику;
- развитие IT-сектора и цифровой инфраструктуры;
- поддержка стартапов и инновационных проектов;
- внедрение дуальной системы образования;
- развитие сотрудничества между вузами и бизнесом;
- повышение уровня цифровой грамотности населения.

Реализация данных мер позволит ускорить экономическое развитие региона и повысить его конкурентоспособность.

Таким образом, современное экономическое развитие региона в условиях цифровой экономики невозможно без внедрения инновационных и цифровых решений.

Для Республики Каракалпакстан ключевыми направлениями являются цифровизация экономики, развитие предпринимательства и формирование человеческого капитала.

Несмотря на существующие проблемы, регион обладает значительным потенциалом для развития, который может быть реализован при условии комплексного подхода к внедрению современных решений.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев отмечает:

«Только через инновации и знания мы сможем обеспечить устойчивое развитие нашей экономики» [5].

Реализация предложенных мер позволит обеспечить устойчивый экономический рост региона, повышение занятости и улучшение качества жизни населения.

Список литературы:

1. «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию технологий искусственного интеллекта» Закон РУз от 22.10 2025 УП-189

2.Министерство высшего образования Республики Узбекистан.Научные исследования по развитию образования в Каракалпакстане.Архив Жокаргы кенгеса РК. Ф.м.35 Оп.1.Д.79

3.Государственный комитет по статистике Республики Узбекистан.Отчет за 1 полугодие 2025г

4.Schultz T.W. Investment in Human Capital.Free Press ,1971

5.OECD. Education at a Glance.Доклад «Взгляд на образование»2021

6.World Bank. World Development Report.Доклад 2019г

7.Becker G.S. Human Capital.New York-L.National Bureau of Economics Research,1973 ,p.98-99

8.Богатырева Ю.И. Модель угроз личности обучающихся при применении систем искусственного интеллекта / Ю.И. Богатырева, А.Н. Привалов, В.А. Смирнов // ВЕСТНИК РГГУ. Серия «Информатика. Информационная безопасность. Математика». — 2025. — № 1. — С. 70–95

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Сагиева Молдир Оразбай кызы- University of innovation technologies, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы»

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635810

Аннотация: В статье рассматриваются тенденции внешнеэкономической деятельности Республики Каракалпакстан в условиях цифровизации. А также анализируется влияние цифровых технологий на трансформацию торговли. Кроме того, выявлены ключевые направления повышения эффективности внешнеторговой деятельности региона.

Ключевые слова: цифровая экономика, экспорт, импорт, региональная экономика, цифровизация, внешняя торговля.

Abstract: The article examines the trends in the foreign economic activity of the Republic of Karakalpakstan in the context of digitalization. It also analyzes the

impact of digital technologies on the transformation of trade. Moreover, key areas for enhancing the efficiency of the region’s foreign trade activities have been identified.

Key words: digital economy, export, import, regional economy, digitalization, foreign trade.

Ведение. В условиях глобализации и технологической трансформации мировая экономика вступила в фазу активного развития цифровых технологий, что оказывает значительное влияние на структуру и динамику внешнеэкономической деятельности регионов. Цифровизация становится ключевым фактором повышения конкурентоспособности национальных и региональных экономик.

В Республике Узбекистан цифровая трансформация закреплена на государственном уровне, в частности в рамках Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030»,[1] предусматривающей внедрение информационно-коммуникационных технологий во все сферы экономики, включая внешнюю торговлю. Кроме того, реализуются меры по стимулированию экспорта цифровых услуг и развитию IT-сектора, включая поддержку выхода отечественных компаний на международные рынки. [2]

Методы исследования. Методологическую основу исследования составляют статистический метод, сравнительный анализ региональных и национальных тенденций, системный подход к рассмотрению цифровизации как комплексного фактора экономического развития.

Анализы и результаты. Развитие цифровых технологий способствует снижению трансакционных издержек, ускорению торговых операций и расширению географии международных связей. Активное внедрение электронных торговых платформ, цифровых логистических решений и автоматизированных систем управления становится ключевым фактором повышения эффективности внешней торговли. Значительный вклад в исследование этих процессов внес Мануэль Кастельс, [3] обосновавший роль цифровых сетей в трансформации глобальной экономики.

В Республике Узбекистан данные тенденции приобретают устойчивый характер, реализуемая государственная политика стимулирует развитие IT-сектора, рост экспорта цифровых услуг и модернизацию торговой инфраструктуры. В частности, экспорт IT-услуг приблизился к 1 млрд долларов, охватывая более 90 стран, а вклад сектора ИКТ в ВВП достигла около 2,1%.[4]

Республика Каракалпакстан играет важную роль в экономике Республики Узбекистан благодаря своему стратегическому расположению и экономическому потенциалу. Регион обладает значительными природными ресурсами, развитым сельским хозяйством и промышленностью, что делает его важным участником внешнеэкономической деятельности страны. В последние годы Республика Каракалпакстан демонстрирует заметные изменения в структуре и объёмах внешней торговли, что отражает общие тенденции цифровой трансформации экономики. (См.Рис.1)

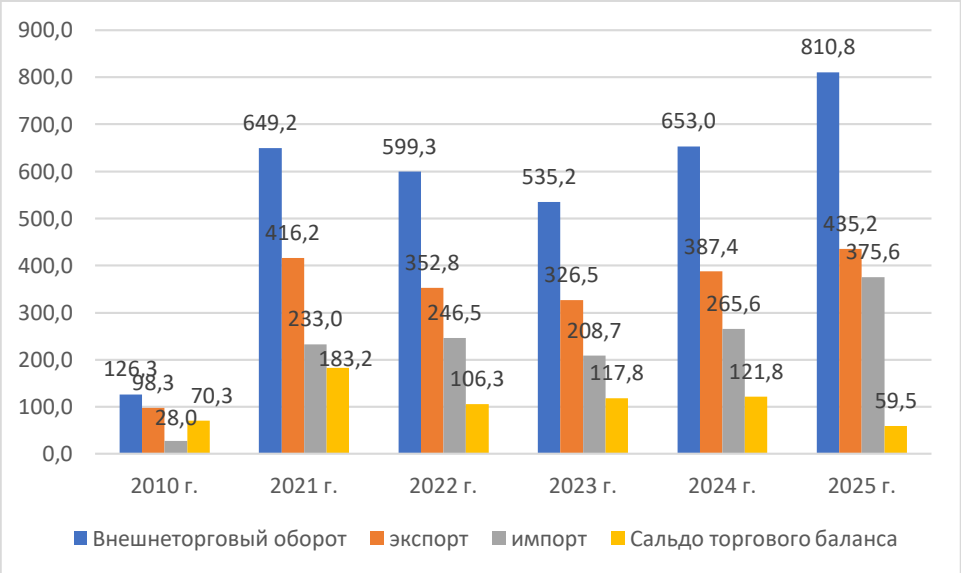

Рисунок 1. Показатели внешней торговли Республики Каракалпакстан (в млн. долларов США)[1]

Внешнеторговый оборот Республики Каракалпакстан демонстрирует устойчивый рост с 126,3 млн долларов США в 2010 году до 810,8 млн долларов США в 2025 году. При этом наблюдается постепенное увеличение

1

абсолютных значений экспорта и импорта: экспорт вырос с 98,3 до 435,2 млн долларов, а импорт — с 70,3 до 375,6 млн долларов. Это указывает на расширение внешнеэкономической активности региона и укрепление его позиций в международной торговле.

При рассмотрении структуры оборота в процентах доля экспорта от общего внешнеторгового оборота снижалась с 77,9% в 2010 году до 53,7% в 2025 году, тогда как доля импорта, наоборот, увеличилась с 55,7% до 46,3%. Сальдо торгового баланса остаётся положительным, но его относительная доля от внешнеторгового оборота сократилась с 22,2% до 7,3%, что отражает более интенсивный рост импорта по сравнению с экспортом и подчёркивает необходимость дальнейшего стимулирования экспортного потенциала региона. В этой связи особый интерес представляет анализ географической структуры импорта, позволяющий выявить ключевых внешнеторговых партнёров и динамику их участия в формировании импортных потоков Республики Каракалпакстан. (См.Таблицу 1)

Таблица 1.

Основные страны-партнёры по импорту Республики Каракалпакстан (в тыс. долларах США)

Страны	2021 г.	2022 г.	2023 г.	2024 г	2025 г.
США	596,5	621,6	724,1	687,3	4 501,1
Иранская Исламская Республика	4 037,0	1 082,7	1 111,9	1 030,1	3 481,0
Германия	10 262,8	1 194,9	3 191,2	14 203,6	14 624,4
Казахстан	23 923,9	20 399,5	32 143,0	18 988,1	28 866,7
Российская федерация	42 045,7	55 586,9	42 029,2	46 542,2	61 085,3
Туркменистан	3 580,5	1 201,4	1 787,6	2 603,4	6 990,8
Китай	39 565,0	78 936,1	46 836,6	38 646,7	118 376,6
Япония	893,7	9 779,4	1 059,4	5 571,7	11 974,3

Анализ данных таблицы показывает, что в 2021–2025 гг. основными поставщиками товаров в регион остаются такие страны, как Россия, Китай и

Казахстан, при этом наибольший рост наблюдается по импорту из Китая, объём которого к 2025 году существенно увеличился и стал доминирующим. Существенный рост в 2025 году отмечается по поставкам из США и Япония, что может свидетельствовать о диверсификации источников импорта. А импорт из Туркменистан, несмотря на относительно небольшие объёмы, показывает устойчивую тенденцию к росту.

Товарная структура внешней торговли Республики Каракалпакстан за рассматриваемый период характеризуется значительными структурными сдвигами как в экспорте, так и в импорте. В экспортной структуре наблюдается резкий переход от сырьевой ориентации к более диверсифицированной модели: если в 2010–2012 гг. доминирующее положение занимало хлопковое волокно (свыше 70 %), то начиная с 2016 года его доля практически сводится к нулю, уступая место химической продукции, которая в отдельные годы достигала 80–87 %. В импортной структуре на протяжении длительного времени преобладали машины и оборудование, что отражает инвестиционную направленность экономики региона, однако в 2024–2025 гг. фиксируется резкий рост доли черных и цветных металлов, что указывает на изменение производственных потребностей.

Выводы и предложения. Анализ показал, что внешняя торговля Республики Каракалпакстан характеризуется структурной трансформацией: сокращением сырьевой направленности экспорта, ростом доли химической продукции и постепенной диверсификацией товарной структуры. Одновременно наблюдается увеличение импорта, что связано с модернизацией экономики, однако сохраняется зависимость от отдельных товарных групп.

В этих условиях дальнейшее развитие региона должно быть направлено на повышение устойчивости и конкурентоспособности внешней торговли. В качестве ключевых направлений целесообразно предложить активное внедрение цифровых технологий во внешнеэкономическую деятельность, включая развитие электронной коммерции, цифровых платформ и

логистических систем, что позволит снизить издержки и расширить географию экспорта. [5]

Список использованной литературы.

1. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 от 5 октября 2020 года «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030»» https://lex.uz/docs/5031048

2. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 26.02.2024 г. № ПП-87 «О дополнительных мерах по развитию в стране экспорта услуг в сфере цифровизации» https://lex.uz/uz/docs/6816078

3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 1996.

4. Digital Economy Study in Uzbekistan / United Nations Development Programme. – 2024. – URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-05/uz_digital-economy-study_eng.pdf

5. Shkvarya L.V., Frolova E.D. Comparative analysis of foreign trade development in the digital segment by world regions // Экономика региона. – 2022. – Т. 18, № 2. – С. 13 – ISSN 2072-6414.- DOI: 10.17059/ekon.reg.2022-2-13 – ISSN 2072-6414

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Якупова Айзада Низаматдиновна *– преподаватель University of Innovation Technologies.*

https://doi.org/10.5281/zenodo.19635877

Аннотация: В статье рассматривается необходимость повышения конкурентоспособности сельскохозяйственной отрасли в условиях глобализации и быстрого технологического развития.

Ключевые слова: аграрные предприятия, автоматизация, инновации, модернизация, производственное оборудование.

Annotation: This article examines the need to improve the competitiveness of the agricultural sector in the context of globalization and rapid technological development.

Key words: agricultural enterprises, automation, innovation, modernization, production equipment.

Экономические подходы и пути усовершенствования инновационного потенциала в аграрном секторе базируются на внедрении современных технологий, которые помогают повышению производительности, оптимизации использования ресурсов и снижению затрат. Для успешной реализации инновационных решений аграрные предприятия должны фокусироваться на следующих ключевых направлениях:

- автоматизация производственных процессов;
- инвестиции в научно-исследовательские разработки;
- модернизация оборудования;
- повышение квалификации персонала;
- внедрение экологических стандартов.

Автоматизация производственных процессов является ключевым фактором повышения эффективности аграрных предприятий в современных условиях. Она позволяет оптимизировать использование ресурсов, снизить затраты, повысить производительность труда и улучшить качество продукции. Внедрение автоматизированных систем управления, мониторинга и контроля технологических процессов на всех этапах производства, от обработки почвы до уборки урожая, обеспечивает оперативное реагирование на изменения в условиях производства и рынка.

Автоматизация производственных действий станет принципиальным условием повышения эффективности аграрных компаний. Она обеспечивает оптимизацию производственных циклов, что приводит к уменьшению издержек, улучшение качества продукции и повышение конкурентоспособности на рынке. Благодаря внедрению современных технологий аграрные предприятия смогут значительно сократить время

выполнения основных технологических операций, повысить точность и эффективность их выполнения [1].

Системы автоматизации позволяют уменьшить влияние человеческого фактора, что всегда является первопричиной ошибок и неэффективности в работе. Такие изменения не только снижают трудозатраты, но и улучшают условия труда для работников, поскольку уменьшают физическую нагрузку. Кроме того, автоматизация обеспечивает более рациональное использование ресурсов, таких как вода, удобрения и энергия, что особенно актуально в контексте современных экологических вызовов.

Внедрение автоматизированных систем, в частности в таких областях, как обработка почвы, посевные работы, полив, сбор урожая, хранение и логистика, становится необходимостью для аграрных предприятий, стремящихся не только выжить, но и успешно развиваться. Рекомендуется рассматривать автоматизацию как стратегическое направление, которое позволит аграрным предприятиям добиться устойчивого развития, повысить производительность и отвечать современным требованиям рынка.

Вложения в научно-исследовательские разработки и инновации будут важны для развития аграрного предприятия, поскольку они обеспечивают внедрение новых технологий и методов, повышающих эффективность производства.

Инвестирование в инновации не только улучшает конкурентоспособность предприятия, но обеспечивает устойчивое развитие аграрного сектора в условиях современных вызовов.

Инвестиции в научно-исследовательские разработки и инновации в аграрном предприятии станут ключевым фактором, влияющим на его развитие и конкурентоспособность. Поддержка инновационных инициатив позволяет не только повысить производительность, но и адаптироваться к изменяющимся условиям рынка и вызовам, связанным с климатическими изменениями. Вложения в новые технологии и исследования открывают

новые возможности для оптимизации производственных процессов, уменьшения издержек и повышения качества продукции [2].

Исследования новых сортов растений и их устойчивость к болезням обеспечивают аграриям доступ к более продуктивным решениям, что, в свою очередь, повышает общий объем урожая. Акцент на энергоэффективность и экологические исследования способствуют уменьшению негативного влияния на окружающую среду, что является важным аспектом в современных условиях. Кроме того, внедрение цифровых решений становится необходимым для оптимизации управленческих процессов и обеспечения более быстрой реакции на изменения рыночных условий.

Модернизация оборудования на предприятии будет являться важной составляющей стратегического развития, позволяющей повысить эффективность производственных процессов и уменьшить затраты. Внедрение новейших технологий и обновление производственного оборудования обеспечивает повышение качества продукции, увеличение объема производства и уменьшение влияния на окружающую среду.

Модернизация оборудования на предприятии позволяет повысить эффективность производственных процессов, но и обеспечить устойчивое развитие в условиях современной рыночной среды. Благодаря внедрению новых технологий и оптимизации имеющихся ресурсов предприятие получает возможность уменьшить эксплуатационные расходы, повысить производительность и снизить влияние на окружающую среду. Важно, что модернизация оборудования не является одноразовым мероприятием, а предполагает постоянный процесс усовершенствования, включающий инвестиции в новые технологии и системы, а также адаптацию к быстро меняющимся условиям – это не только помогает росту конкурентоспособности, но и обеспечивает повышение качества продукции, что в свою очередь повышает удовлетворенность потребителей.

Выводы. В современных условиях аграрный сектор сталкивается с многочисленными вызовами, требующими внедрения инновационных

решений для повышения конкурентоспособности. Кроме того, внедрение новых технологий и цифровых решений, таких как системы управления производством и аналитики данных, способствует более эффективному использованию ресурсов и уменьшению негативного влияния на окружающую среду. Для успешной реализации этих подходов необходимо сосредоточить внимание на повышении квалификации персонала и развитии инфраструктуры. Только комплексный подход к совершенствованию инновационного потенциала позволит аграрному сектору адаптироваться к изменяющимся условиям рынка, обеспечить стабильное развитие и внести значительный вклад в экономику страны.

Список использованной литературы:

1. Нечаев В.И. Региональные аспекты государственного регулирования агропромышленного производства. - СПб., - 2012.

2. Нечаев В.И. Экономика сельского хозяйства. - М., - 2010.

5-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKTDAN TA’LIM TIZIMIDA FOYDALANISHNING MOLIYAVIY IQTISODIY JIHATLARI

TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING MOLIYAVIY-IQTISODIY JIHATLARI

Jubanova Bayramgul Aymuratovna University of innovation technologies, «Moliya va iqtisodiyot» kafedrasi dotsenti, i.f.d., (DSc)

Juzbayev Abatbay Otebaevich University of innovation technologies, «Moliya va iqtisodiyot» kafedrasi dotsenti., (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.19666097

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning moliyaviy-iqtisodiy jihatlari kompleks ravishda tahlil qilinadi. Xususan, sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalarini joriy etish bilan bog‘liq xarajatlar, investitsiya manbalari, ularning iqtisodiy samaradorligi va uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy natijalari o‘rganiladi. Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga integratsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan moliyaviy yuklama, infratuzilma xarajatlari, kadrlar tayyorlashga bo‘lgan ehtiyoj hamda ushbu yo‘nalishdagi davlat va xususiy sektor hamkorligining ahamiyati yoritilgan Shuningdek, sun’iy intellektdan foydalanish orqali ta’lim sifatini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va boshqaruv xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, ta’lim tizimi, raqamli transformatsiya, investitsiya samaradorligi, moliyaviy resurslar, inson kapitali, innovatsion rivojlanish, davlat-xususiy sheriklik (PPP), iqtisodiy samaradorlik, ta’lim texnologiyalari.

ABSTRACT. This article comprehensively analyzes the financial and economic aspects of using artificial intelligence technologies in the education system. In particular, the costs associated with the implementation of educational platforms based on artificial intelligence, investment sources, their economic efficiency, and long-term socio-economic results will be studied. During the study, the financial burden arising in the process of integrating digital technologies into the

education system, infrastructure costs, the need for personnel training, and the importance of public-private partnership in this area were highlighted. The possibilities of improving the quality of education, efficient use of resources, and reducing management costs through the use of artificial intelligence were also analyzed.

Keywords: Artificial intelligence, education system, digital transformation, investment efficiency, financial resources, human capital, innovative development, public-private partnership (PPP), economic efficiency, educational technologies

Kirish

Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida ta’lim tizimi tubdan o‘zgarishlar bosqichiga kirib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, o‘quvchilarga individual yondashuvni ta’minlash va boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar yordamida o‘quv jarayonini avtomatlashtirish, bilimlarni baholashni optimallashtirish va ta’lim resurslaridan foydalanishni yanada samarali tashkil etish mumkin. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimiga joriy etish muayyan moliyaviy-iqtisodiy muammolarni ham yuzaga keltiradi. Jumladan, zamonaviy texnologik infratuzilmani yaratish, dasturiy ta’minotni ishlab chiqish va joriy etish, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash hamda texnik xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq xarajatlar sezilarli darajada yuqori bo‘lishi mumkin. Bu esa ta’lim tizimida investitsiya siyosatini to‘g‘ri shakllantirish va resurslardan oqilona foydalanishni talab etadi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiy samaradorligini baholash masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Chunki ushbu texnologiyalarni joriy etish natijasida qisqa muddatda yuqori xarajatlar yuzaga kelishi mumkin bo‘lsa-da, uzoq muddatda ular ta’lim sifati va boshqaruv samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy foyda keltiradi. Ayniqsa, inson kapitalini rivojlantirish, mehnat bozori talablariga mos malakali kadrlar tayyorlash va innovatsion iqtisodiyotga o‘tishda sun’iy intellektning o‘rni beqiyosdir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanishning moliyaviy-iqtisodiy jihatlarini chuqur o‘rganish orqali samarali investitsiya mexanizmlarini ishlab chiqish va ushbu texnologiyalarni keng joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish orqali ta’lim tizimining barqaror moliyalashtirish manbalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish masalasi ko‘plab iqtisodchi va pedagog olimlar tomonidan keng o‘rganilmoqda. Tadqiqotlarda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim sifati, boshqaruv samaradorligi va iqtisodiy natijalarga ta’siri turli nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Xorijiy tadqiqotchilar sun’iy intellektni ta’limga joriy etishda uning iqtisodiy samaradorligiga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning fikriga ko‘ra, dastlabki bosqichda katta hajmdagi investitsiyalar talab etilsa-da, uzoq muddatda xarajatlar qisqaradi va ta’lim xizmatlarining sifati oshadi. Ayniqsa, adaptiv o‘qitish tizimlari orqali individual ta’lim imkoniyatlari kengayadi va bu inson kapitalining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotlarda esa asosan raqamli texnologiyalarni joriy etish, ta’limni modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlanish masalalari yoritilgan. Shu bilan birga, sun’iy intellektni ta’lim tizimiga joriy etishning moliyaviy mexanizmlari, investitsiya manbalari va iqtisodiy samaradorligini kompleks o‘rganish hali yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud ilmiy ishlarda sun’iy intellektning texnologik va pedagogik jihatlari keng yoritilgan bo‘lsa-da, uning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning moliyaviy-iqtisodiy jihatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda aralash (mixed-methods) metodologik yondashuv qo‘llaniladi. Ushbu

yondashuv miqdoriy (kvantitativ) hamda sifat (kvalitativ) usullarni o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali sun’iy intellekt asosidagi yechimlarni ta’lim jarayoniga joriy etishning xarajatlari, kutilayotgan iqtisodiy samaradorligi va boshqaruv mexanizmlarini kompleks baholash imkonini beradi. Tadqiqot tavsifiy, tahliliy va qiyosiy dizayn asosida bosqichma-bosqich olib boriladi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalarni qo‘llash jarayoni tanlangan. Tadqiqot predmeti esa ta’lim jarayonida **Sun’iy intellekt** texnologiyalarini joriy etish bilan bog‘liq moliyaviy xarajatlar, iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari hamda ularni moliyalashtirish va boshqarish mexanizmlaridan iborat.

Tadqiqotda birlamchi va ikkilamchi ma’lumotlar manbalaridan foydalaniladi. Birlamchi ma’lumotlar ta’lim muassasalari rahbarlari, o‘qituvchilar, IT mutaxassislari va talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalar hamda yarim tuzilmaviy intervyular orqali yig‘iladi. Ikkilamchi ma’lumotlar esa ta’lim muassasalarining moliyaviy hisobotlari, byudjet ma’lumotlari, ichki statistika, normativ-huquqiy hujjatlar va xalqaro tashkilotlar hisobotlari asosida shakllantiriladi. Xususan, ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha tavsiyalar va statistik ma’lumotlar **UNESCO**, **World Bank** hamda **OECD** materiallari asosida tahlil qilinadi.

Miqdoriy tahlil jarayonida iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun xarajat-foyda (Cost-Benefit Analysis), investitsiya samaradorligi (ROI), sof joriy qiymat (NPV) va diskontlangan pul oqimlari usullaridan foydalaniladi. Shuningdek, ta’lim sifatining oshishi, vaqt tejalishi, mehnat unumdorligining ortishi kabi bilvosita iqtisodiy natijalar ham hisobga olinadi. Statistik tahlil usullari yordamida yig‘ilgan ma’lumotlar qayta ishlanadi va ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlanadi.

Sifat tahlilida intervyu va so‘rovnoma natijalari kontent-tahlil usuli orqali o‘rganilib, sun’iy intellektni joriy etish jarayonida uchraydigan muammolar, tashkiliy to‘siqlar va moliyaviy boshqaruv masalalari aniqlanadi. Qiyosiy tahlil

asosida turli ta’lim muassasalari hamda xorijiy tajribalar o‘rtasidagi farqlar o‘rganilib, samarali moliyalashtirish modellari aniqlanadi.

Tadqiqot davomida tizimli yondashuv, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, iqtisodiy modellashtirish kabi umumilmiy usullardan ham foydalaniladi. Natijada ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanishning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholash, uni moliyalashtirishning maqbul mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalar berish imkoniyati yaratiladi.

Yo'nalish	Xarajat turi	Iqtisodiy foyda	Samaradorlik ko'rsatkichi
Baholashni avtomatlashtirish (Sun'iy intellekt)	Dastur, trening	Vaqt va mehnat tejalishi	Baholash tezligi
Shaxsiylashtirilgan o'qitish	Platforma, ma'lumotlar	O'zlashtirish oshishi	Natijalar sifati
Ma'muriy boshqaruvni raqamlashtirish	IT infratuzilma	Xarajat qisqarishi	Boshqaruv samaradorligi
Al tutorlar va masofaviy ta'lim	Platforma, jihozlar	Qamrov va daromad oshishi	Talabalar soni

Natijalar

Tadqiqot natijalari ta’lim jarayoniga Sun’iy intellekt yechimlarini joriy etish moliyaviy xarajatlarning dastlabki bosqichida oshishiga olib kelishini, biroq o‘rta va uzoq muddatda sezilarli iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashini ko‘rsatdi. Xususan, AI asosidagi o‘quv platformalari, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va ma’muriy jarayonlarni raqamlashtirish hisobiga vaqt va mehnat resurslari tejalishi kuzatildi.

Xarajat–foyda (CBA), investitsiya samaradorligi (ROI) hamda sof joriy qiymat (NPV) tahlillari natijasida AI texnologiyalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar 2–3 yil ichida o‘zini qoplash imkoniyatiga ega ekani aniqlandi. Ayniqsa, o‘quv materiallarini moslashtirish (personalization), talabalar natijalarini tezkor monitoring qilish va akademik boshqaruvni optimallashtirish ta’lim sifati oshishi bilan birga moliyaviy tejamkorlikni ham ta’minladi.

So‘rovnoma va intervyular natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchilar va talabalar AI vositalaridan foydalanish natijasida o‘quv jarayonining samaradorligi

oshganini e’tirof etishgan. Biroq, dastlabki bosqichda texnik infratuzilma yetishmasligi, kadrlar malakasining pastligi va moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi asosiy to‘siqlar sifatida qayd etildi.

Qiyosiy tahlillar asosida xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatdiki, AI texnologiyalarini ta’limga joriy etishda davlat-xususiy sheriklik (PPP), grantlar va maqsadli investitsiya dasturlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu boradagi yondashuvlar **UNESCO**, **World Bank** va **OECD** tavsiyalarida ham o‘z aksini topgan.

Umuman olganda, AI texnologiyalaridan foydalanish ta’lim tizimida nafaqat sifat ko‘rsatkichlarini, balki moliyaviy boshqaruv samaradorligini ham oshirishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish dastlab ma’lum miqdorda moliyaviy xarajatlarni talab qilsa-da, uzoq muddatda iqtisodiy jihatdan yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. AI asosida o‘quv jarayonini tashkil etish, nazorat qilish va boshqarish orqali mehnat unumdorligi oshadi, vaqt tejaladi va resurslardan oqilona foydalanish imkoniyati yaratiladi.

Shuningdek, AI texnologiyalarini samarali joriy etish uchun quyidagi shartlar muhim ekani aniqlandi: mustahkam texnik infratuzilma, malakali kadrlar, barqaror moliyalashtirish manbalari hamda normativ-huquqiy bazaning takomillashuvi. Davlat byudjeti bilan bir qatorda xususiy sektor, grantlar va xalqaro moliyaviy institutlar mablag‘larini jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Natijada, ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanishning moliyaviy-iqtisodiy jihatlarini chuqur o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish mamlakat ta’lim sifatini oshirish kerak bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Inoyatov U.I. Sun’iy intellekt texnologiyalari va ta’lim samaradorligi. – Toshkent: Fan, 2023.

2. Karimov A.T. Raqamli va intellektual texnologiyalar yordamida pedagogik jarayonni optimallashtirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022.

3. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. Paris, 2021.

4. World Bank. World Development Report 2021: Data for Better Lives. Washington, DC, 2021.

5. OECD. AI in Education: A Review of Policy and Practice. Paris, 2022.

6. Artificial Intelligence in Education / edited by Wayne Holmes, Maya Bialik, Charles Fadel. Springer, 2019.

7. Andreas Schleicher. The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Publishing, 2020.

8. Asian Development Bank. Technology and Innovation in Education in Asia. 2020.

9. International Monetary Fund. Digitalization and Productivity Growth in Education Sector. 2022.

10. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027). Brussels, 2021.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО УЧЁТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Шаниязова Замира Оралбаевна University of Innovation Technologies, «Молия ва иқтисодиёт» кафедраси доценти., (PhD)

Пиржанова Азиза Караматдиновна University of Innovation Technologies Факультет инновационной технологий и бизнеса, Финансы и финансовые технологий студентка 3-го курса

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634195

Аннотация: Эта работа посвящена современным тенденциям развития финансового учёта в условиях цифровизации. Рассмотрены внедрение МСФО, облачные технологии и автоматизированные программы (1С, SAP, Oracle). Анализ показал, что цифровизация повышает точность финансовой

информации и эффективность управления, способствуя устойчивому экономическому росту и инвестиционной привлекательности предприятий.

Ключевые слова: Финансовый учёт, Цифровизация, Автоматизация, Международные стандарты, Облачные технологии.

Annotation: This study is devoted to modern trends in the development of financial accounting under digitalization. The implementation of IFRS, cloud technologies, and automated software (1C, SAP, Oracle) is considered. The analysis shows that digitalization improves the accuracy of financial information and management efficiency, contributing to sustainable economic growth and investment attractiveness of enterprises.

Keywords: Financial Accounting, Digitalization, Automation, International Standards, Cloud Technologies.

Введение: В условиях цифровизации рассматривается роль финансового учёта и его значение для прозрачности и устойчивости деятельности предприятий, а также современные тенденции внедрения цифровых технологий и международных стандартов. Финансовый учёт является не только инструментом контроля, но и ключевым механизмом для принятия управленческих решений, оценки финансового состояния и обеспечения прозрачности хозяйственной деятельности.

Цифровизация меняет традиционные подходы к ведению бухгалтерии, внедряя автоматизированные системы, облачные сервисы и специализированные программные продукты, что позволяет ускорить обработку информации, снизить уровень ошибок и интегрировать финансовые процессы с другими системами управления. В условиях глобализации и активного внедрения МСФО предприятия сталкиваются с необходимостью адаптироваться к новым требованиям международного финансового учёта, одновременно повышая прозрачность и эффективность управления ресурсами.

Задачи исследования:

1. Изучить теоретические основы финансового учёта.

2. Рассмотреть влияние цифровизации на бухгалтерские процессы.

3. Выявить современные инструменты и технологии автоматизации учёта.

Глобальные тенденции показывают активное внедрение автоматизированных систем бухгалтерского учёта, переход на международные стандарты финансовой отчётности (IFRS), использование облачных технологий и искусственного интеллекта. Сегодня всё больше компаний переходят на облачные бухгалтерские решения — SAP, Oracle, 1C в облаке. По данным Международной федерации бухгалтеров (IFAC, 2023), более 80% крупных предприятий используют ERP-системы для финансового учёта, что повышает точность и оперативность информации и оптимизирует внутренний контроль.

Облачные технологии и специализированные программные продукты в современном бухгалтерском учёте находят широкое применение. Их использование позволяет хранить, обрабатывать и анализировать финансовую информацию в удалённых дата-центрах через интернет. Такой подход обеспечивает доступ к данным в режиме реального времени, повышает оперативность принятия управленческих решений, снижает риск потери информации.

Специализированные программные продукты (например, 1C, SAP, Oracle) представляют собой автоматизированные системы для ведения бухгалтерского и финансового учёта. Они включают функции регистрации хозяйственных операций, составления отчётности, анализа финансовых показателей и контроля внутренних процессов. На практике, например, использование 1C позволяет малому и среднему бизнесу вести учёт с минимальными ошибками, SAP помогает крупным компаниям интегрировать финансовые данные по всем подразделениям, а Oracle обеспечивает аналитическую обработку и прогнозирование финансовых потоков.

Современные тенденции в Узбекистане продолжают формироваться под влиянием цифровизации экономики и реформ в сфере бухгалтерского учёта.

Новым указом Президента № PD-282 «О цифровизации экономики и управлении», принятым в 2025 году, предусмотрены меры по улучшению системы финансового учёта и внедрению международных стандартов для организаций общественного интереса. Этот документ создает правовую основу для цифровизации бухгалтерских процессов, перехода на МСФО и формирования единой цифровой экосистемы, в которой бухгалтерский учёт становится важной частью цифровой трансформации бизнеса.

Перспективы и проблемы: Финансовый учёт в Республике Узбекистан развивается в направлении цифровизации, внедрения электронного аудита и использования облачных технологий. Перспективой является также интеграция национальной системы отчётности с международными стандартами и повышение квалификации специалистов. В то же время сохраняются проблемы, связанные с недостаточной подготовкой кадров и высокими затратами на внедрение ERP-систем. Дополнительными вызовами выступают различия в уровне цифровизации предприятий и необходимость обеспечения кибербезопасности.

Результаты исследования: Проведённый анализ показал, что цифровизация способствует повышению точности финансовой информации, ускоряет обработку данных и снижает уровень ошибок. Внедрение облачных технологий и специализированных программных продуктов (1C, SAP, Oracle) расширяет возможности бухгалтерских служб и повышает эффективность управления организацией. На практике это позволяет сократить трудозатраты, оптимизировать внутренний контроль и интегрировать финансовые процессы с другими системами предприятия.

Выводы: Современные тенденции развития финансового учёта в условиях цифровизации свидетельствуют о его глубокой трансформации. Для мировой практики характерны автоматизация, цифровые технологии и интеграция с международными стандартами. В Узбекистане эти процессы формирует правовую основу для перехода на МСФО, способствует повышению прозрачности и достоверности финансовой информации,

укрепляет доверие инвесторов и создаёт условия для устойчивого экономического роста. По моему мнению, дальнейшее внедрение цифровых технологий позволит улучшить управленческий контроль, повысить инвестиционную привлекательность предприятий и обеспечить устойчивое развитие экономики страны в будущем.

Список использованной литературы

1. Международная федерация бухгалтеров (IFAC). Global Survey on ERP Adoption. — 2023. — URL: https://www.ifac.org

2. Постановление Президента Республики Узбекистан № PP-286 «О цифровизации экономики и управлении». 16.09.2025.

3. Мирсодикова Д.Д. «Цифровизация бухгалтерского учёта». Yashil Iqtisodiyot Taraqqiyot. 2022.

AKSIYADORLIK JAMIYATLARNING KAPITAL TARKIBI: MUOMMO VA ECHIMLAR

Tajenova Gulbaxar Esbosinovna University of Innovation Technologies talabasi

Jaksılıkov Turdıbek Muratbayevich University of Innovation Technologies talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634568

Annotatsiya: Maqolada asosan bugungi kunda aksiyadorlik jamiyatlarining kapital tarkibini shakllantirishda moliyaviy ko‘rsatkichlarning ta’siri va aksiyadorlik jamiyatlari kapital tarkibini shakllantirish amaliyotini takomillashtirish haqida aytib o’tilgan

Kalt so’zlar: aksiyadorlik jamiyat, moliyaviy xavf, kapital, aksiyadorlarning javobgarligi, moliyaviy-iqtisodiy faoliyat

Jahonda turli ilmiy markazlar va tadqiqot institutlari aksiyadorlik jamiyatlarining kapital tarkibini shakllantirish bo‘yicha keng ko‘lamli izlanishlar olib bormoqda. Xususan, aksiyadorlik jamiyatlarining kapital tarkibini

shakllantirishda moliyaviy ko‘rsatkichlarning ta’siri, dividend siyosatini optimallashtirish va moliyaviy xavflarni boshqarishga oid tadqiqotlar keng tarqalgan. Xalqaro ilmiy markazlarda aksiyadorlik jamiyatlari moliyasi metodologik asoslarini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar yo‘nalishlari investitsion faoliyatni moliyalashtirishni takomillashtirish, korporativ boshqaruv mexanizmlarini yaxshilash, xalqaro moliyaviy standartlarni tatbiq etish, moliyaviy resurslarni boshqarishni avtomatlashtirish, moliya tizimi va me’yoriyhuquqiy bazani takomillashtirish jabhalarini qamrab olgan. O‘zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlari kapital tarkibini shakllantirish amaliyotini takomillashtirish milliy iqtisodiyotning strategik segmenti bo‘lib, mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni takomillashtirish, zamonaviy moliyaviy instrumentlarni joriy etish va xalqaro standartlarga muvofiq moliyaviy hisobotni oshirish ustuvoryo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

AJ ning iqtisodiy mohiyati uning asosiy xususiyatlari orqali namoyon bo‘ladi. Birinchidan, AJ mol-mulkni birlashtirish orqali yirik loyihalarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Xususan “AJlar iqtisodiy yiriklikni ta’minlab, katta loyihalarni amalga oshirish uchun poydevor yaratadi” va aksiyadorlarning javobgarligi cheklanganligi ularning shaxsiy mol- mulkini himoya qiladi, bu esa sarmoya kiritishni xavfsiz qiladi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining kapital tarkibini shakllantirishdagi yodashuvlar

Moliyaviy yondashuv	Kapital tarkibini qarz va kapital nisbati sifatida belgilaydi. Bu kompaniya o’z faoliyatini moliyalashtirish ushun foydalanadigan molyaviy vositalarga qaratilgan bo’ladi

Iqtisodiy yondashuv	Kapital tarkini kapital qiymati tavakkalshilik va soliqqa tortishni hisobga olgan holda qarz va kapital o’rtasidagi maqbul nisbat sifatida ko’rib shiqadi
Huquqiy yondashuv	Kapital tuzilishining huquqiy jihatlariga e’tibor beradi

Ma’lumki, AJning asosiy xususiyati kapitalning markazlashuvini ta’minlashdir. Bu xususiyat orqali bir necha shaxs va tashkilotlarning mablag‘lari birlashtiriladi. Natijada, yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Masalan, AJ ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish yoki texnologik yangilanishlarni amalga oshirish uchun zarur mablag‘larni yig‘ishda qo‘shimcha aksiyalar chiqarishi mumkin. Bunda ishtirokchilarning mablag‘lari birlashib, katta miqdordagi kapital shakllanadi.

O‘z navbatida, kapital – bu aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy-iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish hamda uni rivojlantirishda ishtirok etadigan o‘z va jalb qilingan mablag‘larning yig‘indisi bo‘lgan iqtisodiy resursdir. Shuningdek, «kapitalixtiyoriy almashinuvga asoslangan ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyat orqali foyda olish uchun foydalaniladigan o‘z-o‘zidan o‘sib boruvchi qiymatdir. Bu moddiy, intellektual va moliyaviy vositalar ko‘rinishidagi tovarlar to‘plami bo‘lib, ular yanada ko‘proq mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun manba hisoblanadi. Kapital turlari xilma-xildir. U dinamik tabiatga va bir shakldan ikkinchisiga o‘tish qobiliyatiga ega . Shunday qilib, aksiyadorlik jamiyatlari uchun muhim vazifa kapital tarkibini shakllantiradigan o‘z mablag‘lari va qarz mablag‘laridan to‘g‘ri foydalanishdir. Kapitalni shakllantiradigan va investitsiya qarorlarini qabul qilishda hamda aksiyadorlik jamiyatlarining bozor qiymatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydigan uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarini batafsil o‘rganish lozim. O‘z kapitali - bu korxonaning o‘ziga tegishli bo‘lgan, asosan ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan va aksiyadorlik jamiyatiga har qanday shaklda foyda keltiradigan mablag‘lar to‘plamidir. O‘z kapitaliga ustav kapitali, qo‘shimcha

kapital, zaxira kapitali va taqsimlanmagan foyda kiradi. Xulosa qilib aytganda, aksiyadorlik jamiyatlari zamonaviy iqtisodiyotda muhim rol o‘ynaydi. Ular kapitalni markazlashtirish, innovatsiyalarni qo‘llabquvvatlash va sarmoyalarni jalb qilish orqali iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida AJlarning huquqiy asoslarini takomillashtirish va korporativ boshqaruvning xalqaro standartlariga moslashtirish milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabyotlar ro’yxati:

1.Теплова Т. В. - Корпоративные финансы: оценка и управление (М.: Юрайт, 2022, 3-е изд.)

2. Коваленко О.В. Влияние структуры капитала на стоимость компании (на примере Украины) // Вестник экономической науки. – 2020.

3. Xudoyqulov X.X. Aksiyadorlik jamiyatlarining kapital qiymatini baholashning metodologik asoslarini takomillashtirish: DSc – Toshkent, 2021

4. Элмирзаев С.Э. Корпоратив молияни бошқаришда солиқ муносабатларини такомиллаштириш. И.ф.д (DSc) диссертатsiя автореферати. –Т.: БМА, 2017

BILIMLENDIRIW SISTEMASIN SANLASTIRIWDA MATEMATIKA HÁM EKONOMIKA PÁNLERIN OQITIWDIŃ INNOVACIYALIQ QATNASLARI

K.D.Djakaeva – Pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) docent, University of innovation technologies

G.J.Begjanova – University of innovation technologies studenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632147

Annotatsiya. Bul tezis sanlı texnologiyalar dáwirinde matematika hám ekonomika pánlerin oqıtıwdıń zamanagóy usılların talqılaydı. Teziste matematikalıq modellerdi ekonomikalıq mashqalalardı sheshiwde qollanıw hám bul proceslerdi sanlastırıw arqalı studentlerdiń bilim sapasın arttırıw jolları kórsetilgen.

Gilt sózler: sanlastırıw, matematika, ekonomika, innovatsiyalıq metodlar, STEAM, fintech, vizualizatsiya.

Abstract. This thesis discusses modern methods of teaching mathematics and economics in the era of digital technologies. The thesis shows ways to use mathematical models in solving economic problems and increasing the quality of students' knowledge through the digitalization of these processes.

Keywords: digitalization, mathematics, economics, innovative methods, STEAM, fintech, visualization.

Kirisiw. Búgingi kúnde jámiyetimizdiń barlıq tarawları, sonday-aq tálim sisteması da jedel sanlaspaqta. Bilimlendiriwdi sanlastırıw — bul tek kompyuterler menen támiyinlew emes, al oqıw procesine jańasha mazmun beriw bolıp tabıladı.[1] Ásirese, matematika hám ekonomika pánleri bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolǵanlıqtan, bul pánlerdi oqıtıwda innovatsiyalıq qatnaslardı qollanıw keleshektegi qánigelerdiń kásiplik tayarlıǵın asırıwda úlken áhmiyetke iye boladı.

Tiykarǵí baǵdarlar hám metodologiya. Matematika hám ekonomika pánlerin oqıtıwda sanlastırıw tómendegi úsh tiykarǵı baǵdar boyınsha ámelge asırılıwı kerek: birinshiden, interaktiv vizualizatsiya arqalı matematikalıq formulalardıń ekonomikalıq mánisin grafikler hám dinamikalıq modellerde kórsetiw; ekinshiden, Python, Excel hám finanslıq kalkulyatorlar sıyaqlı ámeliy baǵdarlamalıq támiyinlewden sabaq barısında keń paydalanıw; úshinshiden, mashqalaǵa baǵdarlanǵan oqıtıw metodı arqalı studentlerge real bazar jaǵdayınan kelip shıqqan ekonomikalıq keyslerdi sheshtiriw [4].

Matematika — ekonomikanıń tili esaplanadı. Sanlı ekonomika sharayatında matematikalıq esaplawlarsız hesh qanday finanslıq progozlardı islep shıǵıw múmkin emes. [2] Innovatsiyalıq qatnas sıpatında sabaqlarda «Fintech» elementlerin kirgiziw júdá nátiyjeli bolıp, mısalı, procent stavkaların dápterde emes, onıń ornına Python tilinde kishi kod jazıw arqalı esaplasa studenttiń hám logikalıq oylawın hám Informatsiyalıq sawatxanlıǵın (IT) birdey asıradı.

Oqıtıwdıń jáne bir innovatsiyalıq usılı - gamifikatsiya bolıp tabıladı. Studentler virtual birja oyınları arqalı bazar konyukturasın úyrenedi, risklardı matematikalıq bahalaydı hám optimal sheshim qabıllaw kónlikpelerin iyeleydi. [3] Sonday-aq, «Big Data» menen islesiw metodikası matematika sabaqlarında statistikalıq analizdi úyreniwge jańa tús beredi. Bunday sanlastırıw procesi waqıttı únemlew, pánge qızıǵıwshılıqtı arttırıw hám keleshek qánigelerdiń miynet bazarındaǵı básekililigin támiyinlew sıyaqlı unamlı nátiyjelerdi beredi.

Analizler hám pikir almasıwlar. Biraq, sanlastırıwda bir qátelikten qashıw kerek: texnologiya — bul maqset emes, bul tek qural bolıp tabıladı. Eger student matematikalıq logikanı túsinse, eń zamanagóy programma da oǵan járdem bere almaydı. [2] Sonlıqtan, bilim beriwde eń optimal variant **«Dástúriy logika + Zamanagóy texnologiya»** formulası esaplanadı. **Dástúriy logika** - bul studenttiń óz betinshe oylawı, analiz qılıwı, matematikalıq nızamlılıqlardı túsiniwi hám ekonomikalıq sebep-aqıbet baylanısların qura alıw kónlikpesi. Texnologiya qansha rawajlanbasın, eger student «ne ushın bul formula qollanıldı?» degen sorawǵa juwap taba almasa, ol tek «túyme basıwshı» qánige bolıp qaladı. Logika — bul poyezddiń relsi, ol bolmasa poyezd (bilim) kerekli jóneliske júre almaydı.

Zamanagóy texnologiya — bul logikalıq esaplawlardı tezlestiriwshi, kózge kórsetiwshi (vizualizatsiya) hám úlken maǵlıwmatlar (Big Data) menen islesiwge imkaniyat beriwshi qural. Python baǵdarlaw tili, neyrotarmaqlar yamasa quramalı ekonomikalıq baǵdarlamalar insan qolı menen kóp waqıt alatuǵın jumıslardı sekundlarda orınlaydı.

Juwmaq hám usınıslar. Solay etip, tálimge sanlı texnologiyalardı kirgiziw — bul oqıtıwshınıń ornın basıw emes, al studenttiń intellektual múmkinshiliklerin keńeytiwshi kúshli qural bolıp xızmet etiwi tiyis. Tek sonday jaǵdayda ǵana, biz bilimlendiriw sistemasında sapalı hám nátiyjeli kórsetkishlerge erise alamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Karimov I. «Sanlı ekonomika: Teoriya hám ámeliyat». Nókis, 2024.

2. Данекин, А. В. Использование математического аппарата в преподавании экономических дисциплин в условиях цифровизации / А. В. Данекин // Инновации в образовании. — 2021. — № 4. — С. 45–52.

3. Smith J. «Modern Approaches in Teaching Mathematics». London, 2023.

4. Zamanagóy tálim portalları hám elektron resurslar (Ziyonet.uz, Coursera).

XORIJIY DAVLATLARDA INNOVATSION BOSHQARISHNING MOLIYALASHTIRISH MANBALARI

Yusupova Jamila Karamatdinovna-University of innovation technologies “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi i.f.f.d,PhD, dotsent v.v.b,

Shamuratova Alima Xabibullaevna-Nukus davlat texnika universiteti” Iqtisodiyot va menejment” kafedrasi assistent o’qituvchisi.

Narimbetova Zulfiya Joldasbaevna-Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Jaqsimuratova Mexriban Ruslan qizi - University of innovation technologies Iqtisodiyot yo’nalishi talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633476

Annotatsiya. Innovatsion jarayovlarni rivojlantirishda xorijiy davlatlarining moliyaviy resusrlarni shakllantirish manbalari haqida.Innovatsion boshqarishda raqamli transformatsiyalash korxona va tashkilotlar faoliyatini yanada modernizatsiya qilish va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish mexanizmlari to’g’risida batafsil o’rganilgan.

Kalit so’zlar: Innovatsion soha, iqtisodiy resurs, innovatsion salohiyat,omil,tendentsiya

Abstract. About the sources of financial resources of foreign countries in the development of innovation processes. The mechanisms of digital transformation in innovation management for further modernization of the activities of enterprises and organizations and increasing the competitiveness of the economy are studied in detail.

Key words. Innovation sphere, economic resource, innovation potential, factor, trend.

Jahon iqtisodiyotiga global pandemiyaning salbiy ta’sirlari oqibatlari barcha sohalarda raqamlashtirish asosida korxona va tashkilotlarda innovatsion boshqaruvni tatbiq etishning ahamiyatini ko‘rsatmoqda. Ushbu global tendentsiya allaqachon ko‘plab rivojlangan “raqamli yetakchi mamlakatlar, jumladan, Norvegiya, Shvesiya, Shveysariya, Daniya, Finlandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya, Gonkong, Xitoy va AQSh iqtisodiyoti tuzilmasiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, innovatsion boshqaruvdan raqobatbardoshlikni oshirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun eng muhim mexanizm sifatida foydalanilmoqda. “Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, raqamli iqtisodiyotning mamlakatlar yalpi ichki mahsuloti (YaIM)dagi ulushi AQSh da 10,9 foiz, Xitoyda 10 foiz, Hindistonda 5,5 foiz, O‘zbekistonda 2 foizni tashkil etadi”. Raqamli texnologiyalar foydalangan iqtisodiyotni innovatsion boshqargan holda innovatsion mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, innovatsion boshqaruv ortiqcha xarajatlarni ham kamaytirish sohani samarali rivojlantirish dolzarb muammo hisoblanmoqda.

Jahonda hozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlarda ham sohalarni innovatsion boshqarishda raqamli transformatsiyalash korxona va tashkilotlar faoliyatini yanada modernizatsiya qilish va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish salohiyatiga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Biznes jarayonlarini raqamlashtirish va ularni innovatsion boshqaruvga uyg‘unlashtirish, sun’iy intellekt yordamida boshqaruv qarorlarini optimallashtirish, tarmoqlar va klasterlarda innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun raqamli biznes-modellarni ishlab chiqish, byudjetlashtirish, hisobot berish va monitoring jarayonlarini avtomatlashtirish, tarmoqlararo kooperatsiyada raqamli platformalardan foydalanish, innovatsion tadqiqotlar va loyihalar ma’lumotlar bazasini muhofaza qilish, raqamli liderlik va innovatsion fikrlash madaniyatini shakllantirish kabilar jahonda iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy

mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlari bo‘lib hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda innovatsion faoliyatni davlat boshqaruvi moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor beradi. Misol uchun, AQShda kichik firmalarning ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini davlat tomonidan moliyalashtirish to‘g‘risidagi qonun mavjud. Qonun doirasida davlat vazirliklari va idoralari har yili ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini olib borish uchun korxonalarni o‘z byudjetlari hisobidan moliyaviy qo‘llabtlashlari shart hisoblanadi. Shuningdek, “Texnologik innovatsiyalar to‘g‘risida”gi Qonun sanoat sohasidagi innovatsiyalarni rag‘batlantirishni tartibga soladi. Buning uchun ijro hokimiyatida maxsus tashkilotlar tuzilgan bo‘lib, oliy o‘quv yurtlari, ishlab chiqarish va davlat laboratoriyalari o‘rtasida kadrlar (ham ilmiy ham texnik) almashinuviga ko‘maklashadi. Shu bilan birga, AQShda innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash NASA (NASA), Milliy fan jamg‘armasi (National Science Foundation), Kichik biznes ma’muriyati (Small Business Administration, SBA), universitetlar va sanoat vazirliklari tomonidan amalga oshiriladi.

Yaponiyada - innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash Xalq moliya korporatsiyasi (Japan Finance Corporation), Kichik biznesni moliyalashtirish korporatsiyasi (Small Business Finance Corporation), Tadbirkorlik tavakkalchiligi markazi (Center for Risky Entrepreneurship), shuningdek, markaziy va tijorat banklari bilan birga sug‘urta fondlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Mazkur tashkilotlarning sayi-harakatlari bilan innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun zamin yaratilmoqdava uning samaradorligi ushbu mamlakatlarning innovatsion natijalari bilan o‘z isbotini topmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasida korxonalar o‘zlarining texnologiyalariga asoslangan yangi tovar va mahsulotlarni kreativ nuqtai nazardan yondashgan holda ishlab chiqarishga katta e’tibor qaratishadi. Innovatsiyalarga kompleks yondashuvdan foydalangan holda, yangi tovar va mahsulotlar korxona faoliyatining butun sog‘asini qamrab oladi Germaniya Federativ Respublikasida ikkita davlat organi mavjud bo‘lib, ular: Tadqiqot va texnologiyalar vazirligi hamda Iqtisodiyot

vazirliklari faoliyat olib boradi. Ushbu vazirliklar kichik va o‘rta firmalarning innovatsion faoliyatini rag‘batlantirish bilan shug‘ullanadi. Tadqiqot va texnologiyalar vazirligi bevosita turli xil dastur hamda loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshiradi. Iqtisodiyot vazirligi tomonidan esa, turli ishlab chiqarish va ilmiy assotsiatsiyalar orqali yordamlar ko‘rsatiladi.

Kanadada kichik innovatsion biznes Fan va texnologiyalar vazirligi, Sanoat va savdo vazirligi hamda Milliy tadqiqot kengashi tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Fransiyada 1978 yildan boshlab kichik va o‘rta korxonalar bo‘yicha davlat kotibiyati foaliyat yuritib kelmoqdaki, uning faoliyat yo‘nalishlaridan biri kichik va o‘rta korxonalarning innovatsion faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi.

Buyuk Britaniyada kichik biznes innovatsiyalarini qo‘llab-quvvatlash sanoat departamenti orqali amalga oshiriladi. Texnopolislar va texnoparklar 3-5 yil davomida 10 va undan ortiq kichik innovatsion korxonalarni “shakllantiradi”, ularni lizing asosida kompyuterlar, asbob-uskunalar, transport vositalari, binolar bilan ta’minlaydi, shuningdek, zarur buxgalteriya hisobi, konsalting xizmatlari, qo‘shma ITTKIlarini olib borishda, kadrlar tayyorlashda, qo‘shma korxona firmalarini yaratishda yordam ko‘rsatadi.

Janubiy Koreya va boshqa bir qator sanoatlashgan davlatlarning ijobiy tajribasi milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini oshirish hamda barqaror rivojlanishlarini ta’minlashda innovatsion faoliyatning hal qiluvchi rol o‘ynashidan yaqqol dalolat beradi. Aslini olganda, ushbu davlatlar geografik joylashuv nuqtai nazaridan zaif iqtisodiy iqlim, an’anaviy ijtimoiy institutlarning qarshiliklari va tabiiy resurslarning etishmasligiga qaramay bozor yaratuvchi innovatsiyalarni joriy etish natijasida taraqqiyotga erishishga muvaffaq bo‘ldi.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni innovatsion asosga o‘tkazish uchun sharoit yaratish va yuqori texnologiyalarni rivojlantirishni taqozo etadi. Bunday texnologiyalarning jahon bozori yiliga 2,5 trillion AQSh dollariga baholanmoqda. Shundan 39% AQSh,

30% Yaponiya, 16% Germaniya hissasiga to‘g‘ri keladi. Dunyoning qolgan mamlakatlari 15% ulushni tashkil qiladi.

Umuman olganda, jahon amaliyotida innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish uchun soliq imtiyozlarining quyidagi turlari qo‘llaniladi:

ilmiy-tadqiqot va investitsion soliq imtiyozlarini taqdim etish, ya’ni innovatsion maqsadlarda foydadan olinadigan harajatlar bo‘yicha soliq to‘lovlarini kechiktirish;

innovatsion harajatlarning oshishi hisobiga soliqni kamaytirish;

bir necha yil davomida innovatsion loyihalarni amalga oshirishdan olingan foyda bo‘yicha “soliq ta’tillari”ni joriy qilish;

yuridik va jismoniy shaxslarning innovatsion tashkilotlar aksiyalari bo‘yicha olingan dividentlariga imtiyozli soliq solish;

amalga oshirilayotgan loyihalarning ustuvorligini hisobga olgan holda imtiyozlar berish o‘rtasidagi bog‘liqlik;

patentlar, litsenziyalar, nou-xau va intellektual mulkka kiritilgan boshqa nomoddiy aktivlardan foydalanish natijasida olingan foydani imtiyozli soliqqa tortish;

oliy o‘quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot institutlari va boshqa innovatsion tashkilotlarga berilgan asbob-uskunalar va asbob-uskunalar qiymatiga soliq solinadigan foydani kamaytirish;

faoliyati innovatsiyalarni moliyalashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan hayriya jamg‘armalariga badallarni soliqqa tortiladigan daromaddan chegirib tashlash;

innovatsion tashkilot foydasining bir qismini innovatsion maqsadlarda foydalanilgan taqdirda, keyinchalik imtiyozli soliqqa tortish bilan maxsus hisobvaraqlarga kiritish.

Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, kichik innovatsion biznes juda dinamik va nisbatan kichik investitsiyalarni talab qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes innovatsiyalarning yarmiga yaqinini ta’minlaydi. Xarajat birligiga to‘g‘ri

keladigan innovatsiyalar soni kichik firmalarga nisbatan 4 baravar, yirik firmalarga qaraganda 24 baravar ko‘p.

Umuman olganda, innovatsion faoliyatni davlat tomonidan rag‘batlantirish tizimida bevosita shakllar innovatsion jarayonni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning bilvosita shakllari (soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar, chegirmalar, amortizatsiyani hisobdan chiqarish) bilan birlashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati:

1.Климова Н. В., Ларина Н. В. Зарубежный опыт стимулирования инновационной деятельности в промышленном секторе. – Пенза: Фундаментальные исследования, 2014. – 1442–1446 с.

2. Анализ зарубежного опыта по управлению инновационной деятельностью [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/90/18859/ (дата обращения 23.03.2019).

3. Инновационный менеджмент в фирмах Японии и США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://studfiles.net/preview/6007567/page:18/ (дата обращения 25.03.2019).

4.Юсупова Ж.К. Аймақда инновациялық басқарыўдың шөлкемлескен экономикалық механизминиң шет ел тәжрийбеси // ҚҚДУ Хабарномаси. – Нукус, 2023. №1(59) Б. –64-67 (08.00.00; №26).

5.Юсупова Ж.К. Организационно-экономический механизм управления инновационной активностью в регионе в условиях цифровизации экономики. Mintaqaviy iqtisodiyotning zamonaviy muammolari:tajriba, tendensiyalar va istiqbollari Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to‘plami.2023-yil 28-oktyabr. Urganch davlat universiteti.465-468 b

6.J.K.Yusupova. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoyitida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyadan.Nukus-2025 yil.84-92b

7. https://parliament.gov.uz/oz/articles/135

AVTOSERVIS XIZMATLARI BOZORIDA MARKETING INNOVATSIYALARINI QO‘LLASH ISTIQBOLLARI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)

Shaymardonova Dildora Haydarjon qizi Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchisi/ Innovatsion texnologiyalar universiteti o`qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634433

Annotatsiya. Maqolada avtoservis xizmatlari bozorida marketing innovatsiyalarini joriy etishning nazariy-uslubiy asoslari va amaliy istiqbollari Samarqand viloyati misolida tadqiq etilgan. Avtomobillashuv darajasi yuqori bo‘lgan sharoitda servis korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishda raqamli marketing, CRM (Customer Relationship Management) tizimlari, Big Data tahlili va xizmatlarni personallashtirish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida viloyatning tumanlararo servis ko‘rsatkichlari qiyoslanib, marketing innovatsiyalarini tatbiq etish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: marketing innovatsiyalari, avtoservis, servis iqtisodiyoti, raqamli marketing, CRM-tizimlar, mijozlar loyalligi, xizmat ko‘rsatish sifati, raqobatbardoshlik, Big Data.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations and practical prospects for introducing marketing innovations in the car service market, using the Samarkand region as a case study. In conditions of a high level of motorization, the mechanisms of digital marketing, CRM (Customer Relationship Management) systems, Big Data analytics, and service personalization are analyzed to increase the competitiveness of service enterprises. During the study, inter-district service indicators of the region were compared, and scientific proposals and recommendations were put forward to increase economic efficiency through the implementation of marketing innovations.

Keywords: marketing innovations, car service, service economy, digital marketing, CRM systems, customer loyalty, service quality, competitiveness, Big Data.

KIRISH. Jahon iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi sharoitida xizmat ko‘rsatish sohasi, xususan, avtoservis bozori tub burilishlar davrini boshidan kechirmoqda. O‘zbekiston Respublikasida, xususan, Samarqand viloyatida avtotransport vositalari sonining izchil ortishi (2025-yil holatiga ko‘ra viloyat aholisining avtomobil bilan ta’minlanganlik darajasi respublika ko‘rsatkichlaridan yuqori) ushbu sohada "narx raqobati"dan "innovatsion marketing raqobati"ga o‘tishni taqozo etmoqda.

An’anaviy marketing usullari endilikda iste’molchilarning individual talablarini qondirishda yetarli emas. Shu bois, servis korxonalari faoliyatiga raqamli texnologiyalar, mijozlar bilan munosabatlarni intellektual boshqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonini geymifikatsiyalash kabi marketing innovatsiyalarini tatbiq etish dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI. Marketing innovatsiyalari va servis iqtisodiyoti bo‘yicha jahon tajribasida **A. Parasuraman, V. Zeithaml va L. Berry** kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan **SERVQUAL** modeli xizmat ko‘rsatish sifatini baholashda fundamental asos hisoblanadi [1]. Mazkur model xizmat ko‘rsatish sifatini beshta asosiy mezon — ishonchlilik, sezilarlilik, javob qaytarish, ishonch va hamdardlik asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Rossiyalik iqtisodchi **V.A. Batagov** avtoservis bozoridagi tarkibiy cheklovlarni tahlil qilar ekan, marketing kommunikatsiyalarini raqamlashtirishni (digitalization) sohadagi inqirozli holatlardan chiqishning asosiy yechimi sifatida ko‘rsatadi [4]. Mahalliy tadqiqotchilar orasida **M.X. Xomidov** sanoat korxonalari va servis zanjirida klasterlashuv afzalliklarini tadqiq etgan bo‘lib, u iqtisodiy sub’ektlar o‘rtasidagi texnologik integratsiyaning marketing samaradorligiga ta’sirini yuqori baholagan [7]. **D.D. Karimboyev** tomonidan esa mintaqaviy transport tarmoqlarini barqaror rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari yoritib berilgan [6]. Bizning tadqiqotimiz yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda, marketing innovatsiyalari prizmasi orqali Samarqand

viloyati avtoservis bozorining raqobatbardoshligini oshirish modelini taklif etishi bilan ajralib turadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, induksiya va deduksiya, qiyosiy iqtisodiy tahlil hamda marketingning 7P (Product, Price, Place, Promotion, People, Process, Physical Evidence) modeli usullaridan foydalanildi. Ma’lumotlarni umumlashtirishda SWOT-tahlil va mantiqiy modellashtirish usullari qo‘llanildi.

Tadqiqot jarayonida marketing tahlilining **7P modeli** (Product, Price, Place, Promotion, People, Process, Physical Evidence) usullaridan foydalanildi.

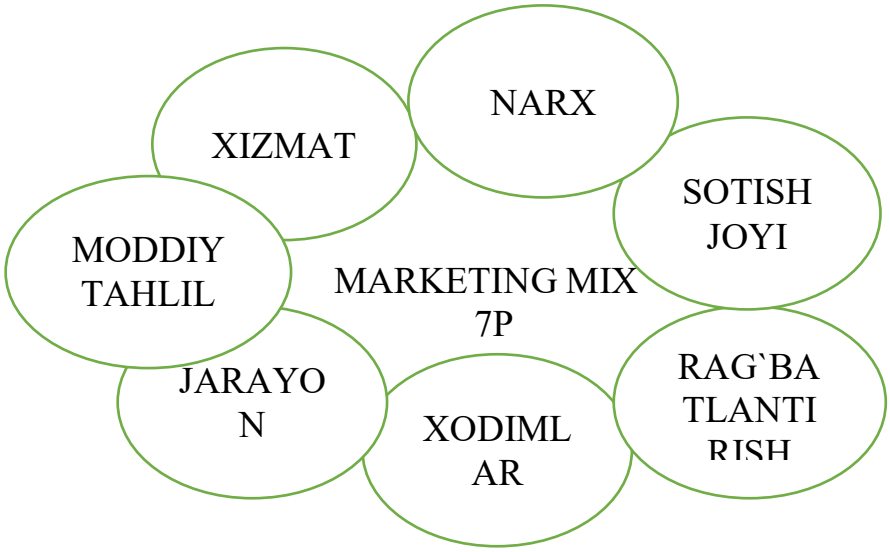

TAHLIL VA NATIJALAR. Samarqand viloyati respublikaning eng ko‘p aholiga ega hududi bo‘lib, 2025-yil 1-oktyabr holatiga ko‘ra aholi soni 4,3 milliondan oshgan [9]. Viloyatning tranzit salohiyati (M-39 va M-37 xalqaro magistrallari) avtoservis xizmatlariga bo‘lgan talabni nafaqat mahalliy, balki xalqaro darajada ham shakllantiradi.

Bizning tahlillarimizga ko‘ra, marketing innovatsiyalarini joriy etish darajasi viloyat markazi va chekka tumanlar o‘rtasida keskin farq qiladi (1-jadval).

1-jadval. Samarqand viloyati avtoservislarida marketing innovatsiyalari qo‘llanilishi (2025-y. yakuni)

Ko'rsatkichlar	**Samarqand shahri**	**Pastdarg'om tumani**	**Bulung'ur tumani**
CRM tizimidan foydalanish darajasi	45%	12%	8%
Ijtimoiy tarmoqlar orqali marketing	78%	30%	25%
Onlayn navbat va bron qilish	35%	5%	3%
Mijozlar loyallik dasturlari	52%	15%	10%

Ushbu tafovutni bartaraf etish uchun hududiy **sinergiya modelini** qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bunda Samarqand viloyatining yuqori aholi zichligi (S - kuchli jihat) va zamonaviy raqamli texnologiyalarning kirib kelishi (O - imkoniyat) birlashib, servis korxonalarining barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlovchi musbat natijani (sinergiyani) yuzaga keltiradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, avtoservis korxonalarida marketing innovatsiyalarini rivojlantirishning quyidagi **strategik yo‘nalishlarini** taklif etamiz:

1. **Bashoratli (Predictive) Marketing:** Big Data tahlili yordamida avtomobilning texnik xizmat ko‘rsatish vaqtini (moy almashtirish, akkumulyator quvvati va h.k.) oldindan aniqlash va mijozga profilaktik takliflar yuborish. Bu mijozlarning qaytish koeffitsiyentini (Retention rate) 25-30% ga oshiradi.

2. **Omnikanal kommunikatsiya:** Telegram-bot, Instagram va veb-sayt orqali mijoz bilan uzluksiz aloqa o‘rnatish. So‘rovnomaga ko‘ra, mijozlarning 68 foizi navbatga onlayn yozilish imkoniyati mavjud servisni afzal ko‘radi.

3. **Lokal SEO va Geo-fencing:** Tranzit yo‘llar yoqasidagi avtoservislar uchun Google Maps va Yandex xaritalarida samarali marketing yuritish orqali mijozlar oqimini 15% ga oshirish imkoniyati mavjud.

Avtoservisda marketing innovatsiyalarining SWOT-tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki imkoniyatlarni (S) tashqi raqamli trendlar (O) bilan birlashtirish orqali viloyatdagi servis korxonalarining raqobatbardoshligini yangi bosqichga olib chiqish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Tadqiqot natijalari asosida avtoservis xizmatlari bozorida marketing innovatsiyalarini qo‘llash bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- **"Smart Auto-Service" yagona platformasini yaratish:** Viloyat miqyosida barcha servis markazlarini yagona reyting va onlayn bron tizimiga integratsiyalash.
- **Mijozlar tajribasini (Customer Experience) boshqarish:** Servis xizmati tugagandan so‘ng avtomatlashtirilgan qayta aloqa (NPS so‘rovnomalari) tizimini joriy etish.
- **Kreativ servis marketingi:** Murakkab texnik ma’lumotlarni "vizual-interaktiv" shaklda (masalan, QR-kodli diagnostika varaqalari) mijozga taqdim etish orqali shaffoflikni ta’minlash.

Ushbu marketing innovatsiyalarini amaliyotga tatbiq etish Samarqand viloyatida servis sohasining raqobatbardoshligini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va pirovardida aholi farovonligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. Journal of Retailing.

2. Wang, G., Zhang, X., & Xu, R. (2023). Does Vocational Education Matter in Rural China? Education Sciences, 13(3).

3. Kamaludin, A. S., & Qibthiyyah, R. M. (2022). Village Road Quality and Accessibility. AGRARIS, 8(2).

4. Батагов В.А. Современные проблемы рынка автотранспортных услуг в РФ. Вестник СКФУ. 2023;(3).

5. Хлопцев А.Н. Формирование рынка сервисного обслуживания автомобилей. Автореферат дисс. Москва – 2005.

6. Karimboev, D. (2025). Energoeffektivnie transportnie sredstva. Ekonomika i predprinimatelstvo.

7. Mirodiljon Xasanboy o‘g‘li, X. (2025). Assessment of Cooperation Activities of Industrial Enterprises. AJSHR, 6(5).

8. Shaymardanova D. (2025). Servislashgan jamiyatda avtoservis xizmatlarining o‘rni. «Muhandislik Va Iqtisodiyot» Jurnali, 3(6).

9. https://www.uzdaily.uz/ (Samarkand leads in population statistics, 2025).

10. Asian Transport Outlook (ATO). (2024). Transport Profile: Uzbekistan.

11. Санжар Мирзалиев и др. (2022). Обоснование синергии инновационных ИТС. ICFNDS ‘22.

12. Republic of Uzbekistan Country strategic opportunities programme 2023–2027. EB 2022/137/R.22.

“TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA STRATEGIK REJALASHTIRISHNING O‘RNI”

Jusupova Anjim Tansıqbaevna - University of Innovation technologies, “Moliya va iqtisodiyot” kafedrasi assistenti**.**

Eshimbetova Sevinch Ilxamovna - UIT Moliya yo‘nalishi talabasi

Torebayeva Gulsayya Ansatbayevna - UIT Moliya yo‘nalishi talabasi**.**

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634067

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda iqtisodiy subyektlarning raqobatbardoshligiga etarlicha yuqori talablar qo‘yilmoqda, biroq ko‘pincha tadbirkorlik tuzilmalari rahbarlariga o‘z biznes g‘oyalarini baholash tajribasi etishmaydi, ularga tegishli vakolatlar, ya’ni strategik rejalashtirish ko‘nikmalari etishmaydi. Strategik

rejalashtirish zamonaviy ilmiy yondashuvlar va mavjud ilg‘or texnologiyalarni hisobga olgan holda iqtisodiy subyektni rivojlantirishning strategik ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni o‘zining asosiy maqsadi sifatida ko‘zlaydi. Strategik rejalashtirishning obyekti bo‘lib iqtisodiy tizimlar hisoblanadi, strategik rejalashtirishning predmet sohasi esa rejalashtirish obyektining ichida va tashqarisida sodir bo‘ladigan turli hodisa va voqealarni qamrab oladi. Strategik rejalashtirish jarayoni noaniqlik sharoitida va tashqi omillarni hisobga olgan holda iqtisodiy subyektni rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli istiqbolda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish imkonini beruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada iqtisodiy subyekt uchun strategik rejalashtirishning bir qator afzalliklari ko‘rsatilgan, strategik rejalashtirish jarayoni taqdim etilgan, prognozlash kabi strategik rejalashtirish tartibining roli shakllantirilgan, shuningdek, strategik nazoratning ahamiyati tavsiflangan.

Abstract. Currently, sufficiently high demands are placed on the competitiveness of economic entities, however, often the heads of business structures lack experience in evaluating their business ideas, they lack the corresponding competencies, that is, the skills of strategic planning. Strategic planning aims to develop and implement strategic priorities for the development of an economic entity, taking into account modern scientific approaches and existing advanced technologies. The object of strategic planning is economic systems, while the subject area of strategic planning encompasses various phenomena and events occurring within and outside the object of planning. The process of strategic planning acts as a tool that allows for the development and adoption of long-term management decisions aimed at the development of an economic entity under conditions of uncertainty and taking into account external factors. The article outlines a number of advantages of strategic planning for an economic entity, presents the process of strategic planning, formulates the role of such a strategic planning procedure as forecasting, and describes the importance of strategic control

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, tadbirkorlik faoliyati, strategik rejalashtirish, raqobatbardoshlik.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial activity, strategic planning, competitiveness.

Kirish: Iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy subyektlarning raqobatbardoshligiga ancha yuqori talablar qo‘yiladi. Iqtisodiy subyektning rivojlanish samaradorligini ta’minlash, ya’ni ularni bozorda barqarorlashtirish, ishlab chiqarishni tashqi muhitda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga tezkor moslashtirish qobiliyatiga ushbu subyekt ichida to‘g‘ri tashkil etilgan strategik rejalashtirish ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgi vaqtda rahbariyat uchun ichki va tashqi muhitda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga shunchaki javob berish, yanada ilg‘or usullarni eng samarali qo‘llash, ya’ni strategik rejalashtirishni amalga oshirish yetarli emas.

Ko‘pincha tadbirkorlik tuzilmalari rahbarlari o‘z biznes-g‘oyalarini baholash tajribasiga ega bo‘lmaydilar.Iqtisodiy vaziyatni rivojlantirish va yangi biznes-loyihalarning ichki hayotiyligi modelini tuza olmaslik kompaniya raqobatbardoshligining pasayishiga olib keladi. Bu ko‘pincha kichik va o‘rta biznes egalariga xos bo‘lib, ularda tegishli vakolatlar, ya’ni strategik rejalashtirish ko‘nikmalari yetishmaydi.

Maqsad va vazifalar: Strategik rejalashtirish zamonaviy ilmiy yondashuvlar va mavjud ilg‘or texnologiyalarni hisobga olgan holda iqtisodiy subyektni rivojlantirishning strategik ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni o‘zining asosiy maqsadi sifatida ko‘zlaydi.

"Rejalashtirish" tushunchasini odamlarning ijtimoiy amaliyotining o‘ziga xos shakli sifatida ko‘rib chiqish mumkin, bu boshqaruvning ustuvor funksiyalaridan biri bo‘lib, bashoratlar, dasturlar va rejalar loyihalari ko‘rinishidagi boshqaruv qarorlarining turli xil variantlarini ishlab chiqish, ularning optimalligini asoslash, amalga oshirish imkoniyatini ta’minlash va ularning bajarilishini tekshirishdan iborat.

Strategik rejalashtirish o‘z navbatida doimiy o‘zgaruvchan iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa sharoitlarda tadbirkorlik tuzilmalari faoliyati samaradorligini

oshirishga qaratilgan strategik qarorlarni qabul qilish va baholash jarayonini ifodalaydi. Strategik rejalashtirish turli iqtisodiy, boshqaruv, tashkiliy va boshqa funksiyalarning asosi bo‘lib, ular tashkilotning rivojlanishini tavsiflaydi. Mohiyatan, bu barcha ko‘rsatilgan funksiyalarning o‘zaro ta’siri jarayoni bo‘lib, uning natijasida tadbirkorlik tuzilmasining raqobatbardoshligini oshiradigan shakllangan prognozlashtiriladigan tizim paydo bo‘ladi.

Strategik rejalashtirishning obyekti iqtisodiy tizimlar, ya’ni tijorat va notijorat tashkilotlari, korxonalar, muassasalar kabi iqtisodiy subyektlar hisoblanadi.

Strategik rejalashtirishning predmet sohasi rejalashtirish obyekti ichida ham, undan tashqarida ham sodir bo‘ladigan turli hodisa va voqealarni qamrab oladi, boshqacha aytganda, ushbu fanning predmeti bir tomondan iqtisodiy subyektning maqsad va vazifalari, ikkinchi tomondan tashqi muhit va tashqi muhitning o‘zgarishi o‘rtasidagi strategik muvozanatni yaratish va saqlash jarayonini ko‘rib chiqadi. O‘z navbatida, strategik rejalashtirish jarayoni noaniqlik sharoitida va tashqi omillarni hisobga olgan holda iqtisodiy subyektni rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli istiqbolda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish imkonini beruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodologiya: Tadbirkorlik faoliyatini strategik rejalashtirish quyidagilarga ko‘maklashadi:

- qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlari sifatga asoslanishiga ishonch hosil qilish; voqealar rivojining boshqa variantlarini tahlil qilish va ishlab chiqishni hisobga olgan holda, bunda korporativ maqsadlar va strategiya davr talablariga javob berishiga va zarur hollarda qayta ko‘rib chiqilishiga to‘liq ishonch mavjud bo‘lishi kerak.

- iqtisodiy subyektning uzoq muddatli qo‘yilmalari asoslanganligi va ularning qaytimi to‘g‘ri baholanganligiga ishonch hosil qilish;

- tashkiliy jarayonning shakllanishi va rivojlanishi, boshqaruvning malakali tuzilmasini ishlab chiqish yirik kompaniya, rahbariyatning nazorat funksiyalarini oshirish.

Har qanday holatda ham tadbirkorlik faoliyatini strategik rejalashtirish ko‘lami quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

- kompaniyaning strategik maqsadlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan, kelajakka yo‘naltirilgan, nazorat qilinmaydigan omillarga ta’sir ko‘rsatadigan muammolarning mohiyati;

- kompaniyani rivojlantirishning muqobil variantlarini ishlab chiqish va asoslash;

- kompaniyani uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirish maqsadlari va vazifalarini aniq tushunish, shuningdek, belgilangan maqsadlarga erishish va shakllantirilgan vazifalarni ochib berish bo‘yicha chora-tadbirlar rejasining mavjudligi;

- kompaniyaning ichki va tashqi muhiti bilan bog‘liq kompleks yechimlarni ishlab chiqish;

- kompaniya faoliyatining barcha ishtirokchilari manfaatlari muvozanatini o‘rnatish;

- kompaniyaning moliya-xo‘jalik va ishlab chiqarish faoliyati ko‘lami bo‘yicha

Shuni tushunish kerakki, tadbirkorlik faoliyatini strategik rejalashtirish biron-bir tezkor harakat yoki tezkor natijalar bilan yakunlanmaydi, u rasmiy va norasmiy tartib-qoidalarni o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy subyekt uchun strategik rejalashtirishning qator afzalliklarini ko‘rsatib o‘tish mumkin (1-rasm).

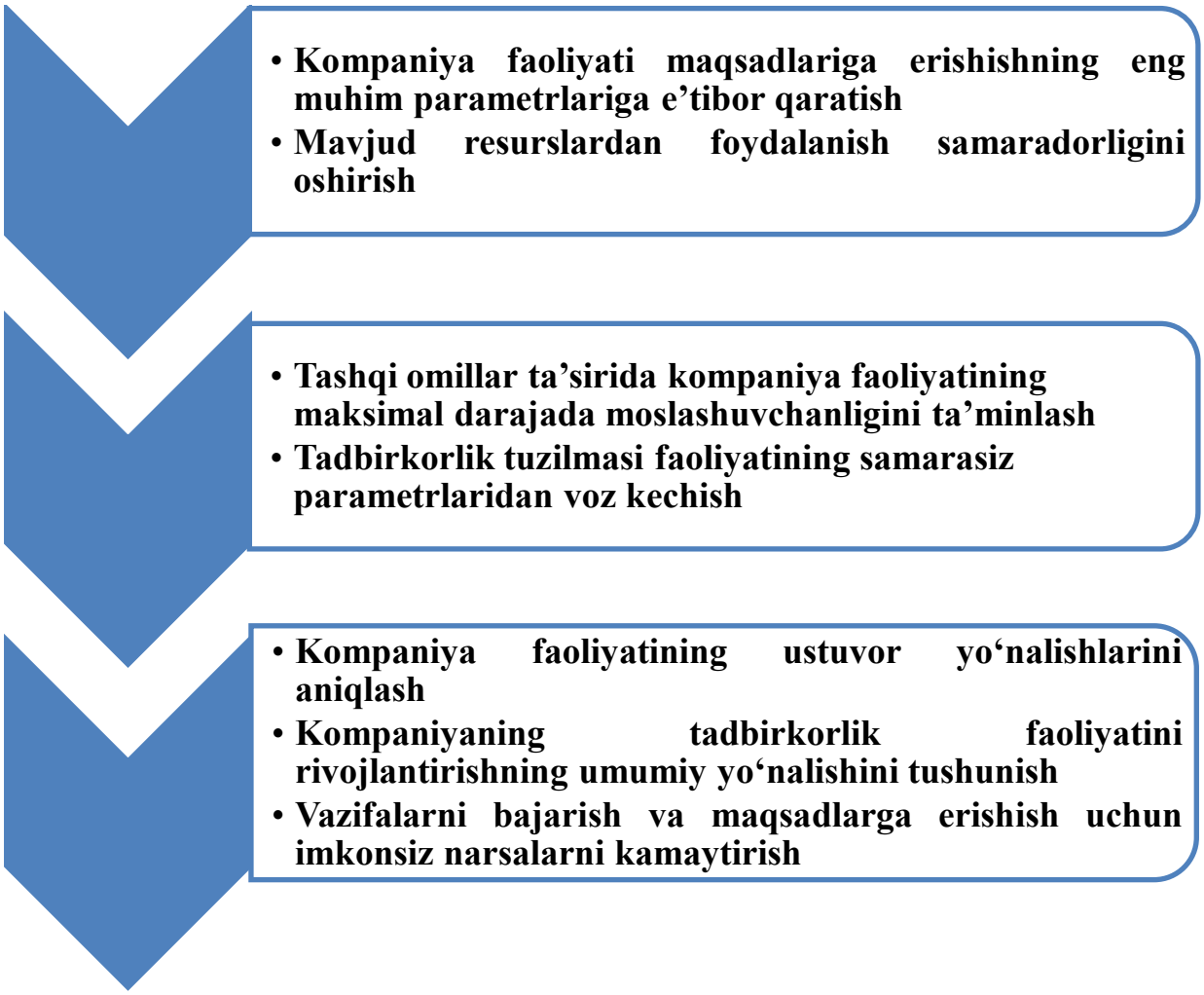

1-rasm - Iqtisodiy subyekt uchun strategik rejalashtirishning afzalliklari.

Xulosa: Tadbirkorlik faoliyatini strategik rejalashtirishga zamonaviy yondashuvning asosiy jihatlaridan biri strategik rejani amalga oshirishni qanday nazorat qilishni tushunishdir. Strategik nazorat, ya’ni strategiyaning maqsad va vazifalari shakllantirilgan, strategik muqobillar tanlangan, tadbirkorlik tuzilmasini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilgan asosiy parametrlarning o‘zgarishi ustidan nazorat qilish tushunchasi mavjud.

Shunday qilib, strategik rejalashtirish umuman mamlakat iqtisodiyotining ham, muayyan iqtisodiy subyektning ham samarali rivojlanishini belgilovchi boshqaruv qarorlarini qabul qilishning ahamiyati, tajribasi, shakllari, usullari va vositalarini o‘zida mujassamlashtirgan iqtisodiy kategoriyadir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda O‘zbekiston

Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi

06.07.2022-yildagi PF–165-son Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-6102462.

2. Kichik va o‘rta biznesning iqtisodiyotdagi o‘rnini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 19.03.2025 yildagi PF-50-son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). "Yangi O‘zbekistonning 2022-

2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi to‘g’risida". PF-60 Farmoni. https://president.uz/uz/lists/view/5089

4. Jusupova A.T., O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari. - Qarshi davlat texnika universiteti. Innovatsion iqtisodiyot ilmiy-amaliy electron jurnal. ISSN: 3030-315X ojs.qmii.uz.V.150-153.

5.Jusupova A.T., Faktoring - kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning muqobil asosi. O’zbekiston sug’urta bozori | Страховой рынок Узбекистана | Insurance market of Uzbekistan https://insurance.tsue.uz V.33-35 doi:https://doi.org/10.55439/insure/vol1_iss11/a10

KORXONA MOLIYAVIY RESURSLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Jusupova Anjim Tansıqbaevna - UIT “Moliya va iqtisodyot” kafedrasi assistenti**.**

Uzoqboyeva Aysanem Mirbekovna - UIT Moliya yo‘nalishi talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633960

Annotatsiya. Moliyaviy resurslardan samarali foydalanishga pul mablag‘lari, kreditlar va boshqa qarzga olingan aktivlarga bo‘lgan ehtiyojni hisob-kitob qilish yordamida erishiladi. Moliyaviy resurslarning rentabellik, to‘lov qobiliyati va likvidlik darajalarini aniqlash korxonaning samarali xo‘jalik faoliyatini ta’minlaydi.

Moliyaviy mablag‘lardan foydalanishni doimiy nazorat qilish esa mulkdorlarga biznesning barqarorligi va ishonchliligini oshirish imkonini beradi.

Abstract. Effective use of financial resources is achieved by calculating the need for funds, loans, and other borrowed assets. Determining the levels of profitability, solvency, and liquidity of financial resources ensures the effective economic activity of the enterprise. Constant monitoring of the use of financial resources will allow owners to increase the stability and reliability of their business.

Kalit so‘zlar: foydalanish samaradorligi, moliyaviy resurslar, barqarorlik va ishonchlilik, ichki xo‘jalik zaxiralari, joriy va marjinal xarajatlar, jalb qilingan pul mablag‘lari.

Keywords: efficiency of use, financial resources, stability and reliability, internal economic reserves, current and marginal costs, borrowed funds.

Raqobatli iqtisodiyot sharoitida bir maromda ishlab chiqarish, barqaror ta’minot va mahsulotning samarali tovar harakatini ta’minlashga qodir bo‘lgan moliyaviy resurslarning ahamiyati ortadi. Moliyaviy resurslar yordamida xo‘jalik strategiyasini shakllantirish va joriy ishda ishlab chiqarish salohiyatini oshirish amalga oshiriladi. "Shu jumladan, uni moslashtirish mexanizmini ishlab chiqish, shuningdek, amalga oshirilishi tadbirkorlik tuzilmasiga normal sharoitlarda va endogen va ekzogen omillarning qo‘zg‘alishi mavjud bo‘lganda funksiyalarni bajarish va rivojlanish maqsadiga erishish imkonini beradigan chora-tadbirlar majmuasi tushuniladi"[1]. Korxona menejmenti doimiy ravishda moliyaviy portfel tuzilmasini shakllantirishi, o‘z va qarzga olingan pul mablag‘larini optimallashtirishni amalga oshirishi, shuningdek, moliyaviy barqarorlik va xo‘jalik faoliyatining ishonchliligi bog‘liq bo‘lgan asosiy fondlarni o‘zgartirishi kerak.

Moliyaviy resurslardan samarali foydalanish tushunchasi miqdor va sifat jihatidan baholashni o‘z ichiga oladi. Moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash moliyaviy kapital tarkibidagi o‘zgarishlarni, pul mablag‘larining hosil bo‘lish manbalari bo‘yicha harakatini, foydalanish samaradorligini va boshqalarni tavsiflovchi turli mexanizmlarni o‘z ichiga olishi

mumkin. Moliyaviy resurslardan foydalanishni bunday baholash yetarli darajada to‘lov qobiliyati va kreditga layoqatlilikni qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz xo‘jalik faoliyatini ta’minlashga qodir bo‘lgan moliyaviy barqarorlikning ma’lum zaxirasini tashkil etish uchun amalga oshiriladi. Investitsiyalar va innovatsiyalar bilan bog‘liq xo‘jalik faoliyatini rivojlantirishning puxta ishlab chiqilgan strategiyalarining mavjudligi korxonaning moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishi va hatto operativ ish uchun pul mablag‘larining ba’zi hajmlarini saqlab qolishi mumkin**.**

"Innovatsion, marketing va moliyaviy salohiyatni baholash sifat ko‘rsatkichlari yordamida amalga oshiriladi: turli xil intellektual mulk obyektlarining mavjudligi; yangiliklarni o‘zlashtirish bo‘yicha biznes-rejalar, innovatsion "portfel"ning mavjudligi; ro‘yxatdan o‘tgan savdo belgilari, savdo belgilari, brend va bozordagi ijobiy obro‘ning mavjudligi; qarz mablag‘larini jalb qilish imkoniyati." [2]

Samaradorlikni o‘z vaqtida baholashni o‘tkazishning alohida maqsadi korxonaning moliyaviy resurslaridan foydalanish turli manbalardan moliyaviy resurslarni qo‘llashning yanada zamonaviy mexanizmlarini joriy etish asosida boshqaruv ishi samaradorligini oshirishdir. Bunday yo‘nalishlar ishlab chiqarishning o‘sishini va shunga mos ravishda qo‘shimcha foyda olishni ta’minlaydi. "Ma’lumki, o‘sish iqtisodiyot miqyosini uning jismoniy o‘lchovida miqdoriy jihatdan oshirishga qaratilgan"[3].

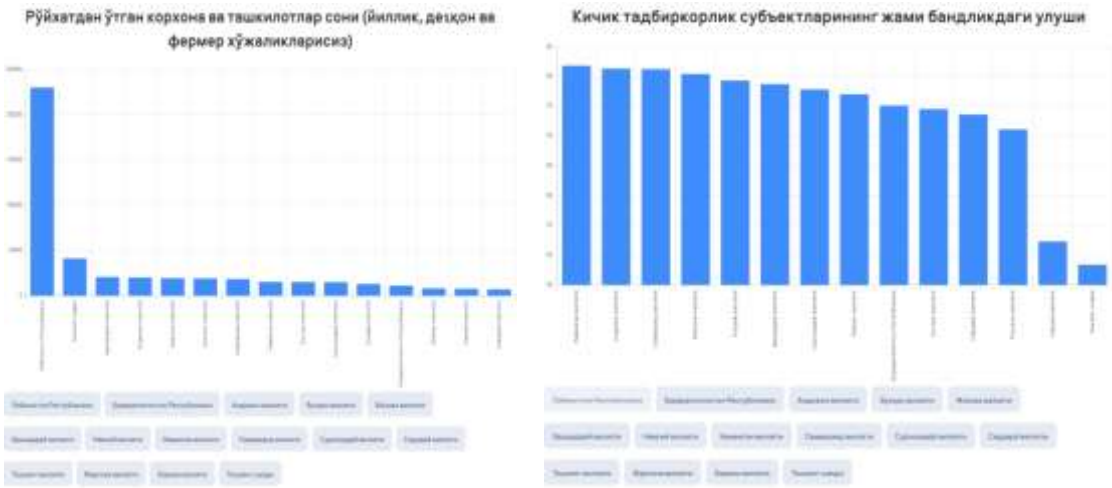

Moliyaviy portfelni shakllantirish va uzoq muddatli moliyaviy siyosatni ishlab chiqishga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadigan moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholashning ba’zi usullarini aniqlash mumkin. Bunday usullar tayyor mahsulotlarni sotish, o‘z pul kapitalidan foydalanish, sof aktivlar va mol-mulk qiymatini oshirish, asosiy uskunalarni modernizatsiya qilish va innovatsion loyihalarga sarmoya kiritishga ta’sir qiluvchi xo‘jalik faoliyatining muhim yo‘nalishlari bo‘yicha ko‘rsatkichlarni hisoblash bilan bog‘liq. Ma’lumotlarni hisoblash ko‘rsatkichlarini aniqlash va zarur moliyaviy resurslar hajmini belgilash tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotishning o‘sishini, shuningdek, biznesning bozor qiymatini oshirishni ta’minlashga yordam beradi.

"Tadbirkorlik tuzilmalari uchun nafaqat iqtisodiy jihatdan boy bo‘lish, balki iqtisodiy o‘sish va o‘z iqtisodiy salohiyatini oshirishga intilish, ya’ni birinchi navbatda barqaror bo‘lish muhimdir"[4].

Moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini olingan natijaning sarflangan pul xarajatlariga nisbati sifatida tushunish munosabati bilan hisobot davrida moliyaviy mablag‘larni boshqarish samaradorligiga ham ta’sir ko‘rsatadigan ijtimoiy samarani ko‘rib chiqish mumkin. Xo‘jalik mehnati, ichki tejamkorlik, boshqaruv mehnati va ijtimoiy rivojlanishning erishilgan darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik erkin qimmatli resurslarni yanada samarali boshqarishga imkon beradi. Biznesning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun. "Agar korxona faoliyati foyda olish bilan bog‘liq bo‘lsa va jami resurslar korxona tomonidan resurslardan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarish rentabelligi ko‘rsatkichi, ya’ni u yoki bu davrda olingan foydaning shu davrda sarflangan, ishlab chiqarish xarajatlari sifatida baholangan resurslarga nisbati bilan baholanishi mumkin." [5].

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 06.07.2020 yildagi PF-6019-son.

2. Yo`ldoshev N.Q. va boshqalar. «Innovatsion menejment». Darslik. TDIU. 2011y.

3. Razinkov P.I., Maksimova A.D. Ключевые направления эффективного управления капиталом предприятия.2021.

4. Jusupova A.T., O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari. - Qarshi davlat texnika universiteti. Innovatsion iqtisodiyot ilmiy-amaliy electron jurnal. ISSN: 3030-315X ojs.qmii.uz.V.150-153.

5.Jusupova A.T., Теоретические аспекты относительно вопросов развития предпринимательства. Научно-аналитический журнал-“Наука и практика”

Российского экономического университета имени Г. В. Плеханова

Т. 16. № 4 (56). 2024

УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В УСЛОВИЯХ ДИДЖИТАЛИЗАЦИИ

Бегжанов Бердах Нажимович – ассистент University of Innovation Technologies.

Ерниязова Гулнара Тузелбаевна-студентка группы 1MMT 23 University of Innovation Technologies.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19631857

Аннотация: В статье рассматривается анализ трансформации управленческого учета в контексте диджитализации с учетом современных требований и условий бизнеса.

Ключевые слова: цифровые технологии, диджитализация, управленческий учет, бизнес-среда, бюджетирование.

Annotation: This article examines the transformation of management accounting in the context of digitalization, taking into account modern business requirements and conditions.

Key words: digital technologies, digitalization, management accounting, business environment, budgeting.

В современном мире, где цифровые технологии стремительно меняют ландшафт бизнеса, новое значение приобретает и управленческий учет в условиях цифровой экономики. Исследуемая проблема становится особенно актуальной в контексте сегодняшних реалий, что приводит внесение существенных корректив в стандартные бизнес-процессы и изменения в бизнес-среде, требуя от субъектов хозяйствования быстрого переосмысления и адаптации своих стратегий, в том числе в аспекте управленческого учета. Развитие информационных технологий и диджитализация бизнес-процессов с учетом запросов пользователей способствуют обеспечению автоматизированной систематизации и обработки учетной информации для использования пользователями разных звеньев менеджмента и принятия управленческих решений [1].

Управленческий учет является ключевым элементом в системе управления предприятия. Он предоставляет менеджменту важную информацию для принятия бизнес-решений, планирования, контроля и оценки эффективности деятельности. Исторически развивался как ответ на потребности бизнеса в детальном анализе расходов и прибыли, а также для поддержки стратегического планирования. Традиционные методы управленческого учета в основном сосредотачивались на внутреннем сборе и анализе данных, что часто включало в себя ручную обработку больших объемов информации. Однако, с развитием технологий и появлением цифровой эры, его роль претерпела значительные изменения. Управленческий учет как важный инструмент в системе управления бизнесом прошел значительный путь развития, что отражено в многочисленных работах ученых и практиков. Научное мнение сосредотачивается на изучении эволюции управленческого учета как ответа на растущие потребности бизнеса в действующих инструментах для планирования, контроля, принятия решений и оценки эффективности. Одним из ключевых аспектов, на котором сосредоточено внимание, является интеграция управленческого учета с общей стратегией компании. Актуальным объектом исследований является изучение

влияния международных стандартов на развитие управленческого учета. Так, ученые анализируют адаптацию международных практик к реалиям, в частности в контексте глобализации и интеграции в мировое экономическое пространство [2]. Отдельным направлением исследователей является роль информационных технологий в современном управленческом учете. В работах исследователей подчеркнуто значение IT-инструментов в улучшении эффективности учетных процессов и предоставлении руководству качественной информации для принятия решений. В целом анализ публикаций по развитию теории управленческого учета указывает на глубокое понимание необходимости постоянного обновления подходов и методик в условиях быстрого развития рыночной среды и технологий. В частности, в условиях диджитализации эти исследования открывают новые горизонты для повышения эффективности управленческого учета, обеспечивая компаниям мощный инструмент для адаптации и развития в современной динамичной бизнес-среде. Диджитализация способствует новым возможностям управленческого учета, включая автоматизацию и использование сложных аналитических инструментов. Цифровые технологии, такие как ERP-системы (Enterprise Resource Planning), Bigdata, искусственный интеллект (AI) и машинное обучение, способствуют новым возможностям для сбора, обработки и анализа данных. Автоматизация учета бизнес-процессов снижает риск ошибки человека и обеспечивает более быстрое и эффективное его ведение. Цифровые инструменты позволяют интегрировать разнообразные источники данных, обеспечивая более глубокий и всесторонний анализ. Пока цифровые технологии в управленческом учете становятся не просто инструментом эффективности, но и средством выживания и адаптации бизнеса к быстро меняющимся условиям. Модернизация и осовременивание в цифровой экономике может помочь быстрее реагировать на недопущение кризисных ситуаций, оптимизировать ресурсы и поддерживать постоянство деятельности даже в условиях неопределенности и нестабильности. Таким образом, ведение управленческого учета в условиях развития и интеграции

цифровых технологий открывает новые перспективы для повышения эффективности управления, особенно в сложных и динамичных условиях современной бизнес-среды.

Адаптация управленческих практик стала ключевой для сохранения деятельности и получения положительных результатов бизнеса. В этом контексте управленческий учет играет одну из ролей, помогая менеджменту компаний принять обоснованные решения в условиях высокой неопределенности и риска. Прежде всего, важным становится гибкий подход к бюджетированию и финансовому планированию. Традиционные методы бюджетирования могут оказаться неэффективными из-за быстрых изменений в экономической среде. Поэтому компании прибегают к таким практикам, как ролинговое планирование и сценарное планирование, что позволяет им быстрее реагировать на изменения и корректировать свои финансовые планы. Возрастает важность управления рисками, поэтому осуществляется активное внедрение системы управления рисками, включающих идентификацию, анализ, мониторинг и реагирование на потенциальные угрозы. Наиболее удобным для этих целей может стать доступ к облачным технологиям и цифровым формам организации управленческого учета. Управленческий учет в современной бизнес-среде все больше полагается на цифровые инструменты и технологии. Облачные вычисления, искусственный интеллект и аналитика больших данных помогают компаниям повысить гибкость и оперативность управления, обеспечивая быстрый доступ к актуальной информации для принятия решений.

Это включает в себя широкий спектр программных продуктов и систем, позволяющих автоматизировать учетные процессы, повысить точность данных и предоставить руководству более глубокий анализ для принятия обоснованных решений.

Выводы. Управленческий учет, как процесс сбора, анализа, интерпретации и передачи информации, необходим для принятия управленческих решений. Фиксация и отображение данных бизнес-процессов

обеспечивает управленческий персонал информационной базой для анализа, планирования и бюджетирования, помогая менеджменту компании в принятии бизнес-решений, их оптимизации и построению краткосрочных и долгосрочных стратегий.

Список использованной литературы:

3. Бычкова С.М. Информационные технологии в бухгалтерском учете и аудите. - М., - 2005.

4. Кутер М.И. Теория бухгалтерского учета. - М., - 2007.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA QISHLOQ XO‘JALIGIDA ISHLAB CHIQARISHNI RIVOJLANTIRISHNING MOLIYA-KREDIT MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Kamiljanov Berdax QQDU tayanch doktoranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.19632476

Annotatsiya. Mazkur tezisda raqamli iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirishning moliya-kredit mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Unda agrar sektorni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlil qilinib, raqamli texnologiyalar asosida kreditlash tizimini rivojlantirish, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va risklarni kamaytirish yo‘nalishlari asoslab berilgan. Shuningdek, agrofintex xizmatlarini joriy etish, raqamli platformalar orqali moliyalashtirishni kengaytirish hamda davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, moliya-kredit mexanizmi, agrar sektor, kreditlash, agrofintex, moliyaviy risk, raqamli platformalar, investitsiyalar, iqtisodiy rivojlanish.

Annotation. This thesis examines the issues of improving financial and credit mechanisms for the development of agricultural production in the context of the digital economy. It analyzes the current state of financing in the agrarian sector and substantiates directions for enhancing credit systems based on digital technologies, improving the efficiency of financial resource utilization, and reducing financial risks. Furthermore, scientific proposals are developed for the introduction of AgriFinTech services, expansion of digital financing platforms, and improvement of state support mechanisms. The results of the study contribute to ensuring financial stability in agriculture and accelerating regional economic development.

Keywords: digital economy, agriculture, financial and credit mechanism, agrarian sector, lending, AgriFinTech, financial risk, digital platforms, investment, economic development.

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot bosqichida raqamli iqtisodiyotning shakllanishi barcha tarmoqlar, jumladan qishloq xo‘jaligida ham tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy jarayonlarning samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda moliyaviy boshqaruvni optimallashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu nuqtai nazardan, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirishning moliya-kredit mexanizmlarini raqamli iqtisodiyot talablariga mos ravishda takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi strategik tarmoq hisoblanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu tarmoq mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyb 18–19 foizini tashkil etadi . Shu bilan birga, agrar sektor aholining katta qismini bandlik bilan ta’minlab, oziq-ovqat xavfsizligini kafolatlashda muhim rol o‘ynaydi. 2024-yilda qishloq xo‘jaligida yaratilgan qo‘shilgan qiymat hajmi 21 mlrd AQSh dollaridan ortiqni tashkil etgani ushbu tarmoqning iqtisodiy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi .

Raqamli iqtisodiyot sharoitida agrar sektorni rivojlantirishda moliya-kredit mexanizmlarining samaradorligi alohida ahamiyatga ega. An’anaviy moliyalashtirish tizimi ko‘pincha yuqori tranzaksiya xarajatlari, axborot

assimetriyasi va risklarning yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Raqamli texnologiyalar esa ushbu muammolarni kamaytirish, kreditlash jarayonlarini tezlashtirish va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Quyidagi jadvalda O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari keltirilgan.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari[2]

Ko‘rsatkichlar	2024-yil	2025-yil	O‘sish sur’ati (%)
Qishloq xo‘jaligining YAIMdagi ulushi (%)	20.17	18.33	-1.84
Qishloq xo‘jaligi qo‘shilgan qiymati (mlrd $)	20.7	21.07	+1.8
Paxta eksporti (mlrd $)	1.30	1.39	+6.9
YAIM umumiy hajmi (mlrd $)	110.0	114.9	+4.4

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligining YAIMdagi ulushi nisbatan kamayib borayotgan bo‘lsa-da, bu tarmoqda mutlaq ishlab chiqarish hajmi o‘sib bormoqda. Bu holat iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuvi va boshqa tarmoqlarning tezroq rivojlanishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, agrar sektorning eksport salohiyati ham oshib bormoqda, xususan, paxta eksporti hajmining o‘sishi bunga misol bo‘la oladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida moliya-kredit mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri bu, moliyaviy xizmatlarni raqamlashtirish hisoblanadi. Bugungi kunda agrobanklar va moliyaviy institutlar tomonidan masofaviy kreditlash, onlayn monitoring va elektron to‘lov tizimlari joriy etilmoqda. Bu esa kredit olish jarayonini soddalashtirib, fermer xo‘jaliklari uchun moliyaviy resurslarga kirishni osonlashtiradi.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, Jahon banki va xalqaro ma’lumotlar bazalari

Shuningdek, “aqlli qishloq xo‘jaligi” (smart agriculture) konsepsiyasi asosida raqamli texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birga moliyaviy risklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Masalan, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) asosida hosildorlik prognozini aniqlash, kreditlash qarorlarini yanada aniqroq qabul qilish imkonini beradi.

Agrar sohada moliya-kredit mexanizmini takomillashtirishning yana bir muhim yo‘nalishi – riskga asoslangan kreditlash tizimini joriy etishdir. Raqamli platformalar orqali fermer xo‘jaliklarining moliyaviy holatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa kredit risklarini baholash aniqligini oshiradi va kredit resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Bundan tashqari, agrar sug‘urta tizimini raqamlashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli sug‘urta platformalari orqali tabiiy ofatlar, iqlim o‘zgarishlari va boshqa risklarni tezkor baholash va kompensatsiya mexanizmlarini joriy etish mumkin. Bu esa fermerlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida moliya-kredit mexanizmlarini takomillashtirish quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni talab etadi:

–raqamli kreditlash platformalarini keng joriy etish;

–agrofintex (AgriFinTech) xizmatlarini rivojlantirish;

–kredit kafolat fondlari faoliyatini raqamlashtirish;

–davlat subsidiyalarini maqsadli va shaffof taqsimlash;

–blokcheyn texnologiyalari asosida moliyaviy operatsiyalarni yuritish.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali moliyalashtirish tizimining shaffofligi, tezkorligi va samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa nafaqat agrar sektorning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi, balki mintaqaning umumiy iqtisodiy taraqqiyotiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bois, kelgusida agrar sohada raqamli moliyalashtirish tizimini rivojlantirish, innovatsion kreditlash instrumentlarini joriy etish hamda davlat

tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish ustuvor vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son Qarori “Raqamli iqtisodiyotni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

3. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari. – https://stat.uz

4. World Bank. Uzbekistan Country Economic Update. – https://www.worldbank.org

5. FAO (Food and Agriculture Organization). Digital Agriculture and Innovation Report. – https://www.fao.org

КАПИТАЛ БОЗОРИДА СУҒУРТА КОМПАНИЯЛАРИ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТ БОРАСИДАГИ ОЛИМЛАРНИНГ НАЗАРИЙ - ИЛИМИЙ ҚАРАШЛАР

Кенгесбаева Сулыухан Махсетбай кызы Самарканд иктисодият ва сервис институти докторанти

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634293

Annotatsiya: Mazkur tezisda sug‘urta kompaniyalarining kapital bozori sharoitida investitsion faoliyati, ularning moliya tizimidagi o‘rni hamda rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida O‘zbekistonda sug‘urta bozorini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, sug‘urta kompaniyalarining fond bozoridagi ishtiroki, investitsion imkoniyatlari va iqtisodiyot rivojiga ta’siri yoritilgan. Sug‘urta kompaniyalarining investitsion faoliyatini kengaytirish, yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etish hamda qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta bozori, sug‘urta kompaniyalari, investitsion faoliyat, kapital bozori, fond bozori, moliya tizimi, investitsiya siyosati, iqtisodiy rivojlanish.

Abstract: This thesis examines the investment activities of insurance companies in the capital market, their role in the financial system, and analyzes the experience of developed countries to improve the insurance market in Uzbekistan. It highlights the participation of insurance companies in the stock market, their investment opportunities, and their impact on economic development. The author also proposes recommendations for expanding the investment activities of insurance companies, introducing new financial instruments, and improving the regulatory framework.

Keywords: insurance market, insurance companies, investment activity, capital market, stock market, financial system, investment policy, economic development.

Ривожланган мамлакатларда суғурта компаниялари активларини жойлаштириш стандартлари, суғурта резервларини максимал ва минимал квоталари, суғурта резервларининг қамраб олувчи активлар рўйхати ишлаб чиқилган. Ишлаб чиқилган меъёрлар иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, молия бозорларининг аҳволи, миллий анъаналарга қараб тартибга солинади. Суғурта компанияларининг инвестиция йўналишлари ҳаёт суғурта соҳаси бўйича алоҳида ва бошқа умумий суғурта тармоғи бўйича алоҳида белгиланади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаларини ўрганган ҳолда Ўзбекистонда ҳам суғурта фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган тадбирлар суғурта бозорини жадал ривожлантириш учун зарур шароитларни яратмоқда. Мамлакатимизда суғурта компаниялар фаолиятини халқаро талабларга жавоб бера оладиган ва рақобатбардош соҳага айланишини таъминлашда давлат бош ислоҳотчи вазифасини амалга ошириб келмоқда. Суғурта фаолиятига оид қатор меъёрий-ҳужжатларининг қабул қилиниши мамлакатимизда суғурта хизматлари сифатини ошириш ва аҳоли ўртасида суғурта хизматларига нисбатан ишончнинг ошишига хизмат қилмоқда.

Республиканинг суғурта хизматлар бозорини ва фонд биржаси фаолиятини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 майдаги “Суғурта хизматлар бозорини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-872-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарорнинг 2-бандига мувофиқ суғурта компаниялари инвестиция воситачилари сифатида қимматли қоғозлар бозорида профессионал фаолият олиб боришлари мумкин бўлди. Шунингдек бундай фаолиятни олиб бориш учун лецензия талаб қилинмаслиги белгилаб қўйилди.

Г.Ходжаева илмий мақоласида суғурта компанияларининг молиявий хизматлар соҳасидаги роли ҳақида қўйдагиларни таъкидлайди, суғурта компаниялари молиявий хизматлар соҳасини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди, бундан ташқари суғурта бозорида мажбурий ва ихтиёрий суғурта ҳамжлари ҳам барқарор равишда кўпайиб бормоқда. Ўсиб бораётган суғурта бозори суғурта компанияларининг самара дорлигини оширишда, янги суғурта механизмларини жорий қилиш учун қўшимча инвестицияларни жалб қилишни талаб қилиб қўймоқда.[1].

Суғурта соҳаси мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун жуда муҳимдир, сабаби суғурта компаниялари фонд бозорларида институтционал инвестор бўлиб хизмат қилади, ундан ташқари йирик молиявий ресурсларни тўплайди ва қўшимча фаолиятидан даромад олиш самарадорлигини таъминлайди.

Шу муносабат билан акциядорлик жамиятлари шаклидаги суғурта компаниялари фаолияти учун шарт-шароитлар яратиш, компанияларнинг акцияларини қимматли қоғозлар бозорида сотилишини таъминлаш суғуртани ривожланишига ва фонд бозорини фаоллаштиришга қўшимча туртки бўлади.

Инвесторлар сифатида фаолият юритаётган суғурта компаниялари аҳоли ва юридик шахсларнинг маблағларини фонд бозорига жалб қилувчи воситачиси бўлиб уларнинг ва ўзининг даромадларини оширишда барқарор манбалардан бири бўлиб қолмоқда.

А.М.Годин илмий тадқиқот ишида суғурта бозорининг молия тизимидаги ўрни биқиёсдир, сабаби турли хил молия институтларига суғурта ҳимоясини тақдим этиш билан бир қаторда ўзининг инвестицион фаолияти ва салоҳияти орқали молия бозорининг асосий ўйинчиларига айланиб боради деган фикрларни илгари суради[2].

А.А.Романова илмий мақоласида суғурта бозорига қўйидагича таъриф беради, яъни суғурта бозори – бу мамлакат молия бозорининг ажралмас қисми ҳисобланади ва бир уйғунликда ривожланиб боради. Суғурта бозорининг ривожланиши ишлаб чиқариш жараёнининг жадал ривожланиши билан ўзаро боғлиқ. Суғурта бозори инструментларининг кўпайиши ва ўсиши – бу ишлаб чиқариш ва молия соҳасида глобаллашув ва интеграция жараёнларининг ажралмас қисмидир, шу сабабли молия бозорларининг ўзаро уйғунликда ривожланиши талаб этилади[3].Л.К.Улыбина илмий мақоласида суғурта бозорини либераллаштириш борасида қўйдагиларни баён этади, суғурта бозорини ўрта муддатли истиқболда либераллаштиришнинг асосий шарти шундаки ички инвестиция ресурсларини ташкил этадиган ҳаётни узоқ муддатли суғурталаш воситаларини (суғурта турларини) ишлаб чиқишдан иборат. Суғурта бозорининг халқаро интеграциялашуви ва молиявий глобаллашуви шароитида миллий бозорлардан пул оқимларининг чиқиб кетишага қарши ва ички бозорга интеграция жараёнларини (механизмларини) ишлаб чиқиш зарур.

Халқаро савдо ва молия ташкилотлари билан интеграциялашув жараёнларида асосий тамойил – бу молиявий бозор ривожланишининг устувор йўналишларини ҳисобга олган ҳолда суғурта бозорини эркин либераллаштириб бориш.[4.

А.А.Казакова илмий тадқиқот ишида миллий молия бозорларида жисмоний шахсларнинг пул маблағларини инвестиция ва суғурта бозорларига жалб қилиш муаммоси ҳақида фикрларни айтиб ўтади. Суғурта ва фонд бозорларининг интеграциялашуви натижасида инвестицион суғурта маҳсулотларининг ривожланиши юз беради. Умумий бозорнинг бундай

маҳсулотлар сегментининг ривожланиши бу молия бозорининг ривожланишига сабаб бўлади, сабаби фонд бозорига аҳолиининг омонатлари жалб қилинади ва узоқ муддатли ҳаёт суғурта турларининг ривожланиши билан характерланади. Бундай ривожланиш умумий нисбатда миллий қимматли қоғозлар бозорининг ривожланишига олиб келади[5].Sangyong Hana ўз илмий ишларида АҚШларда суғурта захираларини жойлаштириш амалиёти таҳлил қилинган, жумладан: Америка қўшма штатларида суғурта захираларини жойлаштиришда консерватив ёндашув муҳим аҳамият касб этади. Сабаби инвестиция қилинаётган суғурта резервлари шаффофлик тамойилларига амал қилиш лозим. Акс ҳолда назорат органлари ушбу инвестицияларни акциядорлар ва суғурталанувчилар учун зарарли деб баҳолайди. Ушбуларни ҳисобга олган ҳолда суғурта компанияларининг инвестицион фаолиятлари қатий тартибга солинади.[7].

Chrysovalantis Gaganisa ўз илмий изланишларида молиявий-иқтисодий инқироздан кейин суғурта бозорининг ҳолати бўйича таҳлиллар олиб борган, яъни молия бозоридаги бўлиб ўтган инқироздан кейин суғуртага бўлган талаб юқори ўсиш тенденцияларини намоён қилмоқда. Бу ўз навбатида суғурта компанияларининг инвестицион портфелларининг рисклилик даражасини белгилаб беради. Бунда суғурта компаниялари томонидан тўғри ташкил этилган инвестицион сиёсат муҳим роль ўйнайди. Шунингдек охирги йиллар кўплаб ривожланган мамлакатларда суғурта компанияларининг резервларни жойлатириш борасидаги сиёсати давлат томонидан қўллаб-қувватланмоқда ва янги инвестиция объектларини яратиб бермоқда

. Смирнова Н.В. илмий ишларида суғуртага қўйидагича тариф беради, яъни суғурталаш – хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқароларни хавфли тасодифий ҳодисалардан ҳимоя қилишда энг самарали механизм ҳисобланади. Суғурта бозорининг ривожланиш стратегияси ва вектори жамият ва ҳукумат томонидан доими диққат марказида турадиган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, суғуртанинг мажбурий турларини жорий этиш қатор мамлакатдларда орқада қолмоқда. Шу ўриндаа суғурта компаниялари

фаолияти ҳам ўзига яраша хавфлар билан боғликдир. Бунда уларга қайта суғурта компаниялари ёрдам қўлини чузиб келишмоқда[8].

1 Суғурта соҳасидаги илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганиб чиққан ҳолда реал иқтисодиётга яъни давлат улуши 30% дан ошиқ бўлган қазиб олиш, ишлаб чиқариш ва қайта ишлашга иҳтисослашган корҳоналарига инвестиция қилиш имконини бериш чунки бундан корҳоналарда рисклилик даражаси паст ҳисобланади. Бу ўз навбатида мамлакат иқтисодиётининг ўсишига ва жадал даражада ривожланишига туртки бўлиши мумкин.

2.Ўзбекистон Республикаси қимматли қоғозлар бозорида янги инвестиция объектларининг пайдо бўлиши (облигациялар) суғурта компанияларининг бу борадаги фаолиятларини қонунчиликда мувофиқлаштиришни талаб қилиб қўймоқда. Шулардан келиб чиққан ҳолда суғурта компанияларининг облигациялар чиқариш хуқуқини бериш.

3.Шунингдек суғурта компанияларининг инвестиция объекти бўлган, яъни бошқа юридик шахсларининг устав капиталда иштиро бўйича қўйилган максимал талабларни бекор қилиш (хозирда 30%), бу эса ўз навбатида янги корхоноларнинг кўпайишига, солиқ базасининг ошишига колаверса янги иш ўринларини яратиш имконини беради.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки суғурта бозори республиканинг ўсиб бораётган бозор сегментларидан биридир, шунингдек суғурта компанияларини инвестиция жараёнларига жалб қилиш нуқтаи назаридан жуда муҳим истиқболга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ходжаева Г. (2015) Роль страховых компаний на фондовом рын-ке. / biznes-экперт номер №5 (88)

2.Годин А.М., Фрумина С.В. (2009) Страхование: Учебник. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», - с. 36.

3. Романова А. А, Улыбина Л. К. (2017) Состояние и перспективы развития мирового страхового рынка. Региональная экономика и управление: электронный научный журнал // Номер журнала: №4 (52).

4. Улыбина Л.К., (2014) “Глобализации” issue 3 (127), pages 69-77.

5. Казакова А.А. (2013) Перспективы развития инвестиционно-страховых продуктов в России. Специальность – 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. АВТОРЕФЕРАТ Диссертации на соиска-ние ученой степени кандидата экономических наук. – 28 стр.

6.Sangyong Hana, Gene C. Lai b, Chia-Ling Hoc. Corporate transparency and reserve management: Evidence from US property-liability insurance companies. Journal of Banking and Finance (2018) №96. p 379–392

7. Chrysovalantis Gaganisa, Iftekhar Hasanb, Panagiota Papadimitrie, Menelaos Tasioue. National culture and risk-taking: Evidence from the insurance industry. Journal of Business Research (2019) №97, p 104–116

8 Смирнова Н.В. (2013) Механизм формирования страховых резервов как средство повышения эффективности функционирования стра-хового рынка. “Российское предпринимательство” № 15 (237).

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Абдирова Гульжамал – студент Университета инновационных технологий

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634669

Аннотация. Цифровая экономика становится важным фактором развития регионов и повышения их конкурентоспособности, так как внедрение современных технологий позволяет ускорить развитие бизнеса, улучшить качество услуг и привлечь инвестиции.

Ключевые слова: цифровая экономика, развитие регионов, конкурентоспособность, современные технологии, бизнес, качество услуг, инвестиции.

Abstract. The digital economy is becoming an important factor in the development of regions and increasing their competitiveness, as the introduction of modern technologies allows accelerating business development, improving the quality of services, and attracting investments.

Keywords: digital economy, regional development, competitiveness, modern technologies, business, service quality, investments.

Внедрение цифровых технологий способствует повышению эффективности управления, производства и сферы услуг, так как автоматизация процессов помогает сократить затраты времени и ресурсов, повысить производительность труда и улучшить качество работы организаций.

Цифровые технологии и искусственный интеллект взрывают привычные модели экономики, создавая непривычные условия для капитала. Инвесторы оценивают кроме рыночной стоимости компаний, также и алгоритмы, которые способны прогнозировать спрос, управлять рисками и даже сами принимать решения о вложениях. Те деньги, которые прежде вкладывались в производство, теперь направляются в коды и нейросети, а старые модели прибыли отходят на второй план, а новые технологии изменили понимание рентабельности. Если раньше активы оценивались по материальной ценности, то теперь искусственный интеллект сам становится ценным ресурсом, причем таким, стоимость которого предсказать сложнее, чем акции крупных корпораций. Экономическая логика больше не ограничивается классическими законами спроса и предложения, так как теперь расходы на разработку алгоритмов нельзя сравнивать с затратами на традиционный бизнес, поскольку вложенные средства не всегда дают мгновенную отдачу, но могут принести колоссальные доходы спустя годы.[1]

Развитие цифрового образования и повышение цифровой грамотности населения способствует формированию квалифицированных кадров для

экономики региона, увеличивает возможности трудоустройства и стимулирует инновационное развитие.

Применение технологий больших данных и аналитических систем помогает органам власти принимать более обоснованные решения в сфере экономического развития, планировать ресурсы и прогнозировать социально-экономические процессы в образовании.[4]

Несмотря на очевидные выгоды, скорость технологических изменений создает новые финансовые риски, так как те алгоритмы, которые сегодня кажутся прорывными, могут устареть быстрее, чем инвесторы успеют получить прибыль. Даже те компании, которые вкладывают миллионы долларов в разработку программного обеспечения, иногда оказываются в той ситуации, когда их решения перестают быть актуальными ещё до выхода на рынок, и в итоге бизнес попросту вынужден кроме внедрения технологий также искать способы постоянной адаптации.

Но сама финансовая система уже давно изменилась: программное обеспечение заменяет офисы, а вычислительные мощности стали стоить дороже, чем заводские цеха. Но и этот процесс неравномерен, главным образом – в связи с тем, что обладающие большими ресурсами компании намного чаще получают доступ к передовым технологиям, у малого же бизнеса есть немало трудностей, когда он пытается конкурировать на этом рынке. Инновации, способные снизить издержки, одновременно создают барьеры для тех, кто не имеет возможности инвестировать в развитие.[5]

Развитие цифровой инфраструктуры (интернет, мобильная связь, дата-центры) создает условия для активного развития бизнеса и привлечения инвестиций в регион, а также обеспечивает более быстрый обмен информацией и доступ к современным онлайн-услугам.

Внедрение электронных государственных услуг повышает прозрачность управления и облегчает взаимодействие между государством, бизнесом и населением, так как многие документы и услуги можно получить быстро и удобно через интернет.

Поддержка инноваций, стартапов и IT-компаний способствует созданию новых рабочих мест и развитию предпринимательства, стимулируя внедрение современных технологий и привлечение инвестиций в перспективные проекты.

Развитие электронной коммерции расширяет рынки сбыта для местных производителей и помогает малому и среднему бизнесу выходить на международный уровень, повышая доходы и конкурентоспособность компаний.

Использование цифровых технологий в промышленности (автоматизация, роботизация, искусственный интеллект) повышает производительность труда, снижает издержки производства и способствует внедрению инновационных методов управления производственными процессами.

В сельском хозяйстве цифровые технологии (умные системы управления, анализ данных, спутниковый мониторинг) помогают эффективно использовать ресурсы, повышать урожайность и обеспечивать устойчивое развитие агропромышленного комплекса.[6]

Цифровизация транспортной и логистической системы улучшает управление потоками товаров, оптимизирует маршруты доставки и повышает эффективность региональной экономики.

Развитие цифровых платформ и онлайн-сервисов способствует интеграции регионов в национальную и мировую экономику, улучшает доступ к рынкам, повышает инвестиционную привлекательность и стимулирует инновационные проекты.

Для успешного развития цифровой экономики необходимо активное сотрудничество государства, бизнеса и образовательных учреждений, совместная разработка стратегий и программ, направленных на внедрение технологий и подготовку специалистов.

Таким образом, внедрение современных цифровых технологий является важным условием устойчивого экономического развития регионов,

повышения качества жизни населения и укрепления их позиции в национальной и глобальной экономике.

Литература:

1. Организация Объединённых Наций. Доклад о цифровой экономике и устойчивом развитии.

2. Всемирный банк. Цифровое развитие регионов и мировой экономики.

3. Организация экономического сотрудничества и развития. Развитие цифровой экономики и инноваций.

4. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. Государственные программы цифровизации и развития IT-сектора.

5. Цифровая экономика / под ред. В.Н. Киселёва. — Москва, 2021.

6. Экономика региона / под ред. А.Г. Гранберга. — Москва, 2020.

7. Инновационное развитие экономики / под ред. Л.И. Абалкина. — Москва, 2022.

8. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Статистические данные по развитию цифровой инфраструктуры.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ В ОБРАЗОВАНИИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

М.Генжебаева - студент Университета инновационных технологий

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634758

Аннотация. В данной работе рассматриваются финансовые аспекты системы образования как важнейший фактор ее устойчивого функционирования и развития. Анализируются источники финансирования образовательных учреждений, механизмы распределения бюджетных средств, а также проблемы и перспективы финансового обеспечения образования в современных условиях.

Ключевые слова:финансирование образования, образовательная политика, бюджет, инвестиции, человеческий капитал, эффективность, государственное регулирование, образовательные услуги

Abstract. This work examines the financial aspects of the education system as a crucial factor in its sustainable functioning and development. The sources of funding for educational institutions, the mechanisms for allocating budget funds, and the problems and prospects of financial support for education in modern conditions are analyzed.

Keywords: education financing, education policy, budget, investment, human capital, efficiency, state regulation, educational services

Образование является одной из ключевых сфер общественной жизни, обеспечивающей социально-экономическое развитие государства. В современных условиях глобализации и перехода к экономике знаний роль образования существенно возрастает, что требует адекватного финансового обеспечения. Финансовые аспекты в образовании определяют не только доступность образовательных услуг, но и их качество, инновационность и конкурентоспособность.Миллионы клиентов, миллиарды транзакций, триллионы активов. Финансовая сфера, как мы знаем, является движущей силой мировой экономики и мира, в котором мы живём. Вместе с бумом цифровых технологий в 21 веке, этот сектор также претерпел кардинальные изменения. То, с чем приходилось работать в прошлом столетии, теперь становится невозможным для цифрового поколения.Исследования показывают, что преподаватели используют искусственный интеллект чаще, чем студенты. В опросе Walton Family Foundation Finds от 2023 года половина учителей призналась, что постоянно пользуется ChatGPT, в то время как среди студентов об этом рассказали только 22% респондентов. Последние статистические данные показывают, что мировой рынок ИИ в образовании, по прогнозам, вырастет с **$1,1 млрд** в 2020 году до **$25,7 млрд** к 2027 году

при среднегодовом темпе роста **45,12%.** Этот быстрый рост подчеркивает растущее внедрение и применение ИИ в образовании.[9]

Финансовое обеспечение образования представляет собой систему экономических отношений, связанных с формированием, распределением и использованием денежных ресурсов для функционирования образовательных учреждений. Оно играет важную роль в обеспечении устойчивости образовательной системы, а также в достижении стратегических целей государственной политики. Финансы в образовании выполняют распределительную, стимулирующую и контролирующую функции, обеспечивая эффективное управление образовательной системой.[1]

Современная система образования характеризуется многообразием источников финансирования. Основными из них являются государственный бюджет, включающий финансирование всех уровней образования, оплату труда педагогов и развитие инфраструктуры; внебюджетные средства, такие как платные образовательные услуги, гранты и спонсорская помощь; частные инвестиции, способствующие развитию конкуренции; а также международные ресурсы, включая участие в образовательных программах и проектах. Диверсификация источников финансирования повышает устойчивость системы образования.

Несмотря на значимость образовательной сферы, существует ряд проблем: недостаточность финансирования, неравномерное распределение ресурсов между регионами, низкая эффективность использования средств, необходимость модернизации материально-технической базы и недостаточный уровень оплаты труда педагогических работников. Указанные проблемы требуют комплексного реформирования финансовой политики в сфере образования.

Образование рассматривается как инвестиция в человеческий капитал, способствующая росту производительности труда, развитию инноваций и повышению уровня жизни населения. Экономические исследования

подтверждают прямую зависимость между уровнем инвестиций в образование и устойчивым экономическим развитием государства.

Для повышения эффективности финансирования необходимо внедрение программно-целевого подхода, развитие государственно-частного партнерства, усиление контроля за использованием бюджетных средств, цифровизация финансовых процессов и повышение прозрачности распределения ресурсов.[2]

Финансовые аспекты являются ключевым элементом функционирования образовательной системы. Эффективное финансирование обеспечивает доступность и качество образования, способствует развитию человеческого капитала и экономическому росту. В современных условиях требуется совершенствование механизмов финансирования и рациональное использование ресурсов для формирования конкурентоспособной образовательной системы.

Ключевые тенденции включают персонализированное обучение и автоматизированные административные задачи. Инструменты ИИ становятся неотъемлемой частью школьных занятий, улучшая как процессы преподавания, так и обучения. Крупные инвестиции образовательных учреждений в технологии ИИ подчеркивают важность использования ИИ для улучшения академических результатов.[3]

Чтобы понять , сколько стоит ИИ в образовании, необходимо проанализировать расходы, связанные с различными приложениями ИИ. От адаптивных алгоритмов обучения до административной автоматизации — стоимость варьируется в зависимости от сложности и функциональности инструментов ИИ.Например,

-инструмент повышения доступности ИИ в образовании.Она обеспечивает доступность образовательного контента для всех учащихся, в том числе для учащихся с ограниченными возможностями. Инструменты искусственного интеллекта могут предоставлять функции преобразования текста в речь, речи в текст и другие специальные возможности.Сколько стоит

создание этого инструмента?Внедрение улучшений специальных возможностей может стоить около 12 тысяч долларов.Преимущества-инклюзивное образование, поддержка учащихся с инвалидностью и соблюдение стандартов доступности.

-функция аналитики в группах в режиме реального времени с искусственным интеллектом.Инструмент предоставляет учителям информацию об успеваемости и вовлеченности учащихся во время уроков в режиме реального времени. Эти инструменты помогают корректировать стратегии обучения на лету.Сколько стоит создание этого инструмента?Внедрение инструментов аналитики в реальном времени может стоить от 15 до 20 тысяч долларов.Преимущества-немедленная обратная связь, повышение эффективности преподавания и повышение вовлеченности учащихся.

-функция планирования уроков на основе ИИ.Такие инструменты помогают учителям в создании эффективных планов уроков. Искусственный интеллект анализирует стандарты учебных программ и данные учащихся, чтобы предложить оптимальные стратегии и ресурсы обучения.Сколько стоит создание этого инструмента?Затраты на разработку инструментов планирования уроков на основе искусственного интеллекта варьируются от $7 тыс. до $15 тыс.Преимущества-эффективное планирование уроков, персонализированные подходы к обучению и улучшенные результаты учащихся.

Искусственный интеллект (ИИ) трансформирует образование, принося значительные преимущества учащимся, учителям, административному персоналу, родителям и создателям контента. Инвестиции в технологии искусственного интеллекта повышают эффективность персонализированного обучения, оптимизируют административные процессы и улучшают содержание образования.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаева Н. Финансирование системы образования в современных условиях. – Ташкент, 2020.

2. Аюпова Г. Экономика образования. – Ташкент: Фан, 2019.

3. Муминова Р. Государственная политика в сфере образования. – Ташкент, 2021.

4. Бекмуродов А. Финансовые механизмы развития образования. – Ташкент, 2018.

5. Theodore Schultz Investment in Human Capital. – New York, 1961.

6. Gary Becker Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – Chicago, 1993.

7. OECD Education at a Glance. – Paris, 2022.

8. World Bank Financing Education. – Washington, 2021.

9. UNESCO Глобальный мониторинг образования. – 2022.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Китайбекова Гульзар студент Университет инновационных технологий

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634845

Аннотация. В статье рассматриваются перспективы и экономические аспекты применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системе образования. Раскрывается роль ИИ в повышении эффективности учебного процесса, персонализации обучения и автоматизации педагогической деятельности. Представлены основные направления использования ИИ. Зависимость общего экономического эффекта от правильной реализации и баланса между затратами и выгодами, а также от долгосрочной стратегии интеграции ИИ в образовательную систему.

Ключевые слова: цифровая экономика, инновации, цифровизация, иммерсивные образовательные технологии

Annotation. The article discusses the prospects of applying artificial intelligence (AI) technologies in the education system. The role of AI in enhancing the efficiency of the learning process, personalizing education, and automating pedagogical activities is highlighted. The main areas of AI usage are presented. .The dependence of the overall economic effect on the correct implementation and balance between costs and benefits, as well as on the long-term strategy for integrating AI into the education system.

Keywords: digital economy, innovation, digitalization,immersive educational technologies .

Изучение цифровых технологий и, в частности, искусственного интеллекта перестало быть особенностью исключительно IT-направлений, а стало важным и для сферы образования в целом.Снижение затрат,таких как, автоматизация административных процессов, оценки знаний, создания учебных материалов и индивидуальных программ обучения позволяет снизить расходы на персонал и инфраструктуру.

Повышение эффективности обучения: ИИ помогает персонализировать обучение, что способствует более быстрому и качественному усвоению знаний, сокращая время и ресурсы, затрачиваемые на обучение. Сегодня нейросети помогают студентам разных специальностей быстрее выполнять задания, а преподавателям -эффективнее вести занятия [1].Таким образом, применение ИИ становится важным инструментом для улучшения качества образования и адаптации учебного процесса к требованиям современности.Доступность образования: использование ИИ- технологий расширяет возможности получения образования для удаленных и социально неохваченных групп, снижая географические и финансовые барьеры.

Инвестиции и развитие рынка: внедрение ИИ стимулирует развитие новых технологий, создание рабочих мест в сфере EdTech, а также привлечение инвестиций в образовательный сектор.[2]

Основные направления внедрения искусственного интеллекта в образование включают следующие области:

Персонализация обучения- создание адаптивных образовательных программ, которые подстраиваются под индивидуальные потребности и уровень знаний каждого студента, что повышает эффективность обучения.

Автоматизация оценки и контроля знаний -использование ИИ для автоматической проверки тестов, эссе и выполнения заданий, что сокращает временные затраты преподавателей и обеспечивает объективность оценки.

Разработка интеллектуальных учебных платформ и виртуальных ассистентов- создание чат-ботов и систем поддержки студентов, отвечающих на вопросы и помогающих в учебном процессе в режиме реального времени[3]

Аналитика данных и прогнозирование успешности студентов - применение аналитических инструментов для отслеживания прогресса учащихся, выявления рисков отсева и разработки индивидуальных планов поддержки. Интерактивные и иммерсивные образовательные технологии- внедрение виртуальной и дополненной реальности, симуляторов и игровых элементов для повышения мотивации и практических навыков.

Разработка новых методов и форм обучения- использование ИИ для создания гибких форм обучения, онлайн-курсов и дистанционных программ с высоким уровнем интерактивности и адаптивности.

ИИ способен анализировать индивидуальные навыки, формировать личные профили и отслеживать успеваемость учащихся школ и университетов. Это помогает учителям и преподавателям поддерживать мотивацию учеников и студентов и делать занятия более эффективными.

Также ИИ работает как учебный ассистент, подбирая материалы с учётом конкретной темы, уровня подготовки и личных особенностей каждого ученика или студента.

В традиционном образовании субъективность, то есть влияние человеческого фактора, часто осложняет справедливое оценивание. ИИ способен объективно анализировать работы учеников, что особенно удобно в больших группах, где преподавателю сложно уделить внимание каждому студенту. К ним можно отнести:

Автоматическая оценка знаний. Системы ИИ всё чаще используются для проверки письменных работ, распознавания речи и анализа смыслового содержания ответов. Так, в некоторых экзаменационных и тестовых системах США используются алгоритмы для выявления мошенничества (cheating) во время удалённых тестов - анализ видео, поведения, сетевого трафика и т. д. Платформы обучения собирают большие массивы данных о поведении учащихся (время на задания, количество ошибок, последовательность прохождения), и на базе этого строят прогнозы -например, вероятность отчисления или слабой успеваемости, чтобы вовремя вмешаться

Виртуальные ассистенты и чат-боты. Они помогают учащимся в навигации по учебным курсам, предоставляют справочную информацию и даже проводят консультации. Примером являются образовательные чат-боты на основе языковых моделей вроде ChatGPT, Bing Copilot, Google Gemini, HIVA (Holographic Intellectual Voice Assistant) и др.[4]

Но вместе с тем современные требования и влияние цифровизации имеет место быть и отрицательным моментам в финансово-экономических аспектах использования искуственного интеллекта в системе образования.Это связано с рисками и затратами на внедрение:

-начальные инвестиции в разработку и внедрение ИИ-систем могут быть значительными,

- требуют затрат на обучение педагогов и техническое обслуживание.

Также затрагивает этические и социальные издержки:

-возможное увеличение социального неравенства из-за различий в доступе к передовым технологиям

- риски утраты рабочих мест педагогов.

Литература:

1. Юлдашева М. М. Тенденции развития преподавательской деятельности в современном вузе . Закон. Право. Государство. — 2021. — № 1(29). — С. 40–42.

2. Как Duolingo использует ИИ для ускорения создания уроков [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://blog.duolingo.com/large-language-model-duolingo-lessons/

3. Каким будет класс в будущем? Опыт Китая в использовании ИИ в образовании [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.nesta.org.uk/report/the-future-of-the-classroom/ai-applications-chinese-education

4. HIVA: Holographic Intellectual Voice Assistant [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://arxiv.org/abs/2307.05501 (дата обращения: 01.10.2025).

5. The Future of the Classroom? China’s experience of AI in education [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.nesta.org.uk/report/the-future-of-the-classroom/ai-applications-chinese-education (дата обращения: 01.10.2025).

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: ФИНАНСОВЫЕ ИНВЕСТИЦИИ, ЭФФЕКТИВНОСТЬ И РИСКИ

А.Т. Турганбаева – студент Университет Инновационых технологий

https://doi.org/10.5281/zenodo.19634947

Аннотация: В статье рассматриваются особенности внедрения технологий искусственного интеллекта в систему образования с позиции финансовых инвестиций, экономической эффективности и сопутствующих рисков. Раскрываются основные направления применения ИИ, включая автоматизацию оценки знаний, персонализацию обучения и использование интеллектуальных ассистентов в образовательном процессе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, финансовые инвестиции, экономическая эффективность, цифровизация образования, образовательные технологии, автоматизация обучения, адаптивное обучение, финансовые затраты, риски внедрения, инновации в образовании.

Annotation: The article examines the features of implementing artificial intelligence technologies in the education system from the perspective of financial investment, economic efficiency, and associated risks. The main directions of AI application are revealed, including the automation of knowledge assessment, personalization of learning, and the use of intelligent assistants in the educational process.

Key words: artificial intelligence, education, financial investments, economic efficiency, digitalization of education, educational technologies, learning automation, adaptive learning, financial costs, implementation risks, innovations in education.

В условиях цифровой трансформации общества использование технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системе образования становится одной из ключевых тенденций развития. ИИ открывает новые возможности для персонализации обучения, автоматизации образовательных процессов и повышения качества образовательных услуг. Вместе с тем внедрение таких технологий требует значительных финансовых вложений и обоснования их экономической эффективности, что делает актуальным исследование финансово-экономических аспектов применения ИИ в образовании.

Целью данного тезиса является анализ финансовых затрат и экономической эффективности внедрения технологий искусственного интеллекта в образовательную систему, а также выявление основных преимуществ и возможных рисков их использования.

Проверка заданий и обратная связь. Ручная проверка заданий отнимает много времени и может быть субъективна. ИИ автоматизирует этот процесс. Он умеет проверять как простые тесты, так и более сложные эссе или кейсы. И не просто ставит «зачёт» или «незачёт», а объясняет, что не так и как улучшить ответ. Некоторые обучающиеся отмечают, что нейросети дают более качественную и мотивирующую обратную связь, чем живой наставник.

Например, сотрудник выполнил задание по клиентскому сервису. Искусственный интеллект анализирует ответ и отмечает: «В ответе нет фразы, которая помогла бы сохранить лояльность клиента. Добавь её, чтобы смягчить отказ».

Роль человека — установка критериев и экспертная оценка. Методист устанавливает критерии оценки и пороги для тестов и открытых ответов. Также он способен увидеть нестандартные подходы ученика, оценить креативность и оригинальность в открытых заданиях.

Поддержка в процессе обучения. В процессе учебы почти всегда появляются вопросы: что-то непонятно или где-то запутался. Часто такие паузы выбивают из колеи — человек откладывает курс «на потом» или вовсе бросает. Чат-бот с встроенным ИИ решает эту проблему, выступая в роли ассистента 24/7: дает подсказки и объясняет сложные моменты. Такая поддержка помогает проходить курс без остановок и не терять мотивацию.

Например, студент спрашивает у встроенного в курс чат-бота, что такое эквайринг. ИИ тут же объясняет: «Эквайринг — это услуга приёма безналичной оплаты. Проще говоря, это возможность расплатиться картой или телефоном в магазине, чтобы деньги с карты покупателя перешли на счёт продавца».

Внедрение технологий искусственного интеллекта в систему образования связано со значительными финансовыми затратами. К основным статьям расходов относятся: разработка или приобретение программного обеспечения, создание и модернизация цифровой инфраструктуры (серверы, облачные сервисы, интернет-сети), а также интеграция ИИ-решений в существующие образовательные платформы. Существенную часть затрат составляет обучение и переподготовка педагогических кадров для эффективного использования новых технологий. Кроме того, необходимы расходы на техническую поддержку, обновление систем и обеспечение кибербезопасности. Несмотря на высокие первоначальные вложения, в долгосрочной перспективе данные инвестиции могут привести к снижению

операционных затрат и повышению эффективности образовательного процесса.

Экономическая эффективность — это величина, определяемая соотношением полученных результатов деятельности человека, производства продукции (товаров или услуг) и затрат труда и средств на производство. В зависимости от контекста, обычно это одно из следующих двух связанных понятий. Эффективность распределения или Парето: любые изменения, внесенные для оказания помощи одному человеку, нанесут вред другому.

Эффективность производства: никакой дополнительный выпуск одного товара не может быть получен без снижения выпуска другого товара, и производство продолжается при минимально возможных средних общих затратах.

Главным критерием социально-экономической эффективности является степень удовлетворения конечных потребностей общества, и прежде всего потребностей, связанных с развитием человеческой личности. Наибольшей социально-экономической эффективностью обладает та экономическая система, которая в наибольшей степени обеспечивает удовлетворение многообразных потребностей людей: материальных, социальных, духовных, гарантирует высокий уровень и качество жизни. Основой такой эффективности служит оптимальное распределение имеющихся у общества ресурсов между отраслями, секторами и сферами национальной экономики.

Эффективность экономической системы зависит от эффективности производства, социальной сферы (систем образования, здравоохранения, культуры), эффективности государственного управления. Эффективность каждой из этих сфер определяется отношением полученных результатов к затратам и измеряется совокупностью количественных показателей.

Внедрение технологий искусственного интеллекта в систему образования сопровождается рядом проблем и рисков. Одной из основных является высокая стоимость внедрения и обслуживания ИИ-систем, что может ограничивать их доступность для отдельных образовательных учреждений.

Существует также проблема неравномерного доступа к цифровым технологиям, усиливающая образовательное неравенство. К числу рисков относятся недостаточная подготовленность педагогических кадров, зависимость от технологических решений, а также возможные сбои и киберугрозы. Важное значение имеют этические и правовые вопросы, связанные с защитой персональных данных обучающихся и прозрачностью алгоритмов. Все это требует комплексного подхода и разработки эффективных механизмов управления рисками.

Перспективы использования технологий искусственного интеллекта в системе образования связаны с дальнейшей цифровизацией и повышением эффективности образовательных процессов. Ожидается расширение применения ИИ для персонализации обучения, развития адаптивных образовательных платформ и интеллектуальных систем оценки знаний. Важным направлением является снижение затрат за счет масштабирования технологий и развития облачных решений. Усилится роль государства и частного сектора в инвестировании и разработке инновационных образовательных продуктов. Кроме того, будет расти внимание к вопросам безопасности, этики и нормативного регулирования, что обеспечит более устойчивое и эффективное внедрение ИИ в образовательную среду.

С позиции финансиста можно отметить, что внедрение технологий искусственного интеллекта в систему образования представляет собой стратегически значимое направление инвестирования. Несмотря на высокие первоначальные затраты, данные вложения обладают потенциалом долгосрочной окупаемости за счет оптимизации расходов, повышения эффективности управления образовательными процессами и улучшения качества подготовки кадров. Вместе с тем для достижения максимального экономического эффекта необходимо проводить тщательный финансовый анализ, оценивать риски и разрабатывать поэтапные модели внедрения ИИ. Рациональное распределение ресурсов, поддержка со стороны государства и

привлечение частных инвестиций являются ключевыми условиями успешной реализации данных инициатив.

Таким образом, использование искусственного интеллекта в образовании следует рассматривать не только как технологическую инновацию, но и как важный инструмент устойчивого экономического развития образовательной системы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Буров В. Н. Искусственный интеллект в образовании: возможности и перспективы // Педагогика. – 2023.

2. Иванов А. П., Смирнова Е. В. Цифровизация образования и экономическая эффективность внедрения ИИ // Экономика образования. – 2022.

3. Кузнецов Д. А. Применение технологий искусственного интеллекта в образовательных системах // Вестник науки. – 2024.

4. Сидорова Н. В. Риски внедрения искусственного интеллекта в образовательную среду // Современное образование. – 2023.

5. Васильев М. А. Экономическая эффективность инновационных технологий в образовании // Экономика и управление. – 2022.

ELEKTRON SALIQ (E-SALIQ) SISTEMASI HÁM ONIŃ ÁHMIYETI

Jaqsımuratova Mexriban Ruslan qızı, University of innovation technologies, Ekonomika baǵdarı studenti.

Yusupova Jamila Karamatdinovna University of innovation technologies "Finans hám ekonomika" kafedrası e.i.b.f.d.,PhD, docent w.w.a.

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633755

Annotatsiya. Bul maqala elektron salıq (e-salıq) sistemasınıń házirgi zaman ekonomikasındaǵi ornın hám áhmiyetin keń túrde analiz etedi. Elektron salıq sisteması – bul salıq tólew hám esap beriw proceslerin internet arqalı ámelge asırıw imkaniyatın beretuǵin zamanagóy sistema. Maqalada bul sistemanıń xalıq hám

biznes ushın jaratqan qolaylıqlari, waqıt hám qarjı jaǵınan únemli bolıwı, sonday-aq esap islewdegi anıqliq hám ashıqlıq sıyaqlı artıqmashılıqlar úyrenilgen. Sonday-aq, elektron salıq sistemasın engiziw barısında ushıraytuǵın mashaqatlar – internet imkaniyatlarınıń sheklengenligi, adamlardıń texnologiyaǵa úyrenisiw dárejesi hám kibersaqlıq qáwipleri de analiz etiledi. Bul maqala sanlı ekonomika sharayatında salıq sistemasın jána basqıshqa kóteriw imkaniyatların kórsetedi hám onıń keleshiktegi rawajlanıw baǵıtın túsindiredi.

Gilt sózleri: Elektron salıq, e-salıq sisteması, sanlı ekonomika, salıq tólew, internet arqalı esap, biznes esap beriw, mámleket qarjısı, kibersaqlıq, online sistemalar.

Abstract. This article extensively analyzes the role and importance of the e-tax system in the modern economy. The electronic tax system is a modern system that allows tax payment and reporting processes to be carried out via the internet. The article examines the benefits of this system for the public and businesses, its time and financial efficiency, as well as its advantages such as accuracy and transparency in accounting. Furthermore, the challenges encountered during the implementation of the electronic tax system - limited internet access, the level of people's familiarity with technology, and cybersecurity risks - are also analyzed. This article demonstrates the possibilities of elevating the tax system to a new level in a digital economy and explains its future development direction.

Keywords: Electronic tax, e-tax system, digital economy, tax payment, online accounting, business reporting, government finance, cybersecurity, online systems.

Házirgi zaman – texnologiyalar tez rawajlanıp atırǵan dáwir. Kóp isler endi qaǵaz hújjetler arqalı emes, elektron túrde ámelge asırıladı. Sonıń ishinde salıq tólew de jańasha – elektron túrge ótti. Bul jańasha sistema elektron salıq sisteması dep ataladı.Elektron salıq sisteması salıq tólewshilerge internet arqalı salıq tólew, esap tapsırıw hám salıq boyınsha barlıq operaciyalardi onlayn túrde atqarıw imkaniyatın beredi. Bul sistema salıq mekemelerine barıp otırmay-aq islerin tez hám qolaylı túrde islewge járdem beredi.

Bul maqalada elektron salıq sistemasınıń túsinigi, onıń payda bolıw sebebi, házirgi ekonomika sharayatındaǵi áhmiyeti, artıqshalıqları hám qıyınshılıqları túsindiriledi. Elektron salıq sisteması – bul salıq tólew hám esap beriw proceslerin internet arqalı, kompyuter yamasa mobil qurallar járdeminde ámelge asırıw sisteması.Bul sistema arqalı adamlar salıq mekemesine barıp otırmay-aq, úyden yamasa jumıs ornınan turıp barlıq salıq operaciyaların onlayn túrde atqara aladı.

Elektron salıq sisteması qaǵaz jumıslarınıń kóp bolıwı, salıq tólew procesiniń uzaq hám qıyın bolıwı sebepli payda bolǵan. Sonday-aq, mámleket ishinde ashıqlıqtı arttırıw, qateliklerdi azaytıw hám salıq tólewshiler ushın qolaylı sistemanı jaratıw maqsetinde engizilgen. Texnologiyalardıń rawajlanıwı da bul sistemanıń payda bolıwına tiykar bolıp esaplanadı.

Házirgi sanlı ekonomika sharayatında elektron salıq sisteması úlken áhmiyetke iye. Ol salıq jıynaw procesin tezletedi, mámleket qarjıların anıq hám ashıq basqarıwǵa járdem beredi. Sonday-aq, biznes ushın esap tapsırıwdı jeńillestirip, ekonomikalıq rawajlanıwǵa turaqlı tásir etedi. Bul sistema ekonomikanıń modernizaciyalanıwına járdem beredi.

Elektron salıq sisteması – bul salıq tólew hám salıq boyinsha esap beriw jumısların internet arqalı ámelge asırıw sisteması. Bul sistema kompyuter yamasa mobil qurallar járdeminde islep, salıq tólewshilerge salıq mekemesine barıp otırmay-aq barlıq operaciyalardi onlayn túrde atqarıw imkaniyatın beredi. Onıń jumıs islew prinsipi avtomatlasqan platformalar arqalı maǵlıwmatlardı qabıl etiw, esaplaw hám saqlawdan ibarat.

Elektron salıq sistemasınıń paydalı hám jaqsı tárepleri adamlar salıq tólew ushın úlken waqıt sarplamaydi. Barlıq isler internet arqalı tez ámelge asadı.Sistemanı 24/7 rejimde paydalanıw múmkin. Qaysı waqıtta bolmasın salıq tapsırıw hám esap beriw qolaylı boladı.Barlıq esaplar elektron túrde saqlanadi, bul qateliklerdi azaytıradı hám sistemanıń ashıq bolıwın táminleydi.Elektron sistema qaǵaz húJjetlerdi azaytadi, bul ekologiya ushın da paydalı hám jumıstı jeńillestiredi.Kishi hám orta biznes ushın elektron salıq sisteması esap tapsırıwı jeńillestiredi. Olar húJjet jumıslarına az waqıt sarplap, biznes rawajlanıwına kóbirek

dıqqat qaratadı.Xalıq ushın salıq tólew ańsat hám tez boladı. Salıq mákemesine barıw kerek bolmaydı, bul bolsa qolaylı hám waqıt únemleydi.

Elektron salıq sisteması házirgi zaman ekonomikasında áhmiyetli orın iyeleydi. Ol mámleket ushın salıq tólew hám esap jıynaw proceslerin tezletedi, qarjılardı anıq hám ashıq basqarıwǵa járdem beredi. Sonday-aq, xalıq hám biznes ushın salıq jumısların jeńillestirip, ekonomikanıń rawajlanıwına úlken úles qosadı.

Elektron salıq sistemasınıń paydalı jaqlari kóp. Ol waqıttı únemleydi, islerdi tez hám qolaylı etedi, qaǵaz jumıslarin azaytadi hám esaplawda anıqlıqı arttıradı. Biraq onıń kemshilikleri de bar: internet sapası tolıq emes jerlerde qıyınshılıq boladı, ayırım adamlarda texnologiyaǵa úyrenisiw qıyın boladı hám kibersaqlıq qáwipleri bar.

Keleshekte elektron salıq sisteması jáne de rawajlanadı. Ol jasalma intellekt, avtomatlasqan esaplaw sistemaları hám qorǵaw texnologiyaları menen bayıtıladı. Sonday-aq, barlıq salıq procesleri tolıq elektron formatqa ótiwi múmkin. Bul bolsa sistemanıń tezligi hám anıqlığın jáne de arttıradı.

Juwmaqlap aytqanda, elektron salıq sisteması házirgi zaman ekonomikasınıń eń áhmiyetli hám kerekli baǵdarlarınıń biri bolıp esaplanadı. Bul sistema salıq tólew hám esap beriw proceslerin jańasha dárejege kóterip, olardı tez, anıq hám ashıq túrde atqarıw imkaniyatın beredi. Sonday-aq, mámleket ushın qarjılardı durıs basqarıw hám salıq túsimlerin úziliksiz baqlaw imkaniyatı jaratadı.

Elektron salıq sisteması xalıq hám biznes ushın da úlken qolaylıqlar payda etedi. Xalıq salıq tólew ushın salıq mekemesine barıp otırmay, internet arqalı úyden-aq barlıq jumislardı atqara aladı. Bul waqıt hám kúshti únemleydi. Biznes ushın bolsa esap beriw procesleri jeńillesedi, hújjet jumıslar azayadı hám ekonomikalıq iskerlik tezlesedi. Sonıń menen birge, kishi hám orta biznesler ushın da qolaylı sharayat jaratadı.

Keleshekte elektron salıq sisteması jáne de rawajlanıp, jasalma intellekt, avtomatlasqan esaplaw sistemaları hám jána texnologiyalar menen bekkemlenedi. Bul bolsa salıq jumısların tolıq digital túrge ótkerip, ekonomikanıń aşıqlıq hám nátiyjeliligin arttıradı.

Elektron salıq sisteması – bul zamanagóy, qolaylı hám keleshikke baǵdarlanǵan sistema bolıp, ol mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwında úlken orınıi iyeleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. - Economics (Ekonomika tiykarları), 19-nashr, McGraw-Hill, 2009.

2.Stiglitz J. E. - Economics of the Public Sector, W. W. Norton & Company, 2000. 3.Musgrave R. A., Musgrave P. B. - Public Finance in Theory and Practice, McGraw-Hill, 1989.

4.Ózbekistan Respublikasi Salıq Kodeksi
Rasmiy huquqlıq hujjet, 2020.

Paydalanılǵan saytlar:

https://www.lex.uz – huquqlıq hujjetler bazasi

https://www.stat.uz – statistikalıq maǵluwmatlar

https://www.worldbank.org – ekonomikalıq analizler

TA’LIM XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONLARINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH TAMOYILLARI VA IT INTEGRATSIYASI

Eskuatov Musatay Axmet uli, **Yuldashov Sardor Baxtiyar uli**- University of innovation technologies talabalari

https://doi.org/10.5281/zenodo.19633654

Annotaciya: Ta’lim xizmat ko‘rsatish jarayonlarini ekonometrik modellashtirish tamoyillari hamda ularning axborot texnologiyalari bilan integratsiyasi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ishda ta’lim xizmatlari tizimining ko‘p darajali tuzilmasi, uning asosiy segmentlari va iqtisodiy xususiyatlari tahlil qilinib, resurslardan samarali foydalanish, ta’lim sifati va natijadorligini oshirishda ekonometrik yondashuvlarning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, raqamli transformatsiya sharoitida IT asosidagi platformalar, onlayn ta’lim tizimlari va ma’lumotlar tahlili vositalarining ta’lim xizmatlari samaradorligiga ta’siri

yoritilgan. Tadqiqot natijasida ta’lim xizmatlarini boshqarishda raqamli va analitik yondashuvlarni qo‘llash orqali strategik qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirish mumkinligi asoslangan.

Kalit so‘zlar:ta’lim xizmatlari, ekonometrik modellashtirish, OLS regressiya, raqamli transformatsiya, IT integratsiyasi, ta’lim sifati, inson kapitali, onlayn ta’lim, ta’lim bozori, prognozlash, resurs samaradorligi.

Abstract: This study provides a scientific justification of the principles of econometric modeling of educational service processes and their integration with information technologies. The research analyzes the multi-level structure of the education services system, its main segments, and economic characteristics, highlighting the importance of econometric approaches in improving resource efficiency, education quality, and overall performance. Furthermore, the impact of IT-based platforms, online learning systems, and data analytics tools on the effectiveness of educational services in the context of digital transformation is examined. The findings demonstrate that the application of digital and analytical approaches in managing educational services enhances the effectiveness of strategic decision-making.

Keywords: educational services, econometric modeling, OLS regression, digital transformation, IT integration, education quality, human capital, online learning, education market, forecasting, resource efficiency.

Ta’lim xizmat ko‘rsatish jarayonlarini ekonometrik modellashtirish tamoyillari Ta’lim xizmat ko‘rsatish jarayonlarini ekonometrik modellashtirish zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Samaradorlik va sifatni oshirishga bo‘lgan ehtiyoj keskin ortib borayotgan bir paytda ta’lim tizimini baholashda subyektiv yondashuvlar o‘z qiymatini yo‘qotyapti. Shuning uchun ham jarayonlarni aniq tahlil qiluvchi, matematik va 26 analitik asosga ega ilmiy tamoyillarni ishlab chiqish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Byudjet mablag‘lari, insoniy resurslar (o‘qituvchi, texnik baza) va vaqt – cheklangan resurslardir. Ekonometrik tamoyillar ushbu resurslardan qayerda, qanday va qancha foyda bilan foydalanish mumkinligini aniqlashga xizmat qiladi. Ta’lim sohasida

raqamli texnologiyalar jadal rivojlanmoqda. Bu esa katta ma’lumotlar oqimi, o‘zgaruvchan ehtiyojlar va raqobatni keltirib chiqarmoqda[1].

Bunday sharoitda tezkor va to‘g‘ri qarorlar faqat ilmiy modellarga tayanib qabul qilinadi. PISA (Programme for International Student Assessment), QS (Quacquarelli Symonds), THE (Times Higher Education) kabi reytinglarda yuqori o‘rinni egallash uchun statistik tahlillar asosida qarorlar ishlab chiqish talab qilinadi. Bu esa ekonometrik modellashtirish tamoyillarining zarurligini oshiradi. Bitiruvchilarning ishsizligi yoki mutaxassislikka mos ishlarda ishlamasligi – dolzarb muammo. Ekonometrik tamoyillar orqali bu muammoni prognozlash va boshqarish mumkin.

Qishloq va shahardagi ta’lim imkoniyatlari o‘rtasida tafovut mavjud. Ekonometrik yondashuvlar bu holatni miqdoriy baholash va tenglashtirish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Ta’lim xizmatlari jarayonlarini ekonometrik modellashtirish tamoyillarini ishlab chiqish dolzarbligi shundaki, u ta’lim tizimida natijadorlik, resurs samaradorligi, sifatni oshirish, mehnat bozori bilan uyg‘unlik va raqamli qarorlarni ilmiy asoslash imkonini beradi[2].

Ta’lim xizmatlari jarayonlarini ekonometrik modellashtirish tamoyillarini ishlab chiqish orqali zamonaviy boshqaruv va strategik qarorlar qabul qilish jarayonida ta’lim muassasalari faoliyatida yuzaga keladigan bog‘liqliklar, tendensiyalar va qonuniyatlar aniqlanadi. Bu esa rahbariyatga taxminlarga emas, balki raqamli dalillarga asoslangan qaror qabul qilish imkonini beradi. Ta’lim sifati ko‘plab omillarga (o‘qituvchi sifati, auditoriya sharoitlari, talaba soni, moliyalashtirish) bog‘liq. Ular o‘rtasidagi kamchliklarni aniqlash va sifatga ta’sir etuvchi asosiy omillarni ajratib olish uchun ekonometrik tamoyillar zarur. Ta’lim sohasida cheklangan resurslar mavjud. Ekonometrik modellar yordamida qaysi 27 yo‘nalishga investitsiya ko‘proq natija berishini oldindan hisoblab, resurslarni optimal taqsimlash mumkin.

Ekonometrik tamoyillar yordamida talaba oqimi, ishga joylashish ehtimoli, o‘qituvchilarga ehtiyoj yuzasidan aniq prognozlar berish mumkin. Bu esa uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Tayyorlanayotgan

mutaxassislarning mehnat bozoridagi ehtiyojga mosligini aniqlash uchun kasb yo‘nalishlari va bandlik darajalari o‘rtasidagi bog‘liqliklar modellashtiriladi. Ekonometrik modellashtirish yordamida yangi ta’lim texnologiyalari, onlayn tizimlar va raqamli yondashuvlarning samaradorligi sinovdan o‘tkaziladi. Yangiliklarni joriy etishda ilmiy asos yaratadi. Zamonaviy ta’lim tizimini samarali boshqarish, uning sifatini oshirish va uzoq muddatli strategik qarorlarni qo‘llabquvvatlashning muhim ilmiy vositasi ta’lim xizmatlari jarayonlarini ekonometrik modellashtirish tamoyillarini yaratishdir. Bunday yondashuv orqali har qanday tashabbus va islohotlar yuzaki ko‘rinishdan holi bo‘lib, real natijalarga yo‘naltirilgan, aniqlik va o‘lchovchanlik tamoyillariga asoslangan bo‘ladi[3].

Ta’lim xizmatlari jarayonlarini ekonometrik modellashtirishning asosiy maqsadi va sohasini aniqlab oldik. Eng avvalo, muassasa raqamli platformada qaysi jarayonlarni (masalan, talab prognozi, o‘quv jarayonini boshqarish, moliyaviy rejalashtirish) model qilishni xohlayotganini aniqlash muhimligini hisobga olib, model qaysi qarorlarni qo‘llab-quvvatlashi va qaysi ko‘rsatkichlarga e’tibor qaratilishini belgilab oldik. Ta’lim xizmatlari ichidagi asosiy jarayonlarini o‘rgandik.

Yo‘nalish	**Tavsif**
Xususiy maktablar va litseylar	Maktabgacha, umumiy o‘rta yoki ixtisoslashtirilgan
Til o‘rgatish markazlari	Ingliz, rus, koreys, nemis va boshqa tillarni o‘rgatish
IT va texnik ko‘nikmalar markazlari	Dasturlash, grafik dizayn, raqamli marketing,muhandislik óquv kurslari
Repetitorlik xizmati	Maktab fanlari,oliy tálimda tayyorlov kurslari
Onlayn ta’lim platformalari	Vebinarlar, video darslar, kurslar, interaktiv platformalar
Professional rivojlanish va sertifikat kurslari Ta’lim sayyohligi	Masalan, buxgalteriya, menejment, HR, soft skills kurslari Ta’lim sayyohligi Xorijiy o‘quv dasturlariga yo‘naltirish, grantlar, konsultatsiyalar

1-jadval Ta’lim xizmati jarayonlarining xususiyatlari

Yuqoridagi jadvalda ta’lim xizmatlarining quyidagi asosiy yo‘nalishlari rangbarang bloklar orqali ko‘rsatilgan:

1. Xususiy maktablar va litseylar
2. Til o‘rgatish markazlari

3. Repetitorlik xizmati

4. IT va texnik ko‘nikmalar markazlari

5. Onlayn ta’lim platformalari

6. Professional rivojlanish va sertifikat kurslari

7. Ta’lim sayyohligi Har bir blokda yo‘nalish nomi va uning qisqacha tavsifi keltirilgan bo‘lib, bu ro‘yxat tuzish jarayonida bozor segmentlarini tez va aniq tushunishga, ularni yagona kontekstda ko‘rib chiqishga hamda strategik rejalashtirishda samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi. To‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilishdan avval ta’lim xizmatlarining asosiy yo‘nalishlari aniq belgilab olindi. Yo‘nalishlar ta’lim xizmatlari bozorida turli segmentlarni qamrab oladi va har birining o‘ziga xos ustunlik hamda chaqiriqlari mavjud.

Xususiyat Tavsif Xizmatga yo‘naltirilgan Mahsulot emas, balki bilim, ko‘nikma, malaka beriladi. Uzluksizlik Jarayonlar o‘quvchining butun ta’lim davrini qamrab oladi. Moslashuvchanlik Har bir muassasa o‘ziga xos yondashuvga ega bo‘lishi mumkin. O‘lchab bo‘ladigan natija Baholar, diplomlar, bandlik ko‘rsatkichlari orqali baholanadi. Axborotga asoslanganlik Jarayonlar statistik, analitik ma’lumotlarga asoslanadi. Ushbu jadvalda keltirilganidek, ta’lim tizimining xizmatga yo‘naltirilgan tabiatini ko‘rib chiqilsa, u mahsulot, ya’ni siyosiy yoki texnik ko‘rinishda tovar emas, balki bilim, ko‘nikma va malaka shaklida xizmat ko‘rsatishni nazarda tutadi. Bunda o‘quvchi mijoz sifatida qabul qilinib, uning ehtiyojlari va kasbiy maqsadlari.

Til o‘rgatish markazlarining afzalliklari global ishchi migratsiya va chet el ta’limi ehtiyojlari tufayli doimiy talab, xalqaro sertifikat (IELTS, CEFR, JLPT) olish imkoniyati paydo bo‘ladi. Muammolari – raqobat kuchli, sertifikatsiz markazlarga ishonchsizlik mavjudligida. Istiqbollari – onlayn kurslar va sertifikatli dasturlarni kengaytirish, kompaniyalar bilan korporativ hamkorlikni yo‘lga qo‘yish hisoblanadi.

Yo‘nalish	**Tavsif**	**Afzalliklar**	**Kamchilik va muammolar**	**Rivojlanish istiqbollari**

Xususiy maktablar va litseylar	Maktabgacha, umumiy o‘rta yoki ixtisoslashgan ta’lim	Davlat ta’limiga nisbatan sifatli muhit, kam sonli o‘quvchi	Yuqori investitsiya va litsenziya talablari	Sifatli ta’limga talab ortmoqda, ota-onalar xususiy maktablarga qiziqmoqda
Til o‘rgatish markazlari	Ingliz, rus, koreys, nemis va boshqa tillar	Ishga joylashish, xorijga chiqish istagi bilan bog‘liq talab yuqori	Raqobat kuchli, sertifikat bermaydigan markazlarga ishonchsizlik	IELTS, CEFR, JLPT kabi sertifikatli kurslar dolzarb, onlayn shaklga o‘tish imkoniyati yuqori
IT va texnik ko‘nikmalar markazlari	Dasturlash, grafik dizayn, raqamli marketing	Raqamli iqtisodiyot rivoji bilan bog‘liq, ish topish imkoniyati yuqori	O‘qituvchilar yetishmovchiligi, zamonaviy texnika kerak	Eng tez rivojlanayotgan yo‘nalish, yoshlar orasida katta talab mavjud
Repetitorlik xizmati	Maktab fanlari, testga tayyorlash	Maktabda bilim yetishmayotgani sababli doimiy talab mavjud	Sifat nazorati past bo‘lishi mumkin, individual yondashuv zarur	Online repetitorlik rivojlanmoqda, guruhli darslar kengaymoqda
Onlayn ta’lim platforma-lar	Vebinarlar, video darslar, interaktiv kurslar	Cheksiz auditoriya, xarajatlar kam, istalgan vaqtda o‘qish mumkin	Texnik platforma yaratish qiyin, ishonch muammosi	COVID-19dan so‘ng keskin o‘sdi. AI asosida moslashtirilgan o‘quv kurslar trendda
Professional rivojlanish kurslar	Buxgalteriya, HR, soft skills, menejment	Ishlayotganlar uchun zarur, qisqa muddatda amaliy ko‘nikmalar	Maxsus bilim va tajriba talab qiladi	Korporativ ta’lim shakllari rivojlanmoqda; sertifikatlar orqali ishonch ortmoqda

Ta’lim sayyohligi	Xorijda o‘qish, grantlar, konsultatsiyalar	Xalqaro ta’limga qiziqish kuchli, savodli yoshlarga xizmat	Ko‘p hujjatlar, ishonchli hamkor zarur	Buyuk Britaniya, Koreya, Turkiya yo‘nalishlarida keskin talab mavjud

IT va texnik ko‘nikmalar markazlarining afzalliklari raqamli iqtisodiyot sharoitida yuqori ishga joylashish imkoniyati, loyiha asosidagi o‘qitishdan iborat. Muammolari – malakali instruktorlar yetishmasligi, zamonaviy uskunalar va litsenziyalangan dasturiy ta’minotga katta xarajat qilish kerak. Istiqbollari – yoshlar orasida talab sezilarli; mentorlik va amaliy loyihalar orqali o‘quv dasturlarini boyitishdan iborat. Repetitorlik xizmatining ustun tomonlari – maktab va oliy ta’limga tayyorlov bo‘yicha barqaror bozor talabi hamda individual yondashuv imkoniyatidir. Boshqa tomondan, sifat nazoratining yetarli emasligi va ta’lim sifati to‘liq o‘qituvchining shaxsiy malakasiga bog‘liq bo‘lishi ushbu xizmatning asosiy muammolari sifatida ko‘riladi. Repetitorlik xizmatlari rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlari qatorida onlayn platformalar asosida guruhli mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish hamda ta’lim sifatini markazlashtirilgan boshqaruv mexanizmlari orqali tizimli nazorat qilish imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi[4].

Ta’lim sayyohligining afzalliklari – bu chet elda o‘qish va grant yutib olish bo‘yicha noyob xizmat turlarining mavjudligi, shuningdek, yuqori darajadagi professional maslahatlar olish imkoniyatidir. Biroq ushbu yo‘nalishda hujjatlarni rasmiylashtirishning murakkabligi va ishonchli xorijiy hamkor topish zarurati muammoli jihatlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim sayyohligi sohasi istiqbollari orasida Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya va Turkiya kabi yo‘nalishlarda talabalar oqimini oshirish, shuningdek, xorijga chiqish oldidan onlayn pre-departure (jo‘nab ketishdan avalgi) treninglarni joriy etish muhim o‘rin tutadi. Har bir segment o‘ziga xos bozor dinamikasi va infrastrukturaviy talablar bilan ajralib turadi. Ushbu bozorda raqobatbardoshlikni ta’minlash uchun ta’lim xizmatlari sifatini tizimli boshqarish, raqamli yechimlarni

joriy etish hamda xalqaro standartlarga mos sertifikatlash mexanizmlarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ta’lim xizmatlariga oid ta’riflar va yondashuvlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

2. Brookshier K. Method vs. methodology: understanding the difference //Uxdesign. cc. – 2018. Campbell S. Perspectives: Method and methodology in nursing research //Journal of Research in Nursing. – 2016. – Т. 21. – №. 8. – S. 656-659.

3. Ромащенко Т.Д., Трещевский Ю.И., Трещевский Д.Ю. Методология научного исследования экономики, управления и финансов. – 2018

4. Костен Д.Г. Смена парадигмы мышления: фундаменталные проблемы криптосферы //Экономический базис развития науки и технологий в России. – 2018. – С. 42-47

MUNDARIJA / MAZMUNÍ / СОДЕРЖАНИЕ

1-SHO‘BA: TA’LIM TIZIMINI RAQAMLASHTIRISHDA ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

1.		**Allambergenova G.M., Madreymov O.M.** SANLÍ TEXNOLOGIYALAR JÁRDEMINDE ITIMALLÍQ MÁSELELERIN SHESHIW USÍLLARÍ		5
2.		**Atabaeva B.J.** RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA MATEMATIKA FANINI O‘QITISH METODIK MODELINI ISHLAB CHIQISH VA AMALIY TATBIQI		8
3.		**Atabaeva B.J., Davlatbayeva X.N.** OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA E-LEARNING PLATFORMA-LARINING SAMARADORLIGI		12
4.		**Abatova G.M., Xojabaev N.S.** TÁLIM PROCESINDE JASALMA INTELLEKT, MÁLIMLEME TEXNOLOGIYALARI HÁM SANLI QÁWIPSIZLIKTIŃ ORNI HÁM TEMATIKALIQ MASHQALALARI		17
5.		**Bekturdiev A.E.** UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI UCHUN O‘QITUVCHILAR MA’LUMOTLARINI BOSHQARISH MODULINI ISHLAB CHIQISH VA ALGORITMIK TAHLIL QILISH		20
6.		**Jorabekov T.K., Piryarova G.I.** FOYDALANUVCHILARNI BIOMETRIK IDENTIFIKATSIYA VA AUTENTIFIKATSIYA QILISH TIZIMLARINING TAHLILIY ASOSLARI		27
7.		**Isakova M.I.** BO’LAJAK FIZIKA O’QITUVCHILARINI TAYYORLASH TIZIMIDA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUVGA ASOSLANGAN MODEL AHAMIYATI		30
8.		**Kamalov A.R.** RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH		35
9.		**Maxsetova M.M., Tirkeshov R.M., Saatbayev B.K.** SUN’IY INTELLEKT VOSITALARINI KOMPYUTER ILIMLARI FANLARINI O‘QITISHGA INTEGRATSIYA QILISH: PEDAGOGIK IMKONIYATLAR, XATARLAR VA JORIY ETISH MODELLARI		40
10.		**Nurekeeva A.A.** DIFFERENCIYALLANIWSHI FUNKCIYALARDIŃ BAZI BIR QÁSIYETLERI		48
11.		**Urazbayev S**.K. PYTHON PROGRAMMALAW TILINDE REGRESSIYA MODELIN ISLEP SHIǴIW HÁM ÁMELIY QOLLANIW		52
12.		**Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D.** KESHIGIWSHI ARGUMENTKE IYE SIZIQLI DIFFERENCIALLIQ		56

		TEŃLEMELER USHIN TIYKARǴI BASLANǴISH MÁSELELER		
13.		**Purxanova T.J., Nuratdinov S.J.** DASTURIY TA’MINOT SAMARADORLIGINI BAHOLASH: TAJRIBA-SINOV NATIJALARINING STATISTIK TAHLILI VA PEDAGOGIK INTERPRETATSIYASI		59
14.		**Purxanova T.J., Kalxanov P.J.** UMUMIY O‘RTA TA’LIMDA FRILANSER KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRUVCHI PEDAGOGIK DASTURIY TA’MINOTNI ISHLAB CHIQISH BOSQICHLARI		64
15.		**Rustemov M.B.** RAQAMLI TA’LIM RESURSLARINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI		69
16.		**Saydayev O.B.** OLIY TA’LIMDA FIZIKA FANINI O‘QITISHDA 4K KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING RAQAMLI-METODIK ASOSLARI		73
17.		**Saydayev O.B.** PHET, VIRTUAL LABORATORIYA VA LMS VOSITALARI ASOSIDA FIZIKA TA’LIMIDA 4K KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI		79
18.		**Saparova A.A., Erjanova F.B.** KVADRAT FUNKSIYALARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING SAMARADORLIGI		83
19.		**Utepbergenova A.K., Baynazarov B.N.** OTM TALABALARIGA INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA QAT’IYMAS MANTIQ ASOSIDA BILIMLARNI BAHOLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH		88
20.		**Xalknazarova A.M.** INTERAKTIV PEDAGOGIK DÁSTÚRIY QURALLAR ARQALI INDIVIDUAL BILIM BERIW BAǴDARLARIN BASQARIW MODELI		91
21.		**Xalknazarova A.M.** INTERAKTIV PEDAGOGIKALIQ DASTURIY QURALLAR NEGIZINDE INDIVIDUAL TA'LIM BAǴDARLARIN BASQARIWDIŃ PEDAGOGIKALIQ MODELI		97
22.		**Xudaybergenova G.S., Yusupova D.N.** LEBESGUE O‘LCHOVIGA KO‘RA GOLOMORFIK FUNKSIYANING INTEGRAL SHAKLI		102
23.		**Yuldashev M.K** TA'LIM TIZIMINI RAQAMLASHTIRISHDA MATEMATIK FANLARNI O'QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI		105

2-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKT, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLI XAVFSIZLIKNING TA’LIM JARAYONIDAGI O‘RNI VA MAVJUD MUAMMOLARI

1.		**Abdullayeva D.A, Kalbaeva U.** TEACHING AND LEARNING ENGLISH LANGUAGE BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE		109
2.		**Abatova G.M, Xojabaev D.S.** JASALMA INTELLEKTTE BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNAN PAYDALANÍWDÍŃ FINANSLÍQ-EKONOMIKALÍQ TÁREPLERI		112
3.		**Auezova R.T, Allashev B.A.** ELEKTRON TÁLIM USHIN INTERAKTIV VEB-PLATFORMA: TEORIYALIQ TIYKARLAR HÁM RAWAJLANIW PERSPEKTIVALARI.		114
4.		**Auezova R.T, Kamalov J.I.** WEB PROGRAMMA USHÍN TEST-CASE BASQARÍW SISTEMASÍ		124
5.		**Babanazarova M.S, Tajibaeva A.N.** RAQAMLI VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O‘QITISHDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH METODLARI		127
6.		**Djakaeva K.D, Komilov M.M.** SUN’IY INTELLEKTNING KUNDALIK HAYOTIMIZDAGI O‘RNI		130
7.		**Erdashov A.B, Duysenbaev R.O.** RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELLEKT VA KIBERXAVFSIZLIKNING ROLI		133
8.		**Izetaeva G.K, Jiemuratova E.G, Janabayev D.J.** O‘BEKISTON OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TEXNIK TA’LIMGA SUN’IY INTELLEKTNI JORIY ETISH		138
9.		**Zaripov O.K, Omirbaeva A.** SUN’IY INTELLEKTNI TA’LIM TIZIMIDA QO‘LLASHNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI		145
10.		**Ortiqova F.S.** GEOMETRIC FACIAL LIVENESS INDICATORS FOR SECURE BIOMETRIC VERIFICATION IN DIGITAL EDUCATION ENVIRONMENTS		148
11.		**Polatova A.** JASALMA INTELLEKT: RAWAJLANIWI, ZAMANAGÓY ÁHMIYETI HÁM MASHQALALARI		153
12.		**Qudaybergenova G.R, Urazimbetov I.B.** OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARI UCHUN DASTURLASH FANIDA AQILLI INTELEKTDAN FOYDALANISH		158

13.		**Qurbaniyazov A.E, Amangeldieva Sh.** SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MIJOZLAR XULQ-ATVORINI TAHLIL QILISH ZARURIYATI		162
14.		**Xurramov O’.J.** MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN TA’LIM JARAYONIDA FOYDALANISH ORQALI TALABALAR TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH		170
15.		**Auezova R.T, Yusupbaev S.** INTERNET KITOB DO‘KONI (E-COMMERCE) TIZIMINI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA YARATISH		174

4-SHO‘BA: RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MINTAQANI IQTISODIY TARAFDAN RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YECHIMLARI

1.		**Aydaniyazova B.A.** - ASOSIY KAPITALGA O‘ZLASHTIRILGAN INVESTITSIYALAR VA IQTISODIY O‘SISH O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK TAHLILI		179
2.		**Esengeldiev D.N.** - MINTAQAVIY DEMOGRAFIK JARAYONLARNI O‘RGANISH MANBALARI VA ULARNING IQTISODIY BOSHQARUVDAGI AHAMIYATI		183
3.		**Esengeldiev D.N., Aydaniyazova B.A** - MINTAQA IQTISODIY RIVOJLANISHIDA DEMOGRAFIK JARAYONLARNING ROLI		188
4.		**Yusupova J.K., Yembergenov D.D.** MARKETING TADQIQOTINI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI		192
5.		**Kalimbetov J.K., Kalimbetova G.K.** RAQAMLI IQTISODIYOTDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNING SOLIQ TO‘LASHGA TA’SIRINI OPTIMALLASHTIRISH		195
6.		**Kerimberdiev Q.M.** YASHIRIN IQTISODIYOTGA QARSHI KURASHISHDA SOLIQ QONUNCHILIGINING O‘RNI		201
7.		**Zarikeyeva M.M, Eshimova S.Y.** RAQAMLI IQTISODIYOTDA ISTE’MOL HAJMINI PROGNOZ QILISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA MODELLAR		206
8.		**Mambetnazarov B.B.** SANLI EKONOMIKA SHARAYATINDA AYMAQLIQ EKONOMIKANIŃ SANLI TRANSFORMACIYASI		211
9.		**Madreymova A. S.** ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASINDA SANLI BANKLERDIŃ RAWAJLANIWI: TEORIYALIQ TIYKARLARI HÁM HÁZIRGI JAǴDAYI		215

10.		**Madaminova S.A.** QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI SHAROITIDA TURIZM XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH IQTISODIY POTENTSIALINING AYRIM JIHATLARI		220
11.		**Naurizbaev A.R.** QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASINDA NÁTIYJELI TURISTIK PAKETTI QÁLIPLESTIRIW USILI		223
12.		**Naurizbaev A.R.** TURISTLIK EKOLOGIYA–SAYAXATSHILAR USHIN QOLAYLI HÁM TURAQLI ORTALIQ JARATIW USILI SIPATINDA		228
13.		**Nawrizbaeva P.N.** O‘ZBEKISTONDA DAVLAT BYUDJETI DAROMAD VA XARAJATLARINING TARKIBI VA DINAMIKASI TAHLILI		233
14.		**Nurmanov K.T., Genjaliev A.P., Umirzakova K.J.** MILLIY BUXGALTERIYA STANDARTLARIN FEXS (IFRS) PENEN BAYLANISTIRIW PROCESI, MASHQALALARI HÁM XALIQARALIQ TÁJIRIYBE		241
15.		**Nurmanov K.T, Genjaliev A. P, Umirzakova K. J** XOJALIQ JÚRGIZIWSHI SUBYEKTLERDIŃ BUXGALTERIYA BALANSIN GORIZONTAL HÁM VERTIKAL ANALIZLEWDIŃ ÁHMIYETI		245
16.		**Nurmanov K.T, Bauetdinova G.K** IT HÁM BIZNES TARAWÍNÍŃ JÁMIYETTEGI ÁHMIYETLI ORNÍ		250
17.		**Nurmanov K.T, Bauetdinova G.K** EKONOMIKANI SANLASTIRIW SHARAYATINDA KÁRXANANIŃ OPERACION ISKERLIGIN ANALIZLEW ÁHMIYETI		254
18.		**Nurmanov K.T, Umirzakova K.J, Genjaliev A.P** EKONOMIKANI SANLASTIRIW SHARAYATINDA KÁRXANALARDA MARKETING XIZMETINIŃ ROLI HÁM ONI JETILISTIRIW JOLLARI		259
19.		**Nurmanov K.T, Umirzakova K.J, Genjaliev A.P** KÁRXANALARDIŃ FINANSLIQ NÁTIYJELERIN VERTIKAL HÁM GORIZANTAL ANALIZLEWDIŃ ÁHMIYETI		263
20.		**Sitmuratov.U, Kalimbetov.X, Shamshetov.A., Saburova.G.B.** KICHIK BIZNESDA STATISTIK TADQIQNI XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA AMALGA OSHIRISH		268
21.		**Seilbekov B.B., Inyatov A.R., Turdıǵalieva J.R.** SANLÍ EKONOMIKA JAǴDAYÍNDA AWÍL XOJALÍǴÍ JER RESURSLARÍNAN PAYDALANÍW SISTEMASÍN JETILISTIRIW ZÁRÚRLIGI		271
22.		**Sitmuratov U., KalimbetovX., ShamshetovA., Uzaqbaeva.G.A.** KICHIK BIZNESNI		277

		RIVOJLANTIRISHIDA TARMOQLAR ROLINI BAHOLASH		
23.		**Shaniyazova Z.O.** INNOVATSION MENEJMENT TAMOYILLARI ASOSIDA QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASHNING USLUBIY ASOSLARI		282
24.		**Seitnazarov D.B**, **Karimbaeva K.** ENERGIYA SAMARADORLIGIGA ASOSLANGAN BIZNES-MODELLARNING KORXONA INVESTITSION JOZIBADORLIGIGA TA’SIRI		286
25.		**Ibragimova S.** SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING MOLIYAVIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI		291
26.		**Ibragimova S, Jienbaeva N.M.** TIJORAT BANKLARIDA MUAMMOLI KREDITLARNI ANIQLASH VA ULARNI BARTARAF ETISH YO’LLARI.		294
27.		**Inyatov A.R, Seyilbekov B. Joldasbaeva G.A.** RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA QISHLOQ XO’JALIGI YERLARIDAN FOYDALANISH TIZIMINI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI		298
28.		**Tursinbaev Yu.K.** ÓNDIRISLIK TARAWLARDI FINANSLIQ QOLLAP-QUWATLAWDA KOMMERCIYALIQ BANKLERDIŃ ROLI		304
29.		**Yusupova J.K, Batirbayeva D.M, Abdullayeva M.K, Saburova Sh.SH, Saburova G.B.,** TURLI MAMLAKATLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH DASTURLARIDA BOSHQARILISH USULLARI		308
30.		**Yusupova J., Allambergenova I.** MEHNAT BOZORIDA ISHSIZLIKNI BARTARAF ETISH YO’LLARI		314
31.		**Сеитназаров Д.Б., Калмуратова А.** ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА		318
32.		**Муртазаева С.К, Зиратдинова А., Худайбергенова Д., Абдирова Г.** СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН)		321
33.		**Сагиева М.О.** СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ		326

34.		**Якупова А.Н.** СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ		331

5-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKTDAN TA’LIM TIZIMIDA FOYDALANISHNING MOLIYAVIY IQTISODIY JIHATLARI

1.		**Jubanova B., Juzbayev A.,** TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING MOLIYAVIY-IQTISODIY JIHATLARI		336
2.		**Шаниязова З., Пиржанова А**., СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО УЧЁТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ		342
3.		**Tajenova G., Jaksılıkov T.,** AKSIYADORLIK JAMIYATLARNING KAPITAL TARKIBI: MUOMMO VA ECHIMLAR		346
4.		**Djakaeva K.D.**, **Begjanova G.J.** BILIMLENDIRIW SISTEMASIN SANLASTIRIWDA MATEMATIKA HÁM EKONOMIKA PÁNLERIN OQITIWDIŃ INNOVACIYALIQ QATNASLARI		349
5.		**Yusupova J.K., Shamuratova A.X., Narimbetova Z. J., Jaqsimuratova M.R.,** XORIJIY DAVLATLARDA INNOVATSION BOSHQARISHNING MOLIYALASHTIRISH MANBALARI		352
6.		**Shaymardonova D.,** AVTOSERVIS XIZMATLARI BOZORIDA MARKETING INNOVATSIYALARINI QO‘LLASH ISTIQBOLLARI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)		358
7.		**Jusupova A., Eshimbetova S**., **Torebayeva G.,** “TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA STRATEGIK REJALASHTIRISHNING O‘RNI”		363
8.		**Jusupova A., Uzoqboyeva A.,** KORXONA MOLIYAVIY RESURSLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI		369
9.		**Бегжанов Б., Ерниязова Г.,** УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В УСЛОВИЯХ ДИДЖИТАЛИЗАЦИИ		373
10.		**Kamiljanov B.,** RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA QISHLOQ XO‘JALIGIDA ISHLAB CHIQARISHNI RIVOJLANTIRISHNING MOLIYA-KREDIT MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH		377
11.		**Кенгесбаева С.,** КАПИТАЛ БОЗОРИДА СУҒУРТА КОМПАНИЯЛАРИ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТ		381

		БОРАСИДАГИ ОЛИМЛАРНИНГ НАЗАРИЙ - ИЛИМИЙ ҚАРАШЛАР		
12.		**Абдирова Г.**, ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИИ В ОБРАЗОВАНИИ		387
13.		**Генжебаева М.**, ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА		391
14.		**Китайбекова** Г., ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ		396
15.		**А.Т. Турганбаева.,** ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: ФИНАНСОВЫЕ ИНВЕСТИЦИИ, ЭФФЕКТИВНОСТЬ И РИСКИ		400
16.		**Jaqsımuratova M., Yusupova J.K.,** ELEKTRON SALIQ (E-SALIQ) SISTEMASI HÁM ONIŃ ÁHMIYETI		405
17.		**Eskuatov M.A.,Yuldashov S.B.,** TA’LIM XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONLARINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH TAMOYILLARI VA IT INTEGRATSIYASI		409